

Bartonek Emma

**FEJEZETEK A XVI-XVII. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL**

Kézirat gyanánt

Budapest, 1975.

Bartonic Emma

**FEJEZETEK A XVI–XVII. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL**

Kézirat gyanánt

Budapest, 1975.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi
Intézete és a
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Sajtó alá rendezte:
Ritoók Zsigmondné

A bevezetőt írta:
Klaniczay Tibor
akadémikus

ISBN 963 7301 08 9

Bartonlek Emma
Fejezetek a XVI-XVII. századi magyar-
országi történetírás történetéből.
Bp. 1975. 586 p.

Alak: A/4 - Terjedelem 73,8 (A/5) iv
Példányszám 400
Felelős kiadó az MTA Könyvtára igazgatója.
Készült az MTA Könyvtára házi sokszorosító
részlegében

ELŐSZÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja a magyar történetírás multjának kutatásához kíván segítséget nyújtani néhai Bartoniek Emma (1894–1957) befejezetlenül hátramaradt kézírata nagyobb részének közreadásával. A történeti bibliográfia, a középkori magyar jogtörténet és a kodikológia művelése terén jelentős érdemeket szerzett tudós a magyar történetírás történetének megírását szánta élete főművének. Munkáján fáradhatatlanul dolgozott, s csaknem elkészült már könyvének 1711-ig terjedő első részével, mikor a gyógyithatatlan betegség az életből idő előtt távozásra kényszerítette. A mű elkészült részéről testvérei jóvoltából gépelte másolat készült, az eredeti kézirat pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratgyűjteményébe került letétként.

A sajnálatosan félbemaradt vállalkozás elkészült fejezetei a legrégebbi krónikás feljegyzésektől a XVII. század végéig tárgyalják a magyar történet elbeszélő forrásait. Néhol ez a rész is magán viseli a befejezetlenség jegyeit: a XVI. századi fejezetek végleges rendjét a szerző nem állapította meg, a XVII. század második felének tárgyalása pedig hiányos. Bartoniek Emma hátrahagyott kézírata azonban töredékes volta ellenére is egy többévtizedes kutatómunka páratlanul gazdag eredményeit tartalmazza. Ő előtte senki sem vállalkozott még arra, hogy valamennyi magyarországi történetíró munkásságát rendszerezően feldolgozza. Egy ilyen könyv még akkor is becses munkaeszköz lenne a megfelelő korszakok kutatói kezében, ha nem adna többet, mint a művek megbízható tartalmi ismertetését. Hiszen nemcsak a régi magyar történetírás kiemelkedő, modern kiadásban is hozzáférhető és a szakirodalomban már sokat vizsgált termékeire kell gondolnunk, hanem az általában figyelmen kívül hagyott történeti feljegyzésekre, naplókra, helyi krónikákra, a magyarországi német városokban virágzó helyi történetírás gazdag anyagára stb. Bartoniek Emma munkája azonban távolról sem merül ki a többségükben kevésbé ismert, s elhanyagolt művek ismeretében. Bemutatja szerzőiket, forrásait, tisztázza egymással való összefüggéseiket, elemzi az egyes írók álláspontját, megrajzolja a fejlődés irányait stb. A kéziratok lelőhelyeinek megállapítását, a bibliográfiai tudnivalókat is számításba véve, a tudós szerző könyve az ismeretek olyan tárházát szolgáltatja, amely igen sok munkát tesz megtakaríthatóvá a további kutatás számára.

Bartoniek Emma hátrahagyott műve, melynek közreadására a fenti két intézmény vállalkozik, természetesen nem mint egy ma készült tudományos munka fog hasznos szolgálatokat tenni, hanem mint egy régebbi időből való, tőlünk már némileg távoleső, de még nem idejélt mult, a tudomány fejlődése által még nem mindenestül túlhaladott könyv. Már csaknem másfél évtized mult el azóta, hogy a könyv írása kényszerűen félbeszakadt. De valójában a mű egy még korábbi korszak termékének tekinthető, hiszen munkássága utolsó tizenöt évében a szerző visszavonultságban és a történetírásunkban érvényesülő új törekvésektől elszigetelten dolgozott munkáján. Módszerét és szemléletét tekintve Bartoniek Emma könyve így módon történetírásunknak három-

négy évtizeddel ezelőtti fázisát képviseli. E távolság természetesen a könyv anyagán, tárgyi mondanivalóján is érezteti hatását. Hiszen az újabb kutatások eredményei nemcsak elvi következtetéseket illetően, de tényanyagukban is szükségképpen hiányoznak belőle. Ez különösen a középkori történetírásról szóló fejezeteknél szembetűnő. Mint-hogy az újabb évtizedekben középkori historiográfiánk terén több kiváló szakember jóvoltából igen jelentős előrelépés történt, s összefoglaló művek egész sora készült el, Bartoniek Emma hasonló tárgyú fejezetei ma már csak tudománytörténeti értékek, s ezért ezek közreadásáról le is mondtunk. Bár a XVI. -XVII. század jónéhány történetírójáról is jelentek meg újabban értékes új tanulmányok, sajnos, az egykoru anyag gazdagságát tekintve számuk igen csekélynek mondható. Bartoniek könyve ezekre a századokra vonatkozóan ezért, néhány évtized elmúltával is, hézagpótló marad. Itt is vannak természetesen fejezetrészek, melyek eredményeit az újabb kutatás már túlhaladta, fejezeteinek többsége azonban még ma is új ismereteket nyújt a kutatók számára.

Ha a szerző maga készítette volna elő kiadásra művét, azt számos ponton bizonyára kiegészítette volna, főként az újabban előkerült adatok, illetve a bibliográfiai hivatkozások terén. Ilyen pótlásokra ő helyette nem vállalkozhattunk, az általa hagyott szöveget mindenütt tiszteletben tartottuk. A kézirat előkészítése során csupán a géphibák javítására, az idézetekbe belecsuszott elírások korrigálására, a jegyzetek áttekinthetőbb elhelyezésére szorítkoztunk.

A kézirat rendelkezésre bocsátásáért Bartoniek Annának és Bartoniek Juliának, a szerző nővéreinek, a kézirat gondozásának fáradságos munkájáért pedig Ritoók Zsigmondnének tartozunk köszönettel.

Klaniczay Tibor

TÖRTÉNETÍRÁSUNK A MOHÁCSI VÉSZ UTÁN

A mohácsi vész és Buda eleste, a török járom és az ország kettészakadása fordulópontot hozott a magyar történetírásban is. A humanizmus befolyása mégis megmarad a XV. század vége s a XVI. század elejéről, sőt a magyar művelődés, s benne a magyar történetírás csak most itatódik át teljesen az új szellemiséggel, ízléssel: a történetírás stílusa a XVI. sz. óta illeszkedik hozzá a humanisták által művelt klasszicizáló latin stílushoz, a stílus-purizmus mellett a nagy, patetikus szónoklatok, nagy drámai jelenetek, érzelmes anekdoták, a régi római és görög történetből vett példák, a humanista történetírás fő - külső - kellékei ekkor lesznek megszokott elemek a magyar történeti munkáknak is. Mélyebben szántó hatása a humanista (olasz) történetírásnak, hogy az addig a magyar historiográfián uralkodó - még az olasz humanisták: Bonfini és Ranzano művein is végighúzódó - theokratikus történet-szemlélet a XVI. századi, Mohács utáni magyar történeti művekből el-elűnik. De behatol - s ez a legfontosabb - a magyar történetírásba a humanista történetírás nagy módszertani újítása: a források beható felkutatása, lehatolás a legeredetibb forrásokig s a források kritikai megrostálása is. Megváltozik a történetírás tárgya és műfaja is, de ez már nem csupán idegen minták utánzására történik: a magyar történetírókat nemcsak olasz - és később német - példák, hanem saját koruk katonai és politikai katasztrófái is késztetik saját koruk eseményeinek megírására, s XVI. századi történetíróink - szinte tudat alatt - egy új műfajt vezetnek be a magyar történetírásba, a kortörténetet. Igaz, feldolgozták saját koruk történetét Mohács előtti magyar történetírók is, de nem önálló monográfiákká, hanem a régi, a XI. század óta tovább és tovább épített nagy magyar krónika folytatásaként, annak legújabb fejezetekévé. Thuróczy még a maga XV. századi, Zsigmond- és Mátyás-történetét hozzáfűzte a XIV. századi nagy magyar krónikához, Brodarics már nem gondolt arra, hogy a mohácsi vésszről szóló leírását a Thuróczy krónikához függessze, és Forgách Ferenc, majd Baranyai Decsy János, Szamosközi sem Bonfini Decasai folytatásául szánták kortörténeteiket. Az egy Zsámboky János követte csak a magyar történetírásnak ezt a középkorban kialakult hagyományát, művelte annak Mohács előtti műfaját. Nemcsak az érdeklődés változott meg, és nem mintha Bonfini Decasai kielégítették volna az igényeket - hiszen Heltai elismerése mellett hallunk arról elítélő kritikát is -, és használták azonkívül Thuróczy krónikáját, sőt a Képes krónikát is (csak a Budai megrúlt feledésbe) - s igenis volt magyar történetíró a XVI. század második harmadában - Oláh Miklós - ki tervezte a magyar dolgok megírását a kezdetektől (ha Bonfini alapján is) - hanem a "zord idő" nem kedvezett az ilyen nagyszabású munka megírásának: a zaklatott élet, amelyet egy Oláh, Verancsics, Forgách s a kisebbek is folytatni kényszerültek, nem adott módot a huzamosabb, behatóbb tudományos koncentrációra. Csak az ún. rövid krónikáknak akadnak a XVI. század első felében művelői, az egész magyar történet e gyakorlati célokat, s a jogi életet szolgáló műfajának. (Gregoriancz, Mossóczy, Bakschay, az erdélyi német Bomei Tamás krónikái, s a szintén erdélyi német Siegler nem sokkal nagyobb igényű hun-magyar krónikája.)

Tehát a magyar történetíráson uralkodó műfaj a XVI. századra a kortörténet lesz, ahogy a német, vagy francia történetírásban is kiváltják ezt a műfajt az Európára zúduló nagy válságok: háborúk, vallási küzdelmek.

Emellett - már egyenest német befolyásra - megíródik az első magyar világkrónika is, mégpedig magyar nyelven: Bencédi Székely Istváné. S a magyar történetírásban is - újabb újkori mozzanatként - megjelenik a magyar nyelv, már Bencédi előtt Mindszenti Gábor egy kisebb igényű, és kétségbevonatott hitű monográfiájában (1541). Az erdélyi és felvidéki németek pedig németül írják meg történeteiket.

Bencédi világkrónikája és Heltai magyar krónikája egyben megint egy újabb műfaj: a népszerűsítő magyar történet első példái. Mindkettő célja elterjeszteni a történeti ismereteket a legszélesebb, csak magyarul tudó olvasóközönségben. Kialakul emellett egy népszerű, helyesebben népies, de latin nyelvű történetírás is - legkiemelkedőbb alkotása Szerémi Epistolája -, mert ha azt a sok leírást a XVI. századi hadieseményekről, egyes nagyurak és kisebbek egyéni tragédiáiról nem is tekinthetjük kortörténetírásnak, mégis ezek a prózai emlékiratfélék, beszámolók, naplók stb. kialakították a népi, vagy mondjuk, laikus történetírásnak egy sajátos fajtáját, mely más valami, mint az énekmondók históriái. E prózai leírások egy része latinul van írva, s ezért íróknak a műveltebbek közül kellett kikerülniük, csakugy mint a magyarul énekelt históriák szerzőinek, kik szintén értettek latinul. (Igy legkiválóbbjuk: Tinódi Sebestyén.)

Kitágulnak a magyar történetírás szempontjai is. Miután a magyar történet XV. század végi - XVI. század eleji külföldi: olasz, később német humanista feldolgozói - Bonfini, Ronzano, Taurinus (Stieröchsel), Cuspinianus (Spieshaymer) - beillesztették munkáikba Magyarország földrajzi, gazdasági, néprajzi, alkotmányos, társadalmi stb. leírását is, a mohácsi vész után ilyen leírások feltűnnek a legkülönbözőbb természetű magyar történeti munkákban is: Brodarics (feleletül Cuspinianusnak), Verancsics, Forgách Ferenc, Scheser, Gregorlancz, mind adnak kisebb-nagyobb terjedelmű vázlatot Magyarország természeti, gazdasági, néprajzi stb. viszonyairól. Oláh Miklós pedig külön fejezetet szentel ezeknek Hungariájában, mely csak bevezetés lett volna egy nagyobb magyar összefoglaló történethez.

Kialakul Magyarország egyes, jogilag, kulturálisan és nemzetiségileg elkülönülő részeinek, hogy úgy mondjam, helyi történetírása is. Szepesi németek már a XV. században elkezdtek írni a maguk évkönyveit, a XVI. -ban aztán erdélyiek is elkészítik - a reformáció és a humanizmus hatása alatt - a maguk erdélyi-német szempontu történeteiket. Külön erdélyi történetírás azonban csak majd a század végére fog kiérlelődni, s akik még Zápolyai és János Zsigmond alatt írtak Erdélyben történetet, azok a magyarországi események keretében szólnak az erdélyiekről. És politikai és érzelmi egységnek látja Magyarország minden nemzetiségű népét az egész magyar történetírás, a horvátországi magyar Gregorlancz csakugy, mint az erdélyi német Siegler, Scheser stb. is.

De miután a török veszedelem kivetette Magyarországot középkori boldog elszigeteltségéből, több figyelmet szentel a magyar történetírás a külföldi, európai és török eseményeknek, feltárva azok összefüggéseit is a magyarokkal, az európai népet segítséget várva tőlük a török ellen, a törököt pedig mint a nagy ellenséget óhajtva megismerni. Az erdélyiek meg a román fejedelemségek felé fordulnak különös figyelemmel.

Nagy a változás a mohácsi vész után történetírásunk hangulatában. A XV. század bámulatosan magabiztos optimizmusát most 1526, majd 1541 hatása alatt sötét kétségbeesés váltja fel, a vigasztalan, kilátástalan jelen és közeljövő fölött.

Uj szempont az események megtételeében a pártpolitika. Igaz, pártos a Dubnici Névtelen is, Thuróczy is, de ez mégis más valami, mint a XVI. század pártellentétei. Mohács után, mint a politikai élet, a történetírás is megoszlik a párti és a törökös magyarok: I. Ferdinánd (és utódai), valamint Zápolyai (és utódai) hívei között. Uj mozzanat a magyar történetírásban a vallási megoszlás is. Középkori történetírásunk végig Thuróczyig (beleértve természetesen Bonfini és Ranzanot) szigorúan katolikus szempontú. A XIV. századi vallási mozgalmakról, a Balkánon megismert görögkeleti (bogumil) felekezetekről, a XV. századi huszitizmusról a magyar történetírás csak elitélően, elzárkózóan tud megemlékezni. A reformáció a magyar történetírást is megosztja, de egyben újabb tárggyal is bővíti, mert a magyar történetíró ezentúl feladatának tartja a magyarországi vallásmozgalmak elbeszélését. Ellenben a minoriták (obszervánsok) és Pálosok szépen virágzó rendi történetírása a mohácsi vész után rideg és szűkszavú évkönyvezéssé sorvad el. Megindul ezzel szemben a protestáns történetírás. Uj célt is kényszerített az ország XVI. századi katasztrófája a magyar historiográfiára: felhívni Európa figyelmét Magyarország helyzetére, kérni segítségét a török ellen, és védeni a magyar nemzetet egyes külföldi tudósok, publicisták támadásai ellen. Így nemesül nálunk a történetírás a nemzeti élet-halálharc fegyverévé.

A XVI. századi magyar történetírók főpapok, királyi kancellárok, vagyis a politikai és kulturális élet vezetői, koruk magyar társadalmának, politikai életének élén álló legműveltebbjei, ha nem is származtak mind a társadalom felső rétegeiből. De vannak kisebbek is: kancelláriai, kamarai hivatalnokok, a két királyi udvar alárendelt alkalmazottai, egyes főurak familiárisai (servitorai), és vannak "értelmiségi" pályán mozgó férfiak: lelkészek, főképp protestáns lelkészek, tanárok is; nemesek, polgárok, jobbágyi sorból a papi pályán magukat felküzdöttek. Talán az egy Zsámboky világi ezek között.

Az ujkor történetírási módszereit a historiográfián uralkodó műfaj: a kortörténet alakítja ki. Egykoru események hiteles forrásait azok szavahíható szem- és fültanúinak elbeszélései szolgáltatják, ezek összegyűjtése képezi XVI. századi történetíróink legfőbb gondját, előmunkálatát. (Ahogy különben korábbi történetíróinknak is, ha saját korukat dolgozták fel.) De a kiválóbbak - Forgách Ferenc -, és hozzátehetjük: a későbbiek levéltári kutatásokat is folytatnak. Fel-felbukkannak történetíróinknál elméleti fejtegetések is történetírásról, annak módszereiről, céljáról, hasznáról, hogy megint csak Forgách Ferencet vagy Verancsics Antalt elmitsem, sőt még a Decreta Regium Hungariae kiadója, Mossóczy Zakariás is tesz értékes megállapításokat történeti módszerről a Törvénytár bevezetésében. Ez sem egészen előzmények nélkül lép fel történetírásunkban. Középkori históriáink már Anonymus óta nyilvánítják véleményüket e problémáról, szögeznek le erre vonatkozó elveket. (Mert az ujkor magyar történetírás a középkorban gyökerezik.)

Feltűnő még a történetinek nevezhető munkák nagy száma, a történetírás nagy elterjedése.¹⁾

Az uj műfajnak, a kortörténeti monográfiának s a külföld előtt védekező és segélykérő magyar történetírásnak első alkotása egy főpap-kancellárnak, Brodarics Istvánnak leírása - nem véletlen, hogy éppen a sorsfordító mohácsi katasztrófáról.

Jegyzet:

¹⁾ L. mindehhez legújabbán Horváth János, A reformáció jegyében, Bp. 1953. Bevezetés.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A HUMANIZMUS, A MOHÁCSI VÉSZ ÉS A TÖRÖK MEGSZÁLLÁS HATÁSA ALATT

Brodarics István

Ha Thuróczynek első írói - pontosan történetírói - próbálkozásánál: mikor Lorenzo Monaci carmenjét Kis Károly tragédiájáról átültette prózába még mentegnie kellett magát, hogy irodalmi munkára vállalkozik, noha nem költő (= humanista), s magyar kortörténete - krónikájának 4. része - írásakor szintén eleve tiltakoznia kell a magyar udvar humanistáinak várható gunyos kritikája ellen, az Itáliában tanult Brodarics István doctor iuris canonici, cancellarius és két magyar király diplomatája, már izig-vérig humanista.

Brodarics élete körülményeiről részletesen vagyunk tájékoztatva, sokkalta részletesebben, mint eddig bármely történetírónkéről. Szlavóniai, Körös megyei, réginek látszó horvát nemesi család sarja, családi előneve jarosini lehetett, s 1470 körül, valószínűleg Polyánában született. A papi pályára lépett s tanulmányait a pécsi iskolákban kezdve meg, a páduai egyetemen fejezte be, ahová Szatmári György pécsi püspök támogatása és jóakarata juttatta el. Páduában szerezte meg a kánonjogi doktorátust is. 1506-ban jött haza - ekkor már 35-36 éves lehetett -, s eleinte Esztergomban működött Bakócz mellett, de már 1508-ban Szatmári kancellárhoz jut be a kancelláriába titkárnak. Ekkor vesz részt először országos érdeku aktusban a két-éves II. Lajos 1508. június 4-én végbement koronázásán. Titkárként említették még 1515-ben is, 1517-ben pécsi kanonok - egy nem nagy hasznu zágrábi kanonoksággal már régebben bírt - és 1517-ben kap II. Lajostól címerbővítő oklevelet is, melyben elődei katonái - egy folyón való átkelés körül szerzett - érdemeiről is említés történik.¹⁾ Ezután pécsi prépost. Ez egyházi hivatalai természetesen csak jövedelmi forrássul szolgálnak, Brodarics a kancelláriában tölti idejét, a magyar belügy és külügy kormányzat e legfontosabb szervében, a magyar humanizmus és általán tudomány és műveltség nagyra nevelőjében. Brodarics a külügyi osztályban működik, s 1521-ben indul meg diplomáciai küldetéseinek sorozata, mely csak halálával zárul le. Sorserejű események, Mohács előjátékai küldték Irónkat Krakkóba 1521 nyarán: a török Nándorfejérvár ellen vonult fel, s II. Lajos I. Zsigmond lengyel királytól, nagybátyjától, II. Ulászló testvéröccsétől kér segítséget. A segélyhad későn érkezett, Nándor közben török kézre jutott. A szörnyű csapás újabb küldetést jelent Brodaricsnak: II. Lajos ezuttal Rómába küldi, s ott is képviseli királyát egészen 1525. szeptember elejéig. Római követi működését azonban kétszer megszakította: előbb 1524. július-augusztusában, mikor II. Lajos Csehországba küldi az ottani vallási (kelyhes) mozgalmak lecsitítására. E tárgyalások 1525. január 25-én megegyezéssel végződtek, de már Brodarics nélkül. Másodszor 1525-ben van távol huzamosabban Rómától, mikor király és a Medici pápa, VII. Kelemen résztvényilatkozatát kellett Spanyolországban a fogoly I. Ferenc francia királynak átadnia. Ferencnek annyira jólesett II. Lajos részvéte, hogy őt barátjának és testvérének nyilvánította, kinek örökké le van kötelezve. (Erről azonban V. Károly fogságából szabadulva /1526. március 19./ megfélemlkezett, készséggel lépett be a cognaci szent ligába, ebbe a nem török, hanem a keresztények császára ellen létrehozott európai koalícióba, s a Mohács elő-

estéjén segítséget kérő Lajost cserbenhagyta.) Egyébként Brodarics római küldetésének célja ugyanaz volt, mint a lengyelországi: segélykérés a török ellen. De Brodarics nem azért volt a kánonjog doktora, egyházi férfiú és humanista, hogy hosszas római tartózkodását ne használta volna fel tudós humanistákkal, főpapokkal való állandó érintkezésre, eszmecserékre. Paolo Giovio, Georgius Sauromannus, Francesco Marsupino, Georgius Logus Silesius alkották baráti körét, legutóbbi verset is írt róla.²⁾ Brodarics aztán 1525. szeptemberében nagy sietve hazajön - 21 nap alatt téve meg az akkor óriási utazást Rómától Budáig -, de itthon a kancellári méltóságra nyílt kilátása, melyet, s utána a szerémi püspökséget, a következő év elején el is nyert. Gyors hazautazására Tomicki Péter, a híres humanista és lengyel kancellár, Krakko püspöke meg is jegyezte, hogy Brodaricsot bizonyára rangemelés reménye siettetí oly nagyon. Visszahívása tulajdonképpen a pápa kívánságára történt. VII. Kelemen, Campeggio bíboros és az ekkor már Budán működő Burgio báró kieszközölték II. Lajosnál Brodarics számára a kancellárságot, hogy az ő személyében a pápaság céljait szolgáló férfiú kerüljön a magyar kormány' élére. Szalkai primásnak, ki eddig viselte ezt a döntő fontosságú hivatalt, hosszas ellenkezését legyőzve, nevezte ki II. Lajos 1526. március 11-én Brodaricsot kancellárrá, s mikor a magyar püspökök azzal próbálják meggyőztetni Brodarics kancellárságát, hogy ez a hivatal mindig kapcsolatos valamely püspökséggel, márpedig Brodarics nem az, kinevezte még szerémi püspökké is. Mint kancellár Brodarics - minden erre mutat - nem vált be, legalábbis a rendek az 1526. rákosi gyűlésen "meghagyják a kancellár urnak", hogy ne adjon ki egymásnak ellentmondó okleveleket, mint ahogy az eddig történt.³⁾ De Brodaricsnak már nem volt ideje a kancelláriában rendet teremtenie, úgy látszik, nem is volt kormányra termett férfiú, hiszen humanista kedvtelések mellett egész további életében csak diplomáciai téren működött. A Mohácsig eltelt pár hónap alatt buzgón igyekezett rendbehozni, s a védelemre előkészíteni az országot, de ez lehetetlen feladat volt. A mohácsi csatában maga is részt vett, azok sorában hatolt előre a döntő rohamban, kik egész a török ágyukig jutottak el! Az általános futásban Pozsonyba menekült. A magyarságnak e sorsdöntő katasztrófája tette Brodaricsot történetíróvá. Mikor szeptember 6-án eljut Pozsonyba az odamenekült Mária királynéhoz, Zsigmond lengyel király, kit igen megrendített II. Lajosnak, testvéröccse fiának tragikus halála, de meg maga is számított a magyar trónra⁴⁾, felszólítja Brodaricsot, hogy írja le részletesen, miként is történt a katasztrófa.⁵⁾ Hogy mikor fogott hozzá Brodarics munkája megírásához, s mikor készült el vele, pontosan nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy az 1527. április 18-i kelettel hagyta el Vietoris (= Büttner), az első magyar nyelvű könyvek kinyomtatója krakkói nyomdáját. A művecske tehát a mohácsi csata utáni első félévben íródott, egészen annak hatása alatt, és Zsigmond felszólítása mellett Cuspinianus vádjai kivédésére. Válságos idők voltak ezek Brodarics személyére nézve is. Természetes, hogy mint királyi kancellárnak a csatatérről utja a királynőhöz és Burgio nunciushoz vezetett, Pozsonyba. A nunciussal már nem találkozott, mert ez szeptember 5-én tovább utazott Bécsbe. Pedig ő, s a pápa voltak azok, akikbe ekkor Brodarics minden reményét vetette: s nyilvánvaló, hogy Rómában szeretett volna hivatalt kapni, amire már 1523-ban is törekedett.⁶⁾ Míg Rómában történhetik valami érdekében, Mária királyné udvarában maradt, kinek birta bizalmát és jóindulatát. Mária udvarában és Ferdinánd környezetében azonban Brodarics rövidesen háttérbe szorult: s mikor hallotta Zápolyaiék erélyes kezdeményezését és gyors sikereit, s olyan hírek is érkeztek, hogy ezek őt "hazaárulónak" akarják nyilvánítani, amint több Ferdinándpártit is, kiknek birtokait e címen már el is kobozták, átlép Zápolyaiékhoz, mert - mint I. Ferdinándhoz írt lemondó levelében nyíltan bevallotta -, hogy esztelen embernek tartaná azt, aki egy nem elég biztos alapon nyugvó ügyért a hazaárulás vádját

s a számkivetést venné magára. Tehát kénytelen azt tenni, ami inkább hazájára fontos, mint Őfelségére.⁷⁾ Oláh Miklós, 1526 óta kancelláriai titkár, tehát Brodarics volt alárendeltje⁸⁾ utóbb meg is vádolta, hogy anyagi érdekből változtatott színt, az a Brodarics, "kit constantem te omnes antea iudicarunt et nec minis nec pretio a virtute, integritateque morum deflectentem".⁹⁾ Lesiet tehát Budára, Zápolyainak március 17-re meghirdetett országgyűlésére. Budán jól fogadták, azonban Brodarics mégis kénytelen volt Zsigmond lengyel király és Tomicki lengyel kancellár közbenjárását kérni, hogy Zápolyai udvarába bejusson. Kancellárságát ez ugyan már régebben elvette, s Werbőczynek adományozta. A lengyelek közbelépésének pedig az lett az eredménye, hogy Zápolyai Brodaricsot 1527. októberében Krakkóba küldte követként Frangepán Ferencsel egyetemben, ekkor még franciskánus szerzetessel, a jeles humanistával, rövidesen Tomori utódával a kalocsai érseki székhelyben.

Ezek között a viszontagságok, lelki és jellembeli válságok között íródott a *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohács verissima descriptio*. Lehet, hogy megírására I. Zsigmond kegyének megnyerése is ösztökélte Brodaricsot, hiszen épp abban az időben írta meg azt, mikor ennek pártfogását kérte, és épp ennek felszólítására. Az azonban szintén bizonyos, hogy munkájának a Cuspinianus vádaskodásai elleni védekezés volt másik fő indító oka és célja. De e műről magáról majd lejjebb. Brodarics további élettörténete a magyar történetírás történetét már kevésbé érdekli, lelkülete megértéséhez azonban sok adalékkal szolgál. A Zápolyai párton sem szüntette meg az összeköttetést I. Ferdinánddal és Mária királynéval, s alkalomadtán tájékoztatja környezetüket is Zápolyaiék ügyeiről. Krakkói követsége alatt Tomicki Péter és Krzicki András vendégszeretetét is élvezte, s nem is ohajtott addig visszatérni hazájába, míg az I. Ferdinánd - Zápolyai viszály el nem dől.¹⁰⁾ Lengyelországi barátai másodszor is befogadták, mikor 1529. januárjában a török támadási hírekre menekül Magyarországról, és ekkor ezek körében humanista módra: tudomány, irodalommal foglalkozik. Ekkor írja híres levelét Erasmushoz, melyet azonban csak ennek válaszából ismerünk¹¹⁾, s mely válaszban Erasmus Brodaricsot barátai, patrónusai sorába vette fel. Lengyelországból még 1529. júliusa végén visszatért, mikor Zápolyait Szulimán visszahelyezte Buda, s az ország nagy része birtokába. Irónk ekkor már betegeskedni kezd, köszvény gyötri, de felépül, s még 1529-ben, Zápolyai követeként Velencébe, majd I. Ferencnél Párizsban jár közben - az angol követ közvetítésével -, VII. Kelemené is igyekszik kieszközölni Zápolyai feloldozását az egyházi átok alól. Nem éppen alkalmas időpontban, hiszen Kelemen éppen akkor kötött békét V. Károllyal, s mindenképp kedvében jár a győzelmes császárnak, kitől viszonzásul kapta a Mediciek - az ő családja - visszahelyezését a Firenze feletti uralomba. Zápolyai azonban az egyházi átok ellenére is birtokban maradt. 1530-ban már ismét Budán van Brodarics, hol igen szűkös anyagi viszonyok között él, s még a Roggendorff-féle ostromot is átszenvedi (1530. október 31. - december 19.).

Brodaricsnak a két király pártharcában a béke volt legfőbb törekvése, szelid, humanista-főpapi természetének megfelelően, s a nagy pacifista Erasmus hívéhez illően. 1532 elején Németországban, V. Károly császárnál jár, és a regensburgi birodalmi gyűlés tagjaival tárgyal Zápolyai dolgairól, s e, Kőszeg hősiességével megszentelt évben közreműködött az I. Ferdinánd és Zápolyai közötti békétárgyaláson a Csallóközben fekvő Megyerén, majd Magyaróvárott, végül Pozsonyban. Ez évben helyezi be őt Zápolyai a pécsi püspökség javadalmaiba is, melyhez a pápai megerősítést azonban csak 1535-ben nyerte el, az új Farnese pápától, III. Páltól. 1533 táján megint felmerül benne a gondolat, hogy nyugatra menjen: a francia király, I. Ferenc, vagy a pápa - akkor még VII. Kelemen, régi ismerőse - szolgálatába szerezne állni. De Ferdinándnál is tapogatózik Mária királyné közvetítésével. Ugy véli,

az ő személye az akadálya annak, hogy I. Ferdinánd egész Magyarországot egyesítse jogára alatt (!). A tárgyalások megint meghiusulnak, de Zápolyai megint csak birtokban maradt, Brodarics pedig jobbnak látta egyelőre Velencébe távozni. Kimutathatólag ekkor ébrednek lelkében szimpátiák a lutheri tanok iránt. 1534-1535-ben ismételtén Bécsben tárgyal I. Ferdinánddal Zápolyai érdekében, s általán állandó részese annak az évtizedes nagy diplomáciai játéknak, melyet ekkor angolok, franciák, egyes olasz államok a törökkel és a pápasággal együtt a Habsburg ház ellen folytattak, melyben ezek a hatalmak Zápolyait is felhasználták. E Habsburg elleni koalíciótól remélték Zápolyaiék Magyarország egyedüli birtokát biztosíthatni Zápolyai számára. Mind e tárgyalásokban Brodarics tudása, tehetsége és szeretetreméltósága minden oldalról nagy elismerésben részesült, VIII. Henrik egyszer biztosának is kinevezte. Ez egész 1538-ig huzódó folytonos alkudozások töltik ki Brodarics utolsó éveit. E tárgyalások különben Zápolyai ingadozásaiból és makacsságából - hiszen neki a zavaros, békétlen helyzet fenntartása a kedvezőbb, mint a Ferdinánddal való osztozás, vagy pláne a trónról való lemondás - és Fráter György huzavonája miatt 1536-ban olyan válságba jutottak, hogy még Werbőczy is el akarta hagyni szeretett Zápolyai urát. Brodarics pedig megint a nyugat felé nézeget, s trienti suffraganeusnak emlegeti saját magát, mint életírója Sörös Pongrác véli tréfásan (127-28). De Zápolyai továbbra is "birtokban marad", s ezért Brodarics tőle nagy jutalmat kapott, a nagyjövendelmű váci püspökséget (1537-ben). 1537. árpilisában Krakkóban készíti elő Zápolyai házasságát Izabellával, I. Zsigmond király lányával. Nyáron megint Wese János lundisággal, V. Károly és I. Ferdinánd megbízottjával találkozik Körmöcbányán, majd Sárospatakon, míg végre is Nagyváradon megkötetik a nehezen létrejött béke, s 1538. február 24-én Zápolyai esküvel fogadta ennek megtartását. Brodarics viszi a békeokmányt I. Ferdinándhoz is megerősítés végett. Minthogy I. Ferdinánd ekkor Boroszlóban volt, Brodarics - odautaztában - diplomatikusan Krakkóban is megáll, s megszerzi Zsigmond király végleges beleegyezését Zápolyai és Izabella házasságához. A krakkói állomásozást is ki kellett Ferdinánd előtt mentenie, ami ismert ügyességével sikerült is neki. Ferdinánd a béke örömeire orvost is bocsát a beteg követ rendelkezésére s kifizeti 500 Ft adósságát. Ezután Brodarics még kieszközölte az Itáliát török támadástól féltő, s ezért a keresztény fejedelmeket közös védelemre ösztöszebékiteni igyekvő III. Pálnál, hogy Zápolyait az egyházi átok alól feloldozza, melylyel még VII. Kelemen sujtotta Ferdinánd és V. Károly kérésére, a törökkel való szövetezése és két török támadás okozása miatt. Brodarics e két szép diplomáciai sikere után, melyhez még életének utolsó öröme is járult, hogy t. i. III. Pál megerősítette a váci püspökségben, 1539. november 17-én, Vácott, a Báthory Miklós püspök által épített szép püspöki palotában meghalt. ¹²⁾ És ha Georgius Logus Silesiacus (Logau), I. Ferdinánd tanácsadója, II. Miksa császár nevelője kegykereső kifejezései talán tuloznak is, mégis jellemzőek lehetnek: nobilis, sapiens, eruditus, sincerus, bonus integer, benignus. ¹³⁾

Mindenki, aki megemlékezik Brodaricsról: kortárs és modern történétíró, kiemeli szelid békeszeretetét, papi lelkiületét. Igaz az is, hogy a mohácsi csata tűzharcos résztvevője élete további folyamán éppugy a békéért küzdött, mint ahogy az 1526. katasztrófát megelőzően is óva intett elhírtelenkedett csatakezdéstől. De legjellemzőbb vonásának mégsem ezt a békés óvatosságot látom, hanem sokkal inkább az ügyes diplomatizálást, ami allig különbözik a legujabb idők hirhedt hintapolitikájától, s amit különben Brodarics okosságának nevez: az időkhöz, körülményekhez való alkalmazkodó képességnek. ¹⁴⁾

De vannak magasabb szempontjai is a köztevékenységre vonatkozóan: "salus et honor regni (patrie) et regis" az ő szempontja, s a "sapiens et honorificus" az ő em-

bere, ki "omnibus affectibus privatis praeferat commodum publicum.¹⁵⁾ A közéletben szereplő ember legyen bölcs és tisztességes, mindenek elé helyezze a haza és a király üdvét és becsületét, s a közrédeket helyezze mindig a magánérdek elé. Nádasdyt is intli: habeas honorem tuum imprimis ante oculos¹⁶⁾, majd: vide quam sit tibi honestum.¹⁷⁾

Fentebb rámutattam, hogy Brodarics rövid egymásutánban, sőt szinte egyidőben szó különböző szálakat, ha személyes boldogulásáról van szó, s nem látok meggyőződésében fejlődést: törökbaráttól I. Ferdinánd iránti barátságba átváltást. Emellett sohasem feledkezik meg anyagi érdekeiről sem, noha nem mondható kapzsinak, s inkább igényeit ki nem elégítő és igen bizonytalan körülményei kényszerítik rá, hogy javadalmak után járjon, semmint pénzéhség. Rajongója lehetett a műveltségnek, irodalomnak, s a theológia újabb, antischolastikus irányának (I. levelét Erasmushoz); rokonszenvez a reformáció egyes követeléseivel (- papok házassága, két szin alatti áldozás, a szenteket ne ábrázolják képekben -), s a játszi, tréfás költői kísérleteire Logau már idézett epigrammájából következtethetünk. Ha pár hónapra Rómába, Krakókban, Velencében megpihenhet, humanisták társaságát keresi, tudományos eszmecserét folytatva velük. Feltűnő, hogy a képzőművészetek iránt közömbös: helyteleníti a szenteknek képeken való ábrázolását az a Brodarics, aki hosszas és ismételt itáliai tartózkodása alatt Rómában, Páduában, Velencében eredetiben szemlélhette a trecento, quattrocento s kezdődő cinquecento remekeit! Rajongója a kifinomult élettartásnak, hiszen még a pompázástól sem idegen: váci püspökként, mikor tehát először jut a kisnemesi származású diplomata igazi nagyuri jómódba, 48 lovassal vonul be Krakóba, hogy Magyarországra kísérik Izabellát, a leendő királynét. Sokszor panaszkodik is méltatlan anyagi helyzete miatt, s egy hazafias és erősen moralizáló kifakadásában Nádasdy Tamás előtt, melyben fogadja, hogy soha semmi körülmények között sem tántorodik meg hazája és Zápolyai iránti hűségében, megkapóan becsültesen vagy naívvul vallja be, hogy igenis van olyan szegénység, van olyan alacsony életforma, ami képtelenné teszi eme nemesebb és jobb meggyőződése követésére. És megvallja ebben azt is, hogy megkövetel magának egy méltó életszintet. De talán kissé tuloz két jó embere, kik azonban jól ismerték őt, Oláh Miklós és Tomicki Péter, kik haszonleséssel vádolják. Tomicki, már említettem, Rómából való lóhalálában való hazautaztakor jegyzi meg csipősen, hogy bizonyára rangemelés kilátása az oka a nagy sietségnek¹⁸⁾, Oláh meg - mint már szintén idéztem - akkor veti szemére, hogy eddig megközelíthetetlennek, integernek ismerték, amikor 1527 elején átvált I. Ferdinándtól Zápolyaihoz.¹⁹⁾ Sőt még Burgio báró nuncius is panaszkodik a pápának, hogy Brodarics tőle kért pénzt a mohácsi vész előtti hónapokban, amiből láthatja Őszentsége, hogy inkább Brodaricsnak használt Burgio barátsága, semmint megfordítva.²⁰⁾ Brodarics ideálja lehetett valami római, vagy itáliai, vagy lengyelországi, talán francia udvari szolgálat, diplomatatevékenység, amellet humanista élettartás, humanista környezetben, művelt eszmecserék és symposionok közepette. Mert Brodaricsot nemcsak körülményei kényszerítették az aktivitásra, hanem saját nyugtalan vére, energiája, agitálása, a közügyek, a legmagasabb politika iránti, minden mást háttérbe szorító érdeklődése, mely e beteges, köszvénytől gyötört öregedő embert élete utolsó évéig folytonos utazásokra, az európai népek sorsát illető nemzetközi tárgyalásokra űzi-hajtja. Ez a közszolgálat, melyet ő a hazáról való gondoskodásnak nevez, s nem a hivatalnokoskodás neki legfőbb kötelesség. Ez munkálja a király és az ország üdvét és tisztességét, s minél nehezebb, annál inkább keresendő. Ez a magas felfogása a közszolgálatnak viszi Brodaricsot a török barátságba is. Egy derék polgárnak mindent el kell viselnie, s nem távolról szemlélennie, bármilyen is legyenek és bármilyen nehezen eltűrhetők a nehézségek, mert az erény a nehéz dol-

gokat keresi, és én újból belemegyek a tűzbe, mert annál jobban fogok a királynak és a hazának szolgálni, minél nagyobb veszedelemben vannak. (Mégsem volt Brodarics olyan igazi erasmista!) Kötelességem így cselekedni, és hiszem, hogy másoknak is ez a kötelességük. Nem tartom sokra a kifogást, amit sokan felhoznak: nem akarok törökökkel élni. Sőt miután Isten a mi és apáink vétkeiért úgy akarta, hogy hazánk a török hatalma alá kerüljön, mindent el kell nekünk tűrnünk a hazáért és a hazával, mindent, és nem lehet ebben sem olyan tisztességnélküli, sem oly rut valami, ami nem lenne a legtisztességesebb és legméltóbb, ha a hazáért és a hazával és a fejedelemtől a fejedelemmel együtt történik. Ettől a véleményemtől soha életemben nem fogok tágitani. Sem a török nem fog engem eltántorítani a hazáról való gondoskodástól, sem a fejedelem szolgálatától, sem valami más dolog, kivéve betegség vagy a halál, vagy olyan szegénység, melyet nem tudnék eltűnni. Kérem Uraságodat - e levelét is Nádasdy Tamáshoz írta -, olvassa el Jeremiás XXVII. könyvét. (Történelmi Tár, 1908. 340. 1533. május 18.) Bono civi omnia esse toleranda et non a procul spectanda qualiacunque ea sint et quantumcunque toleratu difficilia: nam virtus circa difficilia versatur ... ego et nunc rursus in illud incendium ibo, tunc potissimum regi et patrie serviturus, quando in maiori periculo eam esse videro. Ita enim teneor facere et credo, quod eiam alii tenetur, si non magis. Nec apud me valent iste excusationes, quas multi afferunt: nolo inter Thurcas versari. Immo postquam Deus ob scelera nostra et patrum nostrorum ita voluit, ut patria obnoxia sit Thurcis, omnia nobis sunt cum patria et pro patria toleranda, omnia et nihil in hoc genere videri poterit tan indecorum, tam turpe, quod non sit decentissimum et honestissimum futurum, si pro patria et cum patria, et si pro principe et cum principe fit. A qua sententia ego nunquam sum vivus recessurus. Neque me Thurce a patrie cura et principis obsequio repellere poterunt, neque ulla res amovebit, nisi vel adversa valetudo, vel mors, vel egestas talis, quam tolerare non possim... Adiuro Vestram Dominationem per Deum vivum ... dignetur videre, legere, perlegere et diligenter considerare ea, quae scribantur apud Jerem. XXVII. - Török barátságára legfontosabb nyilatkozata: Ego statim extincto divo rege nostro Lodovico hoc firmiter sentire cept: Hungariam salvam esse non posse nisi per amicitiam Thurcorum. Hoc nunc scio, ab hac sententia credo, quod nunquam abduci poteró. (1533. Január 18. levele. Tört. Tár, 1908., 324. Nádasdy Tamáshoz.) Ő a maga személyére mind e fáradozásaival, amit Lajos király halála óta magára vállalt és elszenvedett, nem akart mást elérni, mint a hazát. Ez a fejedelmi szolgálat, a fejedelem iránti engedelmesség, másfelől a fejedelem kegyessége, szeretete alattvalói iránt az az összetartó kapocs, mely Brodarics szemléletében a magyar államot összetartotta. ²²⁾

Társadalmi-gazdasági kérdések Brodaricsot nem érdekelték, pedig egy ugyancsak súlyos szociális kirobbanásokat átszenvedett kor gyermeke. Bár egyszer említette, mégpedig nagy szeretettel, hogy Visegrád várát, a szent korona őrzési helyét, jobbágyok (rusticusok) és szerzetesek, vagyis a magyar nemzet legszegényebb sorsú gyermekei védték meg Mohács után a töröktől, Esztergom várát pedig egy "humillimae sortis" derék magyar katona, Nagy Máté, kasszamu gyalogosaival, kikkel odamene-kült. Leveleiben is tanúságot tesz népszerűtetéről, pl. mikor Bakics és Török Bálint fosztogatják pécsi egyházmegyét: "illos miseros colonos illo modo turbari vexari, spoliari, quam per nostros, quam per eorum homines et illum miserum episcopatum hoc pacto lacerari". Tehát igazán népszerűtetből (demophiliából), hiszen a saját emberrel garázdálkodását is elítéli. ²³⁾

Nem érdeklik katonai kérdések sem, mert neki a magas diplomácia minden. Egész lelkét és gondolkozását a kor nagy problémái: a kettős királyság, a török veszedelem s a vallási reform töltik be, ezek irányítják tetteit, egész életét, amióta a

"szerencsétlen ország szerencsétlen kancellárja" lett. Az első kérdésben Zápolyai következetes híve, miután csalódott I. Ferdinándban, kit pedig Magyarország jogos örökösének tudott, s Zápolyai és pártja kezébe kerítette az országot. De azért tudta volna szolgálni ezután is I. Ferdinándot is, kihez különben is többször kereste az újbóli kapcsolatokat. Egyébként egy királyt óhajtott a magyar trónon és osztatlan, egységes országot.²⁴⁾ A második, a török kérdésben Brodarics meg tudott a török szolgálattal alkudni, de azt azért mégis valami megaláazónak érezte, s jobb szerette volna ettől is szabadnak látni Magyarországot. Mégis lemérve egymással a török lenyűgöző katonai erejét - ő a mohácsi katasztrófa tűzharcosa - (sensi Mohachum et turpem fugam, mondhathatna írónk, Horatiust variálva!) és I. Ferdinánd tétoválását, katonai gyengeségét, meg V. Károly közönyét a magyar ügyek iránt, úgy látta, hogy Magyarország csakis a török kegyéből tarthatja fenn magát. Minthogy a köz, a haza szolgálata kötelessége minden jó polgárnak, ezért - úgy véli Brodarics - minden jó magyar embernek meg kell barátkoznia a gondolattal, hogy törökkel, tatárral, szaracénnal is össze kell működnie.²⁵⁾ A harmadik kérdés, a vallási reform elkerülhetetlenül foglalkoztatta. Követeli a reformot, és ebben annyira megy, hogy követő társa Frangepán Ferenc "iste bonus collega meus Brodericus Lutheranusnak" nevezi.²⁶⁾ Brodarics kifogásait és követeléseit a pápa előtt sem titkolja. Ezek, mint már említettük, a papok házassága, a hívek számára a két szín alatti áldozás, egy reformáló zsinat összehívása, az egyházi javak halmozásának és a szenteknek képekben való ábrázolásának megszüntetése. VII. Kelemennek egyenest megírja, hogy a népek elégedetlenségének főoka a szentszék visszaélései a bucsuengedélyek körül.²⁷⁾ Istenhite azonban törhetetlen, de a katolikus dogmák szőrszálhasogató vizsgálata, a scholasztikus theologia, annyira visszatetszett neki, hogy emiatt keresi fel levéllel Erasmust, ennek a theologiai iskolának legfőbb kritikusat és kigunyolóját. Mégis, e komoly reformtörekvések és vágyak éppen elmélyülő vallási meggyőződésre mutatnak.

A Verissima descriptio indítóoka és célja kettős. Eleget tenni Zsigmond lengyel király kívánságának, s felderíteni II. Lajos katasztrófáját, a másik pedig megvédeni a magyar nemzetet Cuspinianus János császári történetíró vádjával szemben. Cuspinianus = Spieshaymer Johannes, Miksa császár udvari történetírói közt a legkiválóbb és legsokoldalubb, a császár diplomatája, ki Budán is járt mint Miksa követe II. Ulászlónál, politikusként és történetíróként is szenvedélyesen hirdette a török elleni harcot. Most, a mohácsi katasztrófa hatása alatt abban az általános rémületben, melyet a hozzánk közelebb eső keresztény országokban ez a csapás keltett, Cuspinianus egy beszéd formájában kinyomatott röpiratban felszólította a birodalmi fejedelmeket a török elleni védekezésre, s ebben megvádolta a magyarokat, hogy királyukat elhagyták, s maguk okai szerencsétlenségüknek. Cuspinianus e röpirata nélkül Brodarics Descriptioja meg sem érthető, s talán meg sem íródott volna, Zsigmond király kérésére sem, vagy legalább nem ilyen, a nagy nyilvánosságnak szánt alakban. Cuspinianus tulajdonképpen ugyanugy mondja el a háború közvetlen előzményeit és lefolyását is, mint Brodarics, csak rövidebben, lehet hogy nem akarta fölöslegesen nyújtani beszédét, mely alapjában véve szenvedélyes felhívás a német fejedelmekhez a török elleni harcra: ne hagyják Magyarországot, ezt a gazdag és termékeny országot az ázsiaiak prédájául, kik még hozzá Magyarország felől egyenest a Német birodalmat is fenyegetik. Kétségtelen, hogy Cuspinianus kitűnően van értesülve, hiszen Bécsben, az odamenekült Mária királynétól és környezetétől, ezek között Czetricz Ulrikától tájékozódott, ki a csatatéren Lajos közvetlen közelében állott, vele együtt menekült onnan, s halálának is tanuja volt. Azután Pozsonyba sietett, majd tovább, Mária királyné kíséretében. Igazat mond tehát Cuspinianus, mikor írása ajánlásában azt mondja: Ego tamen simpliciter, ut res gesta est in nostra vicinia,

et quae oculis vidi et fama ad nos pervenit, rem disserui. 28) Még pártoskodónak sem mondható: a legnagyobb elismeréssel szól a magyarok vitéz harcairól a török ellen, a legnagyobb dicsérettel Tomori Pálról, s dühös kirohanásaiban is csak a kötelességmulasztó, gyáva, a török veszélyt lekicsinylő, a veszedelemre figyelmeztető jobbakat gonoszul és vakul kinevető rossz magyarok ellen intézi: bonos excipio, igaz, egyszer hozzátéve, si qui extant (p. 34). Mégis Lajos király tanácsadói ellen oly súlyos vádak emel, hogy azokat a magyarság nem hagyhatta szó nélkül, a legkevésbé Brodarics, ki e tanácsosok elseje volt, a király életben maradt kancellárja. Ezért írta meg Descriptioját. Cuspinianus vádja a magyar király tanácsadói ellen ez: nem akadt jó ember, ki Lajos királyt (nemo bonus) figyelmeztette volna a veszedelemre, sőt sok "Imprudentes" még biztatták is az összecsapásra, és még olyanok is akadtak, kik egyenest megfenyegették, hogy ők támadnak táborára, ha késlekedik a csatakezdéssel. Pedig Lajos természetétől fogva maga is kész volt bármi veszedelemnek kitennie magát. Mások viszont, mondja Cuspinianus, azt erősítették, hogy a magyar sereg nem elég erős a török tömegek elleni harcra, míg végre is teljesen összeavarták az ifjú királyt. Mikor pedig a magyar sereg felbomlott, a király, kit övéi nem védtek kellőképpen, menekülés közben a Duna egy mellékvizébe ugratott, s mert senki sem volt, ki nehéz páncélját lesegítette volna róla, megfult.

Brodarics igen finoman és igen becsületes igazságszeretettel felel ezekre a vádakra Descriptiojában.

Művében legelől áll Lajos király származása, jellemzése, a magyar főhivatalnokok felsorolása, közöttük saját magáé is mint "cancellarii munere fungebatur, Stephanus Brodericus"-é, rövid önéletrajz kíséretében: "natus in Sclavonia ad eum Magistratum ex legatione Romana, quam tunc obibat paucis ante mensibus accersitus majore ad bene agendum animo, quam facultate, qui haec prodit", megvallja tehát, hogy e hivatal súlyos volt az ő vállának. Nem hallgatja el azt sem, hogy Frangepán Kristófot, ki ekkor Ferdinánd főherceget szolgálta, nagy ígérekkel Magyarországba hívták, de aztán az ígért hivatalok helyett igazságtalanságokban részesítették, s ki ezért visszament oda, ahonnan jött. (Pedig kiváló katona, s a mohácsi tábor egy kiszemelt vezére volt!) "Et is fere erat status rerum in Hungaria", mikor jelentik Lajos királynak a török hadak elindulását Szulimán személyes vezérlete alatt. Erre a magyar udvar is készülődni kezdett: április 24-én országgyűlést tartanak, ezen pedig július 2-ra Tolnára fegyverbe szólítják Magyarország egész népét. Közben egymást érik a vész hírek a török közeledtéről, s mikor írónk elmondja, hogy a török a Száván átkelve már a Dráva vonalat támadja, helyénvalónak találja Magyarország földrajzi helyzetét leírni, természeti adottságaival, főképp a bekövetkező hadiesemények terepét, hogy - mint mondja - az olvasó előtt szemléletesebb legyen (ut magis esset conspicuus). Ez a mű második, földrajzi fejezete, még mindig csak bevezetés. E leírásban nem feledkezik meg az Olaszországot járt humanista római romok megemlékezéséről a Szerémségről, római alapításokat sejtető, de még neki is valószínűtlen város-név etymológiákról (Gyulafejevár a Julio Caesare, vel potius a Gyula, quodam Hunnorum Principe ita dicta), de az ország természeti kincseiről, termékenységéről sem, különösen melegen szól a Szerémségről, az ő püspökségéről, ennek természeti kellemességeiről (mira locorum amoenitate), e vidék enyhe klímáját abból magyarázva, hogy az alig 3-4 napi járásnyira fekszik az Adriai tengertől. Magyarország általános leírása után részletesen ismerteti a háború színhelyét: a Délvidéket, itt is a várakról, a déli végek erősítéseiről ír legpontosabban. Az ország nem magyar lakosai közül csak a németekről, illetőleg erdélyi szászokról emlékezik meg, az erdélyi fényes városok építőiről és lakóiról, a magyarok közt pedig külön említi a székelyeket: ezt a "genus hominum ferox et bellicosum: inter quos neque

nobles, neque rusticus, omnes eodem jure censentur Heluetiorum instar ... et in hunc modum se habet Hungaria", s a harctér, hol oly súlyos vereséget szenvedtünk. Így fejezi be Brodarics műve eme második bevezető fejezetét. Most már áttér a rohamosan fejlődő hadiesemények előadására, melyeket egyhuzamban ír meg. A Száva-vonal után elesik a Dráva vonala is, mert az odarendelt magyar katonaság nem hajlandó Báthory nádor alatt harcolni, hanem csak a király személyes vezérlete alatt. A királyi udvarban egyik terv a másik után merül fel, s az ellentétes elgondolások, ötletek végrehajtására adott ellentétes parancsok okozzák - Brodarics szerint - Zápolyai elmaradását a csatából. (A modern magyar történetkutatás és írás Gyalokay Jenő eredményei alapján ezt az álláspontot fogadja el Zápolyai szerepéről. (Szekfü, III. 213.)

A török már Péterváradot ostromolja, mikor a király július 24-én elindul Budáról, mert július 2-ra senki sem jött el Tolnára. Közben egyik követet a másik után küldik a császárhoz, Ferdinánd főherceghez, a többi német fejedelemhez, a speyeri birodalmi gyűléshez, I. Ferenc francia királyhoz, hogy segítsenek, a pápához, hogy pénzért küldjön, a magyar bárókhoz, hogy jöjjenek csapataikkal. De a magyarok igen gyéren, igen lassan gyülekeznek, s csak mire a király és kísérete Mohácshoz ért, nőtt fel a sereg mintegy 20 000 főre. A király tragikus utazását leírva, nem mulasztja el Brodarics a dunapentelei római emlékeket megemlíteni. - Tábort ütnek, s a hadvezéreket is sikerült nagy viták után Tomori Pál és Zápolyai György, János testvéröccse személyében megtalálni. Közben a török közeledik. A magyar sereg két részre oszlott: a király csapataira, s a tőlük valamivel délebbre táborozó Tomori és Perényi-féle katonaságra, a Délvidéken állandóan táborozó csapatokra. Ez utóbbi erőszakos fellépése és "végzetes harcikedve" aztán augusztus 29. délután klerőszakolja a támadást. Brodarics részletesen leírja a magyar sereg harci rendjét, magát a csatát, már amennyit abból maga látott. Végül: másfélórai küzdelem után a magyar sereg teljes vereséget szenvedett, s csak töredékei tudtak gyors futással megmenekülni.

Brodarics felsorolja a csata áldozatait, elesetteket és foglyokat, aztán a török további előnyomulását, pusztításait, rablásait, öldökléseit adja elő, s e sötét zárórésznek csak egy fénypontot tud adni: parasztok, szerzetesek megvédik Visegrádot, és egy "homo humillimae sortis", Nagy Máté, régebben az esztergomi gyalogosok kapitánya, kevés odamenekült emberével megvédi Esztergomot, minthogy ezt a fontos várat parancsnoka, Orbán András gyáván elhagyta, miután a Dunán Pozsony felé menekülő Mária királyné és a budai polgárok hajóit kirabolta. A török kitakarodásával fejezi be Brodarics a magyar történet legtragikusabb és következményeiben egyik legsorsdöntőbb katasztrófájának előadását.

Ezzel az irattal felelt tehát Brodarics Cuspinianusnak, mondhatni az egész keresztény világ közvéleménye előtt. Nem polemizál ellenfelével, csak részletesen előadja azt, amit ő tudott a Cuspinianus-leírta eseményekről, ő is csak azt keresve, hogy hogyan is történt minden. Leszögezi, hogy igenis voltak a magyar kormányban, kik ellenezték Lajos személyes részvételét a csatában, s hogy mikor a nép terrorizmusára mégis így döntöttek, a vezérek erős és megbízható testőrséget rendeltek a király mellé. Viszont azt el kell neki is ismernie, hogy mégiscsak voltak, kik fegyverrel fenyegették a királyt, ha elhalasztja a támadást, s hogy a tanácsosok a legellentétesebb tanácsokkal összezavarták Lajost. És regisztrálja Brodarics azt is, hogy Tomori a csata közben felderítésre küldte a király mellé rendelt három testőrt, kik egyike: Ráskay Gáspár - királyi kamarás, a "Vitéz Franciskó" majdani szerzője - hiába tiltakozott e parancs ellen. (Horváth, Megoszlás 259. és Horváth, Reformáció 229.) Egészen finoman reflektál Brodarics Cuspinianus azon állítására, hogy

Lajos mily bátor volt: nyilván erre akar válasz lenni megkapó megjegyzése, hogy a király arca halálsápadt lett, mikor fejére illesztették a harci sisakot. Az is igaz viszont, hogy Brodarics elismeri Lajos bátor kiállását a lázadó katonákkal szemben, hogy nem tiltakozott személyes testőrei eltávolítása ellen, s hogy Tomori jeladására vitézül rohamra indult. Mindezt a felbecsülhetetlen részletet a mohácsi táborban törtétekről tehát Cuspinianus vádjainak köszönhetjük. Egymás mellett olvasva a két előadást, Brodaricsnak még más megállapításai is Cuspinianusnak adott válasz benyomását keltik, s Cuspinianus hatása lehet Magyarország rövid leírása is Brodarics-tól, melyet már említettem. Mert az osztrák író is elősorolja az ország hatalmas anyagi erőforrásait, természeti kincseit, s földrajzát is adja. Ez különben humanista történetírói szokás. A legsúlyosabb vádat az esztergomi huszárság ellen emelte Cuspinianus: ezek, mint már említettem, kifosztották a menekülő királynét, s rutul megsejtették őt is, udvarhölgyeit is. Brodarics a huszárokat felháborodottan mentegeti, mert szerinte az az igazság, hogy Orbán András "csak" megdézsmálta a menekülők poggyászát. (nonnulla damna fecerit!) Ez ugyan nem sokkal kevesebb, Brodarics mégis kénytelen volt élesen felelni Cuspinianusnak, ki ezzel kapcsolatban rendkívül szenvedélyes kirohanást intéz általában véve a magyarok ellen (*gens omni Turco crudelior ... exterminanda!*) és itt emeli fővadját is: ebből tűnik ki, mennyire szerették királyukat, s minő védelemben részesítették! (*ut hinc facile liquescere potest, quantum Regem suum amarint, quantum illi servierint, quantum auxilium illi presterint.*) Megírja még Cuspinianus azt is, hogy a Budáról elmenekült urak ottmaradt szolgálói, ismerve uruk rejtekhelyeit, azokat feltörték és kirabolták. Brodarics ezt nem említi, de nem is tiltakozik ellene, ellenben feljegyez ennél sokkal szörnyűbbet, hogy t. i. a menekülő magyar anyák megfojtották síró kisdedeiket, nehogy sirásukkal a török figyelmét magukra vonják.

Brodarics igazságérzetében, de meg Mária királyné és környezete (Czettriczl) jólértésűtsége miatt nem is tehetett másként, nem tagadja, sőt még jobban megvilágítja a tényeket, azok létrehozó okait azonban nem egyes emberekben keresi, bár ezek mulasztásait sem hallgatja el, hanem inkább generációk magyarjainak bűneiben, s a fátumban. Ezért hatja át egész művét a "végzetszerűség hangulata". Brodarics csak egyben nem igazságos, mikor Cuspinianust támadva szemére veti: "*ille egregius historiarum scriptor, qui haec scribit ... hujus etiam cladis historiam ita scripsit, ut me pudeat eum ita impudenter rem sibi ignotam in vulgus prodere fuisse ausum.*" Mint láttuk, Cuspinianus ténybeli tévedést nem követ el - még az esztergomi huszárok hőstettét sem tudta Brodarics teljesen megcáfolni - csak sokkal rövidebben ír, sokkal kevesebbet mond, mint Brodarics. S igazságszerető történetkutatói lélekkel nem hallgathatom el azt sem, hogy Cuspinianus minden vádaskodása mellett is a vitézül harcolt magyarok iránt határozott elismeréssel van, mint már említettem, a magyarokat a csata leírásánál a "miéinknek" nevezi, az elesetteket őszintén gyászolja, Magyarországot "archiregum"-nak nevezi, bukását fájjalja, szép bizonyosságot adva, hogy neki igenis az összeresztyénység ügye fekszik lelkén. És ha a magyarokat ugyancsak korholja is - *excipio bonos, si qui sunt* - nem bánik kesztyűs kézzel a német fejedelmekkel sem, kiket harcra hív fel a török ellen.

Brodarics *Descriptio*-jában olyan történetírói erényeket tár elénk, hogy csak sajnálhatjuk, miszerint nem írta meg - ha már nem az egész magyar történetet, de legalább saját kora történetét, vagy legalább saját életrajzát, az ő politikai és diplomáciai munkáját. Akkor Zápolyai korát nem csak Szerémi előadásában bírnánk.

Brodarics részt vett a mohácsi csatában, s a magyar kormányzat készülődéseiben a csatát megelőzőleg is, s ezért elsőrangú szemtanúként, kitűnő megfigyelőképességével, józan ítéletével, szenvedélyességtől vagy elfogultságtól mentesen, igazság-

szeretően, nem palástolva vagy szépítve a magyar oldalon elkövetett hibákat sem, de azért diplomatikus tapintattal, s kitűnően megértve mások gondolkodását (I. a déli tábor kiabálását egyenest az ő személye ellen!), írja meg rövid történetét, egyszóval: realisztikus történetíró, hogy ne mondjam pozitívista, joggal veti szemére Cuspinianusnak, az "egregius historiarum scriptor"-nak, hogy "impudenter" mer kiadni írást egy dologról, melyet nem ismer, értsd: nem ismer olyan jól, mint mások. Ez Brodarics egyetlen szenvedélyes kifakadása egész descriptiójában. Azonban, hogy Lajosnak a csatából eltűnésénél oly rendkívül tartózkodó, az nemcsak azért van, mert csak azt akarja írni, amit egészen bizonyosan tud, hanem azért is, mert a Descriptio írásakor - 1526-1527 telén - kényes helyzetében - melyet fentebb életrajzát vázolva már láttunk - senkit sem akart megsérteni: II. Lajos Zsigmond lengyel király testvérbátyjának volt fia, I. Ferdinánd királynak pedig sógora, róla rosszat még akkor sem mondhatott, ha nem is lett volna írása, vagy még sokkal inkább az özvegy királyné, Mária iránt lekötelve. Zápolyai szerepét igyekszik a legkedvezőbb színben feltüntetni, a végzetes ütközetből való elmaradását a II. Lajos által küldött ellentmondó parancsoknak tulajdonítva, Brodaricstól távol állott mindenféle vádaskodás, eselidebb, finomabb lélek, meggondoltabb diplomata volt, s tudja, mikor kell hallgatnia. Nem mondja el, miért tűnt fel többek előtt gyanusnak "sok minden oknál fogva" az a II. Lajos udvarában: felmerült terv, mely szerint Zápolyai Havasalföldön indítson akciót a török háttámadására, mert ez - mentegetőzik - hosszadalmas lenne. (fuit id consilium primo suspectum ob nonnullas causas, quas longum esset commemorare.) Mégis, minthogy a tervet Szalkai primás helyeselte, elfogadták, a parancs Zápolyaihoz elment, s ez volt a főoka annak, hogy ez a mohácsi csatából elmaradt. A felelősség tehát inkább a Mohácsnál elesett Szalkaié, Brodarics ellenfelé, mint Zápolyaié. De Brodarics ezt nem mondja ki nyíltan. Az is befolyásolhatta írókat, hogy éppen műve írásakor orientálódik át I. Ferdinándtól Zápolyaihoz. Világos: nem akarja egyik pártot sem megsérteni, nem akar vitát provokálni, nem akarja a szenvedélyeket még jobban felkavarni. Nemes vonása Brodaricsnak, hogy nem tolja sem magát, sem azokat előtérbe, kik mint ő, óvatosságra intettek. De már inkább óvatosság, hogy nem tud vádaskodni még I. Ferenc ellen sem, amiért ez megfélemezett fogságban tett ígéretéről, s nem küldött segítséget: egyszerűen regisztrálja, hogy Lajos emlékeztette Ferencet ígéretére. (Ez ígéretét, láttuk Brodarics életrajzában, Ferenc övele küldte meg Lajosnak.) I. Zsigmondot meg egyenest mentegeti írónk: ettől nem is kért Lajos és udvara segítséget, mert tudták, hogy ez éppen most kötött békét a törökkel, hogy legalább saját országát megmentse, s tudták azt is, hogy e "princeps integerrimus et fidei observantissimus" nem küldött volna szövetséges fejedelem ellen hadakat. De az természetes, hogy nem akart sérteni oly hatalmas fejedelmet, mint I. Ferenc, s egy másikat, kitől annyit remélt, és ki iránta oly jóindulatu volt, mint I. Zsigmond. Ezért kovácsol erényt ennek egyébként helyes (bár újkorlan macchiavellisztikus) önzéséből, míg amarról nem mondott ítéletet. Ez óvatos mértéktartása azonban nem fokozódik a tények elferdítéséig: ami fontos, lényeges, azt mindig hiven regisztrálja. Véleménymondástól azonban mindig tartózkodik. És igaz van humanista barátjának: Logaunak, Brodarics "sincerus" is meg "bonus" is!

Brodarics keresi az események okait, a dolgok összefüggését, azokat azonban nem pusztán az egyes emberek tetteiben látja meg, hanem az ember képességein és tettei hatáskörén tuhnóvó momentumokban: a történet legfőbb formálóját ő is Istenben látja meg, mint Nádasdyhoz írt, sokszor idéztem levelében vallja:²⁹⁾ Isten úgy akarta, hogy hazánk a töröknek legyen alávetve, és az ember sorsa nem embertől függ, hanem a mindenség teremtményétől.³⁰⁾ Itt azonban bizonyos kettősség van Brodarics fel fogásában; észlelni fogjuk ugyanezt a kettősséget Verancsicnál is.

Mint történetiróból azonban már a humanista szól belőle: itt már nem érzi Istent a történet: az ember sorsa irányítójának. A Descriptio-ban, melyet egyetlen történeti műve a *fátum*, a végzet rendelkezésének mondja a mohácsi katasztrófát s következményeit a filozofálgató-moralizáló, irodalmi meggondolásokból fakadt tudós, s mint láttuk a magyar történetírásban már hagyományosnak mondható s végelemzésében a középkori - antik írókon is képzett - gondolkodásban gyökerező világszemlélettel, de az antik műveltségen alapuló humanizmustól sem idegen elképzelésekkel. Tomori Pál serege és Perényi Péter katonáinak "*fatalis pene quidem ardor*"-a, "végzetszerű harcikedve" sodorja bele a királyi sereget is elhirtelenkedett csatakezdésbe, II. Lajos katasztrófáját pedig Brodarics "*infelici cuidam nostro fato*" tulajdonítja, hiszen bűneinkért még rosszabbat is megérdemelnénk: "*nostris flagitiis his etiam graviora merentibus*". A "*fátum*" Brodaricsnál is az az emberfeletti hatalom, ami nincs az ember kezében, s melynek jóakarátát nem lehet imával, jóselekedettel megnyerni: szintugy a "*fortuna*" is.³¹ Máshol a fortuna inkább jó szerencse, kedvező alkalom, melyet Isten irányít: "*victoriam esse in manibus, modo fortuna, quam Deus eis obtulisset, uti velint*", mondja a déli tábor. (Tomori és Perényi serege.)³²

Isten, *fátum*, *fortuna* viszonyát Brodarics éppugy nem gondolta végig, s nem foglalta harmonikus rendszerbe, mint Thuróczy sem. Ezek közkeletű fogalmak, melyeket az író itt-ott alkalmaz. Mégis a *fátum* közel jár Brodaricsnál Istennel szemben a "*rossz*" princípiumához: s az embert a rossz nemcsak bűneiért sujtja Isten rendelkezéséből, hanem a *fátum*éből is, anélkül hogy okot adott volna rá. Tehát nem az ember az egyetlen történetformáló faktor. Ezzel Brodarics állást foglalt a mohácsi csatavesztésért való felelősség kérdésében. Hiszen pl. Lajos királyban - Brodarics szerint - minden képesség megvolt ahhoz, hogy a legjobb király legyen - si fata tulissent. De közelebbről is tisztázni kellett a döntő balfogás miatti felelősséget is: miért indultak vakmerően és előrenemlátóan a támadásra a magyarok? Brodarics válasza: Mert a seregben érthetetlenül - *végzetszerűtlen* - lobogott a harcikedv, csaknem mindenki bizott a győzelemben, s Tomorinak olyan értesülései voltak a török seregről, melyek mindezt igazolták. S itt - hallgatólag - Brodarics már egyenest saját személyét is kénytelen védeni, hiszen ő, a kancellár a király legfőbb tanácsosainak egyike. Tehát megint a *fatalis* harcikedv a felelősség s a megokolatlan győzelmi reményeké, vagyis a tömeghangulaté, mely terrorisztikusan kényszeríti rá akaratát a meggondolt főkre. De ez is megosztatik Tomori helytelen értesüléseivel. Vagyis, az egyes emberek is, a tömeg is nagyfontosságú történetalakító erők: ezért jellemzi Brodarics szereplőit, hogy indítékaikat mint az eseményeket formáló tényezőket egyéniségükben, gondolkodásukban megtalálja. Jellemzései közt első helyen áll Lajosé, ki igen kedvező színekben tűnik fel Brodarics tollán. Lehet, hogy erre a tragikus sorsu ifjú iránti kegyelele indította, hiszen Brodarics ki jelen volt ennek - kétéves korában végbement - koronázásán, az ütközetben a 21 éves király közvetlen közelében, tőle az ötödik helyen jobbról, vele együtt indult a végzetes rohamra, s ugyanazon a terepen menekülhettek is, honnan maga épségben tért haza, a királynak azonban csak a holttestét emelték ki. Már említettem, hogy írónkat Mária királynéra, I. Ferdinándra és I. Zsigmond lengyel királyra, Lajos legközelebbi rokonaira való tekintetek is befolyásolhatták. De lényegében mégis élethűnek kell elfogadnunk Lajos-portróját. Eszerint Lajos igen szelíd lelkületű, csöppet sem nyers, mindenre, ami helyes és tisztességes csodálatosan hajlítható, de magától is hajlamos, igazmondó és állhatatos volt, a fegyverforgatást, lovaglást és vadászatot, általán a katonai gyakorlatokat igen kedvelte, s a rábizott titkokat híven megőrizte. Jelleme, termete és a vitézség benne csodás volt. Nagy lett volna királyaink közt, ha a végzet akarja. (*Ingenio specie virtuteque numinis instar. Spes patriae regumque decus, si fata tulissent.*) Lehet,

hogy Burgio pápai nuncius türelmetlenül ítélte meg a szerencsétlen ifjut, de mégis melléje kell helyeznem az ő véleményét Brodaricsénak: Lajos gondatlan ifju, akit mindenki gyűlöl lustaságáért. (Mon. Hung. Vat. II. 1.) Viszont Lajos bátor, lovagias és felelősségteljes fellépése a mohácsi táborban, mikor csakis a király személyes vezérlete alatt harcolni hajlandó magyar urakat megszégyeníti, vagy mikor rohamra indul, nem vall lustaságra. Igaz ugyan az is, hogy mikor a támadásra jelt adnak, s a harci sisakot fejére illesztik, halálosan elsápadt. A pszichológiai motiváció iránti finom érzéssel élénken ecseteli Brodarics, főképp Lajos tépelődéseit, míg a fegyelmetlen és elbizakodott végbeli közkatonaság terrorizmusa kikényszeríti a végzetes támadást: "videbat omnem rei male gestae aut occasionis praetermissae culpam in se unum conjectum iri": Őt okolták a már megtörtént hibákért, s kedvező alkalmak elmulasztásáért.

Jellemzi Brodarics többi szereplőjét is, rövid, párszavas, magvas jelzőkkel, mint azt Thuróczyt is olvashatta, ezek tehát a középkori magyar történetírásból való kellékek, de Liviusi reminiscenciák is. Csak Perényi Ferenc váradi püspök jellemzését emelem ki, a nagytehetségű de romlott fiatal humanistáét, a mohácsi katasztrófa szellemes és cinikus megjósolójáét, mert ebben Brodarics tulmegy egy egyén karakterizálásán, s az egész magyar főúri rend fiatalságának mond megszívlelendő intelmeket: ez a Perényi Ferenc lett volna a kor legkitűnőbb írója, ha idejét elméje kiművelésére fordította volna, s nem azokra a kicsapongásokra, melyekre a fiatal főnemesek a maguk és a haza nagy kárára idejüket pazarolni szokták. Vagyis Brodarics itt egy súlyos társadalmi bajra: a főúri rend komolytalanságára mutat rá, s arra a kárra, amit ez a hazának jelent. Álljon itt még Szalkairól szóló véleménye. Ez a népi származású, nagytehetségű és tudású, de teljesen etikátlan pénzhajhász és karriercsináló kénytelen volt Brodarics javára lemondani a kancellárságról, "már akár mert másképp nem cselekedhetett, vagy inkább, hogy kényelmes életet folytathasson".

Brodarics módszerét, kritikáját, lelkiismeretes értesülés-beszerzési eljárását jellemzi, hogy II. Lajos halála körülményeiről igen tartózkodóan írt, csak azt mondja, amit látott. Amitől kezdve aztán "nem látták többé a királyt a menekülők között", arra vonatkozóan Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentését követi, ki Czettricz Ulrikkal, II. Lajos kamarásával együtt a király holttestét a Csele patak partján megtalálta.

II. Lajos Brodaricsnak 1517-ben adott címerbővítő levelét ellenjegyezte mint kancelláriai titkár PISO Jakab, a kitűnő humanista, s talán éppen ennek gondolatait fejezi ki ez az okmány - azt mondja, hogy nincsen szebb dolog, nincsen dicséretre méltóbb, mint az irodalomban kitűnni, még ha csak középszerűen is. (quod elegantius, quam in ea (sc. littera) vel mediocriter excellere.) (Tört. Tár. 1908. 343.) Brodarics Descriptioja azonban nem középszerű terméke a korabeli magyar irodalomnak, mert történetírói lelkiismeretességével, alaposágával, de meg előadás, felépítés és stílus tekintetében is humanista történetírásunk egy gyöngyszeme. A modern történetkutatás számára pedig a mohácsi katasztrófa legelsőrangú, teljes hiteles forrása.

Kiadásai: De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima descriptio. In lucem edita a Mathia Pyrserio. Krakkó, Vietoris, 1527. ápr. 18. (L.: RMK., III., 270.) - Továbbá Zsámboky Bonfini kiadásában, Basel, 1568. Frankfurt, 1581. Hanau, 1606. Köln, 1690. - Majd: Reusner, J.N., Syndromus rerum Turcico-Pannonicarum. Frankfrut, 1603. és ugyancsak Zsámboky-ból: Calendarium Jaurinense, an. 1756. - Szintugy: Schardius redivivus-ban, Giessen, 1673. Önállóan: Narratio

de proelio quo ad Mohatzium an, 1526. Strassburg, 1688. (RMK. III., 3507.) Magyar fordítása Letenyei Jánostól, Budán, 1795. és Szentpétery Imrétől, Brodarics históriája a mohácsi vészről, Magyar Könyvtár, 337.

Irodalom: Horváth J., Az irodalmi műveltség megosztlása. Bp., 1935. 249-256. és passim, alapvető életrajzára: Sörös Pongrác, Jerosini Brodarics István, Bp., 1907. (A Szent István társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléséből, 62.sz.) - Kujáni Gábor, Brodarics levelei. Tört. Tár. 1908. - és: A Brodaricsok. Századok, 1913. 753-763. (Fent Sörös művét Sörösnek, Kujánit Kujáninak, levelezését: Tört. Tár. 1908-nak idézem.)

Jegyzet:

- 1) A levél másolata: Áldásy, A M. N. M. címereslevelei. II., 28-29.
- 2) L. mindehhez, Hegedűs István, *Analecta recentiora ad historiam in Hungaria litteratum renascentium spectantia*. Bp. 1906., 272-273.
- 3) Szilágyi Lóránt, A m.k. kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458-1526. Turul. 1930., 47. l. (litteras ... ut unas contra alias) (prout hactenus fuit consuetum contra regni consuetudinem nemini dare debeat) 1526., XXIV. tc.
- 4) L.: Krzicki András prsemsi-i püspök levelét Brodaricshoz, 1526. dec. 2. Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 291-294.
- 5) *Acta Tomiciana*. VIII., 222.
- 6) VII. Kelemenhez írt levele szept. 10-ről azt jelenti, hogy az ország kétségtelenül elpusztul, s bár ő ott szeretne hazájának és a pápának szolgálni, de ez nem lehetséges, amiért "Szentséged ... támogatásával azt teszem meg, amiről Burgio, a báró ur jelentést fog tenni. (Sörös, 65.) és 1526. március 26. levele ugyancsak VII. Kelemenhez, melyben emlékezteti őt arra a kérésére, melyet akkor intézett hozzá, midőn Kelemen - Medici bíboros - a pápaválasztási konklávéba ment, honnan mint pápa jött ki. (Sörös, 37.)
- 7) Levele I. Ferdinándhoz 1527. március 18-ról, Sörösénél, 76.
- 8) Szilágyi l.m. 52., 89. jegyz.
- 9) Sörös, 73., 7. jegy.
- 10) Sörös, 85.
- 11) *Erasmi Roterdami Epistolarum opus*. Basel, 1538. p. 820., Sörös, 92.
- 12) Schepper Kornél jelentése V. Károlyhoz (Brüsseli okmánytár I. 196).
- 13) Sörös, 26. és l. jegyz., és Hegedűs, *Analecta recentiora*. 248. Sörös félreérti a szöveget, nem Brodaricsot szereti Logau, mint szemevilágát, hanem a "Thallat", a tréfás költészet muzsáját, ennek kegyét kéri Brodarics számára, "qui te depetit usque fido amore, et quem tu redemas fideli amore ... Modo quem tenui uocas susorro (Ille est optimus ille Brodericus. Ez talán Brodarics tréfás költői tevékenységére utal?)

- 14) Sapiientis est semper habitum inservire tempori et omnibus affectibus privatis preferre commodum publicum et obsequi amicis recta svadentibus plus quam aliis sese amantibus (?) quam sibi credere. - Levele 1533. február 9-ről. Tört. Tár, 1908, 325. - És Nádasdyhoz: Acturus ... privata ... quantum videbitur accomando me ad temporis qualitatem. Non videtur autem amicicia hominis (Gritti ajánlhatja az ettől irtózó Nádasdynak) spernenda in nos amorem solitum pre se ferentis. Observandum est tempori, cui servire habitum est semper viri sapientis, de te et de tuo erga illum animo omnia sum dicturus bona et placita ... Et tibi quoque id ambo consulimus, ut te accomodes ad tempus, ita est et publice rei melius et tibi honorificentius. (Történeti Tár, 1908. 270., 1522. április 3.) Egy más helyütt is "sapiensnek" mondja azt, aki "tempori" alkalmazkodik: ismét Nádasdyhoz: Dominationi Vestre ... suaderem ut tempori serviret, quod semper sapientis est habitum. (Tört. Tár, 1908. 327. 1533. május 18.)
- 15) Tört. Tár. p. 325. 1533. február 9.
- 16) Tört. Tár. 1908. 275. 1532. július 2.
- 17) U.o. 276.
- 18) Acta Tomiciana. VII. 387.
- 19) Constantem te omnes antea iudicarunt et nec minis nec pretio a virtute integritateque morum deflectentem. Oláh M. levelezése, 43. l.
- 20) Sörös, 40, és Mon. Vat., II. /432.
- 21) Tört. Tár. 1908., 327, Ego qui Deo teste et conscientia mea nihil aliud quero per omnes labores et aerumnas, nisi salutem patrie.
- 22) Nádasdyhoz írt levelében: Nulla sit causa in mundo, que te a rectitudine servitutis et a vero servitio regis et a debito tuo cum domino gubernatore (Gritti) abducatur. 1532. júl. 10. Tört. Tár. 1908. 278. - és Zápolyai: princeps adeo in te beneficis, adeo tui amans. Szintén Nádasdyhoz, 1532. július 21. uo. 280.
- 23) Tört. Tár. 1908. p. 291. 1532. dec. 26.
- 24) L. pl. 1533. március 28. levele. Tört. Tár, 1908. 325. az ország megosztása I. Ferdinánd és Zápolyai között: ... futurum valde periculosum ac perniciosum, illud tamen fiet quod in eo loco decernemur, quo hanc rem s. rex Romanorum transtulit. Illud eiam certo credo, nec ullo modo contrarium credere possum, Maiestatem regiam D.N.C. contra quorundam Germanice factionis (I. Ferdinand pártja) opinionem in suo statu ac auctoritate permansuram.
- 25) L. a fenti idézeteket, küll. 1533. május 18. levelét: Tört. Tár, 1908. 327-328.
- 26) Sörös, 111. 1-3. jegyz.
- 27) Theiner, Mon. Slav. merid. 623-24.
- 28) Ed. Podhradzsky, 1841. p. 16.
- 29) Tört. Tár, 1908. 326.
- 30) Tört. Tár, 1908. 326., 327. De salute regni nihilo magis despero. Credo enim, eam non dependere, neque ab illo, neque ab ullo alio mortali, sed ab illo solo, qui creavit celum et terram, mare et omnia, que in eis sunt...

- 31) *Regis fatum in aliud tempus, ubi longe gloriosius pro patria occumberet, fortuna reservabat.* (Descriptio.)
- 32) Horváth János domborította ki Brodarics fátum-hitét. (Az irod. műv. megoszlása. 254.) Régebben Thienemann: Brodarics előadása szétfoszlatta azt a misztikus világtájt, amelyet a vallásos felfogás borított a csatatérre. (Isten büntetése.) A természetfölötti irányítás teljes kitörlésével profán emberi történetet beszél el ... és letesz arról, hogy Mohácsban az isteni elrendelésnek szükségszerű beteljesedését lássa. Naturalizált leírása reális részleteket sorakoztat egymás mellé időrendi egymásutánban, nem kívánja a történelmet értelmezni ... csupán leírni úgy, "mint volt", de az egységes értelműktől megfosztott reális részletek, mint értelmetlen esetlegességek követik egymást és csupán véletlen szerencsétlenségnek látszik, hogy a mohácsi csatavesztés bekövetkezett... És csak egy helyütt, hol a magyarázatot szükségesnek látja, hivatkozik kényszeredetten "szerencsétlen végzetűnkre" és bűneinkre. Mohács és Erasmus, Minerva. III. (1923/10.1. Horváth álláspontját megerősíteni látszik Brodaricsnak Nádasdyhoz írt levele, 1533. május 18., melyet már idéztem.) Tört. Tár, 1908. 339-340., és Kujáni Gábor, 59.

Oláh Miklós

Brodarics után a második magyar humanista főpaptörténetíró Oláh Miklós, Brodaricsnak csaknem egy nemzedékkel fiatalabb, Verancsicsnak pár évvel idősebb kortársa, előbbinek jó barátja, ki a mohácsi vész történetíróját pontosan harminc évvel élte túl. Életkörülményeikben a főpapi pályán kívül - melyen Oláh és Verancsics jutottak magasabb polcra a bíborosi kalap és a magyar hercegprimási tiszt elérésével - abban is hasonlítanak, hogy mindhárman asszimilált magyarok voltak, királyi szolgálatban állottak, királyi udvarban éltek, s diplomataként működtek, ha Mohács utáni életsorsuk szétágazott is. Oláh történetírói célkitűzései azonban eltérnek Verancsicsétól és Brodaricsétól: ő nem a maga kora eseményeit akarja megörökíteni, hanem az egész magyar történetet. Így váltogatják egymást ugyanazon időben különböző történetírói törekvések.

Oláh Miklós Nagyszébenben született, 1493. január 10-én mint Oláh István szász királybíró és Huszár Borbála fia. Apja a havasalföldi Dán fejedelmi család tagja, s a Hunyadiaknak rokona: Hunyadi János nővérét Máriát ugyanis Dán román vajda fia, Árgyesi Manzilla vette nőül, s ezek fia Stojan - István - volt Oláh Miklós apja. Oláh a nagyváradi iskola elvégzése után, mintegy 1516-ban a budai várba került Szatmári György pécsi püspök, titkos kancellár mellé a királyi kancellária titkárának.¹⁾ Ekkor lép be Oláh az egyházi rendbe, két év múlva már felszentelt pécsi, majd esztergomi kanonok, és komáromi főesperes.

A mohácsi ütközetben nem vett részt, utána Mária királyné mellett maradt, s vele együtt majdnem állandóan külföldön tartózkodott, a Habsburgok német tartományaiban, s mikor V. Károly császár 1531-ben Máriát németalföldi helytartójának nevezi ki, Oláh oda is követi királynőjét. Ugy tervezte, ha majd a béke Magyarországon helyreáll, királynőjét visszakísérheti Magyarországra. Mert az ő szelid lelke, művelt, tudós foglalatosságra vágyó elméje nem birták a Magyarországon dúló szörnyűségeket: a török pusztításait, a nép keletre, rabságba hurcolását, de talán még ennél is kevésbé a két párt ádáz harcát egymás ellen, s az országszerte dúló szabadrablást. "Ezt a tragoédiát távolról hallani, s nem közelről látni akarom." Aztán, mellőzve is érezte magát: Szalaházy Tamás veszprémi püspök elnyerte előle a Brodarics Zápolyaihoz való átlépésével megüresedett királyi kancellári tisztelet, és meghiusult reménysége az erdélyi püspökséget illetően is.²⁾ Azt remélte, Brüsszelben nyugodtan élhet majd kedvelt tudományos, irodalmi foglalatosságainak, a humanisták által áhitott nyugodt, békés életmódot folytatva, Erasmus hive és barátjaként.³⁾ Eleinte azonban nagyon idegenül érezte magát új környezetében, s pár év elteltével hozzá, hogy megkedvelje az eléje táruló új világot. Megbarátkozott az ottani tudósokkal, különösen a löweni "academia trium linguarum" (latin-görög-héber) tanáraival,⁴⁾ s kiegészítte ismeretét is. Elmélyül Erasmushoz való barátsága is, kit igyekezett rábeszélteni, hogy költözzék a brüsszeli udvarba. Ebben a tudományos munkára kedvező légkörben és lelkiállapotban veszi Oláh tervbe egy új magyar történet

megírását, mert tudományos munkájára is Magyarország iránti szeretete ihleti. Azonban csak a Hungaria: a magyar őstörténet - mellette az akkori Magyarország részletes földrajzi és gazdasági leírásával - s az "Attila", a hun történet készült el.⁵⁾ 1537. májusában már mindkettőt bemutathatta barátainak.⁶⁾ Ekkor a béke kilátásai is javulnak a szerencsétlen Magyarországon, melyet Oláh annyira óhajtott, s melyet ő olyan formában remélt megvalósulhatni, hogy Magyarország bármely király (!) alatt, de egy fő alatt egyesüljön, és: a török kizárásával!⁷⁾ A nagyváradi béke megkötése után, mely elrendeli a királyné özvegyi javainak visszaadását, Oláh 1539-ben hazajön, hogy urnője nevében átvegye azokat. Magyarország helyzetét siralmasnak látja, az ország alig lélekszik, az urak jellemtelenségükben - kevés kivétellel - pénz és kincsek után áhítoznak, a népnek nyomorúságában csak a gyász, szenvedés az osztályrésze. És nincs már életben barátja, Brodarics sem. 1540-ben ismét visszatér Belgiumba, hogy 1542-ben aztán végleg hazatérjen. Ettől kezdve állandóan Pozsonyban, illetőleg királya székhelyein tartózkodott, és mint alkancellár majd 1543-tól kancellár az állami közigazgatásban működött. Élete utolsó negyedszázadát aztán a magyar katolikus egyház reformálásának és a katolikus iskolaügy megszervezésének szentelte. 1553 - Várday Pál halála - óta mint esztergomi érsek. 1554-ben alapította a nagyszombati iskolát, s ő hozta be a jezsuitákat is Magyarországra. 1563-ban ő koronázta meg Miksa királyt. Meghalt 1568. január 15-én Bécsben. Nagyszombatban van eltemetve.

Oláh, a nagyváradi iskolát járván, ebből a nagymultu humanista központból - Vitéz János, Filipecz János, Perényi Ferenc székhelyéről - indult ki, magával hozva emellett Hunyadi-rokonsága humanista hagyományait is. A budai várban Mária királynő és környezete műveltjeinek társaságát élvezte, s ettől is nyert ösztönzést - Brodariccsal, Henckel Jánossal, Nádasdy Tamással, Thurzó Elekkel stb. még Németalföldről is levelezett - s itt szerezte meg Burgio Antal báró pápai nuncius, a mohácsi vész előzményei nagy ismerőjének tartós barátságát. Itáliában nem járt, de ismert olasz humanistákat, és baráti köréhez tartozott Burgion kívül pl. Giovio (Paulus Jovius), a történetíró. Egyes német tudósokkal is szoros összeköttetésben állott, így Ursinusszal.

Oláh Miklós a magyar történetírás történetét tervezett magyar történetének két elkészült első fejezetével érdekli, a már említettem Hungáriával és Attilával,⁸⁾ meg rövidek "Compendium suae aetatis chronicon"-jával, és szintoly szűkszavú Ephemerideseivel. Bizonyos érdekességgel bír még I. Ferdinánd király és Anna királyné - II. Ulászló leánya - gyermekeiről szóló "Genesis filiorum Ferdinandi I. ex... Anna regina natorum an. 1549. conscripta." c. nemzedékrendje, mint genealogia történetírási rudimentum.

Oláh tervezett nagy magyar története olyan, nagyobb fejezetekre oszló különböző időközökben készített monográfia-sorozat lett volna, mint Thuróczyé is. Oláh különben jól ismerte Thuróczy János fiát, Miklóst, ki a mohácsi vész idején királyi személynök, - a csatában nem vett részt - 1527-ben I. Ferdinánd udvarmestere volt,⁹⁾ s kihez Oláhnak két bizalmasabb levelét birjuk.¹⁰⁾ Talán hallott valamit tőle apja dolgozasmódjáról? Bármint legyen is, a Hungaria és az Attila szorosan simul Thuróczy szövegéhez, melyet azonban írónk a Hungáriában egy tizenöt fejezetnyi (Hungaria IV. - XIX.) földrajzi betéttel bővit ki Magyarország fekvéséről: De Hungariae situ et nonnullorum locorum positione-"ról, ahogy Oláh mondta. Ez a tizenöt fejezet Oláhnak legkiválóbb, egészen önálló alkotása. A kezdő c. IV. az ország négy fő folyóját írja le, melyek a zöld dombokból kinövő kettős kereszttel adják Magyarország címerét.¹¹⁾ A cc. V-VIII. a Dunántúlt, - nála Cisdanubiumot, mert ő Budáról szemléli az országot - ennek vizeit, hegyeit, városait, gazdasági viszonyait,

termelékenységét ismerteti. A városoknál külön kiemeli azok fekvésének, környékének természeti szépségeit, mindenekelőtt Budát, Visegrádot és Esztergomot, legutóbbit is a Dunántulhoz számítva. Budán és Visegrádon különösen Mátyás építkezéseit, kertjeit ünnepli, megemlékezve a Corvináról, körülbelül úgy írva le azt, mint Carbo ismert költeményében, és Esztergomnál is felemlíti a primási könyvtárt. A budai és visegrádi királyi palota (nem fellelővár) aula-ját oly szépek mondja, hogy ahhoz fogható külföldön is csak egyet látott ily szép gerendázattal és aranyozott táblákkal díszítve, (tignis tabulatisque fabrefactam), Párizsban az "Aula Parlamenti" egy "camaráját" "in qua ius dicitur, negociumque tractatur regis". Visegrád váránál megjegyzi, hogy az a korona őrzési helye, "quam nos sacram vocamus." Mindenütt nagy figyelmet szentel az épületek művészi díszre jellemzésére, falfestményeket különösen kiemeli. S ha Buda látképét "insignis quaedam picturához" hasonlítja, s az a látvány, amit a budai dunamelléti gyógytóerejű melegfürdők (mai Császár- és Lukácsfürdők) nyakig vízben álló paraszti-szőlőmunkás fürdőzői nyújtanak, egy az utolsó itéletet ábrázoló képre emlékezteti,¹²⁾ ezzel már nem is műérzékét, hanem egyenest képzőművészeti tájékozottságát és műismeretét árulja el. De nem is lett volna lehetséges, hogy egy ily nagyműveltségű, élénk szellemű és tehetséges férfiúra a németalföldi- észszakfranciaországi, párizsi művészet ne hatott volna, izlését ki nem iskolázza, szemkörüét ki ne tágitotta volna. Hiszen a Nagyváradon tanult, Pécsen, Budán foglalkoztatott humanista már itthon is szerzett képzőművészeti előképzettséget.

A Dunántul után Magyarország "második részét" írja le: Drávántult (Dráva-Száva közét) s a Száván túl, az "Alpeseken" át az Adriai tengerig terjedő vidéket (c. IX.). Itt Nándoralbát emeli ki, a "murus Hungariae"-t, amelyet 1521-ben II. Lajos uralkodása alatt Török Bálint mulasztásából a török elfoglalt (c. IX. § 2.). Magyarország "harmadik része" a Duna-Tisza-közé, fel északra a Kárpátokig, Morváig (cc. X. -XI.), s itt írja le Oláh igen érdekesen Pest városát is, magyar és német lakosságával, élénk, a külföldre is irányuló kereskedelmével, főleg borokban. Fellemlíti Rákos mezejét, az országgyűlések színhelyét, elmondja Hunyadi Mátyás királlyá választását. Más folyóink is be szoktak úgy fagyni, mint 1458-ban a Duna, mondja, pl. a Száva, s akkor félni lehet, hogy a török átkel rajta Szlavónia kirablására, mint a múlt évben is tette.¹³⁾ Mert Oláh nem mulasztja el máskor sem a külföldi - elsősorban német - fejedelmek figyelmét ráirányítani a szörnyű török veszedelmekre. Pozsonynál atyai pártfogója, Bornemissza János pozsonyi főispán emlékének áldoz, őt "ingenio, consilio, fide et religione praestans" férfinak jellemezve, azzal a sajátos hozzáállással, hogy ez a férfiú második apám volt, s noha gyermektelen "non captarim, nec acceperim, ut plerique, haereditatem." (c. X. § 17.) Diósgyőrnél megjegyzi, hogy a vár lakóit tavasszal a környék fülemilléi és más éneklő madarai szép éneke gyönyörködteti, Eger környékén pedig franciául beszélő telepésekről számol be, (c. XIX. §.14.) kik Lüttich mellől valók. A bányavárosok küldik ki a király és királyné ajtonállóit, (lanitor) igen hű nép ez, kik sohasem követtek el áruslást, noha szabadon járnak ki-be a felségek belső szobáiban. A Bácskai városokat elhagyja, ellenben elég részletesen szól Erdélyről és a Tisztántulról, Magyarország "negyedik részéről", beleértve Moldvát, Havasalföldöt is (cc. XII. -XVII.). Megismeri a románok római eredetének a nyelvhasznosságra felépített fikcióját, de hozzáteszi, hogy ma a románok nyelve már egészen másképpen hangzik, mint a latin, kivéve, hogy sok szavukat meg lehet érteni s latinból (c. XIV. §.7.). A százszek rendkívül szorgalmas, s ezért igen gazdag népét Nagy Károly betelepítettjeinek tartja, (uo.) nyilván Bonfini alapján, kinek ekkor még csak kéziratokban lappangó művét ismerte. Csak természetesen, hogy felsorolja Erdély római emlékeit, Traian hidját, pénzeket stb. s igen nagy termelékenységét érben, állatban, gazdagságát. A két utol-

só, XVIII. -XIX. fejezetekben aztán röviden ismerteti Magyarország növényvilágát, mezőgazdaságát, ásványvilágát és lakosságát: "Hungariam ... ipsam rerum omnium, quae tum ad usum mortallum tum ad opes comparandas necessariae esse putantur, non exiguum gignere copiam satis constat." Földje termékeny, kövér fekete föld, melyet elég egyszer-kétszer "leviter" felszántani és így is bőven terem, trágyázásra sem a szántóknál, sem a szőlőkben nincs szükség. Különösen érdekli Oláhot a bortermelés. Már a földrajzi részben is minden helynél megjegyezte, hogy bortermő-e, itt pedig újból felsorakoztatja a fő szőlővidékeket. Szerémség, (ez játszotta akkor azt a szerepet, mint későbben és ma Tokaj) Somogy, Baranya, Pozsony, Sopron, Eger, Borsod, Ujvár, Veszprém, Zala, végül: "postremo" Erdély és Szlavónia (c. XVIII. §. 7.). A szerémi "vites silvestres" gyümölcse, s a belőle préselt bor, mondja, van olyan jóízű, mint a belgiumi! A gyümölcs minden fajtája óriási mennyiségben terem: a sárga és görög dinnyét a mezőn ültetik, mint a gabonát, s ez nem rosszabb az olasznál. Vad, madár töméntelen van, a legelők kövérek és nagyterjedelműek, erdő annyi van, hogy még a "coloni" is ingyen vághatnak maguknak fát maguk használatára, sőt még kereskedésre is. Szarvasmarhával Magyarország a szomszéd országokat is ellátja. (Velencét, Ausztriát, Morvát, Bajor- és Sváb-földet "et populos Germaniae"-t egészen a Rajnáig.) A legcsodálatosabb azonban az ország vizeinek halbősége, különösen a Dunáé, Tiszáé, Temesé, Dráváé, amiről Oláh adomákat is mesél el. Halat és rákot is visznek fel Bécsbe. Igen sok a melegforrás, (Budán, Váradon, Trencsénben, Szlavóniában) amit fürdésre és malmok hajtására használnak. A XIX. fejezet előbb az ország ásványgazdagságáról számol be és bányászatát - bányavárosait - írja le, befejezésül pedig az ország különböző nemzeti-ségű lakosságát sorolja fel. "Ebben a mi korunkban "totius huius Hungariae regnum" különböző nemzeteket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, románokat, rácokat, kunokat, játszókat, ruténeket "et iam postremo Turcas"! Ezek mind különböző nyelven beszélnek, csak némely kifejezésükben hasonlítanak egymáshoz, az állandó érintkezés következményeképp." A székelyeknek - Attilája függelékében - még sajátos nemzeti szokásait, erkölceit, testalkatát is leírja.

Ez a Hungaria, vagyis Oláh hun-magyar őstörténetének és Attila-történetének földrajzi-néprajzi betéte nem újdonság a magyar történetírásban. Láttuk, Bonfini volt az, ki ezen a téren az első lépést megtette. Őt követte Ranzano, erősen kiaknázva előde munkáját, anélkül, hogy arra hivatkozott volna. Megírta Magyarország rövidebb ismertetését Oláh idősebb történetíró barátja, Brodarics is, ki azonban nem a Bonfini-Ranzano féle uton halad, hanem inkább Cuspinianus vagy Stieröchsel-Taurinus nyomdokait követi. Előbbi ugyanis szintén felsorolja abban az Oratójában, melyre válaszul Brodarics Mohács-történetét megírta, Magyarország természeti kincseit s pár sorban felvázolja földrajzát is, míg Taurinus valóságos ilytermészetű lexicont ad. Kétségtelen, hogy Oláh ismerte mind Brodarics, mind Cuspinianus munkáját, s így az ösztönzés ezektől is jöhetett. De ismerte Bonfini is, mert csak ebből írhatta ki Attila anyjának fia születését bejelentő álomlátását, melyet Bonfini Emese és Sarolt álmai mintájára formált meg. Lehet tehát, hogy Bonfininek Magyarországról adott leírása is hatott Oláhra. Ranzanóról, ki szintén leírta Magyarországot, nem tudom eldönteni, vajon Oláh ismerte-e vagy sem. De bizonyára befolyásolhatta Oláhot a német humanista történetírás földrajzi irányzata is, mely a maga részéről Aeneas Sylvius Piccolomini kezdeményezéséből fakadt (Joachimsen, 28.). Oláh azonban nem tudta megtalálni kora Magyarországnak földrajzi-néprajzi-történeti előzményeit: csak Erdélynél emlékezik meg annak földjén található római emlékekről. De Oláhot Magyarország termelékenységére, természeti gazdagsága érdekli leginkább. En-

nek dicsőítésével kezd, ezzel zárja ismertetését, mintha így akarná felkelteni a pénzsóvár nyugateurópai közvélemény érdeklődését hazája iránt: nem szabad engedni, hogy ez az áldott föld török kézre jutva¹⁴) Európa kultúrája és gazdasági élete elől elzárassék, hiszen itt ugy annyira megvan minden ahhoz, hogy itt vagyont lehessen gyűjteni." (c. XVIII. §. 2.) Mert Oláh az európai közvélemény számára írta munkáját olyan olvasók felé, kiknek anyagiassága miatt sokszor panaszkodott magyar báratai előtt. Innen van, hogy Hungariájában oly nagy teret ad a gazdasági szempontoknak. De, ekkor úzi a kezdődő ujkori kapitalizmus első nagy spekulációt, üzleteit Németországban. A lakosság társadalmi szerkezete, szokásai, életformája, műveltsége alig érdeklik, minderről pedig Ranzano és Bonfini is megemlékeznek. Csak a szegény nép, "coloni" anyagi helyzetéről szól állandóan, s a jobbágy sorsát határozott együttérzéssel kíséri, bár az 1514. évi katasztrófáról hallgat. Kiemeli, hogy a vizek nagy halbősége mily nagy hasznára van a jobbágyoknak, a kiterjedt erdők ellátják azt ingyen fával, és volt olyan Debrecen-környéki civis, tehát nem nemes, ki 10.000 marhát legeltetett magának. A jobbágy iránti együttérzése annyira megy, hogy Dörgicsének - az ő birtokának - nagy (balatoni) halbősége és jó bora mellett azt a nevezetességet említi fel, hogy itt egy procuratort, kit "hispanusnak" neveztek (így magyarázza az "ispán" szót) felakasztottak, mert a jobbágyokat igazságtalanul szolgáltatásokkal gyötörte. (c. VII. §. 14.) Pécssett pedig nagy dicsérettel ír egy Miklós (?) püspökről, mint "exemplum veri episcopiról", aki a szomszédos erdőből maga hordott be vállán a városba fát, "ut etiam ex manuum suarum laboribus pauperibus subveniret, nedum episcopatus redditibus:" hogy saját keze munkájával is segítsen a szegényeken, nem csak püspöksége jövedelmeiből. Egy második Szent Gellértként, ki - tudjuk - az önsanyargatásra szánt fahasábokat maga vágta ki és hordta be csanádi egyházmegyéjében, hogy szolgálói munkáját ezzel könnyítse, és ki szintén tartózkodott Pécsváradon és Pécssett is. (Nagy legenda, cc. 4. és 5.)

Oláhot emberséges, keresztényi lelke és gazdasági okosága vitte a jobbágy pártolásába, egyébként teljesen a nemesség oldalán áll, s attól fél, hogy ha az egész Magyarország a töröké lesz, - ez a rémkép akkor merült fel benne, mikor Perényi Péter a török fogságába esett és híre járt, hogy Zápolyait is Konstantinápolyba viték, - akkor a török a többi "dominos et potiores nobiles abducat, Hungariamque ipsam suis (török) distribuet officialibus et conservandam et regendam, nec erit ullum nobilitatis futurae in Hungaria nomen sed perpetuum et domini et nobiles servient servitutum aut mortem patientur crudelissimam."15)

Anekdotaszerű kuriózumok nem ritkák Oláh Hungariájában, csodálatos halfogsoktól egészen a Mátyás és megzavarodott török követ adomájáig, (tiszteltet a török szultán), hiszen az ilyesmi humanista történetírók igen kedvelt, valósággal elengedhetetlen díszítmény-kelléke. Oláh csodálatosan kedvezőnek festi Magyarország gazdasági helyzetét, csak a déli végeknél jegyzi meg, hogy a vadászatot, halászatot a török folytonos becsapásai lehetetlenné teszik. De mindez bizonyára említett célját szolgálja: Európa érdeklődésének felkeltését, de homlokegyenest ellenkezik azzal a sok bajjal, melyről leveleiben állandóan panaszkodik.

Oláh leírása elég elnagyolt, s rengeteg kérdést még csak nem is érint. Ez nem is célja. Hiszen ő maga is csak "brevissime quam fieri potest" akarja leírni az országot. (Hungaria, c. III. utolsó mondat.) Nem is ismerte eléggé hazáját, sokszor ír hallomás után, és még saját birtokát, Dörgicsét is tisztartója értesítésből ismerteti. Még érdekesebb, hogy a Temes csodálatos halbőségét Schepper Kornél, császári tanácsosnak, V. Károly és I. Ferdinánd diplomatájának, Brodarics István többízbeni tárgyaló partnerének, kívül Oláh jó barátságban volt, személyes tapasztalataival illusztrálja, melyet ez Brüsszelben mesélt neki. (c. XVII. §§. 5-6.) Ha a Hungária

érdekes leírása a mohácsi vész előtti Magyarország gazdasági állapotainak, úgy az Attila - Oláh hun-története, beleértve a Hungaria három első fejezetét, vagyis Oláh hun-magyar őstörténetét - mint történeti mű nem jelentékeny alkotás. Oláh itt átírja Thuróczyt, kit igen tisztel, s más írókkal való eltéréseinél többnyire mellette dönt, bár nevét nem nevezi meg, hanem csak munkáját idézi "chronicon nostrum" címen. Thuróczy krónikájához aztán hozzáolvas pár külföldi humanista történeti munkát, első sorban Sabellicus Eneades-ét, ezt az első humanista (olasz) egyetemes történetet, mely középkori részében Blondora támaszkodik, (L.: Fueter, 34.) vagy itt-ott Callimachus Attiláját, s egyszer (Hungaria c. II. §; 1.) Justinusból is (II., 3.) bővít mintáját, - mint ő mondja - Trogus Pompeiusból. (Hogy ez az idézési mód nem Oláh találmánya, azt láttuk már fentebb.) Első mondata Scythiáról Aeneas Sylviustól, esetleg Bonfiniustól való. Idézi még Jordanest, de valójában a kérdéses helyet Thuróczyból írja ki (Hungaria, c. I., §. 8. = Thuróczy I., c. III. 72-73. (8-o):). Egy-szer hivatkozik forrásként a magyarok hősi történeti énekeire: Detrét a magyarok halhatatlannak nevezik "in suis cantionibus more Graeco (!) historiam continentibus, immortalē nominant." (Attila, c. III., §. 9.)

Hogyan használja e forrásait? Thuróczynek csak kétszer mond ellent, mikor türelmetlenül visszautasítja ennek hosszas bizonyítását, (Thuróczy, I. c. IX.) miszerint a magyarok az ázsiai Scythiából jöttek, mert: "haud multum interesse crediderim", hogy az európai vagy ázsiaiból, "satis certe constat eos ex Scythia ortos. (Hungaria, C. I., §. 4.) Másodszor, mikor Thuróczy azon állítását, hogy a török is Scythiából jött azzal intézi el: "sunt, qui" a törököt is "a Scythia originem habere testantur." Világos: un utána járni, de nem tetszik neki a török atyafiság, s ezért bagatellizálja. Politikus, és nem történetkutató eljárása ez. De hozzátoldja Thuróczy előadásához a szintén Scythiából eredeztetett gótok származás-történetét (c. I., §§. 5-18.), és tud a scythák 15 éves ázsiai hódító utjáról is, ami Thuróczy-nál hiányzik. A legjelentékenyebb kihagyása, hogy az ősi bíró választási szokás leírásából kihagyja a magyar emberek eredeti egyenlőségének tanát! (Thuróczy I., c. X. (8-0) 91.) Módszertanilag legjelentékenyebb változtatása, hogy Thuróczy etimologizálásával szemben, mely szerint a dánok Dáciából (Erdélyből) valók, mert Dánia=Dácia, a dán krónika előadásának ad igazat. Igaz ugyan, mondja, hogy ez a

= összhangzás nem kis hitelt ad ennek a feltevésnek, mégis a dán krónika "Danorum tamen chronicon refert eos a Gothis originem ducere et Dan primo eorum rege Danos vocatos." (Hungaria c. III., §. 13.) Vagyis Oláh itt a legeredetibb forrásra igyekszik visszamenni, pusztá okoskodás helyett. Az Attilában - a hun történetben - melyet Oláh a "res instituta" (vagyis Hungaria, cc. I-III.) folytatásának tekint, (I. a Hungaria utolsó mondatát) megint csak Thuróczyt követi, de nem szószent, és helyenként az előadás sorrendjét is megváltoztatva. A "Mars kardja" mondanál (c. III., §. 15.) Thuróczy helyett nem annyira Bonfinire támaszkodik, (I., c. 3. p. 39.) kit nem is idéz, mint inkább Callimachusra, kinek Attiláját fel is említi, (Attila ed. Juhász L. cc. 51-52.) azonban csak Bonfiniustól vehette (I. c., 3. p. 39.) 1. kiadás - mint már említettem - Attila anyjának, fia születését bejelentő álomlátását, ki ezt Emese (Álmos) álma, Sarolt (Szent István) álma mintájára formálhatta meg. (I. c. 3. p. 39. 1d. kiad.) Attila Theodosius elleni háborújánál megemlíti Sabellicus adatát, hogy Theodosius legyőzte Attilát, de ő jobban hisz "vetus nostrum chronicon"-nak, vagyis Thuróczynek, ki Attilát nevezi győztesnek. (Attila c. IV. §. 2.) Lejebb átveszi (c. IV., §. 11.) ugyancsak Sabellicus egy más adatát, (Attila serege 50,000-nyi volt, mellyel a nyugat ellen indult) de megjegyzés nélkül, hogy legközelebb őt idézve megint Thuróczynek adjon vele szemben igazat. (Attila c. IV. §. 18.) Ellenben kétségbevonja Thuróczy elbeszélését Attila egy seregének hispaniai

és afrikai kalandozásáról, "Miramammona marokkói szultán" ellen: "Id tamen pro comperto affirmare non ausim," mert, mondja helyesen, ekkor Galliában, Aquitániában és Hispániában a nyugati gótok uralkodtak. Itt tehát megint, ha nem is eredeti forrásokkal ellenőrzi mintáját, de legalább a leghitelesebb, akkor modern tudományos eredményekkel. Ebben azonban nem elég következetes, ezek az ellenőrzések inkább ötletszerűek, oly eseményeknél vagy állapotok rajzában, melyeket Oláh jobb helyekről: eredetibb forrásokból vagy megbízhatóbb modern (XVI. sz. eleji) feldolgozásokból is ismert. Ugy látszik, legjobbnak a legfrissebb feldolgozást, a legújabb irodalmat látja: Sabellicust követi, ennek mintájára a valamivel régiebb, de alaposabb Biondo helyett. Hogy ennek forrásaira, vagy más lehetőleg eredeti forrásra menjen le, - mint Thuróczyval szemben a "dán krónikával" tette - arra Oláh nem gondolt. Attila hadjárataiba betoldott gót történeti részleteket - itt-ott még Callimachus Attilájából is,¹⁶⁾ és nagy szónoklatokat - saját fantáziájából. Egyébként itt is hú marad Thuróczyhoz, kit azonban itt-ott kritizál, megint a "verisimilitas" szerint: Attila nem hódíthatta meg Toulouse-t, mert ez a Pyrenaeusok alatt fekszik, mely kiesett Attila útjából. (At. c. IX., §. 9.) Szent Orosly és a 11,000 szűz martýriumát "scripto historiae ecclesiasticae" nyomán írja le, lényegében a Legenda aureával egyezően. De "több íróra" is hivatkozik, mint akiből nem lehet megállapítani ennek a "neces"-nek, öldöklésnek időpontját, s ezért Thuróczyt követi, mert amit ez mond "creditum non absurdum est." (At. c. II. §. 4.) És Thuróczy adatait fogadja el Buda megöletése kérdésében is (At. c. II. §. 11.) anélkül, hogy okát adná, miért teszi ezt. A XVI. fejezetben Jordanesre hivatkozik, de valószínűleg Bonfiniből írta ki ezt a helyet, (D.I. L. VII. -1773- pp. 81-88.) hogy ti. Attila cselképpen Marciánus görög császárt fenyegette támadással, míg a valóságban Trasimund ellen ment, azonban vere-séget szenvedett. Attila halála événél hivatkozik Sigebertus Gemblacensisre és Eusebius folytatására: Evagriusra (431-594 évek) (c. XVI., §. 16.), de itt is Thuróczy-nak ad igazat. Cáfolja Sabellicus adatát Attila életkorára is, és valószínűbbnek tartja Thuróczy véleményét a 124. évről, amihez felsorakoztatja ismét Sigebertet és Eusebius folytatását is, és pontos számtani művelettel igazolja Thuróczyt. A záró fejezetet (At., c. XVIII.) a székelemeknek szentelte, s itt is Thuróczyt követi, csak részletesebb annál, és megemlékezik a székelemek társadalmi szervezetéről és "libertas"-aikról.

Attila története végére érve Oláh belefáradt a történetírásba, s Attila halálánál abbahagyta tervezett nagy magyar történetét, mely a továbbiakban sem igen lett volna ugysem más, mint Thuróczy átirása, esetleg Bonfini és más feldolgozások segítségével hívásával. Valószínűleg a későbbi időkre is beledolgozta volna Oláh is az egykoru európai eseményeket a magyar történetbe, mint Attila történetébe a gótokét, s mint azt Bonfini is tette. Hogy saját kora történetét nem írta meg az azonban igen nagy veszteség történetírásunkra.

Oláh tehát nem önálló történetkutató egyéniség, hanem csak igen jól író, könnyen olvasható történetíró. Módszertanilag, kritikában, források felkutatásában, kiválasztásában és használatában sem újat nem hoz, sem alaposabban munkát nem végzett: nem dolgozta fel alaposabban a már ismert történeti anyagot. A "valószínűség" szerint ugyan itt-ott megrostálja mintáit, de következetesen nem alkalmaz kritikát, forrásérzéke nem kifogástalan s igen kevés íróra támaszkodik, bár a "dán krónikára" hivatkoztában, meg hogy Attila idejében nem a "marokkói szultán" uralkodott Aquitániában és Hispániában, hanem nyugati gót királyok, ebben igen értékes lépést tesz a legjobb források vagy legalábbis a leghelyesebb modern kutatási eredmények felkutatása és értékesítése felé.

A humanizmus történetiszemléletének hatása alatt Oláh is szakított a magyar történetírásban addig uralkodott középkori theokratikus történetiszemlélettel, mint azt - elsőnek - Brodarics is tette. Nála is - már tí. a Hungaria- és Attilában - hiába keressük az Istenséget a történetformáló erők között. Nála sincs nyoma az eddig, s még ezután is sokáig uralkodó történetfelfogásnak, mely a történeti eseményeket Isten világkormányzásának rendeli alá. Pedig Oláh, ha nem ír történetet - ebben is hasonlóan elődjéhez Brodaricshoz - ezt a világnézetet vallja, mint hívő, meggyőződéses, vallásos papi ember, aki Magyarország, a magyar nép és a maga személyes szerencsétlenségeit Isten igazságos büntetéseként fogja fel, de azért reménykedik Isten "pietásában és misericordiájában", és bizik benne, hogy megfelelő penitencia tartása után Isten megint jóra fogja fordítani az ország állapotát és az ő személyes sorsát is. Bár e soraiból mintha ironia is csendülne ki: javításunkra büntettetünk, de nem lettünk ettől jobbakká.¹⁷⁾ Mégis történetiszemléletet ő sem alakított ki e vallásos nézetekből, és sajátságos, hogy ilyen lelkület és világnézet mellett éppen az a magyar főpap szakít a középkori theokratikus történetiszemlélettel, aki a katolikus hit és egyház védelmét és ellenoffenzíváját a protestantizmus ellen Magyarországon megindította. Mert Oláh szemléletében a történetet csakis az emberek cselekedetei írnyitják, hozzák létre, s ha azokba a "fortunát" és "sorsot" Oláh beleavatkoztatja is, ez nála csak szónoki díszítmény.¹⁸⁾ Önálló utakon igyekszik járni Oláh szereplői, sőt az egész hun nép mozgatóókaiknak gondolatainak feltárásában is. Magyarország vesztének és a török előnyomulásának okait a keresztény (európai) fejedelmek viszálykodásai és nemtörődömsége mellett a magyarok gondatlanságában keresi, Nándorfejérvár elvesztéséért Török Bálintot okolja. (Hungaria, c. IX. §. 2.) A török impérium "non solum in Asia, verum etiam iam in Europa Christianorum nostrorum principum simultate, odio, discordia et bellis intestinis longe lateque nunc patet." (c. II. §§. 6-7.) És Mátyás a híres visegrádi epizódban, mikor a királyi palota szépségeitől és az ő személyes varázsától, hatalmas fegyveres kíséretétől megzavarodott követet hazaküldve azt mondja magyarjainak: "videte, quales beluae nostros et aliorum principum Christianorum fines negligentia nostra publica incursent, verum quantum in me erit, curabo fraena (sic!) his beluis imponere, ne tam licenter excurrant. Si alii etiam principes socordia et internis dissensionibus sepositis hoc idem praestare curarint, agetur bene de rebus Christianis." (Hungaria, c. VI. §§. 12-13.)

Oláh szerkesztő-tehetség, előadás, szép latin stílus tekintetében kiváló humanista írónak mutatkozik, bár történeti műve e tekintetben is elmarad ragyogó levelei mögött. Történetírásában főképp Livius követi, leveleiben Cicerót. Előadását - humanista szokás szerint - teletűzdeli "érdekes" anekdotákkal, epizódokkal, kuriózumokkal, szép szónoklatokkal, melyeket szereplőivel mondat el.

Röviden szólhatunk még Oláh többi történeti művéről is. Készített rövid feljegyzéseket saját kora eseményeiről, Hunyadi Mátyás koronázásától kezdve (1464. március 29.) I. Ferdinánd római császárrá koronázásáig, az első frankfurti koronázásig (1558. 14. március.). A Pray codexben fennmaradt Pozsonyi Évkönyvekig kell visszamennünk a magyar történetírásban, míg Oláh eme "Chronicon compendiariumához" fogható száraz, egymással összefüggésbe nem hozott, pusztán időrendbe szedett adatokat közlő évkönyvet találunk. Nincs ebben a "chronicon"-ban más, mint évszámok, és a hozzájuk tartozó legfőbb állami, udvari és hadi események szűkszavú lejegyzése: királyok koronázása, gyermekek születése, háborúk, és Oláh saját életének főbb eseményei: ill. pályájának egy-egy állomása. Szinte önéletrajzi annalesnek nevezhetők, kibővítve a királyi ház fontos genealogiai és chronologiai adataival.

Azonban Oláh életrajzára elsőrangú forrás. Hogy adatai kifogástalanul szabatosak, az nem emeli a művecske történetírás történeti jelentőségét.

Hasonló szimpla alkotás az "Ephemerides": egy naptárba bejegyzett adat-gyűjtemény az 1552-1559. évekről: pontos jegyzéke Oláh, I. Ferdinánd és fiaival s Oláh barátai ide-oda utazásainak, halála stb. napjának, valamint II. Gyula és III. Pál halála, IV. Pál uralomralépte napjának. Hadieseményekből az 1552. évi várostromok szerepelnek benne.¹⁹⁾

Kiadások: L.: Juhász László: Oláh eredeti kézírata mind a Hungáriáról, mind Attiláról elvesztek. A Hungáriának maradt azonban egy másolata, melyet Oláh maga átjavitott, most: a bécsi Nationalbibliothekban. (Tab. cod. 8739). Kiadta először Bél Mátyás, Adparatus, I., 1-41. Pozsony, 1735. tom. I., p. l. utóbb u. ő Bécsben, 1763-ban. - Legújabb kiadás az Attilával együtt: Eperjessy Kálmán, Juhász László, Bibliotheca ss. med. recentisque aevorum. Bp. 1938. Magyarra fordította a Hungáriát Szamota István (majdnem az egész szöveget!). Régi magyar utazások Magyarországon. Bp. 1891. 518-555. - Az Attilát kiadta már Zsámboky J. Bonfini kiadása függelékében: Basel, 1568., mely újból megjelent Frankfurt/M. -ban (1581), Hanauban (1606), Kölnben (1690). A Chronicon compendiariumot kiadta Bél M., Adparatus I., a Hungária függelékeképp.

Irodalom:

Ipolyi Arnold, Oláh M. levelezése, Bp. 1875. (Mon. Hung. Hist. I. oszt. XXV. köt., I-XV). - Kollányi Ferenc, Oláh M. irodalmi foglalkozásai a külföldön. (Uj M. Sion. 1885. 171-179, 252-262.) - U. az, Oláh M. és Rotterdami Erasmus. (Uj M. Sion. 1885. 585-604., és 736-758.) - U. az, Oláh M. (Kath. Szemle. 1888. 16-64.), U. az, Esztergomi kanonokok, Esztergom. 132-135. - Hunfalvy Pál, Oláh M. családi viszonyai és Hungáriája. (Irod. tört. Közl. 1891. 35-40.) - Merényi Lajos, Oláh M. végrendelete. (Tört. Tár. 1896. 136-159.) - Békefi Remig, Oláh M. nagyszombati iskolájának szervezete. (Századok, 1897. 881-902.) - Sörös Pongrácz, 50 év Oláh M. életéből. (Kath. Szemle, 1903. 327-343. 416-432.) - U. az, egy fejezet Oláh M. életéből, (u. ott, 1905. 113-133.) - Noszkay Ödön, Oláh M. levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Érsekújvár, 1903. - Balogh Margit, Oláh M. Hungáriája mint művelődéstörténeti kutató. Bp. 1903. (Értekezések a műv. tört. köréből. 8. sz.)

Jegyzetek

- 1) Szilágyi Lőránt csak 1526-ra közölt adatot Oláh budai működéséről, de Oláh Compendium vitae-je már 1516-hoz jegyezte be Oláh Budára jövetelét. (Turul, 1930. 52.) - A Compendium Bél Adparatus I. -ben a Hungaria függelékeképp.
- 2) Szalaháznak I. Ferdinánd által történt "promociója" contra mea jura" történt. (Levele Brodarichhoz, 1536. márc. 30. i. h. 573. és Burgiohoz, 1531. okt. 16. i. h. 159.)
- 3) In loco aliquo quieto sine animi perturbatione. I. h., I. XXV., p. 131. 1531.
- 4) Noszkay, i. h. 47.
- 5) Juhász, p. V.: befejezte 1536. május 16-án. L.: Noszkay 54. 2. jegyz.

- 6) i. h. 599., Conradus Goclenius levele 1537. jun. kalendáján, Löwen.
- 7) i. h. 573. Gent, 1536. március 30.
- 8) Juhász, i. m., p. III. - Zercheky Benedek életrajza nem Oláh műve, hanem Zerchekyé, s Oláh ezt csak lemásolta. (L.: Kovachich, Script. min. I., p. 154., és tartalomjegyzék, u. o. XXV. szám.) - Oláh eredetileg az egész magyar történet megírását tervezte, Attilája c. III. §. 18-ban legalábbis azt mondja, hogy másutt talán majd a magyar királyokról is írni fog. Eddig elmesélte, hogy miként éltek a magyarok=hunok "usque ad tempora Geysae ducis, filii Toxun ducis (Thuróczy, I. c. XXVI.): Schwandtner, SS. 8-o:), p. 148. nyomán "de quo et aliis etiam Hungariae decibus et regibus si per occupationes licebit, alias forte dicemus." Majd más helyütt: Non tamen est instituti nostri historiam ultra Attilae mortem in praesentia producere, quam sequentem his, qui me pluse oculi et virtum habent, relinquo describendam. (Attila, c. XVII. §. 12. p. 71.)
- 9) Kaszák, Thuróczy János, 10.
- 10) M. H. Hist., I., XXV., pp. 50. és 68. mindkettő 1530-ból. Szalaházy Tamás egri püspök és kancellár 1532. április 5-én mint akkoriban elhunytól emlékezik meg Thuróczyról. u. o., 211.
- 11) c. IV., §. 15. - L. ehhez: Kumorovitz L. Bernát, A m. címer hármashegye. (Turul, LVI. kötet. 1942. küll. 29. l.) és u. az: A m. címer kettős keresztje. (Turul, LV., 1941., küll. 56.)
- 12) *speciem praebet picturae resurrectionis generalis in parietibus aedium sacrarum pictae*, (c. V. §. 15.)
- 13) (1535), propter Christianorum principum internas dissensiones, ob quas Hungariae imo suis periculis prospicere non curant, tum propter nostram negligentiam et factiones, quibus regna magna periclitari consueverunt. (c. X. §. 8.)
- 14) Ugyanigy beszél, láttuk, Cuspinianus is, és látni fogjuk Ernő főherceg - Forgách Ferenc commentarii-jei szerint - apja I. Ferdinánd előtt: degener az, aki veszni hagy ily termékeny, ekkora dinnyét termő földet!
- 15) Levele 1532. oct. 12., M. H. Hist. I., XXV., pp. 255-256.
- 16) Pl. At. VI. §§. 18-18=Callimachus At. 62; vagy At. IX. §. 4. = Call. At. 75; vagy Oláh At. c. IX. §§. 11-13 = Cal. 80-84; vagy At. c. XIV. §§. 2-4, hasonló Cal. 104-107.) Aquileiai éjjeli kaland; vagy Oláh At. c. XV. §§. 2-4, hasonló Cal. 114-115, (Attila bohócokat katonákká képez át), vagy Vicenza ostrománál Attila beugrik a várak vizébe; vagy Oláh At. c. XV. §. 8. = Cal. 117. az Attila halála előtti prodigiumok, At. c. XVI., = Callimachus At. 130.
- 17) Levele 1531-ből, i. h. p. 131. és 1532. jan. 11-ről, u. o., 189., és 1532. jan. 13-ról, u. o., p. 190.
- 18) Subitanea fortunae mutatione kerül a hatalmas hun birodalom Attila kezébe (At. c. III. §. 1.), a "fortuna rerum omnium domina" (At. c. V. §. 1.) és "Mars" kardját is "forte fortuna" találja meg egy hun katona. (u. o. c. III. §. 15.). Ez a "szerencse" varia atque dubia est ac non melioribus semper favere solet," (At. c. VIII. §. 16.) (:Bonfini szerint pláne inkább az érdemtelen fejedelmeket szokta segíteni. D. III. L. III., első mondatai. :) Nicasius reimsi püspök beszédében "quicquid dei

donorum in me collocatum"-nak nevezi képességeit (At. c. X. §. 1.), amit az charitásból (szeretet) és misericordiából adott, s hogy Attila a hunokhoz intézett beszédében győzelmüket "dei permissione" kivivottnak. (At. c. X. §. 14.)

- ¹⁹⁾ Zercheky Benedek önéletrajza nem Oláh műve, ő ezt csak lemásolta. (Kovachich Script, min. I. no. XXV.) Ezt már említettem. Nem foglalkozom Oláh egy újabb jelentéktelen művecskéjével: Ferdinánd és Anna gyermekeinek genealogiájával; Genesis Fillorum et filliarum Majestatis regiae Domini mei clementissimi scripta per me Pragae, 14. Oct. 1549. (Kovachich, Script. min. I., 41-43.), az I. Ferdinánd felé tett hódolati gesztusnak ezzel a produktumával.

Verancsics Antal

A harmadik, Mohács utáni magyar történetíró főpap Verancsics Antal, hármuk közül a második délszláv eredetű. Délszlávok nagy szerepe a XV. -XVI. századi magyar művelődésben eléggé ismeretes tény. Jelentékeny történetírók is akadnak a XVI. század első felében Magyarországnak ebből a nemzetiségéből, éspedig Brodarics és Zermegh János,¹⁾ sőt bizonyos korlátok között Szerémi is ide tartozik, mint a Verancsics által dicsért kamonci iskola tanítványa. Gregoríancz horvát ugyan, de ezeknél még kisebb jelentőségű. Verancsics Antal tisztább délszláv ember, neki nincsenek magyar elődei, mint Zermeghnek, és ő nem származik oly régóta és oly szorosán Magyarországhoz tartozó területről, mint az északnyugat horvátországi Brodarics. Verancsics boszniai család sarja, mely Nagy Lajostól magyar nemességet és birtokokat nyert, Boszniában és Magyarországon. Ekkor még Wranychyth a nevük. A Balkánon mindinkább terjeszkedik a török, s a Wranychyth család áldozatul esik az ázsiai expanzló keresztély népeket irtó hadainak. Egyetlen tagja marad életben, János, aki Horvátországba, majd innen tovább bujdosva Dalmáciába menekül. Sebenicoban telepszik le, hol birtokot szerezve, biztos, nyugodt otthont teremt magának és régi nemessége jogán a sebenicói patríciusok rendjébe is felvétetik. Itt alakítja át Wranychyth nevét Wranchyth, majd az olaszosabb hangzású Veranchythra. Családot alapít, nőül véve Statileo Mihály leányát, Margitot, Statileo János későbbi erdélyi püspök nővérét. Négy fia közül Antal a legidősebb, Mihály a második, és volt két leánya is. Antal 1504. május 29-én született Sebenicoban. Már kisgyermek korában nagyapjához Statileo Mihályhoz, Trauba kerül, hol Statileo János veszi pártfogásába, ami Antal egész életére elhatározó volt. Statileo János azonban rövidesen Magyarországra megy Beriszló Péter veszprémi püspök közbenjárására, ott magas egyházi stallumokat nyer el, s ekkor Verancsics visszamegy szülővárosába, Sebenicoba. Itt kiváló humanista, Elia (Illés) Tolimer oktatja, főképp a klasszikusokra. Statileonak Magyarországon is gondja volt tehetséges unokaöccsére, s mindenekelőtt egy scardonai kanonokságot eszközölt ki neki, mikor Antal nem volt még 20 éves. Így vált lehetővé Verancsics Antalnak, hogy a páduai egyetemet látogassa, hol enyerte a magister artium fokozatot. Nagybátyja hívására a mohácsi katasztrófa után Magyarországra jön, és mindketten délszlávok lévén a szintén boszniai eredetű Zápolyaihoz csatlakoznak, a "tót" királyhoz.²⁾ Verancsics Zápolyai titkára lett, tehát kancelláriai hivatalnok, s rövidesen - miként Brodarics is - diplomáciai megbízatást kap a trónja védelmében óriási diplomáciai erőfeszítéseket kifejtő Zápolyaitól. Először - 1530-ban - Velencében járt, majd 1531-ben VII. Kelemennél, kieszközölné Zápolyai feloldását az egyházi kiközösítés alól, majd a lengyel udvart keresi fel, 1532-ben pedig ismét Rómát. Két év múlva Franciaországba megy I. Ferencsel alkudozni, s ekkor Angliában valószínűleg VIII. Henriknél is megfordult. Gritti megölése után Zápolyai megint Verancsicssal igyekszik I. Ferencet rábírni arra, hogy a szultán haragját lecsillapítsa, ami sikerült is neki, és jelentékeny szerepe volt Verancsicsnak a vá-

radi békét megelőző hosszas tárgyalásokban is. A béke megkötése után Zápolyai mellett tartózkodott, előbb Erdélyben, majd 1539 elején Budán, hol irodalommal, tudománnyal foglalkozik: olaszból latinra fordította Giovio, noceraei püspök, a sokat író zsurnaliszta-történetíró *Commentarii delle cose de Turchi* (első kiad. Velence, 1531.) c. művét. (Fueter, 52.) 1541-ben aztán követte Izabellát Erdélybe, s bár ennek jóindulatát bírta, fő vágyát, az erdélyi püspöki méltóságot mégsem tudta elérni, s mikor 1544-ben Fráter Györggyel is meghasonlik, egy időre távozik Erdélyből. Az 1545-46. éveket Itáliában és Franciaországban tölti, s csak 1547 elején tér vissza Erdélybe. Izabellától újabb diplomáciai megbízásokat kap Krakkóba, hol hosszasan tartózkodik, miközben történeti munkáján dolgozott, de közben lelátogatott Rómába, Velencébe. 1549. januárjában ismét Erdélyben van, azonban most sem tud együtt dolgozni Fráter Györggyel, és bár Izabella bizalmát még nem veszítette el, mégis elhatározza, hogy elhagyja Erdélyt. Átlépett tehát I. Ferdinándhoz, kihez Nádasdy Tamás egyengette útját, kivel már régebben összeköttetésben állott. Ő maga azt vallja pártváltoztatása okául, hogy Isten állította őt át azok oldaláról, kik a hazát romlásba döntik, azok közé a magyarok közé, kik a haza javát akarják és nem üldözik a kereszténységet, s hogy ez az elhatározás már évek óta érlelődött benne (u. o. mint öccse, Mihály).³⁾ 1549. nov. 8-án ért Bécsbe, kalandos utazás után, mely alatt szolgál egy alkalommal majdnem megölték. Ezzel döntő fordulat állt be Verancsics életében: I. Ferdinánd, majd Miksa királyok (és császárok) udvarában megtalálta az érvényszerűsítés lehetőségét, a karriert melyre vágyott. Egyelőre azonban csak tudós munkával: archaeologiai és történeti buvárkodással foglalkozik: pártfogója, Nádasdy Tamás sárvári várában, a régi Sabaria helyének, és toursi Szent Márton szülőhelyének felkutatásával tölti idejét. De egyben Bonfini művének, s Brodarics *Epistolájának* együttes kiadásához is gyűjtögeti az anyagot, szerzi meg Bonfini lappangó kéziratát⁴⁾. 1553-ban megszakad ez a békés, tudós munka. A Bonfini-Brodarics kiadás nem jön létre, ehelyett megkezdődik Verancsics sok fáradságos követjárása, államkormányzásának korszaka I. Ferdinánd szolgálatában. Először Törökországba küldi őt király, a béke megkötésére, hova Verancsics Zay Ferenc társaságában utazott - ekkor lett királyi tanácsossá és pécsi püspökké is. De tudós vére Kisászlában sem tagadja magát: minthogy a tárgyalások elhúzódnak, s Verancsicsnak a szultán után egész Amasziáig kell utaznia, közben áthaladva Ankarán (Angorán=Ancyran) könyvtári kutatásokat folytat, miközben régi török feljegyzéseket fedezett fel a később róla elnevezett codexben. Alighogy hazatért - dolgavégezetlenül, mert a békét csak a helyébe Törökországba küldött Augier Busbeque-nek sikerült I. Ferdinánd nevében, és csak 1561-ben megkötnie - mondom, alighogy hazatért, 1557 végén, I. Ferdinánd kinevezte egri püspökké. 1558-1559-ben aztán Németországban járt: I. Ferdinándot immár császárt kísérté el az augsburgi birodalmi gyűlésre, hol megismerkedett német fejedelmekkel. 1561. okt. 21-én a bécsi franciskánus templomban (nem a maiban!) püspökké szentelik, de misét először csak érsek korában mondott, szintén Bécsben, a jezsuiták templomában, (még szintén nem a maiban!). 1563-ban résztvett az országgyűlésen, mely Miksát királlyá koronázta. Minthogy püspöki székhelyén az örökös török veszedelem, de meg az állandó szabadrablás miatt is keveset tartózkodhatott, I. Ferdinánd a turóci prépostságot jelölte ki számára székhelyül, Eger élére pedig világi, katonai parancsnokot rendelt.

E mozgalmas közéleti pálya nagyon megnehezítette Verancsicsnak a tudományos, történetírói munkálkodást. Még háboruba is el kellett mennie: részt vett az 1566. évi emlékezetes, de eredménytelen győri táborozásban Miksa király mellett, mialatt Szigetvár és Gyula elveszett. A következő évben Miksa megint Verancsicsot küldi Konstantinápolyba a béke megkötésére, hol ezuttal nem egészen egy évi tárgya-

lás után létrehozta a békét. Ehhez az utjához is nevezetes tudományos eredményt fűznek: állítólag felfedezte volna a később Arundell márványtábláknak nevezett római emléket, értékes latin felirattal. 5)

Esztergomi érsekké történt kinevezetése aztán (1569. okt. 17.) alig-alig enged neki időt a tudós foglalatosságához, nagy műve megírásáról pedig le kellett mondania. "Hiába biztatsz engem a "Res Pannonicas" megírására, írja Tranquillus Andronicusnak, mert magamtól is szívesen tenném ezt, de nem tehetem." 6) Az "aula" ugyanis másképp határozott, és még magasabbra emeli, még több közüggyel terheli: Miksa király 1572-ben magyarországi helytartójává nevezte ki. Ez év másik nevezetes eseménye Verancsics életében, hogy szept. 25-én ő koronázta meg magyar királlyá Rudolfot, (miután 1570-ben ő adta össze II. Fülöp spanyol királyt negyedik nejével, Miksa leányával, Annával. Fülöp helyettese az esküvőn Károly főherceg volt. 7) Ezt az aktust azonban még egy évvel sem élte túl. Kötelesség teljesítése közben, az oktavális törvényszék üléséhez, Eperjesen halt meg, 1573. június 15-én. Kívánsága szerint Nagyszombatban temették el a Szent Miklós templomba, hová primás elődjét, Oláh Miklóst is. A bíborosi kinevezés, melyre még Miksa terjesztette elő, már nem találta életben.

Verancsicstól gazdag kézirat gyűjtemény maradt ránk, egy hosszú élet alatt tervszerűen gyűjtött feljegyzések, egyrészt magától Verancsicstól - de nagyobb részükben - a legkülönbözőbb, névtelen szerzőktől, a XVI. század első felében Magyarországon lezajlott hadi eseményekről. Mert Verancsics megírandó magyar történetéhez a legnagyobb körültekintéssel gyűjtött anyagot és biztatott írásra mindenkit, kitől hiteles adatokat remélt kora eseményeiről. Ebben Jovius példája is vezethette. 8) Halála után unokaöccse Verancsics Faustus csanádi püspök (+1617) gondozta az így összegyűjtött kézirat anyagot, valószínűleg Verancsics végrendelete alapján, melyben ez Faustusra hagyta könyvelt. Ezek közé értődhetett ez a kollekció is. Ma az iratok a M. N. Múzeum kéziratárchájában őrzöttek.

Ez a történetírói munkálkodás - e nagy gyűjtemény s pár önálló munka töredéke - biztosít helyet Verancsics Antalnak a magyar történetírás történetében. Verancsics saját munkái:

1. De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia. ("Inc.: "De inclinatione regni Hungariae dubio procul"...) Töredék, melyben az író csak a kezdet kezdetéig jutott el: a Mátyás halála utáni hanyatlás okainak feltárásáig, (M. H. H., II. pp. 3-7.)

2. Casus infelix Belgradí. Szintén töredék, illetőleg egy fejezet töredéke valami nagyobb műből, mint ezt kezdő szavai elárulják: "Sed jam infelicem casum Belgradí pervenimus..." Nándorfejérvár természeti adottságai jellemzése után azokat az "opportunitates"-t tárja elő, melyek Szulimánt ez erős vár ostromára készítették. Magába az ostrom leírásába Verancsics éppen csak hogy belekezdett. (I. h. pp. 8-12., Acsádi kétségbevonja Verancsics szerzőségét, Verancsics és Szerémi. 21.) (M. H. H., II., II. pp. 8-15.)

3. A. Wrancius de Georgii Utissenii Fratris appellati vita et rebus commentarii: Ezt a művet sem tudta írója befejezni, patetikus előadásában csak éppen addig jut el, mikor György Zápolyai udvarába kerül. Azokból a szavaiból, hogy "quum in descriptione rerum gestarum Joannis regis, Georgii quoque ... plerisque locis, ita poscente re, necessario memoravimus (p. 18.) és "res illius (sc. Georgii) quia in Joanne manipulatim hic illic referuntur, commentarium hunc de industria ei adduximus," (u. o.) arra következtetnek, hogy Verancsics Zápolyairól is írt egy munkát, mely azonban nem lehet azonos egyetlen ránkmaradt művével sem. (M. H. H.,

II., II., pp. 16-33.) Kétes, hogy Verancsics műve-e a "Perhát pasa veszedelme" c. epizód, vagy inkább adoma - humanisták szeretik az ilyesmit, Perhát Konstantinápolyba idéztetvén, meg akarja ölni a szultánt, de ennek egy néma szolgája felfedezi Perhát szándékát és a szultán így megmenekül. Ez a fejezetecske egészen jelentéktelen. (I. h. pp. 34-36.)

4. Liber de rebus Hungaricis ann. 1536. c. dolgozat Acsádi szerint (I. m. 21.) nem V. Antal, hanem "a kéziratban levő feljegyzés szerint testvére, Mihály műve." Csakhogy ez akkor még nem tartózkodott Magyarországon, s Acsádi úgy véli, hogy művét kétségkívül bátyja megbízásából, sőt közleményei alapján állította össze. Törédék ez is, és bárki legyen is szerzője, jelentékeny abból a szempontból, hogy igen szoros összefüggésbe hozza a magyarországi nemcsak hadi, hanem belpolitikai fejleményeket is a nyugati diplomáciai és hadi eseményekkel. A fejezet egyébként az 1536. évi eseményekről szól: V. Károly császár és Zápolyai tárgyalásairól, különösen pedig Kassa loppal való elfoglalásáról a Zápolyanusok részéről. (I. h., pp. 37-49.)

5. Verancsics Antal és nem Mihály művének kell lennie a "De apparatu Joannis regis contra Solimannum caesarem in Transsylvaniam invadentem" c. dolgozatnak, mert ennek első fogalmazása kétségtelenül 1538-1539-beniródott, (hiszen ezzel a mondattal végződik: Haec sunt quae praesens annus 1538. jam exiens in Moldaviam et Transsylvaniam secum attulerat coeptaque et transacta Jul. Aug. Sept. mensibus. Ineunte vere quae in sequens afferet puto magna et multa fore... Márpedig Mihály 1538-ban még mindig nem volt Erdélyben, vagy Magyarországon.)⁹⁾ De még a váradi béketárgyalásról írva a szerző azt mondja: "aderam ego in consilio Waradini, és az 1536. kolozsvári országgyűlésről, hogy Zápolyait "ita loquutum coram audivi," És Erdély, Havasalföld és Moldva leírását is e mű harmadik kötetének szánta, pedig amaz kétségtelenül az ő műve. Lehet, hogy később maga Verancsics Antal valóban átdolgozta e fejezetet vagy legalábbis javított rajta, s így kerültek bele későbbi (1539) évekre szóló betoldások, ahogy Acsádi akarja. Tárgyalásomban V. műveként használtam fel. (I. h. pp. 55-119.)

6. A. Wrancius Sibenicensis Dalmata de situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae. Harmadik könyvének szánta, mint fentebb említettem, Szulimán 1538. évi Rares Péter vajda és Zápolyai elleni moldvai hadjáratról szóló két könyvhöz, vagyis az előbb (5. sz.) felsorolt műhöz. Nemcsak e tartományok földrajzi, néprajzi, gazdasági, társadalmi és alkotmányos viszonyainak leírása miatt jelentékeny mű, hanem mert bevezetésében sok érdekes kijelentést tesz a történetírás módszereiről, (I. h. pp. 119-122.) melyekre tárgyalásomban részletesen kitérek. A művecske egyébként a keresztény fejedelmek figyelmét óhajtja felhívni a leírt gazdag tartományokra, különösen Erdélyre, hogy ne engedjék ez áldott földet török kézre jutni. (I. h. 119-151.)

7. Atinai Deák Simon életrajza. Kerek befejezett életrajz, páratlan pályafutása egy a legalacsonyabb sorból királyok tanácsadójává magát felküzdött szerencsfinék, egészen tragikus bukásáig. Regényes események sorozata, hősük sok bűne után elnyeri méltó büntetését. (I. h. 154-161.) Acsádi szerint lehet Verancsics műve is, de másé is. (I. m. 28.)

8. Verancsics Antal levele Paolo Gioviohoz, (Jovius) ennek "Historiarum sui temporis liber XXVIII.-áról." (Firenzében, 1550-1552-ben jelent meg nyomtatásban.) Joviusat Fueter így jellemzi: Revolverzszurnaliszta, aki csak pénzért ír jót, egyébként fenyeget és zsarol, korlátlanul hisz a közönség ostobaságában és hiszékenységében.

Tisztességes embereket csak megvetni tud, mint minden cinikus... de összehasonlíthatatlan zsurnaliszta tehetség és élelmesség van benne, aki moralizáló vezércikk tónusban ír stb.¹⁰⁾ Ennek a Giovionak munkáját Verancsics a humanista hízelkedés minden superlatívusával dicséri, csak magyar híreit bírálja, illetőleg helyesbíti, melyek, mint ahogy ő maga mentegeti Gioviót, másolói tudatlanságból, vagy informátorai gondatlanságból "amanuensium scribendi inscitia aut referentium indiligentia(m)" csusztak be a dicsőített munkába. Verancsics javíttatja Giovio nyelvészeti tévedéseit, egyes adatait, a levél tulnyomó része azonban összefüggő leírása Buda 1541. évi bukásának, (- vagy felszabadításának, ahogy Werbőczyék nevezték). A két utolsó lapon aztán Verancsics Török Bálint tragédiájáról referál. Kerek történeti monográfia tehát erről a szégyenletes kapitulációról, melynek bevezetése azonban oly értékes vallomásokat tartalmaz Verancsics történetírásról vallott nézeteiről, hogy igazi jelentőségét ez teszi ki. (i. h. pp. 178-226.)

9. *Dialogus Verancii cum fratre suo Michaelae.* (Verancsics Faustus hozzájegyezte: "De itinere et legatione sua Constantinopolitana Antonii Verancii dialogus. Fragmentum.") Zápolyaitól I. Ferdinándhoz való átállításának megokolása és első 1553-1557. évi követi megbízásának története. (i. h. 273-288.) Elsőrangú forrás.

10. Ugyane követségében Konstantinápolyig tett útjának 1553. évi utinaplója. Csonka ez is, Drinápolynál megszakad. Rendkívül érdekes olvasmány, magyar történeti érdek nélkül. (Acsádi szerint 1553-ban írta.) (i. h. pp. 288-334.)

Hogy a Verancsics neve alatt szereplő magyar nyelvű történeti dolgozatok között (M. H. H., II., III. k., Verancsics iratok II. köt.) nincsen Verancsics Antaltól származó eredeti munka, abban igazat kell adnunk Acsádinak. (i. m. 7.)

Mi vitte Verancsicsot - történetírásra. Mindenekelőtt humanista volta, vagyis teljesen öncélúan tudományos és irodalmi indítékok. Mert Verancsicsnak a történetírás elsősorban öncél. Ő azért ír, hogy írói tehetsége el ne sorvadjon, hiszen, vallja Senecával, pihenni irodalmi foglalatosság nélkül halála az embernek.¹¹⁾ De vannak Verancsics történetírásának - hogy úgy mondjam - nemzetnevelő, vagy legalábbis a vezetőket intő, s a külföldet buzdító, publicisztikai indítékai és céljai is. Verancsicsnak ugyanis meggyőződése, hogy azok, kik írói tehetséggel vannak megáldva, egyenest kötelesek koruk történetét megírni, különösen Magyarországon, hol az emberek nem törődnek koruk eseményei feljegyzésével, legfeljebb lakomákhoz, ivások fluszerezésére, (de a vitézi, harci erények ösztönzésére is) szereznek mindenféle "cantilénákat."¹²⁾ Mert Verancsics nem pusztá ismeretközlésben látja a történetíró feladatát: tanítani is akarja a kései utódokat, és hasznokra lenni azzal, hogy feltárja előttük kora politikai és hadi eseményeit, és azok hőseinek erényeit, de hibáit is, amivel a jóra intse olvasóit, a rossztól pedig elriassza. Hiszen, mondja, ha feledésbe merülne a régi emberek elmúlt cselekedeteit, tökéletlenebb lenne tudásunk is, és nem telnék gyönyörűségünk sem a jelenben, sem abban, ami még jönni fog(!), ha úgy látnánk, hogy mindennek emlékezete szintén nem fog fennmaradni. Nem igyekeznénk kerülni a bűnöket és gyakorolni az erényeket, ha ilyen példák - az elődök bűnei és erényei - nem állának előttünk.¹³⁾ További fontos ösztönzője Verancsicsnak, hogy a többi keresztény ország fejedelmeinek figyelmét felhívja a magyar állapotokra, s ezzel a török elleni harcra, az általános európai védekezésre buzdítja őket.¹⁴⁾ Másfelől: ő a történetből igyekszik megoldani egyes felvetett problémákat is, így kora főkérdését: mely okok, tényezők döntötték Magyarországot a XVI. századi tragikus bukásba. Amihez nem pusztán az események okai kutatásával jutott el. Sajnos, az ezt a kérdést tárgyaló műből csak pár lapnyi készült el, vagy maradt fenn,

de ebben Verancsics mégis megmutatta, hogy a magyar történetírás ez ösztönzője és indítéka: aktuális problémák történeti előzményeiből való megoldása, bár csak a közelmúltból is - nem halt ki a XVI. századi történetírás csaknem kizárólagosan kortörténeti tevékenysége idején sem.

Magának a történetkutatás- és írásnak tudományos célja, feladata Verancsics szerint: a maguk valóságában megismerni az eseményeket, tényeket, megismerni mindazt, "quae fuere", ami valóban megtörtént, a "vera cognitio rerum" (Ranke), s ez ismereteket megfelelő irodalmi formába önteni.¹⁵⁾ A "vera cognitio rerum"-nak, a dolgok megismerésének a maguk valóságában azonban korlátai vannak. Hiszen, mondja Verancsics, a mult "per se" feledésbe merül, saját korunkban látjuk a rengeteg változást, ami ezen a földön végbemegy, mert minden kor igyekszik mindent a saját korának szokásaihoz hajlítani. Aztán meg mindig is voltak, akik saját tetteiket, s ebben a multat elfeledtetni igyekeztek is, t. i. azok, kik "tam de litteris, quam de patria... minus bene meriti."¹⁶⁾ Akadályozza a mult megismerhetését az írók elfogultsága is. Ezek ul., vagy pénzért írnak, vagy fejedelmi parancsra, kapzsiságból vagy félelemből. Vannak ugyan független írók is, kik nem szegődtek senkihez zsoldjába, de ezeket meg saját szenvedélyeik vezetik részrehajlásba, úgy, hogy mindezek nem azt írják, "quae fuere", hanem azt, "quae non fuere" és saját képzeletükből dolgoznak. Ezeknek persze senki sem ad hitelt. Mégis, mint már idéztem, az írótehetség, megáldott embernek kötelessége az utókorral szemben, mondja Verancsics, hogy megírja kora vezető férfairól, eseményeiből, állapotairól azt, amit "maga látott és hallott".¹⁷⁾ Mert Verancsics csak azt hiszi el, amit egy író maga látott, maga hallott, s a történeti forrásanyag, sőt mások történeti munkái hittelességét is e szerint az egyetlen mérték szerint ítéli meg. Giovio kortörténetének a magyar eseményekkel foglalkozó részelt bírálva, megmondja, hogy "ex hominum relatu non ita recte scribitur historia, ut vel ex ipso usu, aut visu bellorum, vel ex annalium lectione." (i. h. 180.) Ebből következik, hogy Verancsics irtózik a "dubia conjectura"-któl és hogy tanácstalan az olyan munkákkal, forrásokkal szemben, melyek nem saját kora magyar eseményeiről szólnak, azokat kritikailag megrostálni, megítélni képtelen. Teljes hitelt ad a "nostra chronica"-nak: Thuróczynek, szemben a külföldi írókkal, (kiket ért ezek alatt, nem mondja) mert¹⁸⁾ ki hiszi azt, hogy egy nép történetét idegen írók jobban megértik és igazabban és bővebben írhatják meg, mint a saját nemzetbeliek? Ugy látszik, feltételezi, miszerint Thuróczy csupa szavahíró kortörténet után dolgozott, ami a XI. század közepétől kezdve végső elemzésben igaz is. (Thuróczy kortörténetében pedig maga is jólétesült fül- és szemtanukra hivatkozik.) De mit mondjak, kiált fel Verancsics, a rómaiak, hunok és más nemzetek uralmáról Erdélyben?¹⁹⁾ Maguknak a klasszikus íróknak hiteléről is csak földrajzi kérdésekben tud Verancsics dönteni, mert e részt olyasmit olvas műveikben, amit maga is lát. Így Ptolomaeus és Strabo földrajzainak a Balkán félszigetről közölt adatait javíthatja, és első konstantinápolyi utjáról vezetett naplójában (1553.) azt veti e két görög tudós szemére, hogy "haud dubie palam est, veteres quoque multa scripsisse ex relatu et lectione priorum, non experientia propria".²⁰⁾ Ptolomaeust korrigálva, aki Hadrianopolim cum Philippopoli eandem esse civitatem scribat, contra classicos authores et publicam experientiam, quod qui videres (sic!) propriis oculis et tabulas eiusdem Ptolomaei diligentius consideravere, facile prospicere poterunt, quod patefecimus. (u. o. 333.) De ezek nem történeti események, hanem földrajzi adatok, a klasszikus történettel Verancsics nem tud mit kezdeni. Viszont igen lényeges, hogy az experientiából szerzett ismereteket eléje helyezi a régebben élt íróknál olvasottaknak. (Ez azonban inkább természettudományilag helyes

megállapítás és nem történettudományilag, aminthogy Verancsics is egy földrajzi kérdés megoldásában rögzíti le e fontos elvet.)

Szeptikus és tulzottan pozitívista, sőt mondhatni: természettudományos módszertani elveit Verancsics persze még saját forrásgyűjtésében, a maga kortörténeti munkásságában sem alkalmazhatta teljes szigorúságukban: mégis csak mások relációira is rá volt utalva, hisz maga mégsem láthatott mindent, nem vehetett részt csatákban, minden kormányzati akcióban és diplomáciai tárgyalásban, nem tapasztalhatott mindent, amiről szólnia kellett "propria experientia"-ból. De annál buzgóbban igyekezett szemtanutól adatokat, jelentéseket, leírásokat "kikoldulni" (emendicare) ahogy ő maga mondja, még közönséges emberektől, közkatonáktól is.²¹⁾ És mik azok a tények, (res) melyeket a történetírásnak meg kell örökítenie? Verancsics szerint a (kor) történetírás közelebbi tárgya általában a fő politikai, hadi események, diplomáciai tárgyalások, országgyűlések, az országok belső: alkotmányos, jogi, társadalmi, gazdasági állapotai. De éppugy egyes történeti szereplők, fejedelmek, hadvezérek, a fő hadi és politikai események aktorainak életrajza és jellemzése. Sőt, mondja, "non pigeat", nem elvetendő "quorundam privatorum hominum memoriam fecisse, qui in publicis rebus versati". Így rövidke életrajzot szentel Atinai Deák Simon gyűlöletes alakjának.²²⁾ Kortörténetíró csak "memorabiliora tantum" jegyezhet fel. (De situ, 122.) Vagyis szelekcióval dolgozzék! De nem zárja ki Verancsics a szórakoztató kuriózumokat, adomákat sem, a botránykrónikától azonban fél (ismeri saját gyengéit, életének szépséghibáit). Péter moldvai vajda rossz moreseiről szólva mentegeti magát, hogy "re ita poscente" teszi ezt, "quod haud libens facio, ne potius maledicta serere, quam historiam texere videar".²³⁾ Bebek Imréről is elmondja, hogy pap létére lutheránussá lett és megnősült, "quod quidem facinus haud praetereundum existimavi, nec ingratum posteris fore arbitratus sum ob exempli novitatem in religione editi et antehac huic regno incogniti".²⁴⁾

Mégis a jobbágy-nép, szellérség (inquilini), általán a legszegényebb rétegek sorsát, szenvedéseit őszinte részvéttel kíséri. Kávássy Kristófot megrójjá mint "homo in plebem saevissimust",²⁵⁾ s egy levelében azt írja, hogy olyan ennek a szegény népnek a helyzete, mint az uton heverő dióé, minden átmenő megtapossa.²⁶⁾ Az erdélyi szászok iránt igen nagy elismeréssel van, dicséri iparosaik, kereskedőik, földmiveseik szorgalmát, kulturáltságát, helyes társadalmi berendezkedéseiket, s ha a román mélyen megveti is, az nem a román paraszti rétegnek szól, hanem az egész népnek. Legszebben nyilvánul meg Verancsics emberszeretete, ha nem is egy társadalmi réteg iránt, hanem általános emberi szempontból, s az emberi méltóság, az emberi jogok szempontjából konstantinápolyi útján, mikor lefátyolozott arcu foglyokat lát, amint török rabszolgakereskedők (bizonyára katonák) hurcolták őket magukkal: "Horrendum profecto et lamentabile fuit spectaculum, videre hominem venalem ut pecus et tractari tam viliter." Még gyermektized csapatok: meghódított területek lakóitól adóba beszédett gyermekek szállításának embertelen látványát is el kellett szenvednie: "exhorui nefarios decumas et contumeliam... Expendant haec, qui Turcarum sceptrum expetunt, et iis clementiam erga genus nostrum inesse credunt." Nem is mulasztja el a török-párti magyarokat erre figyelmeztetni, kik azt hiszik, hogy velük majd kegyelmesebb lesz a török.²⁷⁾

Társadalmi kérdések iránti fogékonyságot Verancsics csak akkor árul el, mikor előadja, hogy a magyar főurak váraiban, udvarában, hol együtt apródkodik, katonáskodik a főúri ifjúság a köznemesivel, teljes az egyenlőség: a nemesi-katonai nevelés semmi különbséget nem tesz fő- és köznemes között: a főrangú ifju éppugy elvégez minden, még legalacsonyabb és legkeményebb munkát is, mint a köznemesi: "procerum gregariaeque nobilitatis hominum filios nomine tantum dignoscas."²⁸⁾

Társadalmi kérdések, törekvések, feszültségek Verancsicsnál nem szerepelnek a történetírás tárgyai között, mint ahogy szerepeltek a középkori gesták- és krónikákban végig fel Thuróczyig, bár az erdélyi, moldvai és havasalföldi népek társadalmi szerkezetét behatóan jellemzi. És Verancsicsot a magát vezető szerepre felküzdött paraszti származású Atinai Deák Simonnak csak egyéni sorsa érdekli, nem a paraszti rend felfelé törekvései. A magyar nemzet akkori társadalmi rétegződését Verancsics valami megingathatatlan adottságnak, helyes és egyedül lehetséges berendezésnek látja. Ő felemelkedett a magyar társadalom legmagasabb rétegébe, s minden tisztelete és rokonszenve a főrendűeké, egyháziaké és világiaké egyaránt. Mint történetíró is ezekkel foglalkozik a legtöbbet, mint az állami és politikai élet meg a hadi akciók hordozóival. Hogy főurakon olykor erős kritikát is gyakorol (az Inclinatióban) azzal csak egyes főrendű személyekkel való elégedetlenségét nyilvánítja, s nem a rendet magát mint társadalmi berendezkedést bírálja. A középnemesség jelentősége nála lényegesen kisebb, bár ezt még katonáskodó és a politikában: országgyűlésen, megyegyűlésen, megyei és kisebb udvari hivatalokban is részt vevő réteggént szintén becsüli, sulyt helyez véleményére, ha nem is foglalkozik vele valami sokat. 29)

Az iparos-kereskedő városi lakosságot, polgárságot egy rétegnek veszi a falunépével, a jobbágysággal, zsellérséggel. Ezekről ritkán, és egészen röviden, de szeretettel szól, velük mint a politikai életben egyáltalán nem, katonásként is alig szereplő elemmel nem igen foglalkozik. A paraszti munkát és életformát azonban: a "sordes agrestes"-t megveti. 30) A paraszti sor egyetlen vigasza - mondja -, hogy a kiválójába kiemelkedhetik belőle, nemességet nyerhet, nem is olyan nehezen és nem is olyan ritkán. 31) A jobbágy tehát egyénenként javíthat sorsán, de rendként nem. Ezt Verancsics nem is akarta. 32)

Hogy gazdasági kérdésekkel Verancsics mily élénken foglalkozik, azt már említettem. Meglepő technikai alkotások iránti érdeklődése is: konstantinápolyi utján feltűnik neki a Strumán vezető Musztafa-híd szerkezete. 33) Hatalmas érzékét a néprajz iránt népeket - elsősorban Erdély népeit - jellemezve árulja el, de balkáni utja leírásában is. Nem csoda ily sok földet és oly rendkívül változatos népeket, sőt fajokát látott embernél. Az egyes nemzetek iránt nem mutat különösebb elfogultságot, kivéve a románokat, kit igen megvet, és a törököket, kitől igen fél és iszonyodik. A németeket, ha nem is szereti, de nem is gyűlöli. Magyarország különböző nemzetiségei közt ellentétet lát: pl. Kassa német polgárai gyűlölik a magyarokat és Zápolyait, 34) ellenben erősen látja közöttük a keresztény szolidaritás hatalmas összetartó kapcsát a török ellen. Verancsics magát származása szerint dalmatának vallja, kinek anyanyelve azonban nem az olasz, hanem az "illyr", s kiben izmos délszláv öntudat él, 35) mégis elismeri asszimilált magyar voltát, a magyar állam keretébe tartozónak érzi magát és a politikában teljesen a magyar és, ami ezzel egy, a keresztény-európai szempontokat követi. A magyar nemesi rendbe való felvételt tudja annak a tényezőnek, mely az idegen származású embert is beleolvasztja a magyarságba. (L. középkori történetíróink álláspontját az asszimiláció kérdésében. XIV. sz. krónika, cc. 35-37. és Kézai.) Már idéztem nyilatkozatát: a nemesség ebben az országban könnyen megszerezhető, még a külföldiek számára is, ha valami tehetség van bennük, és ha magyarrá akarnak lenni: "in nomen gentis transire voluerint." 36)

Nyelvtörténeti kérdések szintúgy foglalkoztatják Verancsicsot, mint klasszikus római feliratok gyűjtése, s a vidékeket, melyeket beutaz, ebből a két szempontból szemléli, de Verancsics fel is dolgozza tapasztalatait. Ami aztán az ókor és saját kora közt van, ami a görög-római idők elhanyaglása után egészen a XVI. sz.-ig történt, azzal Verancsics éppúgy nem törődik, mint Taurinus (Stieröchsel).

A történetformáló tényezők Verancsics történet szemléletében is az emberek, elsősorban fejedelmek s ezek tanácsosai, hadvezérei. De világosan látja Verancsics a kevésbé előtérben álló emberek szerepét is, és felismeri, hogy a népek jellege, s az egyes országok földrajzi-természeti, gazdasági adottságai is oly tényezők, melyek befolyanak a fejedelmek tetteire, az események alakítására.³⁷⁾

Istennek az ember sorsába való beavatkozását Verancsics csak nagy ritkán látja meg, ilyenkor sem hitből, meggyőződésből fakadóan. Deus et fortuna szólitja Szulimánt nagy tettekre,³⁸⁾ Isten adta Zápolyainak a legnagyobb nehézségek között, a legreménytelenebb helyzetben Fráter Györgyöt - meg a "fata"-t,³⁹⁾ vallja Verancsics egy Szulimánnal elmondott érzelmes, drámai dikciójában, II. Fülöp híres monológiájára emlékeztető gondolatokkal, Schiller Don Carlosából. (III. Act. 5. Auftritt.) És Isten állította át magát Verancsicsot is a Magyarországot végromlásba döntő erdélyi török pátról (turcissare) a helyes oldalra, a keresztény Ferdinánd mellé.⁴⁰⁾ Ebben azonban éppen úgy felelősség-elhárítást látok, mint a Brodarics művén "előmlő végzetszerűségben". Szulimán beszédében és Zápolyai beszédében az 1536. évi országgyűlésen⁴¹⁾ retorikai szöveget vélek felfedezhetni, viszont abban a hízélgésben, hogy Zay Ferenc is "divinitus" rendeltetett Verancsics mellé kollégának az első konstantinápolyi követségben, csak baráti gesztust, bókot.⁴²⁾ De: a Mátyás utáni hanyatlás földi emberi okok mellett Isten büntetése is! A már említett "fortuna", "fatum" sőt a "casus" = véletlen is olyan, az ember akaratán kívül álló erők, melyek irányt és korlátokat szabnak cselekedeteknek. A "necessitas" már kissé más természetű tényező: ez inkább az ellenfél, általában más emberek akaratából, nagyobb hatalmából, erejéből, természeti, gazdasági adottságokból adódó kényszerűség, tehát emberi vagy anyagi tényezők befolyása. Lehet, hogy Verancsics ismerte Macchiavelli műveit, s ennek necessitá fogalmát.⁴³⁾ Ezekben a tényezőkben találja meg Verancsics egyrészt a hadi, politikai, diplomáciai fejlemények okait is, melyek kifürkészése főcélja. Legelső sorban azonban mégis az emberek jellemében, gondolkodásában vél találhatni a történések első mozgató okaira, de meg, sőt talán még inkább: öncélként is, mindig is jellemzi alakjait, nemcsak egyes embereket, hanem egész népeket. Különösen érdekes az erdélyi magyar, szász, román népről adott képe. Legérdekesebb Fráter György gyönyörű jellemzése, kit igaz, védeni akar ellenségei vádjaiival szemben: "Rectum ingenium, vita integra, pudica mens, honestus sermo, casti actus, mores verecundi, non arrogans, non perfrictae mentis, nec ad parendum ontumax," azonban: "litteras non didicit", ami humanistánál súlyos ítélet!⁴⁴⁾ Mind e tényezők egymáshoz való viszonyát, azok különböző hatóerejét az események alakításában szépen tárja fel "De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia" című, sajnos csonkán maradt XVI. századi kortörténetének fennmaradt első lapjain, midőn a szörnyű bukás okait kutatja. Mert Verancsics felismerte történeti folyamatok összetett voltát, azok sokrétű, sokfelől összeműködő "okokból" összetevődését. Ahogy Magyarország fénykorát, melynek letűnével az "inclinatio" kezdődött, Mátyás erős keze biztosította, úgy az ő halálával ráncszakadt hanyatlást az ő utána következett két gyenge fejedelem tehetetlensége okozta. A fejedelem személyes képességei Verancsics szerint azonban csak fő, de nem egyedüli oka a bekövetkezetteknek. Az "optimates" féktelen szabadságvágya, Mátyás halála után kiöli az őstől örökölt engedelmességet, törvénytiszteletet és a katonai fegyelmet.

Nándorfejérvár végzetes vesztének okait csaknem ugyane tényezőkben látja, de itt kihangsúlyozza az ország általános belső helyzetét és Isten büntetését is felismerhetni véli: "Multae... Solimannum opportunitates invitare videbantur." Mindenekelőtt való "ok" Magyarország legyöngyülése, minek külső szímtómái, Székely György lázadása, az 1515. évi örökösödési szerződés Miksa és II. Ulászló között, ami ellen

Zápolyai "refragat ob libertatem patriae", de meg mert az I. Ferdinándnak eljegyzett Anna hercegnő, II. Lajos nővére, kezére maga vágyott, hogy egy ilyen házassággal is közelebb férkőzzék a magyar trónhoz, miután Székely leverésével kikényszerítette magának a nemesség ígérését, hogy királlyá választják. Az ország lehanyatlása további okai: meghaltak az idős, tapasztalt főurak és főpapok: Beriszló Péter, Bakócz, Török Imre, meghal II. Ulászló is, II. Lajos pedig gyermek, az udvar táncol, egyes urak viszálykodnak, luxus és gyűlölködés dülja az udvart és az országot. "His perinde ac divina quadam ira in unum collatis occasionibus" adta Szulimánnak a bátorságot a támadásra. Kiemelem, hogy Verancsics a történeti oknyomozásban a legszorosabban összekapcsolja a magyar eseményeket - még a belpolitikaiakat is - a nagy európai diplomáciai és hadi eseményekkel, pl. a magyar urak ide-oda pártolását I. Ferdinánd és Zápolyai között is abból vezeti le, hogy a hadiszerencse, vagy a diplomáciai akciók V. Károlynak kedveznek-e, vagy ellene fordulnak.⁴⁵⁾ A magyar történetírók különben is már a XVI. század eleje óta - sőt már Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond és Mária történetirői kiemelték a magyar történetet abból az elszigeteltségből, melyben az még a középkor korábbi felének magyar gestáiban, krónikáiban előadatott.

Verancsics sokoldalú, igen nagy műveltségű humanista, aki amellet igen gyakorlatias érzékű ember, kiből mindig kiérzik az, hogy államférfi és diplomata, s nemcsak ismeri a politikai-diplomáciai fejleményeket, hanem azoknak részese, sőt irányítója is. Verancsics igen gondosan szerkeszti meg és építi fel munkáit. Szép példája ennek Atinai Deák Simonról írt életrajza, mely elkészült és egészében fennmaradt, ez a háromnegyed ivnyi művecske egy gyűlöletesnek festett egyéniség tetteiről, viszontagságairól egész annak tragikus bukásáig: feleségét apácák megmentették, de ő maga Nádas faluban a Hernád mellett: "ab omnium hominum luce sequestratus occubuerit."⁴⁶⁾ Szintugy Giovio-hoz írt levele, melyben a híres történetíró-zsurnaliszta, kortörténetének magyar adatait javíttatja, s melyben tulajdonképpen Buda elestének kerek elbeszélését adja.⁴⁷⁾ Mint humanista író szereti az érzelmes, drámai jelentekeket, regényes epizódokat,⁴⁸⁾ adomákat, sőt feljegyzendőnek vél olykor pletykákat is. (40 és 44. és 49. között!) És nem lenne humanista, ha a magyar események illusztrálásához nem hozna fel példákat a római birodalom történetéből,⁴⁹⁾ s nem közölné igen sok szónoklatot. Ezek között voltak olyanok is, melyeket nem Verancsics költött, pl. Zápolyai beszéde az 1536. évi országgyűlésen, hiszen erre Verancsics megjegyzi, hogy maga is végighallgatta, s melyet Werbőczy művének vélek. Verancsics stílusa, latinsága szép humanista stílus és latinság: világos, könnyen érthető, mentes a cikornyától és körmönfontóságtól, affektációtól. Ő Livíust követi, de érezhető mondatszerkesztésén Cícero körmondatainak hatása is.

A Verancsics Antalról elnevezett kéziratgyűjtemény írói

Hogy valaki kora eseményeit, akár saját élményeit, akár másoktól szerzett értesüléseit megírja, az még nem történetírás. Hogy Verancsics maga megvallja, mint már többször említettem, miszerint még egészen műveletlen embereket is rábírt élményeik, értesülések megírására - ámbár maga az írástudás feltételezett akkor bizonyos műveltséget -, úgy hogy ennek következtében sok ember vette kezébe a tollat s írt magyar és latin művecskéket egy-egy fontos, különösen hadi eseményről, ez még csak Verancsicsnak, a történetírónak adatgyűjtő tevékenysége, s

ezeket az írókat magukat még nem tette történetírókká. Mégsem hagyhatjuk említetlenül ezt a sajtósági munkálkodást és ennek produktumait: négy magyar nyelvű és vagy négy-öt latin nyelvű maradt fenn belőlük, egy latin és egy rövidke olasz, ma a magyar művek végén kiadva. (Nem számítva a Verancsics Mihálynak tulajdonított és a Beriszló-életrajzot, mely ha Verancsics Antal művére megy is vissza, mai szerkesztésében Marnavich Tomkó János alkotása.)

A legjelentékenyebb mű, mely Verancsics buzdítására, az ő gyűjteménye számára készült, s abban is maradt fenn, Szerémi sajtósági, de igen jelentékeny Epistolája, mely bizonyára a népi, prózai történetelbeszélés termékei közé sorozandó. Ennek azonban külön fejezetet kellett szentelnem. A második Verancsics munkatársai közül (ez nevét is elárulja) Bornemissza Tamás, előkelő és művelt budai polgár. Ez az 1540-41. évi budai eseményekről, legfőképpen Buda 1541. évi bukásának egy epizódjáról számol be, arról, hogy Izabella királyné és a budai polgárság meglepetésszerűen át akarta adni a várat Roggendorf kezére. Bornemissza ismételtlen mentegetőzik, hogy nem ír részletesebben. noha mindent látott és hallott, mert résztvett a királynénál tartott tanácskozásokban is, de nincs ideje a hosszabb írásra. Bornemissza nemcsak egyszerűen referálja az eseményeket, hanem keresi azok okait is, ezeket a politikát irányító főemberekben, s kicsinyes bosszúvágyukban látva meg.⁵⁰⁾ Ezért van annyira elkeseredve Fráter György és a Zápolyai párt többi főembere ellen. Magyarul írta művét. (Kiadva M.H.H., II., III. Verancsics iratok II. k. 195-203.)

Nagyobb terjedelmű és nagyobb igényű két névtelen írónak szintén magyar nyelvű munkája. Az egyik egy kortörténet-féle 1509-1566-ig, címe latin: "Memoria rerum, quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius." A másik az igen ismert, és minden alap nélkül, pusztán Szalay Lászlónak egy komolyan nem gondolt és semmivel alá nem támasztott hypothesis alapján Zay Ferencnek, Verancsics 1553. évi követársának tulajdonított: "Az Landerfjitrvár elveszésének oka e vót és így esött" című emlékirat-féle. Mindkettő hatott Verancsics Inclinatio-jára.

Az első tipikusan "vulgaris" ember munkája, mind történet szemlélet, mind előadás dolgában: Szerémi izű mű, de sokkal nemesebb gondolkodásu, finomabb érzésű és írásmódú szerző - vagy szerzők⁵¹⁾ - tollából. Kezdődik 1506-ban, II. Lajos születésével, amit 1504-re tesz. Éppily helytelen chronológiával, belső összefüggés nélkül, pusztán időrendben adja elő a fő hadi és politikai eseményeket 1514-ig, a kereszteshad felléptéig.⁵²⁾ Erről, valamint Buda 1541. évi vesztéről⁵³⁾ ír legrészletesebben, kerek összefüggő előadásban. Utóbbi betét lehet, mert befejeztével a szöveg újból felemlíti, hogy Roggendorf 1541-ben látva a török közeledtét, nem kísérl meg komolyan Buda ostromát.⁵⁴⁾ 1541 után olykor megint vissza-visszaesik az évkönyvszerű beszámolóba, így a 102. lapon, de sok részletet ad az 1550-es és 60-as évek török háborúiról, egyes politikai eseményeiről is. A keresztesháboruban szemtanúnak mondja magát, Buda vesztét pedig úgy adja elő, mint Bornemissza.⁵⁵⁾ E névtelen mű sem elégszik meg az események referálásával: keresi ez is az események okait, nem történetkutatói szempontból ugyan, hanem erkölcsi és hazafias motívumokból: mivel idéztük fel és érdemeltük ki ezeket a rettenetes szerencsétlenségeket? Bűneinkkel és bűneinkért: "Ugy az Isten megbünteti az kevély magyarokat, mondja el vesztének írója, mert nagyobb szemirem (szégyen) és bosszuság nem lehet, mint mikor egy vitéznek... az fegyvert oldaláról ódják és az ő lakóheliből kiverik."⁵⁶⁾ A török is megveti az ilyen katonákat: "Mondják, hogy az terekek igin megszidalmaztak volna akkoron a keresztényeket", (t.i. 1541. aug.-szept. Budán) "hogy emberek is, pénzkek is, fegyverek is lévén, szivek, karjok, módjok az hadakozáshoz nem volna."⁵⁷⁾

A már visszafoglalt Szeged pedig újból elvesz, "mert az váras-megvitelnek utána oly nagy parázsnaság és fertelmesség támadna az várasban, hogy embernek írni is nem illik, kit az Ur Isten semmiképen el nem szenvedheté." (58) Amikor azonban a magyar bizik Istenben, akkor sikerrel harcol a török ellen: Eger megmaradt 1552-ben, "Mert az magyarok, kik benne valának, az Istenbe vetették vala minden remén-ségeket. Ez reminsig alatt igen nagy bátorsággal viaskodának. Az Ur Isten velek lón, nekik adá a jüzedelmet." (59) Irónk tehát igen vallásos, jámbor, erkölcsös, hazáját és népét öncélúan szerető, igen becsületes felfogást áruel. Nagy részvéttel ír a Székely-mozgalom áldozatairól is, de a "szegénységről" is, melyet a nemesség rabjává tett és kegyetlen bosszuval büntetett. Pedig sokan csak terror hatása alatt álltak a keresztes zászlók alá. (60) Az eseményeket - ezek szerint - az emberek alakítják, ezekért az embereké a felelősség is, de Isten jutalmazza az erényt és bünteti a bűnös tetteket. A művecske mindigis rámutat a szerinte bűnösökre. A Dózsa-lázadás kitöréséért és elfajulásáért az urakat okolja, mert a "szegénységet felköltvén, meg nem tudnának őket szerivel vezírleni arra, amire őket indították vala." (61) Buda elvesztéért "Igy keze az kincses Buda az Szulmán ... keziben, nagy csalárdsággal, kicsin gonddal, nem semmi okkal," vagyis Fráter Györgyék csalása, gondatlansága miatt. Zápolyait többször is vádolja, hogy összejátszott a törökkel már 1524-ben! és Mohácsról is készakarva maradt el. (62) De felelős a magyar államszervezet széthullásáért - főképp a török elleni harcban - minden egyes magyar ember, elsősorban katona. (Eger és Szeged idézett példája.) S ez a felelősség nemcsak Magyarországgal és népével szemben áll fenn, hanem az egész kereszténységgel = Európával szemben is.

A mű katolikus szellemű (I. Ferdinánd a régi hit oltalmazója volt, mondja) határozottan németbarát, I. Ferdinándról szeretettel szól és halálát siratja, Schwendit és az idegen hadakat azonban erősen bírálja. (63) Nem valami tudományos képzettségű, de jó tollú író alkotása, eleven, érzelmes, érdekes és részvétet keltő olvasmány. Történeti forrásaként 1514-től kezdve jól használható, hitelesnek vehető. (64) Forrásai az író saját élményei, értesülései, de a Temesvárról és Losonczyról szóló részben kimutatták rá Tinódi hatását is. (65)

"Az Landerfejlírvár elveszésének oka e vót, és így esött." E mű szerzőjének, mint már említettem, minden alap nélkül Zay Ferencet szokás tartani, mégpedig Szalay László egy odavetett megjegyzése alapján, melyet Thallóczy minden további vizsgálat nélkül tényként átvett, s ezzel kanonizált. (66) A mű két részre oszlik, az első a katasztrófa okait kutatja. Főokok irónk szerint Zápolyai királyi ambíciója és Báthory Istvánnal való rivalizálása. Féltreismerhetetlen irónk célzatossága: Báthoryt menteni igyekszik és mindenekelőtt Zápolyait érti, ha általánosságban emel is ilyen vádak: "gonosz urak hozzá nem látása és tunyasága, kik eleit vehették volna ha tudtak vóna és akartak vóna rejá gondolni," (157.) "idein rágondolhattak vóna, (a vár ellátására) ha akartak vóna," (158.) "A jó végháznak ellyen szörtelenség mia és hozjálátatlanság mia és a köztök való gyűlölségből az magyar uraknak gonosz tanácskozásából történt vót veszedelme, mert ha az urak jók vóttak vóna, kiknek az ország oltalmára és szökségére kellett vóna gondot viselni."... (67) Ez az első rész megrendítő vádbeszéd a "magyar urak" ellen, kiknek sem Istenek, sem hitők, sem hazájokhoz való szerelmek, sem tisztösségek, sem urukhoz való hívségek ezekben nem jutott". Ezért a "közönséges jót" és "hazájoknak oltalmát hátrahadták". A második rész felemelő leírása egy igazi keresztes lovagi harcnak, mintegy előhangja a XVI. - XVII. századi magyar végbeli keresztes víztézek harcainak. (Ehhez hasonlót láttunk már a XV. sz. végén is Bonfini előadásában az akkori Báthory István kenyérmezei

vitézkedéséről, vagy a Dubnici Krónika Névtelenjében ugyancsak Báthory Istvánról és István oláh vajdáról.)

Írónk voltaképp ugyanazon világnézet, történet-, állam- és társadalomszemlélet alapján áll, mint az előbbi mű írója, és nem sokban különbözik a Verancsics gyűjtemény többi íróitól, sőt - erős korlátok között - Szerémiétől sem. Csak egyben válik el mindezekről, helyesebben emelkedik föléjük, ti. műveltségben. Ő sem marad a tények referálásánál, hanem ő is az "okokat" keresi, csakugy, mint a Verancsics gyűjtemény többi írásműve, s maga Verancsics is. Láttuk, hogy ő is a "magyari urakban" - Zápolyaiban - látja Nándorfejérvár vesztének okait, (mint Verancsics latin kortörténete, s a Verancsics gyűjtemény többi írója is), mert a történet neki is emberek cselekedetei, sokkal erősebben kihangsúlyozva, mint pl. az előbb tárgyalt magyar műben. És írónk mindössze kétszer említi Isten kezét az események irányításában: a nándorfejérvári ostrom előtt elhalt derék magyar urak elparentálásánál: ("ez urak halálát, hinni való dolog, nem egyébért akarta az Isten, hanem az gonosz népnek bintetésére, hogy ne lenne, ki az végházaknak gondját viselné," 182.), és Werbőczy nádorságáról szólva, melyet "az Isten sem szenvedte, az urakes eleit vették). Mindössze ezen a két helyen vallja meg írónk, hogy a földi történet nemcsak emberek műve, hanem Isten világkormányzásának, az embert - a bűnös büntetésével - jóra nevelő munkájának része. Az embereket politikai és hadi cselekedeteikben, a közügyek irányításában lelki diszpozíciók, adottságaik, vagyis erkölcsi erők: erények, vagy káros szenvedélyek vezetik, tehát ezek a végső történetformáló faktorok, s írónk meghirdeti, hogy mik az államférfitől megkövetelhető erények: istenfélelem, vallásos hit, hazaszeretet (hazájukhoz való szeretlem), egyéni tisztesség, hűség a királyhoz, a "közönséges jónak" (commune bonum) és hazájuk oltalmának szolgálata és magánérdekeik fölé helyezése.⁶⁸⁾ A felsorolt államférfiúi erények birtokában a kormányon levők jó irányban kormányozzák a népeket és országokat, s elhárítanak felőlünk minden külső veszedelmet: népek és országok sorsa - szerinte - kormányférfiak karakterétől, s emellett képességétől függ. Megrajzolja írónk a magyar katonaiidealit is, mely tovább harcol teljesen reménytelen helyzetekben is mindhalálig, mert a megadás becsülete elvesztését jelenti. Horváth Zkoblyth Markó és Oláh Balázs vice-ban, Nándorfejérvár egyik parancsnoka azok, kik ezt a katonaeszményt szerinte megvalósították. Előbbi azzal utasítja vissza a szultán felszólításait a kapitulációra, "a várat a magyar királytól tartottam, nem a török császártól" (161). Oláh Balázs a hősök hőse mint katona és mint ember egyaránt. Már Morgay János, a másodparancsnok is átszökött Nándorfejérvárból a törökhöz, s a vár (rác) lakossága kényszeríteni akarja Oláhot, a kapitulációra: "az emböri természetből kívánván az tovább való életöt", de Oláh megintli őket: "mindenki ujjal mutatna ránk: amhol az árulók -... azt fogják mondani, hogy nem szükség miá adtuk meg a várat, hanem a mi embörtelenségünk miá." (175). De aztán mégis csak a többség győz: Nándorfejérvár kapitulál. Oláh ekkor sem hajlik: nem akar törökké lenni, "hogy ha immár tisztösségömet elvesztöttem, (hogy a várat elevenségömben megadtam, kibem énnekem meg kellett volna halnom)... azt tudom énes, hogy nincsen neköm hová mennöm, mert seholt énnököm tisztösségem nem leszön, hanem egy végvárba valahol beszorulok és amig élök... a török ellen hadakozom... és a mostani kisebbségömet halálommal akarom elföldözöm." (178.) De ezt a szándékát sem valósíthatta meg, amert a törökök a szultán esküje ellenére az egész kapitulált őrsereggel együtt leölik. Morgayt, az árulót, külön tették el láb alól - csak Szerémi vélte tudni, hogy milyen módon. Tubero, aki Oláhot szintén derék katonának festi, de nem csinál belőle ideális hőst, lényegében éppígy mondja el Nándor vesztét.⁶⁹⁾

Írónk kitűnően ismeri a magyar politikai életet, és igen érdekesen tárja fel, miként szervez magának pártot Zápolyai, hogyan nyeri meg a fontos közvéleményt, hogyan von saját oldalára mindenkit "kinek valami birtoka vóna és valami tekintet vóna reája, jelesen pedig a tőszitartókat (a főhivatalok viselőit), úgy hogy mindenkivel mellette van, "kiknek mind az országba s mind vármegyékbe szavok járt vóna és ... ezen kívül mind az vitézlő rendről, mind az főnemesség közül, vármegyék ispáni közül sok vót" ... s a királyság "kivánságáért végre még az törökkel es kötelességet és barátságot vetött vót." (132.) Zápolyai egyetlen érdeme Dózsaék leverése "kinél több jót soha az ország javára nem mivelt vót." (134.) Érdekesen tárja fel itt írónk a magyar társadalom szerkezetét, már ti, a politikában szót vívó rétegeket. Igen figyelemre méltó írónk vallomása a főúri és köznemesi rend közti érekelletetésekről. Werbőczy pártjának az a kívánsága, hogy "válasszunk valaha a mi tagunkbules ne csak mind az régi ur nemzetről naderspant, kinek fáj az szegény nemes nép gyermeki nyomorúsága." (p. 145.) Pedig írónk szerint Werbőczyhoz "sem nemzetiről sem arra való tudományáról sem vitézségéről sem arra való értékeiről az naderspanság nem illett vóna." (p. 144.) A jobbágyokról nagy dicsérrettel említi, hogy a: "szegény parasztság nagy pusztítást visz végbe a Nándor alá felvonult török hadakban, zsákmányolja, s így meg lehetett volna rémíteni az egész hadat." stb. (p. 157.)

Az 1525-26. évi országgyűlésekről s az azokon lefolyt versengésekről Zápolyai és Báthory István között beszámolókat közül, pár szavas kivonatan még beszédek is, mindez valóságos országgyűlési diarium-rudimentum. (137-149.) Ez országgyűlési beszámolók körül csak egy súlyos zökkenő van: írónk a Werbőczyt nádorrá választó 1525. évi hatvani országgyűlést, s a Báthory Istvánt újra megválasztó 1526. évi ültetést fel, mintha ezek Nándorfejérvár 1521. évi ostroma előtt történtek volna Horváth János a mű felépítéséből és az író intencióiból arra következtet, hogy írónk az ostrom előzményei között előadja Báthory István és Zápolyai viszályát mint "motiváló veszteglést", s "hogyan megértse és megértesse a történések lelki rugóit" s e végzetes rivalizálást nyomon követi egészen az 1526. év eseményeiig, Báthory István visszahelyezéséig a nádorságba. Így kerültek az év eseményei Nándor 1521. évi bukása elé. Mégis, e kronológiai visszaállítás - úgy vélem - óvatosságra inti a történészt, különösen, ha e művecskét forrásként óhajtja használni.

Nagy gyakorlati, gazdasági érzéket árul el írónk hosszas kitéréseiben Szabács várának Mátyás általi megvételéről, melyben előadja, miként szerelte fel Mátyás téli háborúra 8000 emberét, miként szövetett számukra tiszántúli szilcsőkkel ködmönöket és "keztöket". (154-155.)

Forrásként a mű hiteles, valószínűleg már Verancsics is felhasználta az "Inclinatio"-ban. Azonban újból hangsúlyozom: az 1525. és 1526. évi országgyűléseket Nándorfejérvár ostroma elé teszi! erősen Báthory-párti, Zápolyának pedig ellensége. Írónk művelt stílussal, ciceroi körmondatokban fejezi ki magát, "de a XVI. század kitűnő, gyökeles, szép magyarságával," (Horváth, Reformáció, 131) komoly, fájdalom-áthatott előadása pedig mindvégig érdekfeszítő, együttérzést keltő olvasmány. (Kiadva, M.H.H., II., III., Verancsics iratok II. pp. 123-185.); az idézett lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak. L. legújabb Horváth János, Reformáció, 127-131.)

A Successus rerum Hungaricarum anni 1543. befejezetlen, latin nyelven írt munka. Katonai dolgokban jártas író elbeszélése Pest 1542. évi sikertelen ostromáról, s az ezt követő 1543. évi várháborúról, melyben elveszett Valpó, Pécs, Siklós, Székesfejérvár, Esztergom és Tata. A hadi események előadása, azok okainak, s a kudarcok miatti felelősség feltárása teszi ki ennek az írónak művecskéjét is. Ez

sem történetíró, hanem kora eseményeinek inkább a jelen, a kortársak számára való feljegyzője, kit főképpen az foglalkoztat, hogy ki felelős a sok szerencsétlenségért, és mit kellett volna tenni, hogy mindez be ne következzen. A felelősség nem csupán a magyarságé, hanem a keresztény fejedelmeké, akik nem törődnek a "communis omnium salus"-szal - Európa, kereszténység - közös javával, hanem csak magánérdekekkel: "privatis cupiditatibus indulgere", s nem a török, hanem a többi keresztény fejedelem felett igyekeznek hadisikereket elérni (226-227.). Pest ostroma sem a török ereje miatt hiúsult meg, hiszen ez már menekülésre gondolt, hanem a germánok elhamarkodott visszavonulása miatt, s más "minus laude aut saltem honeste excusatione dignis causis." (226-227.) Egyébként is a németek csak kevés segítséget küldtek, azt is lassan, a cseh pedig nem akar határain túl harcolni (228.). Tehát Irónk Magyarország ügyét egynek látja az egész kereszténységgel, sőt Magyarországot már nem is látja önálló országnak: "regis Romanorum... nos ditionis, heu infausto fato nostro sumus." (240.) Feltűnő Irónknak a magyar társadalom egyes rétegeiről alkotott ellentmondó értékelése. Az alsóbb rétegeket egyfelől megvetően bírálja: Valpó az odamenekült parasztok ijedtsége (confusione rusticorum) és gyávasága miatt adja meg magát, kik "strenue mortem obire deprecantur." (Szulimán mellesleg, mégis leöletti őket, kivéve azokat, kik vitézül harcoltak. 232.) Pécs elestekor a kanonokok és a vagyonos polgárság menekül, összekapkodva értékeit, a menekülés izgalmaiban és zűrzavarában pedig házukat tárva-nyitva hagyják. Erre szolgálk (civium servi) jól ismerve uraik rejtékhelyeit szabadon rabolják a még ott hagyott javakat. Székesfehérvárott pedig a nép a katonaságot hátbatámadva átadja a várost Szulimánnak, "ut plerumque usuvenit in rudi vulgo, et ingenuitatis ignaro, plurimum magis valuit metus, quam paucorum (magyar-német-olasz védőereg) virtus." (238.) Másfelől abban a kitalált dikcióban - egyébként valóságos cicerói szónoklatban - mellyel a székesfehérvári bíró a török basákat: "passae incliti"-t üdvözölte volna, s mely nem egyéb, mint az író véleménye a meggondolásokról, melyek Székesfehérvárt megadásba vitték, ebben a beszédben meg a "summates ac praesides"-t, tehát a főembereket vádolja, kik rabszolgákként tartják a népet, "si aut illi nobis Turcae essent, aut nos illis... Nec minus eis servimus, quam mancipia, hocque solo secus, quod vestro more veni nos non exponunt, ut saepius habent quos spoliare et expilare", (241) kik tehát csak azért nem árassák ki őket pénzben, - miként ti törökök teszitek velünk! - hogy legyen nekik, kiket többször is kiszípolozhassanak. Nem szólva a naivitásról, hogy a szónoki hatás kedvéért a törökök ilyen sértéseket mondat Irónk szemébe, (ami csak azért lehetséges, mert az egész szónoklat kitalálás), feltűnő az erős ellentmondás a népre mondott előbbi megvető kijelentései, és az urak elleni eme kirohanása között. Talán ezt a szónoklatot más szerzőtől vette az író?, vagy ami valószínűbb, egyformán elégedetlen Magyarországon mindenkivel?

Irónk stratégiához értett, talán maga is magasabb rangú katonatiszt volt, mutatja megjegyzése, miszerint a felsorolt várak mint "membra fortissima haerebant Buda", s belőlük "Buda restituti potuisset, si ea tenere ac tueri scivissemus." De jártas alkotmányos dolgokban is, nála olvasom először magyar történeti műben a "Status et Ordines regni" terminust. (M. H. H. II., II., pp. 22-24., az idézett lap-számok erre a kiadásra vonatkoznak.)

Ujabb leírása Székesfehérvár vesztének az Excidium Albae regalis sic se habetur, c. dolgozat. Írója ennek is ismeretlen, de a mű teljes, ⁷⁰⁾ kerek elbeszélése Székesfehérvár 1543. évi ostroma- és bukásának. Lényegében egyezik az előbbivel, némely részletet azonban jobban kiemel: a magyar-német-olasz védőereg ellenáll, de a cíves nem dolgoznak az erősítéseken, akár mert biznak a várárok áthatolhatat-

lanságában, akár mert a török kegyelmét akarják megérdemelni, melyet már az ostrom előtt kieszközöltek maguknak vagy "fortasse plebea etiam contumacia atque avaricia fecerint, nescitur." A várat védő katonaság "ob amorem fidei et honoris, decoris" harcolnak (248.) mindhaláláig. Tehát ez a művecske felfogásában is hasonló az előbbihez, nem csak a tényekben egyezik vele. Azzal végződik, hogy I. Ferdinánd későn indul az elvesztettek visszaszerzésére.⁷¹⁾

Ugyancsak Székesfejérvár 1543. évi elestével foglalkozik egy olasz nyelvű dolgozat, mely a tényekben teljesen egyezik az előbbi leírásokkal, de az ostromnak inkább csak végét részletezi. Ez az író is az egész kereszténység szempontjából "commune utilitate e beneficio de popoli e de principi christiani",⁷²⁾ nézi a város katasztrófáját, melyet kevés pénzzel és emberrel - mondja - el lehetett volna kerülni. Feljegyezte írónk - talán az ostromban résztvett olasz katonatiszt -, hogy Szulimán megtekintette a magyar királyszerűségeket, a székesfejérváriakhoz pedig igen kegyes volt, s biztosította őket, hogy ő nem a hatalmas magyar nemzet leigázására és szétszórására jött Magyarországra, hanem hogy felszabadítsa ezt a német szolgaságból, "mostrandosi tutto clemente e benigno con quelli homeni, faciendo loro particolarmente per publico bando sapere, ... ch'egli non era venuto in Ongaria per soggiogarla o dispergere quella valorosa nationa, ma solo per liberarla della servitu e giogo della tirannide tedescha..." és hogy János Zsigmondot behelyezze apja örökébe, mint "vero e legitimo herede di quel regno"... (302.) Mindezek bizonyítására levágatta a város főembereit és még kettőt, akikkel a kapitulációs szerződést kötötte. (M. H. H., II., III. Verancsics iratok II. pp. 29-30.)

Töredékes mű a "Fragmentum rerum Hungaricarum an. 1551. Figyelemre méltó egy epizódja, mellyel meg nem nevezett író mintegy az előző két, Székesfejérvárral foglalkozó latin nyelvű mű parasztmegvető felfogását, s a parasztnak a török háborúban játszott kedvezőtlen szerepét igyekszik a paraszti vitézség és lovagiaság egy szép példájával ellensúlyozni. "Emicuit et per hos dies et plebeorum nostrorum virtus, quae, quam apud nos vetere iam majorum indulgentia atque usu, non solet invidiosa, facileque regum munificentia attollitur illustra, nulla vetustarum nobilitatum refragante prosapia, nobilium et militarium horum virorum gestis subjiatur." Komjátón - Forgáchok vára - egy paraszt a feleségére támadó két törököt kiveri házából, majd hatot, aztán tizet, felesége segítségével, mikor végre keresztény segítség érkezik, a török pedig elfut. Tizet győzött le egy. "Victor redempta uxore... ostendit etiam plebeo exemplo, Turcas posse vinci, in eosque non tam viribus maximis, quam generosis animis, belligerandique assiduitate et pertinacia opus esse." Ez a győztes megmutatta ezzel a paraszti példával, hogy le lehet a törököt győzni, és hogy azok ellen nem annyira nagy erőkre van szükség, mint inkább bátor lelkekremeg állandó és szívós hadakozásra. Minthogy itt ugyanaz a gondolat is kifejeződik, melyet Verancsics az Atinai Deák Simon életrajzában is lerögzített, hogy ti. a magyar nemességbe szívesen veszik fel az arra érdemes parasztot, nem tartom lehetetlennek, hogy ez a töredék mégis Verancsics műve.⁷³⁾

A Verancsics gyűjtemény ezen, történeti forrásként igen megbízható, szemtanuktól vett dolgozatai kitűnő ellenőrző eszközül szolgálhatnak a gyűjtemény legjelentékenyebb darabja: Szerémi György Epistolája hitelének megítéléséhez, hiszen az a kor szerepel Szeréminél is, mint ezekben a részdolgozatokban, nagyjából azok az események is. Ugy vélem, a pontos összehasonlítás sok helyt Szerémi javára fog dönteni, ami a tényeket illeti. Az ő meséit és lelki motivációit, helyesebben ócsárlásait és rágalmait illetően azonban ezek a dolgozatok sem nyújtanak semmi támasztékot.

Kiadásokat már fent pontosan közöltem: Eredeti kézirat: a M. N. Muzeum orsz. Széchenyi Könyvtára kéziratárában.
Kiadás: Szalay László és Wenzel Gusztáv: *Mon. Hung. Hist.* II. oszt., II. és III. (Verancsics munkái I. és II.) kötetek, Pest, 1857-1875.

Irodalom: Szalay L. bevezetése M. H. H., II. IX. köt. -ben. Sörös Pongrác, Verancsics A. élete. Esztergom, 1898. és Acsády Ignác, Verancsics és Szerémi, Irod. tört. Közl. 1894. - Pintér, 1930. II. 520, 526. és passim. Életrajzára levelein kívül főforrás Faustus Verancsics, *Vita A. Werantii*. (Kovachich, M. G., *Script. min.* I. 194-198.)

Jegyzetek

- 1) *Tubero dalmata*, olasz, aki nem élt Magyarországon és nem számítható ide.
- 2) Hogy Bécsben is látogatta volna az egyetemet, azt Podhradszky állítja, Sörös Pongrác azonban cáfolja, kimutatva, hogy Antal öccse, Mihály volt a bécsi egyetem hallgatója. (Sörös. Verancsics Antal élete, p. 4. 2. jegyzet.)
- 3) *Me Deus statuisset segregari ab illis, qui per omnia abrupta et praecipitia patriam rapiunt in periculum... In optimi regis gratiam insinuavit, quo is me (sc. Deus) adjungeret, qui et patriam salvam volunt et Christianum nomen non persequentur.* (*Mon. Hung. Hist.* II., II. köt. p. 275.)
- 4) Révay Ferencről is elkéri a IV. és V. Decasnak nála levő kéziratát, miután Bécsbe utaztában Krakóban megszerezte inár az V. Decasnak egy más kéziratát.
- 5) *Marmora Arundeliana*. - *Pray Specimen Hierarchiae Hungaricae*. I., 182. említi ezt. Maga a felirat a *Corpus Inscriptionum Latinarum*. II. köt. -ben (1843.) Böckh kiadásában közölletett. (Wenzel a M. H. H., II., tom. XXXII. = Verancsics iratok XII., p. XXV. idézi Pray adatait.)
- 6) "Ea enim me negotia tum publica, tum privata... cum hac archiepiscopali dignitate exceperunt, quae prorsus mihi omnem scribendi facultatem ademerunt oblitus iam et quietis et otii et bonorum authorum lectionis, unde potissimum et scribendi supellex affluit uberior scriptoribus et animus curis molestioribus minus supellex affluit uberior scriptoribus et animus curis molestioribus minus obnoxius lucubrat facilius." (*Mon. Hung. Hist.*, II., XXV.) Verancsics iratok X.) pp. 237-238. "Quantum enim texendae historiae sufficere possit, qui distrahitur, hinc Ecclesiae moderandae, religionisque defendendae studio, inde finitimi loci praesidii-que eius conservandi provincia oneratus, ne nunc quicquam commemorem de aula, quae sibi magnam mei quotannis partem vendicat, et privatae rei familiaris procurationem attigam"... (anyagi ügyeim)... "Quibus imprimis si praesentis saeculi consideremus pravitatem, quo virtutes post opes secundum locum habent, omnium dignitatum conditio retinetur. (238.)... Diocletiani imperatoris gentilis nostri (délsláv öntudat!) imitatus exemplum," aki lemondott, hogy magánember lehessen. De azért irogat. Verum ne omnino negem tibi vel in parte quod exilis, scito, quod rei cogitationem, curamque non intermitto, et quotidie aliquid in animo-sinis meis annoto, quod in dies assequor, ut augendo operi non desim colligere

et struere incrementa... Nec praetera mihi aliud, quam otium et secessus. Ha e kettő meglesz, akkor minden erőmmel dolgozni fogok. (239) Érsekújvár, 1571. jul. 8.

- 7) Mon. Hung. Hist. II., XXXII. (Verancsics XII.) p. 11.
- 8) L.: Sulica, Szilárd. Adalékok Jovius forrásaihoz. Bp. 1907. kül. 15-37. L.: Fueter. 53-54.
- 9) L.: Acsádi, i. m. 22.
- 10) Fueter, i. m. 53.
- 11) Ne mihi ingenium, qualecunque habeam, desidlia contabescat. ... Senecae sententia, qui otium sine literis mortem et sepulturam dixit esse vivi hominis. (De situ Transsylvaniae, M.H.H., I., Tom. II., p. 122.)
- 12) Scribere aliquid, quod...ad principum, nationum, virorumque illustrium memoriam in posteros propagandam pertineat, quum omnibus aetatibus jucundum... ac summe necessarium fuisse omnes scriptores testentur, nosque plane ipso usu ac naturalisatione in dies cognoscimus, tum vel maxime illos id conari convenit, qui praestantiore ingenio valent et largiorem facundiam stilique felicitatem consequuti existimantur." (Fráter György életrajza. M.H.H., II., p. 17.) - És a "gens Hungarica nulla in ratione rerum suarum curam atque memoriam ponit, praeterquam in cantilenis, quas tumultuarie compositas in symposiis tantum decantant, virtuti simul et poculis invitamenta facientes. (Gioviohoz írt levelében, M.H.H., II. tom. II. 179.)
- 13) Etenim humanarum rerum quae praeterierunt, oblivioni data notitia, haud dubie et prudentia nostra redditur imperfectior et minus praesentibus, futurisque, tamquam nec his in luce permanendis, oblectabimus, segniusque seu vitia defugere, seu ad virtutem contendere sollicitabimus, ubi utrorumque exemplis caruerimus. (Fráter György életrajza. M.H.H., II., tom. II., p. 17.)
- 14) De situ Hungariae. (M.H.H., II., tom. II., p. 122.)
- 15) Jovius-Gioviohoz: "rerum gestarum omnes partes expendis...omnia historiae membra circumspicis, et in quoddam corpus non integrum solum, sed etiam plenum redigis." (i. h., II., p. 179.)
- 16) De situ Transsylvaniae. p. 121.
- 17) Inopia verae rerum cognitionis multi multa aut avaritiae aut timoris causa congerunt, qui sive mercede conducti sive principum jussu texunt historiam, nonnulli, esto quod liberi sint et nulli dedere nomina, seducti tamen propriis passionibus, ut homines, multa odio, plura gratiae, ignorationi quamquam plurima tribuentes, nihil magis omittunt, quam quae fuerunt nihil minus persequuntur, quam quae non fuere, proprias imaginationes describentes et propterea vel ab ipso limine rejiciuntur a defaecati iudicii lectoribus, vel secundae lectioni locum apud eosdem non relinquunt et tantum abest, ut celebritatem aliquam obtineant apud posteros", hogy sokkal inkább "ut etiam in primordiis suis exsibilentur et intereant." (Gioviohoz, M.H.H., II., II., 180.)
- 18) Quis enim potest credere quod cuiuspiam gentis monumenta melius ab aliis, quam ab ipsamet intelligatur et tum verius, tum uberius narrentur?"

- 19) "Quae ea regna (t. i. Erdély, Havasalföld és Moldva) habuere", azok a nemzetek "quali conditione suis illis olim temporibus fuerint, quid proferam? si hoc nostro saeculo corruptissimo vel paucis annis ante tanta in Hungaria, Croatia, Slavonia, Transsylvania, Moldavia ac Transalpina facta est commutatio, tanta morum, nominum, dominationum, finiumque innovatio, ut ipsam Hungariam in Hungaria, et haec reliqua regna in se ipsis non agnoscas. Ita omnes aetates obstante contendunt, ut in mores ac instituta sui temporis cuncta possint pertrahere. Alioqui etiam per se facile omnia praeterita hausta bellorum cladibus in oblivionem festinant. (De situ Transsylvaniae, i. h. p. 121.)
- 20) i. h. Első portai követtség, p. 330.
- 21) "Qui quaeso, etiam a vulgaribus hominibus non emendicatis rerum gestarum narrationibus historiam conscribant, qui scribunt?" (Gioviohoz, i. h. 180.), minthogy azok, "quorum ductu et auspiciis bella geruntur ... malle in silentio sua esse omnia, dum regnent et quoquo modo domini vocitentur, quam scriptoribus semet ipsos prodere, ne obscurior de se memoria posteris mandaretur. (uo. előbbi idézet ennek folytatása) Igaz ugyan, hogy ő maga is megtagadta Tranquillus Andronicusnak, hogy életét és tetteit megírja számára. (Levele Tranquillus Andronicushoz, 1571. július 8. i. h. 236. l.)
- 22) M. H. H., II., II., 153.
- 23) De apparatu Joannis regis 1536-1538., i. h. II., p. 70. Acsádi szerint részben Verancsics Mihály munkája, de Antal átdolgozta.
- 24) M. H. H., II., II., p. 44.
- 25) i. h. p. 64.
- 26) M. H. H., II., VI., p. 152.
- 27) M. H. H., II., II., pp. 301, 304.
- 28) Fráter György életrajza. M. H. H., II., II., p. 31.
- 29) Verancsics azzal, hogy követtséget vállal a portánál reméli, hogy miszerint: "quum apud regem, tum etiam apud omnes regni incolas" (a magyar jogi nyelvben szokásos, de humanistáink számára "barbár" "regnicolae" helyett!) "honorem et existimationem assecuturos." M. H. H., II., II., 280.
- 30) Atinai, M. H. H., II., II., p. 154.
- 31) Nobilitas facile in eo regno omnibus vel ipsis exteris impartitur, in quibus virtutis aliquid entuerit, et qui in nomen gentis transire voluerint (Átinai, p. 154.) L. még Acsády által Verancsicstól elvitattott Fragmentum rerum Hung. an. 1551-ben.
- 32) L. a sellyei jobbágyságok esetét, M. H. H., II., XX. (Verancsics iratok, IX. pp. 74, 83, 97.) A sellyei és még három ehhez tartozó falu, valószínűleg Pered és Királyfalva jobbágyaival - valamennyi a turóci prépostság, vagyis Verancsics birtokai lakói - az előző prépostok egyike: Maglány Uriel olyan szerződést kötött, hogy a jobbágyságok évi 200 frt. fizetése ellenében minden további szolgálattól (robot) mentek legyenek, a birtok minden egyéb haszna, sőt maga a dominium is az övék legyen. Ezt a szerződést Verancsics Miksa királlyal megsemmisíttette. (Sörös, 61.) Ő maga írja Dudich Andrásnak, a híres, később protestáns lett humanistának, ekkor még pécsi püspöknek: "Uriel quidam Maglány olim ... praepositus (Turocien-

sis) sic cum iis unus oppidi magni et trium villarum colonis transactionem fecit, ut sibi quotannis 200 tantum florenos numeratae pecuniae penderent, reliquis omnibus utilitatibus et dominio ipso potirentur immunes a servitiis. Deus bone, quae insania, quae iactura", panaszolja püspöktársának, "tot terras, tot redditus... juraque ecclesiae 200. florenis quotannis vendere et demum a perpetua eorundem bonorum alienatione quotidie vereri atque metuere! Propterea quum huic alienationi bonorum Ecclesiae jure etiam legitimo mihi sit occurrendum, cum antecessores in ecclesiis bonis successorum infirmare et labefactare jura minime possunt, quicquid quisque in vita de suo fecerit, successores, tamen in plena et integra jura succedunt; transactionem istam non laturus edixi colonis, ut ad veteres consuetudines revertantur, et illis juribus ac modis mihi post Suas Maiestates subsint, quibus fuerunt sub Praepositis priorum temporum; ad quod etiam edocebunt de his Suas Maiestates, cupientes salvam sibi relinqui huiusmodi libertatem ab Uriele habitam. Rev. Dom. Vestram rogo, velit id negotii mei habere apud Suas Maiestates. Esset enim in maximum huius Ecclesiae praepudicium, si sic haec tanta bona alienantur in alienos, et eos quidem plebeos homines, cum et canones sacri et jura omnia Regni Hungariae clament, jus Ecclesiae bonorum non per antecessores successoribus adimi et infringi." Járjon ki részére Dudich őfelségétől "mihi ac jurisdictioni meae, idque illis omnibus et modis", melyekkel alárendelve voltak a régebbi prépostoknak. Dudich kijárta: Verancsics azt írja Sellyéről 1564. szeptember 29-én a znióváraljalaknak: "Significandum vobis per praesentes nostras duximus hoc Sellyenses oppidanos nostros desisse urgere eam libertatem, quam ab Uriele olim Praeposito acceperant, et subdidisse se nostris juribus, coeplis-seque etiam veteribus officiis simul ac servitiis nos agnoscere iuxta aequitatem publicam Regni et Sacratissimae Maiestatis mandatum, super hoc ipsum nunc recens impetratum. Azonban I. u. e. levélben ezt is írja: Csáktornyay Mátyás "capellanus et substitutus officialis"-a "indebite, male et contra nostram voluntatem fecit, quum nullo pacto volumus vos ab hominibus nostris indebite et inhumaniter tractari." Rövidesen személyesen megyek oda, "conquiescite interim... et aequitatem neutri parti denegabimus. Quandoquidem ut subditos nostros in officio permanere volumus, ita etiam nolumus, ut officiales nostri suum excedant. U. o. 96. M. H. H., II., II., pp. 301, 304.

33) M. H. H., II., II., p. 327.

34) U. o. 50.

35) Levele a dalmát Tranquillus Andronicushoz: "Diocletianus gentilis noster" (M. H. H. II., XXV. Verancsics iratok, X. p. 238.) és az ókori "Illyricis quoque, quos a Salvis nostris non sejungimus." (Fráter György életrajza. M. H. H., II., II., p. 25.) És: "lingua Hungaricae compos sim, quae mihi est accessoria et Illyrica, quae genuina est atque vernacula, a qua quidem plurima sunt mutati tam Hungari, quam Valachi. U. o. p. 120. (Ez lesz majd Ráskay Gergely álláspontja is.)

36) M. H. H., II., II., p. 154.

37) A De situ bevezetésében. (M. H. H., II., II. p. 120.) Szulimán Erdély és Moldva elleni hadjáratáról írva két könyvet, a harmadikban le akarja írni: "situm quoque earum provinciarum, adjecta his necessario Transalpina, de quibus mihi passim dicendum fuit, quo scilicet pacto habeant sese invicem, qui mores gentibus, qui ritus, quae urbes, quae flumina, et id genus reliqua, quemadmodum res postulare videbatur, volui a hoc tertio libro explicare." (i. h.) Ezzel leszögezte az elvet, hogy a történeti - ezuttal hadi - események ismeretéhez minderre szükség van.

M. H. H., II., II., p. 12. - Gazdasági tényezők döntő fontosságára mutat rá a politikai és hadi események alakulásában, mikor beszámol róla, miszerint Szulimán Erdély érc- és terménygazdagsága miatt vágyik a tartomány birtokára, honnan bőségesen elláthatná magát Európa elleni háborúira. (De situ Transsylvaniae, uo., II., II., p. 122., és "De apparatu Joannis, p. 75.) - A tömeg jelentőségére a történetben még nem jött rá, nem az ő műve az az elbeszélés Székesfehérvár kapitulációjáról, mely a tömeg gyávaságát: "metus plurimum" a kevesek bátorsága "virtus paucorum" elnyomójának mondja. (i. h., II., p. 238.)

38) M. H. H., II., II., p. 201. és 218.

39) U. o. p. 21, 22.

40) M. H. H., II., II., p. 275.

41) I. h. p. 102.

42) U. o. p. 277.

43) Zápolyai Szulimán ellen tervezett háborúiról vallja: "nec quispiam credat Joannem regem expeditionem hanc suam aut studio suscitasse aut ex industria dissolvere, nam illud (suscitasse) necessitate factum, hoc (dissolvere) casu evenisse, constanter, quoniam interfuimus, testamur." (I. h. p. 114.) Az oknyomozás egyenest célja: Zápolyai 1536-1538. évi hadi készülődéseinél "cognitis ejusdem expeditionis causis facilius ad institutum narrationem devenire", mert nem hinném, hogy ez a rész valóban nem Verancsics Antal műve lenne, hanem csak Mihályé, ahogy Acsády hiszi. (I. m. 21-23.) Vagy Gioviához: hoc modo, his causis Buda intercepta. (M. H. H., II., II., p. 223.)

44) M. H. H., II., II., p. 32.

45) De apparatu. 50- cca. 64. Hogy ez Verancsics, arra l. fentebb.

46) I. h. 155.

47) M. H. H., II., II., pp. 186-223.

48) Péter oláh vajda menekülése (87-8, 95.) a magyar urak Buda elestekor könyörögnének a basáknak (206-208.), Péter beszéde (90.) Kassa lopva való elfoglalása (49).

49) Fráter György életrajza, pp. 20-21.

50) Buda gyászos bukásáért Fráter Györgyöt, Török Bálintot, Werbőczyt és társaikat okolja, kik az ország megmaradásának az mit nem kívántanak, mint hogy az ű gonosz bosszúságokat az németeken ki tehessék". (M. H. H., II., III., 197.) Roggen-dorf meg nem tudta szerezni Budát, s ezért így veszté el Budát magyaroktól és mind egész kereszténységtől."

51) Acsády, i. m. 13.

52) U. o. 9-12.

53) U. o. 54-70.

54) Acsády főképp ezért tartja e "krónikát" több író művének. (i. m. 12-12.)

55) Acsády több író munkájának tartja e művecskét, minthogy azonban felfogás dolgában nem látok különbséget az Acsády szerint különböző részek között, egy "névtelen mű"-ként tárgyalom. Acsády is egyforma felfogásnak jellemzi valamennyi feltételezett íróját. (i. m. 13-14.)

- 56) M. H. H., II., III., p. 64.
- 57) U. o., p. 63.
- 58) U. o., p. 93.
- 59) U. o., p. 96.
- 60) U. o., p. 9.
- 61) U. o., p. 12-13.
- 62) U. o., p. 20. és 22.
- 63) U. o., p. 116. és 119.
- 64) Acsády rámutatott tévedéseire. (i. m. 17.)
- 65) Acsády, i. m. 16. - Kiadva: M. H. H., II., III. (Verancsics munkái II.) p. 5-119.
- 66) Thallóczy L., Csömöri Zay Ferenc. Tört. Életrajzok. I. évf. L. még Acsády, i. m. 18. l. 1. jegyz. Horváth J. is "be nem bizonyított pusztá feltevés"-nek mondja Zay szerzőségét. Reformáció, 127.
- 67) M. H. H., II., III. (Verancsics iratok, III.) 157. és 158.
- 68) Ellenben nem találom nála a keresztény szolidaritás momentumát, Magyarország és a magyar nép európai "védbástya" hivatását, s hogy a magyar ügy keresztény, európai ügy.
- 69) Commentarii, pp. 271-272. A két parancsnokot szerinte is a törökök esku ellenére megölték.
- 70) Utal egy más hasonló leírásra, de nem az előbbire. Hic describendum, qua inde (?) a civibus arte dimissus est, quod descriptum habes alibi. Et de Strigonio similiter.
- 71) M. H. H., II., II. (Verancsics iratok I.) pp. 244-252.
- 72) U. o. 306.
- 73) M. H. H., II., II. (Verancsics iratok I.) pp. 252-267.

A Verancsics gyűjtemény legsajátságosabb, de legjelentékenyebb darabja

Szerémi György műve

Ha a XV. -XVI. századi magyar történetírást méltán jellemezhetjük azzal, hogy a humanizmus hatása alatt áll, úgy ez alól Szerémi György és az ő "Epistola de perditione regni Hungarorum"-ja feltétlenül kivétel. Ez az író korától elmáradottságában, rettenetes latin stílusában, gondolkodása sekélységében és korlátolttságában, lendülete nyersességében éppen ellenkezője annak, ami humanista történetíróinkat jellemzi, és ríktóan elűt kortársai: egy Brodarics, egy Oláh Miklós, egy Verancsics Antal, egy Forgách Ferenc íróegyéniségétől, történetírói alkotásaitól. Sőt: egyedül áll az egész magyar történetírásban és messze mögötte marad középkori ún. krónikásainknak is. Mégis, a történetírás történetének behatóan kell vele foglalkoznunk, nemcsak mert munkája kortörténeti részében igen előrelátó és kényes kritika mellett nagyértékű forrásnak is használható, nemcsak mert Epistolája igen jelentős teljesítmény, hanem mert Szerémi - elég paradoxon - több tekintetben új utakon jár a magyar történetírásban, s egy új történetírási műfaj egyik első művelője lett azzal, hogy saját kora történetét írta meg, személyes élményei keretében, önálló műként, csupán egy rövid és zagyva visszapillantással a megelőző századra: Mátyás korára. (1456-tól kezdve.) Szerémi uttörőnek nevezhető, mert Brodarics kezdeményezését, mely csupán egyetlen esemény feldolgozása, ha egyáltalán ismerete, követni nem követte, viszont ő utána, a XVI. -XVII. században, a kortörténet műfaja uralkodik a magyar történetírásban. Nem mintha e századok kiváló kortörténetírói talán Szerémit követték volna, - sokkal inkább: ekkor az egész európai történetírás uralkodó műfaja a kortörténetírás -, mégis, ez a sajátosságos író, kit kétségtelenül Verancsics felszólítása tett kortörténetíróvá, s kinek Epistolája Verancsics kortörténeti adatgyűjteményének része, Verancsics megbízását egy oly nagy terjedelmű és részletes beszámolóval teljesítette, mely messze kimagaslik a gyűjtemény többi írásai közül, és egészen önálló jelentőségű munka. És - Brodarics monográfiáját megint külön helyezve a magyar XVI. századi kortörténetek között - abban is Szerémi nyitja meg a követő két század magyar történetírásművei sorát, hogy ő az első a magyar történetírók közt, aki a mohácsi katasztrófa és következményeinek hatása alatt pesszimiztikusan ítéli meg a magyarság jelenét és jövőjét, egy Thuróczy Mátyás-kori diadalmámora után.

Ki volt ez a furcsa ember? Életrajza elég világosan áll előttünk saját művéből, csak 1543 után - az Epistola idáig terjed - viselt dolgai derülnek ki más forrásokból. Családi neve nem ismeretes, Szeréminek csak a megye után nevezi magát "György pap" - ahogy Zápolyai udvarában szolgáltatták - feltehető szülőfaluja, Kamonc (ma Kamenice) szemben Újvidékkel, a Duna déli partján feküdt. Születése 1490 tájára tehető. Apjának itt vendégfogadója lehetett, legalábbis apja házában találkozott György dunai nasszadosokkal, kiktől első értesüléseit az akkori hadi-politikai eseményekről szerezhette, s a dunai végvárak, elsősorban Nándorfejérvár multját, benne a Hunyadiakról szóló népies, helyi hagyományokat megismerhette. Itt, a török

veszedelem torkában ébredhetett fel érdeklődése a történet iránt. Első iskoláját szülőföldjén járta ki, iskolamesterének segédét (post magistrum in schola redemptor) Zápolyai később az ő ajánlatára nevezte ki csanádi püspökké. Kétségtelenül hatottak Szerémire a délvidéken oly nagy szerepet játszó franciskánusok is, és Szerémit e délvidéki franciskánus kultúrkör neveltjének kell tartanunk, melyből az obszervánsok krónikája is fakadt. (Erről e krónikát tárgyalva még szólni fogok.) Mert Szerémi sajátos latinsága is bizonyos rokonságot mutat az obszervánsok, igaz, az ővénel mégis sokkal jobb latinságával. S ha az obszerváns krónika finom lelki világú és emelkedett szellemű első írója azzal kezdi művét, hogy rendjük bogumilok és patarénusok között virágzott fel, miként a rózsza tövis és csalán között terem meg, akkor ezt a hasonlatot az ő rendi krónikájukra is átvihetem azzal, hogy az az ő kultúrkörükben termett rózsza, míg György pap Epistolája a tövis és a csalán.¹⁾ Lehetséges, hogy Szerémi korán bejutott a Szerémség uralkodó nagybirtokosának, Corvin Jánosnak ill. özvegyének udvarába, mert rendkívüli részvéttel ír a Corvin család sorsáról, s mikor az özvegy hercegné Békésgyulára huzódott vissza, Török Imre, a Corvin birtokok elfoglalója elől (Szerémi, 43-44.) talán Szerémi is vele mehetett, s úgy jutott el a Kamontól kissé távol eső Gyulára, melynek iskoláját aztán járta. A gyulai iskola elég magas színvonalon állhatott, legalábbis XVI. sz. elején igen sok gyulai diák ment a krakkói egyetemre tovább tanulni. Gyulán Szerémi, úgy látszik, kitűnt szép hangjával, mert "precentor in ecclesia parochialis"-szá lett, és ilyenként énekelt Corvin Erzsébet hercegnő temetésén 1508-ban, majd Corvin János özvegyének temetésén is 1510-ben, kik közül - szerinte - az elsőt Török Imre mérgezte meg, a másodikat második férje, Brandenburgi György őrgróf bántalmazta halálra. Gyuláról, hol valószínűleg 1507-1510-ig tartózkodott, hazajárogatott Kamoncra, innen nézett át az ettől nem messze fekvő Futtakra, hol Török Imre kolostort építtetett, elbeszélgetni - rácul - az építő foglyokkal, kik egyre mondogatták, mi építünk, de a török megint lerombolja.²⁾ 1514-ben, talán már kevéssel korábban is kerülhetett Szerémi káplánként Perényi Ferencnek, a nagytehetségű, de léha fiatal humanista püspöknek váradi udvarába,³⁾ s itt Váradon élhette át az 1514-es mozgalmat is. 1521-ben Budán bukkan fel Szerémi mint akit itt már udvari körök jól ismernek, s Báthory Endre, a Nándorfejérvár védelmére kirendelt királyi had vezére magával viszi a tervezett háborúba. Szerémi büszkén jegyzi meg, hogy kivonulásukat Mária királyné végignézte a királyi palota ablakából. De mikor Battára értek, megtudták, hogy elkéstek, mert Nándorfejérvár elesett.⁴⁾ A had nagy része eloszlott, az együttmaradt csapatok azonban lementek a végekre. Szerémi ezekkel tartott, s ott Bánffy Jakabnak, a királyi csapatok egyik vezérének lett udvari káplánja, valószínűleg 1521. októberétől 1522. márciusáig. Ezt az urát Szerémi szerethette, mert szokatlan kegyelettel szól róla mint jó katonáról, ki megfizette hadinépének havipénzét, (lunatio vagy pecunia mensionaria) (Szerémi szempont!) s még azt sem állítja róla, hogy megölt vagy megöletett valakit, nem nevezi még latornak sem, sőt éppen azt hirdeti, hogy őt mérgeztette meg riválisa, Báthory István.⁵⁾ (Szeréminél béke idején sem hal meg egy magyar ur sem természetes halállal!) Miután Bánffy-tól megvált, sikerült bejutnia a királyi udvarba. 1523 tavaszán már mint udvari káplán látogatja meg Tomori Pált Esztergomban, kolostori visszavonultságában, ő hozva meg neki bácsi érsekké és délvidéki kapitánnyá történt kinevezését. Szerémi ekkor nem sokáig maradt Budán mint II. Lajos káplánja, úgy látszik, az udvarban nem nézték őt jó szemmel, s ő sem érezhette magát jól Mária királyné művelt környezetében, a királynét legalábbis gyűlölte és minősíthetetlenül szidalmazta. Aradra ment tehát kanonoknak, s ezt a javadalmat viselhette 1523-1524-ben. (Igaz, az akkor nem kötelezett a javadalom székhelyén való tartózkodásra.) 1526-ban azonban már ismét királyi

káplán, elindult Lajos királlyal a Moháccsal végződött hadjáratba, de csak két hétig maradt a királyi seregnél, aztán jobbnak látta visszamenni Budára. A katasztrófa után is itt maradt, nem követte sem az udvart, sem káplántársait, kik Alamizsnás Szent János ereklyéit magukkal vive, Pozsonyba menekültek. Szerémi átélte Szulimán bevonulását Budára, honnan csak késő ősszel távozott. Először Kassára ment, (október 10.) majd Tokajba az október 14-re Zápolyaiék által oda egybehívott országyűlésre. Itt történt meg az életére sorsdöntő találkozás Zápolyaival. Zápolyai káplánjává fogadta, s ebben aztán Szerémi megtalálta a neki megfelelő urat, Zápolyai pedig - úgy látszik - a neki megfelelő káplánt. Szerémi elkísérte Zápolyait Budára, majd székesfejevári koronázására is, melynek érdekesebb, de ahhoz a fennkölt cselekményhez nem méltó leírását is adta. Innen Budára, onnan Esztergomba ment királyával. Kimutathatólag csak egyszer akart Zápolyaitól átpártolni I. Ferdinándhoz: 1527. március 12-én,⁶⁾ de egyházi javadalom reményében, melyet azonban nem kapott meg. Megmaradt Zápolyai mellett.⁷⁾ Szerémi lelkületére és modorára jellemző, hogy feljegyzésre méltónak tartja az olyan jelentéktelen esetet is, hogy egy izben összeverekedett a gyűlölt Perényi Péter egyik udvari káplánjával, Zápolyai, Perényi Péter és az egész budai udvar nagy mulatságára, amihez diadallal hozzáteszi: én maradtam felül - Isten segítségével! Zápolyai-pártisága nem befolyásolta Zápolyai személyének és politikájának megítélésében. Nyíltan árulónak nevezi urát, ki már Mohács, sőt Nándorfejevár bukása (1521.) előtt összekötöttségben állott a törökkel, s kétszer is kifejtli, hogy II. Lajost az ő öccse, György ölte meg a mohácsi csatát követő éjjelen. Mégis nagyon vonzódott hozzá, s mellette maradt ennek haláláig. Mikor Zápolyainak I. Ferdinánd elől menekülnie kellett, Szerémi követte őt, kíséretében hagyva el Budát 1527. augusztus 15-én. De azután elvált tőle és szeptember 27-e óta külön utakon járt, elveszett új subáját kereste(!), azt szerencsésen megtalálva Kassára ment, hol hangulatot igyekezett teremteni Zápolyai mellett. Az I. Ferdinándot követő polgárság ellenséges magatartása miatt azonban menekülnie kellett Kassáról. Rövidebb bolyongás után december 27-én Boldogkőre ért, itt megismerkedett Dévai Bíró Mátyással, a magyarországi reformáció későbbi előharcosával, de ekkor még buzgó katolikus pappal.⁸⁾ Zápolyai ezalatt Debrecenben tartózkodott, ide tért vissza hozzá 1528. január 19-én Szerémi. Zápolyai és udvara épp nagymiséen voltak, s mikor "György pap" belépett a templomba, mindnyájan elmosolyodtak. Szerémi valami "udvari mulattató" lehetett Zápolyai mellett, kit ez azonban kémkedésre is felhasznált. Követte Zápolyait ennek szerencsétlen hadiútjára is, mely a szinai vereséggel és Zápolyai Lengyelországba menekülésével végződött. A szinai csatába maga is beleelegyedett. Miután általános feloldozásban részesítette az egyházi átokkal sújtott Zápolyai katonáit, s tőlük szent alamizsnaként 10 forintot összegyűjtött - maga is kardot kötött abban a reményben, hogy itt is valami zsákmányt tud szerezni (predam rapere, ahogy magát kifejezi) mint annak idején Tokajnál egy jól felszerelt lovat. De csalódott, a csata Zápolyai vereségével végződött, és Szerémitől még azt is elvették, amié volt: a 10 forintot, a bizonyos új subát, kardját stb. Jólelkű paptársaknál bujdokolt egy ideig, majd az őt üldöző kassaiak elől Ungvárra szökött, s onnan Lengyelországba, Tarnowba, a már április elején oda menekült Zápolyaihoz. Itt hivatását teljesíthette: gyóntatta Zápolyai katonáit, kiket mint törökei cimboráló és kiközösített vezér (Zápolyai) cinkosait más pap nem akart feloldozni. Tarnowban a magyar emigránsok "vígán voltak" 8 hónapig, csak Werbőczy busult, sirdogált folytonosan a templomban, csak őt gyötörte a honvágy és javai elvesztése. Szerémi Tarnowból a czenstochaul csodatévhelyre tett zarándokutjának egy állomásán Sarkiban egy plébánostól hallotta először a rémmesét, hogy II. Lajost Zápolyai György ölte meg. Tarnowból 1528. október 10-e táján indult vissza a Zapo-

lyai emigráció Magyarország felé, és Debrecenben, Makón, Temesváron, Lippán keresztül Mohácsra, az 1529. augusztus 19-i hódolásra Szulimán elé. Szerémi mindenütt Zápolyai mellett van, vele jött fel Mohácsról Budára is, hol Zápolyai törökök általi inthronizációját is végignézte. Ezután 3 évig Budán maradt, miközben átélte az 1530. november-decemberi ostromot, látta 1529-ben a Bécs alól kudarcra visszavonuló török hadakat, ott volt 1532-ben Zápolyai táborában, mikor ez Grittivel együtt a török Bécs ellen indított, de Kőszegnél elakadt akciója segítésére Esztergomot fogta ostrom alá, de sikert nem tudott elérni. 1533-ban Zápolyai Temesvárra vonul vissza, hogy közelében legyen török pátronusának, Szerémit bizalmas híradóként Budán hagyva. Szerémi azonban nem mert ott maradni a Ferdinándnak hódoló városban, s ura után szökött Temesvárra, s csak ennek kíséretében tért vissza Budára, ez év karácsonyán. Itt élte át a Laszky-féle összeesküvést 1534-ben, és itt a magyar történetnek Mohács után leggyászosabb és legsúlyosabb következményekkel járó katasztrófáját: Buda török kézre jutását 1541. augusztus 29-én. Zápolyai halálakor, úgy látszik, Szerémi nem volt mellette, valószínű, hogy ekkor is Budán tartózkodott. További életkörülményeiről - minthogy Epistolája 1543-mal befejeződik - csak annyit tudunk, hogy feltehetőleg követte Izabellát és Fráter Györgyöt a gyulafejevári udvarba. Bizonyos viszont az, hogy 1548-ban a bécsi egyetem magyar hallgatói között szerepel egy Georgius Sirmiensis, quondam capellanus Ludovici regis in regione Budensi,⁹⁾ ami csak az Epistola írójára vonatkozhatik, ki Bécsben jobbnak látta Zápolyai melletti káplánkodását elhallgatni. Itt csak rövid ideig tartózkodhatott, mert ugyanez 1548. év szeptember 5-én már Fráter György megbízásából Konstantinápolyban járt, s az utat a portáig rövid időközökben még négyszer megismételte, utoljára 1549. szeptemberében. Erről a diplomáciai működéséről a brassói városi számadáskönyvek tájékoztatnak.¹⁰⁾ A Szerémi név még egyszer felbukkan 1558-ban, mikor is az esztergomi kanonokok között felsorolják egy Szerémi György, aki azonos lehet az Epistola írójával.¹¹⁾

Szerémi Epistolájának megírását az ő történetírója, Erdélyi László Zápolyai halála és Szerémi feltehető bécsi diákoskodása közé teszi, pontosabban az 1546-1547. évekre.¹²⁾ Életének e későbbi szakában léphetett Verancsicsal is oly közeli kapcsolatba, hogy tőle ily megbízást kaphatott, s művét neki ajánlhatta. Igaz, ez pusztán feltevés, mely csak akkor állhat meg, ha az Epistola utolsó lapján az "Anthonius prepositus... dragusien" szavak közül a "dragusien" szót helyesen javította "Transilvan"-ra az az egykoru kéz, mely az egész kéziratot átkorrigálta.¹³⁾ Nem annyira ebből az ajánlásból, mint inkább abból a körülményből, hogy Szerémi egyetlen fennmaradt kézírata a XVII. század elején még a Verancsics gyűjteménybe tartozott és Verancsics Faustus, Antalnak unokaöccse írta rá a címet is, Acsády helyesen következtet arra, hogy Szerémi Verancsics Antal történeti adatgyűjtői közé tartozott, s Epistolája ennek tervezett nagy történeti munkájához készült adalék.¹⁴⁾ Szerémi műve egyetlen kézírata a velencei, Ausztria és Magyarország között 1932-ben kötött egyezmény alapján 1933 óta Budapesten, a M. N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára kéziratárában Fol. Lat. 402. sz. alatt őriztetik. Addig Bécsben a National-(Hof)Bibliothekben volt. Ez valószínűleg autográf, Wenzel legalábbis annak tartja.¹⁵⁾ Valószínű az is, hogy nem Szerémi munkája a kézirat utolsó lapján olvasható "De morte Ludovici regis epistola flebilis", (403-404.) mely részletes megismétlése annak a gyilkossági mesének, melyet Szerémi szövegében az 1526. évnél elmondott. Erdélyi és Wenzel szerint e második Epistola szerzője Thatai Miklós, II. Lajos egy másik káplánja, kit Zápolyai még egy másik káplánnal a szerencsétlen ifjú király holttestének felkutatására küldött volna.¹⁶⁾ Szerémi művét Verancsics Antal kéziratgyűjteményében a hírhedt Márnavich Tomkó János, a Szilveszter bulla hamisítója még

felhasználta,¹⁷⁾ azután azonban feledésbe merült, míg a mult század elején Gévay Antal a Tudománytár 1840. évfolyamában¹⁸⁾ pár részletet közölt belőle, Jászay Pál pedig a "Magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, Pest, 1846. c. kitűnő művében forrásként felhasználta, mivel annyira felkeltette a magyar történetkutatás érdeklődését, hogy a rossz kéziratban fennmaradt mű használhatóvá tétele végett a M. Tud. Akadémia történeti bizottsága a Monumenta Hungariae Historica II. (Irók) Osztályának legelső kötetében Szerémi Epistoláját közzétette Wenzel Gusztáv puszta szövegkiadásában, de igen jó bevezetésével. (1875.)

Szerémi Epistolája lényegében "aliqua historiák" sorozata "de perditione Hungariae" és "de principibus et prelatibus Hungarorum", ahogy előszavában tárgyát és célját maga kijelöli. Vagyis levél Magyarország bukásáról és egyes főemberekről. Kezdi Cillei Ulrik meggyilkolásával, nyilván ez a legrégebb országos fontosságú esemény, melyet szerémségi szűkebb hazájában parasztoktól, meg nándorfejérvári és más határőrző katonáktól hallott. Ezután előadja Hunyadi László kivégeztetését, Mátyásról azt a keveset, amit tud, amihez Corvin Jánosnak, fiának, lányának, özvegyének kiirtását csatolja. Említettük életrajzában, hogy a Corvinok udvarába tartozhatott. Következik Bakócz Tamás meséje: ennek pápai ambíciójának megsemmisülése után a konstantinápolyi patriarchátus megszerzésére irányuló erőfeszítése, végére tervezett keresztes háborúja kapcsán a Dózsa-lázadás. Ettől kezdve Szerémi az országos események keretében folytatja meséjét, mely innen már nem merül ki többé egyes urak életéből kiemelt mozzanatok elbeszélésében. Most - különösen II. Ulászló, ahogy ő mondja László Kázmér halála után - az országgyűléséke a szó (71), melyek fő tárgya Báthory és Werbőczy versengése a nádorságért. Megemlíti a lutheri tanok beáramlását is - 1518-hoz, vagy 1521-hez, nem világos - majd Nándorfejérvár elvesztését, ennek előzményeiül pedig Zápolyai és Mór László közt az Ujlaky Lőrinc örökségén kirobbant végzetes viszályt, hol Zápolyai vesztes maradván a törökkel lép összeköttetésbe, nem vesz részt Nándorfejérvár védelmében, amiért a töröktől a Szerémséget kapta volna jutalmul. (78-103.) Ebben az ármányba beleszövi Szerémi Bánffy Jakabnak, az ő első dominusának megmérgeztetését is - az ő fantáziájában - Báthory István által. A következő részlet Tomori Pálról szól, közben megint országgyűlések szerepelnek. Ezután Mohács története következik, (114-125), ennek leírásába is megint sok-sok ember sorsát fonja be írónk. II. Lajos halála után kezdődik Szerémi Zápolyai-története, mely (125-354) egész művének körülbelül felét teszi ki. Itt Szerémi mint szemtanú beszél, s az ő személyes viselt dolgait éppoly részletesen mondja el, mint a Zápolyaival történeteket. Ide is beleszövi sok más történeti szereplő egyéni sorsát is: "Iván cárát", Czibak Imrét, Török Bálintét, Perényi Péterét, Werbőczy Istvánét és fiát Imrét, a derék jó katonáét, Grittiét, Laszkiét stb. stb. Megható a két Ártándy kivégeztetésének elbeszélése. De mindenekfelett kiemelkedik ebből a részből Budavár sorsa, ennek sok-sok szoros ostroma, majd bukása. Hozzátehetjük, Szerémi írja le először magyar történeti műben a Buda-Pesth nevet. (105. és 129.) Zápolyai halála után következik az Epistola záró része: Buda, Pécs, Székesfejérvár és Esztergom veszte. Ez Szerémi Epistolájának felépítése.

Már említettem, hogy Szerémi Verancsicsnak dolgozott, neki küldte meg, talán hozzá is intézte Epistoláját. De ez csak külső indítéka lehetett az ő történetírásának. Voltak benső, legszemélyesebb, érzelmi ösztönzései is. Saját szavai szerint az a fájdalom, melyet ő édes szülőhazája végromlásán érzett, mely végromlást ő gyermekkorától előrelátott, meg is jósolt, nagyoknak és kicsinyeknek, keltette fel benne az elhatározást, hogy mindezt megírja. Tehát önzetlen hazafiúi érzelmek, de meg ritka önérzet, sőt elbizakodottság is: állítólagos jóslásainak állítólagos beigá-

zolódása (ő megmondta, ő előrelátta), készíti a történetírássra, vagyis érzelmi, tehát inkább szépirodalmi és publicistai indítékok, nem tudományosak. Ebben is eltér az eddig megismert magyar történetíróktól. De tagadhatatlanul az az ő mindenbe belebeszélése és nagy közlési vágya, s hozzátehetjük, nem mindennapi elbeszélő készsége, a mult eseményeket megjelenítő tehetsége, mind arra ösztökélték, hogy tollat fogjon. Amit az 1521 előtti időkről mesél el visszafelé, egész 1456-ig, az nem más, mint helyes történeti tényekre ráfont, főképp a Szerémségben közkézen forgó mende-monda, Szerémi egyéni élményei keretében adja elő kortörténetét, helyesebben sok-sok mondanivalóját azokról a sorsdöntő eseményekről, melyeket átélt. Mert Szerémi saját élményei, tapasztalatai mellett a népi mende-mondák szolgálnak legfőbb forrásul, de megkülönböztetve előszeretettel jegyez fel udvari pletykákat: a királyi és főúri, főpapi udvarokban az alkalmazottak, cselédség között állandóan terjesztett híreket, véleményeket, szóbeszédet. Mindenkiel összeismerkedik, mindenhová befurakodik, mindenkit kikérdez. Már gyermekkorában faggatja a kamenci naszádosokat, a törökök rác foglyait, később a magyarországi megszálló török katonákat, de a magyar nagyurakat, két királyt is, külföldön papokat stb., és mindent elhisz, ami ízlésének, lelkiületének megfelel. Miután előadta az egyetlen szemtanú, Czettricz Ulrik királyi kamarás bizonyára megbízható adatai szerint a "pauper rex Ludovicus" halálát, s egyszer már előbb is megemlítette, hogy "Ludovicus rex pauper in paludem casum dederat,"¹⁹⁾ mindjárt hozzáfűzi a mesét, hogy Lajos királyt Zápolyai György szurta le bosszúból, amiért a Zápolyaiakat megfosztotta Ujlaky Lőrinc örökségétől. Ő ezt a gyilkossági mesét hiszi el, melyet külföldön hallott először: 1528 nyarán czenstochauli zarándoklata alatt Sarkiban, egy lengyel plébánosától,²⁰⁾ s melyet Epistolájában egy magyar katonával mondat el, ki ezt csak Zápolyai halála után merete volna felfedni.²¹⁾ Ahogy pedig Cillei Ulrik meggyilkolását elmeséli, az azt illusztrálja, hogy egy történeti tényt hogyan fon körül a nép - ezuttal a Nándorfehérvár körül lakó nép - az ő mende-mondáival. Szintugy Mátyás haláláról szólva lényegében helyesen - Bonfininak megfelelően - mondja el Mátyás betegségének lefolyását, de halálát már az összeesküvő Zápolyai István, az ő jánosának apja háromévi cseh kardjának tulajdonítja. E tett lélektanilag megokolása: egyes magyar urak, köztük a homo novissimus Zápolyai István már unták Mátyás örökös háboruit, ezért eltették királyukat láb alól, aztán meg elterjesztették, hogy mérgezett fűgétől halt meg.²²⁾ És így megy ez végig Szerémi egész Epistoláján. De Szerémi Isten hangját véli kihallani ezekből a népi mende-mondákból, történeti eseményekhez fűzött népi oktatásokból, ítélkezésekből, a paraszti közvéleményből, minél babonásabb és valószínűtlenebb, annál inkább. Mert kétségtelen ugyan, hogy előadásának gerincét a tények alkotják: az események, ahogy valóban történtek, s amit mond, annak mindig van valami történeti magva, de ezekhez a tényekhez hozzácsatol mindenféle ferdítéseket, pusztá kitalálásokat, de még csodás és főképp babonás meséket, magyarázatokat, motivációkat is, amiket éppugy feljegyzésre érdemesnek tart, mint a tényeket. Szerinte az is "történet", amit a megtörténtekekről, történésekről beszélnek,²³⁾ és ez is beletartozik a történetírásba! És ez Szerémi módszerének, történetiszemléletének és történetiról egyéniségének legbelsőbb lényege. De ebben benne rejlik a közvélemény jelentőségének - bár tudatalatti - felismerése. És: a történetkutatói módszer ily tudatalatti felismerésekkel is képződik tudományos módszerré. Eléggé világos vallomás a Zápolyai koronázásához fűzött következő kommentárja: Mikor is a szent korona Zápolyai fején oldalra billen, a nép suttogni kezdett: nem méltó rá, mert beszenyezte kezét a keresztesek vérével" (Szerémi mindig kereszteseknek nevezi Dózsa népét), "és megcsalta őket, noha hitét adta nekik, és az erdélyi székegyével is". És igazat mondtak. Némelyek azt mondták,

hogy nem azért, hanem mert kicsi a feje". (Ismeretes, hogy a szent koronát ki kell a koronázásokra párnázni.) "És közben felkenték, de a "Communitas" ezt mesélte, mert, fratres karissimi, vox populi, vox Dei.²⁴⁾ Írott forrásokat Szerémi aligha használt, nem használta a régi magyar krónikákat sem, pl. Thuróczyt. Azt sem tudjuk, hogy ismerte-e egyáltalán ezeket. Az a pár szó, amit Szent Istvánról mond: "patronus et apostolus noster", ez ugyan így, a ma ismert krónikák közül megvan a Knauz-féle krónika 1561. évi zágrábi kéziratában, de ez nem több, mint amit a legkisebb képzettségű magyar egyházi férfi is Szent Istvánról tudhatott, ehhez nem kellett írott forrás. Stílusos hasonlóságok ugyan akadnak magyar krónikáink és Szerémi írása között. Így Szerémi is "Scythica gens Hungara"-ról szól, vagy használja a sokat említett: "multi confluencebant ad eum"²⁵⁾ vagy "vix evaserunt", vagy "magna strages facta est" frázisokat, és ezek a megfelelések bizonyára még sokszorozhatók lehetnének. De lehetnek ezek éppugy véletlenek is, hiszen bibliai idézetek. És Szerémi csak egy "cronica mundi"-t említ fel, mely Mátyás halálát pleuritisnek és nem gyilkosságnak tulajdonítja.²⁶⁾ Szerémi természetesen a gyilkosság mellett dönt.

Pedig nem lehet mondani, hogy ne lett volna kritikai érzéke; persze ez alatt nem kortársainak, meséje szereplőinek ócsárlását értem, amivel Szerémi nem tud betelni, hanem forrásai, értesülései komoly megrostálását. Olykor erősítgeti, hogy ezt meg azt saját szemével látta, fülével hallotta.²⁷⁾ Néha forrását is megnevezi: Sarkiban egy plébánostól hallottam, hogy II. Lajos Zápolyai György áldozata. Vagy Bodó Ferenc elfogatásakor Török Bálint által: Et sic intellexi et audiui a milite Hungaro super cenam apud plebanum Hece... quod verum fuerat postea.²⁸⁾ Zápolyai egy igen diplomáciátlan elszólásához a török követ előtt, hogy a magyarok nem bíznak a törökben és őbenne sem, mert a törökkel tart.²⁹⁾ Szerémi hozzáteszi: Et hec verba ego audiebam. Olykor megjegyzi, igaz alig egy-kétszer - hogy valamely adata "igaz-e vagy sem nem tudom, de így beszéltek."³⁰⁾ Mert - mint mondtam - nem tudja, talán nem is akarja megkülönböztetni a valóságot a ferditéstől, vagy kitalálástól és nem tudja különválasztani a fontosat a lényegtelenről. Így gatlás nélkül sorolja fel egymás mellé a következő eseményeket: 1527 végén Zápolyai menekül I. Ferdinánd elől: Et jam rex Johannes de Thasnád ad Debrecen equitasset, et a contra Ferdinandus in Buda residebat. Dum Ego in Cassovia residebam.³¹⁾ Tokaj elestét és ehhez fűzött kirohanását a magyar királyok és főurak ellen, kik a kegyuri jog révén elfoglalják az egyházak birtokait, ahogy Tokajt is Zápolyai István, az ő Jánosának apja elfoglalta a szerencsi kolostortól,³²⁾ ezt a Zápolyai szempontjából fontos hadi eseményt beleszővi abba a neki fontos eseménybe, hogy hogyan szerezte vissza, ő, Szerémi káplán, elveszett rókaprémés uj subáját.³³⁾ A magyar királyok nem tartják meg a törvényeket, emeli a vádat, és a magyar optimatesek között is csak egy volt, ki "non erat particeps ecclesiastica heres (!). Et ego cumque inveneram subam meam"...³⁴⁾ Vagyis mint említettem, egyéni élményei keretében mondja el kortörténetét, vagy legalábbis egyéni viszontagságait beleszővi az országos eseményekbe, s azoknak egyforma jelentőséget tulajdonít.³⁵⁾

Kétségtelen, hogy Szerémi kereste az események összefüggését és okait, s volt érzéke a lélektani motiváció iránt is. Csak éppen nem látott eleget, és ítélőképessége volt körülhatárolt és sekélyes ahhoz, hogy helyes képét alkothassa meg embereknek és eseményeknek. Keresi főproblémájának: Magyarország végromlásának okát is, s ezt két mozzanatban látja meg, melyek aztán végigvonulva egész művében, annak kettős alapgondolatát adják: az egyik, hogy Zápolyai és egyes előbbi királyok meg a magyar főurak annyit károsítottak a magyar egyházat, kolostorokat, hogy ezen büntetésére Isten Magyarországra küldte a törököt, és Szulimán tudatában is van annak, hogy neki kell a magyarokat megbüntetnie, amiért ezek a magyar

katholikus egyház kincseit hadi célokra - a török elleni és kereszténység védelmére vivott harcaik céljaira - felhasználták. Hogy a török hódoltság Isten büntetése a magyarok bűneiért, az nem Szerémi kitalálása. Ezt vallja - művelt humanista formában leveleiben Brodarics is, az egész ország és a többi keresztény ország közvéleménye is. Még egy Luther és egy Melanchton is úgy véli, hogy a katolikusok bűneit bünteti Isten a török hódítással. Székesfejervár lutheránus polgársága viszont - Szerémi szerint - a hét szentség megtagadását ismeri be bűnéül, amiért 1543-ban oly szörnyűségeket kellett a töröktől elszenvednie. Szerémiből azonban a boldogulását egyházi javadalmakban kereső ember is beszél, aki az egyházi vagyon csökkenésében a maga anyagi egzisztenciája lehetőségeit látja kisebbedni.

Magyarország romlásának másik okozója Szerémi szerint - s ez Epistolájának másik alapgondolata - az, hogy a magyar urak nem támogatták Zápolyait, mint Szerémi magát kifejezi: az ő hitetlenségük. Ez már egészen realisztikus motiváció: a történetet emberfeletti, tulvilági tényezők kikapcsolásával tisztán földi, emberi okokra visszavezető gondolkodás következtetése.

Ez a két gondolat, ha nem is valami következetesen felépítve, de minduntalan fel-felbukkan Szerémi egész előadásán. Ezekhez Epistolája harmadik alapgondolatául bátran hozzátehetjük Szerémi abbéli meggyőződését, hogy a magyar nép, a parasztság, kézművesség jobban átérzi Magyarország veszedelmét, s jobban szíven viseli az ország és az összkereszténység (Európa) sorsát, mint az urak. A paraszt, az első népréteg politikai ösztöne tehát helyesebb, biztosabb, lelkiismerete erősebb azokénál. E meggyőződése kialakulására bizonyára hatott a százados európai köztudat: a már a huszita háborúk óta fellángoló néphit, - most már írásos és nyomtatott népi irodalmi lecsapódásokban, jóslásokban is - hogy a szegény ember, a romlatlan kisember hivatott a romlott világ megjavítására, mégpedig erőszakos eszközökkel. A nagy német parasztháborúkban is szerepet játszottak ezek a jelszavak, de azután eltűnnek. Mégis, Szerémi előtt e meglehetősen kiterjedt, s az ő izlésének és gondolkodásának megfelelő fantasztikus jóslásokkal alátámasztott tanok kétségtelenül nem voltak ismeretlenek.³⁶⁾ Szerémi tehát a legegényibb meggyőződésében is korának gyermeke. Ez általános okkeresés mellett Szerémi a részletekben is kutatja az események okait, szereplői lelki és gondolati, akaratit indítékait, ez okokat rendszerint igen kicsinyes, sokszor rut motívumokban, indulatokban, gondolatokban találva meg. Többnyire a kapzsiság, hatalomvágy, személyes sérelem, sértett hiúság azok a motívumok, melyek Szerémi szereplőit cselekvésre bírják. Hogy egyes urak pártváltoztatása személyes sérelmekre vezethető vissza, abban bizonyára van valami igazság. De kissé túlságosan triviális, alárendelt udvari alkalmazotti pletyka-megokolás, hogy Várdai Pál esztergomi érsek egy izlésének nem megfelelő étrendű ebéd miatt lépett át Zápolyaitól I. Ferdinándhoz.³⁷⁾ És az is tulzás, hogy Török Bálint Iván "cár" legyőzése után azért tért volna vissza I. Ferdinándhoz, mert szégyelte, hogy ő dicsekedett a "cár" megölésével, pedig kitudódott, hogy Cibak volt az igazi győztes, a "cárt" magát pedig egy paraszt-ember sebesítette meg halálosan, Török már csak a haldokló fejét vágta le és küldte el Zápolyaihoz.³⁸⁾ Azért azt sem lehet mondani, hogy Szerémi a magyar urakban egyáltalán ne látta volna meg az önzetlenebb, bölcsőbb, nemesebb indítékokat is. I. Ferdinánd követelt, kik a mohácsi tragédia utáni királyválasztás elhalasztását kívánják, a Zápolya-párti urak azzal utasítják el, hogy az ellenség mindennap és minden órában fenyeget minket, (nos habemus hostem omni die et omni hora), mi nem halogathatunk, hanem szükségünk van királyra.³⁹⁾ És felismerhetni vél az események okai között igen ésszerűeket és valószínűket is, Magyarország romlásának okai közt pl. egy Magyarországot aláaknázó török kémhálózatot, s kémeket bizonyára helyesen látott a

Buda és Konstantinápoly között kereskedő budai zsidókban, a kevei rácokban, de egy brassói kereskedőben is, s az is igaz lehet, hogy a rác kémek közül az egyik, egy raguzai, cégtábláját azért nem függesztette ki Budán, hogy magára ne vonja a figyelmet. De kémeknek és árulóknak nevezi a budai Szent János minorita kolostor boszniai szerzeteseit is, kik inkább törökül beszélnek, semmint szlávul. Mindebben semmi lehetetlenség nincsen. Az azonban a mesék birodalmába tartozik, hogy ebben a kolostorban török basák, sőt a szultán is megszállt volna, hogy egy urnapi körmenet alkalmával kikémlelhessen Buda várát.⁴⁰⁾ De lehet az is, hogy Szerémi valami okból haragudott a budai minoritákra. És észreveszi Szerémi - a papi ember - Dózsa és népe nemes felbuzdulását a keresztes háborura!, és Zokoli András temesvári parancsnok szintoly nemesen férfias állásfoglalását Zápolyai követelivel szemben.⁴¹⁾ Aztán meg, Zápolyai fogadkozik, hogy megtéríti a törököt! A koronázó főpapok meg azt kötik Zápolyai lelkére a koronázás végén, a békecsók közben, hogy *Maiestas tua protegat et defendat Regnum Hungarie et totam Christianitatem!*⁴²⁾ És úgy látja, hogy a török hadi dicsőségért harcol.

E reális, földi, emberi történetformáló tényezők mellett mégiscsak Isten a legfőbb történetformáló erő. Ebbel is elválík humanista történetíró kortársaitól. Ez az ő egész lelkének, gondolkodásának, érzelmvilágának gerince. (Majd Decsényi találkoznak csak az övéhez hasonló intranzigens felfogással.) Így lesz nála a török Isten eszköze a magyarok bünei büntetésére. Isten célja ugyanis az emberrel: jó utra vezérelni azt, még az oly súlyos büntetések árán is, mint a török megszállás. Viszont Isten segíti is az embert földi céljai elérésében is, amibe azonban az ördög is beleavatkozik. Mohács után, mondja Szerémi, a budapesti nép úgy várta "János vajdát" - Zápolyait - mint a messiást, de az nem mozdul, nem tudom, teszi hozzá, Isten rendeléséből, vagy az ördögéből.⁴³⁾

Szerémi egyéniségében a modern történetírás általában a műveletlenséget emeli ki legjobban. Pedig Szerémi nem volt iskolázatlan ember, - a kamonci iskolát Verancsics híresnek nevezte (i. h. 293.) litterariis ludis celebratum, - korának - igaz már elavultán középkorias - scholasztikus-theológiai tudományában nem volt járatlan, és volt némi fogalma az akkori műveltség uralkodó klasszikus római irodalomról. Ez sem lehetett azonban több, mint bármely kisebb képzettségű középkorvégi papnak. Itt-ott felbukkan triviális sorai között egy-egy terminus, melyet scholasztikus-theológiai tanulmányokból hozhatott magával, ha nem is alkalmazza őket valami szerencsésen. Ilyenek: *Causa efficiens* - pl. Gritti a "causa efficiens" Cibak meggyilkoltatásának.⁴⁴⁾ Cibak meg a Grittit leleplező hírek "causa efficiens"-i, sőt Szerémi azzal dicsekszik, hogy egyszer Cibaknak szemébe mondta volna: *"vestra dominacio, est causa efficiens, quod regem Joannem non vis, ut esset rex Joannes Hungarie."* (Mondatszerkezet!)⁴⁵⁾ Hogy a "liberum arbitrium" terminusa, meg a "sophistica" műszó is előfordulnak Szeréminél (előbbi 332., utóbbi 326.), az kisebb jelentőségű. Azonban már behatóbb scholasztikus tanulmányokra vall: a scholasztika logikai bizonyítási módszerének ismeretére, ahogy mentegeti magát, Zápolyai parancsára, miszerint miért hallgatta meg az egyházi átokkal sújtott Zápolyai katonáinak gyónását. Mintha valamely XIII.-XIV. századi scholasztikus traktust olvasnánk: *"Et precepit rex, ut confessionem audiam. Hic jam queritur: utrum potuissem eos aut non. (1). Potuissem, quia eodem tempore non erant plenarie Lutheriani. (2). Et post decessum Ludouici regis Joannes vaiuoda erat unctus in regem Hungarie. Tercio, quod iustum bellum (h) abulmus, quia publice non prebebat se cum cesare Turcarum adhuc. Quarto, scriptum est, quicumque Vult ad baptismum (vel) confessiones, non potest sese denegare S. Mater Ecclesia benevolenti; quia non est distinctio inter Grecos et Judeos; quicumque vult venire ad reconciliacionem*

anime sue per penitenciam. Quia ait D. Augustinus: "O homo, non possum te salvare sine te, attamen creavi sine te."⁴⁶⁾ Et preparavi me ipsum ad audiendum confitentes inter quos discernavi inter lepram et sine lepram (!) id est in mortali peccato et in veniale peccato, in qua vivere et in vivere minima. Et quinto, quod sacerdotali continencie sacra appositus eram, et sic de singulis.⁴⁷⁾ A koronázásról, illetőleg a királyi hatalom jogalapjáról alkotott véleménye is bizonyos egyházjogi és államelméleti ismeret-rudimentumokat tételez fel. Mi teszi Szerémi felfogásában az uralmat törvényessé? "Deus altissimus constituet principem et per sacerdos (!) debet ungere"(!), és előbb a kassaiakkal pörlekedve Zápolyai érdekében: "Deus facit principem, de Dei donum est, ei, et episcopi unxerunt eum, non vos Cassovienses, ergo contra voluntatem Dei nemo potest resistere."⁴⁸⁾ Ismeretesek a középkori államelméletek a királyi hatalom eredetéről, ismeretesek a kuriának a világi fejedelmekkel, különösen a német és francia királyokkal vívott küzdelmei, melyekhez mindkét oldalról segédeszközzül felhasználták, vagy egyenest iratták ezen elméletekről szóló traktátusokat. Szerémitől nem kívánhatjuk ez óriásira nőtt anyagnak még csak felületes ismeretét sem. Tény azonban, hogy ő e primitív okoskodásával mikor a Ferdinánd párti kassaiaknak Zápolyai legitimitását próbálja bizonyítani, a legszélső kuriális álláspontot képviseli, melyben a király kreálásnál semmiféle világi tényezőknek: sem az uralkodók öröklési jogának, sem az alattvalók választási jogának nincsen szerepe. A kétes legitimitású és zavaros körülmények között trónrajutott uralkodóknak az egyházi felavatás mindig is igen jó eszköz volt trónrajutásuk törvényesítéséhez. Ilyen a Zápolyaié is, és igen valószínű, hogy Szerémi ezért vallja ezt a szélsőséges elméletet. Mert kétségtelen, hogy valamit hallhatott, tanulhatott az egyházjogból is, hiszen Magyarországon sokkal közelfekvőbb lett volna Zápolyait az alattvalók választásával és a szent koronával való koronázással igazolni, semmint egyházi felkenéssel. Hogy a bibliát sokszor idézi, az semmit sem jelent műveltsége milyenségére. De beleszővi meséjébe a klasszikus irodalomból való ismereteit is: principiis obsta, sero medicina paratur, idézi többször is Ovidius *Remedia amoris*-ának 91. sorát.⁴⁹⁾ Vagy Juno hírhedt mondását az *Aeneis*-ből: "Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo", (VII. 312.) eltorzítva többször is alkalmazza, így Zápolyainak tulajdonított önvallomásként is: "Quod si demones possum contra hostes meos portare de inferno, vere portare volo."⁵⁰⁾ Várad Páter kalocsai érsek Mátyás korában leveleket "scribebat tamquam unus Cicero",⁵¹⁾ az erős katonát Achilles-hez (238), Török Bálintot Ulisseshez, (351), Hectorhoz (332) hasonlítja, így Cibak Imre fuit secundus Ector vel Achilles (332). A budai nők megjósolják Török Bálintnak, hogy nem jön vissza a török szultántól: "admodum sicut Extor (!) sua Dromenta (!) quando volebat ire simul extra Trojam contra Agamenonem," (!)⁵²⁾ A rációkat - klasszicizálva Traciani-kat - a myrmidonokkal, Achilles népével azonosítja.⁵³⁾ Hivatkozik még a Trója körüli hősök közül Calchasra, és Trója ostromára, mindez azonban - Erdélyi szerint (i. m. 51.) - nem klasszikus hatás, hanem a középkori Trója-mondáké. Talán innen a tulajdonnevek szörnyűségesen eltorzított alakja is. Az azonban kétségtelen, hogy Cicero nagy levéltíró tehetségét klasszikus tanulmányokból ismerte, szintugy a Vergilius és Ovidius idézeteket is. De ezek a tanulmányok nem lehettek valami behatóak másképp nem írta Szerémi oly rendkívül barbár latinsággal. Bizonyára csak idézeteket hallott egy Perényi Ferenc vagy Zápolyai udvarában, vagy még iskolás korában.

Nem volt hiján Szerémi komolyabb zenei ismereteknek és valamelyes zenei tehetségnek sem.⁵⁴⁾

A képzőművészet iránt Szerémi már kevesebb érdeklődést mutat. Csak az esztergomi Bakócz kápolna törökök általi kirablásához fűzött megjegyzése, misze-

rínt ez "valde pulcra et opulenta, (398.) s az a fantasztikus terv Buda ujjaépítéséről, melyet Szerémi a Gritti környezetébe tartozó görög és olasz kereskedőknek tulajdonít, (339-340.) meg hogy részletesen leírja azt az elefántcsontból "hormantissime fabricata" és drágakövekkel ékített szobrocskát, melyet Zápolyai Gritti kincseiből magának megszerzett, (Epist. 340.) árul el bizonyos képzőművészeti érdeklődést. De általában művészekről, tudósokról rossz a véleménye. Neki a "litteratus, scholasticus" egyaránt "effeminatus", kiket a magyar főurak (optimates) és nemesek udvarukban tartottak feleségük és leányaiknak, "quia pro ancillis" (lányaik!, nem szolgálóik!) "et dominabus earum"(!), s kik az akkori háborús időkben nem állták meg helyüket. Így Siklós várának parancsnokává a vár ura, Perényi Péter Pucih Mihály diákot tette meg, ki előbb Trencsént is átadta Katzianernek,⁵⁵ Ezt Szerémi "litteratus et effeminatusnak", elpuhultnak nevezi, ki fel is adta Siklóst is, s mikor Szulimán meghallja, hogy a várparancsnok "scholasticus" ember, kijelenti: azt hittem, "miles!, non decet tali persone talem domum gubernare." (Epist. 385.) Mihály diákot különben a szultántól kapott menlevele ellenére a törökök lefejezik, kincsét elrabolják, mikor kíséretével Pécs felé vonul vissza (u. o. 385-387.).

Történeti ismeretei Szeréminek igen fogyatékosak. Amit Szeat Istvánról, Szent Imréről és Szent Lászlóról, Péter trónrajutásáról tud, az alig több a semminél. Ami egyebet a régi időkől ismer, az is felületes, zavaros, s mikor azt mondja, hogy Magyarországot az elődök nagy fáradtsággal és véráldozattal "occupaverunt", (Epist. 173.) elárulja, hogy nem ismeri a magyar krónikák - az akkor már nyomtatásban, közkezen forgó Thuróczy - előadását a honfoglalásról, vagy pedig összekeveri azt a X. századi rablókalandokkal.

Nyelvismerete Szerémi leggyöngébb oldala. Latinsága felháborítóan rossz, erről még stílusáról szólva megemlékezünk. A magyaron kívül, mely úgy látszik, anyanyelve volt, rácul is jól beszélt és írt. Talán törökül is tudott, legalább azt állítja, hogy maga "perlegeram" a szultán arany betűkkel írt levelét Zápolyaihoz.⁵⁶ Hogy németül tudott-e, kétséges. Kassai tartózkodása alatt azt állítja, hogy Kakuk Mihály bíró másfélórás német szónoklatát saját fülével hallotta, de abból egy szót sem értett, (Epist. 196.), később egyszer viszont azt írja, hogy beszélgetett azzal a fiatal német katonával, ki Buda 1530. ostromakor Roggendorf, mint ők mondták "Vilmos" táborából egy társa levágása miatt bemenekült a várba (Epist. 295.). Vagy talán Amadé István tolmácsolta a párbeszédet, kit Zápolyai éppen német tudása miatt jelölt ki a német ifju éves közben való kikémlésére? Bármint legyen is, úgy látszik Szerémi maga is érezte ismeretel, és pedig nem csak nyelvtudása fogyatékoságát, elmaradottságát, mert igazán megkapó, hogy ez az ember csaknem 60 éves korában beiratkozott a bécsi egyetemre. Ősz fejjel még meg akarta ismerni a magasabb tudományokat, az új humanisztikus irányt, mely ekkor már Bécsben is uralkodott? Vagy talán itt remélt elhelyezkedést, az ő egyáltalán nem szerény ambícióival - I. Ferdinánd udvarában? Vagy Gyulafejérvárt sem elég az ő tudása? Talán püspök akar lenni? Nem tudjuk. Tény az, hogy alig pár hónapig maradhatott Bécsben, s bármi vitte is oda, ott e rövid idő alatt 60 év körüli ember lényegesen nem gyarapíthatta tudását, nem csiszolhatta nyersségét: bizonyos, hogy a bécsi egyetem látogatása után Szerémi az maradt, ami azelőtt volt.

Szeréminek iskolázottsága, ismeret- és tudásanyaga, műveltsége bármily szűk körű is, egymagában nem okolja meg az egész Epistoláját átható selejtességet, alacsonyrendűséget. Ez lelki diszpozíciójának: parlagias lendületének, primitív, ösztönös, finomságot és önfegyelmet nélkülöző érzelmvilágának, anyagias gondolkodásának következménye. Igen jellemző nagy babonasága. Nincs az a nép száján élő babona, amit el ne hínne, sőt egészen természetes dolgoknak, természeti jelen-

ségeknél is babonás, csodás okát és értelmét adja. Hogy Zápolyai fején félrecsuszott a szent korona, annak a koronázáson jelenlevők természetesen okát abban látták, hogy Zápolyainak kicsi volt a feje. Szerémi azonban természetesen a babonás okadatolókat magyarázatát fogadja el: méltatlan a koronára, mert kezét vérrel szennyezte be!, mint ezt fentebb már láttuk. Hogy a Zápolyai által Perényi Péternek átnyújtott zászlót, mellyel őt az erdélyi vajdai hivatalába iktatta be, nagy terjedelmű lévén selyme, a nagy szél miatt 12 ember sem tudta kivinni a székesfejérvári préposti palotából a szabadba, de mikor a selymet levették a zászlórudról, "pacifice portaverunt", (Epistole, 140.) abban - noha egészen természetes dolog - Szerémi "mira res"-t lát. És "mira res"-t lát abban is, hogy Báthory István megőrült (51.). Együgyű látomásairól, jóvendöléseiről nem is szólok.

Etikája sem valami emelkedett, bár valami természetes becsületesség és jóra törekvés nem hiányzik belőle. Erre vezetem vissza szigorú kritikáját is. Erre még visszatérek. Vallásossága azonban inkább külsőséges és inkább a szertartások, vallásgyakorlatok betartásában nyilvánul, bár hite törhetetlen és mély meggyőződésből fakadó. Mégis, itt is anyagiassága vezet, és tulságosan előtérbe helyezi az egyháziak jogainak és az egyházi vagyonnak sérthetlenségét. Hogy a sérelmek nagyságát kiemelje, Szerémi a magyar egyházi vagyon történetét adja elő. (Ez az egyetlen eset, hogy történetileg okol meg valamit.) Szent István a magyarok patrónusa és apostola alapította és gazdagon megadományozta a magyar egyházat, 366 (!) kolostort szervezett meg, ispótályokat is stb. De ezt a magyarok ő utána tönkretették, ravaszsággal és rágalommal (astutia et calumnia), és így szentségtörökké lettek. Mert egy magyar király sem tartja meg elődei törvényeit, noha a koronázáskor meg kell erre esküdnie. (Werbőczy Tripartitum!) Esküszegőkké, hűtlenné és hitehagyókká lettek, és hálátlanok Isten jóteteményeiért, ki őket oly nagy auctoritással ruházta fel. És ezért Isten Pannoniát más, idegen népeknek adta át, mint a görögök országát is, kik üldözték az igazhittűeket. De a magyar királyok szerint: új király, új törvény. Zápolyai István, János apja, Perényi Imre, Péter apja, sőt mind a korabeli magyar magnások ily szentségtörők, mert a kegyuri joggal elveszik a papi birtokokat. Ezért a papok már úgy imádkoztak, hogy Isten tegye tönkre azokat, kik birtokaikat elvették. S íme, a főbűnös, Perényi Péter megkapta büntetését, mert jött Szulimán és elvette az ő siklósi várát. És jött Szulimán egész Magyarország ellen, Mohács felé, hallva, hogy a magyarok egyházi kincseket használták fel a fegyverkezés céljaira, kijelentette: Ha ő - Szulimán - merte volna elvenni azokat az ajándékokat, melyeket az ő elődei tettek Mahomednek, akkor "mox interfecissent me totus" (!) "vulgus Turcarum." (u. o.) Mert Szeréminek Szulimán az a nagy tekintély, kit megszólaltat, ha valami ellentmondást nem tűrő bölcsességet akar mondani. (Epist. 191-192., 190.) Egy kivétel van, Ujlaky Lőrinc herceg, aki "non erat particeps in hereditate ecclesiastica heres." (192.)

És így bünteti Isten a protestánsokat is a török hódítással. Székesfejérvár is azért veszett el, mert polgárai Luthert követik és gunyt űznek a szentek szobraival, (Epist. 393.) mint már fentebb említettem, valamint azt is, hogy Buda felmentése 1542-ben azért nem sikerült, mert a keresztes hadak nem imádkoztak, nem vezekeltek, bőjt napon húst ettek, nem volt pápai felhatalmazásuk a háborúra, és táborukban maga Melanchton hirdette az átkos új eszméket. (Epist. 375-376.) Tehát vállalatuk nem volt "iustum bellum". (Melanchton valódi álláspontjára, valamint Lutherre 1. Székfü, M. T. III. ². 109-110.) Szerémi teológiai tanulmányai között hallhatott valamit "iustum bellum"-ról, melynek célja valamely igazságtalanság, jogsértés elhárítása, s a jogos, igazságos állapotok helyreállítása, mert a római egyháznak Szerémi tántoríthatatlan híve, s a lutheranizmus előtte nagy bűn, melynek köve-

tője ha még oly jó ember is, kétséges, hogy üdvözülhet-e? (Epist. 218.) Az új tanokban, melyeket "scribák" (diákok) és (Mária királyné) "curialesei" terjesztenek, (Epist. 76.) különösen azt kifogásolja, hogy ezek a "latrok", ahogy kedvenc jelzőjével a lutheri tanok követőit nevezi, ez a fáraó ("Pharaonis") népe, tagadják a pápa bűnöktől feloldozó hatalmát egész népek fölött, az oltáriszentséget "idolum"-nak, a Boldogságos Szűzet közönséges asszonynak tartják, azt állítják, hogy a bűntől az evangélium nem írja elő, hogy a "sacra alamosina" (nála miséért, esetleg bucsuért fizetett pénz) az ember halála után már nem használ, s hogy az egyházi rend szentsége "nullius valoris est". Ezt és még többeket vallottak a székesfejérváriak is, míg Isten haragja le nem sujtott rájuk, s a töröké lett városuk, ők maguk pedig szörnyű kínzások, pusztítások martalékai. (Epist. 390.) Ezért hirdeti Szerémi örömmel, hogy Werbőczy birtokain már nyolcat máglyára hurcoltatott, a palatinus hármát. "Et tamen in dies melius crescebat", és mégis napról napra jobban terjed! teszi hozzá mérgesen. (Epist. 76.) Thuróczy Szeréminél finomabb elme és lélek, s ő inkább filozofálva, szintén leszögezi, hogy a huszitizmust sem lehetett Husz tűzhalálával kiirtani. 57)

Ez erősen egyházas beállítottsága azonban nem akadályozza meg Szerémit abban, hogy a korabeli egyháziak, különösen a prelátusok (főpapok) helytelen életét, viselkedését, államkormányzását a legdühösebben ne ócsárolja. Szalkai László esztergomi érseket, ezt a népi származású, tehetséges és nagytudású, de kapzsi, hataloméhes és meglehetősen etika nélküli embert - egy suszter fiát - Szerémi csak "Ladislauis sutort", "Strigoniensis sutort", "ille latro" és hasonló ócsárló gúnyneveken említi és elborzasztóan cinikus kijelentéseket tétet vele, amiket persze nem kell hiteleseknek venni. Még tudományát, képességeit is tagadja: nem volt okos, csak félművelt, "non peritus erat, sed semiscolaris erat," (Epist. 46.) amellet áruló, aki a törökkel összejátszik. (46-50.) De nem kíméli a többi püspököt sem, a legkevésbé Cibak Imrét, gyűlölete egyik főtárgyát, s ilyen általános jellemzést ad magyar főpap kortársairól: "latro suū nomine episcopatus, et sub nomine preposituram (!) tollit vellera populorum et proventum de ara Christi, et nil orat, nil vigilat, nil procurat de communi populo. Tantum comedunt, et bibunt, et surgunt ludere, et post lusionem intrant cubiculo, mechantur, et ita serviunt de proventu Ecclesiarum et sic de singulis. (Epist. 397.) Jellemző furcsa stílusára, hebehurgya gondolkodására, hogy kezd egyesszámban, egy székesfejérvári prépost ócsárlásával, de aztán átcsap a többesszámba, s kiterjeszti szidalmait az egész főpapságra. (L. ehhez Erdélyi, i. m. 61-62. Fordításban Erdélyi, Mohács, I. 297.) Viszont egyháziassága oly erős, hogy mikor Zápolyait VII. Kelemen pápa V. Károly császár és I. Ferdinánd közbenjárására egyházi átokkal sujtja, mert, mint a pápai vizsgáló bizottság 1529. dec. 22-i határozata mondja: "János erdélyi vajda mint a török szultán szövetségese és két támadásának okozója az egyházi kiközösítés és hivatalvesztés büntetését vonta maga után," 58) Szerémi az egyház mellé áll urával szemben, legalábbis elvben, és ennek halála után 6-7 évvel, mikor Epistoláját írta. És hosszú kirohanásában Zápolyai ellen felsorolja ennek bűnlajstromát, köztük a legsúlyosabbakként egyházi személyek kivégeztetését. A pápa kiátkozta: "et nos", mondja Szerémi, Zápolyai udvari káplánja, "pariter cum Ecclesia confitemur". Mert úgy üldözte Zápolyai az egyháziakat, "quasi unum paganum et ob causam non dedit ei Deus altissimus prosperitatem fortune. Et insuper demum erat apostata per Lutterianos." (Epist. 240. és 179.) Mindezt azonban, ismétlem, már Zápolyai után írta, annak életében mindvégig ragaszkodott Zápolyaihoz, és ez a ragaszkodás több, mint szolgáló-hűség magánjogi kapcsa: ez már az alattvalói hűség közjogi köteléke. Szerémi ebben látja az államot összetartó kapcsolatot, mely ha meglazul, az ország és a nép veszedelembé jut.

Ezért is minden haragját, legcsunyább ócsárlásait a Zápolyait elhagyókra szórja, ennek trónrajutása előtt meg azokra, kik Corvin Jánost, Mátyás fiát kizárták a trón-utódlásból, mert mondja, aki elárulja urát, az képes azt meg is ölni. (Epist. 34.) És mikor Perényi Péter és Török Bálint átállanak I. Ferdinándhoz, Szerémi megállapítja, hogy ezek hűtlensége vesztette el azt a Pannóniát, melyet elődek sok fáradsággal és véráldozattal szereztek meg. Körülbelül ezt jelenti az ő kapkodó gondolkodásában és lehetetlen latinságában a passzus: "Ita erant Hungari maturi in fide eorum, per quam infidelitatem eorum perdiderunt suorum, qui predecessores eorum cum magna fatiga et cum magna effusione sanguinis occupaverant Pannoniam." (Epist. 173.) De a fejedelem is gondoskodik, hogy alattvalói hűségben maradjanak, mégpedig bőséges adományokkal.

Érezte Szerémi a közvélemény fontosságát, s ebben a népakarat jelentőségét, - ezt is már láttuk - a "nép" alatt azonban főképp maga-magát érti, s azt tartja a legnagyobb hibának, hogy őrá nem hallgatnak. Bele is ártja magát mindenbe, mert ő minden bajt előre megérez, minden csata kimenetelét előrelátja, vagy megálmodja, (csak Zápolyai színei vereségét nem, s a vélt győzelemtől zsákmányt remélt a maga számára), minden árulást előre megsejt, s ezért folyton árulkodik és tanácsokat osztogat, úgy hogy mindenki torkig van vele. De Szerémit még a legkiméletlenebb visszautasítás sem tudja elhallgattatni. Czibak Imre többször leszidja, Pöstyéni Gergely már szelíden szól rá (u. o. 212.), sőt egyszer maga Zápolyai is megintli Czibak miatt a színei vereség előtti rossz hangulatában. "Nem hallgatott rám, mint-ha bolond lennék, mondja erről sértődötten maga Szerémi, "sem nem kérdezte meg tőlem, hogy mit csináljon." (Epist. 215.) "Pedig én "publice" hallottam a nép hangulatát Ófelsége (Zápolyai) ellen." (Epist. 207. és 215.)

E beállítottágnak megfelelő Szerémi képe a magyar társadalomról. Aki fent van, kezdve Mária királynétól Szatmárin, Szalkain és Bakóczon - a három népi származású érseken - Báthory nádoron, az összes főurakon és püspökökön át le az összes nemesekig, az mind "lator", gyilkos és rabló, a legtöbb még árul is. (latrones Hungari principes), (Epist. 31.) Gritti kigyó, serpens, tanácsosa Dózcy, sátán, Bakócz lator és rotipar (kerékgyártó, 32.), Szatmári kassai kalmár, Szalkai suszter. (Epist. 100.) Azonban e nyers kiszólások csak egy nemesebb törekvés szerencsétlen nyilvánulásai: az ország és nép sorsát lelken viselő, de a kormányzásba bele nem szólható embernek a közjót akaró követelése: akik a kormányt kézben tartják, legyenek tisztességesek és kormányozzanak okosan, becsületesen, a köz érdekében. És Szerémi nem pártos: lator neki Dózsa is, és nem hallgatja el a "semi-pagani" parasztok árulását, s más népi bűnöket sem. Egyébként Szerémi szerint a nemesség életcélja a nyugodalmas, békés jólét: "dulce costum consumere" (Epist. 31.), aki ebben akadályozza őket, mint Mátyás tette folytonos háborúval, azt megölik, mint Zápolyai István Mátyást, fia György II. Lajost. Szerémi egyébként természetesen látja a magyar társadalomnak a középkori alapokból most kifejeződő szerkezetét, megosztottságát. Nem gondol olyasmire, hogy a nagybirtok igazságtalan, vagy megszüntetendő valami - Stieröchsel ilyes gondolatot tulajdonít Dózsának - hiszen nem is ismeri a társadalomnak más felépítését, mint a különböző terjedelmű birtoku nemességre-papságra, s a jobbágyságra megosztottságot, bent a földesur udvarában nemesi, vagy olykor paraszti származású "familiával."⁵⁹) Van a Szerémi leírta nagybirtokos-curliában officialis - ez a katonák vezetője -, notarius, parvulus=apród, litteratus, de a legfontosabbak a milites, a katonák, kik hópénzt kaptak. E népes udvari személyzetben vannak az urnak rokonai is, és ide számíthatók az udvari káplánok, amilyen Szerémi is volt, előbb talán a Corvinok, majd Bánffy Jakab temesi főispán udvarában, majd Perényi Ferenc váradi püspök körül is. És termé-

szetesen tartja Szerémi, hogy a Mohács után Bács megyét előzőnlő rácok is "optimates" és "coloni"-ra oszljanak, s hogy "Iván cár", az ő vezérük nemesi birtokokat, rajtuk jobbággyokkal adományozzon nekik. (Epist. 143. 168.)⁶⁰⁾

A polgárságot sokat említi Szerémi, ez az osztály mint a magyar társadalom szerkezetének egy mélyebb fokán fekvő réteg érdekli. A magyarországi városok polgársága ekkor gazdaságilag is jelentős réteg, a háborúk, várostromok idején katonailag és politikailag is erősen szerepel, s pártharcokban is részt vesz. Így Kassa I. Ferdinánd párti, német alapon, Buda is I. Ferdinándhoz szít, keresztény alapon, s titkon megnyitja kapuit német katonák előtt, mert a német legalább keresztény. Pécs alázattal hódol Szulimánnak, Székesfejérvár lutheránus polgárai a német, magyar és olasz várőrséget nem kérdezve behívják Szulimánt, s jutalmul szőrnységes kőmoztatásokat, gyilkolásokat, kiraboltatást nyertek.

Szerémi - ez természetes - a papi rend alsóbb kategóriái: szerzetesek, falusi plébánosok, falusi és magán nagyuri káplánok iránt érzi nemcsak a legnagyobb szimpátiát a magyar társadalom valamennyi rétege közül, hanem ezekkel teljesen szolidáris is. Minden szeretete, féltő gondja ezután a jobbággyé, a magyar parasztsággé. Ujlaky Lőrincről, Brandenburg György őgrófról dicsőítőleg jegyzi fel, hogy jól bántak jobbággyaikkal. (Lőrinc herceg "non erat strenuus", mint apja, hanem "studiosus et valde fastidiosus et tamen erat iobagionibus bonus et graciosus in vita sua." (Epist. 38.) György minden erőszakossága, kicsapongásai ellenére "coloni-bus(!) erat valde justus et servabat sine impedimento eos, et dicebant, grates nos referimus, quod tam benignissimum dominum habeamus." (Epist. 45.) Olyan földesurat, aki kimondottan sanyargatta jobbággyait nem is nevez meg. Csáky Miklós kivégzését Dózsa által magánsérelemre vezeti vissza, nem jobbággyok elnyomására, s csak általánosságban emeli ki a jobbággyok rossz sorsát, pl. hogy a somogybaranyaiak a szultánnak panaszkodnak uraik ellen. De a Dózsa lázadás indítékai között ezt nem szerepelteti, pedig magáról a mozgalomról mély részvéttel, meleg együttérzéssel szól. Bakócz - Szerémi szerint - a szent kereszt védelmére, "contra Izmaelitarum"(!) hívja harcra Dózsát, (Epist. 58.) ki e szavakkal vállalta volna a feladatot: O, szenteséges lelki atyám (s. pater in spiritali) nem akarok mást, mint életemet adni a pogányok ellen. És most könnyen juthatunk el Konstantinápolyba, hogy megmenthessük a keresztények lelkét.⁶¹⁾ Tehát amit Bakócz és Dózsa terveztek világnézeti harc lett volna: a keresztény európai szolidaritásnak közösségi eszmények tetté váltása. Ennek idealista fanatikus harcosa Dózsa. Szerémi abban látja a kereszties vállalat meghiusultának okát, hogy a fegyverforgatástól elszokott nemesi rend nem akar hadba vonulni. (insoliti és insolerti erant bellare u. o. 60.) A parasztság - a közlegénység - viszont lelkesen ment a keresztet vívó Dózsa után.

Szerémiben a már említettem hazaszeretet és vallásosság, de meg valami őszinte és becsületes jóra törekvés, meg szívósság és emberszeretet, hazaszeretet és vallásosság mellett újabb nemesebb, idealisztikusabb érzés, hogy mélyen átérzi kora központi problémáját, az európai keresztény kultúra vezsedelmét, s ebben a török elleni küzdelem szükségességét. E küzdelem mellett mindig is szenvedélyesen állást foglal. Elég sajátos egy Zápolyai párti emberben, kinek vezére mindent a török szövetségre alapít, és Szerémi magyarázgatja is, hogy miért kellett urának a törökkel szövetségbe lépnie,⁶²⁾ mert németgyűlölete sem tudja benne elfojtani a meggyőződést, hogy a török által véghezvitt "felszabadítás a német torkából"⁶³⁾ szerencsétlenség, mely szolgálást jelent. Hiszen - Szerémi szerint - Török Bálint is azzal indul hódolni Szulmán elé miután I. Ferdinándtól elpártolt, hogy ha a szultánt sátra kapuja előtt kaphatná, sohasem menne az többé vissza Törökországba! (Epist. 366.) Katonái pedig mintegy imával ezt felelik e kifakadásra: Amen! bár megadná neki a

magasságos Isten. (Epist. 366.) S még Werbőczy is feljajdult volna, látva Buda 1541-i elestének rettenetes következményeit, a török katonák garázdálkodásait a magyar nők ellen: jobb lett volna nekem meghalnom az ostrom alatt, mint ezt a nyomoruságot (penuria) elviselni. (Epist. 373.) Sőt még Szerémi is azt ajánlja 1541-ben Fráter Györgynek, hogy ágyuzzák le a Budavára felszabadítására jövő és a logodí síkon, Aquincumnál (Sicambria) táborozó Szulimánt, mert ezzel "erit vobis Hungarorum (!) magna laus in toto orbe terrarum." (Epist. 362.) Amit Fráter György is helyeselt volna, s csak az urak nem mertek volna végrehajtani. Vagy: Szerémi még annak is örül, hogy ura, Zápolyai és Gritti 1532-ben nem tudják elfoglalni Esztergomot, pedig ő is ott van Zápolyai ostromló táborában. Alázatos keresztényi lélekkel ad hálát Istennek: "Ergo Deus conteret bella propter innocent(es) (!) et egenos et propter orphanos Christicolas!" (Epist. 303.) Ez Szerémi legmélyebb, legőszintébb, őszinten, pártérdek fölé emelkedő meggyőződése, mely szívjósága mellett olvasójával feledtetni tudja gyengeségeit.

Szerémit a török elleni ellenséges érzületre nemcsak katolikus pap volta, vallásos meggyőződése vitte, hanem szülőföldre az "édes magyar haza" (Hungarorum...dulcis patria, Epist. bevezetése) iránti nagy szeretete, ennek pusztulása feletti nagy-nagy bánata is. (u. o.) A "szeretett szülőföld", az "édes haza" fogalma nála nem oly elválaszthatatlan a magyar földet és hazát lakó magyar nemzettől, mint a mai ember gondolkodásában és érzelmeiben, hiszen még nemzeti hovatartozása is bizonytalan: lehet, hogy rác származású volt! Kifejezetten legalábbis sohasem nevezi magát magyarnak, de ezt talán magától értetődőnek veszi. Ő általában a keresztény népet öleli magához, annak részének érzi magát, azzal szolidáris, nem az egyes nemzetiséggel, s mikor őszintén fájjalja a kegyetlen céltudatosságot, mellyel a török Magyarország lakosságát irtja, öldöklő és fiatalságát rabságba hurcolja, rabszolgakereskedők prédájául dobja, felkiált: "Sic Ismaelite (=mohamedánok) aliam gentem deminuunt precipue Christianos." (Epist. 276.) A magyarokat igen csúnyán jellemzi rendkívül kiméletlenül tárva fel a bűnöket, melyeket bennük felfedezhetni vélt: nem szeretik az igazságot (Epist. 308.), állhatatlanok (u. o. 88.), és általában három természetük van: az irigység, a káromkodás és gyilkosság.⁶⁴ Kiemeli még a magyarban - amit különben Bonfini is - hogy más népekkel szemben bizalmatlan, elzárkózó. (Epist. 166., 314., 353.) Külön csoport Szeréminél is a "purus Sciticus", a tiszta szittyák.⁶⁵ Minden szeretetét bírják ezzel szemben a rácok - Traciani - kiket Achilles népének tesz meg, nyelvüket jól érti, s a Mohács előtti napokban a délvidékről elmenekült magyar földbirtokosok földjeire betolakodott rácokat - "Iván cár" népét - mintegy ügyvédként nagy eredménnyel szolgálja a szintén délszláv eredetű Zápolyainál. Sőt a magyar katonával szemben is, mintha a racot pártolná. (Epist. 156.) A lengyelt nem tartja jó katonának, (valde effeminati. Epist. 207.) a törököt gyűlöli, de elismeri katonai tulerejüket, s egyszer azt állítja róluk, hogy nem a zsákmányért harcolnak, hanem a hadi dicsőségért (pro milicie honorem) (!) Turci quidem gaudebant. (Epist. 286.) Máshol meg azt vallja, hogy a "purus Turcus imbecillus", (392) és elkeseredetten ostromozza bűneiket.⁶⁶ Egyszóval nincsen következetesen kialakult képe a nagy ellenségről. Az az egy bizonyos, hogy Szulimán szultán iránt valami nagy félelemmel vegyes nagy tiszteletet érez. A németeket gyűlöli, kik a magyart ki akarják irtani, egyébként nem látja őket jó katonáknak, de más jellemvonásukat nem ismeri, ellenben minden bajért őket okolja. Izabellát 1541-ben a török szultán elküldi Budáról Lippára; Fráter György panaszkodik, hogy nincs lovuk az utazáshoz, "mert megettük őket az ostrom alatt". Erre Izabella a szultánhoz küldi, kinek György azt mondja: nincs lovunk, mert az "Alemanni nobiscum consumere fecerunt", megettette velünk a német! (Epist. 371.) A szultán aztán ökröket adott ne-

kik. Egyszer mégis szimpátiával ír a németekről, mert megrendítette, ahogy 1529-ben a Buda eleste után kivonuló 400 német vitézt és budai polgárt lesben álló janicsárok a logodi mezőn, valahol a mai Vérmezőn az utolsó - mindvégig vitézül harcoló - emberig lemészárolták, holttestüket kifosztották. S feljegyzí, hogy a minden ruhától megfosztott holttestek teljesen épek, rózsaszínűek maradtak, ami csak igaz emberekkel történheti meg, míg Zápolyai el nem temettette őket, Volfgang budai bírót a budaiak nagy részvéte mellett a mai Mátyás-templomban. (Epist. 265.) Vagyis Szerémi mérges ócsárlási hajlama - talán a rácon kívül - egy népet sem kímél, de ki-rohangásaiból nem alakul ki nemcsak a töröknek, de más népnek sem összefüggő jelleme. (Idézett megjegyzései inkább csak hangulatkitörések.) Szerémi egyébként igen élesen figyeli a nemzetiségek, délszlávok, németek szereplését s mind erősebb előtérbe nyomulását a magyar politikai és hadi életben. Tudjuk, a magyar történet-írást már legalábbis a XII. sz. vége óta foglalkoztatja Magyarország népének összetett, s magának a magyar népnek kevertvértű volta. De ilyen hatalmas nemzetiségi előretörésre eddig még egy író sem figyelmeztetett, amióta a III. Béla-kori író, ill. XI. sz. végi mintája kiszínezte a Péter, I. Endre- és Salamon-kori német orientációt. Szerémi gunyolódik is a szlávokon: a "tót" (=szlavón, délszláv) király, vagyis Zápolyai "tót" voltán: tót pec(=kutya) nem mérges, mondatja egyszer róla (161), meg: "totus toti obedivit" (209) csufolódik, amikor a gyűlölt Attinai Deák Simon Zápolyai mellé állt. (209.) Vagyis a nemzetiségek iránti lenézés, gunyolódás már akkor is virágzott Magyarországon. Oláhokról Szerémi alig szól, csak egyes oláh emberekről. (34.) A földkerekség többi népei közül még csak az olaszokról vesz tudomást és a francia király követéről.

Meglepő, hogy Szerémiben felmerült a gondolat, hogy egy ország határainak egybe kell esniük az országon uralkodó nép nyelvterületének határaitól: egy országot egy népnek kell kitöltenie. Egészen aktuálisan hat ma, 1947-ben a módszer, melyet Szerémi szerint a török szultán futára ajánlott Mátyásnak: távolítsa el Bécstől annak német népét, s telepítsen be annak helyére magyarokat!⁶⁷⁾

Szerémi tehát szívesen mond véleményt népekről, de még szívesebben, még nagyobb lendülettel egyes emberekről: a jellemző erő talán legerősebb oldala. Jellemzései nem csupán egy rosszmájú, kötekdő, rágalmazó, vádaskodó embernek ki-rohanásai, aki mindig mindent jobban akar tudni mindenkinél. Szereplői páratlan életközelségből lépnek elő az ő leírásaiból, de különösen jól ért hozzá úgy cselekedtetni alakjait, hogy azok cselekedeteiből élethűnek látszó, mindenesetre husból-vérből való egész emberek vonásai rajzolódjanak ki. Elöl áll a két királynak: II. Lajosnak és Zápolyainak képe, kiket Szerémi személyesen ismert, hiszen mindkettőnek káplánja volt. Már említettem, hogy II. Lajosról olyan szeretettel beszél, mint Brodarics is. A "pauper rex"-et úgy hurcolták a magyar urak a harctérre, mint bárányt a mé-szárszékre, pedig nem volt sem óvatos, sem haditapasztalattal nem bírt, (Epist. 119.) s végül is a magyar urak egyike, (a délszláv eredetű) Zápolyai György ölte meg, hogy - ezt Szerémi kétszer is megmondja - bátyja számára megnyissa az utat a trón felé. Lajost "lator" udvari emberek nevelték léhaságra és semmittevésre. (Epist. 121.) De ennek gondatlanságát azzal a megdöbbenő mondásával jellemzi Szerémi a legmegkapóbban, hogy mikor Lajos 1526. júliusában, mindössze az egy Szalkai kíséretében a háboruba indul és udvari emberi azt kérdik tőle, hogy ők most már Budán mit csináljanak, azt feleli: kiskutyáimra vigyázzatok, hetenként kétszer fürösszéték.⁶⁸⁾ Így eltompította Isten az elméjét! (tam Deus mentem suam ebet-verat! 118.) kiált fel Szerémi. És Szerémi hagyományozta a "bestye táncos király" és "corrizator"(=táncoa) "rex" hírhedt szidalmát is, mellyel Zápolyai György illetve volna a szerencsétlen ifjut. (Epist. 133.) Viszont tisztelettel jegyzi fel, hogy a cso-

datévó báttai kolostorban az ifju király áhitattal meggyónt és megáldozott Mohács felé menetelve.

Legfontosabb szereplője azonban Szeréminek Zápolyai, aki csak feljutni tudott a hatalom csucsára de azzal élni már nem, jóra használni még kevésbé. Ezt már alaposabban ismerte, mint Lajost, több alkalma is volt jellemezni. Talán legjellemzőbb, ahogy gunyolódik rajta, tehetetlenségén, fősvenységén, feljegyezve gunynevelt s a róla formált gunyos mondásokat. Azt az állítólagos változást, mellyel a híres katona, erélyes és tevékeny Zápolyai vajdából, kitől - állítólag - a török szultán is félt, s ki ezért Nagy Sándornak képzelte magát (Epist. 71.), magatehetetlen, siránkozó "Katalin" (=asszonyos) király lett, környezete, benne Szerémivel, először királlyá koronázásán vette rajta észre.⁶⁹) A koronázás után ugyanis Zápolyai nem akar mozdulni Székesfejervárról - mintha félne a budai vártól - végre megindul mint megtört ember: *movit se ad Budam, quasi effeminatus homo*. (Epist. 142.) Pedig Szerémi úgy véli, ha akkor el tudta volna magát határozni az azonnali cselekvésre, elfoglalhatta volna Pozsonyt, egész Csehországot - II. Lajos örökét - Prágával együtt. De lustaságában elmulasztotta.⁷⁰) Mert Zápolyai gondatlan is, megkapzsi is. Nándorfejervárt is azért hagyta 1521-ben török kézre jutni - mondja Szerémi - mert ígéretet kapott Szulimántól, hogy megkapja az Ujlaky örökséget: a Szerémséget. (Epist. 83.) Kardhordozója ki is fakadt volna akkor ellene: "*O insacietas avaricie, o contumelia vindicte, cur destruis cultum divinum in Regno nobilissima (I) Hungarie, qui quondam predecessorem (I) cum magna effusionis sanguine planta (I) erat.*" (u. o. 83.) De tudott Zápolyai költekező is lenni, így Tarnowsky lengyel főúr megvendégeléskor "*erat magna prodigalitas apud Regem Joannem eodem tempore.*" (u. o. 342.) Különösen szerette Zápolyai a drágaköveket, s mikor a magyar urak megosztozkodnak a megölt Gritti harácsolts kincsein, Zápolyai csak gyöngyöket válogatott ki magának, mert igen jól értett ezekhez. (Epist. 340., l. még 257. is.) Szerémi furcsa szélsőségekről tud Zápolyai természetében. Így: mikor a király megtudta, hogy Török Bálint is, "Iván cár" is átállottak I. Ferdinándhoz, sirva fakadt volna. Máskor meg embertelen kegyetlenségeiről számol be ironik: az ellenpártiak folytonos kivégzéseiről: vízbefojtásáról, karóba huzásáról, felnégyeléséről, és feljegyzí visszataszító, betegesnek nevezhető szokását, hogy ellenségei levágott fejét ostarával sujtotta, maga elé az asztalra tétette és evés közben nézegette, magyarázva, hogy melyik fej kié volt, "*et non abominabat*", teszi hozzá káplánja, nem tudom elismerés, vagy megrovásképp. (Epist. 289.) Valóban Szerémi - akaratlanul - mindent elkövet, hogy ez az ember kedvezőtlenül álljon az utókor előtt, kinek mások szenvedései iránt annyira nem volt semmi érzéke, hogy csak nevetett Szerémi panaszos levelein, melyekben ez ismételtelen jelentette neki a török elviselhetetlen kegyetlenkedéseit a magyar föld népe ellen. Csak nagysokára kéri meg török szövetségeseit, hogy emberek módjára viselkedjenek. (Epist. 276) Ezért lep meg, hogy máskor meg azt állítja róla: "*inprimis erat bonus in humanitate sua*". (313.) Ez erősen kiemelt jellembeli fogyatkozásai mellett Szerémi Zápolyait igen okos politikusnak tartja, vajda korában jó katonának, serény hivatalnoknak, és török politikáját is helyesli. (251.) Ezt különben helyeselte a szelíd és nagyműveltségű Brodarics is, és mások is. Zápolyait Szerémi "jobb fejűnek" tartja, mint I. Ferdinándot (Epist. 382.), hiszen a török maradt felül a némettel szemben, tehát a magyarok között is a török pártnak volt igaza. De még ebben sem következetes, mert látva a török megszállás szörnyűségét, mégis szabadulni szeretne tőlük. Zápolyai életének és karakterének egyik sötét pontját csak zavarosan világítja meg, bár sokat foglalkozik vele, hogy t. i. minő módszerekkel szerezte meg ez a trónt. Szerémi határozottan vallja, hogy Zápolyai II. Lajost meggyilkoltatta, hogy trónját megszerezhesse. (Epist. 209. és

Tatai Miklós káplán (?) előadásában II. Lajos haláláról. 409.) - Rend kedvéért újból megemlítem, hogy Lajos halálának leghitelesebb, s a modern történetírás által egyedurth elfogadott leírása Sárffy Ferenc, győri várparancsnoknak Czetricz Ulrik adatain alapuló jelentése Mária királynőhöz, és nem ez a Szerémi-féle gyilkossági mese.

Zápolyai után legtöbbet Perényi Pétert, Czibak Imért, Török Bálintot, Werbőczy Istvánt szerepelteti Szerémi. Nehéz lenne eldönteni, hogy a három első közül melyiket gyűlöli jobban, mert mindegyiket a legkedvezőtlenebbről jellemzi; Perényi ellen tüzelte személyes sérelme (207. és 211.), ki ellen talán legelső gazdája, Perényi Ferenc váradi püspökről rossz véleménye is ingerelte. (121.) Igaz, Perényi Ferencet Brodarics is, bár nagytehetségű, de romlott és léha fiatalembernek nevezi, mindezenre Szerémi karakterérzékét igazolja ez a Brodaricséval lényegében azonos ítélkezés. Perényi Péter pedig a mohácsi csata egyik alvezérét nem kevesebbel vádolja, mint hogy ő volt az oka: "causa efficiens"-e Magyarország bukásának, mert ő a "causa efficiens"-e annak, hogy I. Ferdinánd király lett. (Epist. 383.) Igen megjelentősen és elevenen körvonalazza Brandenburgi György, Ujlaky Lőrinc és Frangepán Kristóf egyéniségét is. György "markoláb", "magnus ribaldus", aki mindig csak evett, ivott, táncolt, (I. Burgio hasonló véleményét!), "attamen colonibus(l) valde justus" jobbágyaival jól bánt, kik áldották ezért, mint már fentebb idéztem, (Epist. 45.) Ujlaky Lőrinc herceg, kit a tiszteletlen Szerémi igen tisztelt, nem volt ugyan "strennuus" (= katonás), mint apja, hanem "studiosus", művelt, tanult, igen gőgös, de ez is jól bánt jobbágyaival - s Szerémi itt ezt a magyar terminust használja a klasszicizáló s általában alkalmazott "collonus" helyett, (Epist. 38.), ezt is már idéztem. Frangepán Kristóf⁷¹) középtermetű, haja, szakállja ősz, szűkszavú, a latin nyelvben művelt, járása katonás. Bakócz, a "rotipar" mindig ott van Mátyás körül, hogy tudományáról mit tart, azt már idéztem: nem okos, hanem félművelt (non peritus, sed semiscolaris), kit csak a magasságos Isten és az ő jó szerencséje (sua fortuna) vitt fel paraszti sorból (ex rusticali genere) az esztergomi érseki székbe. Nagyon ravasz volt és nagyon pompázó, sok titulusa is volt. (Epist. 46.) De hozzáteszi, hogy mindezt csak hallotta róla, mert személyesen Bakóczot, ki 1521. júniusában halt meg már nem ismerte. Szerémi minden jellemzése közül a legmegkapóbb kétségtelenül a Werbőczyé. Szerémi nem vette komolyan ezt a nagytehetségű, nagytudású jogtudóst, kiváló szónokot, és igen élesen meglátta gyengéjét, Kielezi gyengeségét, puhaságát, az erő és erőszak előtti meghunyászkodását. Olykor mint ha egyenest gúnyt űzne vele, s mindig mintha mosolyogna, ha róla, "iste cancellarius"-ról ír. Zápolyai igen kedvelte és állandóan maga mellett tartotta Werbőczyt, mondja Szerémi, ki viszont igen híven szolgálta urát. "Ez az István" (iste Stephanus) éleselméjű férfiú volt, alaposan jártos a tudományokban (in scripturis), a törvénykezésben és törvényhozásban, és - itt már gúny csendül ki a dicséretekből, mert ez erényeket Szerémi amúgy sem tartja valami nagyra - igen beszédes ember volt.⁷²) Nélküle "nil erant regnicole, nélküle semmit sem értek az országlakosok! Pedig már azzal fenyegették, hogy megölik "bestiam istam" mire ő "verba mitissima cepit loqui", a regnicolák pedig lecsendesedtek. (Epist. 112.) Mert igen pipogya ember volt "iste cancellarius, St. Werbőczy", ki az olyan nehéz helyzetben, mint amilyenben Zápolyai és kísérete - melynek éppen ő volt a legfontosabb tagja - Tranowban kerültek, teljesen összetört, ("et jam perdiderat astuciam suam") már elvesztette nagy ravaszságát, nem tudott tanácsot adni Zápolyainak, mert sohasem volt harcias. Hogy Tranowban folytonosan a templomban sirdogált, azt már említettem. Zápolyai pedig mindig nevette, s elküldött hozzá egy embert, aki könnyeit törülgesse, mert mint mondotta: én sok birtokot és nagy kincseket vesztettem, és mégsem tudok sírni.

(Epist. 235.) Arról megfeledkezett Szerémi, amit pár lappal előbb Zápolyairól mondott, hogy mikor meghiusult a szász szövetség terve: Zápolyai mindig sirt és jajgatott. ("semper flens et eiulans." Epist. 230.) Talán még jellemzőbb, ahogy Werbőczyt később szerepelteti, mikor Gritti Budán egy országgyűlés-félét tartott, a megremült regnicolák Werbőczyt kérlelik, hogy szólaljon fel az érdekükben. Nem felelt semmit, hanem hallgatott, mintha eszét veszítette volna, írja Szerémi, végül ezt mondotta: Mit hallgatunk, mire vártok, kérdezzétek meg már a gubernátor urat, hogy mit akar kérni tőlünk, regnicoláktól. (Epist. 315.) Ugyanaz a gyáva meghunyászkodás a hatalom előtt, mint itt, kirívóan jelentkezik Werbőczy egy későbbi, tragikus esetben vitt szereplésében, mikor Buda eleste után egy a török által elhurcolt nobilis domina érdekében próbálkozott meg közbelépni az ellenségnél. (Epist. 372-373.) Szulimán - mondja Szerémi - miután Budát a németektől János Zsigmond számára felszabadította, Werbőczyt tette meg a magyarok bírájának. Távoztával aztán a törökök raboltak, gyilkoltak, főképp embereket Keletre hurcoltak. Werbőczy inti őket, hogy ilyen gonoszságokat ne tegyenek, s mikor egy nobilis dominát is el akarnak hurcolni, s ez kérve-kéri Werbőczyt, akadályozza ezt meg: a dominus cancellarius elővezetett lovát, megnyergelteti, felül rá, s diákja kíséretében indul a törökök basája elé. A török katonák azonban nagyon haragudtak rá, mert akadályozni próbálta garázdálkodásaikat, s mikor a "kancellár ur" Szombathely (Budavártól északra fekvő) helység felé közeledett, diákja a törökül tudó Markó figyelmezteti őt: menjünk haza uram, a török fenyegetőzik, hogy pórul járunk, ha a domina nobilica (l) érdekében szólunk. Erre a kancellár ur: Jobb lett volna nekem meghalnom (mint már idéztem egyszer) az ostrom alatt, mint ezt a nyomorúságot látni. Azzal visszafordultak, és szállásukra mentek. Mert Szerémi nemcsak népeket és egyéneket tud jellemezni, hanem Magyarország 1514 utáni állapotát is elénk tárja ilyen adomaszerű történesekkel; az ilyen jelentéktelennek látszó, de tragikus és mindennapi előfordultak miatt a magyar nép nagy tragédiáját: a hódoltsági területeknek a török általi kipusztítását megvilágító epizódokkal. Nem mintha ez tudatos lenne benne, hiszen ő csak mesélni akar, de jól tud mesélni. Egy más ilyen epizódyszerű jelenet Zápolyai inthronizációja is 1529-ben a janicsárok által, a szultán parancsára, (Epist. 263.) már akár megtörtént, és így történt meg ez az aktus, akár csak Szerémi kitalálása. Mikor a szultán Bécs felé vonultában már Zsámbéknál táborozott, egyszer csak megjelentek a janicsárok a Kis-Jenőnél (a mai Újpest táján) maradt Zápolyainál, és "imperaverunt ei", hogy a szultán parancsa szerint szultáni hajón keljen át a Dunán. A Dunáról aztán lovasok és janicsárok közrefogva Zápolyait a Budai várba vezették, mi meg remegtünk, mondja Szerémi, mi légyen ez, s már azt hittük, hogy le akarják vágni fejét, neki is, nekünk is. Elvitték Zápolyait abba a nyári palotába, hol a magyar királyok nyaranta reggelizni és ebédelni szoktak, bizonyára a vár délnyugati sarkában, ott egy igen értékes karszék elé vitték - Szerémi nem mondja, ők hozták-e ezt, vagy a királyi vár butorai közül való volt-e - s akkor a "csauszok vajdája" ezt kérdi tőle: János király látod-e ezt a széket? A vajda: "ulj belé, mert így parancsolta ezt nekünk a szultán." Erre megfogták Zápolyait két karjánál és háromszor egymásután beleültették a karszékbe, s szláv!! nyelven pár szóval üdvözlötték a törökök az "utolsó magyar nemzeti királyt"! Aztán a janicsárok törökül: "halla, halla, halla höy"-t (?) kiáltottak háromszor, s ezzel gyorsan a szultán után lovagoltak. (Epist. 262, 263.) Ennél a szertartásnál találóbban nem jellemezhetette Szerémi Zápolyai Magyarországnak a török birodalomhoz való viszonyát. (A XIX.-XX. századi magyar történetírók közül csak Acsády tesz erről röviden említést: szeptember 14-én vezették be a janicsárok János királyt Budára, amiért gazdag ajándékot kaptak.) (A m. nemzet története. V. 76.) Vagy: mikor Szulimán hazatakarodik Bécs sikertelen ostroma alól (1529),

nagyobb rendben, mondja Szerémi, mint a magyar optimates II. Lajossal Mohács után - akkor a Budán és Pesten hagyott török őrség a Németországból hozott árukkal hazahajózó pesti kereskedőket meggyilkolja és kirabolja, a panaszkodó lakosságnak pedig Bánffy János Zápolyai magyar helytartója azt felelte volna: magyar barátaim! a török tehet velünk, amit akar. Ami történt, megtörtént! (Epist. 268., 276.) És Szerémi csak azzal tudja olvasóit vigasztalni, hogy az a török parancsnok, a "lator", kinek katonái ezt a tettet véghez vitték, rövidesen hirtelen meghalt. (Epist. 276.)

S ha már Szerémi jellemző képességeiről van szó, nem maradhat említés nélkül az ő Szulimánja, ez a képzeletbeli alak, aki Máté evangéliumát idézi⁷³⁾ s kit Szerémi babonás tisztelete és félelme valóságos dicsfényvel vesz körül s - mint már ismételten említettem - azt a hivatástudatot tulajdonítja neki, hogy ő, a nagy török, választotta ki Magyarországot és a magyar nép megbüntetésére, amiért ezek a katolikus egyház kincseit használták fel a török elleni háború céljaira, s ezzel Krisztust megértették.⁷⁴⁾ Szerémi Szulimánja 1543-ban - ezt is már említettem -, mikor Magyarország feletti uralma véglegesült, mint valami patriarchális fejedelem érintkezik a magyar néppel, igaz, csak a somogy-baranyai, már erősen ráccal kevert "félpogányokkal" ahogy Szerémi nevezi őket. (Epist. 387.) Éppily patriarchális-kegyesen érintkezik Szulmán a katolikus papsággal Székesfejérvárt és Esztergomban, a kanonokok jóvedelmét mindenütt biztosítja, és nagy érdeklődéssel kérdezősködik a katolikus hit tanításairól, a Lutheri tanokról is. A katolikusoknak teljes vallásgyakorlati szabadságot adott, sőt még meg is parancsolta papjaiknak, hogy ő érte és Zápolyaiért éjjel-nappal imádkozzanak. (Epist. 396-397.) Egy öreg fehérvári pap annyira megtetszett neki, hogy magával vitte. Mikor aztán elhagyta Fejérvárt és Esztergomba távozott, kitört a rablás, gyilkolás, magyar emberek tömeges elhurcolása stb., mert mint szintén Szerémi véli: a szultán megtartja ígéretét, de akik mögötte vannak, azok nem, és a török már így szokott bánni más nemzetekkel.⁷⁵⁾

Már említettük, hogy Erdélyi, de előtte Wenzel is (Mon. Hung. Hist. II., 1., XIX.) elismerően kiemelte Szerémi Epistolájának kerek szerkezetét, előadásának drámai haladását, ahogy az eseményeket Mátyás fénykorától: Bécs elfoglalásától a legnagyobb nyomorúságig, az ország szívének idegen uralom alá hajtásáig feltárja. (Erdélyi, Szerémi, 1892., 134.) És Szerémi annak ellenére, hogy Epistolájában a főeseményeket folytonos epizódokkal, egészen triviális semmiségekkel állandóan megszakítja és széttagolja, s annak ellenére, hogy nála tulajdonképpen a főesemény sor sem más, mint egyes emberek élettörténetének előadása, ezek is több részletben és másokéval összefonva, mindezek ellenére az ő valóban "bámulatos írói készségével" (Erdélyi, i. m. 52.) sikerült e laza, széteső mesét egységesen, összefüggően felépítenie, s abból meglepően lebilincselő és érdekfeszítő olvasmányt kikezdenie, mert mindig megtartja a mesét összetartó fonalat, s az eseményeket egymásból következően, logikusan illeszti egymáshoz. Sokszor mosolyt kelt naivitása, de humora és gunyorossága is, sajnos még többször visszataszít izléstelensége, életnézeteinek alacsonyrendűsége, különösen az emberek megítélésében, néha léhasága is. Szulmán meghiusult bécsi hadjárata után, mikor Zápolyaiék Budán biztonságban érzik magukat, - maga Zápolyai Erdélyben van - négy hónapig ropták a táncot, "saltantes, corizantes, gratulanter" vígan voltak, mikor a nagy hidegtől sok gyermek, de még felnőtt is megfagyott. (Epist. 273.) De olykor megindítja a modern olvasót is az egész magyar nép és egyes emberek kegyetlen sorsának átértett előadásával - és sohasem untat. Kittűnő megfigyelés, páratlan meglevenítő képesség, s a tehetség: eseményeket élményeket átéreztetni olvasóival, teszik ki Szerémi nem mindennapi írói tehetségét, s csak sajnálhatjuk, hogy ez az írói tehetség

nem párosult finomabb érzésvilággal, emelkedettebb vagy legalábbis fegyelmezettebb gondolkodással.

Semmi sem jellemzőbb Szerémire, mint az, hogy érintetlen maradt korának uralkodó eszmeáramlatától, a humanizmustól. És jellemző az is, hogy egy szóval sem említi Verancsicsot, Brodaricsot, Zápolyai udvarának legműveltebb humanistáit és diplomatáit, kiket pedig jól kellett ismernie, noha ezek állandó diplomáciai kiküldetéseikben sokat voltak távol az udvartól. Frangepán Ferencről - Brodarics többszöri követtársáról - mint monachusról, "Gropho Franciscusról" legalább megemlékezik.

Stilusa, primitív latinsága és lehetetlen nyelvtana ellenére is rendkívül kifejező, s bár nehézkes, homályos, kapkodó, helyenként éppenséggel csaknem érthetetlen, mégis leköt, s mindig érezzük, hogy tökéletesen ki tudja fejezni azt, amit mondani akar, s úgy ahogy mondani akarja. De azért lapos, földhözragadt egy stilus ez, amilyen alacsonyröptű Szerémi egész gondolkodása és igen élénk, de szimpla fantáziája is. Egyetlen költőibb, lendületesebb kifakadását Kenderessyvel mondatja: Zápolyai kardhordozójával.

Amilyen stilusa, olyanok nem nagyszámu képei és hasonlatai is.⁷⁶⁾ Szerémi furcsa latinságáról Erdélyi László részletesebben ír. (I. m. 892. II. 53-63.) Én nem nyelvtudatlanságot látok ebben a latinságban, bár Szerémi gyöngén ismeri a latin nyelvet, mert ahhoz tulságosan következetesen alkalmazza az ő minden nyelvtani szabálytól és jó latin szövegtől elütő alak-egyeztetéseit, minden tekintet nélkül a főnevek, mellénevek, összetett igealakok nemére, számára, az igealakok idejére, módjára, nemére, sőt számára és személyére is, és az ő önkényesen elferdített szavait, s egyes szavaknak önkényesen más értelemben való használatát. (pl. *haud* = *sed*.) Inkább valami kolostori, vagy az alsó papság által beszélt, a délvidékre jellemző latin dialektusnak vélem, egy a maga elrontottságában is következetes vulgáris magyarországi latinságnak. Hasonló hozzá a délvidéki obszerváns franciskánusok krónikájának latinsága. Nyelvészeknek talán érdemes lenne ezt a Szerémi-féle latinságot közelebbről szemügyre venni, s talán a dalmáciaival összehasonlítani. Egyébként stilusát a biblián (*Vulgátán*) s az egyházi liturgikus szövegeken képezte ki, már amennyire Szerémi stilusának kiképzettségéről szó lehet. Említettem kisszámu idézetét Vergilius és Ovidiusból, melyeket ismételve, s hogy ez is arra mutat, mily kevésbé mélyedt bele a klasszikusok tanulmányozásába.

Szeréminek minden oka megvolt arra, hogy *Epistolája* zárósoraiban (401.) s egyszer elbeszélés közben is olvasóinak, kiket "*fratres carissimi*"-nek szólít, elnézését kérje, ha valami illetlen vagy helytelen dolog tévedt volna tollára és írásába (*illicite* - nála *illice* -, aut *incongrue accessit per calamum cirographum meum*), mert ilyesmi bőven van *Epistolájában*. Arra viszont fölösleges volt kérnie olvasóit, hogy *Epistoláját* "*non laudate de eleganciis litteris*", mert finomságot, irodalmiságot ugyan senki sem fog találni Szeréminek sem stilusában, sem előadásában, sem lelkiségében. Abban azonban igaza volt, hogy műve tartalmát - erős korlátok között - valóban csodáljuk ma is, (de *intellectu admiramini*, 401.) mert vannak az *Epistolának* nagy értékei is. Szerémi tudja, hogy *Epistolájából* hiányzik az irodalmiság és jó ízlés, de ő ezt az "*eleganciát*" nem is keresi és nem is tartja valami sokra: aki "*elegansabban*" tud írni, mint ő, az javítsa ki munkáját. Ő tehát nem a művelteknek, a humanistáknak ír, hanem a vele egy műveltségű- és lelkiségűeknek, bizonyára elsősorban az alsó papságnak. Ugy hogy elmondhatjuk: Szerémi, ez a népi katolikus történetíró az ő tarka egyéniségével, furcsa gondolkodásával a XVI. század első felében élt magyar társadalom felső, humanista-műveltségű rétege reprezentánsainak népi, még a középkori *theologiai-scholasztikus* műveltségből morzsákat szedegető ellen-

pólusa volt, az ő Epistolája pedig e korszak - a mohácsi katasztrófát követő évzár-
dek népi gondolkodásának és érzelmvilágának legfontosabb és legbővizűbb forrása.
Viszont: minő erkölcsi tisztaság, naivitásában is emelkedett gondolat- és érzelm-
világ árad a szintén népi, de dunántúli Tinódi Sebestyén énekeiből! És minő magas-
ságban állanak Szerémi fölött az ugyanarról a vidékről való, ugyanazon kultúrkörből,
ugyanazon délvidéki-szerémségi kolostori műveltségből majdnem ugyanazon időben
sarjadt minorita (obszerváns) krónika írói!⁷⁷⁾

Nem lehet Szerémiben a középkori magyar történetírók, ("krónikások") utódját
látni. Azok műveltségben, lelki kultúrában, történetírásról vallott nézeteikben, még
történet szemléletben is magasan felette állanak, és egészen más történetírói mű-
fajt is műveltek.

Szerémi Epistolájával példát is akar mutatni olvasóinak, bizonyára elrettentő
példát a sok szörnyűséggel, miket elmesél, tehát pragmatikus abban is, mint az ok
és okozati összefüggések keresésében, lélektani motivációkban is. Az Epistola alap-
hangulata nem méltó a páratlanul tragikus tárgyhöz. A szomorú eseményeknél Szer-
rémi dühösködik, átkozódik, vádaskodik, olykor azonban megdöbbentő objektíven re-
ferál, máskor viszont meleg, résztvevő hangon szól a sok szerencsétlenségtől sujt-
ottak szenvedéseiről, s a jószívűség nem tagadható meg tőle. De az is elég gyakran
előfordul, hogy nyers jókedvvel mesél el tragikus életsorsokat, eseményeket.

Szerémi Epistolája a modern történetkutatót igen nagy nehézségek elé állítja:
mit lehet belőle elhinni, mi e sok tekintetben jelentékeny mű forrásértéke. Amit róla
fentebb elmondtam, abból az következnek, hogy Szerémi helyes történeti tényeket
körülíróván mindenféle ferdítésekkel sőt egyenes kitalálásokkal, mende-mondákkal,
a modern történetkutatónak, ha eseménytörténetet ír, az ő előadását, adatait igen
gondosan ellenőriznie kell a többi - hiteles - forrással, s így pontosan elválasztani
a tényeket a mesétől. Kitérő ellenőrző eszköz nyújtanak a Verancsics Antal gyűjte-
ményét alkotó, egykorú történeti leírások a XVI. sz. középi eseményekről. (M. H. H.
II.; II. és III. köt.) Az ugyanezt elbeszélő Zermeghgel való számos tárgyi egye-
zése nagyban emeli Szerémi hitelét. (L. Zermegh fejezet.) Az igaz nehézség ott
kezdődik, mikor Szerémi egyetlen forrásunk. Itt már a modern kutató helyes kritikai
érzékének és alapos képzettségének kell minden részletre eldöntenie, hogy mit fo-
gadhat el ebből a félig mesevilágból. Mert ha Szerémi nem is hazudott, vagy ferdi-
tett készakarva, bár nem tudom, hogy ebben a jó véleményben egyetérthetnek-e
Erdélyi Lászlóval, Szerémi legjobb ismerőjével, elfogultsága kétségtelen, s sokszor
talán rosszhiszeműsége is. Naivitása, primitívsege, fantáziája is sokszor elragadta
és leírattathatott vele sokmindent, ami eltér a tényektől.

Erdélyi László összeállította Szerémi időrend elleni vétségeit és földrajzi pon-
tatlanosságait és helyes adatait, szintugy sok eseménytörténeti tévedését is. (Szerémi,
1892. IV. és V. fejezet.)

Egyetlen kézírata: Orsz. Széchényi Könyvtár.

Kiadása: M. H. H., II. (SS) I. köt. Wenzel Gusztávtól. L. még e kiadás bírálatahoz:
Szédeczky Lajos, Sz. Gy. élete és emlékirata Bp. 1892. és u. az.: Sz. emlékirata ki-
adásának hiányairól. Bp. 1892.

Fordítása: Erdélyi László: A mohácsi vész kora. Szeged. 1941. Szerémi Gy.: Mo-
hács I.-II. Első része az Epistola fordítása, a második rész: A mohácsi vész nemze-
déke. Szeged, 1941, az Epistola tartalmának művelődéstörténeti rendszók szerinti
csoportosítása. Ez a két kötet és Erdélyi előbb Szerémi tanulmánya az egész Szeré-

mi kérdés legfontosabb feldolgozása, amihez még csak Acsádi Ignác, Verancsics és Szerémi, I. Irod. tört. Közl. 1894. többször idéztem dolgozatára utalok. Legújabb Horváth János, A reformáció jegyében. Bp., 1953. 118-125.

Magyarul a Budapesti Szemlében 1860-ban részletek jelentek meg belőle. Zilahy Károly a "Havi Szemlében" 1878-ban, majd Mogyoróssy Gyula, Történelmi adatok Sz. Gy. emlékiratából c. -en 1882-ben közölte egyes jelentéktelen részleteit. Feldolgozások: Dudás Gyula, Sz. Gy. élete. Századok, 1886. 242-252., u. a. Sz. Gy. emlékirata. 1886., u. a. Szerb volt-e Szerémi? Századok, 1887. 462-464. Gosztonyi Jenő, Dunaszekcső a múltban és jelenben. 1891.

Jegyzetek

- 1) Erdélyi László, Szerémi György és Emlékirata. Bp., 1892., p. 20., és: Epistola, (ezentúl így idézem Szerémi művét), Mon. Hung. Hist., II., I. köt. p. 128.
- 2) "Ecce nos laboramus sed per Turcas rursum diruatur". (Epistola 402.)
- 3) u. o. 131.
- 4) Epistola 98.
- 5) l. h. 85-86.
- 6) Erdélyi, I. m. 32.
- 7) Epistola, 151.
- 8) Epistola 201. erat valde devotus in fide nostra Catholica recta, qui nunc est summus Lutterianus.
- 9) Erdélyi, 45.
- 10) Vid. V. Jeromos, Szerémi György emlékiratának művelődéstörténeti adatai. Bp. 1910. 27-30. Művelődéstörténeti értekezések, 43. sz. 1. még: Quellen zur Geschichte d. Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, II.
- 11) Vid. l. h. 31. Kollányi Ferenc Esztergomi kanonokok 1100-1900. 163. nyomán.
- 12) l. m. 46-48.
- 13) Epistola 401. és 401+ Erdélyi, 12. és Wenzel bevezetése az Epistolához, X. lap.
- 14) Vid. 41-42. és Acsády, Verancsics A. és Szerémi Gy. Irod. tört. Közl. 1894. IV. k.
- 15) l. m. VI. Erdélyi nem látja annak, l. m. 11. Horváth egy még rosszabb latintudású másoló munkájának. (Reformáció, 118.)
- 16) Mária királyné rendeletéből Sárffy Ferenc győri várparancsnok kutatta fel, kinek jelentését bírjuk. - Szádeczky szerint viszont Tatal csak az informátor, az író maga Szerémi. (Horváth: l. h. 125.)
- 17) Wenzel, XXVII. és Erdélyi, 6, 2. jegyz.
- 18) Uj folyam VIII. 167. sqq.

- 19) Epistola, 39.
- 20) Epistola, 226. és Erdélyi, 41. és fentebb 28.
- 21) u. o. 133.
- 22) Epistola, 27.
- 23) Például: a gyerekes adoma Várdai Pál, Perényi Péter és a szultán beszélgetéséről a szent korona értéke fölött, amelyben a szultán mint valami levantei ékszerkereskedő taksálja fel a magyarok anyagi koronáját - Szerémi mindig anygalinak nevezi koronánkat - kétségtelenül Szerémi kitalálása. "Azért akartam látni az anyagi koronát", mondta volna Szerémi szerint Szulimán, "mert mi törökök tiszteljük az anygalokat, de azért is, hogy lássam, vajon értékes-e. De nem nagyon értékes ez a korona, mert követ nem értékesek, egyszerű, nincs nagyos felékitve." "Si est preciosa an non. Et ista corona non valde preciosa est, quia non sunt lapides preciosi, est simplex, non valde decorata." (Epist., 272-273.) Ez az anekdota is jellemző Szerémi anyagias gondolkodására.
- 24) Epistola, 138. quod non meretur, quia manus pollutas habet sanguineas super cruciferos, quod deceptisset eos cum fide sua; et super Siculos in Transsylvania. Et verum dicebant simulatim. Quidam dicebant non, sed propter caput suum parum (!) habet. Et inter hec ergo consecrabant, sed communitas hec verba fabulabant. Quia, fratres karissimi, vox populi, vox Dei.
- 25) Epistola, 60.
- 26) Epistola 27.
- 27) Mátyás halálát elbeszélve cáfolja, hogy mérgezett flüge ölte volna meg, mert, mondja, akkor mindenkit beengedtek volna betegágyához, és mindenki láthatta volna betegségét. - Epistola, 27.
- 28) Epistola, 202.
- 29) Epistola, 253.
- 30) Vagy: St. Báthor fertur dixisse, hogy Zápolyai a töröktől nagy kincseket kapott, s ezért nem ment Nándorfejérvár segítségére, 1521. évi eleste előtt. Hic dubius sum attamen fama sic vigeat inter vulgus. - Epistola, 94.
- 31) Epist. 201.
- 32) Epist. 189-190.
- 33) Epist. 188-189.
- 34) Epist. 192.
- 35) E rész felépítése a következő: főesemény, az ő subáját megtalálta Tokaj mellett. Epizód ehhez a főeseményhez: Tokaj ostroma. Ezt befejezve főszöveg: Szerémi káplán megtalálva subáját Kassára ment. (Epist. 192.)
- 36) Bezold, Staat u. Gesellschaft d. Reformationszeitalters. 57-8. (Kultur d. Gegenwart. II.)
- 37) Epist. 151-153.

- 38) Epist. 172-173.
- 39) Epist. 136.
- 40) Epist. 47-50.
- 41) Epist. 244-245.
- 42) Epist. 139.
- 43) Sed non concessum erat Joannem vajvodam, (!), ignoro, si a Deo, si a diabolo.
Epist. 124.
- 44) Epist. 336.
- 45) Epist. 207.
- 46) Erdélyi L. közli Szent Ágoston vonatkozó helyét: Qui fecit te sine te, non te iustificat sine te. (Sermo 169. cap. XI. 13. Migne, XXXVIII. 923.) Látszik, hogy Szerémi latinsága - természetesen - a Vulgátán képződött, hol Isten creavit terram etc., Szent Ágoston előtt azonban még az Itala szövege lebeg, melyben Deus fecit terram etc.
- 47) Epist. 222-223.
- 48) Epist. 198. és 199.
- 49) Epist. 142. és máshol is.
- 50) Epist. 239.
- 51) Epist. 191.
- 52) Epist. 366.
- 53) Epist. 37.
- 54) Hogy temetéseken iskolatársaival énekelt (Epist. 44., 45.), hogy Gyulán a plébánia templom előénekese volt, azt már láttuk életrajzában. Epistolájában a hadiesemények, ünnepélyek, lakomák kapcsán felemlíti a dobosok és saposok (timpani, timpanistae, tibia, tibicinatores, nála tybia!, 270.) játékát, (Epist. 56.) egyházi és világi dalok éneklését. (hymni et cantici spiritales, 219.) Török Bálint és Katzianer, tehát világiak, győzelmi ünnepén a kassai polgárság által, vagy Zápolyai tiszteletére a török megszállta Budavárában adott hangversenyt: "in tybiis tubicinatores pulcre canebant amena voce." (Epist. 270.) Máshol: a magyar nemesek "cum citaris et in sambucis" (bodzasip, mondja Vid, 158.) "fistulabant, cantabant" a keresztesek feletti nagylaki győzelem örömére, este, tábortűz mellett. (Epist. 62.) "In citaris timpanis et tibiis canentes (lakomáznak) Zápolyai emberei is ennek székesfejérvári koronázása után. (Epist. 140.) A kassai polgárság a székesegyház tornyában "tubicinatores... et timpanista inceperunt sufflare et tangere in timpano." (Epist. 198.) Mindez semmitmondó adat, s az oly bőbeszédű és jó megfigyelő írónál mint Szerémi, természetes is. Már figyelemreméltóbb, hogy olykor megjegyzi: pulcre canebant et amena voce, (270.) s hogy a kassai székesegyház orgonája "bene sonantibus vocibus" hangzik. (196.) Az pedig, hogy ő X. Leó (Medici bíboros) pápává választásakor megjegyzi, miszerint ez "erat valde musicus" (valóban az volt) "et iste composuit unum mutetam Quis pro nobis (sic) contra nos, si Deus est nobiscum", (Epist. 55.) már alaposabb zenei képzettségre

- és érdeklődésre vall, mint amennyit Szeréminél a szellemi élet és a művészet terén egyébként tapasztaltunk. A zenei műveltség és a zenei tehetség lehetővé tette képzettségének legerősebb oldala.
- 55) Epist. 225., 1543-ban.
- 56) Epist. 83.
- 57) L. ehhez: Erdélyi, i. m. 15.
- 58) Sörös, Brodarics, 94. és Ovári, A. M. T. Akadémia tört. bizotts. oklevélmásolatai, II. 36-37.
- 59) A *serviens* és *familiaris* terminus hiányzik Szerémi latinságában, ő a familia kifejezést használja, (Epist. 53.), de ír *servitor*-t (140.) *curiát* (55) és *servus* meg *consiliarii* mellett (Epist. 81-82.) *famulust* is (75).
- 60) Dominus és *servus* viszonyáról vallott véleményét Szerémi Salm Miklós gróf állítólagos levelében fejt ki: Salm gróf írta volna, hogy "*servus*" vagyok, s nekem uram (I. Ferdinánd) parancsol... most pedig "*ad humnaltatem honoris*" tartoznak az én szolgálataim és "*ad fidem meam*", tehát nem tehetek mást, mint hogy megmaradjak uram hűségén. (Epist. 177.) Még világosabb, amivel a magyar urak Batthyány Orbánt, Czibak egyik megölőjét felmentik: ez csak *servusként* cselekedett, s a *servus*nak mindent meg kell tennie, akármit parancsol is ura!!! (Epist. 337.) Sőt Szerémi jegyezte fel az egyetlen sajnós kései adatot arról, hogy Magyarországon sem ismeretlenek a nyugati vazalusi kommandáció formái, mikor Iván cár kommandációját Zápolyának részletesen leírta. Fontossága miatt szöszereint idézem: Iván eljött Tokajba, s mikor belépett Zápolyához "*humilians se cum poplite curvo (letérdelt) et se ipsum commendasse cepit cum verbis faventissimis et dicebat, quod ubicunque tua Magnificentia me fore, ibi stabo. Et Joanni valuode* (ekkor még nem király Zápolyai) *adhesit tanquam servus. Dominus valuoda grato animo accepit suam commendacionem, et intrinsecus fecit iuramentum per manus domini vajvode, quod rite serviret ei ad fidem suam suscepam. Posthec Joannes valuoda donavit cum equis et cum expensis et de aliis, et precepit sibi, ut ultra equitaret Tisciam...ad...Bachmegye.*" (Epist. 126.) Teljesen a középkori európai vazalusi kommandáció szabályai szerint történt tehát ez a szolgálatbaállítás, *servus*-szá fogadás. Kevésbé ünnepélyesen, egyszerű kézadással történt meg Szerémi udvari káplánná fogadása: Dóczy *commendare cepit* (me) et d. vajvoda *porrexerat mihi manus suas. Et meam eciam dedi et precipere fecit me cum eo ire.* (u. o. 127.) Ezek még nem a királyhoz, hanem egy magánurhoz vagy állami főhivatalnokhoz szegődő "*servitorok*" kommandációi, és nem lehetnek közjogi természetűek. Zápolyai mint király azonnal koronázása után zászló átnyújtásával adta át addig viselt erdélyi vajdai hivatalát Perényi Péternek. (Epist. 140.)
- 61) O utinam s. pater in spirituali, nil mihi in mundo solummodo mortem meam contra paganos expugnare possem. Et nunc leviter possumus intrare ad regnum Grecorum propter animas Christianorum absolvendi, et in beneficium patriarcharum Constantinopolim urbem mancipare. (Epist. 58.)
- 62) Zápolyait két váddal szemben kell védelmeznie: 1. amiért szövetekezett a törökkel, s hogy 2. ő, meg a magyar nemzet is az oka Magyarország vesztének és az egész keresztény világ nagy károsodásának. Az utóbbi vádat úgy akarja elhárítani, hogy hosszas - az ő scholastikus módszerével felépített - bizonyítás után ellentmondást

nem törősen kihirdeti az ítéletet: Magyarország vesztét Perényi Péter okozta, Németországét I. Ferdinánd. Ezt a pört különben igen érdekesen, mint I. Ferdinánd és Perényi Péter közötti párbeszédet adja elő, melynek lényege, hogy I. Ferdinánd elismeri: Zápolyainak volt igaza. (Epist. 380-381.) Ha a németek nem akarták volna megsegíteni a magyarokat a török ellen - állapítja meg Szerémi - akkor "extunc habuissent pacem", a török békében hagyta volna őket, és ha Perényi Péter nem lépteti fel I. Ferdinándot magyar királynak, akkor a török nem jött volna be Magyarországra, s akkor most a német is, magyar is, fulscent felices. De a németek maguk készítették elő az utat a töröknek Bécs alá. Tehát "Hunyadi non sunt culpabiles ac hoccasi(!) perniciie (!) Christianitatis". Zápolyai mindig figyelmeztette Ferdinándot, hogy nincs elég ereje a török legyőzéséhez. (Epist. 382.) Hogy a németek 1542-ben nem tudták Budáról kiűzni a törököt az azért volt, mert egy vezérük elesett, Perényi a törökkel tartott, a németek pedig meghallották, hogy tulerőben levő "Izmaeliták" Buda védelmére sietnek, s mert a keresztény hadat a pápa nem támogatta, amiért aztán vállalatuk nem volt "justum bellum". Tehát Szerémi is felveti a felelősség kérdését, mint a Cuspinianus ellen védekező Brodarics, s azt primitív észjárásával arra a két emberre hárítja, akiket a legjobban gyűlöl: I. Ferdinándra, ura vetélytársára, és Perényi Péterre, kit ura főúrulójának tart, s ki a Habsburg párt legkiemelkedőbb tagja, neki meg személyes ellensége. A másik vád: miért szövetekezett Zápolyai a törökkel? Hiszen emiatt V. Károly és I. Ferdinánd még VII. Kelemen pápa átkát is ki tudták eszközölni ellene, noha ez a törökkel kooperáló francia oldalon állt! De Szerémi igazolni tudja Zápolyainak ezt az európai közvéleményt annyira megbotránkoztató lépését, hiszen ez nem akadályozta meg a keresztény fejedelmeket abban, hogy Zápolyaival összeköttetésbe lépjenek. Minthogy Szeréminek szilárd meggyőződése, miszerint a papok által felkent Zápolyai a jogszerű magyar király, akár jó ez így, akár rossz, sive per phas, sive per nephas, (Epist. 147.) természetesnek látja, hogy mihelyt I. Ferdinánd igényt emelt a magyar trónra, Zápolyai nem tehetett mást, mint hogy azonnal összeköttetést keresett a szultánnal, (Epist. 151.) majd mikor I. Ferdinánd sikerei veszélyeztették uralmát, megkötötte a törökkel a végleges szövetséget is. (u. o. 219-220, 230.) A török megbízottja előtt pedig keserűen panaszkodik, hogy megcsalta őt a magyar, a német, s most a szász kombináció is meghiusult, mire Zápolyainak el kellett viselnie a török állítólagos feltételét: "Deus vester irascitur super vos propter justiciam suam, quos planta pedibus vestris conculcatis." (Epist. 232.) A szövetség azért létre jött (252-259), és Zápolyai mindig török segítségért könyörög, ha nehézségei vannak, akár akarja, akár nem, "vellenolle" szépíti Szerémi Zápolyai lépéseit az ő sajátos latinságával. (Epist. 250-251. vagy 278.) Zápolyai rossz lelkiismeretét pedig - mert azért ezt bántotta ez a végzetes lépés, de meg tartott Európa közvéleményének felháborodásától is - azzal a naiv önáltatással próbálja megnyugtatni, hogy ő majd kereszténységre téríti a törököt! "O Deus si mecum teneret (!) et observaret verba mea, vere dico, quod de Turcis bona possem (liberare) et demum ad fidem Christianam deducerem eos", (Epist. 243.) s azzal a színtoly naiv okmánnyal, melyben - Szerémi előadása szerint - elhárítja magát a felelősséget török szövetsége miatt. (Epist. 149-150.) (Szerémi elképzelésében különben Perényi Péter is a kereszténységet erősítette azzal, hogy átállt a törökhöz.) Mármint, hogy mi ebből a tény, azt megítélni kemény próbára tenné a modern történetkutatót. Szerémi kénytelen regisztrálni, hogy a magyarokat is megbotránkoztatta s megrémítette a török szövetség: amit Zápolyai - Szerémi szerint és mint már említettem - nem nagyon diplomatikusan megmondott volna a török követnek, egy renegát magyarnak: a ma-

gyarok nem bíznak a törökökben és benne sem, mert a törökkel szövetkeztem. S mikor a szultán 1529. augusztus 18-án mohácsi táborában magához öleli Zápolyait, még Szerémi is Judás csókot lát ebben a gesztusban, (Epist. 256.) Hogy Zápolyai Mohács, sőt már Nándorfejérvár 1521. évi eleste előtt is összeköttetésben állott a törökkel, ki őt megvesztegette volna, azt Szerémi hallotta, de hogy igaz-e ez, nem tudja: fama sic vigebat inter wigus. (Epist. 94.) Azonban előbb Zápolyai tanácsosaival ezt mint tényt mondatja el. (u. o. 81.) Azt azonban Szerémi tényként említi és árulásnak bélyegzi, hogy Zápolyai mindjárt koronázása után titokban összejátszik a törökkel. (Epist. 144.)

A török támogatására tehát avégett volt szüksége Zápolyainak, hogy megtarthassa királyságát, s hogy az ország ne kerüljön I. Ferdinánd uralma alá. Jobbnak tartja Szerémi u. i. azt, ha Buda török kézre kerül, mert ha I. Ferdinándnak adják át, akkor ez a magyar és a német között mindig viszályokra és "homicidiára" adna okot. (Epist. 357.) A török uralom következményeit azonban nem látta előre. Szerémi Fráter Györggyel érveltet így, (l. még 355.), míg Perényi Péter véleménye, vagyis a Habsburg párté, az lett volna: ez Buda végveszte lesz, s a török császár a magyar nemesektől és a nem nemesektől folytonos pénz- és emberadót fog szedni. Tehát, - mondta volna Perényi - "mellus cum Germanis usque ad tempus; quam cum Turco usque ad mortem perseverare." (Epist. 357.)

- 63) János Zsigmondról mondja: *deliberare puerum de faucibus Germanorum*". (Epist. 356.)
- 64) "Hungari habent tres naturas" - tehát nem csak a főrendűek, ahogy Erdélyi véli (Szerémi, 1892. p. 49.) - "invidia, blasfemia et homicidia". (Epist. p. 75.)
- 65) Így Szilágyi Mihály "erat durus valde, quia purus Sciticus erat". (Epist. 13.), egy Fekete János nevű magyar ember "Hungarus Sciticus in facie nigri coloris et valde astutus in rusticitate sua, littere attamen vigilans et blandus in sermone." (Epist. 308.)
- 66) 274-277, 299-400. stb. pl. a sok közül az emberrablást.
- 67) Domine rex, civitas non est tua, quod residentiam dedistis eis, quia gens ista manet gens aliena est (!) et differt ab Hungaris. Et consulo ... ut expurgabis et da eis aliam terram, ubi possunt habitare et puros Sciticos portare cogis, et eis distribuere debeas palacia domi. (Epist. 25.) Azt tanácsolom, adj ezeknek más földet, hogy ott lakhassanak, ide pedig hozass be tiszta szltyákat, és oszd szét közöttük azok palotáit és házait.
- Szeréminek minden népről adott jellemzésében áll, hogy az illető milyen katona: Szerémi határozottan militarista szellemű ember. Azzá tette, ha más nem, az akkori állandó háborus állapot, de meg érzi is a földjét és fajtáját féltő parasztember egészséges ösztönével, hogy most jó katonákra van szükség. Ő maga azonban nem katonáskodott: Mohács felé ugyan vele kellett mennie a királyi sereggel, de hamarosan eltávozott a táborból, amit igen bölcs cselekedetnek vélt, hiszen két káplántársa ott esett el a harctéren. (Epist. 121.) A szinal utközetbe is csak azért ártotta be magát, mert prédát remélt, de itt is rajtavesztett. Úgyes, de cinikus öngunynak látszik, ahogy szinal jeleskedését leírja. Tréfás nagy hangon adja elő, miként öltötte magára fegyvereit: Felkötöttem oldalamba kardomat, ("staham accincto gladio super femore (!) mei (!), ez egy zsoltár elferdített töredéke, mely zsoltárt a királykoronázásokkor a koronázó főpap szokott mondani, mikor a kardot átnyújtja az új királynak. (Epist. 217.) Szerémi, tudjuk jelen volt Zápolyai koronázásán, s ismerhette a koronázási szertartás szövegeit is. Ha pe-

dig ez az idézet nem önguny, akkor nagyzási hóbort, ami szintén nem áll távol Szerémitől. Azután a Zápolyai jámbor katonáit általános feloldozásban részesítette, s a tőlük ennek fejében összeszedett 10 forintot biztonságba helyezve, szaladt a csatába, honnan azonban nemcsak hogy zsákmányt nem tudott rabolni, (predam rapere, saját szavai!), hanem tőle vették el még azt is, amije volt. (Ismeretes, hogy milyen szerepe volt a katonaság zsákmánylásának a mohácsi ütközetben. (Gyalokay J., A mohácsi csata. Mohácsi Emlékkönyv, Bp. 1926. 232.)

- 68) Cum caniculis bene laborate, bis in hebdomade lavate. (Epist. 118.)
- 69) Csak akkor eszméltek rá, hogy már Dózsa nevezte el "Katalin" vajdának. Igaz, a Sarno vára alatti kudarc, melyhez Szerémi Dózsa ez állítólagos kijelentését fűzi, mikor is Zápolyai gyáván megfutamodott a török elől, 1515-ben, tehát Dózsa halála után történt. (Epist. 142. Szekfü, M. T. II. /2)
- 70) Sed per seginiciam suam neglexit. Tempore vajvodatu suo erat strennus et curans et velox in causis pergebat, hawd (=sed) in Regietate sua nil aussus erat, sed tremulus erat. Nos admirabamur, quod omnipotens Deus acceperat ab hoc strenuitatem suam et dicebant de eo curiales: Ecce timor habet penam et donavit eos. (Ez valami elrontott bibliai idézet lesz!) (Ep. 144.)
- 71) "Erat in statura mediocris, caput cum barba senectus et in verbis paucis, in latino sermone edoctus, in passu suo miles." (Epist. 146.)
- 72) Et loquax erat nimis, prudens valde erat; qui articulos regno (!) et diciónes valde sciebat, et noviter composuerat decretum Hungarorum. (Epist. 74.)
- 73) Epist. 384., I.: Vid Jeromos, Szerémi. 33. 7. jegyzet.
- 74) L. az egyházi kincseknek a török háború céljaira felhasználásáról: Burgio pápai nuncius álláspontját: sem nem helyeslem, sem nem akadályozom. Nem helyeslem, mert nem hiszem, hogy valami jóra fogják használni, de nem akadályozom, mert a szükség nagy. (1526. ápr. 25. jelentése. Mon. H. Vat. II. 1.)
- 75) "Ita nos est Turcarum facere inprimis alienis nacionibus." (Epist. 400.)
- 76) A magyaroknak a "veritas sub planta (h)abitaret". (Epist. 308.) A magyarok hallva Gritti beszédét "mox in silencio maximo depositi erant." (315.)
- 77) L. ehhez az obszerváns-krónikáról szóló fejezetemet is.

Zápolyai párthive és belső embere

Zermegh János

is, egy humanista izlésű, emlékirat jellegű kortörténet szerzője, Oláh Miklós, Brodarics István, Verancsics Antal, Forgách Ferenc és Szerémi kortársa, ki csaknem ugyanannak a végzetes másfél évtizednek történetét írta meg, mint Szerémi, vagyis az 1526-tól 1540-ig, a mohácsi katasztrófától Zápolyai haláláig lepergett éveket. (Szerémi 1523-ban kezd érdemlegesen beszámolni az eseményekről és 1543-ig viszi fel munkáját.)

Zermegh János 1504-ben született régi szlavóniai nemesi család sarjaként. Tehát délszláv vérű volt, mint Brodarics, Verancsics vagy akár Szerémi. Apja, Zermegh Mátyás Varasd megyében birtokos, anyja Nyitra megyei magyar nemesasszony, Rajcsányi Julia, Zermegh Mátyás előtt Lászlófalvi Eördögh János felesége. Zermegh neveltetése igen gondos lehetett, erre mutat nagy műveltsége. Hogy mely iskolán szerezte, azt nem tudjuk, mert Ravonyi Mihály, Zápolyai titkára mellett, kitől a "forma scribendi"-t és a "stilus cancellariae"-t tanulta¹⁾ már csak betetőzést nyerhette el alapképzettségének. Tudjuk, mily magas, nagyigényű iskolája volt az akkori magyar királyi kancellária a humanista műveltségnek. Zermegh mint szlavóniai ember kerülhetett Zápolyai mellé, a legnagyobb polcra eljutott magyarországi délszláv ember udvarába. A mohácsi vész után Zápolyai kíséretével ő is jelen volt ennek székesfejérvári koronázásán - előbb II. Lajos király temetésén - s vele ment innen Budára, majd Esztergomba, de Lengyelországba már nem követte az I. Ferdinánd elől odamenekülő Zápolyait, hanem principálisa fivérével, Ravonyi Jánossal együtt hazament a Drávántulra. Itt aztán belekeveredett az itteni testvérharcokba a két király pártja között. Mikor a Zápolyai párt vezére, Frangepán Kristóf elesett, s a Zápolyai párti sereg eloszlott, Zermegh hazament apja birtokára. Nem sokkal utóbb, hogy e harcok elcsendesedtek, hazaérkezett Zágrábi püspökségébe Erdődy Simon is, ekkor még Zápolyai hiva, és Zermegh ennek szolgálatába lép mint egy Zágráb melletti Erdődy vár rationalistája = számvívője. Itt élte át e vár ostromát Ferdinánd csapatai által. Békésebb élet után vágyakozva, elhagyta Erdődy szolgálatát és a szintén Zápolyai párti Várallyai Szaniszló fejérvári prépost íródeákja lett. (1530.) Veszdelmes, de fontos szolgálatot teljesített új hivatalában Zápolyainak, mikor ez Buda várában ostromoltatván Szigetvár ellen küldött katonáit és híveit Zermeghgel hívatta vissza Buda védelmére. Ekkor Várallyai Zermeghgel csempészett be élelmiszerküldeményeket Zápolyai részére, a már kiéheztetés előtt álló Buda várába, ami a hadihelyzetet Zápolyai javára változtatta meg. Zermegh Várallyai szolgálatában, vagyis a Zápolyai pártban maradt, de ekkor, mint maga mondja, megunva a "diuturna et plane inutilis servitus"-t és "accepta licentia" Várallyaitól, Turkovics Miklós és Szentiványi Pál ajánlatára I. Ferdinánd egyik legrégibb és legerősebb hívének, Thurzó Elek országbíró és királyi helytartónak szolgálatába lépett. Thurzó Elek mellett hamarosan meggazdagszik, meg is nősül, talán másodszor, legalábbis nem azt a lányt vette el feleségül, kinek apját, Tomadóczyt

Mihályt a szlavóniai harcok idején ipjának nevezett, hanem Báby Dorottyát, egy Nyitra megyei nemesi család sarját - Zermegh anyja is ebből a megyéből származott - Báby György és Szloponai és Oroszlánkői Katalinnak leányát. Régi gazdájával, Várallyaival fenntartotta a szeretetteljes összeköttetést, szép ajándékot vitt neki 1540 elején, amit ez szintén értékes ajándékkal viszonzott. Ugy látszik Zermegh nem akart egészen szakítani a Zápolyai párttal. Thurzó Elek kinél Zermegh jól gyarapodott vagyonban, 1543 végén meghalt, a hagyatéka körül támadt zavarok elsimitására az özvegy Zermegh Jánost és Szentpétery Jánost küldte ki I. Ferdinándhoz, ki ekkor Speyerben, a birodalmi gyűlésen tartózkodott. Így került Zermegh Németországba. Odautaztában ellátogatott Augsburgban a Thurzókkal rokonságban álló Fugger Antalhoz kölcsönért és támogatásért, amit meg is kapott. Ez volt az egyetlen alkalom Zermegh életében, hogy Bécsen kívül külföldi, művelt, nyugati városokat, embereket megismerhetett. Zermegh talán 1547-ig maradt még a Thurzók szolgálatában. Pár év múlva már a magyar királyi kamara hivatalnoka, 1553-ban kamarai titkár, mikor is hivatali munkái között a Szigetvár megerősítéséhez szükséges költségekkel is kellett ismételtelen foglalkoznia, és a vár állapotáról jelentést tennie - helyszíni szemle alapján. 1557-ben kamarai tanácsos, s ekkor bő alkalma nyílik, hogy a koronára háramlott birtokokból királyi adományokat eszközöljön ki magának, mind I. Ferdinándtól, mind Miksa királytól. 1572-ben nyugdíjaztatást kér, de Miksa csak 1576-ban engedte el szolgálatából teljes fizetéssel, s még 1500 forint jutalomban is részesítette kárai pótlásául. Mert Zermegh egy ideig szépen gyarapodó vagyonát utóbb elvesztette.

Zermegh a kamarai hivataloskodás alatt sok jelentékeny férfluval ismerkedett meg, köztük báró Forgách Simon dunáninneni főkapitánnyal, a történetíró Ferenc testvérbátyjával, ami döntő jelentőségű esemény történetírói pályáján: ez a kiváló, derék katona szólította fel arra, hogy emlékeit megírja, talán azért is, hogy öccsének adatokkal szolgáljon készülő nagy kortörténetéhez. Ez írói munkálkodás mellett Zermegh résztvett Nyitra megye közéletében - itt volt birtokos - s megyéjét az 1582. évi országgyűlésen követként is képviselte. 1584. szeptember 6-án halt meg.

A "Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Ungariae reges usque ad ipsius Joannis obitum", ahogy az 1662. évi amsterdami kiadás címezi, vagy "Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges commentarius", ahogy Schwandtner kiadása közli,²⁾ 1566 után íródott, mert Zrínyi hősitettéről még megemlékezik, és 1526-tól 1540-ig adja elő a főbb magyarországi állami és hadi eseményeket, lényegében Zápolyai János történetét. Zápolyai Zermegh szeretett hőse, és az eseményeket is a Zápolyai pártnak szemszögéből szemléli, csakugy mint Szerémi tette, s azokat csaknem ugyanugy mondja is el, mint az. Közös forrást használhattak, vagy talán-talán Zermegh ismerte Szerémi Epistoláját?³⁾ Helyesebbnek tartom feltételezni, hogy egymástól függetlenül dolgoztak s egyezéseik onnan adódnak, hogy egymással rokon helyeiken mindketten a tényeknek megfelelő hiteles adatokat (személyes élményeket, szóbeli értesüléseket), közismert mondásokat közölnek. Mert Zermegh vagy saját tapasztalatait írja meg Históriajában, vagy amit becsületes, szavahihető férfiaktól hallott.⁴⁾ Ezek egyetlen "forrása", írott műveket nem használt, kivéve talán, talán az egy Szerémit. Okleveleket alig vett igénybe, bár Zápolyai szigetvári csapataihoz küldött párszavas parancsát szószerint közli.⁵⁾ Értesüléseit hiven ismétli, éppoly szavahihető történetet írva, mint amilyen szavahihető információkat kapott.

Zermegh Históriaja (vagy Commentarius) szigorú eseménytörténet, melyben jelentékeny szerepet játszik maga a szerző, aki nagy alaposággal beszél el a hadi és politikai részleteseményeket, melyeket maga is átélt, különösen melyeknek akto-

ra is volt. Epizódokat is szeret beleszőni előadásába, vagy inkább kisebb mellék-eseményeket nagy részletességgel kidolgozni. Így ő jegyezte fel Pilismarót 1526. évi hősi védekezésének legszebb mozzanatát: Dobozí Mihály híres, lovagias tettét. Zermeghnek a történet: emberek cselekedetei, a történetírás pedig e cselekedetek és az azokból összetevődő állami, politikai és hadiesemények hű, pontos és jól szerkesztett leírása, élvezhető formában, szép (latin) stílussal. Az egyes ember sorsa ugyan latens kezében van, ki segíti vagy nem segíti azt, s eszerint szerencsés vagy szerencsétlen annak élete, de a fortuna is játszik az emberrel. Ebből a vallásos és filozófikus felfogásból azonban Zermegh éppugy nem alakított ki egységes történet-szemléletet, mint Oláh, és a középkor és újkor theokratikus történet-szemléletét Zermeghnél éppugy nem találjuk meg, mint a pap- és magánemberként szintén vallásos és Istenhívő Brodaricsnál vagy Oláhnál. Zermeghnél nem Isten bünteti a magyart büntelért a törökkel, mint a Verancsics gyűjtemény névtelen írójánál, de nem szerepel nála a "végzet" sem, mely a magyar nemzetre nehezedik. Zermegh csak egyszer látja az egész magyar nemzet sorsában valami emberi erőkn, számításokon és akaraton felüli hatalom beavatkozását, mikor a pártharcok szörnyűségeit ecsetelve felkiált: azt hiszem, a gonosz szellemek idézték fel ezt a belső háborút!, "credo, malis spiritibus eiusmodi intestinum malum concitantibus." ⁶⁾ De itt is a humanizmus antikizáló fogalmaival él, s nem a kereszténységével. E felfogásához híven Zermegh emberi tetteket, elhatározásokat, akaratnyilvánításokat, gondolatokat, olykor érzelmeket (különösen Zápolyaival kapcsolatban) fest le történetében. Keresi az események összefüggéseit, az emberi tettek okait is, így a legfontosabbat: az országot két pártra szakadását is, amit abban lát meg, hogy I. Ferdinánd hívei vonakodtak Zápolyának hódolni, miután ezt Szulimán Budán behelyezte a királyságba. Zápolyai ekkor országgyűlést hív egybe és hívja a Ferdinánd pártiakat is. De nem sokan jöttek. ⁷⁾ Olykor meglátja a nemzetközi diplomáciai és hadi helyzet befolyását is Magyarország (ill. Zápolyai) sorsára: I. Zsigmond lengyel király nyíltan nem meri támogatni a hozzámenekült Zápolyait, mert félt az akkor nagy szerencsével harcoló V. Károlytól és I. Ferdinándtól. ⁸⁾ Másol Zermegh elmondja, hogy Zápolyának V. Károlyhoz kellett fordulnia, mikor I. Ferdinánddal békét szeretett volna kötni. ⁹⁾ Eszerint a tárgyalásokról Várallyai tájékoztatta Zermeghet. Mások azonban csak egyes embereknek szinte öltetyszerű elhatározásaiban keresi a következő eseménysor elindító okát: az 1538-i nagyváradi békére vezető tárgyalások mintha azért indultak volna meg, mert Zápolyai egyszer csak elhatározta magát, hogy most már békét köt I. Ferdinánddal. ¹⁰⁾ Vagy Gritti kormányzó kinevezése, mintha Zápolyai egyszerű hálójára lenne, amire másfelől Laski beszélt volna ezt rá. ¹¹⁾

Valószínű, hogy ama mélyebb bepillantások a magyar események összefüggéseibe a nemzetközi helyzettel Zermegh informátoraitól származnak. Talán ilyen, hadvezérektől, katonáktól kapott értesülés Zermegh azon megállapítása is, hogy I. Ferdinánd Erdélybe küldött hadvezérét, Fels Leonhardot sikerei ellenére azért hívta vissza, mert annyira megrendítette másik hadvezérének, az Eszék ellen operáló Katzianernek súlyos veresége. Katona-informátoraitól hallhatta azt is, hogy Katzianer akkor hibázott, mikor tulajdoson mészé nyomult előre egészen Eszékgig, maga mögött hagyva török kézen levő várakat, s bízva a rácok ígéreteiben.

Sok jelentéktelenséggel néha élesen tud jellemezni, mert - miként a legtöbb eddigi magyar történetíró, kit megismertünk - Zermegh sem mulasztja el szereplőt pár szóval szépen és elevenen jellemezni. Bár nem jellemzésül szánta, mégis ropant karakterisztikus az epizód, mikor Zápolyai kedvenc szarvasa istállója kerítésének egy karójába ugorva elpusztult, és ugyanakkor kedvelt katonája Szatmárnémeti ostrománál elesett, s mindez Zápolyait oly haragra lobbantotta, hogy a hadifogságba

esett szatmári várkapitányt - magyar embert - karóba huzatta, a színtén magyar hadifoglyokat pedig leölette. Semmivel sem jellemezhetne volna jobban Zermegh ezt a gyáva és gyenge, de kegyetlen véreskezű embert, aki csak nagyurakat nem mert bántani, mint ezzel az embertelen bosszúval. Mégis szöges ellentétben ezzel az akaratlan jellemzéssel Zermegh nem győzi Zápolyai jó tulajdonságait eléggé ékes jelzőkkel dicsérni: "Mitis, chirstianus, bonus princeps", ki óvakodik a keresztény vérontásától stb. stb. I. Ferdinándra egy értékelő szava sincs, se jót, se rosszat nem mond róla. A többi szereplő jellemét vázolja, elismeri az érdemeket, megbecsüli a derék jellemet, de ahol mást lát, ott sem vádaskodik, inkább szelid és jólelkű ember benyomását keltve. Csak "Iván cárt" kárhoztatja súlyos kifejezésekkel, miket már idéztem.¹²⁾ Érzékeny lelkének mérhetetlenül fáj a kegyetlenség, mellyel a magyar pusztítja a magyart, kegyetlenebbül még a töröknél is. Mint erősen gyakorlatias érzékű embert - egész életében gyakorlati pályán, a pénzügyigazgatásban működött - az ország javainak pusztulása is bántja. Csak pártellentéteket lát: I. Ferdinándét és a törökös Zápolyaiét, de nem lát szociális ellentéteket, így nemes és jobbágy között sem, sőt előadásában a társadalom e két rétege mindig együtt cselekszik: mindkét párt nemeset és jobbágyot hív fegyverbe harcaihoz, pl. a szlavóniai polgárháboruban.¹³⁾ Őt magát pedig jobbágyai mentik meg, mikor a szlavóniai harcokban Frangepán Kristóf eleste után a Zápolyai tábor szétszaladt. És nem lát különbséget Magyarország lakói közt nemzetiség szerint sem, Zermegh, a délszláv vértű magyar nemesember.

Előadása igen érdekes, áttekinthető, epizódjai ellenére sem széteső. Szerkesztési elve az események időrendi előadása, noha egy helyt elég súlyosan vétett az időrend ellen. Mint történeti forrás elsőrendű, szavahiható, bár határozottan Zápolyai felé hajlik, s az ország két pártra szakadásáért - már említettük - I. Ferdinánd hivatát okolja. Talán befolyásolhatta az a keserűség is, amit Miksa király ellen érzett - művét 1566 után kellett írnia, mert Zrínyi Miklós hősi tettéről még megemlékezik -, amiért Miksa kamarai hivatalnokként nem jutalmazta oly mértékben, ahogy ő ezt elvárta volna.

Zermegh műveltségben, Liviuson képzett szép latin stílusában, érzelmi finomságában, gondolkodása emelkedettségében Brodaricshoz, Verancsicshoz, Zápolyai nagyműveltségű humanista főpapjaihoz áll közelebb, semmint a parlagias Szeréméhez. S ha Historiája vagy Commentarius-a nem is pótolja azt a veszteséget, ami azal érte a magyar történetírást, hogy Brodarics nem írta meg kora történetét, Verancsics éppen csak az anyaggyűjtésbe kezdett bele, Oláh pedig nem jutott túl a tervezgetéseken, legalább Szerémi Epistoláját ellensúlyozza. A "Historia" szép humanista írásmű, ha nem is valami mély történeti gondolkodás alkotása. A pozitívista történetirodalomnak azonban jelentékeny terméke a XVI. sz. közepéről.

Kiadás, az idézett Amsterdami, 1662-ből R M K III., 2157. és Schwandtner-féle, II. (Fol.) 383-415. Fenti lapszám idézeteim a Schwandtner-félére vonatkoznak.

Irodalom. Istvánffy Miklós, (R M K III., 2157.) az amsterdami kiadás bevezetésében. Sörös Pongrácz, Zermegh János és munkája. (Századok, 1907. 97-118. és 219-235.) Molnár Szulpic, Zermegh J. és emlékirata. Kőszeg, 1896. (ism.: Századok, 1896. 741-744.) Wales E., Z. J. emlékiratai mint művelődéstörténeti kútforrás. Pozsony. 1907. (disszertáció.)

Jegyzetek

- 1) Historia vagy Commentarii, 389.
- 2) SS. (Fol.) II., 382-415.
- 3) Erre mutathatnak következő részletei: Zápolyai Vergilius-idézete: Flectere si nequeo superos... a török szövetség mentegetésére, vagy Gritti megölésénél: ki volt adva, hogy magyarokat nem szabad bántani, s így is történt, a törököt mind levágták "oppidanis et Hungaris servata fides." Így Zermegh. "Et domini jusserant, quod Hungaros ledere nequeant, haud (sed) solummodo Turcos, Judeos et Grecos. (Szerémi, 337.) Egyszer még Szerémi kedvelt "lator" jelzője is kiszalad írónk fil-noman metszett tollából, igaz, "Iván cár"-ra alkalmazva. (387.)
- 4) Quae scripturus sum, mondja, non omnia vidi oculis, sed a viris integris et bonae fidei audiui. (389.)
- 5) 402.
- 6) p. 401. Oláh: micsoda κακοδαίμων vetett engem a belgák közé!
- 7) Hi, qui metu coacti Ferdinando paruerant, tacite tamen fidem Johanni datam retinebant. Alii, qui ex fidelibus facti fuerant perduelles, obedientiam praestare recusarunt. Hinc orta est in regno divisio in duas partes, terribilis et exsecranda tumultuatio... (p. 401.)
- 8) "Tunc enim domus Austriaca, tenente imperium Carolo V. -o, multis victoriis, quam contra Turcas, quam contra Pontificem et regem Galliarum, clara erat." (p. 392.)
- 9) 405.
- 10) Post haec Joannes cogitare coepit, si qua ratione solida pax jöhetne létre. (405.)
- 11) Haec dum ita fiunt recordatus Johannes beneficium Gritti. (p. 404.)
- 12) 386-387.
- 13) 389.

Mindszenti Gábor

Zápolyai belső embere volt, olyasféle szerepet töltött be körülötte, mint Szerémi, poharat nyújtott urának, mikor az betegsége vizet kért és segített neki az öltözködésnél. Ennyi az, amit személyéről, életéről tudunk, mert ennyi az, amit magáról Zápolyai János haláláról írt művecskéjében maga elárul. Érzelmes kedélyű, elég jó tollú író, aki érdekes leírását adta Zápolyai utolsó hónapjainak és halálának. (1540. márciustól 1540. július 21-ig.) Történetírás-történeti szempontból csak annyiban jelentékeny mű, amennyiben az első magyar nyelven írt történeti munka, egy kisigényű kortörténeti kísérlet, voltaképp két esemény: a Majlát-Balassa-féle erdélyi elpártolási mozgalom és Zápolyai röviddel ezután bekövetkezett halálának elbeszélése, mely azonban érdekesen, bensőségesen világítja meg Zápolyai budai udvarának életét, gyenge egyéniségének végső elerélytelenedését, amit a jólelkű szerző jószívűségnek vélt, és Zápolyaival elmondott valóban nemes szavakkal illusztrált. Állandó jelzője uráról: jámbor, istenfélő király. Semmi tekintetben nem éri el Szerémi kortörténetét, s azt csak érzelmei finomságával, gondolkodása nemességével múlja felül.

Eredeti kézírata nem maradt fenn, kissé gyanús körülmények közt a nem nagyon megbízható Benkő József 1789-ben másolta az állítólagos eredetiről, melynek címe lett volna: Mindszenti Gábor diariuma öreg János király haláláról. Benkő másolata felületes, előfordulnak benne magyar szavak, melyek a XVI. századi magyar nyelvben még ismeretlenek: eziránti (16.), örömhang (7. és 8.), keresztény (14.), Horváth János, Reformáció, 115.) Eckhardt S. azon a kézíraton, melyből Kemény J. gróf a könyvet kiadta, megtalálta Benkő Józsefnek bejegyzését. Eszerint Benkő gr. Teleky Lajostól kapta a kéziratot, melyet lemásolt s mely erdélyi országgyűlési cikkelyekhez volt fűzve. Eckhardt Benkő felületes másolásának tulajdonítja a szöveg sok neologizmusát, amiben igazat kell neki adnom.

Kiadták: Kemény József gróf és Nagyajtai Kovács István, Erdély-ország történeti tára. Kolozsvár, 1837. I., 7-19. (az idézett lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak), és Magyar Könyvtár 168. sz. Bp. 1900. Balló Istvántól.

Irodalom: Eckhardt Sándor, Egyet. Phil. Közlöny. 1943. 74-75. Pintér, 1930. II. 150-151. és 154. L. legújabb: Horváth J., A reformáció jegyében. Bp., 1953. pp. 115-118.

Második János Magyarország választott királyának második Szulejmán
török császárhoz menetele, rendje és módja

1566-ban, az eseményekkel szinte egykoruan magyar nyelven írt teljes hiteles beszámoló egy szemtanu részéről, bizonyára a János Zsigmondot Szulejmán elé kíséző erdélyi főurak valamelyikétől. (Pusztán feltevés, hogy Bánffy Gergely a szerzője, ami mellett egyetlen érv, hogy ez is ott volt János Zsigmond kíséretében.) Mindezenesre az író jelen volt a zimonyi hódoláson, s János Zsigmond környezetében saját szavai szerint bejutott a szultán sátrába is: "mi is más sátorba menvén", mondja magáról azt adva elő, hogy János Zsigmondék eltávoztak a szultántól. (p. 30.) Bárki legyen is az író, művecskéje inkább valami hivatalos beszámolóknak látszik, mint az események megörökítése céljából, tehát tulajdonképpen történetírói indokból és célzattal írt munkának. Az író egyébként erősen János Zsigmond párti és török barát, a legnagyobb hódolattal és ámulattal, sőt szeretettel írt Szulimánról, - büszkén ismétli, hogy ez Jánost "szerelmes fiának" nevezte - s a magyarság igazi ellenségének a németet látja. Az írásnak határozott célja védelmezni János Zsigmond e lépését, melyet már akkor is erősen elítéltek. Mint kétségtelen hiteles forrásnak van csak jelentősége. Ezt használták fel Forgách Ferenc és Brutus Mihály, Szamosközy valószínűleg csak Brutus közvetítésével írta át, Istvánffy pedig - úgy látszik - Forgáchéval. 1)

Kiadása: Kemény J. és Kovács I., Erdély-ország tört. tára. I., 33-50. Értékes bevezetés, l. u. ott. 23-32.

Jegyzet

1) L.: Székfü, Szamosközy, 12. l. jegyzet.

Zsámboky János

Nemcsak a magyar történetírásnak, hanem az egész magyar szellemi életnek nagy hiánya volt a XVI. sz. közepétől, hogy jelentékeny kortörténeti anyaggyűjtés és feldolgozás mellett nem volt az egész magyar történetnek a kor ízlését kielégítő kinyomtatott kidolgozása. Igaz, Thuróczy krónikája nyomtatásban is megjelent, de ez már megjelenésekor elavult, s a XVI. sz. -ban inkább csak a népi történetírásnak - Tinódinak s a históriás énekek íróinak - szolgál forrásul, míg a szintén kinyomtatott Budai krónika egyenest feledésbe merült. Thuróczynak külföldi tudományos történetíróknál volt sikere, német történetírók - Aventinus - felhasználták, Hanns Haugen lefordította németre, megjelent 1534 és 1536-ban, és Wimpfling nyilván órá céloz, mikor Epitome-i bevezetésében azon nemzetek között, melyeknek már megírták egész történetét, felsorolja a magyart is. ¹⁾ Hiszen Bonfini Decasai ekkor még csak kéziratban lappangtak!, s midőn végre annak kiadására gondoltak, az egyes kéziratokat, teljesekeket és töredékeket úgy kellett összeszedni azok tulajdonosaitól, még külföldiektől is. Márpedig a magyar közönség számára Bonfini monumentális műve adta azt a szöveget, melyre mind a tudományos történetírásnak, mind a művelt olvasóknak szükségük volt, s ennek első ízben való kiadása egy erdélyi szász ember, a besztercei Brenner Márton érdeme.

Brenner azonban csak az első három Decast közli, a Mátyás koronázásáig terjedő részt, amiből tehát éppen a Mátyást dicsőítő utolsó másfél decas hiányzott. A teljes Bonfini kiadására vállalkozott azután Zsámboky János, és érdemeket szereztek Bonfini kiadása, főleg a különböző lappangó kéziratok felkutatása körül Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, a Révay bárók, s mások is. Zsámboky János, az első teljes Bonfini közrebocsátója, kora egyik kiváló tudósa, a bécsi kulturkör egy jelentékeny alakja a XVI. sz. második felében. Ismeretei a legkülönbözőbb tudományágakra terjedtek ki: orvos, amellet kiváló filológus, aki 11 nyelven beszélt, s egyes klasszikus írók munkáit gondos kritikai kiadásokban közrebocsátotta. De történettudós és éremkutató is. Miksa és Rudolf császárok és magyar királyoknak nemcsak udvari orvosa, hanem történetírója is. Humanista lévén, verseket is írt, s emblema-gyűjteménye - rejtett vonatkozású képekhez írt bölcselkedő verses magyarázatai - európaszerte nagy kedveltségnek örvendettek, sok kiadást mértek, néhányuk még Shakespeare drámáiba is bejutott. (Pintér, II., 505.) Híres volt nagy könyv- és éremgyűjteménye, igen értékes kéziratai ma a bécsi Hofbibliothek- (Nationalbibliothek)-ban őrzöttek. Róla neveztetett el, mert az ő birtokában volt a magyar krónikák egyik fontos kézírata, a Zsámboky-codex.

Zsámboky elég változatos életpályát futott be. Született Nagyszombathan 1531-ben, apja, Péter "civis et habitator Tirnaviensis" volt, néha nobilissnak is mondatik anyakönyvekben, oklevelekben. János már az új Lutheri tanok híve, 1545-ben a wittenbergi, 1550-ben a strassburgi, 1552-ben a párizsi egyetemet látogatta, legutóbbi bölcsészeti karán magisteri címet nyert. 1555-ben Páduában orvossá képezi ki magát, - hova Istvánffy Miklós, a majdani történetíró és Bona György, Oláh Miklós

unokaöccse nevelőjeként jutott el - 1557-ben talán tanított a bolognai egyetemen. Rengeteg utazása közben - előkelő magyar ifjak nevelőjeként - bejárta Európát Antwerpentől Nápolyig. Vándorlásai közben többször hazalátogatott Nagyszombatba és Bécsbe, míg 1564-ben a császárvárosban telepszik meg véglegesen. Miksa király és császár udvari történetírójává és orvosává nevezi ki, mely hivatalait megtartotta Rudolf alatt is. Bár anyagi helyzete nem volt mindig kedvező, gyönyörű könyvtárát és éremgyűjteményt szerzett. Szülővárosába nemcsak el-ellátogatott, hanem annak ügyeiben is eljárta a bécsi hatóságoknál. 1584-ben halt meg Bécsben.

A magyar történetírásban nem annyira önálló kortörténeti dolgozataival, mint két nagy kiadványával: Bonfini Decasainak és Ransano Indexeinek közrebocsátásával - mindkettőt kiegészítve saját koráig - biztosított magának előkelő helyet. Ez a két nagyszabású krónika-kiadás, amelyhez fogható a magyar tudomány addig nem alkotott, pótolta Oláh Miklós meg nem valósult tervét egy nagy magyar történeti szintézis összeállításáról, amely bizonyára éppúgy Bonfinin nyugodott volna, mint egyetlen elkészült fejezete, az Attila is, mely tulajdonképp Bonfini megfelelő részének parafrázisa.

Különösen Bonfini közrebocsátása volt döntő jelentőségű.

Zsámboky - mint Bonfini kiadásához írt második ajánlásában Révay Ferenchez írja - mindig sajnálta humanista idegenkedéssel, hogy a magyar Annalesek (Thuróczy) nem adnak mást, mint a "nuda, simplex rei veritast". De mikor megismerkedett Bornemissza Pál erdélyi püspökkel, ez amellet, hogy sokat beszélt neki a jelenkor haditetteiről, felhívta figyelmét Bonfini hatalmas művére. Hogy tehát ez a nagy (már teljesen humanista izléssel készült) magyar történet a külföldön, s annak tájékoztatására egész terjedelmében megjelenhetett, ahhoz - ezek szerint - Bornemissza adta az ösztönzést.²⁾

Hogyan jutott Zsámboky a Bonfini kéziratokhoz? A címlapon sok kézirat felhasználásáról ír, második ajánlásában Révay Ferenchez - az elsőt Miksa királyhoz intézte - azt mondja, hogy tíz könyv kéziratát - a IV. decasét - a Révay bárók könyvtárából kapta meg, ötöt - az V. decas első felét - Forgách Ferencről. Az első három decas már - mint említettem - Brenner buzgalmából nyomtatásban is napvilágot látott, de Zsámboky Istvánffy Pál kéziratot példányát vallja mintájának, a "budai autográf" hibás másolatát, melynek hibáit azonban - állítja - nagyjából kijavította. Zsámboky nem változtatott Bonfini szövegén, csak a hum történetbe iktatta be Oláh Attiláját. (Attila halála utánra, D.I., L. VI. 1568. kiadás pp. 107-136.) Az ő önálló munkája csak abból állott, hogy a Bonfini szöveghez függelékképpen hozzáfűzte saját feldolgozásában az 1496-tól - Bonfini szövege ez évnél szakad meg - 1526-ig történeteket. A mohácsi vésznél átadja a szót a nála sokkal jobban értesült Brodaricsnak. (p. 756.) Ehhez csatolja, megint saját fogalmazásában mondanivalóit I. Ferdinánd uralmáról (pp. 774-790.), és saját gyászbeszédét és gyászverselt és szeretett fejedelme halála felett. (pp. 790-796.) Következik mintegy függelékképpen I. Ferdinánd történetéhez Zsámboky négy régebbi kortörténeti műve: 1. Narratio-ja Eger dicsőséges védelméről 1552-ben, melyet I. Ferdinánd kívánságára Tinódi énekéből írt át latin prózára, 2. Obsidionis Szigeth brevissima expositio, Sziget 1556. évi ostromának sikeres visszaveréséről,³⁾ végül két, szintén önálló monografiaszerű leírás, 3. Temesvár bukásáról és 4. Tokaj elfoglalásáról Schwendi által.⁴⁾ Felveszi kiadványába saját művei közül Reges Ungariae című, Forgách Ferencnek ajánlott, és Bécsben 1557-ben önállóan is megjelent⁵⁾ rövidke verses jellemzést a magyar királyokról, Mátyás és III. Frigyes két szerződésének szövegét s a Mátyás-kori "salariatus regni contra hostes" jegyzékét.

De csatolt Bonfinihez Zsámboky még külföldi íróktól származó műveket is, és

hozzáfűzte Bakschay Ábrahám rövid király-krónikáját is mintegy az egész publikáció zárókövéül, olyan időrendi mutatóféleként a fő állami-, hadi eseményekről, hiszen Bonfini nagy humanista szóáradatához, melyben az események, adatok elmerülnek, szükséges segédeszköznek látszhatott egy ilyen "pozitívista" ösztövért adatközlés.

Zsámboky tehát a maga és más írók munkáinak egész sorozatával igyekszik kiegészíteni Bonfini nagy művét. Helyes, lelkiismeretes eljárás, de inkább forrásközlés, semmint a források egységes feldolgozása egy kompozícióban az író szempontjai szerint. De Zsámboky inkább filológus és messzetelektől kiadója mások műveinek, mint önálló történetíró.

Ransano Epitome-inek kiadásában is lényegében úgy járt el, mint Bonfini Decasai edíciójánál. Ransano Indexeinek számát XL-re egészítette ki, saját fogalmazásában fűzve hozzá Mátyás utolsó éveinek meg a két Jagellónak történetét és I. Ferdinándnak, valamint Zápolyainak kezdetét. Ebben a kiadványában is közölte saját átdolgozását Eger vára megvédéséről 1552-ben,⁶⁾ s ez elé is tűzött érdekes ajánlást Miksa királyhoz.

Zsámboky jobbára hadi eseményekről írt, hiszen minden önálló munkája egy-egy várostrom történetét adja elő - mégis nagy figyelmet szentel a politikai helyzetek alakulásának, és várostrom leírásait a kül- és belpolitikai előzmények széles körű kidolgozott keretébe helyezi el. E várostrom leírások - Zsámbokynak mondhatni egyetlen önálló kortörténeti munkái - másfelől nem mások, mint egyes kiváló várpáncsokok: Dobó István, Mekchey István, Horváth Stancsics Márkus, Lossonczy István, Schwendi Lázár akcióinak előadása, le a névtelen katonákig, amihez még e derék vitézek beható jellemzése járul.

Ami Zsámboky módszerét illeti: ő tudja ugyan, hogy le kellene hatolnia az első forrásokig: az események szem- és fültenul szavahihető elbeszéléséig, mégis legszívesebben egyszerűen átveszi mások értesüléseit: másodkézből dolgozik. Nem riad vissza a szenzációnak, leleplezőszerű híresztelésektől sem, nem tud ellentállni az "érdekesnek": feljegyzí, hogy Beatrix mérgezett fűgét adott volna Mátyásnak, s beír munkájába pár adomaszerű epizódot, így II. Ulászlóról, amit aztán átvett tőle Heltai is. Igen szívesen jellemzi szereplőit, melegen méltatja azok érdemeit, példaadásul is, de meg mert költői lelkülete is ilyes szubjektív megnyilatkozások felé hajlítja.

Önálló dolgozataiban a valóság, a tények pontos közlésére törekszik ugyan, mert mi másért hivatkoznék állandóan azokra, kik már valamit "jobban" megírtak, s ezért őt felmentik egyes dolgok közlésétől, de udvari hivatalnoki helyzete és két fejedelme iránti szeretete határozottan a Habsburg érdekek hirdetőjévé teszik. I. Ferdinánd trónrajutása jogosságát Zápolyaival szemben még az időrend tekintetbe nem vételével is igyekszik hangsúlyozni.

Igy dolgozik Zsámboky mint történetíró a gyakorlatban. De adott ő elméleti fejtegetéseket is történetírásról, előbb Ransano, majd Bonfini kiadásának ajánlásában, melyek nem egészen fedik a gyakorlatban követett módszereit.⁷⁾ Történetet azért írnak - elmélkedik Ransanohoz írt ajánlásában Miksa király előtt - mert az emberi természetet a bűn annyira meggyengítette, hogy emlékezőtehetségük sem nem elég tág, sem nem elég hű a dicséretes és bűnös cselekedetek emlékezetben tartásához. És miért kell emlékezetben tartani e tetteket? Mert abból az utókor hasznot merít, különösen a fejedelmek és kormányzással foglalkozó, s arra hivatott férfiak. A magyar történetírásnak még külön jelentősége is van: meg kell ismertetnie a külfölddel, a nyugati kereszténységgel a dicső magyar multat s a jelen vitéz küzdelmeit a török ellen, hogy ezeken a keresztény fejedelmek felbuzduljanak Magyarország és a magyar nép megsegítésére.⁸⁾ A történetírás tárgya: az Isten gondviseléséből történt,

vagy az emberek nagyravágyásából vagy vakmerőségéből végrehajtott tettek (események), azok előzményei (initia), okai, lefolyása, az uralom változásai, s az egyes emberek szörnyű büntetésével vagy nagy és dicséretes eredményei. Ezeket a történetírás mintegy tükröképp mutatja meg.⁹⁾ A történetírás csak a hasznos, a valódi, közérdekű (publica) dolgokkal foglalkozik, és a politikával és kormányzással.¹⁰⁾ A történetírás legyen igazság- (valóság) szerető, időrend tekintetében helyes, ítéleteiben pártatlan, s ne akarjon senkinek igazságtalanul kedvezni. Legyen igaz, jól elrendezett, rövid, s ezáltal áttekinthető, nem érzelmes (affecta) vagy bőbeszédű (multiplex).¹¹⁾ Ez a munkálkodás nagy képességeket követel, s ezért a történetírót is nagyra kell becsülni. A történetíró előadásában - narratio - válassza ki a megfelelő kifejezéseket, ne feledkezze meg a stílus választékosságáról sem, hiszen a történetírás - mondja Révayhoz intézett ajánlásában ugyancsak Bonfinihoz - nem lehet pusztán a "nuda simplex veritas" előadása, miként a magyar annalesekben. De meséket ne fűzzön be az író történetébe, s csak a legszükségesebb kitéréseket alkalmazza, és lehetőleg tartózkodjék a véleménymondástól. Így fogja a történetíró elérni, hogy az olvasó a historiát az élet tanító mesterének és az igazság fényének tekintse.¹²⁾

A történetírás műfajai Zsámboky szerint: általános történet (világtörténet), egyes részek története (nem mondja meg, hogy területeké vagy koroké), meghatározott szempontból való feldolgozások (propter unum scopum), életrajzok, az olyan történetírás, mely az időrendre fekteti a fősúlyt, (nonnulli temporum rationem singularibus conservare voluere), és történeti művek magyarázatai (exegeses, ő görög betűkkel írja ki!). (Ajánlás Bonfini kiadásában Miksához, p. 6.) A történetírás tulajdonképpen filozófia, fejtegeti Zsámboky Miksa király előtt Ransanéhoz írt ajánlásában, mert hiszen nincs bölcsőbb dolog az időnél (sapientius... tempore nihil invenitur), mely előtt nincs titok, s mely mindent napvilágra hoz, megőrzi a régen történtek emlékét és feltárja azt az utókor előtt. Ehhez csatlakozik az igazság (valóság, veritas), ami pedig a legfőbb bölcsességi (quae simplex et omnium rerum est princeps sapientia). Ennek a bölcsességnek tolmácsa és a tanuja a történet, és olykor egyetlen példa a történetből jobban hozzásegíti a fejedelmet - itt Zsámboky ismét fejedelem: Miksa király előtt szónokol - a dicsőséghez és győzelemhez, mint a filozofálgatás végnélküli szórásálhasogatásai. De azért nem tagadja a bölcselkedés¹³⁾ hasznos voltát sem.

Más a történetírás és más a drámaírás, mondja Zsámboky, és kifejti azt is, hogy mily előadási eszközök valók az egyikbe, milyenek a másikba. Nem térek ki ezekre a fejtegetésekre, melyek bizonyára érdekelhetik az irodalomtörténetet is. Általában: Zsámboky ez elméleti fejtegetései történetírásról nem annyira a források felkutatásának, minéműségének, fajtáinak, valamint a kritikának kérdéseivel foglalkoznak, hanem az előadással, a történetírás gyakorlati, hasznossági, tanító, propagandisztikus céljaival, s csak egészen általánosságban hangsúlyozzák a valóságra törekvést és pártatlanságot. De arra Zsámboky nem ad utmutatást, hogy hogyan kellene ezt a valóságot felkutatni. Különböző e fejtegetéseket a korabeli nagyszámu német és egyéb külföldi történeti módszertan-félék - leghíresebbjük és legfejlettebbjük Jean Bodin Methodus ad facilem historiarum cognitionem-je (Paris, 1566.) - lecsapódásának kell tekintenünk. Magyarországon azonban ritkaság lévén az ilyen elméleti fejtegetés, azzal részletesen kellett foglalkoznom. (Bernheim, Lehrbuch, 1908. 220.)

A magyar történetírásnak Zsámboky egész határozott propagandisztikus célkitűzést adott: egyfelől felkelteni a külföld figyelmét Magyarország iránt, másfelől befelé, az ország közvéleménye felé lelkesíteni az itt harcoló vitézeket a török elleni

harcra. Minthogy Zsámboky jól ismerte Tinódi költeményeit, el kell ismernünk, hogy a népének Tinódi ki ugyane célokat hangoztatja befolyásolhatta az európai hírtudó. A magyar közvélemény felé irányított buzdításokból, elsősorban a török ellen küzdő magyar vitézek számára szép szavakat talált, melyek közül kiemelkedik a Lossonczy Istvánnal a temesvári őrsg előtt elmondott beszéd. Ebből jól kitűnik Zsámboky erősen vallásos történet szemlélete is: Isten nélkül "omnes eventus sunt infelices." (Ez Tokaj elfoglalásáért mondott hála-szava. Bonfini, 1568. p. 820., a továbbiak azonban már Lossonczy beszédéből valók): a férfi arra született, hogy Istent és királyát szolgálja, hazáját pedig védelmezze, melyért s a királyért mindent el kell viselnie. A jutalom, amit mindezt remél, Istentől fog jönni a túlvilágon, a földön pedig az utókor megemlékezéséből. Tehát nem többé a középkor naiv anyagi ellenérték követelése a királytól (birtokadományok stb.), hanem a vallás és a földi dicsőség: az égi és földi örök élet idealisztikus kívánása. (Tinódi már anyagiasabb: ő ideszámítja a prédát is!) Isten mellett az ember a földön történő események alakítója: Sziget dicső megvédése 1556-ban "secundum Deum ac pientissimum regem Ferdinandum maximam partem industriae Marci Horváth iure tribuendum censeo." (14)

Zsámboky előadása érzelmes, patetikus, néha szónokias, stilusa Ciceron iskolázott, erősen bőbeszédű. A költő sokszor föléjekerekedik a történetírónak. Felteszi még az ő munkáiban valami elnagyoltság, hogy ne mondjam, felületesség, mint ha többet írna, mint amennyit gondosan ki tud dolgozni. Maga is érzi, hogy dolgozatai meglehetősen vázlatosak, és Eger története végén bocsánatot is kér ezért: "si quid praeteritum fuit, aut pro dignitate minus polite ob res et nomina dictum, venia detur." (p. 807.)

Zsámboky történetírói és kiadói munkássága mellett még a magyar törvények kiadása körül is érdemeket szerzett: hogy Mossóczynek segédkezett a Corpus Juris nyomtatása körül, azt Mossóczy fejezetében említem, itt csak annyit, hogy kiadta Werbőczy Hármaskönyvét is Bécsben, 1581-ben, (R. M. K. III., 704.) és hogy Bonfini második frankfurti kiadásához 1581-ben függelékül hozzászította a magyar decretumokat, "melyekről a szövegben szó esik." Tehát a Törvénykönyvet történeti kiadványa illusztrálására adta közre, nem jogi céllal. Kibővítette e második kiadását még I. Ferdinándról és (II.) Miksáról írt gyászbeszédeivel, valamint Rudolf koronázásának, s Sziget és Gyula 1566. évi bukásának leírásaival, továbbá II. Lajos és Mária, meg I. Ferdinánd és Anna házassági szerződéseivel, végül maga szereztte három Gnomae generales-ével. Viszont kihagyta az 1568-i kiadásában közölt "Salariatibus regni Hungariae"-t és saját verses krónikáscskáját a magyar királyokról. - Így bővülve jelent meg Bonfini 1606-ban Hanauban, és 1690-ben Kölnben is. Zsámboky - lelkiismeretes filológusként és humanista szokás szerint - valamennyi kiadványához bőséges betűrendes név- és tárgymutatót illesztett.

Külföldi olvasóközönség számára készült Zsámboky egy további kiadása: Alvaro Gomez életrajza Francisco Ximenez bíboros, híres spanyol államférfiről, (meghalt 1517-ben). (R. M. K., III., 707.) Mert Zsámboky mint a bécsi udvar történetírója a német közönség számára is dolgozott a hatalmas Habsburg birodalom többi országai történetéről is.

Még egy térképét sem hagyhatom említetlenül, melyet Zsámboky Magyarországról rajzolt meg, mely azonban csak halála után, 1592-ben jelent meg. (RMK. III., 829.)

Magyar történeti munkái kiadásai: Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades Quatuor cum Dimidia... Vna cum rerum ad nostra usque tempora gestarum appen-

dicibus aliquot... Accessit etiam locuples Rerum et verborum toto Opere memorabilium Index. Basel, 1568. (Fent mindig ezt idéztem.) - Az említett törvénytár és egyéb bővítésekkel: Frankfurt/M., 1581., majd Hanau, 1606., Köln, 1690. (RMK. III., 570. Hanau, 1606. 705., 706. 1027. 3633.)

Ranzanus Petrus, Epitome Rerum Ungaricarum. Opera J. Sambuci. Bécs, 1558. (RMK. III., 448.)

Sambucus, Joh., Rerum ad Agriam an. 1552. gestarum narratio. Bécs, 1558. (RMK. III. 449., függelék Bonfinihoz és Ranzanohoz.)

Sambucus J., Obsidio Zigetliensis an. 1556., Bécs, 1558. (RMK. III. 450.)

Sambucus J., Reges Hungariae. Item Jani Pannonii... Eranemus nunc repertus. Bécs, 1567. (RMK. III. 557.)

Reusner Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia gestarum narrationes. Frankfurt, 1603. adja Zsámboky Narratioját Sziget 1556. évi, és Eger és Temesvár 1552. évi ostromáról.

Irodalom: Pintér, II. Bp. 1930., 520. 526. 527. Orbán János, Zsámboky János, Sámboy Jánosról. Szeged, 1916., a költővel és irodalmárral foglalkozik. Gulyás Pál: Sámboy János könyvtára. Bp. 1941. Gerstinger, H.: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. Wien. 1926. Illésy János, Sámboy J. történetirőről. (Századok, 1899. 524-532. - Kóssa Gy., Adatok S. J. életéhez. (Irod. tört. közl. 1908.) - Várady I., Relazioni di Gl. Zs. col umanismo Italiano. (kny. 1936.) Bach E., Un humaniste Hongrois en France. I. S. et ses relations littéraires. 1551-1584. Szeged, 1932.

Jegyzetek

- 1) Wimpfeling, Jacobus, Epitome rerum Germanicarum. Strassburg, 1505, utána sok újabb kiadás.
- 2) Bornemisszának volt magának is egy kortörténeti munkája, vagy legalábbis feljegyzései kora eseményeiről, hiszen Forgách Ferenc ezt kölcsön kérte tőle saját Commentarii-jei kidolgozásához. Lehet, hogy Bornemissza csak a maga használatára szánta feljegyzéseit, Forgách legalábbis erősen igéri neki, hogy adatait titokban tartja. Mindenesetre a magyar történetírásnak meg kell emlékeznie erről a férfiről, aki ily élenként érdeklődött a magyar történetírás nagy kérdései iránt, s ily határozott befolyással, sőt üsztönnéssel volt kortársai történetirői munkásságára. Működése szinte Verancsics, vagy később Szuhay sőt Pázmány Péter hasonló tevékenységéhez, hatásához hasonlítható. Ugy vélem, legalábbis remélem, Forgách Ferenc ezt a férfiről is szigorubban ítélte meg a kelleténél, mert Bornemissza Pál egyike azoknak, kiket Forgách a legmegvetésreméltóbb, egész műveletlen, lelkileg bárdolatlan egyéneknek jellemzett.
- 3) Megjelent önállóan is Bécsben, 1558-ban. (RMK. III. 450.)
- 4) Expugnatio arcis Temesvár an. 1552. és Expugnatio arcis Tokaj an. 1565. per Lazarum Schwende.

- 5) RMK. III. 557.
- 6) RMK., III., 448. Bécs, 1558.
- 7) Ransanoját Miksa királynak ajánlotta, Bonfinijét ugyancsak neki s a magyar rendeknek, egy második ajánlólevélben pedig Révay Ferenc bárónak, kitől egyik Bonfini kéziratát kapta.
- 8) Bonfinihoz írt ajánlás Révay Ferencnek.
- 9) Omnium hominum vita et memoria quaedam est historia. (Ajánlás Miksának Bonfinihez.) Quae providentia summi Dei vel hominum ambitione et prorupta audacia suscipiuntur aut gesta sunt, velut in speculo imagines, ita historiae nobis cum inutilis, causis, progressibus, eventibus, mutationes imperiorum, conversiones, translationes, singulorum quoque horrendas poenas, virtutes omnium laude maiores repraesentant. (u. o.)
- 10) Historia nisi utilia et vera et publica nihil sumit, et ad politiarum consuetudinem plerumque et gubernationem revocat. (Bonfini kiadáshoz ajánlás Miksához.)
- 11) Zsámbocky mindezt részben negative adja elő: Tria sunt... quae rejici debent: 1. cum res ficta et mendax est, 2. cum temporibus non consentit, 3. quando studii morbo affecta proprioque corrupta est iudicio... részben pozitíve: historia pura, vera... collocata, cum brevitate perspicua, minime affecta vel multiplex. (Ajánlás Miksához, Bonfini kiadás előtt, p. 4.)
- 12) Narrationes... legyenek "verbis et oratione congruae, non omnino cultu posthabito, digressionibus nisi necessariis... concionibus liberae, iudicio scriptoris vacuae", vagy pedig ez "modice fiat"... és akkor "lector putabit, ut magistra sit vitae, lux veritatis historia". (Bonfini, p. 5.)
- 13) Plus enim interdum unicum exemplum historiarum, quam infinitae disputandi subtilitates ad laudem et victoriam principibus viris adferre solet. (u. o. a Ransano kiadáshoz.)
- 14) 1. kiadás 812. a Lossonczy idézetek: "amore patriae, cui se tutandae post Deum in primis in lucem editum", u. o. 814; u. itt., hogy "pro rege patriaque" mindent el kell viselni.

MAGYAR NYELVÜ, NÉPSZERŰSÍTŐ, POLGÁRI MAGYAR- ÉS
VILÁGTÖRTÉNETÍRÁS ERDÉLYBEN

Bencédi Székely István

Székelyföld sarja, az Udvarhely megyei Bencéd szülötte, innen előneve. Előbb franciskánus szerzetes, mint ilyen 1529-ben a krakkói egyetemet látogatja, hazatérve áttér az evangélikus hitre. 1538-ban Szikszón, Liszkán, Perényi Péter birtokán tanító, 1550-től Kassán, majd - újbóli vallásváltoztatással áttérve a református tanokhoz - Göncön lelkészkedik. Hogy mennyivel élte túl 1559-ben megjelent világkrónikáját, nem tudjuk, 1563-ban Göncön még együtt hirdeti Károli Gáspárral az új tanokat, Krakkóval, hol kiképzését nyerte, továbbra is összeköttetésben maradt: ott jelent meg minden munkája. Világkrónikáján kívül u. i. írt még egy magyar Kalendariumot, híres csizlóval, vallási könyveket, énekeket, és fordított zsoltárokat. (Zoványi Jenő a Pallas lexikonban, és Horváth J., Reformáció, 46.)

Bencédi több tekintetben újító a magyar történetírásban. Ő az első, ki világkrónikát írt - beleillesztve a magyar történetet - kezdve Ádám és Éva megteremtésétől fel saját koráig: Bebek Ferenc és a két Kendy kivégeztetéséig 1558. szeptember 22-én, ill. Velikán bég Kaza és Galgóc alatt szenvedett vereségéig, 1558. nov. 15-én. Mert Batizi András világkrónikája történetfilozófia, mely csak "a Biblián alapuló protestáns szellemű világképet ad" mindennemű eseménytörténetet "mellőzve", Farkas András pedig a magyar és zsidó párhuzamra korlátozza krónikáját. (Horváth, Reformáció 49. és 43-44., 36-38.) Bencédi írt elsőnek magyarul a magyar történetírók között (eddig csak kortörténeti epizódokat írtak nyelvünkön), és ő az első abban is, hogy a történetet (világ- és magyar történetet) kálvinista szemszögből, bibliai alapon nézi, sőt a magyar múlt több korszakát és hőseit átértékeli. Farkas csak saját korában protestáns-pártos. Végül Bencédi az első és Heltaival együtt az egyetlen magyar történetíró, ki a magyar nép és a magyar "birodalom" (valószínűleg a regnumot érti e terminuson) jövőjét jóslatképp előadja egész az utolsó ítéletig, úgy hogy nem tulzás azt mondanunk: Bencédi világkrónikáját az első emberpár teremtésével kezdi és az utolsó ítélettel végzi. Magát az emberiség történetét a szentágotoni, első eredeteiben Trogius Pompeiusra visszamenő, s a középkorban, de még a XVI. sz. -ban is általános elképzeléssel négy "Monarchia" egymásrakövetkezésében látja leperegni. Szerinte I. az asszír-babilóniai volt, II. a perzsa, III. a Nagy Sándor-féle, IV. a római birodalom. Legutóbbit mint a császárok és pápák történetét felviszi egész saját napjaiig, szintén a kor közkeletű gyakorlatát követve. Ez a római birodalom aztán élni fog az utolsó ítéletig. A középkori történetírás a római birodalom örökéletűségébe vetett hitét Dániel próféta 2. könyvére alapítja, illetőleg Szent Jeromosnak ahhoz írt kommentárjára, mely azt tanítja, hogy az a birodalom, melynek a világ végéig való fennállását Dániel megjósolta, a római volt. Mert, vélték a középkorban, a régi római birodalom továbbélt a byzánci, majd a frank, végül a német császárságban. Ezt az átváltsást nevezték a középkorban "translatio imperii Romani"-nak.¹⁾ Bencédi, nem kis merészséggel, és önálló gondolkodással egy újabb "translatio"-t konstruál és fűz hozzá az eddigiekhez. 800-ban, mondja,

még német forrása nyomán, Nagy Károly császárrá koronázásával a római birodalom ketté vált (tehát nem ment át a maga egészében a frankokhoz!): a nyugati német és a keleti görög birodalomra, a keleti részt aztán Konstantinápoly elfoglalásával - itt kezdődik Bencédi egyéni elképzelése - a török vette birtokába. A török "meg fogja rontani" a német-római császárságot, de akkor eljön Jézus Krisztus megtartandó az utolsó ítéletet, s a világnak vége lesz. Ebben a Dániel 2. könyvére és középkori elképzelésekre felépített, a valóságot és elképzelteket összevegyítő, a jövőt is látni vélő, fantasztikus világtörténeti képben Bencédi helyet talál Magyarország számára is. De - s ez a figyelemreméltó - ebben a fantasztikus világképben egészen realisztikusan festi meg a magyarságnak és államának a Nyugat és Kelet két nagy malomköve közti szerencsétlen elhelyezettségét, és a történetformáló erők iránti erős érzékkel megérzi és jellemzi a magyarságnak ezt az alapvető sorsproblémáját. A következtetés, amit mindebből levon, látnoki: "Azért soha Magyarország immár ne várjon olyan szabad birodalmat, a kibé eddiglen élt."²⁾ De Bencédi olyan történetíró volt, aki biztosabban látott a jövőbe, mint a múltba.³⁾ Történetírástörténeti szempontból Bencédi krónikája egészen kezdetleges kivonat és évkönyv, a fontosabb események évek szerinti referálása. Magyar történetében - az alábbiakban csak erről szólnunk - elbeszélés központjában az egyes királyok hadai állanak, ezek szerint tagolja is anyagát. Háborukon kívül csak még a vallás kérdéséről szól részletesebben. De igen érdeklik a XVI. századi felfedezések, s Magellán utazásaival kapcsolatban felsorolja az ujonnan megismert tengerentuli földrészekeken termő fűszereket: a "Drága szerszámoknak nemelt." (59. 1518. -hoz.) A történet főszereplő nála a királyok, főhadvezérek, a nagy hitujtók. A tömegekről alig vesz tudomást, a Dózsa mozgalmat is csak Dózsa és két-három vezértársa akciójának nézi. Eseménye neki is Mátyás, ki a XVI. század reménytelen sötétségébe tulságosan kedvező fényben ragyogott át a visszasóvárgott közelmúltból. Egyes, őt jobban érintő események okait igyekszik feltárni - így Magyarország katasztrófája okait, amelyeket lejjebb idézek - ilyenkor saját véleményét is kimondja, különösen mikor saját koráról szól, de már a XV. századról írva is. Főszempontja, a felekezeti szempont érvényesül már Szent "Estván" értékelésénél, s a magyarok megtéréséről alkotott véleményében is, még inkább - természetesen - a Zsigmond-kori huszita mozgalmaknál. Bencédi, ha nem is keresi éppen, de megragadja az alkalmat, hogy a pápákról, s általában a katolikus papokról rosszat mondhasson, a katolikus vallást bírálja. Megdöbbenő fanatikus gyűlölete, mely olykor groteszk képekben nyilvánul.⁴⁾

Másfelől, politikailag Bencédi sokkal elfogulatlanabb, mint vallási és egyházi kérdésekben. Itt becsületes és okos magyar emberként ítél, aki csak Magyarország érdekeit nézi. Teljesen átérzi Magyarország XVI. századi katasztrófáját, s mint mindenek, mi ily közélről érinti, okait keresi: Már Nagy Nikápoly óta a törökök "kezdtek lassan lassan a magyar birodalmat kezek alá hajtani." Legközelebbi oknak azonban II. Ulászló sülány uralmát látja: "László... idejébe hajla meg Magyarország-nak koronája, és lassan, a mit annakelőtte való királyok kerestek vala, az mind el kezdé csuszni... Ki nem nézné az őalatta való népnek megmaradását, hanem csak az ő hasznát, ki nem különben lakék Budába mint egy irott kip a házba, avagy mint Babyloniába a szíp Sardanapalus." (58. 1491-hez.) A másik ok a Habsburgok és Jagellók közötti örökösödési szerződés (1515-ben), Bencédi 1521-re teszi, mikor II. Lajos nőül vette Mária főhercegnőt. "Bizony e kötés támasztá Magyarországba e nagy háborúságot, visszahvonást és pártolást, ki regnál rajtunk Lajos király halálától fogva mind e mostani ideig." 1514-ben Zápolyának ígérték meg a koronát, most pedig Ferdinándnak "kötének". A harmadik ok, hogy 1527-ben I. Ferdinánd elfoglalta Budát, Zápolyai pedig elmenekül. "Akkoron szakada az ország kétfelő... Mely

pártosság teljességgel a török kezébe ejtő ez országot." (61.) Társadalmilag Bencédi elfogulatlanul látszik: a Dózsa mozgalom nem vált ki az ő vallásilag fanatikus lelkéből semmi érzelmet, még állásfoglalásra sem készíti. Csak egyszerűen regisztrálja, hogy a keresztes vezérek "mikort meglátták volna a parasztságnak sokaságát, azon-helyt elhagyák a törökre való igyekezetüket, és országot akarának magiknak venni." Általában azonban a "szegénység" mellett áll, valószínűleg maga is onnan emelkedett ki. Jellemző a mondás, melyet Szent Erzsébettel mondhat el. Ez egy remekbe készült arany feszületre azt mondta volna: "Ez jóllehet elig szűp, de jobb lett volna hogy a ki-vel ezt csenáltatták azt (t. i. a pénzt) a szegényeknek adták volna, és a Krisztost a szívébe írta volna be." Bizony – teszi hozzá krónikásunk – "ilyen vallást soha egy pápa sem tölt a Krisztos felől". (26.) Abbeli véleménye, hogy I. Ferdinánd Tokajt pusztító "vitézei"-nek gonoszságát Isten "acél pennával adamáskúbe" (acélt, vagy gyémántot ért ez alatt?) "ira be, hogy annak emlékezete őelőtte örökké boszullásra megmaradjon" (66. 1558-hoz) meglepően egyezik kortársa: a gögös nagyur, báró Forgách Ferenc püspök és nagyműveltségi kortörténetíró gondolatával, hogy Isten egy katonai vereséggel büntette meg a szegény népet kirabló katonákat. Nincs különbség a társadalom legszínén álló arisztokrata és a népi véleményt kifejező, a nép alsó rétegeiből kilépett gönci prédikátor népszerűtete, Isten igazságos világkormányzásába vetett hite között!

Bencédi történeteszemléletében az Isten az események legfőbb alakítója, "az világ nem szerencsétől biratik, hanem az egy istennek gondviselésétől, rendelésétől és birodalmától". (Bevezetés.) De az emberek mégis szabadon cselekszenek, mégpedig legtöbbször a maguk gonoszsága szerint, mert kevesen vannak a "jámborok". És Isten számontartja a gonoszságaikat s bünteti őket értük, ha előbb nem, hát a végítéleten. Mert Bencédi Istene az ótestamentumbeli: a harag, a bosszu istene. "Bizony nagy csuda rettenetes ostroma ez az uristennek, hogy a jeles fejedelmek mind rettenetes ki-pen mulnak ki ez világból: mint: nagy Sándort a méreg ölé meg: Julius császár kon-cról koncra vagdaltaték a római tanácstól; Atilát a vér folytá meg. Mátyás királyba azt mondják, hogy az urak az ő nagy betegsége korán egy hegyes tört töltak volna fel benne, kit azután Fejérvárba a koporsónak rostélyán megtaláltak volna." (Szerémi – verzió. L. Szerémi fejezetemet 1490-hez, 57.) Jellemző átalakítása Bonfini filozófálgatásának erről a témáról, ki – mint Bonfini fejezetemben említem – felveti a kérdést, melyre nem talál választ: honnan van az, hogy nagytehetségű férfiaknak, kiváló erénnyel ékeskedőknek kevésbé szerencsés élet szokott sorsul kijutni. (D. III., L. III.) (Bonfini Zsigmond nagy tehetségéhez nem méltó szerencsétlen sorsát szemlélve jut erre a gondolatra.) Bencédi rendíthetetlen hite az isteni világkormányzásban és annak igazságosságában így ad feleletet Bonfini, a humanista kételyeire: ez Isten bűntetése!

Ha azonban Isten "jámborat" talál az emberek között, azt megvédi, és a magyart is védi a török ellen, ha megérdemli.⁵⁾

Egyébként Bencédi történeteszemléletéről, történetírása indítékairól és céljairól maga is érdekes vallomást tesz Németi Ferenc tokaji kapitányhoz írt bevezetésében.⁶⁾ Munkáját, írja Bencédi, eredetileg saját maga használatára készítette, s csak barátai kérésére nyomatta ki, miután (megemendálám) megjavította. Célja ezzel: Németi Ferenc és "mindenec kic Magyarul tudnanac olvasni megtudhatmanac terömtestől fogva mind e mostani ideig mindemő helyes szemillec köüetkeznenec e világon ielesben az Isten népe közöt, Tovaba minemo változassoc löttene nem csak a hatalmas birodal-makba hanem ennek felette országokba, tartományokba és városokba es minemő oko-kert es bűnökert a menel Isten e birodalmakot egic nemzetsigről a másikra forgatta volna, kiből niluan megerethetluc hog ez világ nem szerenczetől biratic, hanem az

eg Istennek gondviselésétől, rendelestől és birodalmától." Kilátásba helyezi, hogy "rövid napon ennél hasznosabakat, ha az Isten akar, e mellett beszerezhetek." Egyfelől a tény, - adat, - ismeretközlést tartja a történetírás feladatának, másfelől az események okainak fűrkészését, s a belőlük vonható tanulságok feltárását, tehát pragmatikus történetíró. Igen figyelemreméltó, hogy a "nagy birodalmak" mellett kisebb "országok, tartományok és városok" történetét feldolgozni neki mily kihangsúlyozott történetírói kötelesség.

Bencédi módszere: a világtörténeti eseményeket kiírja a korabeli közkézen forgó német világtörténeti kézikönyvekből, átvéve ezek köztudomásúnak nevezhető adatait és nézetét s a fentebb érintett képet a világtörténetről. És ezekből vette műve egész szerkezetét is. Forrásai között kimutatták Werner Rolewink westfáliai kartauzi szerzetes igen elterjedt világkrónikáját (először 1472-ben jelent meg és igen sok kiadása van), ezt a még középkorias szellemű, igénytelen barát-évkönyvet, de más hasonló "világkrónikákat" is, így vannak szövszerű átvételei Hartmann Schedel híres világkrónikájából. (Liber chronicarum, Nürnberg, 1493. és még sok kiadás.) Ezek mellett felhasználja Bencédi már a humanizmus észrevehetőbb hatása alatt álló német írók írásait, így Funck (Funcius) Chronológiáját, (Basel, 1554. és sokszor utána), aki már ismerte Thuróczyt és Bonfini, továbbá Carion Joh.: Chronicorum libri 3. -ét (1. kiad. Wittenberg, 1532.), honnan a török történetet és Nagy Károly alkotásait, de még sokkal inkább tudós-lajstromát, szövszerű pedig Thomas Münzer anabaptista mozgalmának előadását vette át. Sebastian Münster Cosmographiae universalis libri VI. 1544. c. (és még vagy száz kiadás) művéből aztán az újonnan felfedezett tengerentúli földrészekre vonatkozó ismereteit merítette, pl. a "Drága szerszámoknak neveit" -t (fűszerek) (R.M.K. I., 38. 226'), amit majd tőle át fog venni Heltai, s felhasználta Hedlo Caspar: Chronica der alten christlichen Kirche III. részét is.

A magyar történetet Thuróczyból és Bonfiniből kivonatolta (Thuróczyval olykor szövszerűen egyezik, így a II. László- és IV. Istvánról szóló rövid részletben), de ezek mellett kellett használnia még valami ún. rövid krónikát, olyast, mint a Knauz csoport tagjai, de egyiket sem a máig fennmaradtak közül, mert ezekkel egyikkel sem egyezik ily mértékben. Nem veti meg a népi hagyományokat sem, ha Szent László megemlített epizódjánál harcra is száll velük. A rövid krónika, melyet Bencédi kiírt 888-cal kezdődhetett (a Zágrábi krónika, tudjuk, 889-cel), Bencédi belőle vette át a 892, 903, 913, 920, 931, 958, 969, 973, 989 stb. évekhez csatolt eseményeket, általában mindazt, amit e rövid krónikák mintájára évszámokhoz csatolva, királyok uralkodási éveiről, haláláról, temetkezési helyéről, gyermekeiről pár szóban közöl. Idetartozik még a Mátyás haláláról szóló 1490. évi adat, hiszen erről beszámolt már 1459-ben is. Lehet, hogy az 1459-es adattal Mátyásról végződött a Bencédi használt rövid krónika is, mint a Knauz csoport archetypuma is. Bár a II. Lajosról szóló 1512. évi (helytelen évszámu) adat (58.) és a Zápolyai megválasztását referáló 1526-i (61.) szöveg csakis "rövid krónika"-ra mutat mint Bencédi mintájára. Egy helyütt, a tatárjárásnál, a szepesszombati krónikával egyezik:

Bencédi 1235. (26.)

A község pedig, a kik a tatárok előtt elfutának, menének Szepessigbe a néma barátoknak kalastromához, kit mostan innét hívunk Folyamatnak kövének (Lapis refugit), holott a helynek erőssége miatt Isten akaratjából megmaradának.

Szepesszombati krónika (SS. II. 282.)

der Kartuser closter ... went dy Czipsper habent czu derselben czeit denselben den perg mit einer mawer omczogen als man daz noch syd vnd aldo haben sy sich mit kynd und weib behaldyn vuer der Tarn grawsamkelt.

Bencédi e rövid krónikához fűzte hozzá mint gerinchez a Thuróczyból és Bonfinból készített kivonatokat, innen adódnak gyakori ismétlések. Kivonatait kerek egészeknek folyamatos előadásban megkomponálja, itt-ott élénkíti, kiegészítgeti egy-egy apróbb vonással, hozzáfűzve – mint már említettem – a maga érzelmeit, véleményét, markáns és sokszor naiv megjegyzésekkel fűszerezve a krónikás referálását.⁷⁾

Kritikát szeret gyakorolni, hogy a tényeket tisztázza. Így a néphagyományon Szent László, a kun és az elrabolt leány epizódjában. "Ezt a község" (közvélemény, nép) "tatár Tepének mondja, hogy lőtt volna, és a leányzót Szent Anglit asszonynak. De ez nyilvánvaló hazugság, mert László király idejében soha ide a tatárok nem jöttek rabolni", mondja helyes ismeretével a tényeknek, és helyes kritikai érzékkel is. (p. 20.) Általában azonban kritikájában is befolyásolja vallási türelmetlensége és felekezeti alapon bírálja el szereplőit is. A tévedésre, helytelen adatra egyetlen terminusa van: "hazugság", és hazugságnak minősíti a szent korona égi eredetének legendáját, de hitelt ad bárgyu és kegyetlen székelyföldi babonáknak.⁸⁾

Bencédi előadása mindig érdekes, élénk, meglevenítő. Egyéniségén – rideg lelkületén – uralkodik a vallásos fanatizmus, de jó magyar érzése is mindig kitűnik, és nem tagadható sokrétű érdeklődése sem. Kálvinista rajongását megnemesíti vágya a vallás és egyház megjavítása után, hite, hogy a reformáció ezt elvégezte, s reménye, hogy a megtisztított kereszténység az emberiséget megjavíthatja.

Bencédi a német protestantizmus és humanizmus szellemi mozgalmi hatása alatt áll. Forrásai megválasztásából kitűnik, hogy ismerte az egykorú német világtörténeti irodalmat. Nagy tisztelője Melanchtonnak, igen nagy elismeréssel emlékezik meg róla tudóslajstromában is, – mert Bencédi minden korszakhoz felsorolja az akkor élt tudósok nevét, kezdve az antik íróktól, tudósoktól stb. fel egészen saját koráig vezető elméig, mégpedig láttuk, Carionból írva ki mindezt, de mégis nagy tudósmányszeretetről téve tanuságot. Valóban, Bencédi mintegy benne élt korának nemcsak vallási, hanem tudományos mozgalmában is.⁹⁾

Mégis, egyetemi studiumai, eléggé kiterjedt ismeretel, széles érdeklődési köre és "tudós humanista, nemzetfeletti szolidaritás" érzete (Trostler) ellenére is, Bencédi lelki műveltsége, finomsága nem valami magas, és helytel-közzel megenged magának egészen Szerémi-izű bárdolatlanságokat, sőt kegyetlenségről tanuskodó olyan kiszólásokat is, amilyenek a melegszívű Szeréminél nem fordulnak elő.

Bencédi magyarul írt, tehát népszerűsítő történetkönyvet próbált a magyarok olvasni tudó része kezébe adni, és világkrónikája igen nagy példányszámban maradt fenn mind a mai napig, bizonyosságul népszerűségének, noha újabb kiadást nem ért meg, míg pl. Kalendáriumának csiziója alapja lett minden későbbi magyar csiziónak, – maga a régi magyar csizió hagyományt követhette (Horváth, Reformáció, 50.) –, a "Kereszténység fundamentumáról való tanuság, Krakkó 1538." c. műve pedig három kiadást is megért nem egészen tíz év alatt. Borsos Sebestyén ugyan kiírta Bencédi Világkrónikáját – mint erről Borsos fejezetemben szólok –, de ez a mű nem került nyomdába, s a XIX. századig ismeretlen maradt.

Kiadása: B. Székely István, Krónika e világnak jeles dolgairól, Krakkó. 1559. (R.M.K. I. 38.) Toldy Ferenc, Székely István magyar krónikája (kivonat világkrónikájából). Pest, 1854. (Ujabb nemz. kvtár. III. folyam.)

Irodalom: Pintér, II. (Bp., 1930.) pp. 149-153. – Marczali H., a Beöthy-féle M. Irod. tört. Bpest, 1906. p. 256. – Trostler, Jos., Anfänge d. ung. Geschichtsprosa. U. Bücher, 1934. – Zoványi Jenő cikke a Pallas lexikonban. – Horváth János, A reformáció jegyében. Bp. 1953. pp. 46-53.

Iegyzetek

- 1) Ritter M.: Studien über d. Entwicklung d. Gesch. wissenschaft. (Hist. Ztschrift. 107. 262. k., 269. 271. 275. és passim.)
- 2) Toldy kiadása 9. lap. Konstantinápoly 1453. évi, szerinte a "bálványozással" megérdemelt bukásához fűzve.
- 3) Bencédi a Bibliából igazolja pesszimiztikus véleményét. Dán. 2. alapján "egy nagy kipuról" szól, melynek feje arany, melle ezüst, hasa réz, lábaféje félig vas, félig agyag, s melyre "egy kü ereszködék, ki elrontá ... lábát", s az egész "kúp" összeomlott. "A kúpnek két lábán" jelenté a római birodalmat" (t. i. Isten) "evvel azt akarja jelenteni, hogy a római birodalom kétfelé szakadna, ki lön a nagy Károly idejébe, mert ő lön római imperátor, Nicephorus pedig konstantinopoli, ki mind e napiglan kétfelé szakadva vagyon." A római birodalom eredetileg kemény volt, mint a vas, "de a lába-feje fele vas, fele pedig agyag, mivel az Isten azt jelenté, hogy a római birodalomnak az utoljának fele igen hatalmas lenne, a fele pedig erőtlén mint az agyag. Azért itt Dániel a lába-fejénvaló vason érti a török birodalmat, klt másképen római birodalomnak hívunk, ki a vas ellen oly erőtlén leszen, mint az agyag, vagy a cserep. Azért a török birodalma el nem fogy, mignem megrontja a német imperátor birodalmát. De hogy ez megteljesödik, azonhelyt eljü mennyországból a Krisztus, ki ... itiletre ülvén, helyezheti mind örökké az ő hivelnek az örök életnek birodalmát, kiben uralkodnak az Istennek fiaí mind örökkön örökké. Azért soha Magyarország immár ne várjon olyan szabad birodalmat, a kibe eddiglen élt. Batizl András "Meglött és leendő dolgoknak, teremtestül fogva mind az itéletig való historia" c. históriás éneke szintén ebben a korszakolásban és ebben a négy egymásra következő birodalomban rajzolja fel az emberiség történetét, ő is fűz hozzá próféciákat - ezért is írhat a végítéletig történendő dolgokról -, neki is Dániel próféta a kiinduló pontja a jövő megfejtésében, de ő nem Magyarország sorsával foglalkozik, hanem az összemberiséggel, s a papsággal. Ugy hogy a magyar történetírás történetében csak azért említem, mert Bencédi - s talán Heltai is - bizonyára ismerte ezt az elfogult és gyűlölködő művecskét. (Kiadva Régi M. Költők Tára, II. k., Bp. 1880., 95-113., 2. kiad. L.: Horváth, Reformáció, 44-45.)
- 4) 989-hez: "Szent Estván ... igen jámbor vala és Istenfélő, de nem tudák ennek eleibe adni az írás szerint való keresztyénsíget, mert immár a csókoló barátok regnálnak vala. Ennek okáért evvel csenáltatának nagy sok kalastromokat és templomokat, kiket mind e napiglan szemünkkel látunk." "Továbbá szerzettenek vele nagy pispékségeket, de collegiomot egyet sem, kiben az igaz tudomány megtartatott volna. Mert kik mind az ő fazaká mellé szitta. Azért a magyarok csak római keresztyénné lúnek." (Toldy kiadása. 15. l.) - Szent László Váradon van eltemetve a "monostorban... Kinek az ő teste mind e napiglan ott vagyon, a papoknak nagy kereszkodésekre és Istennek bosszuságára." (22.) - Szent Erzsébettel kegyesebb: "Akit az ő jámbor voltaért a kalendáriomba beirtak" (26.) mondja, hogy elkerülhesse a gyűlölt szenttéavatás tényét. - Bár II. Endrénél megjegyzés nélkül referálja - forrása, Thuróczy nyomán -, hogy ez mely szentek ereklyéit hozta be, Nagy Lajosnál már nem állhat meg egy csipősséget: "Remete Pál testét e király hozatá be ... ha mi hasznát vötte volna." (33.) - A konstanzi zsinaton "noha sok fejedelmek és pispékek valának, de mindazáltal ezekbe egy sem vala a Krisztos pártjáról, hanem mind az ördögéről, kibe" (t. i. a zsinaton) "teljessíggel eltemeték a Krisztost minden hatalmával össze, és magokat helyébe emelék." Elítéli, hogy "Wicklef János doctort, ki immár megholt vala, minden könyveivel össze pokolra tolyák." (37-38.) - Zsig-

mond különben, ez színt császára, "igen jámbor vala az világ szerint" (II), de lel-
kében tiszta pópás volt és Krisztosnak fő ellensége." (1410-hez, 37.) Annál nagyobb
megelégedéssel regisztrálja, hogy Ziska valahol papot, barátot talál vala, mindenütt
őli vala őket", hogy lerombolja a csehországi klastromokat, "a férget mind kiölé
belőle". (1414-hez, 38.), és "Sléziában" is nem különben rontá az ördög tagjait".
(Csunya, gyűlölködő "corpus" hasonlat!! az egyházat Krisztus tagjaiként felfogó
képnek gyűlölködő visszájára fordítása. (39., 1414-hez.) - Már említettem, hogy
Konstantinápoly katasztrófáját "érdömlé a görögöknek az ő bálványozások, kit az
uristen véghetetlenül szokott háborgatni". Ehhez a gyászos eseményhez fűzi Ma-
gyarország jövőjéről mondott pesszimisztikus jóslatát, melyet már idéztem. (48.,
1453-hoz.) - "Szingtazért" vesztették el a magyarok a Tóth Mihály által visszafog-
lalt Szeget, "az uristen nem tartá őket sok ideig benne, mert az isten igéjének
hirdetőjét kiüzé onnat, kit a török nem bántott". (1552-höz, 64.) Fráter György
1552-ben (és ad. 1556.) Izabellát Erdélyből "baráti álnoksággal kibeszéllett vala",
hogy ő legyen Erdély ura. (3. és 65.) Felekezeti alapon ítéli meg Bencédi szerep-
lőit is: Szent Istvánt és Zsigmondot már láttuk, s igen igazságtalan, mikor a Ka-
pizstrán által toborzott kereszteseket így intézi el: "De ebből igen kevés haszon
következik a keresztyénségnek ótalmára" (47.), hiszen ismeretes Kapisztrán és
keresztesének döntő szerepe Nándorfejérvár megvédésénél.

- 5) 1. Ferdinánd "regnál ... oly szerencsével minemőt isten neki adott". (65. 1557-hez)
"Izabella királyné asszony ... istennek rendelése szerint három urat vágata le"
(1558. szept. 22-én. 66.) - De Szigetet 1556-ban a törökök "meg nem vehették, mert
Isten lón ótalmok". (65. 1556-hoz) - Boszniában Zsigmond magyar serege azért
szenvet vereséget, "mert nem ad vala isten jó szerencsét a királynak, hogy az ő
igyinek ellensége vala" (t. i. a huszitizmusnak, 36.) és Ziska is jóllehet félszemű
vala, de mindezáltal az istennek segítségéből igen megveré Zsigmond királyt.
Azért Ziska többet látta a félszemmel, honnemmint Zsigmond király a két szemé-
vel." (36.) Viszont nem említi isten közvetlen beavatkozását Kálmán - szerinte
igen rossz - király sorsába, ki az oroszok ellen hadakozva "szigyet valla, mert
egy asszonyi állat veré meg őtet mint egy Holofernest... E Kálmán királyt végre
osztán megölé az önnön orvossa." (23.)
- 6) Ahhoz a Németihez - Balassi Menyhárt sógorához, kora egy jellegzetes, erőszakos
várur- és főkatonájához -, ki a protestantizmus egy lelkes propagátora volt, s ma-
ga is fordított zsoltárokat. (Pintér II/1930. /177. és Horváth J., Reformáció, 134-
136.)
- 7) Szvatoplukot Árpád követével egész naívvul "nagyságodnak" címezteti, a korabeli
nagyuraknak, majd az erdélyi fejedelmeknek címével. (12.) Bencédi kitalálása,
hogy "vala pedig Vazul igen szép effiu" (16.), de forrása nyomán írja: "kit a Szent
Estván az ő vásottságáért Nyitrába a tömlőbe tarta vala." (u. o.) II. István "olyan
kegyetlen valamint az atyja, ennekokáért senki őtet nem szereti vala." (23.) - Ba-
jor Ottót "kigazították az országból, mint kevés németet". (29.) Erzsébet királyné
V. László koronázása után a szent koronát nem viteti vissza Visegrádba "hanem az
előköttöbe elrejté." (41.) Erről az epizódról véletlenül kimerítően tájékoztat Helene
Kottanerin, de a nép valahogy így képzelte el ezt a kalandos korona-elvitelt. Heltal
még többet is ad a néphiedelemből. - Itélettel sem fukarkodik Bencédi: Szent Ist-
vánról, Zsigmondról, a konstanzi színtarról alkotott véleményét már láttuk, de bi-
rái ő olyanokat is, kik nem vallási szempontokból vonták magukra haragját, így
Kálmán királyt, II. Istvánt, II. "Ottokározt", kit "érdöme szerint" győzött le
V. István. Megemlíthető még, hogy Bencédi szól a székelv rovasírásról, s hogy

Bencédinél olvasható először a magyarok "Damasek" istenének neve. (L. Horváth, 51-52.)

8) Szent "Estvánnak", "a pápa küldé egy koronát, kit oztán a magyarok a pápa hazugsága utána angyali koronának nevezének." Ehhez a M.N. Muzeum egyik Bencédi példányában (R.M.K., I., 38.) a XVI. század végén vagy a XVII. elején egy katolikus olvasó, ki az egész könyvet indultatos széljegyzetekkel kommentálta, hozzájegyezte: "Hazudsz lator te magad." (p. 15., ad an. 989.) Tudjuk, a szent korona pápai adomány voltának és az angyal-jelenésnek fikcióját Kálmán király udvara állította fel. - Kőműves Kelemenné balladáját juttatja eszébe Bencédi olvasójának ez a csunya sor: "a Ferdinandus nem veheti be 1530-ban Budát, mért Buda kufalait belül emberhussal bérlötték vala meg." (p. 62. Erről még Szerémi sem tudott!) Ez a babona különben más népeknél is él.

9) L. minderre: Trostler, Jos.: D. Anfänge d. ung. Geschichtsprosa. (U. Jbücher. 1934.)

Heltai Gáspár

Az erdélyi németiség szülötte, de magyarra asszimilálódott vallási reformátor és történet-népszerűsítő író volt Heltai Gáspár. Munkássága nem az erdélyi németiség Bomel-Siegler-féle ún. rövid krónika jellegű általános magyar történetírásába, nem is a Schesaeus-Lebel-féle humanista történeti eposz költészetébe tartozik, hanem egyenest a magyar történetírásba, az egész magyar történetet feldolgozó, s Bencédivel párhuzamban álló, magyarító, népszerűsítő történetírás, a csak magyarul tudó nagy közönség számára. Míg Bencédi világkrónikájába szövi be magyar történetet, addig Heltai megelégszik a magyar események előadásával, csak bővebben írja le azokat, mint amaz, s míg Bencédi inkább a magyar katonákhoz, nemességhez kíván szólni – Németi Ferenc tokaei kapitány az, kinek művét ajánlta, s kitől pártfogást, műve terjesztését kérte –, addig Heltai egyenest a magyar városi polgárnak ír, ennek szempontjaiból nézi, ennek érdekeiből ítéli meg a multat. A polgárságban sem a vezető rétegnek, azon köröknek, melyekből a bíró, a tanácsosok kikerülnek, hanem a "szegénységnek". Heltai is protestáns szellemben ír és Melanchton tisztelője, mint Bencédi, neki is Bonfini hatalmas Decasai adták a mintát a történetíráshoz, mint Thuróczy mellett Bencédinek, krónikája magyar részének elkészítéséhez. Minthogy Heltai csak magyar történetet ír, Bonfinitól való függése is kizárólagosabb, mint a világtörténeti részekben elég sok forrást használó Bencédié. Németül Bonfini műve már 1545-ben megjelent, két évvel a Brenner-féle első – csonka – latin kiadás után. Híszén Heltai egész krónikája – amiben különben egész történetírói munkássága kimerült – nem egyéb, mint Bonfini művének magyarra áttüzetése, előbb a Mátyásról szóló IV. Decasának (Kolozsvár, 1564.), majd a többi Decasoknak egy "Chronica az magyaroknak dolgairól" címen kiadott átdolgozásban. Mert e Chronica nem pusztán fordítása, hanem olykor lényeges átdolgozása mintájának, és mint a címlap is hirdeti: "Bonfinius Antal mellett más Históriás könyvekből" való kiegészítése. Ugy hogy Heltai krónikájában Bonfinitól való függése mellett is önálló íróegyeniségként, krónikája az ő egyéni munkájaként áll előttünk.

Heltai születési helye és éve bizonytalan. Állítólag Nagydísznódon (Heltau) vagy Nagyszebenben született, mindenesetre erdélyi német (szász) területen, valamikor 1510 és 1515 között. Magát németül Helth-nek, Heltensisnek, vagy latinul Heltusnak, magyarul Heltainak nevezte. Iskoláztatását a wittenbergi egyetemen végezte be, 1543-ban ennek hallgatója, s Hontertől nyert ajánlólevele bizonyára megnyitotta előtte Luther és Melanchton ajtaját is. Talán ővele küldte ki Honter Reformatio Ecclesiae Coronensisét Lutherhez és Melanchtonhoz. Lehet, hogy már 1540-ben lelkészkedett Kolozsvárt. Az bizonyos, 1544-ben már itthon van: a kolozsvári evangélikusok (szászok) megválasztják főlelkészüknek, mely hivatásában nagy buzgalommal lát az új hit terjesztéséhez, megerősítéséhez. Evégre tanult meg magyarul is. A hitterjesztéshez könyvekre, a nép nyelvén írt könyvekre volt szükség, ezért Heltai betársul Hofgreff kolozsvári nyomdájába (1551 körül), s együtt indítják meg az új tanokat hirdető mun-

kák kiadását. Heltai aztán Dávid Ferencsel szövetkezik a térítésben, s 1559-ben mindketten áttérnek a református, 1568-ban pedig az unitárius vallásra. Heltai már 1564-ben kiadta Bonfiniből vett magyar nyelvű Mátyás-történetét, az egész magyar történetet magyarító műve azonban csak 1575-ben, mégpedig egy évvel 1574-ben bekövetkezett halála után hagyta el a sajtót. (1559 óta a Hofgreff-féle nyomda az ő egyedüli birtokában volt.) (Pintér, II. 427. Horváth, 375.) Ilyen "világiasabb" tárgyú művek kiadása üzleti okokból is ajánlatosnak látszott, mert a János Zsigmond halála (1571) után uralomra jutott Báthory István mint buzgó katolikus ember és erőszeku fejedelem megnehezítette a protestánsoknak, különösen az unitáriusoknak vallási irattalk megjelentetését, amennyiben sajtótermékeik kiadását fejedelmi engedélyhez kötötte. A Hofgreff-féle nyomdát Heltai halála után özvegye és 6 gyermeke örökölte. 1574-ben adta még ki Heltai Cancionale címen az akkor legnépszerűbb históriás énekeket. Mint említettem, 1574-ben halt meg Kolozsváron.

Mintája, Bonfini műve mellett Heltai ha nem is mondja, de elárulja, hogy nem ismer semmi más krónikát, még talán Thuróczyét sem, és forrásai között Bonfini mellett csak Bencédit tudom felfedezni. A "más históriás könyvek" alatt talán a históriás énekeket értette. De kiaknázza a szájhagyományt. Bencédit különösen a pogánykori magyar történetben használja fel, egészen az augsburgi vereséig, sőt mintegy Szent Istvánig, leszámítva azt a valamilyen rövid krónikából vett betétet 892-től Szent Istvánig, melyben Bencédi újból elismétli a IX. sz.-i rablóhadjáratokat. S erősen egyeznek az Erzsébet anyakirályné által 1440-ben végrehajtott korona-elvitel naiv, népies előadásában. Ettől kezdve Heltai ismét teljesen simul Bonfinihez, de lényegesen rövidíti annak előadását, s azt állásfoglalásaival, bíráló és bölcselkedő megjegyzéssel élénkíti, újjászínezi. (Varjas, XXVI.-XXXI.) Egyszer azonban, nyilván szórakozottságból, műve végéfelé bennefelejtli az átvett szövegben Bonfini első személyben tartott előadását: Mátyás bécsuhelyi nagy hadseregszemléjét úgy adja elő, mint szemtanú. (Megmutatá egy nap előttünk... D. IV. L. VIII., 504-505. 1773. kiadás és Heltai Toldy kiadásában 541-542. Varjasnál 396-397.) "Valamit olvastam a régi tudós mestereknél... mintha mind ott jelen látnám.")

Heltai betoldásait tapasztalataiból, vagy - mint maga is megmondja - a szájhagyományból vette. Mindenesetre írógyéniségére az a jellemző, hogy mit hagy el, mit változtat meg, vagy mit és honnan illeszt be Bonfini szövegébe. Legjelentékenyebb betétei a következők: Erdély leírása; ebben tapasztalatait, saját kora állapotát adja, a második, Magyarországot leíró fejezet III.-V. részében. Erdély leírásában figyelemreméltó a még a XVI. század végén is meglevő és használható római "padimentumos kü utaknak" s más római emlékeknek, maradványoknak megemlézése. Másik kiemelkedő betéte, a Hunyadi család származásának mondája a szájhagyományból való, kiegészítve Bonfini római meséjének éles cáfolatával. Figyelemreméltó még a közölt Mátyás-adomák közül a kolozsvári bíró, kevésbé a nagyszombati öregasszony epizódja. Apróbb, de érdekes hozzátétel Hunyadi János buzdító beszéde a Vaskapunál Bonfini hosszú szónoklata helyén.¹⁾

Bencédivel egyezően Heltai is közöl "próféciát" Magyarország sorsáról, de egészen más fogalmazásban, nyilván valami néphiedelmekre is építve. Erről még szólok. Hogy Bencédivel lényegében egyezik az 1440. évi sajtósárgos korona-elvitel meséjében is Visegrád várából, azt fentebb és a históriás énekekről szólva is már említettem, melyhez mindkettjüknek szintén valami néphagyomány volt a forrása.

Mikor Bonfini előadása megszűnik (1496-ban), Heltai Zsámboky folytatásait követi (Varjas XXVII.), szintén elég önállóan 1526-ig, mely év katasztrofális sorsdöntő eseményével, a mohácsi vésszel abbahagyta Chronikáját. A mohácsi csatát Brodarics után még leírja. Tervezte ugyan, hogy művét továbbfolytatja, de ehhez már nem jutott hozzá.²⁾

Egyébként egész krónikáját Scythia, majd Magyarország leírására, a magyarok első (hun) és második bejövetelére, ezután a királyok szerint osztotta fel részekre, s ezen belül ad "részeket" és széljegyzetként rövid, a tartalmat jelző vezérszó címeket.

Heltai a történetírás tárgyának a fő hadi és politikai eseményeket látja, ebben is Bonfini követi. A történet legfőbb mozgatója Isten, és Heltai megjósolva Magyarországot és a római német császárság közeli bukását, így fejezi be próféciját: "Isten ő szent felsége tudja ezeket mind szűrével: mert ő végezte ezeket mind el az ő szent tanácsába."³⁾ De a földi történés mégiscsak emberek, elsősorban a fejedelmek cselekedetei. Mert bár Heltai műve címlapja szerint a "magyaroknak dolgairól" akar írni, Chronicája mégiscsak királytörténet, hiszen az egyes királyok uralma elbeszélésének anyagának beosztási elve is. Ebben Bencédt követi, nem Bonfini. A történetírás célja neki "igaz históriát" írni, a nép minél szélesebb köreit tájékoztatni a múltról⁴⁾, de egyben befolyásolni, s a múltból nyert tanulságokkal tanítani. Tehát a történet ismeretközlés és tanítás.

Módszerét Heltainak már láttuk: tiszta és egyszerű kompilálás, illetőleg átírása egy főforrásnak, mellékesen Bencédi, s itt-ott a népi szájhagyomány segítségével. De erős kritikai szelleme – hitvitákban és háromszoros vallásváltoztatásban élesre csiszolt dialektikával – igyekszik anyagát megbírálni, s abból csak "az igaz históriát" kihámozni. Hogy milyennek képzelte el a helyes történetkutatást (anyagfeltárás és kritikai) eljárást, azt megmondta "Bevezetésében", mikor Bonfini munkája létrejöttét igyekszik leírni: levéltári-könyvtári kutatásokkal hozzáférközni a régi feljegyzésekhez, krónikákhoz – oklevelekről nem szól – s azokat az élő szájhagyománnyal ellenőrizni. A szájhagyományt mintha hitelesebbnek, megbízhatóbbnak látná az írott "históriáknál", legalábbis azon eseményekre, melyek megbízható szem- és fültanul még éltek.⁵⁾ Maga azonban nem végzett ilyen levéltári kutatásokat. Kritikája nem áll meg a források, a történeti anyag megtisztításánál: leghitelesebb adatok kikeresésénél, sőt nem is ez neki a legfontosabb, hanem a magyar történet alakításának, elsősorban a királyoknak bírálata. Fő vezető szempontja Magyarország, a magyar nemzet érdeke, de éppugy a protestantizmusé is. Tudjuk, Bencédi az ő kis kivonatában már megtette az első lépést az eddig kizárólag katolikus szellemű magyar történeti művekből ismert magyar múlt és vezető alakjainak protestáns szellemű átértékelése felé. Most Heltai ezt a műveletet sokkal behatódobban végzi el az ő, Bencédinél sokkal nagyobbarányú krónikájában. Csak a legszembeszökőbbeket említem. Szent István térítő, egyház- és államszervező munkája, egyénisége értékelésében ugyan – ellentétben Bencédivel – teljesen Bonfini, illetőleg a Bonfini által kiírt Hartvik-féle Szent István legenda alapján áll, és teljesen az eddigi szellemben rajzolja meg az első nagy, szent király alakját. Még a szent címet is mindig megadja neki, s közli intelmét a magyarokhoz, hogy tiszteljék a "Patrona Hungariae"-t. Csak éppen itt is rövidít: elhagyja Bonfiniból István szenttéavatásának részleteit és a csodákat. Hogy Szent István "erőssen olvassa vala a Szentírást és minden nehéz dolgokban megértéközik vala a tudós emberektől kiváltképen pedig a prédikároktól", mindez Bonfiniból való: "divinis codicibus incumbibat. Adhibebat sibi sacrarum rerum Praeceptores" ... akikkel tanácskozott.⁶⁾ Egyben azonban protestantizmusa mégis függetleníti Bonfini Szent István értékelésétől: elitéli az egyháznak tett adományokat, s ennek következményeit, a katolikus papság nagy gazdagságát, ami – nevezetesen Nagy Lajos adományaival nyomán – Heltai szerint még arra is vezetett, hogy a pápa "parancsolt a magyar királyoknak". Keserű kárörömmel jegyzi meg, hogy a Szent István által igen meggazdagított Székesfehérvári káptalanban most "Szelim prépost szenteli", és balgatagságnak nevezi a pannonhalmi apátság alapítását is. Később még inkább önálló utakon bírál-értékel. Az egyházas szellemű Szent László királyválasztását – ennek már nem adja meg a szent jelzőt – a "világi", katonás Salamonnal szemben a "papok"

önző erőszakoskodásának tulajdonítja. Zsigmond császárnak is, kit szintén tisztel, "Kostenitz" (konstanzi zsinat) után nem volt többé szerencséje. A magyarok Károly Róbert felléptetése elleni tiltakozását azonban a Képes krónika – Thuróczy és Bonfini által közvetített – egykoru feljegyzéseiből merítette.

Mindez egyház- és pápalelenség mellett Heltai – Cronikájában – tartózkodik a székelv Bencédi parlagias kiszólásaitól a római egyház és papjai ellen. (Nem úgy, mint pl. a Hálóban!)

De Heltai e protestáns – katolikus-ellenes – magatartása mellett legfőbb szempontja, mint már említettem, a magyar érdek, mely szerint a történetet és szereplőit megítéli. Mátyás az ő uralkodóeszménye: ennek nem is jellemzését adja, hanem "nagy dicséretét". Hódolattal sorolja fel – Bonfini nyomán – Mátyás nagyszerű kulturmunkáját, nemzetnevelési célkitűzéseit és elért ragyogó eredményeit, vagy legalábbis kezdeményeit, nagyszerű hadseregét, hadszervező és hadvezéri tehetségét. Mátyás belpolitikájában pedig egyenest az eszményi fejedelem kormányzását látja valóra válni. Így ítéli meg Mátyás a róla adott összefoglaló jellemzésben, s az ő híres Mátyás adomáiban. Minderről el lehet mondani: Heltai Mátyás alakjához s belső kormányzatához fűzi hozzá a "jó fejedelemről, jó kormányzásról" alkotott vágyálmait. Mégis, ahol aztán Mátyás tetteit, különösen háboruit és külpolitikáját meséli el, ott ez az ideálisnak jellemzett uralkodó sem kerülhet el ironik igen éles ítéleteit. A cseh és német háborúk "balgatagság", "kábaság", s Mátyás "nagy tisztességkivánásának", "ambiciójának", "kövély és felfuvalkodott elméjének" és a "pápa parancsának" káros következményei. Ezekért hanyagolta el igazi feladatát, a török elleni harcot. Érdekes, bár olykor kissé triviális széljegyzet-vezérszavaiban, melyekben egyes részletek tartalmát összefoglalja, hol keserűen, hol csufondóroosan mér Mátyásra egy-egy éles vágást. Egy ilyen nyugat-elleni háború költségére – panaszkodik Heltai – Mátyás "ok nélkül megnyomorítja az országot". (t. i. nagy adókkal.) (Toldy 436, Varjas 482. Tartalomjegyzék.) A XVI. sz. közepi török járom alatt szenvedő, pusztuló magyar ember nagy keserősége ez az ellen az uralkodó ellen, kiből egyébként minden kvallást, képeességet megtalált volna ahhoz, hogy a török veszedelmet még csiráiban és a jövőre is elhárítsa Magyarország felől. De öncélúan itt – s itt megint protestáns puritanizmusa, de meg kispolgári szűk látóköre és egyszerűsége is vezet Heltait – elítéli a "tisztességkivánást" és "ambiciót". Mert Heltai a nagy magyar szempontok mellett: a középkori nagy Magyarország utáni vágyakozás s az ország XVI. századi bukása feletti bánata mellett a maga fajtájának: a városi – kolozsvári – kispolgárságának érdekei szerint is nézi a magyar multat. Ezért is dicséri Mátyás belső kormányzását, ki Kolozsvárt, Heltainak maga választotta második hazáját nagy privilégiumokkal tüntette ki, de azt a "szabadságot megrontá amaz papozlár Csáky Mihály ... örögei nagy irigysége a jámbor polgárok ellen". Mert, fakad ki Heltai, Mátyásnak miért csak a polgároknak adott privilégiumai érvénytelenek, s mért érvényesek az adományok, melyeket ugyanaz a Mátyás a nemességnek tett? "De így jár ez", sóhajt fel rezignáltan, "egyiknek bűn, másinak nem bűn. Elkölt Buda tőlünk etc." (Toldy, 286-7. Varjas, 184-5.)

Így vegyíti egybe különböző szempontokból alkotott, s különböző, sőt egymással ellentétes ítéleteit főhőséről, kit belpolitikájáért szeret, külpolitikájáért szigorúan elítél.

Heltai előadásában máshol is mindig és mindig újból felbukkan a "szegénység": a kispolgárság és jobbágyság érdeke. Ő az első történetírónk, ki a polgárság szempontjait beviszi a magyar történet megítélésébe, mert hiszen a szász történetírók csak a saját népcsoportjuk polgári érdekeit nézik. Már abból is, hogy Heltai Mátyással, tehát Magyarország királyával mondatja el a maga szociális (és gazdasági) prog-

ramját, már abból is kitűnik, hogy az ő célja nem a fennálló állami és társadalmi rend megváltoztatása. Sőt ő ezt a rendet helyesnek, Istentől akartnak nézi, és csak annak keretein belül akar a "szegénység": polgár és paraszt számára emberhez méltó élettartást kialakítani. Dózsaék mozgalmában nem lát politikai és társadalmi célkitűzést, csak bosszút, mert az urak nem akarnak a "községgel" együtt hadakozni a török ellen, a miért aztán képzett vezetés híján a keresztes had nem volt képes hadsereggé szervezkedni, de meg a keresztesek nem is akarják egymagukban védeni a harcból távolmaradó urakat. (Toldy 630, Varjas 448.) De lássuk Heltai szociális programját, Mátyás által előadva. Mátyás egy híres adomában Heltai tollán így pírít rá a "zsarnok" kolozsvári bíróra, ki őt, a kolozsvári állapotokat álruhában kikémlelő királyt, favágásra kényszerítette, s bér helyett utleggel fizette ki: "Nem jobbágyul adtanak a szent királyok (!) a szegény népet és a falukat az várasakhoz, hogy a bírák és tanácsok rabbul bírják azokat: nem tő jobbágyítok, hanem mindnyájan én jobbágyim vattok, mint szinte amazok szegények. De miérthogy ők együgyűek szegények, az ő gondjavisseléssének terhejét raktuk türeátok, és hogy az várasoknak építésére segítségül legyenek. Még a nemeseknek is nem adtuk a szegény népet jobbágyul avagy rabbul, hanem csak a földet adtuk nekik az ő vitézségekért, hogy majorkodjanak rajta, és a szegénység is majorkodjék rajta. És miérthogy a szegények élék az ő földeket, hogy azért adót adjanak nekik a király adója mellett és bizonyos napokon is szolgáljanak nekik: és ezért viszonttag tartoznak a nemesek véle, hogy gondjokat viseljék és megoltalmazák őket." (Toldy, 538-539., Varjas, 393-394.) Tehát Heltai állam- és társadalomképében egy ur van, a király, míg a nemes, polgár, paraszt, mind az ő jobbágya. A nemes katonai érdemekért, a királynak tett szolgálatért kapta a királytól földjeit, ezeken gazdálkodik (majorkodik), de ezeket ki is osztja a "szegénységnek", hogy azok is gazdálkodjanak rajtuk. A föld haszonélvezete ellenében a jobbágy (szegénység) adózik földesurainak és dolgozik is nekik, de adózik a királynak is: az "állami" adót ő fizeti. Emellett a nemes védelmezi, gondozza jobbágyát: Heltai nem rideg üzleti: - modern fogalmakkal - munkaadó-munkavállalói, vagy kevésbé anakronisztikusan: ur és szolga közti viszonyt látja a földesur és jobbágy viszonyát, hanem jóindulatu és bizalomteljes összefüggésnek: az erős és tanult nemes gyámoltója, gondviselője a szegény, tanulatlan gyenge jobbágy. Szintugy a városok is - tudjuk - a magyar jogban egy város jelent egy nemes - gondozzák, védjék az ő jobbágyait, kik az ő "városaikat építik", s ne tartsák őket "jobbágyul avagy rabbul". Aminthogy Zápolyai győzelme 1514-ben a "községet nemcsak jobbágygyá, hanem rabká" is tette.⁷⁾ A korabeli egész társadalmi-gazdasági és jogrend megalapítójaként Heltai a "szent királyokat": Szent Istvánt és vérszerinti leszármazóit tiszteli. (L. ehhez az Imre király által elmondott nagy beszédet a Drávaparton, melyet Bonfiniból vett át.)⁸⁾

Igaz, hogy ez elmélet Mátyásra, ki nem volt Szent István leszármazottja, már nem alkalmazható. Azonban annak az ad jelentőséget, hogy Heltai, mint említettem, a "szent királyokat": Szent István vér szerinti utódait a XVI. századi egész magyar társadalmi, gazdasági, és jogrendszer megalapozóinak ismeri el, s e rendet megengedni nem kívánja. Mindezek azonban inkább alkalomszerű és ötletszerű megjegyzések, mert Heltai nem alakít ki magának összefüggő elméletet államról, társadalomról, alkotmányról, jogról stb., s e megjegyzései nem tevődnek össze egy, minden ellentmondást kizáró, összefüggő szemléletté. Csak élt benne minderről valami vélemény, de ezt is olykor csak Bonfini hatása alatt képezi ki magának.

Említettük Heltai jó magyar érzését, hogy Magyarország és a magyar nép érdeke az ő legelső szempontja a magyar múlt és a magyar jelen és jövő megítélésében is. Azonban Heltai mindig is németnek érezte és vallotta magát, a kolozsvári temp-

lomban csak németül prédikált, és csak felnőtt korában tanult meg magyarul is. Mégis, "műveinek nyelvét, sulyát, egyéni izét tekintve szinte kizárólag magyar írónak minősül" (Horváth, 376.), kinek német volta csak annyiban ütközik ki magyar történetében, hogy a németeket nem gyalázza, és ahol ilyesmit talál mintáiban, azt kihagyja. Csak III. Frigyes az, kit német császár volta ellenére is sulyosan elítél, s bár kárhóztatja Mátyás "kövélységét" és "tisztességkivánását", amiért a háborút – főlöszleges módon – Frigyes ellen megindította, annak folyamán Mátyás pártján áll, s – ismét Bonfini nyomán – mindenütt kiemeli, hogy ha Mátyás a török ellen fordulni próbált, Frigyes mindjárt megtámadta.

Talán egy ízben mégis pártos vérei javára, mikor az Albert király idejében történt "sacco di Buda" felelősségét teljesen a magyarokra hárítja, kik "irigykednek vala a németekre az ő nagy kaszdagságokért", a "nyughatatlan Ötvös János" pedig "meg akará őket fosztani az ő igazságoktól". Így módosítja forrása Bonfini motivációját, ki ismét az ő forrása, Thuróczy után azt írja, hogy a német bíró ártatlanul ölette meg Ötvös Jánost. (Toldy, 271., Varjas, 171.)

Mint Bencédi, Heltai sem marad a multnál, hanem – már említettem is – megjósolja, előreveti Magyarország jövőndő sorsát is. Mindketten bizonyos, akkor bizonyára a közvéleményben élő próféciák alapján festik meg a magyar jövő képét, mégpedig fekete alapon, fekete színekkel. Heltai valami német jósolgatásokról is hallhatott. Forrását keresni nem feladatom. De míg Bencédi a magyarság földrajzi elhelyeztségéből látja meg hazája eljövendő sorsául az örökös szolgaságot, addig Heltait hadi-politikai meggondolások viszik rá, hogy a magyar jövőt reménytelennek lássa: hogy t. i. a török uralma most már végleges és örökké tartó lesz Magyarország felett. Az ő prófétája Vitéz János. Ez, meséli írónk, esztergomi érsek korában az érseki palota falán megfestette a sybillák alakjait, s egy másik "hosszu falon", "ablakokban a magyaroknak őseket, a scythiai hercegeket, annakutánna a királyokat" végig Mátyásig. Sőt – s ez az, ami Heltait igazán érdekli – még Mátyás után is "egynihány ablakot íratott meg". (Nyilván fülkéket ért, ahogy a nemrég felfedezett Bakócz-féle, az erényeket ábrázoló falfestmények ablaknak is nevezhető fülkékre vannak osztva. "Az első ablakba Mátyás után" egy királyt egy "zseccelszékebe" ülve "behunyt szemével", ami II. Ulászlóra vonatkozik, mert ez "tunya és lágy ember vala". A második ablakban egy királyt, "kinek lábai alatt tüzet irtanak vala, mely körül emberek sütnék nyársakon", ami II. Lajost jelenti, s a Dózsa lázadást, mert Heltai, csakugy mint Bencédi, azt hiszi, hogy az 1514. évi mozgalom II. Lajos alatt történt. A harmadik "ablakra íratott vala két mezitelen embert, kik küszszedenek vala az magyarai koronáért, melyet az ő lábok állá megirtanak vala". Ez I. Ferdinándot és Zápolyait jelenti, kik "annyira veszedének egymással a királyi birodalomért, hogy majd mind a kettő mezitelenek maradának mind országostól". A negyedik "ablakba íratott vala egy harcos oroszlánképet, mely a földön fekszik vala és a két első lábának körmeiben tart vala egy koronás patyolatot. Evvel a képpel azt jelenté, hogy a török császár fogná elfoglalni az magyarai királyi birodalomnak méltóságát és hogy azt kezdené birnyi mind végig". Mert nem volt több ablak, "hanem ez vala az vége. Ugy tesszik, hogy ez is beteljesedett. Mert egynihány esztendeje vagy on immár, hogy mind Buda a mű királyi széktünk, mind Fejérvár a koronázó hely elköltének tőlünk. Hogy ez János király fia János valamennyére csügghető az erdélyi birodalomba és hogy Pozsonba még is valami szint tartanak a koronázásban, az csak árnyék a magyarai birodalomnak." De a "magyarai birodalomnak" sorsában rövidesen osztozni fog a német római császárság, s a török egész "Nagy Colonyia"-ig terjeszti birodalmát, mintahogy azt a kölni nép "egy igen régi énekben" jósolgatja: a "veres kápolnáig jó fel török császár az ő erejével és itt e kápolnánál elveszti az ő fejét". De ez, mondja

Heltai, Németországnak oly nagy területeit öleli fel, hogy "bizony nem sok marad éppen Németországban is". "Lactantius doctor is megmondotta", hogy "a napnyugati föld és császárság rabságban leszen, és az nap támadati leszen a birodalom."⁹⁾ Heltai tehát a mintegy 250 és 313 között élt Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus) u.n. "keresztény" népi filozófus jóslata alapján az akkor még egységes római birodalom bukásáról jut arra az eredményre, melyre Bencédi a biblia: Dániel alapján, s abból a középkori tételből, hogy a négy egymásra következett birodalom között az utolsó, a római, örökké fenn fog maradni. Heltainak még csak módosítania sem kellett forrását, mindössze az ott Ázsiának és oriensnek nevezett eljövendő birodalmat azonosította a törökkel.

Heltai előadásáról, szerkesztő művészetéről, szép magyar stilusáról Varjas szól Heltai kiadása bevezetésében, valamint Horváth János.¹⁰⁾

Nem hagyhatjuk említettlenül Heltai történeti munkák, históriás énekek kiadását illető tevékenységét. Hogy Bonfini Mátyás történetét már 1564-ben kiadta, azt fentebb láttuk, de kiadta "Cancionale azaz históriás énekeskönyv" címen (1574) korának sok népszerű történeti, magyar, és kisebb részben világtörténeti tárgyú énekét, köztük Tinóditól is többet. A kiadott szövegeken céljaihoz képest olykor protestáns hitelezéstől tendenciával változtatott, csakugy mint Bonfini is, így Tinódi Zsigmond Krónikájába is illesztett be magairta betéteket, Erdéll történetébe pedig 6 toldotta be, hogy Zápolyait Fráter György mérgezte volna meg. (Ujabb Szerémlizmus.)¹¹⁾

Kiadások: Chronica az Magyaroknak dolgairól, Kolozsvár, 1575. (R. M. K. I. 118.) Győr, 1789. - Toldy Ferenc, Ujabb nemzeti kvtár. VI. évf. Pest. 1854. - Varjas B., Heltai Gáspár magyar krónika. Bp. 1943. (M. századok, szerk. Tolnai).

Irodalom: Különösen Varjas említett Bevezetése. - L. még Trostler J., D. Anfänge d. ung. Geschichtsprosa. II. része. Ung. Bücher. Berlin, 1934. 131. sqq. Legujabban: Horváth János, A reformáció jegyében. Bp. 1953. pp. 374-395. kül. 394-395 és passzim.

Jegyzet:

- 1) Báthory István és Kinizsy Pál párbeszédére a kenyérmezei csatamezőn - Bonfini nyomán - I. Népi történetírás - Históriai énekek - Tinódi c. fejezetemet.
- 2) Toldy, 613., Varjas, 456. Zápolyai szerinte a mohácsi vész idején már összejárt a törökkel és készakarva maradt el a döntő csatából. Ez utolsó 30 év történetébe is beleszó Heltai más értesüléseket is Zsámboky tudomásába; Zsámboky Zápolyai-ellenessége ellenére sem ír ilyen nyíltan ennek árulásáról. A művelt és mértéktartó Mossóczy kitér e hír elől, szintugy a szelidlelki és óvatos diplomata Brodarics, pedig ez akkor, mikor Descriptioját írta, még Mária királyné és I. Ferdinánd udvarában tartózkodott. Viszont Burgio nuncius már 1526. jun. 13-án jelenti a híreszteléseket Rómába.
- 3) Toldy 445., Varjas, 316. Ide mintha már a kálvinizmus praedestinációs tana hatna ki? Istent egyébként Heltai mintegy a földi fejedelmek mintájára képzei el, aki "az 6 tanácsában határozza" az emberiség sorsa felett.

- 4) Hunyadi János származását nem a "Bonfinius mester" írása szerint, hanem az igaz történelme szerint írja meg. (Toldy, 279., Varjas, 178.)
- 5) L. Hunyadi János származási meséjénél tett megjegyzést. Bevezetésében feljegyzi azt az igen érdekes, de sajnos más oldalról nem támogatott, s ezért ellenőrizhetetlen adatot, hogy Mátyás elrendelte volna az egész ország (kolostori és káptalani) levéltáraiban minden történelmi anyag összegyűjtését Bonfini részére, ez pedig aztán elkészített könyvelt Mátyás előtt Visegrádon felolvasta, Mátyás meg "24 vénekkel" az "urak és főrendek" közül megbírálna azokat, elmondva, hogy "hogyan hallották ők azon dolgokat az ő ősöktől". (Ily gondos adatgyűjtést végeztek aztán a pálosok az ő rendi történetükhöz, de már a XVI. sz. elején.) Mennyi készült el Mátyás alatt Bonfini történetéből, Heltai nem mondja, most úgy gondolják, hogy az I. Decas, Horváth János szerint ebből is hiányzott még az utolsó könyv. És mi tette lehetővé egy ilyen nagy mű megírását, kérde Heltai. Mátyás nagy bőkezűsége, ki jól fizette historiografusát. Ennek a nagylelkűségnek köszönhető, mondja Heltai, hogy ma a magyar ismeri multját: hogy "mint jöttek be... honnét jöttek be az országba, kik voltak fejedelmek és királyok kezdettől fogva az országba etc." "Mert ha Mátyás király ilyen bőv. füzetést nem tölt volna, és viasz fazékban és somfánál főzött volna, mint a mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp krónikánk sem volna." Ezzel a meglehetősen materialisztikus felfogású panasszal Heltai mintegy az anyagi ellenérték függvényévé teszi a történetírási munkálkodást és produkciót. Hiába, Heltai üzletember is volt, nemcsak hittérítő és történetíró!
- 6) Dec. II., L. I. (1773) 131.
- 7) Ezt a meleg szeretetet Heltai nem csupán a jobbágy iránt érzi: minden emberi szenvedés részvétellel teljes együttérzést kelt fel benne. Hogy csak egy példát említsék: I. Endre esetét. Ez a király már igazán minden tekintetben messze esett Heltaitól, mégis a legnagyobb részvétellel mondja róla, hogy a "szegény és közsényes király a futásban fogva essék és igen gonoszul tarták őtet a fogságban: és mindjárt meg-hala". (Toldy, 165., Varjas, 84.)
- 8) (Toldy, 203., Varjas, 116.) Heltai a király valami legelső kötelességének látja a "szegénység" védelmét. Pl. Mátyás azért akar leszámolni a Frangepánokkal, mert ezek "erőssen nyúzzák vala a szegény népet, nem sokat gondolva a királlyal". Toldy, 412. Varjas 289.) Heltai mintája: Bonfini a Frangepánoknak csak latrociniumai és rapina-iról tud. (D. IV., L. I. (1773) 421.) - Heltai krónikája nagyban hozzájárult a jobbágy-barát Mátyás-kép kialakításához és elterjesztéséhez a magyar népben. A király nemzetnevelő és kulturális feladatait Mátyás egyénisége, kormányzása méltatásával kapcsolatban szögezi le: Mátyás "dicséreti"-be, de még inkább Bonfinitól függetlenül a bevezetésben, mint már említettem.

A Drávaparti beszéd

Bonfini, D. II., L. VII.

In quem igitur miseri arma sumpsistis, in mene, an divi Stephani successorem: ac Regem vestrum, omnium ordinum suffragilis optatum; Si in me, quando homo sum, sicarij estis et homicidae, si in Regem, et Stephani successorem, prophanj parricidae estis, omnibus

Heltai (Toldy, 203.)

Ihol vagyok vitézlő férfiak! kicsoda közületek, ki kezét akarná vetni a királyi vérre? kicsoda akarná tü közzületek azt bántani, kit a szent Istvánnak szentsége ez méltóságban hozott? Kicsoda akarná tüközzületek a királyi felséget megfer-téztetni, holott tudjátok, hogy a fejede-

supplicis et piaculis obnoxii. Non cum mortali vobis res est miseri, sed cum eo, cui prae divina dignitate supra mortalitatem aliquid accedit. Sub omnipotentis Dei tutela reges degunt: quorum laesa Maestas vix populorum exitio potest. Ego quoque inermis inter infesta arma progredior, quando haec corona data divinitus ac sceptrum hoc quod gesto me inter furem studium satis tutum efficiunt. Videte quem laeseritis et ne in caput vestrum ac filiorum sanctum sanguinem haurire videamini, propicite, et considerate. Emerico omnino semel moriendum est, quamvis hac, aut alia morte multum referat, haec mihi multo gloriosior, calamitosiorque vobis, illa mihi vobisque vulgarior. Fraterna levitate subdicti, prophana et impia arma sumpsistis sed temeritatis impietatisque notam dum tempus est salutaris tempestivae poenitentiae abolete: Resipiscite, quaeso, ego sum Rex vester, ac pater, qui plenissima indulgentia et paterna oblivione facinora vestre delebo. Angoscite patrem vestrum et audaciae veniam lubenter accipite et eum retinete Regem, quem Divorum numina et vestra suffragia designarunt."

lemség istentől vagyon? Nem Emre vagyok én, hanem szent István királynak helytartója, ő unokája és örököse. Tű végzésekéből és az Istennek akaratjából vagyok én magyar király. Ki ellen fogatok ezokáért fegyvert, atyámfiat, vitézek? Hagyjátok el a tű pokol szándékotokat. Nem királytok, hanem atyátok akarok lenni és a tű indulatokról soha nem akarok megemlékezni, stb.

9) Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est) tolletur de terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum ac tamdiu per tot et tantos viros auctum... aliquando tamen corruet... mortalia sunt mortalia opera. (Lactantius, Institutionum divinarum, L. VII., C. XV. 11.)

10) A reformáció jegyében. 395.

11) U.o. 393.

NÉPI TÖRTÉNETIRÁS HISTORIÁS ÉNEKEK

Tinódi Sebestyén

Ismeretes, s már többször meg is emlékeztünk róla -, hogy énekmondók a magyar nemzet multjának nevezetes mozzanatait, fiatal katonai jeles tetteit igen régtől fogva - már a honfoglalástól kezdve, sőt azt megelőzően is - énekekbe, költeményekbe foglalták, hogy azok emlékét megőrizték - tehát kimondott történetírói célt követve -, s hogy azokkal a kortársakat és eljövöket hasonló vitézkedésre buzdítsák. A XI.-XII. században még élő pogány- és kereszténykori magyar hősi költeményekről, énekekről a legrégebb gesták és Anonymus nemcsak megemlékeznek, hanem merítenek is azokból, és a XIII.-XIV. században sem szűntetl az éneken, versben vagy prózában elmondott mondák, regék szerzése történeti eseményekről, személyekről, hogy e költészetnek csak egy messzeragyogó gyöngyszemét, Szent László megjelenését Lackfi András seregében megénekelő mondát említsem. Tudjuk, hogy Thuróczy is bőségesen merített a XV. századi török harcokról stb. szóló katonanépekből. A XVI. századból igen sok ilyes történeti, tulnyomólag történeti ének maradt fenn, már csak azért is, mert ezeket a könyvnyomtatás őrizte meg az utókornak. Hogy pedig maga az énekmondás és szerzés mily nagy jelentőségű volt a török járom első századának magyarjai életében, arról két külföldi tanunk van: a magyar történetet író olasz Gian Michele Brutus, és az angol költő és diplomata Sir Philipp Sidney. Előbbi éveket töltött Erdélyben, utóbbi átutazott Magyarországon, mindkettő tehát személyes tapasztalatból beszél. Magyarországon - mondja Sidney - minden lakomán és ilyen összejöveteleken - an szokást láttam, hogy őseiknek a vitézségről énekelnek, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb láng-ralobbantól. (Defense of poesy 1583. Idézte: Pintér, 1930. II. 313.) Brutus pedig arról számol be¹⁾, hogy a magyarok az ősök dicső tetteiről énekeket készítenek, azokat lant-kísérettel éneklük, s ezen "szabatos időrendben, mintegy évkönyvszerűen szerkesztett énekeket már gyerekkoruktól kezdve úgy emlékezetben tartják, hogy ezek most legbiztosabb emlékek a magyar multnak, amióta (a török) felégette a budai királyi várat, a történeti emlékek (monumenta rerum) nagy részt elpusztultak". Ha e sajátos hagyomány-rögzítés ének formájában történt is, és lakomák fűszerezésére szolgált is, mégis történetírás volt ez, egy nép minden rétegének - ahogy Horváth J. Galeotto tanuságára látja - buzgó igyekezete a mult emlékében tartására. Ugyanaz a hatalmas történeti érzék alkotta ez énekeket, mely a magyar népben nemcsak a keresztény korban a XI. századtól kezdve, hanem már a pogány korban is észlelhető, s mely nyugat-európai formákban kialakuló tudományos történetírásának egyik fő őstőnzője volt a legelső gestáktól, királyjegyzékektől kezdve.

De élhettek prózában is szóhagyományok történeti eseményekről, melyek a nép naiv képzeletét és kíváncsiságát a legjobban foglalkoztatták. Heltal és Bencédi gyermek előadása a szent korona elviteléről V. László anyja, Erzsébet királyné által a visegrádi várból, bizonyára e sajátos eseménynek valami népi elbeszélésére megy vissza: a két kispolgári történetíró nyilván ugyanazon mese egymástól kissé eltérő

variánsait meséli el. Itt tehát történeti tény él a nép száján és képzeletében tovább, az elkerülhetetlen torzításokkal. Ahogy a népi hagyomány-rögzítő énekesek, regélők maguk gondolkodtak, olyan gondolkodást imputáltak a történeti események aktorainak.

A kortörténeti tárgyak mellett, igaz, jóval kisebb mértékben a régebbi mult, sőt más európai népek történetének egyes eseményeit is feldolgozták énekmondóink. A magyar történetre főforrásuk Bonfini, de meritenek Thuróczyból is. Thuróczy, már említettem, legalábbis a XV. századra, beledolgozta krónikájába a népi hagyományokat, bizonyára énekeket is, az ő előadása nyomán ezek bekerültek Bonfinihoz is, úgy hogy most e régi népköltészet e tudományos és irodalmi feldolgozásban ismét forrása lett a népi énekmondásnak. Bonfiniból más népek történetéből vett témákat is szerezték, de ilyeneket általában külföldi elbeszélésekből kölcsönöznek. És hatással volt az egész énekmondó költészetre a XVI. századi német Spielmannok és Zeitungs-sängerek költészete is.²⁾

A modern irodalomtörténet feldolgozta és méltatta e históriás énekeket. Szerzőik között vannak protestáns papok, iskolamesterek, nemesurak, de van külön énekszerzői hivatás is: Tinódi Sebestyén énekmondó volt és semmi más. Nem mind népi származású e "népelemek" írója, s mindnek megvolt a maga - deákos - iskolai műveltsége. (Pintér, II.313.) Itt csak a történetírás szempontjából legkiemelkedőbb Tinódi Sebestyénnel foglalkozom, - közvetlen megelőzőire l. Horváth, Reformáció, 184-187, 200-201. -, aki különben az egész műfaj legkiválóbb művelője is, megbízható hiranyagával pedig döntően befolyásolta az egész utána írt magyar kortörténeti irodalmat, forrásul szolgálva egy Forgách Ferencnek, Zsámboky Jánosnak, Scheser (Schesaeus) Keresztélynek. Dunántúli jobbágycsalád sarja - bár Szilády Áron nemesi származásúnak véli -, születési éve és helye bizonytalan. Uglátszik, papnak készült, latin iskolát legalábbis végezhetett: versel elárulják latin ismereteit. Előbb Török Bálint szolgálatában állott, majd ennek katasztrófája után több évig vándorolt egyik urtól a másikhoz, egyik várból a másikba, míg Nádasdy Tamás országbíróban talált pártfogóra. A hatalmas országbíró segítette Tinódit a nemesi levélhez 1553-ban, s az ő várában, Sárvárott halt is meg, három évvel később.

Horváth János "Tinódi másfél évtizedes gyakorlatában" "többféle szempontból is változást, fejlődést" állapít meg. Legelső művel "líraiabb természetűek a későbbieknél; tárgyaikkal azon család körében maradnak meg, melynek ő deákja volt". Nagyszombatban feltűnével (1544. az országgyűlés alkalmából) kezdődik (második) "vándorlantas korszaka: most már nem saját urának, hanem másoknak a vitézségét írja meg, nem lírai részvétellel, hanem ismertetés... szándékával; ezzel jár a költőibb elemek kiszorulása az énekből, s a száraz, értesítő, krónikás modor uralomra jutása. Végül állandó megtelepülése Késsán, 1551-52. nagy eseményei, s bizonyára Nádasdy eszmei irányítása érelik meg históriás éneke utolsó változatát, az énekes krónikát, mely az utókor számára történeti kútfő óhajt lenni, kortársai számára pedig saját politikai meggyőződését propagáló tájékoztatás."³⁾ Tinódi munkássága az aktuális eseményektől függ: ahogy a hadi és olykor politikai események alakultak, aszerint választotta témáit is, írta énekeit. Énekszerzése tetőpontját az 1551-52. év végzetes eseményeinek sorozata hozta meg, bennük az egyetlen messzevilágító fényponttal, Eger védelmével.⁴⁾

Tinódi sorra megénekelte az 1541-től 1554-ig lejátszódott hadi eseményekből azokat, melyeket mindenki céljához legalkalmasabbnak vélt. Valamennyi közt a legterjedelmesebbek és legjelentékenyebbek az Eger vára viadaláról (1552.), meg Temesvár ostromáról szólók, s ezek tárgyalják a legfontosabb eseményeket is. Előbbi I. Ferdinánd Zsámbokyval le is fordította latinra, hogy a vár hősi védelmével megismerkedjék. (L. Zsámboky fejezet.) Témái egyébként erősen epizód jellegűek,

tulnyomólag egyes jeles vitézek tetteit dicsérik: Török Jánosét (Bálint fiáét), Werbőczy Imréét (István fiáét), Török Bálint, Perényi Péter és Majláth István török fog-ságba jutását stb. De "Erdélti históriája" rövid összefoglalása a Buda eleste és Fráter György halála között történeteknek, bizonyára Nádasdy Tamás megbízásából és adataiból, oklevelekből is!, ez és "Az János király fiáról való szép krónika", egy-egy nagyobb, több évre kiterjedő korszak feldolgozása. Énekeit "Cronica" címen ösz-szegyűjtve kiadta Kolozsvárt, 1554-ben.

Tinódi egészen tudatosan akar történetet írni. Történetírásról meghatározott nézetel vannak, melyeket Cronica-ja "minden rendbeli tudós olvasó jámborokhoz" intézett ajánlásában fejt ki. "Ez jelen való könyvecskét szörzeni nem egyébért gon-dolám, hanem hogy az hadakozó, bajvivó várak - városok - rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanuság, üdvességes, tisztösségsős megmaradásokra, az po-gán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak; mert mint illik lélők szerént az ördöggel, testtel és ez világgal koronként az jó körösztyénnek hadakozni: ugyan ez világ szerént és az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életöt nyerni". A magyarországi "csuda veszedelmes" háborukat senki sem írja meg, ezért kényszerítettém én magamat ez szegin eszömmel ezöknék gondviselésére foglal-nom, és ez egynéhány istóriát megírom, öszveszednöm és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemlékötzet, kinek munkájába sokat fáradtam futos-tam, tudakoztam, sokat és költöttem. Igazmondó jámbor vitézöktül, kik ez dolgokba jelen voltak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért ha-misat be nem irtam, - az mi keveset irtam, igazat irtam; ha valahol penig vetök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem tulajdonítsatok, és kélők titeket énnököm megbocsássatok." Ha műve tetszeni fog, ír majd ujabbat is.

Tinódi történeti énekszerzésének tárgya tehát a korabeli hadi akciók. Célja egy-felől gyakorlati: példamutatás és buzdítás Magyarország védelmezői számára e har-cok hűséges leírásával, szintugy intelem az uraknak - kik politikailag egyedül szá-mítanak -, hogy a török ellen harcolni kell, ha "e két víz (Duna és Tisza) között ti lakni akartok. Mert ha csak hallgattok, szömben ti nem vívtok, Félök, hogy sokáig itt nem uralkodtok."⁵ Másfelől Tinódi célja tisztán történettudományos is: "Végem-lékezőtben" megtartani kora fontos hadi eseményeit, melyeket, vallja, senki más fel nem jegyez. (Zsámboky ugyanekkor már készíti kortörténeti fejezetait, de arról Tinódi nem tudhatott.) Mindenképp igazságra - valóságra: tiszta, hiteles tények köz-lésére törekszik, és senki és semmi sem bírhatja rá, hangsúlyozza, hogy mást ír-jon, mint a színigazságot. Ezt ugy akarja elérni - s ez következetesen és tudatosan alkalmazott módszere -, hogy felkutatja az események színhelyét, kikérdezi azok szavahíhető részvevőit és szemtanuit - tudományos terminussal: igyekszik lehatolni az eredeti forrásokig. E helyes elvekkel Tinódi, bár öntudatlanul, s hogy ugy mond-jam, laikus oldalról, de mégis hozzájárult a helyes forrásérzék és helyes kritikai érzék kifejlesztéséhez, és pedig nemcsak az olvasó nagyközönségben, hanem a kora-beli tudományos történetírásban is. Másfelől az olvasóközönség a maga részéről is megkövetelte a történeti énekesektől, hogy teljesen hiteles előadást nyújtsanak, és azt maga is ellenőrizhette. Így megint egy nagy közös munka fejlesztli tovább a ma-gyarok erős történeti érzékét, a magyar történetírásnak pedig forrásérzékét és kri-tikáját.

A következő lépést azonban a magyar történetírás nem tette meg.

Ami így a mindenki által ellenőrizhető kortörténetírástól követeltek, azt a tu-dományos történetírásnak a régmúlt eseményeire, és feldolgozásaira is át kellett volna vinnie. E téren azonban megelégedtek Bonfini és Thuróczy átirásával, és sem uj, az eseményekkel egykoru s azok legeredetibb emlékét fenntartó forrásokat (okle-

leket) nem használtak fel, sem finomabb kritikát nem gyakoroltak. Legfeljebb szöveg- és hagyományokból, hystóriás énekekből merítették még. De ezt nem is lehet a XVI. század magyar történetírásról elvárni, hiszen az ekkor a kortörténetírásra már alkalmazott módszerek a külföldön is csak a XVII. -XVIII. században érlelődtek ki a mult eseményeknek megírása módszereivé.

Tinódi történetnézetében Isten akarata a földi történet legfőbb alakítója. Eger megvédését "Nem emberi hatalom ... mivelé // Mert csak Uristen hatalmát jelönté." A török Istennek ostora a magyarok fölött bűneikért, főképp az urak pártoskodásáért, meghasonlásokért. Isten világkormányzásának keretei között a király és az urak az események centrális hordozói, kik a politikában egyedül számítanak, s a katonák, kik a végeket védelmezik. Ezért képezik Tinódi majd minden énekének tárgyát a politikus nagyur, és a katona tettel és életsorsa. Így látta ő, a nagyurakat szolgáló udvari ember, és a végeket beutazó lantos a dolgokat. Jellemző, hogy a magyarság egyik legnagyobb katasztrófáját, Buda 1541. évi elestét is Török Bálint személyes sorsába fonva meséli el. (Török Bálintéban pedig bennefoglaltatik az övé is, meg sok más udvari szolgálé is, kiknek új urát, új existenciát kellett keresniük.) Az emberek feladata az, hogy Isten ígért tanulják, megtartsák s jámbor életükkel az ördög, a test és a világ leküzdésével – a földöntúli boldogságot kiérdemeljék. De a jámbor elnyeri jutalmát már itt a földön is.⁶⁾ A magyar katona feladata a vallásos, tiszta, becsületes katonaélet, a "rendtartás" szerinti (fegyelmezett), bátor hadakozás. Az ilyen élettartás is már a földön is meghozza jutalmát.⁷⁾

Politikai pártállása szerint Tinódi eleinte ugyan "Zápolianus", ahogy akkor mondták, s ahogy első ura, Török Bálint is az volt, de aztán átáll I. Ferdinándhoz és ennek lesz lelkes híve, mint utolsó ura, Nádasdy Tamás, s hirdeti, hogy⁸⁾ I. Ferdinánd s bátyja, V. Károly császár lesznek azok, kik a magyarokat a töröktől megmentik: "Oh ti keresztények, mind feltámadjatok, // Ez fejedelmünkért istent imádjátok // Szent malasztjával szerezse ti királtk // Hogy az pogán kéztől épen maradhassatok." ⁹⁾ A király tulságosan messze volt, róla Tinódi csak jót tud. Szép megnyilvánulása Tinódi bizalmának I. Ferdinánd iránt, hogy a szerencsétlen magyarországi hadi eseményeket a király bánatának, a szerencséseket az ő nagy örömének festi.¹⁰⁾ Megható megnyilatkozása a gondolatnak, hogy az európai hatalmak, legelső sorban a római császár kötelessége Magyarországot felszabadítani a török járom alól, az kérelem, melyet a mülbergi győzelem után (1547) s János Frigyes, szász választott foglyul ejtő magyar huszárok intéztek V. Károly császárhoz: "Egész Magyarország te felségödnék // Nagy inségből, szeginyök könyörgének. // Jól érti felségöd nagy inségönket // Terek mia nagy veszödelmünket // Az istenért kérjük te felségödet // Már segél meg minket te szeginyidet... // Jöj el azért erőddel országunkba // Fejönként leszünk véled ott az hadban // Isten velünk lesz az viadalban // Az pogánok lesznek ott megromlásban." A kérést Oláh Miklós kancellár tolmácsolja a császár előtt, s V. Károly megígéri a segítséget.¹¹⁾ Hiszen a végbeli vitézek is "a körösztén hitért ... És jó hírért, névért sok országokban" harcolnak és "kereszténységnek oltalmára" vannak. (Kapitány György, 27-28. sorok.) Hiszen, sóhajt fel Tinódi, nincs jobb katona a magyarnál "csak az igaz szeretet köztök volna // És jó vitéz vezér elöttek volna." (Károly császár, 519-520. sorok.) És az ország is azért veszett el, mert ti magyarok egymást "csak dúlátok, fosztátok // Egysmára kegyötlen agyarkodátok // Ki miá vesztétök nagyobb részre országtok ... sem prédikálással sem énökkel gondoltok ... // Sok ostort uristen vete reátok // Szükségöt dőghalált és pogánságot." (U.o. 24-25. sorok.)

Naiv, patriarchális állam- és társadalomszemlélete a király tiszteletében és hű szolgálatában, s az urak részéről a "szegénységgel" (jobbággal, katonával) való

jó bánásmódban látja az ország helyes állami és társadalmi rendjét, helyes kormányzását, ami lehetővé tenné a török elleni védekezést is.¹²⁾ Mert Tinódi minden gondja a török kiűzése, s ezért minden szeretete a végbeli katonáké, kiket erősen védelmébe vesz rágalmozóikkal szemben. Kéri a várurakat, hogy lássák el katonáikat nehéz szolgálataikban. (Kapitány György bajviadala. 173-200. sorok.) De mert szereti a katonát, ostromozza erőszakosságaiért is: "Szólok én tinektek hősek! halgassátok // Kik kereszténységnek oltalmára vattok // Szerencséken jártok, véröket hullattok, // És sokaknak történik tinektek haláltok // Ti az Isten szavát jól meggondoljátok // Gonoszul az másét ti el se huzjátok // Az szegén községöt ne nyomorgassátok // Hogyha az Istentől ti irgalmat vártok // Ha meggondolnátok vesződelmetöket // Az fő fő uraknak foglylyá esésöket // Az dulás fosztásért bünteté meg öket // Isten országába, hogy bevigye öket." (Hogy t. i. e földi büntetéssel levezekelve bűneiket, megérdemljék a mennyországot. Werbőczy Imrénnek viadalja. 161-172.) Ugy hogy el lehet mondani: Tinódi az egész magyar nemzet lelkiismerete szólal meg. Mert Tinódi egy egységben látja az egész magyar nemzetet, társadalmi rétegződései ellenére is közös célban: a török elleni védekezésben egygyé forrottnak. Már láttuk, hogy Tinódi Magyarországot és a magyar népet Európa s az európai keresztény népcsalád elválaszthatatlan részének érzi, ahogy egy Forgách Ferenc, Zsámboky János, Oláh Miklós, vagy Schesaeus stb., sőt egy Szerémi György is. Mert vannak, kik a törökre építenek, vannak "törökösök". Ezeket inti Tinódi: ne higgy magyar a töröknek! "Bolondság töletök fejenként (fő) magyarok, // Terek álnok hitit meg nem gondoljátok. // Maga csak tőlem és sokszor hallottátok, // Sok fejedelmeket mind csaltak, tudjátok. // Az tereknek hiti erőssen azt tartja, // Ha hittel, szép szóval kavort (gyaurt) megcsalhatja ... // Isten azért néki menyországot adja." (Prini P., Terek B. 9-14. és 16. sorok.) Hiszen láthatják: "a magyarok kik vannak terek kéz alatt // Azok vannak nagy inség, rabság alatt // Vajjon s ki kívánna lenni az alatt, // Vagy uralnia szancsákat és basát? // Az Istennek ... könyörögjünk, hogy... // Ahol lakunk, épen megmaradhassunk, // Régi földönkben es uralkodhassunk." (Varkucs Tamás. 313-320. sorok.)

Tinódi, láttuk, hívő, buzgón vallásos ember, de a politikában vallási szempont előtte csak egy van: a keresztény hit, s a keresztény (európai) népcsalád megvédése a "pogán török" ellen. Felekezetieskedést nem ismer, s a vallási gyűlölködést és szakadást a magyar történetírásba két erdélyi ember vitte be, Bencédi, a székely, és Heltai, a szász. Jelentéktelenebb a csak a régít védő Szerémi, a - talán - rác. Még az sem tűnik ki Tinódi verseiből, hogy maga melyik tant követte: Szilády Áron szerint Török Bálint és hitvese Pemflinger Katalin, a magyarországi protestantizmus két hatalmas uttörője udvarában megismerhette az új hitet. Viszont nem erre vallanak következő szavai: mikor V. Károly a "Kurfürst" ellen harcol: "Idő vala akkor bolond vakságba // Nagy tevőlygés vala az hit dolgába // Luter Márton hirdetni kezdte vala // Az a jó hit! mind azt kiáltja vala. // Az pápa ellen kezdé prédikálni..." (V. Károly hada. 25-29. sorok.)¹³⁾

A kortörténetiek mellett írt Tinódi régebbi történeti eseményekről szóló énekeket is: Zsigmond császárnak krónikája és Historia Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról (töredék) címen. Előbbi Zsigmond egész uralkodását énekl meg, utóbbi annak legdrámaibb epizódját. Forrás mindkettőhöz Thuróczy krónikája volt (előbbi egy kisebb részlete Bonfiniból való. Horváth, 215.) Heltai kiadásában, Heltai betoldásaival, de népénekekből nem merített, így Tar Lőrinc pokoljárásáról szóló részlet is idegen betoldás. (Horváth, i. h. 216.)

Írásművészetét a magyar irodalomtörténet méltatta. Első, 1554. évi, kolozsvári Hofgreffnél nyomtatott kiadása után (R. M. K. I.) Tinódi műveit Szilády Áron adta ki a R. M. Költők Tára III. köteteként 1881-ben.

Irodalom: Dézsi Lajos, A tört. tárgyú m. szépirodalom. Bp. 1927. – Pintér II. Bp. 1930. pp. 334-355. – Legújabb: Horváth, A reformáció jegyében. Bp. 1953. 187-216. és passzim. – A Tinódi utáni, nem nagy számu XVI. sz. históriás énekekről
1. Horváth, I. m. 460-490. és passzim.

Jegyzet:

- 1) L.: Horváth J., Az irod. megoszlás. Bp. 1935. VII. fejezet, pp. 269-284. Ad excitandum iuventutem ad rei militaris gloriam virtutis aemulatione, laudes maiorum fidibus canunt, rebus ab illis gloriæ gestis in carmina per certam temporum seriem tamquam in annales redactis, quae a pueris memoriae tradita ita haerent, ut nulla certiora monumenta rerum habeantur, nunc apud Vngaros, quorum magna pars, cum Vngaria regia conflagravít, quam quae his carminibus consignata exstat. (Brutus, I., pp. 228-229. Mon. Hung. Hist. II. tom. XII.) A XVI. századra pedig u.ő: Reformáció. 200-201.
- 2) Pukánszky, Sebastian Tinódi u.d. dtsche Zeitungsgesang. Berlin, 1927. és Pintér, II. 352-353. L. ezzel szemben legújabb Horváth, Reformáció. 199-200: pusztá feltevés. Rámutat délszláv és török hatás lehetőségére.
- 3) A reformáció jegyében. 195. L. u.o. és 196., e három korszak termékeinek felsorolását.
- 4) U.o. 196-197.
- 5) Prini P. és Terek B. 130-132. sorok.
- 6) "Az te szent igédben halgassunk, tanuljunk // Jámbor életünkkel benne mi megtartassunk // Te szent országodban véled öszve vigadjunk." (Budai Ali basa, utolsó előtti strófa; 1. még a fent idézett ajánlást a Cronicához.) Mikor a német fejedelemek – Tinódi nem mondja, hogy a protestánsok – felkelnek V.Károly császár ellen, nem érnek el sikert, mert "Az isten ... másképp végzete volt // Mert császárra még meg nem haragudott volt // Birodalmának véget sem vetett volt // Mert az Károly életiben jámbor volt."
- 7) "Jámbor vitézők, kik végekben lakoztok ... sok jámboroknál dicséretben vagytok // Istentől es végre megkoronáztattok // Hogy az szegénységért ily igen fáradtok ... Számtalan sok rabot ti szabadítottok." (Werbőczy Imrénnek Kaszon hadával kozár mezőn viadalja. 21, 23-25, és 26. sorok.) Vagy: "Itt valaki közzüllünk elesik // Az angyalok mennyországba viszik // Ez világon neve elhírhöszik // És mindönök nagy jóval üdvezlik // Az kik köztünk itt megmaradnak // Mind örülnek nagy gazdag prédának // És romlásán veszésén pogánnak // Az istennek nagy hálákat adnak." (Hadenagyoknak tanuság. 24-32. sorok.) Negative kifejezve a Szegedi veszedelemről szóló énekben, hol a hajdukat korholja bűnös életükért, ennek róva fel szegedi verekedésüket. Istent "Támaszta ... Pogán fejedelmet ... ez magyar nemzetre // Parancsolat szegésért büntetésére..." (Az szalkai mezőn való viadalról, 1. strófa.) – "Sirva vesziköl most szegén Magyarország... // Tudjátok magyarok hírhösk valátok // Mig nagy szeretettel egymást hallgatátok // De mihelt köztetök ti meghasonlátok // Ottan országokban im mint pusztulátok." (Prini Péter... 21-25. sorok), és "Urak ... Egymást szeressétök jobb ti fejetöknek // Ugy liszen romlása gonosz

terők népnek." (U.o. 126-128.), vagy: "Nagyon sok csuda vagyon urak ti rajta - tok... // Mire köztetők ti egymást rágjátok // Vitézlő urakat veszni akarjátok? (Werbőczy Imréhnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja. 9-12. sorok.) Vagy: Zápolyai halála után: "Urakban egynehány már ott meghasonla // Kik miatt ez or - szág im mind elpusztula." (Buda veszéséről, 11-12.)

- 8) "Vajh! magyarok möly igön ti lám bolondok vagytok, // Hogy ti magyar fejedelmet soha nem uraltok // Mikor magyar királytok volt, ti jobban voltatok. // Sőt min - dőnkor vendég királynak ti örültetők // Hogy ki miatt csak ronlátok és kevesödöttök // Ingyen majdan mind elfogytok és semmivé léstök." (Az János király fiáról való szép krónika, 121-126. sorok.)
- 9) Erdéli historia, V.rész, utolsó előtti strófa és I.rész, 4. strófa. L. fentebbi idé - zetet is. L. még: "Ti Magyarok, jobb ha mind egygé léstök // Mint eddig, egy - mást ne úgy szeressétök // Ugy ad Isten jó szerencsét tinektök // És megszaba - ditja idegön néptől földetök... // Adjatok azért Istennek nagy hálát // Hogy adott tinektök kegyelmes királt // Csak igazán szeressétök ti egymást // Hátra nyerhe - titök az elveszött házakat." (Sztinya, Léva, stb. 469-472. és 477-480. sorok.)
- 10) Eger diadalmas védelme: "Nagy vigasága Ferdinánd királynak" és "Szégyönvallása császár (török) hadának. (Egri históriának summája. 1. strófa.)
- 11) Károl császár hada Saxoniában. 422-436. sorok.
- 12) Martinuzzi tragikus halálát azzal érdemelte ki, hogy kegyetlen volt a köznéppel. "Ismég példát vehettek ti kegyetlenök // Az köznépen ti ne kegyetlenkődjétek." (Erdéli historia. 1569-1570. sorok.)
- 13) L. ehhez: Horváth; Reformáció, 211-212.

JOGTÖRTÉNET ÉS RÖVID KRÓNKA

Ismeretes, hogy a magyar jogi élet - bírósági gyakorlat - már a XV. század végéig erős szükségét kezdte érezni a magyar szokásjog írásba rögzítésének, az élő magyar jog kodifikációjának. Ugy érezték, meg kell szüntetni az "abuzusokat" és "értelmetlenségeket", folytonos változásokat, melyek a törvényszéki ítélkezéseknél e le nem irt, csak az emberek lelkiismeretében és emlékezetében élő, s a bírák önkényességének kitett szokásjog bizonytalansága miatt elkerülhetetlenek voltak. Ez a törekvés hozta létre Werbőczy Tripartitumát, 1517-ben, majd az 1548. és 1553. között készült Quadripartitumot.¹⁾

A magyar történetírás története nem mehet el a magyar szellemi élet e XV. - XVI. századi kodifikációs tevékenysége és annak produktumai mellett anélkül, hogy azokról legalább röviden meg ne emlékezzék. Főképp Werbőczyról. Hiszen a szokásjog összegyűjtése is történeti kutatást igényel: az érvényes jogot a korabeli és régebbi ítéletlevelekből, pörös aktákból kellett kiásni és megfogalmazni, és Werbőczy - például - a magyar közjogot, illetve a királyválasztás, koronázás jogáról, s a király és a nemesek egymáshoz való viszonyáról felállított elméletét valóban e jogok történeti gyökereiből építette fel: a régi magyar krónikákban a pogánykori magyar népgyűlés és bíróválasztási jogáról szóló adatokból.

A magyar alkotmánytörténet tisztázta Werbőczy történetkutatói munkáját, itt elég volt arra csak utalni.²⁾

Werbőczy Tripartituma hamarosan kihívta a kritikát. Mohács után I. Ferdinánd egyéb reformjai között a magyar igazságszolgáltatás megjavítását is elhatározta, az 1548. XXI. tc. pedig elrendelte a magyar szokásjog újabb kodifikációját. E törvény-cikk alapján a király bizottságot küldött ki, - tagjai Gregorancz Pál elnöke mellett Ujlaky Ferenc győri püspök és királyi helytartó, Mérey Mihály királyi tanácsos, személyök, Szarvaskendi Sybrik Gergely királyi tanácsos, Kamarjay Tamás országbíró-helyettes, Pókatekai Zomor János, királyi ügyek igazgatója, és Bodenarius Márton, bécsi jogtudós -, mely bizottság 1553-ra készült el munkájával, a Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae-vel. Ez a mű "nem egyéb, mint a Tripartitum némileg bővített, de éppen nem mindenben javított kiadása, legnagyobb részben szó szerint is megegyezik azzal, sokszor pedig csak bővebben adja ugyanannak a tételt". Az első részt pedig kettéosztva adja, s így lett a Tripartitumból "Quadripartitum".³⁾

A Quadripartitum nem elégítette ki sem az udvart, sem a rendeket. Előbb az udvar kívánt rajta változtatásokat, melyek ellen azonban a bizottság, legelőször annak bécsi tagja, Bodenarius tiltakozott. Így aztán nem került az országgyűlés elé sem, rövidesen feledésbe is merült, s a Tripartitum lett a magyar jog alaptörvénye. A Quadripartitumot aztán Novoszel Antal királyi tanácsos 1784-ben Zágrábban kinyomtatta, magánhasználatra.

A Quadripartitum elé Gregorancz egy ún. rövid krónikát iktatott, melyről Gregorancz fejezetemben szölok.

A szokásjog kodifikációja mellett a már eleve, meghozásukkor írásban rögzített törvények helyes szövegének megállapítása volt a nagy feladat, melyet a XV. század vége óta a magyar jogi élet szintén megoldani kívánt. Ez is történetkutatói és filológiai kritikai munkát igényelt, s a történetírás-történet ezt éppugy nem hagyhatja figyelmen kívül, mint a szokásjog-kodifikációs törekvéseket. Mert a törvénykiadási munkálkodások is a történeti jog, s általában a történeti érzék hatalmas megnyilatkozásai, amiről egyes pozitív megállapításai is tanuskodnak. Azonkívül e törvénygyűjtemények, - sőt a Quadripartitum is - közölnek egy-egy rövid krónikát is, az ugynevezett Thuróczy codex pedig egyenest a Képes krónika egyik variánsát tűzte a törvények élére.

Mossóczy Zakariás

műve volt a magyar királyok törvényeinek összegyűjtése.⁴⁾ Egy részük már Bonfini 1581. évi frankfurti (majd 1606. évi hanaui és 1690. évi kölni) kiadásában napvilágot látott Zsámboky János gondozásában, teljes vagy majdnem teljes gyűjteményüket pedig Mossóczy adta ki először 1584-ben Nagyszombatban.

Mossóczy (Rohosnik) Zakariás született 1542-ben, valószínűleg Mosócon (Turóc m.). Nem volt (ahogy mondták) M. László királyi kamarai hivatalnok fia, hanem Rohosnik Menyhért, egyébként ismeretlen egyén, de nemes emberé. Ifjúkoráról mit sem tudunk, csak hogy korán az egyházi rendbe lépett, és még nem is volt 20 éves, mikor nyitrai kanonok lett, 1578-ban aztán váci, 1582-ben nyitrai püspök. Kiváló jogtudós és humanisztikus műveltségű férfit, ki a nádor mellett ítélő bíróként is működött. Meghalt 1587-ben Nyitrán. (L. mindehhez: Iványi Béla, Mossóczy Z. és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bpest, 1926. 4-42.) Élete főműve volt ez a decretum gyűjtemény, a "Corpus Juris Hungarici", melynek összegyűjtésében, kiadásában társa volt legjobb barátja, Telegdy Miklós pécsi püspök. A gondos levéltári kutatás - a törvények kézíratainak összegyűjtése -, a pontos filológiai, mondhatni szövegkritikai munka, mellyel a régi magyar törvények szövegét "régli, eredeti kézírataik összehasonlításával a hibáktól megtisztította", e kritikai munka alapelveinek programszerű leszögezése a bevezetésben, s az ugyanebben a bevezetésben előadott jogfilozófiai elmélkedés kijelentései, hogy ti. a törvényekből ismerjük meg a történetet: vagyis a törvénynek a történet forrásai közé emelése, helyet biztosít e nagyjelentőségű kiadványnak és kiadónak a magyar történetírás történetében is.

"Miért van az - veti fel Mossóczy a kérdést Rudolf királyhoz intézett bevezetésében -, amiről már a régi bölcsek is annyit elmélkedtek, hogy noha az emberekben - in humano genere - természettől fogva (naturae instinctu) egyformán megvan az ész és ítélőképesség megkülönböztetni a jót a rossztól (honestum et turpia), s hogy azt kövessék, ezt meg kerüljék, mégis olyan sokféle és szinte ellentmondó törvények vannak a különböző nemzeteknek (inter omnes nationes leges dispersae, librisque innumeris comprehensae ... tot scilicet et instituta inter se quodammodo contraria extarent), hiszen Plato s az ő követője, Cicero azt állították, hogy mindannyiunkba egy ugyanazon törvény van beoltva (de una lege omnibus nobis indita disseruerunt)." A választ az erkölcsfilozófusok (moralis disciplinae indigatores) adják meg: azért oly sok és eltérő a törvény meg a jog, mert az emberek természetét a rossz kívánságok és szokások megrontották (tantae legum lorumque multitudinis et discriminis causam in naturae nostrae per malas cupiditates et consuetudines depravationem relecerunt).

Mossóczy nem elégszik meg az erkölcsfilozófiai és természetjogi megoldással, hanem theológiailag is taglalja a felvetett problémát. Ugy látja, hogy rosszat cselekedvén, az ember megvakította Istentől nyert képét (A Deo sibi datam imaginem obcaecarunt). Innen van, hogy noha az erény csak egyféle (virtutis una est species), a gonosz azonban számtalanféle (pravitatis vero innumerae) (sc. species). Tehát a bűnök folytonos sokasodása miatt kellett a törvényeket is sokasítani, hogy megőriztessék az államban (respublica) a béke és az igazság.

A magyar törvények összegyűjtésére pedig a következő megfontolás vezette Mossóczyt: Minthogy mindenkinek illik ismernie a törvényeket, nemcsak azért, hogy a régiek történetét megismerhessük (ez az előbb említett, módszertanilag fontos kijelentése!), hanem azért is, hogy mindenki tudja, hogyan kell a közdolgokban cselekednie, s hogyan a magánéletben, s mit kell kerülnie, hogy életünket a béke és a király méltósága szerint rendezhessük be, ezért érdemesnek láttam – mondja –, ha a régi királyok törvényeit összegyűjtöm, szövegüket a hibáktól megtisztítom és kiadom, a régi, eredeti kéziratok gondos felkutatásával és összehasonlításával. Ez az alapvető forráskritikai elv tehát itt szögeztetik le először magyar írásműben.⁵⁾

Ezt a művet az ország már száz év óta kívánja, I. Ferdinánd el is rendelte annak elkészítését. Az én feladatomban, mondja Mossóczy, hogy hiba ne legyen e műben. Ezt azonban Mossóczy csak programként állította fel munkájához. A valóságban műve aligha más, mint a magyar törvények Ilosvay codex néven ismert gyűjteményének másolata. Ez a törvénygyűjtemény (datálva 1544-re van, és nevét első tulajdonosáról, Ilosvay István egri prépost- és püspöki helynöktől nyerte) megvolt Mossóczy könyvtárában, aki azt Telegdy Miklóstól kapta 1582-ben. Ez a kézirat aztán a bécsi udvari (nemzeti) könyvtárba került (Tab. cod. 8496), onnan pedig 1932-ben a M.N. Múzeum könyvtárába. (Kézirattár, Fol. Lat. 4023.)⁶⁾

Mossóczy az egyes királyok törvényeit időrendi sorban adja, s közéjük ékeli a megfelelő helyekre a megfelelő királyok rövidke történetét, megint csak egy olyan királyjegyzék formájában, mint amilyent Gregorlancz is alkalmazott, s amelyet a modern magyar történetkutatás a Knauz Nándorról elnevezett ún. rövid krónika csoportjából ismer. Mossóczy éppugy nem végzett itt önálló munkát, mint Gregorlancz: királytörténetecskéje részben a Knauz krónikával, részben Gregorlancz Quadripartitumbeli krónikájával egyezik. Mégis néhol érzelmes megjegyzéseket sző a magyar királyok egykor megrendítő sorsa színtelen, adatszerű referálásába. Álmos és Béla megvakításánál, II. Béla uralmának elbeszélésénél Bonfiniből ír ki pár szívhöz szóló mondatot. Tárgyilag csak saját püspöki székhelye, Nyitra történetéből tesz hozzá adatokat: II. Gézának tulajdonítva püspöksége alapítását, s első püspökének, Eduárdnak nevét is feljegyezve (p. 45.), Károly Róbertnél pedig részletezi, hogy Csák Máté miként dulta fel a püspökséget, még Szent Zórárd ezüst koporsóját sem kímélve, mert János akkori püspök Károly pártján állott. Zsigmondtól kedve aztán mindinkább eltér a másiktól, eddig követett rövid krónikától (Knauz és Gregorlancz Quadripartitumbeli szövegétől), s azokat Bonfiniből bővíti, kire Mátyásnál hivatkozik is (p. 141.). II. Ulászlónál inkább a Zsámboky-féle kivonatot követi. II. Lajos történetét önállóan és részletesebben adja, mint Zsámboky, szintugy Zápolyai és I. Ferdinánd történetét is. Miksáról és Rudolfról egész röviden szól. Természetes, hogy e krónikácska erősen Habsburg-párti és Zápolyai-ellenes.

Kiemelendő még, hogy mind Gregorlancz, mind Mossóczy részletesen leírják az egyes királyok pecsétait is, ami gyakorlati célja és indítéka mellett is pecsét történeti rudimentumnak is tekinthető. Hogy megjegyzik azt is, mely királyok oklevelét tartandók meg, melyeké nem, annak oklevél-történeti szempontból nincsen jelentősége.

Kiadás: Decreta, constitutiones et articuli regum incliti regni Vngariae ab an. D. 1035. (!) ad an. 1583. Cum rerum indice copioso. Tyrnaviae, 1584. (R. M. K. II. 183.) Egy része már Zsámboky Bonfini kiadásához csatolva 1581-ben Frankfurtban, majd 1606-ban Hanauban és 1690-ben Kölnben is megjelent. Ujabb kiadásai folytatásokkal Bécs, 1628., ennek eléje tűzték a Hármaskönyvet, s azóta ez vezeti be a Magyar Törvénytárat; és még igen sokszor.

Irodalom: Iványi Béla, Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926. - A magyar országos törvények után tervezte Mossóczy a magyar városi statutumok kiadását, de ezt már nem tudta valóra váltani. (L.: Iványi, i. m. 90-91.)

Bakschay Ábrahám

Selmecbányán született - Schemnicensis - és a lengyel Lasky Albertnek (a lengyelországi ieradzi) palatinusnak, Késmárk urának, a XVI. szepesi város helytartójának, a kalandor Lasky Jeromos kalandor flának titkára volt.

Azzal jut be a magyar történetírás történetébe, hogy írt egy, a Knauz csoport-hoz tartozó ún. rövid krónikát a magyar királyokról. Hun történetét Bonfiniből kivonta, s eltér az eddig ismertetett "rövid krónikák" P variánsától, az egyetlentől, mely rövid krónikáink közül hun történetet ad. A harmadik kapitányt, Gyulát, az erdélyi Gyulayak őseinek mondja, a negyediket, Kendét az ugyancsak erdélyi Kendyekének! A továbbiakban általában a Knauz - a Mossóczy és a Gregorlancz Quadripartitumbeli - krónikák szövegével egyezik, itt-ott azonban be-besző ezektől független, jelentéktelenebb pótlásokat, megint csak Bonfiniből, kinek D. III., L. VIII.-át Hunyadi Lászlónál idézi is. Mátyás után aztán eltér Knauz-Mossóczy-Gregorlanczék-tól és Zápolyai-ig egészen rövid szöveget ad, míg I. Ferdinándról és Miksáról, ahogy ő mondja II. Miksáról, részletesebben ír. Bakschay előadása annalsztikus, míg Mossóczy megkomponálja szűkszavú mondanivalóit.

Bakschay háromféle időszámítást ad oszloposan szövege két margóján: Anni mundi-t, Christi-t, Conversionis Hungarorum-ot, s negyedik oszlopként közli az egyes királyok anni regiminis-ét, uralkodásuk időtartamát. Szent István halála pl. mundi an. 5000, Christi 1038, Conversionis Hungarorum 49 (!)-ben következett be, a negyedik szám ez eseménynél a 37, István uralkodási éveinek száma. Az utolsó év amit ad: 5529, 1567, 578, 4., Miksára vonatkozik. Bakschay krónikácskája önállóan megjelent Krakkóban 1567-ben (Chronologia de regibus Hungaricis, prius nunquam edita. R. M. K. III., 559.). Zsámboky, mint a róla szóló fejezetben már említettem, 1568-i Bonfini kiadásához függelékül újból kiadta.

Gregorlancz Pál⁷⁾

Horvátországi, de magyar nemesi család sarja, 1549-ben zágrábi kanonok, 1550-ben u. ott püspök, 1553-ban győri püspök, 1565-ben kalocsai érsek, de pár héttel kinevezése után, október 21-én meghal. Jogtudós volt, aki részt vett a Quadripar-

titum c. magyar törvénykönyv (szokásjog-kodifikáció) kidolgozásában, és fennmaradt egy Decretum gyűjteménye is. A magyar történetírók között e kodifikációs munkája mellett két rövidke krónikájáért említem meg, s egy, az 1556. évi állapot szerint a magyar egyházi és világi hivatalviselőket felsoroló schematismusáért. Az egyik krónikácskát, melyet Bél Mátyás mint önálló munkát adott ki, Gregorlancz Decretum gyűjteményébe illesztette be. Ez nem más, mint a Knauz krónika zágrábi kéziratának egy variánsa⁸⁾, amit Gregorlancz még kiegészített a hun történettel és I. Ferdinánd és Miksa korával. Csak ez az ő önálló munkája, melyben híven követte mintája dolgozási módját. A hun történetet Gregorlancz Thuróczyból adja rövidke kivonatban; a Knauz krónikából, tudjuk, hiányzik ez a periódus. Hozzácsatolta, kissé átdolgozva, Oláh Hungariáját is. Ez átdolgozásnak bizonyos forrásértéket kölcsönöz, hogy míg Oláh inkább a néppel, a földművelő parasztsággal foglalkozott Hungáriájában, addig Gregorlancz az előkelőkkel, nagybirtokos főurakkal és főpapokkal, s hogy mintegy negyven évvel később dolgozva Oláhnál, figyelembe kellett vennie a püspökségekben, világi hivatalokban közben végbement változásokat. Ez a művecske három igen érdekes kéziratban maradt fenn, közülük kettő a M.N.M. orsz. Széchenyi Könyvtárában őriztetik. Az első az Apponyi könyvtár al került a (kézirattár, Fol. Lat. 4126.) iratott 1556-ban. Benne Gregorlancz első leemélytől szól meg, s az vagy az ő sajátkezü írása, vagy legalábbis az ő megbízásából készült.⁹⁾ Maga a krónika ff. 26-33. közzétetik, Origo gentis Vngaricae címen, Bél kiadása egyezik ezzel a szöveggel, de mégsem erről a kéziratról készült. (Adparatus. II., 85-112.)

Két évvel később az Egyetemi Könyvtár G 39. jelzetű kézírata. (Possessor bejegyzés: "C.J. Thomae Nádasdy palatini.")¹⁰⁾ Ez a muzeumi Gregorlancz (Apponyi)-codex másolata, nagy részében ugyanazon kéz írása is, - ha ez Gregorlancz keze, akkor az ő kezeírása. De legalábbis Gregorlancz megbízásából készült, és folytatja a krónikácskát 1558-ig (ff. 1-8./ant. num.) ugyancsak "Origo gentis Vngaricae" címen. A hivatalok, püspökségek viselőit már az 1556. óta történt változásokkal adja.

A harmadik ismét muzeumi, mégpedig igen érdekes kézirat, Istvánffy Miklós adatgyűjteményének egy darabja. (Fol. Lat. 2275.) Ez valószínűleg a Nádasdy-féle szöveget másolta (E. Kt. G. 39.), mindenesetre nem a Gregorlancz - Apponyi-codexet. Istvánffy pedig sajátkezü széljegyzetével látta el.¹¹⁾ A krónika - ff. 2-13. - itt is az Origo gentis Vngaricae címet viseli. Ez a művecske - Gregorlancz intenciói szerint - bevezetésnek készült a magyar törvények gyűjteményéhez.

Megemlíthető még, hogy Gregorlancz írását, csakugy mint a mohácsi vész, még inkább Buda eleste óta egész történetírásunkat szomorúság és fájdalom hatja át a rengeteg veszteség felett, a gazdag és szép ország jó részének mongol iga alá hajtása miatt.¹²⁾

Gregorlancz másik kis krónikája - ezt Kovachich közölte¹³⁾ - a Quadripartitum egy fejezete, keletkezését Kovachich 1552-re teszi.¹⁴⁾ (Egy régi, XVI. századi kézírata N.M. Fol. Lat. 4024., Bécs, Tab. cod. 8465). Fentebb említettem, hogy ennek a szokásjog-kodifikációnak egyik szerkesztője éppen Gregorlancz volt. Ide illesztette be szerzőnk e másik művecskejét, mikor azt kell megmagyarázni, hogy mely királyok privilégiumai tartandók meg, melyeké nem. Operae pretitum autem est exinde videre, quorum regnum Hungariae Privilegia servantur et quorum non (minként Werbőczy a Tripartitumban), ut autem tractatio talis dilucidior fiat, commodum admodum visum est, eodem contextu omnium ipsorum Regum Hungariae nomina ab illo Primo Prothorege et Apostolo gentis Hungariae B. Stephano ad haec usque tempora hoc loco denotari. (315.) Hiszen e rövid krónikák már a legrégibb időktől kezdve jogi segéd-eszközöknek készültek.¹⁵⁾ Gregorlancz ezzel a dolgozatával átírja a Knauz krónikának - melyet előbbi művének is használt - egy kissé kibővített és módosított varián-

sát, mely azonban nem egyezik Knauz egyik ma ismert variánsával sem. (316.) (Pl. Péternél, Abánál, I. Endre-, I. Béla-, Salamonnál, Kálmánnál, Imrénél. Végül III. Istvánnál megemlíti ennek Mánuel görög császár és Velence elleni háboruit, ami mai szövegeink közül csak Múgelinnél van meg¹⁶⁾, de itt is II. Gézánál, vagyis Gregoriancz vagy félreértette forrását, vagy még más tradíciót is ismert. Zágrábban többet tudhattak a velencei és görög dolgokról.) Kisebb jelentőségű, hogy Gregoriancz helyesen adja Salamon halálzási és temetkezési helyét. Gregoriancz többi bővítése többnyire Thuróczyból való, vagy talán egy olyan krónika-variánsból, melyben III. István említett harcai Mánuel és a velencések ellen benne voltak?

II. Endréhez Gregoriancz jóval rövidebb bővítést ad, mint Knauz (320.), az pedig, hogy IV. László "Kun László" nominatus est (321), csak a Képes krónika egyik kéziratának rubrumában van meg.¹⁷⁾ Máriától, Zsigmondtól kezdve, végig a XV. századon, Gregoriancz megint bővebb, mint Knauz, és sokban eltér ettől: I. Ferdinándnál is, amennyiben ennek megválasztását és koronázását tartja törvényesnek (331.).

Azonkívül Gregoriancz minden királynál megjegyzi – mint Werbőczy is –, hogy törvényei, oklevelei érvényesek-e.

Gregoriancz harmadik művecskéje a Mnemosynon (Emlék), ahogy azt a M.N. Muzeum Istvánffy-Széchenyi codexében (Fol. Lat. 2275.) Istvánffy Miklós sajátkezü bejegyzése címezi, vagy: "Praelati, Barones cum officiis et residentiis aetate nostra, ahogy az a Beytheano-Eszterhazyanus codexben neveztetik. (Kovachich, SS. min., I., p. 98.) Ez az 1556. évi állapotok szerint leírja a magyar püspökségeket (beleértve a hódoltsági területeket is) a püspökök neveivel, továbbá felsorolja a világi főhivatalokat, s azok akkori viselőinek neveit, vagyis egy egyházi és világi schematismust ad az 1556. évre. A Nádasdy és az Istvánffy codex aztán már itt is az 1558. évi állapotokat adja. Jellemző bevezetése, mely a Gregoriancz codexből hiányzik. Dum haec scriberentur erat annus D. 1558. circa initium anni, quo quidem tempore quis fuerit Rerum Ungaricarum Status, et per quos gubernabatur, placuit hic pro futura rei memoria paucis adnotare, ut posteritas, si quando Deo duce feliciora tempora illuxerint, intelligat, quanta mutatio pristinae illius felicitis Ungariae circa haec tempora facta fuerit.¹⁸⁾ Vagyis történeti művecske, mert "pro futura rei memoria" iratott és a "posteritas" részére, az utóbbi években végbement végeztes változások megismertetése végett, erős történeti érzékkel átérezve a "régiboldog Magyarország" tragédiáját. Emellett azonban, ha Gregoriancz siratja is a régi jó idők pusztulását, reménykedik a jobb jövőben is, nem úgy mint vagy két évtized múlva Forgách, ki már nem lát kiutat a romlásból. Igaz, ennek sötét, pesszimista kedélye éppoly lényegesen különbözik Gregoriancz szelidségétől, optimizmusától, mint nehéz, zaklatott élete is ennek fényes, zökkenőmentes életpályájától. Nagy szeretettel, feltétlen hűséggel ír Gregoriancz I. Ferdinándról, ki "justo et legitimo titulo" uralkodik, s egész hihetetlen erőfeszítéseket tesz, hogy az országot a török torkából (ex faucibus Turcicis) kifaragja. (98.) Erdélyt János Zsigmond és Izabella tartja kézben Szulimán kegyéből (favore et adjutorio Solimani, u. o.), s felsorolja ezek párthiveit. A dalmáciai püspököket nem sorolja fel, csak a püspöki székhelyek neveit, melyek Magyarország koronája alá tartoztak, hogy az utókor tudjon róluk. (104.)

Ez a Mnemosynonnak nevezett Schematismus csakugy jogi munkához készült kiegészítésnek, mint az előbb tárgyalt két krónika: az első krónika a magyar törvények gyűjteményének bevezetése, a második a Quadripartitum egy fejezete, a Mnemosynont pedig szerzője a XVI. század második felében hozott magyar országgyűlési törvények közé illesztette be, melyeket szintén ő, Gregoriancz állított össze 1556 körül. (Kovachich, i. m., p. XXV.: autographum indubie erit in collectione Decretorum Cumitialium J. Regni Hung. opera ejusdem P. de Gregoriancz adornata circa hung. ut apparatus, an. 1558. quum tamen nusquam hactenus prehendi, nisi is Codex

Nadasdianus in Bibl. r. univ. Hunga. Pestini. Ex eo deinde in diversos Codd. Mss. Decretorum dimanavit, utpote, quantum ipse reperi, in eodem Codice Nadasdiano. fol. 518. in Cod. Beytheano-Eszterháziano. min. fol. 170.)

Csak még egyet: Gregoriancz jellemzi is mindazokat a világi és egyházi férfiakat, kiknek nevét említi. Ezek igen szelíd és kedvező jellemzések és érdemes őket összehasonlítani azokkal, melyeket ugyan-e személyiségekről Forgách vagy Szerémi adnak. (Pl. Bornemissza Pálról Forgách p. 103.)

Kiadás: Kovachich, M.G.: Script. minores. I. pp.98-111.

Irodalom: U.o. XXV. -XXVI. és XXX. -XXXI.

Jegyzet:

1) L.: Mátyás 1486. évi törvénye, bevezetés 2. §: ut eas inordinationes et perditas abusiones, melyek elődeink és mi alattunk is uralkodtak, potissimum in judiciis... ezeket abolere et extinguere, utque statuta et decreta ita salutaria ita stabilia condere possemus, quae... ad gloriam Redemptoris nostri ac deinde nostrum et totius regni honorem, salutem commodum et tranquillitatem condita plane dignoscuntur: quaeque pro legibus et jure scripto haberentur, nec unquam illa pro arbitrio variare, aut novas et contrarias leges, cuiquam ferre liceret, prout hactenus, in cuiuslibet novi regis assumptione factum fuisse non est obscurum. - L. még: II. Ulászló 1486. VI. tc.: Minthogy az ítélőmesterek az ítéletekben az ország "consuetudo"-jára szoktak hivatkozni: § 1. Ob hoc hujusmodi consuetudines antiquae conscribentur, et si quae videbuntur R. Maiestati ac dominis iudicibus rationabiles et legitimae, non abusivae, nec irrationabiles, secundum easdem iudicentur. § 2. Eligatur autem magister Adam per suam Maiestatem, qui easdem consuetudines conscribat, domini regnicolae illi provisionem facient, et cum eo superinde concordabunt. § 3. Supplicanti a királyt, hogy ő is nevezzen ki egy ilyen törvényösszeíró, kinek személyében némelyek Werbőczyt sejtik. - L. mindehhez: Illés József, Bevezetés a magyar jogtörténetbe. Bp., 1930. (2. kiad. pp. 139-144.)

2) Bartoniek, Az Árpádok trónöröklési joga. Századok, 1926. 788. és 1. jegyzet. Mályusz Elemér, Az Eckhart vita. Századok, 1931. 416. - Az egész kérdés teljes feldolgozása: Eckhart Ferenc, A szentkorona eszme története. Bpest, 1941. pp. 200-207.

3) Illés, i. m. p. 267.

4) Decreta, constitutiones et articuli regum incliti regni Vngariae ab an. D. 1035. (!) ad an. 1583. Cum rerum indice copioso. Tyrnaviae, 1584. (R.M.K. II., 183.)

5) Verum quemque suas scire oportet leges (Imperialibus Regnum non gubernetur) non solum, ut historiam veterum comprehendamus, verum etiam, ut quae publice et privatim agenda vitandae sunt ad vitae nostrae ordinationem et tranquillitatem ac honorem Regis, qui etiam publico commodo praeferendus est, spectant, percipiamus... ezért opera precium me facturum arbitratus sum, si patriae hanc operam commodarem, ut Regum et maiorum nostrorum Decreta dispersa et plurimis referta mendis colligerem secundum antiqua et vera exemplaria diligenter conferrem et in lucem ederem.

- 6) L. mindehhez Iványi Béla, i.m., 62. és 77. és 127. jegyzet.
L. az Ilosvay codex bejegyzéseit: "Hunc librum a . . . Nicolao Telegdino episcopo Quinquecclesiensi accepti 1582. Zacharias Mossóczy, episcopus Nitriensis." (Az első bekötési táblában és f. 138.)
- 7) Gregorlancz magyar ember volt, nemcsak politikai értelemben. Mert családja: a nobiles de Gregorlancz címerét magyarázva megjegyzi, hogy abban sturnus látható, quae vocatur vulgo "seregél"! OSzK Fol.Lat. 4126. f. 24.
- 8) Bél, Adparatus, II. 86. § VI. -tól kezdődően.
- 9) ff. 491. Zágrábi püspök G.P., qui haec conscribi curavit., és u.o. P.Gr., huius compilationis auctor., az évszámra: f. 33. I. Ferdinandus adhuc regnat in summa expectatione liberationis regni Vngariae. 1556., erre az évre vallanak a hivatalok és püspökségek viselőinek nevei is. Ez az a kézirat, melyről Kovachich a SS.Min. I., p. XXIV. szól. Ő ugyan azt hiszi, hogy ez azonos az Egyetemi Könyvtár Nádasdy codexével.
- 10) L.: f. 518' "dum haec scriberentur erat an. 1558."
- 11) Pl. az Istvánffy codex is közli (f. 154.) a Nádasdyból (f. 518') Dum haec scriberentur, erat annus 1558.
- 12) Bél, Adparatus II., p. 95.
- 13) Script. min. I., 315-331.
- 14) I.m. p. XXXI.
- 15) Script. II. 325.
- 16) Scriptorum, II., 199. c. 53.
- 17) V 4, c. 181., Script. I., p. 471.
- 18) Kovachic' SS.min. I. 98. G.39. (Nádasdy Tamás) 525.; F.L. 2275, f. 154.

HAZAI NÉMET TÖRTÉNETIROK

A magyar ujkori történetírás kezdetein a nagyszerű humanista kortörténetek (Brodarich, Forgách) és kezdetleges világkrónika-próbálgatások (Bencédi) mellett partikuláris, helyi történetírás is kialakult. Már a XV. században írtak a Szepességben tiszta szepességi érdekű évkönyv-, vagy rövid krónikaféléket, ezt a XVI. században új alapokra helyezik Sperfogel Konrád, s az ő folytatói, míg a XVI. század közepén az erdélyi szászok is előlépnak kor- és helytörténeti, erdélyi, városi polgári évkönyveikkel. Míg Forgách, a páduai egyetem neveltje, és az olasz humanista Brutus a magyar történetírást az olasz, részben német humanizmus hatása alatt művelték (hiszen nemcsak Forgáchra tett mély hatást németországi és németalföldi útja és a bécsi és prágai udvarbani tartózkodása, hanem Brutus is bejárta a német kulturterületet is), a szintén Páduában tanult Báthory István udvarában, Forgách mint a főnemesség műveltjei történet szemléletének és világszemléletének latin nyelven megszólaltatója (ámbar ily hatalmas egyéniséget, mint Forgách, nehéz beosztályozni egy rend képviselőjének: Forgách sokkal inkább a maga véleményét mondja el, semmint főrangú társalót), addig távol a fejedelmi székhelytől, már tisztán németországi hatások alatt és saját százados körülhatárolt erdélyi szász kulturájából, a XV. század óta itt is virágzó humanisztikus művelődés autochton hajtásaként, de legfőképp a Németországból behatolt hitújítás, s ennek kapcsán a szász iskoláztatásban végrehajtott reformok következtéseképpen is, Erdély német lakossága megalkotja a maga polgári, szászérdekű, protestáns szempontú, német nyelvű helyi történetírását: az ő népe szempontjaiból művelt, és a protestantizmus érdekeit mindenekelőtt figyelő, de Magyarország történetének keretébe illesztett évkönyvezését. Jelentékeny ösztönzői e magyarországi, mind szepességi, mind erdélyi szász történetírásnak a mohácsi vész óta az egész országra zuduló végzetes háborús és politikai események is.

Lássuk előbb a szepesi németek évkönyvezését. Sperfogel Konrád, az ki ismét a szépséges Szepességbe, ennek is a török dúlástól megkímélt, s ezért sok középkori és ujkori műemlékét máig átmentett, városi életét a középkor óta megszakítás nélkül folytonosságban fenntartott fővárosába, Lőcsére vezeti a történetírás történetének kuttatóját. Sperfogelről magáról alig tudunk valamit, ezt a keveset is tőle magától, s az ő művét erősen kiaknázó Hain-féle XVII. század eleji krónikából tudjuk. A XV. század utolsó harmadában született, 1514-ben legalábbis már Lőcsesi városi tanácsos volt. Nem volt magyarországi származású, Konstanzból, a Bodeni tó partjáról vándorolt be Lőcsére, melynek közéletében jelentékeny szerepet játszott, és az 1515., 1516., 1517. és 1523. években viselte a városbírói hivatalt is. Hogy mikor és hol halt meg, nem tudni. Mint Lőcsesi város bírája jegyeztette fel az 1516-tól, első bíraskodása évtől 1537-ig terjedő időben a városát érdeklő eseményeket. Munkáját diariumnak nevezte el, noha nem napról napra jegyzi fel mondanivalóját, hanem olykor hosszabb időközökben. Ezért követhetett el oly időrendi tévedéseket, mint az, hogy Bécs első török ostromát 1528-ra teszi. Más helyein azonban Diariumja az eseményekkel közel egykoru keletűnek vehető. Például az 1535-ben I. Ferdinánd által összehívott és 1536-ba

is átnyúló országgyűlésről 1535 végén azt írja, hogy azon semmit sem végeztek, de aztán az 1536. év elejéhez közli a diétának a városokat érintő határozatait.¹⁾

A Diárium kézírata – Wagner Károly bevezetése és a Lőcsei Krónika modern kiadói szerint – Lőcse város evangélikus egyházközségének levéltárában őrizték.²⁾ Én, sajnos, csak Wagner kiadását ismerem, a kéziratról is csak annyit tudok, amennyit erről Wagner előszavában és Bal Jeromos a Lőcsei Krónika-kiadás bevezetésében elárul.³⁾ Bal elmondja, hogy az eredeti 758 lapra terjed és nagyjából németül van írva, helyenként pedig latinul. A Wagner által kiadott szöveg, melyet ez Dobay Székely Sámuelről, a nagy gyűjtőről és sok irodalmi és történeti érdekű közirat megmentőjétől kapott meg, az eredetinek erős megrövidítése, talán át is dolgozása. Maga Wagner mondja bevezetésében: "Opus ipsum aliquanto spissius esse vel eo conjicio, quod compendium meum bene diffusum est: hoc ipsum etiam decurtare, magisque contra here pluribus de causis necessum erat." ("Az eredeti mű valamivel bővebb lehetett, mert a compendium is elég hosszadalmas, s ezt jónak láttam megrövidíteni.") Ki-hagyta mindenekelőtt Sperfogel keserű kifakadásait mindenki ellen, ki szerinte Lőcse város érdekeit sérti. Az így megcsonkított műből kiviláglóan Sperfogel kora eseményt jegyzi fel, legelsősorban a Lőcsében és Lőcse városával történeteket s ezek kapcsán a fontosabb országos eseményeket is, de csak oly mértékben és terjedelemben, ahogy azok Lőcse életére közvetlenül kihatottak. Például a mohácsi katasztrófát egy-két sorban regisztrálja, de hogy azt megelőzően II. Lajos miképp foglaltatta le az egyházak kincseit, köztük a lőcsei templomait is, azt lapokon keresztül részletezi. De ez is lett aztán Diáriumának egyik legértékesebb, a Mohácsot megelőző zűrzavart élesen megvilágító része. A Diárium különben első részében minden konstrukció nélküli évkönyv-írás, minden belső összefüggés nélküli feljegyzések időrendi sorozata. Ebben az első részben Sperfogel nagy részletességgel foglalkozik Lőcse pénzügyeivel, úgy annyira, hogy első lapjai számadáskönyvhöz írt jegyzeteknek látszanak. Később azonban, mintegy a 20-as évek közepétől, a szerencsétlen polgárháború kitörésétől kezdve már összefüggőbb elbeszélést kerekít ki. Legelsősorban saját élményeit jegyzi fel, de kis részben másoktól – szemtanúktól – nyert tudósításokból is merít. Amit mástól hallott, azt nagyon óvatosan ítéli meg. Tárgyi tévedést a Diáriumban nem talállok, csak időrendit.

Sperfogel erős katolikus, és I. Ferdinánd híveként állást foglal az előadta eseményekkel szemben. De itt is Lőcse neki az első, és ha szeretett városát sértik, akkor nem kiméli még királyát, I. Ferdinándot sem, még kevésbé ennek katonáit. Katzianer sanyargatja a Ferdinánd-párti szepesi népet, Lőcsével szemben a Zápolyai-párti Késmárkhoz szit, összedolgozik a mindenki által gyűlölt lengyel Laski Jeromossal, mert mindezek megvesztegették! Általában viselkedésével (tétlenségével) nagy kárt okozott I. Ferdinándnak, de meg szégyent hozott az egész néemetségre is (178.), írja Sperfogel. Perényi Péterről körülbelül olyan rossz a véleménye, mint Szeréminek, csak azt civilizáltabb formában mondja meg, legalábbis ahogy Wagner azt közölni jónak látta. Nem nevezhetjük az események okai keresésének, történeti oknyomozásnak, hanem inkább pártállásfoglalásnak, ha Sperfogel kijelenti, hogy Szulimán hadjáratát Bécs ellen Luther Márton, Zápolyai és Laski Jeromos okozták (l. h. 151.), s hogy I. Ferdinánd és V. Károly a protestáns német fejedelmek miatt nem tudják megvédeni a kereszténységet a török ellen (u. i. és pssim.). Mert mélyebb történeti gondolkodást vagy képzettséget nem kereshetünk Sperfogelben, ki gyakorlati gondolkodású, gyakorlati közigazgatási pályán működő, kisvárosi politikában nagy szerepet vivő ember. Mégis az ő Diáruma jelentős láncszeme a már ismert szepesszombati krónikával kezdődő szepességi évkönyvező irodalomnak, helyi történetírásnak, melyről nem kívánhatunk mást, mint pontos és megbízható adatokat az érintett helység történetéről,

és belső életéről. E tekintetben Sperfogel Diariuma elsőrangú munka, mely különösen helyi eseményekről, intézményekről: bíróválasztásról értesít teljesen megbízhatóan, s a város pénzügyeiről. Itt-ott kulturális adatokat is szolgáltat: a két Henckelről, Jánosról és Sebestyénről, Cox Lénárd lőcsei tanárkodásáról stb. De tájékoztat - s ez nagy érdeme - e zűrzavaros időkben a lőcselek politikai közvéleményéről is. Rendkívül érdekes, ahogy a felvidéki "öt város": Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kisszeben összeműködéséről beszámol (ezek már 1445. óta szövetségben állnak: két évenkénti gyűléseken tárgyalják közös ügyeiket)⁴⁾ és Lőcse és Késmárk csunya, egész háboruszkodásig fajuló versengéséről. Megdöbbenő a tény is, de meg a mód is, ahogy Sperfogel minden kommentár és érzelemnyilvánítás nélkül referálja Perényi Péter embertelen tettét, ki 32 zsufolt szekéren szállított Kassáról és vidékéről összeszedett keresztény fiu- és leánygyermekeket és fiatal asszonyokat Nagyváradra Zápolyaihoz, ettől a törökhöz, hogy ezek ellenében váltsa ki a török által tuszul fogságban tartott fiát. A szerencsétlen áldozatokat azonban báró Fels Lénárd német hadvezér, I. Ferdinánd csapatainak parancsnoka megszabadította. (1537. május 3., i. m. 187.) A legérdekesebb talán annak az örökös aggodalomnak ecsetelése, amelyben a szegény lőcseiek a két király fegyelmezetlen katonái és párthívei garázdálkodásai alatt gyötörődtek. Ők kitartanak I. Ferdinánd mellett, de ezért állandó a rettegés a szomszédos Késmárkon és egyebütt tanyázó "Zápolyanisták" vagy "Joannisták" támadásaitól. Sőt még azt is el kell viselniük, hogy az ő királyuk, I. Ferdinánd, nemcsak hogy nem elég erős ahhoz, hogy városát megvédje, hanem még az ő védelmükre kirendelt katonaságának parancsnokai is Késmárkkal és a "Zápolyanistákkal" barátkoznak, sőt maga Ferdinánd is "jobb szereti Késmárkot és Laskit, mint a hűséges lőcseieket". (I. m. 181.) Kassa pártváltoztatása, illetőleg a Zápolyai-pártiak által csellel való és egyes kassaiak árulásából történt elfoglalása nagy csapás Lőcsére. Sokan mondogatják: ha a város eleve Zápolyaihoz állott volna, talán jobban járt volna, mert akkor a többi városok is mind odaállottak volna. Mert igen gyakran hallani Magyarországon, hogy az egy Lőcse tartotta meg a Felvidéket (partes superiores) I. Ferdinánd hűségén, más-képp az egész Felvidék Zápolyaihoz hódolt volna. (I. m. 187.) Lőcse mégsem ingott meg. Egy tragikusan kettészakadt ország két király hatalmi körének határán álló város és vezetői meg polgárai nehéz helyzetét, de meggyőződésében hű kitartását igen érdekesen világítja meg Sperfogel Diariuma. Hogy munkáját valami keserű pesszimizmus hatja át, az természetes Magyarország akkori tragikus helyzetében élő írónál. Már láttuk különben is, hogy Mohács óta ez a magyar történetírás alaphangulata. Sperfogel felelősségérzetére és erkölcsi komolyságára jellemző, hogy még a politikában is erkölcsöt követel meg, így Perényi Péterről mondja, hogy "non considerans honorem suum" megfélekezve becsületéről, követel 1 forintos adót jobbágyaitól (I. m. 166.), s ahogy Csernahora lőcsei kapitány kegyetlen ítélkezéséről vélekedik, mikor ez nem eléggé bizonyított vád alapján karóba huzatott négy cigányt (I. m. 174.). Ami Sperfogel műveltségét illeti, erre csak annyit következtethetünk Diariumából, hogy azon humanisztikus műveltségnek nincsen nyoma. Talán jogi képzettsége lehetett. Általában véve Sperfogel komoly, okos, felelősséget ismerő, városa ügyeit mindenek fölé helyező ember lehetett, jó katolikus, ki mentes a babonáktól, bár kicsinyes és városa falain, annak érdekkörén túl nem látott.

* * *

Sperfogel történetírása nem maradt követők nélkül. A XVI. század második felében több Lőcse-városi bíró vagy tanácsos, tehát (az egy Kohl Kristóf lelkész kivé-

telével) világi férfiú készített a Sperfogeléhez hasonló feljegyzéseket, úgyhogy a XVI. - XVII. század folyamán Lőcsén is kialakult egy olyasféle hivatalosnak mondható évkönyvezés - ezzel tette az évkönyvek íróinak hivatali állása -, mint az erdélyi szászoknál Brassóban és Nagyszébenben. Az erdélyi évkönyveket azonban evangélikus lelkészek, tehát egyházi férfiak vezették. Sajnos, a lőcsei évkönyvek eredeti szövegükben nem maradtak ránk, s ma már csak neveit ismerjük azon városi bírónak és tanácsosoknak, kik azokat írták. Munkáikról is csak annyit tudunk, hogy Hain Gáspár azokat a XVII. század második felében beledolgozta a maga Zipserisch-Leutschauische Cronicájába, s ma, sajnos, ez a mű egyetlen forrásunk az egész Sperfogel utáni lőcsei évkönyvezésre. Hain Gáspár fennmaradt eredeti kézírata címlapjának verző részén olvasható: "Diesze Nachfolgende Zipserisch-Leutschauerische Chronik ist aus nachgesetzter Herrn anmerkungen, vnd Diarijs zusammen getragen worden alsz: Dn. Conradt Sperfogels Notarij et Judicis Leuchoviensis, Dn. Danielis Türck Notarij et Judicis Leuchoviensis, Dn. Johannis Henisch Judicis Leuchoviensis, Dn. Christophori Kohlsz Pastoris Durandi-Villensis, Dn. Casparis Cramers I.U.C. (ezt a krónika kiadója itt incl. urbis civisnek, más helyütt Iuris utriusque consultusnak értelmezi, l.: p. VIII. és a szövegben p. 183, 3. jegyzet), Dn. Petri Czack Aedilis et Senatoris Leuchoviensis, Dn. Martini Frölischs Senatoris Leuchoviensis, Dn. Nicolai Hain Judicis Leuchoviensis". Csak az egy Türk Dániel Diariuma maradt ránk önállóan, eredeti fogalmazásban is. E Diariumot két kézirat tartotta fenn: egy XVI. század végi, közel egykorúnak látszó, és egy XVIII. század végi, mely valószínűleg előbbinek másolata. Mindkettő a M.N.M. orsz. Széchényi Könyvtárában őriztetik (Kézirattár, Quart. Lat. 556, a XVI. század végi, és Fol. Lat. 3117, a XVIII. századi). A XVI. századi Romy Károly kézírataiból, a XVIII. századi Nagy Gábor gyűjteményéből került a muzeumba. Utóbbiból Garády (Fabó Antal) ismertette Türk művét a Századokban Türk Dániel naplója címen. (Századok, 1871. 12-30.)

Bármilyen legyen is az a "krónika", melyet Hain Türk Dánielnek tulajdonít és saját forrásaként megnevez, tény az, hogy e két kéziratban fennmaradt szöveg összehasonlíthatatlanul nagyobb terjedelmű; a Fol. Lat. 3117. 276 folióból, a Quart. Lat. 231 lapból mint amennyit Hain krónikájából a Türk Diariumának megfelelő része kitesz. (A. Ester-Bal kiadásban 93-107.)⁵⁾

Türcköt e Diariuma nemcsak terjedelme (Hainnál Förster-Bal kiadásában 93-107. lapok), hanem belső értéke miatt is Sperfogel és Hain Gáspár mellett a lőcsei krónikások élére helyezi, sőt föléjük emeli.

Türk Dániel - mint Garády kimutatta - Kassán született. Születési éve ismeretlen. Hogy hol végezte tanulmányait, szintén nem tudni, csak az bizonyos, hogy a sziléziai Goldbergben is tanult, hol Trozendorf Bálint tanítványa volt. (Garády, i. h. 12-13.) 1542-ben tanár lett Lőcsén, Wallaszky szerint a lőcsei iskolát igen felvirágoztatta, és ő volt Lőcsén az első protestáns. 1548-ban városi tanácsossá választott, mint ő mondja senátorrá (Fol. Lat. 3117. f. 1'), 1552-ben városi jegyzővé, 1555-ben, 56-ban és 57-ben pedig bíró volt. (U. o. f. 130.) /1557-ben Thurzó János, majd/ 1558-ban Thurzó Szaniszló mellé szeretett volna kerülni, de azontul is egész 1578-ig Lőcsén találjuk mint jegyzőt. Minthogy Diariuma 1558-cal megszakad, további életéről nem vagyunk tájékoztatva. Fontos mozzanatai életének gyakori utazgatásai mint városa kiküldöttjének, vagy megyegyűléseken, országgyűléseken követének. Házas ember volt, és több gyermek apja.

Türk Diariuma az ő hivatalos munkásságának naplója. Kezdődik 1548-cal, tanácsossá választásának évével, amikor is lőcsei hivatalos tevékenysége is kezdődött, és tart 1559. szept. 24-ig. Ugyanolyan természetű évkönyvezés, mint Sperfogel és Hainé /vagy a többi lőcsei krónikaíróé/: évek, hónapok, napok szerint, valószínűleg

az eseményekkel teljesen egyidőben, vagy alig későbbben készített feljegyzésekkel, többnyire elszigetelt, belső összefüggés nélküli előadásban az író hivatalos ténykedéseiről vagy magánélete eseményeiről. Mégis, egyes eseménycsoportok – közigazgatási ügyek, bírósági tárgyalások, kiküldetések és tárgyalások Bécsben, az országgyűléseken, a szomszéd városokkal: a szepesi öt várossal, a katonai parancsnokokkal – kerek, összefüggő, sőt igen élénk elbeszélésben adatnak elő, néha több napra, sőt hétre kiterjedően, vagy ez előadás fonalát más eseményekkel megszakítva, későbbi dátumokon újból elkezdve. Tárgya, hangulata, világnézete, s amennyiben erről szó lehet, történet szemlélete Türck Diáriumának rokon a Hain krónikájáéval, s csak annyiban különbözik Sperfogelétől, hogy ez katolikus volt, míg Türck, miként Hain is, protestáns. Viszont Türck is I. Ferdinánd híve volt, mint általában Lőcse városa, s mint ennek következtében Sperfogel is volt, s írónk e népszerűtő királlyal ismételt szentélyesen is tárgyalt, minden ceremónia nélkül.⁶⁾

Mint már említettem, Türck Diariuma igazi napló, s benne írója hivataloskodása eseményeit adja elő /saját személye és tevékenysége köré csoportosítva/, Lőcse város közigazgatási, gazdasági, bírósági ügyeiből, a szomszéd városokkal /szepesi öt várossal/ való tárgyalásaiból az ő személyére eső részt jegyezve fel. /A valószínű kérdések alig szerepelnek naplójában, legfeljebb lelkészválasztásokkal kapcsolatban./ Ugyannyira, hogy csak azon országgyűlésekről számol be, melyeken ő volt városa követője. Ezekről, tehát az 1550. (ff. 11-14), 1552. (ff. 75-89'), 1553. (soproni, ff. 107-115'), 1555. (ff. 133-140'), 1559. (ff. 245-255) oly részletességgel szól, s a leírásai oly érdekesek, élethűek, hogy azok még így, lőcsei körülhatároltságukban is fontos diáriumai e diétáknak. Hiszen a XVI. századból igen ritkák az országgyűlési naplók, s a M. O. E. III. kötete nem veszi figyelembe Türck Diáriumát. Pedig ez a kötet már jóval Garády Ismertetése után jelent meg. Az országos politika Türcköt egyébként csak annyiban érdekli, amennyiben az kihat Lőcse életére, így a jobbágyok szabad költözködésének kérdése, a vallásügyek, a nemesek beköltözési joga a városokba, stb. Annál élénkebben figyeli a háborus eseményeket, a török mozdulatait, s a János Zsigmond párti török segédcsoportokkal garázdálkodó Bebek, vagy Perényi Gábor terveit, kik Lőcsét állandó rettegésben tartották rablásaikkal, különösen a város hegyaljai és másutt fekvő szőlei erőszakos leszűretelésével, ami Lőcsének igen nagy kárt okozott. Jellemző a félelem-pszichózisra, mely a lőcseleket e szabadrabló világban állandóan fogva tartotta, egy elfogott budai török katona esete, ki tortúrával vallatva azt vallotta, hogy Ali budai basa Lőcse megtámadására készül. Erre a várost védelmi készenlétbe helyezték, s hosszabb időn át állandóan katonákkal őriztetették. Vagy a hazai rablók miatt: egy lőcsei asszony Bethlenfalva mellett meglátta Lasky Albertet, amint egy lovas embernek arányakat és két levelet adott át, s vele nagy titkolódzva tanácskozott. Mikor az asszony ezt Lőcse városházán jelentette, a tanács nagy rémületében nyomoztatni kezd, hogy mi lehetett a lengyel rablólovag szándéka, s csak nehezen tudtak lecsillapodni. (f. 257') És folyton rettegnek a városban gyakran átvonuló, élelmiszert követelő császári katonaságtól is.⁷⁾

De Türcköt a török hódítás magasabb szempontból, az összkereszténység szempontjából is érdekli. Sziget 1556. évi sikeres védelme őt is, egész Lőcsét is a legnagyobb örömmel tölti el, s a város Te Deumot tart, harangzugással, üdvövéssel ünnepel. (f. 163') Egy másik győzelmi hír a török fölött meg ezt íratja Türckkel naplójába: *utinam verum esset, pro Ecclesiae Dei augmento! Amen! Amen!* (f. 170. 1556. okt.)

Nem feledkezik meg természetesen Türck sem természeti és elemi csapásokról, tűzvészekről, – hiszen az 1550. évi nagy lőcsei tűzvészben elpusztult lőcsei kiváltáslevelek megújítását éppen neki kellett Bécsben kieszközölnie, – ragályokról, feltűnőbb és embertelenebb bűnügyekről.

És naplót írván, belevegyíti városi hivatalos ténykedései közé, ahogy azok napról napra történtek, a saját személyes és családi ügyeit, perpatvarait, podagráját is.

Türck latinul írt, csak ritkán vegyít német mondatokat (fohászokat) előadásába. Lehetett bizonyos humanista műveltsége is, a nevek latinositott formáját kedveli. Lelkületén a vallásosság uralkodik, naplójában igen gyakran fohászkodik Istenhez, így mikor bíróvá választották, vagy valami olyasmi fordult elő, amin úgy véli, ember már nem segíthet. Mert Türck szeret nehéz kérdésekben kitérni a döntés elől: az ügyeket halogatni, tanácsra, közgyűlésre bízni, és általában nem a kormányzás, hanem a diplomáciai tárgyalás felelt meg neki a leginkább. De tudott határozott is lenni, ha így parancsolta józan esze, becsületessége, polgári tisztességérzése, jogérzéke, vagy vallásossága. Mikor Henckel Konrádot ajánlották lőcsei lelkésznek (1556. októberében), Türck felszólal ez ellen: Qui et mihi, quod doctrinam attinet, omnino incommodus videretur. Verum haec mihi vitia in eo maxime disciplinare dixi: arrogantiam, ... quae saepe probare non posset, item et negligentiam supinam, qui enim persvasum habet se iam scire omnia, non amplius diligenter discit, item et ebrietas sectionem. (f. 167') Vagy midőn Puchelm és Brandeis császári tábornokok meg Desőfi András előtt felpanaszolja, hogy az "ellenség" (a törökkel cimboráló, János Zsigmond-párti Perényi vagy Bebek?) leszűretelte Lőcse város szőleit, amiből a városnak nagy kára származott, s ezek azt ajánlják neki, hogy kárpótlásul most már a lőcseiek szűreteljék le mások szőleit, ők majd megmutatják, hogy hol lenne ez legjobban lehetséges, ezt az ajánlatot a tanács és közgyűlés elé terjesztve kifejtli az ilyen rabló-szűretelés nagy nehézségeit, "vae, qui praedaris, quia depredaberis". Mert ha fordul a helyzet, "li, quod vineas legissemus aut vina abduxissemus, possent nos in ius vocare ob violentiam, ubi fortasse plus esset refundendum, quam commodi acceptum, nolimus nostrum nomen bonum perditum praedationibus, Deus pro sua misericordia hoc quod juste haberemus, licet exiguum, posset benedictione sua ita augere, ut omnes partes sufficiat. Ebben egyetértettek velem mind, a tanács és a közgyűlés. (f. 168, 1556-ban.)

Nem hiányzik Türckből a német öntudat sem, bár a német katonaság kártételeit nehezményezi.⁸⁾ De azért a magyarokkal jól megfér, ha a nemesek beköltözését Lőcse nem is nézi jó szemmel, s küzd is ellene.

Kiadásokat, kéziratokat és irodalmat fentebb idéztem.

A többi lőcsei krónikás, ugymint Henisch János (1562-től kezdődően 19 éven át volt városi tanácsos), Kohl Kristóf (durándi lelkész, ez az egyetlen egyházi férfiú a lőcsei krónikások közt) és Cramer Gáspár krónikája ma már csak Hain Gáspár krónikájában rejtőzik. Cramer Gáspár az egyetlen közülük, kiről a Hain-krónika egyes passzusai elárulják, hogy azokat ő írta. Ugyanis az 1634. évnél a krónika írója első személyben szólal meg, amihez Hain Gáspár hozzájegyzi: "sunt verba Dni Caspari Cramerii, pro memoria".⁹⁾ Cramer Gáspár jogvégzett ember volt, egyházi és világi jogi doktor, Lőcse város szolgálatát mint tanító kezdte meg 1601-ben, 1605-ben az iskola rektora, 1616-tól haláláig, 1644-ig, 27-szer városi tanácsos, 1630 és 31-ben bíró. Keserű, csalódott hangon panaszkodik el 1634-nél, hogy letették az oly sok éven át viselt városi tanácsosságról.¹⁰⁾

Minden valószínűség szerint Hain erősen megrövidítette nemcsak Türck, hanem a többi megelőző krónikás munkáit is. Mégis az egész krónika szenvedélyes, az eseményekkel szemben mindig állást foglaló hangja, amit csakis aktuális események váltathattak ki az írókból, arra vall, hogy Hain Gáspár megtartotta forrásai eredeti jellegét, hangulatát. Az 1680-as években, mikor az 1632-ben született Hain Gáspár krónikáját összeállította, már senkit sem keseríthettek el annyira Bethlen Gábor, vagy

I. Rákóczi György sarcolásai, hajduik, székelyeik, erdélyi katonáik garázdálkodásai, mint a huszas, harmincas, negyvenes évek lőcsei polgárait. Ugyhogy, bár nem lehet megállapítani, hogy melyik krónikás írta a szöveg egyes részeit, s bár e krónikások nem adnak mást, mint általában a magyarországi városi évkönyvírók: a városban történt főbb politikai és hadi eseményeket – Lőcse szenvedőlegesen részesedését az országos eseményekben, mindenekelőtt a Bethlen felkelései alatt tört sok méltatlanságot, zsarolást –, a város belső történetét (bíró-tanácsos-lelkész választásokat), elemi csapásokat (tűzvészeket, vízáradásokat, pestist), a város gazdasági ügyeit (jövedelmeit), különös részletességgel a tokajhegyvidéki (nagybányai) szőlőkből, terményárakat, munkabéreket, meg kirívóbb bűntügyeket, és különös szenvedélyességgel és szilárd hittel a protestantizmus küzdelmeit uralma fenntartásáért, mégis (a felsorolt adatokat) oly szenvedélyes megjegyzésekkel kísérik, hogy azokból kiviláglik a lőcsei krónikások felfogása, ha elkülönülő íróegységiségek nem is rajzolódna ki belőlük. Rajongó vallásosság és ragaszkodás a lutheránus tanokhoz, a város és annak polgárai erkölcsi, szellemi és anyagi érdekei iránti egész valójukat eltöltő gondoskodás (ami különben hivatali helyzetükben kötelességük is volt), a város ellenségei, az azt gyötrő, károsító "zsarnokok" elleni gyűlölet, és valami keserű, dezilluzionált pesszimizmus, de Isten kimerithetetlen irgalmába és jóságába vetett hit adják meg e lőcsei krónikások főbb vonásait. Az országos politikában nem foglalnak állást, a Bethlen-féle mozgalmak csak annyiban érdeklik őket, hogy Lőcse sokat szenvedett az átvonuló katonaságoktól, különösen a hajduk garázdálkodásaitól, rablásaitól. Egyébként sem királypártinak, sem erdélyi (Bethlen) pártinak nem mondhatók, s egyformán üdvözlik, vendéglik Bethlen "királyt" és II. Ferdinánd kiküldöttét, és egyformán átkozzák mindkét fél zabolátlan katonáit. De mégis inkább az erdélyit, székelyt, hajdut, mert ezekkel volt Lőcsének legtöbb dolga, és magát Bethlent, ki négyszer járt Lőcsén és okozott ezzel is a városnak nagy kiadásokat. A magyar király tulságosan messze volt Bécsben, róla nem mondanak, nem is alkotnak maguknak véleményt.

Csak a vallás kérdésében nem alkuszak, abban vakbuzgóan következetesek, és valósággal borzadnak a katolicizmustól.¹¹⁾

A lőcsei krónikások közül Hain Miklós és Gáspár már a XVII. század második felébe tartoznak, s ezért róluk ottan szólnunk.

Kiadás és irodalom: Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél, Hain Gáspár Lőcsei Krónikája. Lőcse, 1910-1913. – Itt Sperfogelről is: pp. VI. -VII.

Pilz Gáspár

Lőcse mellett a felvidéki németiség más városában is feljegyezgettek fontosabb, helyi jelentőségű, kortörténeti eseményeket: máig fennmaradt Pilz Gáspár dobsinai evangélikus lelkész (élt 1526 és 1605 között) egy kisebb latin nyelvű írata arról a szörnyű pusztításról, melyet az 1584. október 14-én Dobsinára tört fileki török őr-ség e derék német városban és lakosságán véghezvitt. Kiadta elsőnek Klesch Dániel, Wittenbergben, 1671-ben (R.M.K., III. 2579.), magyarra fordítva pedig érdemes, bár laikus bevezetéssel meg nem nevezett kiadó és fordító: A törökök betörése Dobsinára, 1584. október 14-én Piltzius Gáspár latin eredetijének fordítása. Rozsnyó, 1903. címen.

Pilzről magáról csak annyit, hogy német egyetemeken tanult, nagytudási férfit, Rueber Jánosnak, a magyarországi császári hadak főparancsnokának kedvelt embere volt (l. fordítás, 16-22.), s hogy élénk részt vett a felvidéki protestáns vitákban.¹²⁾

Leibitser Joachim és Israel

A szepességi német annalsztika jelentékeny alkotása a két Leibitser, apa és fia évkönyvszerű Diariuma a XVII. század harmadik tizedéből.

Ez a Diarium - így nevezi azt kéziratában egy XVIII. századi kéz (p. 20.), a szövegben Joachim Leibitser Verzeichnussnak, fia Libellusnak mondja (ad 1623. szept. 23.) - eredetiben maradt fenn, részben németül, részben latinul írva, s két szepességi német evangélikus lelkész, apa és fia munkája. Semmi hivatalos jelleget nem tudok rajta felfedezni, amiben lényegesen különbözik az mind Hain krónikájától, mind a Szepesszombatitól. Kétségtelen, hogy azt a két Leibitser saját, hogy úgy mondjam, magánhasználatára készítette, innen van benne a sok személyes és magánérdekű feljegyzés is.

A Diarium tulnyomó része Joachim Leibitser műve. Ez Lőcsén született, 1566. nov. 9-én, s előbb mertensdorfi (Menhard) diaconus, majd ólesznai evangélikus lelkész volt. Olesznán halt meg 1623. szept. 23-án.¹³⁾ Joachim Leibitser a szepesi polgárság felső rétegéhez tartozhatott (l. lejjebb), és igen művelt ember volt, bizonyára német egyetemen is tanult, s benne élt kora német-protestáns-humanista tudományosságában. Így bejegyzí naplójába a XV.-XVI. század legismertebb tudósainak (humanistáinak) születése és halála dátumát, Laurentius de Valláét csakugy, mint Melanchtonét, vagy Sleidanét: "cujus extat nostri temporis historia luculenter scripta", sőt az 1270. évnél Aquinoi Szent Tamás halálát is megemlíti, és felsorolja a megfelelő évknél a német egyetemek alapítását, kezdve a lipcseiétől (1409). Fiai közül Izráel, szintén evangélikus lelkész előbb Hunfalván, majd Menhárdon (Menhardsdorff), meghalt ugyanott, 1646. december 15-én. Apja halála óta folytatta a Diariumot, hogy meddig, nem tudjuk, mert az ma csonkán végződik, utolsó adata 1636. szeptember 17-ről való.¹⁴⁾ Izráel szenvedélyesebb ember volt apjánál, haraggal ir ellenségeiről s üldöztetéseiről, egyszer elárulva a szlávok elleni ellenérzését (s ebben burkoltan német érzését) és rendi öntudatát mint a szepesi polgárság "patriciusi" rétegének tagja.¹⁵⁾ Míg Joachim, az apa, mégis inkább történeti feljegyzéseket akart adni, legalábbis összegyűjteni a világtörténet legfontosabbnak vélt eseményeit, az újabb időkben pedig a magyar történetre, elsősorban a századok, s általában a Szepességre vonatkozó általánosabb érdeklő adatokat, különös figyelmet fordítva a protestantizmus keletkezésének és további sorsának, meg a tudományosság külső történetének szembe-szökőbb mozzanataira - bár sokat foglalkozik személyes természetű fejleményekkel is -, addig Izráel arról az alig 15 évről, melyről már ő számol be, nem igen ad mást, mint egyházát érdeklő eseményeket, főképp viszályokat, a lelkészek vetélykedéseit, és maga és ismerősei személyét és családját illető adatokat. Erről Wagner kiadása, mely erősen kivonatos, nem tájékoztat. A történetírás történetét tehát jóformán csak az apa, Joachim érdekli. A modern történetkutatás számára viszont a Szepesség és népe anyagi és szellemi műveltségére, társadalmi és gazdasági állapotaira vonatkozó adataival értékes forrás Izráel munkája is.

Leibitser Joachim a világ teremtése óta állította össze /maga számára/ azokat

a történeti mozzanatok, melyeket érdekeseknek talált a feljegyzésre. Ma csonka kéziratában az első adat 2788. anno Mundi, 1188 (t. i. ante Chr. n.)-ból való. Trója megvétele a görögök által, s így tovább Krisztus születéséig, majd azon túl valami, vagy talán több világkrónika nyomán (szűkös adataiból alig lehetne megállapítani, hogy melyik volt forrása) fel, 1623. júliusáig, tehát csaknem ez év szeptember 23-án bekövetkezett halála napjáig. Első magyar érdeklődő adata Buda alapítása (i) 445-ben. (Ofen an der Thona), jellemzően, egy városra vonatkozik. Leibtzer nyilván elhitte a magyar krónikák meséjét Budavára (Sicambria) (Etzilburg) alapításáról.¹⁶⁾ Második magyar vonatkozású adata I. Henrik merseburgi győzelme a magyarok fölött, melyet tévesen 942-höz fűz. Feljegyzéssel gerincét és többségét azonban csak 980 óta képezik a magyar történet eseményei, mikor is Leibtzer, nyilván megint a magyar krónikák alapján – melyeket valószínűleg Thuróczy, vagy Bonfini szövegében ismert – elmondja az "advénák" bejövetelét, s mivel ezek közt szászok is voltak, köztük vélte feltalálhatni a szepesi szász nép eredetét: "anno 980. ist viel Volcks aus allen Landen in das Vngerland kommen, sonderlich aber Sacsen, welche sind darinnen wonhaftig verblieben, daher denn die Zipser noch heutigen tages die alten Sachsen geheissen werden weil sie" ... sajnos, a kötetkező lap kéziratából ki van szakítva, s így nem ismerjük egészében Leibtzernek a szász nép eredetéről formált véleményét. Átveszi Leibtzer a Szepesszombati krónika azon adatát, hogy II. Béla volt az, aki "viel andere gäste ins land gebracht" (ad an. 1131.), hogy ellenséget velük legyőzhessen. Itt azonban nem szól kifejezetten a szepesiek betelepítéséről, általában Leibtzer nem teszi fel ezt a kérdést olyan programszerűen, mint szepesszombati forrása.

Ami a Szepesség területének legrégibb történetét illeti, arról Leibtzer azt véli, hogy az eredetileg Lengyelországhoz tartozott, s csak Kálmán király és Boleszló lengyel herceg 1108-ban kötött szövetsége alapján került Magyarországhoz: Boleszló ul., szerinte, lányát eljegyezte Kálmán fiának, a későbbi II. Istvánnak, s jegyajándékkul adta volna át a Szepességet.¹⁷⁾

1131 óta magyar hirt (p. 27.) a Szepesszombati krónikából vette át, mégpedig szó szerint. Ennek német szövegéhez aztán V. István óta, mint tévesen írta 1275 óta, hozzáfűzi a Knauz-féle ún. rövid krónika latin szövegét, sokszor megtoldva más-honnan merített értesülésekkel, mint pl. azzal, hogy IV. Lászlót a kunok "instinctu regine" gyilkolták volna meg. (ad an. 1278.) És közül e részekben is adatokat német és cseh forrásokból is. A Szepesszombati krónika 1453 óta elsorvad, 1457-tel megszűnik, legutolsó fejezetéből csak azt emelem ki, hogy míg ez az 1453. évnél egy Káposztafalva (Kapsdorf) melletti csetepatéről ír részletesen, addig Leibtzer mégis csak Konstantinápoly bukását tartja érdemesnek feljegyezni erről az évről. A Knauz krónikát Leibtzer V. László haláláig használhatta, László tragédiájáról közöl azonban egy más értesülést is. Saját korához érve aztán – az 1582. évnél meg is említi, hogy azon dolgokra, melyek ezóta történtek már maga is emlékezik (= sequentia acta mea memoria acciderunt, quorum ego bene recordor) – alig ír országos eseményekről, azokból is inkább csak a trónváltásokról, olyan rövidséggel, mint a Knauz krónika tette. Annál többet szól Leibtzer helyi, különösen az evangélikus egyházat, vagy egyes személyeket érintő dolgokról meg elemi csapásokról, tűzvészekről, járványokról, de meg török és tatár rablóportyákról, rabszolgaszedésekről, hajdu-garázdálkodásokról, s az országos események nemigen foglalkoztatják. Pl. a protestáns vallásszabadságért is indított Bocskay felkelésből csak az érdekli, hogy hogyan viselkedtek a Szepességen átvonuló különböző hadnépek. De a törökön nyert győzelmek mély hálával töltik el az Egek Ura iránt. Bocskayról megírja, hogy ez kassai németeket küldött a török szultánnak ajándékba, s hogy ugyanekkor törökök Kassán

maguk is vásároltak németeket rabszolgáknak. Bethlenről feljegyzl, hogy 1621-ben hazavonuló hadai hadifoglyokként német asszonyokat és gyermekeket is hurcoltak magukkal.¹⁸⁾

Sokat foglalkozik Leibitzer, mint más szepesi évkönyvező társai is, a szomszédos lengyel, cseh és német területek történetével, és sokat merített német, lengyel és cseh forrásokból is. Természetesen Menhárdon lengyel főhatóság alatt sem felejtette el, hogy a Szepesség egységes terület, s Magyarország része, és ezért Diáriumában a legnagyobb szerepet 980 óta mégis csak a magyar történet játssza. De nem mutat Leibitzer érdeklődést az erdélyi szászok, vagy más magyarországi német csoportok iránt sem. Még Pozsony, Sopron sem foglalkoztatja, pedig városok általában igen érdeklik.

A két Leibitzer Diáriumában azonban mégis csak napló: egészen személyes és magánérdekű napló. Ami történeti adat van benne – saját korukból, vagy régebbre visszamenő eseményekről – az egészen szimpla évkönyvszerű előadásban soroltatik fel, szigorúan középkori módszerrel több forrásból szószerint kiírt adatoknak minden belső összefüggés nélküli összeállításában. Még saját kora eseményeit sem írta meg a két Leibitzer kerek egységes szerkesztésben: ezekről is csak napi, alkalmi feljegyzéseket adtak egyes elszigetelt események lerögzítése formájában. Körülhatárolt életkörülményeik bizonyára megszűkítették a történeti és koruk politikai-hadi eseményei iránti érdeklődésüket is. Joachim Leibitzer elismerően szól Sleidanról, de nem követte ennek történetírását. Forrásként azonban, mint már említettem, a Diárium nem értéktelen a modern történetkutatás számára. Egyfelől magának a két írónak gondolkodása, egyénisége, másfelől egyes adataik is élesen világítják meg az akkori szepességi kulturális és gazdasági-társadalmi állapotokat. A Leibitzerek Diáriumában alkalmazott módszerről, történetiszemléletről ezek után csak annyit mondhatunk, hogy miként a XVII. század elején már módszernek alig nevezhető eljárással még az idősebb Leibitzer is csak egymástól elszigetelt, más eseményekkel összefüggésbe nem hozott tényeket sorol fel, úgy lehet, hogy magát a történetet sem látja másnak, mint események sorozatának, melyek keletkezése, összefüggései, alakulása a történetíró előtt rejtve maradnak, ahogy annak irányításában a szepességi kisebb helységek még oly nagy műveltségű lelkésze sem vesz részt, s azok a körök sem, melyek keretében a Leibitzer életkörülményeit osztó emberek életüket leélik. A Leibitzer Diárium kézírata, már mondtam, eredetiben maradt fenn. Egy XVIII. századi kéz tájékoztat aztán még a két Leibitzer életkörülményeiről azokon az adatokon felül, melyeket ezek maguk közöltek magukról diáriumukban. Ma a kézirat az O. Levéltárban őriztetik, a muzeumi levéltárban elhelyezett gr. Forgách cs. -i levéltár XVII. sz. é. n. darabjai között "Leibitzer-krónika" cím alatt.

Kiadása: Wagner Carolus, *Annalecta Scepusii*. Bécs, 1774., II., pp. 46-68. A Wagner által a szövegbe illesztett: "annus in his verbis exprimitur" versikék nincsenek meg az eredeti kéziratban.

L.: Pukánszky B., *Gesch. d. dtschen Schrifttums in Ungarn*. Münster/W. 1931. p. 77. *Deutschtum und Ausland*. Heft 34-36.

Jegyzet:

¹⁾ Ed. Wagner C., *An. Scepus. II.*, 182-183.

- 2) L. még: Pukánszky, G.d.D.Sch. in Ungarn. p. 77.
- 3) Bal, Förster, Kaufmann, Hain Gáspár Lőcsei Krónikája, Lőcse, 1910. I., p. VII.
- 4) L.: Hajnik, Birósági szervezet, Bp. 1899. 90. és Szekfü: M.T. III. 538 és 645.
- 5) Az a "rapsodium malus", melyre Türck-lépten-nyomon hivatkozik, nem valami írásműve vagy krónikája volt, hanem valami hivatalos irattár, levéltár, levéltári szoba, mindenesetre egy olyan helyiség, melyben okleveleket, aktákat tartottak megőrzésre. Kitérünk ez a következő helyből: Deinde negotium nostrum de loco de-
posicionis tractarunt, exhibueruntque ciuitatibus rationes illas, quibus Ciuitates
induci possint ad negotium, quod quaerent in folio praecedenti, et articulos, quos
camera (m.kir. kamara) misit non potuerunt invenire, sed ex rapsodio nostro,
quia casu eo deuexerant, dictante me scripserunt et deinde mittant ciuitatibus.
(f. 258.) Ha csak a "deuehere" kifejezésen nem valami registrumba való beveze-
tést kell érteni, s akkor a "rapsodium" registrumot jelent.
- 6) Pl. 1553. Pozsonyban az országgyűlésen (Fol. Lat. 3117, f. 115.), vagy 1556-ban
Bécsben (u.o. ff. 164-167'), vagy 1559-ben átadva a királynak Lőcse ajándékát,
egy caper silvestrist (u.o. f. 246') a legnagyobb egyszerűséggel, Bécsben is, meg
a pozsonyi diétákon is.
- 7) Türck nem volt valami jó véleményvel polgártársai bátorságáról: "Verum apud nos
talis nullus est Populus, qui vel minimum valeret adversus hostes. pffu, pffu, pffu."
De rögtön ez után a kifakadás után meg ezt írja saját magáról: Eodem die misere
territus sum de adventu militum equitum Cataphractorum et peditum. (174.)
- 8) Perényi Mihály átutazik Lőcsén: "donavimus ei vinum et diu collocti, non tamen
celare potuit animum infensum Germanis." (f. 164, 1556.)
- 9) Hain G. krónikája, i.h. p. 190. és 183. és 3. jegyzet. "An. 1634. 9. Jan. Judex
novus eligitur (sunt verba" ... ahogy idéztem) "et per me ... proclamatur." -
Előbb, 1632. február 17-hez Hain saját születését jegyezte be első személyben:
"Bin Ich C.H. gebohren worden." Hogy ne legyen félreértés, itt most megjegyzi,
hogy ez az "Ego", 1634-ben már nem ő, a kétéves kisfiú, hanem Cramer!
- 10) Sic pro tot tantisque laboribus curis, vigilijs, molestijs, difficultatibus, periculis,
angustijs, injurijsque in Schola quidem Patria per annos continuos 15, indeque in
Curia, in officio Senatorio et Judicatu meo laboriosissimo per integros annos 18.
et sic in universum per annos 33. ex singulari in Patriam amore fortiter ac constan-
ter perpessus feliciterque per Dei gratiam ... ubique auxilijs exantlatis, pro amore
hujus et populi et seculi perversissimi, ab ingratis meis Sympatriotis: Has
retero grates, haec praemia digna reporto. Bölcsen mondta báró Dohna: ugyanaz a
jutalma annak, ki a szobát takarítja, mint annak, aki bepiszkítja. (p. 191.)
- 11) Thurzó Kristóf a lutheránus vallásról áttér a katolikusra, de kilenc év múlva visz-
szatér Lutherhez: 9 Jahr in dem erschrecklichen finsternusz des Bapsttumbsz ge-
stecket." (p. 150. ad an. 1613.) - Belgioioso a kassai templomot "durch desz
Teuffelsz antrieb" adja vissza a katolikusoknak. (p. 131. ad an. 1604. 8. Jan.)
- Rudolf császár és király kiküldöttel a lőcsei templom átvételére "der Ehrwürden
Martinus Pethj" (Pete) "welcher ein Legat des leidigen Teuffelsz war, Bischoff zu
Raab in Nieder Ungarn." (ad an. 1604. 8. Okt., p. 131.) - De nem ítélnék ked-
vezőbben a protestáns vezérekről sem: Bocskayt eleinte ugyan Isten-küldötte meg-
mentőnek nevezik, de aztán a hajduk lőcsei garázdálkodásai lehűtik lelkesedésüket.
(pp. 134, 135. és 136. és passim.)

- 12) Pilz hitvitáira: Pukánszky, G.d.D. Schr., pp. 188-191. és 449-450.
- 13) L.: a Diarium nyomán: Wagner, *Analecta Scepusii*. II., p. 16.
- 14) Wagner, a Diarium kiadója még 1637. április 20-ra vonatkozó feljegyzést is közölt. Ő tehát még teljesebben látta a kéziratot, melyből különben már akkor is pár lap ki volt tépve, s ma úgy látszik még egynéhány ezeken felül.
- 15) Egyik ellensége írja, Cornides Dániel, szintén ev. lelkész áskálódik ellene "invidia contra Patricios ardens" és "pro Innata sua Slavica malitia." (p. 165. ad an. 1635. március 22.)
- 16) Képes krónika c. 13. Scriptores. Bpest, 1937., I., 268-269. Az "Chronica Marciana" azonban, melyről Leibitzer a Szepesszombati krónika nyomán megemlékezik, melyet a Képes krónikával azonosítottak, s melyből ennek írója Marcus nevét olvasták ki, nem a Képes krónikát jelenti, hanem Troppauí Márton krónikáját.
- 17) Cul pro dote assignavit terram Scepusiensem, et ab eo tempore Scepusium in proprietatem et jurisdictionem Hungarorum cessit atque pervenit, ut patet ex Chronica Polonorum.
A Kálmán és Boleszló közti szövetségnek van történeti alapja. L. Pauler, I. (2), 211. és Hóman, T. T., I. (3), 362., de a Szepesség nem ekkor került magyar kézre.
- 18) L.: Wagner kiadásában, 66., 67. lapok.

A HUSZONNÉGY SZEPESI KIRÁLYI PLÉBÁNOS, MAJD LELKÉSZ MATRICULÁJA

Sajátságos alkotás ez az 1248-ban¹⁾ fraternitássá szervezkedett huszonnégy szépesi plébános, majd - a protestantizmus elterjedtével - lelkész matrikulája, illetőleg számadásairól, gazdasági ügyeiről, s jövedelme biztosítására folytatott küzdelmeiről a fraternitas mindenhal - évenként választott, legtöbbször több éven át újra választott - senloral által vezetett jegyzőkönyv, melyben azonban olykor, elvéte történeti feljegyzések: a fraternitást, de általában a Szepességet is érintő országos politikai, főképp azonban hadi események is helyet kapnak. Ezért a történetírás történetének is meg kell róla emlékeznie. Ma e műnek négy kéziratát ismerem, mind a négy a Nemzeti Muzeumban őriztetik. (Orsz. Széchenyi Könyvtár, Fol.Lat. 2110., 2105., 2086. II., és 1306. sz. alatt.) A Fol.Lat. 1306-ból, noha ez már maga is kivonat, még erősebben kivonatolva közölte Wagner Károly az *Analecta Scepusii*. II. kben (189.sqq.). A legrégibb, legeredetibb fogalmazást a Fol.Lat. 2110. jelzetű kézirat tartotta fenn, melyben a *Matricula* iról, mint említettem, a fraternitas mindenkorl senloral, első személyben szólalnak meg (nem harmadikban, mint a F.L. 1306-ban). Kezdődik 1519-cel és felmegy 1605-ig. Ezt a részt az egész *Matricula* összeállítójáról, s legfontosabb része (1528-1546) írójáról, Georg Molitor, Molner, Moller, vagy Molnár iglól, majd 14 éven át löcsel lelkészről és 16 éven át a fraternitas senloráról nevezik *Matricula Molleriananak* is. Ennek folytatása a Fol.Lat. 2105., szintén eredeti fogalmazású szöveg - a senior-írók itt is első személyben szólalnak meg - tart 1606-tól 1673-ig, s *Nova Matriculának*, vagy összeállítójáról, Goltz Joachim lelkészről *Matricula Goltzlana*-nak is neveztetik. Történetírástörténeti szempontból ez a rész a legjelentősebb a *Matricula* egész szövegéből, ui. ez teljesen adja Jantschius Johannes iglól lelkész, senior rövid előadását a tizenötéves háboru 1593-tól 1599-ig történt eseményeiről, amit a Fol.Lat. 1306. csak rövidítve közöl. Wagner kiadása még rövidebben (i.h., II., pp. 271-277.), és Holtzmann (Xylander) István folytatását e háboruról 1606-ig is csak ez a kézirat ismerl. Írták 1612-13-ban. (Fol.Lat. 2086. II., f. 192. a szöveg: u. ff. 159-192') Ez a beszámoló a tizenötéves háboruról és Thurzó György protészans hitre térítéséről szintén Holtzmann-Xylander által (F.L. 2105. ff. 86' -102.) s talán még a "Relatio historica de attentato et vel instituto vel impedito novo ordine Ecclesiastico Hungariae Scepusio ... in hanc Eptomem redacta et pro memoria posteritatis consignata" (Fol.Lat. 2105. ff. 41' -69.), ami szintén Holtzmann munkájának látszik, adja az egész *Matricula* forrástörténeti jelentőségét. De ezekből is Thurzó megtérítése - teológiai érveléssel - inkább vallástörténeti érdeku, a szépesi reformáció pedig partikuláris egyháztörténeti jelentőségű. Egyébként a *Matricula* csak nagy ritkán ad gazdasági feljegyzést és számadást, jövedelmi biztosítására folytatott hatalmas küzdelmei előadása között történeti, akár lokális, akár országos jelentőségű eseményt, úgyhogy a *Matriculából* még az sem tűnik ki, hogy a fraternitas mikor tért át a lutheri tanokra.

Az idősebbik Buchholtz György aztán 1703-ban rendezte, átjavította, széljegy -

zetekkel és indexszel ellátta a Matriculát, amiért Matricula Bucholtzianának is szokták azt nevezni. (L.: Fol. Lat. 1306. f. 91.) Csak megindítójának: Hylbrandi Lőrinc wagnerdrüsseli plébánosnak neve nem szerepel a Matricula névadói között.

Hylbrandi 1519-ben kezdte meg a Matricula írását mint a fraternitás akkori seniora, de 1528-tól 1546-ig már az említett Molner vette át annak vezetését mint senior. Ő utána a következő seniorok folytatták, kik közül azonban, mint már említettem, csak Jantschius György és Holtzmann István (Xylander) emelték a Matricula egyes részeit történetírássá.

Jantschiusról még annyit sem tudunk, mint Holtzmann-Xylanderről. A Fol. Lat. 1306. (f. 71') jegyzi fel róla, hogy zólyom-lipcsei születésű ember és iglói lelkész volt, qui caractere elegantissimo styloque culto res memorabiles, quae sub suo senioratu contigerant, historiam civilem, enarrationemque bellorum cum Turcis habitorum continet, quae in Nicolai Istvánffy Historia et Ortelio reperiuntur, nonnulla tamen adnotare juuat, quae non sint obvia apud historicos Hungariae.²⁾

Jantschius a tizenöt éves háború derekán lezajlott eseményekről, az 1598. és 1599. évi nagy keresztény-török harcokról emlékezik meg. Évkönyvszerű előadását kezdi azzal, hogy az 1598-99. téli hónapokban a pozsonyi országgyűlés tárgyalja a háborúhoz szükséges adókat – itt megmagyarázza, hogy mi a portánkénti, és mi a házankénti adózás a magyar jogban – a hadi terveket azonban – mondja – titkon tárgyalják, nehogy indiszkrétció vagy a "fama" folytán az ellenség azokról tudomást szerezhessen, amint már többször megtörtént. Aztán Győr ostromát adja elő, végül Nagyvárad 1599. évi sikeres védelmét.

Jantschius évkönyvszerű beosztása ellenére is kerek, folyamatos, egységesen megkomponált előadást nyújt, nagy műveltségről, jó ízlésről, helyes politikai érzékről tanuskodó, józan, realisztikus felfogással, történetiszemlélettel, igen szép stílussal. Ítéletektől általában véve tartózkodik, s rövid művét valami higgadt, mondhatni optimista, derűs harmónia hatja át. Határozottan Istvánffyra emlékeztető íróegénység és temperamentum. Igen feltűnő lelkész-történetírónál, hogy nála hiába keressük az ekkor már megint uralomra jutott theokratikus történetiszemléletet: Jantschius a történeti eseményeket földi, emberek akarta okokra vezeti vissza. Művét legtalálhatóbban úgy jellemezhetjük, hogy az szép, humanista történetírói alkotás. Hitele kifogástalan, jó forrásokat használ, s Győr ostromáról jóhiszeműsége és valódiságra törekvése bizonyosságául két jelentést is közöl, noha a második igen rövid. Jellemző történetiszemléletére, történetírói egyéniségére, hogy az események okait kutatja, s hogy mely okoknak tulajdonítja Esztergom 1594. évi ostromának meggyűlöletét. A fő okok Isten ígéjének megvetése (a katolikusok által), a fejedelmek és országok viszálykodásai, a hadviseléshez szükséges pénz és termények elégtelen volta, a katonaság fegyelmetlensége, "non hostium tantum, sed amicorum vita impura, et similia." A török szultán, Jantschius szerint, kijelentette volna, hogy nem fél a németektől, mert 1) ezek egymásközt is gyűlölködnek, 2) nem tűrik a hadviselés fáradalmait, 3) éjjel-nappal dorbézolnak, 4) a markotányosnők tömegeit viszik magukkal, 5) vezéreik, tisztjeik elpuhultak, 6) hadseregeikben nincsen fegyelem. Ezzel szemben a török hadsereg igen fegyelmezett. A török német foglyokat hurcol körül Konstantinápoly utcáin, egyik kezükben játékkártyákkal, másikkban borostüveggel, mert ezekkel harcoltak. (Fol. Lat. 1306. f. 75'.)

Holtzmann (görögösített humanista nevén Xylander) Istvánt a Matricula írói nagy tudású, nagy szorgalmu történetírónak és kedvelőnek mondják, aki kibővítette a Matricula Molerianat. Lőcsői születésű ember, Wittenbergában tanult, onnan tért vissza 1600-ban Lőcsére, előbb váraljai lelkész, majd senior lett. Meghalt 1619-ben.³⁾

Holtzmann, Jantschius műve folytatásához írt utóiratban nem hatol oly mélyre az események okai kutatásában, mint elődje. Ő megelégszik általános filozofálgató reflexiókkal a tizenöt éves háborúról, bár előadásában olykor éles szemmel és igen realiztikusan mutat rá az egyes események okaira, összefüggéseire. A hadiszerencse forgandó, mondja utóiratában, mikor a tizenöt éves háború végeredményét próbálja megállapítani és méltányolni. Ez a háború is először a török ellen ment, aztán Erdély ellen, aztán a protestánsok ellen, végül a császár és az örökös tartományok ellen. Az egyetlen, bár nagy véráldozattal megfizetett eredmény a protestáns vallás-szabadságunk biztosítása volt a bécsi békében. Ezt utódainknak, magunknak is örökre is meg kell őriznünk.⁴⁾

Jó megfigyelésű, összefogó, messzetelektől, önzően, egyoldalúan partikuláris, felekezeti érdeki megítélése ennek a nagy lelkesedéssel kezdett, de eredeti célkitűzéseitől messze eltért keresztes háborúnak.

Forrásként Holtzmann hiteles szem- és fültanuk tapasztalatait nevezte meg. Az ellenőrizhetetlen híreszteléseket elveti, helyes kritikai érzéke ezt elvként szűgezi le.⁵⁾

Történeti forrásanyagát, vallja továbbá, - közte mindenféle okleveleket, aktákat - nagy munkával gyűjtötte össze a pacificatio (1606) utáni eseményekre vonatkozóan is, mely kornak történetét azonban hivatali és lelkeszi elfoglaltsága miatt már nem volt módjában megírni. Saját vallomása szerint Jantschius biztatta arra, hogy történeti művét a fraternitas "Codex Chronologicusába" bevezesse, mert az ő maga eredetileg csak magánmunkának szánta.

Holtzmann műve személyes naplóként kezdődik, az ő egyéni élményeit referálja 1600 augusztusától, mikor is Lőcse városa tanácsa hívására hazatért Wittenbergából. Egyéni sorsa előadása mellett tűzvészek, pestisjárványok, de meg egészen köznap kurlázumok feljegyzése teszik ki ezt az 1600-tól 1604-ig terjedő részt Holtzmann művében, közben meglepően sok és naiv babonás rémmesével: álarcos démonok (larvati daemones) éjszakai "wilde Jagd"-ja Lőcse utcáin és háztetőin a pestis alatt. (Fol. Lat. 2086. II., ff. 162-163.) A Lőcsei városi évkönyvezésre - Sperfogel, Türck, Hain krónikájára - emlékeztető egészen egyszerű annalsztika ez. Ez első részben történetírástörténeti szempontból csak az 1600-iki jubileumi évhez (Holtzmann, a protestáns ember megüli a jubileumot), írt elmélkedés érdemel figyelmet. Isten, mondja Holtzmann - visszatekintve az elmúlt század történetére - igen sok anyagi és lelki-szellemi jótéteményben részesítette az emberiséget (societas generis humani!). Az anyagi jótétemények: 1) Isten megőrizte a római birodalomnak, a negyedik és utolsó monarchiának császárát, 2) igen sok új sziget (Amerika) felfedezésével segítette az embereket, 3) igen sok ipari találmányt (artes mechanicae) tárt fel előttük, úgyhogy Archimedes elámulna, ha most felébredne. A szellemi-lelki jótétemények: 1) a tudományokat és művészeteket úgy felvirágoztatta, hogy azok szabadon művelhetők, Isten megmentette azokat a "barbaries"-től. Ma filozófiát és nyelveket minden iskolában, még az alsó fokozatuakban is nagy haszonnal tanítanak. 2) Isten megmutatta Luther és társai útján a "vera religiot", és 3) az egyházat megvédte a szektáktól és ellenségektől és üldözőktől.

Igazi történetírássá, és Jantschius szép, de sajnos rövid munkája méltó folytatásává - egy-két hirt leszámítva - Holtzmann műve csak az 1605. év áprilisáig bekövetkezett események, vagyis a Bocskay-felkelés előadásában lesz. 1604-ben itt is megtartva a szoros időrendi, sőt évkönyvszerű előadási módot - Holtzmann kifejti az okokat, melyek szerint Bocskayt a felkelésre vitték. Igen reális okok ezek: "Occasio belli Hungarici" az volt, hogy Belgioloso Vallo, vagy Babilioniai (!), a kassai főtemplomot visszaadta a katolikusoknak, és Bocskay birtokain üldözni kezdte az

evangélikus papokat, Bocskaytól magától pedig 80 000 forintot követelt, s mikor ez csak 40 000-et adott, mint felségsértőnek és árulónak egy várát ostrom alá vette. Bocskay, "ut tyranidem evaderet", és az egyházat megvédi, "pecuniam obtulit liberis Hejdonibus", megvásárolta a szabad hajdukat, kik habozás nélkül csatlakoztak hozzá.

Különösen részletesen foglalkozik Holtzmann a háború alatt Lőcsén, és általában a Szepességen történetekkel, meg Felső-Magyarország sorsával, egész előadását a szűkebb hazája, annak partikuláris érdekei köré csoportosítva. De pár sorban megemlékezik Bocskay dunántúli sikereiről is. (Fol. Lat. 2086, II., f. 180') Szepesvár ostrománál a hajduk által megint keresi ez ostrom "okait" (i. h., f. 174'). "Causa obsidionisként szinte Szerémi naiv okfejtésére és kifejezőmódjára emlékeztetően előadja, hogy ennek hármasa oka volt. De csak kettőt sorol fel: Thurzó Kristóf gróf, a vár ura segítette az ellenreformációt, mert akkor még "pontificius" volt, 2) mert befogadta a menekülő Danpierre-t és vallón kíséretét. Holtzmann történeti előadását az 1606. évi béketárgyalásokkal, s a békeartikulusokkal végzi, miután a háború végső szakaszán - 1605. áprilisától kezdve - megint mindössze egyes elszigetelt Lőcseszepességi adatokat ad, egészen egyszerű évkönyvezésben. (Fol. Lat. 2086. II., ff. 182-183.)

Holtzmann nem oly higgadt, józan, objektív szemlélője a leírta eseményeknek, mint Jantschius, bár tulajdonképpen történeti fejezetekben az 1604-1605 eleji Bocskay-felkelés előadásában ő is az események objektív referálására törekszik, azonban az ezt megelőző, Lőcse-szepességi évkönyvező, részben személyes élményeit nyújtó első részletében igen indulatosan foglal állást ellenfeleivel szemben. Hiszékenyebb is Jantschlusnál, fantáziája is erősebb amazénál, és meglepő annak józanságával szemben nagy habonássága.⁶⁾

Bár történeti előadásában - ezt is már láttuk - Holtzmann reális, földi, emberakarta okokra: a történeti aktorok elhatározásaira, gondolataira, szenvedélyeire vezeti vissza az eseményeket (vagy a körülményekre: egyes hadi akciók meghiusulását a hadsereg élelmszerei és hadianyaga elégtelen voltára) csakugy, mint Jantschius is, a fejleményekhez fűzött reflexióiban, melyek valósággal kilépnek történeti előadásából, Jantschlustól eltérően a theokratikus történeteszemlélet alapján áll. Hogy a XVI. század nagy felfedezéseit és vívmányait Isten ajándékának tekinti, azt már láttuk, ezenkívül csak egy elmélkedését idézem. A hajduk, nem bízva Istenben és saját erejükben, szövetségre lépnek a törökkel. Ebből, mondja Holtzmann, sok rossz származott, mert Isten mindig megbüntette az ő népét, ha a hitetlenekkel szövetekezett. (i. h., f. 176.)

Ami politikai pártállását illeti, Holtzmann királypárti, mint Lőcse, de evangélikus hitét előbbre teszi a királyhúségnél: Bocskaynak ad igazat, mikor törésre került a sor. A magyarokkal megfér ő is, mint Jantschius is, és igen szereti az ő magyar hazáját, Magyarországot.

Holtzmann optimista. A történetből úgy látja, hogy az emberiség a tökéletesebb felé halad, a XVI. századi nagy szellemi és anyagi ujtások örömmel és bizalommal töltik el a jövőre is, hogy ez a haladás folytatódni fog, s a tizenöt éves háborút sok pusztításai s az általa okozott szörnyű szenvedések ellenére is legalább egy szempontból hasznosnak, eredményt hozónak látja, mégpedig abból a szempontból, mely neki a legfontosabb: a protestánsok vallásszabadsága szempontjából.

Előadásába verseket is beleszólt, de okleveleket és aktákat is.

Előadása, latin stílusa elmarad a Jantschlusé mögött: kettejük közül kétségtelesen az előbbi a kiválóbb történetíró, műveltebb fő.

A Matricula további átdolgozó: Goltz Joachim és Idősb Bucholtz György történetírástörténeti szempontból jelentéktelenek.

Irodalom: Hradszky József, A 24 királyi plébános testvértülete és a reformáció a Szepességben. Miskolc, 1895.

* * *

Ami mármost a hazai németiség erdélyi ágának XVI. századi és XVII. század eleji történetírói munkálkodását illeti, Johannes Honterusé, a szászok nagy reformátoráé és kiváló humanistáé az érdem, hogy a szászság életére fontos, régebbi történeti adatokat összegyűjtötte, s 1535-ben a brassói templom falára felíratta, amiért az utókor őt nevezte el az erdélyi németiség történetírása megalapítójának. Ezt a fall krónikát aztán Honterus halála után folytatták, s az, bár nem lehetett teljes hiteles, forrásul szolgált a XVI. -XVII. századi szász történetíróknak, az erdélyi német népnek pedig tájékoztatója lett multjáról. 1555-71-ig Nagyszebenben is vezettek ilyen krónikát az evangélikus templom falain, majd Brassóban is, s - legalábbis 1592-ben - Segesvárott is.⁷⁾

E hivatalos, egyházi, népszerű évkönyvezésnél már nagyobb igényű krónikával lépett fel szász földön Hieronymus Ostermayer (+ 1561), Michael Siegler (+1585), Michael Weiss (1569-1612), s a kisebb jelentőségű Christian Pomarius (+1565), meg Thomas Bomelius (+1592), valamint a történeti eposzok írói: Johannes Lebel (cca. 1480-1566), Johannes Sommer (+1574) és a mindkettőjüket, sőt a próza-történetírókat is felülmúló Christian Scheser (Schesäus, cca. 1536-1585). Magukénak vallják a szászok Johannes Jacobinust is, de ez kolozsvári születésű volt, s a magyar fejedelmeket szolgálta, amiért inkább számítható a magyar történetírók közé.

Hieronymus Ostermayer

Brassóba vezet, noha nem ott, hanem Nagy Csűrben (Szeben m., Gross Scheuernben) született, hogy mikor, pontosabban nem tudni, de életét Brassóban élte le, munkásságát ennek a városnak szentelte. Hivatására zenész volt, Brassóban orgonista, meghalt ugyancsak Brassóban, 1561-ben. Évkönyveiben megírta az 1520-tól 1561-ig Magyarországon, főképp azonban Erdélyben történeteket, központi helyen a magában Brassóban előfordult fontosabb politikai, közigazgatási, hadi eseményeket. Bár szigorúan ragaszkodik az évkönyvi előadáshoz, és műve 1520-tól mintegy 1527-ig nem is más, mint egészen kezdetleges annalsztika: az egy-egy évben történt fontosabb események elszigetelt, minden összefüggés nélkül való referálása, mégis 1527 után, méginkább 1532 óta már nemcsak részletesebb lesz előadása, hanem az eseményeket olykor csoportosítja is, okaikat kutatja. Így már 1527-ben nem annyira a mohácsi katasztrófához, hanem a kettős királyválasztáshoz megjegyzi: "Diese Zeit hat das Verderben des Unger-Landes mit Siebenbürgen anfangen, denn Ferdinandus mit dem König Johannes stets gekriegt." De Erdély Zápolyai mellett, "Hanus König"

mellett maradt, ahogy azt Ostermayer rendszerint nevezi. 1527-ig magyar eseményeket ad elő, ettől kezdve csak erdélyi, ill. brassói történetet, s a magyarból csak a legfontosabb eseményeket, az 1542., 1543. évi török hódításokat stb. Érdeklődési körre városa politikai, közigazgatási fejleményeire korlátozódik, részletesen szól a Brassót is érintő országgyűlésekről. Mindig beszámol a brassai bíró- és plébánosválasztásról, vagy másutt történt rendkívüli eseményekről, kitér természeti és elemi csapásokra (földrengés, tűzvész, árvíz, sáskajárás, pestis), nem feledkezik meg olykor új kereskedelmi jogszabályok hozásáról (egységes mértékrendszer bevezetéséről egész Erdélyben), megemlíti az első brassai papírmalom felállítását 1546-ban, és mélyszégyen hittel, érző szívvel ecseteli városa áttérését az evangélikus hitre (1542-1543), nem feledkezve meg az 1543. évi képtörvényről sem (a főtemplom oltárát és a többi templom képeit a hatóságok engedélyével, ezt kiemeli, lerombolták!). Rögtön utána Honter plébánosválasztását regisztrálja áradozó szavakkal. Szívesen mond ítéletet eseményekről, emberekről: így megjegyzi, hogy Pestet a birodalmi és magyar sereg nem foglalta vissza 1542-ben, "aus Nachlässigkeit des Generals" (Joachim, Markgraf von Berlin!) "und Verrätherey der Ungarn." Majd pedig: "der Münch" vagyis Fráter György "hat viel List gebraucht bis er si" (Izabella) "ausser Land gebracht, damit er Obrister müget bleiben." (1551. 46. l. stb.) A brassai politikai eseményeket már tartózkodóbban ítéli meg: "Her Georg Kirschner ein Rathsherr aus dem Rath ist gestossen worden, die Ursach ist mancherley." (1556., 57. l.)

Hitelessége kifogástalan, forrásai saját tapasztalatai, igazmondását nincs miért kétségbevonni, az 1540-es, 50-es évek Brassójára jó forrás. Róla magáról pedig elmondhatjuk: Ostermayer évkönyveiből valóban az az egyéniség bontakozik ki, melyet sirverse így jellemez: "War gelehrt, fromb, und guth, Nun er im Himmel singen thut." (I. kiadás, 5.)

Kiadás: Kemény Jos. Gr.: Dtsche Fundgruben d. Gesch. Siebenbürgens. Klausenburg 1839., 9-68.

Irodalom: Pukánszky, B.: G. d. Dtschen Schrifttums in Ungarn. Münster/W. 1931. 144 és 440.

Ostermayer krónikáját folytatta aztán Hegyes András, brassai városi tanácsos. Életéről csak annyit tudunk, amit maga krónikájában életpályájáról ránk hagyományozott: hogy tl. mint Rathsherr résztvett mintegy 1613-tól 1617-ig városa minden fontosabb ügyében. Meghalt 1627-ben. Tehát az Ostermayer-féle krónika folytatását – 1561-től 1570-ig – még nem személyes tapasztalatai után írhatta, hiszen 1570 előtt csak kisgyermek lehetett. Krónika-folytatása száraz, egészen objektíven előadott annalsztikus feljegyzések, melynek végére odaírta: "Und also endet sich die Beschreibung von 1520- bis Ao. 1570." bizonyosságául, hogy írását Ostermayeré folytatásául, ill. befejezésül szánta. Ez a megjegyzés vezette különben Benkő Józsefet a téves feltevésre, hogy Ostermayer krónikája eredetileg 1570-ig terjedt volna, ami már azért sem lehetséges, mert Ostermayer 1561-ben halt meg.

Készített még Hegyes András egy rövid kis kivonatot valamely, 1603-tól 1612-ig terjedő krónikából. Ez a krónika is brassai író műve volt, s Hegyeséhez hasonló fel fogást áru el. Drámai befejezése 1612. október 8-án, hogy: most vonulunk ki Báthory Gábor ellen "Gott erbarme es in Ewigkeit", s e szavak után a krónikácska hír-

telen megszakadása sejteti, hogy írója is ott esett el Weiss Mihály emberei között.

Sajnos, Hegyes általános magyar történetét, mely 1038-tól 1601-ig terjedt, a nagyérdemű Eugen Trauschenfels és Anton Kurz (előbbi utóbbinak feldolgozását adta ki), kik forrásérték szempontjából állították össze kiadványukat, nem tartották érdemesnek lemásolni, ill. kinyomtatni. Így ahhoz nem tudtam hozzáférni. Kurz csak annyit mond róla, hogy az különböző régebbi művekből van összeállítva.⁸⁾

Pedig történetírástörténeti szempontból ez a krónika tájékoztatna a brassai, és általában erdélyi németiség történetéről törekvéseiről. Erről még csak annyit, hogy írója magyar történetet írhatott, az erdélyi szászország történetét a magyaréba foglalhatta be, hiszen 1038-cal kezdte!

Ez önállóságot nélkülöző munkáknál érdekesebb Hegyesnek saját koráról készített évkönyve, vagy krónikája, 1613-tól 1617-ig, vagyis a Weiss Mihály tragikus halála utáni fejleményekről. Hegyes mint ez években brassai városi tanácsos mindenről értesült, ami ekkor Brassóban történt. Résztvett a város igazgatásában, többször kiküldetett tárgyalásra az erdélyi fejedelmekhez, s városát ismételtelen képviselte az erdélyi országgyűléseken is. Szigorúan vett évkönyvezést ad, miként Ostermayer, de nagy szenvedélyességgel szól a város ekkori sok, véres viszontagságairól: Báthory Gábor bukásáról, Bethlen kezdeteiről. Keserű vádaskodással számol be Báthory és emberei viselt dolgairol, és általuk Brassónak okozott károkról, elsősorban a garázda, rabló hajdukról, kiknek kapitányát, Géczy Andrásn méltán gyűlöli. Különösen élénken ecseteli Brassó belső életét, feljegyez egészen magánérdeklő városi híreket: előkelő polgárok családi eseményeit, s más városi szenzációkat, de az országos eseményeket sem hanyagolja el: egyes országgyűlésekről szinte diarium-jellegű beszámolót ad (pl. a segesvárirol 1616-ban, pp. 322-324.) Az eseményeket szűk szempontból nézi. Ő brassai német ember, aki bizonyos féltékenységgel néz még más erdélyi német városokra, pl. Szebenre is. De azért erős német öntudat van benne: ő az egész erdélyi "Deutsche Nation" tagjának érzi magát, s nemzete java előtte a legszentebb. Erősen emeli önértékét Brassó sikeres védekezése Báthory Gábor ellen, ki a vetélytársát, Szebent le tudta igázni. Mert Hegyes, mint városa is, Bethlen mellett áll, s Báthory bukását felszabadulásnak érezte. Hogy ezt éppen hajdui ölték meg, kikben a legjobban bizott, az elégtétellel tölti el. A törököktől Hegyes fél, s fájlalja török-tatár csapatok állandó jelenlétét Erdélyben, ezek rablásait, rabszolgaszedéseit. A külpolitikában mégis a török hűbériség híve, hiszen a török Betlent és Brassót támogatja. (p. 309.)

Hegyes jó lutheránus, vallásos ember, ki vallásos meggyőződésből Isten kezét látja meg a földi események végső irányításában.⁹⁾ Mert tanulmányokból és gondolkodásból kialakított történetsszemléletről nála nem lehet szó. Pedig Hegyes művelt ember, műveltsége protestáns és vallásos, s nem humanista. Ha járt is külföldi iskolát, az a wittenbergi, vagy más német protestáns egyetem lehetett. Magyarul tudott, mint ekkor általában az erdélyi német történetírók, neve is, legalább apai ágon, magyar származásra mutat, és krónikájában gyakran olvasunk magyar szavakat, közmondásokat, jogi terminusokat.¹⁰⁾ Egész szövegében közli Bethlen magyar leveleit és fejedelmi esküjét, valamint a regnum hűségesküjét, s bizonyára magyar tudása tette alkalmassá a fejedelmekkel való tárgyalásra és erdélyi országgyűlési követségre is.

Hegyes minden munkáját kézirat tartotta fenn, 1860-ban az egyik Trauschenfels József akkori brassai rendőrfőnök birtokában, a másik a brassai evangélikus gimnázium könyvtárában volt. Előbbiből másolta Anton Kurz és adta ki azokat Trauschenfels.¹¹⁾

Ugyanezen nagyértékű kézirat - Kurz nem mond róla mást, mint hogy folio ala-

ku és másolat (szintugy a brassai gimnáziumi könyvtárbeli is) – tartotta fenn Weiss Mihály és Nössner Simon munkált, Hegyes általános magyar történetét, és más kisebb műveket, vagyis Trauschenfels szerint a teljes XVIII. századi brassai évkönyvezést.

Nössner (Schwarz) Simon

Ostermayer krónikája aztán még Hegyes folytatásán túl is megtoldatott, igaz, hogy már csak annak a másolatnak készítője által, kinek kéziratából Trauschenfels e brassai krónikákat kiadta, mégpedig Nössner, alias Schwarz Simon költővényi (Heltsdorf, Brassó m.) evangélikus lelkész általános erdélyi történetéből az 1570-től 1619-ig terjedő évekre vonatkozó résszel.

Nössner több barcasági helység evangélikus lelkésze volt, míg Hóltővényben megállapodva, ennek papjaként halt meg 1619. április 12-én. Nem volt sem brassai ember, sem ott hivatalt nem viselt, ott politikai szerepet nem játszott, s Brassótól politikai pártállása is elválasztotta: míg ez Bethlen és a török hűbériség mellett küzd, Nössner törökgyűlölő, és Báthory Gábor lelkes híve, kit frommer Fürstnek nevez, tragikus halálát szerencsétlenségnek tartja, s azokat az örömnünepségeket, melyeket Brassó városa Báthory bukása fölött tartott, "Sauleben"-nek bélyegezte meg. (p. 77) Bethlent is "lupus rapax"-nak nevezi, amiért a Báthory Zsigmond által a töröktől visszafoglalt Lippát újból átadta a töröknek (p. 78). A brassaiakat (Croner) Nössner erősen elítéli: ezek felesküdnének mindenkinek, még töröknek, tatárnak, sőt magának a "leibhaftige Teufel"-nek is. (p. 77.) A híres brassai királybíróról, Weiss Mihályról, az akkori brassai (és erdélyi) események egyik központi aktoráról is igen rossz véleménnyel van. Szerinte ez az ország tudta nélkül, és azért hívta be a törököt-tatárt Konstantinápolyba küldött követével Erdélybe, hogy az országot elpusztítsa és megromtassa ("verwüsten und verderben"). (p. 71. ad an. 1612. junius 28.) Tragikus, borzalmas halálát megérdemeltnek mondja (p. 71-72.). Éppugy gyűlölte Johannes Benknert, Weiss politikájának folytatóját is, kiről szintén csak szenvedélyes haraggal tud szólni (pp. 75-75.). Annál jobban esik, hogy mégis van ember, Báthory Gáboron, a fejedelmen kívül, akit Nössner tisztelni tud: Marcus Fuchst, a krónikaíró lelkész igen melegen parentálja el. (p. 79.)

Nössner nem csupán brassai, hanem inkább barcasági történetíró, aki az eseményeket főképp abból a szempontból ítéli meg, hogy a török-tatár hogy pusztítja szűkebb hazáját, hogy hurcolja rabságba az erdélyi lakosság tizezreit. Erős rokonszenvet érez azonkívül a székelyek iránt.

Nössner is szigorúan vett évkönyvezést ad, évenként-naponként számolva be a fő hadi és politikai eseményekről, melyek a Barcaságot és Brassót érintik. Tárgyilag megbízható, annak ellenére, hogy mint láttuk, szenvedélyesen állást foglal Báthory Gábor mellett és ellenségei ellen. Feljegyez – kora történetírói szokásához híven – természeti, elemi csapásokat, rendellenességeket – feltűnően sok földrengés sújtotta és üstökös rémitette ez években erdélyt –, s gyakran emlékezik meg saját személyes sorsáról. Élete fontosabb eseményeit oly naívvul illeszti be az országos jelentőségű hadi és politikai fejleményekbe, mint akár Szerémi.

Nössner németül ír, de sokszor latin betéttel.

Mint említettem, Nössner-Schwarz általános történetet írt, melynek azonban ma a Kurz által feldolgozott és Trauschenfels által közölt töredéken kívül csak címét

ismerjük: "Res actae quaedam in partibus Hungariae et Transsylvaniae", s melyet csak az a másoló csonkitott meg, ki a Trauschenfels által használt kéziratot készítette. Az idézett címből kitűnik, hogy Nössner erdélyi és partiumi történetet akart írni, hogy tehát az erdélyi történetírás már levonta Erdély elszakadásának következményeit. Megint csak sajnálhatjuk, hogy miként Hegyes általános krónikája és Nössner munkája ki nem adásával is szegényebbek lettünk egy munkával, mely a XVII. század eleji erdélyi történetírásról tájékoztatna.

Kiadása értékes bevezetéssel: Anton Kurztól Trauschenfelsnél, i. h. pp. 57-80., ugyanazon kéziratból, ahonnan Hegyes művei is kinyomattak.

Siegler Mihály

Nagyszebeni syndicus (Bél, Adparatus, I. 89), egy lelkész (Pukánszky, i. h. 144.) volt Siegler Mihály. Életéről alig tudunk ennél többet, s hogy 1585. IV. 9-én halt meg. Egy történeti műve maradt fenn, a "Chronologiae rerum Hungaricarum Transsylvanicarum et vicinarum regionem libri duo" két fogalmazásban. Az újabb, melyet Bél kiadott, és szerzője Báthory István erdélyi fejedelemnek, a későbbi lenyegyel királynak ajánlott, időrendbe szedett, igen kivonatos (hun-) magyar (erdélyi) eseménytörténet 366-tól 1563-ig. A régebbit, az eredeti fogalmazást a M. N. Múzeum orsz. Széchenyi Könyvtárában őrzött, s a XVI. század második feléből való Fol. Lat. 426. jelzetű kézirat közli (ff. 1-45.). Ez a Bél-félénél jóval rövidebb változat 1562-ből való, s János Zsigmondnak van ajánlva. 12)

Siegler még maga folytatta művét ugyane kéziratban 1526-tól 1581-ig (1564-ig a Bél által közölt szöveggel, mely itt megszűnik) (ff. 45-48'), azután egy másik kéz, mely azonban már az eddigi szövegen is tett javításokat, és fűzött hozzá széljegyzeteket 1581-től 1608-ig (ff. 49-60.) egészítette ki, míg egy harmadik 1620-tól 1633-ig adott hozzá rövidke feljegyzéseket. (ff. 49-60.) A harmadik kéz közöl részletes betűrendes név- és tárgymutatót, mely több mint 400 lapra utal. (Ma csak ff. 61 = 120. pagina van a kéziratban.) 13)

Ez az első fogalmazvány, bár mint említettem jóval rövidebb és kivonatossabb, mint a Bél által közölt szöveg, mégis itt-ott ad apró részleteket, melyek Bélnél hiányoznak. (Pl. Gritti megölésénél.) Jelentősége azonban nem ebben van, hanem folytatásában. Ad még egy rövidke leírást is Erdélyről (ff. 94-97, megvan ugyanez a Fol. Lat. 1137, 174'-175'-ön).

Középkori izű évkönyv ez a Tabulae (vagy Chronologia), olyasféle, mint az egykoru Oláh Compendiarium chronicon-ja, vagy mint a közel egykoru Sperfogel (1513-1537) és Lőcsei krónikás követői kortörténeti feljegyzései: az egyes évek mellé a szerző hozzáírja az abban az évben történt kimagasló eseményeket anélkül, hogy azokat belső összefüggésbe igyekeznék hozni egymással. Azonban Siegler művecskéjének világtörténeti keretet igyekszik adni azzal, hogy széljegyzetekben közli előbb a kelet-római, majd a német-római császárok neveit, utóbbiakhoz, 1300-tól kezdődően, hozzáfűzi a török szultánokét is. E szigorú időrendi beosztásból adódik, hogy Siegler a hun-magyar történetet - a XVI. századtól erdélyit is - bizonyos korszakokba foglalja össze: első, mely 366-tól 458-ig terjed, ez a hun történet (res gestae Pannonum, vicinarum gentium et Hunnorum), a második 460-tól 677-ig tartott, s ezt

a keleti gótok, langobardok és avarok pannóniai uralma teszi ki (677-ben szerinte a hunok másodszor jöttek be Pannóniába Árpád alatt, mellesleg, az avarokat, mint Bonfini is, egynek veszi a hunokkal és magyarokkal, s itt beszéli el Nagy Károly avar háborúit), a harmadik 969, ill. 997-től, tehát Szent Istvánnal kezdődik "Post Geyzam ducem, res Hungariae, quae per annos 204. fere per duces seu capitaneos tantum administratae fuerant, facta innovatione, deinceps per reges gubernari ceperunt", s tart 1517-ig, közben csak a tatárjárásnál tett Siegler fél-cezurát elbeszélésében: "a Stephano primo rege usque ad devastationem tartaricam ... elapsi sunt anni 257, tempus dimidiae periodi valde fatalis" - mint félperiódus-végnél. Más összetartó kapcsot Siegler az események között nem lát, azok okait, összefüggéseit nem keresi, bár kortörténeti részében előfordul olyan megjegyzés, hogy a tordai vallásszabadság-biztosító határozat következtében (ezt Siegler szószerint idézi) igen megsokasodtak erdélyben a szekták. (ad an. 1563. p. 87.) Mégis általában megelégszik az események elszigetelt referálásával, s az időrendet oly szigorúan betartja, hogy pl. az 1556. év eseményeinél, miután elmondta az erdélyi küldöttség Bécsbe érkezését I. Ferdinándhoz és előterjesztéseik előadását február 9-én, mielőtt Ferdinánd válaszáról beszámolna, előbb részletesen leírja egy üstökös feltűnését, mert ez március 3-án történt, Ferdinánd pedig csak március 13-án válaszolt az erdélyieknek. (Bizonnyára ez volt az az üstökös, melyről Forgách Ferenc is megemlékezett, de ő április elejére tette annak megjelenését.) (M.H.H., II., XVI. k., p. 145.) Ellenben nagy ujtító Siegler abban, hogy - a humanizmus történetfelfogásának hatása alatt - szakít a magyaroknak Hunortól-Magortól-Jafettól-Noétól való származtatásával. Ugy lát-szik, megszívlelte Bonfini ezirányú éles állásfoglalását. És a humanizmus tanítványa Siegler abban is, hogy nála szintugy hiába keresnénk a középkori theokratikus történet-szemléletet, mint pl. Oláhnál is. Siegler nem látja meg a történetben Isten közvetlen beavatkozását, noha pl. a korabeli német humanista-történetírás megmarad mind a theokratikus történet-szemlélet, mind pedig a világtörténetnek négy korszakra való osztása mellett.

Siegler szívesen mond véleményt az eseményekről mint a történeti aktorok cselekedeteiről, és szívesen jellemzi szereplőit. A legnagyobb csapásnak a kettős királyválasztást tartja ő is. Látva és átélve a szerencsétlenséget, melyet I. Ferdinánd és Zápolyai egyidejű megválasztása okozott, már Károly Róbert és Ottó egyidőben történt fellépését is "prima ... haec perniciēs et initium ruinae regni"-nek nevezi. (p. 54.) Bár nem pártember, mégis Erdélyt Izabella és János Zsigmond kezén óhajtja látni, mint általában az erdélyi németek, mert csak így remélt nyugalmat a török felől, s mert "tota Pannonia" sokat szenved a török és német katonaságtól. (ad an. 1556. p. 77.) A mohácsi vészt röviden, de a tényeknek megfelelően adja elő, szintugy a Dózsa lázadást. Buda birtokába vételét szerinte Szulimán azzal okolta volna meg Izabella előtt, hogy: "valde sibi molestum et sumptuosum esse ... subinde in Hungariam cum exercitu redire, neque reginam cum suis proceribus defendi posse (i), ezért "Budam et Pestum capit", Izabellát pedig fiával Erdélybe "relegat". (p. 70.) Ezt átveszi Istvánffy Miklós Históriaja könyvébe. (1758. p. 150.) Különös figyelmet szentel Siegler - híven programjához - a havasalföldi, moldvai és lengyelországi eseményeknek, legutóbbiaknak már a XI.-XII. századtól kezdve, s a török hódításainak. Általában a háborús események képezik adatai legnagyobb részét, ezek mellett főképp a főbb állami akciókról emlékezik meg, de feljegyez elemi csapásokat és természeti tűneményeket is. Különösen üstökösök feltűnését írja le részletesen, asztronómiai képzettségét eláruló tudományossággal. És igen nagy teret ad a XVI. századi erdélyi vallási mozgalmaknak is, a reformáció belső szétszakadozásának. Siegler meggyőződéses lutheránus, - wittenbergi doctrina híve - ellensége a kálvinizmusnak, s mint mondtam, nem nézi jó szemmel a tordai határozatot.

Siegler főforrása Bonfini, kit ugyyszólván egész művecskéje folyamán követ, de használnia kellett más külföldi – német – történeteket, krónikákat is, mert vannak Bonfininál nem található adatai is. És – igaz csak egyetlen helyen – érintkezik a rövid magyar krónikák közül a Knauz (rövid zágrábi) krónikával is: Géza fejedelemről ezzel szó szerint egyezően mondja: "Hic primus inter Vngaros fidem Christianam amplexus est et a S. Adalberto episcopo baptisatur." (SS. II., 329.) Egy más helyen pedig mintha Ranzanóval érintkeznék.¹⁴⁾

Ismerte Siegler Thuróczyt is, vagy legalábbis a Képes krónika valamely változatát, mert ennek valamelyiknek kell lennie azon "Annales Hungarorum vetustissimi"-nek, melyből kiltta a Hermány nemzetség őseinek, Hermannnak bejövetelét Magyarországra az idegen hospesek listájából. Ezt a Hermannt véli Nagyszében, Hermannstadt névadójának (ad an. 1002. p. 49.). Általában Siegler nagy teret szentel az erdélyi németiséget illető eseményeknek, különösen Nagyszében történetének, mégis politikailag nem érez közösséget I. Ferdinánddal, a "német" királlyal, és az Erdélybe jövő német katonasággal. Siegler még "Hungarus". Ellenben vallásilag teljes a lelki egység közte s a német lutheránusok közt: Wittenberg és a német protestantizmus az, mely Sieglernek és Erdély németjeinek a végső irányadó fórum.¹⁵⁾

Mint említettem, Siegler az eseményeket egészen röviden jegyzi fel, csak a XVI. században lesz részletesebb, különösen mikor Erdély 1550-től 1563-ig terjedő történetét adja elő. Ezt a kitűnően értesült XVI. századi részét Tabulae-inek (vagy Chronológiájának), majd Bethlen Farkas is ki fogja aknázni, s az máig értékes kortörténeti forrásként használható.

Siegler humanista: szép latinsággal ír, előadása a XVI. századi részben kellemes, leköti az érdeklődést.

Már említettem, hogy Siegler művének első szerkesztéséhez aztán még ő maga (1581-ig), s még két más író folytatásokat toldott. E folytatások oly természetűek, mint Siegler műve, s azért nincs miért velük különösképpen foglalkozni.

Kiadása: Bél Matthias, Adparatus, Posonii, 1735. I., pp. 43-88. L. még: a N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának Fol. Lat. 426.sz. kéziratát.

Irodalom: Pukánszky B., G.d.D. Schr. I.U., pp. 144. és 440.

Jegyzet:

1) L.: Hain, ad an. 1248.

2) L. még Fol. Lat. 1306. f. 84. pár életrajzi, ill. családi adatát: 1590-től 1599-ig senior, 1600. nov. 22. meghalt.

3) Fol. Lat. 1306. ff. 71. és 90'.

4) Hinc autem perspicere quilibet potest, variam belli aleam et fortunam, quam afflictissima patria nostra Hungaria sustinuit. Nam bellum primo quidem et principaliter contra Turcam nominis Christiani hostem infensissimum erat susceptum: postea in Transsylvaniam et Transalpinam conversus (Báthory Zsigmond sikeres hadjárata) vicissim Curiarum (?) Romanarum instincta in nostras Ecclesias Evangelicas: tandem in Austriam, Moraviam, Styriam, Bohemiam et ipsum Imperatorem Rudol-

phum directum. De cujus tamen eventu vel hanc unicam ob causam nobis maxime gratulari, immo ... Deo immortales agere grates debemus, quod decretum de Libertate religionis frustra a majoribus nostris saepius expetitum, contra omnium Diabolorum fremitum ... peperit, etsi magni Christiani sanguinis effusione. (Fol. Lat. 2086. II., f. 191.)

- 5) Midőn magát mentegeti, hogy a tényeket esetleg a valóságtól eltérően adja, mondja: "quodsi in hac historica relatione alicubi aberravi, quod tamen sciens et volens nunquam et nusquam, cujus rei mihi testis Deus, feci, cum non omnibus in locis potuerim esse Speculator oculatus, rumoribus et famae, quae ut testis Cicero, in Topicis, et quoddam multitudinis testimonium amputari debet. (Fol. Lat. 2086., II. f. 192.)
- 6) Indulatosságára csak a hajduk elleni állásfoglalását említem, kik arra vetemedtek, hogy fogoly magyar nőket és fiukat pénzen árusítottak a töröknek, míg "pili magnates" közbe nem léptek Bocskaynál a béke megkötésére. (Fol. Lat. 2086., II. ff. 181.)
- 7) L. minderre: Fabritius Karl, Die Schässburger Chronisten d. 17. Jhs. -s (Fontes Rerum Austriacarum. I., tom. IV., pp. VII. -VIII., Georg Krauss Siebenbürgische Chronik-jához írt nagyértékű bevezetésében).
- 8) Trauschenfels, Deutsche Fundgruben., N.F., p. 50.
- 9) Pl. jellemző mondása: Deo volente, et sic jubente. (p. 281.)
- 10) "foglyalni", "jóság", vagy "Tököly Miklós ein feiner, junger nagyságos herr."
- 11) Deutsche Fundgruben, Brassó. 1860. Neue Folge. pp. 50-57: Ostermayer folytatása., pp. 273-332.: saját krónikája; pp. 266-272: kivonat egy idegen krónikából. - A M.N.M. orsz. Széchényi Könyvtára Quart Lat. 498. sz. alatt őriz egy kéziratot, mely szintén közli Hegyes krónikáját 1520-1570-ig, egy 1618-ig terjedő folytatással. (tom. VII., ff. 155-205.)
- 12) Igazi címe az idézett kézirat címlapján: "Tabulae continentes breuem historiam de Statu Religionis et Reipublicae in Hungaria, Transsylvania et vicinis Regionibus ab Anno D. 1550. in subsequentes annos conscriptae per Michaelem Siglerum Cibiniensem. 1562." - f. 2. az ajánlás: "Serenissimo Principi ... Joanni Secundo ... Regi Hungariae, Dalmatiae, Croaciae etc." Bizonyos, hogy a kézirat Siegler sajátkezű írása. A Bélnél olvasható címet Béli adta e műnek.
- 13) Ez a mű, ez a kézirat lehetett az, melyről Timon Sámuel Imago novae Hungariae-jében (p. 83.) mint Sieglernek egy János Zsigmondhoz intézett művéről megemlékezik. Idézi Trausch, Schriftstellerlexikon, III., p. 301. Anm. 2.
- 14)

Siegler (p. 48.) ad an. 969. A.S. Adalberto episcopo et Theodato comite de S. <u>Baptismi fonte levatur.</u>	Bonfini D. II., L. I. (131) Adalbertus Stephanum s. baptis mate initia vit... Quin etiam Theodatus... Stephanum e s. fonte eduxit.	Ranzano (M. F. I. IV., p. 186.) Adeodatus ... et S. Adalbertus ... de s. <u>baptismi fonte levan-</u> <u>verunt...</u>
--	--	---

Ezenkívül csak még egy, II. Béláról szóló, és világosan Bonfinitól kiírt helyén látszik Ranzanoval érintkezni:

Siegler, p. 51.

II. Béla vak, de "vir in
consultationibus et de-
liberationibus acutis -
simi ingenii ac iudicii
probitate et sapientia
celebris...

II. Géza

princeps plus et humanus

Bonfini

D.II., L. VI. (1991)

Orbitate ... illa oculorum
ita se collegerat, ut in
consultando et deliberando
semper versaretur.

magnae humanitatis

Ranzano, p.207.

mentis vero lumine
quamacutissimus ...
republicam pruden-
ter administravit...

vir christiana pietate
insignis...

- 15) L.: ad an. 1561. p. 83. "ex principis (János Zsigmond) decreto praecipuarum Germaniae academiarum iudiciis et censurae subiciuntur, az erdélyi lutheránus és kálvinista ellentétek.

Scheser (Schesaeus) Keresztély

Történetírásra illetik a mult, méginkább a jelen vészes politikai és hadi eseményei a XVI. századi erdélyi szász polgári-értelmiségi humanista költőket is: Scheser Keresztély korának magyarországi és erdélyi eseményeit éneklé meg latin nyelvű eposzban 1541-től 1566-ig, Lebel János (élt 1486-1566 között) egy erdélyi helységnek, Talmácsnak (Tolmesch) történetét. Utóbbi szűkreszabott tárgyát egész Erdély történetébe illeszti, mihez Bonfinira támaszkodott, de népi hagyományokból is merített.¹⁾

Jelentékenyebb Scheser Keresztély. Született 1536 körül mint Scheser István megyesi városi bíró fia. Miután tanulmányait Brassóban, majd Wittenbergában elvégezte, a papi pályára lépett, s megyesi lelkész lett. Meghalt 1585-ben. Írt egy *Chronologia historica Pannoniae ad Rudolfum II. Frankfurt, 1596. c.* művet is, melyet azonban csak Eder és Toldy említéséből ismerünk.²⁾

Főműve - s ez már részben nyomtatásban fenn is maradt - kettős címet visel. Első négy könyve "Ruinae Pannonicae" címetetetik, ezt követi három könyv "De bello Pannonico Solymanni"-ként az egész műnek IX., X. és XI. könyve. A "Ruinae Pannonicae" az 1541-től 1552-ig terjedő eseményeket tartalmazza, a "De bello Pannonico" az 1566. évi sorsdöntő háborukat: Sziget és Gyula bukását. Nem jelent meg nyomtatásban az V., VI., VII. és VIII. könyv az 1553-tól 1565-ig, és a XII., az 1568-tól 1571-ig terjedő eseményekről. Legutóbbi végződik János Zsigmond temetésével. Ma e könyvek kéziratát a M.N. Muzeum Orsz. Széchényi Könyvtára őrzi: Kéziratár, Fol. Lat. 1137. ff. 97-141, Miles Mátyás másolatában. Vagyis Scheser majd nem ugyanazt a periódust dolgozza fel, mint Forgách Ferenc, ki 1541-gyel, ill. 1552-vel kezdte, s 1571-ig folytatta *Commentarii*-jeit.

Scheser a wittenbergi kiadásban a négy első könyvet határozottan elválasztotta a többtől, s a *Ruinae Pannonicae* címet ezekre korlátozta, a IX.-X.-XI. könyveket már *De bello Pannonico*-nak címezve, ma mégis az előbbi cím alá foglaltatik az egész mű mind a tizenkét könyve. Az első könyv a Zápolyai halála, illetőleg Buda eleste óta 1552-ig történetekről ad áttekintést, a kor humanista történetírási szokása szerint Erdély és népei földrajzi, természeti, gazdasági, néprajzi és kulturális leírásával. Ez a leírás betoldás, talán későbbi hozzátoldás jellegű: az előadás menetét és összefüggését megzavarja, mert a szerző nem talált más alkalmat egy ilyen - különben más korabeli magyar íróknál is, pl. Forgách Ferencnél is előforduló - leírás beiktatására, csak azt, amikor Izabella a török parancsára eltávozva Budáról, megérkezik Erdélybe.³⁾

Scheser rajza Erdély "status"-áról nem nagy terjedelmű, nem is valami részletes, az első könyv 802 sorából mindössze 115-öt foglal el, de egyes részlettelben, pl. a szász városok leírásában érdekes. Figyelemreméltó a brassói könyvtár ismeretetésénél, hogy szerinte ott sok Corvinát őríznek, melyeket a török rabolt Buda várából, s kótya-vetyélt el a világ minden táján. A brassóiaknak is Törökországból kel-

lett nagy fáradsággal megszerezni mostan birt példányait.⁴⁾ A II. könyvben előadja Scheser, miként adta át Martinuzzi Erdélyt I. Ferdinándnak. A III. könyv az 1552. évi pozsonyi diétával kezdődik, érdekes benn a szász követek jellemzése, köztük a történetírásból is ismert Pomarius Krisztiáné. (123-124. sorok Edernél.) Következik az év hadieseményei: Temesvár, Drégely, Ság, Buják, Gyarmat, Szécsény, Hollokő, Szolnok bukása, közben Erasmus Teuffel (Scheser is Ördög Mátyásnak nevezi, mint a magyarok) és a gyáva Nyáry Lőrinc katasztrófája. A IV. könyvet Scheser Eger dicsőséges védelmének szentelte. Ezzel le is zárja eposza első részét, szép imát illesztve hozzájuk befejezésképp: Isten könyörüljön meg hazánkon és rajtunk, vessen véget a külső és belső háborúnak, a török menjen vissza Törökországba, a német harcoljon a Rajna mellett. Minket pedig, Magyarország népét a német és török küzdőfél között, mint üllőre tett kezet, mely fölött órlási kalapács lebeg, őrizzen meg, védjen és kormányozzon királyunkkal egyetemben az Isten úgy, hogy csak azt mondjuk és tegyük, ami nem ellenkezik az Ő ígéivel. Megrázóan fejezi ki ez az ima a Nyugat és az ellene törő Kelet között őrlődő Magyarországnak és népeinek örökös gyöttrő aggodalmait, de egyben azt is, hogy az akkori erdélyi szász nép egynek, politikailag sorsközösségben érzi magát az ország többi népével, hiszen Erdély lakosságát Scheser is "gens trilinguis"-nek nevezi, ami alatt a magyar, székely és szász nemzetet érti. Ugyanazon gondolatok, mint Heltainál és Bencédinél, sőt Tinódnál. Érdekes az is, hogy a törököt immár csak a német nép ellenségének látja, s úgy véli, hogy az a magyart magát egyébként nem támadná. Ez a Zápolianus felfogás.⁵⁾

A wittenbergi 1571. évi kiadásban – már láttuk – új címmel szerepel az 1566. évi katasztrófák elbeszélése, az egész mű IX. -X. és XI. könyve, e nyomtatványban I. -III. számozással. Az I. könyv Szulimán 1566. évi hadjáratának okáival foglalkozik, majd leírja János Zsigmond hódolatát a Magyarországra jött Szulimán előtt. A háború mellett elemi csapások is sújtják Magyarországot: szárazság, éhínség, járványok, nagy a gyermekhalandóság, és Scheser részletesen leírja a pusztító ragály tüneteit. A II. könyv Sziget és Gyula elestét beszéli el, a közismert adatokat közölve. A III. könyv "De tartaris gloriosa victoria Joannis II. regis Vngariae" címmel az 1566. évi török hadjáratok kapcsán János Zsigmond sikeres akcióit adja Nagy Várad és Tokaj, majd a betört tatárok ellen.

Csak kéziratosan maradtak fenn az V. -től VIII. -ig terjedő könyvek, valamint a XII. Az V. könyv az 1552., 53., 54., 55. és 56. évek fontosabb hadieseményeit mondja el: "Reditum Germanorum militum in Transsylvaniam, qui duce Johanne Baptista Castaldo ad occupandam Transsylvaniam venerant." A VI. könyv az 1557., 58. és 59. év kiemelkedő mozzanatait tartalmazza: előbb Petrovics Péter várának, Küküllővárnak elpusztítását beszéli el, majd áttér arra, miként kezdték Magyarországon és Erdélyben "Zwingli" tanait elterjeszteni ("error Francisci Stancari"). Közli Petrovics Péter végrendeletét, majd részletesen leírja Kendy Anna tragédiáját, s Kendy Ferenc és Antal, valamint Bebek Ferenc kivégeztetését Izabella királyné által. Ezt külön címmel választja el többi szövegétől. Végzi az éneket Izabella halálával, temetésével és végrendeletével. A VII. könyv az 1560., 61., 62. és 63. évekről szól, és kezdődik Balassa Menyhért elpártolásával a királytól, "amiből hét évig tartó háborúság keletkezett", mikor is sok várat feldúltak, mint Diódot, Létát stb. Véres csata volt a Balassa pártiak és a király csapatai között Hadad váránál. Végül, megint külön fejezetcímmel az erdélyi székelyek 1562. évi lázadását adja elő, valamint, szintén külön fejezetként, Heraclides (Basilicus) Jakab "tragédiáját" (1563-ban). A VIII. könyv az 1564. és 1565. évekkel foglalkozik. Szatmár elfoglalását adja elő Báthory István által, utána János Zsigmond hadjáratát Balassa ellen, mikor is ez egészen a Tiszáig igen sok várat vett birtokába. Ezeket a következő évben Schwendi Lázár visszafog-

lalja, mire János Zsigmond a törököt hívja segítségül, s török csapatokkal meghódítja Erdődöt és Nagybányát. A XII. könyv az 1568., 69., 70. és 71. évekkel foglalkozik. Előadja a János Zsigmond előtt Gyulafejevárott folyt nagy hitvitát az unitárius tanok felől, majd János Zsigmondnak a töröktől való elpártolása okait és Békés Gáspár kiküldetését a hécsi udvarba. Végül János Zsigmond halálát, az ezt bejelentő baljeleket: hőség-, árvizek-, tűzvészek-, földrengéseket, s a fejedelem (szerinte: király) temetését írja le. Ezzel a szöveg meg is szakad, noha a könyv (ének) tartalmi kivonata – minden könyv élén közli a kéziratban maradt rész az illető könyv tartalmát – még Báthory István fejedelemmé választásának és kezdeteinek elbeszélését is igéri.

Scheser eposzában kiemelkednek az 1552. évi pozsonyi országgyűlésről szinte diarium jellegű előadásban adott érdekes részletek, epizódok, és prologusa igen jelentékeny megállapításai módszertani kérdésekről. Irodalomtörténeti jelentőségű, hogy Scheser forrásul szolgált Zrinyi Miklósnak a Szigeti veszedelemhez.

A történet Scheser szerint is egyes emberek cselekedetei, maguk elhatározásaiból, maguk céljaira cselekvő embereké, kik helyes tetteikért jutalmat nyernek, bűnös cselekedeteikért bünhődnek. Ők is, az ország is. Mert Scheser szerint a szerencsétlen történeti eseményeket – s a XVI. századi magyar kortörténetirő csakis szerencsétlen eseményekről kénytelen írni – az emberek bűnei okozzák. Így egyesek bűnös uralomvágyából tört ki a magyarországi polgárháború. Más bűnök, melyek a "Ruinae"-t, Magyarország romlását okozták: sokan magánérdekeiket eléje helyezik a közérdeknek (*publica privatis postponunt comoda rebus*), a nyomorult népet súlyos zsarnoksággal elnyomják: sokaknak saját kapzsiságuk okozta vesztét, másoknak a török szövetség, kiket hiszékenyséjük tévesztett meg. De a legfőbb ok az esztelen vallási egyenletlenség.⁶⁾ De Scheser nemcsak ez idézett helyen: az első könyv élén és nagy általánosságban, hanem máshol is az események tárgyalása közben is fűrkészi azok okait. Szüleimán 1566. évi hadjáratát az okozta, hogy Miksa nem fizette meg az adót, sőt még sértegette is a szultánt. János Zsigmond hódolását az 1566-ban Magyarországra törő Szulimán előtt, melyet Scheser mintha röstelleni látszanék, az ország végszüksége kényszerítette ki, és János nem saját hasznát kereste a szultán táborában. Ez volt e szégyenletes akció "prima ab origine causa-ja." S így tovább. E realiztikus történetszemlélet ellenére, mégis Schesernél is a földi történetet végző okaiban Isten irányítja, és írónk a sok szerencsétlenség közepette Istenhez fordul az imában, melyet már idéztem. Ez a felfogás természetes lelkeszénél és XVI. századi történetirónál egyaránt, minden humanista képzettség ellenére. Scheser tehát a történeti események "létrehozó okait" teljesen realiztikusán, tisztán az emberek gondolkodásában, jellemében látja meg, földöntúli, emberfeletti beavatkozások nélkül. Az okok nyomozásában – lévén emberek cselekedeteinek emberek lelki diszpozíciói, gondolkodása a "végső oka" – Scheser is eljut szereplői jellemzéséhez. I. Ferdinándot, Miksát, Izabellát, Martinuzzit s minden jelentékenyebb szereplőjét jellemzi, némelyeket behatóbban, érdektelenebbeket rövidebben. Igyekszik igazságos és jóindulatu lenni: Kerecsényi László, Gyula parancsnoka elég sötét jellemzésénél maga tesz féket tollára: ne marjuk tovább ezt a szerencsétlent, bár térne vissza a török rabságból!

Ezek a történetírási elvek, ez a történetszemlélet olvasható ki Scheser munkájából. De *tesz ő*, mint említettem, igen érdekes elméleti megállapításokat és igen szubjektív vallomásokat is történetírásról Báthory István erdélyi fejedelemhez írt ajánlásában. (Ezt Eder kiadásából sajnos kihagyta, s az csak a Wittenbergi, 1571. kiadásban olvasható.) A történet leírása, mondja itt (1) tényekből (res) és (2) szavakból (verba) áll: (1) a tények értelme (*rerum ratio*) megköveteli (a) az időrend

betartását (időrendbe való rendezést, *temporum ordinem*), (b) a helyek (a történet színterének) leírását, szintugy az emberek erkölcsének (*mores*), életmódjának (*vitae*), tanácskozásainak, mozgató okainak, mondásainak, tetteinek, sorsának és végének (*exitus*) előadását. (2) A szavak értelme (*verborum ratio*) az előadás könnyed, halk (*fuscum!*) és tiszta, világos rövidséggel ékes voltát követeli meg. Ő, mondja Scheser, igyekszik mindkét törvényt – a tényekre és a szavakra vonatkozót – követni. Az előadásban (a szavakban) kénytelen "barbár" neveket is belekényszeríteni ékes latin hexameterelbe, a köteles humanista purizmus nagy kárára. A "res", a tények nagyobb veszedelemmel fenyegetnek. Cicero szerint ui. az a törvény kötelezi a történetíró, hogy ne merjen nem igazat írni, s hogy ne merje az igazságot (valóságot) elhallgatni, nehogy a kegykeresés, vagy ellenségeskedés gyanújába essék. További veszedelem, ha egészen közeli eseményekről ír a történész, hogy sokféle, még nem ellenőrzött, s még meg nem erősített hír kering egyes eseményekről. Ezeket vakmerőség lenne szétterjeszteni az egész világban, ami ártana az író hitelének is.⁷⁾ De meg két igen hatalmas király hata, az, amit le kell írnia, s mindkét királyt méltóan lehetne dicsőíteni. Nekünk itt a török torkában veszedelmes lenne a törököt szidni, dicsérni viszont örülség és keresztény emberhez nem méltó dolog, hiszen ez leírhatatlan kárt, pusztításokat okozott nekünk. Üllő és kalapács között függő embernek nagyon bizonytalan a helyzete. E veszedelmek ellenére súlyosabb okok mégis arra készítették, mondja írónk, hogy bátran megírja munkáját. Ez okok a tárgy méltósága: az édes haza viszontagságai, és a magyar birodalom rombadőlése (*ruina imperii Ungarici*), mert kegyes munka a haza történetét előadni (*pius est patriae facta referre labor*). De meg a külföld figyelmét is fel kell kelteni Magyarország iránt – ez Brodarics óta majd minden magyar történetíró egy ösztönzője a történetírásra – s feltárni a keresztény közvélemény előtt, hogy a magyarok nem gyávaságból vesztették el hazájukat, hiszen sokszor arattak győzelmet török hadak fölött, és egész Európának pajzsa és védbástyája voltak. Végül Zápolyai Jánost is meg kell védenie a róla kialakult kedvezőtlen vélemények ellen, véli Scheser. Hiszen ő saját "drága fejét" szegezte (objecit) ellene a töröknek a patriaért és regnumért (ti. a vele való szövetségessel, s nem a harctéren!), és a papok megélhetését is biztosította (!). Olyan kegyelmes volt, hogy az árulóknak a vérpadon kegyelmezett meg. Szerette a tudományokat, s a zenét.

Ezek után Scheser prologusszerű ajánlásában forrásairól és kritikai elveiről szól. Csak olyasmit írtam, amit hitelt érdemlő szem- és fültanúktól hallottam, s csak kevés olyat vettem fel munkámba, miről eltérők a vélemények. Egyszer előadása közben is megismétli vallomását az igazság kereséséről: *Sors utcunqus cadat, fuerint quae vera fatebor.*⁸⁾ Végül idézi Cicero mondását: a történet az idők tanuja, az igazság világossága (*lux veritatis*), az élet emlékezete, az élet mestere, a régi kor hírvivője, *paucis exceptis, de quibus hominum variant opiniones* és *homines fidei testes constantis habeo* mondja más helyt (*Ruinae*, I., 46. sor).⁹⁾

Valóban Scheser helyes történetírói elveket vall, lelkiismereti kérdést csinál abból, hogy igazat írjon, jól választotta meg forrásait, következésképp hiteles történetet írt. Nagyszámu részleteit – a *Ruinae* mind a négy könyvében vannak ilyenek –, melyekben Tinódiira támaszkodik már Eder jelezte kitűnő kiadásában. Ujabban kimutatták, hogy a szigeteli ostromhoz egy szintén kitűnően értesült névtelennek histeriás énekét használta fel.¹⁰⁾ Sok helyütt: Erdély leírásában, az erdélyi hitujítás, az 1552. évi pozsonyi diéta stb. jellemzésében a maga látottakra vagy az eseményekben közvetlen résztvevők előadására is támaszkodhatott.

Scheser, bár határozottan Zápolyai párti és kiemeli I. Ferdinánd gyöngélt: sokat ígér, de nem tartja be, mégsem ragadtatja magát vádaskodásokra, vagy pláne a

tények megváltoztatására pártállása és szimpátiái szerint. Megkapó, ahogy a török és német közt őrlődő Magyarországon működő és igazságra törekvő történetíró néhez gondjait megvallja.

Kiadás: Schesaeus (Christianus), *Ruinae Pannonicae Libri quatuor: Continentes Statum Reipublicae: Et Religionis in Vngaria, Transylvania, vicinisque regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Vngariae etc. Addita est historia de bello Pannonico Solymanni Imp. Turcorum ultimo, Iulae et Zigetli expugnationem continens.* Wittenberg, 1571. – Eder Jos. Car., *Script. rerum Transsylvanarum.* (igy!) T. I., vol. I. Cibini, 1797. kitűnő filológiai-kritikai apparátussal ellátott edíció. Sajnos a Forgách Ferenchez írt verses, és a Báthory Istvánhoz írt prózaí ajánlást (prológus) Eder elhagyta. Különös érdeme, hogy Tinódi forrásul használt helyeit közli. Fent ezt a kiadást idézem. – Hegedűs István magyarra fordította a Szigetli veszedelmet: Sch. K. latin költeménye *De capto Zigetio.* A Kisfaludy Társaság Évkönyve. Új folyam. 41. köt. Bp. 1906.

Irodalom: Pukánszky B., *Gesch. d. dtschen Schrifttums in Ungarn.* I. Bd. Münster/W, 1931.

Bomel Tamás

Brassóban született, 1548-ban ág. ev. lelkész és nagyszebeni kerületi jegyző volt, 1555-ben pedig egyike a követeknek, kiket az erdélyi országgyűlés I. Ferdinándhoz küldött a kérelemmel, hogy egyezzen bele Izabella és János Zsigmond visszatérése. 1561-ben huszadszedő (vicesimator), 1569 óta Pomarius utóda a beszercei es-perességben. Meghalt 1592. januárjában.

Erdélyi szász és protestáns szempontból, de pártatlanul megírta az egész magyar történetet a hunok bejövételtől – ami szerinte 366-ban történt – 1557-ig. Műve un. rövid krónika, a Knauz csoport műfajából, de ezek közül egyiket sem követi következetesen, sokszor Bonfini kivonatolja bővebb előadásban, mint az említett krónikák, beleértve Bakschayt is, sok helyt viszont erősen egyezik Sieglerrel.¹¹⁾ Kiemeli Bomel II. Gézánál a szászok betelepülését, a XV. századtól pedig a török betörésekkel kapcsolatban a török emberkereskedői fogoly-elhurcolásait. Ahol főforrása, Bonfini megszűnik, vagyis 1496-tól kezdődően egészen 1541-ig, nem találom forrását. Az 1514. évi véres eseményekről állásfoglalás nélkül, szenvtelenül számol be, ellenben az 1526. évi kettős királyválasztásban látja, mint akkoriban általában mindenki, a polgárháború okát, az ezt követő állandó polgárháborúkban pedig az alkalmat, melyen a török az országot birtokába vehette. Különösen melegen ír a magyarországi reformáció vezéereiről: Déval Biró Mátyásról (az 1541. évben) és Honter Jánosról (az 1549. évben), elismerően jellemzi Fráter Györgyöt is, de meggyilkoltatása körül nem foglal állást. Az 1554. évi pestissel fejezi be "chronológiáját". Beosztási elve az időrendi, a nyomtatott szöveg egyik margóján az "anni Christi"-t adja, a másikon a császárokat: *Imperatores Romani*-t. Mindkét margón közli azonban a török szultánok neveit is, s a megnevezett római császárokra és a szultánokra vonatkozó eseményeket is. Pápákról nem emlékezik meg.

E magyar történetén kívül gyűjtötte még Bomel a nagyszebeni városi jogi statu-

tumokat is: kéziratban maradt Statuta iurium municipallum civitatis Cibiniensis c. munkája. Egy példánya a M. N. Muzeum kézírattárában: Quart. Germ. 866. sz. alatt őriztetik.

Kiadása: Chronologia rerum Ungaricarum a primo Unorum in Pannoniam adventu ad an. 1557. Brassó, 1561. (R.M.K. II. 67.)

Irodalom: Pukánszky B., Gesch. d. dtschen Schrifttums in Ungarn. Münster/Westfalen, 1931. (Dtschtum im Ausland. Studien zum Auslandsdtschtum u. zur Auslandskultur. Hrsg. von Georg Schreier. Heft. 34/36.) pp. 144. és 440.

Erzählung

wie sich die Hungarische wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und si durch Anschläge, Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzlers, und andrer bissiger, und gehässiger Ungar in Hoff umb Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen, und Pfarr gebracht hat. 1568. A kolozsvári magyar és német polgárság 1568. évi viszályának részletes leírása - a Csáky kancellár előtt folyt pör aktái közlésével - egy, nyilván kolozsvári német polgár tollából. Minden valószínűség szerint hivatalos szász munka. Történeti bevezetése miatt annyiban érdekli a magyar történetírás történetét, hogy a szerző a kolozsvári, ill. erdélyi németiség egész történetét felvázolja, meglepően helytelenül. Szerinte Magyarország és Erdély már régen, 1000 évvel ezelőtt német település volt, de a mai németek Erdélyben azoknak a németeknek utódai, kiket IV. Béla hívott be, hogy a tatárokat velük űzesse ki, amit a németek több nagy csatában meg is tettek. Minthogy, mondja írónk. IV. Bélának nem volt pénze, a német katonaságot földadománnyal elégítette ki és nagy privilégiumokkal, városok építésének jogával. Így németek építették az összes magyarországi városokat, Kolozsvárt is. A magyarok azonban lassanként behúzódtak Kolozsvárra, a "fromme Teutschen" jóvoltából, megszerezték a bíróságot, a nagy templomot stb., s ebből keletkezett az 1568. évi pör.

Ez a történeti bevezetés a nagy pör aktáihoz, dokumentuma a történeti jog tisztelvényének, s a korabeli német polgárság erős történeti és szász nemzeti öntudatának (írónk a szász császárokat külön kiemeli). Írónk bizonyára ismerte, bár halványan és pontatlanul, a nagy középkori szász történetírók műveit, helyesebben azoknak valami romlott compendiumait. Meglepő, hogy nem tud pl. az Andreanumról, s a szászok bejövételét is a valódnál későbbre, a tatárjárás idejére teszi. Bonfinira hivatkozik, bizonyára ennek terjengős előadása is hozzájárult írónk történeti ismeretel össze-zavarásához.

Kiadva: Kemény Jos. Gr.: Dtsche Fundgruben zur Gesch. Siebenbürgens. Kolozsvár, 1839. pp. 88-149.

Irodalom: 1.: Szekfü, M.T. III. (2) 292-293.

A brassói harcasági német évkönyvezésnek legjelentékenyebb művelője a XVII. század elején a híres brassai bíró, Weiss (Albinus, Fejér) Mihály. Rövid önéletrajzát, melyet Szamosközy kérésére készített, majd látjuk Szamosközy-fejezetünkben. Sokkal fontosabb a "Liber annalium raptim scriptus" című évkönyvszerű emlékirata az 1590-1612-ig terjedő évek brassai és részben erdélyi eseményeiről.¹²⁾ Másik történeti műve a "Brevlis consignatio tumultuum bellicorum inde ab anno Chr. 1610. ambitione et inquietudine Gabriellis Báthory motorum". Előbbi kiadva Trauschenfels Dtsche Fundgrubenjében, Anton Kurz gondozásában és Trauschenfels kiegészítő jegyzeteivel (N. F. pp. 125-235.), utóbbi csak kivonatossan a Siebenbürgische Quartalsschriftben (III. 241-264.).

Weiss erősen kiemelkedik az erdélyi szászok soraiból, szintugy mint kortársa, a nagyszombati királybíró Huet (Stueve, Pileus) Albert. Nem magyarországi (erdélyi) család sarja: apja a csehországi Egerből vándorolt be Erdélybe, Meggyesre, mely városnak bírájává lett. Weiss Mihály Meggyesen született 1569-ben, itt járta elemi iskoláit, majd 14 éves korában a kolozsvári jezsuita kollégiumba került, hol alapos latin és magyar nyelvi tudását nyerte. 1589-ben a heidelbergi protestáns egyetemre járt. Talán már előbb is, vagy még ez évben Rudolf császár szolgálatába lépett, s előbb gr. Hardegg Ferdinándnak, Győr gyászos emléki feladójának titkára lett, majd az akkori Prágában székelő magyar királyi kancelláriában alkalmaztatott. Ekkor nyert Rudolf császártól és királytól magyar nemességet, fi- és nőtestvéreivel egyetemben. Ily alapos képzettség, ismeretek, tapasztalatok birtokában telepszik meg 1590-ben Brassóban, mely város aztán hazája marad mindhaláláig. Itt a várost szolgálja, előbb mint tanácsos, majd quæstor, végül bíró. Tevékenységének különös jelentőséget adnak gyakori, diplomáciainak mondható kiküldetései. Előbb Báthory Zsigmond, majd Bocskay, Báthory Gábor és Rákóczi Zsigmond fejedelmeknél igazítja el városa ügyeit, de e fejedelmektől is nyert megbízásokat: ezek következtén többször járt Rudolfnál, II. Mátyásnál, meg Konstantinápolyban, vagy az oláh vajdánál. Brassó az ő vezetése alatt előkelő szerepet nyert Erdély, elsősorban a szászok életében. Legkimagaslóbb akciója, hogy Báthory Gábor ellen, ki Brassót meg akarta fosztani szabadságától, Weiss fegyverbe szállította polgártársait és segítségül hívta Radul oláh vajdát is. De az oláh sereget Báthory feltartóztatta, s a brassaiak 1612. október 16-án csatát vesztek, melyben Weiss elesett.

Ahogy Weiss alakja kiemelkedik a többi XVII. század eleji erdélyi német közül, ugy történeti művecskéje is, főképp azért, hogy ellenálló ember írta, ki történetírása tárgyát: Brassó belső és külső történetét a legjobban ismerte, hiszen nagyrészt irányította is, mégpedig oly időkben, mikor ez a város éppen az ő tehetségéből jelentékeny szerepet játszott Erdély politikai életében. A "Liber annalium" emlékiratnak nevezhető, hiszen első soraiiban Weiss rövidre fogott életrajzát adja (l. h. pp. 134-135.), s az ő személye és tevékenysége áll az egész munka középpontjában. Hogy Weiss legszemélyesebb családi és anyagi ügyeit feljegyzéi hivatali ténykedésével s az országos és városi ügyek mellett, abban csak évkönyvező szász kortársai szokását követi.

A Liber annalium két részre oszlik. Weiss bevezető életrajzi adatai után az első részben felsorolja az erdélyi fejedelmek neveit Báthory Istvántól Báthory Gáborig, a moldvai vajdákéit 1590-től (p. 435.), s ezután a brassai városi tanácsosok és főhivatalnokok neveit, szintén 1590-től 1612-ig, 1600 óta hosszabb-rövidebb tájékoztatókkal a brassai tisztújítások lefolyásáról. Ezt a részt apja emlékére írt Epita-

phium -ával zárja le, amihez még csak - minő eszmetársulással? - Konstantinápoly középületeinek felsorolását csatolja. Itt tér át az eddig használt latin nyelvről a németre, s ezentul vegyesen él mindkettővel. Ezután, az 1590. évnél újból kezdve évkönyveit, adja tulajdonképpeni történeti elbeszélését: az egyes évekhez fűzött beszámolóit Brassónak főképp az erdélyi és moldvai fejedelmekkel s a szultánnal folytatott tárgyalásait, valamint közös politikai és hadi akcióikat. Mert ő is a városát és Erdélyt érintő politikai és hadi eseményekre fekteti a fősúlyt, emellett országgyűlésekre, de mindenekelőtt saját kiküldetéseire és általában személyes tevékenységére, sőt legszemélyesebb anyagi ügyeire, üzleteire. Közli magyarul, németül, latinul mondott érdekes beszédet, s igen sok aktát, levelet teljes szövegben, még a címzéseket, megszólításokat és aláírásokat is minden udvariassági formulájukkal egyetemben, s a Liber annalium az 1612. évről már csak ilyen fejedelmi, brassói-városi - Weiss nevében írt - oláh vajdai leveleket ad.

Weiss is Transsylvanus, nagy szeretetet érez hazája, a "patria nostra, Transsylvania" iránt, és Magyarországot már valami különálló országnak érzi. Erős német öntudat hevíti: az erdélyi német nemzet tagjának tudja magát, melynek, és különösen legszűkebb hazájának: Brassónak szabadságait, jogait még élete árán is védelmezi. Német öntudatát történetileg alapozza meg, s a történeti jogra hivatkozó magyarok ellen a szászok jogait, a szászok történeti érdemeivel igyekszik védeni; ő is úgy véli, hogy a szászokat Nagy Károly telepítette be Erdélybe - láttuk, az erdélyi szász történetírás, különben Bonfini alapján, ezt így tanította -, s e betelepített szászok aztán itt - vallja - idők folyamán hatalmas civilizatorius munkát végeztek: ők építették e föld szép városait is. Szabadságukat a magyar királyoknak a tatárbetörések alkalmából nyújtott fegyveres segítségük jutalmául kapták. Így tudja mindezt - láttuk - Bomel is.¹³⁾ Weiss német érzése mellett buzgó lutheránus is, noha Kolozs-várt a jezsuiták kollégiumába járt, és bár voltak Rudolf császárnak tett hűségesküje miatt lelkiismereti aggodalmai, mégis megfontolás után a protestáns vallást védő Bocskay mellé állt. A bécsi és zsitvatoroki békekötéseket azonban a legnagyobb örömmel fogadta, mint amelyek helyreállították a békét és a protestánsok vallásszabadságát, s megmentették lelkiismereti aggodalmaitól. Báthory Gábornak eleinte hűve, de később ellenségévé lesz, alter Neronak nevezi, aki a békés állapotokat a legnagyobb válságokra fordította át. (ad an. 1611. p. 141.)

Weiss másik történeti műve a "Brevis consignatio tumultuum bellicorum in Transsylvania motorum ab an. Chr. 1610. usque ad an. 1613. completum ambitione et inquietudine Gabriellis Báthorei", melyet 1612. június 9-től kezdve Fuchs Márkus folytatott. Kiadta Trausch.¹⁴⁾

Ez a Brevis consignatio Brassó harcait adja elő 1610-1612-ig "pro defensione urbis, conjugum, liberorum privilegiorum et libertatum a Majoribus acceptarum" (p. 244.), vagyis azt a küzdelmet Báthory Gábor ellen, melyben Weiss a csatateren áldozta fel életét.

Ez a latinul írt mű sokkal jobban van megkomponálva, gondosabban kidolgozva és előadva, mint Weiss előbb tárgyalt Annales-e. Weissnek 1612. június 7-től (az e napit - I. k. p. 255 - mondja Trausch a mű utolsó, Weiss-től eredő feljegyzésének, II. k., p. IV.) októberig kellett elkészítenie Consignatioját, hiszen 1612. október 16-án esett el, ha ugyan egyhuzamban írta munkáját, amit valószínűnek tartok. Ugy vélem, Weiss valamilyen évkönyvszerű, az eseményekkel egyidőben vezetett száraz adatokat közlő feljegyzésre építette rá saját, kerekén megszerkesztett előadását.

Nem hallgathatom el, hogy ez a Brevis consignatio felette áll Weiss Annales-einek és erősen el is tér az azokból merített író egyéniségétől. Az Annalesben Weiss első személyben beszél magáról, sokkal gyengébben szerkeszti meg művét, lazábban

adja elő mondanivalóját, összevegyíti a német és latin nyelvet. A Brevis consignatio minden tekintetben tökéletesebb mű. Nem hallgathatom el feltevésemet, hogy ha nem is írta más író az utóbbit, de legalábbis erősen átdolgozta, valamely egykorú papi ember, ki még görög kifejezést is alkalmaz (p. 243.), ahogy azt Fuchsék szokták tenni. Erre a feltevésre vezet egy triviális megfigyelés is: Weiss Annalesében, említettem, feljegyzésre méltónak találja legszemélyesebb anyagi ügyeit is: 600. Forintért adtam el egy török lovat, stb. A Brevis consignatio is szól anyagiakról, de ritkábban, és feljegyzl – s ez az, ami a feltűnő – a brassai lelkészek tizedének elpusztítását. Nem vallhat ez lelkész íróra, vagy átdolgozóra? Talán Weiss-től csak a száraz adatfeljegyzések származnak, az elbeszélő részek pedig egy jobb tollú írótól? Bármint legyen is, nem hallgathattam el kételyemet, s úgy vélem, ez a kérdés még eldöntésre vár.

Egyébként a Brevis consignatio írója erős hitű, Isten közvetlen beavatkozását a földi dolgokban érző ember, ki ezenkívül mindenekfelett szereti Brassót, s az ő szász nemzetét, és félti Báthory Gábortól, kit azzal vádol, hogy a szászokat ki akarja irtani. Mert a Brevis consignatio írója nem látja, miként Fuchs Márkus tette, a magyar és szász nép sorsközösségét a románnal szemben. Hiszen Weiss alkalomadtán az oláhokkal (és a magyar király által küldött Rákóczi Zsigmonddal) működött össze katonailag Báthory Gábor és török-tatár segítőhatal ellen. Mégis írónk a török főhatóság híve Erdély fölött, mert – mondja – a Turcicum Imperium nélkül "provincia ista consistere et salva esse non potest". (l.k., p. 248.)

Költeményeit felsorolja Kurz Trauschenfelsnél (l.h. pp. 129-130.), de ezek nem tartoznak a történetírás-történetbe, csak Weiss műveltsége és hajlamai, egyénisége megismeréséhez említendőek. Mindkét mű kiadását már említettem, a Liber Annalium eredeti kézirata nem maradt fenn, Anton Kurz a kiadásnál három kéziratot használt, közülük egy, melyet igen jónak mond, Trausch József birtokában volt.

L. még: Miksa Sándor, Weiss Mihály. M. tört. életrajzok.

* * *

Weiss Annalesait aztán folytatták az 1612. év sorsdöntő eseményeinek leírásával és azontul egész 1615-ig. Anton Kurz szerint Johannes Benkner, kint Nössner, látuk, annyira gyűlölt, volt az, ki ezt a folytatást készítette, Trauschenfels szerint azonban Benkner egy önálló "krónikát" írt 1600-tól kezdődően, ezt Hegyes András ki-vonatolta, ezt a kivonatot hozzáfűggesztette Weiss művéhez, s ez a mai "Continuatio".¹⁵⁾

Kiadva: Weiss Liber Annaliuma függelékeképpen Trauschenfels Dtsche Fundgruben-jében. N.F., pp. 235-242.

Iegyzet:

- 1) Lebel műve kiadva: Johannis Lebelli de oppido Thalmusch Carmen historicum. Ed. Joh. Seivert. Clbinil, 1799. - Irod.: Wolf Hans, Joh. Lebel, ein Siebenbürgisch-deutscher Humanist. (Programm d. ev. Gymn. A. B. in Schässburg. 1893-94.

- 2) L.: R.M.K., III., 877.
- 3) Liber I., Eder kiadásában 305-415. sorok.
- 4) Bibliotheca ... videtur innumeris fulgere libris, quos Barbarus igne Emedio rapuit miles, dum nobilis arsit Matthiae illa domus, // Musis celeberrima, Regi Pannoniorum in sede Ducum, variasque per orbis // Distraxit partes, quarum pars magna propinquis // Finibus ex Scythiae (Törökország) huc (Brassó) multo coniecta labore est. (L. I., 379-386. sorok Edernél.)
- 5) At tu summe pater, nostri patriaeque misertus Ardentis odii animos, bellique tumultus Comprime, ciuiliis satis est iam sanguinis haustum. Arcigeri teneant Euxini litora Thraces, Militet ad Rhenum laxis gens Teutona bracciis, Nos inter quorum saeuissima bella manemus, Ceu manus imposita incudi, cui desuper ingens Malleus incumbit, pressamque graui oberit ictu. Regem cum populo serua, defende, gubernare, Vt faciant, dicantque tuo non dissona verbo. L. IV. zárósorok Edernél.
- 6) Praecipue in sacro vecors dissensio cultu. L. I. 1-15. sorok. Haec mala praecipitis sunt fons et causa ruinae. (u.o. 19. sor.)
- 7) Fama loquax veris miscens mendacia dictis, mondja Kerecsényi László viselt dolgairól. De bello Pannonico, L. II. -ben.
- 8) Ruinae, I.k., 45. sor.
- 9) Schesert ez elméleti megállapításaiban bizonyára befolyásolták a korabeli módszertanok, ahogy Zsámboky Jánost is.
- 10) Historia az Szilgetvárnak veszéséről. Kolozsvár, é.n. R.M.K., I. 370., kiadva R.M. Költ. Társ., VII.k.
- 11) Így a "bellum Karoli Magni" passzusban csaknem szószerint fedl annak előadását, pár szóban Szent Istvánról és Madarász Henrik merseburgi győzelménél is; Aba, I. Endre uralmának előadása csaknem összevág a két irónál, I. Béla pénzügyi reformjaiban teljesen egyeznek, Szent Lászlónál is vannak szószerinti megfelelések, csak Bomel bővebb. II. Istvánról 1233-nál, IV. Bélánál és V. Istvánról részben szintén egybevágnak, s ahol egyeznek, ott szószerint fedik egymás szövegét. 1385-ben Garai Miklósról adnak pár, de teljesen egyező szót, és egyezően mesélik el Zsigmond alatt a török betörést a Barcaságba és Brassóba. I. Ulászlónál teljesen eltérnek, viszont Mátyásnál pár szóban megegyeznek. 1541-ben Majlát Istvánról, 1548-ban Murány és urának Basó Mátyásnak (Szekfü, III., 182.) esetéről egyformán írnak, 1549-ben is ugyanazon szavakkal emlékeznek meg Honter haláláról, 1550-ben Elias moldvai vajdáról és 1551-ben Fráter György haláláról.
- 12) Ez helyes címe e műnek, s nem a Diarium rerum sua aetate in Transsylvania gestarum. Trauschenfels, Deutsche Fundgruben, N.F. (p. 128.)
- 13) Weiss beszéde a brassói bíró és városi tanács lemondásakor 1609-ben védekezésül Báthory Gábor és környezete lekicsinylő megjegyzéseire (pp. 209-212.): "Die 19, Januarii" - Báthory ekkor Brassóban tartózkodott - "in mensa Principis subprandio suborlebat sermo de introitu gentis nostrae, cumque ignominiosa verba Principis et aliorum suorum Sycophantarum ea de re audirem, assidentibus aliquot nostris civibus et ipso iudice graviter et severe introitum cum sua causa merita, et ex his natus gentis nostrae libertates enumerabam. Huic Princeps stomachari incipit, et subitatus mox mensam solvit. (p. 209.)

- 14) Chronicon Fuchsi-Lupino-Oltardinum. Brassó, 1847. I. köt. pp. 239-255. Meg-
jelent még kivonatosan a Siebenbürgische Quartalschriftben. III. köt., 241-264.
- 15) Trauschenfels, Deutsche Fundgruben, p. 235., és u.o., p. 128. (számozatlan!).

AZ OLTÁRD CSALÁD ÉVKÖNYVE

(Album Oltardianum)

Sajátságos alkotása az erdélyi szász évkönyvezés nagyszebeni ágának az Oltárd család Albuma, melyet Scherer (Rasoris, Nyíró) András, eredetileg kolozsvári, majd nagyszebeni polgár, az Oltárd család megalapítója kezdett 1526-ban és vitt fel egészen 1552-ig, ekkor bekövetkezett haláláig, utána pedig fia, majd ennek fia, s így tovább, öt nemzedék folytatott egészen 1659-ig. Történetírástörténeti szempontból az Albumnak nincs különösebb jelentősége, de az mégis bizonyossága a kor történeti érzékének, törekvésének az események megörökítésére az utókor számára, ha csak egy család keretében is. És kulturéletről, főleg vallási viszonyokról, s visszatükrözi némely országos eseményről is az akkoriak hangulatát, politikai ítéletét, közöl jellemző híreket, de meg pletykákat is.

Legérdekesebb egyéniség az öt Album-író közül az első, Scherer András. Ez 1526. augusztus 26-án kezdi évkönyvét, e napon ui. Brassóban és a Barcaságban óriási árvíz pusztított, s ezért e csapást Scherer a három nap múlva bekövetkezett mohácsi katasztrófa baljóslatu omenjének tekinti. II. Lajos haláláról, III. sírjáról azt tudja, hogy a király holttestét egy halászszerber beásta volna az iszapba, hogy a török, mely igen kereste a szerencsétlen Lajos tetemét, rá ne találjon. Ez az értesülés jól beleillik abba a tudósításba, melyet Sárffy Ferenc győri városparancsnok küldött Lajos holtteste megtalálásáról Mária királynénak. Kitér Scherer András röviden a további sorserejü, végzetes országos eseményekre is, jelen volt I. Ferdinánd 1527. évi székesfejevári koronázásán is, de évkönyvei: naponkénti jegyzetei egyébként mégis csak erősen körülhatárolt körben mozognak, s az ő személyére, tevékenységére, s a szász nemzetet érdeklő eseményekre korlátozódnak. Ezek központjában akkor a hitujítás állott, erről számol be Scherer legbővebben, emellett kulturális vívmányokról, melegen üdvözli Honter: Compendium juris civilis in usum Civitatum et sedium Saxonicalium (ad an. 1544.) c. műve megjelenését. (p. 14.) Vagy, 1526. szeptember 8. hónap egyetlen megjegyzése: "Buda capta, bibliotheca direpta." A történeti szereplőket érdekesen jellemzi, az eseményeket világos ítéletre valló megjegyzésekkel kíséri.¹⁾

Scherer András 1552. januárjában meghalt, évkönyvét az ő megbízásából folytatta fia Pál, Nagyszebenben a pénzverő hivatal főnöke. (Cibiniensis domus monetariae praefectus, p. 28.) Ez már alig ad egyebet, mint családjukat és a szász lutheránus egyházat érintő adatokat, s az országos eseményekkel csak röviden foglalkozik.²⁾

Érdekes, hogy hiteles tanukra szeret hivatkozni, amiben azonban nem történetirői lelkiismeretességet látok, hanem inkább az akkori sok szörnyű esemény által keltett rémhírek okozta természetes védekezést.³⁾

Mikor Scherer 1576-ban meghalt, az Albumot utána fia folytatta, Márton, ki már Oltárdnak kezdi magát nevezni. Ez papi ember, különböző szász helységek lelkésze volt, s mintha anyakönyvet írta, az ő Album-részlete jobbára szász polgárok

- s az Oltárd család - születési, házassági és halálozási adatainak felsorolása.

1591-ben bekövetkezik az ő fia, Oltárd János, szintén evangélikus lelkész folytatása, mely 1629-ig tart, s hasonló adatok mellett több helyet ad a hadi és politikai eseményeknek. Érdekesen írja le Oltárd János az 1603. évi nagy éhínség idején - az inséget Basta zsoldosainak rablásai okozták - a Rudolf császárhoz küldött nagyszombeni deputáció tárgyalásait a prágai udvarban. Ezek nem vezettek eredményre, ami érthető súlyos csalódást okozott Szebenben: "Das haben die getreuen Sachsen nicht verdient, auch lange nicht glauben wollen, donec tandem eventus docuit spem confusam recessisse." (p. 36.) Ez az Oltárd János írta a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum 1619-től 1630-ig terjedő részét is. (L. azon fejezetet.)

1630-ban Oltárd András, János fia, megint papi ember: nagyszombeni lelkész veszi át, immár ötödikül a családi "Album" írását. Érdekes beszámolót ad arról a hatalmas megmozdulásról, melyre a szászokat az 1625. évi megyesi országgyűlés abbeli határozata indította, hogy magyar nemesek is vásárolhatnak házat szász városokban. Bethlen - Oltárd szerint - ijedten beleegyezett a szászok követeléseibe, és a felelősséget a határozatért a nemességre hárította, mely azt meghozta. Végül meg egyeztek abban, hogy veszély esetén a magyarok ezéntul is behúzódhassanak a megerősített városokba, ahogy eddig is tették. Lehetetlen nem emlékeztetni itt Szamosközyre, ki felismerve a megerősített városok jelentőségét, oly szenvedélyesen ostromozta a fejedelmeket, nemeseket és városokat erődítményeik elhanyagolása miatt. Oltárd András a családi Album utolsó folytatója, ki azt 1659-ig vitte fel.

Kiadta: gróf Kemény József gondozásában és bevezetésével Trauschenfels, Dtsche Fundgruben, N. F., pp. 1-49. - Az Oltárd családról Seivert Nachrichten über Siebenbürgische Gelehrten. Pozsony, 1785. pp. 300-320.

Kéziratát ugyilátszik, eredetiben használta gróf Kemény József, melyet 1831-ben Hene X. Ferenc nagyprépost, c. püspöktől, ennek magángyűjteményéből kapott meg kiadásra.

CHRONICON FUCHSIO-LUPINO-OLTARDINUM

Több író munkája ez a brassai, majd szebeni evangélikus lelkészek által írt évkönyv, mely 990-től 1630-ig terjed. Ma, ezt a több író művéből összeszőtt alkotást csak Trausch József érdemes, de nem egészen világos kiadásában tanulmányozhattam. Eredeti kézirata csak egyik részének, a Fuchs Márkus által írottak maradt fenn, mely Trausch kiadásában a 80. -tól a 293. lapig terjed. Ez akkor, mikor Trausch kiadását készítette (1847) a Fuchs Márkustól leszármazott brassai Fuchs család birtokában volt. Nössner Simon (l. fentebb) megjegyzéséből úgy látszik, hogy Fuchs részlete 1568-tól 1618-ig, Fuchs ekkor bekövetkezett haláláig terjed.⁴⁾ A Trausch kiadásából ma ismert szövegek Albrich János brassai orvos és szenátor⁵⁾ másolatgyűjteményére mennek vissza, ki azokat saját jegyzeteivel is ellátta. Ez Albrich-féle másolatgyűjteményről Georg Hieron. Haner, erdélyi evangélikus superintendens (+1777.) és Paul Roth, brassai gimnáziumi rektor és honigsbergi lelkész (+1793.) újabb másolatokat készítettek, átvéve Albrich jegyzeteit, sőt azokhoz még újabb jegyzeteket, valamint két, XVIII. századi folytatást is fűztek egész 1690-ig. Ezen Albrich-Haner-Roth-féle variánsokból kellene ma kibogozni az egyes írók részességét az egész műben.⁶⁾ Ez a krónika lényegében két nagy részre oszlik: egy általános magyar törté-

netre 990-től 1585-ig, s egy kortörténetre: Brassó életének fontos eseményeiről 1586-tól 1630-ig. Ez utóbbi adja meg az egész mű jelentőségét. Az első, általános magyar történeti részt Trausch többek, köztük Simon Massa munkájának mondja.⁷⁾ Massa Szent István születésével kezdte magyar történetét, melyet – mi alapon, nem tudom – 990-re tett, s a már ismert magyar krónikák mintájára fogalmazva meg, 1585-ig vezetett fel. Ilyenfélét már a szebeni Stegler, valamint a brassai születésű Bomel is írtak. Talán már ez az általános magyar történet, hogy úgy mondja, rövid krónika is nemcsak Massa, hanem más írók művéből van mai szövegében összeállítva. Az kétségtelen, hogy Christian Wolf (Lupinus) és Markus Fuchs kiegészítéseket írtak hozzá, amiről lejjebb még szólok.⁸⁾ 1586-tól aztán – tehát a kortörténeti részben – Fuchs Márkus folytatta a krónikát. Ez a részlet, mely 1618-ig terjed, teszi ki zömét ennek a kollektív munkának: Trausch kiadásában a 80-217-ig és 227-293-ig terjedő lapokat foglalja le. Hozzá csatlakozik Oltárd János folytatása 1630-ig (pp. 203-316.). Ilyennek látja Trausch a krónika összetételét. Ez a kérdés még behatóbb kutatást igényel, melyet azonban ma, a kéziratok hozzáférhetetlensége miatt nem végezhetünk el.⁹⁾

Lássuk először a Massának tulajdonított első részt. Szigorú évkönyvezés ez, mint említettem, a magyar rövid krónikák módjára: az egyes évekhez hozzájegyzetnek az abban történt fontosnak látszó események. Eleinte ez is inkább csak uralkodó-jegyzék, kevés hadi-politikai eseménnyel, s csak mintegy 1440 óta lesz bővebb. Az időrendben feltűnő hibákat követ el, pl. Mátyás halálát 1484-re helyezi. Különös figyelmet szentel a török terjeszkedésének és az ellen való védekezésnek. 1562-től aztán egyre bővül, azonban ekkortól már majdnem kizárólag erdélyi dolgokkal foglalkozik. Különös súlyt helyez a szászok hitújítására, maga – szerzői lelkészek lévén – buzgó lutheránus szellemet áraszt, elítéli Kálvin követőit és az "arianusoknak" nevezett unitáriusokat. Kitér a szomszédos oláh fejedelemségek dolgaira is. Hogy természeti csapásokat, rendellenességeket is hiven feljegyez, azt külön nem is kell említeni. Szigorú évkönyv jellege ellenére sem megy el állásfoglalás nélkül az események és szereplők mellett: pl. Dózsát szerinte Bakócz bujtogatta fel a keresztes lázadásra és – elég sajátos erdélyi német ember művében – a németek nemtörődömségének és hanyagságának tulajdonítja Magyarország és Lajos király katasztrófáját Mohácsnál, és Esztergom, Pécs, Székesfejérvár vesztét 1543-ban. (I. k., p. 45. Lajos "desertus a Germanis", és p. 54.) Egyébként e későbbi, 1586-tól kezdődő részletben sem ad a krónika összefüggő, kerek elbeszélést, hanem csak elszigetelt eseményeket állít be a megfelelő évek mellé. Nem zárkózik el a krónika kurlózumok feljegyzése elől sem, és olykor kiterjeszkedik egyes, nem is jelentékeny történeti szereplők kalandos életének részletes előadására is.¹⁰⁾ Figyelemreméltó a megjegyzés, – mely a Mátyás királyról többet megtudni akaró olvasót Peucer krónikájához utalja. (p. 41.) Csak természetes, hogy a buzgó lutheránus szászok történeti ismereteiket a most készült lutheránus szellemű világkrónikából igyekeztek meríteni. Johannes Carion szerkesztette meg a világkrónikát, melyet Melanchton átdolgozott, utána pedig Caspar Peucer vezetett fel V. Károly császárig. (L. Fueter, 186-187.) Egyébként a magyar történetre Massa és társai forrása a magyar történetirodalom volt.¹¹⁾

Fuchs krónikája – 1586-1618-ig – s a hozzá csatlakozó, de már Oltárd János szebeni lelkész tollából való folytatás 1630-ig megörökít minden fontosabb hadi, diplomáciai, politikai eseményt, köztük az erdélyi országgyűlések tárgyalásait, ami Brassó sorsába belejátszott, a város és polgárai politikai, kulturális, gazdasági életében, háborús szenvedéseiben érezhető volt. Már láttuk, hogy az első általános történeti rész nagy súlyt helyez a brassói és részben erdélyi (főképpen szász földön végbement) reformációra: Luther tanai átvételére. Fuchs aztán a XVI. század vége, a

a 15 éves török háború kitörése óta főképp a hadi eseményeket jegyzi fel, mikor felvetődik a nagy magyar (és erdélyi) sorskérdés: Kelet-e vagy Nyugat: kövesse-e Erdély a kereszténységet és benne a magyar királyságot a török ellen indított háborújában, vagy megmaradjon az évtizedek óta békét biztosító török uralom alatt. Az 1599-1606. évek véres eseményei kirészletezése után, Brassó város nehéz, de eredménytelennek nem mondható küzdelme kerül Fuchs évkönyvei középpontjába, melyet a város erdélyi fejedelmekkel, elsősorban Báthory Gáborral – sokkal enyhébb formában Bethlen Gáborral – vívott szabadságai és jogai biztosítására, valamint a körültekintő diplomáciai játék, melyet az Erdély fölötti uralomban folytonosan bekövetkezett változások: német és török, meg az egymással vetélkedő erdélyi fejedelmek harcai kényszerítettek a szász városokra. Eredetileg Fuchs a franciaországi és lengyel eseményekre is kiterjeszkedett, de ezeket a részeket Trausch kihagyta, s ma már meglepő az ő kiadásában, hogy az 1610. évben egyszerre elölegetik IV. Henrik francia király meggyilkolása. (p. 239.)¹²⁾

Oltárd János részletében aztán 1618-1630-ig szebeni lelkész veszi át a krónika írását, de ez is teljesen abban a szellemben dolgozik, mint brassai elődei, s az ő részlete amúgy is elenyésző az előbbieket, különösen Fuchshoz képest, Trausch kiadásában mindössze a 293-tól a 316. -ig terjedő lapokat tölti meg. Oltárd Jánossal foglalkozunk még az ő családjában írt érdekes naplóról, az Album Oltardianumról szóló fejezetünkben. Szintúgy a XVII. század második felénél a Fuchsio-Lupino-Oltardinum 1630 utáni folytatásaival. (L.: Trausch, i. h. II. köt.) Itt csak annyit, hogy sajnós, ez az Oltárdnak tulajdonított rész, ahogy az ma Trausch kiadásában előttünk fekszik, később erős átdolgozásokon és bővítéseken ment keresztül, úgyhogy ma nem tudom az ő valódi szövegét helyreállítani. Egy helyt a szöveg pl. Töppelt Origines et occasus-ára hivatkozik, mely 1667-ben jelent meg, s jó harminc évvel Oltárd 1630-ban bekövetkezett halála után íródott.¹³⁾ Valószínű azonban, hogy a szöveg zöme Oltárd műve: sokszor érződik a kortárs elbeszélése, különösen a vége felé. Bármint legyen is, ez a részlet a harmincéves háború kitörésével kapcsolatos Bethlen-féle felkelést, majd Bethlen egész fejedelemségét – ez tulajdonképpeni tárgya – összefüggő kerek elbeszélésben adja, egészen Rákóczi György kezdetéig. De közben mindenféle egyfeju hármast bárányszerű születését is feljegyzésre érdemesnek tartja. Hogy évkönyvezését az 1619. augusztusi pusztító saskajárással kezdi, már érthetőbb, e csapás nagy gazdasági kihatásai miatt. Jelentékeny betoldásokkal bővítette, egészítette ki még Oltárd elődei krónikáját is.

Mi volt ezek után Christian Wolf (Lupinus) része a krónikában? Ahogy Trausch kiadásából kiveszem, Wolf-Lupinus csak variánsokat szolgáltatott Fuchs munkájához, sőt már az általános magyar történethez is, olykor igen türelmetlen felekeztieskedő vádak emelve egyes történeti szereplők ellen: enyhébb oldalvágás olvasható Fráter György ellen, az 1582. évnél. (ad an. 1582. p. 73. 188. jegyzet.) Másfelől Báthory Zsigmondnak az "ariánusok" = unitáriusok elleni intézkedéseit dicsérli, ki a szászok superintendensét bizta meg ezen "haeresis" elleni "diligens inquisition"-val. Hogy Bakóczot a parasztok szántsándékos fellázításával vádolta meg, azt a krónika főszövege is vallja, nemcsak Wolf-Lupinusnak a jegyzetben közölt variánsa.¹⁴⁾ Trausch, vagy talán még Albrich (ez nem világos Trausch kiadásából) viszont tévedésnek nyilvánítja ezt az állítást. Azonban már igen csunya Lupinus Kapisztrán Szent János elleni gáncsoskodása, hogy Kapisztrán megtiltotta a kockajátékot, lakmározásokat, táncolást, "ob quam hypocrisim a multis pro sancto Dei homine adoratur." Ez a gunyolódás a szent történeti szerepének és egyéniségének teljes félreismeréséből, vagy egyáltalán nem ismeréséből fakadt.¹⁵⁾

A Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum kortörténeti része évenként, sőt ha-

vonként, néha naponként, de előfordul, hogy óránként feljegyzett eseményeket ad: még azon napi eseményeket, híreket vet papírra. Általában azonban vagy 2-3 hónappal előbb történeteket közöl.¹⁶⁾

Persze a krónika szerzői is feljegyeznek kuriózumokat: különösen a névtelen, 1603. évről szóló részlet írója (pp. 217-227.) emlékezik meg több "horrendum"-ról, és úgy látszik Fuchs az az író, aki egészen komolyan állapítja meg, hogy a hatalmas farkasok, melyek 1614 őszén a Barcaságot dulták, valóban farkasok voltak és nem oroszlánok, mint eleinte hitték. (l. k., p. 278.) Ugyancsak a Fuchsnak tulajdonított részlet számol be egy már szomorubb eltévelyedésről: 1615-ben sok "venefica és maga" megégetéséről. (Vulcano oblati sunt! sajátságos klasszicizálás lelkész részéről: római istennek áldozni!) Ezek ut., folytatja egészen komolyan, Magyarországot és Erdélyt jégesővel akarták elpusztítani. Egy esetet el is mond, mikor egy apa saját feleségét és 10-12 éves lányát jelentette fel és juttatta így máglyára. Ehhez Fuchs azt a sajátságos elmélkedést fűzi, hogy noha bizonyos, miszerint magak és maleficak (boszorkányok) nincsenek, s az ördögnek sincsen hatalma az embernek ártani, mégis Isten engedelmeiből, vagy az Istentől nyert hatalommal sok minden lehetséges az emberek bűnei miatt, ahogy a biblia tanúsítja a fáraók mágusairól szóló históriával. (Tausch kiadásában egy általam meg nem állapítható író még hozzátette a) jegyzet alatt: "et Jobi", és Jób históriájából.)¹⁷⁾ Nem tudom, kinek a kétkedő megjegyzése az, mely az Oltárd-féle részletben kétségbevonta, hogy Szécsi György, "nobilis lutheranus" férfit kincsei kővé váltak (l. k., p. 313.), de valószínűleg már Albriché (+ 1749.).

A krónika szigorú időrendi előadása ellenére is keresi az események összefüggéseit, létrehozó okait. Történet szemléletéről a krónikának még kortörténeti részében is alig lehet szó, hiszen nem nyújt egyebet, mint a városi aktuális események jegyzékét adja, hivatalosnak nevezhető évkönyvezést. De ez évkönyvek íróinak: evangélikus lelkészeknek teológiai-transzcendens világnézete áthatja az évkönyveket is, és a Fuchsio-Lupino-Oltardinum íróinak meggyőződése szerint is Isten akarata nyilvánul meg a földi történelemben: Isten harcol Brassó és az evangélikus egyház mellett, s természeti csapásokkal: az Olt megárasztásával védi meg a várost az ellenséges támadástól.¹⁸⁾ Szempontjai, melyekből az eseményeket és szereplőket megítéli – sokszor szenvedélyesen, sőt gyűlölettel – amit az ádáz harcok és a szörnyű hadiesemények magyaráznak meg brassai, erdélyi szász és protestáns, de egyben általános erdélyi szempontok is. Mert a krónika szerzői meggyőződéssel Transsylvaniaiak, kik őszintén szeretik a szép erdélyi hazát, a "misera Transsylvania", a "carissima patriát", melynek javát keresik (l. k., pp. 149. 273.), s – ezt külön hangsúlyozom – legalábbis egyikük, mégpedig Fuchs Márkus, felismeri, hogy az erdélyi németesség és magyarság (nemesség) sorsa közös az oláh törekvésekkel szemben.¹⁹⁾ De azért igazán csak a maguk szász-német nemzetükkel tartanak össze a brassaiak, ha Nagyszéhhennel van is valami vetélkedésük.²⁰⁾ A Germanorum imperiumban s a Germanorum Imperatorban – Rudolfban – azonban inkább ellenséget látnak, mint pátrfogót, egyfelől, mert Rudolf (Basta) vallón zsoldosaitól és hajdútól, meg a Rudolf nevében Erdélybe tört oláh vajdától tulságosan kellett szenvedniük, másfelől protestáns vallásukat féltették tőle.²¹⁾ De világosan felismeri a török barátság veszedelmét is és tudja, hogy abban mily kevésbé lehet bízni: mikor Brassó a törökkel szövetkezve próbálkozik meg Bastától szabadulni 1601-ben, megjegyzi, hogy a "török specie amicitiae infensissimus hostis", s félős, "ne pacem confirmet cum Germanis, ut nos opprimat." (l. k., p. 181.)

Legnagyobb szerencsétlenségnek persze a krónika szerzői is a folytonos imperiumváltozásokat tartják csakugy, mint magyar kortörténetíró kortársaik: "misera

Transsylvania", kiált fel a krónika 1596. évi részének írója, "uno anno tertium Dominum habuit." (I.k., p. 149.)

A krónikában kitűnő, gyakorlatias politikai érzék nyilvánul meg, s a nagy politikát intéző férfiak mozgató okainak sokszor józan, gyakorlatias megítélése. Különösen jellemző Fuchs vallomása, ki 1612-ben rezignáltan állapítja meg a brassai politika mérlegét, mondván: mindkét császárnál rosszul végeztünk: a magyar királynál (II. Mátyásnál, ki ekkor még nem volt császár) a magyar urak, főképp Thurzó nádor, Báthory Gábor barátja rontották el dolgunkat: Konstantinápolyban pedig a Báthory Gábertől megvesztegetett basák, mert ez többet tudott nekik adni, mint mi.²²⁾

Kiemelhető még egypár érdekes jellemzés, így Báthory Gáboré, vagy Thurzó György nádoré. (I.k., p. 275. és 287.)

Kiadta: a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinumot Trausch József, mint fentebb már idéztem.

Kéziratairól I. Trausch I.k. bevezetéselt és Albrich János megjegyzését: 1590, ill. 1593-hoz: omnia manuscripta, quae ad manus meas pervenere, quorum exemplaria numero 6 fuerunt hactenus ... in omnibus concordant, a quo vero tempore Simon Massa in Pastorum Coronensem devenit, scit ... 1591. usque ... 1605. variationem aliquam patiuntur. (I.h. I.k., p. 36. a 205. jegyzet vége.)

A M.N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárában őrzött Quart. Lat. 498. jelzetű kézirat VI. kötetében is megvan e krónika szövege, kisebb variánsokkal és kihagyásokkal.

Magukra az írókra I.: Trausch, Schriftsteller Lexikon s.v., - Színnel az ő adatait veszi át.

Jegyzet:

- 1) Pl. János Zsigmond születésének, mondja, a nemesek és székelyek nagyon örülnek, de mi lesz most már a váradi egyezményről? "Eventus docebit." (p. 12.)
- 2) Szenttelenül regisztrálja, hogy Kolozsvárt 1555. március 16-án a két kolostor képelt elpusztították, miután két nappal előbb a szerzeteseket elűzték.
- 3) Pl. Dobó István menekülését elbeszélve, 1557-ben (p. 23.) és az 1571. évnél (p. 27.)
- 4) Trausch, I.h. I.k., p. 293.
- 5) (+1749.) I.: Benkő: Transsylvania. P. II., pp. 620-621. és 429.
- 6) L. minderre Trausch bevezetéselt: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, Brassó, 1847. c. kiadványa I. és II. kötetéhez.
- 7) Simon Massa, az 1578-ban elhalt Christian Massa lelkész fia, 1563-ban brassai iskola rektora lett, 1580-ban rosenau lelkész, 1591-ben brassai lelkész, "Philippismussal" vádolják, meghalt 1605. november 8-án.
- 8) L.: Trausch, I.h. I., p. 79. NB. jelzetű jegyzet. Lupinus (Wolf) toldásai pl. pp. 36, ad an. 1456., 43., ad an. 1514., 56. ad an. 1549.
- 9) A szerzőknek ezzel a beosztásával mindenestre nem illik össze maradéktalanul Trausch egy másik megjegyzése (I.k., p. 104., 205. jegyzet végén): "Haec ex

Fuchsil Manuscripto erant" (t. i. az eddig előadottak). "Sequentia ex alio Manuscripto desumta sunt, cujus authorem saltem ab aliquot annis, ut superius dixi, esse Massam." Tehát 1592 végétől kezdődően, hogy meddig, nem mondja, Massa lenne a szerző! Talán a p. 86., 197. jegyzet végére utal ez a "superius", s azt sejteti, hogy 1905-ig, Massa haláláig ez lenne a szerző? A II. kötetben hagyott, az I. kötetre is vonatkozó tartalomjegyzékben viszont Trausch kihagyja Massát e rész szerzői közül, s az ő munkáját az első, csak 1595-ig terjedő részre korlátozza.

- 10) Pl. Petrus Demetrii Radoluvicius viszontagságos élete. pp. 74-79.
- 11) Hogy Bencédi Világkrónikáját mily döntően befolyásolta a korabeli német világkrónika irodalom, közte Carion, azt már láttuk. A Hunyadiak származását Heltaihoz hasonlóan, de azzal nem mindenben egyezően, Zsigmond 1392. évi erdélyi kalandjára vezeti vissza.
- 12) L.: I. k., p. 104. alján: NB. jelzetű jegyzet.
- 13) I. k., p. 301. L.: R.M.K. III., 2391.
- 14) I. k., p. 43. és 114. jegyzet.
- 15) Wolf (Lupinus) Christian született Grosschenken mintegy 1563-ban, 1597-ben szombeli lelkész, majd esperes. Meghalt 1612. szeptember 17-én.
- 16) Pl. p. 170. Retulit quidam nostris Coronensibus tunc Claudiopoli subsistentibus, mégpedig Báthory Zsigmond hazatéréről (1601. április) egy másik verziót, mint amit a krónika adott. Vagy: 1601. augusztus 30-án pl. pp. 193-194. óránként regisztrálja a fejleményeket.
- 17) I. k., pp. 279-280.
- 18) 1601. szeptember 22. p. 196., l. még pp. 186., 143. és 273.
Jellemző a krónika szellemére: "Deus opportunum attulit remedium", mert Báthory Gábor "tantorum motuum auctor et fax magno Transsylvaniae bono a suis Varadini trucidatus est", saját kapitányai által, kik úgy látták, "satius esse putantes unum inquietum hominem mori, quam carissimam patriam unius hominis causa ad vastitatem redigere." (p. 273.) Ez Fuchs részlete. Vagy: "Deus manifestó iudicio suam erga Transsylvaniae regnum et Ecclesiarum domicilium declarare volens clementiam et benignitatem ... revelavit", feltárta Rudolf császár terveit, melyek Erdélynek árthattak, az 1601. februári kolozsvári országgyűlésen. (I. k., p. 174.)
- 19) Mihály vajdáról megállapítja, hogy ki akarta irtani a szászyságot és magyarságot egyaránt: "Ungaros et Saxones deleturus." (I. k., pp. 171., 175., 176.)
- 20) L.: 1601. november 3. és 5-én. A krónika feljegyzí, hogy Brassó visszautasította a "turcismus" vádját, mellyel Szeben illette, büszkén arra, hogy maga kitartott Rudolf császár mellett. (I. k., p. 199.)
- 21) Pl. Mihály vajdát halálakor "furcifer ille Barbarus nequam"-nak nevezi a Chronicon. (I. k., p. 175.) L.: Brassó állásfoglalását Bocskay mellett. A krónika 1598. augusztusában üdvözli Báthory Zsigmond első hazatértének híré: "ut a Germanorum rapacitate liberemur." (I. k., p. 138.)
- 22) I. k., pp. 258-259, ad an. 1612.

Lutsch Johannes

a tragikus sorsu: Konstantinápolyban, az Erdélyre kivetett 500 000 tallérért kezeskedő erdélyi követként háromévi szenvedés után 1661. november 17-én elhunyt nagy-szebeni királybíró Diarluma, melyet fia írt át, s mely a szerző életére vonatkozó, de sokszor köztörténetileg értékes adatokat is tartalmaz (különösen 1658-tól 1661. július 28-ig), az eseményeket a legszárazabb, legegyszerűbb évkönyvezésben adja. Ezért jelentősége csak történeti forrásként van, a történetírás történetében azonban nincs rá ok, amiért vele foglalkozzunk.

Kiadta: Gr. Kemény József, Dtsche Fundgruben, Kolozsvár, 1839., I. köt., pp. 281-333-ig, rövid előszóval.

Czauk Simon

Teljesség kedvéért felemlítjük Czauk Simon brassai polgár, valószínűleg papl ember kisigényű, rövidlélegzetű "Ephemeris Libellus in quo acta quotidiana perscribuntur" c., 1590-1602-ig terjedő évkönyvecskéjét ez évek brassai és barcasági főbb hadi és politikai eseményeiről, valamint pusztító járványokról, tűzvészekről, földrengésekről stb., melynek csak a beleszótt verses elbeszélés az 1594. évi Kendy-féle "összeesküvésről" (172 négy soros strófában) ad némi jelentőséget. Czauk Báthory Zsigmond oldalán áll, s Kendyékét "des Teuffels Tyrannen"-nek nevezi (p. 91.). Elég rossz németiséggel ír, és sok magyar kifejezést szó németesített alakban elbeszélésébe (taboren, hartzen stb.).

Kiadta: Anton Kurz feldolgozásában egy XVII. századi kéziratból, melyet eredetinek tart, s mely 1860-ban szintén Trausch József birtoka volt, s Kurz bevezetésével Trauschenfels, Deutsche Fundgruben, Neue Folge, pp. 81-124.

Bánfy Péter naplója

Az 1599-től 1616. augusztus 2-ig terjedő időszak eseményeit, melyeket az un. Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum is feljegyzett, sőt az Oltárd család albuma

is, feljegyezte magának egy brassai polgár, a magyar nevű, de németül író és magát németnek érző Bánfi Péter, hivatására cserzőmester (Rotgerber), 1617-ben városi tanács tag. Ugy látszik, 1629-ben halt meg. Életéről mást nem tudunk. Feljegyzései eredetiben maradtak fenn azon gyűjteményben, melyben Simon Czauk rövid naplója is, s minthogy Bánfi Czauk neve fölé odajegyezte a maga nevét, sokáig őt tartották a Czauk-féle feljegyzések szerzőjének is. Bánfi munkácskája egy a közéletben mozgó, városa ügyei intézésében résztvevő polgárembernek tájékoztató feljegyzéseit adja, ki közéleti szerepéhez szükséges emlékeztetőt készített magának a Brassó életét érintő eseményekről: hadi, politikai fejleményekről, gazdasági mozzanatokról (termény-árak) 1599-től, Mihály vajda betörésétől kezdődően 1616. augusztus 2-ig. Évkönyvecskéje egészen ridegen a tények közlésére szorítkozik, évek és napok szerint, néha az eseményekkel egyidőben, máskor hosszabb időt foglalva egyszerre írásba. Hírei, mint általában a szász évkönyveké, hitelesek, gondosan megválasztottak. Állásfoglalástól általában tartózkodik, néha azonban nem tudja visszafojtani érzelmeit: reméli, mondja, hogy keresztény embereknek nem kell majd még egyszer magukat – nyolcasával – ekébe fogni, hogy a szántást elvégezhessek, mint 1604-ben. (p. 249.) Hálát ad Istennek az 1606. évi zsitvatoroki béke fölött a törökkel, de éppugy ujjong a szászok ellensége: Báthory Gábor halálán, mint Isten igazságos büntetésén, ki letaszítja a zsarnokokat. (p. 263.) Erősen önző, és ahogy mondani szokás: "kispolgári", vagy spiessbürgeri szűkszivűséget árul el, mikor azt ajánlja, hogy mivel a Báthory Gáborral Brassóba beszállásolt katonaság – köztük sok magyarországi (hajdu) – igen nagy kárt okozott a városnak, "es waren treflig böß tiranis leit, wnd der merste theil wngerlander" (p. 252.)¹⁾, inkább a falvakba kellene azt beszállásolni. (p. 252.)

Bánfi művecskéje mindenesetre érdekes dokumentum a XVI. -XVII. század fordulóján élt szászok polgári műveltségéről, élénk szelleméről, politikai érettségéről.

Kiadta: Anton Kurz feldolgozásában és bevezetésével Eugen von Trauschenfels: Dtsche Fundgruben, II., pp. 243-265. (Fentiekben erre támaszkodtam.)

Eredeti kézirata - Kurz bevezetése szerint, tehát 1860-ban, Josef Trausch brassai rendőrfőnök birtokában volt, aki azon kéziratgyűjteménynek, melyben Bánfi írása is fennmaradt, nemcsak megőrzésével, hanem rendezésével is érdemeket szerzett.

Bordan Thomas

Nagyszeben számára Thomas Bordan stollenburgi evangélikus lelkész is készített hivatalosnak látszó feljegyzéseket 1601. augusztus 3-tól 1603. május 4-ig, melyek Báthory Zsigmond goroszlói csatavesztésével kezdődnek, és részben a magyar nemeseknek a szász városok elfoglalására tett erőfeszítésével, nagyobb részükben pedig Schirmer Antalnak, Nagyszeben Rudolf király és császárhoz, illetőleg Bastához küldött követének e magyar törekvés kivédésére folytatott tárgyalásairól szólnak. Bordan az eseményekkel egészen egyidőben jegyezte fel azokat, kétségtelenül a város megbízásából, s ami a fő, szószerint közli Schirmer jelentéseit, valamint a császárkirálynak és Bastának vonatkozó leveleit, okmányait. Ugyhogy el lehet mondani, Bordan rövid munkája második – nagyobb – részében tulajdonképpen a Schirmer-féle követség regisztruma: az ettől befutott jelentések és mellékleteik: a császár és Basta válasza, s a hozzá Nagyszeben városa által intézett utasítások hivatalosnak tekinthető

gyűjteménye. Emellett azonban van Bordannak egy kifejezett célja is, legalábbis ez olvasható ki feljegyzéseinek címéből: Virtus coronata-ból, ami Schirmer érdemének megjutalmazását jelenti, s ebben - hallgatólag - annak igazolását, hogy Schirmer megérdemelte azokat a gazdag tized- és egyéb adományokat, melyekkel Rudolf császár és király elhalmozta. Lehet ugyan, hogy a címet csak Gundesch tűzte a művecske élére 1699-ben, mikor azt bizonyításul elővették, ahogy Gundesch mondja (l. kiadás, p. 222.) bizonyára Schirmer leszármazottai érdekében. Mert csak veszélyben forgó érdekek védelme magyarázza meg Gundesch szenvedélyes kifakadásait.

Bordan évkönyvecskéje nincsen befejezve, erre mutat utolsó mondata: hogy Schirmer mit ért el Rudolf császár-királynál, "werden wir getreuen Teutschen bald hören" ... Így szakad meg 1604. május 4-vel Bordan évkönyve.

Bordan csakis az erdélyi szász nemzet érdekli, és ebből is csak Nagyszeben népe, és figyelemreemléltó, hogy pl. a megyesiek és segesváriak viszontagságairól, szenvedéseiről nem kíván bővebben szólni, mert mondja az előbbiekről: "will ich ihre Annales davon reden lassen", utóbbiakról pedig (ez talán Kraus Georg "Tractatusára" vonatkozik) "werden die Mediascher Annales erzählen." (p. 266.) Vagyis, /ha talán/ e nagyszebeni és más szász városi hivatalos feljegyzések /nem is vezettek közösen, egy szervezetben, de/ legalábbis tudtak egymásról, s igyekeztek egymással összeműködni.

Bordan mint Nagyszeben is, Rudolf király törhetetlen híve, s meglehetősen szenvedélyes pártember.

Kiadta: gr. Kemény József, Dtsche Fundgruben, Kolozsvár, 1839. I., pp. 219-250. Virtus coronata Oder: Ursach, und Lohn Expeditionis Schirmerianae Beschreibts zur Ehr, Exempel, und Gedächtnuss unserer lieben Tetschen Nachkommenschaft Th. Bordan Pfarrer zu Stolzenburg. 1601-1613. címen, bevezetéssel, Gundesch Andreas ev. lelkésznek már 1699-ben elkövetett különös plágiumáról és ahhoz írt ajánlóleveléről.

Eigentliche Beschreibung, wie, und was massen

de Báthory Gábor in die Hermannstadt kommen und geplündert,

Item was er in der Wallachey ausgericht, und wie er in seinen Tod gelebt.

1610-1630.

c. művecskében egy névtelen író, megint Nagyszeben szempontjaiból, de már nem olyan sűrű akta-közléssel, mint Bordan feljegyezte Báthory Gábor viselt dolgait főképp Nagyszebenben, de általában Erdélyben egészen haláláig. Nem ír nagyon részletesen, mindenesetre jóval rövidebben, mint pl. Bojti Veres ugyanezen időkről, de pontosan adja az eseményeket. Báthory Gábor 1614-ben bekövetkezett halála után csak 1616-ból, 1619-ből és 1629-ből ad pár fontosabb mozzanatot Bethlennek - kit határtalanul tisztel - háborúiról, de aránylag elég részletesen szól ennek haláláról, míg az 1630. és 1631. éveknél valamivel behatóbban ír Bethlen utódai küzdelmeiről a hatalomért, és I. Rákóczi György kezdeteiről.

Lehet, hogy miként Selvert János is feltételezte – Kemény József megemlékezik erről előszavában (p. 250.) – az 1616-tól kezdődő rész más író műve. A művecske egyébként nem különbözik az erdélyi szász hasonló e kori évkönyvektől.

Kiadása: Kemény Józsefnél, Dtsche Fundgruben. I., pp. 253-275.

Jegyzet:

- 1) Már láttuk, hogy Erdélyben, a magyaroknál is, nemcsak a szászoknál, kialakult a "magyarországiak" fogalma, szemben az "erdélyiekkel". Így a magyarországi származású Szamosközyénél is!

A SEGESVÁRI VÁROSI TÖRTÉNETÍRÁS

Jelentékeny ága az erdélyi szász történetírásnak a segesvári krónikások munkássága. Ezt Karl Fabritius nagyértékű dolgozata alapján ismertetem, már csak azért is, mert e segesvári krónikák közül csak kettőhöz férhettem hozzá: Georg Krausséhoz és a Goebel és Wachsmann nevei alatt kiadotthoz. A többi nem jelent meg nyomtatásban, s kéziratok erdélyi könyvtárakban – részben az Erdélyi Múzeum Egyesületében – vannak.

A krónikairás Segesvárott is hivatalos jellegű, mint Nagyszebenben és Brassóban (sőt hozzátehetjük a szepességi Lőcsén is), bár magánosok is írnak feljegyzéseket Segesváron is, másutt is, nekik fontosnak látszó és életükbe belevágó eseményekről. Fabritius megállapította, hogy a segesvári városi tanács különösen gondot fordított ilyen, a várost, a segesvári széket, sőt egész Erdélyt, elsősorban természetesen a szászsságot érintő események feljegyzésére, s hogy a városi jegyzők voltak azok, kik e munkát végezték, úgyhogy el lehet mondani – állapítja meg Fabritius – Segesvár jegyzői elsősorban a város hivatalos krónikáiról voltak. A segesvári német polgárság vezető rétegei, kik a tanácsban is ültek, ugyanis jól látták, mily fontos a város kormányzásához a múlt (benn a várost érdeklő jogi és gazdasági esetek és példák) ismerete.

Hivatalos krónikairást végeztettek a gazdasági-társadalmi szervezetek (Marktnachbarschaftok és céhek) is. De jegyezgettek kisebb helységek evangélikus lelkészei is. (u.o. XIV.) El lehet azt is mondani, hogy az egész városi és általában az egész szász társadalom részt vett ezen élénk krónikairól, évkönyvező tevékenységben, mely a XVII. században az erdélyi szász területeken virágzott.¹⁾

A Fabritius által ismertetett segesvári krónikások közül megemlítjük Michael Mosest és az ő Chronik der ersten Marktnachbarschaft in Schässburg c. művét, mely Magyarország és Erdély történetét 373-tól 1600-ig vázolta fel, részben Thuróczy nyomán. -Eleinte igen röviden adja az eseményeket, a mohácsi vésztől kezdve azonban már részletesebben, és e része Segesvár történetére elsősorú forrás.

Jelentékenyebb kutatókritikai és történetírástörténeti szempontból a beszttercei származású és 1599-1602-ig Köhalomban (Reps) iskolarektor, 1602-től 1611-ig segesvári jegyző, Johannes Ursinus krónikája. Ezt a modern magyar történetirodalom Georg Krauss, szintén segesvári jegyző munkájaként ismeri, amióta gróf Kemény József ennek neve alatt adta ki a Deutsche Fundgruben-ben (1839. I. köt., 161-219), mert Krauss neve oda volt jegyezve a dolgozat végéhez. Pedig Fabritius már 1864-ben megállapította, hogy e mű szerzője Johannes Ursinus volt. Krauss műve e krónikácska már csak azért sem lehet, mert azt egykorú író írta, ki 1606. június 6-hoz bejegyzte: "Den 6. Juni da die Sonne jetzt soll untergehen, ist der Himmel gegen Mitternacht vom Aufgang zum Niedergang" (északon, keletről nyugatig) "ganz feuer oder bluthroth gewesen." (l.h., p. 208.) Márpedig Krauss 1607-ben született, s így nem írhatott 1606-ról jelenidőben. Amit Krauss tett, az csak az volt, hogy lemásolta Ur-

sinus feljegyzéseit, s hozzáfűzte a maga 1611-ben kezdődő krónikáját. Az ő neve tehát, mely Kemény Józsefet megtevesztette, csak mint másolóé került e krónikácska végére.

Ursinus eredeti műve 366-tól 1610-ig terjedt, 1556 előtti része – Fabritius szerint – nem más, mint Thomas Bomel – ezt fentebb már megismertük – Chronologia Rerum Ungaricarumának átírása, kibővítve más, főképp magyar történeti művekből. De 1572-ig merített a brassói templomi fali krónikából is. Önállóbb lesz Ursinus a XVI. század utolsó negyedében – Báthory Zsigmondtól kezdve – különösen 1599-től, mikor már kortársként ír.²⁾

Mint a brassaiak vagy szebeniek, úgy Ursinus is a maga városa szempontjából nézi és ítéli meg az eseményeket, s Ursinus is a maga városában történeteket adja elő legelsősorban, azok köré csoportosítva az általános erdélyi fejleményeket. Különösen Segesvár 1606. évi ostromáról számol be részletesen, személyes élmények alapján. Németül írt feljegyzései nem nagyigényű munka, de szavahihető tanuja az eseményeknek, különösen az Erdélyben tartózkodó különféle nemzethez tartozó császári és erdélyi seregek harcainak, vagy ami Ursinust leginkább érdekelte, rablásainak és garázdálkodásainak. Mert Ursinust, a békés, művelt városi német polgárt, istenfélő protestáns embert, főképpen ez érinti mindabból, ami 1599 és 1606 között Erdélyben történt. Hogy ki győz, az nem olyan fontos – hiszen városa német polgársága is megoszlott a császári (német) és az egymást követő erdélyi fejedelmek között –, fő az, hogy béke legyen, s a féktelenkedő katonaság kivonuljon Erdélyből. Ursinus nem elfogult a németek iránt: az 1606. béke alapján Erdélyből kivonuló német katonák, mondja, átmentek Lengyelországba, s ott mind levágattak: "haben allda ihren rechten Lohn empfangen, so sie in Siebenbürgen verdient." (214-215.) De a leggonoszabb rabló a hajdu meg a vallón. Utóbbit úgy jellemzi, hogy ha egy országot el akarnak teljesen pusztítani, akkor küldjenek oda vallónokat. (p. 195.) Viszont a magyar Bocskayt dicsóítja mint a béke helyreállítóját és mint bölcs fejedelmet, ki ha tovább élt volna egy Julius Caesarként, Augustusként vagy Trajanusként begyógyította volna Erdély sebeit. (pp. 216-217.) De – ritka kivétellekppen az akkori magyar és szász történétírók között – tisztelettel és részvéttel ír Báthory Zsigmondról is.³⁾

Ursinus munkája szigorú évkönyvszerűsége ellenére is – 1605-től már napok szerint írva – helyes összefüggésben adja mondanivalóját, élénk, eleven előadásban, az erősen átérzett személyes élmények frissességével.⁴⁾ Kétségtelenül még 1606-ban, vagy alig később íródott; az utolsó esemény, melyről megemlékezik, Bocskay halála és temetése Gyulafejérvárott, s egészen a Bocskay idő előtti halála által okozott csapás hatása alatt áll.

Ursinusnak (a magyar modern történetírás szerint Kraussnak) a 164-167. lapokra terjedő szövege egyezik a XVII. század közepi Miles Mátyás Siebenbürgische Würgengel-e 256-259. lapjainak szövegével, amiből arra következtettek, hogy – Miles az ezt közvetlenül megelőző szövegét Szamosközynek még ma is fennmaradt Pentasából vevén át – az ál-Krauss = Ursinus is Szamosközyt írta ki, ez a rész azonban ma már Szamosközy munkájából elveszett. Vagyis Miles nem Ursinust, hanem Szamosközynek egy ma már ismeretlen részletét használta volna itt is, melyet előtte a Krauss másolta Ursinus is átírt.⁵⁾

Lehet, hogy Ursinus munkája hivatalos segesvári évkönyv, s hogy ezt kell értenünk azon "Schässburger Annales" alatt, melyre Thomas Bordan, a stolzenburgi lelkész a maga munkácskájában 1601. december 14-i eseményeknél utal.⁶⁾

Kiadta: Kemény József gróf, Deutsche Fundgruben. Kolozsvár, 1839. I., pp. 161-217. Tractatus rerum tam bellicarum, quam etiam aliarum, ab an. 1599. usque 1606. inclusive in Transylvania interventarum, per Georgium Krauss, 1646. (Láttuk: ez a későbbi Krauss, ki e művecskét csak másolta) fungentem civitatis Schässburgensis notarium conscriptus c. alatt.

* * *

Johannes Krempes (vagy Krembs, 1628-1692) előbb tanító, majd 1679-től haláláig Krauss utóda a segesvári jegyzőségben, Marknachbarschaftja felszólítására folytatta Mich. Moses krónikáját, mely – ezt előbb említettem már – 1600-ig terjedt, ettől kezdve pedig egy ismeretlen író folytatásában 1604-ig. Kremps a megbi-
zást egy nagyobb terjedelmű krónikával teljesítette. (Terjedt 1606-tól 1660. október 12-ig.) E mű első része csak röviden emlékezik meg az eseményekről, s bár sokban hasonlít Georg Krauss (az igazi) nagy krónikájához, még nem használta fel azt, hanem valószínűleg mindketten közös forrást követtek. 1653-tól végig aztán részle-
tesebb lesz, s erős ítéletet mond szereplőiről és az eseményekről. Fontos, hogy nem a tanács és a vezető társadalmi rétegek véleményét adja, hanem az alsóbbakét, Krauss "Herr Omnes"-elét (Lutheri elnevezés!), a Rákóczi-pártét, mely császár-
párti és ellene van a török hűbériségnek, ellentétben a török-párti, és előbb Barcsay-
nak, majd Apaffy-nak következetesen hódoló vezető réteggel, és ennek tolmácsával Kraussal. Kremps annyira nyíltan támadja krónikájában a szász "urakat" és az
"áruló" nemességet (= magyarokat), hogy kéziratán valamely idegen kéz jónak lát-
ta törléseket végezni, "ceruzát" gyakorolni, ahogy Fabritius mondja. E törlések
miatt aztán Krempesnek bizonyos javításokat kellett végeznie munkájában.⁷⁾

Irt Kremps még egy kisebb, kizárólag segesvári érdeklő krónikát is az 1668-
1684. évekről, és külön munkában megörökítette az 1676. évi nagy tűzvészt is.

* * *

Krauss nagyobb krónikájából készült az a krónika is, melyet gróf Kemény Jó-
zsef a Deutsche Fundgruben II. kötete 85-140. lapján mint Johann Goebel és Georg
Wachsmann művét kiadott. Fabritius megállapította, hogy szerzőnek kettejük közül
csak Wachsmann tekinthető. Ez született 1623-ban, Berethalmán, az 1650-es évek
végétől kezdve segesvári városi tanácsos volt, és meghalt 1669. január 20-án.

A Wachsmann-féle segesvári krónika kizárólag Segesvárra vonatkozó adatokat
közöl évek szerinti száraz előadásban. Első adata Segesvár alapításáról szól, me-
lyet 1198-ra vélt rögzíthetni. Ezt követi rögtön az 1514. év, s igen hiányosan és rő-
vid kis adatokkal a következő évek 1600-ig. 1599-től Wachsmann Ursinus krónikács-
káját követi Krauss német fordításában (tudjuk, ez Krauss neve alatt szerepel a mő-
dern magyar történetírásban; l. fent: Krauss és Ursinus fejezetelme), 1610-től
1663-ig – ez évvel végződik Wachsmann munkája – terjedő elbeszélését pedig – me-
gint szorosan évek szerint vezetve azt – Krauss nagyobb krónikájából vonta ki, erő-
sen rövidítve, s itt is csak Segesvárt illető részeket véve át.

Az 1514-től 1600-ig terjedő rész forrását Fabritius egykoru feljegyzésekben
keresi, s ezért e részt jó forrásnak értékeli.

Kiadása: Gróf Kemény József, Detusche Fundgruben. Kolozsvár, 1840. II. kötet, pp. 85-140.

* * *

Valamennyi segesvári krónikás közül – Fabritius még másokat is ismertet azokon kívül, kikkel előbb foglalkoztam, kikre azonban nem szükséges itt kitérni – erősen kiemelkedik Georg Krauss, ki már határozottan történetírónak nevezhető, s kit fentebb már többször megemlítettem. Krauss előkelő nagyszombati kereskedő család sarja, született Szebenben 1607. szeptember 17-én. Első gyermekéveiben játszott le Szebenben Báthory Gábor rémuralma, melyről mint első benyomásairól krónikájában részletesen megemlékezik. Hiszen apja is Báthory katonái erőszakoskodása következtében vesztette életét, családja pedig vagyona jelentékeny részét. Mégis, Krauss igen gondos iskoláztatásban részesült. Első képzettségét szülővárosa német, és Kolozsvár magyar iskoláiban szerezte – magyarul jól tudott, krónikájában gyakran vegyít magyar mondatokat –, majd 1626-ban Kassai István mellett az erdélyi kancelláriába lépett, 1627-ben pedig fél éves bécsi tartózkodás után, Bethlen Gábor fejedelem támogatásával a páduai egyetemre ment jogot tanulni. Ritka eset, hogy erdélyi szász ifjú a magyar kancelláriába lépjen, s a magyar fejedelem személyes támogatását élvezze! Mintegy másfél évig járta a hírneves egyetemet, a XVI. századi erdélyi előkelő, de inkább csak magyar ifjak tanítóiskoláját, majd Rómába utazott vagy hat heti tartózkodásra, honnan Sziciliába távozott, hogy a Szentföldre hajózhasson. Máltában is időzött 33 napig. A Szentföldre azonban nem jutott el, hanem visszatért Rómába, majd Páduába, s folytatta jogi tanulmányait. Az 1630-ban kitört pestis aztán véget vetett itáliai tartózkodásának, és Krauss Dalmácián, Istrián, Laibachon, Grácson és Bécsen keresztül haza igyekezett. Kassán csatlakozott I. Rákóczi Györgynek ott Eszterházy nádorral tárgyaló követelhez, s ezekkel együtt utazott haza sok viszontagság közben. Szebenbe megérkezve előbb kereskedéssel foglalkozott, mint apja s nagyapja, 1631 végén megnősült, de felesége alig egy év múlva meghalt, s ekkor újból megházasodott, második feleségét is túlélve 1648-ban harmadszor is megnősült, már Segesvárott, hova 1646-ban költözött elnyerve a városi jegyzői állást. Történetírói munkásságára döntő jelentőségű volt a Segesvárra költözés: itt lett városi krónikáiróvá. Mint városi jegyző élénken részt vett a város közéletében, például a Bethlen Ferencsel és Mihállyal bizonyos birtokok fölött folyt, a város anyagi érdekeire nagyfontosságú pörben. Ennek folyamán (1649-ben) ő kutatta fel a nagyváradi káptalan levéltárában Nagy Lajos király oklevelét, mely a pört Segesvár javára döntötte el. Bár politikailag és a város szempontjából voltak még Kraussnak fontosabb megbízatásai is – maga részletesen beszámol ezekről, Fabritius is ismerteti őket (l. h. pp. XXXIX. -XLV.) –, hiszen a II. Rákóczi György lengyelországi katasztrófája utáni országgyűléseken ő volt Segesvár egyik követe (1657 és 1658-ban) és később is része volt döntő politikai akciókban, mégis történetírói munkásságára ebben a Bethlenekkel vívott "hattertpör"-ben való tevékenysége (ahogy magyaros terminussal azt nevezi) volt a legjelentékenyebb közszereplése. Ugyanis, mint krónikája bevezetésében is, de meg e pör történetét részletesen előadva szövegében is megvallja, ebben a pörben szerzett tapasztalatai készítették arra, miszerint krónikáját az utódok okulására megírja, avégett, hogy feltárja előttük, miképpen kell ilyen esetekben cselekedni.⁸⁾

Krauss további élete szorosan összefügg városa sorsával: exponált hivatali állásában részt kellett vennie Segesvár belső viszályai elsimításában: a Rákóczi- és

császár-párti alsóbb néprétegek: a "Herr Omnes", ahogy őket a patricius Krauss - különben Luther adta gúnynévvel - megvetően nevezi, mozgolódásai lecsillapításában, majd pedig, már Apaffy alatt, a várost megszállva tartó török pártfogók zsarolásai és garázdálkodásai kielégítésében, ill. leszerelésében. Miután Krauss krónikája elhallgat - 1665. május 1. az utolsó nap, melyről feljegyzést ad - életéről nincs többé adatunk. Önéletrajzi jegyzetel, melyeket - igen jellemzően - Bonfini műve 1581. évi német fordításának egy példányába vezetett be (onnan adta ki Fabritius sokszor idézett dolgozatában: Font. Rer. Aust. I., tom. IV., pp. XCIII. -XCVI.) csak 1651. november 22-ig terjednek. Meghalt Segesvárott 1679. január 26-án.

Krauss nagy erdélyi krónikáján kívül két kisebb történeti munkát is készített: az egyik a városi jegyzőkönyvbe írt rövidebb feljegyzéseket ad az 1646., 48., 50., 53., 54., 57., 58., 59. és 67. évekről; a másik Segesvárnak a városi tanács megbízásából összeállított vázlatos történetét beszéli el a szászok betelepítése óta - ezt Bonfini nyomán Krauss is Nagy Károlynak tulajdonítja - 1662-ig, hozzáfűzve még az 1676. évi segesvári tűzvész leírását. Ez utóbbi krónikáskának az a nevezetessége, hogy a városi tanács, mely azt íratta, behelyeztette az akkor új tetőzettel ellátott városi óratorony gombjába, honnan 1775-ben egy tetőjavítás alkalmával vették ki, mikor is sok másolatot készítettek róla.⁹⁾

Krauss történetiről jelentőségét nagy műve: az erdélyi krónika adja meg, melyet a Verein für Siebenbürgische Landeskunde adott ki a Fontes Rerum Austriacarum I. oszt. III. és IV. kötetében, Karl Fabritius sokszor idézett nagytértű bevezető dolgozatával (a IV. köt. elején!). Krauss ezt a művét is hivatalos megbízásból írta, a városi tanács és néhány jó barátja biztatására¹⁰⁾, és pedig folytatásul valamely régebbi segesvári krónikának, mint maga mondja "Dedicationschriftjében": "so ab anno 1608. vndt continuation vorhergehender geschichten".¹¹⁾

Ez a megelőző krónika - ezt már láttuk - Johannes Ursinus krónikája lehetett, melynek 1599-1606-ig terjedő részét Krauss szószerint át is írta. Krónikájának utolsó adata az 1665. május elsejére összehívott gyulafejevári országgyűlésről szól. Az 1610-től 1649-ig történeteket rövidebben beszéli el, mint az azutániakat: amazok a mai kiadás III. kötetének 1-180. lapjait töltik meg, emezek a harmadiknak hátralevő 204 lapját (181-től 385-ig) és a IV. kötetnek mind a 405 lapját: az első negyven évnek jutott tehát 180 lap Krauss krónikájában, a későbbi huszötnötnek több, mint háromszor annyi: 610! Vagyis Krauss is tulajdonképpen kortörténetet írt, amellel csaknem kizárólag erdélyi történetet, különös figyelmet szentelve azonban a környező oláh fejedelemségekben történeteknek. Ez volt "Dedicationschrift"-jében, melyről még bővebben szólunk, maga elé tűzött célja és maga elé szabott tárgya.¹²⁾

Magyarországi eseményekkel csak 1663-64-ben foglalkozik részletesebben, de ezek tulajdosan aktuális és mindenkit érintő események voltak is: kellett róluk írnia! Zrínyi a költő - der Held Serini - hősie harcait a legnagyobb elismeréssel referálja, míg Érsekújvár veszte keserűséggel és rémülettel töltötte el.¹³⁾

Ahol az erdélyi események miatt kénytelen vele, kiterjeszkedik az európai háborukra is: a harmincéves háboru egyes Erdélyre is kiható fejleményeire, II. Rákóczi György katasztrofális lengyel vállalkozása kapcsán a svéd akciókra. És sokat ír törökökről, lengyelekről, kozákokról, olykor muszkárol is. De mindez csak kiegészítés főtárgyához. Megemlékezik azonban nagy fájdalommal és megrendüléssel I. Károly angol király kivégeztetéséről mint rendkívüli és még sohasem hallott dologról.¹⁴⁾

Közelebbi tárgyal természetesen a fő politikai és hadiesemények, diplomáciai tárgyalások, erdélyi országgyűlések, mindezt Segesvár és az erdélyi németiség szempontjaiból nézve, emellett főképpen a magában Segesváron, olykor még Nagyszebenben, ritkábban Brassóban vagy Meggyesen eléadódott figyelemreméltóbb események:

városi és társadalmi mozgalmak – a Rákóczi párti alsóbb néprétegek megmozdulásai – igen gyakran és behatóan állami és városi gazdasági ügyek, főképp az 1658 óta Erdélyre szörnyű teherrel sulyosodó porta adó behajtása, s annak hatásai: a polgárság elszegényedése meg a városi vezető emberek Konstantinápolyba hurcoltatása az adó kifizetéséig. Fájdalmasan regisztrálja, hogy a megszálló török csapatok mint rabolják, pusztítják még a legszegényebbeket s a parasztokat is. Irónkat különösen érdeklí mindennapi emberek egyéni sorsa, ha abban valami különleges, rendkívüli adódik. El lehet mondani, Krauss felveszi krónikájába mindazt, ami manapság a napilapok hirtanyagát kiteszi (szolgáltatja). Kulturális mozzanatok sem hiányzanak Krauss hírei közül: dicsérettel feljegyzi Bethlen nagy építkezéseit és egyéb fáradozásait Erdély kulturája emelése körül, és megemlékezik még Pázmány Péter egyetemalapítójáról is. Vallási ügyekről ritkán szól, noha hitbuzgó protestáns, aki irtózik a katholicizmustól, és a legnagyobb borzalommal tölti el annak lehetősége, hogy Kemény János szász földön is helyreállítja a katolikus vallás uralmát, és iszonyodik I. Rákóczi Ferenctől, aki katolizált. (IV. 302.) Ez ellenszenvét nem csökkentette hosszas itáliai tartózkodása. Feltűnőbb erdélyi vallási és egyházi eseményeket mégsem hanyagol el: feljegyzí, hogy Böszörményi István Angliából puritán tanokat importált, de revokálni kényszerült (tom. III., p. 169.), az anabaptisták betelepítését Bethlen által (u. o., p. 72.), vagy a szombatosok elleni szigorú rendszabályokat.

Krauss a jogtudományokban képzett, igen művelt, világlátott ember volt, kinek történetírásról, annak feladatairól, céljairól határozott, kialakult, a klasszikus ókori történetíróktól merített véleménye volt. Ismerte ezek legjelesebbjeit: Polybius, Strabo és Cicero tanait történetírásról, ezeket idézi is. De ismerte Thuróczyt is, s már láttuk, hogy saját önéletrajzi jegyzeteit Bonfini műve 1581. évi német fordításának egy példányába jegyezte be. Vagyis forgatta a magyar történetírókat is, meg a korabeli török háborúk irodalmát, valamint a harmincéves háborúról, meg az északeleti háborúról szóló egyes német és svéd munkákat.¹⁵⁾ "Dedicationschriftjében" programszerűen fejti ki történetről és történetírásról vallott nézetelt. E bevezetését a "pogány bölcs" (der weise Heyde) Cicero szavaival kezdí: a "continuatio historiae et rerum gestarum" nem más, mint az évről évre történő események leírása.¹⁶⁾ Idézi Strabo és Polybius meghatározásait is a történetírásról¹⁷⁾; e klasszikus írók tanáiból szűri le véleményét, mely szerint a történetírást a megtörtént események (a korabeli magyar nyelvű történetírási terminológia szerint: "lett dolgok") igazságszerető, a valóságot kereső elbeszélése. E történetírás célja mármost tudományos és maga magáért való: valóság (Wahrheit) kikutatása, másfelől gyakorlati, és az életre nevelő. E gyakorlati céljához képest a történet tanít, elsősorban a közhivatalokban és politikai pályán működőket tanítja az ügyek intézésére, de még minden embert is az élet terhel és viszontagságai elviselésére.

Ez elvi állásfoglalása alapján Krauss krónikája közelebbi céljává (scopus) is (1) a valóság felkutatását tette, hogy (2) használhasson vele.¹⁸⁾ Ezt a mindennekfelett keresett valóságot a szavahihető emberek, és pedig magasabb állású személyiségek elbeszélésében vélte megtalálhatni. Már a magyar történetírók is sokszor hivatkoztak rá, hogy magas állású személyektől hallották híreiket, s ez természetes is, mert ezek – a politikai és hadi akciók intézői, vagy azokhoz közelállók – többet és helyesebben tudhattak meg a dolgokról, mint az alacsonyabban állók. A hitelesség további kritériumai Kraussnál: ha az, aki az eseményekről tájékoztat maga is jelen volt azoknál és személyes tapasztalatait mondja el, másodszor, ha hiteles értesülése van róluk (ha "gewisse nachrichtung"-ja volt felőlük). Véleményt mond Krauss arról is, hogyan kell egy történeti művet megszerkeszteni.¹⁹⁾ Az időrendet, mondja, és a dicső tetteket nem szabad összekeverni, hanem az egyes nehéz időket egymástól elvá-

lasztva, finoman időrendbe osztva kell előadni, hogy az olvasó ne zavarodjék össze, hanem inkább gyönyörűségét lelje az olvasásban.²⁰⁾

Megtanít a történet arra is, hogy hogyan kell belső és külföldi ellenségekkel finoman tárgyalni. Megélesíti a történet tanulmányozása az ember értelmét és ítélőképességét, mert megmutatja, hogy mit kell elhinni és mit nem, de meg szórakoztatja és felderíti is az olvasót, mert eléje állítja a régiek arcképét, mint valami festményt, feltárva azok lelkületét. Valóban egészen modernül ható célkitűzés: a történeti aktórok lelkiségét rekonstruálni, mintegy hű arcképben!²¹⁾

E Dedicationschriften kívül Krauss krónikája szövegében még egyszer megemlékezik arról, hogy mi készítette műve megírására, éspedig a Bethlenek ellen folytatott "hattert" pörről szólva (határ-pör). Indítékul itt is azt hozza fel, hogy Segesvár tízéves határpörét kívánta krónikájában minél világosabban leírni, amiből utódaink megtudhassák, hogy minő eszközökkel védtük meg akkor jogunkat, s Krauss büszke rá, hogy ő kutatta fel a váradi káptalani levéltárban N. Lajos döntő oklevelét, mint ezt már fentebb mind említettem.²²⁾ Meglehetősen anyagias, realiztikus motívum az előbbi erősen morális és idealisztikus, tanító cél kitűzése után, de ismeretes, hogy a XVII. -XVIII. századi külföldi és magyar történetírás kifejlesztéséhez - a modern kritikai történetírás megalapozásához - mily döntően járultak hozzá birtokpörök, melyek a régi birtok- és jogállapotokat kényszerültek történeti hitelességgel megállapítani, és ehhez a bizonyító okleveles anyagot felkutatni és kritikailag megrostálni. A történeti tanulmányok célját tehát Krauss azok hasznosságában - erkölcsien nevelő-tanító és gyakorlatiasan-anyagiasan hasznos voltában - látja meg, történetiszemlélete viszont erősen idealisztikus. Krauss a következőnek látja a történet egész folyamatát: Isten kormányoz: maga kormányozza az ember lelkét, a földi történet végső földi mozgatóját, jutalmazza és megvédelmezi a jókat, bünteti a bűnösöket már itt a földön. Isten e világkormányzása egyfelől erkölcsi törvényeknek, mondhatni, automatikus érvényesülésében nyilvánul, másfelől Isten előre bejelenti büntető szándékát az általa felidézett elemi csapásokkal, természeti rendellenességekkel. Hogy ezek a csapások nemcsak előrejelzik, hanem egyenest okozzák az isteni büntetést: szerencsétlen háborukat, belviszályokat stb. azt nemcsak Krauss hitte, hanem egész kora, sőt még más korok is.²³⁾

Krauss erős protestáns hite Istenen kívül nem lát más ember- és természetfeletti tényezőt (végzet, fatum, sors) az emberek sorsa (a történet) irányításában. Csak nagy ritkán merül fel gondolataiban a "szerencse" fogalma, hol - így mindjárt Dedicationschriftjében - megemlíti, hogy a történeti olvasmányoknak egyik haszna, hogy megtanítanak a szerencse változásai elviselésére. De itt még benne élt a "pogány bölcs", Cicero, és történetírók, Polybius, Strabo elméleti tanításaiban. Maguknak a történeti eseményeknek szemlélete nem láttatja meg vele a "szerencse", vagy véletlennek játékát.

Az isteni világkormányzás keretel között - melyben tehát, mint említettem - Isten kormányozza az emberek gondolatait, érzelmeit, akaratát is - az emberek maguk irányítják sorsukat. Krauss, a jómódu kereskedő ember, ki csak előrehaladottabb korában, majdnem negyvenesként vállalt közhivatalt, a politikai és hadi akciók irányítására, az egész kormányzásra fejedelmeket, tanácsosait, azon felső rétegeket, melyekből ezek kikerültek, a városokban a polgárságnak azon felső rétegét, melyből a tanácsosok és hivatalnokok választottak, tartja egyedül hivatottnak. Elsősorban városa és a főképp városokban lakó és politikailag, társadalmilag, gazdaságilag, kulturálisan megszervezett szász nemzet vezető rétegeinek szempontjait ezentúl írva történetet, erősen elítéli az alsóbb városi néprétegeket, a Poebel vagy "Herr Omnes", ahogy ezeket magvas gunynévvel (Lutheri szóval!) nevezi, törekvéseit, hogy

akarataikat a politikában és hadieseményekben s a városi kormányzásban érvényesít-
sék. E felfogását azzal is igazoltnak látja, hogy a nép Segesvárott Rákóczi párti, a
tanács török-Barcsay-Apaffy párti s ez utóbbi maradt a harctéren felül. A rendiség
és fejedelem közötti küzdelemről a kormányzásra való befolyás körül egyébként alig
vesz tudomást, mégis, bár minden megjegyzés nélkül, de regisztrálja az érdekes
szóváltást II. Rákóczi György és X. Károly svéd király között, mikor utóbbi gunyolja
Rákóczit, amiért ez mindig megkérdézi nemesei, tanácsosai véleményét, s azok aka-
rata szerint dönt.²⁴⁾ Felismeri Krauss a politikai pártok jelentőségét a politikai-hadi
események (neki a történet ezekből áll) alakításában, és a pártoskodást tartja Erdély
legnagyobb szerencsétlenségének. Különösen abban a korban, mely Krauss króniká-
jának tulajdonképpeni tárgyát képezi, lángol fel hatalmasan a német és török párt el-
lentéte, előbbi II. Rákóczi György, Kemény János és Simon, utóbbi előbb a gyenge
Rhédey, a nem erősebb Barcsay, végül az engedelmes Apaffy köré csoportosulva, kik
köré sok személyes érdek, szenvedély, gyűlölet és anyagi haszonlesés is hajtotta a
hiveket, sokszor ide-oda egyiktől a másikhoz. Krauss – mint városa vezető rétege a
tanáccsal együtt – a török párt: Barcsay, majd Apaffy mellett áll, világosan látva a
török akkori még Erdélyen elnyomasztó tulhatalmát, feltétlen híve a portának, bár
szívből gyűlöli a törököt s elkeseredetten panaszkodik annak szörnyű pusztításait, rab-
lásait és adó-zsarolásait. Mégis, az ide-oda hullámozó hadi és politikai szerencse
hol az egyik, hol a másik csoportot juttatva hatalomra, a török és Apaffy végleges
győzelméig Segesvár is kénytelen hol ide, hol oda hajlani. És Krauss igen érdekesen
jellemzi és helyesli is városa hintapolitikáját 1658 óta Apaffy uralma megszilárdu-
lásáig.²⁵⁾

A pártoskodás Krauss szerint túllángol Erdély határain: ő Magyarországot és
Erdélyt is két ellenséges pártnak látja: Rákóczi és Kemény Wesselényi nádorral mű-
ködik össze, mert előtte Magyarországot a nádor reprezentálja: Erdély a császárral
és a palatinnussal köt békét, s Várad elestét, ezt az Erdélyt és Magyarországot egy-
aránt alapjaiban megrázó szerencsétlenséget Wesselényi megakadályozhatta volna, de
Erdélyen kitöltendő bosszúból nem tette.²⁶⁾

Mint hogy Krauss Isten világkormányzó munkája keretein belül, ezt már láttuk,
az embert tekinti a földi történet végső alakító tényezőjének, a maga szenvedélyei-
vel (bűneivel), akaratával, elgondolásaival, ezért sokat elemzi szereplői lelki moz-
gató okait – hiszen ezt tartja a történetírás egyik fő feladatának is –, főképp mikor
arra a kérdésre keres választ, mely a legjobban foglalkoztatta, hogy t. i. miért is
következett be a sok katasztrófa, mely Erdélyt 1657 óta sújtotta. A feleletet a vezető
rétegek, de általában az egész társadalom bűneiben találta meg, melyekért Isten
méltó büntetést küldött rájuk. Történetiszemlélete mellett a válasz nem is lehetett
más.²⁷⁾

Meglátja Krauss a történeti aktorok indítékal között az anyagi érdeket, még in-
kább a háborús és politikai események kihatását a gazdasági és társadalmi életre.
Kiemeli, hogy még Bethlen Gábor, kit pedig igen tisztel, sem feledkezett meg a pro-
testáns vallási és a nemesi szabadság biztosítására indított háborúiban anyagi érde-
keiről.²⁸⁾ Kárhoztatja Bethlen helytelen pénzrontását is (III. 74.), azt azonban szinte
természetesnek találja, hogy I. Rákóczi György kegyetlen rendszabályai a szombato-
sok ellen: vagyonuk elkobzása (a dúsgazdag Pécsi Simoné) a fejedelem "fiscalia
bona"-it igen meggyarapították. (III., 131., 1638. június.) A vezetők személyes
iniciatívája és felelőssége mellett felismerni véli Krauss azt is, hogy egyes esemé-
nyek megelőző eseményekből logikusan következnek. A lengyelországi vereségért,
s ez után Erdély katasztrófájáért nemcsak a két Rákóczi és nemesei nagyravágását
és elbizakodottságát okolja, hanem rámutat arra is, hogy Erdély pusztulása egyenes

következménye a lengyel háborúnak, ez meg I. Rákóczi György és Torstenson szerencsétlenségét hozó találkozásának. (Tom. III., 247. és 283.) Itt tehát a történetben mechanikusnak mondható folyamatot lát, nem csak emberek tetteit.

Láttuk, hogy Krauss a valóság kikutatását tartja a történetírás főcéljának (bizonyára, mert csak a tények helyes ismerete adhatja meg azokat a tanulságokat, melyek a pragmatikus történetíró Krauss szerint a történetírásnak mindenekfeletti feladata). Ugy vélte - ezt is már láttuk -, hogy ezt részben személyes tapasztalathól, részben hiteles szemtanúk előadásából állapíthatja meg. Forrásként sokszor hivatkozik személyes élményeire, maga tetteire, hadi és politikai eseményekben való részvételére.²⁹⁾

Hivatkozik szülei elbeszélésére (III., 17.), vagy másokra, kiknek teljes hitelt ad, már említettem, hogy különösen a magas állású személyiségeknek, mert ezek többet tudtak meg a kormányzat, politika, diplomácia és hadi események titkaiból, de meg műveltebbek, helyesebb ítéletűek is voltak. S mikor el akar olvasójával hitetni egy rémhistóriát - hogy hogyan akarták megmérgezni Homonnai György "király képét", akkor is magas állású, előkelő informátorokra hivatkozik. (1660-ban, IV., 64.) - Forgách Zsigmond szerencsétlen erdélyi hadjáratáról 1611-ben Valentin Seraphin nagyszebeni királybírótól hallott: "von welchem ich beschreiber dieses allhie erzählte geschichten oft erzehlen gehöret;" (III., 19.) a lengyel háborúról "von einem der Vornehmsten vom Adel", ki maga is tatár fogságba esett Kemény Jánossal. (III., 290.) Mégis olykor lejjebb is kellett ereszkednie a hírszerzésben: a lengyelek 1653. évi háborújáról egy lengyel "Trommetter" beszél neki, aki Erdélybe jött és II. Rákóczi György szolgálatába lépett. (III., 217.)

Voltak aztán írott elbeszélő forrásai is: Fabritius szépen kielemezte ezeket, és Krauss maga hangsúlyozza, hogy nem kis költséggel gyűjtötte a korabeli fontos eseményekről szóló jelentéseket. De inkább csak Erdélyen kívüliekről, melyekről személyes tapasztalathól vagy közvetlen résztvevők - és szemtanúktól nem értesülhetett.³⁰⁾

Fabritius megállapítja, hogy a régebbi eseményekre, így mindjárt az 1611. évi nagyszebeniekre, melyekkel Krauss krónikáját kezdi, kellett Kraussnak lennie valamely nappal napra vezetett elbeszélő forrásának, s hogy külföldi eseményeknél a már említett svéd írókra hivatkozik. Feltételezi Fabritius azt is, hogy Krauss merített Kemény János Ruina Transsylvaniae-jából, s ami fontosabb, erősen kihasználta Bethlen János Rerum Transsylvanicarum-át az első könyv végétől a negyedik könyv végéig. Kettejük szövegének hasonlóságai ut. oly természetűek, hogy Kraussnak kellett Bethlent átírnia, mégpedig az eredeti latin szövegben, mert Tröster fordítását Krauss nem ismerte. Fabritius csak egy helyet talált, mely bizonyos nehézséget okoz feltevésében (hogy Krauss írta ki Bethlent és nem megfordítva): Krauss 1648-ban I. Rákóczy György halálának referálása után rögtön közli Boht Jánosnak segesvári polgármesterré való választását, - egyike volt ez azoknak, kiknek Krauss művét ajánlotta -, ami 1648. február 13-án történt, hozzáfűzve: "welchem" (ti. Bohtnak) "der liebe Gott lenges leben vndt glückliche regierung verleihen soll". (III., 175.) Mint-hogy, mondja továbbá Fabritius, Boht 1662. február 22-én halt meg, Kraussnak e megjegyzését még Boht életében kellett írnia, márpedig Bethlen műve csak 1663. május 26-án bekövetkezett elestéről azonban már nem.) Fabritius úgy próbálja e nehézséget megoldani, hogy feltételezi, miszerint Krauss Bethlen munkáját még kéziratos előmunkálataiban használhatta. Hiszen, mondja, Bethlen felesége értéktárgyaikkal e nehéz 1663-4. évi télen Segesvár biztos falai között talált menedéket, s a magával hozott értékek között lehetett Bethlen kézirata is.³¹⁾

Lehet, hogy így van, de megoldható e nehézség másképp is. Krauss használta idegen írók feljegyzéseit: krónikája szép, kerek, összefüggő előadásába sokszor sző bele egészen elszigetelt napi híreket, ujságokat: árvizről, villámcsapásról, földrengésről, üstökösről, ézengésről, pestisről, szárazságról stb., mindenféle elemi csapás mellett török-tatár rablóportyázásokról, olykor egy-egy magyarországi vagy külföldi eseményről, de legfőképp városi eseményről, tumultusokról, egyéni sorsokról, közigazgatási mozzanatokról, bíró-választásokról. Ilyen elszigetelt hír, mely kiüt közlik Krauss jól folyó elbeszéléséből, volt a Boht polgármester megválasztása is. Ezeket a más írók (többnyire városi hivatalos) évkönyveiből vett híreket meglehetősen felületesen, gondolkodás nélkül írta át. Így történhetett meg, hogy 1621-re (!) beírta krónikájába, miszerint Prágában huszonhét evangélikus és kálvinista rendet a "Päbsstische Liga justificeret vndt zu den Fenstern herausgestürtzet, dadurch künfftig die Danische vndt Schwedische Krig so ihn die 40 (!) Jahre gewehret, entstanden." (III., 67.) Valóban teljes visszajára fordítása a prágai "Fenstersturz"-nak (1618. május 23.)! Vagy: II. Ferdinándot 1626-ban kilencvenharmadik római királlyá választották "in Ödenburg"! (III., 80.) Vagy: Eszterházy palatinus halálát előbb 1644-re teszi, majd 1636-ra. (III., 156. és 167.) A valóságban 1645. szeptember 11-én halt meg. Továbbá: 1652-ben IV. Ferdinánd, mondja Krauss, "Wird den 28. Nov. zum ung. u. Böhm. König zu Regensburg gekrönt". (III., 189.) Magyar királlyá a valóságban 1646. június 16-án választották meg, stb. Ilyen gondolkodás nélkül írhatta be művébe Krauss a Bohtról szóló adatot is, meg sem értve annak tartalmát, talán már ennek halála után is. Az 1648. évnél különben is erős zökkenő van Krauss krónikája szerkezetében, mely szórakozott, felületes gondolkodásmódra vall: itt ui. Krauss Bethlen János szövegét írta át I. Rákóczi György törekvéseiről a lengyel trónra, melyeket ennek halála húsított meg.³²⁾ Bethlen szövegét most megszakítva, beiktatja Boht megválasztásáról és Bethlen István haláláról szóló rövid híreit, majd hosszabb, részletező elbeszélésben, 1648. februárban Mahomed trónrajutása kapcsán elmondja IV. Murád szultán rémtetteit (III., 175.), majd pedig ezeket előbb, 1640. februárjánál, IV. Murád halálakor, és fia Ibrahim trónraléptekor majdnem ugyanazon szavakkal már elmesélte. (III., 134.)³³⁾ E betétek után megint felveszi Bethlen előadását. (II. könyve bevezető sorait, p. 30.) Kétségtelen, hogy Krauss itt főforrása: Bethlen János mellett felhasználta egy rövid krónika jellegű erdélyi évkönyvet is, sőt egy IV. Murádról szóló elbeszélést is, legutóbbit kétszer írva át kis módosításokkal anélkül, hogy ezt észrevette volna. Ilyen felületes dolgozásmód mellett, melyet Krauss krónikája e lapján elárul, el kell fogadnunk Fabritius megállapítását: a Boht polgármester esete nem szól a feltevés ellen, hogy Krauss írta át Bethlent, s nem Bethlen Krausst. Krauss Bethlen szövegét általában véve szó szerint írta át a fentidézett helytől (Krauss, III., p. 176. = Bethlen, Rerum Transs., 1789. kiadás, p. 25-től kezdve) végig Bethlen IV. könyve végéig. De sokszor sző be Krauss Bethlen szövegébe ettől független megjegyzéseket, véleménynyilvánításokat, úgyhogy esetleg közös forrásra is lehetne gondolni, melyet mindketten kiírtak volna. Azonban helyesebbnek találom feltételezni, hogy mégis csak Bethlent írta ki Krauss, s e kisebb többleteit Bethlen szövegéhez saját értesüléseiből szerezte, vagy más elbeszélő forrásból vehette.³⁴⁾ Igen fontos forrásai Kraussnak különösen az 1657. évi lengyel háborútól kezdődően oklevelek, misszillisek, római-német császároktól, legtöbbnyire erdélyi fejedelmektől és uraktól, német tábornokoktól, oláh vajdáktól, szász városoktól, török szultánoktól, basáktól, továbbá manifesztumok stb. és sok erdélyi országgyűlési akta. Ilyen természetű forrásait gyakran in extenso közli – a magyar nyelvűeket mindig magyarul.³⁵⁾ Buzgón szerzett értesüléseit Krauss próbálja megrostálni, hitelességüket megállapítani, bár nem volt valami helyes kritikai érzéke. Nehéz is volt a halá-

los szenvedélyektől fűtött pártviszályokban, öldöklő török-tatár pusztítás közepette az eseményekről keringő hírek között eligazodni, helyességükről meggyőződni, az egyes aktorok szerepét, felelősségét megállapítani! Krauss például úgy vélte, hogy 1630-ban Eszterházy nádor és a magyar katolikusok gondolkodását, céljait és Erdélyt illető terveit teljesen helyesen ismerte meg azokból az egyes magyar urak ellen intézett gunyos epigrammákból, melyeket Kassán olvasott (és krónikájában szöszörínt közölt), mikor itáliai "peregrinációjából" hazatértében ott az erdélyi követekhez csatlakozott.³⁶⁾ Más természeti kritikátlanság, hogy Krauss elhiszi, miszerint Constantin Postelnik gazdag román ur Nagy Konstantin császártól származik, "welcher Konstantinopel gebauet". (IV., 372.)

De Krauss nemcsak hiszékeny, naiv és felületes, hanem elfogult és pártos is. Hogy Báthory Gábort gyűlöli, Bethlen Gábort viszont igen tiszteli, azt már láttuk. Bethlen megválasztását például ő is a Szent Lélek sugalmazására történnnek tartja. (III., 40., de itt valószínűleg idegen forrást ír át!) De – láttuk már ezt is – helytelen gazdasági intézkedéseket mégis bírálja. Pécsi Simont árulónak mondja már 1620-ban, már Fehérhegy előtt is (1620. nov. 8.)³⁷⁾, mert hogy Ferdinánd császár neki ígérte volna az erdélyi fejedelemséget. Bethlen Jánost vádolja a lengyel katasztrófa utolsó mozzanatának felidézésével, amiért ez visszatartotta volna Török Jánost a szultán visszahívó parancsával II. Rákóczi Györgyhöz siető erdélyi követet. (III., 269., L.: Luknich, A Bethlen cs.) Bánffy Zsigmondról mondja, "wardt gesagt, einen wagen mit Silber beladen nach hause geschickt", a portai adóra behajtott özszegzekből. (1659-ben, III., 377-78.) Nem kiméli Lorántffy Zsuzsannát sem: Mikor az erdélyi rendek a Rákóczi kincseket akarják igénybe venni a tatár rabságban sínylődő véreik kiváltására, és a Fogarason tartózkodó Lorántffy Zsuzsannát e végre kezesül "verarrestieren" készülnek, ez mégis el tud menekülni Patakra: "ihren Mammon an zu beten". (III., 307. és 309.) – Krauss minden haragjának legfőbb tárgya Eszterházy Miklós palatinus, kit az összes akkori háborúk felidézőjének tart. Gyűlöli a katolikusokat, nem szereti a magyarokat sem – ezekben "wanckelhafiges gemüth"-öt és "falschheit"-et vélt felismerhetni – (III., 135.), a székelty megbízhatatlan, szöszegő elemként megveti. De minden német érzése mellett nem bízik a német császárbán sem (III., 78. és IV., 242.), hanem mint már láttuk törökpárti, és az Erdélyben féktelenkedő német katonaságot erősen ostromozza. Általában szeret ítélni, emberekről és eseményekről véleményt mondani. Ezt azonban többnyire óvatosan, diplomatikusan teszi: ha állandóan hangoztatja is, hogy a valóságot kutatja, még ha ez nem is illendő, szókimondásának sokszor gátat vet okosságból, óvatosságból, de olykor érdekből is. Nem egyszer hangoztatja: veritas odium parit, ezért jobb egyet mást elhallgatni.³⁸⁾

Mindezeket tekintetbe kell vennie a modern kutatónak, aki Krauss egyébként értékes, különösen Segesvár történetére elsőrangú kutatót szolgáltató, és olvasmányként is, még az életizű történeti munkákban bővelkedő erdélyi (magyar és szász) történetírás mértékével mérve is különösen lebilincselő művét akarja felhasználni.

Krauss általában az egyes összefüggő eseménysorokat kitűnően gördülő, kerek elbeszéléssé dolgozza össze. Folyamatos előadásában – ezt is már láttuk – ügyesen tudja összeilleszteni az egy időben, de különböző területeken történeteket, és ügyel is a helyes szerkesztésre. Szerkesztése ellen csak azt a már említettem kifogást lehet tenni, hogy annalisztikus (hivatalos városi évkönyvező és egyéb, pl. külföldi jelentésekből vett) egyes elszigetelt adatait minden összefüggés nélkül iktatja be a legszebben gördülő elbeszélésbe. De ez sem történik meg vele túlságosan gyakran.³⁹⁾ Előadása páratlanul eleven, s az olvasó érdeklődését mindig ébren tudja tartani, sőt részvétét is felkelti, sokszor mosolyra késztí színte groteszk kifejezéseivel, fordú-

lataival. Magvas, erőteljes véleménynyilvánításait emberekről eseményekről – párat már idéztem is – ritka megjelenítő erővel tudja előadni, s valóban eléri kitűzött célját: a történeti szereplők "gemüther"-ét fel tudja tárni az olvasó előtt. Ezek a tulajdonságok ugyan nem ritkák a korabeli erdélyi (magyar és szász) történetíróknál, Krauss mégis ritka kivétel közöttük pompás, minden nyersesége és keserősége mellett is egészséges humorával, mely elég gyakran csillan ki előadásából.⁴⁰⁾

E keserű-gunyos humora és nyersesége ellenére Krauss jólelkű, meleg kedélyű, érző szívű ember, ki a legnagyobb részvéttel kíséri honfitársai – elsősorban a szászok – és hazája: Erdély szenvedéseit (Magyarország szinte idegen föld számára), de egyes szereplőit is, ha többjüket keményen elítéli is. Különösen érdekli Krausst egyes emberek, nem is mindig vezető férfiak egyéni sorsa, és keresi a rendkívüli, sőt kalandos, regényes életsorsok alakulását. És annak ellenére, hogy a városlétszűk, vezető társadalmi réteg tagja, s annak érdekeit tartja szem előtt, őszintén együttérzik az "Armutt"-tal, mikor a török-tatár hordák zsarolják, sanyargatják, pedig mi más ez, mint a megvetett "Herr Omnes"? (IV., 46., 48. és IV., 85.) De Krauss csak a politikában nem akar hallani a tömegről, egyébként szíven viseli sorsát.⁴¹⁾

Szívesen részletez Krauss jelentéktelen epizódokat, és anekdotákat is be-bevegyt elbeszélésébe.⁴²⁾

Hátra van még a kérdés, hogy mikor írta Krauss krónikáját. A Dedication-schriftet 1650. december 23-mal keltezte, ennek első sorában azt írja, hogy 1659-ig, sőt azon túl fogja vezetni krónikáját. Fabritius szerint az 1650-et követő években írhatta Krauss az 1630-ig terjedő részt, az 1649. évit már 1662-ben, az 1653. évit 1663-ban, az 1661. évit legkorábban 1665-ben.⁴³⁾

Krauss krónikájának eredeti kézírata fennmaradt, s az erdélyi német ev. superintendentia levéltárában őrzik, – legalábbis 1864-ben még ott őrzötték. (L.: Fabritius i. h. IV. p. XLVII., ki részletesen le is írta.) Ebből adta ki a Verein f. Siebenbürgische Landeskunde a Fontes Rerum Austriacarum I. oszt., III. és IV. kötetében, Karl Fabritius fentebb sokszor idézett nagyértékű bevezető tanulmányával a segesvári történetírásról. (F.R.A., I., IV., pp. I.-LXXXII. 13 darab idevágó melléklettel, u. o., pp. LXXXV.-CIII.)

* * *

Még röviden ki kell térnünk a szász és magyar történetírás összefüggésére.

Az irodalomtörténetírás már rámutatott, hogy a XII.-XIII. század fordulóján Németországban virágzó Spielmann-költészet kétségtelen hatással volt a magyar történetírásra (a hun történet kialakításában). De nincsen még megvilágítva a XV. századi magyar népi történeti költészetnek – mely e korra Thuróczy forrását is képezte – összefüggése a német akkori hasonló természetű költészettel. Tudjuk, hogy Nagy Lajos alatt feldolgoztak Suchenwirt s főképpen Múgeln magyar történeti témákat, s az is ismeretes, hogy V. László idején egy magyar ur elutasítja Beheim Mihály próbálkozásait magyar történeti énekmondással, míg más német énekmondók kitűnő sikereket értek el magyar nemesi udvarokban. Mátyás, ki annyira kedvelte olasz humanisták émeletitő dicsőimnuszait, és bátorította őket ilyenek gyártására, visszautasította német költők hasonló igyekezetét. Sem az 1526 óta beözönlő német "Türkenlitteratur" hatása, illetőleg összefüggése Tinódi költészetével, s általán a magyar történelmi énekekre nincsen felkutatva.⁴⁴⁾ Szintugy az erdélyi szász és magyar történetirodalom összefüggése sincs /részleteiben se/ megvilágítva.

Az azonban kétségtelen, hogy a magyarok és szászok tudtak egymás ezirányu munkálkodásáról, hiszen politikai és gazdasági érintkezés mellett kulturális érintkezés is volt köztük. S ha Jacobinus János, a kolozsvári történetíró és Báthory Zsigmond titkára, majd Székely Mózes kancellárja nem is nevezhető szásznak, s így az, hogy ennek latin nyelvű művét Báthory havasalföldi sikeres hadjáratáról magyar históriás énekké formálták át, nem is nevezhető szász és magyar történetirodalmi kölcsönhatásnak, az kétségtelen, hogy Szamosközy felkérte Weiss Mihályt önéletrajza megírására, amit ez el is készített, Szamosközy pedig forrásul felhasznált, s ugyancsak Szamosközy megküldte írásait – adatgyűjteményének, vagy kész munkájának egy részét – Huet (Süveg, Pileus) Albertnek, a híres nagyszebeni királybírónak. – A kérdés azonban további kutatást: szövegösszehasonlításokat igényel.

Jegyzet:

- 1) L. minderre, Fabritius Karl, Die Schässburger Chroniken d. XVII. Jahrhunderts. Fontes Rerum Austriacarum. I. (Script.), tom. IV., pp. XIII. -XV.
- 2) Fabritius, i. h. p. XXVIII.
- 3) Hat er immer ein fürstlich Gemüth behalten, hat schier mit grösserer Standhaftigkeit die Wiederwürdigkeiten des Glückes als die guten Tage ertragen. (p. 181.)
- 4) Írónk különben Székely Mózesnek tulajdonítja Zsigmond császár állítólagos mondását Nikápolynál a keresztény sereg nyújtotta szép látványra: ha az égbolt lehullana, mi lándzsáinkkal feltartanánk. (p. 170.) – L.: Thuróczy, Chron. Hung., pars IV., c. VIII., Schwandtner, Script. (8°) p. 364.
- 5) Szekfü, Szamosközy, p. 71. és 1. jegyz., és Makoldy Sándor, Bojti Veres Gáspár N. Károly, 1904. p. 16.
- 6) L.: Kemény, Deutsche Fundgruben, I., p. 226. Kevéssel előbb "Medwischer Annales"-re is hivatkozott. u. o.
- 7) Fabritius, i. h. p. LXX.
- 8) Tom. III., p. 5. és IV., p. 180.
- 9) Fabritius, i. h., pp. XLVI. -XLVII. és LVII. -LVIII.
- 10) Fabritius, i. h., tom. IV., pp. L. és 132. jegyz., és tom. III., p. 5.
- 11) i. h., tom. III., p. 1. és tom. IV., p. L.
- 12) L.: i. h., tom. III., p. 1. első mondat, és tom. III., p. 221.: 1654-ben egész Európa minden állama harcban áll egymással, de Krauss "meinem proposito" szerint mindennek leírását "anderen zulasse", s magam "verbleibe in vnserer Continuation." L. még: t. III., p. 246. is.
- 13) Tom. IV., p. 359.
- 14) Tom. III., pp. 177-178.
- 15) Idézi Matthaeus Lungviti Drelfacher Lorbeerkrantzát, meg az Arma Svecica-t. (tom. III., p. 82. L. még: tom. IV., p. III. és 147.)

- 16) Cicero, Liber de rebus gestis.
- 17) Strabo, Liber.X., Polybius Liber 12., Josephus Liber contra Appianum, és Strabo Liber 2.
- 18) "In solcher ferner betrachtung demnach ... etwass gemeinen nutz zu gut zu schreiben Ursache gegeben worden, hab ich auch auf dass aller unterthenigst vndt möglichst ihn" (Krauss mindig így írja az "in" praepositiot!!) "diesem gantzen werk u. Continuation ihn Verzeichnung mancherlei geschichten, so sich in vnserem Vatterlandt" (Erdély) "vndt benachbahrten ländern Gott geklaget zu getragen, nicht anders gesetzet noch geschriebe denn nur dass jenige, wass sich der Wahrheit gemess gezeiget, vndt wass ich zu vor von glaubwürdigen vndt zwar nicht geringen perschonen, so eines theils selbst persönlich erfahren u. dabey gewesen, vndt eines theils auch gewisse nachrichtung davon gehabt, ist censiret vndt approbiret worden." Dedicationschrift., F.R.A. I. oszt., II. köt., pp.2-3.
- 19) E szerkesztési elveit különben munkájában sikerrel alkalmazta. Pl. tom.IV., p.108., 139., 142., 145., 262., 324., 387.
- 20) "Gleich wie die ... Acker die Hattert (!) Stein fein von ein ander scheiden ... also lassen auch die geschichten vndt res gestae nicht zu, dass die Zelten vndt glorwürdigsten thaten, vermengert vndt zerrüttet werden, sondern theillen fein eine beschwerliche Zeit von der andern vndt erzehlen alles fein ordentlich (was sich hin vndt wieder zugetragen) nach einander, damit also der Zesser nicht turbiret, sondern vill mehr delectiret vndt erlustiget werde." Tom.III., p.4.
- 21) Stellen vns die bildnisse der alten, wie ein gemälde vor augen, eröffnen derer gemüther (!!) machen den Verzagten einen Harten vndt hoffnung, stärke die klügeligen, richten die bedrängten vndt betrüben auff, vnterrichten die vnwissenden, vndt reitzen lederman zu allerhandt tapferen vndt löblichen thaten, Summa, sie wissen dem Lesser was er thun oder lassen, fliehen oder meiden soll, sie wissen was die frommen für belohnungen, die bössen aber vndt Tyranen von ihren lastern für straffen zu gewarten haben, sie stärke die Prudentiam vndt Fürsichtigkeit, vndt lehren wie man weisslig vndt klüglich handelín soll ihn allen sachen, vndt machen einen Unterschied zwischen gutten vndt bössen, zwischen gerechten vndt Ungerechten, Vntterscheiden die tapferen von den Verzagten, die standhaftigen von denen Unbeständigen, danenhero, wie gemeldt, derweill die geschichten vndt historien grossen nutz, vndt neyen vnerfahrenen Ambdsperschonen, ihn allen Policeyen grosse erfahrenheit vndt experiens bringen... (l.h., tom.III., p.4.)
- 22) Tom.III., p.180. - L. még Tom.IV., p.9. is.
- 23) Nullum violentum diuturnum: Isten sohasem szerette és mindig megdöntötte a rebellókat és rebelliseket. (Tom.III., p.165.) - Isten mindig megvédi az "Obrigkeitet", ha az hivatását híven teljesíti, pl. a pestis elfojtásában buzgalkodó segesvári hivatalnokokat a pestistől. (Tom.IV., p.194.) - A lengyelországi katasztrófát és következményeit okozta a fejedelem és a magyar nemesség Übermuth, Pracht, vndt hoffart verursacht hat, welche eine Sünde vber die andere begingen, biss sie endtlig Gott stürzte... (Tom.IV., pp.32-33.) - Isten maga kormányozza az emberek lelkét, mely végső mozgatója a földi törtéetésnek: Gott verschuf aber, dass des Fürsten Kemény hertz vndt muht wider aller General anhalten, dermassen gebundten wardt ... hogy nagy hibákat követett el a hadvezetésben, ami vereségét és halálát okozta. (Tom.IV., p.236.) Kemény veresége "fuit poena peccati, bella

enim injusta plerumque tristes, flebiles et funestos eventus solent habere (erkölcsi törvény érvényesülése). Dermassen strafft Gott aller Potentaten Hochmuth vndt unnöthige Kriege. (Tom.IV., p.242.) – L.még Tom.IV., p.72., vagy: IV.,386. – Azt kívánja, hogy "der liebe Gott alle rebellen vndt widersinnige Vnterhertanen, so sich ihrer Obrigkeit zu widersetzen anmassen, bekehren undt auff den rechten weg bringen wolle". (Tom.IV. p.9.) – L.még: Tom.III., pp.16-22., 38., 39., 40., 136 (jó borév), 165., 179. – Mikor az elmenekült nagyszebeniek Báthory Gábor bukása után visszatérnek városukba, látják annak pusztulását, "welches alles der liebe Gott vmb der Sünden willen veber diese Stadt ergehen lassen, vndt mit... straffen... wollen, vndt derselbige gerechte Gott so da zumahlen der Sünden wegen sein Volck heimbesucht, lebt noch vndt hat noch vill dergleichen straffen... ihm Vorrath"... (Tom.III., p.45.), s nem lenne csoda, ha Isten ujabban megint ilyen büntetéseket küldene ránk, folytatja Krauss már a korabeli egész Erdélyre gondolva, mert "alle laster ihn allen Ständen, alss Hoffart, Pracht, Vbermuth, Geitz, hass, neidt, hurerey, fressen vndt Sauffen, vndt erkaltung der liebe dess nechsten, ihn vollem schwung gehen, dermassen, dass ess höher nicht kommen kann", s ha Isten meg nem könyörül rajtunk, még nagyobb szerencsétlenség is érhet minket. (Tom.III., pp.45-46.) Ezért imádkozzunk és vezekeljünk, hiszen a nagyszebeniek a zsarnoknak, Báthory Gábornak "den bauch entzwei gebetet", teszi hozzá az ő nyers-keserű humorával a komoly és szent dolgokhoz. Várad is bűneink miatt jutott török kézre. (Tom.IV., p.113-114.) A földi szerencsétlenségeket, Isten büntetését bejelentő, ill. okozó előjelek: az 1654. aug.12. teljes napfogyatkozás, welches operation vndt wirkung viel jahr hernach grosse Vnglück... causieret Erdélyben. (Tom.III., p.226.) 1664.jan. 2-án szörnyű üstökös tűnt fel Németországban és az osztrák örökös tartományokban, "welche zweiffelsohne desselbigen Jahres vngerländ. Krieg verursachet haben". (Tom.IV., p.371.) – Az 1657-től 1660-ig Erdélyt sújtott szerencsétlenségek előjele sáskajárás és árvizek: "Diese Vngezieffer eine gewisse Straff des Herrn gewesen vndt gewisse Kennzeichen" a török-tatár betörésnek, mert ez is, az is kelet felől tört hazánkra. (Tom.III., pp.178-179.)

- 24) X.Károly ezt veti Rákóczi szemére: "du nicht ein rechter Fürst vndt ihr Herr bist, sondern sie deine Fürsten vndt Herrn sein vndt tanzten musst wie sie dir pfeiffen, welches vns aber vor dissal zu grossen schaden, vndt dir zum nachtheil geschleht." (III., 272.) Tudjuk, ez időben a svéd királyság hatalmas erővel építi ki a teljes fejedelmi abszolútizmust, és X.Károlyt meglephette Rákóczi örökös ingadozása, tanácsosai beleegyezésére hivatkozása. Viszont a katasztrófa bekövetkezése után az erdélyi nemesség minden felelősséget Rákóczira hárított át.
- 25) A segesvári Hundertmänner (nép képviselői) elhatározzák, hogy a porta és II.Rákóczi György közül ahhoz állanak, aki felülmarad: "den aussgang zu sehen, welcher das Feldt behalten würde, an den sollte man halten"... (tom.IV., p.33.) – Kemény veresége után a segesvári nép, mely eddig Rákóczi-, Kemény és császárszár (német-) párti volt, átáll a törökhöz: "unsere bürger, welche allezeit gut Rakoczisch vndt Röm. Keyssers waren... wollte nicht mehr von den teutschen wissen, sondern hielten mit den Türcken." (Tom.IV., p.242.)
- 26) "Entweder unsere nachlässigkeit, oder auch vnsserer vndt des landes Vngerlandts Zwiethragt vnd Vneinigkeit wegen so liederlig versehen vndt verloren worden, welche auch vnssere Sünden ihn gemeinen gleich woll solches alles verursachët, da doch zwar der Palatinus Veseleni Ferenz vndt General Zusa" (Souches), "welche mit zimlicher Macht vndt Röm. Keysserlicher Armee bei dem Dorfe Rakomoz auff der

Tissa gelegen, diese Vestung auss zulassung vndt hilff Gott woll hette entsetzen vndt die belagerung verhindern kennen, wenn sie anders die alte rach, so sie vber Subenburgen lange Zeit her getragen, darzu gelassen hette. (Tom.IV., pp.113-114.)

- 27) L.: a fenti idézetet, tom.IV., pp.32-33. és III., pp.45-46. Már I.Rákóczi György lengyel királyságra tör, ami II.Rákóczi Györgyöt és vele Erdélyt katasztrófába sodorta: "O du leidiger Ehrgeiz, der du dermassen verblendest vndt zu grosser thorheiten bewegst." (Tom.III., p.174.) "Trunkenheit ein nicht geringes laster" ha II.Rákóczi György nem issza le magát a tatár kán követének adott ebéden, akkor nem bánt volna velük oly gőgösen, sértően, gunyosan, s akkor talán nem következtet volna be a tatár bosszu: az erdélyi sereg fogságba hurcolása. (Tom.III., p.246.) - Rákóczi gőgösen visszautasította Wesselényi és Homonnai tanácsait is: ne menjen Lengyelországba (tom.III., pp.262.) és elbizta magát, hogy neki van a legerősebb hadserege. (III., p.254.) Krauss szereplői jelleméből, lelki összetételéből következteti ki, hogy azok miért cselekszenek úgy, ahogyan cselekednek, s ezzel a történetet irányítják: I.Rákóczi György nem engedelmeskedik a török parancsoknak (1636-ban), s nem fog fegyvert a lengyelek ellen, mert "ein friedliebender Herr war." (Tom.III., p.116.) - Máshol menti I.Rákóczi Györgyöt, hogy nem "privat Affect" miatt lépett fel a császár ellen (1644-ben), hanem "vielen injurien u. Calumpnien" miatt, s mert Torstenson rábirta. (Tom.III., p.139.) - Mansfeld, a harmincéves háború kiváló hadvezére visszavonul a háborútól, vitás, mondja Krauss, az "Vrsach", hogy ezt miért tette, de "wird gesagt, dass ehr" (= er) "des Kriegs müht, vnd seines Lebens sat gewesen". (Tom.III., p.80.) - I.Rákóczi György kihasználja a segesvári consul (bíró) nehéz helyzetét: ez ui. fél tőle, amiért 1636-ban felgyújtotta I.Rákóczi György majorságát, melyet Segesvár mellett juhait őrzésére emelt, s ezért ráveszi a segesváriakat, hogy Rákóczinak felelküdjenek. (III., 127.) - Eszterházy Miklós palatinus I.Rákóczi György legnagyobb ellensége, s ő az oka minden Erdély és Magyarország közötti háboruságnak. (III., p.156.) Kemény János "von Natur ein zachhafter u. sein glück nicht verstehender herr gewesen, vndt dadurch allen seinen sachen einen unglücklichen Ausgang gewelssaget haben." (IV., 234.)
- 28) Bethlen 1619-ben sok Morvában és Felsőmagyarországon zsákmányolt lovat hozott magával, azokat szétosztotta az erdélyi parasztok között s cserébe elvette ökreiket, hogy ezeket aztán jókora nyereséggel eladja, Bécsbe pénzen, Velencébe pedig értékes kárpitokért. (III.55.) Folytatott Bethlen jövedelmező viasz-méz-higany cserekereskedelmet is Velencébe, luxuscikkekért, amiről Kraussot velencei tartózkodása alatt Daniel Nys, Bethlen holland származású itáliai faktora tájékoztatta. (u.o. 56.)
- 29) Mindjárt az 1611. évi nagyszebeni véres-gyászos eseményeknél, hiszen Báthory Gábor garázdálkodásával voltak a négyéves gyermek legrégibb, borzalmas emlékei (mein lengst gedächtniss) (III., 16. L. még az argyesi szász papról, III., 12.) A lengyel háború utáni országgyűlésekről (1657-58.) mint segesvári követ személyes élmények és tevékenység alapján számol be. (III., 315. és 340. stb.) - Itáliából hazatérteben, 1630. júliusában, - ezt is már láttuk - Kassán csatlakozott az ott Eszterházyval tárgyaló erdélyi követekhez, e béketárgyalásokról ezektől értesült: "mir denn der Verlauff dieser geschichten woll bekannt gewesen." (III., 107.) - Az 1645. évi szebeni "tumultusról" szólva a szebeni alsóbb néprétegek felkeléséről méltatlan papjuk ellen, melyet Krauss elég részletesen, lapokon keresztül írt le - bizonyára igen foglalkoztatták e dolgok az akkori szász közvéleményt - megmondja, hogy e szégyenletes dolgokat nem bosszúból írta meg - talán neheztelt

valamiért szülővárosára?? – hanem, mert maga hallotta a lelkész mentegetőző prédikációját a templomban, s maga látta a szebeni városházán az ajándékokat, melyekkel az magát megvesztegetni engedte. (III., 166.) Krauss természetesen elítéli a papot, kit egyébként tanult, művelt, sőt "würdig" embernek tartott, de azért: "Kann jemand solche facta loben, ich weiss nicht, ich zwar kann sie nicht loben." (u.o.)

- 30) Érsekújvár vesztéről 1663. szeptember 26.: "diese ist nun die wahre beschreibung der belagerung Neyheissel leidiger auszug, wie unss derselbe von glaubwürdiger undt dabei gewessenen beschreibern zu Händen geschickt worden." (IV., 359.), majd ugyanezen eseményről, és Zrinyi a költő dicsőséges 1663-4. évi hadjáratáról: "Dieses sein demnach, grosse, günstige lesser, die geschichten so von den Neyheisselischen belagerung vndt einnahme fort biss ihn" (= in) "diese 1664. Jahr ergangen, vndt wie ich diejenige (nicht mit geringen Vnkosten) auss Wien her glaubwürdig haben kennen dergestalt ist von mir beschreiben diss eingebracht. (IV., 387.)
- 31) Fabritius, l.h., IV., pp.LII.-LV.
- 32) Krauss, III., p.174. és Bethlen l.könyve, 1789. kiadás, p.25.
- 33) IV. Murád meghalt 1640. február 9-én, utána öccse, Ibrahim következett 1640-től 1648-ig, ez után ennek fia, IV. Mohamed (1648-1687.).
- 34) Összehasonlítotam a két író még egy jellemző helyét 1663-ból: Krauss IV., p. 290. is Bethlen szövegét követi (Bethlen l.h., p.362.), itt is beleiktatja Kucsuk Mehmet szemrehányását Apaffy ellen, ki erre lemondással fenyegetőzik, majd magyar és török urak közbenjárására kibékülnek. Mindez hiányzik Bethlennél, de az epizód befejezte után Krauss megint folytatja Bethlen szövege átirását.
- 35) Pl.: III., 274-80., 309-15., a IV. -ben is sokhelyütt.
- 36) Derweill wir aus kekenwertigen schmachschreiben hören... wass sinnes der Palatinus und Keysserischen neben der Reformation (az erdélyi és szepesi szászok a katolikus restaurációt nevezik "Reformationnak"! L. a Lőcsei krónikát is!) mit Siebnbürgen gewesen, hogy Munkácsot is kívánják stb. (III. 101.)
- 37) III., 58-59. Pedig erről csak 1621 után lehet szó, a hainburgi tárgyalások után. (L.: Szilágyi M.N.T., VI., 304. és Szekfü, Bethlen, 134.)
- 38) Pl. Velencében becsülik az idegent, nem úgy mint nálunk, hol gyűlölik és üldözik. "Ehrlich ist es zwar nicht davon zu schreiben, doch weil ihn" (= in) "den geschicht-ten die wahrheit meisterin sein muss, müssen solches auch andere mit mir be-kennen." (III., 58.) – Jellemző a nagyszebeni ev. lelkész már fentebb érintett esete, melyet nem mond el minden részletében, mert ha kiderül az egész igazság, ez még rosszabb benyomást tett volna és I. Rákóczi György fejedelem Szebennel igen nagy büntetéspénzt fizettetett volna. (III., 167. 1646.) – Vagy: Segesvár jól fel volt készülve a háborúra, ostromra, nem úgy mint más szász városok, "sed ille lingua, calamum cohibe, veritas enim odium parit." (III., 195.) L. még III., 57., 58. is.
- 39) Ilyenek: Miután 1629-ben szépen elparentálta Bethlent, ki pártfogója volt, s kit egyébként is nagyon tisztelt, minden átmenet nélkül beírja krónikájába: Die 28. Novembris villámcsapás éri a nagyszebeni templomtornyot és nagy kárt tesz benne. "Pázmán Peter wirdt zum Cardinal gemacht." (III., 84. Érdekes, hogy a kato-

likusokat ugyan nagyon gyűlöli, de Pázmány Péter ellen egy rossz szava sincs, ezen az eseten kívül még megemlíti, hogy Nagyszombatban egyetemet alapított). – L. még III., 58., 117-119., 219., 267., 333., 380; IV., 192., 203., 258., 286. többnyire elemi csapásokról, természeti, időjárásí rendellenességekről, s ezek következményeiről a termésre, pestisről stb.

- 40) Luther keserű és gőgös, de igen magvas gunynevével illeti a "vulgust": a már többször említettem "Herr Omnes"-szel. Egy más, még keserűbb terminusa is van. S ez már az ő alkotása. II. Rákóczi György maga is "ördöglelkűnek" nevezte magyarországi (hajdu) katonáit, kik ellen valamennyi korabeli magyar és erdélyi történetíró a legelkeseredettebben panaszkodik. Krauss egy helyt ír ezekről: "Rákóczi ... mit 17 Fahnen Vngerlendischen eördeglelkigen Kriegsgurgelln vndt reuberischen Volk." (IV., 35.), s általában ezeket egyszerűen csak "die ördögleku"-nek nevezi krónikájának német szövegében. Báthory Gáborról mondott nyers kiszólását már idéztem. (III., 45.) IV. Murád szultánról: "Ist verreckt vndt zu seinem Mahomet gefahren nach Mecca." (III., 134.) Valamicskével szelidebb Lorántffy Zsuzsannáról való kiszólása. A szélhámos Rehner János nem fejedelmi személy, hanem "Pfeffersack und Krämer." (III., 54.)
- 41) A jelentéktelen Brandenburgi Katalin életét aránytalanul hosszan meséli el még azon túl is, hogy Erdélyt elhagyta, s abból erkölcsi tanulságot is von le: az "unmässiges Leben" még a fejedelmi nőt is koldusbotra juttathatja. De, mondja maga is, "genug von dieser Materj". (III., 108.) – L. még az előbb említett Rehner János szebeni consul (bíró) bécsi kalandjának nagy részletezését (III., 47-54.), ki Bethlen követeként 1615-ben járt Bécsben s az udvarnál fejedelmi személyiségnek adta ki magát, hogy az erdélyi fejedelemséget a császár támogatásával elnyerhesse. Eleinte sikertült az udvart megtéveszteni, amíg ki nem derült, hogy egyáltalában nem fejedelmi személyiség, hanem, mint idéztem, "ein Pfeffersack und Krämer." (III., 54.) – L. továbbá Sentemire vajda "oder Lerder" kalandorságáról. (III., 113-114.)
- 42) Bethlen Jánosné szolgálját Segesvárott elfogják a "Rakoczysch" polgárok, ebből "tumultus" kerekedik. (IV., 4-5.) – Rémhistóriák: Homonnal György megmérgezéséről, melyet már említettem (IV., 64.), vagy Gusztáv Adolf svéd király "Sperreuter"-éről, ki urát meggyilkolta volna (III., 110-111.), a Máté oláh vajdát megmérgező borbély-seborvosról, és II. Rákóczi György által hozzá küldött becsületes német seborvos helyes gyógykezeléséről. (III., 208-209.) – Mulatságosnak szánt epizód, ahogy két katolikus papot, kik egy Pálffy birtokhoz tartozó falu evangélikus templomát át akarják venni, a falusi asszonyok kikergetnek a faluból (1646-ban, III., 170.).
- 43) I. h., IV., pp. LII. és LIV. Valóban: Bethlen Gáborról elmondja, hogy ez gyönyörű kárpitokat hozatott Velencéből, melyek ma is borítják a gyulafejérvári palota falait (III., 55.), pedig ezt 1658-ban a tatárok elpusztították, felégették, tehát Krauss ezt csak ezelőtt írhatta. 1644-ben hivatkozik 1660-ra (III., 157.), 1649-ben 1662-re. (III., 179.)
- 44) Pukánszky: Gesch. d. dtschen Schrifttums in Ung. Münster/Westf. 1931, pp. 97-98. és 207. – Horváth: Reformáció, 199-200. kétségbevonja a német hatást Tinódi "ujságoló" énekeire.

Fröllich Dávid

A magyarországi német történetírás uttörője, a hazai német humanizmus talajából kinőtt naiv polyhistoria legnagyobb képviselője. A humanizmus historiai-filológiai örökségét követte, mikor célul tűzte ki, hogy a Kárpátokban lakó németiség történetét kikutatja.¹⁾

Késmárki származásu ember, született 1600-ban; Frankfurt an der Oderben mathematicussá képezte ki magát. 1630-ban hazajött, s a késmárki gimnázium rektora lett. Európai hírnű tudós volt, klt III. Ferdinánd császár és király udvari mathematicusává nevezett ki. Meghalt 1648-ban Késmárkon.

A magyar történetírás történetét csak másodsorban érdekli, hiszen nem magyar talajból nőtt ki. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül e téma tárgyalásánál, mert mégiscsak magyarországi ember, aki magyarországi és magyar történeti problémával foglalkozott, egy általános magyar történetet írt "Neue ungarische Chronic" címen, melynek azonban csak bevezető kötete maradt ránk: "Der Vralte Deutsch-Vngerische, Zipserische vnd Siebenbürgische Landszmann, dasz ist Vorläuffer Der Newen Vng. Chronic" (Lőcse, 1641. R.M.K., II., 576.), maga a chronica elveszett.

Fröllichet, mint ezt a Landszmann Lippay György akkor egri püspökhöz intézett ajánlásában maga elmondja, az "antiquitas" iránti csodálata és hazaszeretete /mely a hazája multjának felderítésében nyilvánult/ vitte történetírásra. Mind az antiquitas csodálatát, mind a hazaszeretetet a természet oltotta be a nemesebben gondolkodó emberek lelkébe, vallja. Hazaszeretete ösztökelte munkája megírására, viszont ez elé elég nagy nehézséget gördített az a körülmény, hogy az e témához felhasználható anyag igen kicsi és elégtelen. Hiszen, mondja, őseink derekasan éltek és cselekedtek, de elmulasztották feljegyezni derék tetteiket, sok feljegyzést meg elpusztított a török, tatár, huszita és - huszár (= hajdu)! Ezért más népek előtt műveletleneknek tűnünk fel. De meg vannak, akik irigységből könyvtárakban és levéltárakban elzárva tartják a régi korok felkutatására használható anyagot. Ez akadályokat azonban elhárította Fröllich hazaszeretete, és mégis megírta magyar krónikáját, hogy legalább az a kevés, ami még megmaradt és felkutatható volt a régi idők történetére, ne merüljön feledésbe. E Landszmannban, egyedül fennmaradt történeti művében - a Bél által készített latin fordítás Prodromusnak nevezi - Fröllich a Magyarországot lakó és valaha lakott népek eredetét és vándorlásait kutatja, elsősorban természetesen a németekét, hogy azokat mintegy tükörben bemutathassa. (Ajánlás Lippayhoz.) Fröllich valóban a legelső eredetelig megy vissza: elbeszélését az első emberpárnak a paradicsomból való kiűzésével kezdi, majd vázolja - a biblia alapján - az emberek szétterjedését a vízözön után, s azután rátér a germán népek vándorlásaira, ebben főtárgyára, a Magyarországon valaha lakott germán népekre. Ugy véli, ezek gepida, illetőleg gót ágainak maradványai az ő korában a Szepességet és Erdélyt lakó németek. Az erdélyi szászokról ugyan, mondja, némely író (Igy Bonfini is) azt véli, hogy azokat Nagy Károly telepítette oda be. De, véli Fröllich, Nagy Károly e területeket sohasem látta,

s ezt a feltevést éppugy nem lehet bebizonyítani, mint a szászok eredetéről szóló másik verziót, hogy t. i. azok ama bizonyos patkányfogó által Hamelnből elcsalt, s Erdélybe vetődött fiuk utódai lennének, kik 1282-ben jöttek volna ide. Más kifogásolni valót ezen a mesén nem talál. De még Bél Mátyás sem.²⁾

Aml a szepesi németeket illeti, Fröllich azért véli ezeket a gepidák leszármazottainak, mert ez a leszármaztatás a legrégibb, s ezt fogadja el minden hitelt érdemlő író, noha "vulgo absurda videatur".³⁾

A Dunamenti németek (Sopron, Győr, Komárom, Buda stb.) a római Legio X. Germanica maradványai. A Buda név Badenből származik, hiszen itten is vannak fürdők! Wesprem = Weisprunn. (u. o.) A bányavárosi németek (Beszterce-, Körmöc-, Selmechánya lakói) meissenai bányászok utódai, kiket a bányák művelésére telepítették ide. Hogy mikor, nem mondja.

A dákok Erdély germán lakói, kiket a rómalak leigáztak, míg a Traján által betelepített római colonusok maradványai a románok (p. 399.)

Igy megoldani vélte Fröllich a maga elé tűzött egyik problémát, hogy t. i. mely germán népek voltak Pannonia és Trassylvania (Dácia) első germán (német) lakói. E feltevéseit elfogadták Hain löcsei krónikás, s a két XVII. századi tudományosan képzett erdélyi szász történetíró is: Tröster és Töppelt. E téren tehát Fröllich utóró és alapvető munkát végzett, ha eredményei mai mértékkel mérve nem is helytállóak. Ezzel nem elégedve meg, azt is kutatja, hogy mely népek lakták e területeket az első germán települők előtt, velük együtt, s melyek jöttek be még utánuk is. Mert, mint mondja, el akarja kerülni azt a hibát, amiben még doctissimí is beleesnek, hogy t. i. mindenki a maga nemzetét tekinti autochthonnak. Lazius (és Bertius) véleményét követve úgy véli, hogy Pannonia első lakói azok a "paeonok" voltak, kiket Herodotos és Pausanias is emlitenek. Tehát egyfelől a legrégibb írók adatait veszi át, másfelől a korában legnagyobb tekintélyeknek elismert modern írók véleményeit fogadja el. A "paeon" népnév görög szó lévén, úgy véli, görögnek kellett lennie a népnek is, mely azt viselte. A paeonokra germán népek következtek, kik összekeveredtek a görögökkel, s nyelvük is görög-germán keverék nyelv lett. De lakták e területeket zsidók is, már a vízözön előtt és után is. Majd rómalak hódítják meg Pannoniát és Dáciát, utánuk jönnek a szlávok, Fröllich szerint már Caracalla alatt. Heraclius idején a szlávok aztán északra húzódtak volna, s az ott talált németekkel keveredve alkották Szepes, Sáros, Gömör, Liptó, Árva, Turóc, Trencsén megyék XVII. századi lakóinak őseit. Innen még északabbra vándorolva a szlávok elárasztják Cseh-, Morva-, Lengyelországot egész a Balti tengerig. A bulgárok Justinus alatt jöttek be, mondja Fröllich, a székelyek a hunok maradványai, kik 300 évig éltek Pannoniába, s onnan mentek át Erdélybe.

Végül a hunok és magyarok eredetét is érinti. A Hungari és Hungaria nevek a hun névből származnak. A hunok ázsiai Scythiából jöttek be előbb Dáciába Balambér alatt, majd legyőzve a római őrsegeket, Attila meghódította Pannoniát is. Fröllich itt is Lazlust követi, s a mesék birodalmába utalja a Jordanesre alapított és Thuróczy és Bonfini által hirdetett magyar-hun eredetmondát a csodaszarvasról és a magyar honfoglalás mondját Árpádról és a Szvatopluktól történt földvásárlásról. (p. 406.) - Az avarok honnan jöttek, kétséges. A magyarok Hungari nevét némelyek, mondja, a hun (föld) és Juhria (ország) nevek egyesítéséből eredeztetik. Fröllich ezt elveti, mert a hunok nevüket nem hazájuk nevéből nyerték, hiszen sehol sincsen Hunnia nevű föld. Hogy a hun népnév honnan származik, azt Fröllich nem tudja eldönteni: vagy Hun nevű vezéruktól, véli, vagy a horvátországi Unna folyótól (p. 407.) A Landsmann befejezéséül aztán felsorolja még Fröllich az elnevezéseket, melyekkel a külföldi írók a magyarokat a legkülönbözőbb korokban jelölték.

Utóhangul levonja a történeti fejtegetéseiből adódni látszó vallási, erkölcsi és filozófiai következtetéseket. Mennyi sorsfordulat, változás sujtotta Pannoniát. A szerencse golyóbsként játszott vele, mikor a legkülönbözőbb népeknek tette hazájává. Népeknek ez ide-oda vetődését, vándorlását mérlegelve, mondja Fröllich, kitűnik az emberi dolgok nagy állandótlansága és hiábavalósága, amiből meg kell tanulnunk, hogy az élet minden válságát, csapását bátran, állhatatosan, türelemmel viseljük, mert hiszen az élet csak vándorlás, a földön nincsen semmi állandó állam vagy hely, sőt: a mi országunk a mennyekben van, s oda kell törekednünk.

Fröllich csak vázlatát adta különböző népek vándorlásainak, mint ő hitte, a világ teremtetésétől a magyarok honfoglalásáig. És csak egy szempontból nézte azt: a magyarországi népek eredete és vándorlása szempontjából. Igen sok, legkülönbözőbb kori írók munkáját nézte át, összegyűjtve belőlük, amit a magyarországi népekről kiolvashatni vélt. E meglehetősen terjedelmes anyagot aztán ügyesen csoportosította, időrend, népek, területek szerint feldolgozta. Forrásanyagán bizonyos kritikát is igyekezett gyakorolni. Általában a legjobbnak, leghitelesebbnek vélt írók véleményét fogadja el: ezek egybehangzása elég volt ahhoz, hogy egy tényt valónak tekintsen (ab omnibus fide dignis scriptoribus adprobatur, p. 397.), ellentmondásaikat azonban nem tudta egyeztetni, belőlük a helyeset kiválasztani. Bár tudja, hogy a legrégebb, legeredetibb forrásokig kellene lehatolnia, a humanista történetkutatás e nagy vívmánya nem maradt előtte ismeretlen, mégis egyenértékű tanu előtté az ókori történetre Herodotos, Thucydides, vagy a XVI. századi Lazius. Sőt, a modern tekintélyes író mintha többre becsülné az egykoruaknál. Mégis a saját kora állapotaira, bizonyára eseményeire vonatkozó adatokat is hiteles szemtanuk vallomásaival igyekszik ellenőrizni. S éppen az előbb említett, s általa oly nagyrabecsült Lazius az, kinek abbéli adatát, hogy a Vaskapu melletti Traján-féle Dunahíd maradványai még akkor is láthatók voltak, kétségbe vonja, mert ezt sem újabb történetírókból, sem mostani utazóktól nem tudta kétségtelenül megállapítani. (p. 399.)

Tehát olykor Fröllich rátalált helyes kritikai eljárásokra, sőt felcsillannak előtte helyes kritikai elvek is.⁴⁾

Fröllich szakít a magyar történet krónikás hagyományával, legalábbis a magyarok eredettörténetére. Persze nem tudjuk, hogy későbbi magyar történetében is függetlenül tudta-e magát a magyar krónikáktól. De az őstörténetet új keretekbe illesztette, s ha nem is volt kifejezetten szász sovíniszta – megengedte, hogy a németek nem autochthon lakói Pannoniának –, sőt helytelenítette az ilyen sovíniszta tulzásokot, mégis ő elsősorban a németek szempontjaiból dolgozta fel Pannónia őstörténetét.

De leszakította magát Fröllich a szepességi-lőcsei-krónikásoktól: Sperfogel és követői, a Lőcsei Krónika 1641. előtti íróitól is. Ez a történetírás nem volt az izlése szerint való. Haint, a lőcsei laikus krónikások legjelentékenyebb alakját ugyan erősen befolyásolta, de az ő iskolája mégis más irányú: nem a helyi évkönyvezés az a műfaj, mely a Fröllich által felvetett kérdéseket tovább vihetné. Fröllich követői, hozzá hasonlóan, tudományosan képzett történetírók, az erdélyi Tröster és Töppelt voltak.⁵⁾

Fröllich művét theologiai szempontoktól mentesen dolgozta ki. Pedig ezek akkor a történetíráson külföldön is uralkodnak. A bibliát is csak hiteles forrásnak tekintik, s ha zárófejezetében, melyet már ismertettem, vallás erkölcsi tanulságokat von le a történeti sorsfordulatokból, magában a történetben sehol sem lát más történetformáló tényezőt, mint az embert. Vallásos lelke keresi az égi államot, mert a földön úgy sincsen embernek maradása, de a történetből magából nem érez ki az ember akaratán fölötti, transcendentális erőket: történet szemlélete realisztikus. Fröllich harmonikus, kiegyensúlyozott lélek, aki bár maga is megdöbben az őstörténet kegyetlen

sorscsapásaitól, higgadtan, józanul szemléli a történetet, ítéletét minden szenvedélyesség nélkül alkotja meg, azokról is, kikről úgy véli, hogy irigységből akadályozták munkáját. Kiengesztelődésre mindig hajló lelkével ezekről is reméli, hogy jobb belátásra térnek.

Kiadások: Der Vralte Deutsch-Vngerische, Zipserische vnd Siebenbürgische Landszmann dasz ist Vorläuffer Der Newen Vng. Chronic. Lőcse, 1641. (R.M.K. II., 576.) - Latin fordítása Bél Mátyástól, Adparatus, I., pp. 381-408. Prodromus Maioris Chronici Hungariae címen. Jelen munkámban ezt idézem.

Irodalom: Szekfü, A szász történetírás. Magyarságtudomány, 1943. - Pukánszky, G.d.d.Sch.I.U. pp. 383-386.

Jegyzet:

- 1) L.: Pukánszky, G.d.d.Sch.I.U., p.383.
- 2) L.: Bél, Adparatus, I., p.395. és nota x/. Látni fogjuk, hogy Töppelt Lőrinc, Fröllich egyik követője legalább az időrendet vonultatja fel a hamelni mese ellen.
- 3) L.: Bél, Adparatus, I., p.397. Fröllich Szepesség nevét következőképp származtatja le: Gepidia, Gepulsa, Chepusia, Sepuslum, most Zepuslum, Cepuslum, Scepuslum, vel Szepuslum. (p. 396.) Ezt az etimológiát átvette Hain is.
- 4) A szepesi németeknek a gepidáktól való leszármaztatását azért fogadja el, mert ez a "notio antiquissima ea est verissimaque". (p. 397.) Még fontosabb: Cavendum est, ne recoctis Berosi illius, aliorumque id genus fabulis alia vetustiora certioraque fundamenta sacrarum litterarum postponantur. (p.402.) Most már mellékes, hogy az emberiség történetére a bibliát tartja a legrégebb és leghitelesebb forrásnak, itt csak az elv felismerése a fontos. Elveti a Nagy Sándornak tulajdonított oklevél-koholmányt is. Ezt a furcsa kitalálást, mely különben a mi Révay Péterünket, Pethő Gergelyünket és a horvát Ráttkay Györgyöt is megtévesztette, kik azonban nem voltak képzett történetkutatók, Fröllich azzal a megokolással veti el, hogy Martinus Cromerus (a lengyelek nagy humanista történetírója, 1512-1589) már megcáfolta azt, kimutatván, hogy az ott szereplő "szláv" népnév nem hogy Nagy Sándor korában nem ismeretes, hanem csak Justinianus korában kezd említettetni. (De rebus gestis Polonorum, először Basel, 1555., L.I. c XV.)
- 5) Mintha a magyarok felé szólna gunyoros megjegyzése a scythákról, kik azt hiszik, hogy ők a világ legelső és legjobb népe, s akkor teremtetek, mikor a világ a káoszból kialakult. (p.401.)

Hain Gáspár
és a
LŐCSEI KRONIKA

Már az előbbi fejezetemben jellemeztem a lőcsei XVI. századi és XVII. század eleji városi évkönyvírást, melyet Sperfogel Konrád indított meg. Itt erről csak megismétlem, hogy e lőcsei bíráktól és jegyzőktől készített történeti feljegyzések – le számítva Sperfogelét és Türck Dánielét – nem eredetiben, hanem Hain Gáspár Lőcsei Krónikájába beledolgozva maradtak ránk. Hogy mi volt az ott tárgyalt írók XVII. századi követőinek: Czack Péternek (tanácsos 1606-tól 1637-ig, bíró 1632-1633-ban, meghalt 1637-ben, valamint Fröllich Mártonnak (1629-től 1637-ig "tribun", 1639-ben és 1642-től 1645-ig tanácsos, 1637-ben és 1647-ben evangélikus egyházgondnok, meghalt 1645. október 11-én) eredeti munkája a Lőcsei Krónika Hain által fenntartott szövegéből, azt abból ma már nem lehet kielemezni. Utolsó elődje Hain Gáspárnak a krónikáirásban apja, Hain Miklós volt. Hain Miklós nem volt lőcsei ember. Nürnbergben született 1603. szeptember 19-én, Magyarországon is előbb Kassán telepedett le, s csak 1637-ben költözött Lőcsére, felesége, Cramer Zsuzsanna kívánságára, ki lőcsei származású volt, leánya annak a Cramer Gáspárnak, kit mint lőcsei krónikást már megismertünk. Itt Hain Miklós polgárjogot nyerve, bizonyára felesége családi összeköttetésével révén is (a Cramerek a lőcsei polgárság vezető rétegébe tartoztak) oly tekintélyt szerzett magának, hogy 1644-45-ben és 1646-ban már városi tanácsossá, 1647-től 1651-ig pedig évről évre bírónak is megválasztották. Bizonyos, hogy a krónikának mintegy 1644. óta meglehetősen elszűrűlő, és jogi érdeklő feljegyzései 1652-ig – Hain Miklós haláláig – az ő műve, és fia azokat szórul szóra írta át. Hogy a krónikában teljes szövegében közölt lőcsei bíró- és tanácsválasztási szabályzatot és cselédrendeletet ő szerkesztette, azt Hain Gáspár külön meg is említi.¹⁾

Fia, Hain Gáspár, 1632. február 17-én született még Kassán. Gáspár anyjának anyja: Türck Zsófia, a szintén tekintélyes lőcsei Türck család tagja volt, melyből szintén származott egy lőcsei krónikás: Türck Dániel. Ugy hogy Miklós anyai nagyszülei révén nemcsak a lőcsei polgárság felső, vezető rétegébe született be, hanem apja, nagyapja és anyja rokonai utódként mintegy praedestinálva volt a lőcsei krónikások műve folytatására. Legközelebbi rokonságából ő volt a negyedik a lőcsei évkönyvezők között.

Hain Gáspár gondos nevelésben részesült. A lőcsei iskolák elvégzése után, 1653. körül Wittenbergben tanult annál a Pomarius Sámulénél, ki 1666-ban az akkor alapított eperjesi evangélikus kollégium rektora lett. Hainnek hazatérve 1658. december 6-án – a városi évkönyvezők igen pontosan tájékoztatnak életük körülményeiről – mintegy 26 éves korában vállalnia kellett a lőcsei iskola rektorságát. 1664-től – mikor rektorságáról lemondott – 1673-ig városi tanácsos, 1669-ben ideiglenesen jegyző is. 1674- és 1675-ben, valamint 1682. szeptember 2-től kezdve, és 1683-ban bíró. Vagyis Hain Lőcse legválságosabb éveiben: a megindult katolikus restauráció alatt viselte ezt a nehéz hivatalt, hithű evangélikusként védve hitsorsosai és Lőcse

város és polgársága, különösen a legfelső, vezető rétegnek érdekeit. Mert a Hainak is, mint a Cramerek, vagy a Türckök, a Lőcsei evangélikus polgárság legfelső: litteratus, jómódu kereskedő és iparos rétegének tagja, melyből kerültek ki a bírák, egyéb hivatalnokok, tanítók és a tanács, meg a képviselőtestület tagjai. Ugyahogy a Lőcsei Krónikában is ezek törekvései, felfogása, nézetei nyilatkoznak meg. Hain Gáspár 1687. április 20-án halt meg Lőcsén.

Hain az ő Szepesi vagy Lőcsei Krónikájában (Zipserische oder Leütschaverische Chronica) – írta ezt "der lieben Posterität zu Nachricht" – nem elégedett meg krónikás elődei – kezdve Sperfogeltől – kortörténeti feljegyzéseivel, hanem a Szepesség és német lakóinak egész történetét akarja adni, kezdve a legrégibb időktől. Ebben Frölich Dávid példáján indult: Frölich erősen kritikátlan szepességi őstörténeti kutatásait, melyeket ez a "Der Vralte Deutsch-Vngerischer v. Siebenbürgischer Landszmann" c. könyvecskéjében dolgozott fel (RMK. II., 576.) erősen fel is használta, amennyiben a szepesi némettség eredetére vonatkozó naiv megállapításait egyszerűen átirta. Egyébként krónikáját – a korabeli, még humanista tradíciókat követő történetírók mintájára – Lőcse város földrajzi (helyrajzi), társadalmi, néprajzi, gazdasági leírásával vezeti be, felsorolja templomait, jelentősebb épületeit, műemlékeit, s jellemzi a város alkotmányát (Polizei-Ordnung). Ez kétségtelenül az ő műve. Történeti elbeszélését a szepesi némettség eredetével kezdi, s ezeket – Frölich Dávidot követve – a gepidák és gótok leszármazottainak, és a Szepesség őslakóinak tartja. Átvette Frölichtől a Scepusium névnek a Gepidia névből való naiv levezetését is.²⁾ A magyarok "második" bejöveteléről – ez elnevezés a magyar krónikás hagyományból való – csak röviden emlékezik meg, s ezt – nem tudom honnan – 144-re teszi. Ez előtt csak Attiláról és a hunok pannoniai és európai szerepléséről szól, de nem mondja – miként a krónika –, hogy ez volt a magyarok első bejövetele. 934-re teszi Madarász Henrik győzelmét a magyarok fölött, 1003-ra a kereszténység felvételét a magyarok által. Ezután már kizárólag a Szepességre vonatkozó adatokat közli. 1076-nál – Istvánffyra hivatkozva – azt mondja, hogy I. Géza hozta volna be Erdélybe a szászokat. (p. 9.) Elmeséli Kálmán királynak 1108-ban Boleszló lengyel fejedelemmel való állítólagos találkozását, melyen – úgy véli – Boleszló átengedte volna az addig Lengyelországhoz tartozó Felvidék birtokát Magyarországnak. Hain e helye szó szerint egyezik Leibitzer Joachim megfelelő helyével – itt mindketten latinra fordítják krónikaikban eddig követett német nyelvű előadásukat –, amiből közös latin forrásra kell gondolnunk, mert Hain egyébként nem ismeri egyik Leibitzert sem. Leibitzer Joachim pedig "Chronicon Polonorum"-ra (Gallus művére) hivatkozik itten.³⁾ 1245-re teszi Lőcse alapítását (p. 10.), az 1257. évre a tatár betörés megismétlődését jelzi. Ez a tatár megszállás hét évig tartott volna. E téves adatnál a Chronicon Hungarorum-ra hivatkozik, ami csak Thuróczy lehet, de ez ebben nincsen meg. Részletesebben foglalkozik még Amadé nádor és a kassaiak viszályával, valamint a szepesiek szerepével Károly Róbert király rozgonyi győzelménél, helyesebben adva elő a tényeket, mint a magyar krónika. Forrását itt nem ismerem. Valószínűleg valami helyi, pontosabb feljegyzés lehetett.⁴⁾ A továbbiakra vonatkozóan Bal Jeromos, a Lőcsei Krónika egyik érdemes kiadója, feltételezi, hogy Hain valamilyen papi eredetű helyi krónikát használt forrásul 1515-1516-ig, mert feltűnő, hogy adatai az egész korszakon át egyházi érdekű eseményekre szorítkoznak.⁵⁾ 1516-tól 1537-ig Sperfogelre támaszkodik, kinek Diariumát igen erősen rövidítve, önkényesen kivonatolta. 1543-nál, abból az alkalomból, hogy a lőcsei protestánsok a menedékkövi karthauzi kolostort feldúlták és kirabolták, közli a Karthauzi Névtelen 1506 és 1548 között írt iratát, a Fundatio Lapidis Refugii-t.⁶⁾ Mikor Sperfogel elhallgat, Hain átirja azokat a lőcsei krónikásokat, kiket Krónikája címlapján felsorol, s fentebb már idéztünk. A Lőcsei

Krónika több helyéből arra lehet következtetni, hogy Hain sokszor szó szerint írta át a forrásait. Így Cramer Gáspár is első személyben szólal meg unokája tollán, és más, az eseményekkel egykorú írók szó szerinti átírására mutat utóbbi részéről az az erős érzelmesség is, mellyel a XVI.-XVII. századi feljegyzések az eseményeket kísérik, valamint az ezekre következő fejlemények nem ismerése. Hain csak pótlásokat illeszthetett be az átírt szövegekbe, a lőcsei levéltárakból kikutatott közérdekű adatokat, de magára és családjára vonatkozó személyi adatokat is. Utóbbiakban aztán ő szólal meg első személyben.

A Lőcsei Krónika második része aztán, mely az egész műnek mintegy fele, Hain Gáspár önálló munkája. Ő – ezt még látni fogjuk – 1653 és 1658 között kezdett a krónika írásához, s az ez évtől 1684-ig terjedő szöveg a Bal-Förster-Kaufmann kiadásban mintegy a 26-tól az 515-ig terjedő lapokat foglalja le. Ebben a részben Hain saját élményeit, tetteit írta meg, hiszen mint tanácsos és bíró a városban történekről alaposan értesülve volt. Mégis itt is kellett olykor mások szóbeli előadásához is folyamodnia, például az 1674-iki fontos év eseményeire vonatkozóan. Ez évben ő ugyanis városa megbízásából a lőcsei evangélikusok érdekei védelmében Bécsben tartózkodott, hogy az udvarnál eljárjon, s távollétében választották meg bírónak. A bécsi ut 1673. október 20-tól 1674. január 27-ig tartott (pp. 418-421.), és Hain krónikája mégis napról napra beszámol az ez időben Lőcsén történekről, köztük az ő bíróvá választásáról, s egy szóval sem a hosszú utazásról! Hain krónikáját rendszerint az eseményekkel teljesen egy időben írta, s csak kivételesen iktat be valamit későbbben munkájába, mint például az 1682. és 1683. évek történetét.⁷⁾ Elbeszélő forrásai közül Hain Miklós feljegyzései az utolsók, melyeket Hain Gáspár forrásai között megjelölt. Hain Gáspár 1653 körül járt Wittenbergben – maga mondja 1667-ben, hogy tizennégy évvel azelőtt volt ott Pomarius Sámuel tanítványa (p. IX.) – 1658-ban lett a lőcsei iskola rektora, tehát 1653 és 1658 közé tehető az időpont, mikor Hain veszi át a Lőcsei Krónika folytatását, hogy azt felvigye végéig: az utolsó esemény, melyről megemlékezik, országos, sőt európai jelentőségű: Buda megkísérelt ostroma a keresztény seregek részéről 1684. július 15-től november 14-ig. Hain a legőszintebben fájjalja, hogy ez a hadi akció kudarcot vallott. (p. 515.) Ez után a Lőcsei Krónika mai szerkesztésében már csak idegen kéztől származó egy-két bejegyzés és kiegészítés olvasható Lőcse evangélikus egyházi és iskolai ügyeiről. (pp. 515-516.)⁸⁾

Az előtte írt lőcsei bírák, jegyzők, lelkészek, szenátorok Diariumai és feljegyzései nem voltak Hain egyedüli forrásai az ujkorra, ill. 1515-16-tól kezdve. Mellettük felemlíti ő maga, hogy merített a "Gemeiner Stadt Leutschau Jahrbüchern u. Verrechnungen"-ból is. Tehát krónikás elődei elbeszélései mellett a neki mint bírónak és tanácsosnak rendelkezésére álló városi évkönyvekből (mik voltak ezek?) és számadáskönyvekből is szerzett értesüléseket, s mint a Lőcsei Krónika nagyérdemű modern kiadói megállapították, a lőcsei városi levéltár anyagát is kiaknázták.

Hain Gáspár és elődei Szepesi-Lőcsei krónikája, mint a többi magyarországi német és magyar városi krónika – legyen az erdélyi szász városok, vagy a magyar Marosvásárhely, vagy Debrecen krónikája, – nem más, mint a legszigorubb évkönyvezés: a városban és környékén történt, vagy azokat a legközelebből érdeklő, kirtóbb, de legtöbbször mindennapi események feljegyzése, évek, hónapok, napok szerint. Tisztujtások, városi pénz- és birtokügyek, a polgárok életében előforduló személyi és családi események, továbbá bűnügyek, járványok, elemi csapások, az országos fejleményekből – országgyűlések, háborúk, felkelések közül – csak a Lőcsét és a Szepességet közvetlenül érintő mozzanatok, de mindenekfelett és legelsősorban a vallási küzdelmek: az evangélikusok szabad vallásgyakorlatának válságai teszik ki a Lőcsei Krónika tartalmát is. A vallási kérdés, helyesebben az evangélikusok szá-

bad vallásgyakorlata, s ezenfelül uralmuk a város politikai és gazdasági életében, ez az a központi probléma, mely a lőcseiek azon rétegét, melyhez Hain és krónikás elődei tartoztak, leginkább foglalkoztatta, mindennapi életükbe is minduntalan belejátszva. Mindez események szürke, szenvtelen referálásban jegyeztettek fel a lőcsei krónikások részéről, s a Lőcsei Krónikában, úgy ahogy azt ma bírjuk, csak két részlet van, mely elevenebb előadását adja az eseményeknek. Az egyik Cramer Gáspáré, a másik Hain Gáspáré. Mindkét részletből markánsabb íróegyéniség arcéle rajzolódik ki. Cramerét már láttuk. Hain sokban hasonlít anyai nagyapjához: életkörülményeik majdnem egyformák, a lőcsei társadalom szerkezetében ugyanazon a helyen állanak, műveltségük is hasonló – bár Hain a tanultabb –, és lőcsei tanítósággal, rektorsággal kezdték, s tanácsossággal, bírósággal tetézték pályájukat mindketten. S ami akkor a legfontosabb, vallási meggyőződésük is ugyanaz: hithű evangélikus ember mindkét író. Cramer szenvedélyesebb, hajthatatlanabb, míg Hain inkább hajlik az egyezkedésre, meghajlásra. Személyes hivatali sérelmeit is – a bíróságtól való megfosztását – mintha Hain viselné erősebb lélekkel, vallásos megnyugvással Isten akaratában. Cramer, kit "polgártársai hálátlansága" zárt ki a sok évig viselt tanácsosságból, ezt nehezebben tűri. Igaz, hogy Hain vallási meggyőződéséért szenvedett, – ezt erősen hangsúlyozza, hogy hivatalát csakis azért kellett letennie, mert I. Lipót király katolikusokból álló vezetését kényszerített rá az evangélikus Lőcsére (ad an. 1675. p. 441.) –, míg Cramert a városi politika nem ily tiszta hullámai sodorták ki a lőcsei városi tanácstagságból.

Hain a lőcsei társadalom legfelső rétegét alkotó művelt – litteratus – és vagyonos kereskedő és iparos rétegének tagja lévén, a városi politikában is ennek érdekeit képviseli, bizonyos arisztokratikus és litterátusi elzárkózással a lejjebb állók felé. Mikor I. Lipót király említett rekatholizáló kormányzata az 1670-es évek folyamán Lőcsén is újra uralomra juttatta a katolikusokat, Haint rémülettel tölti el, hogy a város vezetésében mellőzik a litterátusokat, mert ezek evangélikusok, s hogy a városi bíróságra, a tanácsba és képviselőtestületbe alacsony származású katolikus egyének kerülnek, például 1678-ban megválasztanak a képviselőtestületbe egy mészároslegényt! Ilyesmit, kiált fel, még soha sem hallottunk.⁹⁾ És megjegyzi azt is, hogy e katolikusokkal sok vidéki ember is bekerül Lőcse vezetésébe – így magyar nemesek – például 1675-ben 12 tanácsos közül hat vidéki: "alle miteinander vom Lande". (p. 441.) Fáj Hainnek, a Nürnbergből származott, Wittenbergben tanult német embernek, hogy az első katolikus – ahogy ő mondja "reformlert" – (Igy a segevári Georg Krauss is) lőcsei tanács tagjai nem öltötték fel a magyar ruha fölé a hagyományos német köpenyt és cipőt "nach uralter deütscher gewohnheit".¹⁰⁾ Bántotta az is, hogy Holló Zsigmond kamarai hivatalnok, I. Lipót király biztosa Lőcsén, Haint, ki mint bíró németül szól hozzá, magyar beszédre intette, mert ő nem "perfecter Deütscher", királyi biztostársal pedig – kanonokok – nem tudnak németül, és különben is Magyarországon vannak, s a magyar király alattvalói. Hain önérzetesen válaszolt, hogy ők meg németek, s ezért nem tudnak más nyelven. Erre Holló latinul olvasta fel a királyi parancsokat.¹¹⁾

Országos politikával Hain nem foglalkozott, országos események, már említettem, alig érdeklik. Igy pl. Nádasdyék kivégzését minden megjegyzés nélkül, szenvtelenül regisztrálja. (p. 398.) Az országgyűléseken, a kuruc mozgalmakban, különösen Thököly fellépésében más nem érdekli, mint Lőcse és a Szepesség evangélikusainak sorsa, városa privilégiumainak megőrzése, ha lehet kibővítése, anyagi érdeknek védelme, vagyona gondozása, gyarapítása. A királynak – Hain és a Lőcsei Krónika többi írója sokkal következetesebben nevezik a Habsburg uralkodót királynak, mint a korabeli magyar (erdélyi) történetírók – feltétlen hive, de tiszteletreméltó

jellemszilárdsággal védelmezi evangélikus hitét, s ebben Lőcse jogait: szabad bíró- és tanácsválasztó jogát a királyi biztosokkal, német tábornokokkal szemben. És ő üdvözlí a város nevében a Lőcsére bevonuló, az evangélikusok szabad vallásgyakorlatát és a város – az evangélikusoknak kedvező – szabadságait helyreállító Thökölyt is. Nem lehet tehát azt mondani, hogy Hain német, vagy királypárti, hiszen a német királytól jön a katolikus veszedelem, és Hain minden német érzelme ellenére állandóan a legerélyesebben követeli a német katonaság kivonását Lőcséről és az egész országból. Nem jelent semmiféle állásfoglalást az sem, hogy Hain igen dicséri Rottalnak, ki Lőcsén az ő házában volt beszállásolva, s vele sokat beszélgetett, nyájaságát és a város iránti jóakarátát. Mindez csak mint az író személyes élménye került be Hain krónikájába. De nem volt Hain kurucpárti sem. A rabló-portyázó kurucságot állandóan ostromozza, mint amelytől még többet kellett a Szepességnek szenvednie, mint a német katonáktól. Márpedig Hain éppen a katonai élelmiszerszállítások, terménybeszolgáltatások, beszállásolások s a fegyelmetlen katonák hallatlan garázdálkodásai szempontjából ítéli meg a kuruc mozgalmat. De meg: a kuruc magyarok a lőcsei németekkel szemben a szlovákokat pártolják: 1682-ben, mikor ők tartják Lőcsét megszállva, teljesítik ezek egyházi elkülönülésre irányuló követeléseit, engedélyezik a némettől független szlovák evangélikus plébános választását, a külön templomot, az egyházi tized felét nekik juttatják, sőt "in politicis" lehetővé teszik, hogy a szlovákok még a tanácsba is bejuthassanak¹²⁾, ami csak békétlenségre, a katolikus veszély elhárítása után pedig nemzetiségi visszavonásra vezetett. Pedig Hain, a polgár, mindenben a békét, a békés, jámbor, vallásos, tisztességes, erkölcsös, nyugalmas polgári életet óhajtja.¹³⁾

Hain csak egy kérdésben lát túl városa látókörén: a török veszedelem kérdésében. A török az "Erbfeind", mint ismételtelen emlegeti. Bécs felmentésén érzett nagy örömeiben közli – szokásától eltérően – az 1683. július 1-től szeptember 12-ig tartott ostrom részletes leírását. Pedig még 1663-ban, Érsekújvár bukásakor csak annyit jegyzett meg, hogy a török szörnyen pusztít, de magukat a hadieseményeket nem írja le, mert ezek, mondja, ugyanis megjelennek nyomtatásban. (p. 300.) Utolsó híre is – mint már említettem – a török harctérről való: fájdalmas regisztrálása Buda 1684. évi ostroma sikertelenségének. (p. 515.)

Hain történet szemlélete, ha ilyenről nála egyáltalán szó lehet, theokratikus. De helyesebb nála történet szemlélet helyett világnézetéről, életfelfogásról beszélni, hiszen amíg valóban történetet ír, tehát krónikája bevezető fejezetében a szépesi őstörténetről, addig nem látja Isten irányító kezét az eseményekben, azokat egészen a XVII. századig a legjózanabb realizmussal szemléli és adja elő. Csak mikor saját korába ér, még inkább saját élményei előadásához jut el, vagyis mikor már a mindennapi életet írja meg, akkor az ő vallásos lelke már Istent sejtí az emberi sorsok irányítójának, aki közvetlenül avatkozik be a földön történő dolgok alakításába mint bünök büntetője és erények jutalmazója, s ha Hain valami kiáltó igazságtalanságot lát, mellyel szemben tehetetlen, például mikor a szépesi kanonokok és jezsuiták, kiket igen gyűlöl, királyi kegyelmet eszközölnek ki egy lengyelnek, ki embert ölt, Isten igazságosságára bizza a megtorlást, s ebben megnyugszik: "wasz ... der liebe Gott dazu sagen wirdt (!) inn deme dasz vnschuldige bluth gen himmel schreiet vmb rache, kann ein Christenhertz leicht erachten." (p. 438.) S mikor evangélikus hite miatt elveszti bírói hivatalát, köszöni Istenének, hogy érette és igéjéért szenvedni méltónak találattott. (p. 441.)¹⁴⁾

Hain krónikája az ő eredeti kéziratában maradt fenn, és őriztetik Lőcse evangélikus egyházközségének levéltárában. Először Wagner Carolus, *Analecta Scepusii*, II. köt.

ben jelentek meg belőle rövid kivonatok, majd töredékek a Magazin f. Gesch. Statistik u. Staatsrecht d. Öst. Monarchie. Göttingen, 1806. és 1808-ban. Teljes szövegét kitűnő kiadásban, magyarázó jegyzetekkel és bevezetéssel kiadták "Hain Gáspár Lőcsei krónikája" címen Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910-1913. (Szepesmegyei Tört. Társ. kiadása.)

Irodalom: A legutolsó megnevezett kiadásban, továbbá: Demkó Kálmán, Hain G. és krónikája. (Századok, 1882.) és: Pukánszky, I. m., pp. 386-387.

Jegyzet:

- 1) Előbbi 1646-hoz fűzve, pp. 215-227., a második 1651-hez csatolva, pp. 252-254.
- 2) L. ehhez: Pukánszky, I. m., p. 385. és Frölich D., D. uralte Deutsch-Ungarische Zipserische u. Stebenbürgische Landszmann. Lőcse, 1641. (R. M. K. II. 576.
- 3) Az idézet: M. G., Script. (2) IX., p. 456.
- 4) L. ehhez: Pór Antal, Trencsényi Csák Máté. Bp., 1888.
- 5) Hain, L. K., p. VI.
- 6) L. Fentebb. Ezt kiadta Wagner C., Annalecta Scepusii. II., pp. 69. sqq. és átírta Leibitzer Joachim is. L.: a Leibitzer fejezetben.
- 7) 1682. februárban megjegyzi, hogy Ausztriában óriási árvizek pusztítottak, melyek előrejelezték a "künftig folgende unruh vnd türckenkriegs vor Wien, etc." (p. 489.) Vagyis ezt az 1682. február-március-hoz szóló megjegyzést már 1683. július 1-nél később kellett leírnia. (Vagy talán ezt később toldotta be, mint más kisebb megjegyzéseket is?) És különben is itt már végefelé járt munkájának.
- 8) Bal Jeromos szerint Hain 1684 és 1687 között, mikor másodszori bírósága is megszűnt, öntötte az egész munkát mai alakjába. (p. XI.)
- 9) Ez Michael Bernert volt "ein freylediger fleischerknecht, so niemalsz erhöret worden, Jacob Strackner, ein Mauer Wächter vnd Georg Maurer, welche beyde letztere selbst an gehalten, dasz man sie frey laszen solte, damit der erste bey seinem dinst der Mauerwacht, vnd der andere bey seinen bettelbrodt verbleiben könten", s ki is hagyták őket. (p. 455.) - L. még 1681-ben is. p. 480.
- 10) 1675-ben, p. 443.
- 11) 1675-ben, p. 435. - Katholisierung bedeutete meist auch eine Magyarisierung, mondja Redlich 1921-ben. (Szekfü, M. T., III. (2), 625.) De l. a katolikus magyar nemesek tőpártolását.
- 12) "Vnd ist zu wissen, das man zu der Zeit mitt den Windischen (szlovák) Nation viell zu thun gehabt, wegen etlicher unruhiger Köpfe, die ausz ehrgeltz mehr haben wollten alsz ihnen gebührte, dazu der Herr Commendant" (Görgey János kurucvezér, kit Hain "einen sehr harten u. wunderlichen Kopff"-nak nevezett, s aki Lőcsének sok kiadást okozott) "zimlich geholfen, Als der der deütschen Nation spinnen feind war" ... Így aztán: "Bekahmen also an statt der vortig Catholischen Vnruhe,

diese mitt denen Windischen, welche ein anzeig zukunfftigen schlechten friedens war." (pp. 495-496, ad an. 1682.)

- 13) Világosan fejezi ki ezt a polgári életforma-eszményt, melyet szerinte csak "az ördög, a pápa és a török" veszélyeztet, az 1670. évet záró fohászában: I. Lipótot Isten éltesse, s adja, hogy miként Habsburg király elődei alatt, kik pártolták a városokat, "die arme Städte unter dero Schutz ... ein geruhiges, friedliches und stilles leben führen mögen in aller Gottseligkeit bey dem reynen Wortt Gottes, Zucht und Ehrbahrkeit, der grundtuchtige Gott steure vnd wehre hingegegn des Teuffels, Bapst, u. Türcken mordt, die Jesum Christum stürzen wollen von Seinem Thron. Amen. ad an. 1670." (p. 392.) - L. a hasonló fohászt 1627-ből, valószínűleg Cramertől: "Verleih uns ... Gott einen beständigen, erwünschten religion vnd Landesfrieden." (p. 182.) - L. még ad an 1668. "ein guttesz, friedliches vnd wohlfeillesz Jahr gewesen." (368.) - Ezenkívül egy verses panaszos fohász 1674-ből (p. 428.)
- 14) Pukánszky szerint Hain "Lőcsei Krónikája" naiv "supranaturalistische Geschichtsauffassung"-jával és szigorú polgári moráljával a korabeli magyarországi német protestáns prédikátorok memoár- és röpiratirodalmába tartozik, melyet ő sokszor idézett könyvében részletesen ismertet. (G.d.D.Sch. I.U. p. 386.)

Toppeltinus (Töppelt) Laurentius

Honfiktársai, az erdélyi szászok eredete, ez a Fröllich által felvetett probléma foglalkoztatja Töppelt (Toppeltinus) Lőrincet.

Töppelt Meggyesen született kb. 1641-ben (1670. áprilisában halt meg 29 éves korában). Első tanulmányait a gyulafejevári Bethlen gimnáziumban végezte, tehát magyar iskolában, s így magyar alapkiképzést nyert. 1653. februárjában Páduába utazott, hogy az erdélyi magyar ifjak tanuló helyén tökéletesítse jogi ismereteit, majd 1661-ben Németországban Altdorfban tanul, 1663. májusát azonban már Rómában tölti. 1665-ben hazajön, de Fleischer András királybíró és szászok grófja fiának, Tóbiásnak kíséretében újabb külföldi tanulmányutra küldi ki, mikor is a két szász ifju Németországban, majd Franciaországban időzött hosszasan. Orléansban Töppelt megszerzi a mindkét jog doktora címet, disszertációja a házasságról szól. (R.M.K., III., 2396.) A hosszasan külföldi "peregrinációból" – akkor így nevezték az ilyen nagyobb utazásokat – 1668-ban tért végleg haza, Brassóban telepedett meg s családalapításra gondolt. Azonban Melzer András brassai bíró lánya, kit nőül venni öhajtott, tanítványa, Fleischer Tóbiás felesége lett. Ez a család kihatott Töppelt egész további életére. Engesztelhetetlen gyűlölete Fleischer András iránt, kit házassági terve megkülsítésével vádolt, juttatta 1669-ben fejedelmi parancsra Dénes vára tömlöcébe is. Innen kiszabadulva 1670. április 23-án halt meg Brassóban.

Töppelt, bár sovíniszta szász ember, nem korlátozza munkálkodását a maga nemzete eredetének kutatására, hanem éppugy feldolgozta az Erdélyt lakó többi nemzet: magyar, székely és román őstörténetet is. E kérdésekről írta meg *Origines c. művét*. Ez főműve, de nem első munkája: eredetileg egy újabb kori kérdés foglalkoztatta: hogyan is jutott Magyarország és Erdély török uralom alá? Erre próbál felelet adni az *Artes et arma Turcorum c. első történeti művében*.¹⁾

Előbb lássuk Töppelt második jelentékenyebb művét, az *Originest*. Töppeltet ugyanazon eredettörténeti érdeklődés vezette történetiről munkásságának második fázisában, mint a szepességi német Fröllich Dávidot, ki Hain Gáspárnak is mentorul, műve pedig forrásul szolgált, vagy erdélyi honfiktársát Tröstert. De voltak mintái és bizonyára ösztönzi a XVII. század eleji magyar őstörténetkutatók között is: Szamosközy elveszett művét a magyarok eredetéről jóformán csak az ő idézetéből ismerjük, s igen valószínű, hogy Töppelt ismerte Révay Péternek 1659-ben Frankfurtban megjelent *Monarchiáját* is, mely függelékében szintén foglalkozik magyar eredetproblémákkal. Nem maradhatott ismeretlen Töppelt előtt Ráttkay György horvát király- és bántörténetének horvát-szlavón őstörténeti bevezetése sem, hiszen ez is már 1652-ben jelent meg. Mégis a legdöntőbben és egészen kétségtelenül Fröllich *Prodromusa* hatott Töppeltre minál a problémák felvetésében, mind megoldásában. E kimutatható és feltehető irodalmi-tudományos hatásokról Töppelt maga nem szól, indítókokaiból csak annyit árul el, hogy őstörténeti kutatásaira az a nagy megbecsülés vitte, melyben már a klasszikus ókorban is, de saját korában is a "régiség" (*antiquitas*) része-

sült. 2) Tehát más írótól független elhatározást vall főindítékául. Igaz, maga nem becsüli ily nagyra az "antiquitást", s fanyar gunnyal állapítja meg az olvasóhoz intézett előszavában, minő tulzásokra ragadja az embert a régiség tulbecsülése. Az ókor, mondja itt, a régi időket aranykornak érezte, saját korát vaskornak, s mert még közelebb volt a (mindenséget teremtő) istenekhez, előkelő családjait azoktól származtatta le. Az emberi erények értékmérője az ókorban az ősök erényei voltak, s így van ez a modern kor gondolkodásában is, noha ez sokban különbözik az ókorétól. Mint az ókorban, úgy ma sem ér semmit sem, ami nem régi. Az erény nem nemesíti meg még a nemest sem, sőt csak az "generosus", aki Némróttól származtatja magát (ami a régi magyar krónikákra alapított "scythiai" magyar nemesség elmélete ellen szól)³⁾, s a legnagyobb tudós is tudatlan, mert nem élt Cicero korában, ha nem írt meg legalább száz kötetet. Még a vértanukat sem becsülik meg, mert nem Diocletianus vagy Tiberius, hanem mások sanyargatják őket, de még nemzetek is csak akkor tiszteletreméltóak, ha barbároktól származnak. (Ez megint a magyarokra vonatkozik, de mindjárt hozzátézi enyhítésül, hogy Róma egyenest a Lupát vallja őse táplálójának, akitől bizonyára rapacitását és világhódításban kielégíthetetlenéget örökölt.) Ezért derítette ki mai korunk nemcsak a nemzetek, hanem a "privata familiák" eredetét is. Én, mondja, rövid leírását adom dicsőséges hazámnak, eredetével és régiségeivel együtt, a franciák és szomszédos spanyolok kedvéért.⁴⁾ Ez célkitűzése, ezek bevallott indítókai.

Töppelt tehát nemzete, az erdélyi szászok eredetét kutatja, valamint az Erdélyt lakó másik három nemzet: magyar-székely-oláhét, mellette e népek etnográfiai leírását adva, mindezt külföldi: francia és spanyol olvasóközönség számára.⁵⁾

Töppeltet azonban nemcsak tudományos szempontok vezetik az eredettörténeti kutatásaiban, nemcsak az antiquitas öncélú, hanem az antiquitasra alapított politikai-jogi előnyök is. Ő igen fontosnak véli tudni azt, hogy melyik népe Erdélynek az őslakó, melyik előzte meg a többi.⁶⁾ Jó tudni – mondja egy helyütt –, ahol több nép vegyesen lakik egy földet, hogy melyik foglalt ott magának először hazát, vagy pedig ősei erényeivel szerzettet örökölt, melyik tört be erőszakkal, vagy kéredzkodott be. Mert a régebbi foglaló a régiség alapján több jogot követel magának, míg a később bejött, tudva, hogy idegen földre telepedett, s így gazdájának engedelmeskedik. Ezek után csak természetes, hogy Töppelt a szászokat tartja Erdély őslakóinak, illetőleg az őslakosnak tartott gótok kései maradványának, kik itt éltek már a római hódítás előtt. Így olvasta – Carion krónikájában! (pp. 27-28.), s ennek új kiadójánál, Melanchtonnál is! Hogy Frölich is így vélekedik (l.: Prodomus, Bél, Adparatus, I. 395.) azt nem említi.⁷⁾ De Carion és Melanchton, a két nagy protestáns német világkrónikás tekintély tételét Töppelt a maga érveléssel is alátámasztja, másfelől a másképp vélekedő írók nézeteit cáfolja. Így kezdi érvelését: Első számú érve – mert érveit számok szerint rendezti – etimológiai: Daci-ból lett Deci, ebből Detsen, sive Detschen, ami "facilis lapsus". (pp. 25-26.) Nem naivabb etymológia ez, mint sok más korabeli etymológia. De meg II., III. és IV. sz. érvel szerint: a szász mindig külön nép volt a némettől, már Tacitusnál is! Ma sem érzi magát vele egynek, s azt a francia Monsieur-ből származó címmel Muesr-nek nevezi. V. érve igen logikus, de történetelens, csak okoskodással nyert és a tényektől függetlenített érv. Töppelt szerint ui. a ma Erdélyben lakó valamelyik népnek az ősi eredeti dák = gót lakosság utódjának, maradványainak kell lennie, hiszen ha a római coloniák maradványai – ő is ezek maradványainak tartja a románokat – maig fennmaradtak, akkor a gót (dák) nép sem pusztulhatott el nyomtalanul. Ahelyett, hogy e gót (dák) maradványok folytonos jelenlétét Erdélyben kimutatná, s bebizonyítaná ezek szerves kapcsolatát a korabeli szászokkal, s felkutatná a szászok valódi bejövetele korát és körülményeit, megelégszik

annak megállapításával, hogy Erdély többi lakói: a magyar, a székely és román mind későbbi advéna, tehát a szásznak kellett a gótok-dákok leszármazottainak lennie. Hiszen csak ez beszél németül, mint a gótok.⁸⁾

Igy bizonyítja Töppelt a maga tételét, s a következőképpen cáfolja meg az ellenkező véleményeket. Mindenekelőtt azt kell cáfolnia, hogy a szászok későbbi (VIII.-XII. századi) betelepültek. Bonfini szerint Nagy Károly küldte volna ide a Németségben levert szászokat – e véleménynek, mondja, ezer követője akadt – (p. 13.). Mások szerint II. Géza hívta be őket, végül hitelt talál a mese is: a fabula Hamelnensis, hogy t. i. a Hamelnból a jól ismert patkányfogó (tibicen) által – ki maga lehetett, mondja, a Satanas – a hegyekbe elcsalt fiúk vándoroltak volna Erdélybe 1284-ben, s ezektől származnának a szászok.

Lássuk az elsőt, a Bonfini-félét. Töppelt szerint, noha Bonfininak sok követője akadt, a jó történetírók hallgatnak arról, mintha Nagy Károly telepítette volna Erdélybe a szászokat. Hogy kik ezek a "jó történetírók", azt nem mondja meg. Másik érve: Blondus szerint Nagy Károly a szászokat Belgiumba telepítette át, hogyan küldhette volna ugyanő ugyanezeket Erdélybe is? (p. 14.) Ez megint pusztán logikai érv, s már helyesebb következő cáfolata. Bonfini ellentmond maga magának, mondja Töppelt, mert máshol azt állítja, hogy a németek a hun birodalom felbomlása következtében jöttek be a mai Magyarországra. (p. 14.) Bonfinire különben sem kell hallgatni, mert sok nem hiteles dolgot beszél, szintugy Thuanusra sem, mert ez csak Bonfini követi. Akik szerint – folytatja Töppelt cáfolatait – II. Géza hívta be a szászokat, azok az Andreanumra, II. Endrének a szászok részére adott 1224. évi privilégiumára hivatkoznak. Ebben – e tétel hirdetői szerint – az áll, hogy a "saxones a ... Geisa ... vocati fuerant", azzal a szabadsággal, melynek helyreállítását 1224-ben Endrétől kérték. Mármint, Töppelt – úgy látom – az Anderanumnak egy oly példányát vagy másolatát olvasta – ő ugyan az eredetire hivatkozik –, melyben nem vocati, hanem donati áll, vagyis ebből a szövegből valóban nem következik, hogy II. Géza hívta volna be őket. Honnan ez a súlyos következményű szövegeltérés? Valentin Frank a szászok grófja, ki szintén foglalkozott a szászok eredetével, egyenest azzal vádolja Töppeltet, hogy ő meghamisította a szöveget. (Pukánszky, i. m., pp. 389-390.) Lehet, de nem bizonyítható, mert kérdés, vajon Frank az eredeti Andreanumot ismerte-e. Ez ma nem ismeretes, viszont be kell vallanunk, hogy a donati jobban illik a szövegbe, mint a tulajágosan kurta vocati, mely csak a behívás tényét említi egész mellékesen, de mit sem mond a behívás körülményeiről, továbbá Töppelt még két hosszabb interpolációt is közöl az Andreanumnak nála is extenso közölt szövegében, melyek semmi összefüggésben sincsenek a szászok eredetének kérdésével, s melyeket aligha hamisíthatott be szintén ő. Ugy vélem, Töppelt nem hamisította meg az Andreanumot, hanem annak egy más, bővebb szövegét olvashatta. Hogy ez volt-e az eredeti, azt ma már nem lehet megállapítani.

Marad mármint a "fabula Hamelnensis". Ezt a mesét Athanasius Kircher, S. J. hirdeti, a XVII. század egyik legnagyobb archaeologusa, a római Museo Kircheriano megalapítója és névadója (1601-1680.). Töppelt, elég sajátos egy olyan kritikusnál, kinek legfőbb kritikai mértéke a valószínűség és hihetőség, ezt a hamelni képzelt eredetmondát nem mint dajkamesét utasítja el, hanem komolyan foglalkozik vele, igaz, itt helyes kritikai érzékről téve tanúságot. A "fabula Hamelnensis" elvetendő, mert jó történetírók (kik ezek?) nem említik (p. 12.), de meg mert az időrend is el-
lene mond. Kircher szerint ugyanis a hamelni exodus 1284-ben történt, márpedig a szászok 1224-ben, tehát hatvan évvel azelőtt kapták meg híres privilégiumukat, a fentemlített Andreanumot (p. 12.). Már nem ily helytálló Töppelt további érve, hogy ti, a szászok maguk mit sem tudnak e meséről (p. 11.), igaz, teszi hozzá, hogy az

erdélyi levéltárakban semmiféle krónika nem található a szászok őstörténetéről. Oklevelekkel dolgozni nem tud: az Andreanumból bizonyított II. Géza-kori eredetet cáfolva felkiált: "ex privilegiis claudicanter admodum gentium originem colligas." (p. 16.) De valószínű, hogy ő itt a formailag és jogilag kifogástalan privilegiumokba átment mesés származásmythosokra gondol: nemzetekéire és egyes családokéira.

Mint említettem, foglalkozik Töppelt a magyarok, székelyek és románok eredetével is (a IV., V. és VI. fejezetben). Az első két kérdés a XVII. század eleje óta több magyar történetíró is foglalkoztatott; közülük Szamosközyt Töppelt is felhasználta. Ő elfogadja Thuróczy és Bonfini, valamint prior utriusque, Marcus, a mindkettőjüknél régebbi Márkus (a Képes krónika írója) véleményét, hogy tl. a magyarok Ázsiából származnak, közelebbről Perzsia és India határaitól, a Fekete-tenger partvidékéről (p. 34.). Visszautasítja azt az elterjedt véleményt, hogy a magyarok a hunok scythiai népéből erednének, s hogy Pannoniába Scythiának akkoriban Juhria néven említett részéből jöttek volna be, mely terület a moszkovita nagyfejedelem alatt áll, s melyet állítólag akkor is magyarul beszélő nép lakott. Ennek a hírnek első "kovácsolója" szerinte Sigmund Herberstein volt, tőle vette át a lengyel Miechovius és mások, végül Leuenklau is. "Ita ab uno in alios que alios manavit, ut solet, opinio." (p. 32-33.) (Érdekes forrásszármaztatási művelet!) Leuenklau már "veteres Juhriae indigenas eadem adhuc cum Hungaris lingua uti divinavit." (p. 33.) Töppelt itt tülöz, Leuenklau csak azt írja, hogy a magyarok és juhriaiak egy nyelven beszélni feruntur!⁹) Felületesség ez Töppelt részéről, vagy az Andreanumnál követett azon hamisító törekvés, amivel Valentin Frank megvádolta? Mármint Töppelt, minthogy mesének itéli a hírt, mely szerint még az ő idejében is voltak a magyarok ősi lakhelyein magyarul beszélő népek, kuriózumképpen közli teljes egészében Szamosközynek ugyanezt valló elbeszélését (pp. 36-38.), de anélkül, hogy kritikát gyakorolna rajta. A magyarok ázsiai származási elméletét ezért fogadja el, mert ez neki "verior videtur", de meg, mert az a "doctissimis viris, consensu omnium pene Historicorum approbatum est." (p. 33.) Kitér a hunokra is, és más római történetírókból (Pliniusból, Justinus II. könyvéből) szedi össze az adatokat, melyeket a hunokra és magyarokra vél vonatkoztathatni. Még Herodotost és Ptolomaeus térképét is felhasználja. De legálább eredeti írókra akar visszamenni, s nem a saját korabeli feldolgozásokra.

A maga feltevése bizonyítására, hogy tl. a magyarok Ázsiából származnak, felsorakoztat egy a XVI. vagy XVII. században megjelent könyvet Kináról. Ezt közelebbről nem határozza meg, csak annyit mond róla, hogy ez az utóbbi két században az egész világ felkutatására történt nagy fáradozásnak egy terméke. (pp. 35-36.) Minthogy, véli Töppelt, Plinius magari népekről szól (máshol megarit ír), kiket Indián tulra helyez (L. VI., c. 20.), ez a leírás Kináról pedig Kína egyik szomszédjaként megorikról mesél, kik igen harciasak, kétségtelen, hogy ezek a megorik azonosak Plinius megarijaival és hogy ezek a magyarok ősei! Ehhez csak azt teszi hozzá: ha mindaz igaz, amit ez a leírás Kináról előad! (p. 36.) Hogy Plinius és ez a leírás Kináról tulságosan távol esnek egymástól, hogy közbeeső fokokat, forrásadatokat kellene keresnie, arra Töppelt nem gondolt. Az ő történeti módszerében döntő volt két névnek, egy görög írónál olvasott és egy távolkeleti utazó által feljegyzett, egymástól vagy másfélezer évvel elválasztott névnek véletlen egyezése, hogy e két névvel jelölt népet azonosnak tekintse. Csak az okozott neki némi kételyt, hogy esetleg a Kináról szóló leírás nem mond igazat. Ezek után még újabb írókat is felsorakoztat Töppelt, kik, ha röviden is, de a magyarokról szólnak. Így a byzánci Laonikos Chalkokondylast, vagy a XVIII. századi Paulus Diaconust, a langobardok történetíróját. Érthetetlennek tartja, hogy a XI. század végi Zonaras és a többi (IX. -XII.) századi byzánci történetíró a magyarokat türköknek nevezi. (p. 44.)

A székelyt (V. fejezet) Töppelt a magyarral egy eredetű (ejusdem originis) népnek veszi, ellentétben az általános véleménnyel. Sajátságos, hogy itt megint csódot mond forrásérzéke és adatait a Molnár Albert Dictionáriuma végéhez illesztett krónikából veszi! Pedig ez itt csak Thuróczy előadását (talán Sieglerét?) követi.¹⁰⁾

Ilyen másod-harmadkézből dolgozó rövidke kompendiumból veszi hát itt megint értesüléseit Töppelt, s ezt itéli tekintélynek!

Foglalkozik még a cigányok "infamis progeniesével" is, eredetükre azonban csak több ujabbkori író megfelelő helyit idézi, anélkül, hogy szövegeiket közölné (p. 54.), egyébként csak etnográfiai leírásukat adja. (pp. 54-59.)

A VII., VIII. és IX. fejezetekben nyelvtörténeti kérdésekkel foglalkozik, melyek kívül esnek a történetírás történetén.

A X. fejezetben rátér másik fő témájára: ki Erdély őslakója, mellyel már foglalkoztunk.

Az Origines négy befejező fejezetében (XI.-XX.) Erdély négy nemzetének etnográfiai, erkölcsi, kulturális leírását adja, értékes forrást nyújtva bennük a modern történeti kutatásnak.

Töppeltnek az Origines első részében ókori és középkori témáját nem kortársak elbeszéléséből, vagy személyes tapasztalataiból kellett kidolgoznia, mint a korban uralkodó műfaj, a kortörténetírás művelőinek, hanem ókori, középkori és ujabbkori írók előadásából, feltevéseiből, ami szakadatlan kritikai műveletekre és hipotézisek felállítására kényszerítette. Láttuk, hogy Töppelt Originesei eredettörténeti részében nem tesz mást, mint felsorakoztatja a vonatkozó irodalmat, ókorit és újabbat: az Erdélyről, a szászokról, magyarokról írt írók idevágó helyeit, azokat kritikailag megrostálja, mégpedig a valószínűség, hihetőség szerint, s pusztán okoskodással felépíti rájuk feltevéseit. Töppelt nem igyekszik felkutatni a legeredtibb, legjobb forrásokat, nem vizsgálja át következetesen, hogy a forrásadatok minő viszonyban vannak egymással: eredeti és leszármazott adat nála általában véve egyenlő értékű. Arra törekszik, hogy minél több író idézzon, minél különbözőbb korból, hogy ezek honnan vették értesüléseiket, s hogyan függenek össze egymással, az nem érdekli. Egész kivételesen mégis felvillan előtte, hogy a legrégibb, legeredetibb forrásig kellene lehatolnia: egykoru hiteles írók tanúbizonyságáig. Így a magyarok eredete vizsgálatánál Marcusnak ad előnyt, Bonfiniről meg ugyanitt megjegyezi, hogy Aeneas Sylvius írta ki (p. 34.). Tőle és Bencéditől ismerjük a Képes krónika írójának Marcus nevét. (p. 34.) Még jelentékenyebb, hogy egy ízben - ezt már említettem is - a magyarok származásának vizsgálata közben kifejti, miként terjedt el a XVII. században a Juhriában még élő magyarokról szóló tévhit: Herberstein e hír "kovácsa", tőle vette át Miechovius, ettől Aubanus, "inde postmodum certatim incauti scriptores", végül Leuenklau is. (p. 33.) De ezek kivételek, általában úgy véli, hogy ha egy vélemény magában véve hihetőnek, valószínűnek látszik, s azt sok és tekintélyes író elfogadja, az akkor csak helyes lehet: "Id a doctissimis viris consensu omnium pene Historicorum approbatum est." Megtalál néha kitérő érveket, sőt helyes kritikai elveket, szempontokat, de még nem jött rá, hogy ezek általános érvényű elvek, módszerek, s hogy azokat következetesen kellene alkalmaznia. Thuanus véleményét a szászok eredetéről, helyesen, elveti, mert ez csak a sok kéteshitelű adatot tartalmazó Bonfini követi, de Bonfini vonatkozó értesüléseit már nem vizsgálja, hanem egyszerűen szintén elveti, az említett okból. (p. 15.) De még ebben sem következetes. Máshol felsorakoztatja Bonfini is tanul között, megint anélkül, hogy adatait megvizsgálná. Melanchton a "jó" írók közé sorozza, pedig ez sem eredeti, hanem csak Cariont követte. Azonban Töppelt elfogadta Carion tételét, s úgy vélte, azt csak erősíti, ha egy Melanchton is átvette. Megingatja előtte egy író hiteletét, ha az ellentmond magamagának.¹¹⁾

Érdemes volt Töppelt kritikai műveleteivel ily részletesen foglalkozni, hiszen a XVII. századi magyar történetírásban tulnyomó kortörténetírási művek között ritkaság a nem közvetlen élményeket referáló, vagy szem- és fültanuktól hallott adatokból történetet rekonstruáló munka. De meg azt is szemlélteti Töppelt módszerének vizsgálata, hogy miként bontakozik ki a tudományos módszer: naiv kritikátlan-ság, történetietlen és a tényektől függetlenített pusztá okoskodás mellett (mi a valószínű, mi a hihető, minden más kritérium mellőzésével), felbukkannak az eredeti forrásokig való ösztönös lehatolásra tett, véletlennek látszó, bár már a XV. századi humanisták által felfedezett és követett műveletek; itt véletlennek látszó kísérletek. De a XVII. században: Töppelt korában még csak a francia tudomány teszi meg a teljesen tudatos lépéseket a modern kritikai módszer teljes épületének felépítésére.

Töppelt Originesei-hez Appendixként hozzácsatolta – már említettem ezt is – a pár évvel azelőtt megjelent *Artes et arma Turcarum* c. művecskéjét, egy 1383-tól 1662-ig terjedő magyar, később erdélyi történetecskét, ezuttal *Transsylvaniae* címen (az első címlapon: *Occasus Transsylvaniae*) megtoldva egy folytatással. E művében célkitűzése: rövid, de világos és szabad elbeszélést adni arról, hogy miként és miért igazhatta le a török hosszas küzdelemben Magyarországot, majd Erdélyt is. Mert őt itt is, a saját korában, az 1658. óta Erdélyt ért török dúlások végső okainak keresése vitte ujabbkori és kortörténetírásra.¹²⁾ Töppelt az *Origines* élén az olvasóhoz intézett előszavában¹³⁾ előadja a maga írásának indítékait és az *Origines* és *Occasus*ban követett céljait. De elmélkedik történetről az *Occasus* (= *Artes*) első lapján is, hol kifejti a következőket: A szenvedélyek felkavarodása (*affectuum rebellio*) idéz fel minden háborút: a világ minden szerencsétlensége ebből a forrásból fakad. A "rációt" elvetették, erre a felszabadult szenvedélyek hadat izennek a halandó embereknek: az erény helyére a hatalom lépett, s így nem csoda, ha legfőbb gondunk elnyomni a gyengébbeket. Végül fegyveres döntésre kerül a sor, Töppelt kissé dagályos stílusából úgy látszik, hogy egyaránt gondol belső és külső háborukra is. De, s itt megváltoztatva eddigi hangját, mely a háborút és erőszakot elítélni látszott (különösen az *Artes*nek az *Occasus*ban kihagyott mondataiban), úgy véli, a háboru bár veszedelmes dolog, mégsem öli meg az erényt, hanem éppen ellenkezőleg, a legszebb alkalmakat nyújtja erénye kifejtésére. Nincs haszna, mondja, mindig együgyűen azon erényhez ragaszkodni: elfordul, hogy aki görcsösen ragaszkodik az igazsághoz, a legigazságtalanabbul megfélemedezik az irgalmasságról, de meg a barátság örök törvényei egyenest ártanak a katonai erényeknek! Puha neveléssel az emberek elasszonyosodnak, míg a sorscsapásokban kipróbáltak lesznek igazán férfiakká. Isten büntetése a halandókon a nyugalom, eközben szövédnék az elkövetkező rabszolgaság hálói. Másfelől Isten az erőseket, bátrakat erejük gyakorlására méltatja, nehogy úgy lássék: ingyen bírják szabadságukat (*divinitus ... fortes mutua dignari exercitatione, ne gratis videantur liberi*). Mert a szabadság egyetlen ára a vér, mellyel megszereztetik és megtartatik. Korunk fejedelmei és a keresztény államok vezetői (*Christianorum civitatum reguli*), s ezek alárendeltjei, egész életüket csak a kereskedelemnek és tudománynak szentelik. A török az egyetlen, mely a fegyvert helyezi mindenek elé, de szerzett is magának olyan birodalmat, melyet semmi más király nem remélhet. – E filozofálgatás után Töppelt rátér tárgyára, Erdély és Magyarország történeti helyzete jellemzésére. Az egész történet folyamán nincsenek nyomorúságosabb és szegényletesebb sorsfordulatok (*revolutiones*), mint Erdélyi és Magyarországi. Mily hatalmas volt az ősi Dácia – a dákok, szerinte = gótok = szászok országa –, mely most a legkegyetlenebb török szolgátságban senyved. A magyarok is minő hatalmi állásból zuhantak mai nyomorukba, hiszen Magyarország inkább békével, mint háborúkkal veszett el, s azt a részecskét, ami ma még megmaradt belőle, azt is inkább Angariának kellene nevezni. Hogyan történt ez? (pp. 129-134.)

Minthogy Magyarországot és Erdélyt a török döntötte mostani nyomorúságába, Töppelt ez országoknak a török általi meghódítását kívánja megírni. Kezdi mintegy 1383-mal, mikor szerinte Nagy Lajos uralkodott, s így mindjárt első mondatában súlyos hibát követ el az időrend ellen, s elvétí az akkori pápa nevét is, azt VII. Kelemennek nevezve, ki pedig 1522-1537 között viselte a tiarát, míg Nagy Lajos kortársa VI. Kelemen volt, de ez sem 1383-ban, hanem 1342-től 1352-ig uralkodott. (p. 135.) (Töppelt általában elég sok tárgyi és időrendi hibát követ el.) A török Zsigmond korában tört Magyarországra, s ez Töppelt művecskéjének tulajdonképpeni kiindulópontja. E XIV.-XV. századi rész erősen vázlatos, és írónk előadása csak a XVI. században lesz részletesebb. Aránylag behatóan szól Dózsa mozgalmáról, kivel határozottan rokonszenvezni látszik. (p. 156.) Behatóbban foglalkozik Zápolyai és János Zsigmond történetével (1526-1527, pp. 160-220.), de Báthory Istvántól kezdve az Occasus egyszerű évkönyvvé zsugorodik össze; a Báthoryakat például mindössze a 220-223. lapokon tárgyalja. Bethlen Gábornak sem szentel többet egy fél lapnál, pedig ezt igen tiszteli (a p. 223-on). Röviden végez I. Rákóczi Györggyel (pp. 224-225), és II. Rákóczi Györggyel sem foglalkozik sokkal részletesebben, de érdekesen tárja fel lelki motívumait (pp. 227-235.). Feltűnően nagy teret ad ezekkel szemben Bethlen István és Rákóczi Zsigmond rövid szereplésének. 1657-től kezdve elhagyva az évkönyvező modort, 1662-ig megint kerek összefüggő elbeszélését adja az akkori tragikus eseményeknek, s próbálja azok okait és következményeit is kikutatni. Kemény Jánosról a befejező öt lapon szól.

Töppelt tehát valóban rövidegre törekedett, s ahogy az *Origines et Occasus* elejét magvas előszavában az olvasóhoz be is vallotta, egyszerűen átirta más írókat, hiszen ilyen rövidke kompendiumnál nem a "cerebellum"-mal kellett dolgozni! (Sub-intelligitur: mint az *Origines*ben.)¹⁴) A forrásul használt írókat nem nevezi meg. Helyenként, pl. a Dózsa lázadásban határozott hasonlóságot mutat Siegler *Chronologia*ja megfelelő helyével (Töppelt p. 155. = Siegler, apud Bél, *Adparatus* I., p. 65.), de aligha használhatta ezt, mert ahhoz, hogy emlékezetből írta volna ki, túl pontosan egyezik ennek egyes kifejezéseivel, ahhoz pedig, hogy Siegler előtte fekvő szövegét vette volna mintául, túlságosan eltérő is attól. Istvánffyval is vannak egyezései, ki azonban szintén aligha volt közvetlen mintája.¹⁵)

Töppelt egyszerű kompilátor, aki szolgáiban írja át forrásait. Erre mutat előadásában az a törekvés is, mely a két Zápolyai történetével beállott: addig, és azután egyszerű évkönyvezést ad, e két uralkodóról kerek, összefüggő, sőt érzelmes elbeszélést, nyilván egy ily természetű mintából. Még inkább elárulja primitív kompilálását Töppeltnek azon gondolkodás nélkül átirta meggyezése, hogy *denuo ferunt*, miszerint I. Ferdinánd, Zápolyai és a vajdák kibékültek és szövetséget kötöttek egymással a török ellen: "quod vix probabile, ita neque ego facile crediderim". (p. 176.) Ezt csakis egykoru író írhatta le - "ujból beszélük" -! mint a legfrissebb politikai hírt, melynek ő nem tud hitelt adni. Későbbi író hozzátette volna azt is, igaznak bizonyult-e a hír, vagy sem. Az egész alluzió a nagyváradi béketárgyalásra vonatkozhatik, melyet a török miatt eleinte titkolni próbáltak.

Töppelt forrásérzéke, kritikája meglepően fejletlen, az *Occasus*ban még fejletlenebb, mint az *Origines*ben. Sok az *Occasus*ban az időrendi és ténybeli, olykor személyekbeni tévedés is. De igyekszik Töppelt az események összefüggéseit és okait megállapítani: olykor a politikai-hadi aktorok politikai és katonai okosságában, de általában azok felkavart "szenvedélyeiben" találva meg a történet okait.¹⁶)

De kinek szenvedélyei és olykor "rációja" formálja a történetet? A politikai-hadi események alakításába az e kori történetírás szerint ezek teszik ki a történetet, - a fejedelmek és tanácsosaik, hadvezérek mellett a rendeknek: a magyar nemes-

ségnek s a (szász) városoknak is van szavuk, s Töppelt történetírása a rendeknek lényeges szerepet ad a politikai életben. Igen jellemző, hogy Erdélynek Magyarországtól való leválását a rendek és a fejedelem közös művének tartja: János Zsigmond fő érdeme, hogy *Occasionem dedit regnicolis, ut ex haereditaria regni Hungariae provincia Regnum facerent liberum et avulsum*. Felvillan Töppelt előtt a "nemzet" történetformáló ereje is, de csak egy távoli nemzeté: a "töröké". Ezt tekinti története hordozójának, mert ennek állami szervezetével nem foglalkozik, politikai be rendezkedéseire nem tekint, nem nézi, annak mely rétegei, mely szervezetel kezében van a politikai és katonai cselekvés, hanem egy kollektív tényezőnek látja azt, amely nemzetként cselekszik. Viszont az erdélyi állami és politikai-hadi szervezetben, melyet persze jól ismer, már látja, hogy kikre korlátozódik a politikai cselekvés és ebben – szerinte – a történet alakítása. Feltűnő másfelől, hogy Töppelt kora erős vallásos beállítottsága ellenére Isten világkormányzó munkáját nem kapcsolja be a földi történetet alakító tényezők közé. Az *Occasus* bevezető lapjain csupán melleslegesen jegyzi meg, hogy a hosszas béke Isten büntetése, s még az *Origines* Apaffyhoz intézett ajánlásában említi: Isten az, ki az egész földi történetet kormányozza és hogy Erdély szörnyű bukása 1658-ban a borzalmas "revolúciók" = változások, sorsfordulatok Isten legfőbb igazságosságának, de egyben mérhetetlen irgalmának is megnyilatkozásai. Mert – ez szubintelligitur – az egész nép bűnös, az egész nép vétkezik, s Istennek haragja lesújt a bűnösökre.¹⁷⁾ Előbb vakmerően felidézett háborút zúdított az országra, ami a hazát megfosztotta férfilakosságától, majd belső háborúval is meglátogatta azt, mindenki harcával mindenki ellen. Aztán meg: a betört ellenség gyujtogatásaival, a lakosság rabságba hurcolásával sanyargatta Erdélyt: *saepe in hostium castris vendidit Transsylvanum unum pro fumibulo tabacchi, aut pro flagello uno ... qua urgerentur caeteri*, s mikor az erdélyiek már azt hitték, hogy minden szenvedést végig szenvedtek, jött a pestis. Végre megkönyörült Isten Erdélyen, visszatért az áldott béke, s Apaffy meghozta Erdély jobb korát. Ezt az Erdély akkori helyzetéről adott szenvedélyes, barokk, igen szemléletes korképet Töppelt inkább részben csak Apaffynak szóló hízeltetésül festette meg, s nem történetfilozófiai elvei meghirdetésül. A legközelebbi történetformáló tényezőket, melyekkel a történetírónak dolgoznia kell, mégiscsak az említett "szenvedélyekben", s néha – néha a "rációnban" látta meg. Azonban valamely emberfeletti faktort mégis felfedezhetni vélt, mely az emberek sorsát = a történetet alakítja. S ez az állandótlanság, a változandóság, melynek az emberek cselekedetei – ezek maguk is teljesen bizonytalan dolgok – szükségképpen alá vannak vetve.¹⁸⁾ A változandóságra jó példa az Erdélyt ért sok sorsfordulat.¹⁹⁾

Töppelt tiszta Transsylvanus, mint a legtöbb erdélyi magyar és szász történetíró – különösen a XVII. században – és nem érez közelebbi kapcsolatot Magyarországgal, sőt János Zsigmond fő érdeméül rójja fel, hogy – mint az imént idéztem – alkalmat adott az erdélyi rendeknek, miszerint Erdélyt Magyarországról leválaszták, és örökös provinciából szabad és választó fejedelemséggé tegyék. (p. 220.)

Töppelt buzgó lutheránus, aki féltve őrzi vallása és egyháza érdekeit, melyek egybeesnek a szász nemzet érdekeivel, de vallásilag nem türelmetlen: a négy bevett vallás szabadságában látja Erdély akkori "concordiájának" kezességét, s ahogy – mint előbb láttuk – Erdély politikai önállóságának és szabadságának, úgy vallási békéjének megalapítóját is János Zsigmondban tiszteli. Sajátságos ennek a XVII. századi erdélyi történetírónak értékelését összehasonlítani azzal a valóságos torzképpel, melyet János Zsigmondról saját kancellárja, Forgách Ferenc festett. Minő változása egy történeti alak értékelésének! A kortárs előtt valósággal gyengeelméjűnek feltűnő bábót tetteinek, alkotásainak kihatása a száz évvel későbbi utód előtt nagy államférfinak mutatják.

Töppelt, a meggyesi származású szász ember, bár erősen sovínisza szász - láttuk, hogy szász érzülete az Originesben miként befolyásolta történetkutatói szempontjait is - nem zárkózik be a maga szász nemzete és annak univerzitása határai közé: ő jó erdélyi hazafi, az erdélyi magyarokat szereti és becsüli, és ha erősen elkülönbözteti magát, velük érzelmi, politikai és sorsközösséget érez.

Töppelt csak vázlatos leírását kívánta adni a történeti folyamatnak: miként özönlötte el a török Magyarországot, majd 1658-62 között Erdélyt. Mégis igen erőteljes, jellegzetes íróegyénség bontakozik ki, még évkönyvező részleteiből is. Valami keserű elégedetlenség, személyes és írói-tudósi kielégítetlenség és csalódottság, háttérbeszorítottság, üldözöttség fájó érzései vegyülnek a nagy erdélyi katasztrófák fölötti kétségbeesésébe. Erdélyt a nagy szellemek temetőjének mondja, hol azonfelül a literatusok közös ellensége, az irigység, rosszakarát és rágalmat "bonam mentem invadunt", s szabadjára hagyva ki is oltják.²⁰) Maguk műveletlenek (rudes), s azt hiszik, hogy kritizálással magukhoz hasonlóvá tehetik a decorusokat, s mert más-képp ártani áttallanak nekik, hát külföldre küldik őket, hogy míg anyagi erejüket felélik és könyvvásárlásokkal kimerítik, itthon elrágalmazhassák őket, s jaj! a haza javára kitűnően kiképzett embereket odaviszik, hogy abbahagyják tanulmányaikat, és szégyeljük hivatásukat. Hogy ez, fejezi be keserű feljajdulását írónk, a haza javát szolgálja-e, majd elvállalja akkor, mikor Isten és igen kegyes fejedelmünk számadására vonják a tudósok e sanyargatóit. (Apaffyhoz intézett ajánlásában.) Nyilvánvaló, hogy itt magamagáról beszél. Ha nem is ilyen szenvedélyes, mégis érzelmes, eleven előadása olyan történeti események előadásában is, melyek őt magát személyesen nem érintik: így szeret prengáns jelzőket alkalmazni. Kitűnő stilisztája, bár nem mentes a mesterkéeltségtől, gondolkodása kissé rapszodikus és körmönfont, különösen előszavaiban, melyekben szabadon csaponganak képzelete és érzelmei. Előadása különben a tények referálására szorítkozik, bár - már láttuk - kutatja okaikat és összefüggéseiket is. Csak a két Zápolyáról szóló részletében szakítja meg elbeszélése könnyen gördülő menetét egy-két oklevél, levél és beszéd beiktatásával. De nem színezi ki, nem terheli meg meséjét adomákkal, epizódokkal, moralizáló vagy politizáló szentenciákkal, az előadott eseményekből levont tanulságokkal, ahogy az pragmatikus történetírók szokása. Érdeklődése a hadi és politikai eseményekre korlátozódik, ezek teszik ki szerinte a "történetet", még a diplomáciai akciókat is kevesebb figyelemmel részesíti, mint a többi XVII. századi erdélyi magyar és szász történetíró. Gazdasági, társadalmi vagy kulturális mozzanatokra egyáltalán nem terjeszkedik ki, nem látja, hogy e mozzanatok mennyire befolyásolják a politikai és hadieseményeket, s mennyire össze vannak velük nőve. Amit ezekről feljegyzésre érdemesnek tart, azt történeti elbeszélésétől függetlenül, az erdélyi négy nemzet néprajzi leírásában mondja el.

Irt még Töppelt két jogi munkát is, az előbbi *Differentiae atque convenientiae juris civilis Saxonum cimen*, Altorfban jelent meg, 1661-ben. (R.M.K., III., 2135.) A második, melyről már említettem, hogy doktori disszertációja volt, "*Theses inaugurales de nuptiis*" címen Orléans-ban látott napvilágot, 1667-ben (R.M.K., III., 2396.).

Történeti műveinek kiadásai: *Artes et arma*. (Tudjuk, ezt appendixként csekély kiadványokkal hozzátámasztotta az Origineshez; az Occasus első részeként. (Lipcse, é.n. R.M.K., III., 4280.))

Origines et occasus Transsylvanorum. Lyon, 1667. (R.M.K., III., 2391., hol Leiden jelöltetik meg a megjelenés helyeként, pedig az Lyon volt: Lugdunum Gallorum, 1. Töppelt ajánlása végéig Apaffyhoz.) Második kiadása megjelent Bécsben, 1762-ben. Jelen dolgozatunkban ezt a bécsi kiadást idéztük.

Irodalom: Szekfü, A szász történetírás. Magyarságtudomány, 1943. – Pukánszky, G.d.dtsch. Schrifttums in Ungarn, p. 388.

Iegyzet:

- 1) Az Artest (Lipcse, XVII. sz. é.n., R.M.K., III., 4280.) aztán Töppelt bedolgozta az Occasusba – az Origines Appendixé-be – (R.M.K., III., 2391.) s az ma az Occasusnak első részét képezi, és befejeződik Izabella visszatérével Erdélybe, s az azt követő két évig tartó pestissel, felölelve az Origines et Occasus 1762. évi bécsi kiadásának 129-217-ig terjedő lapjait, egészen a "res novi regis stabilivit", szavakig bezárólag, s csak a 217-235-ig terjedő szöveget hagyja el. Mert az Artes az a "pár évvel azelőtt utazásai alatt nyomtatásban megjelent munka", melyről Töppelt az "Origines et occasus" előszavában mondja, hogy barátai kérésére az Origineshez Occasus címen hozzáfűggesztette. (Adjunxi ad preces amicorum, sub titulo occasum, Revolutiones Transsylvanicae ultimi temporis, historica narratione conceptas, continuatasque: illas ipsas, quae ante aliquot annos in peregrinationibus meis exciderant. Auctor lecturis.) Az Artes néhány mondata kimaradt az Occasus-ból, melyeket azonban itt fölösleges lenne felsorolni.
- 2) L. ehhez Frölich ajánlásának Lippaihoz első mondatait. Bél, Ad. I. és R.M.K., II., 576.
- 3) L. a XI.-XIII. századi magyar történetírásról szóló fejezetemet.
- 4) Ego brevi libello Charissimam Patriam meam, cum suis originibus et aliquot antiquitatibus in gratiam Gallorum et vicinorum Hispanorum, cupidis profero.
- 5) Itt csak az eredettörténetekkel foglalkozom, az etnográfiai leírások kívül esnek e mű keretein.
- 6) Interest scire, ubi mistae gentes terram colunt unam, quatenus prior sedem occupavit, aut majorum suorum virtutibus comparatam accepit; quae item violenter vel precario, se illis ingessit: Aliquid enim juris ipsa antiquitate sibi vindicat provector, sicuti posterior sedis alienae conscinetia hospiti paret humano. Vi quoque summotis vel oppressis, ut fortuna deest, ita superstes numinum, ipsos ulciscendi causa. (p. 74.)
- 7) Sunt, ut mea fert opinio gens ista (az erdélyi szász) veteres Daci, seu reliquiae Gothorum.
- 8) Hogy a Traján oszlopon ábrázolt dák foglyokat gótoknak, tehát szászoknak tekinti, ez lerontja a helyes megfigyelést, hogy művészeti emlékeket fel lehet használni történeti forrásként, természetesen nem ily helytelen interpretálással: belelátva azokba azt, amit az ember akar. (pp. 768-777.)
- 9) Leuenklau, Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae Libri XVIII., Frankfurt/M., 1591., p. 91. Juhre vero veteres indigenae feruntur adhuc eadem cum Vngaris vti lingua. (p. 90.)
- 10) p. 46.: In calce Dictionarii Hungarici, p. 336 (recte: 356), a hely így hangzik: Post obitum Atylae Ungari relicta Pannonia in Scythiam redierunt, solis Szekhelyis

in Hungaria remanentibus. (R.M.K., I., 513., 1621. p. 356.) Lehet, hogy Molnár itt Sieglert követi. (L. ennek Chronológiáját: Bél, Adparatus. I., p. 44.) – L. még Thuróczy és a Képes krónika megfelelő helyeit. (Scriptores, I., c. 21.)

- 11) *Parcimus opinioni magnorum authorum, quos toties in contradictionibus deprehendimus, de iis tantum, quae veritati magis consentanea videntur, in praesentia - rum dicturi.* (p. 3., ed. 1762.)
- 12) *Quo autem pacto regiones istae eo miseriarum devenerint, quomodo Turcis debellatae sint et subjugatae, brevi narrationem clara tamen et libera expediam.* (p. 134., az Occasus első lapjain.)
- 13) Megjegyzendő még, hogy az Artesben e bevezetés valamivel bővebb, annak néhány mondata az Origines et Occasusból kimaradt.
- 14) Az Origines et Occasus előszava az olvasóhoz: "saepe verbis authorum, ubi testibus magis, quam cerebello opus erat."
- 15) Pl. Sieglert, helyesen, Gergelynek nevezi Dózsa öccsét, Töppelt Lukácsnak. Istvánffyval is vannak egyezései: pp. 187-188. Szulimán behatolása Budára 1541-ben általában véve szóról szóra megegyezik Istvánffy Historiája megfelelő helyéve. (1622. kölni kiadás, p. 241.) Azonban Töppelt a 188-198. lapokon betold az addig Istvánffyével erősen érintkező szövegébe egy hosszú beszédet, ami Istvánffynál nincsen meg. Kellett tehát más forrásának is lennie. Azután megint találkoznak, és erősen hasonló hozzájuk Sieglert szövege is. (Bél, Adparatus, I., p. 70.) Azonban sem Sieglert, sem Istvánffy nem volt itt sem Töppelt közvetlen forrása.
- 16) Fentebb idéztem magyar fordításban az Occasus első lapjait, hol e nézetelt előadta. De keresi e "szenvédélyeket" előadása közben is. Legbehatóbban természetesen az 1658-tól bekövetkezett erdélyi katasztrófák okait fürkészi (pp. 226-228.), különösen jellemző II. Rákóczi György esete. Ez Lengyelországból hazatérve beleegyezik Rhédey fejedelemségébe: *desperans, suppressit dolores, et assensit...* De aztán megint magát ismertette el fejedelemnek, amivel magára vonta a török haragját, s Erdélyt a végveszedelembé döntötte: *Hinc orta ardens Turcarum ira, vindictaque; hinc bella civilia atrocissima ac discordiae; dum alii Patriam, alii amarent Principem, quidem e communi miseria sortem et fortunam sperarent; Ita mirum non est, si rebus in hunc modum confusis, inenarrabiles ruinae evenerint, imo maxime mirum, quomodo extremae afflictiones devolvi potuerint.* (pp. 227-228.) L. még pp. 231-233. Vagy: I. Rákóczi Györgyöt elragadták szenvédéllyel, s már a lengyel koronára vágyott. (p. 225.) Vagy Bethlen Istvánról, p. 224. – Olykor az értelem, a "ráció" győz: a nagyszebeniek visszautasítják a német őréséget, melyet Kemény János akar városukba helyezni, vel quod religionem, quam habent omnes Ev. Lutheranam confundi metuerent. (p. 233.) Egyfelől a helyes katonai megfontolás, másfelől a koron uralkodó vallási buzgalom az a motívum, melyben Töppelt a történeti cselekvők okait felismerhetni vélt.
- 17) Ha Töppelt itt "universus populus"-ról beszél, az nem azt jelenti, hogy ő az egész népet tekintti a történet hordozójának, hanem csak azt, hogy vallásértkülcsileg senki sem mentes az Erdélyt ért csapások miatti felelősség alól.
- 18) *Inconstantiae omnia subsunt Actiones etiam humanae, quibus nil incertius, tot mundi tempestatibus involutae vicissitudini subsint, necesse est.* (Origines, pp. 1-2.)
- 19) Ez a gondolat is mintha a Frölich Prodrómusát befejező elmélkedés keltette volna Töppeltben: őt e nagy változásokra nemcsak saját korának eseményei, hanem

mintája, Frölich hasonló gondolatai teheték figyelmessé. (Frölich, Prodrömus, Bél, Adparatus, I., p. 408.)

- 20) *Libertusculæ et licenter extingunt, quod excitare multis præmiis alii conantur.* (Apaffyhoz intézett ajánlásában.)

Jacques de Bongars

Nem a magyar történetírásba tartozik Bongars érdekes egyéniségének és munkásságának elismertetése, hanem a franciába, mégis foglalkoznia kell vele a magyar történetírás-történetnek is, mert ez a francia és kálvinista vallású tudós (és diplomata) (született Orléansban 1546-ban) volt az első, ki magyar középkori történeti műveket önálló gyűjteményben kiadott, 1600-ban, - jellemzően - Frankfurtban, a német könyvkiadás egy akkori középontjában. Bongars maga is járt Magyarországon, mikor 1585-ben valószínűleg politikai megbízással Konstantinápolyba utazott. Bongars ez évben lépett navarrai Henrik szolgálatába, s mellette maradt, mikor ez IV. Henrik néven Franciaország királyává lett (1589) egészen Henrik haláláig.

Bécsből 1585. április 12-én indult el Bongars és Konstantinápolyba július 13-án ért, tehát ezen két dátum közötti időben járt a Felvidéken és Erdélyben. 1612. július végén halt meg Párizsban. Bongars maga így adja elő az okokat, melyek erre, a francia tudósnál feltűnő kiadásra vezették: "*Rerum Hungaricarum corpus ... publicare hoc maxime tempore visum est*", mert ez a nép az "*In quam gentes omnes oculos ferre hoc maxime tempore condecet*." Ezt a török elleni küzdelme teszi - és bizonyára - ezért közöl Bongars egy sorozatot a XVI. századi magyarországi török harcokról szóló külföldi leírásokból is. De ő egyben a magyar történebből okulásokat is von le, és elrettentő példát nyújt a francia népnek: ilyenén történetfilozófiai áttekintést adva a magyar nép 600 éves sorsáról: a hajdan egész Európát ostromozó pogány magyarság megtért, és virágzó királyságot szervezett meg, mely a kereszténység paizsa volt. Mátyás király alatt elért nagyságából azonban lezuhant, főképp, mert Beatrix bevezette Magyarországra a luxust - ezt Bongars Bonfiniól vette -, de megállandó belső harcokkal annyira elgyengítette magát, hogy a török támadásának nem tudott többé ellentállani. Mi franciák is így fogunk járni, mondja Bongars, ha nem okulunk a magyarok példáján és nem térünk helyes utakra.¹⁾

Elvégzi Bongars az első külföldi méltányoló kritikát is - Bonfini és Ranzano lekecsinylései után - Thuróczy krónikáján is, és véleményt mond a többi XV.-XVI. századi magyar történetekről is: "*In Thurocio simplicitas placet fides, quæ certa ex fragmentis veterum annalium, quæ Lazius citat, non semel et Michæle Ritio et Bonfinio ipso quoties insistere veterum Hungaricarum Historiarum vestigijs lubet. Ranzanus sane negligens est, Callimachus accuratius et elegans, nec inutilis Galeotti Marti opera*" stb. (Előszó.)

Nem kis dicséretére válik Bongarsnak, hogy oly gondosan gyűjtötte össze a magyar középkori és XVI. századi kútföket, hogy az ő kiadványa lesz majd alapja más-félszázad múlva Schwandtner János György máig nélkülözhetetlen *Scriptores*-nek.

Érdekes még Bongars uti naplója konstantinápolyi utjáról, benne magyarországi tartózkodásáról szóló megjegyzései miatt is.

Kiadás: Bongarsius Jacobus, *Rerum Hvgaricarvm scriptores varii*. Frankfurt/M., 1600. Tartalma:

Thuróczy J., Chronica Hungarorum, benne Küküllel János Chronica Ludovici regis. Epistola Magistri Rogerii Ranzano, Epitome. Vita S. Stephani a Chartultio conscripta. Vita S. Emerici. Callimachi de rebus gestis a Vladislao ... libri tres. Regis ... Matthiae nuptiae. Galeotti Martii de egregie ... dictis ... Matthiae Regis. Solter M., Belli Pannonici per Pr. Fridericum comitem palatinum contra Solymannum gesti libri II. Stella M.J., De Turcarum in regno Hungariae successibus an. 1543 et 1544, epistolae quattuor. Lazius W., Rei contra Turcas gestae an. 1556 ... descriptio. Herold B.J. Rerum contra Turcas ... an. 1556 ... gestarum historiola. Bizarus P., Bellum Pannonicum sub Maximiliano II. ... et Solymanno ... gestum. Budina, Historia Sigethi ... an. 1566. Jacobinus J., Brevis enarratio rerum a Sigismundo Transylvaniae principe an. 1595. gestarum. Jon. Pistorii Niddani Regum Hungariae genealogia. Reychersdorff G., Chorographia Transylvaniae. u.az., Moldaviae Chorographia. Wernher G., De admirandis Hungariae aquis. Stella M., Descriptio ... Altenburgi. Petancius F., De itineribus aggrediendi Turcam. Appendix ad res Hungaricas, in qua Transsylvanicae inscriptiones veteres nonnullae et Annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi.

Bongars naplója konstantinápolyi - közben magyarországi - utjáról kiadva: Hagen Hermann, Jacobus Bongarsius. Bern. 1874.

Iegyzet:

- 1) L.: Pázmány hasonló gondolatát, hogy Magyarország letörése a legkitünőbb elretentő példa a külföld számára is. 1605. dec. 17. Grác, levele Istvánffy Miklóshoz. (Pázmány, Epistolae collectae. Bp. 1910., tom.I., p.9.)

Schard Simon

Mintegy negyedszázaddal megelőzi Bongarsét egy, az övénél kisebb jelentőségű külföldi kiadása magyar kortörténeti munkáknak, a Simon Schard német történetíró Historicum opus in quatuor tomos divisum, Basel. 1574. című gyűjteménye, melynek II. és III. kötetében közrebocsátotta Brodarica Epistoláját a mohácsi vészről, valamint Zsámboki János és több külföldi író: Solter, Stella, Budina, Herold, Lazius leírásait a XVI. század közepi magyarországi török harcokról. Schard az ekkortájt Németországban felvirágzott történeti forrásokat felkutató és kiadó munkálkodás egy művelője, és középkori német történetírók kiadásával szerzett érdemeket. (L.: Bernheim, Lehrbuch d. hist. Methode. 1908. p.217.) Schard kiadványának jelentősége abban van, hogy segédeszközüül szolgálhatott a századvégi magyar történetíróknak, kik itt összegyűjtve találhatták az 50-es, 60-as évek harcainak irodalmát.

Forgách Ferenc

Oláh Miklós kezdeménye az egész magyar történet megírásáról nem talált követőkre, Verancsics Antal tervét egy XVI. századi magyar kortörténetről azonban megvalósította Forgách Ferenc, a XVI. századi magyar humanizmus negyedik főpap-történetírója, valamint az olasz Brutus.

Forgách Ferenc előkelő régi felvidéki főúri család sarja: a Forgáchok ghymesi és gácsi (Nyitra megyei) ágát megalapító nyitrai főispán (+1515) és felesége Dobó Zsófia legidősebb gyermekének, Zsigmondnak - saját nemzedékrendje szerint (Mon. Hung. Hist. II., 16. k. 553. l.) - negyedik gyermeke, harmadik fia. A Forgáchok a Hunt Pázmán nemzetség ugoccai ágából származtatták magukat, második előnevüket Gács váráról vették, melyet Balázs ismeretes tettéért kapott 1386-ban adományul Mária királynétól. Ekkor vették fel a Forgáchok címerükbe - az eddigi vadászbíró helyére - a csöbör sisakból kinövő női fejet, Mária királynéra emlékeztetőül. Forgách Zsigmond, II. Lajos cubiculariusa, a mohácsi vész után Zápolyai mellé állott (l. m. 250.), de aztán, midőn a nyugati országrészek, hol a Forgách birtokok feküdtek, Ferdinánd jogára alá kerültek: "in dittonem Fredinandi cedentibus bonis" (l. m. 250.), ő is átlépett I. Ferdinándhoz. 1547-ben királyi kincstartóvá lesz, s noha egy hatalmaskodási eset miatt perbe fogatik, 1552-ben kegyelmet kap, ha ezentul a királyhoz és a katolikus hithez hi marad. Így lett katolikussá a fiatal Forgách Ferenc is, úgy látszik Oláh Miklós térítésére. Forgách Zsigmondot fia így jellemzi: "priscae gravitatis et consilii vir (229.), vir priscae fidei, priscorum morum." (250.) A derék apának Ferencen kívül jeles fia volt a legidősebb, Simon, a kiváló hadvezér, ki Forgách Ferenc művéhez írt kritikai megjegyzéseivel a történetírás történetét is érdekli, szintugy Ferenc Imre öccse is, ki Zrínyi Miklós hőstettéről szóló versek és prózai művek gyűjteményét adta ki, köztük illesztve Ferenc bátyja kortörténetéből a Szigetről szóló fejezetet, és maga is írt egy kortörténetet, melynek azonban csak töredékét ismerem.¹⁾

Forgách Ferenc születési évét Sörös Pongrácz²⁾ és Bártfai Szabó László 1535-re teszik, s bizonyára ez a helyes dátum, nem Horányi Elek 1510. évi keltezése, melynek tulságos korai voltára már Toldy Ferenc is rámutatott.³⁾ Forgách gyermekéveiről mást nem tudunk, csak hogy nagy szeretettel és tisztelettel irván apjáról és bátyjáról, Imre öccse pedig órála, szép családi életet láthatott és élvezhetett, s már a szülei házában megtanulhatta, hogy a közt szolgálnia kötelesség. Édesanyja: Zólyomi Katalin levelei meleg, gyöngéd, finom érzéseknek, nem kis műveltségnek dokumentumai.⁴⁾ A főúri ifju magasabb tanulmányait Oláh Miklós, 1553 óta esztergomi érsek-primás irányította: Oláh küldte a páduai egyetemre is, mint Istvánffy Miklóst. Bona Györgyöt, - a primás unokaöccsét - és Bona meg Forgách mestereként Zsámboky Jánost is. Páduában Forgách, bizonyára szorgalmas studiumok elismeréseképp, elnyerte a "liberarum artium" baccalaureusi fokozatot. Hazatérve először egri órkanonoki stallumot kap a királyi titkári hivatal mellett, majd 1556.

augusztus 20-án I. Ferdinánd kinevezi váradí pöspökké, egy Vitéz János, Thurzó Zsigmond, Perényi Ferenc - a kiváló humanisták - utódává. Pappá mintegy 1558-ban szentelheték fel, valószínűleg csak az alsóbb rendekre.⁵⁾ Váradí székhelyét nem foglalhatta el, mert azt az erdélyiek 1557-ben elfoglalták, noha Forgách bátyja, Simon védelmezte. Forgách ezért állandóan I. Ferdinánd udvarában tartózkodott. Életének első nagyjelentőségű eseménye első diplomáciai küldetése volt: az 1556-7. évi országgyűlés I. Ferdinánd felszólítására a regensburgi birodalmi gyűlésre őt jelölte ki követének. Regensburgban a birodalmi gyűlés ülésén Magyarország helyzetéről mondott fényes beszéde mellett magánbeszélgetésekben is kérte a birodalmi rendeket - a kereszténység érdekében is - hazája megsegítésére. A német rendek meg is szavaztak 40 000 gyalogost és 8000 lovast. E siker után rövidesen - 1558-ban - I. Ferdinánd király tanácsossá nevezi ki, s a pornói (cisztercita) apátságot (Vas megyében) adományozza neki. 1560-ban - ez évben emeltetik családja bárói rangra - Ferenc részt vesz az I. Ferdinánd, másfelől János Zsigmond meg II. Zsigmond (Ágost) lengyel király közötti békétárgyalásokon (Izabella ekkor halt meg), 1561-ben pedig kalandos vállalkozásra beszél rá I. Ferdinándot: Heraclides Jakab, igazi nevén Bazilik János kíséretét Oláhország megszerzésére Forgách tanácsára támogatta a bécsi udvar. Ettől remélte Forgách Erdély megszerzését I. Ferdinánd számára. Azonban Bazilik vállalta kezdeti sikerek után kudarcot vallott, s Erdély nem került vissza a magyar király kezére. A kudarc bizonyára ártott Forgách tekintélyének és befolyásának az udvarban, hiszen ez a sikertelen kísérlet volt egyetlen komoly beavatkozása az események irányításába. De azért 1562-ben részt vett Miksa főherceg prágai, cseh királlyá való, és frankfurti német királyi koronázásán. Frankfurtból alkalma nyílt Németalföldet is meglátogatnia, mely utazás igen nagy hatással volt rá. Csodálta e tartomány gazdagságát, művészeti értékeit; az antwerpeni székesegyházat a legszebb templomnak nevezte mind között, amit valaha látott, noha páduai tanulmányai alatt megismerhette Pádua, Velence és más olasz városok, Bécsben, Frankfurtban, Prágában, Regensburgban stb. pedig Németország nagy székesegyházait. Csodálta a németalföldi lakosság jólétét és, ami talán e kulturális tanulságoknál is fontosabb, megismerkedett Egmonttal és újra beszélhetett Oranjeri Vilmostal, mivel már a frankfurti koronázáson is találkozott, s ki Forgách Imrénének, Ferenc öccse feleségének rokona is volt.⁶⁾ A két híres holland főnemes meghitt beszélgetésben panaszkodott (familiariter... conquistaebatur) ekkor Forgáchnak, hogy a spanyol kormányzat (Granvellát meg is nevezték) régi, őseiktől örökölt privilégiumaikat és szabadságaikat megsérti.⁷⁾ Különösen Egmont tett Forgáchra igen mély benyomást.

Magyarországra visszatérve részt vett Miksa király 1563. szept. 8-án végbe ment koronázásán, mikor is ő vitte a koronázási menetben a király előtt a békekeresztet. Nem előjelként, mert míg I. Ferdinándot készségesen tudta szolgálni, Miksát rövidesen meggyűlölte, elhagyta, s átállott az erdélyi pártra. Egyelőre azonban megmaradt a "német" párton, s I. Ferdinánd felett is ő mondott 1566. aug. 7-én a bécsi Szent István templomban ragyogó gyászbeszédet. Még 1563-ban vesztette el szeretett atyját, kiről kortörténetében is szép szavakkal megemlékezett, noha ez nem volt szereplője az előadta történeti eseményeknek. A bécsi és prágai udvarban különösen Verancsics Antal primással és Nádasdy Tamás nádorral állt szorosabb baráti viszonyban, utóbbiról szerncsés hadivállalatait dicsérve művében is igen elismerően szól. (De bírálja is!) Verancsics bizonyára Forgáchot is biztathatta kortörténeti munkája megírására.

Mikor 1566-ban Sziget ostromának ellensúlyozására Miksa személyesen száll táborba magyar és birodalmi - német és cseh - csapatokkal Győr alá, Forgách is

követi királyát a háborúba. Itt vannak Oláh primás és Verancsics, ekkor egri püspök is. Miksa 1566. aug. 12-én indul Bécsből és október végén tért oda vissza, anélkül, hogy még csak kísérletet is tett volna komoly összeütközésre a törökkel, míg ez Gyulát és Szigetet megvívta. Talán ennek a katasztrófának friss hatása alatt, talán már régebben keletkezett Forgách lelkében a gondolat, "res Hungaricas pro virili meo scribere", (Livius: pro virili parte et ipsum contulisse" szavaihoz hasonlóan (ab urbe condita. L. I. praefatio.), ahogy Bornemissza Pál erdélyi püspökhöz írja 1566. dec. 2-án kelt levelében.⁸⁾ Tény az, hogy először ez év végén említi ezt a szándékát, legalábbis ránk maradt írásaiban. Bornemisszától el is kérte e célra ennek - sajnos elveszett - "Commentariola" és "Observationes rerum Hungaricarum" című feljegyzéseit koruk eseményeiről. Ekkor Forgách még Miksát szolgálja, de már kezd belefáradni az eredménytelen küzdelembe: személyes becsületét nem tudja kielégíteni, elesik mind a győri püspöki, mind a kancellári méltóságtól. A püspökséget Miksa idegennek: a velencei születésű pápai követnek a bécsi udvarban, Zaccaria Delfino bíborosnak adományozza, a kancellárságot pedig nem veszi el a már öreg, de visszavonulni még nem akaró Oláh Miklóstól. (Oláh nem sokkal Forgách átállása után, 1568. jan. 14-én meghalt.⁹⁾ De voltak Forgáchnak idealisztikusabb mozgatókai is. Elégedetlen volt Miksa magyar politikájával: elkeserítette a magyar tanácsosok háttérbeszorítása, a magyar ügyekben idegenek beavatkozása, magyar egyházi és világi hivatalok idegeneknek adományozása és főképp a töröktől visszahódított és a koronára szállt egyéb birtokok idegeneknek való eladományozása. De leginkább talán Miksa udvarának gyöngesége, katonai tehetlensége gyötöri Forgáchot. Már Ferdinándot is hadi dolgokkal tulságosan keveset foglalkozó, erélytelen és befolyásolható fejedelemnek ismerte, aki csak nagyokat ígért, de semmit sem tartott be, Miksát azonban egyenest gyűlöli az ő keserű szenvedélyességével, s nemcsak mint hadvezért, hanem mint uralkodót is erősen bírálja. Ezzel szemben ájult tisztelettel hajol meg Szulejmán omberi nagysága, államférfiúi és katonai zsenije előtt, és összehasonlítja a Habsburg birodalom gyöngeségét különösen katonai tekintetben az ázsiai török birodalom hatalmas erejével. Nem találja többé helyét a bécsi-prágai udvarban, és nem veszi figyelembe Verancsics Antal intelmeit: ne tűzzön össze ily hatalmas császárral. Egyelőre azonban még nem gondolt arra, hogy az annyira csodált Szulejmán hűbéresének, János Zsigmondnak szolgálatába lépjen, s mikor 1567-ben Miksától engedélyt kér és kap az udvarból való távozásra, először nem Erdélybe, hanem Itáliába utazik - tovább tanulni. Beiratkozik - újból - a páduai egyetem jogi fakultására, de tanulmányai mellett utazásokat tesz Itália többi részeibe is. Egy ilyen utazgatás alkalmával történt, hogy Génúában - 1568 kora tavaszán lehetett - megismerkedett a bencés rend spanyol generalis commissariusával, ki V. Pius megbízásából utazott a spanyol udvarba, s kitől Forgách Don Carlos elfogatásának körülményeiről kapott bizalmas közléseket.¹⁰⁾ Itáliában kapta Miksa visszahívó levelét, de nem tudta rászánni magát a visszatérésre, hanem lemondott a magyar királytól kapott ankancellári és tanácsosi hivatalairól és a váradi püspökségről, s elnyerve Miksa engedélyét (gratiosa venia, u. o. LXX. János Zsigmond levelében) átlépett János Zsigmond szolgálatába. Velencéből az ekkor szokásos utvonalon: Raguzán, Szerbián, Temesváron, vagyis török területen keresztül érkezett a gyulafejevári udvarba. (1568.) Miksa és magyar környezete természetesen helytelenítette Forgách lépését, még legfőbb jóakarója, Verancsics is, ki nem is tartotta Forgách elhatározását véglegesnek. Mégis, a szakadás teljes lett, pedig Forgách nem érezte magát jól új hazájában sem. János Zsigmond ugyan szívélyesen fogadta, anyagi megélhetéséről a kolosmonostori apátság kastélyának és minden tartozékának adományozásával gondoskodott¹¹⁾, bizalmát, megbecsülését

pedig tanácsosai közé való kinevezéssel mutatta ki. Forgách mégis nehezen illeszkedik be az új környezetbe, barátot csak Báthory Istvánban, a későbbi fejedelem és lengyel király személyében talált, ki rokona is volt. Báthory anyja: Telegdi Katalin, nővére volt Forgách Ferenc nagyjának, albiál Zólyomi Lászlóné, Telegdi Euphrosinának. (B. Szabó, i. m. 169.) Csalódott János Zsigmond képességeiben és egyéniségében is, ennek unitárius - mint Forgách mondja "arianus" - nézetei meg egyenest felháborították. És Forgách hiába igyekezett fejedelmét visszatéríteni a Szent Háromság tanára: vallásiakban János Zsigmond csak olasz orvosára, Blandratára hallgatott, politikailag pedig Blandratán kívül legfőképp Békés Gáspárra, s mellette még Csáky Mihály kancellárra. Így történt, hogy alig egy évi erdélyi tartózkodás után, 1569 végén Forgách ismét utazni megy, Raguzában 1569 végén lemásoltatta Tubero értékes Commentarii-jeit, melyet ugyanott Benessa Péternél talált meg. A másolatot aztán megküldte János Zsigmondnak. Ez volt dalmáciai útjának történetirástörténeti jelentősége. 1570 tavaszán (március-áprilisban) azonban már megint Erdélyben van, hol újabb kellemetlenségek várják. János Zsigmond bizalmát ekkor sem tudta megszerezni, az egész kormányzás Békés kezében van, kinek nyugati koncepcióját: a Miksához való közeledést Forgách elítéli. 1571. március 14-én meghal János Zsigmond, kiről Forgách igen kemény ítéletet mond, a Zápolyai család kihaltában pedig Isten csodálatos ítéletét látja. János Zsigmond nagyapja, Zápolyai István volt ut. egyike azoknak, kik Mátyás halála után Corvin János trónrajutását megakadályozták, és idegen fejedelmet behoztak, sőt Forgách és Szerémi szerint - Mátyást is megölték. Az új fejedelem a nagy Báthory István lett. 1571 végén halt meg különben Forgách Ferenc édesanyja. Nincs adatunk, hogy rideglelkü történetírónkat anyjához melegebb gyermeki szeretet fűzte volna. Nem úgy a derék katonát, Forgách Símont, ki anyjuk utolsó levelére (1571. aug. 30.) gyöngéd írással kézzel rájegyezte: "Utolsó levelc az zegeni aniamnak."¹²) A következő év sajátságos lelki válságokat, új életforma utáni vágyakat hozott Forgáchnak: nő-szülni óhajtott, de katolikus szertartás szerint, s ezért Báthory fejedelem után XIII. Gergely pápától felmentést kér a nőtlenségi fogadalom alól, amit a pápa intő levele kíséretében meg is kapott. Mégsem házasodott meg, mert mint ezt az akkor már az egyházat elhagyott Dudich Andrásnak írta: nem talált Erdélyben még csak félig-meddig (medlocriter) magához méltó feleséget sem. (1573. nov. 26.) Ennél nagyobb jelentőségű esemény volt Forgách életében, hogy 1572-ben Báthory István megbízta az egykori magyarországi és erdélyi események történetének megírásával. Már említettük, hogy Forgách legkésőbb 1566 vége óta foglalkozott egy kortörténet írásának gondolatával: adatokat kezdett gyűjteni ehhez, s ezt a gyűjtést: oklevelek kivonatolását később is folytatta. Báthory István tehát csak mintegy az utolsó, hivatalos biztatást adta meg Forgáchnak, s bizonyára ígéretet tett az elkészített mű ki-nyomatására. Most segítőként meghívta, illetőleg Báthoryval meghívatta a velen-ces születésű olasz humanista történettudóst, Giovanni Brutust, kivel még 1564 vagy 1565-ben ismerkedett meg.¹³) Maga Forgách is hangsúlyozza, hogy igénybe akarja venni segítségét: a történetírói klasszikus stílust akarta tőle megtanulni, talán a kutatási és feldolgozási módszereket is. Brutus elsősorban Caesart ajánlta mesterül, s ezért - maga később - előre megküldte Forgáchnak Caesar művelhez írt jegyzetelt, s ezek függelékeképp egy stilionariumszerű frázis gyűjteményt.¹⁴) "A magam dolgai miatt különböző gondok égetnek: ezek közt egyik legnagyobb, hogy ne tűnjek úgy fel, mint a ki cserben hagyott téged, mikor a munkásságomat kérted."¹⁵) Kettejük közös munkájára azonban nem került többé sor. Forgáchnak - szeretett fejedelmének megbízásából - diplomáciai küldetésben külföldre kell utaznia: mikor II. Zsigmond (Ágost) lengyel király, az utolsó Jagelló elhunytával a lengyelek a francia

trón várományosát, a későbbi III. Henriket választották meg királyukká. Forgách viszi hozzá Báthory jókívánságait és ajándékait, majd mikor Henrik IX. Károly halála (1574. június 14.) után titokban és nagyhirtelen hazaszökött a francia trón elfoglalására (1574. június 18.) és Báthorynak ismét reménye nyílt a lengyel trón elnyerésére, amihez éppen a lemondott III. Henrik támogatását igyekezett megnyerni, Forgách viszi Párizsba is Báthory javaslatait. Küldetése nem járt eredménnyel, Henriknek a zilált francia belállapotok (hugenotta mozgalmak) nem engedték meg, hogy továbbra is foglalkozzék Kelet Európával. Forgách tehát 1575 tavaszán visszatér Erdélybe, nyáron legalábbis itt van, de elhatalmasodó betegsége miatt rövidesen odahagyta az országot, s 1575. októberében ismét Itáliába utazott, még mielőtt Báthoryt lengyel királlyá megválasztották volna, ami 1575. dec. 14-én történt meg. Báthory nagylelkűen és rokonian vállalta Forgách erdélyi birtokainak gondozását, s ezzel biztosította utja anyagi alapjait. Forgách Oláhországon és Velencén át ment ismét a kedvelt Páduába, hol annyi magyar tanult, köztük Báthory István is. Forgách betegsége - Istvánffy szerint morbus Gallicus, Toldy Ferenc szerint mellbetegség - Itáliában sem enyhült, úgy hogy itthon már 1576-ban halála hírért keltették, pedig ez év január 18-án még levelet írt Báthorynak. Ez volt utolsó írása, mely fennmaradt. 1577. január 19-én halt meg Páduában az ott dúhögő pestis áldozataként, s az ottani jezsuita templomban temettetett el.

Forgách művét Bártfai Szabó László szerint 1572 és 1576 között írta, amit elfogad Sörös Pongrácz is.¹⁶⁾ Tény az, hogy még Itáliába utazva kikérte s meg is kapta Báthorytól a fejedelmi levéltár művéhez fontosnak látszó darabjait, melyeket aztán Forgách halála után Báthory kérésére a páduai hatóságok küldtek vissza Erdélybe. Kétségtelen tehát, kortörténetét Forgách még nem tartotta befejezettnek, s azon még rövid élete legutolsó évében is dolgozni igyekezett.

A *Commentarii* Forgách egyetlen történetiről, s egyetlen legalábbis egyetlen ránc maradt írói alkotása az I. Ferdinánd felett mondott gyászbeszéd mellett.¹⁷⁾ Legjobb kéziratai így adják meg címét: *Francisci Forgách de Ghimes de Statu Reipublicae Hungaricae commentarii, quibus accessere nonnulla etiam aliorum principum gesta etc.* Ez tehát a mű hitelesnek tekinthető címe.

Forgách művének tárgya Magyarország története 1552-1571-ig. Az I. könyvben rövid visszapillantást ad az 1540-től 1549-ig terjedő évekre (1-5.) s részletesebb beszámolót nyújt az 1550. (5-10) és az 1551. (10-30) évekről. A II. könyvben az 1552. év történetének ad helyet, s így tovább egy-egy évnek általában egy-egy könyvet szentel. A XXII., utolsó könyv végén még felemlíti II. Zsigmond (Ágost) lengyel király 1572. július 7-én bekövetkezett halálát (518), bár az utolsó magyar esemény, mellyel egyben művét is lezárja - Thury György hősi halála - még 1571. áprilisában történt (520-522.).

Forgách műve központjában a hadi események állnak - neki a történet legfontosabb eseménye, a történetírás legfőbb tárgya a háború, s a *Commentarii* legnagyobb részét a magyarországi és külföldi hadjáratok leírása teszi ki. De azért Forgách nem hagyja figyelmen kívül a diplomáciai akciókat sem, és jól látja azok összefüggését a háborúkkal. Teret ad a belpolitikai jelenségeknek; az alkotmányos élet rajzának, az ország társadalmi, gazdasági állapotának is, és az országgyűléseket igen részletesen tárgyalja: az 1563. évi koronázó országgyűlésről (Forgách, 252-259), az 1566. évről (297-302), 1567-iről (372-376), s az erdélyi 1571-iről (468, 470-472) valóságos diáriumot ad, az ülések igen érdekes leírásával, különösen a rendek hangulatát festve élénken. Rövidebben szól az 1566-i és 1569-iről, az 1571-i és 1572-iről (421-422, 442-443), utóbbi már unja is részletezni. A királyi tanács, haditanácskozások üléséről is beszámol olykor, pl. a híres 1566. évi győri

táborozás alatt tartottáról, vagy a Heraclides-Bazilik féle kalandot tárgyalóról. Utóbbival kapcsolatban közli saját előterjesztését ebben az ügyben. Helyet ad Forgách történetírásában az ország közigazgatási szervezete, legalábbis egyes ágai felvázolásának: Zrinyi Miklóst említve előadja a báni és vajdai hivatalok mibenlétét, működését, rövidke történetét, vagy a románok szokásait rajzolva az ott működő biráskodást. (517.)¹⁸⁾ De nem megy odáig, mint Gregoriancz Pál az ő Mnemosynon-jában, aki Magyarország egész hivatali szervezetét összes hivatalnokaival együtt felsorolja az 1558. évre, valóságos Schematismusban, és messze elmarad Brodarics, Bonfini, Ranzano hasonló felsorolásai mögött az egyházi és világi főhivatalnokokról. Nagy súlyt helyez viszont - már csak a háborúk előtérbehelyezése miatt is - az ország földrajzi-stratégiai leírására, s itt-ott érinti a hadszervezet kérdéseit is. Pl. a várak éjjeli őrzésének módjáról (519) és "militaris corruptela-ról" is szól.¹⁹⁾ Erre tette meg Forgách Simon okos és jólelkű megjegyzéseit a katonák védelmében, (157- és 158) élethűen jellemezve az éhező, ruhátlan, főképp német katonák szörnyű helyzetét, az őket pusztító betegségeket, szennyeségeket.²⁰⁾

Forgách Ferenc összefoglaló képet ad a végvárok helyzetéről: az 1566. évi, Gyula és Szigetvár elestével végződött hadjárat bevezetéséül és magyarázatképp: "antequam destinata prosequar, repetendum videtur, qualis status Ungariae, quis habitus provinciarum, qui fines fuerint": a Sziget és Gyula között még a magyar király kezén levő végvidék állapotát értvén ezalatt. (304-306.) De az egyes háborúk egyes mozzanatainál, különösen várostromoknál - hiszen ezen évtizedek háborúi ugyyszólván várostromokban és rablásokban merültek ki - az egyes várak földrajzi fekvését, stratégiai helyzetét, sőt éghajlatát, s ebben katonai akciókra alkalmas vagy alkalmatlan voltát, gazdasági jelentőségét is részletezi. Nemcsak a fontos Szigetvárnál, (115) hanem Husztnál, Nagybányánál stb. Huszt ostromával kapcsolatban felemlíti a Brandeis német tábornok által használt (katonai) térképet; topographia depictát, "qua via et per quae loca, per quas arces inimicas esset penetrandum, quam esset difficile, et res plena periculis." (154.)

A gazdasági jelenségeknek nagy jelentőséget tulajdonít Forgách, s ezért aránylag nagy tért ad ezeknek is a feljegyzésre érdemes mozzanatok között, tehát a történetírás tárgyai között. Világosan látja azt is - gyakorlati ember, a kormány tagja: királyi tanácsos lévén, Magyarországon alkancellár, Erdélyben kancellár is -, hogy mily szorosan összefügg a hadvezetés és hadszervezés az állami pénzüggel, s az ország általános gazdasági helyzetével. A zsold nem fizetése, s az utánpótlás elmaradása okozza sok katonai vállalat kudarcát, így 1557-ben Várad elestét (157), ami Forgáchot különösen közelről érinti, hiszen ez az ő püspöksége volt! És Ferdinánd főherceggel, I. Ferdinánd második fiával téteti meg a sajtóságos kijelentést, mikor a fejedelmi ifjú és német-cseh kísérete megcsodálják a magyar föld kellemességét (amoenitas), termékenységét, főképp ritka nagyságu és izletes dinnyéit: "degenerem esse eum hominem, qui pro tellure tam excellentes fructus tanta ubertate fundente, periculum vitae, si Deo sic placitum sit, refugiat." (135.)

Sokszor kitér Forgách a magyar nemzet társadalmi gondjaira, ha nem is ad összefüggő képet annak társadalmi szerkezetéről, rendi megoszlásáról, mint Bonfini, vagy Ranzano és Brodarics tettek. Társadalmi mozgalmakról is csak egy ízben, a "fekete ember" (Karácson Gergely) akciójáról (1569-1570) emlékezett meg, mely eleinte szintén a török ellen irányult, mint Székelyé 1514-ben. Forgách a magyar társadalom akkori szerkezetét, főnemesi (főpapi), nemesi, paraszti rétegekre osztását - a polgárságról alig vesz tudomást - valami természetes, megváltozhatatlan állapotnak veszi, Karácson megmozdulását veszedelmesnek tartja ugyan - bár egyes rövidlátóbb urak pártolták, hogy oda ne fajuljon mint a másik erdélyi, Székelyé

(Karácson román volt) - de azért sikertelenségre kárhoztatott, előbb utóbb maga gyengeségében összeomló vállalkozást lát benne.

Forgáchban igen erős a főnemesi öntudat, ezt a rendet tartja a vezetésre hivatottnak, s főhivatalnokok kinevezésénél - mintegy megokolásul - előadja a kinevezetnek származását, családját, eredetét, történetét és erősen kihangsúlyozza, ha "illusztris", régi család tagjáról van szó. S ha nem főnemesi rendű ember kerül vezető főhivatalba, vagy püspökségre, azt erősen kifogásolja.²¹⁾ Az egyes nagyurak hatalmát vagyonuk:²²⁾ faluk után mért földbirtok, várak, arany és ezüst pénz és nyersfém, meg a főuri familia (=clientela) mellett családi összeköttetések teszik ki, ezt sokszor kiemeli Forgách, s ha közszereplő főurról ír, ennek rokonságát éppúgy felsorolja, mint vagyonát. Így Majlárd Istvánt is sógora Báthory András menti meg (217.), míg Zrínyi Miklós, minthogy felesége rokona Sándor vajdának, ellenzi az ennek fejedelemsége ellen irányított Heraclides-Bazilik féle kalandot, melyet Forgách annyira pártolt. (220.) A főnemességben egyes családok és családok szövetségi rendszere között erős vetélkedés folyik a hatalomért, Forgách pl. erősen öszszedolgozik apjával és bátyjával Simonnal, a hadvezérrel; így utóbbiról elmondja, hogy a magyar katonák csak Forgách Simonban biznak, mert "linguam perlitia, artis militaris scientia, auctoritate, humanitate plurimum valere sciebat." (149.) Másfelől Forgách egy ízben keserűen jegyzi meg, hogy a Báthory nemzetség "genus Bathoreum fatale quoddammodo instrumentum in perditionem fuit patriae", (228.) "nam et geminorum regum" (I. Ferdinánd és Zápolyai) "et belli perpetui hinc nati, quo Hungaria tandem pene interit idem exstitit auctor," (228.) a három Balassa pedig "latrocinii és proditiionibus familiam illustrarunt." (378.)

A főnemességgel való erős együttérzés mellett Forgách szeretettel nyújt kezét a kisebb nemességnek, ezek szörnyű szenvedéseivel, pusztulásával részvételet érez, hiszen ugyanazok a csapások sújtják azokat is, mint a főnemességet: az örökös háborúk és állandó háborús veszedelem mellett a fizetetlen zsoldosok rekvirálásai, a szultán ázsiai hadainak anyag- és emberrablásai, amellet az udvar és hadvezérei s hivatalai földbirtokpolitikája: a töröktől visszahódított és magszakadás esetén a szt. koronára szállt birtokok idegeneknek adományozása. Ugyannyira, hogy még a koronának oly híven szolgált szigetvári, hősi halált halt "nobilissimí et praestantissimí" katonák özvegyei és árvái sem kaptak Miksától kárpótlást török kézre jutott birtokaikért az óvári "császári" birtokokból (akkor így nevezték a királyi birtokokat) (351-352). Innen van, mondja Forgách, hogy a nemesség nemhogy virágzásba, jobb módba emelkedésre nem tudná vinni magát és családját, de még eddigi életszintjét sem képes megtartani, sőt életét is alig tengeti, sok család elpusztul, kihal. (Országgyűlési panaszok, 373, 374). Még a közismerten Hanbsburg-hú horvát nemesség is panaszodik, hogy "propter fidem erga genus Austriacum" és "propter familiam Austriacam" elvesztették patrimoniumaikat, melyeket hadi érdemekkel szereztek, úgy hogy sokan már a János Zsigmondhoz - a Pozsega megyei származású és anyja révén lengyel-olasz beütésű erdélyi fejedelemhez - való átpártolására gondolnak (425). Általában az intézményesült szabad rablás teljes jog- és birtokbizonytalanságba dönt nemest, nem nemest egyaránt. Egy háborúval sújtott vagy fenyegetett vidék lakossága menekül, mint pl. Sziget ostromakor a környékbellek,²³⁾ menekülnek gyermekeikkel, feleségükkel, ingóságokkal, mások zsákmányolnak, katonák és parasztok egyaránt (!), s ha valamely vár üresen áll, a szembejövőök elfoglalják, más várakat saját uraik igyekeznek visszafoglalni: teljes a káosz.

A városi polgárságról Forgách alig vesz tudomást, annál többen foglalkoznak a parasztsággal. Ezt, mint társadalmi réteget, lenézi: erkölcsileg alacsonyan állónak tartja, mely ha harcolni kell, a győzelemben nem lát dicsőséget, a futásban nem lát

szégyent, vagyis nem tud felemelkedni Forgách nagy eszményéig a "heroi carum virtutum" és "divinarum legum cultor"-áig (406).²⁴) Ebben látja meg Forgách a különbséget a nemesség és parasztság között, csakugy, mint a jogi, társadalmi-gazdasági és életforma különbségben. De Forgách sokkal becsületesebb és valóság-tisztelőbb történetíró, semhogy fel ne jegyezné az inácsi parasztok egy vitéz hadi tettét, mikor is ezek templomukat megerősítve azt mindhalálig védelmezték (365). Csak természetesen, hogy politikailag a paraszt nem számított.

De bármennyire lenézi is Forgách a parasztságot, annak sorsa iránt a legmélegebb részvétellel viseltetik. Sokat foglalkozik is ennek gondjaival, szenvedéseivel, s a törökkel és a császári katonaság atrocitásaival szemben mindig a paraszt mellé áll, kit a "miseri agrestes" vagy "miserum vulgus" résztvevő jelzőkkel emleget. S ahogy az egész magyar nemzetet "Christiani Hungaricae nationis"-nak (237), az összeresztyénység egy tagjának és magyar nemzetiségű részének érzi, úgy a magyar jobbágyot is "coloni Christiani"-nak, "agrestes Christiani"-nak nevezi. (Pl. 106, 119, 120.) Mert a törökkel szemben érdek- és érzelmközösség van nemes és paraszt között: az egy ország lakosságához tartozás, és a sorsközösség érzése. Ferdinánd főherceg hadbaszállása hírére "incredibilis tum miserum vulgus, tum nobilitatem ob diuturnitatem aerumnarum ob hoste perpeसारum laetitia invasit". (135) Legszebben akkor fejezi ki Forgách a paraszt iránti szeretetét, mikor a meggyötört paraszt védelmezőjének Istent nevezi: egy katonai vereséget: a krasznahorkai ostrom sikertelenségét 1556-ban Isten büntetésének tulajdonítva, amit a királyi katonaság azzal érdemelt ki, hogy tulságosan vakmerően sanyargatta a nyomorult parasztot.²⁵) Megdöbbenő viszont, hogy egy ízben a törököt (Toigon budai pasát) teszi meg Forgách Ferenc a magyar paraszt védelmezőjének a rekviráló császári katonasággal szemben, mert Ferdinánd erre nem képes (107). Máshol meg dicsőítőleg emeli ki írónk, hogy Szulejmán, kit egyébként is mértéktelenül tisztelt, Szeged megerősítéséhez nem "nec gratuitis agrestium operis, sed ex fisco solutis" használta fel a parasztokat. Vagyis ennek a gőgös főurnak visszatetszik, ha a parasztot ingyen dolgoztatják! Világos: azt a részvétet, melyet fentebb említettem, Forgách nem azért érezte a paraszt iránt, mert annak munkája az urat gazdagította, hanem emberszeretetből, méltányosságból.

A műveltség jelentőségét Forgách, az Itáliában képzett humanista, akit elbűvölt Némalföld nagy kulturája is, természetesen felismeri, és az ország kulturális állapotainak jellemzését felveszi történetírása tárgyai közé. De egy, a tudományok és művészetek ápolására egyáltalán nem kedvező kornak történetét írva, inkább csak arra nyílik alkalma, hogy a műveltség hiányát, lehanyaglását, a régi jó idők kulturájának pusztulását sirassa. Olykor kiemeli egyes szereplőiben, akiben éppen kiemelhetette, hogy művelt ember: így dicséri Báthory Kristóf nagy nyelvtudását (olaszul, franciául, spanyolul beszélt, 159), Gyulay Mihályban pedig, hogy "fide, constantia, usu atque eruditione vir praestans" (185), másokban korholja a műveletlenséget: Belczer Gebhárdot, az ujonnan szervezett haditanács elnökét megrója: "litteratum et linguarum, nisi vernaculae ignarus" (321), János Zsigmondról feljegyz, hogy jeges bor mértéktelen ivásával - amit anyjától, a lengyel-olasz vérű Izabellától tanult - annyira elgyöngyítette agyvelejét (ita cerebrum infecerat) "ut memoriam prexigam haberet, iudicium ac discursum, qualem puer hebere solet". (460) (Mellesleg: Forgách és János Zsigmond kortársa, Don Carlos jeges víz mértéktelen ivásával tette tönkre magát.)

Csak Mátyást dicsérve van Forgáchnak lehetősége arra, hogy a műveltség mint öncél mellett hitvallásig tegyen: a kultúra-tiszteletét kifejezze. S itt valóságos kulturaprogramot ad, noha az ő korában nem látja ezt megvalósíthatónak. Szerinte a fejedelem feladata, hogy alattvalóit a polgárosult élettartásra (civilis vita), a lelki és testi

erélyek kiművelésére, valamint a szellemi és technikai tudományokra nevelje, mert a király irányítója és tanítómestere is népének. S a fejedelmeket bizonyára nem csupán azért kell tisztelni, mondja, mert gazdagabbak a többi halandónál, hiszen a gazdaság legtöbbjüknek inkább kárára volt, s azt mások is szerezhettek maguknak, hanem sokkal inkább azért, ha erényben és bölcsességben mulnak felül mindenkit. Ilyen bölcs civilizátora, nevelője és mestere volt a magyar népnek Mátyás, aki ezenfelül Pozsonyban előkelő egyetemet is állított fel, melyet utódai azonban tönkretettek. 26) Mátyás mindenben felülmulta nemcsak saját kora fejedelmeit, hanem az utána következőket is, s ezért az ő emléke az utódok előtt örökké híres és dicséretes lesz. (423-424.) Forgáchot apja elbeszélései mellett Bonfini s Thuróczy dicsőítései is befolyásolhatták. Igaz, szó szerinti egyezés nincs közöttük, s Bonfini emlélyítő dicsőítését II. Ulászlóról Forgách nem veszi tudomásul.

Talán Bonfini hatása alatt is, Forgách is igen részletesen kitér a munkája tárgyát képező korszak külföldi eseményeire is. A németországi, franciaországi, németalföldi, spanyolországi és itáliai vallási és politikai küzdelmek, diplomáciai akciók, de mindenekfölött háborúk igen jelentékeny teret foglalnak el Forgách Commentarij-eiben. Ezeket általában inkább csak időrendi kapcsolatba hozza a magyar eseményekkel, s az Európában történeteket Forgách nem mindig látja szerves összefüggésben a magyarországiakkal, s nem is azért tér ki rájuk, hanem mert magukban érdekesek. Mégis, sokszor megérzi azok hatását hazája sorsára, és olykor meglát összefüggéseket a magyar sors alakulása és az európai fejlemények között. Például: Mátyás szerinte kiűzte volna a törököt Európából, ha Velence és III. Frigyes engedik, s a pápa (melyik, nem mondja) a kereszténység ügyét nézte volna, nem a magáét. Kitér I. Ferenc és II. Henrik francia királyok erdélyi politikájára is (l.m. 160), - hiszen maga is járt erdélyi követként a francia udvarban -, s az 1556-57 körüli európai politikai helyzetet jellemezve tömören összefoglalja a német-spanyol, francia, török és lengyel politika szálainak összefonódását az erdélyiével. Általában a török elhatalmasodását a keresztény fejedelmek hűnének tulajdonítja, melyért büntetésül Isten sújtja a törökkel a kereszténységet: mert bűn lenne azt hinni, hogy a földi dolgok véletlenségből, szerencse szerint történnek. 27) A török belviszályok - Szulejmán fiainak ellenségeskedése - jó alkalom lenne az izlással való leszámolásra, mondja Forgách, de a keresztény fejedelmek mindezt csak tétlenül szemlélik, I. Ferdinánd pedig csak azzal törődik, hogy fia számára biztosítsa az utódlást - Német - és Magyarországon egyaránt. (216-217.) Minden külföldi esemény között a török történet az, ami Forgách tollán a leginkább összefonódik a magyar nép sorsával: ha a szultán a Keleten van elfoglalva, akkor Magyarország kissé megnyugodhatik mindaddig, míg az újra Európába teszi át hódító háborúit. Ezért is foglalkozik Forgách oly igen behatóan a török Magyarországon kívül vívott háborúival, s például a lepantói diadal elbeszélésének csaknem annyi teret ad, mint akár Sziget ostromának, és éppoly őszinte együttérzéssel írja is le. (pp. 485-492.) Azt azonban minden megjegyzés nélkül, mint természetes dolgot jegyzi fel, hogy mikor a Lepantonál megsemmisített török flotta pótlására Szelim hatalmas hajóépítkezésekbe kezdett, parancsára ehhez Báthory István is mint erdélyi török hűbéres fejedelem, nagy mennyiségű kender szállításával hozzájárult.

Forgách is, mint általában a magyarság mindig is Szent István óta a kereszténység = Európa részének tudta magát. Ez a hite, mely századok óta vérévé vált, most a török hódítás: egy idegen, ázsiai hódító fojtogató karmai között még szenvedélyesebb, minden más lehetőséget kizáró meggyőződéssé fokozódott a XVI. századi magyarban. 28) Így Forgáchban is. Ugyannyira, hogy történetírásának ez mintegy alappondolata a másik mellett, hogy t. i. Magyarország és a magyar nép még nem is

olyan régen nagy, hatalmas, művelt volt, erkölcsiekben, szellemiekben, anyagiakban, politikailag, katonailag egyformán, de ezt a nagyságot 1490 óta gyászos módon, saját bűnéből elvesztette, helyébe elnyerve a jelen szörnyű pusztulását. (kül. 424, 429-430.) Sőt: ezt a teljesen elgyöngült és tönkrement, eredeti államterületének egy kicsike darabjára visszaszorított népet most egészen ki akarják irtani: "exterae nationes victrici delendo nomini consentirent" (12). "Quidam ex Germanis praedicaverant, fore, ut brevi quemadmodum Pannonia et Transsylvania a Germanis olim habitata esset iterum ad eos rediret, trucidata nobilitate et omnibus primoribus." 29) Quod quidem affirmabant, esse, quibus jam sedes, agri, possessiones donatae ac destinatae esset, (sic.) et Matthiam (recte: Erasmum) Teuffelium magno exercitu eam ob rem ingressurum. Sed ille, sive hujus atrocis consilii auctor, sive divino quocunque iudicio... poenas luit." (88-89.) Ha pedig - panaszzóják az 1566-i országgyűlésen - a hadvezéreknél panaszt emelnek a magyar nemesek, azt a feleletet kapják, hogy menjenek vissza Scythiába, (ut in Scythiam redirent responsa dare (301). És már a kisebb nemesek kezdik mondogatni, hogy "se... relictis patriis sedibus, patrio solo in exteris terras expellendos." (esse.) (357.) 30)

Forgách szintén felveti a kérdést, hogy ki felelős a virágzó magyar királyság bukásáért, miként felvetették Brodarics és Szerémi is. Forgách vagy tíz évvel a Mohácsi vész után született, Buda elestekor pedig alig lehetett több hat évesnél. Ő már ahhoz a nemzedékhez tartozott, melynek semmi része nem volt e katasztrófa-lis eseményekben - atyja azoktól távol, biztos birtokain élt -, neki már nem kellett a végzetet okolnia a mohácsi vészért, mint Brodaricsnak, II. Lajos kancellárjának. Forgách már olyan függetlenül mondhatta meg véleményét, mint a végzetes események kortársai közül csak az egy Szerémi. S éppugy minden kimélet és tekintet nélkül ítélkezik is története szereplőiről, mint amaz. Forgách Magyarország akkori állapotát egyfelől a főhivatalnokok, főpapok s a politikai, diplomáciai akciókban résztvevők tetteiből és jellemzéseiből igyekszik megfesteni, másfelől az országgyűlések tárgyalásaiból, illetőleg a nemeseknek az országgyűléseken előhozott panaszai-ból. Bebek György, Majlát István, Zalay János, Sárközy Mihály, Mágocsi Gáspár jellemzését, helyesebben ócsárlását így okolja meg: "Operae pretium videtur dis-serere paucis horum mores vitamque, ut ex his et similibus ea tempestate quis modus militiae, quis imperii fuerit, conferatur... Tales fuere viri, nunc res acta est ita", mondja a jellemzések befejeztével. (pp. 240-244.) - Az állam Forgáchnál tisztán személyes kapcsolatokra redukáltatik: király és alattvalók, király és hivatalnokai személyes kapcsolataira. A kormányzás a király személyes kormányzása, melyhez tanácsosait maga jogán választja meg, az országgyűlés az alattvalók neme-si és papi rendjeinek személyes gondjait, panaszait tárgyalja, miután végzett a ki-rály proposícióival. Forgách nem az egyes hivatalok működéséről számol be, ha-nem az egyes hivatalnokok tetteiről, beleértve legmagánabb életüket is, ebből ítélve meg Magyarország polgári és katonai kormányzásának, közigazgatásának akkori ál-lapotát, és I. Ferdinánd nagy közigazgatási reformjairól, új tanácsok szervezéséről csak egy mellékesen tett megjegyzésben emlékezik meg, mikor is Sziget elestének okait keresve Gebhard Belzer-re, a haditanács elnökére méri egyik éles vágását: "consilii bellici vetustissimus (novum officii genus recens inventum, non multo ante mortem Ferdinandus auctore Maximiliano legit)" azzal dicsekedett, hogy évi 40 000 arannyal csökkentette a hadi kiadásokat (p. 321). Hogy mennyire nem szereti For-gách ezt az "ujfajta hivatalt", mutatja, hogy a gyűlölt Miksát teszi felállításáért fe-lelőssé. Arról azonban nem szól, hogy ez s a többi új tanács a nádor, s általában a magyar hivatalok hatáskörét vette át.

Az országgyűlési panaszok értelmezésében Magyarországot két főprobléma égeti: a török veszedelem, és az ország lakói érdekeinek védelme, a nemesek jogainak s a "nyomorult" parasztok existenciájának megvédése a fejedelemséggel s az országban állomásozó idegen katonasággal szemben. Forgách erős jogi és közjogi érzékkel, Páduában is szerzett jogi képzettséggel erősen kiáll a régi magyar szabadságok mellett, ismételten hivatkozva az Arany Bullára mint a nemesi jogok alapokmányára, s a koronázási esküre, melyben a király ennek megtartását fogadta, és feljegyzí, hogy a nemesség felvetette a fejedelemséggel szemben a fegyveres ellenállás jogát, szintén az Arany Bulla alapján.³¹⁾

Forgách tehát a régi magyar törvények és jogok, vagyis a történeti jog s a rendi jogok alapján áll, és - mintegy a magyar álláspont támogatására - felemlíti, hogy a németalföldi mozgalmak vezéréi: Egmont gróf és Oranjei Vilmos herceg is régi privilégiumaik és szabadságaik megsértése miatt panaszkodtak előtte Granvellára.³²⁾ Igen felháborítja Forgáchot, hogy Miksa - kit őszintén gyűlölt - koronázási esküjét nem minden magyar törvény megtartására vonatkoztatta, hanem csak a "laudabiles", dicséretes törvények, szokások stb.-re. (375-376).³³⁾

Forgách szembeállítja ezekkel az áldatlan állapotokkal a régi jó idöket: melyeket csak így nevez: "tempora felicitum regum" (145), mikor még egészében megvolt a magyar birodalom, melynek ma "ne imago quidem superest." (Ez az országgyűlés hangulata is 1572-ben (512), tehát 31 évvel Buda veszte után! Nehezen felejtettek akkor az emberek!) Ebből a régi jó, boldog világból csak Erdély maradt meg érintetlenül: "imaginem quendam prisci regni retinebat", (1), és Izabella alatt eleinte e keleti országrészek "tanta felicitate, ut ne temporibus quidem priscorum regum majori frui potuerint," (2), mindaddig míg ezt a jólétet (1551-1552) "mox unius hominis" (Martinuzzi) "ex prava et inexplicabili ambitione" ... tönkre nem tette (3). Magyarország megsíratott jóléte oly biztonságtudatot adott a Mohács, ill. az 1490. előtti magyarnak, mondja Forgách, hogy az ország belsejében fekvő várakat, mint Eger meg Tata régi uraik "magis amoenitati, quam securitati felicitibus temporibus consuluerunt",³⁴⁾ s csak most kellett mindezeket katonailag megerősíteni. (U. o.) A régi jó idökbén az erények is virágoztak, mert a régi boldog idök becsületes embereket neveltek. Forgáchunk atyját, Zsigmondot, mint már idéztem, "vir priscae fidelis priscorum morum" -ként dicséri, (250), míg a sötét jelenben a régi jó erkölcsök tönkremenetét gyászolja: "a Matthia disciplina omnis, inscitia et ignavia principum corrupta." Általában a jelen helyzet olyan, hogy "disciplinam et severitatem, laudata olim et celebrata priscis ducibus interlisse crederes." (p. 346.) De azért ma is vannak vitéz katonák, jó hadvezérek, "priscis ducibus comparandi." (175.) Mert nem olyan terméketlen Magyarország földje, hogy ne teremné meg fényes példát az erényeknek.³⁵⁾ Forgách tehát bizik a magyar tehetségben, erényben, - ez egyetlen optimista vallomása, más jót a jelenben és jövőben nem is lát.

Bizonyára a Magyarország katasztrófális helyzetén kelt hazafias érzelmi momentumok, a féltő gond szeretett fajtája iránt, és Báthory István biztatása, de meg hatalmas írói tehetsége is, hogy egyszerűen kedve telt a történetírásban, indították Forgáchot munkája megírására.³⁶⁾ Ezek az érzések és ez a lelki diszpozíció érlelhatték meg benne az elhatározást, hogy kora jelentékenyebb hadi és politikai eseményeit, bármily dicsstelenek és gyászosak legyenek is azok, az utókor számára pontosan, hitelesen megörökítse, azok szereplőit az utódoknak - mint hitte, élet-hűen - bemutassa. Tehát tisztán egy tudományos cél és indíték. Mert Forgách mindig igyekszik a tiszta tényeket adni, ez elvi célkitűzése is, az események "wie es war" leírása neki is a történetírás célja és tárgya, ahogy a Perényi család egy botránya

előadásánál maga mondta: "nos ut res acta est narrare voluimus."³⁷⁾ De érzi Forgách a történeti anyag megismerhetésének korlátait is, a "wie es war" kikutathatóságának akadályait, s elismeri azt is, hogy oly magas dolgokról kellene ítélnie, amire nem hivatott.³⁸⁾ Tisztán tudományos célja mellett Forgách egy gyakorlati célt is követett: az utódok, de meg a kortársak elé elrettentő példákat kíván állítani, hogy okuljanak e szégyenletes eseményekből és szereplőik silányságából. Vagyis Forgách is a korán uralkodó tanító irányzatú történetírás művelője. Mi a történetírás? Az utókor tájékoztatására előadni, miként folyt le valamely esemény, mi volt annak célja, mik okai. Az eseménynek emlékezetesnek, jelentékenynek kell lennie, hogy a történetíró érdemesnek találja feljegyezni. Tehát a történetíró dolgozzék szelekcióval.³⁹⁾

Maga a történet Forgáchnak is emberek cselekedetei, kik alá vannak ugyan vetve az Istenség akaratának, és erényeikért, jó tetteikért a gondviseléstől jutalmat nyernek, bűneikért büntetéssel sújtatnak már itt a földön is, de mégis, e korlátok között szabad akaratból cselekszenek, s ezért a felelősség is az övék mindazért, ami történik. Így jut el Forgách is szereplői indítékai firkészéséhez, s ebből azok jellemzéséhez. Forgách jellemzésai könyvének azon részletei, melyeket általában legjobban ismernek. Keserű tapasztalatai, a mellőzés, melyben előbb I. Ferdinánd, még sokkal inkább Miksa királyok, majd János Zsigmond udvarában is részesült, de meg betegsége is, igen sötétnek láttatják vele kortársait. Azonkívül Forgáchnak magas eszményei voltak, s ezekhez igazodva ítéli meg oly igen szigorúan története szereplőit. Eszménye a keresztény lovag: "nos herolicarum virtutum cultores, et quod majus est, divinarum legum esse volumus." (p. 406.) Ezt az egész kereszténységre érti: egész Európa nemessége előtt lebegő ideálnak tartja, melyet Egmont gróf közöltetett meg Forgách jellemzésében a leginkább.⁴⁰⁾ Jellemzik az eszményi lovagot a fides, constantia, az usus és eruditio finomsága, a pietas, virtus, bonae artes, vagyis a becsületesség, állhatatosság (jellem), jómodor (usus bonae artes), vallásosság és lelki kultúra (pietas) műveltsége. A katonától Forgách azt követeli, hogy esküjéhez híven, becsülettel harcoljon a hazáért mindhalálig. "Pro divina imprimis laude, dulcissimaque patria, conjugibus ac liberis... atque propria salute ita... ut mortem honestissimam obirent, potius quam pedem referrent."⁴¹⁾ Mert Forgáchnak igen magas véleménye volt a közszolgálatról, nemcsak a katonairól, hanem a polgáiról is.⁴²⁾ Ezeket az erényeket megtalálja egy-két kortársában, annál jobban keseríti, hogy a legtöbbjéről - úgy véli - szörnyű bűnöket, gonoszánál gonoszabb szenvedélyeket és egészen elborzasztó tetteket kell feljegyeznie. S valóban, a Balassákból, Bebekekből, a legtöbb Báthoryból, a Perényiekből (Péterből és Gáborból), Majlát Istvánból, Békés Gáspáról, Csáky Mihályból valóságos "monstra teterrima"-t alakít, hogy kisebbeket ne is említsek.⁴³⁾ A külföldiek közül két olasz vontá magára Forgách különös haragját, Blandrata, János Zsigmond unitárius orvosa és Zaccaria Delfino bíboros, ki elnyerte a győri püspöki széket, melyre ő maga vágyott. Gyűlöli Forgách Miksát, kiről csak rosszat tud mondani, és nem tudósan szereti I. Ferdinándot sem, kinek szemére veti, hogy sokat ígér - személyes hadbaszállást a török ellen - de semmit sem tart meg (48), s hogy az ő uralkodása alatt csak a legméltatlanabbak kerültek vezető helyekre. De megtalálja benne a jót is, és halálát elbeszélve elég kedvező összefoglaló jellemzését adja.⁴⁴⁾ János Zsigmondot gyűlöli és megveti, szellemi képességeit egy gyermekével mondja egyenlőnek, de azért felemlíti jólelkű tetteit is, pl. hogy magyar hadifoglyait szabadon bocsátotta, kiváltott rabokat a töröktől, és igyekezett a keresztényekkel összetartani, már amennyire a töröktől tehetette. Zrínyi Miklóst Forgách képesnek tartotta orgyilkosságra, mégpedig kapzsiságból.⁴⁵⁾ Zrínyivel különben Forgách egyszer

személyesen összetűzött, és e régi harag emléke is befolyásolhatta ítéletében. Hogy Dobó Istvánt a tettetés és titkolás csodálatos mesterének nevezte, azt már említettem. Izabella és anyja Bona Sforza lengyel királyné, meg Báthory Klára a leggonoszabbnak, legmegvetésreméltóbbnak festett nőalakjai. Mintha magának Forgáchnak is sok lenne ez a szörnyű ítélkezés embertársai fölött, mely néhol a "chronique scandaleuse" jellegét veszi fel: Báthory Klára örültségeit elmondva maga kifakad, hogy ezzel csak tanítani akar, elrettentő példákat felhozni.⁴⁶⁾ "Attól félek, mondja, hogy még a legkisebb részben sem érhetem el azt, amit minden idők és minden nemzetek írója elért, akik egyéb kiváló erényeik mellett abban a szerencsében is részesültek, hogy sohasem volt olyan szomorú, olyan nyomoruságos irnivalójuk, hogy azt olykor ne válthatták volna fel vidám és kellemes hanggal, s ezzel a változatossággal olvasóikat is gyönyörködtethették. De a mi számunkra minden másképp történik, mert mi a mi örökös és változatlan végzetünkől inkább szerencsétlenségeinket siratjuk el, semmint történetet írunk. Azt az egyet azonban meg kell jegyezmem, és arra mindenkit figyelmeztetnem, hogy értsék meg az okokat, mind nemzetünk régi évkönyveiből, mind a mi írásunkból, s a mi példaadásunkból tudjanak és akarjanak is okulni." És sokallja öccse ítélkezéseit Forgách Simon, az egészséges ítélőt, becsületes katonára is: a Balassa család származási botrányánál meg is jegyzi: "Ezt a czikkelt teljességgel ki kell belőle hadni, hogy az jámbora ne kisebbedjék meg." (378).

A modern történetkutatásnak, ha igazságos és élethű képet akar nyerni Forgách jellemzettjeiről, akkor éppugy külön-külön kell mindegyiket tanulmányoznia és más forrásokkal ellenőriznie, mint - Szerémiét. E szörnyűségek mellett azonban meglát, sőt szívesen lát meg Forgách fényeket is: Mátyás, igaz már régóta halott, az ő uralkodó eszménye (424, 429-30), és elég szépen ír V. Károlyról lemondásakor (177). De elismeri kisebbek érdemeit, erényeit is. Így Mechkey Istvánét (73), Eger másik hőséit Dobó mellett (Dobóról sok rosszat beszél), Mérey Mihályét (185), Telekessy Imrét (175), Petrovics Péterét (168), Lossonczy Istvánét (38-40), Szordy Györgyét (46), hogy saját apjáról irt szép szavait és testvérbátyjának, Forgách Simonnak mindig kiemelt derék tettet (különösen 329) ne is említsem. És meglátja a jót pl. Fráter Györgyben is, hibái mellett is (27-28). S műve záróakkordjául, bizonyára a sok elrettentő jellem felsorakoztatásának feloldásául, egy derék katona, Thury György szép vitézi halálának elbeszélését választotta.

Nem hagyhatjuk említettlenül Forgách határtalan csodálatát Szulimán iránt, kinél szebben még Mátyást vagy Egmontot sem jellemzi, s kit egyenest a jó keresztény fejedelmek elé állít követendő mintaképül (308). Tragikus ellentétben tűnik fel Forgách tollán az 1566. évi győri táborozás és Sziget és Gyula eleste alkalmából (327-347) a "Christianorum caesar": (így: 442) Miksa tehetetlensége, emberi jelentéktelensége szemben Szulejmán tettejével és emberi nagyságával, aki "vir inter antiquos imperatores facile constituendus." (347) És tragikus szembeállítás a másik keresztény császárnak? I. Ferdinándnak megint csak Szulejmánnal, mikor Forgách szerint Perényi Péter az ő nagyraíró céljait "ab Ferdinandi debilitate et Solymani clementia" remélte elérhetni (379). (L. még: 33, 176-177, 380, stb.) Hogy Forgách Tolgon budai basát a keresztény magyar nép védelmezőjének ínteti fel (107), már láttuk.

A fátum, a szerencse - jó, vagy balszerencse - s a "véletlen" is beavatkozik az emberek életébe, a történetbe, de Forgách mégis bűnnek látja azt hinni, hogy a földi történések valami véletlenségekből történnének, s nem Isten akaratából (179-180).⁴⁷⁾

A rossz tettekre az embereket Forgách szerint saját gonoszságuk, rossz jellemük, romlott gondolkodásuk viszi, mégis egyszer, Perényi Péter szidalmazása köz-

ben - klasszikus reminiscenciákkal - Forgách "gonosz furlák végzetes ostromozására" cselekedtetni Perényit. Viszont, mintha Forgách nem lenne egészen mentes a babonáktól, és hinni látszanék a rossz előjelekben, a jövőt megjelenítő álmokban, s ezért ezeknek történetírásában is helyet ad. II. Henrik Francia király halálos végű tornajátékát a királyné megálmodja. (182) Az 1566. évi végzetes hadjáratot is rossz előjelek vezetik be. (48)

Az egyes emberek történetalkító szerepe mellett felismeri Forgách a tömegek gondolkodásának, érzelmeinek, akaratának: a közvéleménynek közreműködését az események alakításában, s azt olykor részletesen jellemzi is. Különösen behatóan foglalkozik Forgách az országgyűlések hangulatával, s az ostromlott várak katonaságával, mely eldöntötte egy Eger, egy Temesvár stb. sorsát. (49)

E lelkieken kívül meglát Forgách más tényezőket is, melyek az eseményeket, ha csak másodsorban is, de befolyásolják. Így gazdasági tényezők⁵⁰, földrajzi adottságok, az éghajlat befolyását az események alakítására. Mert mindezek nemcsak tárgyai történetírásának - bár nem legfontosabb tárgyai, mint ezt fentebb már láttuk is -, hanem Forgách ezek hatását történetformáló erőként is feltárja. Felismeri a pénzügyi és hadügyi igazgatás összefüggését és döntő jelentőségét a történetre. Szilgetvárnál 1566-ban az a baj, hogy kitűnő vezér mellett kevés, bár minőségileg kitűnő a védősereg, s az erősítésül kiűzött német csapatok a török ostromgyűrű bezáródása miatt már nem tudtak a várba bejutni. Csakhogy Belzer Gebhard, a haditanács elnöke 40 000 arannyal csökkentette a hadi kiadásokat erre az évre, s ez a bölcsesség, mondja Forgách érthető keserűséggel, Magyarország pusztulásába került (321). De magában Erdélyben is helytelen adóztatás folyik: az erdélyi püspök mérhetetlen jövedelmeit a tizedből, melyen pedig egész hadsereget lehetne kiállítani, nem lehet hadi célokra mozgósítani (114). Forgách ebben nem következetes, mert mikor Miksa 1566-ban az egyházi birtokokat akarja hadi célokra megadóztatni, ez ellen - mint a nemesi jog megsértése ellen - a leghevesebben tiltakozik, s az országgyűlés mellé áll, mely ezt megakadályozta (302).

Az alkotmányos és társadalmi viszonyokat sem pusztán leírja Forgách, hanem beleszövi az eseményeket megszabó - politikai és hadi akciókat - "okozó" jelenségek közé, ahogy az ország közigazgatási, s mint éppen láttuk, hadi és pénzügyi szervezetének és kormányzásának működését is.

Ahogy a vallás kérdése nem szerepel Forgách történetírása tárgyai között, úgy a magyar eseményeket formáló faktorok között sem. Mindössze János Zsigmond "aria-nizmusát" itéli el, az ő szokott szenvedélyességével. De a protestantizmus többi ága ellen - Magyarországon - nem szól, bizonyára, mert szeretett apja is, Simon bátyja is az új hitet követték, sőt ő maga is helyeselte annak egyes újításait, a spanyol inkvizíciót pedig mélyszélesen elítélte (p. 386). De mikor Miksa - mint fentebb említettem - adót akar kivetni az egyházi vagyonra, ebben - a szerinte jogtalanságban - a "quaestorok" (nyilván kamarai tisztviselők) gyűlöletét véli felismerni a vallás ellen (odium religionis, 302.). A franciaországi és németországi, németalföldi válálsháborúkról részletesen beszámol. De ebben csak forrásait követi.

A nemzetiségek Forgáchnál nem játszanak a történetre beható szerepet. Egyébként Forgách nemzeti tekintetben elfogultabb, mint vallásban. A németeket az ő egész szenvedélyességével gyűlöli, de sokkal becsületesebb történetíró, semhogy meg ne írná német katonák szép haditetteit, pl. Babocsánál (124-126). A székelyeket nem tartja igazi magyaroknak, s őket "populi antehac liberi, at ad omnem proditio-nem, si emptorem habuissent, semper venales"-ként jellemzi, míg Zápolya meg nem törli ezt a népet és elveszi tőlük a szabadságot: "levata illa licentia populari, qua tamquam bruta animalia sine imperio inter sese ferebantur." (478) A románokról

alkotott alacsony véleményét már láttuk. A horvátnál helyteleníteni látszik, ha magyar hivatalt visel: Draskovich György "vicecancellarius ungaricus, natione tamen croatus". (183) (Tudjuk, hogy Forgách egy ideig alkancellár volt, és vágyott a cancellárság után.) A törököt barbárnak tartja, az ország legnagyobb szerencsétlenségének, de gyűlöletesebb tulajdonságait nem említi, Szulejmánt pedig – ismételtén láttuk – kritikátlanul csodálja, s csak Mátyásról ír szebben, mint róla.

Forgách legelsősorban saját élményeiből, tapasztalataiból és kortársai elbeszéléseiből, leveleiből merítette anyagát, de kutatott levéltárakban is: még Páduába is kikölcsönözte – Báthory István fejedelem engedélyével – a fejedelmi levéltár kortörténetéhez szükségesnek látszó darabjait. Szóbeli informátorai közül Forgách megnevezi atyját, Forgách Zsigmondot, ki a régebbi eseményekről tájékoztatta, és bátyját Simont, a jeles hadvezért, egy ideig Eger parancsnokát, majd országos főkapitányt, ki aztán a már kész Commentariu-t magyar nyelvű kritikai jegyzetekkel látta el, amiért megérdemli, hogy a magyar történetírás története megemlékezzék róla.⁵¹⁾ Valószínű, hogy Nádasdy Tamás nádor és más vezető férfiak is szolgáltatnak Forgáchnak adatokat.⁵²⁾ Bornemissza Pál erdélyi püspöktől – mint már említettem – Forgách el is kérte kortörténeti jegyzetait (549). Hogy ezekből mennyit használt fel, nem tudni, mert Forgách sehol sem hivatkozik rájuk, a jegyzetek maguk pedig nem maradtak fenn. Bornemisszáról, az emberről Forgách igen kedvezőtlenül nyilatkozik, főleg anyaglasságát rója meg. A török ügyekről Verancsics Antalt tartják informátorának⁵³⁾, de voltak más forrásai is e területen is: a Szulejmán héber – Istvánffy szerint rutén – felesége halála fölötti gyászáról szóló helynél Istvánffy megjegyzi: "Sunt nugae Turcicae et Transsylvanicae". (Verancsics ekkor már régóta nem tartózkodott Erdélyben.)⁵⁴⁾ És valóban – már említettem is – Forgách nem zárkózott el a pletyka elől, ha távolról sem ad ilyesminek annyi tért, mint általában a humanista történetírók. Külföldi tájékoztatól között maga említi Egmontot és Oranje Vilmost – ezt is már láttuk – kik a németalföldiek sérelmeivel ismertették meg, "famillialiter" beszélgetve vele, és egy "quidam monachus Hispanus"-t, a bencés rend "generalis commissarius"-át, ki génuai tartózkodása alatt 1568 tavaszán Don Carlos tragédiáját festette le Forgách előtt, szintén "famillialiter".⁵⁵⁾ Hogy e szóbeli információkon valami kritikát gyakorolt volna, vagy hogy igyekezett volna a legjobb értesüléseket megszerezni, azt nem említi, ma pedig ezt már nem lehet megállapítani. Inkább úgy látszik, hogy Forgách könnyen elhitt mindent, ami "memorable" volt.

Irott magyar forrásai között legfontosabbak Tinódi Sebestyén énekei voltak, melyekből egész első és második könyvét kiírta, az első könyv 3. lapjától kezdődően.⁵⁶⁾ B. Szabó László feltételezi még, hogy Forgách Szerémi emlékiratát is felhasználta, de Sörös Pongrác ezt nem fogadja el.⁵⁷⁾ Ugy vélem, Szerémi mégis hatott Forgáchra. Így Mátyás meggyilkolása (168) megegyezik Szerémi tudomásával a nagy király haláláról, s a Zápolyákat is mindketten boszniai eredetűnek tudják. –Sőt egyszer, mintha Szerémi egy kedvelt fordulata tévedt volna Forgách tollára: "jam rursus ad Ferdinandum revertamur." (p. 32.) Minthogy Forgách Verancsics Antal primás köréhez tartozott, ismerhette annak nagy kortörténeti adatgyűjteményét, melybe Szerémi munkája is tartozott. Egyébként Forgách Verancsicsról semmi rosszat sem írt, igaz, érdemlegesen nem is emlékezik meg róla, nem úgy mint másik primásáról, Oláh Miklósról, ki pedig iskoláztatását irányította, s ifju éveire, talán pályaválasztására is befolyással volt. Forgách véleménye Oláhról igen kedvezőtlen. (p. 254.)

Forgách híven átírja forrásait, mint ez Tinódival való összehasonlítása mutatja. Innen van, hogy olykor egymásnak ellentmondóan ítél meg egyes történeti aktorokat. Brutus szemére is vetette, hogy "Mirandum", miszerint Forgách Nyáry Pálról

azt mondja, hogy ez vitézül harcolt Szolnok gyászos és dicstelen elvesztésekor, pedig előbb szigorúan megróttá ugyanezt gyávaságáért. Igen, mert Forgách itt szó szerint átírja Tinódit, míg előbb saját véleményét mondta meg Nyáryról. Tehát forrását híven követve, nem vette észre az ellentmondást.⁵⁸⁾ De legtöbbször szó szerint követi külföldi forrásait is: Sleidanust (Johannes Philippi), a XVI. századi vallásmozgalmak első megíróját, s ebben uttörőt, kinek "Commentarii de statu reipublicae ac religionis sub Carolo V." c. műve XXII.-XXIV. könyveiből veszi át II. könyve számára a trienti zsinat előadását és Móríc szász herceg hadjáratát. Szintugy ragaszkodik Alfonso Ulloa spanyol történetíró előadásához II. Fülöp 1560. évi tripolisi hadjáratáról írva, és Jean de Serres, Commentarii de statu religionis et reipublicae in regno Galliae c. műve VII. könyvéhez, mikor a hugenotta háborúkról emlékezik meg XVIII. könyvében. Sleidanus és Serres műveinek címe pedig mintául szolgálhatott saját Commentarii-jei címének megválasztásánál. Ismerte Jovius Commentarii sui temporis-át is, és - mint már említettem - Petrus Bizarus Bellum Cypricum inter Venetum et Selymum (1573) c. művét. Kellett azonban még más külföldi forrásainak is lenniük, mert ez említett írókból vett értesüléseit itt-ott módosította, és lényegesen többet is ad a külföldi történetből, mint amennyit az említett három íróból átvett.⁵⁹⁾

A "Commentarii" hitelessége a modern történetkutatás szempontjából általában véve kifogástalan. Mégis vannak benne kisebb megbízhatatlanságok, melyekre különösen Forgách Simon és olykor Istvánffy javításai mutatnak rá. Mert Forgách mellett Istvánffy Miklós is átjavította a Commentarii-t.⁶⁰⁾

Nem érdektelen, hogy Turi György derék katona halálát, ki tulereju török csapatot támadott meg, hogy az elhurcolt magyar foglyokat kiszabadítsa, de legyőzöttet, s hogy a fogságba jutást elkerülje, sisakját elvetve harcolt, míg elesett, Forgách valami fantasztikus török cselvetés keretébe illeszti, magáról a harci eseményről alig mondva valamit. Ehhez az elbeszéléshez Forgách Simon kénytelen volt hozzájegyezni: "Ez az narratio nem igaz", s elmondja Turi elestét megemlítve a török "fortél"-át is, Turi harcát pedig teljesen úgy festve le, ahogy azt "Az vitéz Turi György haláláról" szóló névtelen históriás ének.⁶¹⁾

Forgách kortörténetének anyagát szoros időrendben adja elő. Egy-egy könyve általában egy-egy év történetét tartalmazza, s az időrend pontos betartása kedvéért egyes eseménysorokat félbeszakít, s hogy a közben másutt történeteket elmondhassa.⁶²⁾ De mégsem tudja az időrend szerinti tárgyalást mindig betartani, s olykor a tárgyi összefüggésnek (integra historia) adja az elsőbbséget.⁶³⁾

Egyébként Forgách simán, zökkenő nélkül kapcsol egybe egy időben, de különböző helyeken történt eseménysorokat. (p. 259.) Megteszi azonban azt is, hogy minden belső összefüggés nélkül egyszerűen egymásután adja elő a történeteket, úgy, hogy a Commentarii néhol évkönyv jelleget öltenek.⁶⁴⁾ És atyjának, Forgách Zsigmondnak 1563-ban bekövetkezett halálát és rövid életrajzát olyan zavarosan illeszti be a trienti zsinat ülésel és Miksa magyar királlyá választása közé, mint Szerémi az ő egyéni élményeit az országos események közé (p. 250). Egyébként Forgách jól szerkeszt, ha van is itt-ott zökkenő műve, különösen utolsó könyvei, anyagának elrendezésében. Betétek csak nagy ritkán zavarják a folyamatos előadást, beszédek pedig alig szó előadásába, azokat is sokszor csak "oratio obliquában". Pedig Forgách kiváló szónok volt.⁶⁵⁾

Előadása Forgáchnak egyenest mesteri: eleven, megjelenítő, s az élmény és személyes tapasztalat erejével hat, amit még fokoz írónk páratlan karakterérzéke, már méltatott jellemzésének intimitása, egyénítő ereje. Forgách mindenütt a singulárisat, individuálisat látja, sohasem ad sémákat, még típusokat sem, s csak az egy Mátyást szellemíti át uralkodóeszménnyé. Stílusa szép latin humanista stílus, s

azt általában Tacitus hatása alatt állónak mondják. 66) Biró Vencel joggal mutat rá Livius hatására is Forgách latinságában. 67) Feltűnő, hogy Caesar stilusához való viszonyát még nem vizsgálták meg, pedig Brutus éppen ennek műveiből készített stylonaríriumot küldött neki. Humanista lévén, sajnos, klasszicizálja a jogi és alkotmányos, egyházi és theologiai terminusokat: "Deus optimus maximus"-ról ír, s a tisztító tűz neki "locus, Quod purgatorium appellatur" (393), a pápai bullák "diplomata, quae bullae vocantur" (u.o.), a szentek "divus" vagy "divae", a magyar kamarai hivatalnokok "quaestores" (302). Klasszicizálók datálásai "22. dies Julii, quem diem prisci Divae Magdalenae celebrem esse voluerunt" (120), a szultán következetesen "caesar", az erdélyi vajda "praefectus", hivatala "praefectura", egy ur "familiája" = "clientela" stb.

Forgách íróegéniségére legjellemzőbb nagy műveltsége, széles európai szemköre és messze terjedő érdeklődési területe, az emberekkel szemben való magas követelményei, magas eszményei, s mert mindezt ritkán találja fel az életben, szenvedélyes keserősége és vádaskodásai. Innen az egész művet átható sötét, komor hangulat, melyet nem csupán a lefestett idők zordsága okozott, hiszen a kor más írói nem mentek oly messzire a sötétenlátásban, mint Forgách, ez a pesszimizmus neki egyéni, legegényibb sajátossága, melyen csak alig egy-kétszer csillan át, igaz megint csak keserű, maró gunymosoly, inkább fintor. 68)

Műveltsége jogi, theologiai, de irodalmi is - másokban kiemeli a litteraeben jártasságot, megőrjíti a járatlanságot -, nagy érzéke van képzőművészetek iránt is, úgy hogy Forgách kiváló humanistának nevezhető. Feltűnő, hogy nem idéz klasszikusokat, és feltűnő az is, hogy történetíró létére régebbi korok története nem látszik érdekelni. Magyarországnak 1541, 1526, 1490 előtti állapota neki a régi boldog békeidők, melyekből azonban csak Mátyás idealizált alakját és kormányzását méltatja figyelemre. Csak egy egészen általános megjegyzése van a régi magyarok történetéről: tanuljanak abból a mostani magyarok "ex priscis annalibus nostrae gentis" (32). És feljegyez egy keserű tréfát is a magyar honfoglalásról mint a közvélemény szavát, mely Dobó és Kendy egy fekete ló miatt történt előbb említett meghasonlására vonatkoztatta a fehér ló mondáját. 69)

Ez a mondás éppen azt árulja el, hogy a közvélemény igen tájékozva volt a magyar multról, s érdeklődött is iránta. Ugyanez tűnik még ki a német birtokelbírlók és hadvezérek válaszából is, kik - mint már említettem - a panaszkodó magyar birtokosokat azzal utasítják el, hogy menjenek vissza Scythiába. Egészen bizonyos, hogy a magyarok hivatkoztak régi, scythiai származásokból levezetett birtokjogalkra - l. ehhez Thuróczy 36-38. fejezeteit -, s nem a német birtokelbírlók és hadvezérek tanulmányozták a magyar krónikákat, nem ők vették azokból a scythiai származás elméletét, s az arra épített nemesi előjogok elvét.

Kézirata igen sok maradt fenn, a Toldy-Majer féle kiadás is 17-et sorol fel. Ezenfelül: M.N.M. kéziratár, Fol. Lat. 3208. (s. XVI.); u.o. Keszthelyi kéziratok, Fol. 9. (s. XVIII.)

Kiadások: Forgách Imre, Irónk testvéröccse: De Sigetho Hungariae propugnaculo. Wittenberg, 1587. (Szabó, R.M. Kvtár. III., 765.) c. Szigetvár ostromáról szóló gyűjteményes munkában, kiadta a Commentarii fejezetet, Szigetről, mint már a szövegben idéztem. Innen vette át Reusner N.: Rerum memorabilium ... narrationes... diversorum auctorum. Frankfurt, 1603. és később is megjelent gyűjteményébe. Német fordítással együtt: Auserlesene Ermahnungen von dem Türckenkrieg. Nürnberg, 1644. 177-194.

Első teljes kiadása: Horányi Elek: Francisci Forgách ... Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii. Posonii et Cassiviae, 1788.

2. Forgách Ferenc ... magyar históriája. Közli Majer Fidéi, kiegészítette Toldy Ferenc. Pest, 1866. (Mon. Hung. Hist. II. oszt. 16. köt.)

Irodalom: Károlyi Árpád, Új adat F.F. életéhez. (Századok, 1800.) U.az, F.F. Antwerpenben. 1562. (Tört. Tár, 1881.)

Sörös Pongrácz: Tacitus és Forgách Ferenc. Egy. Phil. Közl. 1899, u.a. F.F. élete (Századok, 1896, 519, 634.) - Madzsar Imre: Adatok F.F. kortörténelmének kritikájához. Nagybánya, 1901. - B.Szabó László: Ghymes F.F. 1535-1577. Bpest, 1904. (arcképpel, M.Tört. Életrajzok.) U.a.: Forgách F. Évkönyvei. Bp. 1904. (Művelődéstört. értekezések, 11.sz.) - Biró Vencel: F.F. mint történetíró. Kolozsvár, 1908. - L.még: B.Szabó László: A Forgách család története. Esztergom, 1901. - Botár Imre: F.F. Emlékiratainak kritikája. Századok, 1933. Pótfüzet, 529-545. Forgách Simonra: Sörös P.: F.S. Századok, 1899. 595.és 698.sqq.

Jegyzet:

- 1) Wittenberg, 1587. R.M.K. III., 756., hol e kiadvány részletes tartalma olvasható. Forgách Imre történeti munkájáról l. e fejezet végét.
- 2) Turul. 1899., 144.
- 3) Bártfal Szabó László, Forgách Ferenc. Bp. 1904. M.Tört. életrajzok, és Mon. H.H. II., 16. VII.1.
- 4) Eredetijel az Orsz. Levéltárban, Forgách gr. cs. levár. Muzeumi Levéltár.
- 5) B.Szabó László, l.m., p.43.
- 6) Forgách Imre u.l. Ferenc szász herceg leányát, Szidonia Katalint birta nőül, míg Oranje Vilmos Ferenc herceg testvérének, Móríc szász választójának leányát, Annát. M.H.H. II.16. l.m. 552, Forgách Ferenc saját nemzedékrendje szerint.
- 7) l.m. 392.
- 8) Forgách, 549.
- 9) Minderre: Sörös, Századok, 536, Gregorlancz, Mnemosynon. Kovachichnál, SS. min.1. 101. 2. jegyz. és 111.
- 10) Forgách, 406.
- 11) 1570. Forgách, LXIX.
- 12) B.Szabó, l.m. 170.
- 13) 1573-ban írja Brutusnak: nyolc évvel ezelőtt ismertelek meg. (Forgách, LXXX.)
- 14) Későbbi levele: Me unum abs te delectum e multis, qui cum praeclari muneris consortem sperares tibi laborem leviozem futurum, quo tibi esset magno perfum-gendum et consillorum communicatione et eorum studiorum societate, sine quibus

scribendi munis de rebus Pannonicis, praesertim quae tantae essent, nemo recte obire posset. (u.o. LXXIX. 1573-ból) Továbbá: meo adventui praecurram libris mittendis, sperem meam tibi operam me probaturum. Habeo in manibus Caesaris Commentarios, multis a me animadversionibus emendatos, quibus iustum volumen accedet, in quo, certo ordine, politissimi scriptoris voces, phrasesque omnes, tum quod permagni faciendum est, rerum omnium descriptiones in locos communes redactae habentur. (u.o. LXXVIII. 1572-ből. de: s.d.)

- 15) Leveledet - írja Brutus Forgáchnak - azért is várom, mert "mearum rerum variis aestuo curis: quarum quidem una est maxima, ut tibi, poscenti meam operam, videar haud defuisse. (Forgách, LXXVII.)
- 16) Századok, 1905. 463.
- 17) Forgách, 525-541. 11. -in közölve.
- 18) Kovachich M.G.: Script. min. I., 98-111.
- 19) A fizetetlen zsoldosok "destituti et pecunia et alimentis, omnes simul militiam deseruere, alii domum abeuntes, alii ad res novas animum adjicientes ... Tanta erat militaris corruptela, ut miles, qui calceo indigeret, calcearium hospitem quareret, qui sibi ac servis calceos gratis daret, qui tunica, hospitem sartorem deligeret suo arbitratu, a quo vestimenta exigeret, et rebus in aliis omnibus ista erat ratio militaris. (112) Amit a fizetetlen katona requirál: élelmiszert, ruhát, annak ellenértékét zsoldjából levonják; de azt nem kapja meg a nép, az csak szenved, úgy hogy sok falu elnéptelenedik, mégpedig a nagyok: Regnantibus Austriacis principibus ita se disciplina tum militaris, tum politica habebat. (L. még Zrinyi-vel kapcsolatosan, 327.)
- 20) Mert ugyan törvények ezek, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt nekik, azután kóborlással élnek a hol nincs mit kóborlani, ott éhen halnak; mert senki életét nem viszen utánuk, miért hogy nincsen mit adni érte; ha meg ér szegén betegedni, egy jó falatot, egy ital bort nincs mivel venni, soha fel nem táplálhatja magát, hanem meg kell halni; magok is annyira elunják egymást, hogy oztán az betegeknek feléjek sem mennek, hanem az mellikkel asszonyember vagy, míg az egészséges, az a mint lehet bánik vele, ha az is meg betegszik, senki feléjek sem megyen és nagy nyomoruságos halálokval halnak meg; mert sok meggyógyulna benne, ha volna mit enniek és inniok, de az fizetetlenség miatt éhség leszen köztök, abból döghalál, oztán hamisan az magyar égneik tulajdonítják. (157.)
- 21) Pl. Oláh Miklós primásról elmondja, hogy "ex sordidissimo loco natus" ... és "natione valachus", mely nemzetiségről igen rossz véleménye van, (l. 517) aki "ceterorum odio ac sola obscuritate archiepiscopatum adeptus". (343.) Vagy: "Nicolaus Valachus, venalis homo" (55), vagy: "archiepiscopus ex sordidissimo loco et valacho patre natus ad summum locum aliorum odio evectus locumtetricitiam et regium sigillum retinere studebat. Haec enim omnia summa officia tenebat cum gravi omnium offensione, quod multorum dignitates et loca indigne occuparet. (254.)
- 22) Potentia, gratia, opes, clientela, arces et oppida, aurum et argentum signatum et non signatum. (169-170.)
- 23) "aliis vero praedam sequentibus, et militibus et paganis (!), ut quaeque castella deserta reperiebantur ab obviis occupabantur, nonnulla item domini proprii re-petebent. (333.)

- 24) Plebs oppidanorum montanorum - ezek a felvidéki bányavárosok népe - paganorum - que, quibus neque in victoria decus, neque in fuga flagitium (233), vagy: a dunai hajóhad matrózai: classiaril tarde et ex paganis conscripti, plerique vi, insolentia nautici laboris et stipendii tenuitate ... diffugere az 1566. évi győri táborozáskor (350). Vagy Buják ostrománál ennek paraszti, Báthory György jobbágyaiból összeszedett lázadó őrsége: milites seditiosi ex paganis collecti, sordidissimi (48) a várparancsnok akarata ellenére kitörnek, megadják magukat a töröknek, aki valamennyiüket levágatja, csak a bátor parancsnokot hagyva életben. Sőt a paraszt együtt rabol a (török) katonasággal (333), vagy a visszavonuló magyar-német csapatok elhagyott málhásszekereit rabolja ki, de ez a felszerelés legalább nem lett a törökéi (148.)
- 25) Ez a kudarc, vagy "infelicitas", "incerti fortunae eventum" volt, vagy "in poenam nimiae licentiae, qua miles in miseros agrestes passim petulantissime utebatur divinitus haec calamitas sit immissa". (146.) Mert hiszen előfordult, hogy a császári katonaság egyetlen haditevékenysége a paraszt kirablása volt: "praedam miseris agrestibus agere" (157), ugyannyira, hogy sok falu elnéptelenedett, s épp a legnagyobbak, mint már idéztem (p. 158).
- 26) Hogy a magyarokat "Matthias, ut ad civilem vitam et virtutum culturam revocaret, uti sapientissimus princeps atque magister, nihil reliqui fecit, Ideoque in omni genere scientiarum atque artium non modo liberalium, verum etiam mechanicarum praestantissimos et nobilissimos viros ex omni republica Christiana magnis praemiis evocabat, alebatque. Posonii, certe ingenti structura omnium facultatum scientiarumque longe nobilissimam et perfectissimum emporium condiderat. Quod ante ipsum nullus regum fecerat unquam, et qui postea sequuti sunt, quae ipse bene constituerat et posteris tradiderat, per summam turpitudinem atque dedecus etiam corruerunt atque pessumderunt, Principes sane non solo eo venerandi sunt, quod praeter ceteros mortales opibus abundant; nam illae potius exitio ac dedecori sunt plerisque, et quae communes etiam aliis esse possunt: sed multo magis, quod virtute ac scientia; quod civitates, populos, regnaque ad omnem civilem vitam, omnibus animi corporisque virtutibus, veluti rectores atque magistri, (quod de bonis principibus dici solet) docent, instruunt, exercent." (423-424.)
- 27) Bona (Sforza lány) lengyel királynét ócsárolva: "cum regna Christianorum ab his et similibus administrata sint, et modo quoque administrantur (quid enim de Gallis, de Hispanis, de Germanis, de Britannis melius dicere possumus?) Deus opt, max. imperium orbis terrarum hosti dederit mirabimur?" (179). - A francia külpolitikára Báthory Kristóf párizsi követségekor tér ki: II. Henrik "inde ab initio patris" (I. Ferenc) "aliorumque regum Gallicorum, qui cum regibus Ungariae magnam conjunctionem habuerunt, res Ungaricas diligenter curare susceperat; sed tamen et ipse non immerito amicitias circumspiciebat, qui a bello Metensi nullam cum Carolo V. pacem habebat; cujus rei notitia cum ad Ferdinandum regem et Carolum V. imperatorem venisset, summo conatu atque studio turbare coeperunt; ejus rei ministrum nimium opportune Bonam reginam Poloniae ... inveniunt."
- 28) A magyart a töröktől, mint keresztényt a barbártól különbözteti meg Forgách, és Dobó és Mechkey nála - mindegy, hogy Tinódi nyomán (l.: Biró Vencel, l.m.86.) - azzal biztatják ellenállásra az egri várőrséget, hogy "Christianis" (tehát nem magyarok!) "in Deo ... spem habendam." (63.) Ugyanezt a gondolatot, a keresztény (európai) egység gondolatát fejezi ki Forgách azon megnyilatkozása, hogy a magyar Istenért harcol, aztán családjáért, hazájáért és magáért: "nostris pro

divina inprimis laude, dulcissimaque patria, conjugibus ac liberis, quorum salus virtute ipsorum consistebat, atque propria salute", s a tul hatalmas töröknek el-
lentállni akaró katonák az a párt, "unde Deus et virtus stabant." (71. Eger vitéz
seregében, szemben a kapitulálni akaró gyáva árulókkal.) Már láttuk, hogy a pa-
rasztot, jobbágyot Forgách szintén nem magyarnak (szerbnek, románnak stb.)
szokta nevezni, hanem Christiani agrestes -, vagy coloninak (pl. 107, 119, 120
stb.), s a "császár" = Miksa király = a "keresztények császára" volt az is, aki
elvesztette Erdélyt, Temesvárt (442). Fokozott jelentősége a keresztény-európai
sorsközösségi tudatnak, hogy a magyar Európát is védi, az un. "védbástya" eszme,
melyet Forgách Ferenc Miksa öccsével, Ferdinánd főherceggel szolgált meg (az
ambrasi gyűjtemény megalapítójával és Filippina Welser férjével) "quorum (a ma-
gyarok) calamitas eo vehementius me perturbat, quod clypei instar religionis
Christiani orbis partibus ab initio sunt habiti", akik sok évi ellenállásukért "in-
signem ... gloriam ab omnibus Christianis tulerunt..." (132). A magyarok a
"christiani nationis Hungaricae" (Báthory Istvánra gondol, "ne tot Christianorum
nationis suae milia ... perirent", 237), s még János Zsigmond is, a szultán hűbé-
rese, ki az 1566-ban újabb hódításokra, Sziget megvédésére Magyarországra jött
Szulejmán előtt hódol, a "salus Ungariae-t" nézi és ebben a "Christianitas" üdvét
kivánja, szemben a "Christianitas communis hostis"-e a török érdekeivel (251), s
egy ízben abbahagyja a magyar király elleni harcot "ne tanta clades Christianorum
fieret" (292). Báthory István is, erdélyi fejedelemmé választása után - titokban -
hűséget fogad Miksának, "fidem homine Christiano erga principem vicissim Chri-
stianum dignam sponndit" (472). S mikor II. Zsigmond (Ágost) az erdélyiek elleni
panaszát a szultán elé viszi, Forgách méltán felháborodik, hogy "novo atque primo
inter Christianos principes exemplo" járt el (476). Hogy Mátyást azért is dicsőí-
ti Forgách, mert ez ki akarta üzni a törököt Európából, azt fentebb már láttuk (429).
A szigetvári hősök nemcsak "pro eorum tantum patria, sed etiam pro Austria et
Germania" estek el (352). A római-német császárt = magyar királyt "Christiano-
rum caesarnak" nevezi, mint már említettem (pl. 442), és Mátyás halála sem
pusztán a magyarok, hanem "malo Christianorum fato" következett be (430), Szu-
lejmné viszont "fato bono Christianorum", mielőtt Magyarország még meglevő
részét, Ausztriát és Bécset elfoglalhatta volna (427). De azért az eltörökösödés
veszedelme megvan: Forgách is említ egy Aias béget, aki natione Transsylvanus
volt (463), s egy "Croata Georgius Melith semiturca"-t (314), mindkettőt minden
megjegyzés nélkül, mint valami természetes dolgot. Azonban Forgách mintha érez-
né, hogy a török hatalom expanzív ereje elérte a csúcspontot: szerinte Szelim be-
látta, hogy Magyarországon nincs többé kilátás nagyobb előhaladásra, csak egyes
várak megszerzésére, s az ezekre fordított költség és emberveszteség nem éri meg
ezt a csekély eredményt (vix dignum pretitum censetur) (426-427).

- 29) A humanizmus Németországban is erős érdeklődést keltett a német nép eredete
iránt (Joachimsen, G.- schreibung in Dtschland unter dem Einfluss d. Humanismus.
Leipzig u. Berlin, 1910. Beiträge zur Gesch. d. Ma-s, u.d. Renaissance. H. 6.
Hrsg. W. Goetz p. 125. sqq. kül. 133-134.
- 30) Ismeretesek Schwendi tervai német telepesek behozataláról Magyarországra ...
Heischmann Eug.: Die Anfänge d. stehenden Heeres in Österreich. Bécs, 1925.,
15. és 35.11. (Deutsche Kultur, Hist. Reihe, Hrsg. v. Dopsch. és Janko, Wilhelm
v.: Lazarus Schwendi. Bécs, 1871.) (S. ekkfi III. (2) 588. és 144-45.)
- 31) Az Arany Bulla kiadását - Werbőczy nyomán - s az arra letett koronázási esküt a
Knaus Nándorról elnevezett rövid krónika-csoport archetypumának írója is beiktatta

- mintájába. II. Endre tettei között, s így Gregoriancz Pál is, mind a Bélnél kiadott rövidebb, mind a Quadripartitumba felvett bővebb szerkesztésű változatba. (Bél, Adparatus. II., p. Kovachich M.G., SS. minores. I., p.320.) - "Ungari palam omnes praedicabant, cum leges libertatesque atque jusjurandum non observaret: se quoque omni obligamine, lege patria et decreto Andrea regis ... solutos esse. Hoc vero nihil offensius Germanis esse potest, quando libertas regni eo decreto firmatur, ita, ut si violetur, vi quoque et armis contra ipsum etiam regem impune vindicari possit. (Forgách, t.m. 415.)
- 32) Prisca privilegia et libertates, quas progenitores ipsis tradidissent. (392.)
- 33) "Siquidem solebat dicere, sese ad laudabiles tantummodo leges jurasse, perinde ac si eae solae essent laudabiles, quae sibi soli viderentur et non quae populo placuis- sent atque diuturnitate aevi firmatae, apud ipsos quoque reges sanctae atque inviolabiles semper fuissent." (375-76.) Tehát a történeti jog feltétlen megtartandó, s nemcsak az, melyet fejedelem, hanem melyet a "nép" érez megtartandónak. A fejedelem egyoldalú törvényalkotó és megszüntető jogát így Forgách visszautasítja. (Maga a koronázási eskü, ahogy az I. Ferdinándtól I. Lipótig bezárólag gyakorlatban volt, ezt mondja: minden regnicolát "in suis immunitatibus et libertatibus, juribus, privilegiis ac in antiquis, bonis et approbatis consvetudinibus conservabimus". Corpus Juris, Hung. és Timon (2), 501.14. jegy.)
- 34) ~~56)~~ Tata "ad omnem amoenitatem et splendorem cultissima, deliciae priscorum regum, dum Buda staret" (162), s ezért a török könnyen foglalhatta el. Babocsa is "ad omnem splendorem atque voluptatem patrum temporibus constructa est" (120).
- 35) "Non adeo ... sterile Ungariae solum, ut non praeclara virtutum exempla gigneret." (12)
- 36) Nunc animus ad pugnam navalem me rapit (479), mondja mikor a sorsdöntő lepantói győzelemről kezd írni.
- 37) Forgách teljes hitelességre törekszik: "Tanta enim est magnitudo rerum pene incredibilium, ut nos quoque ipsos ab scribendo quodammodo deterreat: ne quidvis potius aliud, quam fidem historiae scribendae posteris arbitrentur." (179.) Bona (Sforza) lengyel királyné botrányaival kapcsolatban. - Vagy: megadja Miksa 1566-ban Győrig eljutott seregének számát, mert "congruens crediderim numerum quoque exercituum prodere, ne posteris ambigant, cum etiam apud modernos homines vario rumore jactentur." (348.)
- 38) Don Carlosszal kapcsolatosan, kinek sorsa érthetően meghatotta írónkat, s arról részletesen be is számolt: "Haec non eo dico, ut judicium mihi sumam de rebus gravissimis, et praesertim principum, nam capitali supplicio intra Hispanicam ditionem vetitum fuit, ne quis aut scriberet, aut diceret hac de re." (pp. 406-407.) S elbeszélve, hogy Fráter György hogyan adta át Erdélyt I. Ferdinándnak, meg is vallja, "nos summam trademus, secretis enim sermonibus nemo interfuit." (p. 4.)
- 39) II. Fülöp 1559-60. évi afrikai háborujáról írja: "Bellum in Africa quale fuerit, quem finem, quas causas habuerit, cum sit memorabile et magnitudine, et mutationibus fortunarum, necesse est memorare." (189.) Majd II. Zsigmond (Ágost) lengyel királyról szólva: "non abs re fuit ad posteritatem tradere, ut, quibus et qualibus regibus Christianitas tum steterit, non sit occultum." (476.) Vagy: Don Carlos tragédiáját leírja, mert: "At in Hispania admirabile quid accidit, et dignum, quod

ad posteritatem transmittatur." (404.) Vagy Perényi bűnlajstromát felsorolja, mert "hoc addendum fuit propter historiae contextum, propterea, quod eodem tempore eodemque scelere exsecrando prodittonis vituperio patriam prodiderint atque perdididerint." (380.) - Oknyomozásra és tanító célzatára: Fráter György "ambicióját" az "oka" Erdély minden nyomorának (3). Vagy: Erdély politikai helyzetének János Zsigmond halála után "necesse est ejus rei causas praenarrare, propterea, quod ad omnem futuram historiam magnus erit futurus usus" (464.), "nam omnium, quae secuta sunt malorum haec fuit causa et origo." (11.) Vagy: Izabella Báthory Kristófot II. Henrik francia királyhoz küldi követségbe: "culus legationis causa et origo haec fuit" (159), és előadja a francia-török összeműködést V. Károly, ill. Spanyol-Németország ellen Károly utolsó éveiben. (L. még 160. is.) Magyarországnak XVI. századi katasztrofális helyzetét, melyből Forgách nem lát szabadulást, azok okozták, mondja, akik 1490-ben megakadályozták Corvin János trónrajutását (vagyis a Mátyás halála utáni rendi uralmat vezető főurak), kik saját pillanatnyi jólétük kedvéért feláldozták az ország jövőjét (423). Mielőtt Mátyást Zápolyai István és Báthory István megölték (168. és 472), amiről Forgách éppugy meg van győződve, mint Szerémi (a valóságban, ezt tudjuk a Bonfini által pontosan leírt halálos betegség tüneteiből, agyvérzés, legfeljebb (velencei) mérge ölte meg a már régóta betegeskedő Mátyást, ahogy Istvánffy is hitte Bonfini nyomán, vagy jobbhiszemű emberekől származó hagyományokból) - tehát Mátyás röviddel halála előtt kérte a magyar urakat, hogy Corvint válasszák királlyá, de ezek "maluerunt praesentia commoda ... quam diuturnam ac perpetuam securitatem", s ezzel taszították idegenek szolgásgábjába az országot. Viszont, ha még Mátyás életében megválasztatta volna fiát, akkor "omnibus malis, quaecunque hactenus perpessi sumus, aut deinceps patiemur nos liberare potuisset." (423.) Az ő halála után a proceres elkezdtek egymás kirablását "mox ... per omnem libidinem diffuentes, alii aliorum bona per vim et dolum invadere coeperunt, alii publicum aerarium depeculati sunt, alii provincias pecuniis vendiderunt. Itaque Viennam atque Austriam turpissime amissimus, postea alia atque alia et jam omnia propemodum" (423). Pedig: "quodsi homines et non potius monstra teterrima" (Szerémi latorjai!) "ad perdendam patriam nata, omnes ad sanitatem sibi ipsi rationes non repudiassent, tum etiam ad tolerabilem statum redire regnum potuisset, et aliquam patriam nobis habere licuisset, nisi forte fatali quadam furiarum malarum agitationem ad excidium usque in-gratissimi cives, teterrimi mortalium omnium delirare voluissent" (381) elsősorban Perényi Péter, kit Szerémi is az 1526 után történtek "főbűnösének" tart. Mert miután ez veszni hagyta déli végvárait, "qulbus concidit" (381): az ut a török előtt megnyílt az ország szívébe. A Zápolyák uralma 1526-1571 (János Zsigmond haláláig) "per 44 annos magno et nobis" (a magyarok) "et illis" (a Zápolyák) "et orbi denique Christianitatis constitit, tot populorum servitute, tot regnorum amissione, Croatiae, Sclaviniae, Serviae utriusque Valachiae, Budae atque ipsius Hungariae, tot bellis infelicissimis" (444). De az is baj volt, hogy "mortuo Ludovico rege, Johannes imperium excepisset et mox Ferdinandus partem Hungariae et Illyricas provincias per homines factiosos ad se traduxisset." (520.) Leiki okok kifürkészése: I. Ferdinánd, Miksa, Izabella, János Zsigmond gondolkodását, érzelmeit, személyes tapasztalatból ismerhette, szintugy a többi, vagy talán minden kortárs szereplőéit. Azonban Forgách ismerni véli Szulejmán és Szelim, meg más török fők gondolatait, elhatározásainak indítékait is. És ezeket is előadja, mégpedig oly részletekbe menően, ahogyan azokról még a Törökországban és Konstantinápolyban évekig tartózkodott Verancsics Antal sem tudhatott, ki Forgáchnak informátora lehetett. (L. pl. pp. 88, 426-427.)

- 40) Egmontról: "praeter alia benemerita exercitum Gallorum ad Gravinglingam (1558-ban) fudit, atque prostravit ingenti strage, qui praeter praeclaras animi et corporis virtutes, proceritate corporis et pulchritudine formae longe omnes superbat, atque celebris et quodaammodo admirandus habebatur." (392) mikor kivégeztetését siratja el.
- 41) (71.) L. még: Lossonczy István beszédét Temesvárott. (39.)
- 42) A közérdek mindig megelőzi a magánérdeket, ezt Forgách szinte Grillparzer Treuer Dienere szigorával vallja. Az erdélyi urak, János Zsigmond halála után azt felélik Békés Gáspárnak: "non se privato cuiquam addicturos ceterum pro beneficio publico, si id agat, non fore se illi alienos." (471.) Megrója Forgách János Zsigmondot és Békést, kik mindig csak kettesben tanácskoznak, hogy "sibi tantum prospicere, neglecto publico, ac si ad perdendam rempublicam duo conspirassent", mert csak arra van gondjuk, "quomodo sibi adversus Selimum tutis esse liceret, quomodo autem patria tuta sit, nunquam cogitabant." (447.) - Bebek Ferencről, ki egyike Forgách "monstra teterrima"-inak, a török lopva elveszi Füleket várát, amit megérdemelt volna, mondja Forgách, ha ez az ő patrimoniuma lett volna, mert fukarsága miatt vesztette el, csak hogy ez nemcsak az ő, hanem a "regnum" kára is volt. (171.) A hirhedt Balassa Menyhért, előbb Izabella, majd I. Ferdinánd hadvezére "universam ... provinciam Ungaricarum ditionum non ut officium, sed ut proprium impositis tributis et variis oneribus cum maxima nobilitatis calamitate administrabat." (173.) (L. 113. is.) A királyi hivatalról vallott felfogását Forgách Mátyás már idézett dicsőítésében fejti ki, s a Ferdinánd főherceggel elmondott igen szép beszédben. (131-133.) A katonai hivatásról alkotott véleményét különösen Lossonczy István, Temesvár védőjének és Mechkey Istvánnak, Dobó István parancsnok-társának buzdító beszédeiben vallja meg Forgách. (39.)
- 43) Feljegyzi, hogy Nagybánya ostromát János Zsigmond abba akarta hagyni, látva a sok halottat és sebesültet, s azt csak Bebek erőltette továbbra is kegyetlenségből. (368-369.): "Hoc quoque Joanni datum, quippe ne tanta clades Christianorum fieret, alieno bellis civilibus defensioneque suorum et qualicunque vindicta pro generositate animi contento, nam et captivus omnes gratis dimisit et plerosque a Turcis liberavit. (292.) Jenő vára jövedelmét is azért hagyta meg előbbi urai kezén, noha ezek császárpártiak voltak "ne in manus Turcarum devenirent, quod alioquin futurum videbat." (399.)
- 44) Az 1565. évi gyászbeszédet Forgách Bizonyára nem szánta történeti műnek.
- 45) E sötét vád alaptalanságára l. Barabás Samu: Zrínyi M. életére vonatkozó okiratok. (Mon. Hung. Hist. I., XXIX., XXX., XXXI. köt. bev.)
- 46) Enimvero vereor, ne ullam partem assequar eorum, quae omnes omnium aetatum, omniumque gentium scriptores assecuti sunt, qui inter ceteras eximias virtutes ea felicitate usi sunt, ut nihil tam triste, tam miserabile ad scribendum habuerint, quod non laeto ac jucundo quandoque stilo commutare potuerint; qua varietate ipsos etiam lectores in lectione retinere possent. At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere potius quam historiam scribere videmur. Quod unum tamen mihi vel maxime notandum videtur, et monendi omnes, ut causas advertant, cum ex priscis annalibus nostrae gentis, tum vero ex serie nostrorum scriptorum; nostroque exemplo sibi omnes norint, velintque consulere. (32.)

- 47) Sajátságos kép Perényi Péterről s a mohácsi vész utáni katasztrófák okozóiról, kik: "fatali quadam furiarum malarum agitatione" hajszták az országot a bukásba (137). Egy vereségnél: "ubi secundum Deum plus fortuitus casus, quam aut disciplina, aut ducum providentia valuit." (137.) Egy vereségnél: "plus fortuna opinione speque sua favit seu infelicitate quapiam id contigerit, ut sunt res humanae incertis fortunae eventibus obnoxiae ... seu in poenam nimiae lasciviae, amit a katonaság a parasztnép ellen elkövetett divinitus haec calamitas sit immissa." (145-146.) A babocsai haditanács is azt határozza Forgách szerint, hogy ha a török hátrál, "Deo propitio fortunam sequendam esse." (123.) Midőn Sziget 1556. évi ostrománál a várfal leomlik, ez "Divina ultio" volt, mikor azonban a várőrségnek sikerül a falat 4 nap alatt kijavítani, ez "Deo haud dubie animos studiumque suppeditante" történt (127). - A török harcol, "si sors ferat". (128.) - Teuffel Erasmus tragikus halála "divino quocunque iudicio" történt. (89.) - A török Allahot kiabál "stulta persvasione, Deum clamore et auditu illius vocis ab somno expergisci" (64). - Nagy Lukács bejut az ostromolt Eger várába, mert "fortuna afficit" (68). - És Mechkey - Forgách szerint ez Eger védelmének főhőse - visszaveri az ostromot, mert "divina potentia" segíti (71). A Báthoryak elleni merényletet "Deus mirabiliter avertit" (460). János Zsigmond halála is "divina providentia" következett be, mert Szelim megharagudott rá (463). A lepantói csatára a keresztény flotta "divino praeunte lumine" indul (486). A török Ferdinánd főherceg hadbaszállásától igen megrémül: "secundum Deum, nomen regium huius terroris causa" (136). Hogy a török nem üldözte a Krasznahorka alól visszavonuló "császáriakat", az "Divinae bonitati haud dubie tribuendum" (148). Azok családja, kik Mátyást megölték "mirabili Dei opt. max. iudicio" haltak ki egymásután (424).
- 48) "Vulgantur prodigia imminentium malorum nuncia, quae aliis observata congruum fuit nec nos omittere" (303). Így: Magyaróváron őzike jött világra szarvas fejjel és lábakkal, Miksa császár titkos tanácsosai rövid egymásutánban szerencsétlenül járnak: a cseh kancellár a Dunába fullad, egy nagytudományu theologus-tanácsos tudolgozza magát és abba megy tönkre, egy jogtudós doktort lovai ragadják el és halálba hurcolják, végül Miksa lova, melyre éppen fel akart szállni, hirtelen összeesett és kimúlt (303). Az ördög befolyása az emberre azonban csak Forgách Simon tollán került be, jegyzetképp, Forgách Commentarii-jeibe: Karácson Gergel-t, a fekete embert "saját gonoszsága" és az ördög "impellálta" a török elleni szerencsétlen akciójára (p. 453).
- 49) "In Ungaria ... magni tumultus principia apparebant et ... animi repente sunt commutati (442). Temesvár ostromakor a hős Lossonczy erőfeszítéseit ecsetelve, hogy a vár lakóit ellenállásra bírja, valóságos dialógusban adja elő a parancsnok és gyáva alárendeltjei okfejtését (30-40). Szintugy Egerben is, hol a "szinlelés és titkolás csodálatos mesterének", ahogy Forgách Dobót nevezi, sikerült az egrieket a vár diadalmas megvédésére rábeszélnie. Igen érdekesen ecseteli, nagy érzékkel a tömeg lélektana iránt: miként befolyásolta Ferdinánd főherceg hadjáratának kimenetelét 1556-ban a török ijedelmé, miként fokozta ezt a rémületet a "királyi név", t. i. hogy egy főherceg személyesen szállt hadba, s nagyította fel a német-cseh-magyar sereg számát, felszerelését, s járult mindezzel hozzá Ferdinánd és Nádasdy Tamás nádor sikereihez. És szépen jellemzi Forgách az egész magyar nemzet: vulgus et nobilitas óriási lelkesedését és reménykedéseit Ferdinánd vállalata kezdetén, és a szörnyű csalódást annak csekély sikerein s még inkább gyors befejezésén (135, 142, 143).

- 50) A török hadműveleteit 1556-ban Ferdinánd főherceg a Nádasdy hadjárata akadályozza, hogy az utánpótlás igen nehéz kezdett lenni (pabuli et annonae inopia), lovak és katonák számára egyaránt, s ezért a török téli táborba vonul vissza (143-144). Miksa Nagybányát gazdag és igen könnyen bányászható ércbányáiért foglalta el (367).
- 51) E jegyzetek főképp a felsőmagyarországi hadieseményekről szólnak, s azokat a Mon. Hung. Toldy-Mayor-féle Forgách kiadása jegyzetekként közölte.
- 52) "Ego ex iisdem ducibus saepe audivi", mondja az 1562. évi harcokat elbeszélve. (p. 235.)
- 53) Madzsar, i. m., p. 10-1
- 54) Forgách, p. 177. Ismeri Petrus Bizarrus Cypricum bellum inter Venetum et Selymum (1573.) c. művét.
- 55) P. 406. A szerencsétlen ifjú herceg ekkor még életben volt.
- 56) A két szöveget - Forgáchét magyar fordításban - egymás mellé állítva közli Biró Vencel: Forgách F. mint történetíró, Kolozsvár, 1908. c. műve 9-99. lapjain. Ugyancsak Biró megállapította a - különben jelentéktelen - változtatásokat is, melyeket Forgách mintáján tett.
- 57) Századok, 1905. i. m., p. 463.
- 58) Brutus, Commentarii, III., p. 427. (Mon. Hung. Hist. II., 14.)
- 59) L. minderre: Madzsar Imre, Adatok Forgách Ferenc kortörténetének kritikájához. Nagybánya, 1901., ki egymás mellett közli Forgách és három forrása megfelelő szövegeit. - L. még B. Szabó László, F. F. Évkönyvei, Bpest. 1904. (Műv. tört. értekezések, 11. sz.), és Sörös Pongrác, F. F. kortörténelmének pécsi kézírata (Pannonhalmi Szemle, 1913-14.), és Botár Imre, F. F. emlékiratainak kritikája. (Századok, 1933. Pótfüzet, 530-531.)
- 60) Mon. Hung. Hist. II. 16., pp. LI. - LII., u. e. kiadásban közölve, jegyzetekként a szöveg megfelelő részeinél. Két jellemzőbb javítást emelek ki, mert e helyeknél világos, hogy Forgách ellenérzésből tényeket módosított. Már említettem, hogy Forgách Ferenc a katonaság rekvirálását és erőszakoskodásait erősen elítéli, míg Forgách Simon rámutat a nagyrészt külföldi (német, spanyol, olasz) zsoldosok rendkívül súlyos kényszerhelyzetére is zsoldjuk elmaradása miatt.

373. l.

Forgách Ferenc:

Schwendi bor-szállítmányok után harmincadot szedett nemestől, nem nemestől, még mágnástól is, Tokajban és másutt is.

373* jegyz.

Forgách Simon:

"Nem volt az soha, nem is mielte azt Svendi, egyébképen elég hamisan szedik az harmincadot."

Lejjebb pedig:

Schwendi egész faluktól megszabott mennyiségű bort hajtatott be, amit aztán eladott Lengyelországba.

"Az sem volt soha, nem mielte azt Svendi. Az többi igazak."

Feltűnőbb, amikor János Zsigmond egy izenetét Forgách Ferenc módosította, amiből János Zsigmond kedvezőbb színben tűnik fel, mint a valóságos izenetből: 1567-

ben, mikor Schwendi Fülel és Szádvára szerencsés megvétele után Munkács és Huszt ostromára készül, János Zsigmond ízen neki, hogy ettől eltérítse:

Forgách Ferenc 361.

Siquidem caesar Byzantii per oratorem de induciis ageret, ipse quoque ejus rei causa ab armis cessasset, non debere prius Svendium inferre bellum. Quodsi tamen id Svendio videretur, missurum se oratores ad caesarem qui pacem placide ac sine strepitu armorum componant mitteretque ad eam rem litteras fidei.

Forgách Simon,

aki pedig Schwendi mellé beosztott tanácsadó volt, tehát tudhatta, mit tartalmazott az ízenet, oratio rectában közli azt:

"Im látom, mind, hogy valamikor én az békességhez kezdtem az római császárral, mindenkoron kártvallottam, a mint im most is, mond, mert ha én az tractatushoz nem bíztam volna, engem is ilyen készületlen nem talált volna. Munkácsot megveheti, mond, hogy megkeressem érte, és ha lehetséges, törek, tatárt, de az ördegeket is reá hozom, és bosszumot állom. És tudományt teszek az Istennek, s ez világnak, hogy én oka nem leszek az következő vérontásnak és veszedelemnek." (Igy esküdözött apja, Zápolya János is a Vergiliusi "Acheronta movebo" különböző változataival, ahogy Szerémi feljegyezte.)

Éppily eltérő Ferencnél és Simonnál Schwendi válasza is. (361. jegyzet és 362.)

- 61) Forgách F. elbeszélése: Commentarii, 520-522. Forgách Simon megjegyzése u. o. 520* - "Az vitéz Turi Gy. haláláról." Régi M. Költők Tára. VIII. köt. Ez valószínűleg még 1571-ben, Turi halála évében íródott. (L. Horváth, Reformáció, 461.)
- 62) Izabella és II. Zsigmond Ágost lengyel király tárgyalásai elbeszélését félbeszakítja, mert befejezésüket, mely csak a következő évben következett be, annak eseményei között fogja elmondani. "Quarum rerum exitum in sequentis anni tractatibus, ut temporum rationem, in quo nobis magna est cura, observemus, narraturi sumus. (p. 166.) Sed prius de concilio Tridentino dicenda sunt, ut temporis conservemus ordinem." (p. 74.) - Vagy: "Sub idem tempus duorum regnorum, Moldaviae et Poloniae mutationes factae sunt Sed ut Moldavicum negotium praecessit, ita etiam priori loco expediemus." (p. 513.)
- 63) Például XI. könyvét török történettel kezdi, Szulejmán fiai viszályával, (215-216), amit így okol meg: "Haec quidem prioribus annis acta sunt, Nos in hunc annum (1561) omnia consulto reservavimus, ut integram simul historiam semel repraesentaremus." (216).
- 64) Igy pp. 272, 273, 274, 280, 287, 288-9, 303, 450, 518 stb., vagy 279, igaz, hogy itt spanyol eseményekre tért át.
- 65) Ilyen betét pl. a románok kulturális visszamaradottságáról szóló (pp. 516-518), vagy a Mátyás dicsőítéséről szóló, a szlavóniai nemesség panasza (pp. 424-425) és Cyprus ostroma elbeszélése (429-430) közé ékelve, vagy a báni hivatal története Babocsa ostrománál (121). - A külföldi események előadása nem ilyen természetű "betét".
- 66) Sörös Pongrácz, Tacitus és Forgách F. (Egy. Phil. Közlöny, 1899.)

67) I. m., p. 128.

68) A három Balassa "latronicis et prodicionibus familiam illustrarunt". (378.) Dobó és erdélyi vajda kollégája Kendy Ferenc rivalizálása nyílt töréssé fajul egy fekete ló miatt, melyet mindketten meg akartak szerezni. Ekkor mondták az erdélyiek: őseink fehér lovon szerezték hazánkat, ezek ketten egy feketén veszítették el. Vagy: Dobó István kuszált, ápolatlan hajjal-szakállal kelti fel annyira I. Ferdinánd részvétét, hogy ez nagy ajándékokkal halmozza el, mihez Forgách hozzáteszi: ez ápolatlansággal többet ért el, mint egész Erdély megmentésével érhetett volna, s mint minden vitézségével senki sem ért el. "Tantum ergo illi capilli et squalor valuit, quantum nulli unquam virtus, officium, fides, industria." (183.)

69) Vulgo notaretur, albo majores nostros quaesisse (1), nigro equo modernos regnum perdidisse (151). (Ez az első politikai "vicc", melyet történetírásunkban találtam.)

Forgách Imre

Említettem Forgách Ferencről szóló fejezetem élén, hogy Forgách öccse, Imre kiadta az ő elbeszélését Szigetvára védelméről, s hogy kiadott egy gyűjteményt Zrinyi Miklós hőstettét megörökítő költeményekből és prózai leírásokból, sőt hogy megpróbálkozott önálló történetírással is. Az 1588. évi szikszói szép győzelmet írta meg, vagy legalábbis kezdte megírni, mert munkájának ma csak töredékét, első fejezetét ismerem a M. N. M. országos Széchenyi Könyvtárban Fol. Lat. 4634. (Növ. Nap. 1942./52.) sz. alatt őrzött, XVI. század végi kéziratban. Címe: "Emerici Forgach baronis Gyimesy, comitis Trinchensis, narratio de victoria nostrorum ad Zixouiam Hungaria, anno 1588."

Sajnos, a csata leírását a csonka kézirat már meg sem kezdte, csak a hadrendet írja le, ahogy a két ellenfél csapatait felállította. Minthogy azonban Forgách úgy vélte, hogy e magában nem nagy jelentőségű, de a magyar közvéleményre igen jó hatást tett jeles haditett megértéséhez vissza kell mennie a magyar történet régebbi eseményeiben, hatalmas bevezetést tűzött műve élére, mely visszatekint egészen Mátyásig.¹⁾ Mátyást természetesen igen dicsőíti, majd a török hódításra tér át és annak pusztításaira. Aztán Szikszó egyéni sorsáról szól (ez a vár négy éve elszakadt a töröktől), végül az 1588. évi hadi előkészületeket ismerteti. Mint említettem, magánál a csata előkészületeinél tovább nem jutott.

Nyilvánvaló, Forgáchra igen erősen hatottak bátyja Commentarii-jeinek történetről, történetírásról vallott nézetei. Szép humanista munkának indul ez a kis Narratio, de bizonyos laikus naivitást árul el írójában, hogy egy elszigetelt eseménynek ily hatalmas előtörténetet kerekített ki. Inkább költő-humanista volt Forgách Imre, inkább az érzelmek embere, semmint történetíró. Vagy talán külföldi közönség számára szánta művét, és azt kívánta így tájékoztatni? Lehet. Felesége, Szidonia, mint említettem, Ferenc szász herceg lánya volt, s lehet, hogy külföldi rokonait kívánta megnyerni a magyar ügynek. Mindenesetre igen sajnálhatjuk, hogy Forgách Imre Narratio-jából csak ily keveset ismerünk.

* * *

Magától kínálkozik, hogy Forgách Imre, az előkelő főúr és művelt humanista szép munkáját összehasonlitsuk a nép soraiból származó, a nép nyelvén szóló naiv, de tisztaszívű, nemes szándékú

Tardy György

históriás énekével ugyan-e szép győzelemről. Forgách, ha ismerte is e derék munkát, meríteni nem merített belőle, és Tardy sem Forgáchból.

Tardy munkája erősen vallásos hangulatu mű. Ő is hosszas előtörténetét adja tárgyának: Kölcsey Himnuszának gondolatmenetére emlékeztető történetfilozófiai és moralizáló elmélkedéssel nyitva meg előadását – nem először a magyar költő történetírók között. – Isten a magyart a legnagyobb jótéteményekkel árasztotta el: kivette Scythiából, s neki adta Pannonia áldott földjét, kivette a pogányság sötétségéből, s leküldte rá a Szent Lelket (nem ismerte ez a Tardy a Szent István legendák bevezetéseit?), legyőzte ellenségeit, s megajándékozta az áldásos békével. De a magyar megfélemlkezett e jótéteményekről, hálátlanul "bálványisten" után kezdett menni. Ezért küldte aztán le ránk ostorát: a törököt. E bevezetés után Tardy áttér tárgyára. 1588-ban a török kiindul a "felföld" meghódítására. Mesterien rajzolja meg költőnk a török támadás hírének hatását a békés, szorgalmas lakosságra, szemléletesen, életközeli írja le annak rémületét, fejvesztett menekülését, vagyona elpusztítását, házai felégetését, emberek rabságba hurcoltatását. "Sok szép asztag, takarmány, kertben, csűrben" pusztulását siratja a Sajó, Hernád, Bódva közt lakó nép, fel a Bodrogig. Nincs, ki minket megvédjen. De Isten végre is megszanja juhait, angyalával meghagyja Rákóczi Zsigmondnak: verje le a rabló törököt. Ez a rész talán a legértékesebb, legszemléletesebb, legmegelevenítőbb, történeti forrásként leghasználhatóbb része Tardy históriás énekének. A többi aztán a harc leírása, különösen kiemelve Rákóczi Zsigmond és Homonnai szereplését. Tardy bocsánatot is kér a többi, főképp vitézlőktől, hogy soknak jeles tetteit nem tudta megénekelni.

Tardy kettős célt követ énekével: egyfelől az események hiteles képét megrajzolni, másfelől a magyarokat, főképp vitézeket inteni, hogy védjék az országot s annak népét, vagyonságát a török rablók ellen. De még ezenfelül is: a fők adják meg a zsoldot a katonának, hogy az szükségét ne lásson, a katona pedig ne rabolja a magyar föld népét, különösen ne a "szegénységet" (jobbágyokat), mert "utálatos Isten előtt ez a szokás, ragadomány, tolvajlás és kóborlás." (215. strófa.)

Kézirata a M. Tud. Akadémiában őrzött Decsy kódexben. – Kiadta Thaly Kálmán, ismeretlen históriás énekek. (Századok, 1871. 104-130.)

Jegyzet:

- 1) Dicturi, hogy a török zsarnokot hogyan győztük le Szikszónál, vt Historiae constat sua fides, quae nisi rerum gestarum initia, causas, seriem, consilia, denique euentum, vere explicet, fabula verius, quam Historia est, vt quae narraturi sumus ex his (margón más kéztől betoldva: non solum) voluptatem legentes (betoldva: capiant sed et) percepta intelligant, quid sit, quod narrandum susceperimus, paulo quadem altius repetenda sunt.

Johannes Michael Brutus

Forgách Ferenc mellett, sőt éppen az ő ajánlatára Báthory István kora egy nagy-hírű olasz történetíró humanistájának: Johannes Michael Brutusnak is adott megbízást, mégpedig egy teljes magyar történet megírására a kezdetektől, Bonfini műve pótlására. Zsámboky ugyanis, a teljes Bonfini első kiadója a Decadeshez írt, erősen Ferdinánd-párti folytatásaiban kétségbevonja Zápolyai trónrajutása jogosságát¹⁾, ami igen felháborította az erdélyieket, erre még a század végén írt Baranyai Decsy János is kitért Syntagma-ja bevezetésében, hol a magyar történetírás történetét vázolja fel. Az erdélyiek Brutustól várták a Zápolyai-apológiát. De maga Bonfini műve sem elégitette ki őket.

Brutus 1515 körül született Velencében, régi tisztos családból.²⁾ Előbb Ágoston-rendi szerzetes volt, majd a rendből kilépve a tanári pályán működött, s tanítva, a vándorhumanisták módjára, beutazta majd egész Európát. Kiváló humanista: filológus és történetíró egyaránt, kinek Horatius-, Cicero- és Caesar-kiadásai és magyarázatai nagy becsben állottak kortársai előtt. Caesarhoz írt magyarázatai és műveiből készült stilionariuma a magyar történetírás történetében is szerepet játszanak, ezeket küldte meg írónk Forgách Ferencnek, mikor ez tervezett magyar kortörténete megírásához Brutus segítségét kérte. Forgáchcsal való ismeretségével kezdődik Brutus kapcsolata Magyarországhoz. Először – úgy látszik – Velencében találkoztak, 1563-ban, vagy 1564-ben, és³⁾ Forgách volt az is, kinek ajánlatára Báthory István Brutust udvarába, történetírójának meghívta. Brutus 1574. február 7-én érkezett Kolozsvárra, s Báthoryval ment Krakkóba is, mikor ez 1576 elején elfoglalta a lengyel királyi trónt. Báthory 1586. december 13-án bekövetkezett halála után Brutus a Habsburgok szolgálatába lépett, s Rudolf király hivatalnokai között "Suae Maiestatis historiographus" vagy "historicus"-ként állandóan Pozsonyban lakott, és a magyar királyi kamarától kapott fizetést. Tehát magyar királyi történetíró volt, az 1584-ben elhalt Zsámboky János utóda, ki mintegy husz évig viselte ezt a tiszteletet. Rudolf is magyar történet megírásával bízta meg írónkat. Történt azonban, hogy 1591. decemberében Brutus megtudta, miszerint Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem mint nagybátyjának, a lengyel királynak örököse, ennek hagyatékában az ő kéziratainak is birtokába jutva, közülük a határozottan Habsburg-ellenes magyar kortörténetet nyomtatásban kívánja megjelentetni. Minthogy ilyen kiadvány szerzősége Brutust Rudolffal szemben nehéz helyzetbe hozta volna, írónk sietve Erdélybe utazott, a kiadást meg is akadályozta, de a téli utazás fáradalmaitól a mintegy 75 éves író megbetegedett, és 1592. május 16-án Gyulafejevároton meghalt. Kéziratát Naprágyi Demeter püspök mégis kénytelen volt átadni Pez Bertalan császári biztosnak, de azt Erdélyben előbb lemásolták, s a gyulafejevári káptalanban helyezték el. Itt használták aztán a XVII. századi erdélyi történetírók is. Brutus tehát Erdélyben mintegy két és fél évig, Pozsonyban mintegy négy évig tartózkodott magyar földön.⁴⁾

Forgách Ferencsel – mint azt már Forgách-fejezetemben említettem – Brutus

nem dolgozhatott együtt, az ő erdélyi és magyarországi munkássága teljesen önálló volt. Noha Báthory egy teljes magyar történetet kívánt tőle, "olyat, amelyet Bonfini és mások irtak", Brutus csak egy, hogy úgy mondjam, legujabbkori történetet készített az 1490-től 1552-ig lepergett esztendőök magyarországi és erdélyi eseményeiről, hiszen ezzel is teljesítette Báthory István legközelebbi megbízását, megvédeni Zápolyai János uralmának jogosságát Zsámboky támadásai ellen.⁵⁾

Brutus Magyarországon viselt hivatalos történetírói minősége és magyar története ellenére nem a magyar, hanem az olasz történetírás történetébe tartozik. Magyar kortörténete jelentékeny forrása ugyan a magyar történetnek – kiaknázza azt Szamosközy, Istvánffy Miklós, Bethlen Farkas és még a nagy Pray is, ki azonban erős kritikát is gyakorolt rajta –, mégis ez nem olyan értelemben vált a magyar történetírás részévé, mint Bonfini, vagy akár még Ranzano művei is. Az olasz történetírásban Brutus visszaesést jelent a humanista történetíró modorba⁶⁾, és Cicerótól tanult humanista bőbeszédűsége, cikornyás stílusa és kitalált beszédei miatt, melyeket hőseivel mondat el, már saját kortársai kritikáját is kihívta maga ellen. Ezek ellen "Firenzei története" előszavában és a *De Historiae Laudibus, sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi*⁷⁾ c. művével védekezett. Utóbbi Báthory Istvánhoz, ennek egyenes felszólítására írta, éppen ezért, ez a műve a magyar történetírás történetében különös figyelmet érdemel, mint az első történeti módszertani dolgozat, mely egy művelt magyar ember kívánságára, annak tudományos szükségletei kielégítésére íródott.⁸⁾ Ismeretes, hogy Báthory maga is tudományos képzettségű ember volt, ki a páduai egyetemen fejezte be iskoláit.

Brutus történetírói fő alapelve: a történeti mű legyen hiteles (fides) és pártatlan.⁹⁾ Szembeállítja egymással a krónikás és évkönyvszerű, monchatnám, pozitivistá tény-referáló történeti előadásmódot (*nudae res narrentur, et ut sunt!*) és a dolgok mélyére, okaira lehatoló, jelentőségüket, következményeiket feltáró, s azokat az író meggyőződése szerint elbíráló történetírást. Előbbi Brutus szerint a hivatalnokok hivatalon kívüli mellékfoglalkozása, kinek történetírásában megelégszünk azzal, hogy nem hazudik, utóbbi, a művészies irány, a nagyészű és tudományú férfiú életmunkája, akiben megvan a természetadta nagy tehetség (*ingenium*) és a maga szorgalmával és a tudományos tanulmányokkal szerzett tudás is. Utóbbitól az olvasó nemcsak szavahihetőséget követel, hanem hogy sok olyasmit is tanulhasson tőle, amit magán- és közügyek intézésénél hasznosíthat. Továbbá: a történetíró mondja meg véleményét is az eseményekről, s a történetalakító személyek cselekedeteiről. Nem általánosságban: ("de universo genere") hogy valamely helyzetben hogyan kell egy népnek cselekednie, mert ez a "philosophi politici" feladata, hanem ahogy történetíróhoz illik, nem szakitva meg előadása fonalát, szereplőivel mondassa el, hogy mit kellett s mit nem kellett volna tenniük. Ahogy Thukydides tette. (I., p. CIV. -CV.)

Brutus tehát a humanisták sokat kifogásolt módszerét: beszédek költését ártatlan stilisztikai fogásnak minősíti, helyesli, s a klasszikus görög-római auctorokkal igazolja. Nem a beszédek kitalálása a hiba, mondja, hanem az, ha egy írónak nincs meg hozzá a kellő tehetsége (*non enim culusvis est*, p. CVII. és: *non omnibus datum sit, u. o.*), hogy helyesen ismerje fel a történeti helyzeteket. Vagyis Brutus az ókori írók mint minden tudomány és irodalom végső tekintélyei iránti tiszteletében dogmatikussá lesz: mindaz, amit és ahogy a klasszikus történetírók irtak, az a zsinórmértéke a helyes történetírásnak. Brutus tehát – igaz, csak egy részletkérdésben – béklyóba veri a tudományos gondolkodást és módszereket a dogma kedvéért – itt a végső tekintélyként szentesített ókori írók dogmatizált módszerei kedvéért –. De, ismétlem, csak egy részletkérdésben. Mert ennél sokkalta fontosabb, sőt sorsdöntő fontosságú területen: a heurisztika és kritika terén helyes módszert követ. Igyekszik ui. mindig

mindig a legeredetibb forrásokig lehatolni, s – kora történetéről írva – informátorul a legszavahihetőbb szemtanukat kikeresni. Így a Magyarországtól távol lakó olasz Joviusszal szemben előnyben részesíti a magyar és jobban értesült Tamás (Gyulafejérvári) diákot, Báthory István "cliensét" = diákját. Forrásait pedig rendszerint meg is nevezi.¹⁰⁾

Brutus megjelöli azt is, hogy mi a történetírás tárgya, megint csak a klasszikusok, ill. Cicero elveit véve át: a megírandó téma legyen nagy és emlékezetreméltó esemény. Elő kell adni előbb a tanácskozásokat (terveket), majd a tetteket, végül az eredményeket (következményeket). Hogy a történetírónak véleményét kell minderről mondania, azt már említettem. S a történetírásba tartozik jelentékeny férfiak életének s jellemének (natura) leírása is. A dolgok rendje megkívánja az időrendet, s a tágak, területek leírását (ahol az események történtek).

Hevesen válaszol Brutus azoknak, kik stilusát kifogásolják, mint tulságosan kicsiszolt, tulságosan mesterkelt¹¹⁾ írásmódot, mondván, hogy ő azoknak írt, kik olvasmányaikból tanulni akarnak, s nem azoknak, kik csak könnyű szórakozás kedvéért vesznek könyvet kezükbe. És őt ne bírálják olyanok, kik egy helyes latin periódust nem tudnának megszerkeszteni, még ha életük függene is attól. (i. h. p. Cl.)

Magyar történetében Brutus ezen elvei alkalmazását igéri. Igyekezni fogok, mondja, hogy pártatlanul megmondjam az igazat: "ne quid veri cuiusquam gratia praeteriisse, ne quid falsi invexisse et alienum a nostra fide videremur"... , hogy mondanivalóját úgy fogja előadni, hogy azzal tanítson (ut doceat, XCVII.). Kikkel Bonfini ellen, ki hamis családja koholásával akart Mátyásnak hizelegni, felvitte őseit római hősökig, sőt istenekig, pedig sokkal nagyobb dicsőség az, mondja Brutus, hogy Hunyadi János, ki maga szerezte nemességét, olyan fiut hagyott maga után, ki magyar király lehetett. (i. h. p. XCIV.) Vagyis Brutus meg akarja óvni történetírói függetlenségét. Szép törekvés, de azért neki is meg kellett akadályoznia, hogy Báthory István udvarában írt magyar kortörténete megjelenjék, nehogy új urát, Rudolfot megsértse az erdélyi fejedelem megbízásából írt műve – nyilván Habsburg-ellenes álláspontjával. Mégis el lehet mondani, általában egész munkájában következetesen igyekszik a valóságot adni, forrásait kritikailag rostálva, értesüléseik helyességét egymással lemérve tisztázni a tényeket.

Brutus főforrásai magyar kortörténetéhez – ezeket rendszerint meg is nevezi – Gyulafejérvári Tamás diák, sajnós, elveszett Ephemerisei, ezt már említettem, Jovius Historiae, Centurio Commentarii-jei¹²⁾, Forgách Ferenc Commentarii-jei Forgách Simon jegyzeteivel, és még mások.¹³⁾ De kiaknáztatta Brutus a gyulafejérvári és krakkai levéltárakat is, és más hivatalos okleveles stb. anyagot. Különös jelentőségük van nemcsak Brutus forrásai között, hanem a magyar történetírás, méginkább a magyar történeti gondolkodás, a művelt magyarok történeti képzettsége és érdeklődése történetének szempontjából azoknak a történetről beszélgető művelt, jobbára Páduában is tanult férfiaknak, kik Brutust a korabeli magyar eseményekről, s a közel és bizonyára a távolabbi múlttól tájékoztatták. Tudjuk, hogy Istvánffy Miklós is Erdélyből hozta magával Históriaja megírásának gondolatát. Első Brutus feltehető informátorai között maga Báthory István, kinek Brutus műve elkészült részeit sorra megküldte, s ki ezeket széljegyzetekkel ellátta.¹⁴⁾ Jelentékeny a Rudolf pártján álló Forgách Simon, kiről Brutus igen melegen szól, amit ez a derék, jellemes katona és melegszívű ember meg is érdemelt, s kit magas műveltsége alapján Brutus hivatottnak tartott saját tettei és élete megírására.¹⁵⁾

Az erdélyiek közül Berczeviczy Márton a jeles humanista szónok, a nagyműveltségű Kovachóczy Farkas és Gyulai Pál, ki maga is megírta Báthory István győzelmét Rettenetes Iván felett (Kolozsvár, 1581. és Róma 1580.) voltak Brutus közelebbi tá-

jékoztatói és barátai. Gyulaival is, Dudich Andrással is élénk levelezésben is állott.¹⁶⁾ De valamennyi között legsorsdöntőbb volt Brutusra Forgách Ferencsel való barátsága, ki őt Magyarországra hívta. És különös jelentőségük van nem annyira Brutus forrásai között, mint inkább a magyar történeti műveltség és érzék történetében azoknak a történeti énekeknek is, melyekről Brutus a magyarok erkölcsseit jellemezve azt mondja, hogy azok időrendi, évkönyvszerű előadásban fenntartják az ősök dicső tetteinek emlékéit, mégpedig teljesen hitelesen, mert ez énekeket nemzedékről nemzedékre a legpontosabban tanulja meg a fiú az apától.¹⁷⁾

Kiadások: Brutus műve csonkán maradt fenn, nemcsak eleje, s befejezése veszett el, hanem több közbelső része is. Kiadta Toldy Ferenc, Brutus J. M. m. kir. történetirő magyar historiája címen (Mon. Hung. Hist. II., tom. XII. -XIV. három kötetében (a XIV. =III. köt. Nagy Istvántól)) értékes előszóval, melyre előadásomban legfőképpen támaszkodtam. U. itt szól Toldy a mű kéziratáról, pp. LXXVII. -LXXXIII. - Magyar érdekű még Brutus Callimachus-kiadása, kinek igazi nevén (Philippo Buonaccorsinak) De rebus et gestis Uladislai IV. (a mi I. Ulászlónk) c. munkáját újból kiadta, Krakóban, 1582-ben, e műnek negyedik kiadásaként, s hozzá előszót írt, Zborovskij András lengyel udvarnagyhoz. - Olasz tárgyú művei: Florentinae historiae libri 8 priores. Lyon. 1562. és De Instauratione Italiae, mely szintén befejezetlen maradt. (Elkészült egy könyv Velence és egy könyv "a két Sicilia" Nápoly és Sicíliai királyság kezdeteiről. - Kiadta továbbá Contarini (Francesco) Historiae 3 könyvét és Fazio (Bartolommeo) Rerum gestarum Alfonsi I. regis Neapolitani libri X. Lyon, 1560. c. művét.

Irodalom: Fraknoi, Brutus M. Századok, 1887. 793-7. - Kovács J. L., Brutus m. történetének forrásai. Századok, 1916. - Pintér, M. Irod. tört. 1930. I. 527. - Szekfű, Szamosközy, pp. 6-12. és passim. - Vietorisz, De ... Bruti ... latinitate. (Egy. Phil. Közl. 1890. Pótkötet. 305-321.) - Fueter E., 69-70.

Jegyzet:

- 1) L.: B. Decsy János véleményét: Bonfini és Ranzanus mesékkal homályosították el a magyar történetet. M. H. H. II., XVII., LX. -LXI.
- 2) Születése évét Fueter (1913.) p. 69. Tiraboschi, Mazuuchelli és Chmel nyomán 1515-re teszi, Toldy és Fraknoi 1517-re. (M. H. H. II. tom. XII., p. VII.)
- 3) M. H. H., i. h., p. X., 18. jegyzet.
- 4) E. O. E., IV., p. 214. és Szekfű, Szamosközy, Bpest, 1904. pp. 6-7.
- 5) Brutus művének túl kellett terjednie 1552-ön, csak ráuk maradt része szakad meg 1552-vel. Szekfű ui. kimutatta, hogy Bethlen Farkas 1552 után 1566-ig gyakran idézi Brutust, azonkívül ez idézetek szórul szóra egyeznek Szamosközy megfelelő helyeivel, kétségtelen, hogy ez 1552 utáni részletek szövege - részben - Szamosközy-nél fennmaradt. De lehet, hogy elkészült Brutus kortörténete egészen 1574-ig. (L.: Szekfű, Szamosközy, pp. 6-13.) - L. továbbá: Brutus, i. m.: "Impositum munus scribendi superiorum Pannoniae regum res gestas, ut persequar ea, quae tum a Bonfinio, tum ab aliis ad nostram usque memoriam sunt literis consignata." (I. köt. = M. H. H. II., XII. köt. p. XXXII., és 71. jegyzet.) - A pápai nuncius jelentésében Krakóból 1583. február 22-ről: Di non lasciar opprimere la verita dalle bugie de Sambuco et dimustrare principalmente che il Re Giovanni era vero Re. -

- És április 23-ról: senior l'istoria del Re Giovanni d'Ungaria, al quale come a suo Signore questo Re vuol dare questo segno di gratitudine. - Idézi - szokása szerint lelőhely megnevezése nélkül - Fraknói, Brutus Mihály, Századok, 1887., p. 794.
3. jegyzet.
- 6) Fueter, 70.
- 7) Kiadva az Epistolarum libri. V. c. gyűjteményében, először Krakkó, 1583., majd Berlin, 1639. Cramer kiadásában, itt 637-778.
- 8) Ezt a művet Fueter nem említi.
- 9) Nam si ita angustis finibus placet historiam definiri, ut nuda res narrentur, et ut sunt recte et cum laude et foede et flagitiosa gestae, ninc szükség Herodotosra, Liviusra stb., et is erit scribendae historiae aptus, cui satis sit non haberi mendacem, id quo (l) nullo negotio praestabit, intra fori cancellos inclusus scriba, et cui unicum diei horam liceat, de munere publico in hoc uno munere scribendi collocare. Sed si historiae fines sunt latius proferendi, ut video sapientissimus hominibus placere, ... illud pertinebit ad scriptoris munus, efficere non solum ut qui legant non sint solliciti de illius fide, narrandis rebus, sed multa etiam discant, quae tum in privata, tum in publica re administranda insignia habeant emolumenta, atque usus. Rerum ratio, inquit (t. i. Cicero), ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem: vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriae dignis, consilia primum, deinde acta, postea eventus, exspectantur, et de consiliis significari quid scriptor probet, et in rebus gestis declarari, non solum quod actum, aut dictum sit, sed etiam quomodo. Et cum de eventu dicatur, ut causae explicentur omnes vel casus, vel sapientiae, vel temeritatis, hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellant, de cuiusque vita, atque natura... Cicero szerint ehhez a munkához magni consilii et prudentiae homo-ra van szükség, aki, multa a natura habeat, quae ingenio, multa quae in industria et studiis optimarum artium referat accepta. (i. m. CIV. CIII.)
- 10) M. H. H. II. XII., p. LXVIII., 158. jegyzet, és u. o. LXVIII., 156. jegyzet.
- 11) Plus aequo elaboratum genus scribendi nimio artificio excultum, amiben melleleg igazuk van a bírálóknak.
- 12) Wernher, De admirandis aquis. Bécs, 1551. (és még többször, R. M. K., III., 395. stb.) c. műből idézi csak Buda leírását.
- 13) l.: Kovács, i. m.
- 14) Kovács, i. h., 158.
- 15) Brutus, I. (= XII.), p. XCVI.
- 16) L. mindehhez: Pintér, 1930., II., 497.
- 17) Brutus, I. (= M. H. H. XII.) köt., pp. 228-229. - L. még: u. o. pp. LXII. - LXXII.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FELLENDÜLÉSE A XVI.-XVII. SZÁZAD FORDULOJÁN

Forgách, hozzátehetjük: Brutus is, mondhatni különálló helyet foglalnak el a magyar historiographiában: munkásságuk szakítást jelent a XVI. század első felének adatgyűjtésben elakadó munkásságával, de még nem kapcsolható be a századforduló erősen fellendülő új magyar történetírási irányába sem. Forgách a drinápolyi békekötéssel beköszöntött /magyar-török/ fegyvernyugvás első tizedében irt, és Brutus sem érte meg a /török/ háború újabb kitörését 1593-ban. Bizonyára a harctereknek ez a viszonylagos eseménytelensége, mely 1568-tól 1593-ig tartott, hozta magával, hogy Forgách és Brutus kortörténetírása egyelőre nem talált követőre, műveik folytatókra, abban a korban, mikor a történetírás kortörténetírásban merült ki, és tárgyát mondhatni kizárólagosan a fő hadiesemények képezték nemcsak nálunk, hanem külföldön is. Azok a kisebb-nagyobb összecsapások, melyek a jog szerinti békeállapot ellenére a végeken minduntalan fellobbantak, csak a népi történetírást foglalkoztatták: a magyar szellemi élet megelégedett e csatározásokról készült históriás énekekkel s külföldi íróktól származó leírásokkal, melyekre egyelőre nem reagált saját munkákkal. Kivéve talán az egy Forgách Imre Narratioját, melyet azonban csak töredékben ismerünk. A századfordulón azonban, mintegy 1594 óta, hatalmas tudományos történetírási tevékenység indul meg Magyarországon: nagyjelentőségű tudományos kortörténeti művek íródnak, míg laikusok emlékiratszerű, vagy életrajz jellegű, élményeiket referáló feljegyzéseket, kortörténeti monográfiákat készítenek, egyesek egyenest mások tudományos történetírásának előmozdítására. (Gyulaffy Lestár.)

Ezt az újjáéledő történeti irodalmat az 1592-3-ban újból kitört, s vagy 15 évig dult, pusztított török háború váltotta ki, nemkülönben e háború Erdélyből kiinduló mellékhatása, a Báthory Zsigmond szeszélyes ide-odahajlásai kapcsán különösen 1599 óta Erdélyt is katasztrofálisan végigsöpítő hadi és politikai sorsfordulat, majd Bocskay felkelése. Ezek voltak tárgyai is.

E hadi és politikai események önként kínálkozó történetírási témák feltorlódása mellett tudományos-kulturális ösztönzői is, a magyar tudományosság alakulásában, szükségleteiben rejlő indítékai is voltak az újjáéledő, vagy mint 1600 körül élt történetíróink vélték, akkor megállapított magyar történetírásnak; Baranyai Decsy János, Istvánffy Miklós, Szamosközy, sőt a históriairáson kívül álló Pázmány Péter és Szuhay is – Decsy és Szamosközy inkább tudományos-kulturális, a két utóbbi inkább politikai okokból, Istvánffy mindkettőből – élénken fájlatják a magyar kor- és általános történeti művek teljes hiányát. Másfelől: az a művelt humanista szellemiség, mely a XVI. század második felében az állandóbb békét élvező Erdély fejedelmei, a Báthoryak udvarában és akörül kialakult, s azon nagyműveltségű és előkelő, Páduában iskolázott férfiak, kik Báthory István óta az erdélyi állami és politikai életet vezették, szintén erős ösztönzést adtak a századforduló magyar történetíróinak. Gyulafejérvárról indult ki – láttuk már – Forgách Ferenc történetírói pályája Báthory István személyes buzdítására; itt kezdte kidolgozni magyar kortörténetét – ezt is tudjuk már – az olasz Brutus, szintén a fejedelem egyenes megbízásából, innen nyer ösztönzést Decsy, ki Báthory

Zsigmond kegyeit kereste, több főhivatalnokának támogatását is élvezte, és Szamosközy, Bocskay majdani udvari historiográfusa. De, elég különös, itt lesz történetíróvá maga Istvánffy Miklós is, a nyugati magyar, a Habsburg királyok főhivatalnoka. Miként Thuróczy János, Hássághy István és humanista társaik Mátyás budai udvarában, kancelláriájában tudós beszélgetések között vetik fel és érlelik tetté Thuróczy művében egy magyar krónikának eszméjét, úgy a Rudolf császár-király megbízásából Erdélyt kormányzó Szuhay a gyulafejevári vezető férfiak műveltjeivel, és kormányzó társával, Istvánffy Miklóssal végig tárgyalva a korukbeli magyar történetírás problémáit, adja az első ösztönzést Istvánffynak Historiája megírásához. A történet íránt érdeklődő erdélyi műveltek, még török foglyaikkal is beszélgettek a török, perzsa stb. események felől.

Ujabb momentum a XVI. század második felének historiográfiájában: most magyarok veszik kezükbe a történetírói tollat, míg a század elején feltűnően sok a magyar események megírói közt a délszláv. Brodarics, Verancsics, Zermegh, Gregoriancz, a pálos és minorita rendek történetírói, mind délszláv eredetűek, hogy Szerémit ne is említsem, kit szintén rácnak tartok. Hiszen ismeretes általában a magyarországi humanizmusban délszlávok nagy szerepe, már a XV. század vége óta, ami kétségtelenül Itália, főképp Velence közelségének kisugárzása. De: ismeretes dalmát művészek jelentős szerepe az itáliai (római) renaissance stilusu megindításában. Továbbá: betör 1600 után a magyar történetírásba a felekezeti szempont, a vallási túrelmetlenség, melyet még nemcsak Forgách Ferencnél, Decsynél, hanem Szamosközy-nél, Bocskay udvari történetírójánál is hiába keresünk. Istvánffy Miklós aztán szakít a humanista hagyománnyal, kerülni igyekszik a vallási kérdéseket a történetírásban, s nagy magyar históriáját már a katolikus restauráció szellemében írja meg. Kialakul, mint egyszer már említettem, az erdélyi történetírás is, nemcsak erdélyi emberek által művelt, hanem tiszta erdélyi szempontból, általános magyar szempontokat mellőző historiográfia. S ahogy ennek szemköre nyugat felé megszűkül, úgy kitágul kelet felé: Havasalföld meg Moldva mind többet szerepelnek erdélyi íróink műveiben. Decsy ki is mondta, hogy e három tartomány, Erdély, Havasalföld és Moldva egy egység, melyet ő az antik Dácia nevével foglalt össze. Következése ez a tényleges helyzetnek, mikor is erdélyi fejedelmek magukat a két tartomány hűbérurának tekintik, 1600 körül pedig Mihály vajda uralkodik, ha rövid időre is, Gyulafejevárott.

Új erdélyi hangok hallatszanak a török kérdésben is. Ha Forgách Ferenc hódol is Szulejmán zsenijének, ha Szamosközy a török szövetséget helyesli, a némettel valót pedig kárhóztatja is, azért mindketten gyűlölik a törököt, s világosan látják benne a magyar állam, és méginkább a magyar nép tönkretevőjét. De már Hidvégi Mikó Ferenc – Bethlen Gábor belső embere – szeretettel ír a törökről, emberségesnek, "jó-nak" nevezi, humánusabbnak, jobbnak a kereszténynél, s nem csupán politikai szövetségest keres benne.

És új momentum az erdélyi történetírásban a hivatalos propagandisztikus célzat, s az egyenest fejedelmi megbízásra, a fejedelmet védő kortörténeti iratok műfaja. Brutus ugyan nem készítette el Zápolyai János védelmét, de Báthory István megbizta vele, Decsy pedig már Báthory Zsigmond, Hidvégi Mikó Bethlen Gábor apológiáját írta meg, Bojti Veres is Bethlen érdekében dolgozott, és még az annyira nagyértékű Szamosközy is elhallgat egyet-mást fejedelme, Bocskay érdekében.

Ez 1594 óta meginduló új történetírási iránynak első művelője Baranyai Decsy János, s a nála alig pár évvel később történetírói tollat fogott Istvánffy Miklós.

ERDÉLYI TÖRTÉNETÍRÁS A XVII. SZÁZADBAN

A magyar történetírás két ágra válását Istvánffy és

Baranyai Decsy (Csimor) János

működésével keltezhetjük, annak ellenére, hogy Decsy még egész magyar történetet akart írni.

Ismerte-e Decsy Forgách *Commentarii*-jét, nem tudom, Zsámboky dolgozatait azonban olvasta, s igen rossz véleménnyel volt róluk. De általában sivárnak látta az egész régebbi magyar történeti irodalmat is, nemcsak a korabelit. Nagy hiányát érezte jó kortörténetnek is, s ezen segitendő lett történetíróvá.

Csimor Jánosnak – Decsy nevét szülőfalujáról nyerte, Baranyai előnevét a református superintendentiától, melyhez szülőfaluja, a Tolna megyei Decs tartozott – születési évét Toldy 1560 körülre teszi. Gyermekségéről csak annyit tudunk, hogy azt még szülőföldjén, török hódoltság alatt élte le. Első tanulmányait a tolnai, akkor híres és két könyvtárral is rendelkező református iskolában végezte, Herczegszőlősi Gáspár és Tolnai Bálint vezetése alatt. Tovább a debreceni, majd a kolozsvári iskolában tanult, végül német egyetemeken fejezte be kiképeztetését. Először Wittenbergbe utazott 1587-ben, Bánffy Farkas erdélyi fejedelmi tanácsos fiának, Ferencnek kíséretében. Május 18-án indultak utnak Bonchidáról, és Moldván, Havasalföldön át Varsóba, innen Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon keresztül utazva, július 22-én érkezett meg Luther városába. Itt Dudich Andrással találkoztak, s hárman együtt laktak Albert Salamon tanárnál. Wittenbergben 1589-ig tanultak. Toldy szerint innen átmentek Strassburgba, s Decsy itt hallgatta volna Hawenreuter János Lajos aristotelesi filozófiai előadásait, kinek elnöklete alatt aztán 1595-ben, tehát bizonyára egy második németországi ut alkalmával, filozófiai tételeket védett. Hogy mikor volt "*nostrae in Germania peregritanionis comes*"-e az a Csáky Zsigmond, kiről *Commentarii*-jeiben ezt felemlíti (p. 282.), nem találom életrajzi adatai között megemlítve sem Toldynál, sem Szinnyeínél, sem Gulyásnál. Toldy szerint járt Decsy Francia- és Olaszországban is. Külföldi tartózkodása alatt itthon a pécsi és szigeti török bégek katonái kirabolták, elpusztították ősi birtokait, s családját menekülésre kényszerítették. *Commentarii*-jében megemlíkezik Debrecenben lakó rokonairól, de jöttek Decsyk Kolozsvárra is. Decsy János 1592-ben hazatérve szintén Kolozsvárott telepedett le, majd 1595-ben elnyerve a marosvásárhelyi iskola igazgatói állását, átköltözött oda. (Ez évre eshetett második, fentebb említett németországi utja.) Anyagi helyzete a csekély javadalmazás miatt nem volt valami kedvező. A város végre is egy régi házzal elégitette ki Decsyt, saját öccse Decsy Dániel házáat vásárolva meg neki iskolaépületnek is, melynek helyén ma a kollégium épülete áll. 1600-ban megnősült, de a következő év május 15-én meghalt.¹⁾

Decsy igen alapos tudományos tanulmányokat végzett, mégpedig – elsőnek történetíróink közül – német egyetemeket látogatva, a protestáns magyarság nagy tanító-mesterelt, az új forrásokat, honnan a magyar kultúra felfrissült, új ismereteket merített, új fejlődési irányt kapott. Decsy nem korlátozta magát egy studiumra: jogi és filológiai tanulmányok mellett filozófiai tanulmányokat is végzett, s ebben a tudományágban irodalmilag is tevékenykedett: *Synopsis philosophiae*-jét, melyben "a filozófia egész rendszerét egybefoglalja" (beleértve a fizikát és matematikát is), a modern tudományosság "igen értelmes" műként méltányolja.²⁾

Tanítói munkájában, Decsy kitűnő hasznát vette filológiai egyetemi tanulmányainak, de értékesítette ezeket irodalmi alkotásaiban is: mert ilyennek tekinthetjük *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum* c. "Erasmus óklasszikai" szólásgyűjteménye alapján összeállított" görög-magyar-latin közmondásgyűjteményét, Bártfa, 1598. RMK. I., 298., s ide sorozható, rövidsége ellenére is, jelentékeny dolgozata a hun-scytha írásról.³⁾

Irt Decsy költeményeket is – ez kötelező munka volt a korabeli tudósoknak (késői humanistáknak) – és neki tulajdonítanak egy 1597-ben írt históriás éneket a török történetéről. (Bajazettól II. Szelimig, 1574-ig.)⁴⁾

Jelentékeny mű, s már közelebb vezet Decsy történetírói munkálkodásához Decsy kísérlete a magyar törvények és általában a magyar jogrendszer reformálására: a *Syntagma Institutionum iuris Imperialis ac Vngarici* (Kolozsvár, 1593. R. M. K., II., 241.) c. műve. Ez igen beható jogi tanulmányai gyűjteménye. Decsy ugyanis, mint érdekes műve még érdekesebb bevezetésében előadja, látta, hogy a magyar törvények mily rendszertelenül vannak összegyűjtve (*leges ordine confuso collectae*), mily rossz stílussal vannak megfogalmazva, s minő hibák és hiányok vannak bennük.⁵⁾ Mily tökéletes ezzel szemben a római jog, a *ius imperiale*! Elhatározta tehát, hogy magánemberként mint filozófus átdolgozza a magyar törvényeket, illetőleg hozzáidomítja azokat a római joghoz. Hiszen, mondja *Syntagma*-ja bevezetésében, ami a magyar *Decretum*ban jó, az mind a római jogból vétetett, s ami hiba és fogyatkozás van benne, azt mind ki lehet javítani, megint csak a római jogból. (p. LVI.) A magyar törvénykönyvben nem található jogeseteket pedig a római jogból próbálta megoldani. Remélte, hogy munkáját valamely hivatott jogtudós tökéletesíteni fogja, egy országgyűlés pedig szentesíteni.⁶⁾

A magyar jog és a törvénykönyv megreformálása a római jog alapján: valóban Decsy nem vállalkozott kevesebbre, minthogy a magyar jogban végrehajtsa a római jognak olyasféle recepcióját, amilyen a század folyamán a német birodalomban és Franciaországban végbement. Decsy *Syntagma*-ja kétségtelenül a német jogfejlődés e döntő fordulatának kihatása, noha Decsy német jogtudósok mellett franciákat is felkért – hiába – a magyar jog ilyen megreformálására.⁷⁾

És Decsy maga mondja: kedvező omen, hogy művét akkor ajánlhatja fel fejedelmének, Báthory Zsigmondnak, mikor ez "egész Dáciát" a "római birodalomhoz" csatolta.⁸⁾

A kísérletnek semmi következménye nem lett: a magyar jogi élet és törvényhozás Decsy művét figyelmen kívül hagyta: de az mint a magyar jog reformjára s a római jog bevezetésére tett kísérlet, nem érdektelen alkotás.

Decsy nem csak a magyar törvénykönyvvel és jogrendszerrel elégedetlen: ő – mint már említettem – a korabeli magyar történetírást is igen kezdetlegesnek tartja. Míg más tudományágaknak: teológiának, orvostudománynak, filozófiának, a nyelvtudományoknak mindnek akadt és akad ma is nálunk kiváló művelője, és vannak kitűnő költőink is, addig – vallja – a jogtudomány és történettudomány paragon hevernek, csak e két disciplinát hanyagolja el a magyar tudományosság. (i. h. p. L.)

Syntagmája bevezetésében – elsőnek történetíróink között – Decsy rövid kritikai áttekintést ad a magyar történetírásról, közben elvégezve az első tudatos forrás-analizist a magyar történetkutatásban, mikor megállapítja, hogy Thuróczy egész "materiáját" Marcustól, vagyis a Képes krónikából vette át! – s érdekesen fejti ki – erre még visszatérünk – a korabeli magyar történetíráshoz háruló feladatokat: Nagy hiba, mondja, hogy a magyar műveltek nem olvasnak történeti műveket, pedig "nemzetünkben még a főrendeken is ezekkel a tisztességes mulatságokkal kellene magukat gyönyörködtetni, ugymint egyéb gondjoktól megújítani", s a "históriának olvasásából a hadvezetésben való észességet és jó módot" tanulni, ahogy Julius Caesar és más nagy római és görög hadvezérek is tették, tudván, hogy "nem árt az penna az kópíának". A "fő tudós emberek" meg nem írának nálunk történetet, koruk eseményeit nem jegyzik fel, pedig ezeknek is "igen jó volna tisztességes mulatságban idejekben való dolgoknak históriáját megírniok".⁹⁾

Mert igen csodálatraméltó dolog, hogy "historiam tantopere nostri homines neglexerint", úgy hogy mindezideig még senki sem írta meg nemzetünk fényes tetteit. (Clarissimas res.) Ha egy Márkus nevű barbár író – Decsy e megjegyzése egyetlen emlékünknél a Képes krónika írója nevére – őseink eredetét és tetteit (maiorum originem et res gastas) nem jegyezte volna fel, idegenek és vendégek lennénk saját szülőföldünkön. Ebből vette Thuróczy minden anyagát (*materiam scribendi sumpsit omnem*), mint már fentebb idéztem. Azonban – folytatja Decsy – Thuróczy a maga részéről oly borzalmasan barbár és poétai nyelven írt (poetico sermonis genere usus), mintha munkájával (suo studio) inkább elcsúsztatni akarta volna a történetet, s nem hazájának dicsőséget szerezni (quam patriae gloriam conciliare voluisse videatur). Az ő nyomdokait követte Ranzanus és Bonfini, "a két homo peregrinus", akik viszont annyi mesével és "exotikummal" homályosították el a mi történetünket, hogy kár, hogy eddig nem akadt a mieink közül senki, aki a történetírást gondjaiba vette volna. Zsámboky János aztán a magyar történetírás körül "male meritis"!! ember, a külföldiek egyébként igaz és világos (vere et simpliciter írt) munkáit a másik párt (favore alterius partis), vagyis az udvar érdekében elrontotta (corruperit). Annál dicséretreméltóbb azok törekvése, kik Bonfini Decasait kiegészíteni próbálják. (Ez talán Forgáchra vonatkoznék, vagy az olasz Brutusra??) S most Decsy, befejezve e rövid kritikai vázlatot a magyar történetírás történetéről, igen figyelemreméltóan határozza meg a magyar történetírás akkori, 1600 körüli feladatait: Ugy vélem, mondja, munkánk tökéletesítéséhez (ad perfectionem antiquitatis nostrae) arra van szükség, hogy minden e nemű írásmű összegyűjtessék (collatis omnibus in hoc genere scriptorum monumentis ac fragmentis), még a töredékek is, s az egész magyar történet "vere, breviter et pure" egy corpusba, vagy compendiumba összefoglaltassék. Ezt a munkát magunknak kell elvégeznünk, mert ha mindig idegeneket hívunk segítségül, akkor az egész világ előtt barbárnak és fejletlen gyerekeknek tűnünk fel. Decsy boldogan vállalná ezt a feladatot, ehhez azonban a fejedelem és a főrangok támogatására lenne szüksége.¹⁰⁾

Ezek tehát a magyar történetírás feladatai, ezek Decsy személyes célkitűzései: az egész magyar történet megírása, s az egész addigi magyar történeti irodalom összegyűjtése és kiadása. (E tervekre, e programra Decsyt megint csak a /humanizmus hatása alatt dolgozó/ XVI. századi német és francia történettudomány hasonló adagyűjtő és feldolgozó tevékenysége ösztönözhetette. Ismeretes, hogy ekkor már magyar kortörténetírók munkái is helyet kaptak egy német tudós: Simon Schard nagy publikációjában, a *Historicum opus in quatuor tomos divisum*-ban. (Basel, 1574.) Így Brodaries és Zsámboky dolgozatai. A magyar történeti művek nagyobb arányú kiadásának tervét azonban nem Decsy, vagy más magyar ember váltotta valóra, hanem megint

csak külföldi, ezuttal francia író: Jacques Bongars, hatalmas publikációjában, a *Rerum Hungaricarum scriptores varii*-ban. (Frankfurt/M, 1600.) E mű hét évvel azután jelent meg, hogy Decsy programját 1593-ban felállította, de még egy évvel az ő halála előtt. Ismerte-e azt, nem tudom, Nicolaus Reusner *Narrationes historicae*-it a magyar-török harctér eseményeiről, mely először 1603-ban jelent meg, azonban már nem érte meg. Mint látni fogjuk, Reusner *Narrationes*-ei egyes darabjaival Decsy szövege egyezéseket mutat, amit arra vezetek vissza, hogy ezek a darabok vagy már 1603 előtt is megjelentek nyomtatásban (Apponyi ugyan nem ismeri őket), vagy kéziratban foroghattak közkézen. Ha ugyan nem kell közös forrásra gondolnunk. Minderről lejjebb bővebben.

Decsy nem valósíthatta meg másik nagy tervét, az egész magyar történet megírását sem. Ma már nem tudjuk megállapítani, vajon mennyit tartalmazott a magyar történetből a *Commentarii*, melynek X. Decas-át – s talán a XI.-et is – Decsy mint önálló művet Báthory Zsigmondnak ajánlotta, s melyet – *Annales Hungarici*-nek is nevezve – teljes egészében szeretett volna közreadni – ha Isten engedi és a fejedelm bőkezűsége lehetővé teszi. Ezzel a X. Decasszal, melyhez még egy XI.-et is elkészített, hiszen ennek I. és II. könyvét ma is bírjuk, csak izelítőt akart adni az egész műhöz. Bod Péter – a XVIII. század közepén – azt állítja, hogy ő ismert egy embert, aki még olvasta Decsy teljes munkáját. Bod még azt is tudja, hogy Decsy műve "1603-ban megvolt Istvánffy vicepalatinus bibliothekájában".¹¹⁾ Minthogy – mint ezt Istvánffy fejezetemben kifejttem – Istvánffy felhasználta Decsy szövegét, Bodnak ez az állítása helytálló lehet.

Ma, sajnos, csak a X. Decas és XI. első két könyve az, melyekből Decsy történetírói munkásságát, egyéniségét ismerjük. A Báthory Zsigmondhoz intézett ajánlásában kifejti igen érdekes történetfilozófiai elveit, ahogy a *Syntagma* bevezetésében a magyar történetírás történetét vázolta és feladatait kijelölte, s ahogy Sallustius-forditása előszavában a történet hasznosságáról értekezett. Minderről lejjebb részletebben szólok. Maga a *Commentarii* töredékes szövege felöleli az 1592-től 1598-ig eltelt években lejátszódott magyar, de főképp erdélyi hadi események, diplomáciai akciók és az erdélyi országgyűlések leírását, mert – miként Istvánffy is tenni fogja – Decsy csak ezeket a mozzanatokot tartotta érdemesnek feljegyezni: az ő történet-szemléletében a történetet ezek az események teszik ki, legelsősorban is a hadiesemények, a küzdelem a törökkel. Ebben is egyezni fog vele Istvánffy. Decsy szoros időrendben adja elő mondanivalóit, kezdve a Hasszán basa békeszégésével felidézett és Szinán nagyvezér által szított és vezetett háború okainak feltárásával, különösen kirészletezve az erdélyi fejleményeket, melyeket természetyszerűleg és pontosabban is ismerhetett. /Istvánffy, látni fogjuk, az ő birtokaihoz közelebb fekvő szlavóniai harctérről számol be kimerítőbben. / Az erdélyi, részben magyarországi események központjába Decsy Báthory Zsigmondot helyezi, kinek a háboruban tényleg volt több szerencsés vállalkozása, s a királlyal és császárral való szövetsége valóban elősegítette a közös ügyet. Az azonban erős tulzás, és igenis az "adulationis suspicium"-át kelti fel, melyet pedig Decsy éppen kerülni szeretett volna, ahogy ő *Commentarii*-je ajánlásában Báthory hadi érdemeit dicsőíti. Báthory minden dolgával részletesen foglalkozik, közli beszédeit, feltárja lelki mozgató okait, de óvakodik olyasmit mondani, ami fejedelmére árnyékot vethetne, hiszen éppen az ő apológiáját akarja megírni, amiért aztán egyet-mást el kellett hallgatnia. Foglalkozik a szomszédos Moldva és Havasalföld török háborúival és belső viszályaival, trónharcaival, melyek a legszorosabban összefüggenek az erdélyi (és közvetve magyarországi) fejleményekkel. De meg Decsy e két tartományt Erdéllyel egységes területnek: tota Dacia-nak tekinti, mely Rudolf és Báthory Zsigmond szövetségében a Romanum imperiumhoz csatoltatott

át addigi urától, a Turcicum imperiumtól. Lakóik: magyarok (szászok, székelyek) és románok, Decsynél ezek a "nostri", még Mihály vajda önálló háborúiban is, hiszen mindig harcolnak magyarok is a havasalföldi fejedelem zászlaja alatt!

Világtörténeti eseményekről, a külföldön történekekről Decsy alig emlékezik meg, jobbára csak a birodalmi gyűlések azon tárgyalásait vázolja, melyek a magyaroknak nyújtandó segítséget tárgyalják.

És alig foglalkozik Decsy a török háború mellett a kor másik nagy problémájával, a vallási kérdéssel. Ebben ő még a korábbi humanista történetírást követi. De meg – szerinte – kulturális mozzanatok nem tartoznak a történetírás tárgyai közé, aztán meg óvatosság is vezet: ő a protestáns iskolaigazgató, aki a buzgó katolikus Báthory kegyét keresi, a vallási kérdések taglalásában, vagy a protestánsok melletti határozott kiállásban bizonyára a történetírás azon veszedelmei egyikét látta, melyeket Báthoryhoz írt ajánlásában gondosan kerülni ígért.¹²⁾ Egyetlen katolikus-protestáns viszályt mesél el részletesen: a nagyvárad protestánsok támadását a katolikusok ellen 1598-ban, de ezt is a legridegebb tárgyilagossággal, minden személyes rokon- vagy ellenszenv nyilvánítása, vagy állásfoglalás nélkül.¹³⁾

De ezeken kívül vannak magasabb és nemesebb szempontjai is. Mert őszinte és szívből jött szó, mellyel a protestáns német fejedelmeket elítéli, kik a regens-burgi birodalmi gyűlésen lehetetlenné tették a magyaroknak nyújtandó segély megszavazását, attól való féltükben, hogy a török szerencsés legyőzése után a császár a protestáns Decsy elébe helyezi az összereszténység, s benne Magyarország nagy közös ügyét a protestáns partikuláris érdekeknek.

Egyebekben sem érdekli az ország: Erdély és Magyarország belső állapota, és nem foglalkozik gazdasági jelenségekkel sem. Kivétel az, ha a hadsereg élelmezéséről (Hardegg erről nem gondoskodott, p. 77.), a katonaság télviz idejére alkalmas felruházásáról (p. 83.), a bányavárosok gazdagságáról (p. 88.), mint a hadvezetést s a hadi eseményeket befolyásoló momentumokról megemlékezik, még kivételesebb az olyas észrevétele, hogy Báthory Zsigmond lakodalmi ünnepeit hamarosan befejeztette, "ne inani sumptu aerarium exhauriretur"; (p. 178.), s hogy ugyancsak Báthory Zsigmond oly gazdag nászajándékokat kapott a keresztény fejedelmektől, "quibus Principis aerarium non exigua quidem sui parte completum est". (p. 178.) Annál meglepőbb kijelentése, hogy Magyarország a keresztény világnak nemcsak védbástyája, hanem éléstára is!

Társadalmi kérdésekről Decsy csak a székelyekkel kapcsolatban szól. Ezeknek küzdelmeiről jobbágy-sorból való szabadulásukért: a kor nagy erdélyi társadalmi problémájáról Decsy előadja, hogy a székelyeknek az 1595. évi sikeres havasalföldi hadjárat előtt megadták a "szabadságot", mert másképp nem voltak hajlandók fegyvert fogni. A háború után azonban attól megint megfosztották őket, mire a székelyek fellázadtak, de leverettek, vezéreik kegyetlen büntetésekkel sújtattak.¹⁵⁾

Pártviszályokba Decsy nem elegyedik, mindig a fejedelemnek ad igazat.

Népek szokásait, erkölceit csak egy ízben jellemzi, mégpedig fejezetben keresztül: a tatérokéit! (p. 112-116.)¹⁶⁾ De ezek ázsiai barbárságának hajmeresztő kirészletezését is csak jajkiáltásnak szánta a Nyugat felé: lássátok meg, micsoda nem is emberekkel, hanem szörnyetegekkel és vadállatokkal van dolgunk, és segítsetek!¹⁷⁾

Mert Decsy egész valóját a kor centrális élménye: a páratlan lelkesedéssel kezdett török háború (sacrum bellum) tölti be. E háború célja most már nem a védekezés, hanem – Decsy vágyálmaiban – egész Magyarország visszaszerzése!¹⁸⁾ A háború nem kilátástalan, s ha esetleg nem vezetne is az óhajtott sikerre, oly szent eszméért és ügyért viseltetik, mely magában hordozza jutalmát.¹⁹⁾ Reményt kelt

a világpolitikai helyzet is: Európa – a Christianus orbis, vagy Christiana respublica – ma egységesebb és erősebb, mint volt a század első felében, a török viszont ma gyöngébb, birodalma széttziláltabb, az európai, afrikai, perzsiai háborúkban és a tengeren is óriási veszteségeket szenvedett, belső viszályokban gyötrődik, államkormányzata páratlanul korrupt és rosszul működő, szultánja nem nagy hadvezér, nem katonás természetű férfiú, mint volt Szulejmán. Akkor Isten küldte ránc a barbárokat, és Istennek izent volna hadat, aki a török ellen harcolt volna, s a segítségünkre küldött nagy külföldi hadat a török Isten akaratából győzte le. De most Isten már megkönyörült rajtunk, határt vetett a mi szenvedéseinknek és a török zsarnokságának. Isten a vezér, aki máris több szép győzelmet adott nekünk, "classicum sonante Deo ... qui Deum ipsum ducem non sequatur?" (pp. 51-52.) A török birodalom kétségtelenül hanyatlik, a keresztény respublica erősödik, s csak a francia és angol királyok tartják magukat távol a közös erőfeszítésektől.²⁰⁾

Válasz ez az okfejtés – Decsy mint az erdélyi "német" párt véleményét adja elő – azoknak az erdélyieknek – Bethlen Gáboréknak –, kik nem akarnak elszakadni a megszokott török hűbériségtől, s kiknek szintén Isten akaratára kell álláspontjukat alapítaniuk. Ha a török igát le akarnánk rázni – mondták ugyanis ezek – félős, hogy Isten ellen harcolnánk, ki ezt ránc helyezte (p. 49.). Ez a minden cselekvést megbénító fatalizmus nem az optimista Decsy izlése! De meg: ő és családja nem régen veszítették el ősi birtokaikat, a török kiűzését tehát azért is óhajtja írónk, hogy visszatérhessen családjával együtt szülőföldjére.

Decsy jól érzi – mint akkor általában mindenki –, hogy Magyarország és Erdély sorsa csakis az őt körülvevő hatalmak küzdelmétől, erőviszonyaitól függ, s nem a maga célkitűzéseitől, elhatározásaitól, erő kifejtéseitől. Élénken ecseteli mint az erdélyi országgyűlésen összegyűlt rendek véleményét, általában az erdélyi közvéleményt, miként őrlődik Erdély a török és német birodalmak között – ahogy azt már Schesaeus is megénekelte –, s drámaian rajzolja az erdélyiek lelki vívódásait, tépelődéseit Báthory Zsigmond elhatározása fölött, melynek értelmében a török három-évtizedes hűbérur-sága alól, mikor is békét, nyugalmat élveztek, a magyar király és római császár jogára alá kell magukat adniuk. (p. 119.)

Annak ellenére, hogy Decsy jogtudós, nem megy bele közjogi fejtegetésekbe Erdély és Magyarország, Magyarország és a német birodalom viszonyáról. Az erdélyi országgyűlés nála a "császár" kiküldöttével tárgyal, köztük Istvánffy Miklóssal, és szövetségük "foedus ... cum Romano imperatore atque adeo cum Regno (!) Vngariae ... ictum esse." (p. 166.) Decsy a Romanum imperiumhoz való csatlakozás és a Habsburg-ház meggyőződéses hívének látszik, igaz, hogy mikor ezeket írta, Erdély a Rudolffal szövetséges Báthory Zsigmond terrorisztikus kormányzata alatt, majd pedig Rudolf közvetlen uralma alatt állott. Decsynek Győr "propugnaculum Romani imperii, atque adeo totius Christianitatis" (p. 154.), s Decsy páratlan tisztelettel szól a Habsburg-házról, a legszebben Mária Krisztierna főhercegnőnek, Báthory Zsigmond feleségének édesanyjáról, Mária bajor hercegnőről, Károly főherceg nejéről, ki – mondja írónk – legszentebb édesanyai érzéseit, mint heroina legyőzte, hogy a keresztény világ ügyét szolgálja.²¹⁾ Jellemző még Decsy "császár-hűsége", hogy közli a nagyváradi protestánsok mentegetőzését, miszerint ezek nem akarnak a "császár" ellen lázadni, "cui paratissimi semper sumus usque ad sanguinem, etiam cum vitae periculo fidelissimam operam navare." (pp. 322-323.) A "vitam et sanguinem" mentalitásnak tehát régre visszamenő gyökerei vannak! Decsy az integer Magyarország álláspontján áll, s szerinte ennek Erdély csak külön sorsu, szerencsésebb része. Az egész magyarságot a "gens", a vallás és a török veszedelem közössége tartja össze. (p. 120.) Erdély javát, boldogulását azonban őszinte szívvel óhajtja, hiszen ez a töröktől megkímélt tartomány adott neki és családjának meleg menhelyet.²²⁾

Decsy a középkor gondolatvilágából sarjadt, s még az ujkorban is soká virágzó theológiai-theokratikus világ- és történet szemlélet gondolatvilágában él, ahogy az eddig megismert magyar történetírók is, még a fő humanisták is, talán csak az egy Brodarics kivételével. Decsynek a történet: a földön történő dolgok, Isten tettei: Isten az, ki az emberek által cselekszik: a történet = res Dei: "a hatalmas Isten cselekedik a mi fejedelmünk által", mondja Báthoryról Sallustius fordítása bevezetésében²³⁾, s az ember tevékenysége (hominum solertia) csak abban áll, hogy amit az idők (tempus), körülmények éppen az Isten parancsára magukkal hoznak, azt megérteni, felfogni és értelmesen keresztülvinni tudja. A történetíró feladata pedig átadni az utókornak²⁴⁾ Isten csodálatos dolgait és igazságos ítéleteit, melyeket az emberek végrehajt. Vagyis Decsy a theokratikus történet szemléletet oly következetes-séggel építi ki, ahogy azt magyar történetíró még nem tette.²⁵⁾ Az ember Decsy szerint Isten akaratának végrehajtója. Ami a földi történésben jó, az közvetlen Isten adománya, ami rossz, az az ő büntetése az emberek bűneiért. Ezek között a vallásos meggyőződésétől diktált korlátok között azért Decsy realisztikusan látja a történetet, és az eseményeket egyes emberek - császárok, szultánok, fejedelmek, más főemberek - személyes tetteiként, önálló, csak maguk szempontjait tekintő, s mindentől függetlenül végrehajtott akcióként állítja be, s végső rugóiban ezeknek a hadi és politikai életben cselekvőknek és élen állóknak lelkében, gondolataiban, akaratában találja meg - csakugy mint a többi korabeli magyar történetíró is - a történet mozgó okait. Épp ezért, csakugy mint ezek, ő is elemzi szereplői lelkivilágát, érzelmeit, gondolatait, különösen főhőséit, Báthory Zsigmondéit, s ez érzelmek, indulatok, sőt hangulatok feltárásának majd oly nagy teret szentel, mint az események elbeszélésének. Szívesen ad jellemzést is hőseiről. Legszebb jellemzései közé tartozik Mária hercegnőé, melyet már idéztem és Mansfeld Károlyé. (p. 299.) Egyéni sorsok is érdeklik, és részletesen beszéli el egy-egy még jelentéktelenebb és alárendeltebb helyzetű embernek sorsa alakulását is. (pl. a renegát Markházi Pálét (Ibrahim) pp. 32-34.)

Az emberekről adott ítéletben jólelkű, mértéktartó egész az óvatosságig. Szívesebben mond emberekről jót, mint rosszat, és kivétel nála az olyan indulatos kirohanás, amellyel Hardegg Ferdinándról, Győr feladójáról ír, meg Ungnad Dávidról, kit árulónak nevez. (pp. 138, 77, 81.) Igen szépen emlékezik meg azonban Istvánffy Miklósról, kit "vir et aetatis honore, et magna rerum experientia, incomparabilis-que illius Erasmi Rotterdami disciplina clarus"-nak jellemez (pp. 298-299.), vagy Naprágyi Demeterről, ki szerinte "vir eruditione ac rerum usu miraque comitate morum excellens." (p. 299.)

Decsy tehát a történetet egyes emberek tetteinek látja, s az egyes aktorok lelki rugóiban keresi az események okait. Mert Decsy szintugy keresi az ok és okozati összefüggéseket, mint más korabeli magyar történetírók. Annak okait keresve, hogy Erdély miért lép át Rudolffhoz, jutott például Báthory Zsigmond lelki elemzéséhez. (p. 119-120.)

De - az erdélyi politikai életből szerzett tapasztalatai alapján - bizonyos jelentőséget tulajdonít Decsy a közvélemény, tehát a tömegek történetalakító erejének is. Az egyetlen társadalmi megmozdulás is, melyről megemlékezik: a székelyek lázadása 1596-ban, valamint az egyetlen vallási viszály, melyet felvesz Commentarij-jébe, a váradi zendülés, kétségtelen tömegmozgalmak. Mégis Decsy is csak egyes vezetők eszközének látja a tömeget. A nagyváradi zendülés nála csak Derecskey Ambrus lelkész vezetése alatt tud kibontakozni (p. 320.), a székely lázadás pedig összeomlik, mihelyt fejét ártalmatlanná teszi: a primoréseket, "qui reliquam vulgi multitudinem exemplis suis, cohortationibusque regebant" (pp. 247, 249 és 238),

és Bocskay is csak az "autores rebellionis"-t akarta megbüntetni. (p. 247.) Hasz-
szán basa sziszeki veresége és halála 1592-ben hatalmas megdöbbenést kelt a totum
imperium Turcicum-ban, de itt is elsősorban Szinán nagyvezér és a szultán nagynén-
je azok, kik az ebből adódó eseményeket irányítják. Sőt Decsy szerint az akkoriban
a közvélemény, tehát a tömegek befolyásolására kibocsátott "libellusok" is csak ak-
kor érnek el eredményt, ha a fejedelmek vesznek róluk tudomást.

Csak a tatárok hordája az, mely Decsynél is tömegként özönlik ide-oda, hol
legtöbbit lehet rabolni, pusztítani, bár ez is engedelmeskedik "királyainak" és a
töröknek.²⁶⁾

A fortuna, fátum, sors, melyeknek történetíróink általában nagy szerepet szán-
nak az események alakításában, az ő elképzeléseiben ritkán befolyásolják az embe-
rek cselekedeteit, sorsát.²⁷⁾

Történetírás Decsynek: megírni a "res, prout gestae sunt". Ez a híres elv
Anonymus óta nem először kerül magyar történetíró tollára. Decsy bővebben is ki-
fejt, hogy történetírás: megírni a "res", mégpedig a "res memorabiles"-t, "bre-
viter, pure, vere, sincere" és "bona fide".²⁸⁾ A történetíró kötelessége a "sacro-
santa veritas"-t átadni az utókornak, noha ez nagy nehézségekkel, veszedelmekkel
jár. Nehéz, és nagy veszedelmet rejt magában beszerezni a hiteles h iranyagot, és
erős ítélőképesseget követel úgy írni a történetet, hogy semmilyen párt se sértődjék
meg, de azért a szent igazság se szenvedjen csorbát. Nem közönséges tehetség kell
ahhoz sem, hogy az író a tényeket (facta) megfelelően tudja előadni (facta dictis
exaequanda sunt. p. 4.). Azonban hiteles történet, a "historia verissima", a "ve-
rissima rerum gestarum historia" (p. 5.), aztán életet, dicsőséget biztosít hőseinek
a kései unokák előtt is, és ez az élet az igazi, melyet a "sera nepotum posteritas
alet". (p. 6.) Ez a kilátás: a kései utódok előtti dicsőség szerzése, s a remény, hogy
haláluk után tovább élhetnek itt a földön is, ösztönzi a fejedelmeket s a történet hero-
szait a nagy tettekre, véli Decsy.²⁹⁾ Ezek nem vállalták volna a sok fáradságot, ve-
szedelmet, ha nem tudták volna, hogy lesznek, kik az ő híres tetteiket írásban meg-
örökítik, ezért a bölcs és híres fejedelmek mindig sok tudós férfit tartottak maguk
körül, hogy azok tetteiket azonnal jegyzékbe vegyék, később pedig a nyilvánosság szá-
mára feldolgozzák.³⁰⁾ De a történetíró munkálkodásával nemcsak a fejedelmek, ha-
nem "universae patriae rem summe necessariam atque gloriosam praestiterit".³¹⁾

A történeti művek olvasása nagy gyakorlati haszonnal jár. Decsynek ezt a tanít-
ását már említettem. Fejedelmek, államférflak a történetből merítenek tanulságo-
kat, szintugy a hadvezér is, és hiába mondják a "paraszt katonák", hogy "nem köny-
vekből tanulják a hadviselést"³²⁾, a nagy klasszikus hőroszok példája mást mutat.
Igy Nagy Sándoré, "ki éjjel feje alatt tartja vala" Homeroszt.³³⁾ Saját korában pedig
a nagy katonai sikereket aratott Szinán nagyvezér is éjszakákon át tanulmányozta a
történetet.³⁴⁾

Mikor pedig a szerencsés havasalföldi hadjárat kezdetén 1595-ben, egy sas
száll le Báthory Zsigmond sátra elé, s többé nem tud felszállni, ezt az oment Decsy
a történetet ismerő katonák által római történetből vett példákkal magyaráztatja meg
kedvező előjelnek a már aggódni kezdő és ez auguriumban balelőjelt sejtő sereg
előtt.³⁵⁾

E nagy tanulságokért - mint vérbeli iskolamester - fordította le Decsy Sallu-
stius is, "a bölcs historiairót", "jó végre, tisztes okokból", hogy ez "hasznokra és
tanulságokra" legyen "minden ... renden való embereknek is". Ez a Sallustius a tü-
kör, melyből mindenki, főképp azonban a főrangúak meglátják, mint kell hadakozni,
"mint kelljen a bölcs és eszes tanácsoknak szólni" az államellenes vétkeket büntet-
ni, "mint kelljen az nemes rendnek az községhez és viszont az községnek az felső

rendhez magát tartani", s ebben a tükörben megláthatni az "országárulásnak eredetét, okait" stb., stb. "Summa: valamennyi vers ebben a históriában vagyon, annyi bölcs értelem és tanúság adatik ezekből minden renden való embereknek." Elsősorban azonban a főrendűeknek.³⁶⁾

Ezenfelül Decsy egyenest művelődési és erkölcs- és élettartás nemesítő célt is tulajdonít a történeti olvasmányoknak: már idéztem, hogy legalább a művelteket szeretné rábírní e nemesebb foglalatosságra, az eszem-iszom és vadászat: e "szolgákhoz illendő dolgok" helyett.³⁷⁾ Mert Decsy egész lelkével vallja a híres Cícero-i elvet, melyet *Commentarii*-je jeligéjévé is tűzött: "*Historia est ... magistra vitae*"³⁸⁾ s mert vérbeli tudós és tanár, kinek egyetlen hivatása a "Muzsák" művelése és a tanítás.

A másik cél, melyet Decsy történetírásával elérni szeretett volna, a közvélemény befolyásolása, tehát propagandisztikus cél. Decsy Báthory Zsigmond kegyét az-zal akarta megnyerni, hogy az ő "apológiáját"³⁹⁾ írta meg *Commentarii*-je X. decasában. Nyilván udvari történetírója szeretett volna lenni, ezért is említi előtte a bölcs fejedelmek azon szokását, hogy tudósokkal veszik magukat körül. Vannak, mondja, itthon is, a külföldön is, kik az itt most lejátszódott tragédiát nem értették meg, s kik a fejedelem tetteit balul ítélték meg. Ezeket kell felvilágosítani a tények hiteles feltárásával. Szintugy a jövő előtt is meg kell a fejedelmet védeni ezzel a *Historia verissima*-val (u. o.). Decsy úgy vélte, hogy valóban a leghitelesebb tényeket közli, s ezek nyomán Báthory Zsigmond az akkori világ és az utókor előtt felmentést nyer.

Decsynek tehát magas elvei voltak történetről és történetírásról, erkölcsileg és tudományosan egyaránt. Sokoldalú, Németországban nyert (talán Francia- és Olaszországban is képzett) nagy műveltsége, filozófus hajlama és tudása, jogi és filológiai ismeretei, európai szemköre ellenére pályája a szűkreszabott iskola (gimnáziumi) igazgatói és tanítói hivatásra korlátozódott, s maga panaszkolja, hogy "*procul a re publica*", távol a közügyektől nem volt alkalma megismerni az eseményeket, melyekről írni akart. Szelid lelkülete és igazság- meg tudományszeretete mellett ez alárendelt helyzete, kis körre határolt élete teszi óvatossá történetírását a félénkségig. De honnan vehette is volna a catoi bátorságot a marosvásárhelyi gimnáziumi igazgató, mikor a szeszélyes és kegyetlen Báthory Zsigmond a legnagyobbakat és leg-erősebbeket is hóhérrézzel hallgattatta el, ha vele ellenkeztek. Csak természetes, hogy Decsy retteg megsérteni bármely pártot. Mégis úgy vélte, hogy a terror e fojtogató légkörében verissime lehet megírni a fejedelem históriáját /s hogy e történet szigorúan tényszerű előadásából Báthory Zsigmond apológiája fog kibontakozni/. Hangoztatja, hogy nem ambíció vagy haszonvágy vezeti, s ha mégis valósággal könnyörög Báthorynak, hogy "világszerte ismert bőkezűségével" munkái megjelenését lehetővé tegye, ezt nem haszonlesésből teszi, hanem mert izig-vérig tudós, alkotó lélek és elme, mely a munkában, alkotásban él, és csak abban talál kielégülést. És - Sallustiuszt idézve - egyenest kötelességének látja - miként Verancsics Antal, de szintugy kortársa: Somogyi Ambrus is - "hogy azt kinek Isten valami ajándékát nyújtotta" (itt tudományos és írói tehetséget), "ne vigyék életüket olyan hallgatással által, mint az oktan állatok, hanem ... még holtok után is tanítsák írásokkal az embereket minden jóra."⁴⁰⁾ Bizonyára nemcsak a liviusi gondolat szolgál és üres idézése⁴¹⁾, hanem igenis őszinte haza- és tudományszeretet szólal meg Decsy tollán, mikor azt mondja, hogy hazájának is tartozik e mű megírásával: "*ut historis Patriae pro mea parte virili et ego consulerem*", s ne engedje kora hatalmas eseményeit - Isten csodálatos dolgait - a feledés homályába merülni.⁴²⁾

Még nem találkoztunk magyar történetíróval, ki oly tudatosan, egyben oly lelkesedéssel és meggyőződéssel munkálkodott volna a nemzet kiművelésén, s aki úgy

egész lelkével benne élt volna az európai kultúra áramlataiban, életében, munkájában, mint Decsy. Hiába, ő az első hivatásos tudós (és tanítómaster) történetíróink között. Ahogy politikai elgondolásaiban a Romanum Imprium-hoz való csatlakozás híve, ahogy a magyar jogot a birodalomba bevezetett római joggal akarta megreformálni, úgy élt benne a német egyetemeken – Wittenbergben és Strassburgban – és francia jogtudóssokkal való érintkezés útján magába szitt tudományosság szelleme. (Zsámboky életét külföldön töltötte, s kívül állott a magyar kulturán.)

Mint majd minden magyar történetíró, Decsy is erősen érzelmesen adja elő tárgyát, az eseményeket lyrai, szubjektív megjegyzésekkel kíséri, nagy ritkán bölcseledik is felettük, néha humora is felcsillan a sok véres hadiesemény leírása közben.⁴³⁾

Kedveli nagy, érzelmes, patetikus jelenetek konstruálását, hatalmas szónoklatokkal, amilyen pl. Báthory Zsigmond lemondása az 1598. évi gyulafejevári országgyűlésen, nagy könnyhullatások között, vagy III. Murád szultán nagynénjének jelenete nem kevésbé könnyek között a szultánnál, mikor ezt rábeszéli 1592-ben a háború megindítására.⁴⁴⁾ Már a barokk dagályossága csillan elő a *Commentarii* Báthoryhoz intézett ajánlásának mértéktelen hízésgéseiből. Mindez az előadás érdekességét fokozni hivatott, de részben az író fantáziájából vett humanista történetírói kellék, mely nem törődik az események lényegtelenebb módosításával, s a történeti műnek regényes szint ad. Ha azonban e sallangokat – melyeket Decsy különben is ritkábban alkalmaz – leszámítjuk, Decsy előadása helyesen adja a történeti tényeket.

Már említettem, hogy Decsy mentegetőzik, miszerint tudományos és iskolamesteri foglalatosságai között távol állván a közügyektől, nincs módjában megtudni az események igazi lefolyását az államférfiaktól.⁴⁵⁾ E vallomása szerint forrásainak az eseményeket intéző, azokban résztvevő egyének hiteles elbeszéléseit tekinti. Egy-kétszer fel is említi, hogy valami szem- és fültanútól tud: a tatárok barbárságait "certe ab oculatis testibus accepimus", sőt: "nos ipsi pene oculis conspeximus".⁴⁶⁾ Veszprém csunya kapitulációját Miskolczy Péter veszprémi protestáns lelkészről hallotta, ki átélte a vár ostromát és "qui haec nobis ordine coram exposuit". Varsocz várának bevételénél ott van Pattantyus László, "ex cuius fideli narratione hoc scribimus". Igen értékes utmutatás az a megjegyzése, hogy az erdélyi fogságba esett Mehmed lippai léggel a néhai budai basa fiával Gyulafejevárott sokat beszélgetett a perzsa háborúkról, a török történetről és egyebekről, mégpedig Mehmed basa jelenlétében. Kisebb jelentőségű, hogy folytatott Decsy történeti beszélgetéseket Rudolf császár és király küldöttelivel. Felsorolja ezek nevét, de Istvánffy nem említi közöttük.⁴⁷⁾ Írott forrást nem idéz, mindössze annyit mond Báthoryhoz intézett ajánlásában, hogy decását – egész magyar története egy részét és izeltőjét – részben "ex fragmentis culusdam" adta elő, részben a maga erejéből dolgozta ki (proprio Marte elaboratam).⁴⁸⁾

Ki volt ez a "quidam", kinek töredékeit felhasználta? Johannes Jacobinus? Ennek Brevis narratio-ját Zsigmond 1595. évi szerencsés havasalföldi hadjáratáról egész terjedelmében erősen kiaknázta ugyan, de ez csak egy év hadiakcióját öleli fel. Más valaki? Azok az itt-ott szószерinti egyezések, melyek szembeötlenek Decsy szövege és egyes külföldi leírások között: amilyen M. Janson leírása a mezőkeresztesi ütközetről (1596.), vagy egy Incertus auctoré Fülek ostromáról 1593-ban, ez egyezések mondom, oly természetűek, hogy inkább közös forrás használatára kell gondolnunk, semmint közvetlen átvételre.⁴⁹⁾

Levéltári kutatásokat úgy látszik végzett Decsy, legalábbis felhasználta az erdélyi országgyűlések aktáit; és néhány okmányt, levelet szószерint közöl egész terjedelmében.⁵⁰⁾

Beszédekkel is élénkíti - humanista módra - előadását, melyek között vannak hitelesek is, pl. Báthory Zsigmond beszédei az erdélyi országgyűléseken. Érdekes, hogy azt a beszédet, mellyel a lemondott Báthory 1598. április 10-én az erdélyi országgyűléstől elbucszott, Decsy is, Istvánffy is oratio rectában közli, mégis eltérő szöveggel, s nem is egészen azonos tartalommal. Decsyé a teljesebb szöveg, mert mint ezt Istvánffy fejezetében szövegösszehasonlítással megállapítom, a Decsy által közölt szöveg tartalma pontosabban egyezik azzal a hivatalos jelentéssel, melyben Istvánffy még a beszéd elhangzása napján annak fő pontjait Bécsbe megjelentette, mint az a szöveg, melyet ugyancsak Istvánffy az ő *Históriájában* - de kivonatossan - közölt. 51)

Decsy igyekezett gondosan szerzett hianyát kritikailag megrostálni, hogy ígéreteit és elméleti hitvallását a "verissima históriáról", a "sacrosancta veritas-ról" valóra váltsa, és valóban, általában helyesen közli a tényeket. Hogy hiteles szemtanukra hivatkozik, helyes kritikai érzékét bizonyítja. Kifejezett kritikai műveletekkel azonban nem fárasztja olvasóit. Legfeljebb - a klasszikus történetírók, elsősorban Livius, mintájára - nem egyszer felsorolja a valamely eseményről, tényről szóló különböző híreket, értesüléseket, mintegy az olvasóra bízva, hogy melyiket fogadja el azok közül. Maga szívesebben tér ki a döntés elől, s pl. Geszti Ferenc Facset elleni szerencsétlen akciója kudarcának okát keresve felemlíti némelyek véleményét, hogy t. i. Geszti áruló volt. De, teszi hozzá, "pro incertitudine rei in dubio haec relinquimus". Ez majd Istvánffy kedvelt eljárása lesz. 52) Hogy e X. Decsát bírálatra átnyújtotta Báthory Zsigmondnak, az nem kritikai gondosság, nem a helyes tények tisztázására való igyekezet, hanem a hatalmas és kegyetlen, kiszámíthatatlan mecénás, a "simulandi és dissimulandi peritus" (absolut) fejedelem jóakarátának biztosítása, kitől írónk nem kritika, hanem cenzura gyakorlását kéri. Istvánffy is Szuhay és Pázmány Péter bírálata alá fogja majd bocsátani *Históriáját*, hogy valami érdeket ne sértsen.

Szerkesztés tekintetében: Decsy kisebb összetartozó eseménysorokat kerek elbeszélésekké képez ki - sok közöttük a jelentéktelenebb, de igen részletesen előadott epizód. 53) Ezeket azután jobbra időrendben fűzi egymáshoz. Bár szerkesztési elve az időrend, mégis gyakran tesz kitéréseket régebbi eseményekre, ha valamely szereplője korábbi sorsának, vagy valamely esemény előzményeinek, okainak megismertetését az olvasóval fontosnak véli. 54) Decsy művéről általában még hiányzott az utolsó simítás: egy gondos átolvasás eltüntette volna a *Commentarii* zökkenőit, ismétléseit. 55)

Formai tekintetben Decsy egész művét decasokra osztotta, egy-egy decast tíz-tíz könyvre, egy-egy könyvet különböző számú fejezetekre. Minden fejezetnek címet adott: a bennfoglaltak vezérszóbani összefoglalását. Hangja általában véve komoly, higgadt, művelt, bár néha kicsit naiv.

Decsy latinsága rendkívül könnyen érthető ujkori (humanista) latinság, stílusa világos, inkább az érthetőségre, mint "szépségekre" törekszik, de gyakran alkalmaz nehézkes és végnélküli körmondatokat. És mintha naiv olvasóközönséghez volna szokva, Sallustius fordítása, melynek előszava tárgyunkra nézve, láttuk, igen fontos, oly kitűnő magyarsággal ékeskedik, és nem csak magyarul író kortársai: Illésházy vagy Hidvégi Mikó Ferenc döcögő magyar stílusával összehasonlítva, hogy őszintén fájlahatjuk, hogy Decsy nem magyarul írta *Commentarii*-jeit.

Decsy *Commentarii*-jei ma ismert részének két kései kézírata maradt fenn, mindkettő csonkán. Az egyiket Kovachich Márton György fedezte fel Dóka Mihály Pozsony megyei szolgabírójánál, s adta ki a *Scriptores minores* II. k. -ben (1798). Ez tartal-

mazza a X. decas I. -VI. könyveit és a VII. könyv I. -V. fejezeteit. A másik kázirat, egy XVIII. század eleji másolat, melyet Toldy Ferenc átsórt ki az egyetemi könyvtár Pray-gyűjteménye XVII. kötetéből, tartalmazza a VII. kötet II. -XV. fejezeteit, a X. decas hátralevő könyveit (VIII. -X.) és a XI. decas I. -II. könyvét. Toldy készítette el mindkét töredék kiadását a Mon. Hung. Hist. II. oszt. XVII. kötetben kitűnő előszóval, ebben Decsy életrajzával, a Syntagma és a Sallustius fordítás értékes előszavaival, s Decsy pár kisebb írásával, köztük a hun-scytha írásról írott levelével.

Irodalom: Toldy idézett kiadásában, és Pintér: M. Irod. tört. 1930. II. 497-498 és 521-523, 11. Szabó Károly, Adatok Decsy J. életéhez. (M. Prot. Egyháztört. Monográfiák. Bp. 1898.)

Decsy egyik fennmaradt kéziratába Nagyfalvy Gergely, egy elveszett históriás ének szerzője, a Péter moldvai fejedelem elleni hadjáratához kritikai megjegyzést fűzött: haec meminisse quando gesta sunt, sed omittit ... quod et carmine in Transsylvania celebrari p. 42. L.: Dézsi, 18-19. Hegedűs I., Irod. tört. Közlemények, 1891. és 1893.

Jegyzet:

- 1) L. Nagy Szabó Ferenc, Memoriales (Mikó, Erd. Tört. Adatok. I. 90.)
- 2) Pintér, M. Irod. tört. 1930. II. 496-497, hivatkozva Mitrovics Gyula, A m. bölcséleti irod. vázlata. Bp. 1904. A Synopsis megjelent 1591-ben Strassburgban (RMK. III., 815.) és Wittenbergben, 1595-ben (RMK. III., 864.).
- 3) Közli Toldy Ferenc is, Decsy kiadása bevezetésében: M.H.H., II. oszt., XVII. köt. pp. LXVIII. -LXXI.
- 4) Lukinich, Decsy ismeretlen históriás éneke. (Kalazantinum. 1899. IV. évf. 7, 8, 52, 80-96-98. lapok. L. Dézsi, M. történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927.)
- 5) *Stylo squalido conscriptae ... plurimis naevis atque defectibus scatere.*
- 6) *Ita ius Vngaricum Imperiali conjungere conatus sum, ut illius naevos huius aequitate temperarem, defectus ubertate supplerem, confusionem methodo corrigerem, squalorem et barbariem elegantia mitigarem ac expolirem.* (M.H.H., II. oszt. tom. XVII., pp. LVIII., 1. még u. o. pp. LVI. és LIX.)
- 7) Syntagma, előszó, i. h., p. LVII.
- 8) *Commentarii-jel ajánlásában: Syntagma legum Caesararum ac Vngaricarum, felici quodam ordine coniunctionis Daciae totius cum Imperio Romano, maximis certem laboribus elucubratum, Tuae Serenitatis nomini consecraveram.* (M.H.H., XVII. k., p. 8.)
- 9) Magyar Sallustiusának bevezetése. M.H.H., II. XVII. k., pp. LXV., LXIV. és LXVI.
- 10) Az egész gondolatmenet és az összes idézetek a Syntagma bevezetéséből valók. M.H.H., II. oszt., XVII. köt., pp. LX. -LXI. Említettem Heltai fejezetemben, hogy ez úgy tudta, hogy Mátyás király "az Bonfinius rhetor" számára felkutatatta a magyar káptalani, kolostori stb. könyv- és levéltárakat, s az előkerült történeti

dokumentumokat rendelkezésére bocsátotta történetírójának. Kétségtelen, hogy Decsy ismerhette Heltai Magyar krónikáját, s ezt az adatát.

- 11) Toldy bevezetése Decsy -kiadásához: M.H.H., II., XVII., p. XXV. -XXVI. és XXIX. -XXX.
- 12) A történetírás veszedelmei: ne si forte quippiam imprudens historiae inseruissem, quod tuam Principalem Maiestatem merito potuisset offendere, praesentissimum capitis discrimen, et dum gratiam, atque clementiam Serenitatis Tuae capto, periculum mihi crearem. (i.h., p. 5.)
- 13) De tumultu Varadini exitato, eodemque per Caesareos legatos sedato, és De excusatione Varadiensium ad Principem missa. (D. XI., L. II: c. V. -VI., pp. 319-323.)
- 14) "Haec protestantium postulata cum Caesari non per omnia satisfacerent, magno cum cordatorum hominum dolore et ingenti Christianae reipublicae detrimento." (i.h., p. 100.)
- 15) Decsy ezt a székelylázadást ugyan Jacobinustól írta ki, de hozzáfűzi saját véleményét, mely szerint hibáztak a székelyek is, de a nemesek is. A székelyek követeléseinek teljesítése a nemességet paraszti sorba süllyesztette volna, viszont a nemesség kegyetlenül sokat követel a jobbágytól. "Siculi ... odio nobilitatis, quo flagrant, et taedio gravissimi servitii, in quod culpa quidem sua, sed et nobilitatis ordinem in agrestium iura recidere oporteret." (p. 208.) Végső következtetésként azt vonja le ebből a tragikus testvérhárból, hogy félő, "ne intestina haec seditio gravem aliquando Transsylvaniae cladem allatura foret" ... és hogy voltak okos emberek, kik szerint a fejedelem kötelessége lett volna, "ad officium Principis pertinere, ut crudeliorem iusto nobilitatis dominatum legitimus" (recte: legitimis) "cancellis mitigaret, ne rustica multitudo durissimae servitutis, intolerabili quoque onerum, quibus a nobilitate praeter aequum et bonum gravaretur, per taesa, tandem civilia dissidia, uti saepe numero iam evenerit, excitare cogere-tur." (p. 250.)
- 16) Ezekén kívül csak még a kozákokról jegyzi meg, hogy "ferum genus hominum in paludibus Borysthenis per aestatem piscatione vitam tolerantes, et vicinos Turcas, Tartarosque, nec non Moldavos continuis fere incursionibus infestantes, ita, ut nullarum partium omnino sint, sed quocunque se fortuna inclinat, eo propendere praesertim, si praetium interveniat, soleant." (p. 39.)
Az olyas észrevételek, hogy a székely iszákos (p. 151.), tulságosan jelentéktele-nek.
- 17) "Ut tamen documento sit Christianis Principibus, cum qualibus, non dico homini-bus, sed monstris ac belluis teterrimis negotium sit ipsis." (p. 117.)
- 18) "Singularis enim tam peritissimi ducis virtus in totius Vngariae recuperationem plurimum profutura iudicabatur", mondja Mansfeld Károly hercegről. (p. 201.)
- 19) Ajánlás Báthoryhoz: recta piissimi consilii atque propositi conscientia ... etiam sine felici successu abunde magnum sui praemium Tuae Serenitati foret. (i.h., p. 8.)
- 20) pp. 52-59. és 98.
- 21) Noha idegenkedett attól, hogy lányát a "barbárok torkába" bocsássa, mégis "ma-luit prudentissima pientissimaque Heroína publicae Christiani orbis salutis atque

paci consulers, quam privatis affectionibus indulgendo ... salutis concordia cursum iam feliciter inchoatum, sua difficultate interrompere." (p. 163.)

- 22) Ut pacatam saltem hic mihi, meisque mansionis sedem nancisci possem, ardentibus Deo clementissimo votis salutem huius provinciae commendavi. (A Syntagma ajánlásában Báthory Zsigmondhoz, i.h., p. XLVII.)
- 23) M.H.H., II., XVII., p. LXVII.
- 24) Admirandas Dei Opt. Max. res ... iustaque eius iudicia, quae in ... mortales exercuit, posteritati tradere. (Commentarii, praefatio, p.5.)
- 25) Az erdélyi keresztény-német párt felfogásaként adja elő ezt, de alább idézendő szavaival elárulja, hogy mégis a maga nevében beszél, saját gondolatait közli: "Deum esse, qui cuncta moderaretur idemque suos, ut cuique rei in hac rerum natura, sic imperiis quoque ipsis terminos posuerit, in eo tantum sitam esse hominum solertiam, si ea quae tempus, Dei ipsius iussu, attulerit secum, et percipere, et cum ratione exequi sciant. Ita factum fuisse priscis omnibus temporibus in maximorum quoruncunque regnorum, imperiorumque mutationibus omnium temporum historiae testes locupletes essent. (i.h., p. 51.) A barbárokat (= törököket) is Isten küldte ránk (tamquam a Deo missi, i.h., p. 51.), s azért el kellett hagynunk szülőföldünket (cedere natali loco coacti sumus; u.o., p. 51.) Ezekből a szavaiból világos, hogy Decsy magáról beszél, nem az erdélyi rendekről. Akkor Istennek izent volna hadat, aki a török ellen harcolt volna, stb., ahogy fentebb idéztem. – L. még: Isten "expiatis ea noxa nostris vitis", a maga törvényére akart csak minket a törökkel kényszeríteni. Lippát 44 évvel ezelőtt alig tudták a keresztények visszaszerezni a töröktől, s a következő évben ismét elvesztették, most szinte játszva veszik vissza: "tanta hoc tempore Dei providentia nostris affulserat et damnosa ubique Barbaris ingruerat.." (p. 192.) És Decsy hite Isten közvetlen beavatkozásában a földi történelembe nem elégszik meg az olyas megjegyzésekkel, milyeneket különben ő is gyakran alkalmaz, hogy t.i. Isten adja a győzelmet, bünteti a bűnösöket stb. Szerinte a fejedelmi méltóságot is Isten adja még a választott fejedelmeknek is, s uralkodásában az Isten kormányozza. "Meum munus", mondja Báthory Zsigmond, "quo divinitus fungor"! (p. 122.) és másutt ugyan ő: "suo officio, in quo divinitus constitutus esset." (p. 165.)
- 26) Commentarii-jének ajánlásában Báthory Zs.-hoz. (i.h., p.4.)
- 27) Ilyen esetek: Ajánlás Báthoryhoz: "instabiles humanae fortunae casus." (p. 6.) Vagy: Áron moldvai vajda "vir certe tot tantisque fortunae vicissitudinibus longe memorabilis et conspicuum variantis fortunae exemplum ad omnem posteritatem habendus". (p. 293.) – Erdély, Moldva, Havasalföld "occulto quodam fato" állanak át a töröktől a keresztényekhez. (p. 145.) A becskerekiek "urgente eorum fato" rohannak vesztükbe. (1594-ben, p. 107.) – "Fato eius flagitante" bontja le Hasszán basa a Kulpa-hídat, amivel elvágta a saját visszavonulása lehetőségét. (p. 16.) "Comite fortuna." (p. 39.) A legpregnansabb a bukaresti harcoknál 1595-ben: "Vicit ... fortuna Principis, et fatalis illa ... Nemesis. (p. 223.) – A fortuna azonban a legtöbbször az események alakulását jelenti, nem valami emberfeletti erőt.
- 28) Syntagma, bevezetés, i.h., pp. LX.-LXI. és 4. és 5.
- 29) Regum atque principum exempla intuebimur: reipsa profecto comprimus, perennis eos gloriae gratia tam domi, quam militiae cuncta praestitisse. (u.o. 3-4.)

- 30) "In tabulam publicam referre", tk. a tartozások jegyzékébe felvenni, u.o.
- 31) Syntagma, előszó. (I. kiadás, p. LXI.)
- 32) Sallustius-fordítás előszava, i.h., LXIV.
- 33) Érdekes, hogy Decsy, ki pedig ismerte Bonfini, nem Mátyás királyra hivatkozik mint nagy hadvezérre, kiről Bonfini ugyanezt jegyezte fel, csak nem Homerossal, hanem Curtius Rufusszal kapcsolatban.
- 34) Plurimum vel lectioni historiarum ... quarum praescripto consilia sua omnia gubernaret ... vel meditandis, quaerendisque, quam commodissimis belli gerendi rationibus, transiebat. Commentarii, p. 98.
- 35) Commentarii. 212-213. Ez a passzusa Decsynek betét Jacobinus előadásába, melyet e háború leírásánál egyébként csaknem szósz szerint követ. "A peritis historiarum peritus considerata res fuisset" és felhoz pár példát a római történetből. (u.o., p. 212.) Mindez hiányzik Jacobinusnál.
- 36) Sallustius fordítás, i.h. LXIII., LXIV. és LXV.
- 37) U.o., LXV.-LXVI.
- 38) I. kiadás. p. 2.
- 39) Augustam venerabilemque tuae Serenitatis famam atque gloriam non solum apud domesticos populos, sed etiam apud externos, verissima rerum gestarum historia inter ipsos promulganda, contra malevolos tuerem atque deferendam. Non enim puto Serenitatem tuam latere, quam multi mortales hac tragoedia penitus non intellecta, sinistrum de actis Serenitatis Tuae ludicrum ferre, virulentosque, praesertim in exteris regionibus sermones spargere non vereantur. Csak a "verissima rerum gestarum historia in lucem edita, iustaque Apologia promulgata, famam dignitatemque suam Serenitatis Tuae etiam in peregrinis regionibus orbis Christiani ... tueatur." (i.m., p. 5.)
- 40) Sallustius fordításának bevezetése. (i.h., p. LXIII.)
- 41) Ab urbe condita L. I. praef. c.3. iuvabit ... rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et ipsum consuluisse.
- 42) Commentarii, p. 5.
- 43) Borbély György, a derék katona, Lugos parancsnoka, azt izeni a temesvári basának, ki azzal fenyegetőzött, hogy hadseregével támad rá Báthory Zsigmond lakodalmára: majd lenyírom hajad, hogy csinosabban jelenhess meg a fejedelem vendégei között, azért vagyok Borbély (p. 183.) Péter moldvai fejedelem tragikus bukása pedig a következő megjegyzésre készült: "Ita homines incertam dominatus spem non dubitant." (pp. 41-42.) A 300 hajdu szerencsétlen vállalkozását Jenőnél így kommentálja: "Ita infelix turba mali incepti dignas poenas luit, paucis modo elapsis, qui documento aliis essent, ne temere quinquam et ultra vires audendo consimili modo se perditum irent." (p. 96.) Ugyanez a gondolat majdnem ugyanazon szavakkal kifejezve a 108. lapon. Vagy egy más gondolattal: "Ita divina benignitas saepe in commodo suis vertere solet fidelibus." (p. 180.)
- 44) Commentarii, p. 19.
- 45) Nemoribus Musarum abditus et non exiguis propagandarum ad seros nepotes liberallium artium laboribus occupatus, vix, ac ne vix quidem potuerim citra defec-

tus, ipsam rerum, prout gestae sunt seriem ab hominibus quibusdam politicis ... rite cognoscere. (Commentarii, ajánlás, p. 4.)

46) Commentarii, p. 118.

47) Commentarii, pp. 118, 68, 182, 188.

48) Commentarii, p. 8.

49) Mindkét mű kiadva Reusner Nic., Rerum memorabilium in Pannonia ... (ab 1453) usque ad an. MDC ... gestarum narrationes. Frankfurt/M. 1603. Alább, technikai okokból, a kalocsai, 1770. évi kiadás lapszámai szerint idézek. Decsy közvetlen forrása a két említett dolgozat csak akkor lehet, ha ezek már Reusner kiadása előtt is közkezen forogtak, akár nyomtatásban, akár írásban. Már említettem, hogy Apponyi nem ismeri egyiket sem. Egyezéseik: Fülek 1593. ostromának leírása incertus auctortól:

Decsy 86-88. lapok.

De expugnatione ... 210.

Egyeznek három alapgondolatukban: 1. röviden elmondják mindketten Szabadka visszafoglalását, s azután rátérnek Fülek ostromára. 2. A sikereket Isten kegyelme adta. 3. Fülek (Decsynél 39., az incertus auctornál 41. évi) török birtoklás után kerül vissza.

Decsy 269-270.

Janson 283-284.

A 269. old. felülről 10. sortól a

270. old. alulról 12 soráig szó szerint egyezik megfelelő soraival.

Ezenkívül:

Decsy 281.

Janson 289.

Princeps Sigismundus ... affirmans	Affirmat autem Princeps solam Germani-
solam Germanicorum equitum fugam	corum equitum trepidationem huius infor-
huius rei causam fuisse.	tunii causam extitisse.
(t. i. a megfutamodásnak Mezőkeresztesnél.)	

Továbbá:

Decsy 282.

Janson 289.

A szultán hazatárazodik Mezőkeresztes után:

sine tympanis, tubis, vexillis
aut aliis laetitiae signis...

sine tympanis, tubis, explicatis vexillis,
vllove laetitiae aut Triumphy signo.

50) Így VIII. Kelemen pápa levelét III. Zsigmond lengyel királyhoz, Róma, 1595. Nov. 8. (pp. 240-245.), a tatár kánok oklevelét a "Prut mellett", Mohammed 1004. évéből (pp. 204-209.), a hónapot azonban keresztény időszámítással adja: oct., Mária Krisztierna főhercegnő levelét a váradiakhoz, 1598. május 8. (320-321.), Hasszán basa levelét Báthory Zsigmondhoz (pp. 287-290.), és tartalmát közli Rudolf és Báthory Zsigmond szövetség okmányának 2595. jan. 28. -ról, meg a széke-lyek szabadságleveleinek 1595. szept. 15-ről (pp. 209-211.). A főhercegnő nevét úgy közlöm, ahogy Decsy és a korabeli magyar történetírók, t. i. Krisztiernának, s ahogy a XIX. századi nagy erdélyi történeti regényíróink szentesítették.

- 51) Istvánffy jelentése: Erdélyi Országgyűlési Emlékek, IV.köt., pp. 154., Decsy: Commentarii, l.h. 302-308., Istvánffy Históriaja, Bécs, 1758., L; XXXI., 440-441.
- 52) Commentarii, p.144. Így p.16. és 46. is.
- 53) Kiutköző példa erre a becskerekli rácok szerencsétlen akciója a török ellen 1594-ben, pp. 102-108.
- 54) Ilyen pl. Áron és Péter moldvai fejedelmek vetélkedése az uralomért, beillesztve az 1592. évi háború meséjébe (pp. 38-43.), vagy Szelestei János epizódja, melyet Decsy alig tud hozzákapcsolni az előbb elmondottakhoz: Báthory Zsigmond lemondási szándékának előadásához (p. 292.), továbbá pp. 132, 141, 152, 178. stb.
- 55) Így Mansfeld Károly haláláról szóló L. IX., c.III., egészen kiesik az előadásból. Általában zökkenő van Esztergom dicsőséges 1595. évi visszafoglalásának egész elbeszélésében is. Ezt csak július 25-ig adja elő Decsy részletesen, pedig a vár csak szeptember 2-án esett el, a két dátum között történeteket aztán egész röviden foglalja össze. Ezután még elmondja Mihály vajda és Szinán basa egy összezsúrlását (c.II.), s csak ezután emlékezik meg Mansfeld haláláról, pedig ez már augusztus 15-én bekövetkezett. Vagy: Világosvár, Pankota, Csanád és Arad visszavételét egy Jacobinusból kiírt mondatban említi (p. 192.), Lippának részletesen előadott bevételét után pedig a L. IX., c.XIV. részletesen előadva Jenő bevételét, címében (p. 244.) újból ígéri Világosvár, Arad, Pankota, Sír, Somlyókó stb. várak bevételének leírását, míg a szövegben minderről szó sincs. - Vagy: a L.X., c. X. -e nem csatlakozik az előző fejezet tartalmához, hanem eleje, mely Hatvan ostromáról szólna, elveszett, s így az első mondat: Capto in hunc modum Hatvano értelmetlen lett.

Szamosközy István

Decsyvel hasonló sorsu /de más pártállásu/ történetíró: Magyarországból származott Erdélybe, miként amaz, a Szamos-Tisza közéről, s ezt a földet, honnan nevét is vette, még Erdélyben is hazájának nevezte. Mint Decsy, ő is középnemesi család sarja, ő is erdélyi főúri pártfogók fiainak nevelőjeként szerezté külföldi egyetemeken széles körű képzettségét, tanulmányai befejeztével pedig ő is a gyulafejevári udvarban, illetőleg az erdélyi politikai- és közéletben vezető férfiak pártfogása mellett, "értelmiségi" pályán helyezkedett el: a gyulafejevári káptalan levéltárosa lett, Decsy, már láttuk, a marosvásárhelyi gimnázium igazgatója. De nemcsak külső életkörülményeik hasonlóak, abban is megegyeznek - s ez a legfontosabb -, hogy mindketten hivatásos történetírók és mindketten erdélyi kortörténetet írtak, sőt Szamosközy munkája egyenest folytatása Decsyének.

Szamosközy életéről nem sokat tudunk, gyermekségéről, születési helyéről, idejéről, halálának évéről pedig éppen semmit. Mikor az első adatok megszólalnak életfolyásáról, már Sombory László ítélőmester, nagybefolyású udvari ember és főúr udvarában van, ennek fia, Sándor nevelőjeként. Döntő fontosságú egész tudományos kiképzetésére, hogy a fiatal Somboryt elkísérte külföldi egyetemekre. 1587 és 1590 között a protestáns heidelbergi egyetemen tanulnak, úgy látszik - legalábbis Szamosközy - szép eredménnyel, mert az egyetem egyik tanára, Fortunatus Crellius, az Oltáriszentség ellen írt munkáját Sombory Sándornak ajánlva, megemlékezik a "tudós Szamosközyről", Sombory praepceptoráról.¹⁾ Nagy fordulatot jelent a fiatal Szamosközy tanulmányaiban és egész tudományos kiképzésében, műveltsége és lelke fejlődésében, hogy Sombory László 1590-ben bekövetkezett halála után Kováchóczy Farkas kancellár vette kezébe a fiatal Sombory Sándor neveltetését, aki Szamosközynek már régebbtől jóakarója volt, és most Páduába küldte a két ifjút, arra az egyetemre, hol ő maga is, de meg sok más magyar is tanult. Így Forgách Ferenc, Zsámboky János, Báthory István, Gyulay Pál, Kendy Sándor, Berzeviczy Márton, Gyulafy Lestár stb., tehát sokan azok közül, kik a XVI. század második felében, vagy a következő század elején a magyar történetírás körül érdemeket szereztek, mindenekelőtt Istvánffy Miklós, ki még az ötvenes évek elején látogatta a nagyhirű páduai főiskolát. Szamosközy nem volt megelégedve az egyetemen akkor uralkodó állapotokkal. Igaz, írja Kováchóczy Farkashoz 1592. január 5-én, hogy sok és kiváló tanára és sok tanulója van minden szakon, de a fegyelem olyan laza, s a tanulmányosság olyan komolytalan, hogy az előadások nagyobb részét elnyeli a diákok zajongása, és nem használt a nem rég kiadott szigorú szabályzat sem.²⁾ Mégis, Szamosközy szorgalmasan tanul, s több évi itáliai tartózkodása a legmélyebb hatással volt rá, mint ezt történetírói munkája ismertetésénél állandóan tapasztalni fogjuk. A fiatal Sombory jogot tanult, s az ő tanulmányai elősegítésére Szamosközy is folytatott jogi studiumokat, főképp azonban filológiával, filozófiával és archaeológiával foglalkozott. Itt Páduában adta ki első nagy munkáját, egyben az első önálló nagyszabású magyar classica archaeologiai mun-

kát, melyet pártfogójának, Kovasóczy Farkasnak ajánlott. Kétségtelen, hogy az anyagot Szamosközy már itthon gyűjtötte össze a munkájához, hiszen még itt, a helyszínen kellett lemásolnia a sok feliratot Erdély római emlékeiről, melyeket az *Analecta Lapidum*-ban közölt.³⁾ Ezért is feltételezték, hogy Szamosközy már "határozott programmal indult Páduába, s előre kijelölte tanulmányai körét, a történetet, s a vele akkor még szorosabban összefüggő archeológiát".⁴⁾ Heidelberg kálvinista egyetem volt – a heidelbergi káté megjelenése óta (1563) Heidelberg a kálvinizmus központja lett – hol Szamosközy a (kálvinista) teológiai tanár figyelmét vonta magára. Pádua a legnagyobb türelmet tanusította minden felekezettel szemben, amiért aztán sok német protestáns ifjú is felkereste, s jól érezték ott magukat magyar protestáns tanulók is. Szamosközyt általában protestánsnak, valószínűleg kálvinistának tartják.⁵⁾ Kétségtelen azonban, hogy a katolikus Itáliában: Páduában, Velencében, Firenzében és Rómában való tartózkodása mélyen hatott rá, mint erről művei ismertetése közben részletesebben szólnunk. 1593 elején Rómában van, a híres farsangi mulatságok idején tudományos munkájába mélyedve, de folytatott kutatásokat firenzei könyvtárak kéziratai között is, és kéziratában ismerhette meg a nagy Janus Pannonius költeményeit, s ugyancsak kéziratban tanulmányozta Jacobus de Volaterra *Diarium Romanum*-át, mégpedig teljes szövegében, noha ennek a műnek ma csak részeit ismerjük. Volaterrának Mátyás és a pápaság viszonyáról való adatait vette át, s ehhez fűzi ismert vádjait a pápaság ellen: ez maga biztatta a törököt a Magyarország elleni támadásra, hogy ezzel elterelje Itália felől.⁶⁾

Szamosközy még 1593-ban térhetett vissza Erdélybe. Hogy minő hatással volt rá, s hogyan befolyásolta további életét patrónusának, Kovachóczy Farkasnak kivégzése (1594), nem tudjuk, általában ez évek alatt csak annyit tudunk róla, hogy a gyulafejérvári – szekuralizált – káptalan leváltárosa lett, majd Bocskay fejedelem kinevezte udvari történetírójává. Erdélyi kortörténetén már legkésőbb 1599-ben, Báthory Endre uralkodása alatt erősen dolgozott, mert e szerencsétlen fejedelemről mint éppen uralkodóról megemlékezik a *Rerum Hungaricarum* IV. könyvében, mégpedig⁷⁾ a legnagyobb tisztelettel és szeretettel. Igen nagy csapás éri, mikor 1603-ban a dévai országgyűlés alkalmából rács hajduk megölik fivérét, "unicum in hac provincia", egy "vir doctissimum".⁸⁾ 1604-ben felirattal fordul az erdélyi országgyűléshez a pusztulásnak indult gyulafejérvári levéltár megmentése érdekében, hogy minő eredménnyel, nem tudjuk. Közben erősen dolgozik munkáján, 1605-ben pl. visszakéri Huet-től "scripta"-it, bár nagy anyagi nehézségekkel küzd: fizetését két évig nem kapta meg stb.⁹⁾, ami miatt kilenc hosszabb-rövidebb epigrammában keserűen gúnyolja Bocskay "bőkezűségét".¹⁰⁾

Szamosközy részt vett Bocskay hadjárataiban, vele ment Kassára is, és részletesen leírta az 1605. évi nyári hadműveleteket. Budaváráról írt epigrammájából és az 1605. évszámból, melyet maga Szamosközy írt ez epigramma mellé, Szilágyi Sándor joggal következtetett arra, hogy Szamosközy 1605-ben Bocskay kíséretében ott volt Rákoson, de hogy vele ment volna Budára is, a nagyvezér elé hódolatra, s a szultán által küldött korona átvételére, az a költeményből nem világlik ki. Bocskay halála után Szamosközy Rákóczy Zsigmond alatt is megmaradt hivatalában, sőt az új fejedelem rövid uralma alatt alkalmat talált arra, hogy ház- és földbirtokadományban részesítse levéltárosát.¹¹⁾ Utolsó fennmaradt darabja azon meglehetősen összefüggéstelen, és csak igen vázlatos képet adó mozaikszemeknek, melyekből Szamosközy életének külső képét össze kell állítanunk, egy levele, melyben elismeri ezen fejedelmi adományról szóló oklevél kézhezvételét.¹²⁾ Halálának sem évéről, sem helyéről, sem egyéb körülményeiről nem tudunk semmit.¹³⁾

Arról is csak találgatásokat állíthatunk fel, hogy mikor fejezte be, s hogy egy-

általán befejezte-e történeti munkáit. Fennmaradt adatgyűjteménye még 1608-ból is tartalmaz adatokat. Az tény, hogy Bocskay végrendeletében 2000 forintot hagyományozott Szamosközy története kinyomtatására, amiből arra következtetnek, hogy ekkor már befejezte azt, – de akkor mit jelentenek az 1608-ig gyűjtött adatok? Szilágyi szerint Szamosközy kortörténetét azért nem nyomtatták ki Bocskay végrendeletének végrehajtói, mert az mégsem volt még 1606. végén sajtókész. Hiszen nem lehet, mondja Szilágyi, hogy a kiadással megbízott Örvendi Pál kincstartó, Pécsi Simon kancellár és Alvinczi Péter udvari lelkész mulasztásából vagy pláne bűnös módon akadályozták volna meg a megjelenést.¹⁴⁾ Csak Szalárdi siralmas krónikája állítja, hogy "az összeg más szűkségre fordított volt".¹⁵⁾

Szamosközy munkái:

1. Stephanus Zamosius, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Patavi, 1593. (R.M.K., III., 835.) Ujabb kiadása, Wolfgang Lazius, *Reipublicae Romanae Commentarii*, Frankfurt, 1598-ban függelékeképp. (R.M.K., III. 917.)
2. *Rerum Ungaricarum Libri*, melyekből azonban csak az 1566-1586. évek magyar és főképp erdélyi történetét elbeszélő első négy könyv maradt fenn.
3. *Rerum Transsylvanarum Pentades*. Ebből szintén csak pár könyv jutott ránk: az V. Pentas I.-V. könyve, s a VI. Pentas I. könyve, az 1598. és 1599. évek erdélyi eseményeiről.

E két mű Szamosközy eredeti kéziratában maradt fenn. Eredetileg külön köteteket képeztek, és előbb a nagyszombati jezsuita kolostor, aztán Pray György birtokában voltak. Utóbbi átküldte Kollár Ádám Ferencnek Bécsbe, ki a két kötetet összekötötte. Az ő halála után az ő hagyatékából a császári titkos levéltárba kerültek, ahol ma is őriztetnek. Különös érdekességük, hogy Bethlen Gábor fejedelem átjavitotta, Bethlen Farkas, a történetíró pedig széljegyzetekkel ellátta őket. (L.: I. (= XXI.) köt., p. XIX.)

4. *Hebdomades*, melyeket ma szintén csak csonkán birunk: a VI. és VII. *Hebdomadest* teljesen, s a VIII. -nak első négy könyvét. Valamennyi az 1603. év véres, zivataros erdélyi eseményeiről szól. A *Hebdomades* is Szamosközy kezírásában maradt fenn, a fenti két munka folytatásaként, de külön kötetben, s külön is maradt ránk a Pray által készített kötésben. Pray u. l. ezt a részt már nem küldte meg Kollárnak, s így az az ő hagyatékából a budapesti egyetemi könyvtárba került, hol ma is őriztetik. Ezt is használta a két Bethlen: János és Farkas, Barcsay Ákos fejedelem pedig egy családjára vonatkozó megjegyzést írt belé. (III.=XXIX. köt. p. 289+)
5. Szamosközy hatalmas hirtanyag- és adatgyűjteménye, melyben Toldy Ferenc és Szilágyi Sándor egy magyar krónikát láttak, míg Kazinczy Gábor, Szamosközy XIX. századi felfedezője – első ismertetője a XVIII. században Benkő József volt – helyesen ismerte fel benne Szamosközy "főljegyzéseit, töredékeit, hihetőleg latin munkájának elődolgozatait".¹⁶⁾ Ez a gyűjtemény sok kéziratban maradt fenn, közülük, részben Szamosközy kezétől és javításaival, tehát eredetinek számítók: a budapesti egyetemi könyvtár Szamosközy gyűjteményében, a Héderváry grófi levéltárban (Coll. 27. és 33.), s az Erdélyi Múzeum gyűjteményében levők. Legutóbbi előbb gr. Kemény Sámuel birtokában volt. Van aztán vagy négy többé-kevésbé hi-

bás másolata. (Közte Sinkay György hibás másolata a XVIII. század végéről Kovachich Márton György részére, ma Kovachich hagyatékából a Nemzeti Múzeum kéziratárában, Fol. Hung. 65.) Eredeti Tordai János életrajzának kézírata a M. Tud. Akadémia könyvtárában. 17)

6. Irt Szamosközy még egy "De originibus Hungaricis" c., ma csak töredékeiben ismert művet, melyről Czwittinger Dávid Specimenjéhez csatolt Bibliothecája 52. lapján ezt mondja: Stephani Zamosii Codex quidam Ms. de Originibus Hungaricis in Hungaria admodum celebris est, tum propter antiquitates regni accurate enucleatas, tum propter alias in Hungaria res olim gestas.¹⁸⁾ Ma ezt a művet csak Töppeltin (Töppelt Lőrinc) idézeteiből ismerjük, továbbá azon töredékekből, melyeket Szilágyi Sándor 1880-ban fedezett fel a gyulafejevári káptalani levéltárban, és Hegedűs István a N. Múzeum levéltár törzsanyaga 1607. évi oklevelei között. Utóbbi 1879-ben került a N. Múzeumba vétel útján Torma Károlytól. Még a budapesti egyetemi könyvtár Szamosközy gyűjteményében is olvashatók egyes fragmentumai, valamint a N. Múzeum Fol. Lat. 1137. jelzetű kéziratában.¹⁹⁾

Szamosközy valamennyi munkáját kiadta Szilágyi Sándor, aki Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc kezdeményei után nagy gonddal állapította meg e sokrétű művek szerzőjét. Ő mutatta ki azt is, hogy a Gróf Mikó Imre által Enyedi Pál énekeként kiadott töredék és még más töredékek is Szamosközy műve. 20)

Szamosközy tehát ha gyűjtött is anyagot régebbi időkre vonatkozóan is, végig az egész magyar történeten, ránk maradt műveiben csak saját kora történetét dolgozta fel, abból is majdnem kizárólag az erdélyi eseményeket. 1566-tól 1586-ig beleszó ugyan magyar eseményeket is előadásába, azonban itt is főképpen erdélyi történetet írt, az 1598-99. és 1603. évekről szóló könyvei pedig már tiszta erdélyi történetet adnak.

A *Rerum Ungaricarum* első lapjain (1-28) Szamosközy áttekintést ad az 1558-tól 1566-ig lepergett magyarországi eseményekről, majd Sziget és Gyula bukásának részletes előadása után (fantasztikus betéttel a szigeti nők sorsáról, mint kimutatták Brutus nyomán, kinek ez a részlete már nem maradt fenn, XXI., pp. 34-35., l.: Székfü, 9.1.) János Zsigmond Nándorfejevári alatti tisztelgéséről Szulejmán előtt (23-30), az általa indított, Szulejmánéval párhuzamos, s azt támogató hadi akciókról (II. k.) és Schwendi Lázár ellentámadásáról számol be. Következik a drinápolyi béke, Békés Gáspár békekövetsége Miksa császárnál, majd a "fekete ember" = Karácsony György (97-107) epizódja. Ennek előadása közben, csonkán végződik a II. könyv. A III. könyv János Zsigmond halálával kezdődik. Erről a szerencsétlen fejedelemről igen hízog jellemzést adva áttér a nagy Báthory István történetére, majd Békés lázadására, s a székelyek mozgalmaira, s zárja a könyvet az 1575. évi magyarországi és erdélyi nagy pestis pusztításainak igen értékes leírásával. A IV. könyv III. Murád szultán uralomraléptével kezdődik, s foglalkozik Báthory István lengyel királlyá választásával, Miksa császár ellenakciójával, István király győzelmével Moszkva fölött (190-191), végül Báthory Kristóf fejedelemmé választásával. Erre vegyes hírek következnek: Ferhát basa sikertelen hadi akciója, a Budavárát ért villámcsapás, mely a lőpor-torony felrobbantásával a magyar királyok gyönyörű várát nagy részében rombadöntötte (198-199.). Kírészletezi a kolozsvári jezsuita kollégium alapítását (199-201.), előadja a budai basa kivégeztetését, a gyulafejevári várban a budaihoz hasonlóan sujtott villám pusztításait (205), Dávid Ferenc halálát (+ 1580, p. 205.), sok kiténő embernek szomorú egyéni sorsát - elsőnek Dobó Istvánét (206-207) -, az első Báthory-ak dolgait (211-221). Báthory Kristóf halála után foglalkozik Szamosközy az ő párt-fogóiból: Kovasóczy Farkasból és Sombory Lászlóból, valamint Kendy Sándorból ösz-

szeállított "triumvir" kormány működésével, közli Báthory István levelét ezekhez, majd elbeszéli a magyarországi nagy éhínséget 1585-ben, - ez a pár lap (221-230) művének művelődés-, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból egyik legértékesebb fejezete -, majd minden benső összefüggés nélkül a III. Murád fiának circumcisiója alkalmából tartott konstantinápolyi ünnepségeket, lapokon keresztül ismertetve az ajándékokat, melyeket a keresztény fejedelmek a szultánnak ez alkalmából küldtek, (230-237). Hozzáfűgeszti ehhez egy magyar-török párviadalnak a végeken, valamint a törökhöz átlépő Markházi Pálnak történetét. A könyv utolsó, töredékes fejezete Báthory István lengyel királynak Rudolf császárral való tárgyalásairól szól és csonkán fejeződik be. Ez utolsó részek már meglehetősen összefüggéstelen epizódok sorozata. Irta ezt a négy könyvet Báthory Endre uralkodása alatt, 1599-ben, a következő években azonban még egyet-mást javított rajtuk.²¹⁾

A Pentades ránc maradt V. részének tartalmát nincs mit részletezni: ez az 1598-1599. évek végzetes eseményeit adja elő, vagyis Báthory Zsigmond lemondását, az Istvánffy-Szuhay féle kormányzást és Báthory Endre tragédiáját. Külön kiemelhető ebből Báthory Zsigmond és Endre jellemzése, (XXVIII. köt., pp. 224-226, ill. 278-280 és 361-364.) és Szamosközy erőfeszítése, hogy Bocskayt felmentse a Báthory Zsigmond uralma alatt történt kivégzésekben való felelősség alól.²²⁾

A Pentasokból fennmaradt utolsó könyv: a VI. Pentas I. könyve, Mihály vajda szégyenletes uralmának kezdetét adja elő. Itt közli Szamosközy érdekes történetfilozófiai elmélkedés után Erdély katasztrófája fölött a székelyekről szóló módszertantörténeti szempontból is jelentős fejezetét.²³⁾ Az V. Pentas III. könyvében olvasható a híres leírás a Kolozsvári fivérek nagyváradi Szent László szobráról.

Ami a Pentades iratási korát illeti: a mű első felét írta 1600. dec. 15. előtt, mert Pete Mártont még váradi püspöknek nevezi, ez pedig 1600. dec. 15-én cserélte fel ezt a méltóságot a kalocsai érsekséggel. Az V. könyvet már Székely Mózes halála (1063. jul. 17.) után írta, legkésőbbben azonban 1003. második felében.²⁴⁾

A Hebdomades tartalma: miképp ragadja magához 1603-ban a hatalmat Székely Mózes - a háttérben már megjelenik a fiatal Bethlen Gábor - s hogy vesztí az el életével együtt Brassónál, Rádultól vereséget szenvedvén, továbbá, hogy hogyan rendezkedik be Erdélyben Basta. Végződik a könyv, s vele a Hebdomades ma ismert szövege is Borbély György egyéni, szomorú sorsának előadásával. E Hebdomadesben öntötte ki Szamosközy szívét az Erdély vesztét okozó "principes et cives inciviles" ellen egy keserű és szenvedélyes "diverticulum"-ban.²⁵⁾ Irta a Hebdomadesnek megmaradt részeit Bocskay rövid fejedelemsége idején.²⁶⁾

Szamosközy történetírói munkásságát római feliratok másolásával és magyarázásával kezdte, élete főműve azonban erdélyi kortörténet lett. Korán megnyilatkozó történetkutatói tehetség és hajlam, vagyis öncélúan, tisztán tudományos indítokok mellett, hazájának, illetőleg szűkebb hazájának: Erdélynek szörnyűséges szenvedései vitték kortörténetírásba.²⁷⁾

Szamosközy szerint is a történetírásnak, következésképp az ő műveinek fő tárgya a hadi és politikai események, diplomáciai akciók, csakugy ahogy a korabeli többi magyar történetíró munkájának is. A botor királyok és népek elég matériát nyújtanak a történetírónak, írja Huet (Süveg, Pileus) Albertnek, a híres nagyszombati királybírónak.²⁸⁾ Mégis ő nem elégszik meg csak háborús és politikai, diplomáciai akciók referálásával: a fejedelmek és principes dolgaival, hanem felvesz munkájába mindent, ami az embereket - olvasóközönségét, tehát a latin műveltségűeket - érdekelhetette, ami életükbe belejátszott, sorsukra kihatott, elmondható, hogy mindent, ami manapság egy közíró foglalkoztatna, sőt mindent, ami belekerülne az ujságok-

ba. Beleértve a szokatlan természeti tűneményeket, prodigiumokat: a kor hiedelme szerint végzetes eseményeket bejelentő előjeleket, egyes emberek feltűnő egyéni sorsát stb., nem zárva ki a pletykát, vagy kétféjű csikó születését és hasonló "szenzációkat" sem. Az olyan fejezetekkel pedig, mint amilyen pl. a "fejedelmek és polgáriasulatlan polgárok" elleni kirohanása, egyenest a publicisztikába modulál át, hiszen itt maga is érzi, hogy túllépte a történetírás határait, mert maga is "diverticulum"-nak ítélte ezt a fejezetét.²⁹⁾ Mintegy betétként sokszor ad összefüggő, ke-
rek jellemzést népek, nemzetiségek, népcsoportok erkölcséről, szokásairól, társadalmi, közigazgatási, gazdasági szervezeteiről, pl. a székelyekről vagy románokról. Ez humanista szokás, s ad ilyet pl. a románokról Forgách is.³⁰⁾ De - s ebben van Szamosközy történetkutatói jelentősége - ő az események elbeszélésébe szövi be mondanivalóit, gazdasági, társadalmi, kulturális jelenségekről, különösen, mikor az események okait kutatja, következményeiket feltárja, vagyis felismeri a mozzanatok történetformáló hatását. Nem foglalkozik összefüggően, mintegy külön fejezetként az akkori erdélyi és magyarországi társadalom szerkezetével - mint Bonfini és Ranzano tették - sem Erdély korabeli gazdasági, állami, pénzügyi, jogi-alkotmányos berendezkedéseivel, azonban az 1585. évi magyarországi éhínség elbeszélésénél az eleven, lüktető életből, egy nagy elemi csapással kapcsolatban ad mesteri képet az erdélyi és magyarországi kereskedelemről és a mezőgazdaság termelési rendjéről. Az éhínség enyhítésére tett erdélyi közigazgatási intézkedések ismertetéséből pedig annak működését világítja meg, ha az talán nem is volt szándékában.³¹⁾ Szamosközynél, az előadásba szöve sokszor akadunk valamely történetesen előforduló jogi, vagy gazdasági, vagy az államkormányzatban használt terminus magyarázatára. Ha a portánként való adózásról szól, röviden megmagyarázza, hogy mi a porta. Ez azonban már inkább a magyar viszonyokkal nem ismerős külföldi olvasónak szól.

Kulturális jelenségekkel szívesen foglalkozik, vallási kérdésekről, mozgalmakról azonban csak kelleltlenül emlékezik meg, pedig ez volt korának egyik főproblémája. Külföldi eseményeket csak kivételképpen említ.

Ha Szamosközy csak kortörténetet ad is, mégis annyira benne él a magyar történetben, mely akkor már 600 éves keresztény - európai - magyar életet ölel fel, hogy munkáiban lépten-nyomon akadunk történeti visszapillantásokra, mint egyébként más e kori magyar kortörténetírónál is.³²⁾

Szamosközy, mint más korabeli - sőt nála régebbi magyar történetíró is - keresi az események okait. Ezt ő programszerűen teszi, neki ez a történetírás egyik főfeladata,³³⁾ amiben szintén nem áll egyedül a magyar történetírók között. Mi, vagy ki, és kik vitték Erdélyt XVI. századi virágzó állapotából mostani "romlásába"? Teszi fel a fájdalmas kérdést. A principes, feleli, botor és gonosz kormányzásokkal, elsősorban Báthory Zsigmond. Tehát emberek, hiszen a történet Szamosközy szerint is emberek cselekedetei, az embert pedig esze, érzelmei, szenvedélyei vezérlik, néha azonban maga sem tudja, hogy mit miért cselekszik.³⁴⁾ A principes consilii - azok a secretiora consilia - melyekből a közönséges halandók - mint Szamosközy, a történetíró - ki vannak zárva, s melyekben azok saját személyes hasznukat keresik, nem a közösségét, a végső okai, végső mozgatói, szerinte, a földön történő eseményeknek. Néha egészen kicsinyes és személyes érdekeik.³⁵⁾ Azonban ezeket a fejedelmi tanácskozásokat Isten kormányozza, mint minden emberi gondolatot és szándékot, hiszen "non tam fortuna, quam Deus rerum humanarum moderator" (XXIX., p. 199.), s ha Ő megzavarja a principes consiliait, miként megtette Báthory Zsigmondéival, akkor zudulnak az emberekre olyan katasztrófák, mint Erdélyre azon időben, melyről Szamosközy írt. S ha Isten úgy akarja, akkor

viszont a "coelestis benignitas" az ember "furiosa consiliá"-it "in meliores convertit eventus", ahogy megtette egy más alkalommal még Báthory Zsigmonddal is. (XXVIII., p. 101.) Ezek a jó vagy rossz következmények szükségszerűen következnek ezekből az okokból. (XXIX. p. 284.) Mert minden szükségképpen történik, s már eleve, még mielőtt megtörténék, fátumszerűen el van határozva az örök rend megváltoztathatatlan folyamatában. (XXIX., p. 232.) Mert ahogy a multat nem lehet megváltoztatni, úgy az eljövendő események is a dolgok végzetszerű törvénye szerint történnek. Ha véletlenül történének, akkor a természet nem lenne természet, és Isten nem a rend szerint, hanem összevisszán cselekednék. (XXIX. pp. 232-233.)³⁶⁾ Isten az, aki az emberek dolgait kormányozza, nem a fortuna, a vakszerencse, és Isten, az isteni gondviselés az, melynek akaratából (ex arbitrio) nemcsak az universaliák, hanem a singulák is kormányoztatnak. (XXIX., 167.) Hiába fáradozik az ember, ha az égi gondviselés ellene van, melynek ereje az ember minden törekvéseit szempillantás alatt felforgatja, mondja Szamosközy Báthory Endrérről, Báthory Endrével magával pedig azt mondatja, hogy: Ha a halhatatlan Istennek úgy tetszett, hogy a méltatlan Mihály vajda kerüljön a Báthoryak erdélyi trónjára, akkor nincs az az emberi consilium, nincs az az erő, mely azt a trónról letaszítani tudná.³⁷⁾ Erre a történetfilozófiára Szamosközyt - elég különös - a székelyek jóstehetsége vezette: meglepő beteljesülése sok mindennek, amit székely parasztok és parasztasszonyok előre megjövendöltek. Ezek tehát, Szamosközy elképzelésében, a jövőt - már akár az emberi észen fölötti jóstehetségből, (revelációkból), akár éleselméjűségből - meg tudták jósolni, ami csak úgy lehetséges, ha a dolgok szükségképpen történnek, stb., ahogy már fentebb idéztem.³⁸⁾ Szamosközy a fátum fogalmát is az Istenség szolgálatába állítja: fatalis az, amit Isten elvégzett.³⁹⁾ A fortunát, a vakszerencsét, ha Szamosközy beleavatkoztatja is az emberek sorsába és tetteibe, ezt - talán - inkább csak humanista megszokásból teszi, a stilus diszitése, legfeljebb lelken könnyít keserű kifakadásokkal a szerencse fordulatai ellen; vagy pedig fent jellemzett világképét és történet szemléletét nem gondolta át egész következetesen, talán nem is érezte át oly mélyen, mint a becsületes és egyrétűbb Decsy.⁴⁰⁾ Mindenesetre feltűnik a Rerum Ungaricarumban és a Pentadesben az ilyen ókori, pogányizú kifejezések: "Qui Deus", vagy "Deus benignior"!⁴¹⁾ Valami sajátságos, emberen kívüli erő a "genius".⁴²⁾

Isten, az ő akaratából működő emberfeletti erők mellett azonban a földön történeteket: a történetírás tárgyait - mint már említettem - az emberek, helyesebben a principes cselekedetei teszik ki. A principes consiliáit, elgondolásait, elhatározásait, lelki mozgató okait, s jellemüket mint a történet legvégső, földi indító okait (faktorait) Szamosközy csakoly behatón igyekszik feltárni, mint más, korabeli, vagy régebbi magyar történetírók. Végnélküli pszichologizálások - erre beszédek is felhasznál - pl. Toldy Istvánnal nagy beszédben mondatja el Székely Mózes feltehető megfontolásait a Rudolf császárral való tárgyalásoknál, (XXIX. 154-57), olykor vádaskodások, Bocskayval szemben mindig szépítő, mentető, quasi apológiák, nagy helyet töltenek ki Szamosközy munkáiban, ki egyébként is cíceróian bőbeszédű, magát unos-untalan ismételtető író.⁴³⁾ Jellemzései közül remek Báthory Endréé (XXVIII., 278-280. és 362-363.), jó Báthory Zsigmondé is. Székely Mózes igyekszik emberibbnek feltüntetni, mint "rágalmazói" teszik (XXIX., 234-236.). De nem feledkezik meg kisebbekről sem, s amily eleven Báthory Endrének életmódja leírásával való jellemzése, olyan életizú minden más portréja. János Zsigmondé azonban semmi hitelt sem érdemlő, valószínűleg Brutusból átirrt hízeltetés. Kiemeli egyesek motívumait, kutatva az anyagi érdekeket, melyek őket mozgatják, ebben is realista.

Sennyey Pongrác pl. azért kérleli Bastát, kegyelmezzen meg Kolozsvárnak, mert az itteni tized-jövedelemnek fele az övé. ⁴⁴⁾

A "principes" császárok, királyok, fejedelmek, főurak mellett csak még a "civest", az erdélyi városok polgárait érzi Szamosközy oly erőnek, mely ha mást nem is, a maga sorsát maga intézheti. Ostorozza ezeket is, hogy nem erősítették meg városaikat erős falakkal, amiért aztán minden rablótámadás: hajdu, rác, tatár, török, vallón, szabadon pusztithatta azokat végig, (XXIX., pp. 267-269.) Egyébként a tömegben nem lát történetformáló erőt, tömegmozgalmak nála csak akkor alakulhatnak ki, csak akkor válhatnak tetté, ha alkalmas vezér áll azoknak élére, vagy tudja a tömegeket megmozgatni. Derecskei Ambrus, a nagyváradai kálvinista lelkész, a kálvinista vallás védelmében foglaltatja el a váradai katolikus szentélyt, Torockai Máté és Borbély Pál unitárius lelkészek Kolozsvárra az unitárius vallás védelmében vezetik a tömeget a jezsuiták ellen, (XXIX., pp. 97-98.) Karácsony a török elleni harcot Magyarország régebbi virágzó állapotja helyreállításáért írja zászlóajára, mely alá szívesen tódult a török ellen küzdeni akaró szegény magyar nép. ⁴⁵⁾ Legérdekesebb a kolozsvári zendülésnél, hogy Szamosközy rámutat, miszerint ez a garázda tömeg nemcsak a kolozsvári népből, hanem a háborúk elől a környékről a városba menekült "colluvies hominum"-ból verődött össze. Szamosközy tehát nem operál olyan általánoságokkal, mint "tömeg", vagy "csőcselék", hanem itt is mélyebbre hatol, s kielemez annak összetételét, részben indítékait is. Egyébként Szamosközy a nép szenvedéseivel együttérez, de azt magát nem sokra becsüli. Szerinte a nép, ha nincs alkalmas vezére, ekevas mellé való "imbellium pecorum grex", (XXI., p. 106.), melynél, "si liberus habenas est adeptus, nihil potest esse effracius", (XXIX., p. 107.) és a "plebs ad tumultum ciendum semper proclivis." (XXVIII., p. 84.). Sőt a nemesség is - vezetés nélkül - magatehetetlen és politikailag nem számít. 1598-ban, mondja, csak az alkalmas vezér hiányzott, hogy a nemesek lázadása Erdélyben kitörjön. (XXVIII., p. 104.) Istvánffy és Szuhay mindent megtettek, meséli Szamosközy, a közvélemény megnyerésére, de a közvélemény nem tud érvényesülni: még az országgyűléseket is a principes kormányozzák, kényük-kedvük szerint, fegyveresekkel, s az ellenzéki vezérek kivégzésével. És Szamosközy történeteszemléletére mi sem jellemzőbb, mint hogy kétszer is idézi a homerosi helyet: quidquid delirant reges, plectuntur Achivi. ⁴⁶⁾

Kiemelték, s fentebb már említettem is, hogy Szamosközy mily világosan felismeri gazdasági tényezők, éghajlati viszonyok, természeti adottságok befolyását a történeti események alakulására. Tudjuk már, ebben sem áll elődök nélkül. De ő mélyebbre hatol és remekel e tényezők működését feltárva. ⁴⁷⁾ A legjelentékenyebben azonban a gazdasági tényezők befolyását domborítja ki. Az 585. évi nagy magyarországi éhínségről szóló leírása, mely - mint már említettem - kimutatja ezeket a hatásokat, módszertani-történeti szempontból is, egyike Szamosközy legértékesebb fejezeteinek. Keresi benne a nagy éhínség okait, s ezeket az ország éghajlati adottságaiban, termelési módszereiben, sőt részben társadalmi viszonyaiban látja meg. Magyarország földje termékeny, de ha rendkívüli tavaszi és nyári szárazság sujtja, akkor nem terem annyit, amennyi a lakosságot valamelyest is elláthatná. Itt jellemzi Szamosközy az ország éghajlati viszonyait, összehasonlítva azokat Olaszországgal és Németországgal. Itáliában is nagy a hőség, mondja, de ott a tenger felől mindig van éltető, nedvességet hozó légáramlás. Magyarországon csak hőség (ardor) van. Németországban pedig nincsenek olyan zord telek: a Rajnán a szőlőket télire nem fedik be, s a Rajna nem fagy be oly mélyen, oly kemény kéreggel, mint a Duna. Látszik, hogy Szamosközy a kies és enyhe éghajlatu Heidelbergben ismerte meg Németország klímáját. De helytelen szerinte a Magyarországon uralkodó termelési mód

és rend is: a magyar földmives csak egy évre termeli gabonáját, nem tárolja következő évekre, s még az új termés betakarítása előtt mindent fölél, vagy eladogat. És egy társadalmi mozzanat is hozzájárul éhínségek felidézéséhez: a nemes a jobbágyot mintegy rabszolgaként tartja, a termést magának foglalja le úgy, hogy 1585-ben is egész falvakat éheztetett így ki földesurak "ingluviése". A fizetetlen zsoldosok, kik megszállva tartják az országot, rabolnak, legelől a magyar és rác hajduk. Erdély segít az éhező magyar népen, s itt Szamosközy leírja Kovachóczyék helyes intézkedéseit: hogy megszábták a méltányos árakat, büntették az árdrágítást. Érdekes, ahogy Szamosközy az inségre következő 1586. évi bőséges termés okozta nagy áresést s a gabonakereskedők kapzsi spekulációja elleni erdélyi kormányzati intézkedéseket jellemzi. Ő gazdaság-erkölcsi szempontból ítéli meg a fejleményeket. A lelketlen árdrágító kufárokat: "propolae, institoresque sordidum genus"-nak nevezi, "qui suas merces pluris, quam rem publicam" (közérdek) "faciunt." És dicséri az erdélyi kormányzatot - vezetői között van Kovachóczy Farkas is, az ő pártfogója - helyes, és a közérdeket szolgáló intézkedéseikért. Mert Szamosközy még azok közé tartozik, kik - mondhatni középkorias gondolkodással - a gazdasági életet a közérdek és keresztény erkölcs alá akarják rendelni, s nem ismerik el a vagyon-szerzés korlátlan szabadságát. Ebben az érdekes fejezetben történetírástörténeti szempontból az a legfontosabb, hogy Szamosközy, mint erre már rámutattam, az életet látja meg és írja le a maga lüktető eleveenségében, keresi összetevő faktorait, s a legszebben fonja egybe, illetőleg bogozza szét e különböző tényezők működését.⁴⁸⁾

Az éghajlat befolyását a hadműveletekre, a történet főtárgyaira, Szamosközy szintúgy jól látja, mint más korabeli történetírók, pl. Istvánffy Miklós. Szamosközy szerint Budát a keresztény csapatok a nagy őszi esőzések miatt nem tudták visszafoglalni 1598. október-novemberében, viszont ugyanez esőzések okozták, hogy Nagyvárad nem jutott ekkor török kézre.

Hogy Szamosközy egyes a hadi események színtereként szereplő várak, városok és környéküknek, egyes hadművelési terepeknek gazdasági viszonyait behatóan ismerteti (pl. Fogarását, XXI., 131-132.), ebben sem áll egyedül: megtette ezt már Forgách Ferenc is. De már csak nála található az olyan kitérés, mint a portai adó rövid története, (XXIX., pp. 116-117.), melyet már említettem.

Gyulafejérvár 1603. évi ostroma Székely Mózes, Bethlen Gábor és tatárjaik által alkalmat ad Szamosközynek arra, hogy történetírásáról, annak feladatairól, módszereiről elméletileg is leszögezze véleményét. Történetírás neki is egyfelől: "res, prout est ingenue scriptione recte detegere," másfelől feltárni az események (res) valódi okait. Ezzel lesz a történetírás előadása teljes, s az utókor előtt hiteles. A történetíró legyen feltétlenül igazságszerető, legyen mentes minden elfogultságtól, pártosságtól vagy személyes érdektől, s kerüljön minden valótlanságot.⁴⁹⁾ Nem Szamosközy írta le elsőnek magyar történetírók között ezeket a kétségtelenül helyes elveket, de abban sem első közöttük, hogy nem tudta ezeket maradéktalanul megvalósítani. Bocskay érdekében ő sem riadt vissza még tények elhallgatásától sem, (Székfü, i. h. 41-54.) mint ahogy Decsy sem Báthory Zsigmond érdekében, vagy utánuk Istvánffy a maga vagy szeretett uralkodói érdekében. (A XIX.-XX. századi magyar történetírás azonban ezért csak Istvánffyt rótt meg. Igaz, hogy Bocskay nagysága megmagyarázza Szamosközy állásfoglalását. (Székfü, i. h.))

Lássuk ezek után Szamosközy módszerét a gyakorlatban. Minő forrásokból dolgozott Szamosközy? Sokszor ismételteti, hogy - kortörténetet írván - vagy személyes tapasztalatait, vagy a leghitelesebb szem- és fültanuk előadását követi. Gyulafejérvár már említett ostromát Bethlenék által 1603-ban - mondja - nem úgy írom le, hogy kigunyoljak valakit (insectandi studio) vagy kényem-kedvem szerint (ex

animi libidine), ahogy a vádaskodó teszi, (conviciatoris est), vagy bizonytalan halomásokból, ami a pletykálkodók szokása, hanem a magam tapasztalataiból.⁵⁰⁾ Szemtanu kedvéért visszautasítja egy Brutus, egy Lewenclau, egy Ulloa értesítéseit, kiket pedig alaposan kiaknáz, helyenként szószerint átír.⁵¹⁾ Hiszen, mondja - ismétlem, kortörténetet írva - mindez nem történt még olyan régen, hogy ne élnek kortársak, kik ezen események részesei, sőt vezérei voltak, s mindez nem merült még annyira feledésbe, sem pedig nem történt oly messze földön, hogy a kortársak nem referálhatnának róla a legpontosabban.⁵²⁾ Ezen legelsődleges források mellett természetesen felhasználta Szamosközy az egykorú kortörténeti irodalmat is, külföldit és belföldit egyaránt.⁵³⁾ És felhasználta, mégpedig nagy mértékben okleveleket és missziliseket - különösen a Pentasok- és Habdomasoknál - hiszen rendelkezésére állott a gazdag gyulafejevári és más hivatalos erdélyi levéltár, de meg maga is gyűjtött mindenütt okleveleket, összeszedte például Báthory Endre katasztrófa után ennek szétszóródott leveleit. (XXVIII., p. 241.) Ez okleveleket sokszor in extenso és szószerint közli, de átstilizálva, mert az erdélyi és magyar kancelláriák "barbársága" sértette humanista purizmusát.⁵⁴⁾ Alaposan kiaknázta az országgyűlési iratokat, s az erdélyi országgyűlésekről adott leírásai, nyilván eze alapján, valóságos országgyűlési diariumok. (XXVIII., pp. 32-46., XXIX., 299-308. stb.) És egy ízben hivatkozik valami erdélyi állami évkönyvezésre, vagy kormányzótanácsi jegyzőkönyvre, melyet szintén látott.⁵⁵⁾

Ezek tehát Szamosközy kortörténetírásának forrásai. Jól megválogatott források után Szamosközy kritikát gyakorolt. Erről Szekfü részletesen szólt, amihez csak a következőket teszem hozzá; Okleveleket eredetiben szeret használni, s előfordult, hogy ítéletét egy dologban függőben hagyja, mert nem sikerült hozzáférnie az arról szóló oklevélhez.⁵⁶⁾

Elbeszélő forrásait a valószínűség szerint, vagy hitelesebbnek látszó szemtanuk, az események részvevőinek adatai alapján bírálja el. Jellemző Bonfini fölötti kritikája, (Kolozsvár keletkezése körül), vagy Ciro Spontone elleni kissé nyers kifakadása.⁵⁷⁾ Máshol, ugyancsak Spontoneval szemben - ezt már említettem - Trausner Lukácsnak, a nagytekéntélyű kolozsvári polgárnak ad igazat, mert: "qui prae ceteris videtur dignitate, plus fidei habeatur," (XXX., p. 52.) noha Spontoneval egyezően referál a dolgokról egy másik, de Trausnernél kisebb tekintélyű szemtanu, Hunyadi Ferenc, Báthory Zsigmond udvari orvosa. Szamosközy nem áll egyedül ezzel a felfogásával, hogy magasabb állású, előkelőbb férfi jobban ismeri a tényeket, mint az alacsonyabban állók. Nem tekintélytiszteletből, vagy legalábbis nem csak tekintélytiszteletből gondolkodott így ő is, más akkori magyar történetírók is, hanem mert az előkelőbb férfiak állásuknál fogva tudhattak meg többet a politikai és hadi fejleményekből.⁵⁸⁾ Decsy János - tudjuk - megtette a nagy lépést, s elvégezte a magyar történetírásban az első forrásanalízist, megállapítva, hogy Bonfini Thuroczyt írta ki. Szamosközy megteszi ugyanezt, ugyancsak Bonfinival és Lewenclauval.⁵⁹⁾

Szamosközy elbeszélő forrásait hiven követi, már említettem, hogy egész Rerum Ungaricuma-egyetlen nem kortörténeti műve - tiszta kompiláció. De miként az oklevelek szövegével is tette, átdolgozta elbeszélő forrásai előadását is, egy-másba szőtte különböző írásművekből, kortörténeti elbeszélésekből vett ismereteit, s mindezt nagy bőbeszédűséggel erősen kiszínezi, úgy hogy némely részlete lényegesen hosszabbra duzzad fel kimutatható mintájánál. Az okleveleket csak átstilizálja, de tartalmukat nem tudja beleolvasztani szövegébe. Tanulságos összehasonlítani végleges szövegét a XXX. kötetben adott feljegyzésekkel és adatgyűjteménnyel, hogy miket hagy ki híranyagából, s mit tesz hozzá az előadás szépsége és érdekessége

kedvéért.⁶⁰⁾ Vannak azonban részletei, melyek arra mutatnak, hogy Szamosközy szó szerint, sőt gondolkodás nélkül írta át forrásait. Látni fogjuk, hogy vallási kérdésben oly ellentétes – hol katolikus, hol protestáns szimpátiákat eláruló – felfogást árul el, hogy itt joggal következtethetünk arra, miszerint az ellentmondások idegen szövegek betűhív átirásából származnak.⁶¹⁾

Okleveleket használni fel a mult felépítéséhez: ezt a módszert nem Szamosközy vezette be a magyar történetírásba, és nem ő az első, aki írásban, elvként leszögezte ezt.⁶²⁾

Műemlékeiből következtetni valamely város alapítási idejére; ezt sem Szamosközy nál olvasom először magyarországi történetekben: Bonfini is tett már erre kísérletet, s Szamosközy éppen ő ellene polemizálva, tehát az ő kezdeményén elindulva, teszi alábbi, igen figyelemreméltó megállapításait, a módszert tehát tőle tanulva.⁶³⁾ Mert nem csupán oklevelekből utasítja vissza Bonfininek, ennek az általa különben sem nagyra becsült történetírónak hipotézisét, sőt módszerét, hanem archeológiai érvekkel is: Kolozsvár alapítását nem lehet a rómaiakra visszavezetni, hiszen struktúrája nem oly régi!

Politikailag Szamosközy, már említettem, tiszta Transsylvanus, annak ellenére, hogy apja még a Tisza-Szamosközéről vándorolt be Erdélybe, s ezt a vidéket ő is szűkebb pátriájának tekintette, a Szamos folyót, mint már szintén említettem, "meus popularis"-ának nevezte.⁶⁴⁾ Ő nem ismert egységes magyar szempontokat, miként Decsy, ő nem lelkesedett az 1593-94-ben a török ellen indított háborúért, melyről a "magyarországiak" oly sokat vártak, s melyért Decsy János oly nemes hévvel szállt sikra. Ámbár Magyarország integritása iránt nem volt érzéketlen, hiszen leírja Báthory Zsigmond kijelentéseit: "desiderio integritatis Hungariae, quam pristino flore restituere omnibus artibus contendebam" (XXVIII. p. 129.) és Karácsony célkitűzésének is Magyarország régi virágzó állapota visszaállítását vallja, mint már fentebb említettem. De, Szamosközy már a tizenöt éves török háború kiábrándító kudarca után, és Báthory Zsigmond hintapolitikája gyászos és véres következményeinek: Erdély szörnnyű pusztulásának hatása alatt irt. A háború által újból felvetett nagy erdélyi (és magyar) sorskérdésben: Nyugat-e vagy Kelet, Szamosközy mint a törökhöz átállt Bocskay histiriografusa, politikailag a török orientáció feltétlen híve volt. Kifejezetten a török hűbéruraságot kívánta vissza, mely a XVI. század második felében oly békés virágzást biztosított Erdélynek. Látnia kellett ugyan a török birodalom gyengülését, hiszen tudja, például, hogy a török a perzsa háborúk miatt nem tudott komoly segítséget nyújtani Székely Mózesnek.⁶⁵⁾ Mégis a török orientáció híve. A töröktől azonban nem szerette, nem úgy mint Hidvégi Mikó Ferenc, kortörténetíró kortársa, ki élt közöttük, s megszerette őket, sőt Szamosközy félt tőlük, uralmukat, gőgjüket megalázónak tartotta, s a félhold alatt nyögő Budavárának sorsa a legnagyobb fájdalommal töltötte el. Mert Szamosközy szívvel-lélekkel, egész kulturájával európai magyar, ki Itáliában (és Németországban) nevelkedett, s kinek törökbarátsága is csak a politikára korlátozódott, noha a magyar népet a "populi orientales" közé sorozza, mégpedig büszke öntudattal.⁶⁶⁾ Történetileg, közjogilag jól látja, hogy Erdély Magyarország tagja, amely Szent István munkájából "Vngariae amplissimo corpori coaluit", s elűzetvén éléről a pogány Gyula, keresztény hitre tért. (Thuróczyt követi ebben.) Így aztán "Transsylvania nostra a divo Stephano condita", szépen felvirágzott. És felemlíti Szamosközy Mihály vajda szégyenletes uralmán keseregve azt is, amit jól tudott megint csak Thuróczyból és Bonfiniből, hogy századokkal ezelőtt a vajda "Vngarico nomini submiserat".⁶⁷⁾ De elérkezett a fatális 600. esztendő – már említettem, hogy Szamosközy hisz a számok misztikus erejében, hatásában az ember sorsára – s Erdély öregedni kezdett (vidit haec infelix nostra aetas consenscere), előbb testvér-

gyilkosságok (Kovachóczyék kivégzésére gondol) pusztítják, majd külső ellenség teríti le, és megromlanak az erkölcsök is.⁶⁸) Ez Szamosközy rövid áttekintése Erdély történetéről. És milyenek látja Magyarországot és Erdély viszonyát az ő korában? E közjogi kérdés felvetésére az 1593-ban megindult török háború adott alkalmat neki. Az erdélyi közvélemény ebben nem volt egységes. A német párt felfogását Szamosközy a következőképpen foglalja össze. Pete Márton, ekkor váradi püspök és Adam Poppel, Rudolf császár és király kiküldöttjei szerint Erdély Magyarország tartománya, mégpedig "individuum quoddam membrum", már 500 év óta. De legújabb fejedelmei vakmerőségéből "a Germanorum imperatore, legitimo suoque adeo rege" elpártolt s önállósult. Ezzel Erdély "a genuino suo corpore Vngariae imperio divortio foederis Turcici ... abscidisset", Magyarország nagy kárára és a császárnak, Magyarország királyának fájdalmára.⁶⁹) Midőn Báthory Zsigmond és Bocskay megkötik az egyezményt Rudolf kiküldöttjeivel (1598. április), akkor ezek – mondja Szamosközy már a maga véleményeként – a császár nevében tettek esküt az egyezményre, a "vinculum fidei, quo Caesar regno Vngariae esset obligatus" alapján.⁷⁰) A beszédben pedig, melyben e lépését az erdélyi országgyűlésnek bejelenti, Báthory Zsigmond azzal okolja azt meg, hogy hálával tartozik az imperatornak, "tamquam regi Vngariae et ipsi regno Vngariae", hiszen őt ugyan az erdélyiek választották meg, de a "clementia Romanorum Imperatoris et coronae Vngariae" erősítette meg fejedelemségében. Ezt a háláját akarta Erdély átadásával kifejezni "Imperatoris Romano et coronae Vngariae", ... mert ő hálás lélekkel viseltetik "in coronam Vngariae et Regem eius, Imperatorem Rudolphum".⁷¹) Egy későbbi levele szerint aláhelyezi Erdélyt "sub imperio suae Maiestatis Caesareae et coronae Hungariae, unde avulsae erant".⁷²)

Egyébként Szamosközy nem igen foglalkozik közjogi kérdésekkel. Nem tulajdonképpen történeti előadásában, hanem csak adatgyűjtésében fejt ki igen érdekes vallo-mását arról, milyennek szerette volna Erdély alkotmányát látni. "Jó és salutaris gondolatnak" látta Kovachóczyék és Kendyék alkotmány-reformját, melyért ezek életükkel fizettek. Ez Erdélyt önállónak tervezte, de török főhatóság alatt. Az alkotmány ne legyen monarchia, "avagy singularis principatus, hanem aristocratia, mint Velencében vagyon. Az 12 tanács lött volna az fejedelem, és azután száz ember. Ezeknek akarata és tanácsa szerint gubernáltatott volna az ország dolga. A töröknek mindenképpen kedvit keresték volna, ő maga Kendy Sándor akart Konstantinápolyba menni." Báthory Zsigmondnak meg azt izente Kendy, "hadd gubernáljuk Mű ez országot", Zsigmond pedig legyen majd lengyel király. De ők "respublicát akartak szervezni ez országban".⁷³) Ennek a Kendy-féle tervnek a megvalósítását azonban Bocskay és Kornis Gáspár megakadályozták azzal, hogy Báthory Zsigmondot visszahívták, amire megtörtént a Kendy-párt fejeinek kivégzése. És Szamosközy megbékélt a monarchikus államformával, azt Isten-akarta berendezkedésnek elismerte, s alkalmasnak látta azon magas kulturcélok megvalósítására, melyeket ő az állam elé tűzött. Szerinte a fejedelmeket Isten adja az országoknak ... "és pedig nem más okért", mint hogy "aequitate, innocentia et clementia cuncta moderentur", a magánosok igazságtalanságainak ellentálljanak (privatis injuriis resistant), s ügyeljenek, "ne quid detrimenti respublica accipiat".⁷⁴)

A városok célja: "finis unus omni civitati propositus esse debeat: primum salus publica, deinde privata", s az erdélyi városoknak is arra kellett volna törekedniük, hogy erős várfalak építésével megvédjék polgáraikat a háború viszontagságaitól. Igen helyesen állapítja meg, hogy a tatárjáráskor is a várak hiánya okozta az ország katasztrófáját. De meg – s minket itt ez érdekel – a jól megerősített és becsületes törvényekkel megszilárdított városokból, sőt államokból is – mondja – csakis szép dolgok, becsületes emberek kerülhetnek ki. Csak a városban terem meg a civilizáció,

csak a városi élet teszi lehetővé az ember lelki, szellemi, sőt testi kifejlesztését. Humanista célkitűzés! A városokban az ifjak jelleme, lelkülete (indoles) szép, az öregek bölcsék, a tudományok (liberae artes) műveltetnek, finom kézművesség (opificia politissima) gyakoroltatik. Az emberek testi "elegantiája", s általában minden, ami nemes és szép, a városokban fejlődik ki. Ezzel szemben a falvakban a tiszta barbárság burjánzik, szennyesek az erkölcsök, gyávaság, butaság, formátlan testek és minden, ami paraszti és rusticus = műveletlen uralkodik. A városok legszebb ékesége a szép épületek, magas tornyok, erős bástyák, igazságos törvények, s az abból következő erkölcsi tisztesség (cum justis legibus atque exinde manante honestate morum coniuncta). A városok ilyenén szépségéből következik a város jóléte: az erős fallal körülvett város feltartóztatja az ellenség betörését. Szamosközy e fejtegetéseiben erősen érezhető, hogy véleményét itáliai (és németországi) élményeinek egész lényére, műveltségére, életnézeteire döntő hatása alatt alkotta meg.

A városi kormányzásnak, de egyben az államnak is, célja s feladata: maguk dolgát jól kormányozni, mindenről bőszégesen gondoskodni, ami a jó élethez szükséges, a közjót s a magánosok érdekeit megvédeni, az ellenséges betöréseket visszaverni, zsarnok fejedelemnek, amilyen sok van, erős falakat szembehelyezni. Ez a város boldogsága, s erre kellett volna az erdélyi városoknak is törekedniük. Hiszen ezek erre a civilizatorius munkára kapták privilégiumaikat a magyar királyoktól, s mégis mindezt elmulasztották. Különösen Tordát ostromozza Szamosközy, melynek vezetőit, úgy látszik, eleve figyelmeztette arra, hogy a környéken levő hatalmas római romokból erős városfalat építsenek a városnak. Ezen aztán nem tudott volna áttörni a hajdu, rác, vallón. De te igazi Torenburg voltál, ahogy a németek neveznek.

Szamosközy e nagyérdéki fejtegetéseit egy már többször idéztem szenvedélyes kirohanásban szögezte le, mely elfoglalja a VII. Hebdomas II. könyvének nagyobbik felét.⁷⁵⁾ Ami e "diverticulum" hangját illeti, az nem forradalmibb, sem nem élesebb, mint Heltai vagy Benczedy Székely vádjai és Forgách Ferenc ítélkezései császárokról, királyokról, fejedelmekről, nagy urakról, hogy Szerémi vádaskodásait ne is említsem. De még a császárhű Istvánffy Miklós sem ír sokkal enyhébb hangon a keresztény hadvezérek önzéséről, tehetetlenségéről. Hiszen Szamosközy sem csak a fejedelmek és nagy urak ellen kelt ki, hanem talán még kiméletlenebbül a "cives inciviles", a polgáriasulatlan polgárok ellen. Mert igaz ugyan, hogy máshol is keményen kikel Szamosközy a gonosz indulatu, s a nép pusztulásával nem törődő, sőt bosszúból azt okozó fejedelmek (Rudolf vagy Báthory Zsigmond) ellen⁷⁶⁾, de Bocskayt, az ő fejedelmét, feltétlenül védelmezi, szintugy Mária Krisztiánáról is mindig a legszebben nyilatkozik, de még Miksa királyt is kiméli, sőt egy ideig magát Rudolfot is.⁷⁷⁾

A kor leghatalmasabb megmozgatóját: a vallási kérdést Szamosközy nem hagyhatja figyelmen kívül. De teljes értetlenséggel szemléli az amiatt dúló háborúságot, még az elméleti vitákat is. Ebben régimódi humanista, Pádva türelmes szellemének neveltje. Kálvinistának tartják, mint már említettem, bizonyára a pápaság elleni kirohanása miatt, mely passzusa vitte Prayt is arra a feltevésre, hogy Szamosközy "heterodoxus" volt.⁷⁸⁾ Mégis úgy vélem, ez nem oly egészen bizonyos. Művében vannak a pápaság és a katolicizmus iránt oly határozott tiszteletet tanúsító kijelentések, amilyenek "heterodoxus"-tól legalábbis igen meglepőek.⁷⁹⁾ A kolozsvári nagytemplom, ez a gyönyörű "basilica ad summam elegantiam et magnificentiam a priscis Vngarorum regibus aedificata, nescio qua praescriptione nuperrimorum principum a dogmate Romanorum pontificum desciscientium innovatae religionis sectatoribus attributa erat, totoque XXX, amplius annos eius possessione sibi vindicata usi fuerant. Nunc postremum, quando fati quaedam importunitas non solum rebus publicis conversionem, sed et religionibus mutationem intentare videtur, ea secta a Romana consen-

sione iam pridem damnata loco dimota est, pristinoque cultui sanctitas delubri vindicata, ubi ritus sacrorum a maioribus usurpatus, sacraeque ceremoniae ab animis urbanorum abhorrentes rite instaurarentur. (XXIX., p. 313.) Másfelől: Trausner Lukács, hogy elkerülje a halálbüntetést, "pontificiis superstitionibus animam devovit." (XXIX., pp. 297-298.)

Pár napon belül ilyen hangulat- és állásfoglalás-változtatás! Mire véljük ezt? Valószínű, hogy miként feltételezték, e katolikus szimpátiákat tanúsító passzusokat Szamosközy egyszerűen átirta katolikus íróból.⁸⁰⁾ De miért nem hagyta ki, vagy dolgozta át ezeket az értékeléseket az a Szamosközy, ki még okleveleket is átdolgoz, s minden elbeszélő forrását is átszilizálja, előadását újjáépíti? Ugy vélem: ha kálvinista volt is, nem volt oly határozottan ellensége a katolicizmusnak, mint protestáns kortársai. Mert Szamosközy – ez kétségtelen – vallásilag meglehetősen differens. Erdélyben ekkor – írja 1603-ban – a tulságosan nagyszámu felekezetek hivei halálos ellenséggekként egymásra törtek, éspedig pusztá vélekedések és hiábavaló, haszontalan elmélkedések felett. A folytonos viták semmi eredményre sem vezetnek: az ellenfelet meg nem győzik, csak újabb vitákra, sőt harcokra vezetnek. (XXIX., p. 99. L. még: XXIX., 212.) Ő a korabeli felekezetek közül egynek sem áll ki védelmére, egyiknek egyedül igaz voltáról sincsen tehát meggyőződve, hanem inkább a "vera pietast" szeretné látni az emberekben. Ő abban látja ez ádáz ellentétek végső "okát", hogy nincsen olyan "profana mens", melyet át ne hatna az Istenségről (Deorum!!) alkotott valamely meggyőződés, hit. Ehhez aztán teljes erejükből (mordicus) a végső-kig ragaszkodik, azt védelmezi, nehogy úgy lássák, hogy téved. A többi "opiniot" elveti, mintha nem ismerné, nehogy úgy lássék, mintha nem ismerné őket, a harcot pedig nem hagyja abba, nehogy be kelljen ismernie vereségét. (XXIX., 100.) Szamosközy tehát tudós hiúságára, emberi rövidlátásra és konokságra, vagyis lelki, jellembeli okokra vezeti vissza e vallási ellentétek és viták indítékait.

Nemzetileg már nem ilyen elfogulatlan és szenvedélymentes. Oka mindenesetre volt rá, hogy a rácot, székeleyt, románt és főképp a hajdut gyűlölje, a vallónt és németet se szeresse.⁸¹⁾ Az Erdélyt is sujtott szörnyű rablások, pusztítások e nemzetiségéhez, népekhez tartozó katonák műve volt Szamosközy korában. Különösen a hajdukat gyűlöli, hiszen egyetlen Erdélyben élő fitesztvérét is rác hajduk ölték meg. Ugyannyira, hogy általában a "magyarországiak (Vngariani)" – magyarok és nemzetiségiek – iránt is csak keserű érzéseket tud táplálni. Részletesen jellemzi a székelységet. Eredetüket Bonfinival vitatkozva nem a hunoktól, hanem a magyaroktól vezeti le, ismerteti társadalmi és jogi-közigazgatási szervezetüket, népi erkölcsüket, és igen nagy ellenszenvvel ír róluk.⁸²⁾ Az asszimiláció nagy magyar sorsproblémáját – mint a XI.-XII. század óta annyi magyar történetíró – Szamosközy is érinti: Kis Farkas, natione Thrax, sed habitu, lingua, ususque militandi ita Ungaro assimilis, ut poene Ungarus haberetur. (XXIX., p. 73.)

Erre a tulzó, gyűlölködő ítéletre Szamosközyt nemcsak nemzeti elfogultság vezette, hanem inkább nagy kultúra-szeretete, az Itáliában és Németországban megismert művelt városi életformák utáni fentebb érintett nosztalgiája.⁸³⁾ Mert hiszen a műveltség hiányát a magyaroknál, sőt magyar uraknál is megállapítja és megrójjal Kovachóczy Farkas, Kendy Sándor és Sombory László műveltségét dicsérve jegyzi meg, hogy ez a magyar uraknak ritka ékessége. (XXI., 215.) Így vélekedett Decsy is, de Szamosközy itt is keserűbb amannál.

És végtelenül fáj neki a magyar táj elvadulása a török végeken, a lakosság kipusztulása e területeken, s hogy ott egykor lakott helyek, szép templomok romjaiban ma vadállatok tanyáznak.⁸⁴⁾

Élettartás eszménye az "elegantior cultus et vitae splendor", mentesen minden "barbaries"-től és "servitus"-tól, melyet a "homo liber" tud magának kialakítani az

ő "iura, privilegia, immunitates et libertates"-ei birtokában. (XXIX., p. 310.) Azonban emellett a legnagyobb részvétellel van a szegény nép iránt, és a jobbágyság emberhez méltatlan sorban tartásáért erősen ostromozza a felső rétegeket, e művelt életet biztosító privilegiumok és jogok birtokosait, anélkül azonban, hogy a magyar társadalom rétegződését megváltoztatni-valónak vélné.

A székelyekkel foglalkozva ki kell térnie társadalmi kérdésekre is, ahogy az 1585. évi éhínség leírásánál is tette, mikor ennek okait kutatta. A székely azért gyűlöli a magyart – illetőleg a magyar nemest, elsősorban a Báthoryakat –, mert az jobbágysorba süllyesztette a magyar székelységet, s jobbágyságot valószínűleg rabszolgákként tartja. Ezért akarja a székely legyilkolni a magyar nemességet, mert csak így gondolja visszaszerezhetni és véglegesen biztosíthatni szabadságát.⁸⁵⁾ Ennek ellenére Szamosközy mégis a nemesség pártján áll, mert a székelyek kegyetlenkedései elnyomók ellen szintén kihívták ellenérzését, és a székely gyűlöletét a magyar nemességre iránt abból az általános emberi gyöngeségből vezeti le, hogy az alacsonyabb sorsú és állapotú emberek a fölöttük állók erényeit és hasznát mindig rossz szemmel nézik.⁸⁶⁾

Már említettem az 1585. évi éhínség leírását tárgyalva, hogy Szamosközy erősen elítéli a szigorúságot és önzést, ahogy a korabeli magyar nemesség jobbágyaival bánik, s azokat kihasználja. Kitűnő érzékével gazdasági jelenségek iránt, többször rámutat e bánásmódból adódó gazdasági hátrányokra is.⁸⁷⁾

Szamosközy tiszteli az előkelő származást, s lenézi az alacsony sorból magukat felküzdötteket, s ha ilyenek hibáira kell rámutatnia, szívesen hangsúlyozza ki alacsony származásukat.⁸⁸⁾ Nem áll egyedül korában azon felfogásával, hogy a szerény származás lelki és jellembeli alacsonyságot is jelent, és találhatók nála a "tömeget" és "csöcseléket" megbélyegző megjegyzések is.⁸⁹⁾ Szamosközy tiszteli az uri rendeket, ha politikájukat és bűneiket, műveletlenségüket kifogásolja is. Ő maga erősen öntudatos nemesember. Mélységes fájdalommal állapítja meg a brassói csata után (1603. július 17.) az erdélyi nemesség katasztrofális vérvesztéseit Báthory Zsigmond kivégzései óta: "Transsylvania omni pene nobilitate, omni militia exhausta. Majorum gentium procures Sigismundi crudelis laniena exstirpavit." (Tudjuk, Szamosközy pártfogói is a kivégzettek között voltak.) "Medioximos idem (Báthory) in bellorum clades ingurgitavit. Minorum gentium patricios, qui tot funeribus supererant, Mosianum bellum, ex iisdem fontibus manans abolevit."⁹⁰⁾

Társadalmi kérdésekkel, a társadalom szerkezetével Szamosközy egyébként nem foglalkozik, azon változtatni-valót nem talál, mint már szintén említettem. Aki pedig nincsen megelégedve nemszabad (jobbági) sorsával, az igyekezzék a szabadságot a haza (respublica) érdekében véghezvitt kiváló tettekkel kiérdemelni, s nem erőszakos, forradalmi uton elragadni akarni, ahogy a székelyek tették, mert ez felháborítás, és a haza romlását vonja maga után.⁹¹⁾

Ha Szamosközy emberi és iróniaiességének legkiemelkedőbb vonását keressük, azt nagy kulturaszeretetében kell megtalálnunk. Innen van, hogy a történetet sokszor kihangsúlyozottan a kultúra, a szellemi műveltség szempontjaiból itéli meg, bár általában legfőbb értékelési szempontja a nagy tömegek, a "legnagyobb szám" jóléte.⁹²⁾

Már többször rámutattam, mily döntő hatással voltak Szamosközyre itáliai (és németországi) tartózkodása, tanulmányai. Szenved Erdély civilizálatlansága miatt, s a székelyekről írva egyszer tollára csúszik a feltűnő kérdés: miért is telepedtek a székelyek a világnak erre a minden emberi kultúrától mentes tájékára? Pedig Szamosközy, tudjuk, őszintén szerette hazáját.⁹³⁾

Szeretete és nagy érzéke a képzőművészet iránt, archeológiai, filológiai, filozófiai és történeti képzettsége⁹⁴⁾ mellett ki kell emelnem hatalmas érzékét a természetudományok iránt, melyet nagy természetszeretetére és reális gondolkodására,

erős megfigyelőképességére vezetek vissza. Az, hogy a korában dúló vallási ellentéteket Euclides párhuzamos vonalaihoz hasonlítja, melyek sohasem fognak találkozni, már maga is az "egzakt" tudományok iránti érdeklődést és azokban való bizonyos jártasságot tanúsít Szamosközyben. De ez csak hasonlatképpen odavetett megjegyzés.⁹⁵⁾ Azonban Szamosközy oly bámulatos pontossággal figyel meg és írja le az erdélyi folyókat⁹⁶⁾, oly szabatos megfigyelésre valló aprólékossággal írja le a két nagy mezőgazdasági pusztító: a cserebogár és a kolombácsi légy alakját, életmódját és kártételeit, hogy ez természettudományos érzéken felül egyenest természetrajzi tanulmányokra is mutathat: nagy sokoldalúságra a Szamosközy (s többi akkori történetírónk) műveltségén uralkodó humanisztikus (filológiai, filozófiai, történeti, jogi) képzettség mellett. Istvánffyánál is látni fogjuk majd, különbs természeteti tünemények (meteorok, Szent Elmo tüze stb.) leírásában ugyanezt a szabatos természet-megfigyelést és meghatározást. Természeti tünemények, kuriózumok, rendellenességek (időjárási katasztrófák) is erősen foglalkoztatták Szamosközyt, ki nem mentes különben kora babonáságától sem. Hisz a számok misztikus erejében – ezt már ismételtén láttuk. – Hogy az alchymiát annyira lebecsüli – Báthory Zsigmondot dicséri, amiért ez "abstinuit alchymia", ... ami "vanissimi cuiusque impostoris ludibrium" (XXVIII., p. 226.) –, azt bizonyára az e címen véghezvitt csalások és kuruzslások miatt tette. Tudjuk, az újabb kutatások kiderítették, hogy a XVI. -XVII. században (és korábban is) az alchymia már nem megvetendő tudományos kémiai ismereteket, módszereket, eredményeket is elért, s hogy az ún. "aranycsinálás" anyagok átalakítása, nem tartozik a lehetetlenségek és szélahamosságok közé. Szamosközy ócsárolja az alchymistákat, nem ismerve fel a különbséget csalók, üzletelők és komoly törekvésű kémikusok közt, de buzgón hisz az előjelekben és jóslatokban. Történetekben gyakran találkozunk a legkülönbözőbb "prodigiumok" leírásával, úgyhogy ő szerinte az ilyesmit az eseményeket nemcsak bejelentik, hanem azoknak egyenest előzményeit képezik, melyekből azok szükségképpen következnek. A nagyszebeni csatát, s vele Báthory Endre katasztrófáját maga Isten jelentette be.⁹⁷⁾ 1599. június 10-én szörnyű orkán söpri végig Erdélyt, amit rossz előjelnek magyaráztak, s a következmények ezt igazolták is.⁹⁸⁾ Akkor is óriási forgószél pusztítja Kolozsvárt, mikor az Székely Mózesnek megadta magát: "putares omnes Democriti atomos sedibus suis ejectas regnoque pulsas ... furenti ac volatica confusione in antiquum Chaos dissipatas esse ac iterum in nova corpora coalescere, novosque rursus mundos condere meditari." Ez rossz előjel, s a következő szerencsétlen események ezt az előjelet is igazolták: "fidem fecerunt, uti vix unquam fallit prodigia eventus". – A krakkai csillagjósokat Szamosközy ugyan elítéli, mert ezek üzletszerűen, minden alap nélkül küldik szét az egész világba jóslataikat (XXVIII., p. 101.), s az is lehet guny, amit a Mihály vajda által Mária Krisztierna főhercegnőnek küldött kétfeju borjúról ír (Szekfü, i. h. 66-67.), de viszont azt is láttuk már, hogy a székelyek jóstehetsége, egyes jóslataik beteljesedése minő hatással volt Szamosközy történetfilozófiájának kialakítására.

Szamosközy előadása mindig igen élénk, meglevenítő, ő velemegy az eseményekkel, és érzelmes, szenvedélyes, többnyire keserű, olykor gunyos megjegyzésekkel, bölcselgetésekkel kíséri azokat.

Fő kompozíciós elve az időrendi, mint akár Forgáché, akár Decsyé, akár Istvánffyé, hogy csak a legközelebbieket, és azok közül is a legnagyobbakat említsem a magyar történetírókból. Szerkesztése meglehetősen laza, tulságosan sok "diverticulum"-ot ékel előadásába, – a két legérdekesebb a székelyekről szóló, s a várak hiányát felpanaszló – és sokszor bonyolódik adomaszerű epizódok elbeszélésébe, vagy olyan jelentéktelen részletecskébe, hogy maga is érzi azok fölösleges, az előadás menetét zavaró voltát.⁹⁹⁾ De meg a legkülönbözőbb forrásokból meritett hiranyagot:

hosszabb-rövidebb előadásokat sokszor gondolkodás nélkül szövi egybe, anélkül, hogy tartalmukat, felfogásukat kiegyenlitené, a maga igazi meggyőződéséhez, felfogásához hozzáigazítaná. Innen van sok hangulatváltozása, ellentétes meggyőződésű ítélkezése különösen vallási téren, mely Szamosközy-nél sokszor meglepi az olvasót. 100) Mert, ismétlem, a szerkesztés nem erős oldala Szamosközynek, és némely részlete, pl. a *Rerum Ungaricarum* utolsó könyve, mint már említettem, nem egyéb össze nem függő hírek egymás mellé sorozásánál, szinte a középkori annalsztika módjára. Amellett Szamosközy igen bőbeszédű író, mindent rendkívül körülményesen, jelzőkkel, szinonimákkal körülírva ad elő, eseményeket, jellemzéseket, képzelt beszédeket, de különösen saját véleményeit, moralizáló filozofálgatásait, végnélküli lélekelemzéseit, mint erre már rámutattam.

Latinsága gördülékeny cicerói humanista-latinság, igen könnyen érthető, előadása világos, áttekinthető.

Szamosközynek igen nagy hatása volt a XVII. századi erdélyi történetírássra, s ha Forgách és Decsy *Commentarii*-jei Istvánffy *Historiájába* szöve, úgy Szamosközy könyvei még sokkal teljesebben Bethlen Farkas *Historiájába* olvasztva váltak a magyar olvasóközönség közkincsévé. 101)

Kiadások: Szamosközy munkáit – tudjuk – a XVII. és XVIII. században nem nyomtatták ki. A XVIII. században elsőnek Benkő József ismertette, majd a XIX. -ben Kazinczy Gábor, Toldy Ferenc és Szilágyi Sándor buzgólkodtak szétszórt könyvei felkutatásán és hozzáférhetővé tételén. Egyetlen kiadása Szilágyi Sándortól a *Mon. Hung. Hist.* II. oszt., XXI., XXVIII., XXIX. és XXX. köteteiben (függelékekkel). Alapvető feldolgozása Szilágyi bevezetései a XXI., XXVIII. és XXX. kötetekhez, valamint Szekfű sokszor idézett disszertációjában. Régebbi jellemzése Károlyi Árpádtól: Szamosközy István történeti maradványai. Bpesti Szemle, 1878. 264-köv. Legújabb: Craciun J., *Cronicarul Szamosközy*. Kolozsvár, 1928. Költeményeivel Hegedűs István foglalkozott: Szamosközy költői maradványai. (Századok, 1904. 344-350.)

Jegyzet:

- 1) Frankl, Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 253.
- 2) *Mon. Hung. Hist.* II. oszt. XXVIII. k. p. IV. 1. jegyz. p. V.
- 3) L.: Szekfű, *Adatok Sz. kritikájához*. 1904. 59. 2. jegyz.
- 4) Szekfű, i. h. 59.
- 5) Szekfű, i. h. 55.
- 6) MHH., II., XXI. Szamosközy művei. I. 20.
- 7) M. H. H., II., XXI. köt., p. 214., 1.: u. o. p. VIII.
- 8) L. levelét Huet (Stüveg) Alberthez 1605. január 16-ról. (MHH., II., XXX. köt. pp. XVII. -XVIII.)
- 9) L.: MHH., II., XXX. pp. XVII. -XVIII. jegyzetek.
- 10) L.: u. o., p. 361-363.

- 11) M. H. H., II., XXI. köt. pp. VIII. -IX.
- 12) Kiadta Kemény József gróf és Kovács István: Erdélyország történeti tára. II. köt., p. 124.
- 13) Egyik költeményéhez egy idegen kéz hozzáírta, hogy meghalt 1612. március 29-én. L.: Bagyary Simon, A magyar művelődés a XVI. -XVIII. században. Szamosközy... alapján. Esztergom, 1907. p. 14.
- 14) L.: M. H. H., II., XXI. köt. p. XXIII.
- 15) Szekfü, i. h. 73.
- 16) M. H. H., II. oszt., tom. XXX., pp. VIII. -IX. Kazinczy előtt használták már, mint láttuk, XVIII. századi és XIX. századi tudósok is e kéziratokat, mégis Szamosközy személyét Kazinczy Gábor határozta meg elsőnek, ki művét kiadni is készült. (M. H. H., II., tom. XXX., pp. VIII. -IX.)
- 17) L.: Szilágyi bevezetését, i. h., pp. X. -XII.
- 18) Idézi Szilágyi, i. h. XXI., p. XI.
- 19) L.: Szekfü, i. h. 3. - Toppeltinus Laurentius Origines et occasus Transsylvanorum. Lyon, 1667. (R. M. K. III. 2391., pp. 25, 30, 34, 36, 53, 54. - Szilágyi S. bevezetései Szamosközy kiadásában, M. H. H., II., XXX. p. 405. - L. még: Századok, 1879.)
- 20) I. h. XXI. és XXX. kötetek bevezetéseiben. Enyedi Pál állítólagos éneke és más töredékek: Gr. Mikó Imre: Erdélyi Tört. adatok. I. köt., 197-217. és Hidvégi Mikó Ferenc históriájának függeléke, M. H. H., II., VII., pp. 344-350. L. még: Századok, 1879. - Egyes költeményeit Hegedűs István adta ki: Sz. költői maradványai, Századok, 1904. pp. 344-350.
- 21) Korhatározó adatok, XXI. köt., pp. 97, 114. (V. ö. Erdélyi országgyűlési emlékek, IV. 79. és 81.), XXI., 157, 140, 185, 190, 227. Az egészhez l.: Szekfü, i. h. 39. l.
- 22) L. ehhez: Szekfü, i. h. 41-54. kül. 49-51.
- 23) XXVIII. köt., pp. 374-382.
- 24) L.: XXVIII. köt., p. 168. és 322-323. - L.: Szekfü, i. h. 40.
- 25) XXIX. köt., pp. 257-269.
- 26) L.: Szekfü 40., és XXIX. pp. 82 és 236., hol Bocskayról mint éppen uralkodó Princersről emlékezik meg.
- 27) Előmunkálatai közt az 1599-1603-ig terjedő évek erdélyi eseményeit így tagolja: "Első romlása Erdélynek". "Mihály vajda pusztítása 1599. a Barcaságban" és így tovább, a 2., 3., végül "8. romlás". (XXX. köt., pp. 101-103.)
- 28) L.: XXX. köt., p. XVIII. Egyetlen fivéremet a rác hajduk ölték meg. "Nec tam me privatus dolor afficit, quam publica totius provinciae calamitas et vastitas, horum potissimum crudelitate miseris populis illata. Scripta mea si iam eorum apud magnificentiam tuam satietas est, cuperem ad me remitti... Satis materiae ad scribendum, ut video, suppeditat stultorum regum et populorum aestus. Interea, quidquid delirant reges plectuntur Achivi."
- 29) XXIX., p. 269.

- 30) Hogy a hajdukat is jellemezte volna, azt csak Bethlen Farkas megfelelő fejezete alapján feltételezik, ki Szamosközyt kiírta. (L.: Szekfü, i. h. 63.)
- 31) XXI. köt., pp. 221-227., és az ezt követő pestis leírása, u. o. pp. 227-229.
- 32) L. pl. Kolozsvár története a római kortól kezdve (XXIX., 79-84), vagy Erdély sorsának pár sorban való áttekintése Szent Istvántól saját koráig. (XXVIII., 373-374.)
- 33) Antequam mali caput attingamus, principia quaedam et causas, malorum incitantes paucis expediemus. XXIX., p. 4.
- 34) Igy Báthory Zsigmond: "Nemo magis, quam ipse, si modo ipse, novit", hogy miért hagyta el Erdélyt. XXVIII., p. 50.
- 35) I. h., l. még XXVIII., 101. vagy XXIX., 285. és XXX. 68., XXI., 201., vagy XXVIII., 197., vagy u. o., 68., 150. – Érdemes lenne kikutatni, hogy mennyiben befolyásolta itt is Szamosközyt a korabeli olasz államelméleti és politikai irodalom. Pl. Giovanni Botero (1540-1617) Della ragione di stato, először 1589-ben megjelent munkájában fellelhetők a Szamosközyéhez hasonló gondolatok. (L.: Meinecke, Gesch. d. Idee d. Staatsräson., p. 85.)
- 36) Haec et talia... ex necessitate provenire, atque etiam ante quam contingerent, certa atque fatalia fuisse, nec nisi ex immutabili continuatione ordinis sempiterni explicari atque in actum produci. Nam ego quidem ita sentio, sicut ea, quae prae-terierunt, minime amplius sunt mutationi obnoxia, facta enim infecta fieri non possunt, ita ea, quae ventura sunt, fatali rerum lege independent, atque aguntur, ex connexioneque causarum, et naturali rerum circuitu conficiuntur. Quae si casu fortuitoque evenirent, sane natura quae dicitur et est, non esset natura, non ageret Deus ipse ordine, sed promiscue, omnisque futuri providentia caeca esset et inanis. XXIX. 232-233.
- 37) XXVIII., pp. 228. és 351.
- 38) XXIX., 232.
- 39) Nincsenek olyan előrelátó "consiliák", és semmit sem lehet oly bölcsen kigondolni, hogy azt a "fatorum vis ineluctabilis" a maga belátása (arbitrio) szerint meg ne tudná változtatni. (XXIX., p. 199.) – "Certa et fatalia" minden, s ami történik, "fatali rerum lege aguntur". (XXIX., 232-233.) – "Inevitabilis fatorum vis res humanas gubernat" (XXIX., 166.), mert mindezt Isten akarta így, és fatalisok bizonyos évkörök, melyeket az isteni gondviselés ilyenekké foglalt össze. (XXIX., 166.) És Szamosközy hisz a számok misztikus befolyásában a természeti dolgokra, s következésképp az emberek sorsára. Nam sicut anni noveni, et septeni, aut singulares aut coniuncti, quos gradarios vocant, certis temporum intervallis grandi semper periculo vitam humanam afficere debilitat que putantur: ita denarius qui novenario contiguus est, easdem vires ob propinquitatem numeri concipere, proclive ad fidem videri potest, ex quibus pestis certis subinde, circuitibus suboritur. (XXI., p. 181.) Szamosközy nem említi, hogy a számmisztikában minő külföldi mestereket követett. Révay Péter, látni fogjuk, egyenest Jean Bodin-re hivatkozik mint mintájára e tanokban.
- 40) A fortunára l.: XXI., p. 43., 13., 160., 169., XXVIII., 3., 4., 148., XXIX., 158., 165: malo quodam fato et genio (214., 215.). Non omnia in fortunae arbitrio sunt, in multis rebus ipsi... malorum causa sumus (XXI. 160.) – Nam fortuna, quae

rerum mutatione mirabiliter gaudet, cum hactenus passim fortunam hominum mutaverit, nunc longe perniciosore malo animos variare ... constituit. (XXI., 106.) Fortune ... in mortalium actis maximam partem suo quodam jure sibi vindicat. (XXIX., 39.) – Székely Mózsos "desertus non solum a fortuna, sed etiam a Deo". (XXIX., 238.)

- 41) (XXI., 138.) Quis Deus! – tette ezt (XXI., 183.); – Nec superum, nec deorum infernalium scelerum ultorum. (XXI., 184.) Amicum illi (Mihály vajda) numen, contra Transsylvanos infestum. (XXVIII., 295.) A kolozsvári csőcselék megrohanja és kirabolja a jezsuita kolostort, "incertumque quo malo urbis genio, quave inclementia fati percita". (XXIX., 96.)
- 42) Erdély génusza és fatuma, mely tettekre ingerli az embert. (XXIX., p. 165.)
- 43) L.: XXI., 144., XVIII., 109-110., 111-112., 263. stb.
- 44) XXIX., 243. L. még Székfü, i. m., 10. János Zsigmond jellemzése.
- 45) "Pro Dei nomine, proque ss. religione, pro patria and pristinum statum asserenda bellum. (XXI., p. 99.) L. még Besztercét, hol szerepet játszott Jacobinus, a történetíró is. (XXIX., p. 140.)
- 46) Már idéztem Huet Alberthez írt levelét. L. még, variálva: XXIX., 285.
- 47) Földrajzi tényezők befolyására érdekes hely a következő: Békés Gáspár hadjáratának kedvez a Szamos folyó. Szamosközzy nagy természetszeretete valósággal meg eleveníti, cselekvő személyekké teszi a természet erőit: a Szamos, mondja, ha a partmenti lakosok nem szorítják folytonos gáthuzásokkal medrébe, elmossa az utakat és a vetést is. Most, Békés átvonulásakor, medrében maradt. (XXI., 148.)
- 48) L.: XXI., pp. 221-227. – L. még: XXIX., pp. 67-68. az 1603. évi éhínségről, mely a háború következménye. – Bár a Rerum Ungaricum-ot Szamosközzy legnagyobb mértékben átírta más íróktól (l.: Székfü, i. h., 4-18.), mégis ezt a fejezetet az ő, s nem itteni forrása, Brutus művének tartjuk. A felelősséget legalábbis elvállalta érte azzal, hogy átírta, s így ez az ő véleményének is tükrö.
- 49) Quid ... magis in scribende requiritur, quam veri dicendi sincera fides, falsique vitandi studium. Mert hiszen nem látom be, mondja, "cur ne magis odium ad incessendum rapiat, unde mihi nullum emolumentum, aut studium partis, quod peraeque officit, aut adulatio, quod suspicione falsi impingit, quam amor veri scribendi, cuius causas, aut odio, aut amore partium corrumpere, sane mihi religio fuerit facere. Quocirca nisi rerum causas vere deprompsere, aut si eas dissimulatione pressere, iam rerum gestarum series trunca erit, et narratio ad omnem posteritatem dubia. (Hebdom. V. L. II., i. h. XXIX., p. 37.)
- 50) L.: XXIX., 37., vagy Beszterce esetében, XXIX., 113., vagy 324.
- 51) Nos ex oculorum nostrorum fide omni remoto affectu id quod res est, testamur. (XXVIII., p. 305.) Kerecsényi Lászlónak, Gyula parancsnokának haláláról: "Alphonsus Ulloa, ... Joan. Lewenclavius ... J. M. Brutus ... előadásával szemben, plus ad fidem pondus habet, quod Petrus Deveczerius ... ex oculorum suorum testimonio asseruit. XXI., p. 47., ugyanígy Ciro Spontoneval szemben Trausner Lukács szemtanúságát fogadja el. (XXX., p. 52.)
- 52) "Neque vero haec obscuritas ita dubitatione involvit, ut superstitem adhuc, et qui his rebus gerendis non interfuerunt tantum, sed et praefuerunt, luculenta testimonia

ex suorum oculorum fide rerum gestarum veritatem docere non possent ... nec vetustas tam delevit, nec a memoria patriae nostrae loci temporisque longinquitas ita removet." (XXI., p. 51.) Majd: "nec a patria, nec a memoria nostra remotam, viventium adhuc constans fides manifeste confutat" (XXI., p. 87.), midőn Ulloa és ennek forrását, Petrus Bizarrus bírálja. (Szekfü, i. h., 14.) Legfontosabb, hogy számára többen írásos feljegyzéseket is készítenek, így Örmény Péter, Mihály vajda diplomatája, kinek feljegyzéseit még Bethlen Farkas is eredetiben használhatta. Igen valószínű, hogy Szamosközy gyűjteményében jutott hozzájuk. (I.: Bethlen W., Historia, Ed. Hochmeister et Benkő, 1789., IV. 274.) Szekfü bizonyára helyesen tételezte fel, hogy Kovachóczy Farkas "a classicus műveltségű államférfiu, ... feljegyezhetette ... Erdély államéletének fontosabb mozzanatait, melyek irányításában oly nagy része volt. Erre vall Bethlen Farkas egy megjegyzése, "hic recurrendum ad scripta Volfgangi Kovachóczy". (Szamosközy, ed. Szilágyi, I. 244*, Bethlen megfelelő helye II. 441.) Szekfü szövegösszehasonlítással bebizonyítja, hogy Bethlen itt valóban Kovachóczy eredeti írását vette át, nem Szamosköziét. (Szekfü, i. m., 74.) Kovachóczyt így tehát magyar kortörténetírók közé kell sorolnunk. E tragikus sorsu, életét vérpadon végzett férfiú életéről és fennmaradt irodalmi munkásságáról l. Pintér, 1930., II., pp. 500-501.

Külön ki kell még emelni Szamosközy munkatársai közül Gyulaffy Lestárt, kiről külön fejezetben szólok. A Weiss Mihály brassai bíróról szóló fejezetemben pedig szintén említem, hogy Weiss egyenest Szamosközy számára írta meg pár lapnyi ön-életrajzát. (L.: Szamosközy, XXX., 585-588.)

- 53) Minderről részletesen szól Szekfü, i. h. Ezek szerint Szamosközy kortörténeti elbeszélő forrása a Rerum Hungaricarumban, 1566-1586-ig: Forgách Ferenc Commentarii-jei, kitől hadi események leírását veszi át. (Szekfü, 6.), viszont János Zsigmond, Izabella és általában az erdélyi belső állapotokra vonatkozóan Brutus történeteinek ma már nem ismeretes részeit használta. (u. o. 6-7.) Ezt onnan tudjuk, hogy Bethlen Farkas, ki – mint már említettem – Históriajának e részeit saját bevállása szerint tulajdonképpen Szamosközytől írta át, s az 1598-99. és 1603. évek elbeszélésénél lépten-nyomon hivatkozik is rá, már az 1566-86. éveké, noha itt is csaknem szövszerűen egyezik Szamosközy Rerum Ungaricarum-jának szövegével, nem Szamosközyt, hanem Brutust vallja forrásának. Világos: Szamosközy Brutust írta ki e helyeken, másképp szövege nem egyezhetné Bethlenével, illetőleg a Bethlen által fenntartott Brutus-féle szöveggel. Bethlen pedig – mindkét szöveg birtokában – a Szamosközy által átírt Brutus helyeken az eredetit: Brutus szövegét követte. (Szekfü, 7-11.) Lehet, hogy Szamosközy kiírta Brutusnak még 1552-őn tulterjedő, ma ismeretlen folytatását is. Tény az, hogy Szamosközy nem említi sem Brutust, sem Forgách Ferencet. – Meg kell azonban állapítanom, hogy a Kerecsényi László halála fölötti polémia nem látom közel egykorú író tendenciózus pártállásfoglalásának, a Báthoryakkal rokon Kerecsényi védelmének. Itt Szamosközy nem pusztán pár évvel azelőtt, hanem már régebben történt dolgokról szól, melyeknek azonban még élnek kortársai, amilyen pl. Forgách Simon. (+1598. szept. 24.) Már fentebb idéztem Szamosközy szavait, hogy "neque haec obscuritas ita dubitatione involvit", t. i. Kerecsényi dolgait, "ut superstitionem adhuc, et quibus rebus gerendis non interfuerunt tantum, sed et praefuerunt", tanuskodhatnak minderről: "ex suorum oculorum fide ... nec vetustas tam delevit, nec a memoria, patriae nostrae loci temporisque longinquitas ita removet." (XXI., 51.) Minthogy pedig Szamosközy kifakad azok ellen, kik Kerecsényit gyávasággal vádolják, ahelyett, hogy segítségére siettek volna, úgy vélem, itt a két Forgáchnak: Ferencnek, a történetírónak és Simonnak, a hadvezérnek, ki bátyja Commentarii-jeit átjavította, vádjait akarta vissza-

utasítani. (Forgách F., *Commentarii*, 314-316. és 325. Hiszen Simon lehetett az, ki Kerecsényit megsegíthette volna.)

Külföldiek közül Szamosközy Pietro Bizarri: (Petrus Bizarrus) *Historia della guerra fatta nel Ungheria-ját* (Lyon, 1569, és latinul Basel, 1573.) használta fel, ennek az "ügyes zszurnalisztának a Giovio iskolájából" (Fueter, i. m., 122-123.), továbbá Bizarri átíróját: Alfonso Ulloa (Le historie di Europe. Velence, 1570.), valamint Lewenclaut, (*Annales sultanorum*, Frankfurt, 1588.), kit Szamosközy Ulloa átírójának vél, noha valószínűleg ennek is Bizarri volt forrása. (Szekfü, 14. és 7. jegyz. és 15.) – E külföldiekre Szamosközy párszor hivatkozik is. Idézi még Mátyás királlyal kapcsolatban Jacobus Volaterranus-t, mint már említettem, kinek valószínűleg teljes munkáját használta. – Az egész *Rerum Ungaricarum* pedig nem más, mint kompiláció e felsorolt írók munkáiból. (Részletes elemzésük Szekfűnél, i. h. 16-17.) A Pentasokban – az 1598-99. évek erdélyi történetéről – elsősorban Decsy Jánost aknázták ki anélkül, hogy nevét emlitené. Ennek is részletes elemzését adja Szekfü, i. h. 18-22. és 25., amihez csak kevés hozzátenni valóm van. Így Győr ostrománál Szamosközy azt a hivatalos jelentést használta fel, melyet Schwarzenberg küldött Rudolf császárnak, ez meg továbbította Báthory Zsigmondnak. Innen van, hogy Szamosközy Schwarzenberg mellett alig tud valamit a győzelem magyar hősről, Pálffyról. (XXVIII., pp. 55-56.) Ezt a Schwarzenberg-jelentést használhatta, mellesleg, Istvánffy is, mert noha ő is, Szamosközy is kiírták Decsyt, ketjüknek vannak közös többletek Decsyvel szemben, amit a Schwarzenberg jelentésére vezetnek vissza. Vagy talán Istvánffy felhasználta Szamosközyt? Szekfü szerint nem. (i. h. 68.)

Decsy, 316.

Szamosközy,
XXVIII., 67.

Istvánffy,
1758., 443.

quidam Barbarorum tam
fortiter pugnauerunt, ut
eos per quos ipsi trans-
fossi moriebantur, nihil
ominus trucidarent, Ita
victores atque victi pa-
riter occumbant.

tanta enim animi prae-
sentia ac robore in
mortem ruerunt, ut qui-
dam ex iis lanceis et
pilo per ilia transfossi,
nihil tamen a pugnando
desisterent, et vel se-
mineces ac moribundi
alios e Svarcenburgia-
nis vulnerarent, alios
occiderent, victorque
pariter et victus eo-
dem in loco mortem
occumberent.

Turcis tanto ardore et fero-
cia sese defendentibus, ut
quidam ex eis hastis vel uti
veribus transfixi, jamjamque
morituri nostros tamen vul-
nerarent et occiderent, ut
victi et victores simul ex-
pirarent.

A továbbiakban Szindi János írásából (kiadta Kulcsár István, *Krónika a mohácsi veszedelemtől* ... Pest, 1805.), a régebbi magyar történetre pedig Thuróczyból és Bonfiniből meritett, a külföldiek közül Matthias Miechovius, krakkói kanonok, I. Zsigmond lengyel király orvosa; (meghalt 1523-ban), művét említi forrásul Sarmatia = Lengyelország leírásánál, és hevesen vitázik Ciro Spontone "nescio quis Italus"-szal, mint fentebb ismételtén láttuk. (Szekfü, i. h., 23., 24., 25., 27.) – Egyébként a Pentasokat és Hebdomasokat tulnyomólag oklevelekből meg szemtanuk előadásai után, tehát saját kutatásai alapján írta meg.

- 54) Pl. XXVIII., pp. 238-240., 128-129., 55-56., és XXIX., p. 179.
- 55) "Szokás volt az ilyen nagy dolgokat" (Gálfi portai követsége aktáit) "mindenkor egy nagy könyvben inserálni ...nem írhatták be, minthogy nem közönséges tanácsból ment ki." (XXX., p. 27.)
- 56) Báthory Endre levele Rudolf császárhoz, milyen végleges formában küldetett el. (XXVIII., p. 241.) Győr dicsőséges visszavételét 1598-ban abból a hivatalos jelentésből adja, melyet Schwarzenberg küldött Rudolf császárnak, ez pedig Báthory Zsigmondnak, s melyet Szamosközy "bona ex parte accepimus, verbis nonnullis mutatis, ne solennis aularum dictio frequentibus soloecismis offendens, tenorem orationis deformaret: nihilominus verborum sensu ea religione et fide tractato, ut nihil de sententia detereretur." (XXVIII., pp. 55-56., és ugyanígy p. 80.) Székely Mózes békekövetelése Rudolf császárhoz: "Postulata ex tabellis referam, quas suo publicoque signo obsignatas, his legatis Moses dederat", és közli Székely levelét 1603. júl. 14-ről (XXIX. 160-164.). Radul vajda szövetséglevelet ad Székelynek, "id quod ex archetypo; exemplari desumptum, mutatis quidem nonnullis verbis ne strIBILIGO styli ingratis ab auribus iniret gratiam mente tamen orationis per omnia servata objicere volumus." 11. jún. 1603. (XXIX., 179.) L. még: XXX., p. 6. János Zsigmond meghívó levelét a tordai országgyűlésre, 1566. febr. 6., ezt szó szerint kiírja a gyulafejevári levéltárban őrzött eredetiből: "ex ipso Exemplari", mert Lewenclau kifogásolta annak tartalmát, és a Vas megyéhez intézett példányban variáns van! De az eredeti "lacerum erat exemplum, ideoque aliquot verba desiderantur, quae facile fureit supplere". (XXX., p. 6.) Így utasítja vissza Lewenclau kifogásait, az eredetiből, melyet azonban konjekturákkal kiigazít!
- 57) "Sed quid facias istis hominibus, qui omnia e trivio atque e famae vanitate sumpta chartis praecipites illinunt ac tamquam ad liquidum exploratam veritatem haberent, alienis auribus committunt." (XXIX., p. 324.)
- 58) A pletykát Szamosközy elítéli, de sokat közöl, mert az "érdekes", pl. XXI., 185., 201., 207-8., XXVIII., 363. stb.
- 59) Bonfinire: "Deinde verbum: captivi, huic loco (Bonfini, Dec. I., L. VII.) satis apparet vel a Brennero, vel a Sambuco, vel ab aliquo male feriato impositum esse. Nam, nec genuinus loci sensus admittit, captivos libere solum vertere potuisse, nec Thuróczy, unde Bonfinius haec hausit, id nominis habet. Quisquis is fuit, plagiarium egit, et Sículos, liberrimos a principio populos, captivitatis ... nota sugillare voluit. Ad fidem propius est", fejezi be Szamosközy polémiaját ismert valószínűségi, racionalizáló érvelésével: a székelység azért telepedett le mai lakhelyére, hogy közelebb lehessen kun = hun szövetségéhez, mely Moldvában lakott. (Ennek a valóságban éppen az ellenkezője igaz. L.: Szekfü, i. h. 62.) – Lewenclau, úgy véli Szamosközy, Alfonso Ulloát írta ki, mint Bonfini Thuróczyt. (Szekfü, 14. és 7. jegyzet.) Mellékes, hogy a valóságban nem Ulloa, hanem valószínűleg Bizarrus volt Lewenclau forrása, módszertantörténeti szempontból az a fontos, hogy Szamosközy bizonyos mértékben elemzi forrásait.
- 60) Jó példa: XXX. köt., 197-198., és az ebből készült XXIX., 196., vagy a Decsytól átvett helyek.
- 61) L. lentebb: 41. és Szamosközy XXI., 20.; XXVIII. 167. és 262., meg XXIX., 297-298, és 313. – L.: Szekfü, 13. és 55.
- 62) Az ő fogalmazásában: "antiquissima diplomatum monumenta" azok, "unde certa

eorum documenta temporum peti poterant, unde ad consignandas historias materia amplissima suppetabat, unde maiorum clarissima facta ediscere promptum erat". Szamosközy ezeket a fontos módszertani megállapításokat a gyulafejevári, s a benne elhelyezett aradi káptalani levéltárak pusztulása fölött érzett fájaldalmában írta le. (XXVIII., p. 162.)

- 63) "Colosvari non est tam vetus haec quidem que (!) nunc extat structura, ut ad Romanum aliquem conditorem referri possit. Sub regibus Ungariae annos abhinc 300. caepit et adolevit." (t. i. Kolozsvár) "Sub Sigismundo imp. moenibus cincta est. Nec ab re opinamur e ruderibus eversae Napucae colonie resurrexisse. Ex memorijs tabularii Albensis habeo Carolum Regem Ungariae villam Colosvár ... Albensi Episcopo ... donasse, A. D. 1313. Ex quo satis constat per id adhuc tempus aetate infantili neceum adulta pagum adhuc fuisse. (XXIX., 83-84., l.: Szekfü, i. h. 62.)
- 64) L.: XXVIII., p. 154.
- 65) L.: XXIX., p. 316. Ezzel szemben mit sem jelent, hogy a török birodalom szervezetét tanulmányozta. L.: XXX., 575. és Szekfü, i. h. 64.
- 66) L.: XXVIII; pp. 373-374. - Epigrammája Budaváráról 1605-ből, XXX. pp. 424-25.
- 67) XXVIII., p. 348.
- 68) XVIII., pp. 373-374.
- 69) XXVIII., 6-7.
- 70) XVIII., 35.
- 71) Báthory Zsigmond híres beszéde a gyulafejevári országgyűlésen, 1598. április 10. XXVIII. 39-40.
- 72) XXVIII., 129.
- 73) XXX., p. 40.
- 74) E miniatűr királytűkőr: XXVIII. köt., pp. 346-347. - A velencei alkotmányt különben akkor Európaszerte a legtökéletesebbnek tartották gyakorlati államférfiak és államelméleti írók. Bezold, Fr. etc. Staat u. Gesellschaft in der Neuzeit. Kultur d. Gegenwart. II. 5. 1. p.
- 75) XXIX., pp. 257-269. A VI. Hebdomas I. könyvének utolsó mondataihoz maga Bethlen Gábor jegyezte hozzá: "Inuehitur in principum Transsylvaniae incuriam." (XXIX., p. 27.)
- 76) XXIX., 295-296.
- 77) XXI., 145. és 116., és XXVIII., 116.
- 78) XXI., p. 20. és Szekfü 55.
- 79) A pápa: "pontifex maximus, culus autoritate Orbis Christianus regetur." (XXVIII., 262.) "Roma, unde pietatis universalis fons in orbem Christianum manat." (XXI., 212.), a protestáns tanok: "damnata ab ecclesie Romana religio". (XXIX., 97.) Szent László, Nagyvárad alapítója: "quem sacerdotum centuriae Sanctitatis dignitate affecerunt et in coelitum album inscripserunt." (XXVIII., 167.)
- 80) Szekfü, i. h. 13.
- 81) "Hajdones Vngari, Traces, Sclavi, aliaque miscellanea colluvio" a rablásból él, de

- nem a töröktől zsákmányol, hanem a szegény földmives népet rabolja, gyilkolja, ezek a "communes hostes Christiani populi ac generis humani piratae". (XXIX., 276.) "Hajdones, id est praedones". (XXIX. p. 285.)
- 82) Báthory Endre meggyilkolása kapcsán tér ki a székelység illetén jellemzésére. (XXVIII., 374-382.)
- 83) Az olaszokat természetesen igen tiszteli, Báthory Zsigmond olasz kegyenceit csak azért ostromozza, mert ezek egészen műveletlen, finoman beszélni sem tudó komédiás és bohóc népség. Báthoryt megrójjá, hogy művelt olasz orvosok, tudósok stb. helyett ilyen néppel vette magát körül. (XXI., 11-17.)
- 84) XXIX., 320., a Maros völgyében Lippánál. "Templa sublimia ... non solum hominibus, sed etiam diis (!) deserta.
- 85) XXVIII., p. 365.
- 86) "Semper inferiores sorte et conditione homines superiorum virtutes et commoda aegris intuentur oculis." (XXVIII., p. 364.)
- 87) Pl. XXI., pp. 177-178. A székel lázadás "főbűnöseit" kegyetlen testcsönkítő bűntetésekkel sújtják: "ignominia ac poena sunt notati, ut dum vanam libertatis spem sectantur, documento ad posteros sint, sortem commeritam, quam ipsis fortuna imposuisset, non per diminutam Principis Maiestatem, aut regni ruinam resarcire moliantur, sed maximis in rempublicam beneficijs egregieque factis mereantur." (XXI., pp. 177-178. A jobbágysokra általában l.: különösen XXI., pp. 147. és 224-225.)
- 88) Pl. XXI., p. 157., vagy XXVIII., p. 326.
- 89) Pl. XXI., p. 106., s Karácsony György mozgalmáról XXVIII., p. 364.
- 90) XXIX., p. 216. A brassai csata elesettjei között szépen elsiratja Jacobinust, a történetírót.
- 91) L. a fent idézett XXI., pp. 177-178. -at.
- 92) L. bánatát a kolozsvári jezsuita kolostor kirablása miatt. L. továbbá ugyan-e rend kollégiumának célkitűzéseiről adott beszámolóját: "cum ecclesiae catholicae, tum reipublicae plantarium, iuventutisque seminarium in provincia liberalium artium studiis destitutisque refloresceret." (XXI., p. 200.)
- 93) XXVIII., p. 375. Cur eam plagam ab omni cultu mortalium olim desertam sibi, ubi habitarent, delegerint?
- 94) Bonfini etymologizáló rendszerét joggal bírálja: XXVIII., p. 375., és Szekfü, i. h. 62. és 1. jegyz. Az ő etymológiai elbírálására nyelvtörténészeink hivatottak.
- 95) XXIX., pp. 100-101. A vallási vitatkozó "a primo puncto et simplice principio nec in rectam lineam ducitur, sed in spinas et anfractus contorquetur. Nec aliter se habet quam Euclidae lineae compares, quarum puncta parallela diduci semel ceperunt, quanta longius trahantur, eo amplius dissidebant, nec, si in infinitum ducas unquam coibunt, quo magis recedunt et multiplicant errorem atque distantiam. - Ide tartozik még, és a technikai érdeklődését bizonyítja pontos leírása a pancsovai török ponton-hidról. XXVIII., 147-48.
- 96) A Szamost, az ő popularisát, XXI., 148., a Tiszát, XXVIII., p. 163-154., a Körösöket, XVIII., pp. 165-166.

- 97) Magnis quibusdam et multis signis fuerunt divinitus praemonstratae. (XXVIII., 370.)
- 98) "paucis post mensibus subsequentium malorum calamitas fidem fecit." (XVIII., p. 261.)
- 99) Pl. a török szultánnak a keresztény fejedelmek által küldött ajándékok aprólékos kirészletezése (XXI., pp. 231-). A gyulafejervári "farkasnak" nevezett ágyu = "ingens aenea machina" leírásánál mentegetőzik is: "quid enim vetat in tam eximio opere paucillum immorari". (XXIX., p. 147.)
- 100) L. ehhez fentebb, Szamosközy vallási meggyőződése tárgyalását.
- 101) Bethlen és Szamosközy viszonyára, általában Szamosközy hatására a XVII. századi történetírásra l.: Szekfü, i. h. 67-76.

Gyulay Pál

Rövidségük s egyetlen történeti esemény – hadjárat – leírására korlátozódásuk ellenére is Decsy és Szamosközy hatalmas műveihez csatlakoznak Gyulay Pál és Jacobinus János munkái, e két tisztán tudományos humanista historiola.

Gyulay Pál ex infima conditione nobilium, per virtutes et honestos mores et maximi consilii ingenium, amplissimis fortune et honoribus auctus elnyerte Erdélyben a legmagasabb méltóságokat.¹⁾ A páduai egyetemet látogatta, mint más korabeli erdélyi ember, elsősorban azok, kikből államférfiak lettek, de felkereste még a bolognai egyetemet is. Hazatérve Báthory István nagyműveltségű gyulafejérvári, majd krakkói udvarának tagja, noha előbb Békés Gáspár köréhez tartozott, kinek bőkezűségéből végezhetette olaszországi tanulmányait²⁾, s csak Báthory győzelme után pártolt át ehhez, miután Békés oldalán vitézül harcolt Fogarasnál Báthory ellen, amiért ez őt egy ideig fogságban is tartotta.³⁾ Báthory halála után Erdélybe hazatérve áldozatul esett Báthory Zsigmond és Boldizsár véres viszályainak az erdélyi fejedelmi süvegért: 1592-ben Boldizsár katonái gyilkolták meg, Zsigmond tudtával.

Gyulay Pál mint Báthory István lengyel király bizalmas tanácsosa leírta ennek a moszkvai nagyfejedelem, Rettenetes Iván fölött 1580-ban aratott fényes győzelmét, ki ugyan – elsőként – már cárrá (császárrá) koronáztatta magát, Európa által azonban még csak nagyfejedelemnek cimeztetett. A diadalmas hadjárat a litván-orosz határon folyt le, és Velikie Luki és Zavoļce orosz kézen levő litván várak elfoglalását eredményezte, s az 1582-ben megkötött békében a moszkovitát Livland átadására kényszerítette. Ez a két várostrom a tárgya Gyulay leírásának, a "Commentarii rerum a Stephano rege adversus magnum Moschorum ducem gestarum an. 1580. Kolozsvár, 1581." (RMK. II. 165.), vagy a második, római 1582. kiadásban – én ezt használtam – "De rebus gestis Stephani I. regis Poloniae ... contra magnum Moschorum ducem narratio" (Apponyi, 496.) című rövid munkának.

Gyulay művecskéje Lívius stílusával írott finom, humanista munka. Kezdi a háborút elhatározó haditanács tárgyalásaival, elmondja, hogy az orosz elleni felvonulás iránya megválasztásánál gazdasági szempontok, az utánpótlás, a sereg élelmezésének szempontjai döntöttek: Pleskau irányában vonultak fel, mert itt termékeny vidéken kell áthaladniuk! A közelebbi cél Velikie Luki ostroma. A moszkovita alázatosan békét kér, de Báthory és a lengyelek ismerik álnokságát, megbízhatatlanságát, tudják, hogy a muszka csak időt akar nyerni a tárgyalásokkal, s ajánlatát visszautasítják. A lengyel, erős magyar csapattal kiegészített hadsereg megindítja Velikie Luki ostromát, melyet Gyulay részletesen leírt, kiemelve Báthory lovagias emberiségét a bevett város lakosságával szemben. Igaz, katonái kegyetlenségekre ragadtatják magukat, s felelősségre vonatva azzal védekeznek, hogy csak az orosz vérengzéseket akarták megtorolni. Báthory a várat újraépítteti a lakossággal, és három oldalról külön-külön magyar, lengyel és litván katonákkal, hogy a három nemzet közötti versenyben gyorsabban épüljön, s a hadjárat további részén stratégiai és utánpótlási támaszpontnak

szolgálhaszon. Közben Iván, a rettenetes, újból békét kér, egy dárda hosszúságu levélben, de Báthory most sem hisz neki, folytatja a hadműveleteket és elfoglalja Zawoloczot is. Török követek jönnek Báthory táborába, kik arra kérik, hogy a szultán (perzsiái) háboruja alatt tartsa vissza a "bécsi királyt" a török elleni támadástól, viszont tatár követek az orosz ellen ajánlják fel segítségüket. Amire – írja Gyulay – a király a megfelelő válaszokat adta, hogy mit, azt nem mondja.

Gyulay Pál gyakorlati államférfiu, s e Commentarius-a tulajdonképpen csak beszámoló, bizonyára hivatalos és az európai közvéleménynek készült, tehát bizonyos mértékben propagandacélú beszámoló egy nagyjelentőségű hadi akcióról, melynek Gyulay szemtanúja volt, s részleteit a legpontosabban ismerte. Mégis Gyulay kortörténetnek szánta, s a klasszikus történetírók – Livius – modorában írta meg. Történetírás-igényét különösen kihangsúlyozza a korabeli (kor)történeti műveknél szokásos cím alkalmazásával: *Commentarius rerum ... gestarum stb.* (1. kiad. 1581.) és *De rebus gestis ... narratio ...* (2. kiad. 1582.) Előadásmódja előkelően tárgyilagos, a római írók higgadt igazság- és ténszeretetével referáló, s – az író gyakorlati államférfi, de egyébként is úgy látszik realisztikusan gondolkodó ember lévén – a stratégiai szempontok és fegyveres akciók mellett különösen a gazdasági tényezőket tartja erősen szem előtt. /Jól tudja, hogy hadviseléshez az utánpótlás egyenrangú tényező a fegyveres, s katona harci értéke mellett./ Stílusa igen szemléletes, s a hűmört sem nélkülözi. (Rettenetes Iván dárda hosszúságu levélben könyörög békéért.)

A művecske népszerű lehetett: kolozsvári 1581-i kiadása után már 1582-ben ismét megjelent, a lengyel-orosz béke megkötésének évében, mégpedig Rómában, hol az érdeklődés a lengyelországi fejlemények iránt különösen nagy, hiszen a békét is Marc Antonio Possevino, a pápa követe közvetítette, kit XIII. Gergely pápa Iván kérésére küldött Báthoryhoz.

Megemlítendő még Gyulay Pál "oktató és tanácsadó" írása Sibrik György váradi kapitányhoz, melyet mint "Tanácsí tükröt" minden ezután következő váradi kapitány előtt hivatalba léptekor felolvastak, magyarra fordítva Apaffy Mihály ki is nyomtatta, Nagyszebenben, 1663-ban. (RMK. I. 1006.) Szintugy figyelmet érdemel Kovachóczy Farkasnak – kit már említettünk, s kit 1594-ben szintén a két Báthory versengése hurcolt a vérpadra, ezuttal Zsigmond parancsára –, *De administratione Transylvaniae c. állambölcsseleti munkája*, Kolozsvár, 1584.

Gyulay részletes életrajza Gárdonyi Alberttől: abafáji Gyulay Pál. Századok, 1906. 894-910.

Jegyzet:

- 1) Somogyi, Hist. II. p. 128.
- 2) Szamosközy, Rer. Ung. L. III. p. 137. M. H. H. II., 21., p. 137.
- 3) U. o. 140.

Jacobinus János

Kolozsvár szülötte – az erdélyi szászok a magukénak vallják – és 1573-ban vagy 1574-ben látta meg a napvilágot. Gondos tanulmányok, humanista kiképzetés után Kolozsvár városa jegyzője lett, majd az erdélyi fejedelmek szolgálatába állott. Titkára volt (a *secretis epistolis*) Báthory Zsigmondnak, kit elkísért 1595. évi sikeres havasalföldi hadjáratába a török ellen. Titkára volt Báthory Endrének is, de kiszolgált Mihály vajdát is, s mikor ez Kolozsvárott és Tordán bezáratta az unitárius templomokat, Jacobinus is részt vett ez akcióban, noha maga is "arianus" = unitárius volt, azonban ő is átlépett Mihálytól a magyar nemesség oldalára, ezek tordai táborába.¹⁾ Utóbb Székely Mózes uralomrajuttatása érdekében küzdött, s mikor ez az erdélyi fejedelemségre tört, Jacobinust vette maga mellé kancellárnak.²⁾ Együtt estek el Radul vajda ellen harcolva, 1603. július 17-én Brassó mellett. A magyar történetírás történetében Jacobinus a már említett 1595. évi hadjáratról írt *Brevis enarratio*-jával biztosított helyet magának.

Olyan természetű munkácska ez, mint Gyulay Pál nem egészen másfél évtizeddel előbb írt *Commentarius*-a: egyetlen, igen sikeres és dicsőséges hadiakció – többnyire várostromok – leírása. Még humanista műveltségükben, előadásmódjukban is találkoznak Gyulay és Jacobinus; s abban is, hogy mindketten egy-egy Báthoryról írnak: Gyulay a nagy lengyel királyról, Jacobinus ennek méltatlan unokaöccséről. Jacobinus is előadja műve expozíciójaként a háború közvetlen indító okait, miként Gyulay Pál is tette: mióta Báthory Zsigmond elnyerte Mária Christierna osztrák főhercegnő – későbbi II. Ferdinánd nővére – kezét, és szövetségre lépett Mihály vajdával, azóta mindig csak a kereszténység nagy közös ügye: a török elleni védelem foglalkoztatta. Előadja írónk Zsigmond előkészületeit: sereggyűjtését – ebben a székelyek megnyerését a háború számára azzal, hogy visszaadta nekik szabadságukat, másképp nem harcoltak volna –, a német sereg megérkezését, majd magukat a két irányban: Lippa és Arad felé, és a Havasalföldön folytatott hadműveleteket. Ezt követik a Bocskay István "generalis praefectus" parancsnoksága alatt Tergovistyénél, Bukarestnél, Gyurgyevónál kivívt keresztény (német-magyar-román) győzelmek, s e helyek elfoglalása. Mindez a szemtanu részletismertetésével, a becsületese ember megbízhatóságával, a művelt humanista Liviuson csiszolt elegáns latinságával kerek, egységes kompozícióban előadva. Maga a történet, s ebben a történetírás tárgya Jacobinusnak is a nagy királyok, fejedelmek (a hatalmas városok, harcisa nemzetek) tettei, elsősorban, szinte kizárólag hadi akciói, s e tettek – a háborúk – okainak feltárása. A háborúk ugyanis a legnagyobb, legfontosabb dolgok miatt folynak, mint az uralom, a népek jóléte és dicsősége. Mindez a fegyverek erején nyugszik, s részben a fejedelem tanácsától (bölcsességétől), részben a katonák vitézségétől, részben a szerencsétől függ. A történetírásból, a történeti művekből gyönyörűsége van az embernek, mert gyönyörűség a legnagyobb emberekkel, azok cselekedeteivel, gondolataival foglalkozni. De haszon is adódik belőle: a történet az élet mestere, mely a mult tanulságaival arra tanít, hogy

hogyan rendezzük be életünket, mit tegyünk, mit kerüljünk. Különösen az a történetírás, mely feltárja a múlt események okait.

Jacobinus történet szemlélete realiztikus, ha felismeri is az istenség beavatkozását a földön történő dolgokba: a győzelmeket – mondja – kétségtelenül Isten segítségével, az ő kegyelméből vívták ki – s valami "fátum" és a "fortuna" hatalmát is érezni véli –: az eseményeket mégis az emberek szabad elhatározásaira vezeti vissza, emberek tetteiként – reges, principes, civitates, nationes – cselekedeteiként fogja fel, s okaikat kutatva – mint más korabeli történetírók is – ez okokat az események, tehát végeredményben az egész történetet alakító férfiaknak lelki rugóiban, gondolkodásában, jellemében találja meg. Ezért festi is meg egy-egy hadi esemény előtt Báthory Zsigmond lelki tépelődéseit. Talán nem csak humanista ismeretei forrásait idézi, mikor a történetet alakító tényezők között, a "summi reges" és "principes" mellett a "hatalmas városokat" és "harcias nemzeteket" is felsorolja mint amelyek tetteivel a történetírásnak foglalkoznia kell. Hiszen saját tapasztalatából, a gyakorlatban is látnia kellett legalább egy "natio"-nak, a székelynek, tehát egy társadalmilag és közigazgatásilag megszervezett tömegnek döntő befolyását az eseményekre: a közszékelység – már említettem – csak szabadsága visszaállítása árán fogott fegyvert a török ellen. Márpedig nélkülük a hadjáratot nem lehetett volna megindítani. Mégis ezeknek része a történet alakításában nem más, mint a fejedelmi akarat végrehajtása. Érdekes dokumentum arra, hogy miként gondolkodtak akkor történetírásról, az az ajánlás, mellyel Jacobinus Báthory Zsigmondnak művét megküldte. Gondolatai, ha nem is eredetiek, jellemzőek, 3)

De Jacobinus hivatalos történetírónak tekinthető, hiszen kifejezett célja is volt a művecskéjével. Ezt is az ajánlásból tudjuk meg: Báthory Zsigmondot akarja dicsőíteni győzelme leírásával, mert – mondja – manapság a Magyarországon (csak Hungaria! nem Erdély is!) történő sok hőstett között (praeclare gesta) ez a te háborud volt a legdicsőségesebb, méltó a halhatatlanságra: történetíró által való megörökítésre. Mert a halhatatlanság is egyike azon gyönyörűségeknek, melyeket a történetírás biztosít. Jacobinus, bár egészen körülhatároltan erdélyi eseményt ír le, egységnek látja Magyarországot és Erdélyt – ez különben Rudolf és Báthory Zsigmond szövetségéből is következik –, sőt Magyarországot az egész kereszténység: Európa egy részének tekintti, szemben a közös (ázsiai) ellenséggel, a törökkel. Jellemző még az is, hogy Mihály vajda buzdító beszédében arra inti katonáit, hogy emlékezzenek a magyarok (!) ősi vitézségére (memores pristinae Hungarorum virtutis!).

A XVII. századi magyar és erdélyi történetírás erősen kiaknázta Jacobinus szép kis munkáját, mint egy dicsőséges haditett egyetlen, s egyben legmegbízhatóbb forrását, magáról Jacobinusról pedig elismeréssel, sőt szeretettel emlékezik meg, mint azt az egyes írók tárgyalásánál látni fogjuk.

Kiadás: Jacobinus Joannes, Brevis enarratio rerum a ... Transsylvaniae Principe Sigismundo an. 1595. gestarum. Kolozsvár, 1596. Heltai. (RMK. II. 262.) Egyetlen példánya a Nemzeti Múzeumban őrzött Todoroszku-Horváth könyvtárban van. – Bongarsius Jac., Rerum Hungaricarum scriptores varii. Frankfurt, 1600. – Schwandtner J. G., Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Bécs, 1746. (2-o) I. k., 472-756. – J. J., Brevis enarratio, Ed. Bónis Gy. – Valentiny A. (Kolozsvár, 1947.)

Irodalom: Szinnyi J., Magyar írók, s. v. – Pintér i. m. III.

Iegyzet:

1) Somogyi Ambrus, Historia, L. III. Ed. Eder, Script. II. 2. p. 230.

2) Szamosközy, III., 142, 139-40.

3) Humanam prudentiam, Princeps Serenissime, non esse aliud, quam euentorum observationem, rerumque praesentium ac futurarum ex praeteritis, tanquam ex fonte deriuatam scientiam, plerique doctissimorum virorum memoriae prodiderunt. Quod ex vniuerso literarum genere vel sola, vel certae maxime praestat historia: praesertim, si quis eam ita tractet, vt euenta dum obseruat, causas simul eorum perquirat, cur hoc factum, illud omissum, ex hoc calamitates, ex illo vero res secundae emeruerint. Vnde quicumque magistrum vitae dixit esse historiam, nae ille et dixisse vere et praeclare admodum sensisse mihi videtur: etenim si ea, quae merito in artibus liberalibus requiruntur, fructum, dignitatem, et voluptatem spectemus, eo maxime nomine commendanda est Historia, quod cum ex ea intelligimus, quid olim multis euenerit, facile erudimur, atque exemplis propositis ipsi normam componimus actionum nostrarum, vitaeque totius instituimus rationem. Estque hic proprius et peculiaris historiae fructus in qua veluti in theatro quodam ob oculos ponuntur fortunae vicissitudines, regnorum mutationes, hominum siue vitia, siue virtutes: ex quibus quae vitanda nobis sint, quaeue expetenda, nullo nostro periculo, vix villo labore, sedentes in otio docemur. Habet etiam dignitatem suam Historia, enarrat etiam res gestas inter summos Reges et Principes, inter potentissimas ciuitates et bellicosissimas nationes: enarrat porro bellorum causas, quae sunt humanarum rerum maximae, imperium, salutem populorum et gloriam, quae praecipue in armis ponuntur omnia, et partim a ducum consilio, partim a virtute militum, partim etiam ab ipsa fortuna pendent. Neque vero volutate caret Historia, nam cum omnes artes, omnisque libero homine digna cognitio nos delectat, tum vero incredibilem haurit animus voluptatem, aliturque pabulo suauissimo, dum vetera legens fruitur consuetudine clarissimorum virorum, versatur inter Reges, virosque Principes, inter praeclaros bello duces et sapientissimos rerum publicarum moderatores: intuetur veluti in tabula picta aduersa ducum excellentium stratagemata, artes, dolos et insidias, ad extremum caesos ad interuersionem exercitus, captas vrbes potentissimas, imperia deleta. Porro, si voluptatem habet immortalitas, quis quaeso est, qui aliqua saltem laude excellat, qui non omnibus neruis in id incumbat, vt rerum praeclare ab se gestarum memoria, literarum monumentis aeternitate consecrata, posteris innotescat? Nemo, mehercule, inuenietur, ... Cumque rerum interitus obliuio sit, eae reuiuiscunt Historia, cum ea quae multis ab hinc saeculis gesta sunt, in memoriam reuocantur, quaeue viri praestantes aeternis literarum monumentis immortalitati consecrarunt. Multa patrum nostrorum memoria praeclare gesta sunt in Hungaria, et geruntur etiam hodie hoc ipso dignissima immortalitatis praemio, sed nullum ex iis est laude dignius, nullum cui magis immortalis debeatur gloria, quam ijs, quae superiore anno in Transalpinensi Valachia Báthory Zsigmond vezérsége alatt történtek stb.

Somogyi Ambrus

Erdélyi történetíró, de nem Decsy vagy Szamosközy követője, hanem Istvánffyé, kinek Históriaját fel is használta. Még műve címét is az Istvánffyéhoz hasonlóan választotta meg: *Historia rerum Hungaricarum*, csak hogy tárgyának megfelelően hozzátette: *et Transsylvanicarum*. Személyéről nem sokat tudunk.

Apja 1577-ben, Sátoraljaújhelyen halt meg, nagyapja (avus) Péter, ott harcolt és esett el Mohácsnál, hol "ad tres equos habuit et commeruerat stipendium". Ő maga 1564. áprilisában született (1604. húsvétjakor – ez évben április 18-án volt húsvétvasárnap – negyvenévesnek mondja magát), 1598-ban a dési nemesek között szerepel, majd Belső Szolnok megye jegyzője lett, mintegy 1604 óta, s okiratilag 1633-ig szerepel e minőségben. Ez alatt történt, hogy Basta hadai elől Désről Besztercére kellett menekülnie, mikor is vagyona javát elvesztette, s 11 hónapig tétlenségre kényszerült. Besztercén írta meg, vagy legalábbis kezdte megírni történeti munkáját, melyet minden valószínűség szerint csak Kolozsváron fejezett be, honnan előszava is keltezve van. 1612-ben, Forgách Zsigmond bevonulásakor Somogyi Forgách mellé állt, amiért magára vonta Báthory Gábor fejedelem haragját, ki elfogatta és Szamosujvár várába akarta záratni. Nincs rá adatunk, hogy az elzáratás megtörtént-e vagy sem, 1613-ban azonban Somogyi már ismét bírta Báthory kegyét. Somogyi 1637-ben Dész város bírása lett, hogy meddig viselte e tisztséget, nem tudni, sem azt, hogy mikor halt meg. Tény, hogy 1638-ban már más a bíró Désen. Két fia volt, az előszavában is említett István és András.¹⁾

Írásából kitűnik nagy humanisztikus műveltsége (a klasszikus írók és a latin nyelv biztos ismerete), a filozófiában való jártassága, s beható természettudományi-orvosi, asztrológiai tájékozottsága. És tanulmányoznia kellett a XVI.-XVII. században a külföldön erősen virágzó, de magyarok által is művelt elméleti politikai irodalmat is. Erre még visszatérünk. Meggyőződésére, pártállására: választott erdélyi hazájának híve, bár fájlalja ennek elszakadását Magyarországtól, amit különben nem tart véglegesnek. Török-barát, és elítéli Bocskay és Báthory Zsigmond császárpárti szövetkezéseit. Protestáns, de nem kirívóan felekezetieskedő, sőt forrásainak protestáns (Luther)-ellenes állásfoglalásait nem látta szükségesnek sem kihagyni, sem megváltoztatni, mint ezt lejjebb még látni fogjuk.²⁾

Nem volt speciálisan képzett történetíró, de erős volt a történet iránti érdeklődése, és ismerte a főbb hazai történeti műveket: Bonfiniét, Thuróczyt és Rogeriust. És ismerte a Magyarországra vonatkozó főbb külföldi kortörténeteket is.³⁾

Mi vitte történetírássra Somogyi Ambrust? Mint az egész XVI.-XVII. századi magyar történetírás, sőt az egész magyar közvélemény is, Somogyi is úgy látja, hogy a legújabb nemzedékek bűnei taszították a hazát akkori szerencsétlen helyzetébe. Miért van ez így, hogyan történt ez, kit és kiket terhel mindezekért a felelősség?, ezek a kínzó kérdések, melyek a XVI. század minden, mohácsi vész utáni gondolkodó magyarját gyötörték, mardosták Somogyi lelkét, elméjét is. Ezekre a tépelődésekre keres feleletet ő is a történetből, mint e kori magyar kortörténetíró társai is.

Ő úgy véli, hogy Magyarország bukására az általa végzetesnek nevezett 1515. évi örökösödési szerződés, II. Lajos osztrák házassága, és ennek következtében a Habsburg-ház uralomrajutása vezetett, ami Erdély leválását is maga után vonta, míg Erdély XVI. századvégi katasztrófáját – Mihály és Basta uralmát – Báthory Zsigmondnak II. Lajoséhoz hasonló házassága osztrák főhercegnővel és szerződése a Habsburg-házzal okozta. E politikai s hazafias tépelődések mellett vezették Somogyit – mint már idézett ajánló levelében megvallja – tisztán tudományos megfontolások is. Látta, mondja ugyan itt, hogy Rogerius, Thuróczy és Bonfini munkái után mennyire hiányzik a magyar történetre vonatkozó, a XVI. század végzetes fejleményeit leíró művek, s bár nem érzi magát hivatottnak arra, hogy ezt a hiányt saját tehetségéből, maga munkájával pótolja, legalább anyagot gyűjtött össze annyit, hogy abból a nála méltóbbak merithessenek majd egy igazi XVI. századi magyar történet megírásához. Mert nincs hasznosabb és élvezetesebb tudomány a történetnél, mondja tovább, mely a még "mediocriter litteratus" embert is legyőzhetetlenül vonzza, és vagy a "publicum civilis societatis commodum" szolgálja, tehát az emberi társadalom közös érdekét, vagy az egyház vagy pedig az állam hasznát. Elhatározta tehát, mikor, mint említettem, Besztercére menekülve tétlenségre kényszerült, hogy szabad ideje unalmát történeti tanulmányokkal fogja elűzni. Ezzel saját elméjét is akarta gyakorolni, hiszen: "ingratum és impium eum fore, qui dona Dei quantulumcunque sit", elrejtjené, és illik is mindazt "quae donaret Deus" másokkal közölni "illa aliis etiam communicare decet"⁴), de meg fiának, Istvánnak is példát akart mutatni, hogy majdan az övé-nél "maiora elaboratioraque" merjen vállalkozni, végül, mint már említettem, hogy nála külön magyar történetírók: "elegantius scripturi nostrates" számára forrás-anyagot szolgáltasson. De megvan benne is az a törekvés, melyet a mohácsi vész utáni magyar történetírás általános jellemzőjének neveztem: hogy t. i. a történeti igazságot írva meg, hazáját és nemzetét: "Pannonos et Transsylvanienses" megvédje azok ellen, kik mindenféle rágalmakat szórnak rá, mint napjainkban is történik. (Somogyi ezt – úgy látszik – 1604. áprilisában írta, a Bocskay felkelés kezdetén.) Mert ő az eseményeket "verissime" akarja megírni, erre a legnagyobb súlyt helyezte. Hiszen a történetírás feladata, szerinte, megírni mindazt, ami jelentékeny dolog, s méltó arra, hogy megismerjék (insignia, cognituque digna), mindezt megírni a valósághoz hiven, ahogy történt (rei veritatem compendiose, prout gesta est). Hasonló elvek, mint Decsyéi, Forgáchéi. Ezt ő annál inkább is teheti, mert olyasmikről fog írni – mondja –, amiknél maga is jelen volt. Távol áll tőle, hogy a maga dicsőségét keresse írásával, vagy hogy eloquentiáját fitogtassa (eloquentiae ostentandae causa gloriaque ex ea captandae). Hozzátehetjük vallomásaihoz: ha Somogyi nem lett volna az a ragyogó írói tehetség ami volt, s amiről még szólunk, akkor bizonyára nem fogott volna kezébe történetírói tollat. Somogyi szándékai, programja nemes szándéku és tudományosan kifogástalan célkitűzések és program, s ha azokat nem is tudta mindenben megvalósítani, azt inkább nem kielégítő történetírói képzettsége, s valami láikus felületesség okozta, semmint a jó szándék hiánya.

Mindenekelőtt, s ez legszembeötlőbb sajátossága történetírásának: Somogyi nem nagyon önálló író. Maga úgy mondja előbb ismertetett ajánló levelében, hogy első fejezeteiben írását ott kezdte, hol Bonfini elhagyta, vagyis, mondja, II. Lajos uralkodásánál (Bonfini, tudjuk, már 1486-nál elhallgat), valójában tulajdonképpen II. Ulászló trónraléptével.

Somogyi História Rerum Ungaricarum et Transsylvanicarum-ának négy könyve tehát három fő részre oszlik: az első, mintegy 1566-ig, Joviusból és Zsámbokyból van kiírva – mégpedig szó szerint –, a második – talán már 1576-tól, de bizonyosan 1588-tól kezdve egészen 1601-ig, vagyis Báthory István, Zsigmond és Endre törté-

nete – legnagyobb részben Somogyi önálló fogalmazásának vehető, de ide is szó szerint beleillesztette Jacobinus egész művét, míg 1602-től 1605-ig terjedő elbeszélése, tehát műve harmadik része, Istvánffy megfelelő könyveinek átírása, néhány önálló részlet beiktatásával, főképpen Basta hivatalos levelei felhasználásával. Az Eder-Benigni féle (különben egyetlen) kiadás II. kötetének 261-434. terjedő lapjai közül mintegy tiz-tizenkettő Somogyi hozzátétele Istvánffy szövegéhez.⁵⁾ Beletűzdeli aztán Somogyi ez átvett részekbe saját politikai véleményét, moralizáló szentenciáit (pl. L. I., c. VII., I. köt. pp. 37-38.). Van még más forrása is pl. Bécs ostrománál is, melyből Bécs leírását vette, s ezt Joviustól vett alapszövegébe értelemzavaróan toldja be.⁶⁾ Katzianer megölését Joviusból írja ki ő is, Istvánffy is, Révay is. De Somogyi átvesszi Joviustól szó szerint, hogy Zrinyi megkapta Katzianer vagyonát, Révay ezt kihagyja, Istvánffy pedig hevesen tiltakozik ellene.⁷⁾ Somogyi olykor apróbb módosításokat tesz Jovius szövegén. Eder is rámutat Somogyi több apróbb, nem mindig szerencsés változtatására. (I. köt. p. 265. – 7. jegyz. – p. 292., – 10. és 12. jegyz. – 292-3. – 14. jegyz.)

Somogyi Históriaja második könyvének megint csak Jovius a mintája.⁸⁾

Minthogy Jovius magyar hirei 1543-nál (1566., II. k. p. 202.) megszűnnek, Somogyinak is más forrás után kellett néznie⁹⁾, s ezt Zsámbokyban találta meg. Zsámbokytól veszi Temesvár bukását 1552-ben.¹⁰⁾ Eger dicsőséges védelmét 1552-ben szintén Zsámboky után adja (1568. 797-808.), de itt van még más forrása is: Somogyi tudja pl., hogy Egernek Dobó előtt gróf Salin Miklós volt a parancsnoka.¹¹⁾ Sziget török ostromának 1556-i diadalmas visszaverését Horváth Stancsics Márk által megint Zsámbokytól vette (Bonfini, 1568. 809-812.). Somogyi II., 71-75.

A II. kötet 75-88. lapján aztán Somogyi erdélyi történetet ad 1556-tól 1558-ig, erősen Izabella-párti állásfoglalással. Forrását nem ismerem.

1559-től (a 78. laptól kezdődően) eddigi egységesen megfogalmazott kerek, folyamatos, összefüggő előadását száraz annalisztikus feljegyzésekkel megszakítja. Ez valami "rövid krónika" jellegű forrásra mutat.¹²⁾ Tokaj visszavívásánál Schwendi Lázár által 1565-ben megint Zsámboky a forrása.¹³⁾ Sziget dicsőséges elestét és Gyula szégyenletes átadását megint Zsámboky nyomán adja Somogyi¹⁴⁾, szintugy János Zsigmond halálát (101-103.), Báthory István uralomrajutását, az 1572. és 1575. évek eseményeit, Békés Gáspárt (104-106.) és Miksa lengyel trónjelöltségét, 107-108. felülről a 7. sor: "In summa tranquillitate quam mutati consilii conscios" (facti csak Zsámboky) "poeniteret" megint csak Zsámboky (1581. 820-821.) után.

A III. könyvben kezdődik Somogyi Históriajának a Báthoryakkal foglalkozó része, melyet maga önálló művének vallott. Flegler Sándor szerint 1588-tól kezdődően (II. kötet, p. 113-tól) tekinthető a szöveg Somogyi önálló munkájának. Innen egészen a II. kötet 261. lapjáig, bezárólag az 1601. évig, vagyis Báthory István, Kristóf, Zsigmond és Endre története befejezéséig nem ismerjük Somogyinak olyan forrását, melyet oly mértékben követett volna, mint Joviust és Zsámbokyt. Fontos saját nyilatkozata az 1601. évi beszercei eseményeknél: qui tunc Bistricii aderamus, mert ajánlólevele szerint ekkor Somogyi tényleg Besztercén tartózkodott. Báthory Zsigmond 1595. évi szerencsés havasalföldi hadjáratát Johannes Jacobinustól vette át Somogyi. Szokása szerint szó szerint, csak kihagyásokkal.¹⁵⁾ Magáról Jacobinusról megemlékezik a brassai csata (1603.) elesettjei között, mint "festivus et ingenuosus juvenisről". Egy előbbi helyen meg azt mondja róla, hogy átszökött Mihálytól a magyar táborba. 1602-től kezdve aztán (II. kötet, p. 261. 2. sorától: a "licentiae militaris avaritiae corruptelis" szavaktól végig a Historia zárószavaiig, ambigue agitari videbantur) Somogyi Istvánffy megfelelő szövegét írta ki, ennek az 1605. évet lezáró szavaiig, leszámítva azt az önállóan látszó mintegy 12 lapot, melyet már említettem.

Somogyi Istvánffy is szó szerint írta ki, de kisebb módosításokat itt-ott mégis tett rajta. 16) Éspedig: Somogyi II. kötetének 261-434. lapokra terjedő Istvánffyval egyező szövegéből mindössze – mint már említettük – 11-12 lapon ad önálló betéteket, a 301-318. lapokon – összesen 17 lapon – pedig erősen eltérő szöveget. E részlet 173. lapjából tehát mintegy 144-en szó szerint egyezik Somogyi és Istvánffy.

Milyen természetűek Somogyi eltérései Istvánffy szövegétől? Előbbiekben már eleve úgy szoltunk felőlük, hogy ezek Somogyi betétei Istvánffy szövegébe, vagyis Istvánffy az eredeti szöveg szerzője és Somogyi a kiíró. Flegler Sándor szerint ugyan fordított a viszony, azonban előbbi álláspont helyességét – Istvánffy eredetiségét – bizonyítja egyfelől az, hogy Somogyi az Istvánffytól vett szöveg egy helyén betold egy utalást Báthory Zsigmond halálára vonatkozóan: "In Bohemia assidue constanterque permansit, usque ad mortem", mely 1613-ban bekövetkezett Prágában. Istvánffy, tudjuk, 1608-1610-ben fejezte be magyar történetét. De ez lehet későbbi hozzátétel is. 17)

Azonban Istvánffyt mutatja eredetinek Somogyi szövegének két értelmetlen zökkenője is, melyek világosan elárulják, hogy Somogyi azoknál Istvánffy szövegébe idegen szöveget iktatott be, s e beiktatást nem tudta nyomtalanul elsimitani. 18) És Istvánffy eredeti voltára mutat az a mód is, ahogy a két író forrásait feldolgozni szokta: Istvánffy nem szó szerint írja át mintáit, ha még oly híven követi is őket, hanem mindig tesz rajtuk kisebb-nagyobb stiláris módosításokat, míg Somogyi, láttuk, szó szerint veszi át mintái szövegét. Márpedig II. kötet 261-434. lapjai szó szerint egyeznek Istvánffy megfelelő részleteivel!

Somogyi sajátjának tehát csak a 103. vagy pláne csak a 113. és 260. lapok közötti szöveget, az 1576-tól, vagy pláne csak az 1588-tól 1601-ig terjedő évekre vonatkozó elbeszélést ismerhetjük el. Ha ugyan nem irt ki itt is még más, ma nem ismert mintákat. Jacobinust, tudjuk, ez "önálló" részében vette át. 19)

Hogyan használja fel Somogyi itt felsorolt fő forrásait? Fenti elemzésből kitűnik, hogy mintáit szó szerint írja át, de sokat kihagy azok szövegéből, előadásukat összevonja, és idegen szöveget is iktat beléjük, vagy saját értesüléseit toldja be hozzájuk. Sorra kihagyja Zsámboky és Istvánffy dolgozataiból az egyes történeti szereplőkre, különösen a régebbiekre vonatkozó személyes és életrajzi adatokat: hősies tetteket, életkörülményeiket, de kihagy egész eseménysorokat is. Pl. a Zsámboky-féle leírásokból Tokaj, vagy Eger ostromáról, melyek szoros időrendben, napok szerint jegyzik fel az eseményeket, egyes napok fejleményeit elhagyja. Ugyanigy tett Joviuszal is. Sokszor illeszti be azonban saját véleményét, moralizálásait, politizálásait. Egy ilyen passzusára fentebb már rámutattam, s minderre történetsszemlélete tárgyalásánál újra visszatérek. 20) Nem hagyhatom itt sem említettlenül, hogy Istvánffy szövegébe feltűnő sok Bastáról szóló, Istvánffy előtt ismeretlen adatot illeszt, Bastának feltűnő sok misszilis levele tartalmát közli, úgyhogy arra kell gondolnunk, nem került-e Somogyi kezébe valami módon Bastának valami hivatalos irattára? 21)

Ezek után lássuk a nem kompiláló, hanem az önállóan dolgozó Somogyi dolgozómódját. Hogyan állapítja meg Somogyi a tényeket, mikor önállóan fogalmaz, és nem mások munkáit írja át? Honnan választja ki forrásait, hogyan dolgozza fel azokat? Maga úgy mondja ajánló levelében, hogy olykor szemtanúja volt annak, amit leírt, de szövegében csak egyszer hivatkozik ilyen esetre: hogy t. i. ott volt Besztercén (1601-ben), mikor ez a város ismét Báthory Zsigmond mellé állt. 22)

Különösen jelentős, hogy jó viszonyban volt Gellyén Imre kolozsvári bíróval, ki nagy részt vett az eseményekben, s tájékoztathatta írónkat azokról. Mint informátoráról azonban nem emlékezik meg Gellyénről, és általában megelégszik azzal, hogy "hirekre" hivatkozzék, melyek közkezen keringtek. 23)

Lehet, hogy voltak Somogyinak írott forrásai is önálló részleteinél is. Néhol zökkenő, vagy ismétlés van szerkesztésében, előadásában – így – mint már említettem – Báthory Zsigmond "incantációját" (megbabonázását) kétszer mondja el (pp. 182. és 188.) – amiből különböző források összeillesztésére következettünk. De meg egyes részletek hangjában is erős különbség van. Somogyi önálló részlete első lapjain vallásos és filozofikus, természettudományos-orvosi, asztrológiai elmélkedései uralkodnak, az 1600-1601. években pedig olyan józan, realisztikus, csak tényekre szorító, de egyben drámaian eleven és élénk, néha szinte humorba vegyülő előadása, hogy ebből a hangulat-különbségekből is idegen forrásokra, e részben is más, idegen írók művei átírására gondolhatnánk.²⁴⁾ Talán meg lehetne kísérelni ilyenek ki-elemzését, de egy ilyen analízis igen beható és igen óvatos tanulmányokat igényelne. Másfelől: talán újabb erdélyi történetírók felfedezésére is vezetne.

Már rámutattam arra, miszerint valószínű, hogy Somogyinak volt valami évkönyvszerű, hivatalosnak látszó feljegyzése fejedelmek trónraléptéről, haláláról az un. rövid krónikák műfajából, mert folyamatosan, kerek egységben megszerkesztett előadásából kéri egy pár ilyen száraz, röviden referáló részlet.

És kellett használnia Somogyinak hivatalos iratokat is. Basta irattárába – már említettem – valahogy bepillantott, ennek leveleivel még az Istvánffy-tól átiratokat is bővítette.

Somogyinak voltak tehát jó forrásai is, de kellett írnia olyasmiről is, amiről információi nem voltak kielégítőek. A tények megállapításánál igyekszik ugyan racionalizáló kritikát gyakorolni: kiválasztani, hogy a valószínűség és ésszerűség szerint mi hihető, mi nem, és nem is hisz el minden hirt, vagy legalábbis fenntartással közli azt, amit gyanusnak lát. Olykor kihangsúlyozza azt is, ha valaminek nem sikerült utána járnia.²⁵⁾ Olykor azonban leír olyasmit is, amit maga sem hisz el egészen²⁶⁾, és egyszer a modern történet-filológiai módszer "conjectura" terminusával is operál, megvallva, hogy ehhez folyamodott, mert nem tud bizonyosat mondani. Elkövet pontatlanságokat is, időrendje sokszor hibás, egyes szereplőre vonatkozó személyi adatai sem mindig szabatosak, de általában véve inkább csak kifejejt egyes dolgokat, vagy – mint láttuk – összevon eseménysorokat (ezt igen gyakran teszi), és legtöbbször csak tendenciózusan állítja be a tényeket, semmint lényegesen elferdítve.²⁷⁾

Somogyi Históriaját szigorú időrendben szerkesztette meg, mondanivalóit egyes évek körül, mint quasi fejezetcímek körül csoportosította. Kronológiája mégis meglehetősen pontatlan. Műve évkönyvszerűségét még az is kihangsúlyozza, hogy előadásában egyes éveket átugrik, pl. az igen fontos 1538. évről nem szól, mindössze 1539 elején említve meg az előző évben kötött nagyváradi egyezményt. Csak 1590-től kezdődően 1605-ig terjeszkedik ki minden év főeseményeire.

Somogyi Históriajának tárgyát a magyarországi, még sokkal nagyobb mértékben az erdélyi fő hadi és méginkább politikai akciók képezik. Kitér olykor gazdasági mozzanatokra is, mert ő is jól látja, mint más akkori magyar kortörténetíró is a gazdasági-pénzügyi viszonyok jelentőségét az állam életében. Például szerinte a prágai udvar német tanácsosai – ahogy ő magát kifejezi – Erdélyt egyenest gazdasági megfontolásokból akarják átvenni a magyar király részére: ez a gazdag provincia ne kerüljön a török kezére, mert anyagilag tulságosan erősítené azt. (II., 177.) Vagy: a fejedelmváltásoknál első teendő pénzt előteremteni adók kivetésével zsoldosok fogadására, hívek toborzására. Így Báthory Zsigmond visszatértekor (II., pp. 246-247.), vagy Mihály vajda bejövetelekor. Társadalmi vagy kulturális kérdésekkel általában nem foglalkozik, jellemzéseiben azonban olykor kiemeli, hogy jellemzettje igen művelt, vagy pláne tudós ember. (II., p. 234.) Annál érdekesebb, amit Mihály kormány-

zati fogásairól mond, mert ez egyenest valami demokratikus, sőt szociális törekvéseket árul el az igen alacsony sorból felvergődött románban.²⁸⁾

Érdekes nézeteit a nevelésről Báthory Zsigmonddal kapcsolatban fejti ki.²⁹⁾

Csodák, előjelek nem igen érdeklik, babonát is alig említ fel. Az 1594. évi nagy hadikészülődések alatt nagy hegycsuszamlás történt Erdélyben: ni fallor, mondja Somogyi természettudományos józansága: a sok esőzés miatt. De az emberek a háboru előjelének vették. (II., p. 149.) S ha mégis feljegyzí egy üstökös feltűnését (II., p. 134.), vagy egy Székesfejérvár mellett történt "csodát" (II., pp. 134-135.), azok Magyarországon történvén, valószínű, hogy azokat Somogyi valami magyarországi írott forrásból írta ki. Báthory Zsigmond megbabonázása Boldizsár anyja által azonban már Somogyi saját hire.

Ki kell még emelnem Somogyi pontos földrajzi leírásait, pl. a Marosét (II., p. 235.), vagy a miriszlói harctérét (II., p. 237.).

A történet maga Somogyinak is emberek cselekedetei, elsősorban a fejedelmek és más, a társadalom és állam élén állóké, az előkelők, de megvan a jelentősége nála is a tömegeknek is az események alakításában. Különösen – ez természetes – az országgyűlésen, s a fejedelmek és pártok tanácskozásaiban szervezeten megjelenő, vagy a fegyverbeszállt nemességnek, olykor a zsoldos (sőt külföldi zsoldos) katonaságnak, olykor a csőcseléknek is. És ahogy kutatja Somogyi a fejedelmek, főurak stb., vagyis a történeti főfaktorok lelki, gondolati, érzelmi mozgató okait – így akarva eljutni a történet legvégső földi okaihoz – és jellemzi is őket, mint valamennyi magyar kortörténetíró társa, mégpedig hatalmas jellemzőerővel, úgy jellemzi a tömegek, országgyűlések, vagy hadseregek hangulatát, esetleg önálló lépéseit, tetteit is.³⁰⁾ Különösen mesteri a már idézett tordai országgyűlés, vagy a Báthory Endre és Mihály alatt összeütököző hadak hangulatának festése.³¹⁾ Mert Somogyi páratlan a tömeghangulatok visszaadásában, s igen szívesen is tárja fel a tömegek (országgyűlések, hadseregek) véleményét, érzelmeit, s jól meglátja, miként kívánják az események főfaktorai: fejedelmek és tanácsosaik, meg az egymással szembenálló pártok vezérei – maguk is, megbízottaik útján is – befolyásolni a közvéleményt: országgyűléseken, a katonák között, a "népet" a propaganda sokszor kétes tisztaságú eszközeivel megdolgozni.³²⁾ A tömegekhez könnyen hozzáférhetett írónk, hogy hangulatukat megismerhesse. Maga is a nemesség között élt, informátort is könnyen szerezhetett országgyűlésekről, nemesi és katonai táborok életéről, városi tumultusokról. De honnan ismerhette Somogyi főfaktorainak lelki, gondolati, érzelmi, akarati mozgató okait? Mert ezeket igen szereti feltárni és elemezni. Különösen ha úgy látja, hogy egyes szereplői személyes érdekből, sértett hiúságból, vagy ambícióból cselekszenek. De anyagi természetű, realisztikus megfontolásait is szívesen felsorakoztatja. Báthory Boldizsár, Korniss Gáspár személyes bosszuvágya katasztrófába sodorta Erdélyt (II., pp. 120-121. és 189.), de Bocskay is azért állt – Somogyi szerint – Rudolf oldalán, mert Magyarországon vannak birtokai (II., p. 158.) Ezek bizonyára mind csak "konjekturák", mert honnan ismerhette Somogyi pl. Mihály beszélgetését Halmágyi Istvánnal, melyet a vajda oly szigorú titoktartás alatt folytatott ezzel a legbizalmasabb hívével? Egy helyt maga Somogyi fedi fel módszerét e motivációs "konjekturák" felépítésénél: Mihály gondolkodása ez volt, ahogy a következmények mutatták! ("Cogitatio Michaelis haec fuit, ut postea eventus docuit." II., p. 209.) Vagyis somogyi a fejlemények alakulásából következtet vissza szereplői lelki mozgató okaira /s nem megbízható információk, vagy tapasztalatok alapján/.

Igen fontos mozzanat Somogyi történetírásában, hogy ő felismerte a "nemzet" (= nemesség, rendiség), különösen az országgyűléseken és pártokban szervezkedő nemesség történetformáló szerepét, jelentőségét. /Erről bővebben szölok politikai és államelméleti nézetei ismertetésénél./

Kendyék küzdelmében Zsigmond ellen, hol felmerült a fejedelem letételének, vagy pláne megölésének gondolata is, Somogyi felismerte, hogy itt a politikailag le-tűnő rendiség küzd a XVII. század folyamán győzedelmeskedendő abszolút fejedelmi hatalom ellen. E viaskodásban, s folytatásaiban egészen Mihály vajda bukásáig és Báthory Zsigmond végső próbálkozásáig Erdélyben – Somogyi önálló műve 1601-ig terjed – felismeri írónk a rendek által képviselt nemzet szerepét a történetalakító faktorok között.³³⁾ De míg egyfelől a rendiségben a nemzetet (ill. az azt reprezen-táló nemességet) önállóan és önérdéken cselekedtetni, addig az abszolút fejedelem számára azt csak eszközként szerepelteti.³⁴⁾

Világosan fejeződik ki mindez Somogyinál Mihály vajda egy állítólagos titkos megbeszélésében, melyet egy magyar hivével, Halmágyi Istvánnal "veresbáronynak" nevezett cubiculumában, török kereveten ülve éjnek idején folytatott, feltárva előtte nagyralátó terveit. Ezt a megbeszélést azonban hajlandóbb vagyok Somogyi saját vé-leményének, már említett politikai elméleti olvasmányaiból meritett nézeteinek tar-tani. Már csak forráskritikai szempontból is.³⁵⁾ Ez a megbeszélés tulajdonképpen egy Mihály által elmondott beszéd – Somogyi szerint beszédeket konstruálni, melye-ket (legszívesebben) a fejedelmi, vagy tanácsosi tanácskozásokon mondat el – Somo-gyi művének talán legérdekesebb részlete. Bár ebben a speciális esetben Mihály, a megtestesült "tyrannus" (= abszolút fejedelem) avégre latolgatja a különböző erdélyi és moldvai népek jellemét, tehetségét, képességeit, hogy mennyiben használhatja fel azokat saját céljaihoz, mégis a legérdekesebben definiálja a "nemzet"-nek önte-vékeny, öncélú- és érdekű politikát (és történetet) alakító szerepét. Csak egy akadályunk van – Istvánom – mi Stephane – mondta volna Mihály hű székely katonájának, miután a Boldogságos Szűz képére megeskette, hogy titokban fogja tartani, amit most hall –, csak egy akadályunk van terveink kivételében: a királyi korona megszerzésé-ben, Erdély, sőt egész Felső-Magyarország meghódításában, végig, talán-talán Prágáig, és ez az "erdélyi nemesek" (= magyarok) nemtörődömsége. Ezek csak "priva-tis et domesticis assueti voluptatibus, agriculturae, venationi, negotiationi et aliaum ad usum domesticum necessarium rerum studiis dediti, de nominis gloria, gentibus debellandis, finibus ultra producendis haud multum solliciti, praesenti fortuna sunt contenti, contra Turcam, cujus in societate et foedere aliquot annis in deliciis vixerunt, hactenus quoque arma eduxisse poenituit. Contra Caesarem vero tentare aliquid aperto Marte, aut vel clam moliri religionis et fidei toties datae sacramento impediti nefas putant." Ezek a "Christiania Respublica" semmittevő csonkjai (inertes trunci), me-lyeket elpusztítva (sublati et ad unum deleti) és helyükbe harcias románokat és rá-cokat telepítve elérhetjük célunkat: (His extinctis et provincia (Erdély) demum Va-lachis et Rascianis gentibus bellicosus repleta) könnyen eljutunk Felső-Magyarország-ba, sőt talán egészen Prágáig. (proximos Ungariae, tum etiam forte Pragenses fines levibus excursionibus facile occupabimus.)³⁶⁾

E valóban meglepő nyilatkozatok, szerintem, sokkal inkább Somogyi véleményét adják Mihály céljairól, semmint Mihályéit. Mert hiszen honnan ismerhette Somogyi ezt az oly titokban lefolytatott beszélgetést Mihály és hű székelye között? Ezt a forráskritikai kérdést már érintettem. Somogyi e passzusában – Mihály beszédében – tehát Somogyi a bekövetkezett eseményekből következtet vissza Mihály motivumaira; egyfelől meghatározza a "nemzet"-nek mint öncélúan, saját érdekeiért, de szintugy általánosabb erkölcsi értékekért (nemzeti dicsőségért) cselekvő, politikai (tehát történet-) formáló szerepét, másfelől kijelöli a nemzet céljait: harcolni saját neve dicső-ségeért (nemzeti dicsőségért), más népek legyőzéseért, saját országhatárai kiterjesztéséért. Tehát meglehetősen imperialisztikus célokért. Ugyanitt kijelöli Somogyi a fejedelem, a másik, ekkor a nemzetnél fontosabb történetalakító faktor politikai célki-

tüzéseit, mégpedig ugyancsak a hódításban, amihez a fejedelem felhasználhatja a legkegyetlenebb, legembertelenebb terrorrendszabályokat: a meghódított népek kiirtását, a helyükre idegenek, a maga alattvalói betelepítését. Somogyi persze elítéli az ilyen szélsőségeket, Mihályban éppugy, mint Rudolfban, kit szintén a magyarság kiirtásának tervével vádol meg.³⁷⁾ Bizonyára Rudolf és Mihály befekettetésére, de talán inkább a fejedelmi abszolutizmus diszkreditálására sorolja fel Somogyi ezt a szörnyű hódítási eszközt, mint az abszolutizmus megszokott fegyverét.³⁸⁾

Somogyi, tudjuk, a "nemzet" = rendiség oldalán áll, Kendyék véleményét helyesli, a rendiség álláspontját propagálja, és Mihály szélsőséges abszolutizmust hirdető beszédének valóságos antitézisének adja Kendy Sándor állítólagos beszédében az erdélyi főurak tanácskozásán a török szövetség, a régi állapotok, mindenekelőtt a béke mozdulatlan fenntartása mellett, s a Mihály által kijelölt nemzeti célok, aktív politika folytatása, és háború ellen. Valóságos illusztrálása Kendy fejtegetése Mihály megállapításainak a magyarok elpuhult, csak a gazdálkodásra, kereskedelemre, vadászatra, családi életre korlátozott életesményéről, és politikai nemtörődömségéről, nemzeti célok iránti tompaságáról. Nem hallgathatom el azt sem, hogy a rendiség sem küzd sokkal emberségesebb fegyverekkel, mint az abszolút fejedelem: Kendyék vérfagylaló józansággal határozzák el Báthory Boldizsár és társai megöletését, sőt Kendy egyenest közérdeknek nevezi ezt, melynek a "magánérdeket" alá kell rendelni!³⁹⁾ A nemzet tehát történetformáló faktor, mely Somogyinál egyes kimagasló egyéniségekben működik, s az ezek körül csoportosuló pártokban.

Somogyi igen részletesen festi a pártok működését, kialakulását, átcsoportosulását, széthullását. Az ő korában, már említettem, két fő párt van: az egyik a törökös, az öregek, a Mihály által becsmért, ujtás-ellenesek pártja, – fő reprezentánsaik Kendy Sándor és társai –, a másik a Magyarország, a császár, s az összkereszténység közös nagy ügyéért, a török elleni háborúért lelkesülő fiataloké, ezek Zsigmond hívei. Kendyék kivégzésével, az előbbi párt megsemmisült, az ellenpárt politikájának győzelme pedig Erdélyt súlyos válságba döntötte, melyből csak a törökpárt tudta – Bocskay alatt – újból kiemelni.⁴⁰⁾

Somogyi mesterien jellemzi a Báthory Zsigmond folytonos ingadozásait, s a következő folytonos impérium-változások (Basta, Mihály, Báthory Endre, ismét Zsigmond, meg Székely Mózes) miatt állandó rettegésben élő erdélyiek sokszor kényszerű pártváltoztatásait, ide-oda ingadozásait, ami végre is mindenkién teljes bizalmatlanságot, gyanakvást kelt mindenki ellen. "Bátran beszélhetek előttetek?", kérdi Csáky István, Mihály embere a tordai táborban összegyűlt fegyveres nemességtől (1600-ban), mire a felelet: "hát mi beszélhetünk-e bátran te előtted?"⁴¹⁾

Ezekben a válságos, véres időkben, mikor az előnytelen pártváltoztatás élet és vagyon kockáztatásával járt, az egyéni érdek igen sokszor föléje kerekedik az idealizmust, sőt önfeláldozást követelő közérdeknek, a nemzet és haza szolgálatának. Somogyi persze fájlatja ezt, s a magánérdek keresését nagy katasztrófák okozójának tekinti: Kornis Gáspár "*indulgere volens potius suae privatae injuriae vindictamque quoquo modo posset sumere de inimicis suis, quam nobilissimae et dulcissimae patriae fideliter inservire*", és ezért "*prout fertur*", Báthory Endre ellen behívtá Erdélybe Mihály vajdát. (II. p. 190.) Ez a valóban katasztrófális fordulat Erdély életében tehát Somogyi szerint egy egészen kicsinyes személyes sérelem miatti bosszuvágyból következett volna be. Iffiu János ugyanis, a kivégzett Iffiu János fia, megverte Kornis Gáspár egy emberét, őt magát pedig árulónak és testvérgyilkosnak szidalmazta. Kornis e fölötti dühében hozta volna be – ő egymaga – Mihályt.⁴²⁾

Mégis állandóan hangoztatják a közérdeket, a nemzet, s az erdélyi haza érdekeit. S előfordul, hogy az egy nemzetből való származás tudata valóban erősebb

anyagias és személyes érdekű megfontolásoknál. Mert a nemzetet – Somogyinál is – a nemzeti közösség (eadem gens), a közös származás (eiusdem sanguinis) tudata és az életformák azonossága kapcsolja össze. A különböző pártállásuk azzal kérlelik egymást a békülésre, hogy emlékezzenek, miszerint "eiusdem sanguinis" vagyunk, vagy "gentis eiusdem". "Gentis Ungaricae memor, cuius ex stipre ipse quoque esset", mondják a tordai táborban Csáky Istvánnak, a már idézett jelenetben. (II., p. 227.) Még a székelyeknél is megpróbálnak erre hivatkozni, de nem mindig sikerrel. Ez a nép csak a maga "libertásával" törődött.⁴³⁾ És áthidalja olykor a pártellentétet, s összefogásra készíti az erdélyi magyarokat a közérdek szolgálatára, az "édes haza iránti szeretet", s a rendi, politikai, gazdasági, társadalmi érdekközösség: közös jogaik, szabadságaik, jólétük védelme is, mert az egyesekét az egész rendé, az egész nemzeté védi.⁴⁴⁾

A politikai tettekre összekapcsoló és ösztönző magyar nemzeti érzést egyfelől a török elleni védelmi harc (Lippa említett védőinek vallomása), másfelől Mihály és a szomszédok hódító és magyarító törekvései és Mihály embertelen kormányzása, katonái garázdálkodása élesztik az erdélyi magyarságban. De szintugy Basta kemény uralma, vallón, hajdu és német katonái atrocitásai is.

A nemzet mellett, illetőleg vele szemben áll a legfontosabb történetformáló faktor: a fejedelem. Somogyi nem elégszik meg a fejedelem tettei referálásával, feltehető lelki és gondolati mozgatóókai feltárásával. Ezenkívül tanácsokat ad a fejedelemnek, nem győzi hangoztatni, mik a fejedelem kötelességei, mik céljai, s ebben az állam célja is.

Az ember történetformáló erejének azonban határokat szab az Istenség világkormányzása. Ez a vallásos hit integráns része volt az akkori történet szemléletnek, a kor vallásos-theológiai világnézetének is, s Istent a legvégső, legmagasabb történetformáló faktort Somogyi vallásos hite is a történet végső irányítójának érzi.⁴⁵⁾ Sőt neki szép harmóniába sikerült hoznia Isten világkormányzó munkáját az emberek történetformáló működésével, s a csillagok befolyásával az emberi sorsra. Ismeretes, hogy a kor erősen hitt a csillagok hatalmában az ember felett, ezt a hiedelmet, s az arra épített módszereket tudománynak tartotta, s ezeket a tudománynak nevezett asztrológiai tanokat beépítette világképébe és következésképp történet szemléletébe is. Isten a mindenség ura, ura a csillagoknak is, mondja Somogyi. Ezek járását is Ő irányítja, s ezek ugyan befolyanak az ember életébe és mindenbe, ami a földön – a természetben is – történik, de maguk is csak Isten eszközei. Az ember aztán imáival és jámbor életével sok mindent elérhet Istennél, míg bűneivel kihívja Isten büntetését, már itt e földön is.⁴⁶⁾

Más emberfeletti, vagy legalábbis emberi akaraton kívül álló hatalmak is kihatnak az ember életére, s ebben a történet alakítására. A fátum és főképp a necessitas.⁴⁷⁾

A fátum, ez a klasszikus ókorból átöröklött faktor, már láttuk, beletartozik minden más kortársa történet szemléletébe. A necessitás fogalma is itt-ott felbukkan, pl. Istvánffyánál, azonban korántsem oly gyakran és hatalmas jelentőségben, mint Somogyinál. Nem tudom, olvasta-e Somogyi Macchiavelli műveit, de nem tartom lehetetlennek. Lehet tehát, hogy ettől tanulta a "necessita" történetformáló jelentőségét. De lehet az is, hogy más politikai elméleti olvasmányából ismerte meg ezt az emberen uralkodó, politikai elhatározásait irányító = történetformáló erőt. Hiszen már a klasszikus ókor (Livius) is szól a "necessitas" befolyásáról. Tény azonban, hogy Somogyi a necessitas-ban valamely kényszerítő körülményt lát, az események és helyzetek embertől független alakulását, mely a (politikailag, katonailag) cselekvő (tehát történetet alakító) embert olyan tettekre kényszeríti, melyekre egyébként nem szánta

volna rá magát. Ilyesféle mozzanat a "tempus", vagy "temporis exigentia" is. Somogyinál a "necessitas" rendszerint valami rosszra kényszeríti az embert, s az ilyen "rossz" lépés mentsége aztán a "kényszerűség". Csak kivételesen vezet Somogyinál a "jóra".⁴⁸⁾ És már idéztem, hogy Somogyi "kényszerűségből" megengedi az esküszegést is, pedig ezt egyébként megveti és veszedelmesnek is tartja.⁴⁹⁾

És most lássuk Somogyinak politikai állásfoglalását és egész művének talán legérdekesebb megnyilatkozásait: politikai és államelméleti nézeteit. Mert ezek munkájában oly nagy teret foglalnak el, s annyira előtérben állanak, hogy nélkülük nem nyerhetünk teljes képet az ő történetírásáról.

Somogyi szemköre erősen körülhatároltan politikai, ezenfelül erdélyi: Erdélyen és a szorosan vett erdélyi szempontokon kívül mit sem lát, bár tudjuk, fájlalja Erdély leválását Magyarországról, azt csak ideiglenesnek tartja. Nem veszi figyelembe az erdélyi események összefüggését az európaiakkal és a törökországiakkal, még mintha Magyarország is kívül esnék neki Erdély aktuális életén és pillanatnyi érdekkörén. A határos Moldvában, Havasalföldön és Lengyelországban történeteikről csak az Erdélyt közvetlenül érdeklő események kapcsán emlékezik meg. Legutóbbiról ritkán, előbbi kettőről gyakrabban. Ez elszigetelődés annál feltűnőbb, mert hiszen Historiája első könyvének főforrásából, Joviustól, vagy akár Istvánffytól is megtanulhatta volna, hogy Magyarország és Erdély történetét nem lehet elkülöníteni a többi Európától, s a török birodalomtól. De, ismétlem, Somogyi tulajdonképpen nem képzett történetkutató, és az ő történetírása is inkább csak egy igen művelt politizáló ember laikus feljegyzései. Politikai szempontokból aránylag elég behatóan foglalkozik az Erdélyt lakó különböző nemzetekkel, de hiába keresnénk nála azokat az érdekes etnográfiai leírásokat, melyek Forgách vagy Szamosközy történeteit színesítik.

Somogyi értékmérője, mellyel kora politikai és hadi eseményeit méri, az erdélyi érdek, társadalmilag pedig nemesi érdek (ami a nemesség kizárólagos politikai alakító akkori szerepéből természetes is), s történetíróvá is nagyrészen a hatalmas erdélyi sorsfordulat tette, mely a tizenöt éves háború (1592-1606.) kapcsán következett be. Somogyi csakugy, mint a többi korabeli erdélyi történetíró – Decsy és Jacobinus kivételével – erősen ellenzi a háborút, s a török szövetségtől, illetőleg hűbéri-ségtől való elszakadást, melyet egydnest szerződés- és esküszegésnek tekint. Ezt a biztosnak látszó nyugalmi állapotot nem lett volna szabad megbolygatni.⁵⁰⁾ Mert káros minden ujtás nemcsak a kül-, hanem a belpolitikában is. Ezért ősi törvényeket, az állami szokásjogot (közjogot), az állam státusát ujitani nem kell, mert ez mindig az állam megrázkódtatásával jár. Inkább el kell tűrni a meglevő állapotot, még ha nem is jó. A fejedelem legfőbb kötelessége országa szerencsés állapotát nemcsak megőrizni, hanem még virágzóbbá tenni. Ha azonban az "ügyek viharai", vagy az alattvalók közvéleménye kényszerítik a fejedelmet, hogy alkalmazkodjék a körülményekhez (tempori inservire), próbáljon addig ellentállni, amíg csak lehet, s ha egy uton nem sikerül, hát más uton. Ha pedig valamit már nem lehet eltűrni, akkor diplomatikusan (arte) és lassacskán kell javítani. Itt tehát Somogyi már nyíltan megvallja, hogy a politikában szükség van ravasz fondorlatok alkalmazására. Báthory Zsigmond Szinán basa parancsára, hogy küldjön erdélyi csapatokat a keresztények ellen, huzza-halasztja a csapatküldést, időt nyer, "probe scientes, spectare tempora, pericula metiri, occasionem agnoscere eorum esse, qui non temere facere existimarentur, consulto istud tempus extraxerunt."⁵¹⁾ Már sokkal életbevágóbb állásfoglalás a politikában elkerülhetetlen, sőt szükséges erkölcsi gátlástalanság mellett, hogy csak "per rationem, sepositis affectibus", a "publica utilitas, publica commoditas" szerint kell a főkérdésekben dönteni, amiben Somogyi odáig megy, hogy Báthory Boldizsár megöletését, ezt a törvényes fejedelem uralma biztosítása érdekében végrehajtott politikai

gyilkosságot egyenest közérdekből történtnek nevezte, mely előtt a magánérdeknek háttérbe kell húzódnia, 52)

Egyébként azonban a fejedelem legyen gondos, jó és bölcs, de ha még nem is az, alattvalóinak még akkor is tűnniük kell a törvényesen uralomra jutott fejedelem uralmát, hogy az ország nyugalma meg ne zavartassék. Mert - egyfelől - Isten az, aki belátása szerint adja a fejedelmeket a népeknek, s az evangélium és apostolok levelei is tanítják, hogy tűnni kell a magistratusokat, s engedelmeskedni nekik. Másfelől a rendek választják a fejedelmet, s ha egyszer törvényesen megválasztottak és elismertek valakit, azt nem tehetik többé le, ha nem is bizonyul az illető megfelelőnek. Isten majd gondoskodik rólunk, hiszen minden az ő kezében van. Ez az álláspont részben vallási, részben közjogi, részben ésszerűségi: politikai (publica utilitas et securitas, ordo regni) megfontolásokból alakult ki. 53)

Az állam célja Somogyi gondolkodásában és értelmezésében megtartani az ország virágzó állapotát, biztosítani az alattvaló jólétét, megőrizni a törvényeket, a jogot, és mindenekfelett a békét, tehát azt, ami a középkori államé. Ez a rendiség álláspontja, melyhez tartozik Somogyi is. 54)

Mikor írta Somogyi *Históriáját*? Ajánló levelét 1604. áprilisára datálják, s ily korai keltezésre mutathat Bocskayról való elítélő és lekicsinylő nyilatkozata: "eiusdem farinae homo" (II., p. 54.), s hogy nyíltan megmondja ennek főresszességét Kendyék kivégzésében. 55) Ilyesmiket Bocskay uralomra jutása után nem igen írhatott meg erdélyi ember, - vagy csak jóval ennek halála után. Ily kései keltezésre vall az is, hogy Somogyi Báthory Zsigmondról egy helyt már mint halottról szól - ez meghalt 1613-ban - és Istvánffy *Históriáját* is felhasználta. Lehet, hogy több részletben, hosszabb időközök elteltével írta munkáját, vagy később az egészet átdolgozta, talán mikor az Istvánffytól vett részt illesztette hozzá.

Somogyi előadása a sok jól író korabeli magyar történetíró közül is kiemelkedik. Ahogy Báthory Zsigmond kezdeteit, Boldizsárral való tragikus összetűködését leírja, valóban méltó forrást nyújtott - Bethlen Farkas közvetítésével - a legnagyobb magyar regényírónak, báró Kemény Zsigmondnak Gyulai Pálja egyes jeleneteihez. Nem marad el ezek mögött a már többször idézett 1600. évi tordai tábor életének rajza sem.

Stilusa elég jó latin stilus, de elmarad előadása szépségei mögött.

Kézirata nem maradt fenn a műnek, egy kiadása van: Ambrosii Simigiani ... *Historia rerum Ungaricarum et Transsylvanicarum ab an. 1490. usque ad an. 1606. quatuor libris comprehensa*. L. I. adcuravit Jos. Car. Eder, Cibinii, 1800., L. II. adcurante Jos. Benigni de Mildenburg. Cibinii, 1840. - Az első kötethez Eder szép bevezetést és értékes jegyzeteket csatolt, melyekről tárgyalásunk folyamán megemlékeztünk. Fenti idézeteink, természetesen, erre a kiadásra vonatkoznak.

Irodalom: Flegler Sándor, A magyar történetírás története. - Gr. Kemény József, az erdélyi történet megírásáról. (p. 5.) (A. Kurz, Magazin für Gesch., Lit. u. alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. 1844.) - Szekfü, Adatok Szamosközy... kritikájához, p. 68. és 3. jegyzet. - Lukinich Imre, Adatok Somogyi Ambrosius életéhez. (Századok, 1906. p. 951-952.)

Jegyzetek:

- 1) L.: Lukinich I., Adatok Somogyi Ambrus életéhez. (Századok, 1906. 951-952.)
- 2) L.: Historiája (Eder kiadásában), I. köt. 78., amit Joviusból irt ki: *Commentarii sui temporis*, L. XXX. (1566. p. 69.)
- 3) Bonfini az 1581. évi frankfurti kiadásban olvasta. Ugyanis – mint maga mondja – Zsámbokynak, e kiadás eszközlőjének, kortörténeti dolgozatait Bonfini függelékében tanulmányozta, márpedig átirta Zsámbokynak olyan dolgozatait is, melyek az 1568. évi kiadásban még nem voltak meg. Erre lejjebb még visszatérek.
- 4) Ehhez hasonló gondolat Verancsics Antalnál. M. H. H. II., II. 17. és Decsy Jánosnál, M. H. H., II., XVII., p. LXIII.
- 5) Somogyi II. Ulászló trónralépésével kezdi Historiáját. 1514-ig csak egészen röviden említi fel a fontos állami eseményeket, csak a Székely-lázadással kezdi a részletesebb előadást. Ezt, s általában az I. könyv első fejezetét az 1516-ig terjedő fejleményekről Zsámbokyból írta ki, mégpedig szó szerint. Kezdi Zsámboky kiírását az I. kötet, p. 2. felülről számított 5. sornál (nem, mint Eder mondja, az alulról számított 11. -nél = Bonfini (1568) 755.) Egyébként Eder lényegében pontosan jelzi az átvételeket az egész I. kötetben. A 2. -ban Bengini már elhagyta a források megjelölését. A 2. fejezetben: két lapon csak röviden összefoglalta Luther fellépését, mivel erről, mondja, Sleidanus részletesen szól. A 3. fejezetet – s ettől kezdve előadása zömét Jovius *Commentarii sui temporis*-ából vette át, ismét szó szerint: Eder, mint említettem, általában pontosan jelzi az átvételeket kiadása jegyzeteiben. Közben Somogyi 1526-nál Brodaricsot is felhasználja, s fel is említi róla, hogy "Mohacsianam cladem accuratissime descripsit". (I., p. 26.) Átvette azonban Joviusból a téves adatot, hogy Brodarics részt vett volna Zápolyai koronázásán (u. o.). Tudjuk, ez ekkor még Mária királyné mellett tartózkodott. De követte ebben Jovius Istvánffy is. (L.: Eder, I., p. 32.)
- 6) I. köt., pp. 64-65. = Jovius, L. XXVIII. (1566. kiadás, 50'.), elmondja, hogy a török elvonulása feletti örömet elrontotta 60 000 német ember rabságba hurcolása és a bécsi szőlőhegyek elpusztítása a török által, s itt, mondat közepén Somogyi a mondat szerkezetet megzavaróan így folytatja Jovius szövegét: "quam" (pedig a beiktatott részlet főmondatában ager az alany!) "procul dubio cepissent", ha az esőzés meg nem akadályozta volna ebben a törököt. Világos, itt már Bécset érti a quam alatt, nem a főmondat ager Viennensis-ét, a bécsi szőlőhegyeket, s világos, hogy előbb egy más mintát irt át.
- 7) L.: Barabás Samu, Zrinyi Miklós életére vonatkozó okiratok. Mon. Hung. Hist. I., XXIX., XXX; XXXI., bev. k.
- 8) Minthogy Benigni, Eder kiadásának folytatója itt már nem jelzi Somogyi forrásait, itt közlöm azokat:
 Somogyi, II. köt. pp. 2-26 = Jovius, L. XLII. első része (1566. 187'-192'.)
 Somogyi, II. köt. pp. 26-51 = Jovius, L. XLIII. közepétől (1566. pp. 197'-202'.)
 Somogyi, II. köt. c. III. p. 52 = Jovius, L. XLIII., p. 194'.
- 9) Jovius utolsó szavai, melyeket Somogyi még átvesz: "metu tanti hostis insanire desinerent": a L. XLIII. zárószavai (Somogyi p. 51.). Hogy Somogyi Jovius p. 194'-ről még ezután is vesz át pár sort L. II., c. III. (Somogyi II. köt., p. 52.), az csak

azért van, mert Somogyi megváltoztatja azon rendet, amelyben Jovius az eseményeket előadta, nemcsak itten, hanem egyébként is.

- 10) Legalábbis a II. köt., p. 53. közepétől "Reputabat enim" ... már közös kettejük szövege, miután Somogyi a p. 52-53. elején kiöntötte szívét I. Ferdinánd ellen. Az 55. lapon vitába száll Zsámbokyval, cáfolván ennek azon állítását, hogy Fráter Györgyöt nem I. Ferdinánd parancsára ölték meg. 58-63. Temesvár elestének vége szintén Zsámbokytól való.
- 11) II. köt. p. 64. Eger ostroma 64-70.
- 12) Így a L. II., c. X. (II. köt. p. 78) és a L. II., c. XXII. végén (p. 85. -ön) öt sor 1562-ről, de ez az évszám hibás.
- 13) Bonfini, 1568., pp. 818-820. p. 88. c. XIV., 2. sora: *ulciscendae injuria* szavaktól a 9. sor végén: *aditu impendimento receptum est* szavakig, a XIV. zárószavakig = Somogyi II. pp. 88-91.
- 14) Bonfini, 1581., 832-833.
- 15) II. köt. pp. 159-166. "Postea vero quam Sigismundus X quibus feliciter expeditis".
- 16) pp. 261., 262, 263. kisebb változtatást tesz Istvánffy szövegén és többet tud Istvánffynál éspedig Beszterce ostromáról, általában a besztercei és kolozsvári dolgokról, Bethlenről, Basta erdélyi kormányzásáról, vagyis azon dolgokról, melyeket részben személyesen is látott. Rövidebb betoldások után Istvánffy szövegéhez már lényegesebb betét Somogyi p. 271., felülről 7. sortól a 275. közepéig terjedő szövege: "Interea Basta ex suis saucios X Sigismundo rem exponit atque explanat," benne igen hosszú moralizálás arról, hogy e nagy csapások Isten büntetése bűneinkért. (pp. 271-272.) E részlet betétjellege abból is kitűnik, hogy a p. 272. -ön Somogyi újból szólni kezd az erdélyi 1602. évi éhínségről, mégpedig Istvánffyval egyező szöveggel: melyről már a 271. lapon is beszélt: "ut ante relatum est". (p. 271.) Van Istvánffynak is többlete Somogyival szemben (1758. bécsi kiadás, p. 481.), ennek megfelel Somogyi szövege: II., p. 275. közepén: "tractare decrevit." Most csak Istvánffy: "Receperat se eo tempore Basta X copias fore existimaret." Most találkoznak: "Ad eum igitur" ... a p. 276. -on Somogyi ad betétet: "Sigismundus vero salubra consilium secutus" közös szavaik után csak Somogyi: "prout tum sibi videbatur." ... Fontosabb, hogy Somogyi a p. 276-on betoldja Basta egy levelét Rudolf császárhoz (8 sornyi szöveggel), továbbá Somogyi betéte pp. 277. felülről 6. sortól a 279. felülről 7. sorig Basta terveiről és katonai garázdálkodásairól és Zsigmond junius 11. torockói győzelméről: "pensione" még közös (Istvánffy 482.), most csak Somogyi: "Dum interea haec tractatus sub id tempus Bogathius" ... - Majd 14 sornyi egyezés után p. 279. alsó harmadánál Somogyi megint betold, s csak Székely Mózes veresége után (p. 282. -ön) találkoznak megint Istvánffyval, (482/b). De ekkor is csak 10 sornyi szövegük közös, s újból csak Somogyi 284. lapján találkoznak. Somogyi a p. 206. -on keveset kihagy Russwurm-ról, 289. -en pedig mellőzi Istvánffy adatait arról, hogy a török Székesfejérvárt aug. 29-én foglalta vissza, s hogy e nap végzetes a magyarokra. A p. 295. -ön kihagyja a fiatal Carolus Mansfeld elestét (Istvánffy 1788., 486/a) 3-4 sornyi szöveget, szintugy a 297-en is 3-4 sort és Otto Rheingraf hősiességéről 4-5 sort. P. 300. -on elhagyja Mária özvegy császárné, Rudolf anyja temetését (Istvánffy ezt 478/b közepén három sorban adja), de a 300. -on alulról 4. sor b és a 301. -en fe-

lülről az 1. sort betoldja Rádul vajdáról. Rádulról különben is kissé eltérnek, és Somogyi sok mindent kihagy Rudolf császár és az románok tárgyalásairól is Istvánffy hireiből. A 301. alulról 4. sornál (Istvánffy 487-488.) megint szétágaznak és csak Somogyi 323. lapján találkoznak megint, noha közben itt-ott pár sorban megegyeztek: 302. alulról 5. sor és 303. első sora, 305. közepe, 306. 6-10. sora, 307. alulról 3 sor és a 308. első sora, 309. -ból 3 sor a közepén egyeznék Istvánffy megfelelő soraival, 314. közepén 9 sor, 314-en alulról a 6., 315. -ön fent 1 és fél sor, a 316-on felülről a 2. -6. és a 7. -18. sorok, a 317. -en alul 6 sor, a 318. egészen, az alsó hét sor leszámításával, a 323. lap legalsó sora közepétől (potius quam...) aztán teljes az egyezés kettejük között, kivéve Somogyi további betéteit: a 341-42. lapokon, a 347. -en alulról a 12. sortól a 350. -nek alulról számított 10. soráig és a 355. közepétől a 356. lap felülről számított harmadik soráig.

17) Szekfű, Adatok Szamosközy... p. 68. és 3. jegyz.

18) Éspedig a 301. és 342. lapokon. Fontosabb az utóbbi: a 341. lap közepén Somogyi még közli Istvánffy eddig átvett szövegéből az "Interea cum ad caesarem certo esset perlatum" szavakat, hogy t. i. a török Esztergomot ostromolja, e közös szavak után azonban Somogyi önállóan folytatja (hogya a császár Bastát) "ad exercitum proficisci iussit." Ezután a már említett lapnyi betoldást adja Somogyi Bastáról, de a 342. lap közepén, mikor újból felveszi Istvánffy szövegét, ott ahol előbb elhagyta, ismételi ezt az idézett, a betét előtti utolsó közös félmondatukat: "Interea ad Caesarem quum certum esset perlatum, "hogya a török Esztergomot ostromolja, s innen szószerint követi Istvánffyt: "interim vero provinciam ab"... stb. A másik hely Somogyi 301. lapján van. Somogyi itt megint olyan hibát követ két forrás összeillesztésénél, mint Joviust kiírva Bécs ostrománál tette. T. i. Lugos ostrománál - Istvánffy ugyan Karánsebest ír - Somogyi hosszú betétet iktat Istvánffy szövegébe (1758., p. 448/a) - ezt fentebb már láttuk. Istvánffynál Huszár Péter várparancsnok a török elől be akarja zárni a kapukat, de az "oppidani et milites" elfogják őt: kapitányukat, és kiszolgáltatják a töröknek. "Eum portas claudere... volentem uti... erat deliberatum, oppidani et milites... comprehensum et vinctum... hostibus tradiderunt"... Istvánffy e szövegéből Somogyi átveszi az elejét, utolsó közös szavak az oppidani. Ezután Somogyi így folytatja: "per prodicionem interfecto capite, cui antea etiam infensi erant, occupaverunt." Vagyis Somogyinál a román és rác parasztok árulással megölvén a kapitányt (Huszárt), azt elfoglalták! Világos, itt Somogyi az "oppidani" szónál új forrást vett elő, s azt mondat közepén írta át, értelmetlenül illesztette hozzá az előbbi szövegnek, Istvánffy szövegének "oppidani" végaszavához.

19) Ilyen pl. a Báthory Zsigmond megbabonázásáról szóló passzus, melyet Somogyi kétszer mond el, a 182. és 188. lapokon. Előfordulnak ugyanazon szavak is a két, egyébként eltérő verzióban. Viszont egyes frázisok: "ex suo cerebro multa confixit" a 189. és a 125. lapokon megint e hosszabb részlet egységes megfogalmazására vallanak.

20) Joviusba egyszer betoldja a "proverbium Hungaricum"-ot: "fuga quandoque est dedecorosa, interdum tamen etiam salutifera". (I., p. 125.)

21) Egy ilyen levelet 1601. aug. 23-ról Basta Veress Endre által kiadott okmánytárából ellenőrizni is lehet. (Basta György... levelezése és iratai. M.H.H., I. oszt. XXXIV. köt. 587-588.)

- 22) „Qui tunc Bistricii aderamus.” (II., p. 260.) Ajánló levelében közölt életrajzi adataiból is az tűnik ki, hogy ekkor tényleg Besztercén volt.
- 23) Pl. „Fama fertur” (II., p. 241.), hogy Miriszlónál 6500-an estek el. Makó György székely csapatvezér „litteras in hanc formam scripsisse fertur” mégis közli az egész levél szövegét oratio rectában, végén „Vale”-val, (II., p. 220.) Mehmed szultán négyszáz ezerrel ostromolta Egert, „si fama vera fuit”. (II., p. 172.)
- 24) Jellemző humorára, ahogy pl. Zoltay János jogtudós próbálkozását festi, ki Justinianus törvénykönyvéből, Bartolus (1314-1357) és Baldus (+1480) kommentárjaiból magyarázgatta a kozákoknak, hogy teljesen jogosan cselekednének, ha Mihály ellen fellázadnának. A kozákok aztán Zoltayt megverték, ruháit elvették, úgy hogy ez alig tudott kezük közül menekülni. (II. p. 229.)
- 25) „Si fama vera fuit”, volt az erdélyi urak tanácskozásán, ki meg akarta öletni Báthory Zsigmondot, de ő, Somogyi, ezt nem hiszi el: „quod ego minime crediderim.” Vagyis erkölcsi, pszichológiai és észokokból bírálja ezt a hirt, (II. p. 151.) Amihez csak azt teszem hozzá, hogy a korabeli politikai és államelméleti irodalom sokat foglalkozik a politikai gyilkosságok jogosultságával, illetőleg jogosultlanságával. Somogyi ismerhette az általa kétségtelenül, tanulmányozott ezen irodalom ezen ágát is. - Vagy: „credunt aliqui”, hogy Basta mit miért cselekedett, (II., p. 228.) Vagy: a két Makó egyike eljött-e a tordai táborba, mikor hívták, „haud scio”. (II., p. 221.)
- 26) L.: Makó György már említett levelét.
- 27) „Ni fallor, conjectura, si fas est, ducimur”, hogy Rudolf elfogadta volna Mihály tervét az erdélyi magyar nemesség kiirtásáról, (II., p. 243.) Báthory Zsigmond híres lemondó beszédének (1598. április 10.) tartalmát, és az országgyűlésnek, melyen elmondotta lefolyását ismerjük Istvánffy és Szamosközy egymással egyező előadásából és Istvánffy-nak még a beszéd elhangzása napján kelt hivatalos jelentéséből az udvarhoz. Ezért tudjuk, hogy Zsigmond nem fenyegetőzött úgy, mint ahogy Somogyi állítja, (II., p. 181.) - Somogyi szerint Mihály Báthory Zsigmondnak levelet írt, „ut fertur”, de ennek is közli tartalmát, és azt is, hogy ez az állítólagos levél Basta kezébe jutott volna, amihez megint hozzá kell tennie: „si fama vera fuit.” (II. p. 252.) - Jósika István elfogatásának oka: „causa haec fuisse fertur.” (II., p. 181.)
- 28) II. pp. 210-211. és 226, 232.
- 29) Igen részletesen értekezik pl. az 1585. évi erdélyi pestisről és éhínségről, röviden az 1598. évről. (II., pp. 111-116.)
- 30) Báthory Zsigmond a székely kérdésben a nemesi tömegek akarata előtt - bár igen szívesen - de meghátrál, (II. p. 167.) hogy rájuk hárítsa a felelősséget a széke-lyeknek adott szava megszegéséért. Vagy, Zsigmond a nemesség szerint „contra communitatis praeceptum” már másodszer állt át Rudolffhoz, (II. p. 178.) Vagy, u. o. 153-4, 156. a propaganda működésére. (L. még: II. pp. 183-191.
- 31) L.: II. pp. 209. és 206, 228. 192-3, 207.
- 32) Pl. II. pp. 152. és 156. „Fama interdum spargitur”, hogy Zsigmond elmenekült. „Populus enim quid agitabatur, scire non poterat, tamen suspicabatur, et fama erat”, hogy Boldizsár lesz utóda. Vagy: míg a török háború ügyében a tanácskozások

- folynak, "alii etiam populo inmiscetur, qui tempestive, qui intempestive etiam sensa animi efferant": kell a háboru. (p. 156.)
- 33) Érdekes példák, II., p. 153. a populus (=rendek) ragaszkodnak Zsigmondhoz. Fontos példa a nemesség ingadozásaira válságos helyzetekben: pp. 178., 226.
- 34) p. 178: "Interea Sigismundus omnia libere, secundum libitum agebat, quam-quam quid in animo habebat... ita arte occultaverat, ut nequaquam perfecte sciri potuit." Vagy: "non licebat jam aliud aliquid concludere, etiamsi esset utile et frugiferum" (t. i. az országgyűlésen) "nisi ex annuentia novi principis, qui hoc modo tyrannidem sibi vendicaret", az 1594. évi kivégzések kapcsán, (p. 156.) - Másfelől Zsigmond a székely szabadságok visszaállítása ügyében visszavonul a nemesség akarata elől, valószínűleg azonban csakis azért, mert a székelyek előtt a felelősséget a rendekre akarta hárítani. (p. 167.)
- 35) II., pp. 211-212.
- 36) Mihály egész beszéde: II., pp. 211-212.
- 37) II., p. 248. közli Rudolf parancsát Mihályhoz. - Népek áttelepítését különben már Szerémi szerint is ajánlgatták - a törökök Mátyás királynak, (magyarok betelepítését Bécsben) Szerémi, Epistola. M. H. H., II., I., pp. 47-48.
- 38) L. még: az elméleti politika felhatalmazza a fejedelmet, hogy idegen alattvalóit teljesen a maga erkölcsére, szokásaira stb. formálja át: "Politicorum legibus quae tyranni moribus subditos conformandos ad tempus docent, ductus (Csáky István) se in omnibus vajvodae" (Mihály) "nutui in vestitu et consiliis accommodabat, facta et consilia probabat, vajvodam ad coelos evehebat." (II., p. 224.)
- 39) "Publicae utilitatis causa privata commoda postponenda censeo": ezért vagy üzzük ki az országból Boldizsárt, ki veszélyezteteti Zsigmondnak, a törvényes fejedeleme- nek uralmát, "vel vero necare Balthasarum", mindenestre inkább, mondta volna Kendy, mint hogy kiüzzük a törvényes fejedelmet. De azért Kendy is "extremum remedium"-nak nevezte ezt a politikai gyilkosságot, melyet az ő javaslatára aztán elhatároztak, s Báthory Zsigmond tudtával végre is hajtottak. És Somogyi jó- nak látta megróni azt a jezsuita atyát, kinek Zsigmond ígérete ellenére a tervet felfedte, s ki felháborodottan igyekezett őt erről lebesz élni, Boldizsárt pedig figyelmeztette a veszedelemre, de már későn. (Kendy beszéde Boldizsárról, II., pp. 124-125.
- 40) Magnates et procerum pars potior regni, qui libertatem tueri posse existimati fuerunt ... jam e medio sublata fuerant. (II., p. 178.)
- 41) Auderemne ego coram vobis secreta loqui? Illi vero vicissim: Imo vero nos potius coram te?" (II., p. 227.) - Érdekesen részletezi Somogyi, hogy Báthory Zsigmond micsoda megvesztegetésekkel toborzott híveket: Kendyék kivégezve, "qui vero eo tempore praecipui habebantur" - Zsigmond visszatértekor - 1597-ben, a többi "ab ipso nimirum amplissimis donis et fortunis aucti, voluntati ejusdem obsecunda- bant, nihil enim indecorum Ungari putant, modo sit utile", mint már idéztem. II., pp. 178.
- 42) Vehementer offendit atque exacerbavit eundem, ut posthinc maxima destructio eversioque regni nostri secuta est. (II., p. 189.)

- 43) *Ista natio libertatis avida tot poenarum... fidei sacramenti toties datae immemor ad quaevis nefanda... facile flectitur.* (II., p. 20.) S a székegyek Mihály mellé állanak, "contra proprium sanguinem, veriti fortassis recuperatae libertatis periculum, aut futuram ex tanta nobilium caede, quam patraverant, vindictam." (II., 229.)
- 44) Egyenest a nemzet dicsőségéért harcolnak Lippánál a török ellen: pro decore nominis Ungarici (II., 161.), Kolozsvárt a bíró, Barabás János, kimutatva nagy szeretetét a haza iránt: "insignem in patriam amorem declarans", csatlakozott a magyarokhoz, Mihály ellen. (II., p. 231.) Kamuti Farkasnak tulajdonítja Somogyi a szép szavakat: "honestius esse, si fortuna ita ferret, in defensione salutis et libertatis propriae suscepta cadere, quam tyranno per exiguum... inservire." (II., p. 233.) Mihályt mind "gentis nostrae pestis et legum nostrarum eversorem" gyűlölik, akit ki kell üzni a magyar hazából: "movendum esse pro patria Ungarorum, cujus et ipsi esset de sanguine" (II., p. 231.), és Mihály ellen "pro patria et suorum amantissimorum libertate" fognak fegyvert a magyar nemesek Báthory Endre mellett. (II., p. 194.) Szabad és civilizált élet élhetéséért, jogbiztonságért még kivándorlásra is gondolnak Erdélyből - Magyarországra, mikor ott a balkáni Mihály az ur, mert Magyarországon "legum observantia, avita patriae libertas, iustitiae administratio, vitae propriae securitas, etiam in hac tempestate clementia Caesaris diligenter observatur", mondják a tordai táborban 1600-ban egybegyűlt magyar nemesek. (II., p. 225.)
- 45) *Divino nutu et providentia in terris etiam geri et gubernari, prout vult, res factaque hominum certum est, qui castigare et non perdere vult plerumque eos.* (II., p. 176.) *Non humnana sapientia, sed bonitate omnipotentis Dei confecta fuisse* (II., p. 133.) L. még az alább idézendő vallomásokat.
- 46.) Báthory Zsigmond születése körül jelek kapcsán Somogyi hosszasan elmélkedik a planéták hatalmáról. "Nemini autem hoc debet mirum videri, certum enim est, quod natus sub diversis planetis diversimode regitur et producitur, nam per divinam naturae talis ordinatio facta est. Deus enim sic ordinavit dominia planetarum, asserente illud summo etiam philosopho, neque per jejunium et sacrificum planetarum cursus removeri potest, quia motus coeli semper est uniformis et regularis, et semper invariabilis. Sicut ergo Deus instituit ab aeterno, sic ab aeterno vel in aeternum permanebit. Neque sapiens aliter dominare potest astris, nisi quando videret aliquem effectum Saturni de necessitate, ut frigiditas, tunc potest se cavere nocumento, sed non potest impedire eorum effectum simpliciter, quando ita semper agunt naturaliter: interdum tamen, quia omnia sunt in potentia Dei et Deus agit libere et saepe exaudit orationes fidelium, si non mutantur per omnia, mitigantur et sic supposito, quod virtus planetarum in tali signo, si indicaret mortem, tamen adhuc homo per remedium potest curari, conservarique, et sic materia non semper erit apta ad talem effectum, unde manifestum erit, quod interdum non omnia eveniant de necessitate constellationis, quia mediante virtute divina motus planetarum regantur, et sic possunt infundere formas et dare esse in corpore et in anima. (II., pp. 115-116.) - Egy pozitív esettel kapcsolatban: eximiaeque victoriam illis collatam ex necessitate constellationis siderumque influentiis caeco iudicio autumarent. (II., p. 133. l. még 137. is.) - A török uralom büntetése bűneinknek: Tanto temporis spatio tyrannidem suam ex permissione divina Turca super nos exercet et eousque, ni mentiar, exercebit, donec se quisque metiri, coercere ambitionem, aliena dimittere, invidia carere, mutuumque

concordiam amare didicerit. (II., pp. 139. -140.) És: aequum enim est Deo gratias agere, quae pro acceptis rependuntur, ut in futurum tempus favorem conciliant... (II., p. 139.)

- 47) Pl. igen pregnánsan: "quod in fatis est nemo cavere potest", amikor nem fogadják el Kendynek - Somogyi szerint bölcs - tanácsait. (II., p. 147.)
- 48) Ebből úgy látszik, hogy nem a Macchiavelli-féle "necessitá" volt Somogyi előképe, mert ez a jóra kényszerítve neveli az embert, és népeket. L.: mindehhez: Meinecke, *Gesch. d. Idee d. Staatsräson*, p. 47.: Necessitá der kausale Zwang, das Mittel, um die trage Masse in die von der virtu gewünschte Form zu bringen. Macchiavelli a "Moral" eredetét is a "necessitá"-ra vezeti vissza. Továbbá: Zu vielen Dingen, zu denen die Vernunft nicht stark ist zu treiben, bringt uns die necessitá... der Fluch der necessitá, der Staatsnotwendigkeit... der Macchiavellismus: (u. o. p. 48.) Darum ist es "notwendig" für einen Fürsten, der sich behaupten will, zu lernen, auch nicht gut zu sein und davon je nach der necessitá Gebrauch zu machen oder nicht Gebraucht zu machen, mondja Macchiavelli. Somogyinál jóra kényszerít: Mihály vajda álnokul támad, a meglepett erdélyiek "necessitati obviam ire volentes viriliter in hostem invehunt", (II., p. 195.). Vagy: Mihály "putabat se praepotentem factum et viribus alios supernaturum, si necessitas aliq̃ue postulare videretur, (II., p. 201.) Rosszra kényszerít: Mihály szabad átvonulást kér Báthory Endrétől, de ha ellentállanak, "ferro etiam viam aperiendam necessitate cogente faciendum," II., 194. és "necessitate adactus viam abeundi quaerere" u. o. - Mihály nem akarta Ravaszdí Györgyöt a székelyeknek kiszolgáltatni, de aztán "victus rerum necessitate et temporis exigentia", mégis átadta nekik, kik felkoncolták. (II., p. 197.) - Bocskay Báthory Zsigmondot "necessitate adactus" hívta vissza 1598-ban "ne scilicet per cunctationem Maximiliani, nobilissima turpiter periret provincia", (II., p. 183.), vagy ezt talán jóra kényszerítő "necessitasnak" is lehetne mondani? Báthory Zsigmond azzal védekezik az őt kérdőre vonó nemesség előtt, hogy "necessitate se adactus id fecisse", hogy visszaadta a székelyek szabadságát, mert másképp nem fogtak volna fegyvert a török ellen. Igen fontos hely, hogy Zsigmond "suapte inductus, non necessitate compulsus" szövetkezett Rudolffal. (II., p. 168.) A necessitas tehát mentette volna ezt a Somogyi által annyira elítélt lépést. Vagy: Mihály elégedetlen magyar katonái biztatgatják egymást: menjünk Mihály ellen, a magyarokért, "cujus et ipsi essent de sanguine et non barbarorum aut exigui alicujus stipendii, quod non ita ex amore, quam necessitate solvetur," (II., p. 231.) t. i. Mihály nem szeretetből, hanem kénytelenségből fizeti őket. Mihály Miriszló után "inops consilii, necessitate tamen victus" békét kér, (II., p. 241.) "Quomodo praesenti necessitati obviam eant," (II., 244.) mondják a magyarok, mikor megint el akarnak szakadni Rudolffól, mások viszont azt vetik ellen, hogy csak most esküdtünk neki hűséget. Ekkor Székely Mózes és Csáky István elfogadják a Rudolf pártiakat, ami miatt azután azzal mentegetőznek Basta előtt, hogy "necessitate adacti" tették ezt, (II., p. 245.). Az öreg Borbély György azt izeni Bastának, hogy ő nem hagyja el Zsigmondot, sem a "charissimam patriam... prodere voluntarie, nisi ad extreme redactus necessario cogatur." (II., p. 254.) Emlékeztetek Brodarics ezzel egyező furcsa mondására: M. Tört. Tár. 1908. p. 340. 1533-ból. Fent Brodarics fejezetem.

49) Non enim laturus Deus perjurium; perjurio (I) quippe, non quando necessaria fiunt
(I) periculosa sunt et gravia, sed cum ausu malitioso committuntur. (II., p. 133.)

50) Kendy Sándornak tulajdonított beszédében az erdélyi urak tanácskozásán. II. 147,
1953-ban. L. még: II. 140. vagy 157.

51) II., p. 136.

52) L.: II., pp. 143. és 125. p. 133.

Kendy Sándor két beszéde döntő jelentőségű e kérdésekben: az első Báthory Boldizsár megöléséről az erdélyi urak tanácskozásána, a második a török szövetség fenntartása mellett a fejedelem előtt. Az első, Báthory Boldizsáról: Nullus imperio gerendo censetur idoneus, autore Platone, nisi qui coactus et invitatus suscipit imperium. Quisque enim affectat principis manus, is aut stultus sit, necesse est, qui non intelligat, quam sollicita, quamque periculosa res sit, recte fungi regis officio, aut adeo socors, ut non expendat onus quod suscipit. Oportet autem hunc, qui sit idoneus regno simul et diligentem esse et bonum et sapientem. Quamquam in Sigismundo diversum quid ex pravitate naturae videamus, immaturaque electio pueri, quando nullum bonae indolis iudicium ferre potuimus aliud indicare videatur, tamen nos fugere non potest, quidquid in evangelicis et apostolicis litteris de tolerandis dominis, de parendo praefectis, de honorandis regibus, de pendendo tributo dictum est. Tolerari jubet impios etiam et stultos magistratus eo quod ne perturbetur ordo regni aut civitatis, modo suo fungeretur officio, modo ne imperaret impia. Ex hoc itaque videtur mihi, ut potius obtemperemus Deo, qui principes et bonos et malos secundum beneplacitum dare consuevit populis, quam quorundam vecordi imprudentiae, qui isto abjecto, quem legitime confirmavimus, alium quempiam elogeremus. Ne igitur et in Deum et in Principem rite electum ingrati reperiamur, censeo, ut iste in sua auctoritate permaneat, Deus de caetero providebit, in cujus manu sunt omnia. Dandumque censeo operam, ut si possit, isti duo portenta, maximaque concordiam deducantur, et sic malis, qua inde eventura video imponendum esse iudico, si vero hoc ex sententia non succederet, extremum etiam remedium adhibendum esse debere affirmo, publicaeque utilitatis et securitatis causa privata commoda postponenda censeo. Öljük meg, vagy üzzük el Boldizsárt semmint a novum principem toto regnicolarum consensu electu, confirmatumque, cui et ipsi sacramento fidei adstricti sumus ejiciamus, vel in vitae discrimen adduci patiamur, unde regni pacatus status post turbaretur, (II. pp. 124-125.)

53) Kendy második beszédében a török szövetség fenntartása mellett kifejti, hogy "usquam oporteat principem praecipiti esse consilio, leginkább pedig a háboruk indítását kell meggondolnia. A háboru a legnagyobb rossz, minden baj oka. Bonus itaque princeps nunquam omnino bellum suscipiat, nisi cum tentatis omnibus nulla ratione vitare poterit. . . . Primum illud expendat Princeps Christianus, quantum intersit inter hominem, paci et benevolentiae natum animal, et inter feras ac bel-luas, praedationi belloque natus, ad haec, quantum intersit inter hominem et hominem Christianum. A béke mindig jó, a háboru mindig rossz, még ha a legigaz-ságosabb is, si quod omnino bellum justum vocari debet, postremo, sepositis af-fectibus vel tantisper rationem in consilium adhibeat, dum vere supputaret, quanti constaturum sit bellum et numquid quod bello denique petitur tanti sit, etiamsi certa sit victoria, quae non semper optimae causae favere solet. . . Nihil bono principi carius, quam ut suos habeat quam optimos. Márpedig a legnagyobb per-nicies a háboru. Nihil principis magis in votis, quam ut suos incolumes et rebus omnibus fluentes videat. Hogy mily rossz dolog a háboru, azt a fejedelem ne a há-

boruskodásból tanulja meg, hanem könyvekből, s az öregek emlékezéseiből. S most érdekesen polemizál a justum bellum elmélettel: primum: an omnino justum sit bellum, in medio relinquemus, cui non videtur sua causa justa? Et inter tantas rerum humanarum mutationes et vicissitudines, inter tot pacta, foederaque nunc irrita, nunc rescissa, cui possit deesse titulus, si qualiscunque titulus satis est ad movendum bellum? Saepe numero fit, ut procures profusiores, quam pro re familiari, data opera bellum suscitent, quo suorum etiam expilationibus rem augeant domi. Fit aliquoties, ut principes inter se colludent, et fictis titulis rem gerant, quo magis attenuent vires et publicis malis partes suas stabiliant. Ezért a bonus et Christianus princeps gyanakszik a háborúra, et omnia publicis metitur commoditatibus. . . Nec statim id sequaris, quod dictat ira, sed quod publica svadet utilitas. Princeps igitur noster Christianis decretis et sapeintiae praesidiis instructus, nihil omnino charum habebit, quam praesentem populi felicitatem, quem oportet velut unicum omnes cogitationes, omnes conatus, omnia studia destinabit, ut ad eum modum administrabit provinciam sibi creditam, ut Christo rationem exacturo probetur, et apud mortales omnes honestissimam sui memoriam relinquat. A hitet nem háborúval kell terjeszteni, mert az a Martyrum tolerantia, non militum copiis actua illustrataque est. . . Primum hoc agamus, ut ipsi simus germani Christiani, deinde, si visum erit, Turcas adoriamur. . . Ne menjünk a török ellen: ezt tanítja a történet: II. Lajos, I. Ulászló és mások példája, kik szerződésszegése katasztrófát hozott az országra. Szintugy csak szerencsétlenségre vezetett Erdélyben a német szövetség. Isten megbünteti a szerződésszegőket – ebben Somogyi megegyezik Jean Bodin-nel – (L.: ennek De republica Libri VI. c. műve, L. V., c. 6.), mert perfidia et feritas destruunt regna (II. p. 147.), vagy: "nullum violatum diuturnum, és Mihály is megkapja büntetését (II., 200.).

54) L.: Kendy idézett, második beszédét.

55) "Is etiam" (Bocskay) "in interfectione procerum superius annotatorum particeps et a consiliis fuisset Sigismundo." (II., p. 192.)

Bojti Veres Gáspár

Somogyi, a nemesi rend tagja és érdekeit védő történetírója, az erdélyi fejedelmi udvaron kívül, a fejedelmi hatalomtól függetlenül írta meg *Históriáját*. Bojti Veres Gáspár, az időrendben Somogyi után következő legközelebbi erdélyi kortörténet megírója már udvari történetíró, ki Bethlen megbízásából írta meg annak életét és tetteit, mint ahogy egy-két évtizeddel előbb Szamosközy a Bocskayéból kidolgozta kortörténetét. Bojti is levéltárosa (requisitor) lett a gyulafejevári káptalannak, mint Szamosközy, de az ő történetírása jellegét, irányát ez a körülmény még döntőbben befolyásolta, mint amazét.

Életéről nem sokat tudunk. Nem messze Nagyváradtól, a Bihar megyei Bojt közösségben született, innen Bojti neve, valamikor az 1590-es évek elején. Apja, Veres János, jobbágy származású ember, szűkös anyagi helyzetben élt, s fiát valószínűleg pártfogók segítségével, bizonyára a közeli Nagyváradon, nagy humanista tradíciók színegyéniségén taníttatta. Döntő jelentőségű volt Bojti Veres Gáspár életében, hogy jóakarói felhívták rá Bethlen Gábor figyelmét, ki 1617-ben a heidelbergi egyetemre, a kálvinista teológia és tudományosság akkori fellelőjébe, küldte tanulni Pareus Dávid ottani tanár pártfogása mellett.¹⁾ Bojti halálát egy Bethlenről még Heidelbergben írt Pane-gyriszsel rőtta le. Bethlen Heidelberg után Páduába és Párizsba kívánta küldeni Bojtit, hogy kellőképp kiképezve udvarában használhassa fel.²⁾ Bethlen figyelmét Bojti iránt az is fokozta, hogy midőn Pareustól Heidelbergbe küldendő unokaöccse, István részére tőle az ott tanuló magyarok közül nevelőt kért, Pareus Bojtit ajánlotta. Bojti érte jött a fiatal Bethlennek, és vele, meg Geleji Katona Istvánnal együtt tért vissza Heidelbergbe. Innen azonban a harmincéves háború első viharai elől már 1620-ban kénytelen volt társaival együtt hazatérni. Így Bojti mégsem jutott el sem Páduába, sem Párizsba, s nem gyarapíthatta képzettségét a "lux Italiae"-n. Itthon előbb a marosvásárhelyi collégium tanára lett, majd rövid ideig Kassán tartózkodott Bethlen mellett, megint mint István nevelője. Minthogy azonban Bethlenék nem voltak megelégedve Bojti szigorúságával, ez 1622-ben ismét visszatért a marosvásárhelyi collégiumba. 1623-ban aztán Gyulafejevárra került a fejedelem szolgálatára, itt Bocatius utóda-ként a fejedelem udvari történetírója és concionátora (lelkésze) lett, valamint a káptalani nagyértékű és gazdag, bár már sokat szenvedett levéltár requisitor. Művét ez időben kezdhette írni, abban legalábbis egy adata 1624. februárjára mutat mint iratási időre. További életét Gyulafejeváron élte le, az udvar kegyeit élvezve, kedvező anyagi körülmények között. Kétszer nősült, hogy voltak-e gyermekei, nem tudjuk. Kiemelkedő esemény élete ez utolsó részéből németországi kiküldetése, mikor is Bethlen megbízásából a gyulafejevári iskola számára tudós német tanárokat kellett keresnie. De juttatott Bethlen is, utódja I. Rákóczi György is Bojtinak diplomáciainak nevezhető titkos külföldi megbízásokat is. Hogy mikor halt meg Bojti, nem tudni, utójára 1640-ben említik nevét.

Bojti tehát képzettségét, hivatalát tekintve pap volt, de műveltségén – művéből

kitűnően – nem a teológiai-vallási, hanem inkább a humanista-filológiai elem uralkodik, s voltak kétségtelenül jogi ismeretei is. Történetíráshoz a fejedelem megbízásából, ennek céljai szolgálatában fogott, és Bethlen Gábor életét és tetteit akarta megírni. "De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen ... S. Romani imperii ... Transsylvaniae principis ... librorum XII. inchoatorum Libri tres, Ex publicis regnorum Hungariae et Transsylvaniae actis, variis procerum epistolis, et fide dignis relationibus, rerumque eventibus eruti A.D. 1624." hosszú, de történetírásról vallott nézeteiből sokat eláruló című művében. A ránkmaradt három első könyvben azonban csak 1614-ig jutott el. Az első könyv rövid vázlatot ad a Bethlen család történetéről, majd Báthory Zsigmond és Gábor történetét adja elő, s ugyanitt Bethlen életét uralomrajutásáig. Hiszen ez kora ifjúságától a fejedelmek szolgálatában állott mint katonájuk, és egész ifjúkora e két fejedelem nagy állami és hadiakcióinak keretében folyt le. Az első könyv Báthory Gábor brassai vereségével (1611) végződik, a második előadja Bethlen és Báthory meghasonlását és Bethlen uralomrajutását, míg a harmadik Bethlen még ingadozó uralmának megszilárdítására tett kezdő intézkedéseit beszéli el, mint már említettem, 1614. nyaráig. Bojti műve első soraiban – mint azt más korabeli magyar történetírók, pl. Decsy vagy Révai is tették – röviden kifejti történetírása céljait, s általában elveit a történetírásról. "Aggredior res fortiter praeclareque gestas Gabrielis Bethlen gloriosissimi Transsylvaniae principis memoriae posteritati committere", ezzel a klasszikus eposzok kezdősorait utánzó költői lendületű mondattal határozza meg műve kezdőszavaiban annak tárgyát. Meg akarja írni, folytatja, hőse családjának: "illustis prosapiájának" eredetét is, mégpedig abból a három oklevélből, melyeken erre vonatkozóan a gyulafejevári káptalani levéltárban talált, és a leghatározottabban kijelenti, hogy egyáltalán nem hajlandó hősenek nem létezett őseit kitalálni, nem viszi vissza eredetét Noé bárkájáig, sem pedig hazug görög írások nyomán valami antik istenekig. Igazi származását azonban ki kell mutatnia, mert a külföld manapság kegyes urának és patronusának uralmát "ob generis obscuritatem sugillatur". De meg – vallja Bojti – tudományos okokból is ismerni kell a történeti auctorok elődeit, mert "non potest recte et ordine actorum vel temporum ratio digeri, nisi pariter clarissimorum ducum et incl. familiarum series cognoscatur." Ebben sokat hibáztak az Ungarorum Annales írói, már akár tudatlanságból, akár irigységből, "et ob alienum a nostris animum". Világos, Bonfinire céloz, a költött családfák kitalálójára, akiknek idegen lelke, véli Bojti, még sem törődött igazán a magyarokkal. Bár a Noéig visszavezetett családfákat ez is Thuróczytól vette át.³⁾ Ebben az érdekes nyilatkozatban, művének előhangjában tehát írónk megvallja, hogy urának tetteit apologetikus céllal akarja megírni, másfelől leszögez egy igen fontos módszertani (heurisztikai) elvet, hogy t. i. történetét levéltári kutatások alapján (ex archivis vetustissimis et grammatophylaciis) kétségtelen hitélű oklevelekből akarja megírni, realisztikus, pozitívista, csak tényeket közlő történetet adni, s elkerülni minden fikciót, lenne az még oly hizelgő is hősére.⁴⁾ E módszertani elveire, s hogy azokat művében lelkiismeretesen végrehajtotta, még visszatérünk. Most előbb műve tendenciájával foglalkozunk.

Bojti közelebbi célja kimutatni, hogy Bethlen jogosan és Erdély érdekében jutott uralomra, s hogy kormányzata a leghelyesebb. Ezt azzal is ki akarta emelni, hogy elődeiét, a két utolsó Báthoryét (nem is szólva a Mihály véres és Székely Mózes gyászos epizódjáról) a lehető legfeketébbnek festette meg. Bocskayról alig emlékezik meg, ennek felkelésében is inkább csak Bethlen szerepét emeli ki erősen.⁵⁾ Bethlen Bojtinak Erdély megmentője, felszabadítója Báthory türhetetlen zsarnoksága alól. Igaz ugyan, hogy Bethlen ezt a Báthoryt pár évvel előbb maga segítette uralomra, s azt mindaddig híven szolgálta, míg az ellene nem fordult, még életét is fenyegetve. Dehát, mondja Bojti, mintegy ez ellen a vád ellen eleve tiltakozva, Bethlen "praepotentis Dei

consilio" hivatott el az uralomra, s midőn Báthoryt meggyilkolták, ami Bethlen tudtán kívül történt, akkor az erdélyiek belátták, hogy a fejedelemségeket a fátum osztogatja, nem az emberek, és embereknek, bármily hatalmasok legyenek is, nincsen hatalmukban megakadályozni azt a fejedelmváltozást, melyet a végzet rendelt el. Hiszen Isten "ob peccata transfert regna",⁶⁾ és sokszor előfordult már, hogy igen hatalmas államok, királyságok, virágzó köztársaságok, legyőzhetetlen királyok megvetendő kezdetekből jutottak el sok ország szerencsés birtokába. Különben is, a haza érdekében szabad megsérteni a jogot és azt, ami helyes (si jus fasque violandum esset, regni gratia id fieri debuisse, p. 301.). Vagyis Bojti kimondja, hogy erőszak és jogsértés lehet törvényes jogalapja egy uralomnak, lehet jogos forrása egy újabb, mégpedig helyes jognak, és a "haza érdekében" szabad megsérteni a jogot. Ezeket a macchiavellisztikus elveket kellett Bojtinak meghirdetnie a fejedelme uralma jogosságának igazolására. Láttuk, már Somogyi Ambrus rálépett erre az utra, mikor Báthory Boldizsár megöletését "közérdek"-ből történetnek mondotta. Minderre még visszatérek Bojti történetiszemlélete tárgyalásánál.

Azt a másik nehézséget, melyet Bojtinak Bethlen védelmében el kellett osztatnia, hogy t. i. ez évekig hiven szolgálta a zsarnokot, s hiven kitartott mellette még akkor is, mikor Forgách Zsigmond alnádor, a császár és magyar király megbízottja őt Báthory letaszítására biztatta, s csak akkor határozta el magát erre a lépésre, mikor Báthory az ő életére kezdett törni, Bojti úgy próbálja elhárítani: Bethlen elítélte ugyan Báthory személyes és kormányzati bűneit, de ezt a "zsarnokságot" csak rebelióval, Báthory letaszításával lehetett volna megszüntetni, ez pedig a hazát általános romlásba döntötte volna. Így Bethlen jobbnak látta még a zsarnoknak is engedelmeskedni, mert ezzel megóvta a haza nyugalma. (L. ugyane gondolatot Somogyinál Kendy Sándor beszédében, fentebb.) Forgáchtól, a császári fegyverek segítségével, pedig a németek iránti gyűlöletből nem akarta elfogadni a fejedelemséget.⁷⁾ Vagyis itt Bojty szerint a haza java, a közérdek követeli meg a zsarnoki uralom szolgálatát, ahogy majd a haza érdeke fogja megkövetelni annak megbuktatását, de a kellő, alkalmas időben.⁸⁾ E kifejezett tendencia ellenére Bojtit helyes módszertani elvei, kritikai érzéke, szolid valóságérzéke és emberi becsületessége megóvta attól, hogy a tényeket fejedelme érdekében elferdítse.

Fennmaradt könyveiben Bojti még éppen csak a kezdetéig jutott el Bethlen fejedelemsége elbeszélésének. Ebben, de a Báthoryak történetében is nem ad mást, mint a fő hadi és politikai eseményeket. Különösen arra fektet nagy súlyt, hogy mily eszközökkel: diplomáciai furfangokkal, bent az országban pedig fegyveres akciókkal szerzik meg az egymás után következő erdélyi fejedelmek az uralmat, és igyekeznek biztosítani azt maguknak. És igen részletesen ír az országgyűlésekről is, úgy hogy harmadik könyvében az elbeszélte erdélyi diétának ugyyszólván diáriumait adja, közölve az azokon szerkesztett aktákat és articulusokat is. Társadalmi vagy gazdasági kérdésekre Bojti történetében nem szerepelnek.⁹⁾ A kor legégetőbb problémája és a korabeli politikai események legnagyobb erejű mozgatója, a nemesi jogok és protestáns vallásszabadság kérdése is csak másodsorban, mint a hatalom megszerzéséért és megtartásáért folytatott hadi és politikai akciók egy velejárója szerepel. Még a Bocskay felkelésben is, mellyel különben sem foglalkozik részletesebben, s melyben szintén Bethlen közreműködése a legfontosabb neki, kiemeli, hogy Bethlen már ekkor megszerezhetette volna az Erdély feletti uralmat, amit Bocskay felajánlott neki, de ő ekkor még fiatalnak, tapasztalatatlannak érezte magát, és tudta, hogy az ő ideje még nem érkezett el. (pp. 256-257.) Egyébként alkotmányos vagy közjogi kérdésekkel sem foglalkozik Bocskay megmozdulásában, azt csak vallásos és hazafias motívumokból vezeti le; az idegen uralom elleni idegenkedésből. Sem a magyar rendiségnek a magyar királyhoz

való jogi viszonyát (benne a fegyveres ellenállási jogot) nem érinti, sem Erdélynek Magyarországhoz való kapcsolatait nem határozza meg. Csak egyszer említi, hogy az erdélyi fejedelmet (akkor Báthory Gábort) II. Mátyás "s. regni Hungariae coronae vasallusnak" tekinti. (p. 298.) Közjogilag csak a szomszédos román fejedelemségek viszonyát definiálja – éspedig nem is Erdélyhez, hanem Magyarországhoz, illetőleg a magyar szent koronához – a magyar fejedelmi és királyi családok öröklési joga alapján. Szerinte Báthory Gábor azzal próbálja meggyőzni a portát az ő joga elsőbbségéről Moldvához a Serbán Radulével szemben, hogy az ő nemzetsége, a Báthoryak "unica ex tot antiquissimorum procerum regumque Hungariae familiis superasset, cui provinciae coronae Hungaricae subjectae potiori jure magis, quam aliis extraneis" (! ez vonatkozik Serbán Radul-ra!) "fidelitatem et obsequium praestare deberent", s mely Báthory nemzetség már több, mint száz éve a legőszintebben szolgál a szultánoknak. (candissima exhibuit officia, p. 275-76). Tehát Bojti közjogi felfogásában Moldva a magyar szent koronának van alávetve, s az a fölötti uralomhoz a legrégebb magyar fejedelmi nemzetségnek van joga. Főhűbérura azonban, csakugy mint Erdélynek, a szultán.

Sajnos, Bojti e – Báthorynak tulajdonított – fejtegetései nem egészen világosak: ő költői lelkületű humanista, filológus, filozófus és teológus, nem jogtudós, bár voltak kétségtelenül jogi ismeretei. Igen valószínű, hogy itt megint valami akta, vagy fejedelmi levél alapján értekezett. Általában Bojti ítéletén nem közjogi elvek, hanem a korabeli politikai külföldi irodalom tanai látszanak uralkodni, amiről még szólok. Kulturális kérdésekre sem terjeszkedik ki, s a műveltség iránti nagy szeretetét csak szereplői jellemzésénél árulja el: Kornis Boldizsárról és Kendy Istvánról mondja, hogy nagy műveltségüket "luce Italiae" szerezték, Kovacsóczy Istvánról pedig, hogy "luce Germaniae".¹⁰⁾

Bojti kortörténetet írt, de volt érzéke a mult, a szorosan vett magyar "történet" iránt, s keresi – ha csak felületesen is – az előzményeket, melyekből a gyászos jelen kialakult. Felületesen, mert alig mond erről mást, mint az akkori közkeletű felfogást. Bethlennel mondatja el erről való véleményét, ennek a szultánhoz állítólag intézett beszédében. "A dicsőséges emlékezetű (praeclare memoriae) Szulimán szultán (!) ideje óta az egész magyar nemzet két pártra oszlott (universum nationis nostrae imperium in duas abierit factiones): a törökre és a németre. Erdély tartománya a török patrocíniumnak vetette magát alá. A két párt engesztelhetetlenül gyűlöli egymást, s ebből fakad minden baj és belső háború, ami azóta Magyarországot dúlja."¹¹⁾ Itt tehát Bojti csak a mohácsi katasztrófa koráig megy vissza, melyet jónak látott Bethlennel a "dicsőséges emlékezetű Szulimán szultán" idejének neveztetni. Midőn azonban Bethlen első, helyes kormányzati intézkedéseit kívánja jellemezni, akkor Bojti egyenest Szent István és László, a két nagy egyházszervező kormányzatát állítja oda követendő mintának. "Megértette az igen bölcs fejedelem" – Bethlen –, "hogy a legszentebb királyok minő eszközökkel (artibus) alapozták meg oly igen jól uralmukat: tudniillik egyházak alapításával és a belső béke szilárd fenntartásával. Ő Erdély államának két arany fundamentuma" ... kiált fel Bojti 1624-ben, mikor minden valószínűség szerint művét írta.¹²⁾

Bojti nem életrajzát írta meg Bethlen Gábornak: az ő Bethlen-története kimerül abban, hogy az erdélyi köztörténeti eseményeket adva elő, kijelöli azokban hőse szerepét. Mindössze műve expozíciójában adja elő Bethlen családjának történetét, a magánkörnyezetet, melyből hőse kinőtt. Ez a fejezet az egyetlen, mely a műnek az életrajz színét adhatná. Összefoglaló jellemzést sem ad Bojti Bethlenről, noha általában – az akkori magyar történetírók szokása szerint – szereti szereplőit karakterizálni. Azonban Bethlen egyes tetteinek lelki, akarati, érzelmi rugóit, indítékait igyekszik feltárni – de nem behatóbban, mint más aktóraiét. Nem lehet mondani, hogy Bojti Bethlen

egyéniségét, tetteit idealizálta volna. Igaz, hogy elhalmozza dicsőítő jelzőkkel, és igyekszik a legkedvezőbb színekben feltüntetni, de kétségtelen az is, hogy pszichológiai motivációiban hőst erős valóságérzéssel jellemzi, és indítékait józan realizmussal tárja fel. Bethlen nem fogadta el a fejedelemséget, mondja Bojti, mikor ezzel előbb Bocskay, majd Forgách Zsigmond megkínálták. Előbbitől – már láttuk fentebb – azért nem, mert ekkor még fiatalnak, tapasztalatlannak érezte magát e nehéz tisztre, és nem akart csak fegyverekre támaszkodva kormányozni, s a hazát válságoknak kitenni, tudva, hogy az ő ideje még nem jött el.¹³⁾ Forgách Zsigmond ajánlatát már kora ifjúsága óta táplált németgyűlöletből nem fogadta el. Inkább akart tehát még a nehéz helyzetben levő Báthory Gábor mellett is kitartani, mint császári csapatokkal szerezni meg a hatalmat.¹⁴⁾

De Bethlen gyűlölködésének és az erőviszonyokat latolgató számításának feltárása mellett, mint már említettem, Bojti igyekszik hőse elhatározásainak ideálisabb indítékokat is adni: vallásosságában és hazaszeretetében.¹⁵⁾

Bojti, említettem, feltárja más szereplőinek mozgató motivumait is, így legérdekesebben Báthory Zsigmondnak és különösen Báthory Gábornak.¹⁶⁾ Mindkettejüket azonban erősen elfogultan és gyűlölködve jellemzi: előbbit elmeaháborodottnak, utóbbit a legrutabbbul kicsapongónak és nagyravágyó dühöngő vadállatnak. Ugy látszik, ezzel is ki akarta emelni Bethlen érdemeit.

Bojti történetében csak a fejedelmek s más vezető egyéniségek tetteiről szól: szerinte is, mint általában korabeli magyar történetíró-társai szerint is, e tettek a történet és a történetírás tárgyai, viszont a tényezők, melyek a történetet alakítják e tettek kiegészítői, elindító, végrehajtói. Láttuk, Bojti felismeri a pártok jelentőségét. Már idéztem értékes megfigyelését, hogy a mohácsi vész óta a magyar történet a két párt, a német és a török párt küzdelmeiben játszódik le, azt az e pártok kiegyenlíthetetlen ellentéteiből fakadt események teszik ki. De e pártokat is csupán vezetőik irányítják, azok viszik magukkal a többieket, használják fel a "nemzetet" is a maguk céljaira, s ha a "patria", vagy a "tota natio Hungarica" nagy szerepet játszik is az eseményekben, ezt a szerepet csak egy Bocskay, vagy Bethlen osztotta ki neki, vagy általában azok, "penes quos servandae et fidei et patriae potestas sita erat" (p. 250.), vagyis kiknek a miriszlói csatával kapcsolatban a hatalom a kezükben volt. A nemzetnek ez a szerepe az eseményekben sokszor nem volt más, mint belenyugodni egy Bethlen uralomrajutásába, vagy intézkedéseibe.

A "nemzet" fogalmába Bojti belefoglalja mindazokat, kik egy vértűek, kiket a vér = származás közösségének (eiusdem sanguinis) tudata köt össze: tehát mindkét párt híveit. És Bojti előadásában Forgách Zsigmonddal és Thurzó Györggyel való tárgyalásoknál is hivatkoznak mindkét párti magyarok vérük és nemzetük közösségére. Társadalmilag nem határozza meg, hogy a nemzet mely rétegeit számítja bele a "natio Hungarica"-ba, vagy "patria"-ba. Kétségtelen, hogy nem egészen világosan kialakult fogalmak ezek, s hogy egyes kifejezések különböző jelentőségűek, tartalmuk is lehetnek. Azonban kétségtelen az is, hogy Bojti is, és egész kora is igyekeztek átfogóbb kereteket találni a történetet alakító magyarság számára, mint a "nobilitas", melyre általában véve a politikai cselekvés korlátozódott.¹⁷⁾ Ha ez a nehezen meghatározható összetételű "tota natio" vagy "patria Hungarica" egyes vezérei eszközként működik is közre a közügyekben: a történeti események kialakításában, azért az ő véleményének, általában a közvéleménynek mégis volt némi befolyása a politikai és hadi akciókra. Sőt a fejedelem hatalma (= állam) éppen az alattvalók szeretetén, megelégedettségén, készséges támogatásán, hűségén alapszik.¹⁸⁾ De azt nem árulja el, hogy kik ezek a "subditi", a nemzet mely rétegei. A szászok városi polgárokból álló népét belefoglalja a politikában számot tevő elemek közé, azokat igen nagyra be-

csüli, s velük sokat foglalkozik. Annál jobban gyűlöli és megveti a románokat, kik Erdély közéletében mit sem számítanak. 19)

Sulyt helyez Bojti az európai közvéleményre is, és érdekesen jellemzi, hogy Báthory Gábor hogyan haragitotta magára oktan külpolitikájával a külföldet, és alantas kormányzásával az erdélyieket. "Omnium fere Europae nationum animos sibi infensos reddidit ... domi vero quae odia! ... ordinum Saxonicarum abalienatio ... nobilium indignatio" ... (280-281.)

A politikai cselekvést Bojtinál – legalábbis elvben – a köz érdekének, ahogy ő mondja: a "patria és natio Hungarica" javának, valamint az egyéni becsületnek kell irányítania, s nem az élen állók önzésének, személyes hasznának. 20)

Egyének – fejedelmek, hadvezérek, más vezérférfiak – sőt egész nemzetek felett azonban Isten kormányozza ezt a világot, az ő előre elhatározott rendelkezései szerint, a végzet hatalmával, s amit Isten s a neki engedelmeskedő fátum elvégzett, azt ember meg nem másíthatja. Bojti e kálvinista praedestinációs tanokból táplálkozó, teológiai történetiszemlélete bár végigkísért egész munkáján, mégsem hatja azt át olyan mértékben, mint elődeiét, Szamosközyét, vagy pláne Decsyét, s ahogy azt papi történetirótól várhatnánk. Művének különösen első részében a "fátumot" és a "fortunát" szerepelteti állandóan az ember akaratán és számításain felül álló erőként, nem az Istenséget. Mégis, ebben csak klasszikus minták utánzását kell látnunk. A továbbiakban, különösen Bethlen uralomrajutása után Bojti is mind többet hivatkozik Istenre, klasszicizáló terminussal a más korabeli történetiróknál is használatos "divinum numen"-re, mint az események legfőbb irányítójára. 21) ...

Miként közelegykori kortársai, Szamosközy, Somogyi Ámbrus és Révay, Bojti is hisz a számok misztikus befolyásában az ember sorsára. 22)

Figyelemreméltóbb, hogy az ő történetiszemléletéből sem hiányzik a "necessitas" fogalma, ez a Machiavelli által sokat emlegetett emberfeletti, az embert cselekedeteiben korlátozó, illetőleg cselekvésre kényszerítő erő, mely ismeretes más korabeli magyar történetiró előtt is, és részévé vált történetiszemléletének. Láttuk, Somogyinak, s úgy látszik Istvánffyának is. 23)

Politikailag Bojti ott áll, ahol hőse, Bethlen, t. i. a török párton, bizonyára meggyőződésből is. Bethlennel a szultán előtt elmondott beszédében – ezt már idéztem – byzantin hizelkedéssel festi le ennek, és általában az erdélyieknek törhetetlen hűségét a török iránt. 24) E török-barátságra Bojtit is ura politikájának szolgálata mellett – erős erdélyi érzése vitte, noha nem volt Erdély szülőtte, s erdélyi partikularizmusa csakugy közömbössé tette Magyarország sorsa iránt, mint a szintén nem erdélyi Somogyit. Magyarországról nem is szól, bár a közös magyar vér, származás, és – a magyar nemzet református részével – a közös vallás alapján, mint ezt már láttuk, az egész magyarság tagjának érzi magát, ha ezt nem is hangsúlyozza ki valami erősen. És egyáltalában nem kívánja a török kiűzését Magyarországból, helyesebben, ez a célkitűzés: a németpárti magyarok szíve vágya, Bojti számára, az ő erdélyi szűkszivűségében, nem létezik. Ellenkezőleg, ő kitűnően megfér a törökkel, bár nem tagadhatja a szörnyűséges pusztításokat, rabszolgaszedéseket, amit a Bethlent fejedelemségre juttatott török-tatár csapatok Erdélyben véghezvittek. De úgy látja – főképp a tizenöt éves háború nagy csalódásai után –, hogy a török legyőzhetetlen, legalábbis a császárnak nincs hatalmában azt legyőzni – s Erdély csak úgy élhet meg a "két császár, a nyugati és keleti császár" között, ha szoros szövetséget tart a törökkel, de a Nyugattal sem szakít teljesen.

Vallásilag Bojti erős protestáns érzésű, hiszen papi ember. De nem sokat foglalkozik vallási kérdésekkel, s a katolikusokat, bár ellenségnek látja, nem támadja, sőt nagy tisztelettel és részvétellel ír egy leleszi premontrai kanonokról, kit Giczy

András meggyilkolt. (p. 295.) Forgách Zsigmondról is csak annyit mond, hogy "maximus religionis catholicae zelator" (298.), ami protestáns írónál elitélő, de szelid nyilatkozat.

Már idéztem Bojti módszertani elveit, melyeket műve első lapjain fejtett ki, s melyekről már annak címében is elárul egyet-mást. Mindezekhez későbbi szövegéből még egy jellemző mondatot fűzhetek hozzá: Bethlen uralomrajutásakor, formális fejedelmé választásáról mondja Bojti, "sed ut admirabilis repentinaque hujus mutationis rationes plenius praeter admirabile Dei praepotentis regna ob peccata transferentis consilium intelligantur placet ex publicis actis modum et seriem electionis describere. (p. 339.)

Hozzávéve e szavakhoz a mű címében és első lapjain kifejtetteket, Bojti az eseményeket az utókor számára nemcsak megörökíteni akarta: "res et gesta Gabrielis Bethlen memoriae posteritatis committere" (p. 239.), hanem egyben értelmüket, összefüggéseiket, okaikat – Isten akarata mellett – is feltárni, pontos időrendben – recte et ordine actorum et temporum rationem digeri (239.), – hogy ki mikor, mit cselekedett és mondott. (cujus acta dictaque, quove tempore fuerint. p. 240.) Mindezt az erdélyi és magyarországi hivatalos aktákból és szavahihető emberek előadásaiából akarja rekonstruálni. Maga ezeket jelöli meg forrásaiul. De merit saját tapasztalataiból is, mert természetes, hogy nem hagyja figyelmen kívül azt, amit maga látott, hallott az eseményekből. A legfőbb forrást, a hivatalos aktákat – mondja – (bizonyára ide érti a "proceres leveleit" is) levéltárakból kell előkutatni, s neki, a gyulafejejevári káptalan levéltárosának (requisitorának) és udvari történetírónak rendelkezésre állottak bizonyára más erdélyi levéltárak is. Bojti – ezt is már említettem – módszertani elveit a legszigorubban alkalmazta kortörténete megírásánál, s azt valóban hivatalos iratok, levelek, országgyűlési iratok legalaposabb kiaknázásával szerkesztette meg. Kimutatták, hogy fennmaradt három könyvének második fele (Engel kiadásában a 33. -tól a 430-ig terjedő lapok szövege), alig 20 lap leszámításával ilyen hivatalos, máig ismert szövegtől van összeállítva, s hogy sok ilyen iratot szó szerint is közöl.²⁵⁾ Ugy, hogy el kell mondani, Bojti – legalábbis műve fennmaradt részének második felében – azt írja meg, amit aktákban, levelekben, diplomáciai iratokban talált. De Bojti értett hozzá, hogy aktákból és aktakivonatokból eleven, kerek előadást szerkesszen, s aktái szövegét, ahol azokat szó szerint közli is, ebbe illessze be. Így az országgyűlések lefolyásáról írva, sőt Bethlennek s az erdélyi rendeknek a bécsi udvarhoz, vagy külföldi hatalmakhoz intézett jelentéseiből – mint Makoldy ki-mutatta – az eredeti szöveg hű megtartásával szép humanista szónoklatokat képez ki, s e szónoklatokat az üzeneteket vivő követekkel megbízatásuk helyén el is mondhatja. Vagyis a holt aktából eleven, lüktető életet varázsol elő, amiben csak egész kevéssé módosítja a valóságot, s még itt is, mintegy figyelmeztetésül hozzáteszi: "fertur disseruisse", vagy hasonlókat. (Ez Brutus szokása, Bojti ezt tőle tanulhatta.) Ha ugyan a követek tényleg nem elszónokolták azt, amit megbízóiktól írásban kellett átadniok.²⁶⁾ Egyes országgyűlési iratokat szó szerint közöl, de pl. Bethlen fejedelmi hűségesküjének már nem az eredeti szövegét adja, hanem ahelyett egy kivonatot szerkeszt "az előzetesen elkészített választási feltételeket" tartalmazó iratból.²⁷⁾

Történetírók elbeszélő feldolgozásait Bojti nem említi forrásai között, ha csak nem a "fide dignae relationes" jelentené (műve címében) az írásos feldolgozásokat. De ezek lehetnek pusztán közlések is. Idézni nem idéz írókat, és úgy látszik, igen keveset használt is fel. Kiaknázhatta Szamosközyt, kinek gazdag adatgyűjteményét és kész munkája kéziratát a gyulafejejevári káptalan őrizte.²⁸⁾

Bojti tehát lelkiismeretes kutató, nagy gondot fordít a tények helyes megállapítására, s azokon – már láttuk – még szeretett fejedelme kedvéért sem változtat lé-

nyegesen. Nem végzett ugyan oly széles körű adatgyűjtést, mint Szamosközy, vagy akár Istvánffy Miklós, sőt forrásai körét is mintha szűkebbre szabta volna amazoknál, de kitűnő valóságérzékelével és lelkiismeretességével igen szolid és megbízható forrásanyagból alakította ki történetét. Nem lehet mondani, hogy kritikailag elmaradt volna Szamosközy mögött, a tények szempontjából Bojti van olyan megbízható, mint amaz.

Bojti anyagát szoros időrendben adja elő, de éveket nem említ – elég különös –, csak hónapokat és napokat. Ezeket azonban pontosan közli.²⁹⁾ A szoros időrend ellenére Bojti erős figyelemmel van az események belső összefüggésére. Szerkesztése kerek, logikus, előadása szemléletes, életizű, világos, szabatos, zökkenőktől mentes. Stílusa Liviuson képzett, szép és könnyen érthető humanista latinságu stílus, sokszor szenvedélyes hangú, olykor költői és lendületes, patetikus, de nem dagályos, s inkább a renaissance, semmint a barokk hatását mutatja. Gyakran alkalmaz Bojti költői hasonlatokat, és mindjárt műve bevezető mondata – ezt is említettem már – a klasszikus eposzok bevezető gondolatait utánozza.

Bojti kortörténetének eredeti kézirata nem maradt fenn, csak több másolata, valamennyi erdélyi könyvtárakban, sajnos valamennyi csonka, és egyformán csak a három első könyvet tartalmazza, s így valamennyi egy közelebbi archetypumra megy vissza. Kiadta Engel, Joh. Christ., Monumenta Ungarica. Bécs, 1809. pp. 239-444.

Irodalom: Makoldy Sándor, Bojthi Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. Nagykároly, 1904. – L. még: Szekfű, Adatok Szamosközy kritikájához. Bp., 1904. p. 73.

Jegyzet:

- 1) Bethlen 1618. január 23-án kelt levele. Tört. Tár., 1881. 305-307.
- 2) Bojti Panegyrisze: R. M. K., III., 1193. Heidelberg, 1617.
Bethlen levele Bojtihoz, 1618. január 27., Tört. Tár., 1881. 307-308.
- 3) Fejedelmek, előkelőségek családtörténetének európaszerte hatalmas irodalma volt a századokban. L. Gryphius Christian, De scriptoribus historiam s. XVII. illustrantibus, ki külön fejezetben számol be erről, országonként csoportosítva. Igen valószínű, hogy a Heidelbergben tanult Bojti Veres előtt nem maradt ismeretlen ez az irodalom.
- 4) L. az okleveles kutatás fontosságára Révay bevezetését a Monarchiához. L. még Szamosközyről Szekfű, Adatok Szamosközy kritikájához. 60. sqq.
- 5) pp. 256-261.
- 6) L.: 339. Báthory meggyilkolása hírére az erdélyi nemesség (nobilitas Transsylvaniae) "quanquam plerique tacito mentis gemitu aversarentur, omnes nihilominus in admirationem potentiae et misericordiae divinae ejussi, agnoverunt, principiatum quemlibet non solum fato dari, verum etiam non esse in hominum, quantumvis potentium potestate, fato destinatos sibi sussesores (l) impedire, multo minus tollere. És: "Principatuum ... initium finemque non ex hominum, quantivis pretii, voluntate, sed ex saepeintissima Dei ordinatione pendere, et tempestiva vocatione offerri." (p. 30.)

Sőt, "potentissima regna, florentes respublicas, invictissimos reges, ex contem-
nendis saepe initiis ad felicem multorum regnorum possessionem pervenisse."
(p. 370.)

- 7) Censebat tamen principi etiam in tyrannidem propenso cum patriae tranquillitate
parere potius, quam dominium ejus per rebellionem et universalem patriae ruinam
excutere. (p. 269.) Forgách ajánlatakor pedig: l.: p. 301. (már idéztem fentebb).
- 8) De ordinatione et tempestiva vocatione offerri. (p. 301., l.: fent.)
- 9) Pusztán egyszer említi, hogy "complures domini a servis suis quam a juratis hos-
tibus perierunt" (p. 249.), vagyis urak és szolgálk (jobbágyaik) közötti feszült-
ségben Bojti, a jobbágyszármazásu udvari ember az urak oldalán áll.
- 10) Előbbi kettő "artium honestarum scientiam", utóbbi "disciplinarum humaniorum
cognitionem". (pp. 267. és 426.)
- 11) p. 330.
- 12) "Intellexit enim princeps sapientissimus, quibus olim artibus sanctissimi quique
reges fundamenta regiminis optima posuerunt, nimirum fundatione ecclesiarum et
e medio populi discordiarum et intestinorum odiorum sublatione." (p. 400.)
- 13) L.: Fentebb és Bojti, pp. 256-257. "Bethlen tamen pluris modesti animi commen-
dationem, quam inusitatam patriaeque exitiosam ambitionem faciens, maluit pro-
videntiae Divinae et inevitabili Divinae menti voluntati se commodiori in tempore
committere, quam civilibus discordiis et intestinis seditionibus patriam pene exa-
minem metu involvere, semet autem nondum aetate consilioque maturum auctori-
tati duntaxat militari ... innixum in fatale et inevitabile discrimen praecipitare.
- 14) Velut Hannibal Romanis, a primo adolescentiae suae flore Germanis infensus,
maluit principi oppresso difficillimo adesse tempore, quam principatum Germano-
rum Caesaris copiis acquirere... (p. 301.)
- 15) A fejedelemségeket Isten rendelése osztja, nem az embereké, s ha a jogot: jus
fasque, meg kell sérteni, azt majd a haza érdekében fogja megtenni. Ez a másik
megfontolás, mely miatt Bojti szerint Bethlen nem fogadta el a fejedelemséget For-
gáchtól és nem pártolt el már ekkor Báthory Gábortól. Mikor aztán mégiscsak el-
űzte Báthoryt, Bojti ezt a tettét is egyfelől emberi indulatokból és szokásokból vezeti
le, de másfelől megint csak idealisztikusabb motívumokból is. Bethlent szerinte
nemcsak személyes sérelmei: Báthory sértegetései, egyre növekvő bizalmatlan-
sága és gyanakvása, melytől Bethlen már életét kezdte féltetni viszik rá, hogy
amazt letaszítsa, hanem szintugy nagy hazaszeretete is. "Bethlen iniquo publicam
patriae gementis calamitatem ferens animo" etc. (p. 317.) - Kisebb szépitgeté-
sek Bethlen-motívumain; Bethlen Miriszló után "eam causam secutus est, in quam
tota patria ipsaque adeo pietas et honestas una consenserant", máskor meg, hogy
az egyébként annyira gyűlölt Báthory Gábor ügyét nevezi "causa aequior"-nak, de
csak azért, mert Bethlen ahhoz csatlakozott. (p. 302.) Viszont Bethlen Temesvá-
ron török védelem alatt élve, merénylőinek megkegyelmez, Bojti szerint nem va-
lami "innata clementia"-ból, hanem okos politikai számításból, hogy a külföldiek
előtt ne tűnjék fel kegyetlennek, otthon pedig bosszuállónak. Itt már nem is kellett
ideálisabb motívumokat keresnie Bojtinak: elég a politikai előrelátás, a közvéle-
mény tudatosan kiszámított befolyásolása, illetőleg ahhoz való okos alkalmazkodás.
- 16) Előbbire pl. p. 250., utóbbira 270-271., 266-67., 280. és passim.

- 17) Láttuk, Somogyi Ambrus, ki szintén felismerte a "nemzet" történetalakító szerepét, azt még a nemességre korlátozta. Bethlen "eam causam sequutus est, in quam tota patria ipsaque adeo pietas et honestas una consenserant". (p. 250.) – Bocskay felkeléséhez katonákat szednek "ex omni Natione Pannonica, quae reformatam ex verbo Dei religionem sequeretur". (p. 257.) Ez a vállalkozás "expeditio pro religione et patriae libertate" volt. (p. 259.) Forgách Zsigmondra panaszkodik Báthory Gábor és Bethlen, hogy "adversus nativum sanguinem et communem religionem infesta insuissent arma". (p. 303.) A Báthory Gábor elleni összeesküvők mondják Szilágyi Jánosnak, kit a gyilkosságra felbíztattak: mentsd meg "patriam nostribus, nobilitatem metu, universam autem nationem Hungaricam extremo liberes excidio." (p. 354.) – Bethlen ízenetében Thurzó György palatinushoz "communis patria Hungarica"-ról beszél. (p. 388.), vagy: "per salutem patriae et communem sanguinem." L. ehhez: Makoldy i. m. 33. és Bethlen politikai levelei. Ed. Szilágyi, p. 8.
- 18) L.: az előbbi jegyzet első idézetét. (p. 250.) Bethlen belátja, hogy külpolitikai sikereket nem érhet el, ha bent Erdélyben nincsen béke, és hatalma nem áll szilárdan, ez pedig "non in armata militum manu, sed in subditorum benevolentia, fide et amore ... regnantium situm est". (p. 371.)
- 19) Báthory Endre meggyilkoltatásánál megjegyzi, hogy ez a "nobilis" ember "quo honestius periret ... non a caprariis opilionibus et subulcis Valachis, sed a suis gentibus, Siculis ... et Ungaris ... caesus est." Mint Acteont, nem a vadak, hanem saját kutyái szaggatták szét, "ita complures domini a servis suis saepius, quam a juratis hostibus perierunt." (249.) Mihály vajdát pedig "olens a capris et haedis Valachusnak" csufolja. (u. o.)
- 20) Báthory Zsigmond patriae parricida, aki "ex publicis miseriis privatum quaestum... exercet." (p. 252.) Szilágyi János, egy kisebb ember, az utilitást keresi, nem a honestast. (p. 382.) – Rákóczi Zsigmond úgy látja Bethlent, mint "bonum patriae civem et defensorem futurum" (p. 264.) és Bethlen mint Báthory Gábor testőrségének parancsnoka "principi suo fidelis, reipublicae utilis, apud omnes acceptissimus esse videretur". (p. 270.) Az erdélyiek belátják, "agnoverunt", hogy Bethlen Isten előre elvégzett rendelése helyezte föléljük fejedelemmé, s ez a belátás megszilárdította annak uralmát. Másfelől: a közvélemény jelentősége itt is kiemeltetik.
- 21) Non solum imperiorum fatales esse periodos, sed etiam Imperantium auctoritatem a solo coelestis Numinis arbitrio gubernari, virtutes heroicas in his attolli, in illis autem deprimi. (p. 370.) Már idéztem az erdélyiek véleményét Báthory Gábor haláláról. (p. 360.) – Bethlen fejedelemmé választásáról: "ut admirabilis repentinaque hujus mutationis rationes plenius praeter admirabile et adorandum Dei praepotentis regno ob peccata transferentis consilium, intelligatur. (p. 339.) Justo Dei immortalis (!) iudicio constitutum est ut raro, aut nunquam actiones non necessariae sint regnis et rebus publicis salutare. (p. 321.) Principatuum autem initium non ex hominum, quantivis pretil voluntate, sed ex sapientissimi Dei ordinatione pendere et tempestiva vocatione offerri. (p. 301.) – Bethlen Goroszló után megtette azt, quod Deus, quod necessitas (erre még visszatérek), quod fortuna suggerebat (p. 252.) és a csatából is "non sine divina providentia" menekül meg (p. 251.) – Ipso Deo a salute Transsylvaniae averso" (p. 251.), "Deo immortalis accerrimus perfidiae nostrorum procerum ultor" Bastát küldi Erdélyre. (pp. 250-251.) – A fátumra: Fatalibus impendentibus periculis nil prosunt consilia (p. 334.), vagy: non poterat iniquitate belligerationem minime declinavit. (p. 245.) – Fatis non tantum consenten-

tibus, sed omnino trahentibus traditur clavus regni Sigismundo Báthory. (p. 250.) Bethlen Gábert "amica fati vis" menti meg egy izben. (p. 256.) Már idéztem, hogy Bethlen Gábert is a fatum tette Erdély urává. (p. 360.)

- 22) "Fatales imperiorum periodi quingentesimo conclusi plerumque anno, magnas secum trahere solent mutationes" ... a Báthory-nemzetség is 535. évi virágzás után halt ki. (p. 358.) Ez az 500 éves periódus előfordul Révaynál is (Schwandtner, II. p. 454.), ki Bodint vallja e részben mesterének; Bodin De republica IV. könyvében szól erről. További hely Bojtinál: Fatalis illa annorum climax, quae non solum in hominibus, sed et regnorum conversionibus septenariis et novenariis in se seductis nagy szerencsétlenséget hoz magával (p. 248.). Ez a két szám is szerepel Révaynál. (p. 709-710.)
- 23) Bojti szerint Bethlen Székely Mózes veresége után "instantissima cogente necessitate" szokik át a törökökhöz (p. 256.) és mikor Forgách Zsigmond bevonul Erdélybe, Báthory Gábor is "consilium ex necessitate sumens" küldi Bethlent a szultánhoz segítségért (p. 303.). Bethlen Goroszló (1601. aug. 3.) után a császáriak elől menekül Brassóba, a megvert Báthory Gáborhoz, mert ezt sugalmazta neki – mint már fentebb idéztem – "quod Deus, quod necessitas, quod fortuna suggererat." (p. 252.) És újból "a necessitate consilium arripiens" (p. 374.) fordul uralma kezdeti nehézségei között a törökökhöz.
- 24) "Sulimanni praeclarae memoriae" ideje óta "Transsylvania se patrocínio vestro imperatoris paludamento adhesissent ... Ego (mondta volna Bethlen), inconcusso studio pro rebus imperii hujus florentissimí (török birodalom) ad sanguinem usque steterim" ... s kétszer is menekülnöm kellett emiatt hozzátok. (p. 330.) A németek viszont már-már elpusztítják a magyart, a protestáns vallást meg egyenest ki akarják irtani, s a katolikus hit uralmát helyreállítani: J. J. Barbiano (Belgijoso) "ad persequendum nomen Christianum, quod a Romana Ecclesia dissentiret" jött be az országba. (p. 257.) Bethlen biztatta Bocskayt a felkelésre: "author fuit adversus Germanicam tyrandem arma ultricia sumandi, et patriam sub duro alienigenarum dominio gementem, imo extremum trahentem spiritum repetendi." (p. 257.)
- 25) Makoldy, I. m. 28-45. kül. 29-30. – Az országgyűlésekről szóló részei – mint említettem – valóságos országgyűlési diariumok, akták és a hozott artikulusok kiadása. Mindenekelőtt a Bethlent formálisan fejedelemmé választó gyűlései, vagy az 1614. évi meggyesi országgyűlései. (pp. 339-351.) – Makoldy, 32. felsorolja e rész forrásait, nagyrészt az Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI. kötete nyomán. – 1614-re (Bojti, 394. sqq.) I.: Makoldy, 33-34.
- 26) Makoldy, I. m. 29. és 32-34.
Igy Bethlen jelentését a bécsi udvarhoz Sarmasági Zsigmonddal II. Mátyás előtt (Bojti, 363-370., I. még: Makoldy 37.). Az erdélyi országgyűlés jelentését ugyancsak II. Mátyás előtt Bethlen megválasztásáról Kassai Istvánval. (Bojti, 367-370. I. Makoldy, u. o.) A "fertur disseruisse" a 427., "locutus esse perhibetur" a 329. lapon.
Bethlen izenetét a szebeniekhez a szebeni városi tanács (senatus) előtt Angyalos Jánossal. (p. 377.)
- 27) Az eredetit közli Hegyes András naplója. (Ed. Trauschenfels – Kemény, Dtsche Fundgruben (Neue Folge), p. 296. – L. az egészhez: Makoldy, I. m. p. 35.
- 28) Elsősorban a Hebdomasokat használta Bojti. L.: Székfi, I. m., p. 73. – Sz. kimu-

tatta, hogy Bethlen Farkas, a XVII. század végének ez a nagy erdélyi történetíró-kompilátora, ki Szamosközyt erősen kiaknázza, és sokszor hivatkozik is rá, Historiájában több helyütt szó szerint egyezik Bojtival, és pedig olyan helyeken, melyek ma már nincsenek meg Szamosközyből. Rámutatott továbbá, hogy Bethlen nem Bojtit írta ki, s így az egyezés kettejük között csak közös forrásból származhatik. E közös forrás, szerinte, Szamosközy volt. Általában, mondja Szekfü, Bojti 1608-ig csakis Szamosközyt használta Bethlen ifjúsága rekonstruálásánál, kivéve a panegyrikus hangú helyeket, és Bethlen Farkasnak, Gábor apjának történetét. (Szekfü, i. h.) Makoldy szerint is Bojti csak Szamosközynek használta fel néhány adatát, de ezeket átalakította. (i. m., 16.) Szerinte továbbá Bojti itt-ott egyezik a Krauss Györgynek, az ismert segesvári jegyző- és kortörténetírónak (l. megfelelő fejezetemet) helytelenül tulajdonított Tractatus rerum ab a. 1599. usque ad an. 1606. in Transsylvanis inventarum c. munkával (Ed. Kemény, Dtsche Fundgruben. I., pp. 164-167.) és még néhány más íróval is, "de ezek közös forrásra, valószínűleg szóbeli értesítésre" vezethetők vissza. (Makoldy, i. h. 16.) – Részletes analysis, mely e kérdést véglegesen tisztázná, kívül esik munkánk keretein.

- 29) Egy helyt elárulja műve iratási idejét: Báthory Gábor holtteste, írja (az Engel-féle kiadás 359. lapján), már 11 éve, három hónapja és 6 napja hever temetetlenül. Kiadója: Engel megállapította, hogy ez 1624. február 2-i keletre mutat. Eszerint feltehető, hogy Bojti 1623-24-ben írta e három könyvét. Egy közel egykoru szász feljegyzés szerint Báthory holtteste 14 napig maradt csak temetetlenül. (L.: Eigentliche Beschreibung; Kemény, Fundgruben, I. 270.)

Istvánffy Miklós

Forgách Ferenc sötét tónusu *Commentarii*-je, de éppugy Zsámboky János elnagyolt részletmonográfiái a XVI. századi eseményekről /melyekkel Bonfini kiegészíteni igyekezett/ nem elégitették ki az utánuk jött nemzedék műveltjeit. Az erdélyiek – Decsy, Szamosközy – művei pedig úgy látszik nem váltak ismeretessé szélesebb körökben, vagy éppugy elítéltettek. A századfordulón türelmetlen kívánságok hangzának fel a XVI. századi magyar történetnek egy újabb, az eddigi külföldi és magyar elbeszéléseknél pontosabb, hitelesebb megírása iránt. A századforduló legfényesebb magyar elméje Pázmány Péter az, aki felszólal az ellen és gunyolódik rajta, minő sötétség, micsoda mesék töltik be a II. Ulászló óta történetekről írt elbeszéléseket. Mint ha íróik – külföldiek és magyarok – nem megvilágítani, hanem elhomályosítani akarták volna a tényeket.¹⁾ Olyasféle művet kellene írni a XVI. századi magyar történetről, mint Phil. Commynes *Commentarii*-jei. Pázmány meg is jelöli a férfit, ki ezt az igazi XVI. századi magyar történetet megírhatná, és pedig Istvánffy Miklósban. Nagyságos Uraságod – írja hozzá 1605. decemberében, vagyis a Bocskay felkelés zivatarai közben – az egyetlen ember, ki emlékezetből meg tudná örökíteni az elmúlt században történeteket. Mintha Isten is erre a munkára tartotta volna meg Uraságodat virágzó egészségben ily magas korig (Istvánffy 1605-ben 67 éves volt), mit mások a legnagyobb erőfeszítéssel sen tudnának véghez vinni.

Azonban Istvánffyt, ki maga is osztotta Pázmány rossz véleményét az akkori magyar és a magyar eseményekkel foglalkozó külföldi történetirodalomról, már nem kellett rábeszélni a történetírásra: midőn 1598-ban Szuhay István, akkor váci, most 1605-ben egri püspökkel Rudolf király megbízottjaként Erdélyben járt, hogy a lemondott Báthory Zsigmondtól Erdély kormányzását a király számára átvegye, és ketten nagy szomorúsággal beszéltek meg Magyarország más bajai mellett a magyar kortörténetírás nagy hibáit és hiányait is, Szuhay rábirja Istvánffyt "történetünk (korunk története) megírására".²⁾ Istvánffy vállalkozott a feladatra, sőt egy ilyen munka pár fejezetét már el is készítette volt, mikor Pázmány felszólítását megkapta. Bár, írja Pázmányhoz ennek felszólító levelére adott válaszában, érezte tehetsége elégtelenségét, belefogott a nagy munkába, és pedig hazája iránti szeretetből, s azon nagy tiszteletből is, mellyel a nagy tekintélyű Szuhay iránt mindig is viseltetett. De feltételt is szabott megbízói elé. Kéri Szuhayt, Pázmány Pétert és "hozzájuk hasonlókat is, hogy majd a kész munkát elbirálják és kiadásáról döntsenek. És igéri Pázmánynak, hogy elkészített fejezeteit neki legközelebbi gráci útja alkalmából bemutatja."³⁾ Kétségtelen tehát, hogy az 1604. és 1605. év fordulóján, mikor ez a levélváltás történt, a *Historia* első részlete már készen volt. Hogy ez mennyire terjedt, azt Istvánffy nem mondja meg.

Ami mármost Pázmány Péter igen érdekes vallomásait történetírásról illeti, azokban a legfontosabb az, hogy Pázmány úgy véli, a magyar történetírásnak szakítania kell a humanista hagyományokkal: nem a szép latin stílus, nem a klasszikus tör-

ténetírók hűségese utánzása a fontos, hanem a tények realizistikus, a valóságnak megfelelő, sallang nélküli leírása, ahogy volt, mert csak abból lehet igaz tanulságokat meríteni. Pázmány nem Liviumat állítja oda követendő példaképül a történetírás elé, a humanisták ideálját, még csak nem is Tacitust, a barokk történetírók eszményképét, hanem Philippe Comminest, ki még latinul sem tudott, s aki – a modern történetkutatás megállapításai szerint – *Chronique et histoire ... contenant les choses advenues durant le règne du Louis XI. et Charles VIII.* (először Párizs, 1546.) c. művében egy Fürstenspiegel akart adni, melyben a francia történet e fejezeteiből mint gyakorlati példákban kimutatja, hogyan kell kormányoznia, mit kell tennie, mely hibákat kell kerülnie a fejedelemeinek.⁴⁾ Pázmány szerint annak, aki tanulni akar a történetből, annak a vesztébe rohanó XVI. századi Magyarország története szolgálhat e legjobb oktató példaként.

Pázmányt azonban nemcsak a közelmúlt (XVI. század) és kora hadi-politikai eseményei foglalkoztatták. A Bocskay felkelés gyors és általános elterjedése az egész országban rádobtette a kérdésre: hogyan verhetett a protestantizmus ily mély gyökeret Magyarországon. Ezt a kérdést is felteszi Istvánffy előtt, melyre ez azonban csak levélben ad feletetet: Historiájában nem tér ki rá.⁵⁾

Pázmány Péteren és Szuhayn kívül még más ösztönzője is lehetett Istvánffynak. Baranyai Decsy János *Syntagma institutionum iuris Imperialis ac Vngarici*. Kolozsvár, 1593. c. műve bevezetésében ugyan e hibákat vetette az akkori magyar történetírás szemére, mint Pázmány, vagy Szuhay. Kétségtelen, hogy Istvánffy ismerte ezt a művet, ahogy Decsy *Commentarii*-jeit is jól ismerte, Historiájában ki is aknáztta. Sehogy sem véletlen, hogy Istvánffy és Szuhay éppen Erdélyben határozták el egy magyar történet megírását. Erdélyben ugyanis erősen foglalkoztak történetírással: innen került ki a XVI. század két jelentékeny kortörténete: Forgách Ferenc és Brutus munkája, Decsy János pedig, nemcsak az Erdélyben járt magyar urakkal, a királyi küldötteivel beszélgetett magyar történetírói, hanem még török foglyoktól is kért információkat a török eseményekről, perzsa háborúkról stb.⁶⁾

Ahogy tehát annak idején Brodaricsnak Cuspinianus vádjai adták kezébe a történetírói tollat, valami 70 évvel, több mint két nemzedékkel később Istvánffynak a magyar és külföldi kortörténetek hibái és hiányai. Mert Európa, különösen a határos német birodalom érhető nagy érdeklődéssel viseltetett a magyar-török harctér eseményei iránt, s azokról egész irodalmát termelte ki a legkülönbözőbb természetű írásműveknek. Összefüggő, az akkori tudományosság szintjén álló feldolgozás azonban nem készült ezekről, ha egyes részletekről íródtak is teljes hitélű, s jól tájékozott beszámolók, itt harcolt külföldi tisztek, hadvezérek, vagy kíséretükben volt írók részéről. Ezekről tájékoztat Apponyi Sándor gr. *Hungarica*-ja. Istvánffy főképp azt hiányolta, azt vetette szemére nemcsak a külföldi íróknak, hanem még a tudós Zsámboky Jánosnak is, hogy csak részletecskéket dolgoznak fel a hatalmas eseménysorozatokból, – a külföldiek még azokat sem a tényeknek és a valóságnak megfelelően, hanem kényük-kedvük szerint, vagy kegykeresésből és pártosságból. Ugy, hogy azt mondhatnám, panaszkodik Pázmánynak, munkájukkal az ővéiket dicsérni, a mieinket kisebbiteni ekarták.⁷⁾ Midőn Zsámbokyt hibáira figyelmeztették, egyáltalán nem hajlott a jó tanácsokra, úgy hogy Báthory István, a sapientissimus princeps – s mint láttuk szintén volt páduai diák – Brutusszal rovatja meg. Azokról nem is szólok, folytatja Istvánffy, kik egyáltalán nem ismerik Magyarországot, Zágrábot Erdélybe, Egert Horvátországba helyezik és még kimondott hazugságokat "sem pirultak leírni".⁸⁾ Istvánffyt korának nemcsak a kortörténetírása nem elégitette ki. Ugy látja, miként Decsy is, hogy egyáltalán nincs még az akkori tudományosság követelményeinek megfelelő magyar általános történetírás sem. Az igen termékeny magyar föld, írja Historiája ajánlásában

Rudolf császár és királyhoz, szellemiekben sem meddő, ha megfelelően műveltetik, de éppen történetírókban mindig igen szegény volt. Ezért, az utókor nagy kárára, a magyar elődök sok fényes tette homályban maradt, de még a nem sokkal a mai idők előtt történetek sem foglaltattak írásba.⁹⁾

Istvánffynak a historiáról – történetírásról – igen magas, igen nemes véleménye van: azt az ókori legnagyobb bölcsek és legerényesebb férfiak isteni ihletre találták fel (divinitatus), örökkévaló emlékezetül.¹⁰⁾ Őt a hazája iránti szeretet indította történetírásra – ezt már említettem –, hogy a magyar legujabb történetet megörökítse, abban a magyarságnak tanulságokat szolgáltatson, Magyarország veszedelmes helyzetét a külfölddel megismertesse. Jutalmat ő csak a jók elismerésétől vár, a dicsőség vagy haszon vágya ismeretlen előtte, vallja sokszor idézett levelében Pázmányhoz és műve ajánlásában Rudolffhoz. (Ezen ajánlás különben a Pázmányhoz intézett 1605. december 31-i levél gondolataiból, sőt szavai felhasználásával készült.)

Ily indítékokból, ily körülmények között, de meg a tizenöt éves háború s a Bocskay felkelés véres eseményeitől is ösztönözve (hiszen megint volt mit elbeszélni) fogott történetírói tollat¹¹⁾ Kisasszonyfalvi – 1582. február 17-e óta báró – Istvánffy Miklós. Apja Istvánffy Pál, anyja Gyulay Hedvig volt, Kisasszonyfalván, Baranya megyében született családja ősi birtokán, atyái kastélyában, 1538. december 8-án. Apja igen nagy műveltségű nemes ur, Páduában 12 éven át (1518 és 1528 között) tanult humanista és költő, Volter és Grizeldisz furcsa históriájának magyar versekbe – négyes rimű tizenkettősökbe – átültetője Petrarca prózai elbeszélése nyomán.¹²⁾ Ennek apja, Istvánffy István, Mátyás és II. Ulászló udvari embere, mint katona is kitűnt. 1508-ban pedig "ministris aulae liberorum regaliū praefectus" lett.¹³⁾ Az ő könyvtárából került ki Bonfini első három decasának – első 30 könyvének – az a kézírata, melyet 1543-ban kinyomattak.

Miklós, a történetíró tehát igen művelt, igen előkelő családból származott, melyről még a kényes Forgách Ferenc is elismerte, hogy nobilissima.¹⁴⁾ Szülőföldjéről azonban a török hódítás rohamra Pécs eleste után 1543-ban kiűzte, mint e területek legtöbb magyarját. Az Istvánffy család Szigetváron telepszik meg, hol nemesi házuk volt. Istvánffy Pál nagytehetségű fiát megfelelő kiképzésre előbb – 1547-ben – Várdai Pál esztergomi érsek udvarába küldte – a primási udvar ekkor Nagyszombaton volt –, majd Várdainak 1549-ben bekövetkezett halála után Oláh Miklós, ekkor még egri püspökhöz. 1551-ben a fiatal Istvánffy ott van a Spanyolországból jövő Miksa főherceget üdvözlő magyar nemesi csapatban¹⁵⁾, de még ez év folyamán, legkésőbb azonban 1552-ben Páduába utazott, hova Oláh püspök küldte unokaöccsével, Bona Györggyel együtt. A nagyhirű egyetemen tanuló két magyar ifju magistere lett – 1553 óta – tudjuk, Zsámboky János, ekkor már neves humanista, tudós, orvos, filológus, filozófus és költő, ki Páduában orvosi tanulmányokat folytatott. Az 1550-es években tanult Páduában Forgách Ferenc is, úgyhogy a XVI. század második felének három legjelentékenyebb történetírója itt, egy időben, egymással szoros barátságban tökéletesítette műveltségét, jogi és filológiai (humanista) tudását, képzettségét. Nem sokkal később tanulatott Páduában Gyulai Pál, ki azonban már nem oly jelentős történetíró, míg Szamosközy István csak sokkal később, a 90-es években járta a páduai egyetemet. De itt tanult még Istvánffyval egy időben sok más előkelő magyar ifju is: Révay Mihály, János, Lőrinc és Ferenc, Dudich András, Draskovich György, Ujlaky János, Gergely és Albert és mindenekfölött a nagy Báthory István, kinek ma szobra hirdeti Páduában, hogy ő is ott végezte egyetemi tanulmányait. Istvánffy latin filológiát tanult, szép klasszikus stílusát ott sajátította el. A kor követelményei és izlése parancsára – s bizonyára apja példájára is – verseket is kezdett írni. Versei tulnyomó részében azonban már Páduából való hazatérése után 1561 és 1571 között, itthon keletkeztek, mikor Ist-

vánffy már a magyar királyi kancellária hivatalnoka volt. De jogi tanulmányokat is kellett folytatnia, hiszen bizonyára már akkor szánta rá magát a közszolgálatra, a birói hivatásra. 1556-ban tért haza Velencén keresztül, s úgy látszik ekkor szegődött el Zrínyi Miklóshoz, Szigetvár hőiséhez katonának. 1558-ban már békésebb pályán működik, előbb Oláh Miklós titkáráként, majd 1559-ben, mint annyi magyar történetíró, ő is a magyar királyi kancelláriába lépett, abba a hivatalba, mely valóságos képző iskolája a magyar tudósok, költők, elsősorban pedig történetíróknak /már III. Béla király jegyzőjétől, P. mestertől kezdődően, ha ugyan nem még korábbról fogva/. Ezzel Istvánffy birói hivatást vállalt, melyben megmaradt közpályája végéig. 1569-ben kancelláriai titkár, ugyanekkor nőül veszi Bajnai Both Erzsébetet, a leggazdagabb horvát főúr, Horváth Márk, Sziget 1556. évi hősi védőjének özvegyét. Három lánya született és egy fia, Palkó, ahogy Istvánffy gyöngéd atyai fájdalommal korán elvesztett gyermekét magaszerkesztette sírfeliratán becézte. 1578-ban elnyeri a királyi tanácsosi magas méltóságot, 1581-ben Rudolf király kinevezi, a következő évi országgyűlés pedig megválasztja alnádornak – palatini locumtenens in iudiciis – vagyis a nádornak birói hatáskörében helyettesének, 1582-ben pedig Rudolf királytól öccsével együtt báróságot nyer, 1585-ben megkapja a soproni kapitányságot, csak maga személyére.

Mint annyi XVI. századi magyar történetíró – Brodarics, Oláh, Verancsics, Forgách Ferenc – Istvánffy is működött a diplomáciai pályán is. Midőn Báthory István halála után a lengyel trón elnyerésére Miksa főherceg sereggel indult Lengyelországba, de szerencsésebb vetélytársa, Zsigmond svéd herceg – II. Zsigmond lengyel király – által legyőzve ennek fogságába került, a kiszabadítására küldött császári követek közt ott van Istvánffy Miklós is, ki maga kérte e kényes megbízatást. Több havi tárgyalás után Beuthenben sikerült a császári követeknek a fogoly főherceget kiszabadítani, és Istvánffy 1589 márciusában hazaérkezett.

1593-ban, mikor az 1606-ig elhúzódott tizenöt éves török háború egyre nagyobb méreteket kezdett ölteni, Istvánffy is katonának jelentkezett a gyülekező keresztény sereg győri táborában, mert, mondja, akkor "senki sem volt, ki ne vállalkozott volna a legszivesebben a haza megsegítésére a barbárok elleni szent háborúra".¹⁶⁾ 56 éve ellenére csatákban is részt vett, maga jegyzi fel magáról, hogy Petrinja ostrománál "Nicolai Istvánffy, Petri Castellanffy ac Gregorii Petoenis marifica virtus enituit".¹⁷⁾ Bizonyára megacélozta erejét a tudat, hogy az a terület, hol ez a 15 évig dult háború kitört: Szlavóniában, Biheg, Sziszek, Petrinja vidéke nem esett messze az ő birtokaitól, kedvelt Vinicéjétől. Történeti művéhez kitűnő előtanulmány volt, hogy a háború majd minden fontosabb vállalatánál jelen volt. A legfontosabb hadiesemény, melyben részt vett, Esztergom 1594. évi ostroma volt, hol Balassa Bálint elesett.¹⁸⁾ Hogy 1594 nyarán miért maradt ki Istvánffy abból a követségből, melyet a magyar országgyűlés a regensburgi birodalmi gyűléshez küldött, a német rendek segítségét kérni a török ellen, nem tudjuk. De eleinte úgy volt, hogy ő is megy. 1596-ban ismét diplomáciai jellegű megbízást kap: az országgyűlés kérelmére Rudolf király Istvánffyt küldi ki a II. Zsigmond lengyel királlyal való szövetség előkészítésére, Kutassy János kalocsai érsek társaságában.¹⁹⁾ 1598-ban pedig tagja volt annak a bizottságnak, mely – erről már fentebb megemlékeztem – Rudolf király részére átvette Erdély kormányzását a lemondott Báthory Zsigmondtól. Istvánffy igen rosszul érezte magát ebben, amint mondom, mindig forrongó, nyugtalan tartományban, melynek lakói a királynak is csak akkor engedelmeskednek, ha nekik éppen úgy tetszik. (L. XXXIII., p. 487.) Helyzete már amúgy is nehéz volt az erdélyiek gyanakvása miatt, igyekezete pedig, hogy őket Rudolf hűségére térítse, már ugyis eredménytelen maradt, mikor a szeszélyes Báthory Zsigmond váratlanul visszatérve Erdélybe őt is, követtársát Szuhayt is letartóztatta (aug. 14.), s mindaddig fogva tartotta előbb Tordán, majd Gyulafejérváron, míg Ru-

dolftól biztosítékot kapott, hogy kincseit királyi területen szállító szekereit visszakapja. Szuhay és Istvánffy szeptember 23-án Báthory Zsigmondnál tett látogatás után kiszabadultak, s megegyezés szerint Szatmárra távozhattak, innen pedig Kassán át tértek haza. Ez az erdélyi akció tehát meglehetősen viszontagságos volt, Rudolf király maga is így nevezi az Istvánffy leányait fíusító privilégiumában: Transsylvania provincia nimirum laboriosa et ardua²⁰), végeredményben azonban mégsem volt sikertelen, hiszen Báthory megmaradt Rudolf hűségén, történetírástörténeti szempontból pedig az a jelentősége, hogy ez adta az alkalmat azokra az eszmecserékre is Szuhay püspök és Istvánffy között, melyeken megérlelődött egy új – Istvánffy által irányított – magyar kortörténet terve, mint ezt fentebb már említettem. Lehet, hogy Istvánffy itt személyesen is megismerte Baranyai Decsy Jánost. Ezt ugyan egyikük sem mondja, de ahogy Decsy Istvánffyról ez erdélyi missziója alkalmából szól, (Mon. Hung. Hist. II. oszt., XVII. köt., pp. 298-299.), mikor is igen nagy tisztelettel ír róla és Erasmus disciplinája nagy ismerőjének is mondja, valószínűvé teszi a személyes érintkezést a két író között. Ekkor vehette Istvánffy magához Decsy Decsait – ha ugyan ezek akkor már készen voltak! –, mert a X.-et, az egyetlen, mely a XI. első két könyv mellett máig fennmaradt, alaposan kiaknázták. (Ezt Decsy fejezetemben már említettem, lejjebb pedig részletesen kimutatom.) Erdélyben végzett hűséges munkájáért kapta meg Istvánffy a főajtónállómesteri méltóságot is²¹), s ekkor fíusította a király Istvánffy három leányát, Orsolyát, Lipchey János; Évát, Draskovich János; és Katalint, Keglevich György majdani feleségét. Szeretett nejét 1604. október 20-án, 62 éves korában vesztette el. A következő év is nagy gondokat hozott Istvánffynak: az udvar – Szuhay István tanácsára – arra kényszerítette, hogy az Illésházy ellen az ő elnöklése alatt tartott "privatum iudicium"-ban hozott javaslatot (deliberatíot) mint jogerős bírósági ítéletet a törvényes formáknak megfelelő okmányba foglalja, pedig mint maga Istvánffy mondta, az csak "votum et opinio" volt. Eleinte vonakodott is ezt, az akkori magyar törvényekbe ütköző okmányt kiállítani, s csak arra volt hajlandó, hogy azt újból leírja és saját pecsétjével ellássa. Azonban – később ezzel védekezett – az 1603. november 3-án Prágában, Rudolf király székhelyén tartott királyi tanácsban fenyegetésekkel mégis kieroszakolták tőle a hivatalos, formális ítéletlevelet. Szuhay, a pozsonyi kamara elnöke, kit Istvánffy annyira tisztelt, tájékoztatta ugy az udvari kamarát, hogy "a bíró ur" (Istvánffy) "bizonyára engedelmeskedni fog, ha legfelsőbb bírása előtt fog állani", hiszen "Istvánffyval majd bővebben lehet tárgyalni akkor, ha költségeit fogja kérni, amit bizonyosan meg fog tenni."²²) Az ítéletlevelet Istvánffy 1603. november 3-án írta alá és pecsételte meg, s ugyanekkor jutalmát is kéri az udvari kamara elnökétől mint "őfelsége öreg szolgája". Láttam, hogy hiába ellenkezik, a kényszernek engednie kell: hát jutalmát kérte a rákényszerített törvénytelen cselekedetnek.²³) De nem kapta meg a kért jutalmat.²⁴) Ismeretes, hogy Illésházy, kit maga Mátyás főherceg még idejében értesített a készülő ítéletről, Bécsből Lengyelországba szökve, megmenekült.

A Bocskay felkelés idején Istvánffy megmaradt a király feltétlen hűségén. Személyi okokból is gyűlölte Bocskayt még 1598-ból erdélyi megbízatása idejéből, "ob arrogantiam" és a király – Istvánffy mindig császárt mond – iránti kétes hűsége miatt, és Istvánffy fogalmazta az 1605. évi országgyűlésen a tiltakozó feliratot is a királyhoz ez ellen a "detrinimus et sceleratissimus istorum latronum dux et antesignanus" ellen,²⁵) s mikor a nem sokkal ezután, 1606-ban megkötött zsitvatoroki béke véget vetett a tizenöt éven át dúló török háborúnak, Rudolf király, ill. Mátyás főherceg békekövetei s a békeokmány aláírói között ott volt Istvánffy is. Ugyanez év meghozta Bécsben a békét Bocskayékkal is. 1608-ban a királyválasztásra Pozsonyba utazó Mátyás főherceget Hainburgnál, a magyar határon még Istvánffy üdvözölte Pálffy István

társaságában, de rövidesen egy dunaparti lovaglás közben – nem világos, hogy valóban a koronázás napján történt-e ez – agyvérzés érte a 70 éves Istvánffy, melyből felgyógyult ugyan, de jobb keze reszketős maradt, ami haláláig erősen akadályozta az írásban. Beszéde is dadogó lett ettől kezdve. Egyesek szerint nagy ellenségének, Illésházy Istvánnak nádorrá választása feletti izgalom volt a szerencsétlenség oka, ki- nek bosszujától Istvánffy tarthatott, mások szerint Istvánffy maga pályázván a nádor- ságra, az így elszenvedett mellőzés háborította fel.²⁶⁾

Nagy Historiáját, mely ekkor már 1606-ig elkészült, Istvánffy nem tudta többé befejezni és a közélettől visszavonulva Vinicén élte le utolsó éveit. Itt halt meg 1615. április 1-én. Maga szerkesztette feliratu sírköve még a XX. század elején a vinicei templomban volt. Vagyonát – Baranya, Somogy, Zala, Pozsony, Győr megyékben és északnyugat Horvátországban fekvő birtokait – három fiúsított leányára hagyta, gaz- dag könyvtárát a zágrábi jezsuitákra, kiket életében is bőkezűen támogatott. Könyvei- nek egy része a rend feloszlatása után a budapesti egyetem könyvtárába került, hol ma is őriztetik. Kéziratai azonban családjánál maradhettek: a ma a Nemzeti Múzeum- ban 1895 óta (Növ. Nap. 1895/5. sz.) őrzött három kötetes, az ő superexlibrisével ellátott "Adparatus Historicus"-ában Draskovich János gróf neve áll mint tulajdonosé az 1664. évtől (f. 1. ' non num.), az első bekötési tábla belsejében pedig egy újabb Draskovich János grófé 1826-ból. Istvánffy Éva nevű leánya egy Draskovich János fe- lesége volt, s bizonyos, hogy az ő révén jutott a kézirat a Draskovich grófok könyvtá- rába.

Istvánffy főműve, a "Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV." tartalmaz- za Magyarország történetét Mátyás király halálától, 1490-től 1606-ig. Ezenkívül fenn- maradt rövid dolgozata "de sigillis regis Hungariae" címen, kiadta Pray György: Syntagma historicum de sigillis. Buda, 1805. c. műve 73-75. lapjain. További kisebb dolgozatát, Forgách Ferencről írt életrajzát már Forgách fejezetemben megismer- tük.²⁷⁾ Miként Szamosközynek, neki is fennmaradt – mint már említettem – nagy- értékű kézirat-gyűjteménye: adatgyűjtése nagy Historiájához, a Nemzeti Múzeum Fol. Lat. 3606. I. -III. 3 kötetes kéziratában, valamint munkája első XX. (1526-ig terjedő) könyvének más kéztől írt, de Istvánffy által sajátkezűleg átjavított, tehát eredetinek számító kézírata, benne az előbb Rudolffhoz, majd ennek halála után Mátyáshoz inté- zett ajánlással, mely a nyomtatott kiadásokból kimaradt. Ezt az ajánlást Istvánffy előbb 1608-ra keltezte, mely keltet később 1610-re javított ki. Ugyanekkor írta be Rudolf neve helyére Mátyásét. A kéziratba beragasztva Istvánffy ismert arcképe. (N. Múzeum kéziratár, Quart. Lat. 2316.) Istvánffy adatgyűjtéséhez, nagy munkája előkészítéséhez számítható még egy különféle rövid kortörténeti munkákból álló gyűj- temény a Nemzeti Múzeum Fol. Lat. 2275. sz. kéziratában, Istvánffy számos saját- kezű bejegyzésével, valamint Istvánffynak Forgách Commentarii-jéhez, a Historia egyik főforrásához írt számos bejegyzése. Hogy Istvánffy humanista módra költemé- nyeket is írt, azt már említettük.

Joggal mondták Istvánffy Historiájáról, hogy az lényegében hadtörténet. Mert neki a történet tárgya "res a summis imperatoribus" (nála ez mindig hadvezér) "domi forisque gestae"²⁸⁾, vagyis a legfőbb hadi akciók, történetírás pedig: megírni ezek okait és lefolyását, céljait, s így mindezt az örökkévalóság számára megtartani. ("Bellii initia et causas, finemque componere." (L. XX., p. 246.) "immortalitati con- secrare", id. ajánlás.)

A hadi események mellett még csak diplomáciai akcióknak, olykor országgyű- léseknek jut hely Istvánffy Historiájában.²⁹⁾ Innen van, hogy mikor a nagyobb szá- básu hadműveletek szünetelnek, például a drinápolyi béke idején, mintegy 1568-tól 1592-ig, Istvánffy előadása egy-egy lényegtelenebb magyar-török összecsapás, por- tyázás elszigetelt beszámolójává egyszerűsödik le.

/Az ország belső állapota: gazdasági viszonyai, társadalmi szerkezete és mozgalmi csak akkor szerepelnek Istvánffy történetírásában, ha a háborúkban, vagy polgárháborúkban jutnak jelentőséghez. /

Bár forrásaiban – elsősorban Forgách Ferenc *Commentarii*-jében, de külföldiekben is (Bonfini, Ranzanus, Cuspinianus, Petrus Bizarus stb.) – megtalálta Magyarország természeti, gazdasági, néprajzi, társadalmi stb. leírását, ismerte Oláh Miklós – egyik fő pártfogója – Hungariáját, tudta, hogy a történetírók azért tüntek munkáik élére, vagy szőttek szövegükbe ily ismertetéseket – a ciceroi *descriptions regionum*-ot (De oratore II. § 15.) –, hogy tájékoztassák olvasóikat az országról, hol az elbeszélendő események lejátszódni fognak, mégis mindezek ellenére Istvánffy nem ad ily természetű ismertetéseket az országról, s ahol forrásaiban ilyet talál (pl. Forgáchnál néprajzi leírást a románokról), azt kihagyja. Természetesen neki, a hadtörténetírónak is jellemeznie kell az egyes hadszínterek, várak topográfiai, stratégiai helyzetét, természeti adottságait – a XVI. század háborúi Mohács után tulnyomólag várostromok –, de ezek a leírások nála szűkebbre szorúlnak össze, mint forrásaiban, noha Istvánffy általában bővíti forrásai előadását.

A társadalom szerkezete nem érdekli: Istvánffy főrangú mentalitása, s az ország fennálló társadalmi rendjét megingathatatlan, egyedül helyes berendezkedésnek ismeri, mint Forgách Ferenc is, sőt mint az alacsony sorból felvergődött Oláh és a szintén szerényebb származású Verancsics Antal is. Székely és Gubecz Máté lázadása (utóbbi 1573-ban dulta észak Horvátországot, L. XXIV., pp. 323–324.) teljesen idegen és elítélendő valami előtte, még inkább a hőbortos Karácsony Gergely (fekete ember) furcsa akciója, de a legnagyobb részvétellel tölti a "szerencsétlen földművesek" iránt az a kegyetlenség, mellyel a lázadás megtoroltatott. A Székely-féle "keresztes háború" egy áldoztat, egy igen öreg embert, maga is még ismerte, kit Zápolyaiék kényszerítettek kapitánya husából enni.

A háborúkkal kapcsolatban természetesen Istvánffy is sokszor szól a "bellorum nervus"-ról: a pénzről, megemlékezik arról is, hogy milyen nehézségekkel tudta pl. Basta zsoldosait fizetni – gazdag magyar főurakhoz kellett fordulnia kölcsönöért, sokszor eredménytelenül – és részletezi, hogy mily bajok származtak a zsold elmaradásából: az éhező katonaság szabadrablása. Ismeri az udvar nehéz pénzügyi helyzetét is, de sehol sem szól az állami pénzügyekről, pénzügyigazgatásról: hogyan gondoskodtak a szükséges összegekről. Pedig Forgách Ferenc, láttuk, erre sokszor kiterjeszkedik. Istvánffy kihagyja fő forrása: Forgách előadását arról, hogy Nagybánya birtokáért azért verseng I. Ferdinánd és János Zsigmond, mert gazdag ércbányáiból nagy jövedelmeket remélnek, s kihagyja Forgáchból azt is, miszerint a haditanács elnöke, Gebhard Belczér 1566-ban büszke arra, hogy évi 40 000 forintot takarított meg, amibe – teszi hozzá Forgách – belepusztult az ország. (*Commentarii* p. 321.) Istvánffy tehát a pénzügyek tárgyalását is tudatosan hagyja el. Csak itt-ott olvasható nála olyan megjegyzés – várak, haditeretek természeti adottságainak leírásában –, hogy pl. Máramaros sótermő vidék³⁰), anélkül azonban, hogy a sóbányák jelentőségét az államháztartásban említésre érdemesítené. Valóban el lehet mondani, Istvánffy történetírásában a gazdasági faktor elhanyagolható valami. Az operáló hadseregek élelmiszerral való ellátásának kérdése viszont mint katonaembert igen érdekli: erről mindig beszámol. És mindig megemlékezik a hadjáratokat oly döntően befolyásoló időjárási viszonyokról, meg a seregeket és polgári lakosságot pusztító járványokról: őszi esőzés hiúsította meg Buda visszavívását 1602-ben³¹) és az 1601. évi őszi hadjáratot, 1544-ben a visegrádi fellegrvár őrségét a nagy szárazság miatt kiapadt kutak vízhiánya kényszerítette kapitulációra a török előtt stb., az őszi beálltával pedig a dinnye, szőlő és alma tulságos fogyasztása okozta koleraszerű járványok harcképtelenné tettek jól

felszerelt, erős német és más külföldi seregeket, s megölték a kitűnő Mansfeld Károlyt, Esztergom visszavívóját 1595-ben, kit Istvánffy mint embert, s mint hadvezért egyaránt mélységesen tisztelt. Felemlít – elég gyakran – gazdasági-természeti csapásokat, pl. az 1560. és 1570. évi inséges termést, s az azokat követő éhínséget, mikor is a szomszéd törökben volt annyi "animi humanitas", hogy bár jó pénzért, de azért bőségesen adott gabonát a magyarnak.³²⁾ De mindez inkább csak mint valami rendellenes esemény kerül be művébe. És felemlít egy fizikai tűneményt – bár ebben is inkább a rendkívüli, az akkoriak előtt csodásnak látszó érdeklő – felemlíti, hogy Huszton az 1556. évi ostrom alatt tikkasztó hőségben, fekete felhőkkel borított ég alatt – nyilván a levegő telítve volt villamossággal – a házak, tornyok tetején, s a katonák lándzsái csucsán lángnyelvecskék jelentek meg, melyek semmi kárt nem tettek ugyan, de igen nagy rémületet okoztak, és ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy a várőrség János Zsigmond előtt kapitulálni kényszerült. (Ez az a villamossági tünet, melyet a hajósok Szent Elmo tűzének neveznek.)³³⁾ Egészen pontos, mondhatni természet-tudományos leírását adja Istvánffy az 1560-ban Miskolc mellett lehullott "5 darab emberfej nagyságu" meteornak, "lapides luteo et ferrugineo colore, gravi pondere, sulphureoque odore, quam clarum caelum subito fulgure et tonitribus terribilique aeris commotione repente conturbatum fuisset iis mox, puncto remporis quiescentibus."³⁴⁾ Egyet belőlük ma is Diósgyőrben őriznek, írja 1608 körül, a többi Balassa Zsigmond elküldte I. Ferdinándnak. (u. o.)

Babonák, babonás előjelek stb., csak aránylag ritkán kerülnek Istvánffy józan, realiztikus előadásába, akkor is csak mások véleményeképpen.³⁵⁾ Mindez "aliquamdiu per ora hominum passim jactata, demum voluntaria oblivione obruta sunt." (u. o.)

Az ország belső történetéből Istvánffy ugyyszólván csak egyes országgyűléseket vesz fel művébe, és ezekről sem ír valami részletesen, a rendek hangulatáról, a közvéleményről mégis mindig megemlékezik, a hozott törvényekről azonban nem szokott beszámolni. Kivételnek látszik, hogy megemlíti a jobbágyság szabad költözési jogának visszaállítását az 1548. évi országgyűlésen. (L. XVI., p. 174.) Érdekes arról a koronatanácsról adott leírása, melyben I. Ferdinánd először ajánlta a magyar tanácsosoknak fia, Miksa megkoronáztatását, s a nagy beszéd, melyet Nádasdy Tamás nádor ekkor a magyar rendek királyválasztási jogáról mondott: ha van fia a királynak, akkor természetesen ez következik apja után, de most több fia van az uralkodónak, s ezek között van joga az országgyűlésnek választani. Nádasdy ugyanis Ferdinánd főherceget szerette volna a magyar trónon látni, kit a babocsai hadiakció alkalmából, 1556-ban közelebbről megismert.³⁶⁾ Elég részletes az 1563. évi koronázási országgyűlés leírása.³⁷⁾

Az azonban nyilvánvalóan tendencia, s nem csupán ennek az elnagyoltságnak tudható be, hogy például az 1604. évi végzetes országgyűlést egészen röviden írja le³⁸⁾, és nem szól a hirhedt XXII. articulus sajátságos létrejöttéről, hanem azt csak később, már a Bocskay felkelés keretében érinti, ekkor is csak alig pár szóval.³⁹⁾ Istvánffy nem ír a reformáció elterjedéséről, s a XVI. század végére mind erősebben felburjánzó vallási viszályokról sem. Megemlékezik ugyan Luther fellépéséről, s egy magánlevélben Pázmányhoz vázolja, miként hatoltak be annak tanai Magyarországra, előbb Perényi Péter, majd más nagyurak birtokain, azok elnézésével, sőt támogatásával, kik maguk is áttértek.⁴⁰⁾ Ezt fentebb már említettem. Pedig erős katolikus meggyőződésű ember volt, a protestantizmus ellen vallási szempontból is mérhetetlen ellenszenvvel viseltetett, az ország szempontjából pedig szerencsétlenségnek tartja annak behatolását, különösen a 15 éves török háború kapcsán fellángolt Bocskay felkelés hatása alatt. Jellemző, hogy Istvánffy, aki ily világos, reális képet alkot magának egy szellemi mozgalom: a protestantizmus elterjedéséről Magyarországon, ezt történeti

művében: a politikai és hadi események között, vagy legalább azok okainak feltárásában nem tudja elhelyezni. A protestantizmus behatolása csak közvetlen oka az eseményeknek, melyeket leír, de hogy maga ez az "ok", ez a szellemi mozgalom, hogyan fejlődött ki, az nem tartozik az ő történetírásába. És általában kulturális jelenségek sem, s ritkaságszámba megy az olyan megjegyzése, hogy Pécs "haud incelebre gymnasium litterarum"-át pár évvel 1543 előtt, mikor is török kézre jutott, 2000 tanuló látogatta.⁴¹⁾ És ritkaság az is, hogy megemlékezik néhány történetiróról, kettőről ezek közül is csak azért, mert háboruban estek el: Johannes Jacobinusról, ki a brasói csatában vesztette életét 1603. július 22-én⁴²⁾, s kinek történetírásáról igen elismerően szól, és Nicolaus Gabelmannról, ki a mezőkeresztesi csata áldozata lett.⁴³⁾ Ezeken kívül talán még Brutus Historiae docte et eleganter scriptae-je⁴⁴⁾, mely méltó arra, hogy nyomtatásban megjelenjék az, amit Istvánffy kora szellemi életéből megemlékezésre méltónak talál, valamint az 1532-ben török fogságba került, s majd az egész Keletet beutazott Huszty György utleírását a földekről, melyeket bejárt.⁴⁵⁾ E mű kézírata fennmaradt a vatikáni könyvtárban. Inkább katonai, és társadalmi, mint irodalmi érdekű, hogy Balassa Bálint, az "impiger juvenis, Martis et Palladis cultor" derék katonahalálát Esztergom 1594. évi sikertelen ostrománál megemlíti.⁴⁶⁾

Közjogi kérdések nem érdeklik Istvánffyt. A Bocskay felkelés közjogi mozzanatairól nem szól, neki a törvényes király az egyetlen tekintély, ő már a "rex legibus solutus" elv alapján áll (megrója az erdélyieket, hogy csak akkor engedelmeskednek a királynak, ha éppen kedvük tartja, L. XXXIII., p. 487.), szerinte az egész felkelés gonosz rablókra – a hajdukra – támaszkodó bűnös lázadás. Talán csak egy közjogi elvet hangsúlyoz: a magyarok a császárnak mint magyar királynak "sicut regi Hungariae" tartoznak hűséggel és engedelmisséggel.⁴⁷⁾ Bocskaynak abban a gesztusában pedig, hogy a szultán által küldött koronát és felszólítást: koronáztassa magát királlyá, azzal hárítja el, hogy Magyarországnak már van törvényesen koronázott királya, s míg az él, addig más nem koronázható meg, mondom, Bocskaynak ebben a közjogilag megokolt (alapjában véve politikus) gesztusában Istvánffyt nem a közjogi momentum érdekli, hanem az erkölcsi. Ő ebben csak azt látja, hogy ez volt Bocskaynak egész életében egyetlen szerény tette.⁴⁸⁾ Azt az elvet pedig, melyet különben XVI. századi országgyűléseken is hangoztattak, hogy t. i. a király több fia közül az ország választhat, Istvánffy csak mint Nádasdy Tamás személyes érdekeit védő véleményét jegyezte fel. (Ezt l. fentebb.)

Annál többet foglalkozott Istvánffy egyes emberek egyéni sorsával: császárokéval, pápákéval, szultánokéval, le egészen a Németországban felnevelt török fogoly fiú kalandos visszaszökéséig Konstantinápolyba, vagy a műhlbergi csatában vitézkedett magyar huszárok megjutalmazásáig. (L. XX. 172.)⁴⁹⁾ Ha valakit bevezet elbeszélésébe, elmondja származását, további életfolyását, olykor jellemzését is. Ugy, hogy nála a történet sokszor szinte egyéni sorsok elbeszélésévé hull széjjel. Valóban, egy modern kiadónak nem sok jegyzetet kellene az Istvánffynál szereplő egyénekről adnia.

Istvánffy tehát a magyar történet tárgykörét erősen megszűkíti fő forrásával, Forgáchcsal szemben, s mondhatni azon témákra szorította vissza, mint Decsy. Kétségtelen, hogy Decsy Istvánffynak nemcsak forrásul szolgált, hanem erős befolyással volt történet szemléletére, módszerére is.

Istvánffy csakis magyar történetet ad, és teljesen szakít Forgách Ferencnek Bonfinitől tanult – és bizonyára Joviustól is befolyásolt – koncepciójával: a magyar történetet az európai és török események keretében adni elő, azok részeképpen. Ebben is egyezik Decsyvel, talán éppen ennek példájára tesz így. Nem mintha nem látná meg a magyar események összefüggését a külföldiekkel, s az egymástól legmesszebb eső külföldi eseményeket egymás között. Sőt nála a magyar történet, legalábbis a ma-

gyar hadtörténet, hiszen ő csak ezt irt, már csak függvénye az európai s a török politikai és hadi eseményeknek. Ha a szultán Perzsiában és Afrikában van elfoglalva (pl. 1535-ben, L. XII. vége), akkor a magyar harctér elcsendesedik, ha I. Ferenc V. Károlyt akarja hátbatámadni, erre a török a legalkalmasabb eszköz, és a magyar végek lángba és vérbe borulnak. De, ismétlem, e külföldi eseményekre csak akkor tér ki, és csak akkor is egészen röviden, ha a magyar harctér fejleményeinek okait, előzményeit e külföldi eseményekben látja meg.⁵⁰⁾

Istvánffy Historiájának forrásait még csak az első hat könyvre, II. Ulászló korára állította össze és dolgozta fel Fodor Henrik.⁵¹⁾ Fodor szerint az első hat könyvben Istvánffy felhasználta Bonfiniét, majd, hol ennek előadása megszűnik, 1496 elejétől, Istvánffynak mintegy IV. könyvétől kezdve, Brutusra támaszkodik, de hozzáolvassa Cuspinianust, Tuberot, Marinó Sanutot, Cureus sziléziai, Martinus Cromer lengyel és Dubravius cseh történetírók műveit.⁵²⁾ A sziléziai, ill. lengyel és cseh dolgokra az 1514. évi Dózsa lázadásra Taurinust is, újból Cuspinianust és – Szerémit. (Ettől vehette Zápolyai csunya mentegetőzését a török szövetség miatt: "flectere is nequeo superos" ... stb. L. X., p. 95.) Ehhez hozzátehetjük, hogy Istvánffy jól ismerte Jovius is. (Historiae sui temporis. (1494-1547) Basel, 1567. stb. és török történeteit.) Az 1514. évi török belső viszályokról – mondja ő maga – nem ír részletesebben, mert mások: "Jovioque imprimis elegantissimo scriptore et ante illum Tuberone eorum temporum aequalibus", minderről már részletesen írtak. Rámutattak, hogy Istvánffy az 1514. évi Dózsa lázadásnál, Bács 1529. évi és Kőszeg 1532. évi ostroma leírásánál merített volna Joviusból.⁵³⁾ Valóban vannak Istvánffy e részleteiben egyes kifejezések, mondattöredékek, melyek egyeznek Jovius megfelelő részleteivel, a tényeket is lényegükben egyformán mondják el mindketten, ha azok sorrendjében helyenként el is térnek egymástól. Mindez Istvánffy részéről valóban Jovius felhasználására, vagy legalábbis vele közös forrás használatára mutat. De kétségtelen az is, hogy voltak e helyeken Istvánffynak más forrásai is. Istvánffy a továbbiakban is – a Fodor által már át nem vizsgált könyvekben is – használta már említett forrásait, főleg Brutust, Tuberot (az 1521. évi nándorfejérvári ostromra) mindaddig, míg ezek a művek terjedtek; kiaknázták természetesen Brodaricsot, Zápolyaira Zermeghet (erre hivatkozik is, ami pedig nem szokása. L. X., p. 95.).

1552-től kezdve aztán Forgách Ferenc Commentarii-je Forgách Simon javításaival lesz Istvánffy fő forrása, de ehhez is hozzáolvassa Tinódi históriás énekeit, melyeket pedig, tudjuk, már Forgách is átírt, mégpedig csaknem szó szerint. Szigetvár 1556. évi dicsőséges védelméhez meg Tőke Ferenc históriáját is felhasználta.

Mindezen magyar forrásait kiegészítette a külföldi íróknak a magyar-török harctér eseményeiről szóló jelentéseivel: mert Istvánffy mégis csak felhasználta a külföldi irodalmat, melyet oly kevésre becsült.⁵⁴⁾ Az 1592 és 1598 közötti periódusra alaposan kiaknázták Istvánffy Baranyai Decsy János Commentarii de rebus Vngaricis-ét. Decsyvel, lehetséges, erdélyi missziója alkalmával személyesen is megismerkedett, ez legalábbis nagy tisztelettel ír róla: "N. I. vir et aetatis honore et magna rerum experientia, incomparabilisque illius Erasmi Rotterodami disciplina clarus" (Decsy, Commentarii. M. H. H., II. tom. XVII., p. 298-299.) Felfogásban is feltűnő közöttük a rokonság, már 1592-től kezdve, hol Decsy fennmaradt Decasa kezdődik, egyes helyek szó szerinti megfelelései pedig kétségtelenné teszik, hogy Istvánffy kiírta Decsyt. Ezzel beigazolódnak Bod Péter azon állítása is, hogy Istvánffy könyvtárában megvoltak Decsy Commentarii-jei.⁵⁵⁾ És kétségtelen az is, hogy Istvánffy felhasználta Decsy I. -IX. Decasát is, amennyiben ezek egyáltalán megíródtak. Ha az így van, akkor Istvánffynak 1571 óta, mikor Forgách Ferenc Commentarii-jei megszűnnek, Decsy volt a fő forrása. Beható analysis esetleg eldönthetné ezt a kérdést, ami egyben Decsy elvesztett könyvei lényegükben való rekonstruálását is jelentené.⁵⁶⁾

A Fülek 1593. évi ostromáról szóló névtelen leírást Istvánffy felvette forrásgyűjteményébe, s Historiájában fel is használta. Az Istvánffy gyűjteményben (N. Museum, kéziratár, Fol. Lat. 3606. II., ff. 1-10.) közölt szöveg magyar ember munkája lehet, mert báróknak nevezi a magyar főhivatalnokokat, míg a Reusner-féle szöveg praefectus stb. latinositott terminusokkal jelöli őket. Ez a kéziratbeli szöveg lehetett az eredeti fogalmazvány, és kétségtelen, hogy Istvánffy ezt használta. Itt, technikai okokból kénytelen vagyok összehasonlításul a Reusner-féle szöveget közölni. ⁵⁷⁾

Felhasználta Istvánffy Arnold Helius császári (comissarius bellicus) hadi biztos és lustrationum magister leírásait is Esztergom ostromáról 1595-ben (akkor Helius Mansfeld Károly herceg tanácsosa és titkára volt). (Valamennyi Reusner, i. m. - ben. ⁵⁸⁾

Buda 1598. évi ostromára vonatkozóan. A tényekben nagyjából megegyeznek, de Istvánffy itt is többet tud Heliusnál, mégis egy szó szerinti egyezésük kétségtelenné teszi, hogy Istvánffy használta amazt, vagy legalábbis közös mintájuk volt. ⁵⁹⁾

Bizonyos, hogy felhasználta Istvánffy Hannibal Matthey du Mont-nak, Mercœur herceg titkárának leírását az 1600. évi vállalatról Kanizsa felmentésére: Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam Diarium. an. 1600. (Reusner, i. m.) U. i. ennek adattára, hogy t. i. a keresztény sereg alig 13 000 volt, látszik válaszolni Istvánffy: ő részt vett a vállalatban, tudja, hogy 25 000 volt a katonák száma: "sunt, qui longe minorum copiarum summam fuisse tradant, sed ego, qui comes et socius expeditionis laborisque fui", merem állítani, hogy 25 000-en voltak. (L. XXXII., p. 470.)

Használtnia kellett Istvánffynak M. Janson előadását Eger 1596. évi elestéről, Hatvan elfoglalásáról 1596-ban, s a mezőkeresztesi csatáról, ugyanabban az évben. De nem használta fel ugyanennek a Janssonnak jelentését Petrinja ostromáról 1595-ben: ez a vár tulságosan közel feküdt Istvánffy birtokaihoz, semhogy az annál történetekhez idegen értesülésekre lett volna szüksége. ⁶⁰⁾

Istvánffy tehát egészen tervszerűen gyűjtötte az anyagot Historiájához, és nem csupán a nyomtatásban megjelent elbeszéléseket. Sajnos, csak három, erősen megcsonkult kötete maradt fenn annak a gyűjteménynek (Apparatus Historicus-nak), melyben – egyéb eredeti és másolt levelek és akták mellett – leírták az 1593., 1594., 1595., 1596. és 1597. évi magyarországi háborúk, szemtanuktól és résztvevőktől, helyenként az ő sajátkezü jegyzeteivel kísérve, magyarázva. Köztük van Bocatius Jánosnak jelentése a korponai országgyűléshez Bocskayék ismeretes tisztelgéséről Mehmed nagyvezérnél Buda várában, 1605. november 11-12-én. Vagyis Istvánffy, helyes kritikai érzékkel az ellenpárt írásait is igyekezett megszerezni. ⁶¹⁾ Valóban, Istvánffy olyan méretű adatgyűjtést végzett, mint Verancsics, vagy az oly nagyra értékelt Szamosközy.

Levéltári kutatásokat – miként Forgách tette – Istvánffy nem igen végezhetett. Legalábbis a XV. -XVI. századra nem, hiszen az Apparatus Historicusában összegyűjtött akták, levelek, eredetiek és másolatok, mind csak a XVI. -XVII. század fordulójáról valók. Pedig alnádori állásában mindenhez hozzáférhetett volna. Feltűnő, hogy saját hivatalos jelentését Báthory Zsigmond beszédéről (1598. április 10.) nem használta fel, hanem azt Decsy nyomán adja. Jellemző dolgozásmódjára! Erre még vizsgálatok. Közül ugyan Historiájában itt-ott leveleket, aktákat, szerződések szövegeit, rendszerint részletekben, vagy kivonatossan, kivételképpen teljes szövegekben is, de ezzel – mint maga megvallja – nem akarta az olvasót kifárasztani, hiszen, mondja, ezek már máshol is, meg önállóan is megjelentek. /Az ő történetírásában a folyamatos előadás, a szép latin stílus a legfontosabb. /

De meritett Istvánffy saját hosszú, fő állami hivatalokban töltött élete emlékeiből is. Tuloz azonban kiadója, A. Hierat, ki ezeket tartja Istvánffy fő forrásának, bár

Pázmány Péter is úgy vélte, Istvánffy pusztai emlékezetéből meg tudná írni a XVI. század magyar történetének jó részét. ⁶²⁾

Istvánffy tehát sok elbeszélő forrásból dolgozott, de azokat csak kivételképpen idézi.

Istvánffy aztán körültekintően összegyűjtött, különböző természetű forrásait egymással ellenőrzi, kiegészíti, s így építi ki a maga szövegét. ⁶³⁾

De nem folytatom az összehasonlítást, Istvánffy dolgozómódja jellemzéséhez ennyit is elegendőnek vélek – hozzátéve a Decsyvel, Jacobinusszal és a Reusner-féle gyűjtemény darabjaival való egybevetéseimet – (fentebb, pp. 1555. sqq.), mert Istvánffy módszere továbbra is ugyanaz marad: minél több és minél jobb forrásból dolgozni, minél részletesebb, teljesebb, pontosabb előadást adni. Ezt ígérte Pázmánynak is, mikor ez őt a történetírásra biztatta. ⁶⁴⁾ Aminthogy egész történetírásának fő célja világos és szabatos, hiteles értesítést, összefüggő elbeszélést adni, az addigi pontatlan és homályos leírások helyett.

Mint említettem, Istvánffy ha nem is végzett levéltári kutatásokat, olykor közül okleveleket, többé-kevésbé teljes szövegben, vagy hosszabb-rövidebb kivonatokban. Az oklevél nagy bizonyító és ténymegőrző erejét ismeri Istvánffy birói gyakorlatából is, mint képzett jogtudós is, de a korabeli történetírás is mind erélyesebben támaszkodik oklevelekre, aktákra. Sleidan például dicsekszik vele, hogy aktákból írta *Commentarii*-jeit: "Ego certe, ne quid in ea parte posset in me desiderari, diligenter incubui: nec enim ex uano quicquam hausi, uel auditione leui, sed scribendi materiam mihi suppeditarunt acta, quae studiose collegi, de quorum fide nemo dubitare possit." ⁶⁵⁾ Egyszer Istvánffy is hivatkozik országgyűlési aktákra: az 1587. évi országgyűlés turbulens, *sicut ex publicis*, quae extant *actis* constare potest. ⁶⁶⁾

Ismeretes, hogy megtámadott birtok- és egyéb jogok védelmére folytatott pörök okleveles bizonyításai különösen a XVII. -XVIII. századok folyamán mily nagy mértékben járultak hozzá az oklevélkutatás és kritika kifejlesztéséhez, s ezzel közvetve a történeti kritika és általában a módszertan kialakításához is. Kolostorok, városok, magán urak levéltáraiból, levelesládáiból előkutatták az okleveleket, s hitelességüket – mert sok volt köztük hamisítvány –, a legnagyobb tudományos apparátussal bizonyították. És nincsen módszertörténeti jelentőség nélkül, hogy Istvánffy oklevélre hivatkozik, mikor cáfolja azt a történetírói állítást, miszerint Erdélybe a szászokat Nagy Károly telepítette be: *quod nonnulli perperam in literas retulere*. Ez bizonyára Schesernek szól, ki a *Ruinae Pannonicae* L. I. -ben leírva Erdély nemzetét, teszi ezt a megállapítást. De így magyarázható Bonfininek egy megállapítása is, hogy miután Nagy Károly a szászországi szászokat legyőzte, "multae quoque ex his in Daciam, Pannoniam diversasque regiones deductae coloniae, quarum adhuc innumerae Sarmatiam ulterioremque Daciam incolunt." ⁶⁷⁾ Pedig, mondja Istvánffy, csak 500 éve hozta be őket I. Géza, "prout earum urbium vetusta, quae extant diplomata testantur." (L. XIII., p. 136.)

Micsoda oklevelek lehettek ezek? És megvolt-e Istvánffynak oklevéltani képzettsége ahhoz, hogy I. vagy II. Géza-kori oklevelek hitelességét megítélje? De lehet, hogy Istvánffy itt II. Endre 1224. évi nagy szabadságlevelére gondolt az erdélyi szászok részére, melyben Endre "avusa" (II.) Géza királyra utal, mint akitől a szászok az itt megerősített szabadságokkal "vocati" = behivattak, vagy Töppelt és mások olvasása szerint, mire Töppelt fejezetemben is kitérek – "donati" = megadományoztattak. Ha Istvánffy valóban erre a II. Endre-féle privilégiumra gondol, akkor csak abban tévedett, hogy II. Endre "avusának" I. Gézát hiszi, pedig ez csakis II. Géza lehet. Ez a kérdés a XVII. század második felében majd erősen fogja foglalkoztatni az erdélyi szász történetírókat, elsősorban az imént idézett Töppelt Lőrincet. De nem az a fontos, ki-

nek okleveléről szól itt Istvánffy, hanem az, hogy ő előnyt ad az oklevélnek a történeti elbeszélések előtt. Feltűnő másfelől, hogy Báthory Zsigmond beszédénél mellőzte sa-
hivatalos jelentését. Bizonyára, mert Decsynél részletesebb, és éppoly hiteles szö-
veget talált.

Istvánffy tehát megrostálja forrásait. Erős kritikai érzékét már Forgách Cor-
mentarii-jéhez írt megjegyzései is elárulják, éppugy az Apparatus Historicusnak
egyes darabjaihoz fűzött észrevételei.⁶⁸⁾

Kriticizmusa: különböző előadások közül kiválogatni a leghelyesebbet (kritika =
, Bernheim, Lehrbuch, 1908., p. 324.) viszi Istvánffyt forrásai egymással
való kiegészítésére, összehasonlítására, amint ezt fentebb egy pár példával már il-
lusztáltam. Istvánffy tehát ellenőrzi egymásról forrásait, de hogy azok hogyan függe-
nek össze egymással, annak minden esetben való következetes vizsgálatáig – úgy lát-
szik – mégsem jutott el. Forgách Ferenc mellett használja Tinódit is, Decsy mellett
Jacobinust is, Jansont is, – ezt is láttuk már fentebb –, de nem fedezi fel, legalábbis
nem szól róla, hogy Forgách Tinódiból, Decsy Jacobinusból merített. Lehet azonban,
hogy azért rájött ezekre az összefüggésekre, ha nem is szól róluk. Lehet az is, hogy
Forgáchot azért helyezi eléje Brutusnak, mert tudta, hogy Brutus felhasználta amazt,
kire sokszor hivatkozik is. Gyakorlatban tehát már követhetett Istvánffy ilyen modern
forrásanalitikai eljárásokat, sőt egyes kijelentései egyenest arra mutatnak, hogy oly-
kor egészen tudatosan igyekezett lehatolni a legeredetibb forrásokig. "Tudom, írja,
hogy János Frigyes szász választófejedelem elfogatását a mühlbergi csatában (1547.
április 24.) Luka József magyar huszár által mások másképpen adták elő, mint én,
de én azt a mieinktől, kik ott voltak, hallottam, hogy úgy történt, ahogy itt előadtam",
mikor részben Tinódi históriás éneke nyomán⁶⁹⁾, részben – a magyar katonák meg-
jutalmazásában – attól kissé eltérően számol be erről a sajátos huszár-bravur-
ról.⁷⁰⁾

Ugyanez a felismerés: a történetírónak a legeredetibb forrásokig kell lehatol-
nia (ami a XV. századi humanista történetkutatás nagy felfedezése volt) jelentkezik
Istvánffy egy másik vallomásaiban is. Ő úgy látja, hogy minél frissebb élményről kell
a történetkutatónak írnia, annál pontosabban és világosabban tudja annak lefolyását
megállapítani. Elérkezve mintegy az 1550. évhez, XVII. könyvét azzal kezdi, hogy a
régőbbi időkre, melyekre az író és kortársai emlékezete már nem nyúlik vissza, a
történetírónak hiteles írásokból kell dolgoznia, és sokkal biztosabb talajon mozog,
mikor saját koráról szól, mely még él az emberek emlékezetében.⁷¹⁾

Láttuk Verancsics erősen szkeptikus álláspontját a mult megismertetésével
szemben (l. Verancsics fejezetem), s láttuk hogy a cinikus Galeotto egyáltalában ta-
gadta a régőbbi korok megismerhetésének lehetőségét. Istvánffy az ő nagy mértéktar-
tásával nem megy még annyira sem, mint Verancsics, hanem – ismétlem – idézett
szavaiban mindössze azt szögezi le, hogy "fide dignus" írók kellőképpen tájékoztat-
nak ugyan a multról, de igazán biztosan és világosan a történetíró csak saját korát
ismerheti meg. Vagyis: Istvánffy egészen világosan különbséget tesz történet és kor-
történet, történeti és kortörténeti források között.

Többféle eltérő vagy egymásnak ellentmondó adat vagy értesülés között Istvánffy
a valószínűség, ésszerűség, vagy saját tapasztalatai alapján dönt. Hogy Fráter György
megbűntetéséről előzőleg Nádasdy Tamás is tudott volna – kit melleleg Istvánffy nem
szeretett –, azt sem állítani nem merném, mondja, sem tagadni, mert ezt csak pusztá
hallomásból beszélték, s nem helyes értesülésből tudták, akik beszélték.⁷²⁾ Tehát, s
módszertantörténeti szempontból ez a fontos: Istvánffy megkülönböztet pusztá szóbe-
szédet (pletykát) és biztos, kifogástalan értesülést. Forrásnak csak az utóbbit ismeri
el: a pletykát – elvben – már csak jó izlésből is kizárja a történetírásból. Nem úgy,
mint Forgách, hogy Szerémit ne is említsem.

Ha nem tud dönteni a különböző verziók között – Livius és más klasszikus történetírók módjára – egyszerűen közli a különféle értesüléseket azzal, hogy így is lehet, úgy is, hallgatag az olvasóra bízva, melyik variánst fogadja el.⁷³⁾ Ez pártatlanságra, valódiságra, tiszta tényközlésre való törekvés jele. De Istvánffy nem mindig pártatlan és elfogulatlan. Talán – említettem – a Nádasdy ellen emelt vád sem mentes a személyes ellenszenvtől. Néha azonban nemeslelkűsége, jóhiszeműsége készíti valamely tudósítás vagy adat elvetésére: hogy az 1532. évi hadjáratra Szulejmánt I. Ferenc francia király és I. Zsigmond lengyel király biztatták volna fel, azt az elsőről elhiszi, mert ismerte Rincon francia követ aknamunkáját, I. Zsigmondról azonban nem, mert erről nem tételez fel ily nagy bünt: "quum nihil, quo certo affirmari possit de tanto tamque pio Rege hactenus auditum sit." (L. XI., p. 109.) De gyöngéd, történetírói és emberi lelkiismerete nem akar kisebb embereket sem ok nélkül bántani, még halottat sem: vannak, kik azt mondják, hogy Kostenica várát Dél-Horvátországban a már elhalt német parancsnok 2000 aranyért eladta volna a töröknek. "Sed ne ego innocui fortassis ea in parte viri manibus re incomperta oneri injuriaequo sim, affirmare certi nihil ausim."⁷⁴⁾ Enyhíti Forgách Simon ítéletét is Schwendiről. Ez Forgách Simon – nem Ferenc – szerint "bucus vala a császártól", s még valami nagy tettet akart véghez vinni... az ambíció eszt vesztvén minden okosságnak" kezdett 1567-ben a szerencsétlen kimenetelű vállalkozásba Munkács ellen.⁷⁵⁾ Ezt a motivációt Istvánffy kihagyja, és Schwendiről sokkal kedvezőbben ítél.⁷⁶⁾ Ezek tehát tudományos szempontu, vagy jóhiszeműségből fakadó, s tudományosan alig kifogásolható szépitések, enyhítések forrásokon és tényeken. Előfordul azonban, hogy Istvánffy az udvar politikájának védelmében módosítja forrásait vagy a tényeket. Nem kifogásolható, ha az 1566. évi győri eredménytelen táborozást nem ítéli el olyan súlyosan, mint Forgách Ferenc, hiszen ez tulságosan sötétben lát mindent, míg Istvánffy derűsebb kedélyű, enyhébben, bizonyára élethűbben, realisztikusabban is ítélő ember és történetíró amannál.⁷⁷⁾ De már nem lehet egészen jóhiszemű állásfoglalása a Dobó István és Balassa János féle hihedt "összeesküvés" dolgában. A modern történetkutatás kimutatta, hogy Dobót és Balassát hamisított levelek alapján fogták pörbe. Így tudják Istvánffy fő forrásai is: a két Forgách. (Commentarii, pp. 418-422.) Forgách Simonnak maga Balassa mondta ezt így. (Igaz, hogy ez menteni igyekezett magát.) (U. o. p. 419 ♣.) Istvánffy viszont a Forgáchokkal szemben azt írja, hogy a kompromittáló levelek valódiak voltak: azokat valóban Dobó és Balassa írták János Zsigmondhoz. Tudom, folytatja, hogy Dobó és Balassa azzal védekeztek, miszerint a leveleket Rueber János kassai császári kapitány és Krusith János (Pálffy Miklós, a győri hős sógora (Mohl, A., Győr, 88.)) megbízásából valami Kenderesi István hamisította, ki hamis pecsétnyomót is véssett hozzájuk (ahogy a két Forgách állította). "Quum tamen nos haec non aliter, quam supra commemoravimus, acta esse recordamur (mikor ezt írta, legalább negyven év telt el az eset óta, a Forgáchok viszont alig pár évvel annak megtörténte után írtak), "nec liquere ex ampliatione" (bírói elnapolása az ügynek) "causae quicquam potuerint, rem omnem in medio relinquamus". Rögtön hozzáteszi azonban, hogy Kenderesi elvetemült ember, kit sok büntette miatt börtönben öltek meg.⁷⁸⁾

Tudományosan képzett embernek, bírónak helyes eljárás lett volna az aktákból győződni meg a tényekről, nem egyszerűen rábiznia magát emlékezőtehetségére. Lehet az is, hogy Istvánffy mégiscsak utánajárt ennek a negyven évvel azelőtt történt odíózus esetnek, lehet hogy ezt érti az alatt, miszerint az ampliatióból mi sem tűnt ki. De ha valóban utánajárt volna, akkor nem valószínű, hogy egy alnádor ne tudott volna kiigazodni az ügy aktáiból. Ugy adja tehát elő az egészet, ahogy arra emlékezett, vagy talán ahogy emlékezni akart, de feljegyzni a két Forgách előadását is. Ellent-

mondást kizáróan nem dönt, de kiérzik szavaiból, hogy azt szeretné, ha az olvasó neki adna igazat, nem a Forgáchoknak. Állásfoglalása nem kiélezett, nem ríktó és Istvánffy nem hallgatja el, nem cáfolja az ellentétes álláspontot sem, de itt kritikája tudományos szempontból nem kifogástalan, és felfogása nem pártatlan. Egészen kétségtelen, hogy az udvar eljárását akarja szépíteni, s általában mentegetni zavaros, hivatalos eljárásokat, bírói ítéleteket politikai vádlottak ellen. – Az Illésházy pörről, egy másik ilyen sajtáságos körülmények között lefolyt ügyről, melyben már neki magának döntő szerepe volt, Istvánffy Historiájába elég részletesen emlékezik meg, saját szerepét mentve, s az udvari kamara elnökét, Wolfgang Unverzagtot vádolva azzal, hogy Illésházy és társa, Joó János birtokaira áhitozott. Ugy mondja: Unverzagt javasolta ("is auctor sententiae fuit"), hogy Illésházyékát Bécsbe idézve felségsértésért elítéljék.⁷⁹⁾ Illésházy és Joó egymás ellen vallottak és egymást kölcsönösen befeketítették. Joó börtönbe is került, Illésházy azonban Mátyás főherceg figyelmeztetésére elmenekült Lengyelországba. Sajátáságos, hogy Istvánffy nem szól Szuhay szerepéről, melyet jól ismerünk az aktákból, csak Unverzagtot vádolja. Istvánffy itt egészen tudatosan tér el a tényektől, márpedig azért, hogy saját magát, s másodsorban az udvart mentse. Az Illésházy pör tehát nemcsak Istvánffy életének sötét pontja, hanem árnyékot vet történetírói hitelére és lelkiismeretességére is. Egy mentsége Istvánffynak: törhetetlen királyhűsége, mely hűségében senki és semmi sem ingathatta meg.

Éppily megingathatatlan Istvánffy katolikus hithűsége és ragaszkodása az egyházhoz. Luther ujtásait mint hite és egyháza ellen irányuló támadást vallásos érzésében sértve utasítja el, mégpedig oly idegenkedéssel⁸⁰⁾, oly tulzón itélve meg Luthert és a reformációt, ahogy mértéktartó, higgadt gondolkodása, józan ítélőképessége nem vallási kérdésben nem ítél meg semmit és senkit. Brodaricsot, tudjuk, még aliquantum Lutheranusnak mondogatták, Oláh Miklós, a magyarországi ellenreformáció megindítója, fiatalabb éveiben, Mária királyné udvarában lelkes erasmista, s még nem helyezkedett ridegen szembe Lutherrel és a reformációval. Forgách Ferenc igen elítélte az inkvizíciót és püspök léteire nőszülni szándékozott, igaz, pápai engedéllyel. Zsámboky határozottan Luther hive. Baranyai Decsy János protestáns ugyan, de a katolikus Báthoryak kormánya alatt, és még 1604 előtt irván, felekezeti és vallási kérdésekben az óvatosságig pártatlan. Szamosközy-nél váltakoznak katolikus szimpátiákat és protestáns állásfoglalást eláruló kijelentések, a forrásul használt írók különböző pártállása szerint, s műve csak egyben egyöntetű hangulatu: a vallási türelmetlenség elítélésében. De Istvánffy intoleráns, s ezt az ő türelmetlenségét bizonyára az 1604 óta a Bocskay felkelésben erősen kiéleződött vallási harc váltotta ki belőle.⁸¹⁾

Csak természetes, hogy ilyen nézetek mellett Istvánffy valósággal iszonyodik Bocskay felkelésétől, s mikor 1605 nyarán neki is megküldik annak felszólítását a lázadásra, a levelet felháborodottan küldi el Miksa főherceghez, kifejezve törhetetlen hűségét a császár-király és háza iránt.⁸²⁾ Bocskayt személyes okokból is gyűlölte "arrogantiájáért", s a király iránti kétes hűségéért, és felelőssé tette a tizenöt éves török háború kudarcáért is. A háború sikerre vezetett volna, írja Rudolffhoz, majd Mátyáshoz intézett ajánlásában, "nisi homines maleficientissimi invidia et recti ignoratione in diuersum ab aequo et bono rapti, sanctissimis votis tuis et secundissimo rerum cursui perfidiose obstitissent."⁸³⁾ Ennek ellenére, Historiájának szövegében az események okait kutatva a fegyelmezetlen császári zsoldosok és vezérek kapzsiságában és atrocitásaiban látja fő okát a török háború sikertelenségének. (Istvánffynál – melleleg – előfordulnak ilyen következtetések.)⁸⁴⁾ Ha a vezéreket és katonákat hibáztatja is, Istvánffy mégis erősen kiemeli, hogy a Habsburg fejedelem viszont mily nagy erőfeszítéseket tesz a török elleni védekezésre, sőt már az elvesztett területek visszaszerzésére is.⁸⁵⁾

Istvánffynak Magyarország és a magyar nép a "Christiana Respublica", vagyis Európa és az európai népcsalád tagja, melynek egyetlen ellensége a török. De a kereszténység többi népeinek, illetőleg fejedelmeinek – mert ekkor a politikában csak ezek számítanak – kötelessége lenne Magyarországot megvédeni, s hogy Magyarország a török uralma alá jutott, az a keresztény fejedelmek gondatlanságából és gyáva tuncaságából történt. ⁸⁶⁾ A keresztény népeknek, a Magyarországon harcoló keresztény katonáknak: "Christiani nominis milesek"-nek pedig kötelességük lenne a keresztény magyar népet védeni a török ellen, aminek azonban sokszor az ellenkezőjét cselekszik: a fizetetlen zsoldos, melynek tragikus helyzetét Forgách Simon oly megrázóan festi, kegyetlenül requirál a föld népétől. ⁸⁷⁾

Ezekben a vigasztalan eseményekben Istvánffy néha-néha már Magyarország végpusztulásának előjeleit látja – ismeretese a középkor vége óta felburjánzó (Sybillai) "jóslások" a világ végéről stb., melyet bizonyos előjelek jelentenek be – s az 1605. év szörnyűségeit összefoglalóan jellemezve írónk felkiált: bár ne adná Isten, hogy mindezek a biztos végpusztulás kétségtelen jelei legyenek. ⁸⁸⁾ Általában azonban Istvánffy nem ilyen feketénlátó – ebben sem egészen következetes –, és hisz az ország és népe sorsának jobbra fordulásában. Az 1600. évhez érve, mely szent év is volt, azzal köszönti az új századot, hogy az szerencsét hozzon: "Nos quoque novum annorum centenarium, quod bene vertat, velut novum saeculum ordiemur." Mintha megérezte volna, hogy az új század vége valóban meghozza az annyira óhajtott fordulatot. Csak egy olyan dicsőséges hadvezért hozzon – Isten kegyelméből –, aki helyreállítja a katonai fegyelmet, megbünteti a katonák bűneit, ezzel kibékíti a haragvó Istent, megvédelmezi a szegény és ártatlan népet a jogtalanságoktól, s kapzsiságtól és nagyravágyástól menten, csak a jó hadvezetéssel s a barbárok legyőzésével törődve keres magának örök dicsőséget. Mert Isten eddig is a katonaság szörnyű atrocitásai miatt vette el tőlünk a győzelmet. ⁸⁹⁾ De már a magunk bűnei taszították le országunkat a mai siralmas helyzetébe abból a fényes helyzetből, hová a nagy Mátyás király emelte fel. Magyarország, így kezdi Istvánffy Historiáját: mióta felvette a keresztény hitet, mindig a legnemesebb és legvirágzóbb volt, és sokáig fegyverrel védte a Christiana Respublicát, míg szabadsága és jóléte határtalan nemtörődömsége megvéres pártviszályok miatt a legnagyobb válságba nem jutott. A hatalmas és dicső Mátyás alatt a nemesség békét élvezett, közben a katonai fegyelem és a vallásos buzgalom meglazult (ez még nem a reformációra vonatkozik!) – pedig Mátyás erre a kettőre alapította uralmát –, mindenki csak saját hasznát kereste és kapzsiságát elégitette ki. Renyheséggel és gyávasággal hagytak mindent menni a maga útján, s a jól rendezett respublicát a legrosszabbá változtatták át. Ezért választották meg Corvin János helyett II. Ulászlót is. A másik nagy csapás a mohácsi katasztrófa. ⁹⁰⁾ Minden baj pár ember bűnéből zúdult az országra, kiket méltán átkoznak! Istvánffy – a Habsburg ház törhetetlen hive – mintha sajnálná, hogy Zápolyai után I. Ferdinándot is megválasztották királlyá. Ugy véli, Zápolyai végzetes tévedésből lépett a békés kiegyezés útjára, mikor Frangepán Kristóf és több hive Ferdinánd megelőzésére gyors támadást ajánlottak neki Ausztria és Stiria ellen. ⁹¹⁾

Ilyennek látja Istvánffy Magyarország helyzetét 1490 óta, mikortól Historiáját kezdte. Mégis, ismétlem, Istvánffy nem látja kilátástalannak az ország jelenét vagy jövőjét s a török elleni küzdelmet. (Ebben is osztja Decsy felfogását.) Már 1532-ben jó jelt ismer fel abban, hogy Szulimán nem mert megütközni V. Károly nagy birodalmi hadával, a mezőkeresztesi csata pedig, melyet csak a kapzsi katonák fegyelmezetlen zsákmányolása fordított át győzelemből futássá, megmutatta, hogy a török már nem legyőzhetetlen. ⁹²⁾ Kora legnagyobb bűnének a vezetők önzését, kapzsiságát látja, a magánérdek elébehelyezését a közérdeknek: a "patria" és Christiana respublica"

érdekeinek, amire szerinte Bocskay a legjobb példa. Tehát a magyarok bűnei, majd legujabban, mikor már idegen seregek harcolnak az országban a török ellen, ezeknek bűnei hívták ki Isten haragját, melyet – mint már idéztem – Istvánffy elképzeléseiben egy nagy hadvezér fog kiengesztelni. Vagyis: a történet legfőbb irányítója és bírója Isten. Ezen theológiai (theokratikus) történet szemlélet ellenére Istvánffy sokkal kihangsúlyozottabban teszi a történet legfontosabb alakítójává az embert, a szabad akaratából és saját elgondolásai szerint, érzelmeiből, szenvedélyeiből, sőt bűneiből cselekvő embert, mint Decsy János, vagy Forgách Ferenc, vagy akár Zsámboky. Decsy-nél Isten cselekszik az ember által: ez a történet, és Forgáchot is, a papi embert sokkal inkább áthatotta az érzés, hogy Isten világkormányzó munkája a földi történet végső irányítója, mozgatója, mint Istvánffyt. Istvánffy inkább a földön jár, őt az ember tevékenysége érdekli – ebben hitebben követi a humanista történetírást, mint Forgách és Decsy –, s az ember akaratán kívüli, az emberi erőknél, számításokon felüli tényezőket a "fortuna" meg a sors játékaiban, ritkábban a "fátum" = végzet és "dira necessitas" = kegyetlen kényszerűség rendelkezéseiben, néha a "casus" = véletlen fordulataiban látja meg. Horatius képeivel megszemélyesíti a "fortunát", s az emberi sorsok kiszámíthatatlan változásait számos költői képpel illusztrálja.⁹³⁾

Azonban Isten világkormányzó munkája, és a szerencse, fátum, szükségesség (necessitas), meg véletlen (casus) szerepe nincsen egységesen átgondolva, kelek világképpé kialakítva Istvánffy elgondolásaiban. A fortunát sokszor csak költőiség kedvéért veszi tollára. Az emberek bűneit, szerinte, Isten olykor már itt a földön megbünteti, de éppugy a fortuna, vagy fátum is. És olykor az erény is – hadvezéri, katonai, de általában emberi erény – elnyeri jutalmát a földön is. Másfelől Istvánffynál – minden realizmusa ellenére – a földi történet csak a tulvilágon fejeződik be: János Zsigmond bűneiért majd a tulvilágon lakol: Istvánffy történeti világképe kiterjed a tulvilágra is.

Mint hogy az ember – már láttuk – Istvánffynál is szabad akaratából, maga elgondolásaiból, esze, szíve, szenvedélyei szerint cselekszik, s ő a földi történet hordozója és közvetlen alakítója, Istvánffy csakugy eljut szereplői jellemzéséhez, lelkületük, gondolataik fűrkészéséhez, mint Forgách Ferenc, Decsy János vagy más magyar történetíró elődei, és Bonfini, mikor az események okait, összefüggéseit keresi. Mert Istvánffy is keresi ezeket, még jelentéktelen eseményeknek okait is, és kutatja motívumait még jelentéktelen szereplőinek is. Ő ezt egészen tudatosan teszi, sőt szabályként tűzi ki a történetírás egy céljává, melyet következetesen alkalmaz. Ehhez eszközül használja a költött beszédeknek a klasszikus görög-római történetírástól átörökölt, s a humanisták által kedvelt műfogását. Nem ad ugyan sok beszédet – kiszámították, hogy vagy huszonötöt –, de ezek egyik, talán legfőbb célját én ebben látom. Általában azonban Istvánffy szereplői gondolatait, érzelmeit, jellemét a maga szavaival ecseteli, azokról a maga nevében mondva meg véleményét. És beszédeivel is követett más célokat is, amire még visszatérünk.⁹⁴⁾

Jellemzéseiben Istvánffy magas szempontokból ítélkezik: az erkölcs, tisztesség, jellemzilárdság, hazafiasság, katolikus hithűség, királyhűség és mindenekfelett a "patria" és "Christiana respublica" java a szempontok, melyekből az embereket mintegy példaadó, oktató céllal értékeli. Ítéletei mértéktartóak, megértők: igyekszik bennük feltárni hőseinek mind erényeit, mind hibáit, s a higgadt, komoly hang, ahogy ezt teszi, azt a benyomást kelti, hogy e rég elhalt embereket, kik legtöbbször ma már alig tudunk mást, mint kortársaik véleményét, élethűbben, realiztikusabban festi le, mint az elfogult, végtelen szenvedélyes, sőt gyűlölködő Forgách Ferenc a maga szereplőit. Az öregség is hozzájárulhatott Istvánffy mértéktartásához, lehiggadásához, megértéséhez: az életet is jobban ismerhette már, mint a fiatalon elhunyt Forgách,

ki Commentarii-jeit mintegy negyven éves korában írhatta, míg Istvánffy az ő Historiáját már a hetven felé járva. Bár Istvánffy sem mentes rokon- és ellenszenvektől, személyes- és pártelfogultságoktól, mégis csak ritkán ragadtatja magát Forgách-i jellemzésekre, mint pl. Bocskay Istvánról szólva. A modern történetírónak mindenesetre utána kell kutatnia Istvánffy ítéleteinek, mielőtt portréit értékesitené, márcsak azért is, mert olykor ma már fel nem ismerhető okokból értékelhette ez valamely kortársát úgy, ahogy tette. Mégis elmellőzni nem lehet a kortárs eleven karakterizálását, személyes tapasztalatokon alapuló véleményét, mely még mindig egy darab az eleven életből! 95)

Bár Istvánffy az egyes ember (egyes kimagasló egyéniségek) tevékenységét tartja a történet, mondhatni, kizárólagos alakítójának, mégis, nem érzéketlen a kollektív emberi cselekedetek, érzelmek, szenvedélyek, gondolkodás iránt: a tömeg, a közvélemény jelentőségét néha-néha felismeri, a pártokét igen gyakran. 96) Az országgyűlések hangulatáról is szívesen számol be Istvánffy, magukról a diétákról más egyebet nem sokat adva. De azért nála a tömeget is az egyes vezető emberek irányítják, használják fel eszközül, ezek az igazi cselekvők, még a parasztlázadásoknál is, és alkalmas vezér nélkül semmiféle, még oly hatalmas tömeghangulat és törekvés sem tud tettekre válni. 97)

Ahogy a történetírás tárgyai közé nem veszi fel Istvánffy a gazdasági, kulturális mozzanatokat, néprajzi, társadalmi állapotokat, fejleményeket, úgy az események létrehozó okai, a történetformáló tényezők között is alig vesz észre gazdasági, kulturális stb. mozzanatokat. 98)

Már említettem, hogy hadtörténetet írva, Istvánffy gondosan leírja az egyes harcterek – többnyire várak – földrajzi helyzetét, természeti adottságait, mert a földrajzi tényező felülte oly fontos, a hadi eseményeket – történetet befolyásoló faktor, mint az időjárás vagy a klíma. Említettem azt is, hogy Istvánffy háborúk idején pontosan beszámol ugyan a hadsereg élelmezéséről, az utánpótlás biztosításáról, de a történet – szerinte – fő tárgyát, a háborukat felidéző tényezők között tudatosan elmellőzi a gazdaságiakat: ahol forrásai, pl. Forgách Ferenc ilyesmit felemlitenek, azt Istvánffy elhagyja. (Forgách szerint Nagybánya birtokára I. Ferdinánd és János Zsigmond egyaránt annak gazdag bányái miatt törekszik. Istvánffy ezt nem írja át.) Nála a háborukat csak politikai, főképp hatalmi, hódító vagy védekező céllal indítanak, s elvesztett területek visszavívásáért.

Istvánffy nem volt a magyar politikai élet, vagy hadiesemények vezető férfiai közül való. Igaz, mint magyar királyi tanácsos és fő ajtónálló mester az udvarhoz tartozott, s az udvar olykor véleményét is meghallgatta, őt magát azonban inkább csak eszközül használta fel. Istvánffy (így az Illésházy pörben) mindenütt csak a második sorban állt: sokáig ítélőmester volt, s pályája betetőzéséül sem lett nádor, csak alnádor (nádori helynök), s mint katona ugyan egy Zrinyi Miklós, egy Mansfeld Károly és Pálffy Miklós környezetéhez tartozott, de ezek mellett is csak jelentéktelen, alárendelt szerepet játszott. Nem voltak önálló politikai elgondolásai sem, még kevésbé önálló kezdeményei, de világosan látta – mint már többször említettem –, hogy a magyar politikai alapjának a Habsburg királyhoz való hűségnek, a Christiana Respublicához, a katolikus hithez és egyházhoz való ragaszkodásnak, s mindenekfelett a török elleni elszánt küzdelemnek kell maradnia. Ezt vallotta teljes meggyőződéssel, noha neki is fáj az idegen uralom, s ennek elmaradhatatlan következménye, az idegen katonaság jelenléte az országban. S bizonyára azért idézte Izabella királyné – Siegler által hagyományozott – szavait, aki 1550-ben megjósolta, hogy a magyarok soha többé nem fognak a szent koronával maguk véréből való királyt megkoronázni, mert igazat adott neki. 99) E nyugathoz ragaszkodó politikai állásfoglalására az is vihette István-

ffyt, hogy birtokai Nyugat-Magyarországon és Északnyugat-Horvátországban feküdtek, a Habsburg király jogára álló területen.

Istvánffy közjogi felfogása már határozottan a kezdődő abszolutizmus felé hajlik – ez is fokozza a rendi jogokat védő, közjogilag régimódi Bocskay és mozgalmá elleni ellenérzését –, s a király feltétlen szolgálata vitte az Illséházy ellen kikiáltott, a magyar törvényekkel ellentétes ítéletlevél kiállítására is. Istvánffy nem tudja elválasztani a római császárt a magyar királytól, Historiájában mindig a Caesarról szól, sohasem a magyar királyról, s csak alig egy-kétszer említi – kiélezett helyzetekben –, hogy a magyarok a császárnak mint magyar királynak tartoznak hűséggel. 100)

Már idéztem Bocskay meg az erdélyiek elleni szenvedélyes állásfoglalását; legjellemzőbb azonban erre Mátyás főherceg előtt tett hűségnyilatkozata: szívesebben lenne Ófelsége lovásza, semmint azon áruló (Bocskay) mellett az első ember. 101) A kor klasszikus – rendi – szabadságharcosát pedig, a németalföldi Oranjei Vilmost Istvánffy "perversissimus homo"-nak nevezi, aki az ő "malesana consilia"-ira hallgató németalföldi rendekkel "tam insolenter, quam perfidissime" elszakadt a törvényes királytól, II. Fülöptől, s behívta Mátyás főherceget (1578.), ki aztán három évig kormányzott Antwerpenben. 102) Tudjuk, Forgách Ferenc még teljesen a rendi érdekek védője, akár magyar, akár németalföldi rendekről van szó, ki Egmonttal és Oranjei Vilmostal személyes ismeretségben (utóbbival rokonságban is) volt, és mozgalmukkal is rokonszenvezett.

A jogtudományban Istvánffy nem volt reformer: nem vett részt a Corpus Juris kodifikációs munkálataiban sem, és távol állott Decsy János naiv kezdeményezésétől: a magyar jog hozzáidomításától a római joghoz.

Istvánffy nem mélyen gondolkodó, filozófus fő, de olykor mégis levon az eseményekből általános bölcselkedéseket, tanulságokat, és műve említett főtendenciája mellett: a törökben nem szabad megbízni, a királyhoz és katolikus hithez hűnek kell lenni, egyébként is intéz intelmeket a magyar olvasóhoz. Általában az emberi sors változandósága, mint Horatius nyomán maga mondja: a szerencse szilaj játékaiknak szemlélete az, ami bölcselkedésre készíti. De szentenciáiban inkább a költő nyilatkozik meg, semmint a filozófus. 103) De intéz a magyar katonákhoz – ha indirekte is, de igen gyakran – buzdításokat a "szent háborura a barbárok ellen" (L. XXVII., p. 375.), példát mutatva nekik a török ellen küzdők hősi tetteivel és azokban a beszédekben, melyeket a hősökkel mondat. 104)

Istvánffy igen jó megfigyelő, éleselméjű, élénk szellemű, nagy műveltségű és szeretetreméltó, az emberekkel bántni tudó férfiú volt. Kortársai különösen nyelvtetségségét és tudását csodálták: kiadója, Anton Hierath szerint csaknem minden európai nyelven beszélt, törökül is tudott. Műveltsége kései humanista, inkább olasz, mint német hatás alatt képzett irodalmi, jogi és történeti műveltség, Pádvia után azonban bizonyára Bécs is hatott rá, meg németországi, vagy prágai utazásai is. (Decsy kifejezetten Erasmus neveltjének mondja.) Ki kell emelni hatalmas történeti érzékét – hiszen nem benső ösztönzés nélkül lett a legnagyobb szubjektív újkor magyar történeti mű megalkotójává –, s bár nem vállalta az egész magyar történet feldolgozását, mégis valósággal benne élt a magyar multban. Valamely városokról, faluról szólva Historiájában lépten-nyomon megemlékezik azoknak alapításáról, történetük kiemelkedő mozzanatairól, amellet római kori kezdeteikről, maradványaikról, emlékeikről. Még a római történetből vett példákra sem hivatkozik oly sokszor, mint a magyar multa. 105)

Istvánffy finom érzékkel bír a művészet iránt is, és szereplői tudományos vagy irodalmi érdemeiről sohasem feledkezik meg jellemzéseiben, noha, mint már említettem, a kulturális mozzanatokat Historiájában elhanyagolta. Művészeti érzéke, szép és régi épületek iránti csodálata, lelkesedése gyakran kiütözközik. És, bár ritkán ragadtatta

;

magát szenvedélyes kifakadásokra, szívesen akasztatta volna fel azt a Tieffenbach császári hadvezért, ki a szentgotthárdi ősi, szépséges templomot, melyet a régi magyar királyok emeltettek, gyávaságból felrobbantatta, úgyhogy azt soha többé nem lehet majd helyreállítani.¹⁰⁶) Mennyire fáj szíve, mikor a Szent István által építtetett veszprémi "eximii operis", vagy a remek esztergomi székesegyház áldozatul esett a háborúnak.¹⁰⁷) És nem veti meg Istvánffy a török művészetet sem: a Buda melletti Szent Háromság (Budafelhévízi) fürdő "elegantia Asiatici artificis opere" épület. Az ötvösművészet iránti hozzáértését bizonyítja leírása a koronáról, melyet a szultán Bocskaynak adott.¹⁰⁸)

Ahogy szerette a művészetet, úgy szerette Istvánffy a természetet is: valamely haditerép (vár) környéke leírásában örömmel festi le a táj természeti szépségeit, de nem feledkezik meg gazdasági hasznosságáról sem.¹⁰⁹)

Istvánffy meleg szívű ember, aki nemcsak józanul, reálisan nézi a történetet, életet, hanem megértő emberieséggel ítéli meg az embereket, emberi sorsokat. Láttuk, Historiáját át-meg átszötte egyes emberek egyéni élettörténetével, s láttuk azt is, hogy bár igen szigorú is tud lenni, éspedig, ha katolikus hitét, vagy királyhűségét, vagy egyéni érdekeit sérti valami, jellemzéseiben, ítéleteiben igen mértéktartó. Jellemző mértéktartására, hogy midőn az 1572. évi országgyűlés nem őt, hanem Czobor Imrét választja meg alnádorrá, egy rossz szava sincs vetélytársa ellen.¹¹⁰) Ha kárhoztat is valakit, felsorakoztatja jó tulajdonságait, tetteit, mentő körülményeit is. És historiájában Istvánffy szívesebben mond az emberekről jót, mint rosszat, míg magánleveleiben nyiltabb, kevésbé óvatos és objektív. De, ismétlem, mint történetíró is tud, bár mértéktartó formában, súlyos ítéleteket mondani, fentebb egy párat idéztem is közülük. Jó szívének különben szép jelét adja, midőn a szegény magyar (horvát és tót stb.) földmivesnép sokrétű tömegének embertelen szenvedéseiről, sanyargatásairól mindig a legnagyobb részvétellel szól. Istvánffy arisztokrata – még a származás kérdésében igen kényes Forgách Ferenc is elismeri az Istvánffy családról, hogy nobilessima – arisztokrata származásban és gondolkodásban, s a népet valami erkölcsileg és szellemileg alacsonyabbrendű rétegnek tartja a nemeseknél. Ez korának szelleme. Mégis, mikor a parasztnép szenvedéseiről kell megemlékeznie, akkor nem csupán a földmives: miser agricola munkájával birtokait művelő nagyur beszél belőle, nem csak a nagybirtokos, aki jobbágysanyargatásaitól, elhurcoltatásától, kirablásától – a török vagy fizetetlen zsoldosok által – saját munkásának munkaerejét, vagy jobbágyszolgáltatásainak elmaradását félti. Fájdalommal és részvétellel tölti el Gubecz Máté embereinek tömeges kivégeztetése, hiszen a legtöbb csak terror kényszerítésére csatlakozott Gubeczhez. De magát a lázadást éppoly mélységesen elítéli, mind Dózsáét. Erről fentebb már szintén szóltam.¹¹¹) Ez az érzelmesség áthatja egész Historiáját, és Istvánffy fájdalommal siratja meg a sok szerencsétlen eseményt, melyről beszámolni kénytelen, és örömmel ecseteli a kevés szerencsését.¹¹²)

Nincs hiján humornak, gúnyorosságnak sem, de műve alaphangja mégis feltétlenül komoly, emelkedett, amellet józan, higgadt. Istvánffy alapjában véve optimista, bár – mint már többször rámutattam – néha halálos keserűség tör ki belőle, még ilyenkor sem zuhan Forgách Ferenc fekete hangulataiba. És idegen az ő józan magyar kedélyétől Zsámboky János kenetteljes, kissé mesterkélty pathosa is.¹¹³)

Istvánffy mestere mind az előadásnak, mind a szerkesztésnek. Világos, logikus, az eseményeket okaikban, lefolyásukban, összefüggéseikben, következményeikben feltáró elbeszélése méltán lett a következő századok művelt magyarjainak kedvelt olvasmánya. Anyaga felett feltétlenül uralkodik, és annak ellenére, hogy műve beosztási elve az időrend, az anyag évek szerinti elrendezése – noha évszámot csak kivétele-

sen ad -114) ez időrendi elvet harmóniába tudja hozni a tárgyi összefüggések világos feltárásával. Csak kivételesen fordul elő, hogy nem talál más kiutat, mint feláldozni az időrendet a tárgyi összefüggések kedvéért (ratio vagy ordo), mert ezt - nyilván - mégis előbbre helyezi amannál. 115) Istvánffy tudatosan alkalmazza a ciceroi elvet: "rerum ratio ordinem temporum desiderat" (De oratore, II., § 15.), mely az ő fogalmazásában így hangzik: "observata temporis et ordinis ratione, rerum quoque gestarum series commodius atque opportunius legentium oculis subjiciatur." (L. XIX., p. 219.)

Forrásait, ha olykor szó szerint követi is, mindig átdolgozza, előadásukat a maga szempontjai szerint átcsoportosítja és újjáépíti. Ezt különben Forgách Ferenc és Decsy János Commentarii-jeivel való összehasonlításban már szemlélhettük és Báthory Zsigmond 1598. április 10-i lemondó beszédének elemzésénél még látni fogjuk. Zökkenők csak ritkán zavarják előadása folyamatosságát, jobbra csak akkor, mikor a nagy összefüggő hadjáratok szünetelnek. Így a drinápolyi béke idején (1568-1592), mint a török-magyar harctér eseményei is, Istvánffy előadása is kisebb-nagyobb egymással össze nem függő hadi akciók elszigetelt elbeszélésévé zsugorodik össze. (L. fentebb.) Ritkán fordul elő az is, hogy Istvánffy megismétli, amit már előbb elmondott (pl. a petárda leírását elmondja az 1595. és az 1597. évnél is. L. XXIX., 403. és L. XXX., 434.), s ha valamely eseménysort az időrend kedvéért megszakított, mindig jelzi, hogy erre később még visszatér. A humanista történetírás elmaradhatatlan kellékeit csak akkor alkalmazza, ha azok az elbeszélés szerves részeit alkotják. Ilyen betétei sohasem esnek ki meséjéből, nem feszítik szét előadása kereteit. Ebben nem követi olasz humanista mintáit. Már említettem, hogy Istvánffy - humanista módra - szívesen közül beszédeket, képzelt és valóban elmondott, eredeti beszédeket. Olykor a szereplőnek, kit beszéltetett, feltehető gondolatait, megfontolásait, érzelmeit, mozgató okait kívánta velük feltárni, olykor az általános helyzetet jellemezni, de buzdításnak is szánhatta némely beszédét az olvasóhoz. Voltak azonban eredeti beszédek is azok között, melyeket Istvánffy közlendőknek vélt. 116)

Egy-egy könyv elején Istvánffy sokszor ad összefoglaló tájékoztatást a következő eseménycsoportról, s egyes könyveit szívesen fejezi be valami általános elmélkedéssel az elmondottak fölött, vagy egyes jelentősebb szereplő jellemzésével, további életsorsa vázolásával.

Istvánffy stílusa Liviuson csiszolt folyamatos, gördülékeny, szép latin stílus, kifejező, erőteljes, de egyben higgadt, mértéktartó, mint kedélye és előadása. Nem nagy stilművész, nagy terjedelmű, s egészen egyhangú témakört előadó munkájában igen gyakran ismétli ugyanazon frázisokat, fordulatokat, kifejezéseket. De rendkívül világos, könnyen érthető, szabatos beszéd az Istvánffy latinsága. Ez is egy oka lehetett nagy népszerűségének. Csak humanista purizmusa az, ami olykor nehézkessé teszi stílusát, előadását, a jogi, katonai stb. terminusok klasszicizálása pedig egyenest az érthetőség rovására van. 117)

Meg kell még említeni Istvánffynak Forgách Ferencről írt rövid kis életrajzát, bár ez hatalmas Historiája mellett eltörpül, valamint a "De sigillis regis Hungariae" című két lapnyi dolgozatát, és költeményeit. Istvánffy Historiája nemcsak döntően befolyásolta a művelt magyarság közvéleményét, mint már említettem, hanem a XVI. századi magyar történetre ez volt a magyar történetírás fő forrása egészen a XIX. századig. Kimutatták a magyar szépirodalomra gyakorolt hatását is. Első kiadása Pázmány Péter gondoskodására jelent meg, kinek Istvánffy Historiáját, mint tudjuk, bírálatra s kiadásra megküldte.

Kiadások: Istvanfi, Nicolai Pannoni Historiarvm De Rebus Vngaricis Libri XXXIV.

Sumptibus Anatonij Hierati. Köln, 1622. (R. M. K., III., 1350.) – Regni Hungarici Historia ... Libris XXXIV... ab Anno 1490. gestarum ... descripta a N. I. P. ... Accedit ... Viennae Austriae ... an. 1683. a Turcis oppugnatio. Köln, 1685. (R. M. K. III., 3352.) – I. N., Regni Hungarici Historiae ... accedit hac postrema editione ... Leopoldi I., Josephi I., Caroli VI. ... auctarium usque ad an. 1718. Köln, 1724. – I. N. P. Historiarum de rebus Vngaricis Libri XXIV. ab an. Chr. 1490 ad 1606. Bécs, 1758. Az első két kiadás Hierat előszavával és Istvánffy általa írt életrajzával, a negyedik az 1758. évi bécsi, Gróf Esterházy Ferenc ajánlásával Mária Terézia királynőhöz, Hierat bevezetésével és Istvánffy-életrajzával. Fentiekben ezt idéztük.

Kézirata az első 20 könyvről idegen kéztől, de Istvánffy sajátkezű javításaival, mely tehát eredetinek számít (desinit: nec incurentam hostibus victoriam reliquisset. – Magyar fordítása: I. M., Magyarország története 1490-1606. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867-1871. – A Forgách-életrajz megjelent Forgách Commetarii-je kiadásában: Mon. Hung. Hist., II. oszt., LXXXVII. -LXXXVIII. lapok. I. N.: De sigillis regis Hungariae megjelent: Pray Georgius: Syntagma historicum de sigillis. Budae, 1805. 73-75. lapjain. Kézirata a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrzött Pray-gyűjtemény XXVIII. köt. 160. lapján.

Költeményei kiadásait felsorolja: Holub Jos. et. Lad. Juhász: Nicolaus Istvánffy Carmina. Lipcse, 1935. VI. -VIII. lapokon. Legújabb: Holub és Juhász idézett kiadása. (Bibl. scriptorum med. recentisque aevorum. Red. L. Juhász, Szeged.)

Irodalom: Balásffy Tamás által írt verses életrajza, G. Pray, Annales regum Hungariae tom. IV. Bécs, 1767. 5-6. lapjain. (L. Pintér, 1931. 574.) – Hierat Antal kiadásában idézett bevezetése és életrajza. – Starck Andor I. M. és Hist. r. Hungaricije, Debrecen, 1895. – Keréky Árpád, Istvánffy Miklós históriája ismertetése és bírálatáról. (Irod. tört. Közl. 1892.) – Soós, De Nic. I. latinitate. 1894. – Holub József: Istvánffy M. Historiája hadtörténeti szempontból. Szekszárd, 1909. (Művelődéstört. értekezések, 35.) – U. a., A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Turul, 1909., XXVII. köt. – U. a., Pannonia és Dácia Istvánffy Historiájában. Archaeológiai Értesítő. XXXIII., 1912. – Holub és Juhász idézett Carmina-kiadása. – Bóta Károly: Istvánffy Miklós, Bpest, 1938. (Disszertáció.) – Fodor Henrik: I. M. Historiájának forrásai (II. Ulászló kora.) (Pécs, 1940.) (Specimina dissertationum fac. phil. r. H. Univ. Elis. Quinquelesiensis, 177.)

Legyzet:

- 1) Quantae, Deus bone! tenebrae, imo quantae fabulae in Historia Hungarica a temporibus Uladislai! legi varios, qui res nostras posteriores attigere, sed ita, ut inficere potius, quam illustrare res gestas videantur voluisse: et tamen mea sententia nullae unquam res Ungarorum ad posteritatis memoriam aptiores, quam hae posteriorum annorum, in quibus mutata omnia et inversa. Quid enim aptius exemplar caeterorum, quam Ungaria ruens, in quo suos exitus contempletur, et saniora consilia sequantur. Et quis hoc vel quando attinget? et quis si vel attingat, novit omnia? Equidem Philippi Comminei Regis Galliarum Consiliarii historiam legi, hominis qui nec linguae latinae gnarus erat, sed doctam, sed prudentem Historiam,

Deus bone, in qua plus prudentiae, quam in plurimis veterum! Scribit res quas vidit, quibus interfuit, quibus praefuit, consilia, fines, exitus, artes, fraudes suorum, aliorum fideliter persequitur. O si quis apud nos talis! Scie quid anime concipiam, assequitur Vestra Magnifica Dominatio, quae sola nullo labore e sinu felicius (felici?) illius memoriae depromeret, quae alii nullo labore assequuntur. At labores tantos aetas haec non fert! Primum viridis illa senectus in hoc ipsum a Deo servata videtur, ut furore Turcico vastitis (?) Aesynis (?) vivum esset omnium rerum, ac dives penu, ned laboris grandis et si operarum alienarum usus aliquis esset, ea non deferet. Sed vera dicere, non semper e re dicentis. Est aliquid, non ejusmodi tamen scrupulus hic est, qui magnopere est extimescendus M. D. V. Et licet pauculi praesentes, iique mali male accipiant, multi plures posteris laudabunt. Et demum si id solum impedit et nomen illud, quod tamen posteritas non tacebit, tacendum judicat, quid impedit? Scie Curtium illum scripsisse: subductus ille fato suo, fors tamen labores ipsius aetas posterior videbit. (Pázmány P. Epistolae collecta accurante Fr. Hanuy, Bpest, 1910. I., p. 9., Grác, 1605. dec. 17. Istvánffy Miklóshoz.)

2) Me ... ad scribendae nostrae historiae munus impluit, quod ... amore patriae ... auscipiendum existimavi. (Mon. Hung. Hist., I., t. XIX., p. 7. Istvánffy válasza Pázmányhoz előbbi levelére. Vinice, 1605. dec. 31.)

3) De quibus, t. i. a kortörténetírás említett hibáiról cum Transsylvania essemus cum... Episcopo Agriensi (Szuhay 1605-ben már egri püspök) saepe nostrorum tum aliis in rebus, tum in hac, summam infelicitatem cum commiseratione contemplari solebamus, quibus vel pereuntibus, aut forte jam perditis nemo vel civis, vel peregrinus hactenus repertus fuerit, qui, quomodo perierint, posterorum memoriae pro rei dignitate consecrare conatus sit, praeter hos circumforaneos, ut ita dicam, historiarum depravatores. Cui rei, cum obviam eundum esse puribus votis censeremus, tandem ille auctoritate sua, qua apud me plurimum semper valuit, ad scribendum, vel cum nominis ambigua et existimationis, fama, scribendae nostrae historiae munus impulit, quod non ingenio confisus meo, quod exiguum sane, nec tanto oneri par est, sed amore patriae satis, ut puto, temere suscipiendum existimavi, eamque ab obitus Matthiae Regis exorsus, cum quo una salus nostra publica sepulta fuisse videtur, ad haec usque tempora detexere in animo habeo, ea spe ... ut omnis labor praetextu pietatis erga patriam susceptus, si non ullam laudem, veniae tamen, ut ejus in publicum edendae potestatem consilio Domini Agriensis ac Paternitatis Vestrae ac sui similium integrum mihi reservem. Haec mea secreta nolui dissimulare, qui Paternitati V. pro mea erga eam observantia significarem, simul quamprimum mihi, Graecium proficisendum erit, priorem operis mei partem, cum Paternitate Vestra communicaturum pollicerer, in quo rudi ac incondito sermone, nec ullis eloquentiae ornamentis perpolito, sed certo ordine firmisque indubiae fidei fundamentis subnixo satis me assecutum putabo, si illud Paternitati Vestrae, coeterorumque meae gentis hominum spei, et expectationi, in quorum gratiam ingenuum laborem suscepimus, videbitur cum officiosa satisfactione respondisse ... Vinice, 31. Dec. 1605. (Mon. Hung. Hist., I. oszt., 19. köt. 5. lap.)

4) Fueter E., G. d. n. Hist., 1913. 150-152. Mellesleg: Fueter lényegében Pázmányhoz hasonlóan jellemzi és értékeli Comminest.

5) Istvánffy Pázmányhoz, Pozsony, 1605. február 1. "Antequam ad haec comitia veni, admonuit me D. Gabriel Pethő, nomine Paternitatis Vestrae, ut si mihi constaret, quo primum tempore haeresis lutherana Hungariam invasisset et quomodo tantum incrementa coepisset, Paternitati Vestrae significarem; id quod me jam natu gran-

diorem, et ab ineunte pueritia in luce hominum versatum latere non posse existimaret. Sciat igitur Ludovici II. e Germania famam Lutheri in Hungariam perlatam esse", de akkor még kevesen és csak titokban követték az ujitókat, "nisi fallor", az 1518. évi pesti országgyűlés máglyahalálra ítélte őket. Mohács után az "innocentissimus" király és a legtöbb püspök halála után, s a polgárháborúban az egyházak birtokait világi emberek foglalták el, senki sem védi azokat, "Sub hoc statu rerum Petrus Perenius primus ei sectae se addixit, concionatores Lutheranos stipendiis invitatos et Stephanum inprimis Kopachium et Michaellem Rotatium in bonis suis... secure versare patiebatur." Perényi Péter példáját követte Drágffy Gáspár, ki Batizi András és Dévay Mátyást Erdődben és birtokain prédikálni engedte. Innen Erdélybe "secta... irrupit, nec sine Dei... justo iudicio factum esse videtur, quod auctores isti depravatae religionis non multo post" teljesen kihaltak. Révay Ferenc is lutheránus volt, bár tagadta, I. Ferdinánd erősen meg is intette. Eddig senki sem merte nyíltan megvallani, hogy a "sectához" tartozik, "negligentia tamen principum et aliorum, brevi" ezek a "sectarii" a Magnates és Principes védelme alatt "publice suggestum conscendere" és oltják a mérget a népbe. Most már az egész ország nagyobb része fertőzve van, ami polgárháborút okozott. Paulo post irrepsit etiam Calvinismus, valami Calmar Márton útján, népi neve Sánta Marczi, aki Beregszászon, Munkácsban prédikált. (Mon. Hung. Hist., I. oszt. XIX. köt., pp. 1-2. Istvánffy sajátkezü fogalmazványa M. N. Muzeum, kéziratár, Fol. Lat. 3606. II. ff. 42a-42a'.)

6) Mon. Hung. Hist., II. oszt. tom. XVII., pp. 172. és 188.

7) Non ad rerum gestarum et veritatis fidem, sed pro libidine aut ambitione tractandam suscepisse videntur, ut simul ac invectivas scripsisse censere queam. E quorum quidem numero, utinam Sambucus eximi posset, qui tametsi popularis noster esset, eodem tamen ineptiarum quarumvis sine delectu et gravitate scribendarum morbo laborasse videtur. Istvánffy levele Pázmányhoz, Vinice, 1605. dec. 31. i. h. És ajánlása Rudolfhoz: Scripsere quidem nonnulli e numero extraneorum honestissimo suscepto labore res Pannonicas vberima... vsque adeo carptim ac per compendia... eo munere perfuncti, vt aliud quasi agendo per transennam (távolságban, nem tisztán) aliis eas ostendisse censerique queant. Nemzeti Muzeum, Quart. Lat. 2316. f. 4-5.

8) Istvánffy Pázmányhoz, i. h. 6-7.

9) In eo scribendi genere quo res ab summis imperatoribus (Istvánffynál mindig "hadvezér"!) domi forisque gestae immortalitati consecrantur, si quae tamen immortalitas in rebus humanis sperari potest, multi apud exterarum nationum summae doctrinae ac prudentiae viri floruerunt: sed in hoc Pannoniae solo, rerum omnium alias feracissimo nec ingeniorum, nisi cultus abesset, sterili, magna semper eorum penuria, atque etiam inopia fuit. Quam ob causam, non absque posteritatis injuria. Ajánlás Rudolfhoz. (M. N. Muzeum, kéziratár. Quart. Lat. 2275. ff. 4-5. A nyomtatott kiadásokból hiányzik.)

10) Te... hoc vnum a veteribus summis sapientiae ac virtutis professoribus ad aeternitatis memoriam conseruandam propagandamque divinitus inuentum latere nequaquam potest. (Quart. Lat. 2316. f. 4.)

11) E két sorserejű esemény sor közepette és azoknak hatása alatt íródott Istvánffy Historiájának legalábbis nagyobb része. (1605 végén, tudjuk, már eleje készen volt, első tervezetéseit Istvánffy 1598-ra teszi.) Istvánffy világnézetéből, de éppen úgy

e háborúknak tanulságaiból fakad a Historia hármas alapgondolata: ne higgy magyar a töröknek, maradj meg őseid katolikus vallásában és törvényes királyod, a római császár hűségén.

Ismertetve a szerződéseket, melyeket a keresztények (magyarok) – a kapitulált várak őrségei – a törökkel kötöttek, mindig erősen kihangsúlyozza, hogy a török mindig megszegi szavát, csak egészen kivételes esetekben, mint Istvánffy mondja: szokása ellenére tartja be a kötött szerződéseket, adott ígéreteit: engedett kapitulált várőrségeket bántatlanul elvonulni. A normális eset az volt, ami Temesvárnál történt Losonczy Istvánnal és társaival. Ez a legkihangsúlyozottabb intelem, melyet Istvánffy a Bocskayhoz hajló magyarok felé Historiájában intézett, vallja meg műve oktató célját.

- 12) Pintér, II., 1930. p. 375.
- 13) Holub, Carmina III.
- 14) Commentarii, p. 243.
- 15) Historia, L. XVII. p. 197.
- 16) Historia, L. XXVII., p. 375. an. 1593.
- 17) 1594. jul. 21. - aug. 10. (L. XXVIII., p. 388., ad an. 1594.)
- 18) Holub, i. m., p. 27. és 1. jegyz. M. Nemz. Muz. kéziratár, Fol. Lat. 3606. I. f. 22. sic mihi retulit D. Com. Georgius de Zrinio, qui praesens fuit, mihi, qui paucis post diebus in castra veni.
- 19) Holub, i. m., p. 28-29.
- 20) 1598. márc. 3. Holub, i. m., p. 33.
- 21) 1598. dec. 20-án már így cimezik, Holub, 33. 1. jegyz.
- 22) Holub, i. m., 35-37.
- 23) Holub, i. m., 39. Idézve Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bpest, 1883. 124. l.
- 24) Holub, u. o.
- 25) Holub, i. m. 40.
- 26) Holub, i. m. 41-42.
- 27) Kiadva Mon. Hung. Hist. II., XVI. köt. pp. LXXXVII. - LXXXVIII.
- 28) Ajánlás, id. kézirat: Quart. Lat. 2316. f. 4.
- 29) Az 1589. évvel pár sorban végez, mert ez az év Pannoniában "quietus et tranquillus" volt, éppen csak felemlíti, hogy ekkor eredménytelenül szétszlott országgyűlés ülésezett Pozsonyban. De megemlékezik Báthory István fényes győzelméről Rettenetes Iván moszkvai nagyfejedelem felett, s a vereségről, melyet a török szenvedett el a perzsáktól. Historia, L. XXV., p. 339.
- 30) L. XXIV., p. 307.
- 31) L. XXXIII., p. 486.
- 32) L. XXIV., p. 315.

- 33) L. XIX., p. 232.
- 34) L. XX., p. 243.
- 35) 1563 nyarán a bécsi bástyák egyik kapujánál Miksa király kocsija feldől, a király megsérül, a Kärnthner-Tor mellett a városfal leomlik, Pozsonyban a kamara épülete mellett nagy tűzvész tör ki, ezek a "quibusdam in prodigium verti videbantur, aliis, ut fertuita ... irridentibus". (L. XXI., p. 261.) Vagy: 1595-ben Magyarországon nagy pestisjárvány döl és sok helyütt földrengés pusztított, Bécsben a Szent István torony is bedőléssel fenyegetett, Ovárnál a Duna és Lajta között láng tört ki a földből (földgáz, ami meggyulladt??), mind rossz előjelnek magyaráztott. Már adomaszerűbb, hogy Bihegnél, Horvátországban több ezer kacska és liba óriási csatát vívott egymással, sok elpusztul közülük, a katonaság és lakosság is lakmározik belőlük és felfüstöli, elteszi őket. (L. XXVI., p. 345.)
- 36) L. XX., p. 251.
- 37) L. XXI., pp. 261-263.
- 38) L. XXXIII., p. 495.
- 39) L. XXXIII., p. 500.
- 40) Mon. Hung. Hist. I. oszt. XIX. köt., 1-2. 11., 1605. február 1.
- 41) L. XV., p. 161. Istvánffy, ki mint látni fogjuk helyes székszissel viseltetik forrásai tulzott nagy számai ellen, ha valamely hadsereg létszámát adják meg, nem talál kivetni valót a pécsi diákoknak ebben a meglepően nagy számában.
- 42) L. XXXII.,
- 43) L.
- 44) L. XXXI., p. 444.
- 45) L. XI., p. 115.
- 46) L. XXVIII., p. 386.
- 47) Erdély 1600-ban "Caesari ... velut regi Ungariae" csatlakozott Rudolphhoz. (L. XXXII., p. 466.) Bocskaynak tulajdonított szavak szerint: Caesarem (Rudolfum) qui idem Rex quoque Ungariae sit ... rite esse coronatum. (L. XXXIV. p. 514.)
- 48) Quod unicum in omni vita modestiae ejus exemplum sit (L. XXXIV. p. 514.)
- 49) Ezekben a sorsokban a "multiplices rerum humanarum casus et fortunae... pro libidine ludentis varietatem intueri licet." (L. XX., p. 236.)
- 50) Pl. igen szépen fejtegeti, mint fáradt bele a török a perzsa és a magyarországi háborukba, de Szinán basa a magyar háború folytatása mellett döntött. (L. XXVI. vége és XXVII. eleje, pp. 360-1.) Vagy: igen elismerően emlékezik meg I. Ferenc francia király halálakor ennek nagy uralkodói és személyes érdemeiről, mégis erősen elítéli, amiért V. Károly császár ellen a törökkel kooperálva hozzájárult Magyarország ártatlan népei elpusztításához, és általában nagy kárt okozott a Christiana Respublicának. (L. XV., p. 179. és L. XV., p. 160. és 167.) Vagy: V. Károly császár algiri vállalkozása és Szulejmán támadása Perzsia ellen Magyarországon fegyverszünetet hoz létre. (L. XII., p. 128.) Vagy: a regensburgi birodalmi gyűlésen a német rendek Magyarország megsegítése mellett döntenek, noha I. Ferenc

követe le akarja őket erről beszélni. (L. XIII., p. 136.) (Adatgyűjteményében pedig erősen kárhoztatja a franciát, amiért a törökkel szövetezett, oly szigorú szenvedélyes hangon, ahogy Historiájában nem szokott írni.) – Az 1532. évi hadjáratot – Istvánffy szerint – Szulejmán nem annyira "sponte sua", mint inkább a francia és lengyel királyok biztatására indította. A lengyel I. Zsigmondról Istvánffy nem meri ezt a nagy bünt elhinni, míg I. Ferencről igen is tudja, hogy követe Rincon utján nagy része volt a török támadás előidézésében. (L. XI., p. 109.) – Henrik francia trónörökös – a későbbi III. Henrik király – lengyel királlyá választásával csak azért foglalkozik részletesen, mert ennek Miksa főherceg ellenjelöltje volt, s utána Báthory István következett. (L. XXIV., pp. 329-334.) Az 1580. évhez érve felemlíti ugyan a török perzsiái vereségét és Báthory István fényes győzelmét Rettenetes Iván moszkvai nagyfejedelem felett (1581.), de nem részletezi azokat, mert mindez: "nobis ad res Ungaricas properantibus de industria praetermissae, ex aliorum, annalibus haud difficili labore peti possunt." (L. XXV., p. 339.) Még egy más ízben is kifejezetten leszögezi Istvánffy, hogy csak magyar történetet akar adni: a Cyprusért indított török háborúhoz érve, melyről Forgách Ferenc részletesen bestámolt, így nyilatkozik: "cujus belli initiis et progressu enarrando ... supersedendum duxi, tum quod Pannonicas res scribenti id praeter institutum foret, tum vero" – s ez úgy látszik Forgáchnak szól – "quod ab eruditissimis Italici generis scriptoribus abunde ea et graviter descripta extare non ignorem." (L. XXIV., p. 316.)

- 51) Fodor Henrik, I. M. Historiájának forrásai. (II. Ulászló kora.) Pécs, 1940. (Specimina dissertationum facultatis philosophiae r. Hung. univ. Elisabethanae Quinqueecclesiis. no. 177.)
- 52) Cureus Joachim, Gentis Silesiacae Annales. Wittenberg, 1585.; Dubravius Johannes, Hist. Bohemica. Basel, 1575.; Cromer Martinus, De originibus et rebus gestis Polonorum. Basel, 1555. és több későbbi kiadás.
- 53) Sulica Szilárd, Jovius ... magyar vonatkozású forrásához. 1907. pp. 147. és 184. s. 1. jegyzet.
- 54) Jovius idézett Historiae sui temporis-ából és török történeteiből: Turcicarum rerum commentarius. Wittenberg, 1537. stb., Ursprung d. türk. Reichs. (Augsburg) 1538., előbbinek egyes helyeit szó szerint is átírva, továbbá: Stella Joh. Mich., De Turcarum in Hungaria ann. 1543-1544. successibus, c., az eseményekkel egyidőben írt leveleiből (kiadva pl. Schwandtner, Script., I. (2-o) pp. 603-629.) különösen Esztergom ostromára (a L. XV., pp. 162., 163. és 168. lapjain). – Az 1543-tól 1566-ig dúlt török háborúra felhasználta Samuel Budina, Petrus Bizzarus, talán Lazius és Arnold Herold leírásait, melyekhez ekkor Schard Simon, Historiarum opus in 4 tomos divisum, Basel, 1574. c. gyűjteményből is hozzáférhetett. Alfonso Ulloa művét az 1545-66. évi magyarországi harcokról német fordításban (Basel, é. n. és 1578.) is olvashatta, de talán eredetiben is megérthette, hiszen kiadója, Anton Hierath, életrajzi vázlatában azt állítja, hogy Istvánffy majdnem minden nyelvét ismerte Európának! – Nic. Gabelmannról, tudjuk, megemlékezett, bizonyára írásait is ismerte. – L. mindehhez még a következő kiadásokat: Petrus Bizzarus, Bellum Pannonicum sub Maximiliano II., írta 1573. januárjában (Schwandtner, I., pp. 664. 722.) – Herold, A., De rebus Turcicis dialogus (az 1556. évi szigetvári ostromról, u. o.) Heroldnál a Sziget felmentésére Babocsa ellen indított akcióban Bolweiler német hadvezér áll előtérben, Istvánffynál Zrínyi (nem Nádasdy). Éppen ez volt Istvánffy panasza Pázmány előtt is, hogy a külföldi történet-

írók honfitársaik dicsősége kedvéért megfélemeznek a magyarokról. – L. továbbá: Budina Sámuel: *Historia Sigeti*. 1566. u. o., pp. 723-727. sok szó szerinti egyezés-sel. – Tőke Ferenc, *Historia obsidionis Sziget*, (a szöveg magyar!) (Régi M. Költők Tára. VI.) Gabelmann Istvánffy méltatásában "vir Germanus, qui ut res in Pan-
nonia adversus barbaros gestas litterarum monumentis transmitteret, a Nadasdio
Caesari fuerat commendatus ac in castra se contulerat, ut eorum, quae scribenda
sibi proposuisset, pars foret, subjectaque oculis fidelius commemoraret. (L. XXX.,
p. 432., ad an. 1596.) – Gabelmann művei: *Militia Mansfeldiana Hungara*. Frank-
furt, 1597. – *Monomachiae Hungaro-Turcicae carminum libri II*. Patavii, 1590. –
Ismerhette, használhatta Istvánffy Nic. Reusner kiadványait is. (L.: Bartoniek,
i. m. s. v.)

55) *Mon. Hung. Hist.*, II. oszt., XVII. köt., p. XXV.

56) Itt lássuk Istvánffy és Decsy viszonyát, néhány jellemző helyből:
Általában Decsy az erdélyi dolgokról tud többet, Istvánffy a magyarországiakról
(Északnyugat-Horvátországról).

Szó szerinti egyezések:

Istvánffy, L. XXIX., p. 399.

Decsy, p. 126.

Báthory Zsigmond helyettesévé kinevezi Báthory Boldizsárt.

Is mox accepta dignitate edictum in
castris promulgavit, ut universi sine
mora se Claudipolim conferrent,
ipseque suis tentoriis ac impedimentis
compositis eo proficisci stavit, nec
comitia in campo, sed in urbe habere
voluit.

Is edicto promulgato, ut universi se
Claudiopolim conferrent, ipse quoque
illuc cum praecipuis quibusque proce-
ribus profectus, comitia non in cam-
pis, sed in ipsa urbe haberi voluit.

Istvánffy, L. XXIX., p. 399.

Decsy, p. 127.

proinde etiam atque etiam viderent,
quibusnam consiliorum rationibus in-
nixa communem Christiani nominis so-
cietatem fugiendam, ac in amicitia
peritorum hostium persistendum cen-
serent ... ejus rei se neque auctorem
neque consultorem unquam futurum,
nec ea comitia ... approbaturum. His
litteris...

proinde viderent, etiam atque, quid
agerent et cur a prioribus consiliis
desciscerent ... Christianique nominis
hostibus adhaeressent ... eius se
rei auctorem unquam nec fautorem fu-
turum, aequae etiam in comitio venturum
omnino esse. His litteris...

Innen kezdve majdnem szó szerinti köztük az egyezés. Istvánffy 399-400. és Decsy
127-132. lapjain keresztül:

De: Istvánffynak vannak más értesülései is, amellet sokat ki is hagy Decsy hirei-
ből, s ezért vannak egyes részletekben eltéréseik. Így Decsy Báthory Zsigmond
alakoskodását jellemzi sokkal részletesebben (129.), másfelől Istvánffy tudja, hogy
Báthory Zsigmond a börtönben sokáig viaskodott a hóhérral, ki megfojtotta, s tud-
ja a kivégzés módját is. Istvánffy szerint Báthory Zsigmond azzal is vádolja a ki-
végzetteket, hogy a tatárokat behívták az országba, amit Decsy nem említ. Istvánffy
tudja, hogy Zsigmondnak Bocskay, Jósika és Geszti ajánlották Boldizsár és társai
kivégzését, Decsy erről nem szól. Csaknem szó szerinti köztük az egyezés Báthory

Zsigmond drámai lemondásában 1598. április 10-én, a gyulafejevári országgyűlésen. (Istvánffy 440-441., Decsy 302-308.) Győr 1598. évi ostromára közös forrása volt Decsyvel és Szamosközyvel. 1595-re, Báthory Zsigmond szerencsés havasalföldi hadjáratára Istvánffy kiírta Johannes Jacobinust is, kinek haláláról szintén megemlékezik. Jacobinust közvetlenül is felhasználta, nemcsak Decsy átírásában, ki – tudjuk – szintén csaknem szó szerint átvette a kolozsvári történetíró szép munkácskáját.

Istvánffy, L. XXIX., p. 412.

fielbatque ambarum partium pertinacia, ut aliquando hostes retrocedendo a nostris magna caede edita usque ad castra fugarentur, Hunc in modum tota fere dies usque ad occasum solis altercante dimicantium fortuna, transacta est ... jussuque Michaelis defatigatis labore pugnae nostris opportunum necessariumque auxilium attulit...

Jacobinus

interdum nostri hostes extra angustias ad vsque castra, magna in eos caede investiti, propellabant... Hunc in modum a solis ortu usque ad vesperum alterante fortuna, vario Marte, pugnatum fuit ... ex mandato Palatini ... defatigatis iam labore nostris subveniens...

Decsy 199-200. ezeket a részleteket más szöveggel adja!

De használta Decsy is, ezen a helyen is:

Istvánffy, 412.

Decsy, 199.

Jacobinus

Mihály vajda elhatározza, hogy csatát kezd, noha kisebb a serege, mint a töröké.

Michael et Quiralius, quamquam paucitatis suorum gnari, virtute tamen sua secundum Dei opem et locorum commoditate freti... hosti occurrerunt...

Palatinus, licet animadverteret, se numero hostium imparem esse, Deo tamen et loci natura suorumque instinctu confisus, fortunam experiri statuit...

Palatinus, etsi videbat istis numero praecellere, se vero exiguo esse stipatum exercitu, Deo tamen praepotenti suorumque virtuti fisis fortunae se committere non est veritus.

57) Istvánffy, L. XXVII., p. 379.

Incerti auctoris: De expugnatione Fileci descriptio.

(Reusner, Rerum memorabilium. 1770. pp. 209-210.)

Proximum erat Filecum... oppidi valium... patefactum est ... peditatus... pars ... magno animorum ardore atque alacritate procurrit ... sed mox a hostibus fortissime sese tuentibus non sine caede rejecta atque repulsa fuit. Quo irritato conatu tantum abfuit, ut nostrorum animi diminuerentur, ut etiam magis ad vindictam efferati irritarentur...
... Restabat arx duplex saxaeae rupi imposita...

Proximum erat Filecum ... patefacta... munitionum nonnulla parte per ... tormenta ... fit acerrima impressio et oppugnatio, sed hostes ... animosissime sese tuentur et demum nostros cum caede reliciunt. Sic primus nostrorum conatus nostris non solum animos non frangit, sed magis efferat...

Arduum adhuc restabat, duas arces rupibus impositas...

58) Szó szerinti egyezéseik: Esztergom ostrománál:

Istvánffy, L. XXIX., p. 403.

hostes ... annonam ... immitere...
Quorum certior factus ... in ef-
fusam fugam conjecerunt...

Helius, Reusner, 1770. pp. 264-268.

Hostis ... annonam ... immitere...
quorum certior factus ... Princeps
(Mansfeld) confestim in fugam coniece-
runt...

Rövidesen azonban eltérnek egymástól, hogy később megint egyben-másban szó szerint egyezzenek.

Istvánffy, 403.

Aquqriae urbis portam, quae Parca-
num seu Cacatum respicit, petardo
tentandam ... constituit ... Sed quum
importunae et assiduae pluviae ce-
cidissent, viasque et flumen vehemen-
ti mole ... aquarum impedivissent,
instituta res nedum perfici, sed neque
tentari potuit ... hostes ... cum tri-
bus triremibus ac aliis multis navi-
giis ... adventare ... extrema quae-
que tentare...

Decsy erről nem ír.

265.

mandavit ... Aquqriam portam quae
Gocarum (!) versus spectat petardo
tentari, sed propter itineris difficulta-
tem, atque incredibilem aquarum quanti-
tatem nihil successit, atque re non in-
fecta solum, sed ne tentata quidem.

265-266.

hostem cum triremibus, atque aliis
navigiis adventare atque omnia extrema
... tentare.

stb.

59) Istvánffy, L. XXI., p. 451.

Decretum deinde fuit, ut cuniculis
agendis incumberetur et moenibus
pulvere sulphureo convulsis et apertis
aditus in urbem pararetur. Ex altera
etiam urbis parte, via Albana, quae
ad meridiem spectat, tormenta XX...
pertracta sunt.

Helius, Reusnernél (1770. Kalocsa).,
p. 300.

decretumque fuit cuniclos sub urbis
muros agere, iisque vi pulveris tor-
mentarit convulsis ac dirutis aditum
in urbem sternere ... praeparabantur
ex altera parte urbis tormenta maiora,
qua via Albam Regalem versus ducit.

60) Szó szerinti egyezések:

Istvánffy, L. XXX., p. 424.

a tribunus militum Germanorum Rud.
Greisius-t katonái cserben hagyva, visz-
szaszaladnak, Greis meghal. Ezért Mik-
sa főherceg milites... inermes... ante
solis occasum castris excedere iussit
... Majd lejjebb: Albertus... Prinzen-
stanius fabrum praefectus tria navigi
in castris fabricavit ... ac coriis bubu-
lis... tecta...

Janson: De expugnatione Hatvanae.

tribunus militum Greisius inter alios
caesus est, cuius milites omnes eo quod
Praefectum suum non satis defendissent
absque armis ante solis occasum castris
exire iussi sunt ... Joan. Albertus a
Sprinzenstein supremus in castris fabri-
censis tria navigia ... praeparavit ...
et boum tergoribus tecta.
...

A mezőkeresztesi ütközetnél:

Decsy mellett ezt is kellett használnia Istvánffynek, mert beosztásában, a tények előadásában kis eltérésektől eltekintve egyezik Jansonnal, s megvan Istvánffynál Janssonnak adata a Mezőkeresztesnél harcolt német vezérek neveiről: Ditmar von Königsberget, Fronspergert és Georgius Ruebert csak ők ketten említik, Decsy nem.

Felemlíthetem még, hogy 1602 és 1605 között Istvánffy szövege többnyire szó szerint egyezik Somogyi Ambruséval. Istvánffy volt az eredeti, Somogyi az átvevő, mint ezt Somogyi fejezetemben részletesen kimutatom.

- 61) N. Muzeum, kéziratár, Fol. Lat. 3606., III. köt. ff. 119-130. (Kiadva Bél, Adparatus, I., pp. 317-336.) (Istvánffy adatgyűjteményeit már fentebb ismertettem.)
- 62) Istvánffy olykor említi is, hogy részt vett valamely hadi vagy diplomáciai akcióban. Így például elmondja, hogy ott volt Esztergom 1594. évi ostrománál, vagy: nem írhatja le a petárdát, a kor tűzészeti nagy találmányát, "quamquam omnibus bellis ... versatus" volt, mert az hadititok. (L. XXIX., p. 403.) Vagy: a zsitvatoroki béketárgyalásoknál egyike a császár – Istvánffy mindig így nevezi az uralkodót – kiküldötteinek, vagy 1576-ban, mikor Miksa király őt küldi (Regensburgból) Budára a basához alkudozni (L. XXV., p. 335.), vagy az ostromlott Kamenica felmentésére indított akciónál 1600-ban: ego ... comes et socius expeditionis laborumque fui. (L. XXXII., p. 470.) Egy derűs mozzanat szemtanujának is vallja magát: midőn 1551-ben a fiatal feleségével, Máriával V. Károly leányával Spanyolországból hazaérkező Miksa főherceg elé magyar nemesi csapat siet – tudjuk élettrajzi vázlatából, hogy Istvánffy is közöttük van – "nos quoque non sine admiratione vidimus miro et jucundo omnium spectaculo" az "Elephas Indicus", melyet Miksa főherceg János portugál királytól kapott ajándékba, s mely csodás állatot Pannoniában századok óta nem, vagy talán még sohasem láttak. (L. XVII., p. 197.) Ez az állat lehetett az, melyet egy másik magyar történetíró, Schesaeus is megcsodált Pozsonyban, az 1552. évi országgyűlés alkalmával. (Ruinae Pannonicae, L. III., 96-114. sorok.) És nem mulasztja el Istvánffy hivatkozni arra sem, ha valamit az események szem és fültanuitól tudott meg.
- 63) Néhány jellemző hely Istvánffy szövege kialakulására: az 1552. és következő években, hol Istvánffy főforrása Forgách és Tinódi, Istvánffy mint katonaeMBER személyes hadi tapasztalatai alapján nem hiszi el Forgách nagy számait a magyar vagy török hadseregekről. Láttuk Forgách fejezetünkben, hogy Forgách Simon is többször kijavította öccse nagy számadatait. Ezek a túlzott hadsereg-számok különben uralkodnak az egész ó- és középkori, sőt újkori történetirodalomban is, s kivétel az olyan helyes székszis, mint az Istvánffyé.

Forgách Ferenc p. 36.

Tinódi, Végtemesvár,
179. sor.

Istvánffy megjegyzése
Forgáchoz (p. 36.)

a török sereg 160 000-nyi.

Ugyanannyi.

canis credit!

Vagy: Szulejmán 1529-ben 150 000 fegyveressel jött volna Mohácsra, hol Bécs felé való útján Zápolyai hódolatát fogadta. (L. X., p. 98.) A török azonban mindig kétszerest mond, írja Istvánffy, s a valóban fegyverfogható ennek is csak a fele. Színán basa seregét 1594-ben 100 000-re becsülik, de ebben a szolganépek is benne foglaltatnak, a kombattáns ennek a számnak is legfeljebb a fele. (L. XXVII., p. 391.) stb., stb.

Temesvár bukásánál 1552-ben az ostrom kezdetén Istvánffy Lossonczy István által mondott nagy beszédet alakít ki oratio rectában Tinódi négy sorából és Forgách Ferenc oratio obliquában tartott pár szavából.

Tinódi, Végtemesvár, 383-384. sorok.

Az terek hiti látszik itt elvesze,
De vitéz módra legyen fejünk veszte.

Istvánffy, L. XVIII., p. 202.

haec inquit, Turcicae perfidiae summa,
hic finis est, commilitones, sed macti,
virtute quod unum superest agite expedite arma, ne inulti pereamus. (Virgilius reminiscentia.)

Viszont a Temesvárnál ejtett néhány spanyol és magyar fogoly szerencsés megmenekülését Forgách beszéli el részletesebben, mint Istvánffy, ki itt erősen rövidíti forrását. (p. 203., Forgách. p. 43.) Másfelől Istvánffy ismeri négy magyar fogoly nevén kívül két spanyolét is, míg Forgách csak pár spanyol gregáriusról tud. Istvánffy Temesvár fekvését is részletesebben írja le, mint Forgách, tudjuk, ő általános leírást Magyarországról nem adott, megelégszik a harcterek ismertetésével, ezeket azonban lelkiismeretesen írja le.

Drégelynél: Tinódi (Ali basa, 74. sor.) oroszfalvi papról ír, nevét nem ismeri, Forgách Ferenc (p. 47.) sem nevét, sem hogy orosz pap, nem említi, Istvánffy (L. XVIII., p. 203.) tudja Oroszfalva és a pap Márton nevét is, s itt újból megemlíti Oroszfalva Kálmán király által való alapítását, pedig erről már egyszer megemlékezett. (L. XVI., p. 168.)

Szondy válasza Alihoz: Tinódi (u. o., 76. sor.): Már későn költ ahhoz, Szondy csak ezt ízené. Istvánffy (L. XVIII., p. 203.) Ad ea Zondius paucis respondit, sibi firmum esse animi propositum, honeste potius occumbendi, quam ut ab ipso fraude circumventus in servitutem redigatur et catenis collum oneratus hinc-inde pro mancipio venumducatur. Itaque tarda et impostura eius consilia, quae sibi minime placuisse paulo post reipsa sit declaratus. L. ehhez Istvánffy szavait Zrinyiről Budina nyomán:

Istvánffy (L. XXIII., p. 299.)

ut collum et manus catenis oneratus
per hostium castra ducatur.

Budina (Schwandtner, I. (2-o) 733.)

Juramentum ... praestiti, me per Turcarum castra nequaquam ductum, nec liberis digito demonstratum iri.

Általában Istvánffy mindig valami magyarázó, okadatoló megjegyzést fűz Forgách és Tinódi előadásához: utánajár a szereplők személyi adatainak s kiegészíti azokat. Már említettem: ő történetét egyéni sorsok elbeszéléseivel át- meg- átszövi. Tinódi Don Gáspárról ír, Forgách Don Casparról, Istvánffy Caspar Castelluvio (p. 324. - 1622 - Sardo) Sándoról, mert ő nem röstellett utánanézni, hogy ki is volt Tinódi Don Gáspárja, nem úgy mint Forgách. Vagy: Forgách (37.) Nicopolis sanzacus-ról ír, Istvánffy "Mustapha, cognomine Debelius, hoc est crassus et praepinguis Nicopolitanae urbis in ripa Danubii praefectus"-ról. (L. XVIII., p. 200.) (Tinódi erről nem ír.) Tinódi tud "Királyképe János Baptistáról", Istvánffy tudja Castaldo egész nevét, Forgách sohasem említi: bizonyára naivnak találta Tinódi elnevezését, utánajárni pedig nem volt kedve. A szerencsétlen sorsu Erasmus Teuffel Tinódinál magyar népi néven Ördög Mátyás, Forgách Ferencnél

Matthias Teuffel, ezt Istvánffy kijavítja nála Erasmusra (p. 48 *) és Historiájában is a helyes Erasmust adja. Egy későbbi példa: Forgách Ferenc (354.) nem tudja, ki volt parancsnok a császáriak által emelt Jablonica várában. Forgách Simon: (u. o. 354 * * *) "Panka Péter az egyikbe, az másikba nem jut eszembe." Istvánffy: "Huic (Jablonicába) Petrum Pancam, alteri vero (Szigliget) Joannem Leucusium cognomento Abstemium". (L. XXIV., p. 305.) sc. helyezték be. El lehet mondani azt is, hogy ahol Tinódi bővebb, mint Forgách, ott Istvánffy átveszi előbbtől mind-azt, amit utóbb elhagyott. Pl. Temesvár ostrománál, melynek leírását Forgách Tinódiból erősen összevonja (Commentarii, p. 28.), vagy "Ali basa históriája, benne Ördög Mátyás veszedelméből" a sereg menetelését (Tinódi, 247-254. sorok), melyet Forgách elmellőzött. Szintugy, ahol Forgách tud olyasmit, amit Tinódi nem ismer, ott Istvánffy átveszi Forgách többletét. A két író tehát jólértelenség szempontjából egyenértékűnek tartja. Emellett, ha teheti, még más értesüléseiből, tudomásából kiegészíti mindkét főforrását. Tinódi szerint Ali basa beszéli rá Achmet nagyvezért arra, hogy Szolnok és Eger ellen menjen, fel a lengyel határig! (Ali basa, 344. sor.) De Istvánffynak az az értesülése, hogy Achmet nem mer Erdély, Castaldo és Báthory István ellen támadni, nincs Tinódinál. Ritka, ha Istvánffy valamit rövidebb Forgách elbeszéléséből, mint pl. Hollókő ostromát (Forgách. 48.) Itt Forgách simul Tinódihoz, s mindketten bővebbek Istvánffynál. Egyébként mind Forgách, mind Istvánffy oly híven követik Tinódit, hogy Tinódi énekcímei fejezet-cimekként szolgálhatnának mind a Commentarii-hoz, mind a Historiához. Brutust Istvánffy nagyra becsülte és szintén felhasználta. Lássuk összefüggésüket legalább egy helyen, a szolnoki katasztrófánál. Brutus, hivatkozva Centoriora (Centurio degli Hortensii, Ascanio: Commentarii delle guerre di Transsylvania, Velence, 1565.) és Forgáchra, igen hosszasan mondja el a várórség kiszökését éjnek idején az ostromlott várból. Istvánffy elég röviden szól erről, s itt nem annyira Brutusra támaszkodva, hanem sokkal inkább itt Tinódira. Például Brutus szerint a török őrség szökését a "huc illus discursantium ... et ... altercantium militum" lármájából veszi észre. Istvánffy – Tinódi nyomán – úgy tudja, hogy a török a kiszökött katonák által felgyújtott házak tűzére figyel, és a nagy csendességre, ami a szökés után a várra borult. (Tinódi, 438-440., Istvánffy L. XVIII., p. 207.) Tinódi a forrása itt is Forgáchnak is. De Forgách tudni véli (54-56.), hogy németek kezdték a kivonulást, amit Tinódi nem mond. Istvánffy itt is Tinódihoz ragaszkodik Forgáchcsal szemben, ahogy Brutusszal szemben is. Tehát ez már értékelése a forrásoknak: Tinódiról köztudomásu, hogy szemtanu, egykoru író – Istvánffy ekkor Páduában van –, s ez Istvánffynál megint törekvés a legeredetibb forrásig való lehatolásra. Ugyane szolnoki kifutásnál a várparancsnok Nyáry Lőrinc:

Tinódinál:

Szolnok kapujában
Vitéz módra vélük diadalt tarta
(Ali basa, 442. sor.)

Forgáchnál, p. 54.

Laurentius intra portas fortissime dimicans...

Istvánffy Forgáchhoz írt jegyzetében,
54 * *

non pugnavit quicquam...

Hogy mi készítette aztán Istvánffyt arra, hogy súlyos kritikáját Nyáry fölött Historiájában enyhítse, nem tudom. Tény, hogy ott azt írja róla: a törökök Niarium in

vestibulo portae reperissent eum repugnantem, quantum poterat seque defendetem, parvo labore vivum cepere ... (L. XVIII., p. 207.), vagyis elejti előbbi nézetét, miszerint Nyáry egyáltalán nem harcolt, de a Tinódi és Forgách által hirdetett vitézi védekezést is lejjebb szállítja. A megszökött védősereg meneküléséről Istvánffy megint többet tud két forrásánál. — Eger dicsőséges védelméhez érve, 1552-ben, Tinódi közli (Eger, 241-250.), s nyilván az ő nyomán Brutus is adja (III., 432-433.) a szikszói megyegyűlés visszautasítását Mechkey István egri parancsnok segítségkérésére. (Brutusnál: miért vállalta ezt a feladatot, ha nem tudja ellátni!, vetik oda a megyeiek Mechkeynek.) Forgách kihagyja ezt a szomorú epizódot, Istvánffy pedig átmódosítja: szerinte a megyék és vagyonos proceresek meg a sz. kir. városok 575 katonát küldtek a veszélyeztetett Egerbe. (L. XVIII., p. 208.) Hogy mi a ténybeli alapja Istvánffy módosításának, nem tudom. Viszont Istvánffy több részletet tud Tinódinál a gazdag jutalmakról, melyekkel I. Ferdinánd Dobó és Mechkey küldötteit elhalmozta, kik neki az egri győzelmet jelentették. Forgách még azt sem jegyzi fel, hogy a két parancsnok egyáltalán küldött jelentést Ferdinánd királynak. Istvánffy az udvari emberektől hallhatta ezt az epizódot. Forgách azzal zárja le az egri diadal leírását, hogy míg e siker ellenére Magyarország gazdag és nagy területei vesznek el, addig a keresztény fejedelmek egymás közt tovább hadakoznak (p. 73.); Istvánffy azzal, hogy Achmet, ki kudarcra felelti dűhében a fogságba esett nagyszerű Bornemissza Gergelyt, az egri védelem egyik főhősét, Konstantinápolyban felakasztatta, elnyerte Istentől méltó büntetését, mert Szulejmán parancsára ennek egyik felesége és veje őt is megfojtatták. (L. XVIII., p. 214.) Forgách messzebb tekintő történetíró, Istvánffy mindig az egyes ember sorsát nézi, a sors forgandóságára talál példát a történetben.

Istvánffy Zay és Verancsics 1552. évi, majd 1554. – 1556. évi konstantinápolyi követtségéről, tárgyalásairól a portával, melyekkel XIX. könyvét kezdi, többet tud, mint Forgách, de nem merit Verancsicsnak máig fennmaradt naplójából, utleírásai-ból. Nem lehet eldönteni, jobb értesültség, vagy szelid tendencia, hogy kijavítja Forgách adatát: mikor jutott Fülel árulással török kézre: Forgách szerint az áruló egy sacerdos, Istvánffy szerint, s ezt már Forgách kéziratába is bejegyezte (99 ♣) "non fuit sacerdos, sed excubitor, seu vigil". Saját Historiájában pedig (L. XIX., p. 217.) úgy mondja: "excubitoris officio fungebatur, agrestis homo". — Az 1556. évi szép szigeti győzelemről – ennek hőse az a Horvát Márkus volt, kinek özvegét Istvánffy utóbb nőül vette – ismét részletesebben szól, mint Forgách, aki összefogja Sziget sikeres védelmét Nádasdy és Miksa főherceg Babocsa elleni akciójával. (L.: Horváth, Reformáció, 221-222. – R. M. Költők Tára. VI. k., Hist. obsidionis insulae Antemi nunc Siget.) Itt. u. i. Istvánffy Tőke Ferenc (históriás) "ujszágoló" énekét is kiaknázza, s felhasználja Herold említett Dialogusát. Eltérnek itt-ott az események rendjében is, s ezuttal Istvánffy hagyja ki Forgáchból a nagy beszédet, mellyel Miksa főherceg kikéri apja, I. Ferdinánd engedélyét egy a török ellen induló sereg vezényletéhez, továbbá a főherceg útját, a magyar nép lelkesedését stb. Az 1556. évi felsőmagyarországi és erdélyi eseményekben Forgách Ferencet követi, ennek előadását azonban néhol összevonja, így a Macedoniay család származás-történetét, kikkel Istvánffy rokonságban állott. Macedoniay Péternek anyja volt Anna, Istvánffy apjának nővére. (Forgách, 144-145., Istvánffy L. XIX. p. 230.) Általában azonban itt is bővíti Forgách előadását, pl. Forgách nem ír a felvidéki "öt városról" (Kassa, Eperjes, Lőcse, Kisszeben, Bártfa). (Istvánffy, 230.) A kassai tűzvészt Forgách után adja (Forgách, 145, Istvánffy, 230.), de szemléletesebben és átalakítva: Forgách realisztikus egyénítő leírását Istvánffy sematizálja: ő azt írja le, ahogy tűzvészt le szokás írni, ahogy Szondyval is elmondatta – l. fentebb –

Zrinyi szavait: nem akarok török foglyaként hurcoltatni: ezt a sémát, ahogy hősi várparancsnok fogságról és hősi halálról gondolkodik.

Forgách, 145.

vix 32 domunculis vilioribus in-
tactis remanentibus,
ez csak az 1566. évi kassai tűz-
vészre illik.

Istvánffy, L. XIX., 230.

tanta vi ac saevitia (terjed a tűz) ut
nulla extinguendis flammis remedia
proficerent, ignesque vagando libere
passim et populando obvia quaeque
absumere viderentur. (Ami minden
pusztító várostűzre ráillik.)

Egyébként az egész tűzvésznel csaknem szószerint írja át Forgáchot, csak más-
képp csoportosítja az eseményeket, mint amaz, és kihagyja, hogy Bebek György,
ki a tűzvész okozta zavarban sikertelenül próbálta elfoglalni Kassát, maga gyuj-
tatta fel a várost, amivel a sötéten ítélő Forgách megvédolta, (Forgách, 145.)
creditum est ipsam tanti incendii auctorem fuisse. Ugyanilyen módszerrel teszi
szemléletesebbé a Rozsnyó melletti katasztrófának (Forgách, 147-149.) (István-
ffy, 231), valamint a Husztban dúló járványnak, vagy Tata a török által loppal való
elfoglalásának leírását (Forgách, 162-163, Istvánffy, L. XX. p. 237.), vagy Iza-
bella tárgyalásainak II. Henrik francia királlyal, illetőleg a francia követtel, vala-
mint a Kendyek kivégzésének elbeszélését. (Mindezt Forgách Ferenc nyomán,
csak stílusosan bővítve annak szövegét. Forgách 163-166, Istvánffy 239.) De el-
hagyja Istvánffy Forgách Ferenc előadásából Forgách Simon dicséretét (Forgách,
149, Istvánffy 231.), pedig erről a derék katonáról neki is jó véleménye volt. 1557
óta aztán Istvánffy még részletesebb, mint Forgách, bizonyára itt már saját emlé-
keiből is merít, hiszen 1556-ban már hazatért Itáliából. Így mindjárt az 1557. évi
pozsonyi országgyűlésről, főképp pedig a délnyugati végeken: Horvátországban tör-
ténekről tud többet Forgáchnál, ki többnyire a Felvidéken, majd Erdélyben tartóz-
kodik, s közben a külföldön is utazgatott. Például Kostenic várának katasztrófája
s ennek következménye: a Kulpa és Una virágzó vidékének sivataggá dülése sem
szerepel Forgáchnál. Ez Istvánffynak helyi, személyes értesülése lehet, hiszen
ez a vár nincsen messze az ő Vinicéjétől. (L. XX., p. 234.) Lehetett ez évre még
más irott forrása is. Egyébként tudatosan, tervszerűen igyekszik mindenre kiter-
jeszkedni, amit Forgách is figyelemre méltatott: egy a magyar eseményekkel alig
összefüggő epizódot a török történetből átvesz amattól: Szulejmán rutén felesége
halálát, s a szultánnak efeletti nagy bánatát, nehogy, mondja "ne hoc quoque, ta-
metsi rebus, quas scribere instituti, haud satis congruum praetermittam". (For-
gách, pp. 176-177., Istvánffy L. XX., p. 240.) Viszont – tanulságul jó izlésé-
nek – elhagyja a nagy balkáni rablóhistóriát is, hogy Zokoli vajda kincsei hogyan
jutottak Kendy Ferenc kezére, amiről Forgách igen részletesen szól. Istvánffy
minderről csak annyit mond, hogy Zokoli Szulejmántól való félelmében menekült
Kendyhez, ki "eo sublato (thesaurus eius suppressit)" vette birtokába annak kin-
cseit. (Forgách, 170-171., Istvánffy, L. XX., p. 239.)

64) "Certo ordine, firmisque indubiae fidei fundamentis subnixo satis me assecutum
putabo". Istvánffy levele Pázmányhoz, Vinica, 1605. dec. 31. (M. H. H., I. oszt.,
tom. XIX., p. 7.)

65) Műve ajánlásában Ágost szász választófejedelemhez. Strassburg, 1557.

66) L. XXVI., p. 355.

- 67) L. IX., p. 111.
- 68) Utóbbiakból csak azt idézem, melyben I. Ferenc "Apológiáját" V. Károly császár vádjai ellen kommentálva azt veti a francia király szemére, "Certe nagare non potuisti Rex Francorum, te socium Solymanni fuisse atque eo vni bellum in Christianos populos gessisse." (Nemz. Muz., kéziratár, Fol. Lat. 3606., f. 39'.)
- 69) "Sed ego a nostris, qui interfuere, in hunc, quem dixi, modum narrari satis meminim." (L. XVI., p. 172.) – Tinódi, Károl császár hada Saxoniában ott Kurfürstnek megfogása.
- 70) Szinán basa hencegéseit Győr és Pápa elfoglalása után (1594.) "ab iis, qui sermoni interfuerunt, posteaque ad nos transfugerunt, didicimus." (L. XXVIII., 396.)
- 71) Quae tribus aut quattuor principibus (II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinánd és Zápolyai) paulo remotiora ab hominum memoria gesta sunt, et quam funesti aliis post alias subsequutis evenere, e fide dignis litterarum monumentis eruta, superioribus libris exposita sunt: deinceps certiora quidem et clariora sequuntur utpote quibus aetas nostra proxima, quorumque memoria recentior est, nequamquam tamen ullis partibus laetitia. (L. XVII., bevezetés.) – Talán Istvánffy e vallomása vitte Petthő Gergelyt is hasonló kijelentésre krónikája 1572. événél? – L. ehhez Petthő fejezetemet.
- 72) Quum a multis audita potius simpliciter, quam probe comperta referri plerumque videam. (L. XVII., p. 189.) – Nádasdyról mégis elmondta a pletykát, talán-talán, mert "semper aliquid haeret". Ismétlem, Istvánffy nem szeretette Nádasdyt, már csak egy rokona, Istvánffy István megöletéséért sem, mely bűn méltó megbüntetése elől – Istvánffy szerint – Nádasdy csak a bírók megvesztegetésével és I. Ferdinándhoz való átpártolással tudott menekülni. (L. XV., p. 158.) Istvánffy ugyan elismeri Nádasdy nagy tehetségeit, halálakor mégis megjegyzi, hogy ez "tam bonam, quam malam sui recordationem fama factisque promeruit." (L. XX., p. 252.)
- 73) II. Lajos holttestét Zápolyai keresteti fel Czetricz Ulrikkal: "Alii referunt ... monstrante quidem Cetricio, sed Reginae cura studioque corpus repertum ... Quod quidem utrumque in ea temporum et rerum perturbatione evenire potuisse credibile veroque simile videtur." (L. IX., p. 83.) Pray Györgynek kellett eljőnie, hogy aktával bizonyítsa be, miszerint Mária királyné kerestette fel a szerencsétlen Lajos testét. (Pray G., Annales regum. III., pp. 121-122.) Istvánffy még csak a valószínűséget tudja segítségül hívni. – Vagy: Telekessy Mihály és Balassa Menyhért, előbbi I. Ferdinánd, utóbbi Izabella hadvezére, nem ütköztek meg (1560.), mert – mint beszélük – Balassa már akkor összejátszott a Ferdinánd-párttal. "Verum nobis nihil in promptu est, quo res dubia aut confirmari, aut refelli queat. Constat tamen, quod" Balassa tényleg átállott I. Ferdinándhoz. (L. XXX., p. 242.) Istvánffy ekkor 25 éves volt, úgy hogy már maga hallhatott az eseményekről. – A Klissza várából kivonuló helyőrség útját Velence-párti dalmaták elárulták volna a töröknek: ezt "affirmari non ausim, sic neque negaverim: quum saepenumero atrocita passi aliis crimen delegare soleant." (L. XXX., p. 420.)
- 74) L. XX., p. 234.
- 75) Forgách, 360. *
- 76) L. XXIV., p. 307. Különben másutt Forgách Simon is tisztelettel és szeretettel irt Schwendiről, és kiigazította öccse téves vádjait. (p. 373. *)

- 77) Bizonyára nem személyes él nélkül való azonban, hogy a táborozás alatt Győrben kitört tüzvésznél hallgat Istvánffy a Forgách Ferenc érdemeiről az oltás körül, noha ez *Commentarii*-jében erősen kiemeli a maga döntő munkáját a tűz megfékezésében. Istvánffy csak Tahy Ferenc buzgólkodásáról emlékezik meg. (L. XXIII., p. 302.) Forgách Ferencre a királytól való elpártolás miatt is haragszik: ezt a lépését "*commotae mentis errore per superbiam stolidae ambitionis vanitate*" történtnek bélyegzi: oktalan ambíció és gőg tévesztette meg Forgách elméjét.
- 78) L. XXIV., pp. 313-314.
- 79) L. XXXIII., pp. 489-490. L. Istvánffy szerepéről: Holub, i. m.
- 80) Az 1605. év általános jellemzésénél: "*pollutis antiquae et sincerae religionis placitis*". Lutherről pedig 1521-ben ezt írja: "*ante quadriennium in Germania exortum fuit atrox et periculosum in religione dissidium, authore Martino Luthero Saxone monaco Augustiniano, quamvis contra sacram summi Pontificis auctoritatem Divaeque Virginis ... ac Divorum cultum, caeteraque praecipua Christianae religionis capita; ... quanquam vero primum Romae a Leone summo Pontifice, et postea a Carolo Caesare, nec multo post a Francisco Gallorum Rege ... proscribitus ejus sectae homines, qui passim ei nomina dabant, in Pannoniam etiam pervasisse ferebatur.*" Erre Lajos király eltiltja. (L. VII., p. 63.)
- 81) Dudich András volt pécsi püspök, "*famae nominisque sigillatione sceleratis innixus consiliis, a verae religionis via ad damnatos errores deflexit*", kétszer is megnősült, Lengyelországba menekült, majd Boroszlóba, hol meghalt. (L. XXIV., p. 314.) Vagy: Johannes Jacobinus, az erdélyi történetíró Székely Mózes mellett küzdve elesik a brassói csatában 1603. júl. 22.: "*tam immatura, tam crudelique caede indignus, nisi pestiferos Ariani dogmatis errores sequutus fuisset.*" (L. XXXII., p. 489.) János Zsigmond, Istvánffy minden gyűlöletének tárgya, halálos ágyán már csak "*arianust*" enged magához, de addig is: "*nemini magistratus, nec praefecturae, nisi ea peste infectis darentur*", s ezért sokan hivataléhségből, "*nec ullo conscientiae pavore ad eam foedissime atque impudentissime prolabantur*". (L. XXIV., p. 319. Forgách Ferenc 461. nyomán. Halála után teszi hozzá, bizonyára a pokolra taszított. u. o.) Magát az unitárius vallást pedig nem tartja távolállónak a – a törökök mohamedán vallásától: "*ariani dogmatis professio a Turcica superstitione haud longe distaret*" (L. XXIV., p. 320.), s ezért Szelim szultán az unitárius Békés Gáspárral rokonszenvez. (U. o.) Báthory Istvánt sem a betegség ölte meg, hanem olasz orvosának, Nicolaus Bucellának tudatlansága, ki "*Ariana labe infectus homo*" volt. (L. XXVI., p. 348.) János Zsigmond orvosa, Blandrata is "*Arii nefarius sectator diris potius devovendus, quam ullo honore dignus*" (L. XXIII., p. 289.) s ez az "*Allobrox*" = savoyai olasz orvos volt az, aki "*ariana peste infectus, eodem veneno infecerat*" János Zsigmondot, elgáncsolta nála a buzgó katolikus Báthory Istvánt, eltérítette I. Ferdinándtól, s behívatta vele a törököt. (L. XXI., p. 268.) Blandrata származását és rövid életrajzát is adja Istvánffy, mint általán más szereplőit is. (L. XVII., p. 194.) – Ezért feltűnő, hogy Istvánffy a világiak kétszín alatti áldozását mintha helyeselné, legalábbis szerinte IV. Pius pápa megengedte Oláh Miklós primásnak, hogy ezt 1565-ben ideiglenesen kihirdesse. (L. XXII., p. 278.) Megjegyzi ehhez, hogy Schwendi táborában is így áldoztak, mert ekkor még nem tudták, hogy vezérük áttért. (U. o.)
- 82) Holub, i. m. 39-40. és M. N. Muzeum, kéziratár, Fol. Lat. 3606. III., 59.
- 83) L. Mindehhez: Holub i. m., p. 39. és 3. jegyzet, mely idézi az előbb említett kéz-

iratot, és Historia, L. XXXIII., p. 496. – A Historia ajánlása Rudolffhoz, ill. Mátyáshoz (M. N. Muzeum, kéziratár. Quart. Lat. 2316. f. 6.) kimaradt a nyomtatott kiadásokból, melyek elseje is már 1622-ben, Rudolf és Mátyás halála után jelent meg.

84) L. XXVII., vége.

85) Miksa főherceg a mezőkeresztesi ütközet fővezére: "toto terrarum orbe meritis laudibus celebrandus, Christiani nominis gloria vindicanda ingenti ausu et nisi praedae ... cupidine corrupta fuisset, haud improspere pugnavit. (L. XXX., p. 432.) 1597-ben Rudolf király meg nem tört akarattal határozza el a háború folytatását. (L. XXX., p. 433.) I. Ferdinándot is védi Istvánffy, amiért pénzen – adófizetésen – vásárolt békét a töröktől: a török erőforrásai oly fölényben voltak Ferdinándéi felett, hogy mást nem tehetett, noha ezzel "fortassis in multorum reprehensionem inciderit". (L. XXI., p. 260.) Ernő főherceg érdemeit is kiemeli egy kisebb győzelem körül a török fölött 1587-ben Szigetnél, (L. XXVI., p. 354.) és Mátyás főherceg, mikor Bocskay szövetségese, Illésházy Érsekujvár átadását kéri tőle, hogy ne a török, hanem Bocskayék kezére kerüljön, a "két rossz közül a kevésbé rosszat választotta" és átadta a fontos várat Illésházynek, noha Basta és mások ellenezték ezt. (L. XXXIV., p. 512.)

86) "Incuria et inertis segnitia." Istvánffy nem mint saját véleményét mondja ezt, hanem az ő szokott óvatosságával, melyre még visszatérünk, mint "egyesek" véleményét. (L. XXII., p. 270.) Már említettem, hogy nem ugyan Historiájában, de adatgyűjteménye egy darabján erősen kikel I. Ferenc francia király ellen, amiért ez a törökkel szövetkezett Európa ellen.

87) L. XXXIII., p. 487. 1602-höz.

88) L. XXXIV; bevezetése. Quae omnia utinam non calamitatis ac cladis certissimi que interitus haud dubia signa, atque praenuntia, Deus ... esse velit.

89) Quibus omnium scelerum irritamentis, Deum ... divosque omnes offensos ... credibile sane est, ducibus atque exercitibus nostris, felices et prosperos rerum gerendarum ad decumanam victoriam successus haud immerito eripuisse: erepturosque etiam deinceps, nisi eorundem superum benignitate, aliquis gloriosi nominis et summae pietatis imperator (Istvánffynál mindig hadvezér, a császár pedig Caesar) exoriatur: qui revocata veteris et incorruptae militiae disciplina et immanibus militum flagitiis coercitis ... placatoque numine, miseram et innoxiam plebem immune ab injuria ... conservare, consulendoque et bene agendo, avaritia atque ambitione procul habitis, ad solius tantummodo victoriae de barbaris hostibus reportandae immortalem laudem flagrantissimo studio et ardore pugnacis animi, contendere velle videatur. (A L. XXVIII. befejezése, az 1585. év eseményei lezárásakor.)

90) A "memorabilis simul et miserabilis Mohaciana clades, qua antiquum gentis nostrae decus, floremque nobilitatis et militiae ac quicquid virium habebamus, una eaque funestissima dimicatione prostratum amisimus: coepimusque cum inexplicabili ignominia nostra, qua barbarorum intolerabile jugum, qua exterarum nationum servitutem subire ac perpeti: ita ut temerarios ac insanos inauspicatae pugnae auctores, qui optimum et mansuetissimum juvenem Regem hostibus mactandum obtulissent ac patriam in has miseras et calamitates praecipitassent jure meritoque omnibus diris devovendos censeamus." (L. VIII., 82.)

91) L. IX., p. 85.: fatali ductus errore.

92) Quae (t. i. a csata) tametsi non omnino ex animi sententia successit, id saltem propitia divini numinis majestas manifestum reddidit, hujus ipsius hostis potentiam et vires, quas in hoc proelio ex selectissimis omnium provinciarum suarum militibus conflatas habuisset, non esse tam formidabilem ... ut Deo Opt. Max. bene juvante ... superari non possint ... és ismételve a már idézett gondolatot: modo secundum Deum ejusque opem forti et intrepido animo invadantur ac servatis ordinibus (imprimis autem ne praedae studium obstet) imperando ac bene agendo ad solius victoriae consequendae finem votis omnibus respiciatur. (L. XXX., p. 432.)

93) Isten a történet alakítója és bírója: már idéztem Istvánffy szavait az eljövendő jó hadvezérről, kinek a győzelemhez ki kell majd engesztelnie a katonák bűneit. Vagy "Diis superis (Istvánffy kedveli az ilyen humanista frázisokat) res humanas aequa lance moderantibus sic fuit placitum", hogy a békeszegő török elnyerje büntetését. (1593-ban. L. XXVII., p. 377.) – Vagy: Isten egyeseket is megbüntet személyes bűneikért: Perényi Pétert: "fuerunt, qui existimarent ... ab irato nomine ea calamitate merito punitum", amiért Kapisztrán János testét, melyet a Szerémből a török elől menekült minoriták szőlősi monostorukban helyeztek el, a kutba dobatta, a szerzeteseket pedig elűzte (L. XX., p. 237.) (L. még: L. XV., p. 157.: a Lutheri dogma behozásáért, és L. X., p. 105. ugyanezért a hazaárulásért.) – Vagy: "Deo id scelus non sero vindicante" t. i. az oláh vajda árulását a magyarok ellen. (L. XXI., p. 265.) – 1532-ben: "a Deo immortalis oblata" alkalom a döntő csatára a török ellen, de V. Károly kikerüli. (L. XI., p. 114.) – Vagy: "praesenti occasione Dei O. M. singulari beneficio oblata". (L. XXVII., p. 380.) Éppugy "divinatus" adott alkalom a "Christiani nominis hostes" ellen a Kaza melletti győzelmes csata 1559-ben. (L. XX., p. 240.) Nem szólok az elég gyakori esetről, hogy Istvánffy valamely szerencsés eseményt Isten segítségével nyertnek mond, s más effélékről, csupán azt említem még fel, hogy Isten olykor közvetlenül avatkozik be Istvánffynál az eseményekbe: Báthory Zsigmond 1595. évi havasalföldi hadjáratában a döntő csatát 300 magyar gyalogpuskás csapata "veluti caelo divinitus demissa" dönti el a magyarok javára. (L. XXIX., p. 412.) – Jellemző: Schwendi Lázár ruháit Szádvár ostrománál egy török ágyugolyó elsodorta, teste sértetlen maradt: "Diis superis profecto vitae et salutis clarissimis viris praestantissimam opem ferentibus." (L. XXIV., p. 306.) – Fráter György megöli mind rut, erőszakos halállal hálnak meg: "divinitus" nyert büntetésképp, "ut credi par est." (L. XVII., p. 191.) – Rincon, I. Ferenc követének megöletése Itáliában a spanyolok által is "justa divini numinis vindicta" történt, mert ez mesterkedett: "Regni Hungarici populos... ferae barbarorum immanitati diripiendos objicere." (L. IX., p. 85.)

A fortuna: "Una infesta rebus humanis fortunae vis fatali quadam invidia illusit." (L. XXX., p. 418.) Andreas Hofkirch megmenekül a konstantinápolyi fogságból: "admirabilis astus, fortunaequae arridentis munus"-ából. (L. XXX., p. 436.) – "Accidit miro fortunae ludibrio ac fatali hostium imprudentia." (L. XXX., p. 424.) – Győr és más várak elvesztek: "infensae fortunae acerbitate praefectorumque ignavia." (L. XXX., p. 433.) – "Mirabiles ludos insolens fortuna exercuit." (L. XXXII., p. 461. L.: Horatius Carmina, III., 50.) – "Si propitior fortuna Diis propitiis aspirasset." (L. XXVII., 396.) – Dózsa Bakóc elé "fors aut fatum aut casus aliquis" vezeti. (L. V., p. 41.) – Bakics a tokaji csatában "fortunae adversae cecidit." (L. IX., p. 88.) – Horvátországban "nec minus petulenter fortuna in Herbarto Aurspergo ... insolentis et lubricae suae inconstanciae exemplum edidit." (L. XXV., p. 335.) – Miksa főherceg próbálkozik újból a lengyel királysággal, azonban

"fortuna, quae ex professo Bathorium blandius fovere atque evehere coeperat, nunc quoque ei favendo et indulgendo viam aperuit" és Miksa hirtelen meghal. (1576. október 12.) (L. XXV., p. 337.) – Schwendi és Rueber egy évben hálnak meg "sic volentibus fati", hogy miként Rueber követte előbbi a magyarországi főparancsnokságban, úgy kövesse a halálba is. 1584. (L. XXV. vége, p. 343.) – Pálffy Miklóst az "invida nomini Pannonico fata" fiatalon ölték meg. (L. XXV., legvége.) – Fata ... nomini Ungarico infensa okozza a szegedi 1552. évi vereséget is. (L. XVII., p. 194.) – A fátum erkölcsi nevelő is! Nádasdy és Pálffy kelenföldi zsákmány-kalandja – a törökök ott legeltetett nemes arab harci lovait akarták elragadni – kudarcot vall: "ita volentibus fati, ut, qui multis in rebus propitiam fortunam experti essent, ne superbia atque arrogantia inflati humanae conditionis lubricae inconstantisque obliviscerentur", noha eleinte fortuna coeptis blandiente küzdöttek. (L. XXVI., p. 347.) – "Ludente is rebus humanis fortuna, minutis contentionibus et praeliis certatur et occasiones majoribus belli incendiis suscitandis quaerentur" ... meghal I. Ferdinánd. (L. XXI., p. 269.) – Fortuna quae cum aliis, tum in rebus bellicis plurimum potest (L. XXIV., p. 310.) – és: fortuna Caesariana ex professo favens et illius (János Zs.) conatibus maxime infensa facile irrisit. (u.o.) – Ernő főherceg a lengyel koronára pályázik, de: una instabilis fortuna rerum humanarum dominatrix insolenter improbeque fefellit. (L. XXIV., p. 321.) – Fráter György származását és pályáját előadva: ez igen magasra emelkedik, hogy példáján: "ut ludentis in rebus humanis fortunae vicissitudinem contemplari possimus." (L. XII., p. 126.) – "Ubi virtutes imperatoriae (hadvezéri tehetség és erények) ac felicitas desunt, casusque magis ac fortuna, quam virtute et consilio res gerentur", nem lehet győzni és nem használni a nagy hadsereg (L. XXVIII., p. 396.) Vagyis az ember erkölcsi és szellemi erejével föléje tud kerekedni a casusnak (véletlennek) és fortunának! Így küzd az ember esze, tehetsége a fátummal. Fráter Györgyöt akkor lehetett megöletni, mikor "fato urgente ejus prudentia minor deinceps fuit: quamvis antea cautior." (L. XVII., p. 189.)

Már szinte a Brodarics-i (humanista) végzetszerűség hite, hogy Zrinyi Szigeten megparancsolja: várjuk "omnem fortunae et Martis aleam, ac statutum a superis fatum" (L. XXIII., p. 296.), és a halálra készülve: "fatis urgentibus ... finem, quem divini numinis voluntas attulerit" várjuk! (L. XXIII., p. 299.) Tehát a fátumot Isten irányítja! – "Adversus necessitatem invalida omnia consilia essent." (L. XXIV., p. 370.) – János Zsigmondot Kassa elfoglalásában megakadályozta az "infestae fortunae dira necessitas." (L. XXII., p. 274.) – és: "Dirae necessitati ex professo ... resistenti manua dare cogeretur" (János Zsigmond.) (L. XXII., p. 274.) ezuttal az időjárás mostohasága a necessitas! – Hogy Báthory István lett lengyel király, az "casu, aut quadam fati benignitate evenisse constat." Maga Báthory azt hiszi: "non sine Divum se ad tantum dignitatis culmen vocari ratus." (L. XXV., p. 329.)

- ⁹⁴⁾ Istvánffy programként fekteti le, hogy a történetírásnak az események okait, kezdeit (előzményeit), lefolyását és végét (kimenetelét, eredményeit, következményeit) kell feltárni. (L. XVI., p. 171.) Ahogy Forgách Ferenc is mondta: II. Fülöp afrikai hadjárata 1559-60-ban "quale fuerit quem finem, quas causas habuerit" (Forgách, p. 189.), úgy mondja Istvánffy: János Zsigmond Belgrádnál Szulejmán előtt hódolva 1566-ban megsérti a hiu Mehmed nagyvezért, s ez bosszúból ellene dolgozik: "Haec fuere initia et causae simultatum et dissensionum" János Zsigmond és Szulejmán között, amiért előbbi aztán Miksa királyhoz kezdett közeledni. (L. XXIII., p. 289.) Vagy: Bocskay felkelésének is ezen: "atricissimae seditionis initia et

progressus . explicare contendam." (L. XXXIII., p. 496.) Vagy: 1527-ben kitör a polgárháború: "cujus quidem initia finemque ... expediam". (L. IX., p. 88.) Hogy Szulejmánt 1566-ban az adó elmaradása ingerelte háborúra, ezeket az okokat: "quae causae ... (vitték a háborúra) ... eas superius exposuimus." (L. XXIII., eleje.) – Keresve az okokat, melyek Fráter Györgyöt az I. Ferdinánddal való szövetségre készítették, megmondja: "quaenam causae Monachum ad tractandum in-eundumque hoc foedus ... coegerunt ... quod arduas ... esse oportuerit, edi pa-lam atque exponi necesse ... videtur."

Néhány jellemző példa az események okai feltárására: II. Lajost, a "jó fiatal ki-rályt" azoknak bűnös könnyelműsége és esztelensége ragadta be a katasztrófába, kik kieroszakolták a csata meggondolatlan megkezdését. (L. XVIII., p. 82.) Mo-hácsnál elvesztett a király, Magyarország pedig a barbár elviselhetetlen jármába és idegen nemzetek uralma alá került. Ez tehát Magyarország Mátyás halála utáni lesüllyedésének és XVI. századi szenvedéseinek két "fő oka". – Dózsa motivumai: "seu Regis inertiae contemptu, nobilitatisque odio, seu rerum novarum cupiditate, vel aliis de causis depravato animo, seu quod intellexisset, Regi in animo esse", hogy a Dózsa-hadat leküldi a török ellen Horvátország déli részeibe, Kninbe, s ily nehéz terepre nem akart menni, hát ráment a nemességre. (L. V., p. 126.) – Sulyos károkat okoz a pártszenvedély: "il qui partium studia per fas nefasque fo-vere consueverant" (L. I. első mondata.) A pártot pedig személyes, magánérdek-ből választják: "respublica neglecta modo his, modo illis partibus" csatlakoznak, "nullo pudore". (L. XI. eleje, vagy pl. L. XII., 126. és passim.) Konstantinápoly-ban Zápolyai követe, Laski, fél Hoberdancz, I. Ferdinánd követe megérkezésétől, de ez göggyével elrontja a császár dolgát a portánál. (L. X., p. 96.) – Zápolyait megvesztegetéssel választják meg Tokajban: Perényi az erdélyi vajdaságot, Czibak a temesi főispánságot és a váradi püspökséget kapja stb. (L. XI., p. 105.) – Zápo-lyai török patrónusa pusztításait 1530-ban azzal mentegeti, hogy Ferdinánd a hibás, "sic culpa calva, aut potius, falsam praetextens excusationem". (L. XI., p. 108.) – Török Bálint átpártol Zápolyaihoz: "vel injuria exacerbatus, vel nimia ambitione ab aequo et bono procul abreptus, qua haud modice laborabat, vel quod se jam antea occultis commerciis Joanni addixisset" ... átáll hozzá: "nullo dedecoris aut in-famiae metu". (L. XII. vége, p. 129.) – Török Bálint megérdemelte sorsát bünei-vel, "quibus patriam immaniter evastatam omnique pristina dignitate exutam, red-diderat ac postremo barbarorum servituti mancipaverat." (L. XVI., p. 151.) – Werbőczy erős katolikus meggyőződésű ember, mégis: "ipso auctore" esett Ma-gyarország a szolgaságba, amin aztán ő bánkódott a legtöbbet. (L. XVI., p. 151.) – Bazilik = Heraclides motivumai: Moldva és Erdély elfoglalására vágyik, de meg-gőgös, nagyravágyó (ambitio, vanitas), nem tartja be görög-keleti vallási paran-csait, egyházi szerekből pénzt szerez, csaló, szélhámos. (L. XXI., p. 264.) – (L. XXII., p. 278.) – A mezőkeresztesi gyászos fordulatnál: Miksa főherceg nem akart gyávának látszani, s ezért átkelt a gázlón, amire Pálffy és Báthory biztatták, noha sokan óvták ettől. (L. XXX., p. 432.) – Még kis emberek mozgató okait sem hanyagolja el Istvánffy: egy rác áruló lett. "sive sponte sua, sive a Turcis, apud quos antea militaverat, clam sollicitatus." (L. XXVII., p. 366.)

Általában feltárja Istvánffy – láttuk, több magyar történetíró előde is megtette ezt – a törökök motivumait is: az okokat, melyek ezeket akciókra, háborúkra készítet-ték. Pl. 1566-ban, szerinte, Szulejmán először Eger ellen indult, s csak mikor ér-tesült róla, hogy Zrínyi Miklós harcban megölte Mehemedet, fordult dűhében és bá-natában Sziget ellen. (L. XXIII., p. 290. stb.) – 1592-ben is részletesen motiválja

a szultán hadüzenetét. (L. XXVII., eleje) – Még a "fortuna" stb. mellett is lelki motívumok az események közvetlen "okai", formálói: Győr és más várak "infensae fortunae acerbitate praefectorumque ignavia omissi erant." (L. XXX., p. 433.) Sőt még Isten segítsége mellett is a "dux Mercurianus" (Mercoeur Fülöp Emánuel) "singularis virtus"-a és "fortitudo"-ja foglalja vissza Székesfejérvárat 1601-ben. (L. XXXII., p. 475.) – Bocskayt, mint sok más aktorát, pl. Zápolyait, Fráter Györgyöt, az ambíció és avaritia (nagyraívágás és kapzsiság) ösztökéli "procul ab aequo et honesto deductum affectandi regni consilia et cogitationes in occulto coque-re." (L. XXXIII., p. 496.) Pártja "partim vi et metu", de "partim odio Germanorum" áll hozzá. (L. XXXIV., p. 504.) – Viszont a németek – Wilhelm Oettinger, Esztergom német parancsnoka – nem bizik a magyarban, nemcsak a Bocskay felkelés hatása alatt, hanem "Ungaris pro veteri Germanorum more diffusus", mely bizalmatlanság Esztergomnál 1694-ben "res Ungaras perdidit." (L. XXXIV., p. 511.) És Basta György kapzsisága és kegyetlensége "nec ultimus hujus adversus Caesarem civilis belli concitator fuisse crederetur, ideoque nominis Ungarici odio vastata Pannonia omni, et omnia Transsylvania ingrata sui nominis memoriam posteris reliquisset", noha kiváló hadvezér volt. Görögországi származású ember – epiruszi –, de családja már több nemzedék óta él Itáliában. (L. XXXIV., p. 522.) – Perényi Gábor át akar pártolni Izabellához, de Telekessy Imre visszatéríti: "tam a Telekesy sibi metuens, quam erroris temere commissi poenitens", megmarad I. Ferdinánd hűségén. (L. XX., p. 238. an. 1559.) – Fráter György Izabellával való rivalizálása (simultates) miatt adja át Erdélyt I. Ferdinándnak. (L. XVI., p. 180.)

Hogy egy becsületes hadvezér lovagias érzése minő befolyással van a közvéleményre, szépen mutatja az epizód, mikor Schwendi, kit Istvánffy különben is igen tisztelt, maga szurja le két katonáját, kik a Drágffyak sirboltjában fosztogatni kezdtek. Ezért, mondja Istvánffy, sokaknak megnyerte szimpátiáját, főképp azon területeken, melyeket ujonnan foglalt el Miksa király számára. – Lázár diák és Fráter István, Bocskay legbensőbb familiárisai leleplezik Bocskayt, mert az ő mint magánuruk iránti köteles hálájuk mellett "Dei primum ... ac patriae amor et Caesaris obsequium debitaque ... aliud svaderet." (L. XXXIII., p. 497.)

95) Lássuk Istvánffy néhány jellemzését.

Zápolyairól – szokása szerint – halálát elbeszélve ad összefoglaló jellemzést. Szelíd, békés, jó és tiszta erkölcsű embernek mondja, mint általában a kortársak "placido liberalique ingenio, moribus inculpatis", de büne az ambíció, az uralomvágy, amiért a törökkel való szövetségre vetemedett. Ha ezzel vádolták, I. Ferenc francia királyra hivatkozott. (L. XIII., p. 140.) (Mellékesen: csak arról feledkezve meg, hogy Ferenc török szövetségével nem a saját népét és országát pusztította el!) Zápolyai török szövetségét Istvánffy igen realisztikusan ítéli meg: Zápolyai személyes szempontjából helyes lépésnek mondja, az ország szempontjából annál végzetesebbnek: "si Joannem respicias, utique commodum et utile (!) sed si Christiana Respublica spectetur, quae hac barbari Principis expeditione in extremum conjiciebatur discrimen, prorsus funestum atque perniciosum." (L. X., p. 95.) – I. Ferdinánd: "Nemo enim nostrae aetatis principium pacis et belli artium eo peritior, nemo gravissimarum rerum experientior fuit, nullus regum recte et sapienter factis, ac indulgentiae, clementia liberalitatisque exemplis eum superavit." Minden arra érdemest adományokkal halmoz el, "omnes bonos et industrios viros, a quibus bonam operam Reipublicae navari posse animadvertisset, singulari amore prosequutus est", úgy hogy minden kérelmezőt kielégített, és miként Titus, "diem se per-

didisse putaret", ha nem tett valakivel valami jót. Igen vallásos volt, s a vallás tanításaihoz igazította minden cselekedetét. A katonák zsoldjáról mindig gondoskodott (!), s az érdemeseket ajándékokkal halmozta el. Csak éppen katonaember nem volt, de gyáva sem volt, mert a sok katonai csapás nem törte meg lelkét, s jó hadvezérei voltak, kik néha sikert is értek el. (L. XXI. vége, pp. 269-270.) Vagyis igen kedvezően jellemzi Ferdinándot, kit Forgách Ferenc is aránylag elég enyhén ítél meg, mindenesetre enyhébben, mint általában itélni szokott, – Miksa császár és király "singulari juventae decore ac ingenua blandaque sermonis comitate facili aditu, alloquioque et aliis artibus" miatt mindenki előtt kedves, "et ne magnitudine animi, industria, ausuque et armis, parte inferior esse videretur, omnibus viribus contendere nitebatur." Eleinte hajlott ugyan a Luther-i tanok felé, de aztán "meliora amplexus consilia, sincera mente repudiabat." Tőle remélték, hogy a törököt kiűzi Magyarországból, az európai királyok és a pápa segítségével. (L. XXII. eleje, p. 270.) – Bocskayt, már említettem, mélységesen gyűlöli, arroganciája és megbízhatatlan királyhüisége miatt. "Ferunt eum", mondja haláláról beszámolva, "dominationis et potentiae dulceinde illectum, pravis cogitationibus causas quaesitum fuisse, quibus incepta abrumperentur et quae parva per injuriam habebat, retineret, simulque plura ad flagitia accingeretur, nulla Patriae et Reipublicae cura, nisi eum vita, quam longiorem sperabat, destituisset." (L. XXXIV., p. 521.) Még Báthory Zsigmond sem katonai képességeiért választotta fővezérré "non tam virtute, aut rebus fortiter gestis", hanem mert rokona volt. (L. XXIX., p. 413.) Annál szebben ír a nagy Báthory Istvánról, kivel pedig szintén nem állott egy párton. "Virtutes in eo fuerant maximae et admirabiles splendoris, munificentiae, facilitatis, exactissimaeque bello scientiae, disciplinaeque et in pace pietatis ac iustitiae, ita ut vi bellica, magnitudineque animi ac victoriarum carsu et numero non tantum eos, qui paulo ante eum in Polonia regnassent, sed etiam superioris saeculi reges summo gloriae fastigio supergressus esse videretur." (L. XXIV., p. 319.) – Legszébb jellemzései közé tartozik Istvánffyának, melyet Zrinyi Miklósról és fiáról Zrinyi Györgyről adott, előbbinek Szigeten rövid ideig katonája is volt. A két beszéd, melyet Zrinyivel Sziget ostroma alatt mondat – Budina nyomán! – gyönyörű dokumentuma a kor legnemesebb, legönzletlenebb hazafiúi és keresztény lovagi eszméinek. És megvédi Zrinyit Forgách Ferenc rut vádja ellen, hogy ő szurta volna le Katzianer Jánost pusztán bűnös kapzsiságból. (L. XIII., p. 135.) Zrinyi György: "vir et ipse summae virtutis et fortitudinis ... supra peritiae militaris opinionem multo etiam splendore liberalis vitae, militarimque alumnorum copia, cultuque familiae Pannonicorum procerum longe clarissimus habebatur." (L. XXVIII., p. 487.) Ebben egyuttal felvázolja a korabeli magyar nagyúr, elsősorban katona eszményképét, tehetségben, jellemileg, élettartásban, hatalmi helyzetében. Erkölcsileg pedig a "vir bonus és nobilis semper in omnibus rebus gloriae et laudi bonaque nominis famae ... studet, nec quicquam fide antiquius habet." (Balassa János védekezése I. Ferdinánd előtt, mikor "összeesküvéssel" vádolják.) (L. XXIV., p. 312.) Mert Istvánffy hirdetője a becsületességnek, lelki és gondolkodási nemességnek is. – Telekessy Imre, bár nem előkelő származású, de nagy katona, s kiérdemli Istvánffy minden elismerését: "vir militaris et egregius, dux praestantissimus ... fuit parum liberali facie, nec valido aut procero corpore, sed acris ingenii, vigore sublimi ac vehementi, adeo, ut tamesti literarum rudis esset, nemo tamen militaris disciplinae munera fortius ipso aut melius, diligentiusque obiverit, nemo eum imperatoris (hadvezér) virtutibus, auctoritate, felicitateque superaverit, ita, ut ex privato equite ad summos militiae honores evectus, fortunam quoque omnibus coeptis, consiliisque suis propitiam atque benignam expertus fuisse censeretur."

I. Ferdinánd is, az "acerrimi iudicii princeps", gazdagon megadományozta. (L. XX., p. 242.) – Thurzó Elek "fuit vir prudentia et gravitate summa" (tudjuk, Szerémi, az udvari mulattató, mindig tréfásnak mondja) "priscique et integri moris", szolgált II. Ulászlót, II. Lajost, majd I. Ferdinándot, Anna királyné kegyence volt, (tudjuk, Mária királyné is) tudott németül és lengyelül, "fide incorruptus et pacis clarus habebatur." (L. XV., p. 159.) – Petrovics Pétert pár szóval magvasan jellemzi: "vir ... simplex et ambitione procul, sed tenacitate singulari." (L. XV., p. 181.) – Már kedvezőtlenebbül ítéli meg Werbőczyt, kit nagy intrikusnak mond. Ez befejezte életét: "juri dicundo simul vitae, quam perpetuis factionibus et alendis fovendisque partium studiis exercuerat, finem imposuit." A katolikus hithez egész életén át ragaszkodott, végrendeletében tekintélyes összeget hagyott a szegényekre és a templomok helyreállítására, sokat siránkozott egész életében a haza szerencsétlen sorsán és a kegyetlen szolgaságon, melybe Magyarország zuhant, mégpedig, mondja Istvánffy, Werbőczy munkájából. (auctore) (L. XVI. végfelé, p. 151.) – Török Bálint Istvánffy szerint megérdemelte tragikus végét bűnei miatt, "quibus patriam immaniter evastatam omnique pristina dignitate exutam reddiderat, ac postremo barbarorum servituti mancipaverat." (L. XVI., p. 151.) – Perényi Péterről ő sem tud több jót mondani, mint Forgách Ferenc. Ez, szerinte, egyik királyt sem akarta, hanem maga akart király lenni, "vana ambitione agitatus", végül I. Ferdinánd börtönre veti, hol "multipliciter proditae" s a Luther-i dogma behozásáért Magyarországra – sokak szerint – méltán bűnhődött. De nem hallgatja el szép tettét, hogy Katzianernek az ő birtokain átvonuló seregét mindennel ellátta, noha maga a török pártján állott. Annál jobban elítéli embertelenségét, hogy 7 éves fiát kiadta maga helyett tuszul a töröknek. (L. X. végén, és L. XIII., p. 131.)

- 96) Fráter György megöletése körül a közvélemény megoszlott, és I. Ferdinándnak igen kellett fáradoznia, hogy a kivégzés jogosságát igazolja. A "vulgus" igazságtalannak tartotta azt, és Istvánffy is mintha e felé a vélemény felé hajlanék. Mégis, vagy talán éppen ezért, közlendőnek vélte I. Ferdinánd igazoló levelét teljes szövegében. (L. XVII., p. 194.) Ismeretes, hogy mily sokat foglalkoztatta a korabeli államférfiakat és államelmélet-írókat egyfelől a Tyrannenmord, másfelől a Justizmord jogosultsága. – Egy más jellemző eset, hogy Istvánffy élénken ecseteli az erdélyiek hangulatváltozásait, mikor Báthory Zsigmond 1594-ben szövetségre lép Rudolf királlyal, főképp az ez ügyben tartott országgyűlését. (L. XXIX., pp. 398-400.)
- 97) Basta György Székely Mózes a brassói csatában legyőzve (1603. jul. 22.) megírt olyan kegyetlenül kormányoz Erdélyben, hogy az óriási elkeseredés "adeo adversis et alienatis omnium voluntatibus, ut nisi auctor et dux deesset, insigniūm contumeliarum et detrimentorum indignitatem nequaquam laturi esse viderentur." (L. XXXIII., p. 489.) Mansfeld Károly, a kiváló hadvezér halálával (1595. Esztergom ostrománál) felbomlik a hadseregben a fegyelem. (L. XXIX., p. 407.) – Viszont: I. Ferdinánd az 1548. évi országgyűlésen helyreállította a jobbágyság szabad költözködési jogát, melyet a "Cruciatum bellum" után elvettek tőlük, noha ezt sokan ellenezték, s ezért az "agrestes" I. Ferdinándban "libertatis suae assertorem" tisztelték és dicsőítették. (L. XVI., p. 174.) – János Zsigmond a Tiszán innen tartja 1564-ben török szövetségét, "ne, si barbaros rapinis, furto ac populationibus et caedibus vivere assuetos transduxisset, incolarum animos ab se abalienaret." (L. XXII., p. 274.) A Miksa és János Zsigmond közötti 1571. évi egyezmény megkötésekor s az azt megelőző tárgyalásoknál mindig kitér Istvánffy a közvélemény ecsetelésére. (L. XXIV., p. 317-318.) És súlyt helyez a hadsereg hangulatára is, ennek fontosságára.

gát s a hadi akciókra való kihatását mint katona is jól ismerhette. Pl. a mezőkeresztesi csata előtt: a mi katonáink nem tartották félelmesnek a törököt, nagy száma ellenére sem. (L. XXX., p. 429.) A legszebben persze Zrinyinél, 1566-ban nyilvánul meg a katonák erkölcsi erejének jelentősége a hadieseményekre. És 1593-ban, mikor maga Istvánffy is, ötvenöt éves korában hadiszolgálatra jelentkezik, így örökíti meg az akkor fellángolt hazafias, keresztényi lelkesedést a magyar és keresztény ügyért indított háború mellett: "Pro patria nemo omnium erat, qui non ad sacrae adversus barbaros militae munia libentissimis ... animis nomen profiteretur." (L. XXVII., p. 375.) A Bocskay felkelésben pedig egyenest döntő volt a hajduk átállása Barbiano Belgiojostól, vagyis a császártól Bocskayhoz. Az ok: a császáriak ki akarják a hajdukat irtani, a protestáns vallást pedig eltiltani. (L. XXXIII., pp. 498-499. és L. XXXIV., p. 502.)

98) A magyar népről, különösen a nemzetiségekről éppúgy szándékosan nem ír, mint ahogy nem foglalkozik a Magyarországon harcoló sok idegen zsoldossal, s a törökkel sem, kik pedig alkalmat adtak volna neki néprajzi (népjellemi) megfigyelésekre. S mikor vallón katonák első magyarországi szereplését említi, ezek is csak mint harcosok érdeklik, nem mint egy távoli ország addig ismeretlen fiai. (1595-ben, L. XXIX., p. 401.) A németekről is, kiket nem szeret, csak ritkán tesz valami jellemző megjegyzést, azt is csak mint katonákról. Kivételt tesz azonban Erdéllyel, melynek dióhéjban történeti-néprajzi leírását is adja, (L. XIII., p. 136., az 1538. évi események kapcsán), s az erdélyiekkel, kiket, mint folyton forrongó, még a királynak is csak, ha éppen úgy tetszik engedelmeskedő, nyugtalan népet, nem szeret. "Transsylvania" mondja egy helyt "rerum crebra novitate ac multatione, ac novis subinde seditionibus pro incolarum ingenio, ne Regibus quidem, nisi ex libidine parere solita est." (L. XXXIII., p. 487.) A székelyeknek szabadságait is feljegyzí azzal az észrevétellel, hogy ezek "instar Helvetiorum", a svájciakéhoz hasonlóak. (L. Brodarics hasonló megfigyeléseit.) Ellenben Forgáchnak a románokról szóló részletét elhagyja, s ezekről csak mint a régi rómaiak maradványairól szólva említi, hogy Dácia = Erdély lakói, s "Romana lingua, quamquam corrupta, utuntur." Amivel mintegy elfogadja az elméletet a római kontinuitásról, melyet Bonfinitól és Aeneas Sylviustól ismerhetett meg. (L. XIII., p. 136.) Apparatus Historicusának egy Verancsics Faustus által írt rövidke fejezetét a "Sclavi"-ről nem értékesíti. (L.: N. Múzeum, kéziratár, Fol. Lat. 3606., II. ff. 61-62.) Az erdélyieken kívül csak még a hajduk életformáit, lelkületét, igen alacsony kultúráját és barbár erkölceit jellemzi, mikor végtelen keserűséggel veti fel ezen elállatiasodott katonák embertelenségeit saját magyar testvéreik ellen. Megírja rólu-
luk, hogy vad pásztornép, mely az emberi közösségtől elkülönült durva állattenyésztő életében még vallást sem ismer. Ezek tehát kivételek, mert Istvánffyt a "nép", a tömeg, vagy akár egy társadalmi réteg életénél, sorsánál jobban érdekli az egyes emberé.

99) L. XVI. vége.

100) Erdély 1600-ban csatlakozik Rudolf "Caesari, velut regi Ungariae." (L. XXXII., p. 466.) Bebek György a "Caesaris velut Pannoniae regis fide impudenter desciverat." (L. XXIV., p. 305.) Viszont: Báthory István bejelenti Miksa királynak erdélyi vajdává való megválasztását, a király hozzájárul, hogy "fiduciarii ... Vajvodae titulo sub Caesaris tamen clientela esset, sed absoluta rerum omnium potestate fungeretur", amit Báthory megígér. (L. XXIV., p. 320.)

101) Holub, i. m. p. 40. 4. jegy. idézve N. Muz. kéziratár, Fol. Lat. 3606. III. f. 59-ből.

102) L. XXV., pp. 337-338.

103) Fráter György pályáját jellemezve megjegyzi: non "puto alienum fore ab instituto operis mei breviter recensere, cuius originis fuerit, quibusque modis ad tantum dignitatis fastigium conscenderit, ut ludentis in rebus humanis fortunae vicissitudinem contemplari possimus." (L. XII., p. 126.) – Hosszútóthy György, I. Ferdinánd követe a portánál Drinápolyban találkozik a rettegett Szulejmán hulláját hazaszállító, ökröktől vont hitvány bolgár parasztszekérrel; ami "rerum humanarum inconstantiae et volubilitatis exemplum praebuilt." (L. XXIII., p. 304.)

104) Jellemző a Pető Jánossal elmondott beszéd: mi magyarok ne egymás ellen harcoljunk, hanem a török ellen, a "Christiani nominis" hostis ellen. (L. XX., p. 240.) Gyula férfilakosságának derekasabb része nem menekül el az asszonyokkal, hanem megmarad a török ostrom alá kerülő városban: "patriae tuendae studio." (L. XXIII., p. 288.) Legszebb a Zrinyi Miklósnak tulajdonított két beszéd – igaz, mindkettőt Budina után adja –, Zrinyi első beszéde az ostrom kezdetén: harcolnunk kell "pro patria, pro libertate, pro vita", s ha Isten segít és győzünk, "omnia nobis tuta erunt: dignitiae, honores, opes, decus, gloria, libertas, salus, pax, incolumitas patriae cum aris, focus, conjugibus, liberis. Harcoljunk ne csak magunkért, hanem egész Magyarországért, sőt az egész kereszténységért, és nevünk dicsőségéért. Ha elesünk: "fortiter pro patria pugnantibus ... honestissima mors pro patria oppetenda sit", a földön dicsőséget szerzünk magunknak, az égben az örök boldogság vár ránk ... "ita vos fidei quam Caesari debetis" követeli. A kirohanás előtt pedig így szólítja meg katonáit: "Christiani nominis viri ... nos honeste vixisse et decoris veraeque laudis et constantiae tenaces e vivis excessisse testemur," örök dicsőségünkre az utókor előtt. (L. XXIII., p. 299.) Forgách Simon beszéde 1594-ben, a Tura melletti győzelem előtt: "pro Christiani nominis, proque dulcissimae patriae a barbarorum servitute vindicandae gloria"-ért harcoljunk. (L. XXVIII., p. 387.) – Máshol: Tieffenbach – igaz, ez német ember – megköszöni Pálffy-nak a segítséget, amit a "Christiana respublica"-nak, a patriának és a Caesar-nak nyújtott. (L. XXVII. vége, p. 380.) – Felemlíthető még Mansfeld Károlynak, a kitűnő hadvezérnek beszéde, kit Istvánffy igen nagyra becsült: a ti kezetekben van, mondja Mansfeld Esztergom keresztény ostromlóinak, "Christianae Reipublicae et Caesaris decus et propria salus", úgy harcoljatok, hogy "cum dignitate et honore" mehessetek haza. Noha ez inkább az idegen zsoldosoknak szólt, mégis az Istvánffy Historiáját olvasó, természetesen a latinul tudó nemesi magyar katona is tanulhatott belőle. (L. XXIX., pp. 405-406.)

105) Magyar történeti emlékek. Magyaróvár-ról szólva megemlíti, hogy ez Salamon király recessusa volt. (L. IX., p. 87.) – Klissza váráról írva: idemenekült IV. Béla családjával együtt a tatárok elől, s ez volt Diocletióznak, a keresztények üldözőjének hazája. (L. XV., p. 154.) – A visegrádi alsó palotát Carolus Andegavensis építtette (L. XIV., p. 142.), a váci székesegyházat Géza király. (L. XV. p. 154.) – 1543-ban Szulejmán ostromolja Siklós várát, hol Zsigmond császárt a magyarok fogságban tartották. (L. XV., p. 161.) – Oroszfalut Kálmán Király alapította, s beléje ruténeket telepített, ezt felemlíti Drégely ostrománál, s később még egyszer. (L. XVI., p. 168. és L. XVIII., p. 203. Oláh Miklós Hungariája nyomán, c. X. 8 17. ed. Eperjessy-Juhász.) – Veszprémnél, 1551-ben emlékeztet rá, hogy itt volt Svatopluk, "Pannoniorum et Marcomannorum" (!) fejedelmének székhelye, mielőtt a magyarok "subdole" földdel, fűvel, vízzel el nem vették országát és életét is. (L. XVII., p. 198.) – Miksa király koronázásán 1563-ban megemlékezik róla, hogy

- a II. Lajos előtti koronázásokon 80 000 lovas jött össze, mint mondják, "qui res integras et florentes meminissent". (L. XXI., p. 261.) – Tihanyánál megemlíti, hogy itt van I. Endre király sirja. (L. XXII., p. 287.) – Munkácsot Koriatovics Tódor fejedelem Nagy Lajos adományából bírta. (an. 1567. L. XXIV., p. 307.) – Sziszeknél egyaránt megemlékezik római feliratokról és arról, hogy mit irt e városról Dio Cassius, Zosimus és Herodianus, s hogy ezt a várost "prisci Ungariae reges" adományozták a zágrábi káptalannak. – Pannonhalma Szent István alapítása (L. XXVIII., p. 390.), Dél-Erdély havasaiban, hol 1595-ben háboru dult, Nagy Lajos se-regeit is katasztrófa érte. (L. XXIX., 412.) A római emlékekről l.: Bóta, i. m.
34. és Holub: Pannonia és Dácia Istvánffy Historiájában, Arch. Ért. XXXII. (1912.)
- 106) L. XXXIV., p. 510. – Ez a Tieffenbach nem azonos azon Tieffenbachhal, kit Istvánffy a L. XXX., p. 434. -on, halálakor "vir Ungaris universim carus"-nak mondott.
- 107) L. XXII., p. 287.
Nógrád váránál: ezt Báthory Miklós váci püspök sok "elegans" épülettel együtt restauráltatta: "opere Jacobini Tragurini architecti et statuarii" (ad an. 1594., L. XXVIII., p. 382.) – Nagyvárad 1598. évi ostrománál Szent László ércszobra márvány talapzatán épségben maradt, noha a falakat köröskörül ágyulövések át-törték. (pertusi) (L. XXXI., p. 449.) – A török felégeti a székesfehérvári székes-egyházat: "toto orbe celebratum priscorum Pannoniae regum sepulchris nobile et augustum insigne." (L. XXXII., p. 477.) – Forgáchhoz irt jegyzeteiben arról a szoborról, melyet Alba herceg Antwerpenben a belgák nagy megütközésére ma-gának emeltetett, Istvánffy tudja, hogy: "in cuius basi sculptum erat: Lungelingi opus ex aere captivo". Adoma ez csak, melyet Istvánffy hallomásból ismert, vagy maga láthatta ezt a felirást? De akkor járnia kellett Antwerpenben?!
- 108) (1605. nov. 11-én, Buda alatt) "dicitur esse" (ő maga tehát nem látta) "rudioris operis, intus quidem lignea et superne laminis aureis tecta et lapillis obsoletum in morem indutis elaborata, quae quamquam a Turcis Imperatorum Constantinopoli-tanorum aut Despotarum Thraciae diadema fuisse fertur, incertum tamen est, quatenam et unde sumta sit." (L. XXXIV., p. 514.)
- 109) Pl. Biheg horvát városkáról: "urbecula opportuno et amoeni loco sita." (L. XXVII., p. 365.) Az északnyugati Dunántul: "fertilissimae et amoenissimae regiones." (L. XXVIII. vége.) A Száva és Kulpa köze: "amoenissimus atque fertilissimus ager, virides arborum frondes amoena ... umbrecula." (L. XXVII. p. 367.) Veszprémnél: "rivi peramoeni et fontes saluberrimi." (L. XVII., p. 198.)
- 110) Holub, 19-20., Historia, L. XXIV., p. 321.
- 111) L. még Herberstein katonái erőszakos requirálásainál, 1600. (L. XXXII., 467.) úgy, hogy itt a török kél a neki is adózó nép védelmére. (U. o.) Vagy 1554-ben: a kóbor fizetetlen zsoldosok rabolnak (L. XIX., p. 219.), vagy Szél Péter kaposvári kapitány, a leggonoszabb népsanyargatók egyikének esete 1554. (L. XIX., 220.), kit aztán Török Ferenc (Bálint fia) végre is felakasztatott, vagy a Várdyak és Somlyai Báthory István 1564-ben egyességet kötnek azért is, hogy "intolerandis miserorum incolarum calamitatibus avertendis": véget vessenek a szegény lakos-ság elviselhetetlen szenvedéseinek. (L. XXII., p. 274.)
- 112) Érzékenyen elsiratja Jajca elestét (L. II., p. 94.), II. Lajos halálát (L. VIII., p. 82.) 1529-ben a magyarok "ingenti, nec hiscere prae metu audentes, dolore" szemlé-lik – mondja –, hogy Szulejmán elviszi a szent koronát. (L. X. vége, p. 105.) Már

említettem, hogy Perényi Pétert erősen elítéli, amiért 7 éves fiát kiadta maga helyett tuszul a törököknek (L. XI., p. 111.), Zápolyaiék kegyetlenségei a kassaiakkal szemben "könnyek nélkül" "neque referri, neque audiri possunt" (L. XII., p. 126.) Izabella és Fráter György sok sirás, nagy érzelmes jelenetek között békül ki újból meg újból, pl. L. XVI. vége. És érzelmes nagy jelenet a XIX. könyvet befejező elbeszélés V. Károly császár lemondásáról. Szenvedélyes keserűség fogja el Bocskay hajduinak pusztításai, sőt rabszolgakereskedései miatt (p. 508.). Ezek "ex pessimo servilique genere ac fece hominum collecti ... praetextu religionis re... vera dominandi libidine" fogtak fegyvert a király ellen. (L. XXXIV., p. 502.) Jó izlésre, lelki finomságra vall, hogy kihagyja Forgách Ferencnek Báthory Kláráról szóló, botránykrónikába illő fejezetét. (Forgách, 32., Istvánffy, L. XVIII., p. 198.) – Nemesen fejleszti tovább a derék Forgách Simon előadását keresztény foglyok kiszabadításáról: "A szegén rabok ... térden állva köszönék meg nekünk", mondja a jószívű katonáember (Forgách, 174. * *) Istvánffy: pulchrum imprimis, jucundumque erat spectaculum stb. (L. XX., p. 240.) Így működik Istvánffy fantáziája és érzelmissége, előadó, megjelenítő tehetsége. Már idéztem fájdalmas kitörését a tizenöt éves háború katonáinak kegyetlenségei miatt. (L. XXVIII., zárómondatai.)

- 113) Gunyolódni inkább csak Bocskayékon szeretett: a bécsi béke után ezeket durbancinak kezdték csufolni, s minél jobban haragudtak ezek érte, annál inkább terjedt el a csufnév. (A durbáncs valami halféle, szurós tüskékkel.) (L. XXXIC., p. 518.)
- 114) Annalisztikus jellegű előadása 1584-ben, mikor a nagy hadjáratok már másfél évtizede szünetelnek, és Istvánffy, ki hadtörténetet ír, többször kényszerül pusztán egymástól elszigetelt kisebb harcokról a végeken beszámolni, melyek nincsenek egymással tárgyi összefüggésben, mondom, 1584-ben megjegyzi: Postea - fori, domique quietiores ab hoste eo anno fuimus. (L. XXV., 343. Ilyen megjegyzés különben Forgách Ferencnél is olvasható.) Még szigorubban évkönyvező 1585-ben és 1586-ban: "Et haec quidem hoc anno ad primi veris initia gesta esse constat. Hieme vero subsequuta" ... hol már egyenest az évszakok szerint referálja az eseményeket. (L. XXVI., p. 347.) Vagy 1588-ban: "post finem comitiorum a primordio veria ad aestatis usque adultae tempus judiciis Eperiessii administrandis superior "Hungaria vacavit", béke volt, "Autumno domi res turbare coepere" ... a török támad, de a szép szikszói győzelemmel megfékezik. (L. XXVI., p. 356.) (Ez az 1588. év különben "apud nos ... fuit clarissimorum virorum morte notabilis". L. XXVI., p. 358.) Az 1600. évet, mely századkezdő és szentév, különösen kiemeli, megemlékezve a nagy római ünnepélyekről, s amellet pár szóval összefoglalja az év fő eseményeit. (L. XXXII., pp. 458-450.) Atque haec quidem (Miksa főherceg lengyel kalandja, 1586-ban) foris eo anno minus felici sorte gesta esse satis constat. (L. XXVI., p. 352.)
- 115) "Nunc ad res Polonicas convertamur, quas tametsi integro ante anno actas esse non ignoramus, eas tamen hunc in locum rejiciendas existimavimus, ut ordine rerum servato, nec intercisa serie commemorari possunt." (L. XXVI., p. 348.), s Báthory István halálát, mely 1586. december 12-én következett be, az 1587. évi események közt beszéli el.
- 116) Itt csak egyet vizsgálunk meg, mert ezt ellenőrizhetjük abból a hivatalos jelentésből, melyet maga Istvánffy küldött a bécsi udvarnak még a beszéd elhangzása napján, valamint Decsy János Commentarii-jéből, mely szintén adja e beszéd szövegét: Báthory Zsigmondnak a fejedelemségről való első lemondásakor, 1598. ápri-

lis 10-én a gyulafejevári országgyűlésen mondott beszédét. Kétségtelen, hogy Istvánffy hivatalos jelentése, bármily vezérszó-kivonat is, a leghitelesebben adja Zsigmond orációjának alapgondolatait, hiszen Istvánffy jelen volt az országgyűlésen, Zsigmond jobbán ült a többi császári kiküldöttel együtt, s még aznap elkészítette jelentését, melyen a beszéd elhangzott. (L.: E. O. E. IV. köt., p. 154.) Valószínű, hogy Zsigmond eleve tájékoztatta a királyi biztosokat elmondandó beszéde tartalmáról. Ez a példa utmutató lehet az Istvánffy közölte többi beszéd eredetiségének, hitelességének megítélésénél: azokban hiteles magot, de Istvánffy által itt-ott hozzáépített, igaz, nem lényeges ékitményeket kell sejtenuünk mindaddig, míg más hiteles szöveggel nem ellenőrizhetjük azokat. Istvánffy jelentését Rudolf majdnem szóról szóra egyező szöveggel megküldte Albert főherceghez, Belgium akkori kormányzójához, 1598. április 25. (Brüsszeli okmánytár. III. 93-94.)

Istvánffy hivatalos jelentése: Gyulafejevár, 1598. IV. 10. E. O. E. IV. 154-155.

Decsy
302-308.

Istvánffy, Historia,
440/b 441/a.

hodierno die, hora 12^a
princeps ipse ... prodiit
in publicum, ubi nobis in
(császári kiküldöttek) ad
latus eius dextrum seden-
tibus, longo sermone ad
status orationem habuit;
in qua gratias egit illis,

prodiit

progressus est

1) quod se puerum, nec ta-
le quid meritum in suum
principem elegissent; se

2) nolle disputare /cur sui
antecessores Turcicam
amicitiam amplexi essent,
nec/

3) cur relictæ Hungaria,
/quæ Transilvaniæ caput
semper fuit, varias eius
regibus injurias intulis-
sent/

4) ne semper in hoc labo-
rasse, ut potius Christi-
anæ reipublicæ adhaere-
re, quam infideles sequi
videretur. Ideo quæ

5) ad suam caes. Mtatem
... confugisse, ea conside-
ratione, ne si suorum ante-
cessorum vestigiis insis-
tere et infidelium amici-
tiam colere perrexisset,
inter

1) Meminisse ... po-
testis quam benevole
et amanter me ab ipsis
pene teneris unguiculis
praeter meum meritum
in Principem vobis elegeritis...

a) mindig ad gloriam
nominis Divini

b) publicam quæ pat-
riæ salutem töreked-
tem.

c) Megesküdtem, hogy
nem szövetekezem a bar-
bárokkal.

2) 306! Non disputo in
praesentiarum

3) quo iure olim Trans-
sylvania ab Ungaria sit
divulsa

4) 303. ego malui Chri-
stianis principibus me

1) Meminisse vos decet
me in tenera aetate pat-
re orbatum ... publicis
votis et suffragiis vest-
ris principem declaras-
ti... (Báthory Istvánra
hivatkozik. Csak Istv!)

a) me tam domi unum-
quemque vestrum libe-
raliter habendo quam
foris katonai hiremet
terjeszteni törekedtem.

b) Ezt siker koronázta.

c) -

2) -

3) -

4) -

6) duos potentissimos imperatores constitutus, alterutro vivente, praecae victoris simul cum provincia fuisset expositus;

7) proinde sicuti suae Caes. Mtati iuramento obstricti essent, ita se ab illis petere, ut deinceps fidem et obedientiam s. Mtati caes. praesent;

8) si quid ipsis quapiam in re peccasset, petere ut ignoscant, sicuti ipse omnibus ignosceret,

9) hactenus se ipsorum fuisse principem, deinceps pro amicis et benevolis eos habiturum.

10) Haec et iis simila cum dixisset, lachrimas tenere non potuit et plurimis qui aderant ex statibus fletum ac lachrimas excussit.

associare quam foedus Turcicum prosequendo

b) harcaimat a török ellen siker koronázta.

5) 304-305.

1) haec regio ... sit hortum Europae ac propugnaculum Christ. Imperii.

3) 305.

d) nem hallatlan, hogy lemondjon valaki, törteneti példák erre.

6) 2) 305. multiplicibus undique circumjacentium nationum odiis premamur, praesertim Turcarum rabie...

4) 7) 307.

8) 308.

9) 308.

10) 308.

d) 441/a

7) 441/a

... fidei obsequium.

10) 441/a.

Anekdóták: I. Ferdinánd nemcsak az eszéki kudarc miatt haragszik Pekry Lajosra, hanem azért is, mert ez őt nagy és hajlott orra miatt egy mulatságon Pelbártnak csufolta (a szintén nagyorru Temesvári Pelbárt, a nagy minorita író és tudós után). Pekry igen gyáva volt Eszéknél, s ezért Ferdinánd, az egyébként szelid uralkodó, mondja Istvánffy, hét évi börtönnel büntette. Ő pedig megjegyzi tanulságképpen: de regibus et principibus honesta semper et minime procaci lingua loqui decet. (L. XIII., p. 135.) I. Ferdinánd jólelkűségét, finom tapintatát akarta jellemezni a sajtáságos epizóddal, hogy Ferdinánd király Várday esztergomi érseket sokszor vendégül látva ebédre, ha ez az asztalnál történetesen elszundított, saját hálószobájában engedte pihenni. (L. XVI., p. 179.) – Salgó vára nevetséges csellel való elfoglalása Arszlán budai basa által 1552-ben is ilyen adomaszerű epizód. (L. XVIII., p. 204.) – Humorba hajló kitérés is akad a Historiában: 1562-ben, a Hadad melletti győzelemben az erdélyiek felett a mieink Zay Ferenc és Balassa vezérlete alatt foglyul ejtik Csáky Pált. Ez elveszi feleségül Zay lányát, szabadon bocsáttatik, lakodalom után hazamegy fiatal feleségével. Előkelő foglyok ugyanitt pénzen váltják meg magukat, a közemberektől csak fegyvereiket veszik el. (L. XXI., p. 254.)

117) A "jejunium" barbár szót nem venné tollára, hanem körülírja: mikor böjtölni kezdünk stb., "felvette az utolsó kenetet" = "expiatis Christiano ritu criminibus." (Werbőczy halálakor, L. XVI., p. 151. és Szondy Györgyről, L. XVIII. p. 204.) Humanista izléstelenségek: "Deus Optimus Maximus", "dii superi", "numen divinum", és hasonló átirások. –

Révay Péter

Istvánffy a páduai egyetemet látogatta, Révay a protestáns német strassburgit. Istvánffy buzgó katolikus, Révay éppoly buzgó lutheránus. Istvánffy Erdélyben nyerte az első ösztöndíjat történetírássra, Révay sohasem is járt ottan. Mégis, ha műveltségük, vallásuk különböző is, származásuk, életkörülményeik, politikai pártállásuk egyezik: miként Istvánffy Révay is nyugatmagyarországi nagybirtokos, főúr, legmagasabb hivatalok viselője, királyhű, erősen törökellenes, nyugati (német) orientációjú. Erre vitte származása, családja multja is. Révay Péter Révay Mihály báró, főajtónállónak és Bakich Annának (Bakich Péter lányának és Bakich Pál unokájának) fia, született 1568. február 2-án. Hazai iskoláztatás, valószínűleg házi tanulás után a strassburgi egyetemen fejezte be tanulmányait, hol főképp Melchior Junius vezetése alatt szónokká képezte ki magát, s magister címet nyert. Itt történt az is, hogy Ferenc Braunschweigi és lüneburgi herceg jelenlétében beszédet mondott "de parricidio" címen, mely egy másik beszédével együtt (ennek tárgya, hogy az ember szabad idejét vadászattal és madarászattal töltse el) Junius beszédei között nyomtatásban is megjelent, előbbi 1592-ben mint a XIV. számú szónoklat, a második az 1594. évi kiadásban mint 2. szám.

Révay Péter hazatérve a közszolgálatba lépett, 1598-ban turóci főispán (ez a méltóság apáról fiúra szállt a családban), 1601-től kezdve több ízben országos biztos, 1604-ben királyi tanácsos és bíró a királyi táblán. II. Mátyás kedves embere lévén, ennek trónralépte őt is előtérbe hozta: 1608-ban Pálffy Istvánnal együtt megválasztották koronaőrnek, ami döntő esemény volt történetírói pályáján. 1610-ben emellett főudvarmester is, 1615-ben főajtónállómester, 1619-ben főasztalnok. Midőn Bethlen 1619-ben elfoglalja a pozsonyi várat, és magával viszi a szent koronát, Révay Péter követi a gondjaira bízott jelvényeket egészen Ecsedig. 1620-ban visszatérve, lemond koronaőri méltóságáról, de az ország visszatartja. Lehet, hogy 1619-ben Révayt, a királyhű koronaőrt – miként a nádort is – magával ragadta a Bethlen felkelésén kelt lelkesedés: Petthő Gergely legalábbis azt írja, hogy Révay ekkor nem engedte be a pozsonyi várba a császári katonaságot, ezért kellett 1620-ban lemondania. Bármint legyen is, Révay ezután is hű őre marad a szent koronának, mindhaláláig hiven követve azt, s mikor 1622-ben Trencsén várában halálát közeledni érezte, az akkor ott őrzött szent koronát rejtő kamra küszöbéhez vitette magát és ott halt meg, 1622. június 4-én, még akkor is őrizve a rábízott jelvényeket.

Révay Péter Bonfini óta az első magyar történetíró, aki valóra váltva egy Oláh Miklós, egy Verancsics Antal, vagy a későbbi Decsy és Szamosközy terveit, önálló szerkesztésben megírta az egész magyar történetet, a kezdetektől saját koráig. Heltai csak Bonfini Decasait ültette át magyar nyelvre, Bencédi Székely pedig ugyancsak Bonfiniból készített kivonatát illesztette be világkrónikájába. Ezeken kívül csak az ugynevezett rövid krónikák műfaja talált művelőkre, de e rövid krónikák nem történetírási céllal készültek, hanem a jogi élet mindennapi szükségletei kielégítésére.

Első Révay a magyar történetírók között – éspedig nemcsak az ujabbkoriak, hanem valamennyi között – abban is, hogy a magyar multat egy különleges kérdés szempontjából dolgozta fel: a szent korona története szempontjából. Mert Révay Péter rajongó és költői lelkéből élethivatásnak tekintett szent koronaíri tiszte oly szeretetet és vallásos tiszteletet váltott ki a gondjaira bizott ereklje iránt, hogy mintegy kötelességgéppen, de maga gyönyörűségére is, megírta annak történetét. Valósággal felsőbb ihletre vette kezébe a történetírói tollat – ahogy maga mondja –, s két munkát is szentelt a szent koronának. Az első: *De s. coronae r. Vngariae Commentarius* (Augsburg, 1613., R. M. K., III., 1118. és Bécs 1652., R. M. K. III., 1795.) rövidebb mű, melyben Révay még nem akar mást adni – így vallja előszavában is –, mint a szent koronáról szóló rövid narratio-t, in unum quasi fasciculum collecta, királyok szerint rendezve, 600 év magyar történetén keresztül, világos és egyszerű stílusban, úgy hogy e *Commentarius*ban, mintegy *compendium*ban fellelhető legyen mindaz, amit más auctorok a szent koronáról *pie et commode* írtak. Lehet ugyan, folytatja, hogy hazánk jogtudósai (*doctores juris periti patriae nostrae*) közt lesznek, kik ezt az én munkámat feleslegesnek fogják tartani. Ezek azonban maguk nem világítják meg jobban ezt a kérdést, de a történeti igazság mégis arra kényszeríti őket, hogy koronánkat szentnek, angyalinak, apostolinak nevezzék, s más hasonló jelzőkkel ékesítsék fel, noha nevetnek is ezen, és fogukat vicsoiritják is emiatt.

Én, mondja továbbá Révay, a magam nemzetének szentelem munkámat, hogy tisztelje a mult emlékét, vagy pedig, hogy a jelent hasonlítsa össze a multtal, s abból a jövőre merítsen magának tanulságokat és óvatosságot. De más népek előtt is fel akarom tárni, hogy miért tiszteli úgy a magyar szent koronáját. És azért is kellett írnom, mert íróink "fatali incuria" erről alig írtak, vagy pláne teljességgel hallgattak.

E vallomások után, melyeket Révay bevezetésében ad *lectorem* tett, adja aztán a magyarok rövid krónikaszerű történetét, s csak mintegy a XV. századtól, s ha a koronáról van valami mondanivalója, lesz elbeszélése kissé bővebb. Kezdi a magyarok eredetével, de ezt csak éppen érintve áttér tulajdonképpeni tárgyára, a szent korona történetére, a pápai adományozó aktustól kezdődően 1608-ig, a szent koronának Prágából, Rudolf császártól való visszahozataláig Pozsonyba II. Mátyás által, ennek koronázására. Ez az a két örvendetes aktus, mely közé Révay a szent korona történetét, finom érzékkel a kompozíció iránt, belefoglalta. E rövid krónikaszerű elbeszéléshez csatolja aztán függelékül a szent korona és a koronázási jelvények leírását, az első ilyen természetű kísérletet a magyar tudományosságban.

Révay *Commentarius*ában nem ad mást, – ekkor még nem is akart mást adni –, mint kivonatot más írók munkáiból. Magyar története első részét ehhez képest Bonfini és Thuróczy előadásából szerkeszti meg, Bonfinira hivatkozik is. (p. 449.) Kiemeli annak *Decadeseiből* meg a "Chronica"-ból (Thuróczyéból) a szent koronára vonatkozó eseményeket, felhasználva a Mossóczy-Telegdy féle *Decretumba* illesztett rövidkrónikát is, mely tudjuk, Mossóczy műve.¹⁾ Szó szerint átitarta még Gerardus de Roo *Annalesei* egyes passzusait is, így a III. Endréről szólót.²⁾ Miután Thuróczy, majd Bonfini elhallgatnak, Révay bő olvasottsága gyümölcseiből állítja össze rövidke magyar történetét: Zermegh Jánosra, Forgách Ferencre, Zsámbokyra hivatkozik is, a külföldiek közül Melchior Soitert még Joviust említi fel, továbbá Petrus Bizarrust, Callimachust, Johannes Herburtust (ennek lengyel krónikáját a p. 449-eh) és Caspar Enst. A szent korona eredetét pedig Platina (Bartolomeo Sacchi) pápa-történetéből, a *Vitae pontificum*-ból (első kiadása Velence, 1479.) próbálja felépíteni.

Révay történetírói alapelve: kikutatni a "*rerum gestarum veritatem*". Módszere mellyel ezt elérni óhajtja, elég egyszerű: kiírja az öt érdeklő helyeken azon "*classicus*

auctorok"-ból (p. 436.), kiket részben fel is sorolt. Kritikai érzéke lett volna, ez inkább a Monarchiában fog majd érvényesülni, a Commentariusban Révay csak egy ízben alkalmaz komoly kritikát forrásain, illetőleg a vizsgálta kérdés irodalmán: a magyarok, ill. hunok eredetét kutatva. Révay u. i. hamarosan érezte, hogy ez első műve tulságosan vázlatos, ezért egy-két bővítést toldott bele, mindenekelőtt a magyarok származását próbálta részletesebben előadni. Hogy a magyarok a hunoktól erednek, azt senki sem vonja kétségbe, mondja ez első betoldásában.³⁾ Idézi Thuróczyból és Bonfiniből az ismert eredetmondákat, s ezeket két csoportra osztja: az egyik Jordanes meséje, mely a hunokat incubusoktól: gonosz démonoktól és boszorkányoktól származtatja, a másik – Révay nem mondja, hogy ez Thuróczy véleménye –, mely a "Hebraea Historia" (= biblia) szerint Noéig vezeti vissza a magyarok és hunok családfáját. Az első elméletet, Jordanes babonás elbeszélését, tudjuk, már Kézai visszautasította, mégpedig természettudományos és teológiai érveléssel. Ezt Révay nem ismerhette, de ő is elveti a jordanesi mesét, szintugy természettudományos és teológiai érveléssel, mint Kézai. A démonoktól származtatás, írja, ellentmond az igazságnak s az emberi természetnek, naturae humanae, mely Isten ajándékából, az ő hasonlatosságának örvend (quae munere divino similitudine specie gaudet), míg a démonokat és szörnyetegeket (kikben ugy látszik, Révay is hitt, miként Luther is) Isten nem emberek nemzésére rendelte. Ezért ez a jordanesi vélemény a természeti törvények szerint kiirtandó (ex naturae legibus exterminanda est). Jelentékenyebb a másik, a bibliára épített, Noétól Szent Istvánig levezetett származáselmélet (Révay egynek veszi az uralkodó nemzetséget a magyar nemzettel) megrostálása. Révay ezt a családfát fogadja el, mert a biblia, nála Hebraea Historia (mint Bonfininél is, ki azonban – humanista módra – gunyolja és elveti ezt az eredeztetést) régebbi és minden népek eredetére jobban értesült minden görög és más profán írónál, azonkívül a Szentlélektől sugalmazott mű.⁴⁾ Révay tehát keresi a régebbi és jobban értesült szerzőt, tudja, hogy a népek eredetét sok monda homályosítja el – a humanista történetírás már 150 éve megkezdte ezek elosztatását és célul tűzte ki az eredeti forrásokra való lehatolást – mégis Révay a bibliát nemcsak azért tartja a legjobb történeti forrásnak minden népek eredettörténetére, mert ezt tartja valamennyi közt a legrégibbnek, hanem mert egyben a Szentlélektől sugalmazott mű. Ezek azok az elég egyszerű eljárások, melyekkel Révay a "rerum gestarum veritast", a történeti tények valódiságát megállapítani igyekezett.

A hitbuzgó Révay történeteszemlélete kifejezetten teológiai-theokratikus. Mint sok kortársa – e részt szakítva a humanista tanításokkal – megérzi az Istenség közvetlen beavatkozását a földi történetbe, s Révaynál a magyar történet központjában álló szent korona is Isten ajándéka a magyaroknak, s az ő különös védelme alatt áll: "in praesidio et tutela Dei, a quo nobis revelata et data" (p. 461., 1526 után) és Isten a "Regum constitutor et coronae vindex". (p. 444.)

Hogy Révay is szól a fátum hatalmáról az emberek felett, ez inkább csak egy akkoriban szokásos stiluskellék talán gondolkodás nélküli alkalmazása. Természettudományos és természetjogi ismeretekre és gondolkodásra vall a "naturae leges" fogalma (p. 436., a jegyzet, melyet már idéztünk), meg a "naturae oeconomia" (p. 454.), mely ugy gazdálkodik az emberiség erőivel, hogy az egyes birodalmak 500 évenként, ha meg nem is semmisülnek, legalábbis hatalmas változásokat szenvednek. Ezt Révay ókori és középkori történeti példákkal is próbálja bizonyítani. Mert az 500-as fatális szám, és végzetes a 600-as, meg a 9-nek többszöröse is, és így tovább: Révay erősen hisz a számok misztikus erejében, s az emberiség sorsára való kihatásaiban. (E hitében, láttuk, osztozik az oly nagyra értékelt Szamosközy is.) Második művében, a Monarchiában Révay Jean Bodint vallja e rész tanítójának, amire még

visszatérünk. De e természetfeletti történetformáló erők és tényezők általában hozzátartoznak a koronabeli történetírás történet szemléletéhez: az egész kor erősen hitt ily erők behatásában a földön történő dolgokra, az emberiség sorsára. Már egyéni konstrukciója Révaynak egy másféle természetfeletti erő, mely a nemzet sorsába befoly: a "fortuna Vngariae", a magyarok jószerencséje. Így a szent korona 1464-ben "fortunae Vngaricae indulgentia" kerül vissza Magyarországra. (p. 452.) Ami azonban Révay történet szemléletében a legnagyobb fontosságú és szintén egészen egyéni, sajátos mozzanat, az az ő szent korona eszméje: elképzelései a szent korona szerepéről és befolyásáról a magyar történetre, sőt a környező népekre is. Az ő fantáziájában, költészetbe vegyülő misztikus elképzeléseiben – mert itt már minden tapasztalat, ésszerűség vagy logika megszűnik nála – a szent korona valamely élő és cselekvő lény, a magyar nemzet sorsának sokszor intézője, irányítója. (M. királykoronázások története pp. 169–171.) Nagy Lajos alatt a szent korona "quievit et paululum respiravit", de ugyancsak a szent korona vivta ki Károly Róbert és Nagy Lajos győzelmeit, s hajtotta végre üdvös intézkedéseiket. (p. 448.) Midőn a korona – 1526 után – bujdosolni kényszerül, akkor quae facies regni! minő képet nyújt az országnak!

Révay – ezt megint a korabeli történetírástól tanulta – a történelmet nemcsak studiumnak tartotta, mely a multtal megismertet, hanem a jelenkor emberei számára tanító mesternek és példatárnak is. Különösen a következőket véli kiolvashatni az akkori 600 éves magyar multból: tartsunk szilárd belső békét és egységet, gondoljunk a közérdekkel, legyünk becsületesek, ne harcoljunk egymás ellen, sem személyi vagy pártérdekből, sem ellentétes vallási meggyőződésből (a vallásháborúk mindig csak bajt és szerencsétlenségeket okoztak), hanem fogjunk össze a Habsburg fejedelem jogára alatt az egyetlen ellenség, a török ellen. Révay is azon nemzedékhez tartozott, melynek a tizenöt éves török háború volt nagy, döntő, egész meggyőződését kialakító élménye. Ez a nagy lelkesedéssel és reményességekkel kezdett, de szép sikerek mellett sok keserű csalódást is hozott, s végefelé a keresztény tábor végzetes meghasonlásába: Bocskay felkelésébe fulladt hadjárat-sorozat bizonyára csak megerősítette a felvidéken született s ott birtokos Révayt törökellenes és Európához feltétlen ragaszkodó meggyőződésében. Épp Bocskayék magatartása okozta, hogy Révay minden alkalmat megragad rámutatni a törökbarátság megbízhatatlanságára, s arra, hogy a török hódítás és a török birodalom érdeke a magyar érdekekkel összeegyeztethetetlen. Nem vesz rajtunk erőt a török, sem más ellenség, "modo perstemus in illa prisca religione Apostolica, communia amemus, promovemusque commoda (közérdek, közjó) feramur in Turcas immortalis odio, sit domi pietas, fides, concordia, quantumvis vi hostili exerceamur, non frangemur tamen"...⁵⁾ Számos bölcselkedő szentenciája hirdeti ez elveket, s ugyanezt fejezi ki a rövid, de tartalmas szónoklat a magyar nemzethez, s a fohász a Mindenhatóhoz, mellyel Commentariusát befejezi: Isten, ki a magyarnak a szent koronát adta, adja meg, hogy Buda visszafoglaltassék, és a korona visszatérhessen Visegrádra. A proceres – főrendek, akkor a politikában csak ezek számítanak – tartsanak össze, az egész nép pedig élvezzen békét és nyugalmat. Mi meg, megannyi fáradságunk, harcaink, szenvedéseink jutalmául e földi életünk befejeztével nyerjük el Isten nevéért viselt katonáskodásunk jutalmát: az örök élet leg-szentebb, el nem pusztuló koronáját. Ámen. (p. 477.)

Révay tehát részben publicisztikai célokat is követ a Commentariusban: a leg-szentebb célokért, hazája és népe javáért, a legönzetlenebb indítékokból. (Előrebocsátatom: meg fogja ezt tenni a Monarchiában is!) Tudjuk, Mohács óta ez a nemzetvédelmi tendencia általában megvan a magyar történetírásban: hirdetni a belső egység, összetartás s a nagy ellenség, a török elleni összefogás szükségességét. Minő erkölcsi magaslathoz áll e tekintetben a magyar humanista történetírás tanító mestere az

olasz humanisták történetírása felett! Hogy csak az egy Joviust említsem, ki sokat használt forrása volt a magyar történetírásnak. És Révaynak /kit ugyan már nem lehet humanistának tekinteni/ magának is magas véleménye volt a történet ismeretéről és történetírásról egyaránt. Az egész emberiségnek tettek vele szolgálatot – mondja első művének, a *Commentarius*nak előszavában – akik a történetet: "scita gentium, moresque populorum, dicta et facta memoratu digna" írásba foglalva megörökítették, kik ragyogó előadásban nemcsak a mesélés kellemességeit keresték, hanem a történet valódi lefolyását és emlékét ölelték fel. (rerum gestarum veritatem.) Mert a tudományok művelése és a történet ismerése úgy ékesítik a férfit s a fejedelmeket is, hogy azok nélkül a férfit csak a férfi simulacrumának, a fejedelmet pedig csak "principis idolumnak" nevezhetjük. Az ő 300 éves családja mindig is művelte a tudományokat. 6)

Külön fejezet Révay történetírásában a szent koronáról és a koronázási jelvényekről adott leírása, ez a jelentékeny archaeológiai-filológiai kísérlet, hiszen, mint sok évig koronaőr, írónk jól ismerhette, pontosan megvizsgálhatta azokat. Történeti és filológiai módszertani szempontból a legfontosabb, hogy Révay a szent korona felirataiból következtet annak eredetére: a feliratok nyelve görög, állapítja meg, tehát a szent korona nem készülhetett VII. Benedek pápa korában; aki azt a krónikák szerint a magyaroknak adományozta, mert ekkor már teljes lévén a nyugati és keleti kereszténység között a szakadás, a római pápa nem készíthetett volna görög feliratu ékszer. Másfelől Révay úgy véli, az a Konstantin, kit a szent korona egyik medaillonja ábrázol, Nagy Konstantin, az első keresztény császár! Tudjuk, ez a Konstantin a valóságban Dukas Mihály egyik fia volt. Révay továbbá Platina pápatörténetében azt olvasta, hogy Nagy Konstantin I. Szilveszter pápának felajánlott egy koronát, de ez visszautasította azt. Révay úgy véli, ez a Nagy Konstantin és I. Szilveszter-féle korona a magyar szent korona, melyet aztán VII. Benedek Szent Istvánnak adományozott. (Előrebocsáthatom, hogy a Monarchiában Révay ezen eredményein messze túlhaladva szépen bebizonyította, miszerint nem VII. Benedek, hanem II. Szilveszter volt a koronát adományozó pápa.)

Révay maga is érezte, hogy ez első munkája tulságosan vázlatos. De meg, mondja, a *Commentarius*ba sok nyomtatási hiba is csuszott. Jobb, részletesebb magyar történet írására határozta tehát el magát, de megint a szent korona sorsát helyezve az előadás központjába. Ez a mű lett a "De Monarchia et s. corona regni Hungaricae centuriae", melyben a szent koronáról is bővebben szól, de meg a magyar történetből is lényegesen többet ad, mint a *Commentarius*ban. 7) Tartalmilag a Monarchia a *Commentarius* erősen bővített kiadása. Különben saját korát tárgyalja benne Révay részletesen és pontosan, de magukat az eseményeket is tovább viszi fel a Monarchiában: 1618-ig, II. Ferdinánd megkoronáztatásáig, behatóan írva le ezt a koronázást, s vele kapcsolatban általában a magyar koronázási szertartásokat. Az egész mű zárófejezeteként az ország és társországai leírását adja.

A Monarchia terjedelmesebb, és történetírási szempontból is fejlettebb mű a *Commentarius*nál: a történetnek nagyobb területeit öleli fel, több forrás felhasználásával készült, ezenfelül az olvasóhoz intézett előszóban – mert Révay a Monarchia elé is tűzött egy előszót – több érdekes, a *Commentarius*ban kifejtett elveinél érettebb módszertani megállapítást is tesz. Így leszögezi, hogy külföldi és hazai történetírók (kinyomtatott) művei mellett kéziratosokat és okleveleket is ki kell a történetírónak aknáznia. Különbséget tesz a régebbi magyar történet – a tulajdonképpeni történet – és saját kora eseményeinek feldolgozása között. A mi korunkat, mondja a Monarchia előszavában, magunk tapasztalataiból ismertük meg – didicimus quibus interfuimus (606) – a közelebbi multról atyáink és őseink előadásából (relationibus)

és kéziratos (!) művekből értesülünk, s minthogy a hozzánk közelebb fekvő eseményeket világosabban láttam meg, mint a régebben, századokkal korábban történeteket, azért bővebben is foglalkoztam a hozzánk közelebb fekvő időkkel. Révay csak a fő dolgokra kíván kiterjeszkedni, ezek közül is főképpen a szent koronára vonatkozóakra. (606.) Ez elvét újból kihangsúlyozza, mikor a tizenöt éves háborúhoz ér, mert hiszen, mint megvallja, e háborúnak a török ellen szinte "infinitem molem complecti animo aut opera impossibile est". Anyagát időrendben csoportosítja, ezt a beosztási elvet szigorúan megtartja elvben és gyakorlatban is. (p. 756.) Egyébként hogyan valósítja meg Révay eme módszertani elveit a Monarchiában? Már említettem, hogy több forrást használ, illetőleg kiterjedtebb irodalmat aknáz ki, mint a Commentariusban. Mégis, a Monarchia egészen mintegy a tizenöt éves háborúig (1592-1606.) – Révai saját koráig – szintugy nem önálló szerkesztésű feldolgozás, mint a Commentarius sem volt az, hanem csak más szerzőkből kivont compendium, mert Révay e második művében sem akart mást adni ilyes kivonatnál. Főforrása a középkorra itt is Thuróczy meg Bonfini, utóbbira többször hivatkozik is, mellettük használta és idézte a magyar őstörténetben – már láttuk – Jordanest, Procopiust, a szent korona eredetére vonatkozóan Platina Vitae pontificumát, a XV. századtól kezdve Callimachust, Aeneas Sylviust, V. László halálára Chalcocondylast és Comminest (!), (Bánk bánnál viszont Justus Lipsiust!), III. Frigyes és Miksa császárokról szólva Cuspinianust, a XVI. század magyar eseményeire Zermegh Jánost, Forgách Ferencet, a külföldiek közül Joviust és még másokat. Istvánffy Miklósról csak mint az események szereplőjéről emlékezik meg, művét nem idézi, noha Historiájának egyes részleteit szó szerint kiírta. És nem látom, hogy Révay említette volna Tubero nevét, kitől pedig szintén vett át egyes passzusokat. ⁸⁾ Forrásaival való összehasonlításból adódik Révay kivonatoló módszere: szó szerint írja át Istvánffy és Forgách Ferenc egyes passzusait, de sokat kihagy azokból, más felhasznált részleteiket összevonja, általában pedig jóval kevesebbet ad amazoknál, egyszerűen elhagyva fontos részleteiket. Így tesz Tuberoval is. Egy helyet, Forgách Ferencet idézve, maga is mondja: "his fere verbis" (nyilatkozik Forgách a Zápolyaiak kincseiről, p. 95. RMK., III., 2058.) Felhasznál Révay okleveleket is, ahogy előszavában ígérte, néhányat közöl is, szó szerint is – ezek közül egyeseket egészen, a legtöbbet azonban csak részleteiben –, s oklevélből, Mátyás királynak egy cseh királlyá választásával kapcsolatban kiadott leveléből cáfolja meg némely író abbéli állítását, hogy a magyar király német választófejedelem is lenne. ⁹⁾ De az ilyes okleveles bizonyítás már hozzátartozott a XVII. századi külföldi és magyar történetírás módszereihez. Révay legszebb kritikai művelete, mikor a szent koronát adományozó pápa személyét meghatározza: Minthogy Szent István – így szól bizonyítása – négy évvel apja halála után koronáztatott meg, Géza pedig – a krónikák tanúságára – 997-ben halt meg, az a pápa, ki a koronát küldte, nem lehetett VII. Benedek, aki 974-983-ig uralkodott – mint még a Commentariusban maga is vallotta –, hanem csakis II. Szilveszter, aki 999-től 1003-ig ült a pápai trónon. ¹⁰⁾

Csak még két példával akarom megvilágítani Révay kritikai érzékét: ahogy Forgách Ferenc és Zermegh egy eltérő helyét megítéli, s ahogy a magyarok eredetéről a Commentariusba illesztett bővítését újabb érvekkel kiegészíti. Előbbiben a szent koronát 1529-ben ért katasztrófát Zermegh János nyomán adja elő ¹¹⁾, mert ezt egykoru, szemtanu, pontos írónak és előkelő hivatalokat viselt férfinak ismeri. Azonban nem hallgathatja el, hogy Forgách Ferenc váradi püspök és cancellarius regni (Báthory István tette meg főkancellárjává) "korának előkelő származásu, fényes szónoka" másképpen írja le ugyanezeket az eseményeket. (Révaynál előkelő hivatalok viselése nem tekintély- vagy rangtiszelet, hanem a jólérettség kritériuma.) A két író, igaz, csak alig eltérő értesülését aztán egyeztetni próbálja: facilis est

consensus, írja Révay, ugyanis Forgách csak azért mondja, hogy Perényi Péterrel együtt Keserű Mihály is fogságba esett, s akkor került a szent korona Szulimán, majd Zápolyai birtokába, mert ami a szent koronával történt (Perényi koronaőr elfogatása a koronával együtt) az természetesen Keserűnek rendelkezésére történt, s ezért Forgáchot erdélyi informátorai pártérdekből: pártjuk nagy buzgóságának kiemelésére tájékoztatták így.¹²⁾ Tehát egészen realiztikus, sőt rosszhiszeműségtől sem mentes észokokra, személyi- és pártérdekekre vezeti vissza Révay két író előadása közti eltérést. Zermeghnek ad igazat, Forgách eltéréseit pedig pszichológiai fejtegetéssel igyekszik kiküszöbölni.

Érdekesebb kritikai műveletét a magyarok eredetmondáján végzi el, midőn az e kérdésben a Commentariusba később beiktatott toldásához fűz újabb érvet. A magyar (hun) nép nem származhatik Kámtól, hanem csakis Jáfettől, fejtegeti, mert a vizözön után Jáfet leszármazottai lakták azokat a tájakat, melyekről a magyarok kiindultak, nem az elátkozott Kámé. (pp. 826-827.) De fenntartja Révay a már a Commentariusban kifejtett érvelését, hogy t. i. a magyaroknak a bibliára felépített családfája a hiteles, mert a biblia a legrégibb forrás és a "divini Numinis instinctu" adja elő a népek származását. (p. 826., l.: fentebb.)

Igy vegyülnek össze Révay gondolkodásában és dolgozásmódjában egészen józan, racionális, logikus és valóságérzékről tanuskodó kritikai gondolatok és eljárások az ő theológiai- (theokratikus), világ- és történet szemléletéből adódó, s tekintélytiszteltétől (a biblia sugalmazott mű) befolyásolt és nem az ész, hanem a hit területére tartozó gondolatokkal.

A ködbevesző régi korok leírásánál néha egészen meglep kritikátlan hiszékenysége. Így elfogadja Nagy Sándor koholt privilégiumát a délszlávok részére, sőt büszkén vallja, hogy azt elsőnek közli nyomtatásban.¹³⁾ Különben majd Petthő Gergely is (vagy talán csak 1660. évi kiadója?), beiktatja ezt krónikája élére.¹⁴⁾ Egyébként Révay, ha kritikai felkészült sége nem is volt elegendő a hamisítvány felismeréséhez, meggyőződhetett volna arról Martinus Cromerusnak, a lengyelek nagy humanista történetírójának cáfolatából. (De originibus et rebus gestis Polonorum. L. I., c. XV.) Hogy Révaynak nem mindig volt helyes érzéke a legeredetibb források iránt sem, azt mutatja, hogy – mint már említettem – V. László halálára Commines-t is felhasználta forrásul.

Révay a történetet emberek cselekedeteinek látja, elsősorban, mondhatni kizárólag, egyes fő aktorokénak: császárokénak, királyokénak, fejedelmekénak, szultánokénak, főhivatalnokokénak, hadvezérekénak, s erősen kiemeli előkelő családok tagjainak politikai és hadi tetteit, különösen saját rokonaiét, s nem hallgatja el, bár igen szerény formában, saját tetteit sem. Tömegmozgalmakkal nem foglalkozik, de nem érzéketlen a szegény néprétegek, jobbágyok sorsa, sőt megmozdulásai iránt sem. De csak mellékesen szól minderről, inkább intellektuálisan a fejedelmekhez, nemesekhez.¹⁵⁾

Minthogy a történet annyi, mint emberek cselekedetei, az események okait, összefüggéseit kutatva – mert mint más korabeli és korábbi magyar történetírók vissza a XI. századig, Révay is kutatja ezeket – Révay is eljut az egyes történeti főszereplőknek, a politikai és hadiesemények irányítóinak lelki, gondolati, akarat, érzelmi indítóokainak feltárásához. S ami a legfontosabb, az okok kidolgozásában igen realiztikus, igen "emberi" (sőt olykor kicsinyes és önző) motivumokra vezeti vissza egy-egy történeti aktor, az ország és nép sorsát eldöntő elhatározásait, tetteit. Hogy más ne említsek, Bakóc Tamás szerint azért akarta megindítani a keresztes háborút, hogy a sikertelen pápaválasztás költségeit behozza.¹⁶⁾ Vagy Filipec János váradi püspök, kit II. Ulászló királlyá választásának felelőssége elsősorban terhel, Révay szerint rossz lelkiismeretétől úzve tért vissza Csehországba, magával vive kincseit, s csak később lépett szerzetbe.¹⁷⁾

Vagy saját korához érve, hol már egészen önállóan alkothatja meg ítéletét: Russwurmot, úgy mondják – véli Révay – a török megvesztegette, azért hagyta abba 1602-ben Buda ostromát (p. 771.). Zrinyi Miklóssal öleti meg Révay Katzianert is, miként Forgách Ferenc is, de Révay menti a nagy hőst, hogy nem pénzért tette, hanem mert Katzianer áruló volt. "Nunquam simi probro datum iri arbitratus, si periurum et perfidum hominem suis artibus delusum sustulisset." (p. 724.) Mint más magyar (kor) történétírók, Révay is ismerni véli a török szultánok motivumait is: a tizenöt-éves háború kitört, mert III. Murád (1574-1595) háborút akart, hogy ősei példáját kövesse, hogy a kereszténység iránti gyűlöletét kielégítse, és főképp nővére biztatásának engedve. (p. 757.) Igen józanul itéli meg Révay Bocskayt is, korának főhősét, ki szerinte két vára elfoglalása miatt menekült a hajdukhöz, őt magát szerinte is Kutasi mérgezte meg. (p. 781.) Erősen kiemeli Révay, hogy bécsi béketárgyalások egy főpontja volt Bocskay és Illésházy személyes érdekeinek kielégítése.¹⁸⁾

E teljesen realiztikus, emberi indítékok fölé aztán Révay a Monarchiában is felépíti a maga transcendentalis, emberfeletti történetformáló erőit: Isten, aki mégis csak minden földi történés végső mozgatója, a fátumot, melynek szerepeltetése azonban itt is inkább stíluskéllék és idegen írók hatása lehet, csakugy mint a *Commentarius*ban¹⁹⁾, a misztikus erőket, melyek a számokban, a csillagok hatóerejében és járásában rejlenek, s az ember sorsára kihatnak. Ezt is láttuk már első művében. Sőt ismer Révay – a Monarchia tanuságára – valamely "mirabilis rerum omnium vicissitudo"-t, egy "intolerabilis vis perennitatis"-t, mely a földi birodalmakat bizonyos ideig emelkedni engedi, aztán ledönti.²⁰⁾ A *Commentarius*ban – már szintén láttuk – a természet gazdaságos működésének (*naturae oeconomia*) tulajdonítja ezt a jelenséget. (p. 454.) Ezek a titokzatos erők végzettszerűen belejátszanak az ember sorsa alakulásába. A kor babonás hiedelmei: asztrológia és számmissztika vegyülnek itt bele Révay történetsezméléletébe, igaz, aránylag kis mértékben, s Révaynál általában kevesebb babonáság (előjelek stb.) olvasható, mint akár az ujabban oly nagyrabecsült Szamosközynél, vagy még a józan Istvánffynál is. A számmissztikában pedig Révay igen előkelő tanítómesterre hivatkozik: Jean Bodin-re, a XVI. század végének nagy francia történet-theoretikusára, ki *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*-jében modernül ható módszertani elveket is lefektetett, melyek azonban a XVI. -XVII. században nem keltettek figyelmet, és Révay is csak Bodin másik művéből, a *De republica libri sex* (*Les six livres de la république*) címűből vehette a számmissztikáról vallott nézeteit.²¹⁾

Révay legegényebb, legsajátosabb konstrukcióját, az ő szent korona eszméjét már láttuk a *Commentarius* tárgyalásánál. A Monarchiából ehhez nincs hozzátenni valóm.

Érdekes Révay történetírásában, hogy az események (fő hadi- és politikai események, országgyűlések) rajza mellett alkalomadtán kitér Magyarország közállapotainak jellemzésére is. E jellemzéseiben tulajdonképpen már nem a történétíró, hanem a politikus Révay nyilatkozik meg, kivel azonban e helyütt szintén kell foglalkoznunk. "Quam vero deplorandus et afflictus fuerit his temporibus Regni status, quanta in civibus ipsius animorum alienatio, odia, inimicitiae, non inter extraneos tantum, sed inter domesticos unius familiae et sanguinis homines, qui sibi invicem hostiliter repugnabant", egymást kirabolták, vagyonukon a barbárral (törökkel) osztoztak... "civitates, villae, oppida incensa, nullius domus, nullius oeconomia maximis damnis non fuit deformata: ad extremum", a török szövetség (Bocskay felkelése!) miatt elvesztettük Esztergomot. Itt közli az Istvánffynál is olvasható hírt, hogy az aranypénzből, melyen valaki saját testvérét a tatárnak eladta (ő nem mondja, hogy hajdu) vér folyt. (p. 779.) Ezen kétségbeejtő állapotok egy réges-régi időből vett antitézise,

ahogy Révay I. Béla király helyes gazdasági intézkedéseit méltatva, ismerteti az ország gazdasági-társadalmi-műveltségi állapotait. Mégpedig az események közé szőve, azok okai és következményeiként, és nemcsak Magyarországnak és társországainak ama földrajzi-történeti vázlatos leírásában, melyet a Monarchiához függelékképpen csatolt, adja. Erre még visszatérek.

Foglalkozik aztán Révay egyes intézmények történetével, és érdeklődik közjogi kérdések iránt is, sokkal inkább, mint bármely korabeli magyar történetíró. Felvázolja pl. a nádori, és behatóbban a koronaöri méltóságok történetét, de éppugy vizsgálja, ha röviden is, a rendi ellenállási jog, a királyválasztási jog, és természetesen legelsősorban és legrészletesebben valamennyi között a koronázási szertartások kialakulását. A magyar koronázási szertartásokat a francia gyakorlattal hasonlítja össze, megállapítva, hogy míg nálunk a korona-jelvény átadás a legfontosabb mozzanat, addig a franciáknál a szentelt olajjal való felkenés. Kifogástalanul helyes megfigyelések.²²⁾ A királyválasztási jogról a lengyel királyválasztásra gyakorolt török beavatkozással kapcsolatban mond véleményt, praestantissimae libertatis regnorum titulusnak nevezve azt, qui eo constantius summa contentione retinendus est, quod actum esse de hoc populo oportet, cuius cervicibus sceptrum ex arbitrio et libidine alterius impendunt. (p. 755.) Ez megint Bocskaynak szól, kit a szultán ajándékozott és talán koronáztatott is meg egy balkáni eredetű koronával. A gyakorlatban azonban a magyar királyválasztási jogot megint igen realiztikusan ítéli meg, jól ismerve a minden választás tisztaságát fenyegető erőszakot, személyi és pártérdekeket, korrupciót. Rudolf 1572. évi koronázásával kapcsolatban²³⁾ röviden ismerteti a német császár-választási gyakorlatot. Általános véleményt mond az országgyűlések tartásának fontosságáról, Péter zsarnoki uralmának jellemzésénél, mintegy intelműl a fejedelem felé: csak zsarnokok nem hívnak össze publicos conventus ... mondja, non nisi de rebus levibus ... vt olim in Anglia (!) remanere videatur, deterius in Francia, in qua rex Ludovicus XI. bűnnek tartotta még említeni is a rendek összehívását. (p. 611.) Mikor Révay ezt írta, akkor Angliában I. Jakab próbálta a parlamentet kikapcsolni a kormányzásból, Franciaországban pedig XIII. Lajos ezt meg is tette, és francia rendek 1614-ben ültek össze utoljára 1789-ig. Mert Révay szereti a magyar történetet és intézményeket összehasonlítani a többi európai népével, különösen a németével. Erre készíti erős európai öntudata, az egész magyar nemzetet átható meggyőződés, hogy Magyarország Európa része, és a magyar nemzet az európai népcsalád tagja. Már a német választófejedelmi intézményt is, melyet III. Ottó alapításának vél, s a magyar szent korona adományozásának idejére keltez, e koronaadománnyal bizonyos szerves összefüggésbe hoz. A magyarok keresztény hitre térését pedig nem pusztán Szent István nagy tettének fogja fel, hanem valami csodálatos eseménynek, mely az isteni gondviselés rendelkezéséből egy időben következett be az északi népek – mint Révay felsorolja: lengyelek, dánok, angolok, norvégek – megtérésével. (pp. 609-610.) Ezek a népek azóta is "non solum divini nominis professione gaudent, sed etiam Romani Imperii magnitudines communi potentia, adversus quosvis hostes conservant, vt honorem mutuum sua societate augeant." Sajátságos Európa-szemlélet! Kétségtelenül német eredetű. – III. Henrik és I. Endre szerződését, melyben a német császár örök időkre barátságot esküdött a magyar királynak, úgy jellemzi, mint "unum ac fortasse primum hoc foedus inter memorabilia Germani de foedera maximumque est, dignumque ab omni posteritate coli." (p. 613.) Tehát ezt a békekötést Révay valami, a saját korára is kötelező örökérvényű alapszerződésnek tekinti a birodalom és Magyarország között. Ez megint akkor aktuális politikai intelem, mely egyaránt szól a fejedelem, s a magyar nemzet felé.

De kitér Révay továbbra is, végig az egész magyar történeten a német fejlemé-

nyekre, hogy itt csak az utolsót említsem fel: 1618-ban, II. Ferdinánd királlyá koronázása idején, írja Révay, kitör a csehországi lázadás (p. 807.), melynek híre Pozsonyban igen megdöbbentette II. Mátyást. 24)

Révay nemcsak a multban, és mint történetíró keresi Magyarország kapcsolatait Németországgal. Ő mint politikus is meggyőződéses hive az "immortalis domus Austriaca"-nak és a Romanum Imperiumnak. II. Mátyás embere, mint Illésházy, s itt válik el Istvánffyól, ki Rudolf hive.

Révay politikai meggyőződése és programja, melyet történetírásában állandóan hirdet – mint ezt a Commentarius tárgyalásánál is említettük – az, hogy Magyarország és a magyar nemzet csak a német birodalom segítségével szabadulhat a török igtól. Mert Révay előtt ez a legelső, legfontosabb politikai cél: Magyarország felszabadítása az ázsiai barbárok alól és egyesítése a Habsburg fejedelem jogara alatt. Révay politikai elgondolásaiban egy elkülönülő Erdélynek nincsen helye. Nem szeretette Erdélyt, az "inconstans Transsylvania", s vele történeteiben is csak elég mellékesen foglalkozik. Hogy Bocskay erdélyi fejedelem lett, az, írja Révay, csak az ő egyéni nagyraívásának kielégítése, melynek áldozatul esett Magyarország politikai, és még meglevő területének egysége, és mint Istvánffy, ő is tiltakozott a bécsi béke ellen, mely Magyarországot kettéosztotta. De bármennyire elitéli Révay Bocskay felkelését, a rendek ellenállási jogát határozottan védelmezi, és megállapítja azt is, hogy 1604-ben volt ok az elégedetlenségre. A hirhede XXII. artikulusról is bővebben emlékezik meg, mint a katolikus Istvánffy, Bocskay személyes sérelmeit azonban részvétlenül regisztrálja. Az ő véleménye az, hogy a fejedelem jó kormányzással, a nemesség pedig jobbágyaikkal való jó bánásmóddal már eleve vegyék elejét az elégedetlenségnek, s akkor nincs ok a rendi megmozdulásokra, vagy jobbágymozgalmakra. A fejedelem legyen "liberalis és facilis": ne zárkózzék el az alattvalók elől, ha azok tisztességes és igazságos dolgokban fordulnak hozzá: in rebus honestis et iustis ... quod iuris et libertatis quisque suae acerrimus est propugnator. (p. 774.) Ezen ad hoc intelmeken tulmenően, Révay valóságos kormányzati alapelveket szab a király elé, hogy úgy mondjam, királytükört csiszol ki, és pedig a helyes gazdaságpolitika alapelveiről, mert a gazdasági szempont amugy is meglehetősen előtérben áll Révay gondolkozásában. Már láttuk, hogy a történeti aktorok mozgató okaiban eléggé gyakran ismeri fel az anyagi érdeket. Révaytól távol állott, hogy egyenest egy II. Mátyáshoz, vagy pláne II. Ferdinándhoz intézzen intelmeket. Ő egy igen régi magyar király, I. Béla gazdaságpolitikáját, s annak áldásos kihatásait jellemezve fejti ki – ezt is már láttuk – a helyes gazdaságpolitikáról való elveit, s hogy milyennek kívánná a magyar társadalom rendjét és összeműködését. Regnum non victu tantum, sed necessariis omnibus locuples evaderet, iustitiae item ordo et honestis hominum convictus servaretur, sinquidem et Nobilitas, alii quoque potentiores in cellis et horreis habentes vnde viverent ab oppresione plebis abstinerent, vulgus denique in annonae et rerum affluentia, nihil extra aequi et honesti rationes admitteret. Propter quam Belae solertiam atque beneficentiam, tam nobilitatis, quam agricolarum nagy jóléte követte. Az egész társadalom minden rétegében meggazdagodott, és ez volt a királyi kincs, ez volt a király gazdasága. Mert a fejedelmek vagyonát nem jövedelmeik nagysága szerint kell megítélni, folytatja Révay gazdaságpolitikai fejtegetéseit, nem aszerint, hogy mily mértékben van megtöltve a fejedelem kincstára, amit alig lehet másképp megtölteni, mint erőszakkal, elnyomással és az alattvalók könnyeivel, hanem helyes gondossággal (bona provisione), hogy az ország oly segédeszközekkel legyen felszerelve, melyekkel a király a jelenben és jövőben is ragyogjon, s legyen, amivel nehéz helyzetekben királyi tekintélye és uralma megvédhető legyen. Az ilyen uralom a legjobb arany és a legszilárdabb. Világos: Révay idegenkedik az akkor modern fejedelmi abszolutizmustól és

módszereitől, s a középkori rendi állam hive és hirdetője (mint különben Bocskayék is, kiktől pedig oly élesen elkülönítette magát). 25)

Révay messzetelektől történetíró és politikus, aki nemzete és hazája történetét és akkori helyzetét Európa történetével és akkori helyzetével való összefüggéseiben szemléli. Keresi a magyar történetnek a német, de még azon túlmenően a francia és angol történettel való hasonlóságait, amellet ellát messze keletre is, délre is, és felismeri a szlávok nagy jelentőségét. Nem ijed meg a török hatalomtól, mint Erdélyben lakó honfitársai, hiszen ő a biztosabb Felvidéken birtokos, és nem keresi a szultán kegyeit, mint Bocskay, mikor ez a fejedelemtől sérelmeket szenvedett. Másfelől ő az első magyar politikus, aki a francia politikai elméletek neveltjének vallja magát, és a francia nézetek követését ajánlja a magyaroknak államról, politikáról, jogról.²⁶⁾

Révay lelkesedett a török elleni harcért, s a tizenöt éves háborúban, melyet sorsdöntőnek vélt, maga is részt vett. Kitűnő politikai és katonai érzékeléssel észrevette, hogy a török expanzív erő megtört, s megállapítja, hogy az 1592-től 1606-ig folyó harcok voltaképp egy helyben topogtak, hiszen két háromszögben vitattak meg: Kassa, Eger és Várad térségében, valamint Buda, Esztergom és Székesfejérvárában. (p. 773.) De a török kiűzéséhez Európa segítsége szükséges,²⁷⁾ és Révay azt óhajtja, hogy a kibontakozó nagy (harmincéves) vallásháború helyett Európa inkább a török ellen fogjon fegyvert. Mert Révay, bár buzgó lutheránus, és nem közömbös előtte hitének és annak megvallóinak sorsa, a vallásháborúkkal szemben teljesen értetlenül áll, azokat mélyen fájlatja és elítéli (mint különben Szamosközy is, s mint a francia Politique-ok). Még a XXII. artikulusról is tartózkodóan ír, inkább az országgyűlés tekintélyét féltve az ilyen Himmelreich-féle eljárásoktól, s csupán megállapítja, hogy ez elidegenítette a lelkeket a fejedelemtől. A hitet, mondja, a magyarok megtérését adva elő, "modesta informatio"-val kell terjesztetni, nem "violenta compulsio"-val. (p. 437.)²⁸⁾

Révay előadása igen élénk, meglevenítő, nemes, komoly, emelkedett hangú, de nem dagályos vagy patetikus; s bár szeret politikai jelentőségű intelmeket szőni szövegébe, szerkesztése arányos és ügyes. Fő beosztási elve az időrendi, de nem analitikus, s második műve, a Monarchia anyagát századokra tagolja, nyilván a magdeburgi centuriátorok hatása alatt. Csak a Monarchia befejező fejezetei – a szent korona és a koronázási jelvények, valamint Magyarország leírása, melyek tárgyilag is leválnak a történeti események elbeszéléséről, nem illeszkednek be az egész mű kompozíciójába, s magukban is szakadoztak. Stílusa jó latin stílus, és mint előadása, világos, szabatos.

Nem válhatunk el Révaytól anélkül, hogy a magyarok eredetéről, s a szlávoktól szóló véleményeit ne ismertetnénk. Már említettem, hogy Révayt mennyire érdekelte a magyarok eredetének kérdése, s hogy erről már a Commentariusba is illesztett egy utólagos betoldást. A Monarchia függelékében aztán a szent korona és koronázási jelvények ismertetése közben, mikor leírást ad Magyarországról és társországairól, újból kitér a Keleten akkor még állítólag élő magyarokra, s róluk, szokásaikról, nyelvükről értekezik, valamely utazó előadása alapján, kit azonban közelebbről nem nevez meg. "Quidam e terra ipsorum peregrinus rediens referabat", mondja. Ez az utazó az állítólagos keleti magyarok nyelvét is megvizsgálta, s Révay feljegyzi, hogy szerinte járőtea (vagy talán járőka??) jelentené a lábat, látóka a szemet. Ezek a magyarok tudják ugyan, hogy rokonaik régebben elmentek Pannoniába, de úgy vélik, hogy azok ott már régen elpusztultak, s most csak maguk az egyetlen magyarok "soli ipsi nomen gentis Hungaricae profiteri volunt, extra terram suam nullos esse legitimos Magyarorum filios." Ki volt ez az utazó? Azt éppúgy nem tudom meghatározni, mint Szamosközy informátorát.²⁹⁾ Szamosközy ezt így írja le: "Proximis annis

ad Amurathem Turcarum Imperatorem ex vetere Megarorum Patira Legatum Constantinopolim venisse, a fide dignis et quorum autoritas in conspicuo est, accepi... ez a követ a szultán udvarában, ubi Europaeum Ungarum ibi esse cognovisset (aderat autem a Caesare Rudolpho ad Turcam missus magnae quidam vir prudentiae et virtutis) ad se invitatum comiter patrio sermone quem Orator Caesareus intelligeret, allocutus est", s egyebek közt a magyarok "Martia indoles"-éről szólt, s jól ismerte az európai magyarok történetét! (Töppelt, i. h., pp. 37-38.) Feltűnő Révay és Szamosközy informátorainak hasonlósága! s hogy egyikük sem nevezi azt meg. Még a pontosnak ismert Szamosközy is csak körülírja! Az őstörténeti kutatás ekkor még a képzelet birodalmába tartozott, s értesüléseit a közszájon keringő ellenőrizhetetlen, távol- és közelségi hírekből vette, melyeket megrostálni nem tudott, de azért mohón elhitt. De ezek az őstörténeti próbálgatások az őstörténet-kutatókra és nyelvtörténészekre tartoznak. Itt még csak annyit, hogy Révay igyekszik tisztázni a magyarok Hungarus nevét, azt a "Hunno-Magyaró" összeolvasztásából származtatva. (pp. 826-828.)

A szlávok kérdéséhez Révay ugyane fejezetben, Szlavonia (Horvátország) leírásánál érkezik el. Talán felvidéki, Turóc megyei volta, s anyja családjának szerb származása is felkelthette érdeklődését a szlávság iránt. A "lingua Slavonica", mondja, "seu Illyrica" egészen Konstantinápolyig használtatik. Ez a legelterjedtebb nyelv, mert annak ismeretében csaknem fél Európát (!) és Ázsia nagy részét be lehet utazni. Igen nehéz nyelv – Révay általában szláváságról beszél, és nem különböztet meg külön nép- és nyelvcsoportokat – csak a latin nehezebb ennél. Rövid – fantasztikus – történetét is adja a szlávok bevándorlásának a Balkánra és más lakhelyeikre. A Balkánra szerinte Nagy Sándor hozta volna be őket, ki maga is tudott volna szlávul –, ezt olvassa ki Révay Justinus XI. könyvéből. Hogy Révay hitelt adott a furcsa oklevél-hamisítványnak, melyben Nagy Sándor jogokat adományozott volna a szlávoknak, erről már szóltam.

Révay csak a nagy szláv tömeget látta, s nem történeti szláv nemzeteket és államalakulatokat, vagy eljövendő szláv nemzeti államok korabeli kezdeteit, vagy lehetőségét. Ismerte Tubero Commentarii-jeit – hiszen egy helyét, láttuk, szó szerint átírta, s valószínűleg nem ez egyetlen átvétele –, de nem vette figyelembe Tubero látónoki megállapításait az össz-szlávság egyesülési törekvéseiről, s nem ismerte fel az ezekből Magyarországra háruló következményeket.

Életrajzi fő forrása: Hrabécus Raphael, Oratio funebris ... 17. Jul. 1622. Cassoviae, 1623. (R. M. K., II. 427.) L. még: Bod Péter, M. Athénás, 231. és Horányi A., Memoria. III., 165. (M. Tudományos értekezések, 1862. I., 248.) és Szinnyei, s. v.

Kiadások: Révay P., De s. Corona Regni Hungariae ortu Commentarius, Augsburg, 1613. (R. M. K., III. 1118.) U. a., Bécs, 1652. (R. M. K., III., 1795.) U. a. Nagyszombat, 1723. Révay P., De monarchia et s. Corona c. Hungariae Centuria septem. Frankfurt, 1659. (R. M. K., III., 2058.) Nádasdy Ferenc bevezetésével. Mindkét mű Bél Mátyás gondozásában: Schwandtner, I. G. Scriptores rerum Hung. (2°) Bécs, 1748. II. köt., 431. sqq. ill. II. 604. sqq. Fentebb ezt idézem.

Irodalom: Szilágyi Sándor, Révay P. és a szent korona. Értekezések a tört. tudományok köréből. V. köt. Bpest, 1876. I. szám. Bartóniek E., A magyar királykoronázások története. Bpest, é. n. pp. 169-171.

Jegyzetek:

- 1) *Decreta, constitutiones et articuli regum i. r. Ungariae*, Nagyszombat, 1584. R. M. K. II., 183. Révay úgy tudja, hogy II. Géza alapította a nyitrai püspökséget, ami csakis a nyitrai kanonok, majd nyitrai püspök Mossóczy Decretumbeli krónikájában fordul elő.
- 2) L.: Minerva, III. 1924. p. 128.
- 3) Schwandtner (2-o) II., p. 436. a jegyz.
- 4) A biblia "vetustior sit omnibus ... et Divini Numinis instinctu populo-
rum ortus ac saeculis succedentibus mutationes longe verius tradit, quam Graeci et alii auctores profani, qui multas fabulas ac monstra ex ignorantia suis ab originibus confinxere.
- 5) Comment. p. 463.
- 6) Emlékezetbe idézem Baranyai Decsy János szelid felszólítását az erdélyi főurakhoz, Heltainak már kesetűbb panaszait a tudományokat elhanyagoló fejedelmek és nemesi rendek ellen, valamint Szamosközynek kifakadásait Báthory Zsigmond ellen és csipős epigrammait Bocskay fukarságáról.
- 7) A De Monarchia nyomtatásban csak Révay halála után jelent meg, Frankfurt/M., 1659. (R. M. K., III., 2058.)
- 8) Istvánffyra l. pl. az 1569. évi országgyűlés és a Dobó-Balassa "összeesküvés" részleteit: Révay, RMK., III., 2058. sz. p. 94. = Istvánffy RMK., III., 1350. sz. p. 508., Balassa szökésére Révay u. o. p. 95. és Istvánffy u. o. p. 522. - Szigetvár 1566. hősi védelmére azonban van Révaynak más forrása is. Tuberora l. lejjebb.
- 9) Schwandtner, p. 610.
- 10) p. 609.
- 11) "Teste non solum temporis illius accurato Scriptorum sed etiam spectatore rerum instarum Joanne Zermegh viro publicis muneribus celebri." (p. 718.)
- 12) pp. 711-719.
- 13) p. 830. Ez a furcsa koholmány Glavinich Ferenc Vitae sanctorum-a nyomán terjedt el.
- 14) L.: Petthő, és feljebb Fröhlich Dávid fejezetemet.
- 15) Így - Thuróczy és Bonfini nyomán - I. Béla király helyes gazdasági intézkedéseit dicsérve - erre még visszatérünk - megállapítja, hogy akkor a nemesség és a többi potentiores mindenben bővelkedve "ab oppressione plebis abstinerent, vulgus denique in annonae et rerum affluentia, nihil extra aequi et honesti rationes admitteret." (pp. 614-615.) Ő tehát ezek szerint a fejedelmek helyes kormányzásától és helyes gazdasági intézkedéseitől várja a tömeg anyagi jóléte biztosítását, akkor aztán a jobbágyság sem fogja mást követelni, mint ami "jó és igazságos", s ezzel a paraszttörmények eleve feleslegessé válnak. Nem a Tripartitum, hanem a XVI. századi jó magyarok népszerűsége és józan realitása vezette Révay bárót erre a gondolatra. Egészen természetes azonban, hogy a bécsi béke megkötése utáni hajdumozgolódást nem helyesethette, már csak azért sem, mert ez a törökre támaszkodott. (p. 787.)

- 16) Ezt a passzust Révay ugyan Tuberoból írta ki, de magáévá téve, jellemző ez a megokolás órá is.

Tubero, Schwandtner, II. p. 330.

Révay, u. o. p. 702.

Et quo Thomas Cardinalis pecuniam,
quam Romae amiserat, in Hungaria
resarciret.

ut stipendia pecunaria ibidem (Romae)
facta resarciret...

- 17) p. 692.

Tudjuk, Bonfini igen idealizáltan jellemzi ezt a nem előkelő, de végzetes befolyásu idegent, ki szerinte belátva a földi dolgok hiúságát, és lemondva a hatalomról, pénzről, vonul kolostorba.

Tubero szerint viszont ez "nullus delicti conscientia, sed voto monasterium petisse." (Schwandtner, II. p. 126.)

- 18) Maxime post religionis negotium illud fuit aecerrime ventilatum, quo pacto antiqua Regni facies in pristinum reduci posset statum, cum appendice personae Bocskay, quibus terminis principatus eius contineri deberet, et satisfactione quoque ipsius Illésházy. (pp. 775-776.)

- 19) Feltűnő u. i., hogy Mohácsnál és Mátyás királynál hangoztatja erősen a fátum csapásait, hol még nem lehet munkáját önállónak tekinteni, 1490 után a fátum rendeli a sok szerencsétlenséget, a "fatalis quaedam necessitas". Ex fato Matthiae regis ... velut sinu quodam infelici prodit discordia Hungariae ... Iam enim fatali quadam necessitate, quae in fatis erant mutari omnino non viderentur. (p. 690.) Vagy Mohácsnál: clades Mohachiana Monarchiae S. Coronae infaustissima, cuius ratione, dum plerique rimantur, dicunt fatis vrgentibus Regnum Hungariae poenamque veterum ac novorum erratorum reposcentibus factam. (pp. 709-710.) Ez Brodarics felfogása a mohácsi katasztrófa okairól: fátum és bűneink. A török is flagellum Dei. (u. o.) - De előszavában azt mondja, hogy a szent koronáról az eddigi magyar történetírók, fatali quadam incuria nem irtak! - A számmisztikáról: Várnától (1444) Mohácsig (1526) 81 év telt el, vagyis 9 x 9, et inter suspectos periodos, ut et septenarius computatur. Ille fatalem calculum in Hungaria ... movit. (pp. 709-710.)

- 20) p. 786., a VII. Centuria bevezetésében.

- 21) Bodin ennek a művének L. IV., c. 2. -ben szól "An rerum publicarum conversiones prospici possunt" cím alatt a számok bűvös erejéről.

- 22) pp. 815-817.

- 23) Az országgyűlésekkel egyébként is foglalkozik, s az 1608. évi (koronázó) országgyűlésről valóságos diarium-pótló leírást adott. (pp. 769. sqq.) Inde evenit frequentius, vt qui robore, viribus, clientelisque potentiores extiterint ad eorum nutum Reges quandoque plures in Hungaria cum maximo Regni damno creati sunt, sicque libertas electionis interdum intercipi solet, non sine legum maximo periculo. (pp. 752-753.)

- 24) Már ritkábban tér ki Révay a Kelet dolgaira. Így egy ízben a tatár birodalom történetét vázolja fel. (p. 627.)

- 25) Lehetetlen itt fel nem ismerni Innocence Gentillet-nek, a francia hugenották egyik

vezérének gondolatait, ki 1576-ban könyvet adott közre a jó kormányzásról. Gentillet mint francia nemes lovag elkéseredetten harcol az abszolút fejedelmi hatalom és módszerei ellen, s védi a középkorból itt maradt rendi államot, nemesi szabadságot és privilégiumokat. A Franciaországot akkor – a hugenotta háborúk alatt – sújtott minden szerencsétlenségért – könyve két évvel a Szent Bertalan éj után jelent meg – Medici Katalinnak és olaszainak Firenzéből importált, Macchiavellitől tanult kárhozatos politikai módszereit okolja. Révay említett gondolatait a királyi kincstárrol is megtalálhatjuk Gentillet említett *Commentariorum de regno libri tres contra Nic. Macchiavellum Florentinum* c. műve 3. könyve: *Commentarius de politia* című XXXII. -ik Theoremájában (az 1590. évi kiadás 608. és 609. lapjain.) Legnagyobb örömmre e műnek a N. Muzeumban őrzött Pol. g. 792/k. jelzetű példányában a következő a XVI. és XVII. század fordulójáról való possesor bejegyzésére akadtam: "Sum Petri de Rewa et Amicorum. Argentinae." Vagyis e könyv Révay Péter tulajdona volt, ki azt strassburgi tartózkodása alatt szerezte meg.

- 26) In plerisque consuetudinibus publicis, ordine, legibus, patria nostra Regni Galliae aemulatrix est... (p. 815.), mikor összehasonlítja a magyar és francia koronázási szertartásokat. Istvánffy, tudjuk, Pádua és Bécs neveltje, politikailag a legélesebben bírálja a francia királyság – I. Ferenc – Magyarországra oly végzetes törökbarát politikáját, míg Révay politikailag nem foglal állást Franciaországgal szemben. – Megemlíthetem még, hogy Révay 1440-nél, V. László születési événél megemlékezve Guttenbergről, megemlíti azt is, hogy némelyek szerint a könyvnyomtatás már régebbi találmány, mely csak feledésbe merült. Dicséri ezt a mesterséget, melyet az egyház a hit terjesztésére, a kormányzat (politia) a törvények megismertetésére jól fel tud használni. De kárhoztatja a sok rossz könyvet, melyekkel a nyomdák csunya nyereség kedvéért a közönséget elárasztják. Ezek ellen törvényt kellene hozni – mondja –, s a könyvnyomtatást "sub lege honestatis et utilitatis" állítani. (p. 661.)
- 27) "Utinam iam tandem saperet Christianitas, et post Deum in concordiae studio, praesidium adversus naturalem hostem collocaret, facilius profecto potens illa bestia ad ruinam inclinaret et unita virtute conficeretur. (p. 780.)
- 28) A *Commentariushan*: Etenim, quantas religionis diversitas turbas movere soleat ... perpetuas, notius est, quam ut hic multis recenseri debeat. (p. 437.)
- 29) Szamosközy értesüléseit az állítólagos őshazában még állítólag élő magyarokról legnagyobbbrészt Töppelt Lőrinc tartotta fenn az *Origines et Ocassus Transsylvanorum* c. művében. (1789. bécsi kiadás, pp. 36-38.) Szamosközy, ki kortörténeti adatait igen gondosan gyűjtötte össze, az őstörténetben – legalábbis a Töppelt által idézett helyeken – meglepően naív, kritikátlan és hiszékeny fantáziájával viteti magát.

Gersei Petthő Gergely

Révay kortársa, Petthő Gergely szintén az egész magyar történetet dolgozta fel krónikájában, egészen saját koráig – utolsó lapjain az 1626. évi eseményekről szól – de ő nem emeli ki külön történetünk valamely mozzanatát, nem csoportosítja az egész magyar multat egy téma köré, mint Révay a szent korona története köré.

Petthő Gergely az előkelőbb magyar nemesek közé számítható. Nagy birtokai, várai voltak, s magasabb hivatalokat is viselt, ezek között a legmagasabb volt a horvátországi gyalogosok főkapitányi, meg Varasd megye alispáni tiszte. Családjának, mely a Nádasdyakkal szakadt egy ágról, egyes tagjai udvari főhivatalokat töltöttek be: egy Petthő János II. Ulászlónak volt udvarmestere, egy másik Petthő János pedig 1572-ben főkamarászmesterként Miksa királytól címerbővítésben részesült.¹⁾ A Petthő család magyar eredetű, eredeti fészük Nádasd, és birtokaik Vas megye déli részén feküdtek. Történetüket a modern genealogiai kutatás a XIII. századig vezette fel. Horvátországba a család csak a XV. század végén vándorolt be, hol tagjai Corvin Jánostól kiterjedt birtokokat és több várat kaptak adományba. Itt élte a Petthő család az otthoni jobbmodú horvát-magyar nemesek életét, melyet a rohamosan terjedő török hódítás mindinkább a honvédelem feladatai felé terelt.

Petthő Gergely 1570 körül születhetett a Varasd megyei Béla várában. Apja Petthő László, anyja Bedekovich Dorottya volt, s így irónk ereiben délszláv vér is csörgedezett. Volt két fivére: János és Kristóf. Petthő Gergely neveltetéséről, fiatal éveiről mitsem tudunk. Több ránk maradt birtokperakta csak azokról a viszálykodásokról tájékoztat, melyeket Petthő rokonaival a családi birtokok fölött folytatott.²⁾ Ugy látszik, első fontos eseménye Petthő életének, hogy 1596. november 7-én, tehát még fiatal korában a horvát országgyűlés megválasztja a horvátországi gyalogos katonaság főkapitányává, a lemondott Keglevich János helyébe. Katonaéletéről egyébként mit sem tudunk.³⁾

De nemcsak a hadi pályán működött irónk, hanem a politikain is, és rendi társai módjára élénk részt vett megyéje congregációin és Horvátország tartományi gyűlésein. 1607-től 1625-ig a horvát rendek több ízben küldték fel követükül a magyar országgyűlésre. Egyik követjárása, Dvornicsics Nápolyi Boldizsár, zágrábi nagyprépost, kiváló jogtudós, s egykor a bolognai egyetem rektora volt, utoljára pedig Vukovics Benedek, szintén zágrábi nagypréposttal, ki 1606-ban a bolognai magyar-horvát kolégium rektora volt, képviseli a horvát rendeket Pozsonyban. Volt Petthő varasdi alispán is. Meghalt 1629-ben. Első felesége Bekovich Ilona volt, ennek halála után Patatics Annát vette nőül, Pruskovicki János özvegyét. Gyermekai első feleségétől maradtak: három fiu és három lány.⁴⁾

Miért lett ez a horvátországi magyar nemes ember, katona, vármegyei hivatalnok és országgyűlési követi megbízások viselője magyar történetíróvá? Maga nem szól erről, nem ad művéhez előszót sem, melyben indítékait vagy céljait kifejtené, nézeteit történetről és történetírásról ismertetné /mint a XVI. századi és a század-

fordulón irt magyar történetírók legtöbbje tette/. Mégis, úgy látszik, s ez a modern magyar történetírásban elfogadott nézet is, Petthő azért vette kezébe a történetírói tollat, hogy katolikus szellemű és magyar nyelvű magyar történetet – s világtörténeti vázlatot – adjon a latinul nem olvasó szélesebb magyar olvasóközönség kezébe, mely eddig csak protestáns krónikára, a mérsékeltebb Heltai, s az igen szenvedélyes és elfogult Bencédi Székely általános magyar történeteire és világtörténetére volt utalva. Különben – erre még lejjebb visszatérünk – Petthő műve középkori részében lényegében e két XVI. század közepi magyar történetíró, vagy mondjuk kivonatoló krónikáját írta át. De kétségtelen az is, hogy Petthőt a korabeli sorsdöntő katonai és politikai fejlemények: a tizenöt éves háború és Bocskay-, majd Bethlen-féle felkelések és súlyos következményeik is erősen ösztönözték történetírásra.

Petthő krónikájában – kezdi 373-mal (a magyarok /hunok/ első bejöveteleivel, mint a magyar krónikák) és befejezi 1626-tal – a főbb hadi és politikai események előadására szorítkozott. Hogy Szent István történeténél beiktatja a – saját korabeli – vármegyék felsorolását, ez még nem az ország belső állapotainak rajza. De kitér egyes emberek, olykor kisebbek életsorsára is, s a nép szenvedéseit ő sem tudja említettlenül hagyni. A magyar történetbe a megfelelő évekhez beleszövi a fontosnak látszó világtörténeti fejleményeket, úgyhogy ebben is Bencédit látszik követni. Különösen figyelemmel kíséri a török, sőt tatár eseményeket, de feljegyzi Amerika felfedezését is, mégpedig 1499-hez: "Columbus Kristóf egy jeles hadakozó Vitéz Ur ez üdöben találta az uj Világot kit Indiának hinak". Általában az egyes évekhez egyszerűen hozzájegyzi az abban történt fontos hadi és politikai eseményeket, anélkül, hogy azoknak akár még külső összefüggéseiket is feltárni igyekeznék, és annyira elsősorban hadtörténetet ír, hogy fő beosztási elve, az évek szerinti elbeszélését még egy-egy királynak hadai szerint is csoportosítja – amiben Heltait követte, másik főforrását a középkorra –, s 1626-ban, úgy vélte, abbahagyhatja az írást, mert remélte, hogy ez évben véget ér a háború. (p. 205.) Ritkán tér csak ki gazdasági jelenségekre, pl. az 1622. évi nagy drágaságra. Kulturális eseményekről csak kivételesen szól, így felemlíti, miszerint "Faustus" (!) 1452-ben feltalálta a könyvnyomtatást. Luther fellépéséről röviden referál, Loyolai Szent Ignác rend-alapításáról már jóval részletesebben. Analisztikus előadását olykor megszakítja kerek, önállóan megszerkesztett fejezetekkel, különösen saját korába érve, mikor már kortörténetet ír. Itt már folyamatos előadást ad, keresve az események összefüggéseit is, és innentől kezdve külön címekkel is kiemelt fejezeteket is találunk művében: "Bocskay István támadásáról" (1604.), és "Bethlen Gábor első", "második" és "harmadik támadásáról" (ad an. 1619., .623. és .626.) címűeket.

Dolgozási módja a régebbi időkre tiszta kompilálás, ahogy maga is megvallja az 1527. évnél – mint különben Istvánffy is tette mintegy 1550-nél. (L. XVII.) – ,NB. "Eddig való írásomat szedegettem nagy szorgalmatossággal egybe, sok rendbéli fő Historicusokból, tudniillik Bonfinius Antalból, Joviusból, Surius Lőrincből, Thuróczi Jánosból, Ronsoni (= Ransano) Péterből, Heltai Gáspárból és Tinódi Sebestyénből, ezek Erdélyi Magyar Historicusok. Továbbá Vramecz Antalból, ki a Horvát Országi dolgokról jól irt és Istvánffy Miklósból, ki a mi üdönkben írta a Magyarországi Historiát.⁵⁾ Azért ha valami fogyatkozás avagy vétek esett írásomban, azt senki ne tulajdonítsa énnékem. Ezután immár bizonyosabb dolgok következnek, úgy mint mellyek mi üdönkben történtenek a kikben magam is forgottam, kiket pedig sok fő rendbeli bizonyos és hitelre méltó személyektől is így értettem és hallottam, amint meg vagyion írva." De felhasználta e felsorolt műveken kívül Petthő másokat is: idézi Michael ab Isseltet Báthory István dicsőséges győzelméről "a Muszka Tsászár felett" (p. 127.) (Rettenetes Iván moszkvai nagyfejedeleme fölött, ad an. 1578. Báthory orosz hadjárata-

ta a valóságban 1581-ben folyt le), de nem ismeri Gyulai Pál munkáját. És a legalapossabban kiaknáztta Bencédi Széley István világkrónikáját, anélkül azonban, hogy ennek nevét említene. Általában a középkort – mint már említettem – Heltaiból és Bencédi-ből szőtte egybe, kik mellett még Bonfini és Thuróczy erős hatása érezhető ki Petthő krónikájából. Előbbi főképp a Hunyadiak, utóbbi főképp Zsigmond korára. Mikor Bonfini is elhallgat, Petthő Heltait, 1526 után Joviust, majd Tinódit és Istvánffy követi. Utóbbiról többször meg is emlékezik krónikájában. Saját korához érve, már láttuk, maga-magát vallja főforrásának, tapasztalatait és hitelt érdemlő, jól értesült főurak elbeszéléseit. Az informátorok főranguságára való hivatkozás itt megint nem tekintélytisztelet, hanem jól értesültséget jelent. Hiszen Petthő mint vármegyei ember, majd országgyűlési követ és magas katonai tisztek viselője érintkezhetett a magyar politikai és katonai élet élén állókkal, s értesüléseket szerezhetett tőlük. Bethlen hadjárataira, különösen dunántúli akcióira a modern történetírás elsőrangú kutfőnek ismeri el Petthő krónikáját. Okleveleket, aktákat Petthő nem közöl, ebben erősen eltér kortársaitól, legfeljebb egy-egy békétárgyalás pontjait említi fel. Kompiláló módszere, szerényre szabott célkitűzései feleslegessé tették számára a levéltári kutatást. De meg Petthőt gyakorlati embernek, szélesebb körű tudományos képzettség nélküli katonának és közigazgatási férfiúnak kell képzeelnünk, aki nem igen ismerhette az akkor a történetírók számára már kötelezőnek tekinthető okleveles bizonyítást.

Tehát Petthő csak elbeszélő forrásokat használt fel, ezeket azonban: a régi magyar és korabeli történeti irodalmat, aránylag elég gondosan áttanulmányozta. Forrásait egyszerűen átírja, sokszor szó szerint, és nem szerkeszti szövegüket újjá, legfeljebb megrövidíti, kihagyva, amit feleslegesnek talált. Hiszen Petthő csak az "emlékezetre méltó dolgokat" akarja megírni, s "az apró tsatáknak és harcoknak békét hagyni".⁶⁾ Sokszor átvette forrásai ítéleteit az eseményekről és szereplőikről, sőt olykor moralizáló és politizáló szentenciákat is.⁷⁾

Petthő forrásait, ezt is már láttuk, olykor idézi is, néha az ekkor már sok történetírónál tapasztalható pontossággal.⁸⁾

Petthőnek volt józan kritikai érzéke. Nemcsak a saját kora eseményeiről szóló híreket tudja megrostálni, hanem egyenest józan és hecsületes objektivitásról, történetírói lelkiismeretességéről tesz bizonyosságot, mikor oly kritikai műveletet hajt végre forrásain, a leírta események hiranyagán, mint pl. Zápolyának Mohács körüli magatartása megítélésénél. (L. ezt részletesen lejjebb.) Jelentékenyebb ennél, ahogy a Hunyadiak származásáról szóló különböző értesülések között válogat. Elveti Bonfini, a "hires-neves historicus" meséit, – pontosan idézi a D. 3., 1. 9. -et, – mert ez csak "hizelegni és kedveskedni akart" Mátyásnak a római származás hirdetésével. Ő, Petthő, inkább az erdélyi historicusoknak ad hitelt, mert "hihető", mondja, "hogy az Erdélyiek ezt Bonfiniusnál jobban tutták". (p. 71., t. i. a Zsigmond császár és a Morosinai lány kalandjára visszavezetett Hunyadi származtatást.) Már Verancsics állást foglalt amellett, hogy egy nép történetét jobban ismerik az abból származó írók, mint az idegenek. Ő, a humanista, nagy tudományos apparátussal fejti ki ezt az elvet, és pedig Joviussal szemben, egy ehhez irt levelében. (L. Verancsics fejezetemet.) Petthő naiv józansága nem szögez le valamely általános érvényű elvet, hanem azt a gyakorlatban, szinte tudat alatt egyszerűen alkalmazza. Viszont kedvezőtlen fényt vet írónk kritikai érzékére és történeti ismereteire, hogy közli, tehát hitelesnek véli Nagy Sándor koholt privilégiumát a délszálvok részére. (Melynek különben hitelt adott kortársa, a nagyműveltségű Révay Péter is.) (L. erről a privilégiumról Révay fejezetemet.)

Petthő magyarul irt, nem az akkor a magyar történetírásban szokásos latin nyelven, mert ő latinul nem olvasó közönséghez is akart szólni. Valószínűleg latin tudása

sem volt elegendő ahhoz, hogy egy Istvánffy vagy Révay ékes, kései-humanista latin-ságával versenyezhesen. Hogy történetírásával publicisztikai célokat is követett, azt már említettük. A történetírásnak ekkor a külföldön is uralkodó pragmatikus iránya Magyarországon már Mohács óta a nemzeti önvédelem fegyverévé magasztosult – erre már rámutattam – egyfelől kifelé, a többi keresztény fejedelem és nép felé, másfelől, s ez épp a tizenötéves háború és Bocskay fellépése óta lett aktuálissá, befelé a nemzet felé. Bár Petthő nem hihette, hogy magyar szava elhallatszik Európa udvaraihoz és népeihez, mégis az 1622. év eseményeit adva elő, a harmincéves háború addigi fejleményeiből nagy keserűen a következő tanulságot vonja le: "ha a Keresztény Fejedelmek ezeket a rettenetes hadakat és költségeket a török ellen fordították volna, kétség nélkül Európából kiverhették volna őket", ahogy a lengyelek minapi fényes győzelmé a török fölött is bizonyítja. (p. 200.) Azt azonban joggal elvárhatta, hogy legalább magyar honfitársai meghallgassák, s ezeket igyekezett is a maga meggyőződése helyességéről meggyőzni és a maga pártjára vonni. Mert Petthőnek megvolt a maga igen határozott politikai elgondolása: miként Istvánffy és Révay, kit protestáns vallása nem tántorított meg királyhűségében, ő is a Habsburg ház és a német birodalommal való szövetség hive, noha mérhetetlen elkeseredéssel panaszkodik krónikájában Basta és általában a "német tisztviselők és a köznémet vitézlő rend" kártételei miatt. De másfelől, meggyőződése, hogy a török iga alól csakis ezek segítségével menekülhetünk, s nem utolsó sorban: ő is horvátországi és nyugatmagyarországi birtokos, tehát anyagi, egzisztenciális érdekei is a királyhoz és a nyugathoz kapcsolódnak.

Mint nagy kortársainak: Istvánffynak és Révaynak, Petthőnek is a tizenötéves háború és az ezt követő Bocskay-felkelés volt élete nagy élménye. Ez adta meg mindhármuk történetírásának politikai jellegét is. (Bethlen fellépése, melyet Istvánffy már nem ért meg, Petthőnek és Révay Péternek is már csak Bocskay kezdeményezéseinek folytatása volt.) Petthőt is a legnagyobb elkeseredéssel töltötte el Bocskay lépése, még inkább, mint a szelid lelkű Révayt, s több oka is volt rá: ő ebben, mint Istvánffy is, a katolikus vallás sérelmét is látta. S ha nem is fordul rövidségükben is oly szépen felépített beszédekkel a magyar nemzethez, mint a Strassburgban szónokká kiképzett Révay Péter, mégis, magvas intelmekben ő is rámutat honfitársai előtt a török barátság halálos nagy veszedelmére. Egyenest megszólítja olvasóját: "megérted írásomból", hogy minő helyrehozhatatlan kárt okozott Magyarországnak Bocskay fellépése a török szövetségben. Ahogy, véli Petthő, 1526-27-ben Zápolyai és Báthory István műve, a kettős királyválasztás okozta Magyarország romlását, úgy 1604-ben Bocskay mozgalma és az őt fegyverfogásra ingerlő Basta helytelen kormányzása, kegyetlensége. S ha 1526-ról írva Zápolyairól és Báthory Istvánról kívánta, hogy vagy egyik, vagy másik ne született volna, 1604-ben mind Bocskayról, mind Bastáról kívánja ugyanezt. Az 1604. évi eseményeket bevezető fejezetében – címe: "Bocskay István támadásáról", jeligeje: "Perditio tua ex te Israel. Oseae, c. 13." – írja, hogy "igen szép és kívánt alkalmatosság és mód jelentette volna magát szerelmes hazánknak és nyomorult országunk jó részének való megszabadulásában a török ellenségtől" és pedig a tizenötéves háború alatt, mikor Kazul basa fellázadt a szultán ellen, s ez már békére gondolt Rudolf császárral még Eger vagy Kanizsa átadása árán is, de "azért im találkozik egy átkozott ember és veszedelemnek fia, Bocskai István, a ki nem édes hazájának szabadulását, hanem csak a maga hasznát keresvén, felzavará a szép tiszta vizet és követvén Zápolya János példáját a törökkel titkon egybe barátkozék és egybe tzimborála." Ezért a törökök kapva az alkalmon – inter duos litigantes tertius gavisus est, mondja Petthő egy más helyen – és elejtve a béketerveiket "a Dévánban elvégzett akaratyokat... megváltoztatták és tovább menvén dolgokban Esztergomot is elvonák tőlünk, ahoz még számtalan kereszttyén Atyámfiait is rabságba viték, a mint majd bővebben megérted írásomból. Atta volna a felséges Isten, soha ne is született volna ez az

átkozott hazája vesztő és Nemzetségét rontó ember Basta Györggyel (az ki erre okot ada) egyetemben. "9) Mert Bocskaynak volt azért oka az elégedetlenségre: Basta és katonái "Halhatatlan (!) szörnyű Istentelenségeket ... tselekszenek vala" a magyarokon, amit "a Tsászárnak nem panaszkodhattak meg ... mert senkit eleiben nem bocsát vala. A Német Tanács pedig senki panaszát ... meg nem jelenti vala a Tsászárnak, mert ők abból gazdagulnak vala. Kiért a Magyar Nemzetség annyira megunta, utálta ... vala a Német Nemzetséget és birodalmát, hogy immár csak azon gondolkodnak vala (de igen titkon) miképpen találhatnának módot és alkalmatosságot benne, hogy ezt a türehtetlen nehéz igát ... magokról elvethessék... ", de ezt a megmozdulást meghiusította Bocskay fellépése. Mire célozhatott itt Petthő? Egy modern ismeretűje ebben a szavaiban már a Wesselényi összeesküvés első szálait véli felismerni. 10) Petthő homályos célzása mindenestre alkalmat adna találgatásokra, de ez már kívül esnék munkánk körén. Bármint értette Petthő ezt a tervezetést, az kétségtelen, hogy a gyűlölt Bocskay gyűlölt felkelésének okát, ha nem is mentségét, Bocskay személyes sérelmei és önzése mellett Basta és serege kegyetlenkedéseiben és Rudolf helytelen kormányzásában látta.

1620-ban is - úgy vélte Petthő naiv elgondolással - lett volna alkalom, hogy a magyar nemzet biztosítsa szabadságát német uralkodójával szemben: a Bethlen-féle beszercebényai országgyűlés alatt, mikor a francia és lengyel követek közvetítették Bethlenhez II. Ferdinánd és saját királyaik ajánlatát, mely a pápa, a spanyol, francia és lengyel királyok kezességét helyezte kilátásba, "ha Ferdinánd császár meg nem tartaná" a magyarokat szabadságaikban, és sérelem esetén "ők a Tsászár ellen támadnának a Magyarok mellett. N. B. Bezzeg" - teszi hozzá Petthő - "itt vala ám egyszer kezünkön a dolog, itt kell vala ám eszünkkel élnünk, jó Magyar Uraim. "11) Petthő tehát érzi a magyar rendi és nemzeti sérelmeket. Az is kétségtelen, hogy minden elkeseredése és németgyűlölete ellenére - mely többször fellángol krónikája XVI. - XVII. századi részében - szilárdan a Christiana respublica (Európa) tagjának érzi a magyarságot, és a törököt tartja az igazi ellenségnek és veszedelemnek, ettől akar mindeképpen szabadulni, amit másképp nem lát lehetségesnek, mint a többi keresztény ország, elsősorban a Német Birodalom segítségével. Hiszen voltak derék német vezérek: a kitűnő Mansfeld Károly grófot Petthő is megsiratja, ennek halála szerinte is az egész kereszténységnek nagy kárára következett be, mert "ez felette bölcs volt és okos hadviselő fő Ur vala, ki ha tovább élhetett volna a nyomorult Magyar Országnak kétség nélkül nagy haszonnal szolgált volna." (p. 139.) A lotharingiai Philippi Emanuel Mercoeur herceg halála még nagyobb kár: mert "ez fölötté igen jámbor Isten féltő Bölcs, okos és merész hadviselő vitéz Fejedelem vala, kit ha Isten tovább éltet (!) volna, bizonytal remélhattuk volna országunknak szabadulását... Adgyon Isten sok ilyen Vezért országunknak." (p. 151.)

Ez tehát Petthő politikai felfogása, sőt programja, melyet hirdet krónikájában is, amivel már ő is a publicisztikába modulál át, mint Révay, s más korabeli hazafias magyar történetíró. Mert az ő intelmeik már túllépik a pragmatikus, tanító, példát és okulást mutató történetírás határait.

A vallás kérdésében, a kor másik nagy magyar és európai problémájában, mint említettem, Petthő jó katolikusként kiáll vallása mellett, hiszen, szintén már említettem, történetírásának egyik fő ösztönzője éppen a magyar katolicizmus védelme volt. Igen fájjalja a protestantizmus elterjedését Magyarországon, s a mohácsi katasztrófa másik végzetes következményének tartja a kettős királyválasztás mellett. A Habsburgokhoz is nagyrészt azért ragaszkodik oly hiven, mert tőlük várja a katolicizmus megvédelmezését. "Ezek a sok országokbeli szörnyű nagy támadások és pártütések mind a végre indítottanak vala" mondja 1622-ben a harmincéves háború kibontakozásáról,

"hogy az Austriai házból való Fejedelmeket birodalmakból kivethessék. Mert jól tudják" (a nyomtatványban: dudgyák!) "vala aztot, hogy egyedül tsak ezek a Fejedelmek őltalmazták és fenn tarttyák a régi Római Keresztény hitet is... De mind a régi Római Ker. hitnek, s mind a jámbor isten félő Fejedelmeknek az erős Isten vala őltalmok." (pp. 200-201.)

Petthő történeti gyökereiben is foglalkoztatja a protestantizmus gyors elterjedése Magyarországon. A magyar katolikusokat Bocskay sikerei döbbsítették rá a protestáns térhódítás arányaira. Tudjuk, Pázmány Péter 1604-ben Istvánffyhoz fordult felvilágosításért e kérdésben, mert az ekkor 66 éves alnádor még láthatta a reformáció kezdeteit Magyarországon. Feltűnő, hogy Petthő ugyanazokat az okokat jelöli meg, melyek következtében az új tanok oly széles rétegeket hódítottak meg, és ugyanazon prédikátorokat és főurakat teszi ezért felelőssé, mint Istvánffy Miklós Pázmányhoz írt válaszában. "Annak fölötté a Szent István királytul reánk maradt régi Róma igaz Keresztény Hitet is elvesztők. Mert Lajos Királlyal edgyütt, a Mohács mezején a Püspökök jobbára mind levágattának, azért az Urak a Püspökségeket magok közt zsákmánra hánják... Ez alatt azért bélopák az Országba magokat a Luter tanítványai közzül Kopácsi István, Sztárai Mihály, Batizi András és Dévai Mátyás. Ezek elsőben is Préni Péternek és Drágfi Gáspárnak eszét veszték. Azután a Calvinus Trombitási is békürtölének a bárány bőr alatt, úgy mint Kálmáncsi Márton, kit Sánta Mártonnak is hittak. Az az urak közzül Petrovics Pétert bolondította meg. Azért a két király között (mikor mindenik kedveskednék az Uraknak, hogy lágy engedelmeivel magához kapcsolná őket) így vesze el régi áhitatos hitünk Országunkkal edgyütt. De kérlek", fejezi be Petthő előadását, megint az olvasóhoz fordulva, "ezeknek az Uraknak maradéka ma nincsen, sőt még az ő életükben is az Ujjító Urak jutalmát vevék dolgoknak" Mert Perényi Péter I. Ferdinánd börtönében halt meg, Petrovics Pétert pedig, miközben a képeket dulta, egy feszület Kép majd agyonütötte. ¹²⁾ Istvánffy Pázmány kérdésére ugyanígy festi le a protestantizmus behatolását Magyarországra, csak ő a Petthő által is elsorolt főuraktól kiinduló, tőlük lefelé a néphez lenyúló folyamatnak látta a reformációt. E főurak voltak, Istvánffy szerint, legelsősorban a gyűlölt Perényi Péter, kik beengedték birtokaikra a Petthő által is felemlített prédikátorokat. Ezzel szemben Petthő szerint a hitváltoztatás a prédikátoroktól indult ki, tehát a néptől felfelé irányuló mozgalom, s e népi prédikátorok "vették eszét" a főuraknak. Bizonyosnak veszem, hogy Petthő ismerte Istvánffy levelét, melynek eredeti fogalmazványa máig fennmaradt. ¹³⁾

Petthőnek csakugy megvan a határozott szemlélete, összefoglaló alapgondolata a magyar történetről, mint kortársainak: a magyar Mátyás királyig virágzott, de ezzel "egyetemben a Magyar Nemzetségnek régi, jó híreket, neveket, erejeket, hatalmokat és minden jó szerencséjüket is eltemették", mert már II. Ulászló "amit az... előtte való királyok kerestek vala... lassan mind elkezdé veszíteni." Betetőzi ezt a pusztulási folyamatot aztán a mohácsi vész, amely már említett kettős következményével vetette Magyarországot mai siralmas helyzetébe. Petthő – ezek szerint – a mohácsi vésszel, illetőleg már 1490-nel kettéosztja a magyar történetet. De e legújabbkori cezura mellett más határköveket is meglát a magyarok múltjában, s ezek szerint krónikáját három részre osztja. Az első a kezdetektől: a magyarok első és második bejövételétől III. Andrásig terjed, "úgy mint kiben a régi zent királyoknak magvok szakadt". A krónika második része 1526-ig terjed, mely "magában foglalja a küllömb küllömb féle idegen Nemzetekből való Magyarországi Királyokat mind az Austriai avagy Bécsországi Herczegekből lett Királyokig". (p. 48.) A krónika "Harmadik Rése", "E magában foglalja az Austriai... hertzegekből való Magyarországi Királyoknak egymásután való következését, és az azoknak idejében történt... dolgokat." (Ez

utóbbi szavak mindhárom rész címében megvannak.) E felosztási elvek meglehetősen nacionalisztikus izűek: az uralkodóházak nemzetisége szerint csoportosítja íróknak a magyar történetet.

A történet Petthőnek emberek – fejedelmek és főemberek, a népeik élén állók – cselekedetei. És ha a kor legsorsdöntőbb mozgalma, az új hit terjesztése a népi származású prédikátorok munkája volt is, ez is csak akkor lett veszedelemmé, és öltött igazán nagy méreteket, mikor a prédikátorok befolyásuk alá hajtottak egyes nagyurakat. Tehát a fejedelem, mégpedig az idegen fejedelem, idegen tanácsa és idegen hadvezérei, s a magyar főurak azok, akik az eseményeket irányítják, kik cselekszenek, ezek a történeti aktorok, míg a "magyar nemzetség", melybe Petthő aligha értette be a nem nemesi rendeket, a szenvedő tárgyai a főemberek kormányzásának, hadvezetésének. A nemzet maga, egységesen és öncélúan nem cselekszik: nem aktiv történetformáló tényező Petthőnél sem, s általában a korabeli történetírók szemléletében – és reális tapasztalataiban sem. A Bocskay felkelés is urak, "pártos urak" műve. Ebben a megszorításban viszont Petthő elismeri a "pártok" nagy jelentőségét, s e "pártos" elnevezéssel bevezeti a "párt" terminusát a magyar történetírás nyelvébe.

Az emberek cselekedetei – akarata és szándékai – fölött áll az Istenség, hiszen e kori történetíró gondolkodásában, lelkivilágában ez nem is lehet másképpen, és Petthő vallásossága minden földi történésben megláttatja vele Isten kezét. Az irigy ördög ugyan zavart okozhat a földön, vallja Petthő, de Isten végre is győzelemre vezeti az igaz embert, mint 1626-ban is megsegítette II. Ferdinándot az angol-dán-svéd-velencei-Bethlen-féle koalíció ellen. (p. 205.) Petthő katolikus lelke és humanisztikus műveltségétől át nem hatott elméje nem ismer más ember- és természetfeletti történetformáló erőt, mint Istent – ebben különbözik kortársaitól: pl. Istvánffytól és Révaytól –, s nála hiába keresnénk a fátum, vagy pláne a számok misztikus hatását az emberiség sorsára. S ha az 1618. évi üstökösbő nagy háborúk előhírnökét látja is (p. 183.), határozottan gunnyal említi fel, hogy Rudolf császár azért zárkózott el az emberek elől, mert "a Német Tanács Urak valami jövődő mondók által elhitették vala a Tsászárral hogy" ha nem vigyáz magára "kivesztik a világból". (p. 180.)

Petthő józan esze, okos, világos, gyakorlatias gondolkodása igen realisztikusan ítélte meg vele a történet aktorait, jellemüket, indítékaikat, tetteiket, s azok következményeit. Ítéleteiben, jellemzéseiben komoly, becsületes, és hazaszeretet, istenfélelem, bölcsesség, okosság, elmésség, hadviselői vagy vezetői kiválóság azok az erények, melyeket legtöbbször becsül, s melyek szempontjából szereplőit megítéli. Jellemzései sokszor igen elevenek, emberien egyénitőek, s ha olykor sematikusnak látszanak is, többnyire mégis van bennük valami "egyéni íz". A Habsburg-ház tagjairól mindig nagy tisztelettel és szeretettel szól. I. Ferdinándról ugyan megjegyzi, hogy ő alatta veszett el Magyarországnak "a dereka", hogy igen szerencsétlenül harcolt a törökök ellen, s maga sohasem szállt hadba, mégis igen jámbor és istenfélő fejedelemnek ismeri. (p. 120.) Miksa is "igen jámbor és nyájas Fejedelem vala, kiért őtet is valamint az apját igen szerették". (p. 126.) Károly főherceget Károlyvárosnak, Horvátország védbástyájának építéséért dicséri. (u. o.) Rudolfnak óriási gazdagságát említi – Rudolfnak szólhatott egyébként Gentillet-től kölcsönzött intelme is, hogy a fejedelem ne kincsgyűjtésben lássa uralma támaszát –, Rudolfot magát Petthő "felette igen kemény és haragos, de igen igazmondó Fejedelemmek" jellemzi, aki sokat harcolt a törökökkel, és "ha az ellene való támadással meg nem bántották volna (Bocskayék), nagy győzedelmet vett volna", s aki "ha olyan igen kedvetlen és magának való ember nem lett volna, sok üdötől fogva nem vőlt Kereszttyénségben ilyen fejedelem, de mivelhogy senkit maga elejébe nem bocsátot vala és senkivel nem nyájaskodik vala, az országok és urak igen elidegenedtek vala tőle." (p. 179-190.) Mátyás császár és királyt

"a Magyarok fölötté igéretették, mivelhogy inkább mind köztök lakott." (p. 183.) Miksa főherceg, a mezőkeresztesi csata vezére "a jó Maximilián Hertzeg ... igen jámbor és Vitéz Fejedelem vala, de hadakozásban igen szerencsétlen. Ez vivott meg Mehmet Tsászárral személye szerint a Keresztési mezőn, kit még soha egy Német Fejedelem sem próbált vala meg. A Magyar Nemzetséget igen szerette, kiért őtet is a Magyarok igen szerették." (p. 183.) II. Ferdinándban pedig "adgyon a jó Isten jó szerentsét a jó Fejedelemnek, minden ellensége ellen." (p. 184.)

Ide csatolom még Erdődy Tamás arcképét, mert ez volt Petthő eszményképe a magyar urról, a magyar történet főaktoráról a fejedelem és udvara, hadvezérei után. "E felette igen jeles, jámbor Istenfélő, szent életű, Igasságszerető, Ember betsüillő (!) mindenféle jószágokkal teljes minden lelki és Világi dolgokban dicsiretes és álhata-tos Vitéz Ur vala ... Ennek az ő dicséretes élete és jó maga viselése sok Uraknak le-het tüköre és példája." (p. 202. ad an. 1624. Erdődy halála alkalmából.) Érdekes az "emberbecsülés" kihangsúlyozása, s feltűnő, hogy Petthő a műveltségről megfede-kezik, mikor a magyar ur "tükörképét" csiszolja ki, és megelégszik lelki, erkölcsi, jellembeli kiválóság, és anyagiakban való gazdagság követelésével és dicséretével.

Hozzá tartozott a korabeli történetírás pragmatizmusához: a történetet a főem-berek tetteinek fogva fel, keresni ezek és tetteik indítóokait, a cselekvők indítékait, s mindebből tanulságokat meríteni a jelenre. Láttuk már, hogy ugyanígy tett Petthő is. Sőt Petthő felveti, legalább a legdöntőbb eseményeknél a politikai és történeti felelő-ség kérdését is: ki "okozott" valamely sorsdöntő eseményt; valakinek tettei jóra vagy rosszra vezettek-e. Bocskay elleni állásfoglalását már láttuk, most még Zápolyai Já-nos tetemrehívását idézem a középkori magyar nagyhatalom holtteste fölött. Ezen el-mélkedése egyben érdekesen világítja meg Petthő felfogását afelől, hogy a történerió felismerheti-e szereplői lelki indítékait (ebben: megállapíthatja-e felelősségét tet-teiért). Mert a probléma Petthő lelkében és elméjében nem elméletileg merült fel, hanem gyakorlatilag, a mohácsi katasztrófa kapcsán, s nem is jegecesedett ki elvé. "Ezen a mi szerelmes hazánknak, és Nemzetségünknek siralmas nagy és szörnyű ve-szedelmén" mondja a mohácsi katasztrófa okait kutatva, "noha nem tsak a Magyar Nemzetnek maradékja, de az egész Keretyénség is méltán kesereghetett volna: mind azon által, találkoztanak sokan, kik a jámbor iffiu Királynak halálán, nem igen bán-kódtak, főképpen Zápolya János... a Királyságnak reménségéjért, kit ő régtől fogva fölötté szomjuhozva kívánt vala, a Tisztitül megfosztatott Verbőczy Istvánnal, és az ő pártján valókkal edgyütt. Mert ezek értvén Lajos Királynak veszedelmét, az Urakat és Nemeseket, kik akkor János ... mellett valának a Táborban, szüntelen futtyák és kerülük vala, sok szép mézes szókkal és magok ajánlásával, hogy idegen Nemzetet ne hoznának bé a Királyságba, hanem tekintetnének a maguk vérekre és Nemzetségekre... és emelének őtet a Királyságra. Ki tudgya, ki légyen oka ennek a veszedelemnek; én senki felől semmi bizonyos itéletet nem tészek, de sokan sokat irnak felőlle, mintha szántszándékai, a Királyságnak kívánságáért nem sietett volna Zápolya... a Király segítségére jünni az ütközetre. Ki ha bizonyos volna, örökké-való átokra és szida-lomra volna méltó érette Zápolya. Jól lehet vadnak sokan, a kik mentik erről a gya-nuságról. Azért tsak az igaz Isten szüveknek általlátója és tudója." Előzőleg azonban becsületesen megírta a másik – a mai történetkutatás által igazoltnak látszó – verziót hogy t. i. Zápolyai már Szegedig ért 40 000 főnyi seregével, Frangepán Kristóf is kö-zeledett 15 000-rel. "Ha ezeket meg-várta volna a Király, úgy jobb alkalmatossággal megütközhetett volna Szulimánnal." (p. 100., ill. 99.)

Mikor írhatta Petthő krónikáját? Egy helyütt – láttuk már – idézte Istvánffy 1622-ben megjelent Historiáját, mégpedig árpádkori részében. (p. 16.) (1622. f. 220.) Másfelől 1621-et azzal végzi: "ez esztendőnek vége, a szent békességnek véghez vite-

lével mulék el"; 1619-ben II. Ferdinánd megválasztásakor szerencsét kíván neki jövendő uralkodásához; (p. 184.) 1625-öt pedig azzal kezdi, hogy "immár nagy örömmel véget akarok vetni irásomnak", mert azt hitte, tartós lesz a béke. Azonban a "Luter és Kalvinista Fejedelmek" újból megtámadták II. Ferdinánd császárt, Bethlen pedig a törökkel együtt csatlakozott az angol, dán, svéd és velencei koalícióhoz. Isten azonban, ki eddig is II. Ferdinánd igaz ügyét védte, most is megoltalmazta a hitet és a császárt. Mindez arra mutat, hogy Petthő 1621-22-ben önthette mai formájába műve eddig terjedő részét, hiszen a vonatkozó irodalom kivonatolása, illetőleg belőlük vett idézetek mozaikszerű összeállítása nem vehetett túlságosan sok időt igénybe. Az 1622 után bekövetkezetteket azonban feltétlenül közel egyidőben jegyezgethette fel. Lehet, hogy azon időtnek, melyekre már maga is emlékezett, mint maga vallja 1572 óta, adatait már 1622 előtt is kezdte gyűjteni. Viszont abbeli adata, hogy Bocskay felkelésekor "annyira megbolondultak vala akkoriban" (p. 171.) egyes magyarok, hogy Esztergom török kézre jutását megünnepezték, bizonyos idő elmúltát feltételezi 1604, mikor ez a dolog történt, és e sorok leírása között.

Petthő jó tollú író, előadása igen élénk, lebilincselő. Az író velemegy az eseményekkel, véleményét nem titkolja sem emberek, sem események fölött, már ismertett katolikus, európai, magyar hazafias és erősen török-ellenes meggyőződése szerint. Szerkesztése nem egyenletes: ahol folyamatosan megkomponálva ad elő eseménysorokat, ott ügyesen állítja össze elbeszélését, azonban itt is beletűzdel a fejleményektől egészen független, egyes egyénekről vagy más eseményekről szóló, oda nem való, s oda csak időrendileg kapcsolható elszigetelt híreket, adatokat. Már említettem, hogy krónikája nagyrészt szimpla évkönyvezés, mely kezdődik pontosan 373-mal, és befejeződik 1626-tal.

Petthő krónikájából már idéztem olyan részleteket, melyekből világosan kitűnik, hogy írónk magyar érzésű ember volt. Igaz, műve élén közölte Nagy Sándor koholt privilégiumát a délszlávok részére, ezt a sajtóságot kitalálást. De megtette ezt Révay is Monarchiája függelékében, kinek magyarságát eddig még nem vonták kétségbe. Ez a privilégium inkább a két író kritikai érzékének fejletlenségét bizonyítja, mint nemzeti pártállását. Mert Petthő panasza, hogy a Thótországi Urak és Nemesek, kik rendíthetetlenül kitartottak a császár mellett, nem hogy jutalmat nem kaptak hűségükért, "szabadságokat nem térítették, súlyos igájokat nem könnyítették, de még köszönetet sem kaptak" és "Gottthankot sem mondanak nekik a jó Tsászárok", ez a panasz, mondom, éppugy nem jelenti, hogy Petthő inkább horvátnak érezte magát, mint magyarnak – ahogy Kukuljevic vélte¹⁴), vagy hogy Horvátországban elhorvátosodott volna, mint a krónikája élére irt azon figyelmeztetés sem, hogy ki krónikáját érteni akarja, "ugy gondolkozzék felőle, mintha Thótországból volna, akkor mikor ezt olvassa", s mint az a körülmény sem, hogy Petthő a magyar foglalás előtt sokat foglalkozik horvát-szlávón-dalmáciai eseményekkel. Egyébként Szent László horvát királyságáról szólva megjegyzi, hogy "azért azótától fogva Dalmácia, Horvátország és Thótorszagok mind egyet tartottak Magyarországgal és egy fejedelmek volt, egy törvénnyel is éltek." (p. 29.) A kérdést eldöntik Petthő sokszor igen meleg és érzelmes, szinte lyrai nyilatkozatai "szerelmes hazánk és nemzetségünkről", amin mindig a magyar hazát és nemzetet érti. Kiemelhetem még Petthő előadásának már említett érzelmességét, olykor szenvedélyességét állásfoglalásaiban a más meggyőződésű magyarokkal (Bocskay, Bethlen) szemben. A tények referálásában azonban általában igen higgadt, tárgyilagos, úgyhogy a magyar történetírás történetének első uttörője Flegler Sándor úgy vélte, hogy Petthőnek eme, NB. -vel megjelölt passzusa: szenvedélyes ítélkezése Bocskay fölött nem az ő műve, hanem a második kiadás későbbi hozzátoldása. Azonban Morvai rámutatott, hogy e kifogásolt invektiva benne volt már az első, 1660. évi kiadásban

is.¹⁵⁾ Amihez még hozzátehetem, hogy Petthő még tárgyilagosan referáló szövegrészletében is kifakad Bocskayék ellen, ezek akcióját a Pápa ellen "a pártosoknak a Dunán által, az innenső félre első által jövedeleik és álnokságok"-nak nevezi. (p. 105.) S hogy Petthő mégiscsak elítélte Bocskayt és a császár mellé állt, mutatja szemrehányása is, mely szerint Németi Gergely a hajdukkal azért dulatta végig a Dunántúlt – Petthő "tótországi" szemléletében Dunáninnent –, mert ott nem volt akkor császári katonaság. De nem fojthatja el a császáriakkal való elégedetlenségét itt sem: "Illy jó gondot viseltek a Németek az országra", teszi hozzá keserűen. (ad an. 1604. p. 166.)

Megnyerő Petthő egyszerű katona-lelkének nagy erkölcsi komolysága, elméjének, gondolkodásának józan valóságérzéke, jellemének szilárdsága, elvhűsége. Finoman érző lélekre vall, hogy Petthő sohasem részletezi a korabeli katonaság szörnyű kegyetlenségeit, pusztításait, hanem csak általánosságban számol be róluk, hozzátéve, hogy iszonyodik ilyesmiket leírni. Szamosközy nem ilyen egészséges és jóízű, sőt még a finom Istvánffy is túl soká időzik ez atrocitások részleteinél. Révay Péter Petthőhöz hasonló izlésű és érzésű író és ember volt. Pedig műveltsége Petthőnek nem vetekszik a külföldön képzett, német és olasz egyetemeken tanult Istvánffyéval, vagy Révayéval, vagy akár Szamosközyével, Decsyével, sőt Laczkó Mátyéval sem. De érzésszerű finomsága és jelleme kárpótol nála a humanisztikus műveltség hiányáért. A magyar, horvát és latin mellett tudhatott más nyelveket is, talán olaszul értett és németül, idegen neveket legalábbis igen pontosan jegyez fel, de fonetikusán, ahogyan azokat hallhatta: Danpierre = Don Pjer (!), Don Juan d'Austriát horvátosan Don Jovának nevezi, a Monsieur címet pedig, nem tudom micsoda kiejtéssel, Munsur-nak írja.

Petthő krónikája jóval halála után jelent meg először nyomtatásban, de aztán igen népszerű lett. Ötször adták ki eredeti szövegében: először Bécsben 1660-ban (R. M. K., I. 955.), másodszer ugyancsak Bécsben, 1702-ben adta ki gróf Kálnoky Sámuel, erdélyi kancellár saját ajánlólevelével. (R. M. K. I. 1645.) Ennek a kiadásnak érdekessége, hogy Kálnoky, nem tudom mi alapon, gróf Zrinyi Miklós művének mondja a krónikát: "a nagyhirű Zrinyi Miklósnak Pethő Gergely neve alatt kibocsátott krónikának vége."¹⁶⁾ Ezt a Kálnoky-féle kiadást követi még az eredeti magyar szövegnek eredeti terjedelmében való magyarországi lenyomata: 1729-ben és 1753-ban Kassán (jelen munkánknál az utóbbit idéztük).¹⁷⁾

Petthő krónikája igen megfelelt a XVIII. századi magyar jezsuita történetírás céljainak és izlésének. Spangár János jézustársasági atya folytatta 1732-ig. (Megjelent Kassán, 1734 és 1738-ban.) Spangár nem változtatott Petthő szövegén. Az ő folytatását aztán még tovább vitte Kovács M. János, szintén jézustársasági atya egészen 1742-ig, s kiadta ugyanazon évben Pozsonyban.

Irodalom: Morvai István: Gersei Petthő Gergely élete és krónikája. Bp. 1912. (Diss.) – L. még: Szinnyei, Pintér, Flegler i. m., és Angyal D. a Beöthy-Badics féle M. irod. tört. -ben (3. kiad.) Bp. 1906. II. köt. pp. 396-7. és Marczali, Enchiridion, s. v.

Jegyzet:

- 1) Morvai István, Gersei Petthő Gergely. Bp. 1912. p. 20.
- 2) Részletesen Morvainál, i. m. 20-21.

- 3) Országgyűlési Emlékek. VIII. p.538. és Morvai, i. m.
- 4) L. minderre: Morvai, i. m. 20-31.
- 5) Vramec Antal zágrábi kanonok Kronika Vezda Zvonich zpravljena Kratka Szlovenzkem iezikom. Laibach, 1578. c. művét említi Szabó, R.M. K., III., 4808. sz. alatt, budapesti könyvtárakban nincsen meg.
- 6) pp. 48. és 189.
- 7) Azt pl. Istvánffytól írta ki Pekri Lajos szomorú esete kapcsán, ki fitos Pelbártnak csufolta I. Ferdinándot, hogy a fejedelmeket nem kell ingerelni. (Istvánffy, Historia, L. XIII., (1758.) p. 135.)
- 8) Bonfini D. 3., l. 9. -fol. 589. -ét Mátyásra (p. 83.), és még egy-két helyét. Hogy Istvánffy 1622. évi kiadásának L. 13., fol. 220. -ára hivatkozik az erdélyi szászok eredete kérdésében, az krónikája iratása idejének megállapításához terminus a quo-ként szolgál. (p. 16.) Erre még visszatérek.
A XVII. században – a szabatos idézeteket kívánó vallási polémia hatására – már a történetírók is kezdik pontosan megadni lelőhelyeiket. L.: Fueter, i. h., p. 309.
- 9) Petthő: Krónika, Kassa, 1753. pp. 158-9. Ebből a kiadásból idézem Petthő krónikáját.
- 10) Morvai, i. m. 66.
- 11) Petthő, 1753. p. 189.
- 12) ad an. 1527. pp. 103-104.
- 13) Istvánffy Pázmányhoz, Vinnice, 1605. febr. 1., Mon. Hung. Hist., I. oszt. XIX. köt., pp. 12. Eredeti fogalmazványa a M. N. Muzeum kéziratgyűjtésében, Fol. Lat. 3606., II. köt. ff. 42 a - 42 a'.
- 14) L. ehhez Morvai helyes megállapításait, i. m. 32. és IX. fej.
- 15) Morvai, i. m., pp. 34-35.
- 16) L. Morvai, i. m. 33-34. az 1702-i kiadás colophonjában.
- 17) Morvai felsorol még egy 1704-i kiadást is, ez azonban csak egy 1704-ben készült latin kézíratos kivonat, mely a bécsi udvari, ma nemzeti könyvtárban őriztetik. L.: Csontos János, A bécsi udvari könyvtár m. vonatkozású kéziratjai. M. Kszemle, Bp. 1884. p. 250.

Nagybátonyi Ráttkay György

Talán nem véletlen, hogy a magyar szent korona országainak délnyugati, leg-szélső tagján ugyanakkor bontakozik ki az azt a területet lakó nem-magyar néptörzs nemzeti történetírása, mikor az északi és délkeleti végeken: a Szepességben és Erdélyben lakó egy másik, szintén nem-magyar néptörzsé. A kézsmárki Frölich Dávid, a hazai németiség német szempontu történetírásának megalapítója, 1641-ben adta ki az ő "Der uralte deutsch-ungarische Landszmann"-ját, a század hetvenes éveiben Hain Gáspár már az ő nyomdokain önti egységes művé a XVI. -XVII. századi lőcsei krónikások évkönyveit, Frölich erdélyi tanítványa, Tröster Dávid 1666-ban nyomtatta ki fantasztikus elméleteit az erdélyi szászok eredetéről, a következő évben pedig Töppelt Lőrinc szintén Frölichet követve a maga már józanabb, ugyan-e témát feldolgozó Origineseit. A hazai németek – Frölich és követői: szepességiek és erdélyiek egyaránt – politikai indítékokból és politikai célok érdekében is irtak: népük őslakó voltát igyekeztek bizonyítani mai lakhelyeiken, elsősorban pedig azt, hogy előbb jöttek ide be, mint a többi itt lakók, így a magyarok is.

A délnyugati végek horvát és horvát szempontu történetírásának nincsenek oly krónikás elődjai, mint a németeknek, de viszont ez jelentékeny nemzeti multra, az ősi horvát államszervezet sokszázados életére tekinthet vissza, melynek tudományos történetírói feldolgozása azonban a XVII. század közepéig nem történt meg. Erre a hazafias tudományos feladatra vállalkozott tizenegy évvel azután, hogy Frölich Landszmannja megjelent, de megelőzve Tröstert és Töppeltet, Ráttkay György zágrábi kanonok. Ráttkay származásra ugyan magyar ember volt, meggyőződésre azonban horvát, és nem is volt célja magyar történetet írni, hanem horvátot = "illyr"-t. A magyar történetírásnak mégis meg kell róla emlékeznie – ahogy a szepességi és erdélyi szászok történetíróiról is –, mert Ráttkay a XII. századtól kezdve mégiscsak magyar történetet is adott.¹⁾

A magyar történetírásnak vannak ugyan messze visszanyúló, értékes gyökerei Zágrábban: a nagyfontosságú Zágrábi Krónika a XIV. századból, továbbá a jelentéktlenebb rövid Zágrábi (Knauz) Krónika a XVI. század elejéről, vagy Gregoriancz Pál három (helyesebben két) művecskéje, s a pálosok, ha nem is zágrábi, de horvátországi rendi történetírása a XIV. -XVI. századból. Mindezek szerves részei a magyar történetírásnak: íróik tiszta magyar szempontu, tiszta magyar történetet irtak, s a XIV. századi Zágrábi Krónika éppugy, mint a XVI. századi Knauz-krónika, vagy Gregoriancz Krónikáskái nem vesznek tudomást a horvátok külön nemzeti történetéről s arról, ami a Magyarországhoz való csatlakozás előtt a Száván tul történt. Ráttkay vagy nem tudott e zágrábi krónikákról, vagy mint horvát érzelmű ember, nem akart róluk tudomást venni. A pálosok rendi történetírását ismerhette, mert róluk magukról, horvátországi rendházaikról Corvin Jánossal kapcsolatban nagy szeretettel emlékezett meg (p. 110.). Bármint legyen is, Ráttkay elkülönítette magát a magyar nemzettől és e magyar szempontu horvátországi történetírástól.²⁾

Ráttkay György született 1612-ben előkelő, főrendű horvátországi, de magyar eredetű családból, maga a bárói címet is elnyerte. Elődei – miként Petthőei is – Corvin Jánossal költöztek Magyarországból horvát földre, s ott, mint a legtöbb Corvinnal oda származott és ott megtelepedett magyar család, elhorvátosodott. (Tudjuk, kivétel közöttük Petthő Gergely történetíró.) Ráttkay tanulmányait Grácban és Bécsben elvégezve, belépett a Jézus társaságba, azonban utóbb világi pappá lett. Előbb zágrábi kanonok, majd kalocsai nagyprépost volt, s élénk részt vett a horvát politikai életben, még inkább, vitéz katonaként a török elleni harcokban. 1640-ben horvátra fordította a jézustársasági Wilhelm Lammormain (Lämmermann)-nak, II. Ferdinándot dicsőítő művét, Kriposzt Ferdinanda címen. (Bécs, 1640. R. M. K., III., 1553.) Draskovich János bán és palatinus belső embere volt, ez biztatta történeti műve megírására is. (L.: Memoria, 1772., p. 247.) Draskovich halála után a két Zrinyihez, Miklóshoz, a költőhöz és öccséhez, Péterhez csatlakozott. 1652-ben adta ki Memoria regum et banorum c. történeti munkáját, mely sok sikert aratott, de sok ellenséget is szerzett neki. 1664-ben a zágrábi püspök – 1648-ban a zágrábi káptalan és a Zrinyiek eredménytelenül ajánlották Ráttkayt az uralkodónak püspökségre – nem tudom mi okból, elmozdította kanonoki állásából és megfosztotta jövedelmeitől. Ezt a csapást Ráttkay csak két évvel élte túl: 1666. szeptember 1-én egy Zágráb melletti falu plébánosaként halt meg. Zágrábban, a székesegyházban temették el kanonoki rangjának megfelelő tiszteletadással.³⁾

Mi vitte Ráttkay Györgyöt nemzete történetének megírására? Motivumairól, célkitűzéseiről, a történetet, történetírást illető nézeteiről részletesen beszámol műve, a Memoria regum et banorum Croatiae három ajánlásában: IV. Ferdinánd "apostoli" királyhoz⁴⁾, a két Zrinyihez, Miklóshoz, a költőhöz és öccséhez, Péterhez⁵⁾, a harmadikul Szlavonia és Horvátország rendeihez, IV. Ferdinándnak, a megkoronázott, de trónra nem jutott királynak azért ajánlja művét, hogy ez okuljon őseinek, a dicső horvát királyoknak tetteiből. Nem mintha tanítani akarná, mondja, ami tiszteletlenség volna, hanem mert ily hasznos olvasmányokból, mintegy tükörből kell egy fiatal uralkodójelöltnek készülnie hivatására. Mig Ferdinándnak az illyr királyok és bánok tetteit ajánlja figyelmébe, addig a Zrinyiek előtt már általában az illyr történetről igyekszik beszámolni. De királytól, bánoktól csak jóakaratot kér maga és munkája számára: az az olvasó, kihez igazában, szíve szerint szólni kívánt, nem a király és nem a két Zrinyi, hanem rendtársai: a szlavón és horvát nemesség volt. Ezek s utódaik számára akarja megörökíteni "memoriam nostrae gentis", s ezek előtt feltárja legbensőbb motivumait, melyek történetírássra készítették, valamint a történetről formált nézeteit. Mert Illyria, melynek – mondja e harmadik ajánlásában – most kezdetét, országai terjedelmét, királyai és bánjai sorozatát, katonái hősi tetteit és – humanista módra – népei szokásait is elő akarja adni, s ez az Illyria hajdan hatalmas, nagykiterjedésű birodalom volt, melynek ma már csak romjai vannak meg. Pedig virágzása idején ez volt "alta et feretotius Europae sedes"! A pusztulás már a Krisztus utáni IV. században – a népvándorlás idején – kezdődött, mert – mondja – már Szent Jeromos is ezt siratja. De miként az egész természet (tota rerum natura) már öregszik (iam senescit) és öregedve mind gyengül, úgy a halandó emberek lelke is, minél jobban közeledik a világ vége, annál gyengébb lesz, és lassanként degenerálódik eredeti erejéből és épségéből (degenerare a prima firmitudine et integritate cernuntur), amire legjobb példa Illyria e jellemzett leromlása. De e lemondó feketénlátás ellenére, mely inkább tétlenségre indítaná az embert, Ráttkay katona vérmérséklete mégis a gyakorlatban tettekre, cselekvésre buzdítja szlavón és horvát honfitársait. Fogjunk össze s ne gyölködjünk, osszuk fel nemzetünket két részre: az egyik (katonai) virtusaival ékesítse a hazát, a másik történetírással, irodalmi és tudományos munkával.⁶⁾ Más nemzetek-

nek annyi híres hőse van, mondja, s e hősöknek annyi történetírója, csak ez a mi "tam ampla natio"-nk fosztatik meg e dicsőségtől. Pedig vannak képzett, művelt férfiaiunk, de ezek folytonos tétlenségben zsibbadnak (jugi tamen torpere otio), amiért őseink hibásak, hogy az ő történetük emlékét mélységes feledésbe merítették. Annál nehezebb ezért az én munkám, vallja, mert miként Bonfini mondta: a szlávok tetteit inkább az öreg emberektől tudhatjuk meg, semmint íróinktól. 7)

Tehát e vallomásai szerint Ráttkayt nacionalizmusa: illyr (horvát) nemzete iránti szeretete és a törekvés, feltárni annak ősi dicsőségét, vezette történetírásra. De ösztönzi írói tehetsége: Geniusa, tudmányszeretete is. 8) Tudja, hogy ő az első horvát történetíró (aminthogy az is volt, mert hiszen a Presbiter Diocleas, meg a dalmát Spalatoi Tamás nem számíthatók ide), s tudatában van annak is, hogy megvannak benne a képességek, melyekkel a történetírónak, szerinte, rendelkeznie kell: már érettebb koru és tapasztalt, művelt, olvasott, tanult ember. 9) Nagy és kitartó munkával gyűjtötte egybe és dolgozta fel történetét, és abban a teljes igazság feltárására törekedett. 10) Most honfi- és rendtársai ítélete alá bocsátja művét, ezektől várva védelmet az irigyek és gyűlölködők támadásai ellen, kik mihelyt valaki valamely, az utódok javára szolgáló és dicséretre méltó dologba kezd, azonnal lefékezik. Ennyire megromlott az élet a mi szerencsétlen századunkban. 11)

Ráttkay a dalmát-, szlavón- és horvátországi királyok és bánok emlékét kívánja megörökíteni. Első fejezeteiben a, szerinte, dalmát-horvát-szlavón őstörténetben tulajdonképpen az Illyria ókori provincia területén lakó, és az ókori meg középkori irodalomban illyrnek nevezett népek történetét írta meg. Mert ő horvát-szlavónnak (kora nyelvhasználatában illyrnek) tekinti mindazon népeket, melyek valaha is e területeken laktak, s illyr néven neveztettek. Ezért kezdődik az ő horvát története már a Krisztus előtti időkkel, sőt egyenest a vizözönnel, minthogy, vallja, egyházi és világi íróknál azt olvasta, hogy Jafet fiai alapították meg a szláv nyelvet. (p. 17.) Másfelől Appianustól úgy tudta, hogy Illyria Polyphemos fiától, Illyrustól nyerte nevét. (p. 18.) Így főnódnak egybe írónk bibliai és görög-római mythologiai ismeretei, s alakítanak ki nacionalista horvát eredetmondát. Anélkül, hogy felemlitené a szlávok VII. századi bevándorlását mai balkáni lakhelyeikre, felviszi ily értelemben vett illyr történetét a maga napjaiig, 1651-ig. Első könyvében a legrégibb időket tárgyalja – a vizözöntől a kereszténységnek Illyriába való behatolásáig, mely szerinte Szent Pál apostol illyriai térítésével kezdődött –, a 2. könyvben a keresztény kort Szent Lászlóig, a 3. -ban Szent Lászlótól, illetőleg a magyar szent koronához való csatlakozástól – Ráttkay különben sohasem nevezi koronánkat szentnek – Mohácsig, s a kettős királyválasztásig. A 4. könyvben a XVI. század eseményeit beszéli el, az "invictissima domus Austriac"-ból származó királyok alatt 1616-ig, az 5. -ben a II. Ferdinánd trónralépésétől 1651-ig történeteket. Az egész mű (az 1772. évi bécsi kiadás szerint számított) összesen 247. lapjából 122-öt tesz ki a három első könyv, 124-et a XVI. század és a XVII. század első fele, ebből is az 1616-tól 1651-ig terjedő éveket felölelő 5. könyv egymaga 75 lapot. Vagyis Ráttkay munkájában a súlypontot a legujabb másfél századra helyezi, erre vannak legjobb és legbővebb forrásai is. /A maga korára maga is jó forrása a modern történetkutatásnak. /

Ráttkay története – leszámítva a már említett legrégibb időket – mintegy a VIII. - IX. századokig, mikortól kezdve horvát királyok felbukkannak, vagyis míg az "illyr" néven emlegetett népek történetét adja – tulajdonképpen egyes személyek története: a királyoké, bánoké és főrangú horvát uraké, köztük olyanoké is, kiket mi magyarok a magunkéinak tudunk, épp a két Zrinyié, a hősé, a költőé, vagy az Erdődyké és másoké. Emellett Ráttkay memóriája legfőképpen hadtörténetet ad: a horvát végeken minden békekötés ellenére állandóan villogó harcoknak rajzát, kiegészítve azt e harcok részt-

vevői egyéni sorsának elbeszélésével, s ha e résztvevők nevesebb főúri családok tagjai, akkor e családok történetének felvázolásával is. Sokat foglalkozik Ráttkay a horvát egyház, különösen a zágrábi püspökség és káptalan ügyeivel, ehhez is, mint említettem, kutatásokat végzett a zágrábi levéltárakban. Kitér magyarországi eseményekre is, de csak amennyiben ezek a horvátokkal összefüggenek, középkorban és újkorban egyaránt. Így Mohácsról részletesebben beszámol, Buda elvesztését azonban meg sem említi. A protestáns mozgalmakat és felkeléseket sem hagyja figyelmen kívül, különösen Bocskay támadásáról kellett megemlékeznie, mert ez a horvát rendiséget fegyverrel fenyegette az esetre, ha nem csatlakoznak mozgalmához. (pp. 165-167.) Megemlékezik magyar és horvátországi országgyűlésekről is, hiszen ezek fontos eseményei a bánok kormányzásának. Érdekesesek a horvát belső állapotokról adott beszámolóik: a bánok kormányzása elé tornyosuló nehézségekről, a főrendi családok viszályairól, pártok küzdelmeiről. Mindezek Memoriájának legértékesebb részletei közé tartoznak. Főrendi beállítottságában megvetéssel ír Gubecz Mátéékról, lázadásukat a legnagyobb mértékben elítéli, de jólelkűségében Gubecz büntetését a tüzes koronával mégis borzalmasnak tartja. (horrendum supplicii genus. pp. 136-137.)

És leírja természetesen Ráttkay elemi csapások pusztításait is, melyek oly hatalmas befolyással vannak az emberek életére.

Mikor Ráttkay elbeszélésében Illyria népének keresztény hitre téréséhez ért el, részletes földrajzi leírását adja Horvát- és Szlavónországoknak, amiben az egyébként is mintájául szolgáló Bonfini és Ransanust, s a XV. századi olasz humanista történetírást követi.

Történeti elbeszélésében Szent Lászlóig igen sok és a legkülönbözőbb elbeszélő forrásból merített, a XII. századtól kezdve Bonfini, Ransanus, Thuróczy után dolgozott, de felhasználta Callimachust, Tuberot, Brodaricsot – erről külön is megemlékezik (p. 113.) –, Joviust, a hírhedt Tomkó Jánost (!), Vramec Antal horvát nyelvű krónikáját (Laibach, 1578. R. M. K., III., 4808.) és nagymértékben Istvánffy, ki miután Bonfini Decasai lezárulnak (1496-ban), vezérfonala volt. Fontos körülmény, hogy Ráttkay mint Draskovich János bán bizalmas embere, ennek könyvtárában hozzáférhetett Istvánffy Miklós gazdag történeti adatgyűjteményéhez.¹²⁾ Ráttkay egy helyütt idézi is Istvánffy Adnotationes-eit. Róla magáról is megemlékezik, mégpedig nagy tisztelettel. (p. 171.) Ráttkay tehát mégiscsak sok erős szállal fűződik a magyar történetíráshoz. Ismerte Ráttkay a XVI. -XVII. századi kortörténeti irodalmat is, és végzett – ami a legfontosabb – igen beható levéltári kutatásokat, különösen a zágrábi levéltárakban, melyek előtte, a kanonok előtt, nyitva álltak. Okleveleket, aktákat igen nagymértékben használt fel, előbbieket már a XIII. századra is.¹³⁾ Sőt, s ez megint igen fontos körülmény, a bánok történetét, melyre elbeszélő forrásokat nem találhatott, egészen oklevelekből kellett felépítenie.

Saját korára aztán saját tapasztalatai a főforrása, hiszen a horvát bánok: Draskovich János, majd Zrinyi Miklós melletti bizalmas állásában kitűnően értesült a horvátországi eseményekről, különösen a török harcokról, melyekben maga is oly vitézül vett részt.

Említettem már, hogy Ráttkay a horvát őstörténetre, s általában a legrégibb időkre mily kritikátlanul lát szlavónokat, horvátokat minden népben, mely valaha "illyr" néven említettett, vagy e területeken lakott. Éppily kritikátlan és naívvul sovíniszta a későbbi korokban is. Sisic megjegyzi, hogy Ráttkayt is áthatotta kora erős horvát nacionalizmusa. Elhiszi a legnaivabb eredetmondákat, hitelt ad a legátlatosabb koholmányoknak és komolytalan forrásoknak. Ablavius Annales Bohemici-jeiből átveszi, hogy Cseh- és Lengyelországot az Illyriából oda felköltözött két fivér: Csehy és Lechy alapították, így valósággal visszajára fordítva a szlávok délre költözésének utirányát. El-

hiszi és közli Glavinich Ferenc Vitae Sanctorumából Nagy Sándornak a szlávok számára kiállított oklevelét, ezt a gyerekes koholmányt, melyben Nagy Sándor a "nobili genti Slavorum" adományozta volna nagy érdemeik elismeréséül az egész területet: omnem terrae plagam ab Aquilone usque ad ultimos fines meridiem versus... (pp. 24-25.), melynek különben a hiszékeny és kritikátlan Révay P. meg Petthő is hitelt adott. Pedig ennek hamisítvány voltát, mint Petthőről és Révayról szóló fejezetemben is említettem, már Martin Cromer, a lengyelek nagy humanista történetírója kimutatta. (De originibus et rebus gestis Polonorum. Basel, 1555., L. I., c. XV.) – Nem lehet véletlen, hogy ily kritikátlan, naiv szellemi légkörben keletkezett a híres Szilveszter-bulla hamisítvány, a Ráttkay által is nagyrabecsült Tomkó János tollából.

És épp ilyen naiv, mikor – egyébként teljes joggal – védelmére kél szláv nemzetének Peter Opmer holland író becsméréseivel szemben: Augustus császárra hivatkozva, ki "Illyricam gentem prae caeteris bellicosissimam... teste Appiano affirmavit." (p. 32.) Hiszen, tudjuk, Ráttkay szlávoknak tekinti az Augustus idejében Illyriát lakó népeket is. De meg nem vette figyelembe Ráttkay azt sem, hogy egy nép jellege, nemkülönben a külföld által értékelése idők folyamán megváltozik. Itt még hozzá 1600 évnél hosszabb idő elteltéről van szó!

Ráttkay nemcsak főpap és tudós, hanem, s talán még szivesebben katonaeMBER is, és harcias vérmérséklete megnyilatkozik írásaiban is: vitába száll a magyar királyi kancelláriával, és hibáztatja, hogy a "r. Hungariae cancellariae stylus" Szlavóniát "Regno Hungariae subjectum" – alávetett országnak nevezi. Ezzel a felfogással szembeszögezi, hogy Szent László nem fegyverrel hódította meg Horvátországot (a XVII. századi államelmélet – hogy csak Hugo Grotiust említsem – és nemzetközi jog szerint berendezni: addigi alkotmányát, jogrendszerét eltörölni), hanem nővére végrendelete és a szentszék adománya révén jutott annak birtokába. Hiszen akkor, mondja Ráttkay, Horvátország és Dalmácia felett a szentszék rendelkezett: "ad quam Jus Dalmatici Croaticique Regni pertinebat." (pp. 59-61.) Ezen az alapon aztán Szent László "ea regna Hungariae adjunxit coronae." (p. 59.) És a régi magyar hivatalos kancelláriai szóhasználat (vetus Hungariae Regis (!) stylus (kimaradt: cancellariae)) olvasható a Tripartitumban is, mely éles különbséget tesz a Magyarországra bekebelezett országok és neki alávetett részek között.¹⁴ Kifogásolja Ráttkay a magyar törvénykönyv katalógusát is, mely csak három vármegyét enged át Szlavóniának, míg ő kilencet követel. Ebbe a hibába beleesett, mondja, Brodarics is, aki pedig "nostrae gentis scriptor" volt. (p. 37.) Vitába száll Szigetvár hovatartozása fölött Istvánffy Miklóssal is, és álláspontját azzal védi, hogy ő adatait "ex Historiarum autoritatibus ac Tabula praesertim Geographica Joannis Bleu accuratissime ordinata" vette.

Ráttkay valóban igen sok forrást használ, számtalan hivatkozása forrásaira azonban – mint az előbb említett példák is mutatják – elárulják, hogy semmi különbséget nem tesz kifogástalan hiteltű írások és teljesen légből kapott értesülések, sőt koholmányok között. Bár – láttuk – igyekszik kritikát is gyakorolni. Azt azonban csaknem szórul szóra Istvánffytól írta ki, hogy hitelt érdemlő írásos emlékekből merítette mindazt, amit az 1616 előtti dolgokról, melyekig (a ma élő) emberek emlékezete nem ér vissza, írt, s hogy most már biztosabb és világosabb dolgokról fog referálni, mint amelyek már közelebb esnek a mi korunkhoz, emlékek is frissebb, de egyáltalán nem derűsebb.¹⁵ Lehet, hogy átértette ez átírt gondolatot, s valóban igyekezett is azt követni. Önálló gondolkodónak azonban ez átvétel nem mutatja. Mégis, az a körülmény, hogy szivesen polemizál a mintájául szolgált írókkal, így ismételt Istvánffyval is, ha nem is árul el helyes kritikai érzéket írónkban, de legalább kritikára való törekvést. Kritikája csak racionalizáló, helyes forráselemző módszerről – az eredeti jelentések kikutatásáról – nincs fogalma. Pedig, láttuk, hogy a magyar XVI.-XVII. századi történet-

írók már néha ráléptek itt a helyes utakra, a kortörténetírásnál pedig egészen következetesen követték azokat és alapelvül a szavahihető szem- és fültanuk előadása felkutatását tették meg.¹⁶⁾

Vagyis családi hiuságból az ő családja tagjának akarja megtenni a mohácsi katasztrófa egy szereplőjét, a Tomori által II. Lajos személyes védelmére kirendelt, de aztán ugyancsak Tomori által onnan elparancsolt Ráskay Gáspárt, nevének egy betűje megváltoztatásával = conjecturával, s egy tárgyi érvel. Sem conjecturája, sem tárgyi érve nem kielégítő. Abból, hogy az ő őse, Ráttkay Gáspár kapott behívót Lajos királytól, még nem következik, hogy ez volt a fiatal király testőre. És Ráttkay maga is érzi, hogy érvelése nem meggyőző, és becsületesen bevallja, hogy Istvánffy ismer egy más Ráskay Gáspárt is. Már helyesebb kritika felé tett lépés, hogy viszont egy más helyen Istvánffynak ad igazat Jovius azon állításával szemben, mely szerint Katzianer horvát ember és Constanica vára birtokosa lett volna, mert Istvánffy "magis rerum nostrarum peritus." (p. 122.)

Ráttkay műve még több tekintetben a korábbi, XV. századi olasz humanista történetírás hatását mutatja: stilusa lendületes, néha kissé dagályos is, erősen purista, a nem-latin tulajdonneveket, alkotmányos és katonai terminusokat erőltetetten latinositja, sok érzelmes, drámai jelenetet alakít kiszínezve patetikus szónoklatokkal, kedveli az anekdotaszzerű epizódokat, gyakran hivatkozik klasszikus példákra, s a költőiség olykor föléjekerekedik előadásában a tényeknek.¹⁷⁾

Hangja igen szenvedélyes, különösen, ha horvát nacionalizmusában érzi magát sértve, s még az oly régmúlt esemény is, mint Horváthy János bán méltó bűnhődése 1390-ben a legszenvedélyesebb védőbeszédre ragadja Horváthy érdekében. (pp. 83-84.) Politikai elienfeleivel, de tudományos polémiaiban is kiméletlen. Gyűlöli a protestánsokat és a törököket, de a török foglyokkal való bánásmódban nemes és lovagias elveket vall. (p. 163.)¹⁸⁾

Hazája és Magyarország határain túl tekintve, Ráttkay, a horvát ember másfelé irányítja szemét, mint magyar, főképp erdélyi magyar történetíró kortársai. Az ellenében, a törökön kívül, s a bécsi udvar mellett, melyhez hiven ragaszkodik, főleg Velence és az itáliai fejedelemségek érdeklik, meg az észak-nyugati balkáni népek: a thrax = rác = szerb törzsek. Az olaszt, velenceit nem igen kedveli, bár kultúrája erősen hatott rá. Velencében Dalmácia birtoka miatt vetélytársat is lát, – ez is nagy sérelme, hogy e tartomány nem tartozik össze Horvátországgal – és szenvedélyes támadást intéz egy velencei író, a már említett Joh. Bapt. Verus ellen, ki – panaszkodik – émelítően dicsőíti a velenceieket, míg más nemzeteket igazságtalanul ócsárol. Ezzel szemben – mint szintén már említettem – a horvátok mellett nemesen megvédi a magyarokat is. A rácot azonban mint paraszti, jobbágyi sorban élő, s a horvát nemesség jogait csorbitani igyekvő, részben törökké lett, orthodox tömeget megveti, és nem érez vele szláv közösséget sem. Egy ízben "sordidissima Thracum natio"-nak nevezi őket.¹⁹⁾ Pedig Ráttkay jellemének, íróegyénségének alapvonása erős illyr nacionalizmusa, mely azonban nem viszi ellenérzésre vagy ellentétbe a magyarsággal. Sőt – eltekintve az említett közjogi sérelemtől – hatalmas rendi öntudatában teljes érdekközösséget érez a magyar főrendekkel, mint általában a horvát nemesi társadalom a hozzá hasonló szerkezetű magyar nemesi társadalommal. Erősíti ez érdekközösséget a török elleni közös élet-halál harc, s a magyar katolikus rendekkel, különösen a főpápsággal karöltve folytatott küzdelem a katolikus restaurációért. 1646-ban a magyar országgyűlés katolikus többsége Draskovich János horvát bánban, Ráttkay György csodált pátronusában találta meg az alkalmas férfit a palatinusi hivatalra. Ezt a választ Ráttkay örömközléssel regisztrálja. (p. 211.) Mert Ráttkaynak a protestantizmus majdnem olyan ellenszenves, mint amely gyűlöletes a török. Az ő katolicizmusa,

csakugy mint a magyaroké is, az európaiság megvallása: a kereszténységhez, Európához tartozás szenvedélyes átérzése, ahhoz való törhetetlen ragaszkodás, szemben az ázsiai barbársággal és vallással, az izlással.

Ráttkaynak e főrendű, katolikus, európai és törökellenes gondolat- és érzelmvilága bizonyos rokonságot mutat a költő Zrinyi Miklóssal, s Ráttkay Memoriája ugyanabban a kulturkörben, társadalomban keletkezett is, mint a Szigeti Veszedelem, melynél csak egy évvel később jelent meg nyomtatásban. Amivel nem akartam a költő és történetíró irodalmi és tudományos értékét egy szintre hozni; ilyen értékelés nem is feladatom.

Ráttkaynak nincsen egységesen átgondolt, kialakult történetiszemlélete. Ha filozófiát az elbeszélte események felett, vagy mikor ajánlásaiban kifejti álláspontját történetről, nem ad következetes elgondolásokat, a történetekből és tanulásaiból le-szűrt elméletet vagy elveket, hanem csak megállapításokat, melyek nem mind tevő-dnek össze egységes világ- és történetiszemléletté. Már láttuk művéhez írt ajánlásaiban erősen pesszimiztikus nézeteit, melyek szerint egyenest a lassu, fokozatos, de fel-tartóztathatatlan degenerálódás rémképében látja meg az emberiség fejlődését, és a végső pusztulásban a célt, mely felé az egész természet, a degenerálódó emberrel együtt halad. Természettudományosnak mondható ez a történetiszemlélet, mely min-denesetre távol áll a katolikus vallás és egyház által tanított teológiai-theokratikus világ- és történetiszemlélettől, mely vallásnak pedig őszinte híve, s mely egyháznak papja Ráttkay volt. Nem véletlen, s nem csak költői hajlam jele, hogy itt Ráttkay Horatiust s Lucretiust a nagy vallástalant és materialistát idézi. ²⁰⁾

Ennek ellenére művében mindenütt kiérezni az ő nagy, mély, vallásos hitét, ér-zületét, és szövegében klasszikus idézetek mellett sűrűn alkalmaz az egyházatyákból, a bibliából és más vallásos iratokból vett itéleteket. Sőt, ellentétben az ajánlások tör-ténet- és természetszemléletével, melyekben nem talált helyet az istenség számára, buzgó katolikus érzülete egy válságos hadihelyzet jóra fordultakor – Petrinja 1569. évi felszabadításakor – hálátelten azt mondatja vele: "res profecto jam plena periculi erat, adeoque in extremis, ut nisi Deus Optimus Maximus" (megint klasszikus jelzők, még itt is!) "cujus nutu reguntur omnia, occulta ... sua benignitate suis fidelibus op-portune succurrisset", elpusztult volna nemcsak Petrinja, hanem egész Illyria is. (p. 160.) De: "plurimum Dei immortalis super suos fideles vigilantis et pro illis pugnantis benignitate, qui cum omnibus belli casibus intersit, tum praecipue eis, qui-bus nihil ratione potuit administrari, erepti sumus." (p. 161.) Ez tehát az akkori ma-gyar – és külföldi – történetíráson is uralkodó theokratikus történetiszemlélet meg-nyilatkozása. E kétfelé ágazónak mondható történetiszemlélet Ráttkay műveltségének, gondolat- és érzelmvilágának két főkomponensét tárja fel: a vallásos katolikus theo-lógiát, mely uralkodik lelkületén, s a humanistát: az ókori klasszikusokból táplálkozót, melyet azonban minden pogánysága mellett is a keresztény humanisták is, még inkább a már a katolikus restaurációban élő Ráttkay bele tudtak építeni keresztény vallásos-ságukba.

Ráttkay előadása szoros időrendi, de nem annalisztikus. A fejleményeket a ma-guk összefüggéseiben beszéli el, inkább tárgyi kapcsolataik miatt szakítva meg egyes eseménysorok összefüggő előadását, semmint az időrend miatt, legtöbbször valamely új történeti szereplő fellépésekor, előadva annak előéletét és családja eredetét, történe-tét. Szerkesztése folyamatos, bár itt-ott egyenlőtlen, sokszor told be előadásába azt megszakító kitéréseket, polémiákat. Mégis, ő egészen tudatosan építette fel művét, határozott kompozíciót igyekezve adni annak, s nagy vonalakban úgy szerkesztette meg azt, hogy – mint már e fejezet elején említettem – anyagát tárgy szerint osztotta be 4 könyvre, nem valami külsőséges vagy időrendi szempontból.

Ráttkay stilusa humanista, de már a barokkba vegyülő latin stílus; már említettem purizmusát.

Kiadása: R. Georgius, Memoria regum et banorum. Bécs, 1652. (R. M. K., III., 1794.) – Ugyanezen cím alatt, Bécs, 1772. (Semsey Andor által felajánlott nagyszombati "Libellus gradualis".)

Irodalom: Sisic F., Gesch. d. Kroaten. Zágráb, 1917., p. 17. – Szinneyi, s. v. – Pallas Lexikonban Margalits Ede cikke.

Jegyzet:

- 1) Saját célkitűzését a magyar-horvát államszövetség megalapítását elbeszélve Szent László, illetőleg Kálmán király által, szögezi le: "quae de Colomanno dici possent, persequi instituti non est, uti et de reliquis Hungariae regibus, nisi quae ad rem nostram pertinere videbuntur, cum alias copiose ea caeteri rerum Hungaricarum scriptores posteritati tradiderunt: solum id nobis consilii est, ea de illis referre, quae nostrorum illi regnorum occasione gesserunt, saltem ad Banos sermonem reducimus. (pp. 63-64.)
- 2) Sisic F. sem sorolja fel ez említett művecskéket a horvát történetírás termékei között. (Gesch. d. Kroaten, Zágráb, 1917. p. 17.)
- 3) Pallas Lexikon, Margalits Edétől, Szinneyi s. v. ezt ismétli.
- 4) L. az apostoli cím kérdéséhez: Tóth L., Ki és miért hamisította a Szilveszter bulát? (Turul, 1941., pp. 69-70.)
- 5) Eredetileg Draskovich János bánnak, majd palatinusnak akarta ajánlani Memoriáját, de Draskovich meghalt, mielőtt ez a mű megjelenhetett volna.
- 6) E második rész: Ad Illyrici imperii res praeclare gestas, aliaque calamo digna posteritati tradenda invicem provocata excurrant. Ajánlás a horvát-szlavón rendekhez. L. ehhez még pl. buzdítását: ne a gyalázatos békét kívánjuk, hanem a becsületet harcot a török ellen, hiszen minden kilátásunk megvan a sikerhez. (pp. 168-169.)
- 7) Ajánlás a horvát-szlavón rendekhez.
- 8) Quod scripserim praeter impellentem Genium, majorum iudicio atque auctoritati, qui jubere poterant, obaudire debui. (Ajánlás IV. Ferdinándhoz.)
- 9) "Nemo sibi historiam esse scribendam intelligere debeat, quem non aetas et longa rerum experientia docuerunt." (Ajánlás IV. Ferdinándhoz.) Majd máshol, ugyanezen ajánlásában: "ego cum et aetatem jam superiorem atque aliquem rerum usum adesse mihi intelligerem, nec inferiorem multo fortassis dignitati operis eruditionem, assidua lectione, ac improbo pene studio mihi comparavissem."
- 10) "Veritate summa ... quae princeps est historiae virtus" ... (Ajánlás a szlavón rendekhez.) "Prima historici virtus prudentia est, eleganti veritati innixa. (Ajánlás IV. Ferdinándhoz.)

- 11) Fraena ad cursum jam inchoatum cohibendum adhiberi sentiam. (Ajánlás a szlávön rendekhez.)
- 12) Ismeretes, hogy Istvánffy egyik lánya, Éva, Draskovich János neje lett, s ez örökölte apja kéziratait, melynek romjai a XIX. század elején kihalt Draskovich grófi családtól több kézen át a M. N. Múzeum kézirtatárába kerültek, s ma is ott őriztetnek. (L.: Istvánffy fejezetemet.)
- 13) L.: pp. 15, 69, majd 95, 96, 99, hol utal is az "archivum Zagrabiense"-re, 78. stb.
- 14) Tripartitum. P. I., tit. 13., "omnes ... Praelati, Barones, Magnates, Nobiles et Proceres totius regni Hungariae necnon Regnorum eidem incorporatorum ac partium sibi subjectarum" ... – Ráttkay, Memoria, p. 61. Még jól emlékezünk, hogy ezek a saájánlatos közjogi viták minő gyűlölséggel folytatódtak magyarok és horvátok között különösen a kiegyezési korban, egészen 1918-ig, Horvátország leválásáig a szent koronáról.
- 15) Quae pluribus hactenus Principibus, Banisque Illyrii imperantibus (innen kezdődik a teljes egyezés Istvánffyval) paulo remotiora ab hominum memoria gesta sunt... e fide dignis literarum monumentis eruta, superioribus libris exposita sunt: deinceps certiora quidem et clariora sequentur, utpote quibus aetas nostra proxima, quorumque memoria recentior est, nequaquam tamen omnibus partibus laetiora. (p. 172.) Istvánffy megfelelő helye: Historia L. XVII. első mondatai ad an. 1550.
- 16) L. ehhez Ráttkay naiv, de becsületes kritikai műveletét, mellyel a mohácsi katasztrófa leírásában Istvánffynál olvasható Raikay Gáspár, s a Brodaricsnál álló Raskay Gáspár nevét a maga őséire: Ráttkay Gáspárra magyarázza: "Rattcaium tamen tam ex vetustioribus familiae huius literarum monumentis, quam conjectura ipsa unius immutatione dumtaxat literae, fuisse facile assequaris; praecipue cum uterque scriptorum in eadem non conveniunt littera; quamquam omissis conjecturis, sola literarum autoritas Regiarum, in brevi quidem charta pro more veterum scriptorum, quibus Ludovicus Ladislao et Caspari fratribus peculiari ratione apparatus ad hocce bellum indicit, sufficere queat. Nec tamen inficior, Casparem Raskay alium quempiam subinde ab Istvánffyo recitari. (pp. 155-116.)
- 17) A legkirivóbb ilyen epizód, hogy miként étette meg ebéd közben Wallenstein sértett hiuságból mérgezett retek átnyujtásával Zrinyi Györgyöt, a költő apját. (p. 180.) – Vagy: miként szabadították ki II. Ferdinándot a horvát katonák, mikor Wrangel Pilsenben már-már foglyul ejtette (p. 217.).
- 18) L. pl. Johannes Baptista Verus velencei történetiró elleni kirohanását. (pp. 196-198.) Bár itt nemesen megvédi a magyarságot is, a kereszténység védelmezőjét a barbárság vádja ellen. Pannoniis velut barbarae genti ... quod ... venenati animi iudicium, Christianos, fines suos aut tuentes, aut recuperantes, barbaros compellere. (p. 198.)
- 19) p. 139. L. még: pl. pp. 187. és 207-208.
- 20) "aetas parentum, peior avis tulit nos nequiores, mox daturos progeniem vitiosiore." Horatius, Carm. III. 6. 45-48.
A fátum és fortuna is olykor klasszikus költőkből vett formában jelentkezik Ráttkaynál, mint az ember sorsának irányítója: Zrinyi primam Banatus sui aridentem excepit fortunam. (p. 125.) Ut humanarum rerum fert vicissitudo, nec in eodem unquam aequalitatis gradu fortuna consistit, feliciora Nicolai sc. Zrinyi principia adversa

sors excipiens, secuto infortunio, ejus gloriam nonnihil adumbrasse visa est.
(p. 126.) Fortuna plerumque insolens ac infesta (p. 128.) – L. még a "szeren-
csére": Derencsényi Imre bán katasztrófája a török elleni csatározásokban
II. Ulászlót "incredibili dolore afficit, neque enim ignorabat plerosque omnia
adversae fortunae incommoda ejus negligentiae atque socordiae tribuere." (p. 107.)

Nadányi János

Ismét az egész magyar történet megírására vállalkozott Nadányi János, külföldi tanulmányutján, Leidenben látva, hogy a magyar történetnek nincsen olyan rövidre fogott előadása, mely annak egészét felölelné, és csak a "tiszta történeti valóságot" adná, míg más népek történetéről közkezen forognak ilyen compendiumok. Így csatlakozott Nadányi azon külföldi írókhoz, kik az egyes európai népek történetéről rövid áttekintést adnak: Florusokat, Florus, (P. Annius), II. sz. -i (Hadrián-kori) római történetíróról, Livius kivonatolójáról nevezve el műveiket, a Florus Germanicus, Danicus, stb. mintájára megírta az ő Florus Hungaricusát.

Nadányi János előkelő nemesi család sarja, született 1643 körül Körös Nadányban (Békés m.). Apja Nadányi Mihály, erdélyi ítélőmester, anyja váradi Gargócs Erzse volt. Apját a legtragikusabb körülmények között vesztette el: ez gyanuba keveredvén az erdélyi urak előtt, vérpadon halt meg, mint annyi erdélyi magyar főember a XVI. és XVII. században. És írónk elsíratja még több rokona elvesztését is.¹⁾

Apja halála után rokona, Rhédei Ferenc, ekkor mármarosai főispán gondoskodott róla, ez taníttatta éveken át Hollandiában, előbb (1658-ban) Utrechtben, hol Nadányi jogot hallgatott, majd Leidenben, hol írónk megírta 1663-ban, tehát mintegy husz éves korában történeti munkáját, a Florus Hungaricust. 1666-ban írónk már itthon van s Nagyenyeden tanár - logikát és a zsidó nyelvet tanította a kollégiumban - de hanyagsága, s lehet nyersessége miatt súlyos ellentétbe került tanítványaival.²⁾ 1671-ben már Nagyváradon tanárkodik, majd Nagybjomban lett lelkész. Meghalt 1707-ben.

Hogy magyar történetét megírja arra azonban Nadányinak más indítékai is voltak, mint hogy ilyes művek hiányában a magyar történetet külföldi és magyar művelt olvasóközönséggel egyszerűen megismertesse. Nemesebb és messzebb tekintő indítékai. Ő használni akart történetírásával nemzetének, ha már fegyverrel nem szolgálhatta azt, mert úgy vélte, nagy haszon háramlik az emberekre, különösen a kormányt vezető férfiakra a történeti valóság helyes ismeretéből, s nagy kár származik annak nem ismeréséből, vagy helytelen hamis, elferdített ismeretéből -, hasonló gondolattal találkozunk Szalárdinál is -,³⁾ hiszen a történet színjátéka - Nadányi szereti magát kissé dagályosan és képekben kifejezni (barokk!) - mindig ismétli magát, csak a szereplők változnak.⁴⁾ S e magas szempontok mellett, talán talán anyagi hasznót is remélt a messze külföldre vetődött, s hazájából a legnagyobb csapások hírét vevő erdélyi ifju (az 1658 óta dúló török-tatárjárás Erdélyben, apja, családja tragédiája) s írással próbálta magát függetleníteni? Nem kívánok minden forrásos alapot nélkülöző feltevésekbe bocsátkozni.

Nadányi tehát külföldön, külföldi kiadó megbízásából, részben külföldi közönség számára⁵⁾ dolgozott. Innen van, hogy a magyar történetet az európai történet egy részeként, annak keretébe illesztve adja elő, s maga felveti a kérdést, vajon műve egész Európa, vagy csak egy ország (Magyarország) történetének nevezhető-e inkább.⁶⁾ Itt tehát messze tulment azokon a határokon, melyek kereteiben egy Istvánffy, vagy Forgách Ferenc, vagy más akkori magyar történetíró a magyar történet viszonyát az

európaihoz szemlélte. Pedig ezek is összefüggésbe hozták a magyar életet az európaiával. De, ismétlem, Nadányi messze Nyugaton, Hollandiában írt, sokévi külföldi tartózkodás és tanulmányok után, így látóköre is tágabb, és részben másfelé irányulóbb is, mint az itthon íróké. Ahol teheti, a nyugati történeti irodalomra támaszkodik, annak a magyar történetre vonatkozó adatait nemcsak bőségesen kiaknázza, hanem a magyar írásművek értesüléseivel szemben előnyben is részesíti. Így, hogy csak a legfontosabbat említsem, ő vezeti be a magyar történetírásban Aventinnek, (Joh. Turmair, 1477-1534) a bajorok nagyhirű humanista történetírójának addig nálunk⁷⁾ ismeretlen bőséges előadását a X. sz. -i magyar kalandozásokról.

Történetírásról, annak céljairól, módszereiről Nadányi rövid vallomásokat tesz Rhédeihez írt ajánlásában és az olvasóhoz intézett előszavában. A történetíró, mondja, írja mindig a valóságot, - hiszen ennek megismerése a történetírás célja - kerülje a meséket, és főképp kerülje a szenvedélyességet, érzelmességet. Mert nagy dolog történetet írni. Ezt Nadányi magán tapasztalta, hiszen az 1657-58 óta Erdélyre és az ő személyére és családjára szakadt háborús és politikai csapások hatása alatt, vallja, rajta magán is erőt vett a félelem s fájdalom, úgy, hogy feltevését, - a tiszta történeti valóság keresését - nem tudta művében keresztülvinni. Ezt majd annak egy újabb kiadásában remélte kijavíthatni. Igen őszinte, emberi beismerése ez a korlátoknak, melyek a történettudomány követelményeinek a gyakorlatban való megvalósíthatását akadályozzák.⁸⁾

Heurisztikai elveit már inkább meg tudta valósítani: mert ha ajánlásában és előszavában úgy vallja, hogy igen sok forrást és irodalmi feldolgozást (sexcenti = igen sok) használt fel, elsősorban magyarokat, amennyire lehetett egykoruakat (fere coevos), úgy valóban igen sok és az előadta eseményekkel egykoru, vagy az azokról szóló legrégibb írásműből építette fel magyar történetét, de ezek mellett éppugy az ujkori s saját korabeli irodalomból is.

Olykor forrásai egymással való összefüggéseit is megfigyeli, anélkül azonban, hogy eredeti és leszármazott előadás, vagy későbbi feldolgozás között értékkülönbséget tenne. Egymás mellett idézi és egyformán használja pl. a hun történetre Priscos Rhetort és Callimachus Attiláját, Jordanest és Bonfini, vagy a Thuróczyt kiíró Oláh Miklóst. Ha egy író jó, szavahihető híreket ad, akkor Nadányi nem keresi többé, hogy azokat honnan vette, hogy hányad kézből dolgozott. Pedig ismeri a humanista történetírás nagy felfedezését: lehetolni a legeredetibb forrásokig, ajánlásában - ismétlem - büszke rá, hogy fere coevi, lehetőleg egykoru írókból merit, és szövegében is hivatkozik oculati testesekre. És szép példáját adja eredeti és legjobban értesült forrásig való tudatos lehatolásnak, midőn az első kereszties hadak átvonulását beszéli el Magyarországon. Itt egyenest félreteresi az egyébként követett, bár nem sokra becsült, Bonfini, mert ez "másképp meséli el mindezt", még fontosabb, hogy mellőzi még az annyira tisztelt, s Bonfininél hivebben követett Aventint, és Tyrusi Vilmost választja forrásul mint egykoru író, s kit a magyar írók nem ismertek. Tyrusi Vilmost, kinek elbeszélése az első kereszties háborúról a XI. -XII. századi történetírás egyik legjelesebb alkotása.⁹⁾ Továbbá: II. István balkáni háborúira - megint Bonfini helyes mellőzésével - Cinnamosból merit, "qui rebus interfuit", s helyesen referálja az eseményeket, noha ellensége a magyarnak.¹⁰⁾ De máshol is erősen merit a bizánci írókból.

A tatárdulásnál, hol elbeszéli a tatárok eredetét, Piano Carpin, Marco Polo és Rubruquis a forrásai.¹¹⁾

A török történethez érve felvonultatja a török forrásokat is, előnyt adva ezeknek még a bizánciak előtt is, vagy megerősítve őket ezekkel.¹²⁾

— És van érzéke Nadányinak történeti kritika iránt is. Ő is azok mellé áll, kik

felismerték Annius Viterbensis ál-Berosusának hamisítvány voltát,¹³⁾ és mesének minősíti Thuróczy azon megállapítását, hogy a scythák Herculestől erednek, melyet a történetkutatók nem fogadtak el.¹⁴⁾ Ez esetekben tehát mások eredményei után dönt. Viszont Bonfini mesékkal és mendemondákkal telített magyar eredettörténetét a maga józan belátása alapján veti el.¹⁵⁾

Forrásait csak aránylag ritkán igyekszik egymással egyeztetni: a bizánciakat a törökökkel, mint fentebb láttuk, vagy Callimachust szintén a török írókkal a várnai katasztrófa elbeszélésénél. (p. 165.) Máshol közöl többféle értesülést ugyanazon tényről, anélkül, hogy valamelyik mellett döntene. (pl. pp. 152. 180.) Általában a legszivesebben egyugyanazon író követi huzamosabban, aki mellett aztán lépten-nyomon idéz más írókat is, lehetőleg minél többet. Vagyis ugyanazt teszi - mást nem is tehetne - mint a XVII. sz. -i európai történetírók. (Ranke.)

A magyar krónikás hagyomány - Thuróczy, Bonfini - mellett magyar története honfoglaláskori és általában pogánykori részében Aventint követi mint főtekintélyt, ezt már említettem, s minthogy ettől igen sok új hirt kapott, melyről a magyar krónikák mit sem tudnak, műve e részében, de még fel egészen a XI., talán, bizonyos mértékben, a bizánci írók kiaknázása miatt, a XII. századig, nem is nevezhető compendiumnak, hanem a magyar történet eddig ismeretlen források és irodalom alapján való új kidolgozásának. Így tőle hallunk először a magyar történeti irodalomban Kussal, Dursak, Bugath, Szalárd magyar "királyokról" (Bulczko bizonyára = Bulcsu), a X. századi nyugati rablókalandozások vezéreiről, kiknek emlékét csak Aventin tartotta fenn, feltehetőleg valamely, sajnos elveszett magyar vagy német egykoru forrás alapján. De lényegesen többet tud a keresztény térítésről is, így ismeri Pilgrim passau-i püspök szerepét abban. A magyar történetnek erről a X. és XI. századi szakaszáról mondható el leginkább az is, amit már fentebb megállapítottunk, hogy Nadányi azt erősen beépíti a német (osztrák), de egyben a tágabb európai történetbe is. Így a magyar megtérést is a szerinte ugyanakkor megtérő európai népek: angol (!), dán, lengyel megtérése egy részének tekinti. Megint csak elsőnek a magyar történetírók között.

Aventint, mint általában forrásait egyszerűen kivonatolta, mégpedig elég felületesen, ki-kikapva belőle olykor egyes pár szavas passzusokat, és erősen összevonva az eseményeket. Sajátságos, hogy a XI. -XIII. századi magyar történetírók főképp Anonymus és Kézai a X. századi rablókalandok elbeszélésénél (sőt, mindenekelőtt Kézai a XI. században is) csakugy összevonták a nem mindig összetartozó eseménysorokat. Aventin tudomását azután összeolvastja a magyar krónikás hagyománnyal, (Thuróczyval és Bonfinivel), és felhasznál mellette forrásokat, németeket és olaszokat egyaránt. Liudprandot ismételtelen idézi, de idézi az Annales Fuldenses is.¹⁶⁾ A királyok korától, különösen Péter és Gizella viszályától kezdve mind erősebben a magyar krónikára támaszkodik, értékesítve Aventinnek krónikáinkból hiányzó adatait is, pl. hogy Gizella jegyajándéka több magyar város volt, köztük Pozsony, melyet Nadányi (Aventin nyomán) Posonium = Vratislaviának nevez, s beolvasztja művébe Hartvik egyes értesüléseit is.¹⁷⁾ Hogy az első keresztes hadak átvonulására Magyarországon Tyrusi Vilmost is felhasználta, valamint más külföldi írókat, azt már imént láttuk, s azt is, hogy a XII. századra a bizánci forrásokat is kiaknázza. A második keresztes háborúra Matthaëus Parisiensis, és Jacobus Vitriacus a főforrása. Lényegében azonban Bonfini követi egész XI. -XIV. századi története elbeszélésénél. Az Árpádház kihalásával kapcsolatban megint sokat foglalkozik a német birodalom ügyeivel, német írók nyomán. Midőn aztán Bonfini Decasai elhallgatnak (1496), előbb Zsámbokynak Bonfinihez irt Appendixeit hívja segítségül, majd Istvánffy lesz főmintája, kit csakugy használ, mint előbbi főforrásait;¹⁸⁾ Aventint, és Bonfini: őt veszi elő-

adása alapján, erősen és felületesen kivonatolva,¹⁹⁾ de merit a korukbeli többi - legfőképp kortörténeti külföldi irodalomból is. 1541-től kezdve jegyzetben adja az egymásra következő évszámokat.

Hogy Istvánffy könyvei megszűntével, tehát a XVII. században kire támaszkodik Nadányi, azt nem tudtam megállapítani. Lehet, már erdélyi, közte családi tradíciókra, legalábbis Zólyomiék 1633. évi összeesküvésénél I. Rákóczi György ellen, apja elbeszélésére hivatkozik. (p. 379.) Forrásokat a XVII. sz. második felében már egyáltalán nem idéz. Művét I. Lipót trónraléptével fejezi be.

Említettem, hogy a X. századra, de még a XI. -re, sőt XII. -re is Nadányi művét nem lehet kompendiumnak tekinteni, hanem a magyar történet új források és irodalom alapján, új szempontokat követő: az európai (elsősorban német-osztrák) történetbe illesztett új kidolgozásának. A XIII. századtól aztán - megfelelően kitűzött céljának - mindinkább főmintái kivonatává zsugorodik össze, annak ellenére, hogy sok idegen forrást is felhasznál.

Miként magyar kortörténetíró kortársait, Nadányit is csaknem kizárólag a fő hadi és politikai események érdeklik, ami különösen érthető nála, kit az 1658 óta Erdélyre szakadt hadi és politikai csapások személyében és családjában is oly végzetesen sújtottak. A magyar történetet, melyhez hozzászámítja a hun is, két részre osztja: az első hatszáz évet felölelő hun-magyar korra, mely tartott mintegy Nagy Lajosig, s az azóta eltelt 340 évre. Az első a virágzás, az emelkedés kora, míg a második a lassu öregedésé, elernyedése, melyben csak Mátyás tudta a "res Hungarorum"-ot rövid virágzásra emelni. Még sulyosbitja, sietteti a hanyatlást, a régi erények (virtus) elernyedését, az elöregedést a török járom, s az 1526. évi kettős királyválasztás. E pesszimizisztikus történeteszemlélet Nadányi műve névadójának, az ókori Florusnak történeteszemléletére emlékeztet, már akár tőle vette azt Nadányi, akár nem. Florus, a Hadrián-kori (II. sz. -i) római történetíró látja úgy, - persze nem egyedül ő akkoriban -, hogy az emberiség elöregedik, lefelé süllyed. Láttuk, hogy Nadányi kortársa, Ráttkay György, szintén osztja ezeket a nézeteket, és pedig éppen - természettudományos megfontolások mellett - klasszikus római írók, ha nem is éppen Florus tanítása alapján. Ráttkay 1652-ben, Bécsben megjelent Memoriáját Nadányi ismerhette.

Egyébként - Nadányi szerint - a történet mindig ismétlődik, s - mint már fentebb idéztem - a történetet szemlélve ugyanazon tragédia vagy komédia játszódik le előttünk, melyben csak a személyek változnak.²⁰⁾ Ezért oly kiválóan alkalmas a történet tanulmányozása - véli - tanulságok levonására, főképp a politikusoknak. Művébe - már szintén említettem - Nadányi maga is szívesen sző be az elbeszélte eseményekből levonhatónak vélt tanulságokat vagy általános filozófáló-moralizáló-politizáló szentenciákat.

Társadalmi kérdéseket egyszer érint Nadányi, Antal és Márton "parasztkirályok" Zsigmond császár alatti lázadásánál - melyet elítél - elmondva a jobbágyság eredetéről vallott nézetét. Ezek elődei - véli - eredetileg szabad emberek voltak, akik azért kerültek örök servitusra, mert a pogány korban a hadba hívó véres kard körülhordozásakor nem akartak fegyvert fogni. Vagyis Nadányi egyszerűen átvette a krónikás hagyomány híres előadását a hadba menni nem akaró szabad pogány magyarok szolgaságra vetéséről. A XVII. sz. közepén aligha lehetett volna egy társadalomtörténeti kérdést ennél alaposabban kidolgozni.

Nadányi előadása élénk, de latin stílusa kissé dagályos, tulhalmozott.

Kiadás: N. J., Florus Hungaricus, Amstelodami, 1663. (R. M. K. III. 2192.) Kézirata nem maradt.

Irodalom: Beöthy-Badics, A m. irod. tört. (3) Bp., 1906. 393-4. -

Jegyzet:

- 1) Ajánlás Rhédei Ferenchez.
- 2) L. az erre vonatkozó leveleket Bethlen Jánoshoz és Páriz Pápai Ferenchez, Irod. tört. Közl., 1900.
- 3) Ajánlás Rhédeihez.
- 4) Nam utcumque personae in hac mutantur, eadem igitur fabula et sive Comoediam seu Tragediam ludimus, ludimus jam a prius decantatam. (Ajánlás Rédeihez.)
- 5) A Florus az amsterdami Joannis a Waesberge nyomdájából került ki.
- 6) Bevezetés. p. l.
- 7) L.: Fueter, Historiographie, 1913. 194-197. és Riezler, Gesch. von Baiern.
- 8) In hoc quoque operé propositum meum fuit Patriae prodesse, quod cum armis efficere non potuerim, vel in hoc opere intendi commune non negligere. Et quia magnum est historiam scribere, quae omni affectu seposito in puram veritatem feratur, nobis vel in hoc fuit negotium, ut plerumque eodem affectu scriberemus: sed quoniam miserabili hoc bello, quo projecta et prostrata sunt omnia, miseria, dolor, anxietas, nobis quoque crevit, ut eundem tenorem servare non potuerimus, sequenti editione meliorem. (Az olvasóhoz intézett előszó. p. 3.)
- 9) Bonfinius secus narrat... verum nos Guillelmum Tyrium archiepiscopum scriptorem ejus temporis in his a nostris scriptoribus praetermissum sequuti sumus. (p. 89.) A kereszties háboru előzményeire: Amiensí Péter akciójára felhasználja még Gualterius Sensavirt is.
- 10) pp. 92. és 99. II. Gézára is.
- 11) pp. 112-115.
- 12) pp. 146, 147, 163, 180, 200.
- 13) Annius Viterbensis in Pseudo-Beroso (amit a scythák eredetéről előad) quo auctore refutando ut supersedem, partim praesens conatus, partim Summorum virorum lucubrationes monent. (p. 9.)
- 14) Quod quia fabulosum est, sinceris historiae rimatoribus non acceptatum. (p. 9.)
- 15) Bonfinius ad sua tempora unus fere instar omnium fabulis et nugis originem Hungarorum replet.
- 16) pl. p. 39.
- 17) p. 83.

18) Mintegy Nadányi p. 200. = Istvánffy L. III. (1622.) p. 32-től kezdődően.

19) Egy mondatát szórul szóra is kiírja: p. 204. = Istvánffy, L. VI. (1622.) p. 79.
Perényi Péter ellentmond a Habsburg örökösödési szerződésnek.

20) Ajánlás Rédei Ferenchez.

Gróf Kéry János

Az 1663-ban újra fellángolt török háború, Érsekújvár gyászos eleste, majd a következő évben Zrinyi Miklós nagy lelkesedéssel fogadott téli hadjárata s a szentgotthárdi győzelem, de meg az ezekre következő évek belső zavarai nyomán megint "volt miről írni", kortörténetet írni a királyi Magyarországon is. Három jelentékeny alkotás szól az 1663-4. évi hadjáratról: Kéry János Martis Turcici ferocia-ja, Esterházy Pál Mars Hungaricusa és Auer János Ferdinánd Strengé Schiavitu-ja.

Lássuk most mindenekelőtt Kéry János grófot. Kéry, a pálos szerzetes, majd szerémi, végül váci püspök nemcsak e nagyfontosságú háborús események leírására, nemcsak kortörténetírói célokért és indítékokból fogott történetírói tollat, hanem egyenest politikai, sőt propagandisztikus célokért is. Művére legjellemzőbb, hogy azt 1672-ben adta ki, a Wesselényi-féle összeesküvés fejeinek kivégzését követő, fegyveres felkelésekkel megvérezett zavarok évében, a bécsi udvar abszolutisztikus kormányzása kibontakozásának idején, s hogy abban igen nagy helyet juttat I. Lipót politikája és kormányzása védelmének, igazolásának, sőt egyenest dicsőítésének a magyar közvélemény előtt.

Gróf Kéry János régi, Nógrád megyei nagyobb birtoku család sarja. Elődei közül csak apja, szintén Kéry János emelkedett ki a megyei főbb nemesség közül II. és III. Ferdinándnak tett diplomáciai szolgálataival. Ezek jutalmául elnyerte III. Ferdinándtól 1642-ben a bárói, majd 1654-ben a grófi méltóságot. Követi megbízatásai körülhatároltak voltak: Erdélybe szoltak, s idősb Kéry Jánosnak előbb több ízben Bethlennel, majd szintén több alkalommal, I. Rákóczi Györggyel kellett tárgyalnia királya nevében. 1647-ben a IV. Ferdinándot megkoronázó országgyűlés koronaórré választotta Kéryt, I. Lipót 1655-ben, koronázásakor aransarkantyus vitézzé avatta, míg - ami pedig döntő fontosságú esemény történetírónk egész életére is - Szelepcsényi György, a későbbi primás az addig protestáns Kéry Jánost átvezette a katolikus egyházba. Felesége főrangú nő, Czobor Orsolya, Czobor Imre udvarmester lánya volt, gyermekeik közül ifjabb fia János volt a pálos szerzetes, püspök és történetíró.

Ifj. Kéry János 1638-ban született Ipolykén. Első iskoláit Pozsonyban végezte, majd a bécsi egyetem artista facultásának volt három évig hallgatója,¹⁾ s itt nyerte el a filozófiai doktori címet. 1655-ben elhagyva a bécsi egyetemet, belépett a pálos rendbe. Mint novicius a rend híres leoglávai házának (Zágráb mellett) volt növendéke, hol úgy ismerték meg, mint "előkelő származású, nagy bölcsességű, de minden fennhéjázás nélküli ifjút, ki a közös étellel és itallal válogatás nélkül megelégedett."²⁾ Érdemeiért rendje 1658-ban Rómába, a Collegium Germanicum-Hungaricum-ba küldötte, hol négy évet töltött beható teológiai tanulmányok között,³⁾ melyek végeztével elnyerte a teológiai doktori fokozatot. Róma nagy hatással volt a fiatal magyar szerzetesre: itt lett a katolikus hit rajongó hirdetőjévé, az ellenreformáció harcosává. Hazatérve rendjének előbb (1663-ban) pápai, majd leoglávai házába került, utóbbiban filozófiát tanított az években, mikor a Drávától északra dult a háború, mely őt majd történetíróvá teendi. A háború utáni években a nagyszombati pálos nő-

vendékek spirituálisa, 1666-ban a pálos rend generálisának titkára, majd sociusa és secretariusus lett, 1669-től 1675-ig pedig a rend generálisa volt. E hivatásában sokat tett a rend felvirágoztatására, pl. ő alapította meg a rend feloszlataáig működött pálos egyetemeiket, miután kieszközölte a pápától az egyetemek felállítására jogosító bullát rendje számára.

Generálisi működése harmadik évében, 1672-ben írta meg Kéry történeti művét, a *Mars Turcicus*. A generálisságról leköszönvén, újból Lepogláván tanárkodott, (1675) majd régi pártfogója és családja régi barátja, Szelepcsényi György érsek ajánlatára, ki őt különösen az igehirdetésre és hittérítésre tartotta alkalmasnak, I. Lipót kinevezte előbb esztergomi kanonokká (1676), majd szerémi püspökké. Kéry ettől kezdve állandóan Nagyszombatban Szelepcsényi mellett tartózkodott, annak bizalmas munkatársaként. 1678-ban csanádi püspök, 1679-ben Szelepcsényi érseki helytartója, s ez új méltóságában a magyar országgyűlés felső táblájának tagja. Mint ilyen részt vett az 1681. évi királykoronázó, de egyebekért fontos soproni országgyűlésen, hol élénk viták folytak a vallási ügyekről, az alkotmány pedig helyreállítatott. Az országgyűlés befejeztével I. Lipót kinevezte váci püspökké. Különösen tragikus, hogy a Habsburg ház ily buzgó híve 1683-ban, a török nagy támadáskor, mikor a Bécs védelmére a határ mögé húzódó császári seregek védtelenül hagyták az országot, s a királyi Magyarország királypárti főurai is, hogy életüket és birtokaikat megmentse, kénytelenek voltak átállani Thökölyhez, a török szövetségéhez, Kéry is velük tartani kényszerült. De aztán a Bécs diadalmas felszabadítását követő háborúban maga is részt vett, mint csaknem minden magyar főúr. Így jelen volt Kéry, midőn Lotharingiai Károly herceg 1684. június 27-én visszafoglalta Vácot, s oda mint a hely püspöke mindjárt be is vonult.⁴⁾ Sajnos, csak pár hónapra, mert a török a várost 1684. nov. 3-án újból birtokba vette. Ekkor Kéry Nagyszombatba menekült, hol rövidesen, 1685. február 28-án meg is halt.

Kéry János az 1663-64. évi török háborút tette munkája központjává. Ami azután, fel egészen 1672-ig, könyve iratása, vagy legalábbis megjelenése évéig történt, azt pár oldalon, egészen röviden, éppen csak egyes főbb eseményeiben érinti. Előadása a hadi eseményekre szorítkozik, az azokat megelőző és befejező diplomáciai tárgyalásokra is alig térve ki. Azonban igen részletesen jellemzi a nem harcoló, békés lakosság sorsát a háború alatt, különösen a hadművelleti területeken, melyek - a török-tatár rabló harcmódor mellett - messze túlterjednek a tulajdonképpeni hadiakciók terepén. Mély részvéttel ecseteli városok, falvak pusztulását, különösen kiemelve a pálos kolostorok sorsát, a lakosság rabságba hurcoltatását, kirablását, leöldösését, vagy gyászos menekülését erdőkbe, hegyekbe, a félelmet, mely a török közeledtét megelőzi, s elhatol egész Morvába, Sziléziába, menekülésre készítette még Bécs sok lakóját is. A konstruktív, építő ember, kolostorépítő, egyház- és iskolaszervező fájdalma ez a pusztulás, a békés munka ellehetetlenülése; a melegszi-vő ember részvéte oly sok embertársa szörnyű szenvedésén.

Nagy teret szentel Kéry írásában politikai intelmeknek, melyeket a Habsburg ház érdekében és I. Lipót igazolására a magyar olvasóhoz intéz, s melyekben egész szörnyűségében tárja fel a török veszedelmet. Mert Kéry történetírásában inkább politikus, mint történetíró. Képzettsége, láttuk, filozófiai és teológiai, irodalmi munkássága is eddig e tereken merült ki, s behatóbb történeti tanulmányokat írónk nem is igen végzett. Az olvasóhoz intézett előszavában - I. Lipóthoz intézett ajánlása dagályos barokk hízolgés - előadja kis körre szorítkozó történetírói elveit. Ezek is inkább egy okos és tudományosan képzett ember nézetei, semmint behatóbb történeti tanulmányok eredményei. Mindenekelőtt arra inti az olvasót, hogy ne bírálja őt, ha valamit másképp olvas nála, mint ahogyan azt maga hallotta - látta, inért ő azt írta

meg, amit másoktól hallott, vagy írásokban olvasott. De mindig a leghitelesebb előadásokat követte. Kéry tehát helyes forrásérzékét árulja el és igyekezetét is, hogy az igazat írja, ami általában véve sikerült is neki: a modern történetkutatás művét hitelesnek ismeri el. De, folytatja előszavát az olvasóhoz, nem írja ki mindig az események szereplőinek nevét, t. i. akkor, ha szerencsétlen fejlemények okozóiról van szó - noha a közönség éppen ezt szeretné tudni -, mert ez veszedelmekkel jár, s különben sem szereti senki vállalni a rossz szerzőségét. Előadásában is többször említi Kéry, hogy nem nevezi meg a felelősöket", így a párkányi katasztrófa okozóját sem, s csak annyit mond, hogy az nem Forgách Ádám volt. Mélyebben nem hatolt be Kéry módszertani kérdésekbe. Műve első lapjain aztán a magyar történetre vet rövid visszapillantást. Nem részletezem e szűkszavu történeti vázlatot, melyben Kéry arra mutat rá, hogy a magyar valaha nagy és hatalmas volt, és ma is vannak nagy férfiaiink, mégis szörnyű állapotban vagyunk, országunkkal együtt. Hasznos és tanulságos fűrkészni, hogyan jutottunk ide. Azonban ő nem akarja Magyarországi régi sebeit (vetusta vulnera, kész szállóige a Ráday-féle kiáltvány előtt is) és azok okozóit feltárni, megtették ezt helyette mások. Ő csak azt a betegséget, s annak gyökereit fogja megvilágítani, melyben most, mintegy kilenc év óta sinylődik az ország. A betegség pedig az 1663-64. évi török háború és a nyomában kelt belső zavarok: a Wesselenyi összeesküvés és következményei.

Kéry tehát kortörténetet ír, s ezért forrásai - mint maga mondja, s mint már láttuk - általában kortársai elbeszélései és írásai. Azonban Kéry magas társadalmi állásában, családjában és társaságban állandóan olyan férfiakkal érintkezett, kik főszerepet játszottak a hadi és politikai események irányításában, kiktől tehát mindenről helyesen informálódhatott, köztük saját testvérbátyjától, gróf Kéry Ferencről, ki részt vett az 1664. évi hadjáratban, hol Esterházy Pállal s egy kísérelőjükkal együtt végrehajtott bátor akciója készítette Babocsát kapitulációra, (Bubics, Esterházy Mars Hung. -a, p. 42), vagy nagy pártfogójától, Szelepcsényi primástól, vagy Esterházy Páltól, ki már ekkor is a legfontosabb emberek egyike I. Lipót magyar tanácsosai között, s kivel Kéry Ferenc többszöri komaságban állott.⁵⁾ Informátorait azonban sohasem nevezi meg, és irott forrásokat sem idéz azonkívül, hogy e két forrás-műfaját az olvasóhoz intézett előszavában megnevezte. Beszámol azonban olykor, ritkán olyasmiről is, amit maga látott-hallott, s ezt az ő tautológiájával meg is mondja.⁶⁾ Már említettük, hogy igazságszerető valóságérzékről tanuskodik egész műve, ha kifejezett kritikát nem is gyakorol forrásain.

Történetsszemlélete tiszta realiztikus, s abban a korán egyébként uralkodó teológiai történetsszemlélet alig érvényesül. Meglepő egy pálos szerzetes történetírásában. Kivétel nála az olyan kitétel, hogy egyesek rémhíreket terjesztettek, hogy az ország hajója - et si Diis placet! - a birodalomé is, a szikláknak vetődjék,⁷⁾ s hogy műve egy helyén meghirdeti, hogy Magyarország eddig virágzott, míg a magyar nép tisztelte Szűz Máriát, s azóta hanyatlott le, amióta nem tiszteli.⁸⁾ Csodákat elbeszél ugyan, de olyanokat, melyek a leírta eseményekbe nem folytak be. Mert a történet neki emberek cselekedetei, a történet főfaktora nála az ember. Kéry nem mélyed ugyan be egyes szereplői motivumainak, tettei mozgatóórainak kifűrkészésébe, de egyszer mégis megjegyzi, hogy szeretné ismerni Zrínyi Miklós legtitkosabb gondolatait. Bár igen tisztelte munkájában is, és igen dicsőítette Zrínyit, mégis felveti a kérdést, vajon nem ennek 1664. évi, egyébként dicsőséges téli hadjárata okozta-e a háború újbóli fellángolását? De kitér a döntés elől: gordiusi csomó ez. Nagy figyelmet szentel Kéry a közvéleménynek, helyesebben közhangulatnak, noha történetformáló erőt alig lát bennük, s nála minden a legfelül állók: császár és miniszterei, tábornokai, a magyar főméltóságok (a szultán, nagyvezér stb.) akaratából történik.

Lássuk mármost Kéry Mars Turcicusának politikai tendenciáját, melyet annak legjellemzőbb vonásának, sőt létrehozó okának ismertünk fel. Ha behatóbb történeti tanulmányok művében nem is nyilatkoznak meg - amit műve élén az egész magyar történetről mond, azt bármely rövid krónikából is vehette - kora elméleti politikai irodalmában lehetett jártassága: egyhelyütt Macchiavelli elhallgató taktikájára hivatkozik, mégpedig elitélően.⁹⁾ De Kéry Mars Turcicusa nem politikai elméletet akar adni - ennél ő gyakorlatiasabb szellemű ember volt - hanem gyakorlati politikai tanításokat, intelmeket. Politikai állásfoglalását - már láttuk - a magyar társadalomban és a katolikus egyházban elfoglalt állása szabja meg: nagybirtokos, mégpedig a királyi Magyarországon, a töröknek még hódolt területen a nagybirtokos arisztokrata s a pálosrend tagja, s annak egy legbuzgóbb hittérítője a protestánsok között. Püspöki méltóságokat csak már történeti műve megírása után nyert el. Mindebből következik tehát, hogy híve a Habsburg háznak, a katolikus hit legfőbb védelmezőjének, a katolikus restauráció előharcosának, a török elleni harc vezérének. Mert Magyarországnak és a magyar népnek a török a legnagyobb ellensége, annak részéről fenyegeti a legnagyobb veszedelem, s a török hódító vadsága; Martis Turcici ferocia az, amit Kéry könyvében oly élénken és élethűen ecsetel. Viszont a Habsburg ház az egyetlen hatalom, mely ezt kivédeni tudja: Martis Turcici ferocia anno. . 1663, et 4. Hungariae viscera irruens, invictisque... Leopoldi I. agminibus eneruata... adja meg, írónk már könyve barokk címében is annak egész irányzatát. Végtelen fájdalmas, és egyben érthetetlen, vallja, hogy mégis akadnak, akik jószágos, tisztaéletű, igazságosan kormányzó uralkodó ellen láznak, mégpedig a török segítséget keresve. Hogy tehet-e már ezt Wesselényi Miklós is, aki azonban még az összeesküvés felfedezése előtt meghalt, vagy az egyébként derék katona Nádasdy Ferenc, nem is szólva a kisebbekről, Nadányiról, Nógrád vára parancsnokáról, ki átlépett Apaffyhoz vagy pláne Keresztury Lászlóról, ki egyenest a török karjaiba vette magát. Wesselényiék már a francia segédc csapatok vezéreivel kezdik a lázadás szálait szövögetni, de ennek első kezdetei sötétségben lévén, történetíró nem írhat róluk. Pedig I. Lipót nem törekszik a mi szabadságunk megsemmisítésére, kivéve, ha mi magunk nem hívjuk ki ezt az által, hogy tulságos szabadságot követelve, lázadozunk ellene. Még főrangú asszonyaink is "beszennyezik kezeiket a szuokkal", ahelyett, hogy a rokkát pergetnék. Így aztán megérdemeltük a méltó büntetést, mert Kéry Nádasdyék bűnhődését igazságosnak és megérdemeltnek ítéli. Hiszen Austria (= Habsburg ház) Magyarország jövője, mely nélkül élni sem tud, ahogy Kéry az előadásába ékelt számos dagályos szónoklat féleiben, vagy intelemben bizarr képekkel, hasonlatokkal színezve-ékitve bizonyítja.¹⁰⁾ A törököt ugyan még igen nagy és túl hatalmas ellenfélnek tartja, mégis nem minden reménykedés nélkül közli az állítólagos görög jóslatot, mely szerint a XVII. század 70. évében, ill. pár évvel azután, leáldozik a török napja, belső lázadások gyöngítik meg birodalmát, a keresztény fejedelmek pedig szövetkeznek és összetörlik a török uralmát. A szultán nevetett e jóslaton, Kéry azonban sötét titoknak véli, beteljesedik-e az vagy sem, melyet majd a jövő fog felderíteni. Azt azonban kétségtelennek látja, hogy ha a keresztény fejedelmek összefognának, valóban véget vethetnének a török uralomnak, legalábbis Magyarországon. Mert ez a hazáját és népét mindenekfelett szerető Kérynek legfőbb gondja. A szentgotthárdi győzelem után is - mely szintén a legnagyobb örömmel tölti el - felvirradt volna szerinte is a török utolsó napja Magyarországon, ha az üldözést következetesen folytattuk volna. De a béke szép dolog, a hadi szerencse forgandó, s így mégis helyeselnie kell a hirtelen kötött vasvári békét, azokkal szemben, akik azt kárhoztatták. Mert ez volt az akkori magyarok legfájdóbb sebe.

Már említettem, hogy Kéry igen nagy bámulója Zrinyi Miklósnak, s annak min-

den hadi akcióját panegyricusszerűen írja le, s mindig kiemeli, hogy egyfelől az ország népe belé veti minden bizalmát, másfelől a török előtt ő az egyetlen félelmetes ellenség. De szintugy dicséri Montecuccolit, Zrinyi nagy ellenfelét is, s erősen védelmezi bírálóival (az "irigységgel") szemben. Hadai embertelenségeit, melyeket a magyar lakosságon elkövettek, természetesen ő is elítéli, de értük nem a vezért okolja, ki igyekezett katonáit féken tartani. Zrinyivel való viszályában is inkább Montecuccoli felé hajlik. Dicséri Souchest, és a többi külföldi és magyar hadvezért is, ki sikert ért el. De mindenekfelett dicséri I. Lipótot, mint aki a leggondosabban igyekszik a török elleni védelmet külföldi (francia) szövetségesek keresésével, birodalmi hadak toborozásával, s minden egyéb tőle telhető módon megszervezni. Írónk ez erősen aulikus beállítottságát szépen egyezteteti össze magyar hazája és nemzete iránti nagy szeretetével. Mindig is azok érdekeit képviseli, és azokat idegen támadások ellen megvédi. Vajon nincsen-e valami összefüggés a "Martis Turcici ferocia" és a Bethlen Miklós-féle "Austriaca austeritas" és "Austriacae austeritatis continuatio" létrejötte között? Minthogy nem világos, az Austriaca austeritas 1671-ben, vagy 1672-ben jelent-e meg, és csak az kétségtelen, hogy benne még nem ismeretes a Wesselényi-féle összeesküvés fejeinek kivégzése, csak belső érvekre vagyunk utalva ennek eldöntésére. De sem Kéry, sem Bethlen művében nem talállok semmiféle utalást, vagy célzást a másikra. ¹¹⁾

Kéry szoros időrendben adja elő mondanivalóit, a hadi eseményeket, oly hiven vetve a kronológiát, hogy egy-egy esemény, pl. várostrom (Érsekújvár vagy Kanizsa) elbeszélését meg-megszakítja, hogy közben az ugyanakkor történt más akciókat is elmondhassa. Hogy politikai intelmei kedvéért szintén sokszor áttöri előadása folyamát, azt már szintén láttuk, de egyébként is szeret adomaszerű, vagy pláne novelisztikus kisebb epizódokat beleszőni szövegébe, mint pl. az idézett görög jóslatot a török birodalom bukásáról.

Már szintén rámutattam nagy bőbeszédűségére, tautológiájára. Hiába, írónk XVII. századi - barokk-kori - szónok, aki egy tényt vagy fogalmat nem szeret egyszerűen, a legtalálhatóbb, legszabatosabb kitételrel kifejezni, hanem azt cikornyásan, mindenféle hasonlatokkal kiszínezve valósággal körülírja inkább, semmint meghatározza. Nem megokolatlan az az 1700. körüli bejegyzés, mely Kéry művének ma az orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött másodpéldányában olvasható: "dolendum, quod hic auctor, meris fere metaphoris verborum obscurat veritatem rerum", ha ezt nem is szabad a tények elferdítésére magyaráznunk. Mert tényeket Kéry nem ferdített el, még csak el sem igen hallgatott minden politikai tendenciája mellett sem.

Kiadás: K. J., Martis Turcici ferocia... Pozsony, 1672. (RMK., II. 1313.)

Irodalom: Bathó István, Kéry János élete és művei, Bp., 1911. (Műv. Tört. Érték. 52.) hol a régebbi irodalom is felsoroltatik és K. egyéb irodalmi munkássága is tárgyalatik.

Jegyzet:

- 1) Modern életirója, Bathó István szerint nem járt a nagyszombati akadémiára. (B. I., Kéry J., Bp. 1911., p. 4. 3. jegyz.)

- 2) Bathó, i. m. p. 5., Benger Annales O. S. P. P. E. alapján. (RMK. II. 1387.)
- 3) Feljegyezték azonban azt is róla, hogy egy ízben pár napig engedély nélkül volt távol az intézettől. Bathó, i. m., p. 8.
- 4) Vajon gondolt-e ekkor arra a török jóslatra, mely a török hatalom bukását az 1670 utáni évekre tette, s melyről Mars Turcicusában megemlékeznek?
- 5) L.: Esterházy Pál családi naplója. (Tört. Tár., 1888. p.)
- 6) L. pl.: I verző lap.
- 7) B előtti második lap verzőjén. Ez is antikizáló köntösbe van bujtatva.
- 8) I verző.
- 9) Voltak, akik I. Lipót előtt elrejtették a valóságot, premendo, quidquid illo intererat, Macchiavellico silentio. H 3. verző.
- 10) Pl. egyik: Haec est Austria ad illud ad beneficium Hungariae natum et exortum cor, quod vitae scaturiginem servat et fons spirituum ac virium, quibus Hungaria viget. Nilus ille benignus, qui nunquam alveum consiliorum egreditur, nisi ut Hungariam beet. Mare mortuum es Hungaria sine hoc Favonio. Aki ez ellen lázad, apa- és anyagyilkosságot követ el, stb. Ő mindig hirdetni fogja. Austria érdemeit Magyarország körül, mondja egy más helyen: Commendaberis multiugis laudibus Austria, si quae fides, meo, bonorumque omnium calamo, si quae aetas posthuma, scientque omnes, nihil te melius multa saecula tulisse Hungariae, nec Hungarico coelo providam magis et gubernatricem intelligentiam potuisse affigi. Ezt fogom hirdetni, mig élek... Ut omnia tempore consenescent, certe ad vitae usque occasum vigeat apud me vox illa, Austriam Hungariae errant esse Magistram, pupillis parentem... stb, stb. a litániák modorában.
- 11) Így, mikor Érsekújvár kapitulációja után a nagyvezér ajándékot adott azon magyaroknak, kik megmaradtak a török uralom alá került várban, a külföldön azt beszélték, hogy a magyarok összejátszottak a törökkel. Ez ellen hevesen védelmezi a magyart, s szenvedélyesen bizonyítja, hogy a várat nem lehetett többé tartani.

Ki kell még emelnem Kéry rokonszenvét a horvátok iránt, kikkel ekkor még, a közös török veszedelem, s a katolikus magyarokkal a közös hit érdekei miatt megvan bizonyos összhang. Bár már bontakozik ki a horvát (illyr) nacionalizmus: egyik első történetírási terméke Ráttkay Memoriája...

Esterházy Pál herceg

Ugyanazon társadalmi rétegből, ugyanazon kulturkörből való, mint a nála három évvel fiatalabb gróf Kéry János, ugyanazt a tárgyat dolgozta is fel, ugyanazon világnézet és hasonló történet szemlélet s ugyanazon politikai állásfoglalás alapján. Mint Kéry, Esterházy is a magyar köznemesi rendből a XVII. században élre törő egy családnak sarja, neki is apja szerezte a grófi méltóságot, ő is a királyi Magyarországon nagybirtokos, tehát anyagi létérdekai a Habsburgok uralmához fűzik, s végül, de nem utolsónak, ő is oly mélységesen hívő katolikus lélek, ha nem is lépett az egyházi rendbe, mint Kéry János, hiszen vallásos tartalmu könyveket bocsátott közre még többet is, mint pálosrendi kortörténetirő kortársa és barátja. (Kéry vagy 12-t, Esterházy 14-et.) Láttuk, hogy Kéry János testvérbátyja, Kéry Ferenc és Esterházy Pál mily szoros barátságban, többszörös komaságban állottak egymással, s közös hadakozásaik - szép akciójukat Babocsa ostrománál Zrinyi 1664. évi téli hadjáratában már¹⁾ megismertük - még szorosabbra fűzték barátságukat, egymás iránti nagyrabecsülésüket. Kétségtelen, hogy Kéry János, a történetirő szintén közel állott Esterházyhoz és sokat érintkezett vele. Esterházy Pál élete annyira ismert, hogy itt csak fontosabb mozzanatait sorolom föl. Született 1635. szeptember 8-án mint Esterházy Miklós nádor és gróf Nyáry Krisztina fia. Anyai nagyapja Nyáry Pál, a neves katonaember volt, kivel találkoztunk már fentebbi fejezeteinkben. Nevelését apja irányította, maga is íróember, felsőbb iskoláit Grácban - egy időben a későbbi IV. Ferdinánd és I. Lipót királyokkal - és Nagyszombatban végezte. Iskoláit befejezve Pápa városa parancsnoka és Sopron megye főispánja lett, 1655-ben I. Lipót koronázásakor - Kéry Jánossal, a történetirő apjával együtt - arany sarkantyus vitéz, majd kamarás, 1661-ben pedig főudvarmester. De következtek a döntő háborús évek: 1663-64. s mint a többi magyar főrangú ifju és férfit, Esterházy is fegyvert fogott, mégpedig az általa oly mélységesen tisztelt Zrinyi Miklós parancsnoksága alatt. A háborút befejező vasvári béke miatt támadt országos elégtelenség, mely Wesselényiék összekülvésében csúcsosodott ki, Esterházyt nem tántorította el I. Lipóttól. Mindvégig ennek oldalán küzdött, előbb fegyverrel, mégpedig sikeresen, majd 1680 óta inkább politikai téren. A Habsburg uralom megerősödésével egymásután érték a sikerek, 1681-ben nádorrá lesz, 1687-ben nagyrészt ő viszi keresztül a magyar országgyűlésen a dynastia öröklési joga törvénybeiktatását, minek jutalmául a római birodalmi hercegi méltóságot nyeri el. 1683-ban fegyverrel védte Bécset, s az ostromnál meg is sebesült, a kuruc időkben is tántoríthatatlanul kitartott I. József, majd III. Károly mellett, mind 1713-ban bekövetkezett haláláig.

Esterházy Pál tehát szintén férfikora nagy élményét, az 1663-4. évi háborút dolgozta fel *Mars Hungaricusában*, miként Kéry is az ő *Martis Turcici* ferociájában. Esterházy - vallja előszavában - már egyenest a magyar rendekhez intézi írását, azon hamis információk, sőt rágalmak elosztatására, melyeket némelyek a nép között a legközelebbi mult hadi és politikai eseményekről szánt-szándékkal elterjesztettek a tudatlan nép egyenes megtévesztésére, még írásművekben is. Ő a teljes igazság fel-

tárásával óhajtja e rágalmakat megcáfolni. (Tehát, subintelligitur, nem olyas intelmekkel, mint amilyenekkel Kéry az ő Mars Turcicusában.) Emellett e sok szenvedés felelevenítésével "annál nagyobb hévvel kérjük Istent, hogy hazánkat régi állapotába és virágzására emelje."²⁾ A bevezetés után - minthogy a mű szövege kiadatlanul rejtőzik a kismartoni hercegi levéltárban, a modern kutatás csak Bubics ismertetésére van utalva, tehát e kivonatos ismertetés szerint - Esterházy műve élére rövid áttekintést tűzött a magyar történeletről, valamivel részletesebben csak II. Rákóczi György dolgaira térve ki, s az ennek halála után történetekre. Azután rátér fő tárgyra az 1663-4. évi hadjáratra. E háború előidéző okát Köprili Achmed nagyvezér nagyravágásában, hódítókedvében látja, csakugy mint Kéry (és, hozzátehetjük: Auer János Ferdinánd, valamint a modern történetírás) s - ugy látom - éppoly drámaian ecseteli az egész ország népe, sőt az örökös tartományok lakói rémületét is a török hadikészülődések miatt, mint Kéry. Nem térek ki a továbbiak részletezésére: ezt ugyanis csak Bubics igen kivonatos ismertetése alapján tehetném. De Esterházy bizonyára a tényeknek megfelelően írta le a hadjárat eseményeit, hiszen ismertetője, Bubics megállapította, hogy a Mars Hungaricus adatai megfelelnek e háború más, hiteles leírásainak s azon előadásoknak, melyeket a modern történetírás arról ad. Művét Esterházy mintegy 1665-ig vitte fel, bár - ugy látszik - szándékában volt azt még tovább folytatni.³⁾

Forrásait - legalábbis a Bubics-féle ismertetésből kivehetően - nem nevezi meg. A leírta akciók legnagyobb részénél nyilván maga is jelen volt, s amit maga nem láthatott, arról módjában volt a leghitelesebb információkat beszerezni. Így a szentgotthárdi csatáról, az egész hadjárat legfontosabb eseményéről, melynek Esterházy nem volt jelen, mégis lényegében hiteles leírását adja annak, bár ez nem egyezik meg minden részletében a Szilágyi-féle M. N. Tört. -e előadásával.⁴⁾ Amit mástól hallott, azt - Bubics szerint - jelzi. Módszere, heurisztikája tehát lényegében megfelel Kéryének. Történetiszemlélete azonban már eltérést mutat amazétól. Esterházy Pál, a hívő katolikus lélek, bár világi ember, sőt katona és politikus, számos imakönyv és theologiai mű szerzője vagy kiadója volt, s a theologiai történetiszemlélet alapján áll, sokkal inkább, mint Kéry János, a pálos szerzetes. Esterházy például ujkori nagy megromlásunknak okát abban látja, - mert ő is kutatja az események okait, összefüggéseit - hogy eltértünk Isten törvényétől, főképp hogy elfordultunk az egységes hittől. Az Igaz Bíró sujtott le ránk a rosszakért, amiket elkövettünk. A multakra visszaemlékezve annál nagyobb hévvel kérjük Istent, - mint már idéztem - hogy hazánkat régi állapotába és virágzására emelje.⁵⁾

Ez alapvető hitvallás mellett Isten világkormányzásáról a történetben, az egyes események leírásában ő is emberek cselekedeteiként fogja fel a történetet, melynek alakítói császárok, királyok, fejedelmek, miniszterek, tábornokok, (szultánok, nagyvezérek stb.) tehát az élen állók, akik az események kedvező vagy nem kedvező alakulásáért felelősek is, hiszen minden az ő akaratukból, elhatározásaikból, érzelmeikből fakad. Ezért a kortársak s a történetírás meg is bírálhatja őket. "Ha II. Rákóczi György élni tud vala szerencséjével, sokaknak rémületére, hazájának dicséretére lesz vala: de hibáztatandó, hogy inkább hevíté őt a magán, mint a közjó szeretete."⁷⁾ Az ilyes megállapítások csak egyes történeti főszereplőkről mondott bírálatok. Esterházy írásában ezeken felül hiába keresem Kéry János politikai intelmeit a nemzet-hez I. Lipót érdekében. Kétségtelen, hogy Bubics legalább megemlítette volna, ha Esterházy Mars-a a Kéryét megközelítő mértékben tartalmazna hasonlókat. Sőt Bubics szerint Esterházy nem egyszer "csodás bátorságra valló nyíltszívűséggel mondja el véleményét, ítéletét nem csak a bécsi urak és császári hadvezérek viselkedéséről, de még a király intézkedéseiről és mulasztásairól is."⁷⁾ Ugy látszik, tehát, Es-

terházy a tények referálására szorítkozott. Bár lehet, csak Bubics látta érdemesnek a tényeket emelni ki az eredetiből, hiszen a kilencvenes években, mikor ő ismertetését írta, a történetírást főképp ezek érdekelték, s lehet, hogy Bubics elmellőzött olyas részleteket, melyek ma különösen foglalkoztatnának minket. De ha Esterházy valóban nem akart is beszédekintéztetni a magyar nemzethez, miként Kéry, azért volt egy, csak az ő személyét érintő fájdalma, melynek írásában hangot kellett adnia a magyar rendek előtt, melyekhez művét intézte. Az a gyanu, vagy vád érte u. i., hogy nem önzetlenül, saját költségén vett részt a hadjáratokban. Ennek visszautasítására felsorolja, hogy hány katonát, ágyut állított ki az elmúlt években (mintegy 3000 embert és 100 ágyut), s hozzáteszi, hogy csak akkor vett igénybe császári csapatoktól kapott lőport, azt is az egyik császári alezredes kérésére fogadta el, mikor saját lőpora elfogyván, az ágyuzást nem folytathatta volna.⁸⁾ Különben, mondja, a hazáért szívesen elviseli a gonosz nyelvek rágalmain.

Ennél többet, jobbat nem állapíthatunk meg e nagyértékű műről, minthogy annak tartalmát csak fogyatékosan ismerjük.

Esterházyról mint latin íróról - a Mars latinul van írva - át kell vennünk Bubics véleményét. Latin stílusa egyszerű és keresetlen. Szerkesztő képességéről, előadásáról Bubicstól mit sem tudunk meg.

Esterházy értékes naplójáról a naplók és évkönyvek műfajánál szólnunk.

Esterházy Mars Hungaricusa eredeti kéziratban maradt fenn a kismartoni levéltárban, 11 eredeti tollrajzzal a hadjáratban szerepelt várakról, az első kilenc magától Esterházytól való. Bubics facsimilében közölte őket.

Kiadva nincsen: a kutatás Bubics Zsigmond ismertetésére van utalva: Esterházy Pál Mars Hungaricusa, Bp. 1895.

Jegyzet:

1) L. minderre Kéry fejezetemet és az Esterházyak naplóját. T. T. 1888. 216, 217. 221.

2) Bubics, i. m. p. 14.

3) Bubics, 10. L. azonban lejjebb a szentgotthárdi utközetet.

4) Bubics, 75-78. - és Szilágyi, i. m. VII., 197-198.

5) Bubics, 14.

6) Bubics, 19. Sajnos, Bubics nem idéz több ilyen ítélkezést.

7) Bubics, 15-16.

8) Bubics, 81-82.

Auer János Ferdinánd

Kéry a török Mars vadságát igyekezett bemutatni a magyarországi hadjáratban elkövetett pusztításaival, határozottan tendenciózus művében. Sokkal tökéletesebben sikerült ez Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak az 1663-64. évi hadjárat harmadik történetírójának, ki a maga török fogságáról készített teljesen részrehajlatlan, szavahihető, becsületes, tárgyilagos és mindenekfelett realisztikus, sőt naturalisztikus írásában oly szörnyűséges, megcáfolhatatlan dokumentumát adta a török ázsiai embertelenségének és kegyetlenségének, hogy az messze túlhaladja Kéry minden bombasztját.

Ha a magyar naplóírók általában a maguk magánéletét helyezik az országos események központjába, és családi történetükkel, születésükkel az életben nekiindulásukkal kezdik műveiket, úgy Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes-polgár az ő német nyelvű *Strenge Schiavitu*-jában egy fontos országos esemény, az Érsekújvár 1663. évi bukására vezető török hadjárat keretébe illesztve, annak mintegy epizódjaként adja elő a maga egyéni sorsát. Ez a sors azonban, mint a török fogságba hurcolt magyarok szörnyű szenvedéseinek, sőt a török hódoltság legvégzetesebb következményének: a magyar nép kipusztításának egy ember és társai sorsán való illusztrálása meghaladja a személyes élmények jellegét, és országos, történeti jelentőséget nyer.

Auer János Ferdinánd Pozsony város legelőkelőbb, nemesített polgári rétegének tagja volt. A nemességet írónk nagyapja szerezte 1588. dec. 21. Ez is, írónk apja is, Jakab, senatora, majd polgármestere volt Pozsonynak. Írónk, ki 1640-ben kereszteltetett meg, tehát akkor született is, gondos kiképzésben részesülhetett: írása művelt, messzetekintő, amellet finom lelki kulturája, érzékeny lelkiismeretű embernek mutatja. Sokszor alkalmazott olasz kifejezései itáliai tanulmányoknak, vagy csak később, olasz katonákkal és rabtársakkal való érintkezés jele? Minő életpályára készült, nem tudjuk, a történet a katonaira sodorta: midőn 1663-ban a török támadás kivédésére elrendeltetett a nemesi felkelés, Auer is hadba vonult Pozsony város nemesei között. Ő is ott volt a gr. Forgách Ádám és Pio di Savoya Herbert őrgróf vezénylete alatt álló keresztény seregben, s részt vett a meggondolatlan támadásban, mely a Párkánynál táborozó török tulerő ellen kudarcot vallva, mondhatni eldöntötte a háború sorsát, és Érsekújvár elestére vezetett. Auer előre látta, hogy a támadás nem sikerülhet, mégis igyekezett mint a pozsonyi csapat hadnagya csapatát összetartani, s küzdött, míg török fogságba esett. Szörnyűséges testi és lelki kínzások között hurcolta a győztes ázsiai keresztény foglyait, magyarokat és németeket előbb Budára, onnan Belgrádba, majd Drinápolyon át a Héttoronyba, embertelenségeit a keresztények fogságában sanyalódó török foglyokkal való bánásmód miatti retorzióknak tüntetve fel. Bár a császári követek a bécsi udvar (hadi tanács) utasításaira igyekeztek a foglyoknak nemcsak sorsán enyhíteni, hanem azokat váltságdíj, vagy magyarországi török foglyok ellenében kiszabadítani, mégis csak 11 évi tárgyalás után sikerült Auer és még életben levő rabtársai börtönét megnyitni, őket 1674. május 10-én Szőnyben török foglyokkal kicserélni. Auer hazatért Pozsonyba, hol közéleti szerep-

léséről nem tudunk, de hazája felszabadítását még megérte. Boldog érzést kelthetett a töröktől annyit szenvedett héttoronyi fogolyban Buda visszafoglalása, melynek tömlőceiben élte le rabsága legsanyarubb napjait.

Auert tehát életének katasztrofális, egész sorsát eldöntő nagy élménye: török rabságba esése tette íróvá. Írása ezen egyetlen eseményre korlátozódik, de ennek széles történeti keretét tud adni: mint említettem, az 1663. évi szerencsétlen török hadjárat egy mozzanataként beszélve el azt. Kezdi e háború előzményeivel, az okok feltárásával, melyek a törököket a támadásra vezették: mindenekelőtt II. Rákóczi György elleni akciók nagy sikerei (Nagyvárad elfoglalása stb.) igen felcsigázták a becsvágyó Köprili Mohamed nagyvezér (+1661.) ambícióját további hadi sikerekre, de meg az 1642-ben husz évre kötött második szőnyi béke is letelt, és végül a török keresztény részről békeszegésnek minősítette a fegyveres összeütközéseket, melyek az I. Lipót és Kemény János erdélyi fejedelem közti szerződés értelmében a korona számára átadott partiumbéli várak és területek körül állandóan fel-fellángoltak. Igaz, Köprili Mohamed 1661-ben meghalt, de tervei kivételét örökül hagyta fiára és utódára a nagyvezérségben, a hozzá hasonlóan nagytehetségű Köprili Achmedre, ki aztán nagy "Arglistigkeit"-tel hozzáállott azok végrehajtásához. Úrügyl a végeken állandóan dúló összeütközések szolgáltak, s Köprili Achmed 1663 nyarán 160 000 főnyi sereggel megindult Magyarország ellen. I. Lipót is készül a támadás kivédésére, Magyarországon elrendelik a nemesi felkelést is, és - tudjuk - írónk a pozsonyi nemesek csapatakában hadnagyként szintén bevonult. Itt kapcsolódik be az ő személyes sorsa közvetlenül a nagy, országos eseményekbe, s ettől kezdve személyes élményei nyomán adja elő a hadi fejleményeket, a meggondolatlan, helytelen felderítő jelentésekre alapított támadást Érsekújvár felől a Párkánynál táborozó török főerő ellen, s az elkerülhetetlen vereséget. E csatában esett írónk török fogságba, s a további eseményekről: Érsekújvár bukásáról 1663. szept. 26-án már csak a budai Csonkatorony tömlőcében, a törökök örömmünepségeiből értesült. Auer ezentul már csak a maga és fogolytársai sorsa előadására korlátozza naplóját, és mi mást tehetett is volna. 1663. augusztus 7-én került a törökök kezébe, és 1674. május 10-én szabadult ki onnan. Naplója azonban csak a katabazist írja le: a mérhetetlen lelki és testi szenvedésekkel gyötört utazást Párkánytól, ill. Esztergomtól a konstantinápolyi Héttoronyig, hova 1664 január végén értek el. Ez valóságos megnyugvás, révbeérés volt szegény írónknak. Ugy látszik, a héttoronyi raboskodást Auer jó egészséggel élte át, legalábbis abból szabadulva még jó negyedszázadig élt Pozsonyban. Konstantinápolyi élményeiről nem emlékezik meg naplójában, munkája befejeztét naplója előszavában 1664. június 24-re keltezte, s ahhoz később - úgy látszik - csak a Konstantinápolyt leíró fejezetet csatolta.

Nem részletezzük itt a gyötrelmeknek, megaláztatásoknak szakadatlan sorozatát, melyet láncravert, éjjel még kalodába is zárt írónk e rettenetes utazáson átszenvedett. Csak ismét hangsúlyozzuk: tipikus esete ez sok százezer magyar ember: férfi, nő és gyermek sorsának, azóta, hogy az első mongol átlépte Magyarország határát.

Hogy mi volt Auer célja írásával, azt maga elmondja szép bevezetésében a "lieber, günstiger Leserhez", - mert Auer művét a nagyközönségnek szánta. Mindezenekelőtt filozofáló-moralizáló célzattal a szerencse forgandóságát akarja a maga élete sorsával megvilágítani: hogy hogyan fordul egy fiatal, az életbe még alig belépett ember boldog sorsa a legszörnyűbb nyomorúságba. Ahogy, mondja, ma sok ilyen szerencse-változás történik. De vallási tanulságul is szolgál az ő fogságba hurcoltatása, hogy Isten végtelen jóságát hirdesse, kinek irgalma a barbárok kegyetlenségét végre is könyörületességre fordította át, neki pedig jóságában megmutatta, hogy hogyan rendezze be ezentul életét Isten akarata szerint. Ezért örök emlékeztető neki

magának az ő sok szenvedése, míg másoknak utmutatásul szolgáljon, hogy hasonló esetekben hogyan viselkedjenek. E valláserkölcsei, részben pedig gyakorlati cél mellett határozottan felismerhető Auer írásában a történet- (kortörténet) írói cél is. Éspedig előadása gondos történeti megalapozásában: az egész 1663. évi hadjárat előzményei, okai feltárásában, lefolyása pontos és hitelességre törekvő megírásában. És előszavában is történetiróként hangsúlyozza, hogy maga és társai "Schiavitu"-ját pártatlanul s legszigorubban a valóság szerint fogja leírni. Tehát célja nem irodalmi, nem az olvasó szórakoztatása, nem hogy annak valami olyasmit igyekeznék nyújtani az elbeszélte csodálatos, borzalmas és kegyetlen eseményekkel, melyet az még sohasem hallott, olvasott, hiszen ilyesmi már sokszor megtörtént, ha - véli - nem is ily kegyetlen módon.

Célja tehát kettős: valláserkölcsei, az élet gyakorlati vezetésére irányuló tanulságok szolgáltatása az olvasó számára, s a történeti események lefolyásának hiteles, azok összefüggéseiben, létrehozó okaiban való feltárása.

Hogy írónk történetírói célkitűzését elérte: az eseményeket hiven írta le, ahogy azok történtek, azt Lukinich, a mű kiadója igazolta, de Auer becsületes előadása is elárulja az olvasó előtt. Hogy az események okait kutatja, s azokat - egyes külső körülmények mellett: a 20 éves béke letelte, a végeken dúló csetepáték - a történeti fő aktorok lelki mozgató okaiban, karakterében találja meg, az természetes pragmatikus kortörténet írónál. Itt azonban inkább már feltevéseket kell felállítania, különösen, mikor az 1661-ben elhalt Köprili Mohamed és fia, az Érsekújvárt elfoglaló Köprili Ahmed lelki, akarati mozgató okait, jellemét igyekszik feltárni. Mégis a két török nagyravágását stb. mondja a háború megindítása fő okának. Már közelebb jár a valósághoz, bizonyára sokszor el is érve azt, mert már jól ismert területen jár, mikor azt vizsgálja, minő lelki, jellemükből adódó indítékokból adta ki a parancsot Pálffy Miklós, Forgách Ádám és Pio di Savoya Herbert a törökkel való végzetes megütközésre, s minő motivumok vezették a nemesi katonaságot, hogy a támadást helyeselje. Pálffy Miklós gróf, pozsonyi főispán, a pozsonyi nemesség vezére "ein generoser Cavallier", mindenképpen ki akarta mutatni bátorságát a török ellen, s ezért kívánta a támadást, míg gróf Forgách Ádám, a dunáninnyi magyar sereg főparancsnoka örök hírnevet akart így magának szerezni - és jó zsákmányt is. A nemesség pedig, melynek véleményét Pálffy kikérte, részben, hogy vezérének kedvében járjon, (aus Favorisierung) részben értelmetlenségből és előrenemlátásból, de részben azért is, hogy ne lássék gyávnak, hozzájárulását adta a támadáshoz, (frölich ja geschrei, pp. 60. és 61.). Pár nap múlva ugyan már látta a "Gespanschaft", hogy a sok esőzés, áradás miatt járhatatlanná vált terepről jó lenne Érsekújvárba huzódni, de mindőn ezt Pálffynak jelentették, ez haragosan rájuk szólt, hogy ezt előbb kellett volna mondaniuk, most már nem lehet a haditervet megváltoztatni, gondolkadják meg, akarnak-e jönni, vagy sem. Ő a maga személyére szívesen kockáztatja életét Őfelségeért és a hazáért, ők pedig, ha nem akarják lovagi módra védeni életüket és Őfelsége parancsát teljesíteni, akkor majd annak idején mint hűtlenek fogják gyalázatos életüket elveszteni. Erre az "udvari hizelkedők" (Hoffschmeichler), kik előbb is tüzelték a nemességet (höchste Antreiber), bizonyára a gróf serviensei rögtön kiáltoztak, hogy ez meg az a század kész menni, mire a többi nem tehetett mást, mint hogy ment velük. (p. 65.) Ez a jelenet ismétlődött közvetlenül Érsekújvár előtt is (p. 68.), s a sereg ment végzetes útján, dacára a sok rossz előjelenek, amelyekben Auer babonásan hitt és Isten intelmének vélt. S a katasztrófa bekövetkezett, mert a parancsnokok rosszul parancsoltak és egymás közt sem értettek egyet, nem hallgattak a jó tanácsokra, alábecsülték az ellenséget, mert helytelen értesüléseik

voltak annak erejéről, a helyes híreket nem hitték el, és nagyon mohó hecsvágy fűtötte őket, (pp. 72-73.).

Igy látja Auer, hogy a vereség a parancsnokok és a nemesség e hibáiból következett be, de tudja, hogy az emberek sorsa mégis az Istenség kezében van. Isten azonban hagyja az embereket szabadon cselekedni, bár csodás előjelekkel figyelmezteti őket, hogy hogyan kellene cselekedniük. Auer mélységesen vallásos ember - e hiedelmek azzal akkor összeegyeztethetők - bár visszatetsző, hogy hisz a boszorkányságban, s egy szerencsétlen, a rabló (érseki) hajdukatonáktól gyümölcsfáit védelmező deáki parasztasszony boszorkánnyá kikiáltását és ugyane hajdu-katonák általi megégetését természetesen találja, (p. 57.). Jól megfér vallásosságával az is, hogy a szerencse oly nagy szerepet játszik világ- és történet szemléletében. Vallásossága nem felekezetieskedő, és Auer tisztelettel szól Misch'Dánielről, a derék és bölcs jezsuita atyáról, I. Lipót követének a töröknél gyóntatójáról, ki a budai Csonkatoronyban synylődő rabokat ura megbízásából meglátogatta, őket élelmiszerrel és pénzadománnyal segítette minden nemzeti és felekezeti különbség nélkül, s csak arra intette őket, megint valamennyi keresztény felekezet követőjét egyformán, hogy bizzanak Istenben és tartsanak ki az uralkodó mellett, (p. 146.). Auer vallásossága megkönnyítette neki mérhetetlen szenvedései elviselését, szintugy kiegyensúlyozott lelkiülete, hatalmas lelki ereje. Ő sohasem ragadtatta magát olyan kétségbeesett átkozódásokra és vádaskodásra, mint némely író-kortársa, szelidebb, finomabb, műveltebb lélek volt azoknál és erősebb idegzetű. És bámulatos volt testi ellenállóképessége, egészsége, mert szinte hihetetlen, minő körülmények között, minő élelmé- zést, helyesebben éheztetést és kínzó szomjúságot (a hajón szállított rabok nem üdithették fel magukat a Duna vizével), minő lázokat és egyéb betegségeket állott ki, míg a Héttoronyba került. És csodálatos az is, hogy e szenvedések nem ölték meg humorát, nem tompították el fogékonyságát a külvilággal - a rabok életén kívül álló világgal - szemben. Sőt nem egy igen jóízű, derűs, bár sokszor keserű megjegyzés üditi fel az olvasót a sok szörnyűség olvasása közepette, kiváló megfigyelőképességével pedig értékes leírását adja Buda várának, hol pedig a Csonkatorony hátborzongató tömlöcében emberfelen bánásmód mellett synylődött, szintugy Belgrádnak, a budaihoz hasonló körülmények között. ¹⁾ De végig az egész gyászos uton nem fogy ki az érdekes megfigyelésekből. Mint már említettem, a Konstantinápolyt leíró fejezetet későbbinek kell tartanunk a napló többi részénél, ezt akkor írhatta, mikor már megszokta az életet a Jedikulában.

Auert nem csak saját - és rabtársai - egyéni sorsa gyötörte; ennél ő messzebb látó elme, mélyebben érző lélek. Egész művét áthatja hazája és honfitársai iránti nagy szeretete, és személyes szenvedésein felülemelkedve fájjalja szép hazája pusztulását is, meg sok derék honfitársa életének oktalan módon való feláldozását a helytelenül vezetett háboruban, s az ujonnan hódított területek lakóinak rabszolgaságba hurcoltatását. (A fogoly akkor árucikk: váltságdíj, vagy török fogoly ellenében értékesíthető.) Megrázó jelenetek, mikor Auerék rabhajója magyar asszonyokat és gyermekeket rabszolgaságba hurcoló hajókkal találkozik, melyek rabjaival csak sirással, jajgatással merik részvétüket és sorsuk közösségét tudatni, s mikor az Auert és rabtársait szállító hajónak Budavára alatt várakoznia kell, míg a hajóhídon áthalad a török nagyvezér parancsára Érsekújvárra utazó Appaffy Mihály fejedelem és csapata. Csak aztán szedték szét a hidat, hogy a magyar rabok folytathassák útjukat. ²⁾ Auer ezt minden megjegyzés, érzelemnyilvánítás nélkül referálja. Azonban fáj szívének, mikor már közeledve Konstantinápolyhoz akadtak rab magyar asszonyok, kik könnyedén beleélik magukat a pogányságba. ³⁾

A németajku pozsonyi Auer magát mindig magyarnak nevezi, ami inkább állami

hovatartozóságát: a magyar király alattvalói, és a magyar nemesi rend tagjai közé tartozóságot jelenti, tehát inkább politikai-rendi fogalom, semmint valami nacionalizmus megnyilatkozása. Így különíti el magát a birodalmi csapatokból vele együtt harcolt, majd fogságba jutott német bajtársaitól, s ezek szintugy magukat őrle és a többi magyartól. Ambár ekkor már, tudjuk, a szepesi, még inkább az erdélyi németiségben, (valamint a horvátságban is) erős nacionalizmus ébredzik.

Auer egyetlen forrása saját tapasztalatai, módszerei ezeknek a valósághoz hiven ragaszkodó előadása. Nem kis írói tehetséggel eleveníti meg élményeit, úgy hogy azok minden borzalmassága ellenére a "Strengen Schiavitu" lebilincselő olvasmány. Előadása egyszerű, tárgyilagos, de erősen érzelmes, és mindenekelőtt igen realiztikus, de nem nélkülözi a finomságot még a legnagyobb szörnyűségek leírásánál sem.

Történeti forrásként elsőrangú, mint már ismételtelen rámutattam, a XVII. századi magyar történeti naplóirodalomnak pedig egyik legkiválóbb, legmagasabb szempontu terméke, és pedig nem csak a német nyelvűek között.

Kézirata a pozsonyi ev. egyház kézirtatárában. 332. kt. sz.

Kiadása: Magyarország törökkori történetének forrásai c. sorozatban: A. J. F. naplója. Közzéteszi Lukinich I. Bp. 1923.

Irodalom: u. o. a bevezetésben. L. még: Szekfü, M. T. /2/ III., 406-8.

Jegyzet:

1) CXL. fejezet, pp. 147-151. és CXXXVI. fej., pp. 173-174.

2) L. ehhez: Lukinich, Auer, 151. 2. jegyz.

3) „mancher (asszonyok) aber shon (Auer mindig így írja az sch-t!) blinde Verstokung in der Eitelkeit der Heidenthumbs im vorüber passiren uns oft shmertzlich zu Herten gienge. (p. 180.)

AZ ERDÉLYI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Bojti Veres után, úgy látszik, a történetírás nem talált Erdélyben művelőkre.¹⁾ A XVII. század harmincas éveitől az ötvenes évekig terjedő két évtized: I. Rákóczi György belső háboruktól nem zajlatott uralma, nagy eseményekben szűkölködő hadjáratai, és II. Rákóczi György kormányzásának békében eltelt első tizede nem ihlette történetírássra az anyagiakban és szellemiekben egyaránt erősen meggazdagodott erdélyieket. Hiszen a XVII. századi történetírás európaszerte politikai tendenciájú kortörténetírás, tehát ott műveltetett, hol "volt mit elbeszélni". Így Erdélyben is:²⁾ az ország határain belül nem történnén olyan, az egész erdélyi lakosságot, magyarokat, szászokat, székelyeket életbevágóan érintő politikai és hadi események, mint a század fordulóján és első két tizedében, a Decsyek, Szamosközyek, Bojti Veresek és a kisebbek - szászok - opusait megteremtő nagy országos csapások; a fejedelmi udvar is közönyös a történetírás iránt, s közönyösek a társadalom vezető rétegei, de az "értelmiségiek" is. I. Rákóczi György mintha sajnálkoznék az ilyen próbálgatásokon, és fiának céljai is másfelé irányultak, semmint a múlt, vagy akár a jelen eseményeinek írásos megörökítésére.

Fordulatot hozott aztán II. Rákóczy György szerencsétlen lengyel hadjárata (1657.), s ennek következményeképp az Erdélyre zuduló katasztrófák egész sorozata. Most már "volt mit elbeszélni." A politikai zavarok, végzetes hadi események, a gyakori fejedelmváltozások, a török és német párt elkeseredett küzdelmei új életre keltették a publicisztikai, védőtendenciájú kortörténetírást.

Szalárdi János, I. Rákóczi György titkára és levéltárosa maga kezdeményezésére veszi kezébe a kortörténetírói tollat, s írja meg Siralmas krónikáját, de ugyanekkor a fejedelmek is újból céljaik szolgálatába állítják a történetírást. A török által behelyezett Barcsay és a végleges győző Apaffy Mihály, amaz röpirat, emez alaposan kidolgozott kortörténet megíratásával iparkodik tájékoztatni Európa közvéleményét, helyesebben e magas fórum előtt megvédelmezni a törökre támaszkodó politikáját. Így jött létre Bethlen János Históriaja és Innocentia Transsylvaniae c. röpirata, majd előbbi folytatása, helyesebben reakciójaképp Bethlen Farkas félbenmaradt nagy munkája. Kétségtelen, hogy a Németországban ekkor oly erősen virágzó birodalmi publicisztikai történetírás, meg nagyszámu röpirat példája készítették a törököknek hódoló és az európai kereszténység ellen harcolni látszó erdélyi fejedelmeket a német birodalom párt- és vallási viszályaiban szokásos szellemi fegyvernek bevetésére. Mert Erdélyben ismerték ez irodalmat, mely már csak ezért is érdekelte az erdélyi politikusokat, mert nagy része, különösen a harmincéves háboru idején, a protestánsok sérelmeiről és követeléseiről szólt, kiknek ügyét a protestáns Erdély magáévá tette, a harmincéves háboru harcterein is. Egy ilyen iratra Bethlen János hivatkozott is, a Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae (1648. s. l.) című testes könyvecskére, s ennek alapján a csehországi protestánsok sérelmeit állította oda elrettentő például a domus Austriaca többi országainak protestánsai, főképp a magyarok elé: ime ezt várhatjuk a Habsburg uralomtól.

A XVII. századi erdélyi magyar történetírásnak másik, még a XVI. századba visszanyúló, történetírástörténeti szempontból jelentéktelen, bár a modern történetkutatásnak jó forrásokat szolgáltató ága a gazdag emlékirat- és naplóirodalom. Nem véletlen, hogy az erősen művelődő erdélyiek, urak, nemesek, sőt még mester ségeket üző városi polgáremberek is, és pedig nem csak a németek, napló- vagy emlékirat-szerű feljegyzéseket készítettek, sokszor családi érdekből, vagy éppenséggel gazdasági céllal: számotadva a szerző családjában előfordult nevezetesebb eseményekről, vagy pláne vagyoni állapotáról. Országos érdekű események közül csak diplomáciai kiküldetések azok a mozzanatok, melyek a XVII. század második felében virágzott naplóírásnak témát és ösztönzést adtak, s ekkorról számos követi itinerárium, köztük konstantinápolyi utinapló maradt ránk, melyek jelentékeny részét teszik ki ez irodalomnak. De ezek is az író - követ - magánélete történetébe vannak beleillesztve, nem Erdélyébe. Ezeket külön fejezetben, a magyarországi hasonló írásművekkel együtt tárgyaljuk.

Sajátságos, hogy a XVII. századi erdélyi-magyar kortörténetekben, különösen Bethlen Jánoséban, van valami hasonlóság ez emlékiratokhoz, és Szalay László találoán nevezte Bethlen Erdélyi történetét egy államférfi naplójának. Viszont Kemény János Önéletírását az emlékiratokhoz kell ugyan sorolnunk, mégis írója politikai és történeti jelentősége ennek a műnek szinte a kortörténet jelentőségét adja. Nem valószínű, hogy Bethlen János ismerte volna az egykorú francia történeti memoár irodalmat, - még kevésbé, hogy Kemény - és így meglepő, hogy a jellemzés, melyet a francia történetírás ekkor is uralkodó memoár-történetírásról Fueter adott, ráillik Bethlen János, vagy akár Kemény János műveire is. Közvetlen hatásra azonban - ismétlem - nem gondolok. Emellett, Bethlen János a német, aktákra támaszkodó, azokkal bizonyító módszert követte apologetikus jellegű történetírásában, különösen művei azon részeiben, melyek egészen publicisztikai jellegűek, mint a *Rerum Hungaricarum Praefatio ad lectorem*-je, vagy a *Historia* zárófejezete, mely a domus Austriaca elleni röpiratnak nevezhető. (II., pp. 466. sqq.) Ahogy e történetírók szívvél-leléssel ragaszkodtak a magyarság vérévé vált európai kultúrához, gondolkodásuk, lelkiületük a korabeli európai szellemiséggel rokon, s azt tekinti tanítómesterének, úgy műveik is az európai történetirodalommal mutat fel rokonságot, történetsszemléletük, módszereik onnan vették.

Történetsszemlélet és módszer tekintetében a XVII. század második felében virágzott erdélyi magyar történetírás nem jelent haladást, legjellemzőbb módszerét, a bőséges aktaközlést már Bojti Veres alkalmazta. Formailag azonban szakított a még Istvánffy és Szamosközy is uralkodó humanista - Liviusi - előadásmóddal: előadása realisztikusabb, egyszerűbb, s Bethlen János már Tacitust, a barokk történetírás mintaképét követi.

Elbeszélő forrásaikat: más írók előadásait egyszerűen átírják, mint a századeleji írók is tették, sőt éppen abban látják munkájuk megbízhatóságának főkritériumát, hogy hiteles forrásaikhoz mit sem adtak hozzá a magukéból, pl. tartózkodtak az ítélkezéstől a történeti alakok felett. Csak éppen - mint a századeleji írók is - az átvett elbeszélések közül igyekeztek kiválogatni a hiteleseket, vagyis - kortörténetírók lévén - a szavahihető szem- és fültanuk jelentéseinek alapulokat. Ebben igen lelkiismeretesek. Egyébként, mi mást tehettek volna erdélyi és általában magyar történetírók a XVII. században, melynek történetírását Ranke így jellemezte: *Man hatte sich noch nicht die Aufgabe gemacht, weder die Materialien in gleichartiger Vollständigkeit zu sammeln, (ez alól Szamosközy és részben Istvánffy kivételnek nevezhetők, mert igenis tudatosan törekedtek erre, ha nem is érték el teljesen, míg Bojti Veres kicsit egyoldaluan támaszkodott főképpen akták - és levelekre) was ohnehin*

so schwer zu erreichen ist, noch auch sie erst kritisch zu sichten auf unmittelbare Kunde zu dringen) erre is láttunk halvány törekvéseket pl. Forgách Ferencnél) und endlich den ganzen Stoff geistig durcharbeiten. Man begnügte sich die im allgemeinen als glaubwürdig betrachteten Schriftsteller nicht sowohl zu grunde zu legen, als geradezu herüberernehmen: ihre Erzählungen ergänzte man wo es tunlich war, durch die neuen Materialien, die man zusammengebracht hatte, und an den gehörigen Stellen einschaltete. Dann war die Hauptbemühung diesem Stoff einen gleichmassigen Stiel zu geben.³⁾

Történetsszemlélete marad e kor történetírásának a középkorból átöröklött theologiai (theokratikus) történetsszemlélet, melyet a humanizmus csak rövid időre tudott háttérbeszorítani, míg a vallásos élet újbóli felvirágzása, s a vallásháborúk megint diadalra vitték.

Jegyzet:

- 1) Szalárdi említi ugyan, hogy a nagyműveltségű Kovacsóczy István, Bethlen és I. Rákóczi György kancellárja (+1637) hagyatékában találtak egy iratcsomót, melyet maga I. Rákóczi György nézett át, s ily szavakkal nyújtotta oda Kassai Istvánnak, akkori, csak ítélőmesteri címmel élő kancellárjának: "Szegény cancellárius uram históriákat irt volt, kezébe adta vala. Amaz is elfogván elvevé. De azután hova lett, arról csak altissimum et perpetuum silentium, örök feledékenység. Ezt szemeimmel láttam, jelen voltam, s hihető Bethlen fejedelemnek hadakozásai, minden viselt dolgai és jó hasznos írások voltak. Melly dologban, hogy a mi nemzetünk, s annak igazgatói eleitől fogva illy restek, és gondviseletlenek voltak, ide alább megértetik annak haszna és gyümölcse." (97. hasáb.) Ezt keserű gunnyal mondta Szalárdi. Hogy mi volt a valóságban e kötet tartalma, azt ma már kideríteni nem lehet. Tény, hogy Kovacsóczynak semmi történeti műve nem maradt fenn. Ha Szalárdi a valóságot találta volna el feltételezésével, akkor ez a harmincas években íródott mű lett volna az összekötő kapocs egyfelől Bojti Veres, másfelől Szalárdy és a két Bethlen között.
- 2) R. Gothein, Staat u. Gesellschaft. . d. Gegenreform. 208. (Kultur d. Gegenwart, II., 5., 1.)
- 3) Idézi Ritter Moritz, D. Entwicklung d. Gesch. wissenschaft. p. 57., Ranke. Gesch. d. Papste, III. Analekten. S. 26. (Werke, 39. Bd.)

Szalárdi János

Majdnem egy félszázaddal kell előremennünk, míg Bojti Veres után újabb erdélyi magyar kortörténetre akadunk: Szalárdi János Siralmas krónikájára. Szalárdi középnemesei magyar család sarja, születési évét nem ismerjük. Mivel 1634-ben igen fiatalnak mondja magát, az aligha lehetett a fogarasi sirfeliratából kikövetkeztetett, Szinnyeinél is olvasható, és Horváth Detre által is elfogadott 1601. év. Születésének helyét a Bihar megyei Szalárd községben, irónk névadójában keresem, mert szülei 1636-ban még itten éltek, s irónk itt látogatta meg őket. (119. hasáb.) Magyar iskolái befejezése után feltehetőleg külföldi egyetemet is látogatott; 1634-ben pedig I. Rákóczi György udvarába került mint a levéltár conservátora és Rákóczi vicesecretarius - ahogy ő mondja: "fejedelemnek levelére gondviselő belső titkos deákja." (119. hasáb.) Rákóczi 1641 és 1643 között kiadott oklevelein olvasható Szalárdi vicesecretáriusi ellenjegyzése. Szolgálatait fejedelme birtokadományozással is jutalmazta: Fejér megyében és Bihar belényesi járásában. Udvari levéltárosi hivataloskodása bizonyára fontos momentum történetírói munkálkodásában, mint-hogy alkalmat adott neki a gondjaira bízott levéltárak anyagának kiaknázására. Szintoly nagyjelentőségű fordulat a történetíró Szalárdi életében nagyváradi tartózkodása, hol a sorsdöntő 1660. évben egyike a "káptalanoknak", és az ostrom alatt egyike a város polgári "igazgatóinak". Ide valószínűleg már 1657-ben került, mikor II. Rákóczi György Lengyelországból hazavergődött, s Erdélyből kiszorulva, Nagyváradon gyűjtötte egybe hiveit. Várad történetét e végzetes évben igen részletesen írja le Szalárdi, és miként életét jórészt Gyulafejevárárt és Nagyváradon töltötte el, úgy krónikájának is első, nagyobbik része a gyulafejevári udvar hireit, a második, kisebbik pedig a nagyváradi dolgokat örökíti meg. Szalárdi híven szolgált II. Rákóczi Györgyöt is - láttuk, Váradra is utána ment - bár nem tartotta oly nagyra, mint apját, és lengyel kalandját mélységesen elítélte. Gyulay Ferenc váradi várkapitány mégis kétségbevonta Szalárdi Rákóczi-hűségét, s azzal vádolta, hogy ő a szerzője a Rákóczi elleni röpiratnak, és hogy ő meg egy pár társa késleltették a város ismételt hűségesküjét. Ezért vasra verve fogságra is vetette, hol Szalárdi három hónapig sinylődött. Kiszabadulva Váradról Debrecenbe menekült, Rákóczi halála után pedig előbb Kemény Jánoshoz csatlakozott, majd ennek a nagyszöllősi csatában történt el-este után meghódolt Apaffynak, körülbelül azt a politikai irányt követve, melyet Bethlen Farkas is. Ezt bizonyára ismerte, bár sohasem említette.

1664-ben Szalárdi már elkészült krónikájával, de hiába fáradozott annak kinyomatásán. Az 1666. évi februári országgyűlés megválasztotta "a partiumbeli és Kolos, Doboka, Belső Szolnok megyebeli hódoltatás alatt levő részeinek minden rendbeli pénzbeli adónak és egyéb jövedelemnek generalis perceptorává", de emellett megmaradt a gyulafejevári Levéltár conservátorának, sőt a kolosmonostoriénak is. Minde hivatalai nem mentették meg az anyagi gondoktól. Meghalt Fogarason ugyanez 1666. év július 23-a és szeptember 27-e között: utóbbi dátummal már halottként említetik, előbbivel kelt utolsó ráánkmaradt levele.

Szalárdi magyarnyelvű Siralmas krónikája kilenc könyvében - rövid áttekintés után az 1526-tól 1540-ig történt magyar eseményekről: Erdély leválásáról - Erdély XVI. -XVII. századi történetét beszéli el - erdélyi és kálvinista szempontból. A XVII. század közepétől (Erdély önállósulásától) kezdve többé nem tér ki magyar eseményekre. Az egész XVI. századot és a XVII. század első két-három tizedét különben igen röviden adja, részletesebb csak I. Rákóczi Györgytől kezdve lesz (a 75. hasábtól). Bocskayról és Bethlenről, kiket pedig nagyon tisztel, csak szűkszavuan szól, Bethlenről összefoglaló jellemzést ad, inkább belső kormányzatának kulturális (építtetéseit, iskolalapításait, - szervezéseit) és (állami), gazdasági eredményeit méltatva.¹⁾ Bethlen háborúiból csak az 1619-ig említi, de itt sem részletezi a hadieseményeket, ellenben közli teljes szövegében Bethlen manifestumát és a nickolsburgi békeszerződést. Bethlen-fejezete 34 hasábjából e két szöveg 23-at foglal el, (a manifestum latin szövege 37-55., a békeokmány 56-61, Bethlen belső kormányzatának eredményei 61-65. hasáb).

Rákócziról írva sem annyira a hadi és politikai eseményeket állítja előtérbe, mint inkább az udvarban történeteket, s amit ott meghallott: részletesen beszámol a fejedelem és családja magánéletéről, vagyoni ügyeiről, hatalmas gazdasági munkájáról, (ezek kapcsán igen behatóan az államgazdaságról is), csakugy, mint az udvari és országos főemberek életéről, pályájáról. Ez udvar értesüléseit olykor tragikus emberi életsorsok apróbb elbeszéléseivé formálja.²⁾ És igen részletesen leírja az udvari szertartásokat, egy-egy jelentékenyebb ünnepség, lefolyásának valóságos szabályzatát adva. Például I. Rákóczi György morvaországi hadjáratában, 1645-ben, mikor ez Morvaországban Torstensonnal, a harmincéves háború híres svéd tábornokával találkozott, mind a találkozás színhelyét, a Liechtenstein hercegi kastélyt és a gyönyörű parkját, vadaskertjét (201-204. hasábok), mind a két hadvezér közös diszebédjét (210-212) aprólékosabban írja le, mint a hadjárat eseményeit, bár ezekkel is behatóbban foglalkozik, mint általában hadi eseményekkel szokott. Ezzel szemben a Rákóczi és svéd szövetségese között lefolyt megbeszélésekről, valamint a rövidesen megkezdődött és a háborút befejező béketárgyalásokról alig tud valamit, azok közül legfeljebb egy-két adomaszerű epizódot jegyzett fel.³⁾ Pedig ő maga az egész hadjárat alatt állandóan ott volt Rákóczi kíséretében. De: a vicesecretarius alig tudhatott meg valamit a nagy politikákról!

I. Rákóczi György halálával fejezi be Szalárdi krónikája IV. könyvét (1-248.). Erre következik az igazi "siralmas" krónika, az egész munkának több, mint fele, 396 hasáb a teljes 644-ből, (a Medgyesi Pál prédikációiból álló kilencedik könyvet nem veszem figyelembe), az 1648. évtől kezdődő események, mert Szalárdi visszaemlékezésében már e békés éveket is megszorította Rákóczi Zsigmond halála (1652.) és II. Rákóczi György megbetegedése himlőben. De különösen az 1657. évtől 1662-ig történt kegyetlen "változások", katonai és politikai katasztrófák, természeti csapások sorozata adatta írónkkal krónikájának a "Siralmas" jelzöt: az események, amelyeket írónk Bethlen és I. Rákóczi György uralma, Erdély XVII. századi "baldog békeideje" szomorú megváltozásának nevez. Az 1657. évi lengyelországi katasztrófáról Szalárdi Kemény János nyomán számol be, ennek Ruina exercitus Transsylvanici-jét egész terjedelmében szószerint közölve. Szalárdi krónikája utolsó fejezeteiben mintegy a 365. hasábtól kezdve, Nagyváradi története kerül előtérbe, megfelelően e nagyfontosságú vár jelentőségének, de meg azért is, mert Szalárdi, mint tudjuk, mintegy 1657-től, Rákóczi hazatértétől kezdődően állandóan itt tartózkodott. Krónikája utolsó lapjait aztán Nagyvárányán írta: zárófejezetében ennek viszontagságairól szól. Munkáját e szavakkal végzi: "És ez lőn az 1662. siralmas esztendőnek is vége. Én is most ebben végzem az históriákat."

Szalárdit, már láttuk, e nagy erdélyi csapások tették - legalábbis nagyrésztben - történetíróvá, s a törekvés, hogy azokból nemzete, sőt az egész kereszténység számára - nálunk ekkor még ezzel a középkori terminussal nevezték Európát és az európai népcsaládot - megszívlelendő tanulságokat tárjon fel. Semmi nyoma annak, hogy hivatalos megbízása lett volna történetírássra, akár I., akár II. Rákóczi György részéről, a legkevésbé Apaffy részéről, aki a már kész munka iránt is közönnyel viselkedett, bármennyire igyekezett is Szalárdi pártfogását megnyerni a krónika kinyomtatásához. És bizonyára Apaffynak szólt Szalárdi már idéztem kifakadása a történetírást elhanyagoló fejedelmek ellen.⁴⁾ De meg valósággal terelte írónkat a történetírás felé a gondjaira bízott gyulafejevári levéltárak gazdag anyaga, csakugy, mint két régebbi elődjét a gyulafejevári levéltárosságban: Szamosközyt és Bojti Verest. Aztán: az ilyen izmos írótehetség, élénk szellemű ember, kinek annyi mondanivalója van, megtalálja a maga területét, tárgyát, a kifejeződésre, a formát mondanivalói közlésére. Végül pedig Szalárdi - mint Decsy vagy Szamosközi, sőt Somogyi is - nagyon fogatékosnak látja a magyar történeti irodalmat, aminek főoka, szerinte, Erdélyben olvasóközönség hiánya, általában a szellemiek iránti közöny. Pedig, véli Szalárdi, a történeti és földrajzi iratok tanulmányozása nagyon hasznos éppen a gyakori államférfiak számára. II. Rákóczi György és tanácsadói, a könnyelmű Sebesy Miklós nem becsülték volna annyira alá a tatár kán erejét: az nem lehet több 25 000 fegyveresnél, mondja Rákóczi kérdésére Sebesy, ha elolvasták volna Thuróczy, Bonfini, vagy legalábbis ennek magyar fordítója, Heltai előadását a - szerinte - 1242. évi tatárdulásról. Ezek a "historicusok" világosan megmondják, írja Szalárdi, hogy a tatár már akkor 500 000 fővel rohanta meg Magyarországot, s tartotta három évig megszállva. Minthogy ez a nép még ma is ugyanazon területen lakik, mint akkor, hadereje ma sem lehet kisebb. (293.) Szintugy Sziget 1566. évi katasztrófája intő példa lehetett volna Várad parancsnokai számára, kik a legkritikusabb időkben okatlanul kivonták onnan a leghasználhatóbb csapatokat. Hisz Sziget is azért bukott el, mert nem volt elegendő számu védőserege. (377. hasáb.) Mindebből az látszik, mondja Szalárdi, hogy "a mi nemzetünk között eleitől fogva melly káros dolog lőtt volna, hogy a meglőtt dolgoknak (res gestae = történet) megíratása csak semmibe hajtatnak volna." (293.) "De amely dolgok megíratnak volt is, a pad alá hajtatván a porban hevertetnek, jó ló avagy egy jó vendégsereg a népnek külső belső épületénél (műveltség) elejitől fogva nagyobbnak tartatván." (294.) Mintha Decsy panaszait hallanánk.

Szalárdi képzett történetíró: ismeri a magyar történet fontos szintéziseit: Thuróczy, Bonfini, Istvánffy opusait, meg a XVI. - XVII. századi kortörténeteket: Szamosközy könyveit, valamint a külföldi magyar-török harcokról készült jelentéseket is: Petrus Bizarrusét Sziget 1566. évi veszedelméről idézi is. (379. hasáb.) Tanulmányozta természetesen az ókori mestereket, Liviust, Tacitust, s a történetírás elméleti kérdéseire akkoriban oly fontos Cicerot. Van Szalárdinak a magyar, helyesebben erdélyi történetről átnézete is, ha nem is éppen eredeti, melyet műve bevezető lapjain ad elő. Az "istennek igaz ítéletéből - méltán mondhatjuk a bálványimádásért (katholoicizmusért) - "e szegény haza" (Erdély) "a magyar koronától elszakadván", (tehát Erdély különválását Szalárdi is szerencsétlenségnek tartja) "a hatalmas török császár árnyékában kényszerített is magának pihenést keresni" (mint, mondja Szalárdi, kedvelt bibliai párhuzamaival: a zsidók országa Nabukodonozor a latt) "és valamig azon monarchoaristocratika igazgatás az ő igazi sarkából ki nem csuszamodott, hanem mint a Juda... Nabukodonozorhoz, kinek jármában az ő bűnéért az ő bölcs tetszése szerint vette vala nyakukat, hűséget mutatták... esztendőnként való szokott szenvedhető 10 000 arany adóját beszolgáltatta, valljon kitől mi bántása volt?" "Sőt

virágzott az ország és a nemzet egyaránt. "De ó jaj, nincs állandóság a világon s Isten akarata, hogy az édes mindenkor keserűvel elegyítessék"... s amint Judában történt, Joachim és Szedeczás királyok idején, "ha ki azt emez szentírásbeli helyek szerint Erdélynek állapotjával egybeveti, noha úgy tetszik, világosan föltalálhatja okát a rettenetes nagy romlásnak, mely azon szegény hazát e néhány esztendő alatt siralmasan követné." Általános most már Erdélyben a gyűlölködés "törökösséget", "áruló nevet teli torokkal rákogják" a legjobb hazafiak ellen. (10-11. hasáb.)

Eszerint Erdély leszakadása a magyar szent koronáról Isten büntetéséből következett be a katolikus hit (Szalárdinak: bálványimádás) követése miatt, a mostani - XVII. századvégi szerencsétlenségek pedig a helytelen kormányzás: a töröktől való elpártolás, és az egymás között való gyűlölködés, egyenetlenkedés és más bűnök: "tobzódó rusnya részegeskedő élet" miatt. (386. hasáb.) Mindebből okulnunk kell, nekünk erdélyieknek, de az egész kereszténységnek is, ez "alkalmatossága, vége és célja "krónikájának." "Mind a következő posteritásokra nézve azért, s mind a kívül való keresztyén nemzetek is, hogy valósággal érthessék nagyromlásunkat, és abból a reájok következő gonoszokat, mint egy tükörből kinézvén, eltávoztathassák, igen méltónak ítéltethetik írásban foglaltatni és napfényre bocsátatni: olly indulattal, igazsággal pedig, hogy ebben sem egynek sem másnak tekintetére, személyére nem nézvén, csak az egy igazságos valóságnak - mint illik - lineája szerint igazgattatnék, amennyiben lehet, a rövidségre is igyekeztvén pennánk." (11. hasáb.) Mert Szalárdi pragmatikus történetíróként, okait keresi a történeti eseményeknek, s azokból gyakorlati politikai és általánosabb erkölcsi tanulságokat igyekszik levonni. A földi történés neki is emberek cselekedetei, de természetesen Isten kormányzása alatt. E theologiai (theokratikus) történet szemlélete megnyilvánul végig egész krónikáján,⁵⁾ mégis Szalárdi általában véve erősen realizistikusan adja elő az eseményeket, természetfeletti erők beavatkozását azokba csak ritkán vél felismerhetni.⁶⁾ Az események: a történet, vagy ahogy Szalárdi a korabeli magyar terminussal mondja: a "lett dolgok" intézői - legalábbis itt a földön közvetlenül észlelhető intézői - az emberek lévén, ez eseményeknek, s az azokból származó jónak vagy rossznak: Erdély virulásának vagy romlásának okai az egyes történeti aktorok lelki, akarati mozgató okai, elgondolásai: egyszerűbben, s az ő gondolkodásának megfelelőbben kifejezve: virtusai és bűnei. A történet alakítói elsősorban a fejedelmek és tanácsosai, és Szalárdi drámaian írja le a végzetes lengyel hadjárat előtti végzetes megbeszélést II. Rákóczi György és Sebesy Miklós között, melyről Kemény János sirva távozott. (292.) Szalárdinak meggyőződése, hogy a "fejnélküli lábság" a legnagyobb veszedelem (6-7. hasáb és passim), s ő feltétlen hiva az Erdélyben akkor uralkodó és szerinte Istentől rendelt kormányformának, melyet monarchico-aristocraticának nevez. De az ő realiztikus, magukat a tényeket néző előadásában önálló történetalakító szerepet juttat hadvezéreknek, várparancsnokoknak, városi hatóságoknak is: Nagyváradon, az 1660-i végzetes ostrom alatt maga is részese ilyen quasi önállóan működő város-igazgatásnak. A "lett dolgoknak" okait kutatva tehát ezen, maguk kezdeményezésére cselekvő lelki mozgatóókait vizsgálja. E lelki tényezők mellett aztán a kül- és belpolitikai konstellációban látja Szalárdi minden politikai és hadi-esemény "oka- it."⁷⁾ A lelki okok vizsgálata viszi aztán írónkat szereplői jellemzésére is. Már kiemelték, minő érdekes arcképet festett Szalárdi I. Rákóczi Györgyről - ez tekinthető főhősének - mint Erdély 30 évig tartó jólétének megteremtőjéről és fenntartójáról.⁸⁾ De nem maradnak el mögötte a kisebbek sem: részletes karakterizálásai, s egyes szereplőiről készített apróbb életrajzi vázlatocskái. Értékelései igen mértéktartók, bár életizűek, és sehol sem csendül fel bennük a krónika bevezető hasábjainak szenvedélyesen invektív, de neveket nem említő hangja. (10-11. hasábok.)⁹⁾

A történetet alakító egyéb tényezőket kutatva, Szalárdi talán a gazdasági momentumoknak tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Egyébként is fektetően sokat foglalkozik gazdasági kérdésekkel, s a hadjáratok leírásánál mindig kiemeli ezen tényezők döntő fontosságát a hadiesemények alakulásában. A nagy vagyonszerző I. Rákóczi György udvarában élt.¹⁰⁾

Feltűnő viszont, hogy nem igen veszi észre természeti tényezők befolyását az eseményekre, az élet alakulására. Ha ilyet lát, pl. hogy Bethlen István támadásakor a Maros erős megáradása megmentette az erdélyi sereget egy elhamarkodott támadástól a tulerejű török ellen, azt Isten gondviselésének tudja be. (127-128. hasáb.)

Ami Szalárdinak Erdély politikájáról vallott nézeteit illeti: külpolitikailag Szalárdi feltétlen híve a török hűbériségnek, és szerinte: "a szegény hazának oltalma, megmaradása isten után onnan szokott függeni",¹¹⁾ és Erdélynek szerinte csak a török biztosíthatja életét, sőt ennek védelme még hatalmas virágzást is garantál neki. A török tulerejének fontolgatása viszi Szalárdit a helyes reálpolitikai meggyőződésre: a fejedelemléte alaposan ki kell számítani azon hatalmak erejét, teljesítőképeségét, melyekkel háboruszkodni, vagy szövetségre akar. Az erőviszonyok helytelen lebecsülése vitte II. Rákóczi Györgyöt is a lengyelországi katasztrófába.¹²⁾ Igaz, egyszer megvallja, hogy a töröknek egy ázsiai tartományaiban kitört lázadás miatt oly sietve kellett Magyarországból hazatérnie, hogy ha Jenő védői még kitartanak, s Barcsay nem megy eléje a nagyvezérnek, Jenő is megmaradt volna magyar kézen, a fejedelemség is Rákóczi Györgynél. (407.) De ebből Szalárdi nem vonja le a következtetést a török birodalom meggyöngyülésére. Bár, mint transzylvanus, szereti minden bajért a magyarországiakat okolni - különösen Eszterházy Miklós palatinusra haragszik (pl. 146.) - mégis mikor az annyira tisztelt és rettegett nagy patronus, a török rohanja meg Erdélyt, rádöbben, hogy Erdély is, ő maga is, mégis csak az egész kereszténységnek és egész magyarságnak tagja, s érdekei azokéval azonos. Az 1660. év siralmas eseményei rákiszakadtak, panaszkodik: "nagy kárával az egész kereszténységnek, de főképp a szegény fogatkozott magyar nemzetnek, s abba letelepített isten anyaszentegyházának." (481.) És Várad katasztrófáját is: "De megköszönheti a kereszténység a Magyarország és a szegény haza azoknak, akik II. Rákóczi György holtteste elkísérésére kivonták Nagyváradból a helyőrség nagyobb és használhatóbb részét, s ezzel a vár elestét előidézték. Mert kétségtelen, hogy itt a "kereszténység" fogalmát Szalárdi már nem korlátozta az "igaz helvetica religio" híveire, s hogy Magyarország - megkülönböztetve a szűkebb erdélyi "hazától" - az egész akkori Magyarországot jelenti. De legkihangsúlyozottabban érzi ez az erdélyi történetíró az egész magyarság egységét az erdélyi fejedelmek felkeléseikor a magyarországiak érdekében. Az 1644-45. évi hadjáratról kapcsolatban mondja: I. Rákóczi György fegyvert fogott "az ország, a közönséges jóért isten dicsősége és a közönséges magyar nemzetnek szabadságának felszabadításáért." (246.) Semmi kétség sem lehet afelől, hogy a "közönséges nemzet" fogalma egybeesik a magyarországi magyart az erdélyivel.

A honvédelemről vallott nézeteire jellemző kései tanácsa, hogy erős várakat kellett volna építeni - amit különben már Szamosközy is szenvedélyesen követelt - ha pedig erre nincs elég ereje az országnak és fejedelemléte, akkor a török-tatár hadak közeledtére a meglevő erődítményeket le kell rombolni, hogy az ellenségnek ne szolgálhassanak támpontokul. Hiszen, ha a "sok gondviseletlen várak nem lesznek vala, valljon inkább hatalmas török nemzetnek birodalma ennyire terjedhet vala-e." (478.)

Erdély belpolitikáját illetően Szalárdi azt vallja, hogy minden népnek ragaszkodnia kell meglevő, istenrendelte kormányformájához, s annak megváltoztatására töre-

kednie nem szabad. Hiszen Isten a természetben mutatta meg, hogy szükség van egy főre: a legvilágosabban a méhek államában.¹³⁾ Viszont, akik a kormányt viszik, vagy a közügyekbe bármely, még oly kis befolyással is vannak - például valamely alárendelt hivatal viselői - tehát nagyok és kicsinyek egyaránt, mindig a közérdeket: a "közönséges jót" tartásuk szem előtt. A helyes kormányzásra Szalárdi Bocskay, de főképp Bethlen és I. Rákóczi György gondos, az alattvalók javát is munkáló uralmát állítja oda példaképül, különösen két utóbbinak kulturális alkotásait: iskolaalapításait és építkezéseiket. Rákóczi, a nagy vagyonszerző, gazdasági politikáját azonban két oldalról jellemzi: dicséri annyiban, hogy a fiscus jövedelmeinek¹⁴⁾ nagyszerű fokozásával (pl. 141-144. hasábok) nem akadályozta meg, sőt elősegítette az alattvalók meggazdagodását is, (246.) másfelől elítéli, kiméletlenül állami monopoliummá téve az Erdélyben oly igen fontos só-, méz-, viasz- és állatkereskedelmet, éppen a legszegényebb népréteget fosztotta meg egy kitűnő jövedelmi forrásától, ti. a zsellér-séget, mely addig a sókereskedelmet szép haszonnal üzte. (84-85.) - A közérdekről, magánérdekről Szalárdi többször elmélkedik: Várad bukása alkalmas téma erre: a hirtelen verbuvált váradi parasztkatonaságról írja: "ez a nép eleitől fogva a szabad élethez szokván, még a kinek kötelességeknél lenni a közönséges dolgokhoz láttatnék is, de illy szoros spitzes (!) állapotban, a közönségbe levén kire támaszkodni, az akármit vihetni is végbe, nagyobbak most a maga privátumát tartja vala. Azonban ez a közönséges jónak is valóban kárára esnék." (535.) A II. Rákóczi György által Váradba küldött pénzüsszeget egyes főbb katonák egymás között osztották szét: "annak a szép végháznak nagy kárával, nem valami közönséges jóra, a várnak vagy városnak erősítésére" fordították. (462.) Ugy hogy már közmondás lett: "Privatum commodum, religionis odium, longum consilium perdidit Varadinum." (584.)

Szalárdi nézetei államról, alkotmányról, kormányzásról, politikáról nem korabeli állam- és alkotmányelméleti olvasmányok lecsapódásai. Akkoriban nem egy ilyen természeti értekezés íródott nálunk, pár igen híres külföldi politikai elméleti mű pedig le is fordítottatott magyarra: a spanyol Antonio de Guevara, *Relox de principes*-e 1628-ban, Justus Lipsius, *Politicorum libri IV.* -ja 1641-ben, utóbbi egy protestáns prédikátor munkájából, előbbi a szintén protestáns Rákóczi György parancsára.¹⁵⁾

Szalárdira még Calvin politikai tanai is erősen hatottak, ahogy Kemény Zsigmond jelzi is kiadásában, de az ő közelebbi forrásait kutatni e téren túlhaladná e munka kereteit.

Miként a minden országban meglevő államforma istenrendelte, tehát a legjobb és meg nem változtatandó, úgy a legjobb a fennálló társadalmi rend is, s azon sem szabad változtatni akarni. Szalárdi nem fejt ki bővebben, vagy elvszerűen, mégis kiviláglik több helyéből, hogy ő teljesen a köznemesi szabadság alapján áll. Így erősen ostromozza Gyulay Ferencet, aki a nemesi szabadságot súlyosan megsértette, mikor őt: Szalárdit és még pár társát vásra verve elzáratta.¹⁶⁾

És Szalárdi súlyosan elítéli a pórmozgalmakat: Császár Péterét, s egy másikat is, amelyről szintén beszámol.¹⁷⁾

Szalárdi - tudjuk már - transsylvanus és a helvetica evangelica /= kálvinista / vallás buzgó, sőt türelmetlen híve. A katholicizmust bálványimádásnak tartja - ezt is már láttuk - az ehhez való ragaszkodást okolja a Magyarországra 1526 óta zuduló csapásokért, s a magyarországi "clerus" provokációira vezeti vissza a XVII. századi vallásháborút.¹⁸⁾ És helyesli a szombatosok elleni kegyetlen, embertelen rendszarbályokat is (133-134), noha tudja, hogy vagyonekobbzással, kényszermunkával nem lehet a lelkeket megváltoztatni, s hogy az ily módszerekkel üzött tértítés csak kétes eredményekre vezethet. (135.)

Szalárdi forrásai egyfelől saját személyes értesülései, melyeket legelsősor-

ban a fejedelmi udvarban szerzett be, I. és II. Rákóczi György környezetében, mert Szalárdi nemcsak Gyulafejérváron tartózkodott állandóan I. Rákóczi György közvetlen környezetében, hanem elkísérte őt utjaira is: a morva hadjáratban 1644-45-ben legalábbis vele volt. Szalárdi maga megírja, mikor I. Rákóczi György életmódját jellemzi, hogy ez "házai"-ban (szobáiban), hol ruháit tartotta, helyeztette el "mindenféle leveleit" is és itt szokott munkájától megpihenni, s olykor levelei között is "kereskedni", kutatgatni, olvasgatni, amiből, folytatja, "Szalárdi János conservátorának, kit csak igen ifju korában, 1634-ben kezdett vala házába venni, elég nyughatatlansága volt, napestig ott lakván, egybezuzódott leveleket disponálván és minden titkos írásokat ott vivén és vitetvén végbe, s némelly szorgos írásokhoz ugyan maga asztaláról parancsolván ételt italt neki oda felvinni." Utazásaiban is magával vitte leveleit "két két postaszekéren." (244.) Ilyen belső udvari szolgálatban Szalárdi nyilván mindent megtudhatott, ami az udvarban történt, vagy onnan kiindult, ha a legmagasabb politikába őt nem is avatták be. Ilyen maradhatott Szalárdi helyzete II. Rákóczi György mellett is. Ez az udvari hiranyag Szalárdi krónikája 1634 utáni részének főforrása, mintegy II. Rákóczi György hazatértéig Lengyelországból (1657. augusztus 4. Szilágyi, VII. 51.), azonban valószínűleg szerzett a fejedelmi udvar idősebb tagjaitól információkat a régebbi eseményekre, Bethlenre, Bocskayra is. Többször hivatkozik rá, hogy ezt vagy amazt szavahihető szemtanutól hallotta. ¹⁹⁾ Midőn pedig - mint említettem - bizonyára II. Rákóczi György hiveivel a lengyelországi katasztrófa után Nagyváradra huzódik, krónikája második, majdnem kizárólag Nagyváradal foglalkozó részében megint személyes élményei, tapasztalatai a főforrása, hiszen - ezt is már említettem - a hiteles hely jegyzője, (Horváth Detre, 98. 4. jegyz. és Szilágyi M. N. T. VII. 100) "káptalan" is volt, s az ostrom alatt egyike a város polgári vezetőinek.

Irott elbeszélő forrását a Rákócziak korára nem tudtam felfedezni. Kemény János önéletírását aligha láthatta, hiszen ez azt Krimben, rabsága alatt írta, hazatértekor pedig félretette. ²⁰⁾ Pedig kettejük Bethlenről szóló előadása határozott rokonságot mutat tárgyilag és beosztásban is. Keménynél: Bethlen kezd megerősödni, "de jaj" át kell adnia Lippát a töröknek. ²¹⁾ Ez így van Szalárdinál is, még indulatszót is alkalmaz ez is. ("de, óh nagy Isten".) ²²⁾

Ezek után Kemény is Bethlen iskolaszervezéseit, a külföldi tanárok behozatását méltatja, (i. h. 35.) csakugy mint Szalárdi és ugyanolyan sorrendben és összefüggésben is, mint amaz. Erre mindketten az 1619. évi hadjáratról emlékeznek meg, csak hogy míg Szalárdi hadieseményeket nem is említ, addig Kemény elég részletesen adja elő azokat. (Szalárdi 55. Kemény 38-40.)

A Kemény féle Ruina exercitus Transsylvanici c. levél, melyet, mint már szintén említettem Szalárdi teljes egészében átirat krónikájába, aktaszerű jelentés. ²³⁾

1526-tól 1608-ig terjedő elbeszélését írónk lényegében Istvánffy nyomán írta meg, kire többször hivatkozik is, sőt utalva arra, hogy ez, és "mások" e dolgokat már bővebben megírták, úgy látja, hogy neki csak röviden kell szólnia azokról. Istvánffy mellett hivatkozik Szamosközyre is, kinek nagyobb munkáit valószínűleg még egészükben látta. ²⁴⁾ Sem Decsy, sem Somogyi használatát nem tudtam Szalárdinál megtalálni. Bojti Veressel vannak ugyan közös hirei (pl. Báthory Gábor gyilkosainak megbüntetése), de közvetlen átvételt nem tudtam megállapítani itt sem. Bojti nevét éppugy nem említi, mint Decsyét vagy Somogyiét, pedig egyébként megemlíti forrásait és Bojti éppugy elődje volt a gyulafejérvári levéltárosságban, mint Szamosközy. Szalárdi - ezt is már láttuk - bőségesen merített a gondjaira bízott levéltárak anyagából, így egyes békeszerződések szövegét teljes egészében szószerint közölte. Külön ki kell még emelnem oklevél, akta, (misszilis levél) jellegű forrásai közül az or-

szágyűlési iratokat, melyekből épp oly bőven merített, mint már a századeleji magyar és erdélyi történetírók is tették. Különben is a levéltári kutatás is elmaradhatatlan már csaknem 100 év, mintegy Forgách Ferenc óta minden komoly magyar és erdélyi történetírónál. Hogyan használja, illetőleg dolgozza fel Szalárdi forrásait. Szalárdi mesterien hámozza ki a tényeket a forrásokból és formálja értesüléseit kitünően folyó kerek elbeszéléssé. Külön ki kell emelnem, hogy az oklevelekből, aktákból, missilisekből vett adatokat mily szervesen tudja beledolgozni meséjébe, amellet, hogy egyes fontosabb (béke)okmányokat in extenso szó szerint is közöl. Bár írott forrásait, szóbeli értesüléseit igyekszik gondosan megválogatni, s hangsúlyozza, hogy ezt vagy azt a hirt maga hallotta, vagy szavahihető szem- és fültanútól hallotta (1. fejebb), és vezérelvének "az egy igazságos valóság" követését vallotta (11. hasáb), Szalárdi mégsem mondható elfogulatlan, vagy irányzat nélküli írónak, bár aligha volt hivatalos történetíró. Így a Bethlent fejedelemmé választó gyűlésről és ugyancsak Bethlen szerepéről Lippa átadásában a töröknek, valamint az I. Rákóczi György 1644-45. évi morva hadjáratában az utánpótlásról adott tudósításai nem állják ki a kritikát. (Csak e három adat elemzésére szorítkozom.)

Bethlen fejedelemmé választását, melyről Szalárdi csak közvetve, másoktól értesülhetett, úgy adja elő, hogy az 1613-i kolozsvári országgyűlésen "az ország státúsi közönséges gyűlésekben ugyan Szkender basának a török tatár hadakkal az országban ben létele alatt, nagy kedvvel, jó reménységgel, nem is hosszas tanácskozással, Bethlen Gábort, mint hazájok fiát, magok csontjokat, vérüket az 1613. esztendőben die octobris mindjárt választották vala fejedelemmek, s ugyanakkor inauguráltatott is vala." (31. hasáb.) Ezzel szemben Nagy Szabó Ferenc apjától, Marosvásárhely bírájától, ki követként részt vett az országgyűlésen, a következőket tudta meg annak lefolyásáról és hangulatáról: "Kolozsvárt a gyűlésben választák a fejedelemségre Bethlen Gábort. Mert noha holyagozni kezdett vala az ország, hogy a török akarattja ne legyen" (Bethlen a török jelöltje volt) "hanem a "libera electio" legyen, de ugyan lön electio! Azt választák, akit a török császár akara és a bassa - féltekben libere eligálták Bethlen Gábort. Ez végbe menván a gyűlés, elmene a bassa haza a törökkel és Bethlen G. székebe üle a pusztá országban. Mert többet rabla 25 ezer embernél ezutal Erdélyben a tatár és török."²⁵⁾ Világos, Nagy Szabóé a helyes értesülés, realiztikus előadás, s a modern történetírás is ezt fogadta el.²⁶⁾

Ami Lippa és Jenő átadását illeti: Bethlen e két várat még Konstantinápolyban, akkor "igirte vala" a töröknek, mikor ez a fejedelemséget neki adta, ezt megírta megint csak Nagy Szabó, aki nagybátyja, Borsos Tamás, Báthory Gábor portai követe mellett ekkor szintén Konstantinápolyban tartózkodott, (Lippát különben Báthory is oda "igirte" a töröknek) és Nagy Szabó maga is evett abból a tál cseresznyéből, melyet a nagyvezér efeletti örömeiben Borsoséknak küldött.²⁷⁾ Szalárdi ezek ellenére mégis úgy tünteti fel, mintha a török csak később, már Bethlen megválasztása után követelte volna a két várat, s akkor sem azon az alapon, hogy az neki már egy ízben megígértetett. (35-36. hasáb.) Azt azonban kétségtelenül el kell hinnünk Szalárdinak, hogy az erdélyiek, az "ország" de maga Bethlen is nem szívesen tette, sőt fájjalta a lippai végvár átszolgáltatását. Szalárdi, ki nagy sulyt helyez a gazdasági mozzanatokra, Lippa elvesztését is annak nagy gazdasági jelentősége miatt fájjalja. Ez ugyanis a Maroson lebonyolódó só- és egyéb kereskedelem fő kikötő helye és igen jelentékeny harmincadszedő hely volt.

I. Rákóczi György morva hadjáratáról Szalárdi azt írja, hogy az erdélyi sereg utánpótlása a legmintásabban működött, míg a magyarok a föld népéből éltek. Ezzel szemben a Rákóczi mellett tartózkodó svéd katonai attasé úgy tudja, hogy Rákóczi táborára "megerősítéséről, élelmezéséről, raktárak felállításáról szó sem volt, rövid táborozás alatt is kiélik a vidéket"... (Szekfü, i. m. IV., 158.)

E három példából is kiviláglik, hogy Szalárdi nem elfogulatlan: kétségtelenül szépiteni akarta Bethlen uralomrajutása körülményeit, valamint Rákóczi hadvezetését. Az előbbi két eset még távolabb áll írónk korától, s menthető lenne helytelen információkkal: helyesen jegyzi meg Angyal, hogy Bethlen szerencsés uralma elfeledtette kezdeteit, (Szilágyi, i. h.) azonban a legutóbbi már Szalárdi személyes tapasztalatainak retusirozása. De mindez még bővebb vizsgálatra szorul. Kétségtelen az is, hogy a bevezetés szenvedélyes hangja, állásfoglalása a török barátság mellett szintén bizonyos irányzatosság színét adja a Siralmas krónikának. Irányműnek azonban nem mondanám azt, de ez még szintén behatóbb vizsgálatot követel.

Szalárdi krónikáját helyenként az eseményekkel egy időben írhatta. Így nem csupán az utolsó részleteket, pl. Nagyvárad ostromát, hanem kétségtelenül pl. a morva hadjáratot is. Mai alakjába azonban csak 1660 után önthette, hiszen már a 30. hasábon a váradi 1660. évi "romlásról" ír.

Szalárdi szerkesztése meglehetősen egyenlőtlen. Sokszor hasábkokon át foglalkozik egyes apróságokkal, míg nagyfontosságú eseményekről, egész hadjáratokról, hosszas béketárgyalásokról egyáltalán hallgat. Előadása gördülékeny, az érdeklődést mindig ébrentartó. Ezt, valamint stílusát különféleképpen ítélik meg. Angyal szerint "valami prédikatori és tudakos színe van előadásának, hanem amellet kedvét leli az elbeszélésben, s a leírásban is, és noha nehézkesek mondatai, töről metszett magyarságát nem könnyen unjuk meg." ²⁸⁾ Ezzel szemben Pintér úgy véli, hogy Szalárdi "stílusa egyhangú, színtelen, száraz, bonyodalmasan megszövegezett, hosszú mondatai kifárasztják a legtürelemesebb olvasót is." - Inkább Angyalnak adok igazat. Szalárdi stílusa nehézkességeit az okozza, hogy hosszú mondatait teljesen a latin mondat szerkesztés mintájára formálja, és aki jól beleolvasta magát a magyarországi újlatin stílusba, annak Szalárdi mondat szerkesztése sem okoz nehézséget, fáradtságot, vagy akár csak unalmat is. Gondolatai még kevésbé.

Kiadás. Újabb nemzeti könyvtár. II. folyam. Pest, 1853. Kemény Zsigmond báró gondozásában. - Fentebb természetesen ezen egyetlen kiadás után idéztünk.

Irodalom: Beöthy, M. Irod. Tört. Bp., 1906. I., 395. - Pintér, Irod. Tört. Bp. 1930. III., 178-179. - Horváth Detre, Szalárdi J. és Siralmas krónikája. (Századok, 1923., 94-122.) - Koncz József, Sz. J. kiadatlan levelei és a reá vonatkozó apró adatok. (Irod. Tört. Közl. IX., 1899.) - Kemény József gr., Új M. Múzeum. 1855. I.

A XVII. század végén Enyedi István, Nagybánya város jegyzője kivonatot készített Szalárdi krónikájából "Occasio suscepti itineris et belli ... Georgii Rákóczi II. in Poloniam." címen, 1657-től 1660-ig. Erre a periódusra szorítkozva, Enyedi többnyire szószerint veszi át Szalárdi szövegét, de mert több olyan aktát is közölt, mely nincsen meg amannál és máshol sem, forrásként bír bizonyos jelentőséggel, és ezért Mikó Imre gróf felvette kiadványába, az Erd. tört. adatok-ba. (Új folyam I. köt., 219-319.)

Jegyzet:

- 1) E részt érdekes forráskritikai összevetést nyújt Nagy Szabó Ferencsel.
- 2) Szalárditól tudjuk meg Tarnóczy Sára és Mikes János regényét (97-100. hasáb), tőle értesülünk Gyulay Ferenc és Pécsi Simon leányának házasságáról, mely Lórántffy Zsuzsánna műve volt, vagyis témákat, melyekből Kemény Öze és Leánya és a Rajongók témáit vette. Nem véletlen, hogy Kemény volt az, ki Szalárdi krónikája kiadásának fáradságos munkáját az Ujabb Nemzeti Könyvtár számára vállalta. (Hozzátehetem: a Rajongók két politikus főhősének: Kassai Istvánnak és Pécsi Simonnak jellemzését viszont Kemény János Önéletírásából vette.)
- 3) A legnevezetesebb: Eszterházy Miklós palatinus és Török János, Rákóczi követé közötti szóváltás. (218. hasáb.)
- 4) 197. hasáb.
- 5) pl. 127, 128, 145, 289. hasábok, vagy II. Rákóczi György végzetes lengyel hadjáratánál, Kemény halála után, 611, vagy 289, 386, 579 stb.
- 6) Isten mellett a közkeletű fortuna és fátum beavatkozását emeli ki, (pl. 231, 256). Szintén II. Rákóczi György lengyelországi katasztrófája "istennek csudálatos ítéltiből, a szerencsének hízkelődő, család változandó mivolta szerént következett be".
- 7) I. Rákóczi Györgyöt a magyar evangélikusok fegyveres megvédése mellett személyes sérelmei is késztették fegyverfogásra: Eszterházy Miklós palatinus és Homonnay János őt magát Kocsis Györgynek nevezték, hitvese Lórántffy Zsuzsánna ellen pedig gyalázkodó pasquillust bocsátottak közre. (146. hasáb.) II. Rákóczi Györgyöt nagyraavágása vitte a lengyel kalandba, ezt Szalárdi hosszasan fejtegeti, de emellett alaposan ismerteti a nagy diplomáciai játékot, melybe apja svéd szövetsége folytán II. Rákóczi György amúgy is belebonyolódott. (266-268. és 279-293. hasáb.) II. Rákóczi György bukásának "okait" még a következőkben látja: a bölcs öreg tanácsosok generációja kihalt, I. Rákóczi György óriási gazdagságot, tekintélyt, hadianyagot hagyott hátra, fia már ebben nőtt fel, "ki csudálhatná, ha ilyen nagy világi boldogságoktól az ifju elme megtántorodhatnék is, az emberi gyarló természet a ... romlottságra különben is nagy hajlandósággal sőt hanyatthomlok rohanván?" ahogy Dávid és Salamon példái mutatják. Méltán adta Szalárdi fejezet-címül e fejtegetéseikhez: "Nem a porbul vagynak a nyomoruságok: Ez világi gazdagságok a tántorodásra általutak. A fejedelem meghányattatásának szerző okai". Kemény Jánost fejedelemségre vitte rengeteg vagyona mellett, hogy "Rákóczi fejedelm pártjaitól arra kinszerítettén is, de hogy már a tatár chám is egyszer a fejedelmi méltóságra rabságból is promoteálni... igyekezettel lett volna... s maga szép virtusira nézve is", hogy a portán "grátiát szerez magának, a hazának pedig pihenést"... "az dologhoz nem utolsóképen járulván palatin Wesselényi Ferenc biztatása is" ki sógora volt... és Keményt "az országnak okosabb minden módon virtuosabb, nagyobb jószágokkal bíró fejedelmek, magok szabadon választásából lévén." (598-599. hasáb.) Az ellenfélnél hajlandó Szalárdi egészen kicsinyes, személyes okokat feltételezni: A "palatinus és magyarországi clerus" "bosszus kedvek töltésével az országot még nagyobb nagyobb romlásban ejteni" nem átalották, mondja a lírai béke tárgyalásai alkalmával. (213. hasáb.)
- 8) Angyal a Beöthy-féle M. Irodalomtörténetben. 1906., I. köt., 395.

- 9) Pl. Gyulay Ferencsel szemben, kit pedig igazán gyűlölt, s kit elsősorban vádol Nagyvárad elestéért, - ritka kivétel szelídlelkű, mindenkiről jót mondani akaró írónknál - azzal mutatja ki haragját, hogy sohasem adja meg neki az őt előkelő hivatalai és származása szerint megillető titulusokat, melyeket másoktól alig tagadott meg, hiszen néhol valósággal egy kinevezési okmány pontosságával sorolja fel hősei méltóságát, címeit. Vagy Barcsay Ákost, kit szintén nem szeretett, s csak a Biblia kinyomtatásáról gondoskodása miatt dicsért meg, sem nevezi soha fejedelemnek, ezzel a címmel II. Rákóczi György életében csak ezt illette.
- 10) Pl. 194-195., 200-201. hasábok.
- 11) 145. hasáb. L. még: a bevezetés merev állásfoglalását, vagy: "És ilyen gyümölcsei lőnek egyelőször ó boldog isten! a török császárral való újvonásnak, kardoskodásnak, magyaros magyaroskodásnak". II. Rákóczi Györgynek a törökkeli ösztetűzése: "magyaros magyarsága az égis magasztaltatik, szíves magyarai név commendálása." (406. és 371. hasábok.) Ezek talán a helytelen sovinizmus elleni első tiltakozások a magyar történetírásban.
- 12) A lengyel kaland elbeszélését e szavakkal végzi Szalárdi: "ilyen respektusokból, tekintetekből azért a respublica" (Lengyelország) "oblatióját, igireit hátrahagyván, az svékusok, kozákok nagy vitézi erejeket, tehetségeket fontolván s még erejéhez is azok mellett nem utolsóképen bizván, azok társaságokat választotta s frigyét, szövetségeket azokkal vetett vala, török császár s a porta hire, engedelme nélkül." (292.)
- 13) "A felséges isten e világi dolgokban nem utolsó bölcsessége tetszik meg abban is, hogy e külső világi birodalmakat nem mind egyformában levő módokkal igazgattassanak. Hogy a miképp a négy elementombeli tulajdonságok... az ember és egyéb állatok testében szépen megegyeznek, ugymint a tűz, ég, víz és föld - amelyekből állanak minden testek - így e világi birodalmak is külön külön igazgatások által szépen megállhassanak." Háromféle ilyen "igazgatásnak formáit" állították fel a tudósok: "aristokratikát... a minémű a belgáké, vagy velenczéseké, demokratikát... mint a helvétusoké... és monarchicát... mint régen a római birodalomban volt a dictatoroké." Hogy melyik jobb a három közül azt "még a tudósok is alig tudják discernálni", de mindet Istentől rendeltnek mondják, s "hogy a mellyik hol bévétetve volna, az előljáróknak is a szerint illenék a haza szabadságit oltalmazni megmarasztalni és a lakósoknak is engedelmeskedni, s más igazgatásbeli formákra nem kellene igyekezni, hanem a mellyik hol mint való mixturával, ugymint: midőn a monarchika forma aristokratikával, az az a magános fejedelem mellé rendeltetett fő tanácsos személyek rendelkezésével monarchico-aristokratikumká változott legyen" (ilyennek tartja Szalárdi Erdély alkotmányát) "azt megtartani és a fejetlen lábságot, mint minden zürzavarnak szerző okát nagy szorgalmatossággal kellene távoztatni igyekezni." S itt fejti ki Szalárdi, amint már említettem, hogy Isten ezt a "természetbeli dolgokban mintegy... előkbe rajzolta" amire példa a méhek állama. Tételeit e természettudományos érvek mellett bibliai példákkal próbálja megvilágítani. (5-11. hasáb.)
- 14) Erdélyben a fiscus nincsen különválasztva a fejedelem magánvagyonától: az állami jövedelmek a munkácsi és sárospataki Rákóczi-várakba vándoroltak.
- 15) L. ennek ismertetését Szekfű, i. m. IV., pp. 61-64. és 580. - Hogy Révay Péter egyenest Bodint tanulmányozta, arról szólók Révay fejezetemben.

- 16) keserű gunnyal mondja: Gyulay esküjéhez hiven "az nemesi szabadság oltalmazásához úgy nyulni kezdett vala, "hogy őket tömlőcbe vetette." (482.)
- 17) Császárról: 83-84. - II. Rákóczi György fegyverbe hívta a török ellen a Nagyvárad körüli parasztságot, de ezek földesuraik ellen mentek, azon ürügy alatt, hogy azok Bárcsay-pártiak. Mikor pedig Rákóczi alatt mégiscsak megütözköznek a törökkel, de vereséget szenvednek, átkozzák a katonáéletet, mellyel szemben paraszti életüket: "az életüket noha munkásnak, de nyugodalmasnak tapasztalták." Hazaszaladnak és "falunként földesurokkal megalkuván és kedveket keresvén, haza következtek és szállottak vala." (475.) Szalárdi eszményképét a gazdaságilag és kulturálisan virágzó, békés erdélyi életéről, benne az egyedül igaz (helvét) evangélikus hit virágzásáról l. : a többször idézett 9. hasábon. L. még 267, 474-475. és passim. - A nép "belső és külső épületéről", anyagi és szellemi-erkölcsi műveltségéről, l. 294.
- 18) 1619-re 37, aztán 75, 213 stb.
- 19) 182. 218. hasáb.
- 20) L. : Deák Farkas, Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról. Értékezések a történettudományok köréből. Bpest, 1886. 5. lap.
- 21) Magyar tört. Emlékek. Kemény Önéletírása Ed. Szalay László, p. 32.
- 22) 35. hasáb.
- 23) Szalárdi 320-329 = Kemény 503-516, a Szalay László-féle kiadásban. Pest, 1856. M. Tört. Emlékek.
- 24) L. : Szekfű, Szamosközy, 72-73.
- 25) Nagy Szabó Ferenc memoriáléja: Mikó, Erd. Tört. adatok. I. köt. 115-116.
- 26) L. : Angyal, Szilágyi, VI., 125. és Szekfű, IV. 58.
- 27) Mikó, i. h. 122.
- 28) Beöthy, M. irod. tört. Bp., 1906., I. 395.

Bethlen János

Ha Szalárdi, a két Rákóczi György levéltárosa és az idősebbik titkára azon panaszkodik, hogy fejedelmek és más hatalmasok nem törődnek a történetírással, úgy Bethlen János, ki Barcsay Ákos, majd Apaffy Mihály kancellárja volt, már egyenest fejedelmi megbízásból írta meg, legalábbis első történeti munkáját, a *Rerum Transsylvanicarum* négy könyvét. Apaffy ugyanis, miként Barcsay is, belátva a propaganda nagy fontosságát, a közvélemény nagy jelentőségét, s bizonyára a német birodalomban igen művelt és Erdélybe is eljutott politikai védekező és támadó röpiratokat, sőt történeti munkák példájára, egy az utóbbi évtizedek erdélyi történetét előadó munka iratásával, a "valódi történeti tények" feltárásával próbálta ellensúlyozni a kedvezőtlen benyomást, melyet török parancsra történt uralomrajutása, s a német párt: Kemény János és fia Simon megbuktatása a török újabb nagyarányú támadását váró Európára, s mindenekelőtt a bécsi udvarra tett. E munka megíratását Apaffy udvarában csak egy férfi vállalta, a német pártról nem régiben Apaffyhoz csatlakozott Bethlen János, ki még Barcsay megbízásából készített, de ugyane célú szolgáló *Inno-centia Transsylvaniae* című röpiratával bebizonyította írói képességeit.

Bethlen János az előkelő, gazdag, nagymultu és hatalmas Bethlen nemzetség bethleni ágának sarja, (Bethlen Gábor az iktáriból származott), született Kisbunon, 1613-ban. Apja Bethlen Farkas Küküllő megyei főispán, fejedelmi tanácsos és az udvari lovas hadak kapitánya volt, anyja Kemény Anna, Kemény Jánosnak, a későbbi fejedelemnek féltestvére. Apja meghalt, mikor János két éves volt, s anyja 1620-ban újból férjhez ment Macskási Ferenchez, ehhez a "deákalan, de jeles, tökéletes magyar által(?) ember és vitéz ember nagy főemberhez", ahogy Kemény János második sógorát jellemezte.¹⁾ Kemény Anna is, Macskási Ferenc is buzgó kálvinisták lévén János is még gyermekkorában elhagyta a Bethlen családi eredeti vallását, az unitáriust, és áttért a kálvinira. Iskoláit Gyulafejevárott, Kereszturi Pálnál, a kiváló pedagógusnál végezte.²⁾ Külföldi egyetemre Bethlen nem jutott el, amit öregségéig fájlalt és hiányolt, de még így is, Erdélyben is szép műveltséget szerzett. Így kitűnően elsajátította a latin nyelvet, s jeles ismeretekre tett szert a jogtudományokban és filozófiában is. A természettudományokat mintha elhanyagolta volna, ilyen ismereteket, vagy akár érdeklődést legalábbis nem árul el műveiben, melyekben egy meteorhullás s néhány rossz előjelnek magyarázott üstökös feltűnte az egyedüli említése természeti jelenségeknek, melyekről más XVI. -XVII. századi magyar történetíróknál annyit olvasunk. Már gyermekkorában bejutott a fejedelmi udvarba, az erdélyi főrangú ifjuság e továbbképző iskolájába, s neveltetése, életpályája I. Rákóczi György udvarában alakult ki. 1637-ben nőül vette Várad Borbálát, egy nemesi származású gazdag kolozsvári kereskedő lányát. Ettől született Miklós fia, a történetíró. Első felesége 1661-ben elhalván, Bethlen 1662. végén vagy 1663. elején újból megnősült, tehát abban az időben, mikor első történeti művét, a *Rerum Transsylvanicarum* könyveit írta. Bár I. Rákóczi György alatt Bethlen János még nem viselt hivatalt, a politikai életben már részt vett, s 1640 óta szerepelni kezd az országgyűléseken.

Ez fontos mozzanat történetírói munkássága szempontjából: Bethlen történeteiben, főképp a Historiában mindig a legrészletesebben számol be országgyűlésekről, s azoknak a politikai életben, s ezután a történetben is igen nagy jelentőséget tulajdonít. Első jelentősebb, ismert politikai szereplése is országgyűlésen játszódtott le 1647-ben, mikor is azokhoz csatlakozott, kik I. Rákóczi Györgynek a portai adó tárgyában engedelkenységet ajánlottak Sztambul szemből. Igen jellemző Bethlenre ez az állásfoglalás, mert ő egész életében igen óvatos politikus, s a török iránt igen engedelmes magatartás híve volt, hogy már ekkor, mikor Erdély helyzete még igen kedvező, azokhoz csatlakozik, kik nem akarták a porta haragját felidézni. Még sokkal inkább lett meggyőződése ez az engedelkenység, sőt később meghunyászkodás, mikor Erdély 1658 óta a porta lábainál feküdt, bármily fájó is lett légyen ez, s bármilye keserű kifakadásokra indította is. De a királyi Magyarország felé is hasonló óvatos mérséklet híve, és nem helyesli az ez ellen tervezett vakmerő támadást sem. Egyébként mint harcos részt vett az idősebb Rákóczi 1644-45. évi morvaországi hadjáratában. II. Rákóczi Györgytől aztán hivatalokat is nyert, előbb, 1651-ben a tordai, majd 1656-ban a Küküllő megyei főispánságot kapta meg. Utóbbit már apja is viselte. Első diplomáciai küldetése a lengyel udvarba vezette 1653-ban, hová az ifjabb Rákóczi küldte Lupuj vajda elleni akciója kapcsán. Rákóczi szerencsétlen lengyel háborújának, bár ezt - legalábbis későbbben - igen elítélte, egyik fővezére lett: a fejedelem **őrá bizta** a Krakkót megszálló erdélyi csapatok parancsnokságát. Igaz, a már ott parancsnokló svéd tábornok mellett katonailag alárendelt helyzete volt, a lengyel lakosság pedig a legnagyobb ellenszenvvel fogadta, s még lakást sem akart neki adni. Végzetes lépésre ragadtatta magát Bethlen krakkai tartózkodása alatt, mikor visszatartóztatta azt az erdélyi követet, kinek a szultán szigorú hazaparancsoló levelét kellett Rákóczihoz vinnie. Így a fejedelem nem volt tájékozódva a porta tilalmáról éppen a legváltásosabb pillanatokban, ami nagyban hozzájárult a lengyelországi katasztrófa bekövetkezéséhez. Erről - kevés őszinteséggel, de nagy óvatossággal - Bethlen a Rerum Transsylvanicarum-ban csak annyit mond, hogy a porta fenyegető levelekkel parancsolta meg a már Lengyelországba behatolt Rákóczinak a visszatérést, amit ez gögösen visszautasított.⁴⁾ Bethlen krakkai szereplése 1657. április 27-től augusztusig tartott, mikor is a várost ostromló császári seregek előtt a közben legyőzött, vereséget szenvedett Rákóczi parancsára kapitulálnia kellett. Bethlen szabad elvonulást tudott biztosítani a császáriaktól, s augusztus 14-én még a győztes János Kázmér lengyel királlyal is találkozott, majd csapataival akadálytalanul hazatért Erdélybe. Ekkor nyíltan is Rákóczi ellen fordult, s az 1657. október 25-re összehívott országgyűlésen nagy része volt Rákóczi letételében és Rhédey Ferenc fejedelemmé választásában. Rhédey azonban már a következő megyesi országgyűlés Rákóczi fegyverei nyomására lemondatta, Rákóczit pedig fejedelemként újból elismerte. Ekkor Bethlen újból a Rákóczival való együttműködésre kényszerült, anélkül hogy annak bizalmát megnyernie sikerült volna. Mikor a török bosszuja elől Rákóczinak Erdélyből menekülnie kellett, Bethlen nem követte a bukott fejedelmet, hanem visszahúzódott családjával az erős Segesvárra, míg a mongol pusztítók Erdélyben kidühöngték magukat. Barcsayhoz, a török parancsára megválasztott legujabb fejedelemhez aztán Bethlen szívesen csatlakozott, sőt ennek utóbb 1659. júniusában kancellárja is lett, a Rákóczi mellett tartózkodó Mikes Mihály helyett. Rákóczi nem nyugodott bele a fejedelemség elvesztésébe, s a bécsi udvarra támaszkodva, vagy a Német Birodalom felé orientálódva újból szerencsét próbált Erdélyben. Barcsay védekezett, mégpedig publicisztikai fegyverekkel is, és Bethlennel emlékiratot készíttetett a bécsi udvar és az európai fejedelmek - elsősorban a német birodalmiak - tájékoztatására. Így íródott meg az "Innocentia Transsylvaniae" c. ismert röpirat. E propagandairatban

Bethlen azt igyekszik bebizonyítani, hogy Rákóczinak a porta parancsára le kell mondania az erdélyi fejedelemségről, s ha ezt nem teszi, Erdélyre a teljes megsemmisülés vár. Kéri tehát a keresztény fejedelmeket, bírják rá Rákóczit a lemondásra. A művecskét Haller Gábor, Barcsay követé vitte fel 1658. októberében I. Lipót császár és magyar királyhoz, 1659. nyarán pedig, mikor Rákóczi elhatározta magát, hogy fegyverrel szerzi vissza fejedelemségét, Bethlen a könyvecskét Kolozsvárott ki is nyomtatta. Rákóczi előnyomulására 1659. augusztus végén Barcsay visszavonult, majd Kemény János tanácsára tárgyalásba kezdett Rákóczival, kihez Bethlen Jánost küldte követül. A kötött egyezmény ellenére a béke nem jött létre a két fejedelem között, s bár küzdelmük Barcsay török patronusának Rákóczival vívott csatájában Rákóczi vereségével, majd halálával Barcsay javára dönt el, Barcsay mégsem tarthatta meg az uralmat. Bethlen megint nem marad a bukott fejedelem mellett, hanem Kemény felé orientálódik, kihez unokaöccse, Bethlen Farkas vezette át. Kemény különben is nagybátyja volt, s ezt aztán az ő erős közreműködésével választotta meg az erdélyi országgyűlés 1661. január elsején fejedelemmé. Keménnyel - rövid időre - a németekre támaszkodó politika győzött Erdélyben. A török azonban nem tűrte a németes fejedelmet; Barcsay uralmát ugyan nem erőltette tovább, de új, megbízható embert: az engedelmes Apaffy Mihályt választatta meg. Bethlen Kemény zászlaját követte, mikor ez az új törökös fejedelem letaszítására indult. A hadiszerencse azonban Apaffynak kedvezett, Kemény János a döntő nagyszöllősi csatában elesett (1662. január 22.). Bethlen megint nem kötötte sorsát a leáldozóban levő Kemény-párthoz, és annak német orientációjához: nem Kemény fia mellé állt, mint Bethlen Farkas, hanem a törökös Apaffynak hódolt meg. Apaffy új hívét megtartotta kancellári állásában, s jóindulatát birtokadományokkal, Fejér megye főispáni hivatalának és Udvarhely megye főkapitányi tisztének ráruházásával is kimutatta iránta. De, s ez tárgyunkra legfontosabb, felhasználta írótehetségét is, mely már az Inno-centia Transsylvaniae-ben is megnyilvánult: miként Barcsay, Apaffy is Bethlen János tollával fordult az európai fejedelmekhez, és közvéleményhez, hogy azt helyesen tájékoztassa törökös politikájáról és helyzetéről, mely erre kényszerítette. Ennek megírásához az 1662-63. év telén, ötvenéves korában fogott hozzá, s azt mintegy 1663. júliusában kitört német-török háború, az a "most megindult nagy hadművelet", melyre zárószavaiban utal, s melynek fejleményeiből csak Érsekújvár ostromáról tud, 1663. szeptember 26-án bekövetkezett elestéről még nem. Bethlen János Apaffy megbízását a "Rerum Transsylvanicarum" négy könyvével teljesítette. De még ezután, vagyis 1663. óta, mikor e művét megírta és kinyomatta, sem tette le a történetírói tollat. A következő tíz éven át napról napra, vagy legalábbis hónapról hónapra jegyezte e válságos, háborús idők eseményeit, így váltva be a Rerum Transsylvanicarum befejező mondataiban tett abbéli ígéretét, hogy ez első történeti művét folytatni fogja. 1673 óta Bethlent sok csalódás érte, valószínűleg ezért is hagyta abba a kortörténetírást. Gyanuba került, hogy Béldivel ő is fondorkodik Apaffy ellen. Ez elfogadására is gondolt, de azután csak internáltatta a Bethlenek keresdi kastélyában. (1676.) 1677. március 31-én Bethlen ismét visszanyerte mozgási szabadságát. E száműzés alatt kancellári hivatalában Bethlen Farkas helyettesítette, ki halála után utódja is lett, s ki megkapta még Bethlen egy másik hivatalát is, a Fejér megyei főispánságot. (1667. január 1.) Bethlen János ekkor már lelkileg megtört, és testileg súlyos beteg ember volt, vizibetegségben szenvedett, s bár 1667-ben rövid ideig még újból elláthatta a kancellári teendőket, ez év őszén már minden közfunkciótól visszavonult. A politikai eseményeket azonban még nagybetegen is figyelemmel kísérte, de erősen bírálva az Apaffyt körülvevő kamarillát, ismét gyanuba keveredett, s újabb üldöztetést is szenvedett. 1678. februárjában csak nagyon nehezen viselt lelki és testi szen-

vedésektől váltotta meg a halál.⁵⁾ Bethlen kortörténetet írt, ezt programként állítja fel a *Rerum Transsylvanicarum prooemium*-ában, előadván, hogy az Erdély különválását okozó nagy katasztrófának, Mohácsnak megvannak a maga történetirői, nem hiányzottak, kik megörökítették Zápolyai küzdelmeit a trónért, a Báthoryaknak, Bocskaynak, Rákóczi Zsigmondnak, Bethlen Gábornak tettei sem ismeretlenek Európa előtt, űrá tehát az a feladat hárul, hogy az aután történeteket Brandenburgi Katalin, Bethlen István, s az idősebbik Rákóczi György kormányzását írja meg. II. Rákóczi György és utódai történetét aztán már részletesebben fogja elbeszélni, mégpedig "absque fuco, in veritate perscribere." Előadását Brandenburgi Katalin kormányzásával kezdi, és első könyvében, a bécsi kiadás 24 kis nyolcadrét lapján zsufolja össze nemcsak Katalin rövid, hanem még I. Rákóczi György csaknem huszéves uralmát is. Már jóval részletesebben foglalkozik II. Rákóczi Györggyel, különösen 1658 óta, második könyvét ennek története teszi ki. (pp. 37-155.) Itt adja elő Rhédey (p. 45.), majd Barcsay (p. 64.) fejedelemsé válassztását is. A harmadik könyvet Barcsay (pp. 158-216), majd Kemény János fejedelemsége elbeszélésének szenteli (216-288), tulajdonképpen azonban a már Kemény életében fejedelemségre jutott Apaffyról szól (pp. 253-370.), szintugy az egész negyedik könyvben is. 1663 nyarának eseményeivel zárta le művét, az utolsó esemény, melyről még megemlékezik - mint említettem - Érsekújvár ostroma volt, melyet 1663. augusztusáig követett. Záró szavaiban igéri, hogy megírja az ezután történetedőket is, ha más nem vállalkozik erre a munkára.

Igérletét a *Historia rerum Transsylvanicarum*-mal változtatta be, melyben Erdély történetét 1663-tól 1673-ig beszéli el. E második művét szenvedélyes vádirattal zárja be a *Domus Austriaca* ellen.

Bethlen a *Historia* nagy részét is az eseményekkel egy időben írta, ezen egyidejű feljegyzéseit olykor rövidebb időközökben - pár hónappal - megszakította, s utóbb összedolgozta a közben történtek visszatekintő előadásával. Az egész munkához legkésőbb 1664. májusában fogott hozzá, s már a Horányi-féle kiadás 129. lapjáig jutott, mikor mint a legfrissebb eseményről, beszámol a szigetvári török táborból érkezett levélről, mely jelenti, hogy a német és török főhaderő összeütközésre készül. "Dum haec scribo, manus titubare, omnesque, mi Lector, credas tremere artus, nec immerito: cum ex felici Chirstianorum progressu vitam pendere nostram, alias neci destinatos crediderim." A megtörtént összeütközés eredményéről, a szentgottvárdi győzelemről aztán Bethlen már az augusztus végi események elbeszélésénél, a 165. lapon emlékezik meg, Copp császári tábornok augusztus 20-án érkezett levele alapján. Ily szorosán véve napról napra jegyezte Bethlen az eseményeket, *Historiájának* legalábbis e részében. Vannak azután elbeszélésének az eseményektől nagyobb időközökkel elválasztott részletei is. Bethlen *Historiája* tehát tulajdonképpen tíz év szakadatlan jegyzetű munkájának eredménye, és ő maga sohasem gondolt arra, hogy ezt a hónapok, sőt napok szerint írt munkáját - Szalay László egyenest egy államférfi naplójának nevezte - egységes szempontok szerint, egységes művé feldolgozza.

Bethlen első történetének befejezése és a másodiknak, a *Historiának* elkezdése között alig telt el egy fél év (1663. július-augusztusától 1664-nek legkésőbb április-májusáig), természetes tehát, hogy a két mű között erős rokonság van. Hiszen Bethlen a *Rerum Transsylvanicarum*-ot a harmadik könyv utolsó fejezeteitől kezdve, (L. III., sectio XXXIII., -XXXIV., pp. 360-tól) végig, az eseményekkel éppugy egy időben írta, mint a *Historiát*, ugy, hogy a *Historia* tulajdonképpen folytatása a *Rerum Transsylvanicarum*-nak. E rokonság mellett azonban van közöttük eltérés is. Ugyanis a *Rerum Transsylvanicarum* négy könyve (mintegy a p. 269-ig) folyamatos, kerek elbeszélését-

adja az eseményeknek, ha forrásaira: aktákra, levelekre, okiratokra hivatkozik is, azoknak csak rövid tartalmát, vagy pláne csak tárgyát adja meg, legfeljebb még egyes részleteit közli, míg azontul - mintegy 1662. március 29. óta leszámítva a váradi kapituláció pontjait (pp. 187-192) - egyik szószerint, és teljes szövegével, teljes címzéssel, aláírással együtt közölt levél, akta, - különösen sok országgyűlési irat - követi a másikat és szakítja meg az előadás fonalát. Ugy hogy tulajdonképpen Bethlen Rerum Transsylvanicarum 1662-től kezdve leválik az elejéről és a Historiához csatlakozik. E külső eltérés tehát Bethlen két történeti munkáját nem a mai, 1663 közepi ceruzával választja el egymástól két külön szerkesztéssé, hanem már jóval előbb. E külsőség ellenére a Rerum Transsylvanicarum négy könyve tartalmilag mégis egysegebb mű a Historiánál: Bethlen első művében a dolgokat 1663-4. évi hangulatából nézte és értékelte.

El lehet mondani, hogy Bethlen Rerum Transsylvanicarumának első, mintegy 1658-ig terjedő lapjain (pp. 1-40) csak annyit mond el Erdély történetéből, amennyit akkor minden művelt, és a gyulafejevári udvarhoz közelálló magyar ember tudott és éppen úgy fejből leírhatott volna. Az is kétségtelen, hogy miként Bethlen ez eseményeket értékeli, az volt akkor az erdélyi műveltek közvéleménye és Apaffy udvarának felfogása. Még a szerencsétlen 1657. évi lengyel hadjáratról is, melyben pedig neki vezető szerepe volt, egészen röviden emlékezik meg (pp. 36-42.), alig említve saját krakkai parancsnokoskodását. (pp. 38-39.) Már említettem életrajzában, hogy miként simította el Bethlen János azt a sajátságos tettet, miszerint a porta fenyegető leveleit Rákóczihoz vivő követ visszatartásával hozzájárult Rákóczi katasztrófája bekövetkezéséhez. Mintegy 1658-tól kezdve azonban már behatóbban számol be az eseményekről, helyenként bővebben, helyenként rövidebben, mint Szalárdi, ki II. Rákóczi György környezetében ugyanezen évekkel igen részletesen foglalkozik, szintén kitűnően értesült szemtanuként. Bethlen helyenként a maga személyes történetét adja, (pl. pp. 207-212.) (amiről Szalárdi mit sem tud) s általában szűkebb szemkörből nézi a pártok küzdelmeit, melyek ekkor Erdély politikai életén uralkodtak, mint az alacsonyabban álló Szalárdi, ki inkább a közösség, az egész nemzet és állam érdekeit tekinti. Bethlen - itt legalábbis, és Szalárdival összehasonlítva - a maga és egyes vezető politikusok, főrendü egyének személyes sorsát kíséri figyelemmel.

Már említettem, hogy Bethlen első művét hivatalos fejedelmi megbízásból írta, Európa felé védekezésül a magyarázatául az Erdélyben győzelemre jutott törökbarát politikának, s egyes erdélyi politikusok, elsősorban sajátmaga átpártolásának a török oldalra. Tehát a Rerum Transsylvanicarum - de a zárófejezete miatt a Historia is, noha ez nem íródott hivatalos megbízásból - kifejezetten propaganda mű. Jöjj vagy 10 évre Erdélybe lakni olvasóm, te Bécsnek, Párizsnak, vagy Madridnak lakója! másképp fogsz megítélni minket, erdélyieket, kik tehetetlenül, a világ két leghatalmasabb monarchiája közt ékelve, melyek közül hol az egyik, hol a másik kerekedik felül, de minket mindkettő türethetetlen terhekkal sujt, a végső kényszerűségtől (extrema necessitate, quae cunctis mortalibus praedominatur!) kényszerítve válogatjuk patronusainkat, ha csak nem akarunk elpusztulni. (Praefatio ad Lectorem, a Rerum Transsylvanicarumhoz.)

Politikailag Bethlen - leszámítva rövid németpárti szereplését Kemény János oldalán - a török orientáció híve. Mégis, gyűlöli a törököt, ezt az "ázsiai colluviest", s szívvel lélekkel a keresztény európai oldalon áll, mindig hangsúlyozva, hogy a kereszténység győzelmét kívánja, és élesen elválasztja magát a tulságosan, vagy teljesen törökös erdélyiektől. S ezen érzelmeit nemcsak Európa felé vallja és hirdeti, és nemcsak műve védelmi céljaihoz képest, hanem teljes őszinteséggel. (L.: pl. Historia, I., 140. és 129.) De a török tulságosan hatalmas, azt teheti Erdéllyel, amit

akar, s e szerencsétlen évtizedben, mellyel Bethlen behatóan foglalkozott, elviselhetetlen adókat sarcolt ki a szegény országból, csapataival végig raboltatta, égette azt, s még területi épségét sem tisztelte, a megszokott módszereket alkalmazva, melyek, mellesleg, emlékeztetnek szövetségese, XIV. Lajos terjeszkedési módszereire - a határvidék falvait, jobbágyait a már meghódolt területekhez csatolva át. A császár, Magyarország királya viszont nem segít, vagy segíthet, ezt mutatja Kemény bukása és a későbbi események is. Bethlen szerint Erdélynek a törököt, ezt az embertelen, semmi eszköztől vissza nem riadó "pártfogót" semmiképpen sem szabad maga ellen ingerelnie, mindig hiven kell követni parancsait, tilalmait. De másfelől a császár és magyar király felé sem szabad ellenséges szándékot mutatni. Bármennyire együttérez is tehát Bethlen a magyarországi protestánsokkal s politikai okokból és vallásuk miatt Erdélybe menekült vezetőkkel, a török tilalma ellenére - ki nem akarja az 1664-ben a császárral kötött békét megszegni - nem ajánlja azok fegyveres megsegítését. Ellenezte Teleki Mihály elhamarkodott és kudarcba fullt 1672. évi akcióját is. Hiszen a török sohasem engedné meg Magyarország és Erdély egy fő alatti egyesülését.⁶⁾ A római császárról a *Rerum Transsylvanicarum* könyveiben, s még a *Historia* első fejezeteiben is a legnagyobb tisztelettel, sőt alázattal szól, pl. II. Rákóczi György vezetés lengyel háborújával kapcsolatban, melyet Bethlen is igen elítélt, így emlékezik meg I. Lipót közbelépéséről: "*Nec Sua Sacratissima Romana Imperatoria Maiestas... dedignata est*" Szelepcshényi György püspököt és kancellárt küldeni Rákóczihoz, hogy őt e kalandtól visszatartsa, de hiába: "*trahebat jam suum fatum Principem maturabatque*."⁷⁾ Csak az 1666 óta szövögetett magyarországi összeesküvés, protestáns és politikai mozgalmak hatása alatt válik Bethlen mind ellenségesebbé az udvar iránt, hogy aztán a *Historiát* a "*Domus Austriaca*" elleni szenvedélyes vádirattal zárja le: keresztény olvasóm, e könyvecskémmel bizonyitom be szeretetemet irántad, "*cum secus hac vice nequeam tibi prodesse*", s igyekszem neked azzal használni, hogy világos dokumentumokkal feltárom a sok szerencsétlenséget, mely Magyarországot sújtja. Így mutatom meg, hogy viselem el én, a "*nativus Hungarus*" e viszontagságokat. Így valósággal mentegeti magát nemzettársai előtt: csak tollával segíthet a magyar protestánsokon és politikai üldözötteken. Mert Bethlen igen óvatos, megfontolt, sőt agodalmaskodó politikus, aki nehezen tud dönteni, és szereti meghallgatni mások véleményét, a fontosabb, bonyolultabb ügyeket több tanácsos társai, sőt az országgyűlés elé terjeszteni. Idegenkedik a szélsőségektől, sőt a határozott állásfoglalásoktól is, s minden törökösége mellett keresi Erdély számára a protestáns fejedelmek barátságát. Mikor például Apaffy 1671. januárjában levéllel fordul Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemhez, hogy Erdély politikájáról tájékoztassa, Bethlen in extenso közli e levelet, és fájdalommal megjegyzi, hogy nem hiszi, hogy az alkalmatlan követ valóban eljuttatta azt a nagy választófejedelemhez.⁸⁾ És általában aggodalommal látja, hogy Erdély politikája nem úgy alakittatik, mint ahogy ő helyesnek vélné. Nagy keserőséggel úgy állítja fel Erdély külpolitikai helyzetének mérlegét, - az 1671. októberi gyulafejervári országgyűlésen kialakult véleményként - hogy a magyar menekültek befogadásával elrontottuk a dolgunkat a császárral, elmulasztottuk a keresztény fejedelmek jóakarátának megnyerését, (faktali *quodam* torpore neglegeramus) a töröktől pedig a legnagyobb áldozatokkal sem tudtunk békét vásárolni.⁹⁾

A belpolitikában Bethlen János a rendi szabadságok védelmezője, ellene van Apaffy személyes (abszolút), a tanácstól függetlenített vagy csak szűkebb kamarillával való kormányzásának, a valami rendi-arisztokratikus kormányzást szeretne, melyben a fejedelem tanácsosaival, elsősorban kancellárjával vezesse az ügyeket. Erősen kiemeli az országgyűlések szerepét, szerinte ezek hivatvák dönteni minden fontos kér-

désben. Mert Bethlen egyáltalán nem hive a kor modern kormányformájának, a fejedelmi abszolutizmusnak, melynek pedig egy Kemény János, aki maga is vágyott a fejedelemségre, oly készségesen alávetette magát, a fejedelmeket, ha keserű rezignációval is, de a maga és fejedelmei viszonyából merített tapasztalatai alapján földi isteneknek nevezve. Szalárdi a "temperált" monarchico-aristocrátiát helyesli, ami körülbelül megfelel ugyan Bethlen felfogásának is, azonban Szalárdi mindig ostorozza a "fej nélküli lábságot", az alattvaló tulságos beleszólását a kormányzásba.¹⁰⁾ De Kemény, kinek nem volt nagy műveltsége, sem hajlama politikai elméleti okoskodásra, sem ujitó szellem, vagy vérmérséklet nem volt, tisztán a gyakorlati életet nézte, és egyszerűen elfogadta az akkori, II. Rákóczi György alatti, I. Rákóczi Györgytől átörökölt abszolutizmust a kormányformának, anélkül, hogy annak helyesége felett sokat elmélkedett volna. Hiszen Bethlen sem értekezik a kormányformákról, mint Szalárdi, ő is gyakorlati politikus, mint Kemény, kinek véleményét úgy kell kihámozni előadásából, értékléseiből, s ha történeti munkájával a helyes kormányzásról egyenest tükröt is akar a fejedelem elé állítani, akkor sem elméleti fejtegetésekkel teszi ezt, hanem az eseményekben kíván követendő és elrettentő példákat eléjeállítani.¹¹⁾

Bethlen a belpolitikában is óvatos, s midőn 1672-ben úgy érzi, hogy Apaffynál kegyvesztett lett, egészen kétségbeesik. Si est Jehova nobiscum, quare obvenit nobis totum hoc et ubi sunt omnia mirabilia suis, jajdul fel, Judit könyvét idézve.¹²⁾ Annál meglepettebben, büszkébben referálja, midőn aggodalmi nem válván valóra, Apaffy rövidesen megint igénybe veszi szolgálatait.¹³⁾

Bethlen János magát "nativus Hungarus"-nak nevezte (Hist. II. 466.) s a "tota natio Hungarica" tagjának érezte, mely egybefoglalja a magyarországi és erdélyi magyarokat, s csak a XVI. századi szerencsétlenségek folytán szakadt e két ágára.¹⁴⁾ Különösen a protestáns vallás köti össze a magyarországi magyarokkal. De meg tudna a katolikusokkal is békülni, annak ellenére, hogy ezektől Erdélyben is kissé elkülöníti magát, és annak ellenére, hogy a katolicizmust, különösen a klérusgyűlöli, utóbbit egyenest a magyarországi bajok felidézésével vádolja, s még a mohácsi katasztrófa bekövetkezését is Tomori és a "hozzá hasonló püspökök vészes tanácsainak" tudja be.¹⁵⁾ De a nemzetet és annak érdekeit mégis följé helyezi nemcsak a pártoknak, hanem felekezetének is, s a "tota natio Hungarica"-nak e magasabb felfogása iratta vele egységre, összetartásra intő szövegét is a magyarokhoz. Excute, o, tandem ex oculis veterum gloriosissimae olim nationis nostrae reliquiae! seponite rixas et contentiones, cesset Politicus Clero, Catholicus Reformato invidere, nostro proprioque malo edocti, communi communibus resistite armis, alis (recte alias!) utinam falsus sim vates dum ambitione praecipites, vix parem inter vosmet plerique ferre vultis, aut sub praetextu religionis alii alios persequimini, religionis simul regionisque jacturam vos facturos experiemini.¹⁶⁾

Bár Bethlen őszintén vallásos protestáns (kálvinista) ember, és bár az erdélyi vallási ügyek - szerinte - alig folytak be a politikai életre, s nem tartoznak a történetírásba, a magyarországi protestánsok helyzete a legmélyebben érinti őt, erdélyi vallásügyekről alig és csak akkor emlékezik meg, ha azok az országgyűlésen tárgyaltnak.

Kulturális kérdések nála nem szerepelnek, és társadalmi problémák nem érdeklék irónkat: ezek országgyűléseken sem kerültek szónyegre, s ez uton sem jutotak be műveibe. Ő egyébként a műveltséget igen nagyra becsüli, és fájja saját ismeretei hiányát.

Társadalmilag erős főrendi öntudat tölti el, rendje tagjait erkölcsileg és szellemileg is többre kötelezettnek tartja az alacsonyabban állóknál.¹⁷⁾

Jobbágyok helyzetével, ügyeivel nem igen foglalkozott - azok is kívül álltak a politikai, állami életen -, de pár megjegyzésével mégis elárulja, milyen érzülettel van irántuk. Így keserűen referálja, hogy a jobbágy csatavesztés után a török elől menekülő nemesi harcosokat leöldösi és kirabolja, s csak akkor nem meri őket megtámadni, ha azok csoportban haladnak. Viszont elismeréssel jegyzi fel Gyulaffy László jobbágyainak szép tettét, kik menekülő urukat megmentették: "rara in rusticis fides."¹⁸⁾ Őszinte részvéttel szemléli és kárhoztatja a török kegyetlenkedéseit, rab-szolgaszédéseit, adóbehajtásait, élelmiszerrekvirálásait, ázsiai emberte len bánásmódját, mellyel a parasztot sanyargatja.¹⁹⁾

A realiztikus gondolkodású Bethlennek erős érzéke van gazdasági jelenségek iránt, magukért is, de azért is; mert erősen érzi ezek kihatását a politikai és hadi eseményekre. A portai adó - hozzátehetjük a török államférfiak megvesztegetésére szükséges összegek és értéktárgyak, ami annyit foglalkoztatta az akkori országgyűléseket -, valamint a beszállásolt török-tatár hadak rablásai, zsarolásai, üzletezései volt az a betegség, mondja Bethlen, melytől Erdély akkor (különösen 1662-3-ban) a legtöbbet szenvedett.²⁰⁾ De Bethlen nemcsak az egész ország gazdasági helyzetével foglalkozik, az ő szemléletében történetről az egyes emberek egyéni sorsai is fontos mozzanatai a történetnek, s befolyanak a hadi és politikai események irányításába is: egyfelől tehát részei a történetnek, másfelől történetalakító tényezők. Fájlatja az emberek - nemesek, de parasztok, vagy a városi polgárok gazdasági romlását, s történeteiben jelentős helyet foglal el annak leírása, hogy a történeti - belpolitikai és háborús válságok miképp tették tönkre emberek tömegeinek anyagi és társadalmi existenciáját. Erdélyiekét, s az Erdélybe menekült magyarokéit egyaránt.

Bethlen János panaszskodik ugyan, hogy nem látogathatott külföldi egyetemeket, s ezért nem nyerhette el a legmagasabb tudományos kiképzést, de mégsem mondható, hogy ne lettek volna elég szép történeti ismeretei. Hogy Tacitust jól ismerte, s ezt választotta történetírói mintaképül, ez korabeli magyar - helyesebben: európai - történetírónál természetes; a XVII. század - barokk - történetírásának Tacitus a követendő mintaképe, nem többé Livius, a XV. -XVI. századi humanisták ideálja. Bethlen tehát nemcsak egyéni izlését követve formálta meg a *Rerum Transsylvanicarum proemiuma* első mondatát Tacitus *Annalesei* első mondatának mintájára, szerkesztette meg e proemiumot annak első fejezete gondolatmenetét követve. (?)²¹⁾ Ismerte Bethlen természetesen a magyar történetet és történetírókat is: Scythia említése, a székeleyről való megemlékezés, a proeminumban a törökök Európába való benyomulásáról vallott felfogása, mindez Thuróczy olvasására mutat. Forgatta a XVI. -XVII. századi magyar, főképpen erdélyi kortörténetírók leírásait is, hiszen, láttuk már, a *Rerum Transsylvanicarum proemiumában* utal is rájuk. Itt ugyanis megmondja, hogy azért kezdte munkáját 1629-cel, mert az előbbi eseményeknek már akadtak megírói. Sőt a német birodalmi publicisztikai irodalom termékei sem kerültek el figyelmét - ezek egyenest ösztönzői lehettek védelmi jellegű munkájában - s egy 1648-ban megjelent, a csehek sérelmeit tárgyaló iratra - mint már láttuk - hivatkozott is.²²⁾

Munkájának természete, s a szempont is, mely szerint forrásait kiválasztja, mindön igen nagy mértékben használ fel okleveleket, aktákat, leveleket, országgyűlési iratokat, mindez megint csak arra mutat, hogy történetírási módszerről való ismereteit s korabeli hazai (Bojti, Szamosközy), de szintugy a külföldi, bizonyára német birodalmi kortörténeti munkák tanulmányozásával, sőt azok mintájára szerkesztette meg. De lehettek esetleg még más mintái is.

Bethlen történetei előadása központjába - különösen a Historiában - saját személyes: politikai, kancellári működését állítja, és a Historiában többször "ego Joh.

Bethlen regni cancellarius" kissé fontoskodó bejelentéssel mondja el tetteit, szereplését a fejedelem körül. De nem adja pusztán személyes élményeit, mint Kemény János. Mégis lépten-nyomon megemlékezik hangulatairól, félelmeiről, nagyritkán reményeiről is. A Rerum Transsylvanicarumban még szerényebben, harmadik személyben szól magáról, de hangja itt is szubjektív. Mindez Bethlen kortörténetének, különösen a Historiának az emlékirat, sőt napló jellegét adja, de egyben a propaganda iratét is, hiszen Bethlen sokszor kiesve az objektív előadásból, egyenest megszólítja az olvasót, s igyekszik szinte lelkére beszélve, azt meggyőzni és a maga oldalára vonni. Az emlékiratszerű történetírási jelleg a korabeli francia memoárookra emlékeztet, anélkül, hogy azok közvetlen használatát Bethlen által ki tudnám mutatni.²³⁾ A Historiát záró fejezet vallomásai: világos dokumentumokkal illusztráltam vádjaiival a Domus Austriaca ellen, (Hist., II., 467.) már a birodalmi publicisztika, aktákkal-oklevelekkel bizonyító módszerére emlékeztet, emellett²⁴⁾ Bethlen történeti előadásából sokszor kiérezni a jogász (kancellár = bíró) és kormányférfi oklevelekkel, aktákkal bizonyító pontosságát, ami - ismeretes - oly rendkívül fontos tényező a XVII. -XVIII. századi történetírás kritikai módszerei kifejlesztésében.

E jogi és történeti ismeretek mellett Bethlennek van filozófiai képzettsége is: az erdélyi kálvinisták 1673. évi viszálykodásai országgyűlési tárgyalásánál említi, hogy Csernátorny Pál Cartesius filozófiáját követte.²⁵⁾ Van hajlama is az elmélkedésre: van valami történetfilozófiai elgondolása is, ha nem is valami alaposan kigondolt, vagy következetesen felépített, hanem csak valami laikus bölcselkedés, filozófiai olvasmányok maradványaiból kialakítva. Az egész mindenség, vallja Bethlen, mindaz, ami a "hold alatt van" (sublunaria quaelibet) alá van vetve a változandóságnak, ezt megerősíti minden bölcs. Nemcsak a lélek nélküli dolgok, az oktalan és vad állatok, hanem az ember is, kit Isten értelmes lélekkel (anima rationalis) és isteni adományokkal kegyelmesen felékesített, egyformán nyög a változandóság járma alatt. Sőt az egyes emberek és egész nemzetek, egyes korszakok (=singula saecula) országok és tartományok története is az emberi változandósághoz szolgáltat bizonyító anyagot. (Mutationum humanarum, posteris tristia praebeant, praeberuntque documenta.) Bár ne lenne Magyarország - sóhajt fel Bethlen - a legjobb példa erre a változandóságra! Ez a változandóság Bethlen elgondolásában nem pusztán megváltozása az emberek, országok sorsának, hanem egyenest rosszabbra fordulása, amint ezt Magyarország története mutatja. A magyar nemzet - natio Hungarica - véli, Isten különös kegyelméből jött ki Scythia sivatagaiból, a minden jóval bővelkedő Magyarországra, itt sokáig igen boldogan élt dicső és győzedelmes királyok alatt, de most - versa nunc fortuna - a legnagyobb inségben színylődik. Tehát Bethlen a változandóságban látja a történet lényegét, s abban, hogy a változás inkább a rossz felé fordul. De ebből nem vonja le kifejezetten az általános következtetést, hogy az emberiség sorsa általában és szükségképpen a romlás felé halad - mint megtette azt Rátkay Gergely.

Mindent összefoglalva: Bethlen nem nagyon átgondolt világgépében a "mutatio rerum humanarum" az a principium, mely egységbe foglalja az egész mindenséget: az élettelen tárgyakat, az élő lényeket, még az embert is, és életüket is megszabja. Ezt a világgépet Bethlen részben spekulációval alakította ki magának, részben empirikus uton: a természet életének, az emberi életnek, s legelsősorban a magyar nemzet történetének szemléletéből.

Tudjuk, Bethlen János nem áll egyedül filozofálásával a magyar történetírók között, vannak elődei már a Szent István legendák íróitól kezdve egészen saját koráig.

Ez elmélete mellett, melyet Bethlen az olvasóhoz intézett Praefatióban fejtette ki, Bethlen is vallja - már vallásos kedélyéből fakadóan is - korának uralkodó teológiai (theokratikus) világ- és történeteszemléletét, Isten világkormányzásáról, és az

emberek életébe, tehát a történet alakulásába (eseményeibe) való közvetlen beavatkozásról. Vallásos és mélyen érző, fogékony lelke költői kifejezésekben nyilatkozik meg, ha Isten büntetését, vagy kegyelemnyilvánítását véli felismerhetni a történet valamely mozzanatában, valamely szereplője sorsa alakulásában.²⁶⁾

A fátum szintén természetfölötti erő, mely Bethlen szerint, és magyar történetíró társai és elődei szerint is, a történet irányítására kihat. De csak Isten akaratát szolgálva.²⁷⁾

A "fortunának" is ad Bethlen szerepet az ember, s a történet irányításában. Ez a horatiusi, az emberekkel kegyetlenül játszó, sőt csufolkodó szerencse.²⁸⁾

A sors nála is valami embereknél hatalmasabb, maga erejéből az emberek felett uralkodó erő, míg a "necessitas", a körülmények kényszerítő ereje, mely az emberek tevékenységét korlátai közé szorítja, s nem akart cselekvésekre kényszeríti. És Bethlen János nagy jelentőséget tulajdonít a "kényszerűségnek", az emberek, különösen fejedelmek, államférfiak, hadvezérek, vagyis - nála - a történet hordozói tetteinek irányításában, s ezzel a történet alakításában. Ha nem is működteti gyakran, mégis egyenest "domitrix necessitas"-nak nevezi, tehát döntő tényezőt lát benne, mely mint "extrema rerum necessitas, quae cunctis mortalibus praedominatur" minden halandó fölött uralkodik.²⁹⁾ Bethlen a "necessitas" politikai stb. (történeti) tettekre kényszerítő erejének olyan értelmezését adja, hogy kétségtelen, miszerint ha nem is mélyedt bele valami behatóan a XVI. -XVII. századi elméleti politikai és államelméleti igen terjedelmes és európaszerte - olaszok, németek, franciák, angolok által - művelt irodalomba, a főproblémákat, melyek körül ez forgott valamelyest ismerhette. Ha nem is olvasta Machiavelli műveit, úgy vélem, az ő "necessita" fogalmáról hallott valamit.³⁰⁾ Csakhogy a nagy elméleti államszervező elgondolásában ez a "necessita" az a kényszer, mely az embereket és népek mozdulatlan tömegeit tevékenységre, erejük kifejtésére, akaratuk megedzésére kényszeríti,³¹⁾ Bethlennél pedig keserű megalkuvásra. Az ő pesszimiztikus történet- és világszemléletében a körülmények kényszerítő ereje (a legtöbbször: idegen népek erősebb akarata, nagyobb hatalma), megint csak valami kedvezőtlenebbre hajtó hatalom, zsarnok megszemélyesítve: domitrix, mely imperál!³²⁾

Ezen, az emberek akaratát részben korlátozó, részben irányító, felettük álló erők korlátai között aztán Bethlen János szabadon cselekedtetni szereplőit: a nagy politikai, diplomáciai és hadi akciók aktorait, s azok jelleméből, gondolkodásából, lelkületéből vezeti le, motiválja a történeti eseményeket, sokszor gyengeségeikből, hibáikból, bűneikből. Ebben teljesen realista, sőt feketén látó, igaz egy oly korban, melyet összehasonlítva Bethlen Gábor és a Rákócziak korával, felsóhajt: "Bone Deus, in quae coniecisti nos saecula!"³³⁾ Bethlen tehát, mint magyar történetíró kortársai is, lelki mozgatóokokból magyarázza szereplői tetteit: szerinte a történet eseményeit. Nem elégszik meg megemlíteni az "alkalmat", mely II. Rákóczi Györgyöt 1657. évi támadására készítette, tehát e szerencsétlen hadi akció legközvetlenebb külső okát; a legmélyebb okokat ő Rákóczi gondolkodásában, lelkületében, jellemében látja meg. Ha pletyka jellegűnek kell is mondanom azokat a magyarázatokat, melyekben Bethlen Nádasdy és Zrinyi kivégzésének mélyebb okait kereste, itt mégis a bécsi udvarnak messzebbre tekintő politikai motivumokat imputál, bár maga sem egészen hiszi el azokat: e két férfiuban nemcsak közönséges lázadókat láttak, hiszen összeesküvésükben nem is mentek oly messzire, hogy azért halálbüntetést érdemeltek volna, hanem Zrinyinek meg kellett halnia, mert kegyelmi kérvényében elbeszélte, hogy az udvar őt fel akarta használni a magyarok tönkretételére: "ad praecipitandos Hungaros subordinatum fuisse Zrinium." Miután ez kitudódott, nehogy Európa-szerte elterjedjen, miszerint a magyar nemzetet saját királya akarja romlásba dönteni, kivégezték Zri-

nyit. Nádasdy kivégzésének oka pedig az volt, hogy ő volt Magyarországon a leghatalmasabb ember, az egyetlen, aki meg tudta volna akadályozni az udvar abbeli tervét, hogy a magyar választó-királyságot örökös monarchiává alakítsa át. "De his omnibus, mi Lector, relinquo iudicium," (Zrinyiről), és "quae, utrum sic se habeat, Deus omnium arcanorum scrutator novit prae ceteris secundum iustitiaeque trutinam certo certius iudicabit, Nádasdy esetéről. (Historia, II. pp. 98-99.) De Bethlen János - az akkor és még igen soká, nálunk és külföldön is közkeletű felfogás szerint - a történetet egynek veszi a fő politikai, diplomáciai és hadi eseményekkel, ezekből is azokkal, melyek a fejedelmi udvarból indulnak ki, vagy arra közvetlenül kihatnak. A történetformáló tényezőket azonban nem csupán - az imént jellemzett természetfölötti erők korlátai között cselekvő - fejedelmek, tanácsosaik (ezek közül való maga Bethlen is), hadvezérek, - diplomataikban látja meg. Ezen a téren Bethlen mélyebben bepillantott a történetalakító erők működésébe. Lehet csak politikai meglátás, az aktuális politikai helyzet biztos, bár Erdélyben általánosan nevezhető felismerése, hogy a magyarok két császár, a földkerekség két leghatalmasabb monarchája között örökdve kénytelenek akarataik, meggyőződésük, lelkiismeretük ellenére is ehhez a helyzethez igazítani politikájukat, s hol ehhez, hol ahhoz a félhez csatlakozva, hinta-politikát folytatni, mint ezt az előbb idézett Praefatio a Rerum Transsylvanicarum könyveihez elárulja. De ez a gyakorlati politikus tapasztalataiból leszűrött megállapítás azért mégis, már ha csak tudat alatt is, megérzése egy a modern történettudomány által felismert történetalakító tényezőknek: egy nép földrajzi helyzetének, s az abból politikájára adódó kihatásnak, ha Bethlennél nem is absztrahálódott e felismerés történetkutatói elvvé. Bécs, Párizs, Madrid boldog lakói, jöjjetek vagy 10 évre lakni Erdélybe, s akkor majd megértitek az erdélyi politikát. Erdély pedig Európának abban a szögletében fekszik, melynek sértetlensége (incolumitas) szorosan összefügg a többi Európa biztonságával. (Praefatio ad Lectorem, a Rerum Transsylvanicarumhoz.) Ha ebben, ismétlem, Bethlen csak Erdély akkori politikai helyzetét definiálta is, abban azonban már kifejezetten a történetet alakító erőket lát meg, mikor felismeri a nemzetek történetalakító szerepét, fejedelmeik, vezető államfőik, hadvezérek fölött. Így az áttekintésben, melyet a Historia zárófejezetében (II., pp. 469.) ad a magyar történetről, a gens Hungarica-t teszi meg a történet hordozójának. S bár a Rerum Transsylvanicarum bevezetésében e műve céljául az erdélyi fejedelmek dolgai elbeszélését tűzte ki, (s azt is adta rövid vázlatában) mégis itt a "gloriosissima olim natio" az, mely felé a mohácsi vész "fatalem periodum accelerasset." (i. m. 1-3.) Megrendítő felszólalása az egész magyar nemzethez - a magyarországi és erdélyi magyarokhoz egyaránt - megint csak a nemzetet buzdítja politikai és hadi cselekvésre, s minthogy szerinte a cselekvések teszik ki a történetet, a nemzetet tekinti ily akciókban a történet hordozójának is. (Rerum Tr. p. 425.) Az egész magyar nemzet szégyeneként ostromozza azt a gyáva tehetetlenséget, mellyel az várait német kézre engedi jutni, az a "natio Hungarica", mely 200 éven keresztül a kereszténység védbástyája volt, de most a "fatalis időpontban" eler nyed. ³⁴⁾ A nemzetet itt egy emberként, élő organizmusként fogja fel, mely virágzik, dicső tetteket visz véghez, aztán elernyed, szerencsétlenségére éppen a fatális időpontban. Az egész magyar nemzet "álarcos szereplők által lejátszódó tragédiáját" látta Bethlen a Zrinyi-Nádasdy összeesküvés áldozatainak sorsában, bár magát ezt a mozgalmat igen elítélte. Zrinyi Péter alázatos kegyelmi kérvényén elmélkedve így kiált fel, szavait megint olvasójához intézve: "Specta, mi lector, et miserere supplicantis verba, mirare eiusdem nationis Hungaricae tragicum, qui per larvatas personas nunc geritur, actum." ³⁵⁾ Szemben áll a magyar nemzettel egyfelől a Domus Austriaca, a Habsburg ház, másfelől a "natio Turcica", vagy "Ottomanica." Az oszt-

rák ház, és nem annyira a "natio Germanica", mert bár Bethlen Magyarországot a Germani-tól szerette volna szabadnak látni, mégis a politikai-hadi (történeti) cselekvés hordozóját a dynasztiában látja, nem a "natio Germanica"-ban, vádjait az ellen emeli, nem emez ellen. A törökről szólva mindig erősen kihangsúlyozza, hogy a "natio Turcica" a "natio dominatrix" (Hist., II., p. 159.), "natio potentissima" (Hist. I., p. 125.) ez a "colluvies Asiatica" az, mely Magyarország és a "natio Hungarica" (magyarországi és erdélyi egyaránt) megsemmítésére tör, hogy helyére maga telepedjék.³⁶⁾ És Bethlen hangsúlyozza azt is, hogy itt egyenest Ázsia tör egész Európára.

Hogy Bethlen a "natio" (patria, regnum, Transsylvania) politikát-hadvezetést (ebben történetet) alakító erejét, jelentőségét ily erősen előtérbe helyezi, az kétségtelenül összefügg az ő, már fentebb jellemzett, politikai és alkotmányos törekvéseivel. Ő - láttuk már - Erdélyben a rendeknek nagyobb szerepet kívánt volna juttatni a kormányzásban, azt szerette volna, hogy a fejedelem tanácsosaival és az országgyűléssel tanácskozva döntsön a fontos kérdésekben, s tartózkodjék az abszolút, vagy kamarillára (ez Teleki Mihálynak szól) támaszkodó kormányzástól. Az országgyűléssel kormányozni, erre birta óvatossága és a személyes (tanácsosi) felelősségtől való - már szintén említettem - idegenkedése is /és szívesen ajánlta Apaffynak is, hogy vigyen valamely ügyet a rendek elé. / Magyarországon a választó-királyság fenntartásáért lelkesedik, az örökös királyságot, mely Magyarországot "haereditaria provincia"-vá tenné, az ország és a nemesség immunitásai megsemmisítésének véli.³⁷⁾

A nemzet hatalmas faktora azonban nem egységes: az kisebb szervezetekben működik, még csak nem is a rendek szerint, hanem pártokban: egy főrangú ur köré seregülő főurak, nemesek tömörüléseiben. Bethlen maga is kifejezett pártember, mindig állástfoglal valamely politikai irány mellett, de nem ragaszkodott fanatikusan egy párthoz sem, hanem engedett a "necessitasnak". Pártváltoztatásaiért - úgy érezte - mentenie is kellett magát. Kemény János német orientációju pártjáról nem nehezen lépett át Apaffy törökös pártjára, és egyik részen sem volt szélsőséges. A török párton is az európai közösség, a kereszténység tagjának érzi magát, és elítéli a "toti Turcorum"-okat, a törököknek tulságosan, talán érzelmileg is, nemcsak politikailag hódolókat, kik nem örültek a keresztények győzelmeinek a török fölött.³⁸⁾ Erősen belebonyolódott az erdélyi, sokszor személyes érdekekért alakult pártok életébe, s nem kiméli az ellenpártiakat, kiket egyszerűen önzéssel, s a haza érdekei semmibevevésével vádol. (Igen jellemző pl. az 1673. -i helyzetről, Hist. II. pp. 399-400.) Apaffyhoz írt előszavában (Rerum Transsylvanicarum) programként tüzi ki, hogy senkit sem fog kímélni, mert ha valaki nem szegyejt valamit megtenni és kimondani, miért röstellje ő azt előadni? Ha valaki azt teszi és mondja, amit akar, akkor olyasmit kell aztán hallania, amit nem akar. Viszont: Isten a tanuja, hogy nem azért fogott tollat, hogy másokat ócsároljon. Igen érdekesen jellemzi a három fő erdélyi párt törekvéseit 1672-ben: a Teleki-Bánffy Dénes féle pártnak egyetlen gondja, hogy vezéreinek ne essék bántódása, ellenségeik viszont minden alkalmat és eszközt: németet, törököt fel akartak használni az Apaffynál mindenható Teleki Mihály megbuktatására, mégpedig: személyes bosszúból. Voltak aztán "semlegesek", köztük egy fejedelmi tanácsos is, Haller János, kik Teleki iránt nem éreztek ugyan haragot, de a haza (patria) dolgaival sem akartak törődni, pedig a hazának köszönhetünk mindent. Végül vannak "boni patriae cives", akik nem akarták Teleki vesztét, hanem csak azt, hogy "annak biztonsága ne okozzon kárt az országnak," mert ezek az ország údvét ismerték el a legfőbb törvénynek. Ezek közé számította magát Bethlen.³⁹⁾ És jól látta Bethlen a gyakorlati politikus, a vezető politikusok rokonsági kapcsolatainak szerepét a pártok kialakulásában, általában a politikai életben: Bánffy Dénes felesége

soror germanaja Bornemissza Anna fejedelemasszonynak, Teleki Mihály ugyancsak a fejedelemasszonynak cognatusa, ezért mindenhatók mindketten Apaffynál. 40) Bethlen a pártéletben is olyan óvatos, mint minden egyebekben, és erősen elítéli a viszálykodást, gyűlölködést, mely például az 1658-1662-es években odáig fajult, hogy a pártellenfelek (Rákóczi, Barcsay és Kemény párthívei) egymást kölcsönösen rabolják, fosztogatják. 41)

Egyben azonban nem ismer Bethlen megalkuvást: a vallás kérdésében, és kálvinista, mint ő mondja: Augustana hitéhez, melyet a keresztény vallásnak nevez, fanatikusan ragaszkodott.

Már láttuk, hogy Bethlen az egész magyar nemzethez intézett felhívásában egyenest az egész magyarság politikai törekvéseit akarja irányítani, az egész magyar közvéleményt befolyásolni, ebben is, meg mindenütt, mikor a "mi Lector" egyenesen megszólítja. Mert Bethlen a közvéleménynek nagy jelentőséget tulajdonít az események alakítására. Állandóan jellemzi az erdélyi közhangulatot, főképp az országgyűlésekét. 42)

Bethlen szerint a történetíró célja, illetőleg kötelessége - mert Bethlen minden gondolatának van valami érzelmi és erkölcsi alapja - a tiszta igazságnak, a tényeknek a maguk valóságában való megírása. 43) Ezt a tiszta igazságot iparkodott saját korára, saját tudomásából, tapasztalataiból, hivatalos és magán értesüléseiből rekonstruálni, ezenfelül oklevelekből, aktákból, diplomáciai levelezésekből, misszili-sekből, országgyűlési iratokból. Levéltári forrásanyagát - neki, a kancellárnak, az erdélyi hivatalos levéltárak teljes mértékben rendelkezésére állottak - oly bőségesen aknáztta ki, hogy művei - különösen a Historia - egyes részleteikben valóságos akta stb. publikációk, az országgyűlésekről adott leírásai valóságos dietai diariumok. A mai történetkutatás számára ez - a ma már részben elveszett - irat-anyag adja meg Bethlen művei értékét. Elbeszélő forrásokat: egykoru leírásokat a hadi és politikai eseményekről alig használt. Például a szentgotthárdi győzelemről készült jelentésekkel polemizál, tehát ismerte őket, de előadásában sem találta értékesíthetőnek. A Rerum Transsylvanicarum első fejezeteiben, hol nem kortörténetet ad, hanem visszazapillantást az 1629 óta történekekről, sem vett elő írott históriákat /és nem nyújt többet - ezt már említettem - mint ami akkor Erdély művelt, és az udvarhoz közelálló körökben köztudomású volt. /

Szóbeli értesüléseit kifejezetten kritika alá vetette. Először is, csak a hiteles szemtanúk előadását fogadja el, de ezek jelentéseit is leméri saját tapasztalatain és általános pszichológiai tapasztalatokon. 44) Ha értesülései ellentmondanak egymásnak - más magyar korabeli történetírók szokása szerint is - közli valamennyit, a döntést pedig az olvasóra bizza: válassza ki az, melyiket látja a legvalószínűbbnek. Így nemcsak az állásfoglalással járó felelősséget kerüli ki, hanem gondolkodásra készíti olvasóját is: az mintegy folytassa a történetíró munkáját. Ezért szólítja meg oly gyakran a "mi Lector"-t.

Bethlen tehát józan eszével, világos, reális gondolkodásával, államférfiúi és katonai tapasztalataival igyekszik tisztázni szóbeli értesüléseit, de akta, oklevél stb. anyagával szemben nem látja helyét kritikának. Ezeket egyszerűen szószerint közli, mint a tényekhez - eseményekhez, tettekhez - tartozó mellékleteket. Láttuk már, hogy a Rerum Transsylvanicarum első fejezeteiben, hol igen röviden adja elő az eseményeket, aktákat, leveleket stb. csak kivonatosan közöl, vagy egyes részleteiben, vagy pláne csak tartalmukat, sőt tárgyakat említi. Azonban mihielyt részletesebb lesz előadása, ahhoz teljes szövegu iratokat csatolt. Aktákkal, törvényszövegekkel megvilágítani előadását, már akár csak idézetekkel, utalásokkal, akár szószerinti, és in extenso közléssel, ezt az eljárást érezte ő a "clarissima documentumokkal" való

bizonyításnak, melyet a történetíró kötelességének tartott, s melyet bizonyára cancellári forrásából merített, de más magyar és főképp külföldi történetírótól is tanult. 45)

Anyagát egyszerűen dolgozza fel, különösen a Historiában, hiszen ez nagy részében nem egyéb, mint az eseményekkel egészen egy időben papírra vetett, napló-szerű feljegyzések sorozata. De amit irt, azt összefüggő, kerek előadássá szerkeszti, s ezért még a Historia sem mondható pusztán adathalmaznak. Bethlen ügyelt arra, hogy az események helyes összefüggését megtartsa még a Historiában is. 46)

Bethlen művei szerkesztésének, előadásának feltűnő vonása, hogy lépten-nyomon egyenest megszólítja olvasóját, különösen a Historiában. Ez az olvasó, a "mi Lector", a Rerum Transsylvanicarum könyvei Praefatiojában az európai ember: Bécs, Párizs, Madrid lakója, de bizonyára a protestáns országok fejedelmei és lakói is, a szövegben inkább a magyar olvasó. Olvasójához rövidke beszédek intézve, hol politikáját védi előtte, hol hirie hitelességét, hol szerkesztését: egyes eseménycsoportok miként és miért való összefüggését magyarázza, hol egyszerűen érzelmeit tárja fel, melyeket az események belőle kiváltottak. Egyszer egyenest egy szószerint közölt levél írójával: Reniger (nála Rainiger) Simon császári diplomatával, ki-nek - mellesleg - Auer János Ferdinánd hálásan sorolja fel a keresztény rabokkal tett jótéteményeit, száll perbe: "O mi Simon falleris, si Transsylvanos omnes caecos autumas. (His, t., I., 268. és Auer fejezetem.)

Előadása rendkívül érzelmes, szinte valami költői mű, vagy szenvedélyes szónoklat hangulatát árasztja. Alaphangulata keserű, sokszor kétségbeesett: a török türhetetlen zsarnoksága, területi követelése, s az erdélyi magyar és állami teljes tehetetlensége, kiszolgáltatottsága az, ami a legjobban sérti. Bántják a Domus Austriaca részéről a magyarországi protestáns vallásgyakorlatot és a nemesi immunitásokat ért sérelmek is. De gyötirik egészen személyes bánatmai is: honfitársai: tanácsostársai és más erdélyi főúrtársai áskálódásai, a fejedelem fel-felébredő bizalmatlansága, és elviselhetetlennek érzi az egész kort, melyben élt. Már idéztem feljajdulását: jóságos Isten, minő korba vetettél be minket! 47) Csak nagy ritkán csillan fel Bethlen műveiben humor, és noha a humanista, adomákat kedvelő előadásformával gyökeresen szakított, a Rerum Transsylvanicarum könyveit mégis derűs adomával fejezi be a gagyi székelvények együgyűségeiről, hogy, mint mondja, műve szomorú hangulatát enyhítse. Egyébként legfeljebb keserű guny váltja fel Bethlen művei komor és sötét alaphangját. 48)

Közül Bethlen beszédek is, ezek valóban elmondott beszédek lehettek. 49)

Kiadás: Rerum Transsylvanicarum, libri quatuor. (Cibinii), 1663. (RMK. II. 280.) Ua. Amstelodami, 1664. (RMK., III. 2238.) Két variáns, ed. Bodnár (p. 26.), és Lukinich (Bethlen cs., 223.) U. a. Bécs, 1779-1780., (:fentebb e szerint a kiadás szerint idézek:) Német fordítása: Tröster Johann, Das bedrangte Dazien. Nürenberg, 1666. (RMK., III. 2355.) - Historia Rerum Transsylvanicarum. Ed. Alexius Horá-nyi, Bécs, 1781-83. és Kolozsvár, 1789. (Fentebb az előbbi kiadás szerint idézek.)

Irodalom: Legújabb művek Bethlen J. -ról: Bodnár György - Remig, B. J. erdélyi cancellár és történetíró. Nagyvárad, 1922. - Lukinich I., A Bethlen család története, Bpest, (1927.) 177-272.

Jegyzet:

- 1) Kemény J., Önéletírás, p. 12. Bethlen Miklós az "erdélyi állapotokhoz képest tisztességes tudományu embernek nevezte. (Bethlen M., Önéletírása, I. p. 143.)
- 2) Kereszturi Pálról (1589-1655) érdemes megemlíteni, hogy Debrecenben végezte a kollégiumot, s Angliában tökéletesítette képzettségét, elsőnek a debreceni diákok közül. Angliából hívta meg Bethlen Gábor a gyulafejevári kollégium tanárává, majd I. Rákóczi György vette udvarába fia nevelőjének. Megmaradt az udvarnál II. Rákóczi György idejében is, valószínűleg egészen 1655 ben bekövetkezett haláláig, s így lett itt nevelője Bethlen Farkasnak is. Szalárditól tudjuk, hogy a fejedelmi udvari iskolában teológiát, filozófiát és fizikát tanultak. (Szalárdi Sirmas m. krónika. Ujabb nemz. Kvtár., Pest, 1853., II. évf. 84. hasáb.) L. mind- ehhez: Pintér, 1931, III., pp. 142-143. Kereszturi tanítási módszeréről egyik tanítványa, Bethlen Miklós számol be. L.: Lukinich I., A Bethlen cs. tört., Bp. (1927.) p. 276.
- 3) Bethlen J., Rerum Transs. libri IV., Praefatio ad lectorem. Bethlen ekkor 50 éves volt.
- 4) Bethlen Rerum Transs. p. 38. - A tényekre I. Krauss Georg, Siebenbürgische Chronik. (Fontes rerum Ausriacarum, I., tom. III., pp. 269 270.) Krauss érte- süléseit a Bethlen mellett Krakkóban tartózkodott Georg Schelker szebeni polgár- tól vehette. (L.: u. o., p. 307.)
- 5) L.: Szilágyi, M.N. története. VII., pp. 178-179.
- 6) Historia II., 368. Czauk basa izenetéről: "Magnum in his verbis cerne mi Lector, callidae gentis (török) contra Hungaros arcanum."
- 7) Rerum Transsylvanicarum, p. 38.
- 8) Historia. II., pp. 71. és 89.
- 9) Historia, II., 185.
- 10) Szalárdi, Sirmas m. krónika. Ujabb Nemz. Kvtár, II., Ed. Kemény, 5-7. hasá- bok (M. Tört. Emlékek. Ed. Szalay L.I. Pest, 1856.)
- 11) Apaffyhoz intézett bevezetése a Rerum Transsylvanicarumhoz. Vestrum quoque Celsitudinem lynceis procul dubio oculis quid in quoquam imitandum quid evitan- dum, quique rerum scopuli amovendi, in rerum Transsylvanicarum speculo per- vestigaturam nil ambigo, quod faciendo tam quieti afflictissimae suae patriae, quam propriae consultum fore credat existimationi, futurumque procul dubio, ut praesens nunc aetas, seraque tandem posteritas, non vitae tuae Celsitudinis, (ut de nonnullis factum) sed morti, dum in humanis esse desierit, indoleant, quod tamen ad nepotum meorum et aliorum tempora divina differat bonitas.
- 12) Hist. II., 328 329.
- 13) Hist. II., 378. "solus ego Joh. Bethlen regni cancellarius intereram aulae prin- cipis: a lengyelekkel való 1673. évi tárgyalásokon a lengyel királyi követ által átadott, és Lengyelország helyzetéről tájékoztató levelek felolvasásakor "princeps- que una mecum haerebat dubius", hogy rögtön a portához forduljanak-e a lengyel kérdésben. (u. o. I. még 361. is.)

- 14) A "natio Hungarica" az összmagyarság jelentésében igen gyakran fordul elő Bethlennél. Pár jellegzetesebb helye: Apaffy 1666-ban ingadozik, támogassa-e Wesselényiék: "vicit tandem amor nationis Hungaricae metum." (Historia, I., p. 370.) Vagy: Apaffy nem úgy fogadta Telekit 1671. évi kudarc után, mint aki veseséget szenvedett, hanem mintha "expulsis tot regno Germanis, restitutaque in pristinam libertatem natione Hungarica .psi sperare licuisset."* (Hist. II., 297.) - L. még: Hist. II., 459.
- 15) Exitiosa (recte: exitioso) Tomoris aliorumque simillium episcoporum consilio. (Hist., II., p. 468.)
- 16) Rerum Transsylvanicarum I. IV., p. 425.
- 17) Szöcs János, ez a "sub infima casa natus" ember, aki gyermekkorától rablásból élt, de vitéz katonáember volt, Barkóczy Sándor esetében "nobiliorem se ostendit", a nemeseknél t. i. megakadályozta, hogy Barkóczyt, a császári vezér öccsét, ki azonban nem vett részt hadi akciókban, s kit a Magyarországból menekültek magánházából elhurcoltak, hogy eladják, vagy ajándékba adják a töröknek. (Historia, II. p. 439.) Vagyis ezek szerint a természetes az lett volna, ha a nemesek viselkedtek volna nemesen. Boér Zsigmondot bevádolják, úgy az országgyűlés elé kerül, vádlója: infimae sortis, sed perflictae (recte: perfrictae!) frontis erat accusator, per eum accusati e converso primarii et potentiores Consiliarii, quorum invis nonnullis potentia commiserationem Sigismundo pariebat, ne ille in causa (ut quidam putabant) iusta aemulorum potentia opprimeretur. (Historia, II. pp. 196-197.) A nemes ne foglalkozzék hozzá nem méltó alacsony dolgokkal, mondja, mikor a szász cserző vargák és suszterek elmérgesedett viszálýába az országgyűlésen a nemesség is szenvedélyesen pártokra szakadt. (Hist., I. pp. 225, sqq.)
- 18) Historia, II. pp. 273. és 272.
- 19) Rerum Trans., pp. 356, 357, 361, 365.
- 20) Egy kiáltó példa: 1662-3. telén a Segesváron parancsnokló basa a környékbeli parasztoktól háromszor annyi élelmiszert rekvirált, mint amennyit katonái el tudtak fogyasztani. Az így fennmaradt élelmiszereket - húst és kenyeret aztán óriási nyereséggel árusította ki a lakosság között, mely a kiszípolozott vidékről magát ellátni nem tudta. Mikor Segesvár és környéke kimerült, a basa átment Meggyesre, s ott folytatta ugyanezt az üzletet. (Rerum Transs. pp. 365-366, 368. és I. még 377.)
- 21) Tacitus, Annales, c. I. Urbem Romam a principio reges habuere... következik pár szóban Róma történetének vázlata... veteris populi Romani prospera vel adversa claris scriptoribus memorata sunt; temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia ... Inde consilium mihi pauca de Augusto et extrema tradere, mox Tiberii principatum et cetera, sine ira et studio, quorum causas procul habeo.
- Bethlen J., Rerum Transs. Proemium. Transsylvaniam a principio inclyti reges Hungariae possedere... de betört Európába a török, cum quibus quam varia per complures annos dimicatum gloriosissimaeque olim nationi quo pacto Mohacsiana clades fatalem accelerasset periodum a compluribus memorata sunt. Nec defuere succesivis quoque temporibus insignia ingenia, quorum labore Zápolyai küzdelmei a trónért megirat- tak. Ismeri a világ a magyar szent ko-

ronáról levált Erdély fejedelmeinek:
a Báthoryaknak, Bocskaynak, Rákóczy
Zsigmondnak, Bethlen Gábornak tetteit.
Mihi fixum, res ac umbratilem post
decessum mariti sui Catharinae Bron-
denburgicae... Bethlen István s az
idősebb Rákóczi György acta-it megir-
ni. Utódja és fiáról paulo fusius, jóval
bővebben fogok írni, valamint utódai-
ról, absque omni fucio in veritate pers-
ribere.

De szívesen vesz tollára más klasszikus római íróktól vett helyeket, alább egyet
az Aeneisből idézek is. Tacitus utánzására már Benkő József rámutatott a XVIII.
sz. végén, utána Angyal idézi a Rerum Transsylvanucarum p. 21. -en hivatkozását
Tacitusra. (Beöthy, M. Irod. tört., 1906., I. p. 392.) Bodnár György R., B. J.
Nagyvárad, 1922. p. 28. és 4. jegyz. felsorol még egy-két tacitusi kifejezést
Bethlennél. Egyet a már idézett l. fejezetből.

- 22) Historia, II., p. 494.
- 23) L. erre Fueter, 148, 149, 152.
- 24) Hogy Magyarország hajója a Habsburgok immár majd 200 éves kormányzása
alatt "ad naufragium sit deducta, clarissimis ex documentis experiaris" mondja
az itt is megszólított olvasónak. (l. h.) L. ehhez is: Fueter, 200, 201.
- 25) Hist. II., 391.
- 26) Legélesebben Nádasdy Ferenc tragédiájakor. Ezt minden részvét nélkül Isten
büntetésének nevezi, amiért Nádasdy katholizált, s előbbi hitsorsait üldözte.
Nádasdy katholizál, mondja, hogy elvehesse Eszterházy Miklós palatinus szép
lányát, s azután 200-nál több templomot vett el a protestánsoktól. "Sed in
quorum gratiam Ecclesiam Dei fuerat persecutus, iniuriam eius per eosdem ul-
ciscente Deo corruit." (Historia, L. p. 43.) L. még Rerum Tr. p. 21., 259.
A törökhöz átszökött 38 renegát pusztulása (u. o. p. 323.) "Iusta et praepropera
ultio divina, a Kucsuk basát gonoszságai miatt, melyek "patientiam divinam ad
ultionem provocantibus," Ali halálbüntetéssel fenyegeti meg, "quod utinam Divina
faxit bonitas." (u. o., p. 370.) - A török seregek Nándorfejérváron való gyüleke-
zésének híre félelemmel tölti el a nemzeteket "nisi, subsidiis humanis deficienti-
bus, misericordia divina medicas rei admoveat manus." (u. o. 373.) L. még:
u. o., p. 415., vagy: Historia, I. P. 127. stb.
- 27) Legjellegzetesebben: II. Rákóczi György rohan lengyelországi vesztébe, (1657.)
"Deo fatalem Transsylvanos et eum puniendi accelerante periodum," (Rerum
Transs. p. 43.) noha előjelek figyelmeztetik, "sed divinae providentiae fatalis
dispositio nec agnosci, nec vitari ab eo poterat." (u. o. 42.) - Rákóczi 1659-ben
győzhetett volna, "sed manet inevitabile fatum." (u. o. 114.) - L.: még: Historia,
II., p. 287. "aliud erat in fatis." stb.
- 28) Ne tamen fortuna (sui similis) rebus nostris laeta tristibus nostris ridicule illu-
dentis. (Hist., I., p. 325.) - Novas, easque duplices novercantis fortunae saevi-
ties denuo nobis paruit afflictiones.. (Hist., I. p. 114.)

- 29) Az idézett hely: Praefatio ad lectorem, a Rerum Transs. -hoz, hol ismételt pártváltoztatásaiért kell magát mentenie. Az olvasóhoz szólva: ne képzelj minket oly együgyűeknek (insensati), mint akik nem láttuk volna, hogy a török nem fog engedni (a váradi és jenői határfalvak birtoka és adója kérdésében) "sed omnibus aliis mediis destituti, ea sequi debuimus, quae necessitas obtulit." (Hist., O., p. 295.) - Már kedvezőbb, Macchiavelli necessitá-jával rokonabb felfogásban: "Post amissum inaestimabili nostro malo Varadinum, coarctatis regni Transsylvaniae limitibus necessario castella, quae nondum nobis erat erepta praesidiis munire, eorumque diligentia nosmet utcunque tutari necessitas adegit." De itt is védekezésül említi a "necessitas"-t a török vádaskodásai ellen, aki kifogásolja, hogy Erdély várakat emel ellene. (Historia, I., p. 411.) - Huszt megrohanásánál 1667-ben az eleinte ellenálló helyőrséget: "renitentes parere coegit ipsa necessitas, arx enim munitissima omni per negligentiam possessorum destituta com-
meatu vix per 4 dies suos sustentare potuisset." (Hist., I., p. 322.) A török követelésekkel kapcsolatban: "posteriolem sententiam, ut approbemus, domitrix necessitas imperavit." (Hist., I. p., 297.)
- 30) L. a fentidézett helyet. (Hist. I. 411.)
- 31) L.: Meinecke, Staatsräson, 46-47.
- 32) Láttuk már különben Bethlen előtti magyar történetíróknál is e "necessitas" szerepeltetését.
- 33) Historia, II., p. 173. Pl. Barcsay jellemzése, kinek kancellárja volt, hogy miért fogadta el a töröktől a fejedelemséget. (Rerum Transs. pp. 64-65.) L. még Bánffy Györgyről: Hist., I. p. 309. Pletyka jellegűek Zrinyi és Nádasdy kivégzésének megokolásáról közölt hírei. (Hist. II., 92. és 98.) Már idéztem II. Rákóczi György mozgatókát a lengyel hadjáratnál. (Rerum Transs., pp. 36-37.)
- 34) Hungaros inclutam hactenus gentem quae Turcarum impetum per 200... annos sustinuerat, antemuraleque totius Christianitatis dici meruerat, adeo fatali tempore elanguisse fertur, ut fortalitia quamvis sat egregie munita plerique procerum manutenerent, de defensione tamen eorum nihil solliciti, nec aliorum, qui clementiae imperatoriae se submittentes arestati fuerant exemplo sapere gnari complicatis in sinum manibus, apertis portis Germanis, numero paucis iisque tyronibus, semet captivandos praeberent, o infelicissimam nationem Hungaricam! (Hist. II., p. 57.)
- 35) Historia, II., pp. 70, 71. I. még u. o. 41, 42, 43. - Nádasdy iránt - már láttuk - nem érzett részvétet. - A "natio Hungarica" fogalmára I. Hist. II., 468: "regni proceres, necnon nobilitas, populusque."
- 36) A török a "potentissima natio, quae nationem Hungaricam obtrivit, reliquiasque ejus in dies deglutire nititur." (A Rerum Transs. -hoz írt Praefatio ad Lectorem-ben.
- 37) L. pl. Historia, II., pp. 188-189, 192. Magyarországra u. o., p. 98. pl. Meg kell kísérelnünk, hogy ne engedelmeskedjünk vakon a töröknek, ha ez "sine periculo patriae" lehetséges, (Historia, II., 159. - vagy: "patria, cui debemus omnia." u. o., p. 292., érzelmi színezettel)
- 38) Hist. I. 146, 159, 197. II. 437.
- 39) Historia, II., pp. 292-293.

- 40) Historia, II., pp. 414. De általában mindig kiemeli a szereplő politikusokról, hogy ki kinek rokona, magával sem téve kivételt.
- 41) Historia, I., pp. 38. I. még 1673-ban egy a magyarországi felkelők érdekében indított háborútól: "ex bello Germanico" sokan hatalmas birtokok megszerzését remélték, ezért akartak háborút, mások, mert jó katonák voltak, kívánták azt, ezeket követték azok, kik teljes egyetértésben amazok segítésére határozták el magukat. Igen világos szavak pártok kialakulásáról. (Qui unitis sensibus omnia cum iis velle aut nolle iuvandum decreverunt, sed inconsultis regni Transsylvaniae statibus bellum cuipiam indicare, non placuit reliquis," és a porta is megtiltotta a császár elleni támadást. Ezek győztek, a háború leszavaztatott. Jellemző helyek Bethlen alkotmányos és politikai felfogására: döntsön az országgyűlés, s itt a párt-érdek ellen, az ország javára döntött is. "Placuit itaque abstinere bello." (Hist., II., p. 399.)
- 42) Például álljon itt egy igen jellegzetes hely: Apaffy 1663-ban több napi ingadozás után elszánta magát a török parancs teljesítésére és elment a török táborba, miután Erdélyben kormányzótanácsot helyezett be távolléte idejére. Opere (recte: operae) pretium forsitan erit, tempore discessus e Transilvania dicti principis, quis erga eum regni Statuum favor? quae inter se affectio? quae segura? quae dubia? breviter percensere, (Historia, I., p. 35.) I. még az erre következő lapokat, valamint passim, különösen a rengeteg országgyűlési leírást.
- 43) "Sic me vidisse, sensisse, de iisque, quorum... magna pars fui (Vergilius, Aen. II. 6.) non ea, quae huic aut illi placent, sed quae vera sunt, rara Principis nostri clementissime bonitate, quo regnante non saltem sentire, verum etiam vera scribere absque periculi metu fas esset scripsisse intelligas. Qui vero praeconceptae opinioni velificando, veritatis autem indicium autem de iis omnibus integrum vobis relictum habebit"... mondja az olvasóhoz intézett Praefatiojában a Rerum Transs. -hoz. - Már idéztem, hogy egy szokatlan szövegű török levél latin fordításban, de szó szerinti közlésénél megjegyezte, miszerint "veritatem scribendi non licet immutare ea, quae verbotenus erant transmissa." (Hist., II. 218.)
- 44) Historia, I., pp. 29-30, 167-168, és II., pp. 360, 388. és Rerum Transs. pp. 64-65.
- 45) I. a Historia sokszor idéztem II. köt. pp. 466-467.
- 46) Egykorúságra vallanak ezek a valósággal az események alakulása közben készült passzusok: Historia, I., p. 129. (1664.) a szentgotthárdi ütközet heteiben: "dum hac scribo"... stb., mint fentebb már idéztem. Vagy: a Dika vajda Erdélybe menekült felesége ügyében: "opinionem meam finem nunc imponunt, dum haec scribo, ad nos super venientes purpurati suprema (nagyvezér) litterae." (Hist., I., p. 197.) (1664-ből.) Vagy: a Görgénybe zárt foglyok "subitanea morte esse extinctos, recte, an false, testor Deum dum haec scribo, me latere. (Hist., II., p. 425. 1673. szept.) - I. még pl. Hist., I. 247. "O, utinam haec spes etiam non evanescat!" mondja egy éppen beérkezett kedvező hírről. Vagy: Hist. I., 140., ahol egészen naplószerű. - Az 1665. és 1666. évek hónapok szerint tárgyaltnak: május, július, augusztus stb. (Hist., I., 295, 296. stb.) így 1669., (I., 418. stb.), 1672. (II., 207, 246. stb.) és 1673. is. (II., 363, 364 stb.) Ezek voltak a rövidebb időre visszatekintő és összefoglaló előadás legjobb példái. Hosszabb időközről visszatekintő összefoglaló feljegyzésre jellemző a Wesselényi-Nádasdy összeesküvés

előzményeinek elbeszélése, (Hist., I., 366-397.) hol Bethlen az 1668. évnél összevonva beszéli el az 1666. óta szövődő magyarországi mozgalmat. Meg is jegyezte hozzá: "Haec pluribus annis gesta connectere placuit, ne interrupta rerum series obscuritatem tibi, mi Lector, pareret." (Hist., I., 397.) - 1669-ben ugyanezen szöveggel magyarázza az események összevonását. (Hist., I., 452.)

- ⁴⁷⁾ Hist., I., 172., már csak Istentől remél segítséget erdélyi ellenségeivel szemben.
- U. o., 151. az olvasóhoz, I., 420. pedig egyenest Európához kiált a török miatt.
II., 153. szintegy.
- ⁴⁸⁾ A fejedelmi udvarban szokásos ivásokról közölt sok részlet nem számítható adománának, hanem szomorú ténynek.
- ⁴⁹⁾ Pl. Rerum Transsylvanicarum, pp. 87, 88, 103, 105, 106, 108, 129. és 132, 141. (oratio obliquában) 264-5. a besztercei polgárok határozata Teleki Mihályhoz.

Bethlen Farkas

Vagy 25 évvel fiatalabb Bethlen Jánosnál unokatestvére, Bethlen Farkas. Született 1639-ben, apja Bethlen Ferenc, előkelő ur, I. Rákóczi György főudvarmestere volt, számos diplomáciai küldetésben követte a magyar királynál és a lengyel udvarban. A Rákóczi családhoz bizalmas, bensőséges kötelékek fűzték, így megtartotta fontos pozícióját II. Rákóczi György alatt is, 1653. június 15-én bekövetkezett haláláig. Farkas anyja Bethlen Ferencnek második felesége volt, Kemény Boldizsár lánya, Katalin, Kemény Jánosnak, a későbbi fejedelemnek nővére, kit Bethlen Ferenc 1633-ban vett nőül. Minthogy Kemény János féltestvére, Anna volt anyja Bethlen Jánosnak, Farkas és János unokatestvérek voltak. Farkasnak több testvére volt, kik közül azonban Farkas történetírói munkájában csak öccse, Elek jutott szerephez. Bethlen Ferenc az unitárius vallást követvén, ebben nevelkedett eleinte Farkas is, és tanulmányait is a kolozsvári unitárius iskolában kezdte meg. 1654-ben apja a fejedelmi udvarba küldte, az erdélyi főuri fiatalság e nevelő iskolájába, hol Keresztury Pálnak, az akkor nagynevű iskolamesternek lett tanítványa, és együtt nevelkedett II. Rákóczi György akkori fejedelem fiával, Ferencel, a későbbi fejedelemmel, Bethlen Miklóssal, Jánosnak, a történetírónak és kancellárnak majdan szintén történetíró fiával, és Kemény Ferencel, a szintén fejedelemségre jutott Kemény János fiával. A gyulafejevári kálvinista udvarban Bethlen Farkas éppugy áttért a kálvinista vallásra, mint annak idején János bátyja is. Tanulmányait azonban, mint maga panaszoja, már tízenöt éves korában abba kellett hagynia, és miként János sem, ő sem élvezhette a magasabb külföldi iskoláztatás áldásait.

Miután Bethlen Farkas bejutott a fejedelmi udvarba, élete a legszorosabban összenfonódott Erdély politikai történetével. Ez a körülmény jelentékeny hatással volt történetírói hajlamai kifejlesztésére. Első ismert közéleti szereplése, hogy 1657-ben, tehát mint 18 éves ifju, elkísérte II. Rákóczi Györgyöt ennek végzetes lengyelországi hadjáratába, - melynek, tudjuk, egyik vezére János bátyja volt - honnan azonban, szorosan a fejedelem mellett tartózkodván, ezzel együtt sikerült hazamenekülnie, s elkerülte Kemény János és a legtöbb erdélyi harcos kegyetlen sorsát, a krimi tatár rabságot.

Bethlen fáradtan, betegen tért meg. Egyelőre a fejedelem mellett kellett maradnia, az 1657-58. év telét azonban már keresdi várában tölthette. Kitartott Rákóczi mellett - nem úgy mint János - Rhédey Ferenc, a török által behelyezett új fejedelem rövid kormányzása idején is, és 1658. tavaszán, Rhédey lemondása után visszatért az ismét trónra jutott Rákóczi udvarába. Rákóczi helyzete ugyan igen bizonytalan volt, s Erdélynek a Rhédey bukása miatt haragvó török támadásától kellett tartania, amiért is Rákóczi Bécs segítségét keresve, Bethlen Farkast és Mikes Mihály kancellárt I. Lipóthoz küldte a török elleni segítség kieszközlésére. A követek 1658. május végén indultak el, július végén, vagy augusztus elején előbb Pozsonyban kezdtek tárgyalni Lippay György esztergomi érsekkel, szeptemberben aztán Bécsben az udvarral, de mást, mint ígéretet nem kaptak. Míg Bethlen és Mikes kancellár Bécsben jártak,

azalatt Erdélyre máris rázúdult a török támadás, hatalmas rablások, pusztítások, rabszolgaszedések következtek be, s az erdélyi országgyűlés török parancsra 1658. október 11-én Rákóczi helyet fejedelemmé választotta Barcsay Ákost. Bethlen Farkas az erdélyi németbarát politika e súlyos kudarca miatt Bécsből hazajövet nem tért vissza Erdélybe, hanem egy ideig Nagyváradon maradt, s mikor anyagi és személyi érdekei biztosítására mégis vissza kellett mennie hazájába, akkor ott mint a németbarát Rákóczi párt hive igen kedvezőtlen fogadtatásban részesült. Még személyes szabadsága is veszélyben forgott, és csak nagynehezen sikerült 1658. májusában kijutnia Erdélyből. Mikor aztán 1659-ben Rákóczi újból bevonult Erdélybe, kíséretében voltak Bethlen Farkas és öccse Gergely is. Az 1660. év első felét Farkas Keresden töltötte, hogy részt vett volna Rákóczi kormányzásában és hadi akcióiban, nem tudni. Ugy látszik Rákóczi szászfenesi veresége (1660. július 22.) után neki is menekülnie kellett, 1660. szeptember 13-án legalábbis már Tokajon tárgyalt Wesselényi Ferenc nádorral, majd csatlakozott Kemény Jánoshoz, ki felemelte a németbarát politika zászlaját és az udvar fegyveres segítségében bízva, hadaival behatolt Erdélybe, s azt könnyűszerrel foglalta. A népszerűtlen Barcsay lemondott, s az erdélyi országgyűlés, mint minden erőszakkal fellépő praetendenst, 1661. január elsején Kemény Jánost is megválasztotta fejedelemmé. Bethlen Farkas természetesen előkelő helyet kapott bátyja udvarában, hiszen éppen ő volt az, ki azt a fejedelemség megszerzésére felbízta, s már 1661. márciusában megkapta a fejérmegyei főispánságot. Azonban Kemény fejedelemsége sem tartott sokáig: a török nem tűrhette a németbarát párt uralomra jutását, megint megrohanta Erdélyt, azt megint szörnyűségesen végigpusztította, míg Kemény visszahúzódott a Felső-Tisza mellé, hogy ott Montecuccoli seregével egyesüljön. Montecuccoli azonban megelégedett néhány fontos határvár (Kolossvár, Bethlen vára, Kővár és Szamosújvár) elfoglalásával, s e sikerek után ismét kivonta seregét Erdélyből. A magára hagyott Kemény János 1662. január 22-én Nagyszőlős mellett megütközött a török párt által, török parancsra 1661. szept. 14-én fejedelemmé választott Apaffy Mihállyal, de itt úgy a csatát, mint életét elvesztette. Ezzel Erdélyben megint uralomra jutott a török párt. Bethlen Farkas, a német orientáció hive, mindvégig kitartott a nyugati elgondolás mellett, ami fontos történetiről felfogása szempontjából is: Históriaja előszavában is a Nyugat hívének, a félhold ellenségének vallja magát, s kéri a Nyugat támogatását Erdély és Morvaország számára, a török kiveréséhez. Bethlen Farkas résztvett a nagyszőlősi csatában, de abból szerencsésen megmenekült, s egy ideig Bethlenben, családi várában huzta meg magát. Pártja most Kemény János fia, Simon köré csoportosult és Aranyosmeggyesen (Szatmár megyében) gyülekezve, mindenekelőtt az udvar segítségét igyekezett megszerezni. Evégre megint Bethlen Farkast küldték ki Bécsbe, az udvarhoz, és Wesselényi nádorhoz. Bethlen és követársai - mert nem ment egyedül - Bécsben csak ígéreteket kaptak, I. Lipót és udvara ekkor még nem óhajtotta a háborút a török ellen. Hasonlóan eredménytelen maradt még két későbbi bécsi segítségkérés, s ezért Bethlen Farkas is, aki ekkortájt többnyire Aranyos-Meggyesen, a Kemény párt központjában és Szatmáron tartózkodott, és sokat betegeskedett, más németbarát Kemény pártiak is közeledni kezdtek Apaffyhoz, kivel Bethlen különben is rokonságban állott. Az 1663. évi szászkezdői országgyűlés amnesztiát adott Kemény Simon valamennyi párthívének, csak Keményt zárva ki abból, úgy, hogy Bethlen Farkas és fivére 1663. nyarán vissza is tértek Erdélybe, csatlakozva a párthoz, melyre az óvatosabb, hajlékonyabb Bethlen János már régebben áttért. Apaffy szívesen fogadta őket, és Bethlen Farkas már 1664-ben, a nagysinkai országgyűlés megbízásából, közfunkciókat végzett, 1667-ben pedig fejedelmi tanácsossá is lett. Ugyanez évben nőül vette Ostrosich Mihály koronaőrnek - igen jellemzően egy magyarországi főurnak - leányát, Borbálát,

kivel Bécsben ismerkedett meg, ottani követjárásai alkalmával. Az esküvő is magyar királyi területen volt, Liptóújváron, az Ostrosichok nem régen (1620-as években) zálogútján nyert birtokán. ¹⁾

Nincs jelentőség nélkül történetírói munkásságára az a körülmény, hogy Bethlen sokat járt diplomáciai kiküldetéseken, állandóan résztvett a politikai életben, szerepet vitt az országgyűléseken s ezek tárgyalásaiban, de még mint fejedelmi tanácsos is, sokat foglalkozott állampénzügyekkel, főképp adóügyekkel. Így az 1671. novemberi országgyűlés alatt az ő lakásán folytak a portai adó arányos kirovása és behajtása körüli tárgyalások, egy ízben pedig ő is, de meg öccse, Gergely és a Bethlen családnak még más tagjai is 100-100 tallért kölcsönöztek a fejedelmi kincstárnak. Látni fogjuk, hogy Bethlen Farkas történetírásában behatóan foglalkozik az országgyűlésekkel, igen erélyesen kiaknázva az országgyűlési iratokat - ez a felkutatása okleveleknek, aktáknak, leveleknek, valamint követjárások lefolyásának tisztázása, mondhatni, az ő történetírói munkásságának majdnem egyetlen önálló mozzanata.

Nem jelentéktelen történetírói egyénisége, felfogása kialakulásában az sem, hogy jól ismerte a pártviszonyokat, a pártoknak a korabeli Erdély közéletét annyira jellemző vetélkedéseit, vezetőik és tagjaik személyes viszálykodásait, nemcsak közérdekben, hanem egyéni, személyes, főképp anyagi és karrier szempontokból. ²⁾ Mert hiszen Erdély a Bethlen által feldolgozott korban is állandóan a pártok játéka volt. Német párt, török párt küzdelme vezetett a Bethlen által leírt nagy tragédiára, a Kendy-féle 1594. évi összeesküvésre is.

Bethlen Farkas maga is részt vett egy majdnem ilyen tragikusan végződött összeesküvés ártalmatlanná tételében: a Bély-félében, miután a németpárti Kemény János, majd Simon melletti állásfoglalása miatt - mint már láttuk - maga is vád alá került. Sajnos, nem vet kedvező fényt írónkra az a gyűlölködés és ellenségeskedés, az a végsőig menő harc Bély ellen, ki ellen pörbefogatása után a vallatás pontjait is maga fogalmazta meg, s kit legnagyobb részben ő juttatott a Jedikulába, haláláig tartó raboskodásba. Ezért vállalta Bethlen Farkas a konstantinápolyi követségnek, ³⁾ ennek a "bajos és gondos hirtelen utnak" (ahogy azt maga nevezte) fáradalmait is. S ha ezzel kétségtelenül szolgálatot is tett Apaffynak, és Erdély békéjének megővését is munkálta, az is bizonyos, hogy Bély elleni gyűlöletét nemcsak a közérdek tüzelte, hanem az a viszály is, mely kettejük között Bethlen vára birtokáért évek óta folyt. A gyűlölet és áskálódás kölcsönös volt, és Bély a maga részéről Bethlen Farkast a "köznyugalom helyreállítása egyik akadályának nevezte. Bély megbuktatása után Bethlen Farkas és testvérei fejedelmi adományban megkapták Bethlen várát. (1678.) Még sötétebb pont Bethlen Farkas rövid élete utolsó éveiben - maga ekkor mindössze harmincas évei végét járta - unokatestvére, Bethlen János, a történetíró elleni ellenségeskedése. Hiszen kérlelhetetlen állásfoglalásával Bethlen Farkas is hozzájárult ahhoz, hogy Bély mellett Bethlen János és Miklós is letartóztassanak. Mégis, Bethlen Farkas sem volt rosszabb erdélyi főúri rendtársainál. Ő is csak részese az ezek által vezetett politikai életnek, a gyenge, de korlátok nélkül uralkodó (abszolút) fejedelem kormányzásának, mely alatt az erdélyi főúri társadalomban állandó gyanakvás, valóságos "félelem-pszichózis" volt ur a lelkeken (Szekfü.). Mindenki mindenkiben, még rokonban, barátban is egyaránt ellenséget, birtokok és féltékenyen birtokolt hivatali pozíciók elragadját látta. Mégis a Bethlenek viszálya még ilyen milieuban is feltűnő volt, és Teleki Mihály úgy jellemezte ezt a szomorú családi perpatvart, hogy "az kegyelmetek egyenlensége Isten előtt is vétek, embe-restül nem dicsírendő, az hazára nézve is akadályos." ⁷⁾

Bethlen Miklóssal - Teleki Mihály közvetítésével - legalább őszintén kibékült 1678 elején, s végül is ő mentette meg a maga emelte vádak következményeitől. De a nála jóval idősebb Bethlen János elleni küzdelme és gyűlölete nem enyhült, s ennek hivatalait egymásután ruháztatta át magára, míg ez a nótapör alatt állott. Előbb a kancellárságban lett helyettese 1676 őszén, azután 1677-ben Teleki Mihály javaslatára a Fejér megyei főispánságot is átvette tőle, melyet már II. Rákóczi György alatt is viselt.⁵⁾ A kancellárságot azonban 1677 nyarán vissza kellett adnia Jánosnak, s azt csak ennek 1678. február 13-a körül bekövetkezett halála után foglalhatta el ismét, az 1678. évi február 21. fogarasi országgyűlés választásából.

Igy viaskodott Bethlen Farkas hivatali és birtok előnyökért legközelebbi rokonaival. Politikailag viszont, amily következetesen ragaszkodott II. Rákóczi György-höz, majd a két Keményhez, s ezek törökellenes és Bécsre, illetőleg a magyar királyra támaszkodó politikájához, mindaddig, míg ez nem lehetetlenült,⁶⁾ éppoly következetesen és hűséggel küzdött Apaffy mellett, miután ennek szolgálatába lépett. Ahogy II. Rákóczi György, vagy a két Kemény érdekében Bécsben, úgy tevékenykedett Apaffy érdekében követként Konstantinápolyban. Meghalt alig negyven éves korában, 1679. december 30-án, Bethlenszentmiklóson, oly hirtelenséggel, hogy testvérei méregre gondoltak, melyet felesége adott volna be neki. Keresden temették el, felesége 1681-ben nov. 20-án Bolkácson halt el (Kis Küküllő megye).

Bethlen Farkas, csakugy mint János, szigoruan vett erdélyi történetet irt, erdélyi olvasóközönség számára, s ha Historiáját - Szalárdi beosztását követve - 1526-tal kezdi is, s az egész Magyarországon történt eseményekkel, ezt csak azért teszi, mert munkáját "ab ovo", "a fundamentis" akarja megírni, tehát azzal kezdeni, hogy Erdély mikor és hogyan szakadt le Magyarországról, ami az 1526. évi katasztrófa következménye volt. Elég sajátosságos, s a "transzylvanizmus" kifejlésének jele, hogy a XVII. század harmadik negyedében az erdélyi olvasót külön figyelmeztetni kell, miszerint Erdély addig Magyarország része volt.⁷⁾ De, állapítja meg Bethlen, a török befészkelvén magát az ország szívébe, Erdély népének magának kellett kellett kezébe vennie sorsa intézését, s megszerveznie a semmiből a maga erdélyi államát, hogy a török el ne nyelje őt is, a maga és az egész kereszténység nagy kárára. Bethlen előszavában 1609-ig jutott el,⁸⁾ noha eredeti terve szerint "tovább" akarta felvinni Historiáját, egészen saját napjaiig, ebben azonban megakadályozta "sok terhes hivatala". Ami 1609 után történt, azt - mondja - írja meg most már más, "vigye - (t. i. "fel") - aki érkezik, s hazáját szereti."⁹⁾ De lehetett ennek a félbenmaradásnak tisztán tudományos oka is. Az 1610-es évekkel u. i. elapadnak azok a nagyszertű kortörténetek és derék kortörténeti feljegyzések, melyek addig, különösen mintegy 1590 és 1610 között oly bőséges és megbízható forrásanyagot szolgáltatottak e kor történetíróinak: Szamosközy aligha jutott tul 1608-on vagy 1609-en, valószínűleg 1612-ben már meg is halt, Decsy 1598-cal, Istvánffy 1608-cal zárja művét, szintig az utóbbit kiíró Somogyi, márpedig ezek voltak Bethlen Farkas főforrásai, s az ő munkája¹⁰⁾ nem is igen volt más, mint e főforrásai átírása, itt-ott áldolgozása, amibe Bethlen még beleszórt az általuk gyűjtött, de fel nem dolgozott anyagot (Szamosközy gyűjteményét) és más kisebb, vagy ma már ismeretlen írásokat. Ugy hogy az 1660-as, vagy ami még valószínűbb, 1670-es években dolgozott Bethlen Farkas Historiája tulajdonképpen a századeleji történetírásába, vezeti vissza az olvasót. Igaz, Bethlen igen alaposan kiaknázza az előtte mint erdélyi főhivatalnok előtt nyitva álló erdélyi levéltárakat, de ez okleveles, - akta-, misszilis anyagot szószerint közölve csak beleilleszti előadásába, oklevelekből, aktákból stb. rekonstruálni egy kor politikai és hadi történetét - hiszen ő is csak ilyet irt - ez idegen Bethlen Farkas célkitűzéseitől és történetírásról való meggyőződésétől. Bethlen János, láttuk, Rerum Transsylvanicaru-

ma első részében ezt megtette, s mint ezt Apaffy Mihályhoz intézett előszavában maga is megmondja, egész históriáját mások munkáiból: régi, egykoru, hiteles narrációkból vette. (És honnan vehette volna máshonnan egy XVII. század közepi magyar történetíró, hiszen a modern magyar történetírás által oly kedvezően megítélt Szamosközy ugyanezt tette, mikor saját koránál régebbi időkről kellett beszámolni, mint ezt Svéda Pál igen helyesen kiemelte.¹¹⁾ Bethlen Farkas maga megmondja, - Justus Lipsius szavait idézve - hogy "a fát és a köveket másoktól kapta, az épület felépítése és formája azonban az ő műve, és nem értékesebb a pókháló, amiért azt a pók a magáéból szövi, mint az én munkám, amiért azt másoktól gyűjtöttem, mint a méh."¹²⁾ Ő úgy vallja, s ebben igazat is mondott, hogy csak szavahihető feljegyzéseket (*genuinas rerum adnotationes* u. o. p. XV.) választotta forrásaiul, s hogy sok fejedésbe merült elbeszélést fedezett fel, melyek kézíratai addig csak a moly rágta. Más elbeszélések viszont annyira elfogultan, gyűlölködve, pártoskodóan vádaskodnak egyesek ellen, hogy ezeket félretéve, és csupán a tiszta igazságot helyezve szem elé (*solum veritatem ob oculos ponens*) fogott az erdélyi történetek rövid, de alapos (*oppido*) leírásához.¹³⁾ Ezek nem nagyon élesen megfogalmazott elvi célkitűzései és vallomásai forrásairól, módszereiről. A gyakorlatban általában véve beváltotta ígéretét mind a szavahihető források kiválasztása, mind a lappangó történeti elbeszélések felkutatása tekintetében, mert valóban akkor, mikor ő irt, Brutus és Szamosközy kézíratai a gyulafejérvári levéltárban rejtőztek, s Bethlen e kettőnek, de meg Somogyinak, Bojti Veresnek, Zermeghnek, Gyulaffy Lestárnak, Borsos Tamásnak, csak majd a XIX. század folyamán, Petthő Gergelynek a XVIII. század első éveiben nyomtatásban megjelent, műveit választotta főforrásaiul. Csak az egy Istvánffy Historiája volt Bethlen főforrásai közül már akkor, az 1622. évi kölni kiadásban, közkincs a magyar tudományosságna és olvasóközönségnek. Mind e művek mindmáig a Bethlen által feldolgozott korszak leghitelesebb, legragyogóbb kortörténetei.

Hogyan alakította ki főmintáiból saját munkáját? Svéda Pál a Hochmeister-Benkő kiadás I. kötete és a II. kötet 1-230. terjedő lapjai szövegéről (1526-1571) megállapította, hogy abban Bethlen Farkas legelsősorban Brutus Ungaricarum rerum libri-jei máig fennmaradt és elveszett részeit, valamint Istvánffy Historiájának megfelelő passzusait szinte egyforma mértékben használta fel, s ahol e régebbi években Szamosközyvel egyezik, azokat a részeket is minden valószínűség szerint Szamosközy forrásából: Brutusból irta ki, "hiánytalanabbul, mint amaz."¹⁴⁾

Másodrangú forrásait itt (1526-1571) a Bánffy Gergelynek tulajdonított krónika,¹⁵⁾ Gálffy János emlékirata (u. o., I. k., 79-84.), Zermegh János történetei, és az egyébként ismeretlen Tamás deák elveszett műve. Brodarics nevét is idézi, Descriptionját azonban - Svéda szerint - eredetiben nem használta volna.

A VI. könyvtől (a Hochmeister - Benkő kiadásában a II. köt. 231. lapjától egészen a 443. lapig, 1580-ig) Bethlen továbbra is Szamosközy Rerum Ung. tom. I.,) és Istvánffy megfelelő részeit veszi előadása alapjául, Szamosközyt különösen a II. köt. 300. lapjától kezdve. (Szamosközy I. köt. 152.) De átvételeit kissé átdolgozza és átszövi más értesülésekkel is. Így bizonyára fel kellett használnia valami erdélyi rövid krónika-jellegű forrást, honnan az egyes években történt kisebb-nagyobb fontosságú egyes elszigetelt eseményeket vette: uralkodók epochális eseményeit: koronázások, halálozások, házasságok pontos időrendi felsorolását. És felhasználja, idézi is Báthory István lengyel dolgaira Paulus Piasecius Martinus Cromerus, De originibus et rebus gestis Polonorum (először: Basel, 1555.) és Salamon Neugebauer, Hist. rerum Polonicarum c. lengyel történeti munkákat. És előveszi már e Hochmeister-Benkő féle II. kötetben is Somogyi Ambrus krónikáját, melyre az 563-564. lapon hivatkozik is.¹⁶⁾ Minthogy e Somogyiból vett passzusok 1589-re vonatkoznak,

Szamosközy Rerum Hungaricarumának ma ismert szövege, pedig 1586-tal szűnik meg, Bethlen e Somogyira való hivatkozásából arra is következtethetünk, hogy Szamosközy vagy egyáltalán nem írta meg már az 1586-ra következő évek történetét, vagy az már Bethlen korában sem volt meg, s ezért kényszerült itt Bethlen Somogyi használatára. Igaz viszont, ő máshol párhuzamosan is használta a két író. A III. kötetben aztán (1590-től kezdődően) Bethlen előbb Somogyit követi (:Bethlen II., 2-37 általában = Somogyi II., 120-128.), de betétekkel más forrásokból, oklevelekből és más kisebb-nagyobb eltéréssel, majd Decsyvel kezd egyezni szövege az 1593. évről (Decsy 18-95 = Bethlen III., 37. - mintegy 166.), itt-ott betéttel Istvánffyból, Somogyiból: utóbbtól való Kendy Sándor nagy beszéde (Bethlen III., 126-133 = Somogyi II., 142-147.). Minthogy Bethlen sehol sem említi Decsyt, noha forrásait lojálisan mindig megnevezi, úgy látszik, nem magának Decsynek szövegét használta, - ennek eredeti kézírata, tudjuk, 1603 óta ugyis Istvánffy, majd az ő utódai birtokában volt - hanem lehet, hogy Szamosközy átírásában ismerte csak azt, nem is tudva róla, hogy az nem Szamosközy műve.¹⁷⁾ Talán Szamosközyból való Bethlennek sok részlete, mely ma, - mikor csak Decsy szövegét ismerjük - betoldásnak látszik Decsy előadásába. Így, hogy csak egyet említek, Kakas István angliai követségéről szóló részletes elbeszélés Kakas szónoklatával Erzsébet királynő előtt. (Bethlen, III. 185-200.) Ezentúl Bethlen megint át-átvesz részleteket Somogyiból is (Bethlen, III., 209 = Somogyi, II., 141.), de még gyakrabban Szamosközy adatgyűjteményéből (Szamosközy IV., kül. 36-45., a Kendyék 1594. évi tragédiájáról), úgy hogy valószínűleg Szamosközy ma elveszett Pentasai (I. -IV.) voltak főforrásai végig az egész III. kötetben, szintugy a IV. kötet 1-47. lapjain. Jacobinust eredetiben használta, nevét említi is; Decsy közvetítésére itt azért nem gondolhatunk, mert, mint említettem, Decsy Bethlen általánában nem igen használhatta. Hacsak nem Decsyre vonatkozik a "prout scribunt alii" a székelyek 1595. szeptember 15. szabadságlevelére való hivatkozásnál.¹⁸⁾ Pethőből valók a III. kötet 174, 201, 204-205, 598. stb. lapjain is a magyarországi, rövid lélegzetű hírek. - A IV. kötet 47-től 469-ig terjedő részén, vagyis az 1598-1599. évek történetére vonatkozóan aztán már kimutathatólag Szamosközy máig fennmaradt Pentasai Bethlen főmintája Báthory Endre temetéséig, (Szamosközy, II. 6-369.) kisebb-nagyobb betoldásokkal, a 406. lapon hivatkozással Hidvégi Mikó Ferencre, de Bethlen elhagyja Szamosközy moralizáló-politizáló bölcselkedéseit és híres fejezetét a székelyekről. (Szamosközy, II., 374. sqq.) A 469-481. lapokon olvasható részlet tehát Somogyi után készült, legalábbis a IV., 483-587. megfelel Somogyi II., 200-240. lapjai szövegének. A 481. lapon írónk megjegyzi, hogy a magyar eseményeket "Istvánffy és Pethő fusius descripserunt." (1599.)

Bethlen általánában jobb, értelmesebb szöveget ad, mint Somogyi, s azzal nem egyezik oly erősen, mint Szamosközyvel. Itt is lehet közös forrásra gondolni. A 204-528. lapok szövege az 1603. évről Szamosközy Hebdomasai (III., 6-334) ma meglevő szövege alapján készült, de átdolgozásokkal, kihagyásokkal, szövegátcsoportosításokkal, mire még visszatérünk. A 192. lapon (1602. évi magyar-török harcoknál) Bethlen Pethőre hivatkozik. Ahol Szamosközy megszakad (Bethlen V. 528. -tól kezdődően egész végig (537.), valószínűleg megint csak Szamosközy Hebdomasainak ma ismeretlen könyveit követte Bethlen, szintugy a VI. kötetben is. Itt van ugyan három hosszabb szó szerinti egyezése Bojti Veressel, mely azonban úgy látszik szintén csak Szamosközy közvetítésével került be hozzá.¹⁹⁾

Ez elbeszélő forrásait Bethlen következőképp dolgozza fel. A forrásul választott elbeszélések közül a legtekintélyesebbet, legbövebbet teszi előadása alapjául. Ez a főmintáját általánában véve szó szerinti kiírja, azonban hozzáolvas más hitelt érdemlő egykoru elbeszéléseket is s azokból interpolálja azt. Vagyis módszerére szó szerinti

ráílik Ranke fentebb idézett jellemzése az e kori történetírásról. Főmintája szövegét is sokszor meg-megszakítja, egyes részeit átcsoportosítja: amit mintája előbb mond el, azt későbbre teszi és fordítva, úgy, hogy a szövegösszehasonlítás Bethlen Historiájában helyenként meglehetősen bonyolult munka, így különösen a IV. kötetben, hol Bethlen Szamosközy és Somogyi szövegeit folytonosan szétszabdálja és átcsoportosítja.²⁰⁾ Bethlen, említettem, szószerint szokta átvenni forrásai szövegét, melyen csak kevés stiláris és nyelvtani javítást végez, olykor egy-egy kifejezést, igealakot változtatva meg. Ez a kompilációs módszer csak ott alkalmazható zökkenő nélkül, hol a különböző források vagy meggyőzően számolnak be az eseményekről, vagy egymást ellentmondás nélkül kiegészítik. Azonban Bethlennek meg kellett küzdenie egymásnak ellentmondó előadásokkal is, melyek ugyanazon dolgokról ellentétesen nyilatkoztak. Igaz, a leghíresebb helyen, hol az ellentétes jelentésekből kellett kiigazodnia, ott nem tényekben van az ellentmondás különböző forrásai közt, hanem a történeti aktorok motívumainak megítélésében, akarati, érzelmi, gondolati mozgatóókaik kifürkésztésében. Kendyék 1594. évi tragédiáját értjük. Erről az eseménysorról Bethlen kétféle véleményt olvasott - úgy látszik nagyszámu egykoru leírásban - egyfelől Kendyék, másfelől Zsigmond motívumaira, céljaira, terveire vonatkozóan, és tisztán látja, őszintén megvallja: ez ellentmondások régibb keletű leírásokban, melyeket kortársak nem ellenőrizhetnek, nehézségeket okoznak neki. Bűnösök voltak-e Kendyék: valóban le akarták-e taszítani Báthory Zsigmondot a fejedelmi trónról, s államcsinnyel maguk kezébe venni a kormányt a velencei arisztokratikus alkotmány mintájára? Avagy Kendyék nem törtek uralomra, s Báthoryt nem letaszítani akarták, hanemcsak a végzetes török háborútól eltéríteni?²¹⁾

Magát az események elbeszélését Bethlen két részre osztva adja: a "proceres" ellenceinek érvelését: III., 366-404. lapokon, a "proceres" védelmezői érvelését pedig: u. o. 404-425. lapokon. Azonban mégis mintha magáévá tenné a "proceres" (Kendyék) védőinek abbéli okadatolását, hogy Kendyék és Báthory Boldizsár ártatlanok, hiszen Báthory Zsigmond 1599-ben, mikor Báthory Endrének átadta az uralmat, oklevélben ismerte el Boldizsár ártatlanságát, amit aztán a következő megyesi országgyűlés (1599. márciusában) törvényben újból megerősítette. Ez jogilag kifogástalan bizonyítás, de történetileg nem kielégítő. Báthory Zsigmond e rehabilitációs nyilatkozatokat öt évvel a kivégzések után, teljesen megváltozott politikai körülmények között tette és tétette, hogy ezzel egy politikai akcióját: Báthory Endre uralomra juttatását lehetővé tegye. Célja tehát nem a tényeknek a valóságnak megfelelő (történetileg helyes) tisztázása volt, hanem éppen ellenkezőleg, azoknak egy politikai cél érdekében tendenciózus beállítása.²²⁾ Másfelől Zsigmond motívumait is különbözőképpen adták elő Bethlen forrása is. Valóban nem önszántából, hanem Kendyék megfélemlítésére utazott el oly sietve Gyulafehérvárról Kővárra? És miért tért mégis vissza?

Mindkét fél mozgatóókait pedig mindenféle "susurraciones"-ból - pletykából, szóbeszédből - kellene a történetírónak tisztáznia: mit beszéltek tulajdonképpen Kendyék?, az ő követük Ifju János őszintén akarta-e Zsigmond javát, ki az ő megbízásukból Zsigmondot távozásra bírta, vagy pedig csak kétszínűsködött Zsigmond előtt, hogy megfélemlítse? Szintugy Kovacsóczy kancellár is becsületesen munkálta-e Zsigmond érdekeit, vagy ő is csak alakoskodott, és megtevesztette fejedelmét? Mert hiszen a döntő tény, hogy Zsigmond távollétében Kendyék alkotmányváltoztatást terveztek, s ezt az ő védelmezőik is elismerik. (III., 418.) Még nehezebb kifürkészni Zsigmond zavart gondolatait, indulatait. Bethlen Farkas közli mindez eltérő motivációkat azzal, hogy ő nem foglal állást egyik mellett sem, hanem rábizzza a döntést az olvasóra. Minderről még csak annyit, hogy Bethlen kihagyta Szamosközy azon helyt

nem álló megjegyzését, mely szerint Bocskay mindig ellenezte volna Erdély átadását a németeknek.²³⁾

Egy más, Bethlen kritikájára, általában dolgozásmódjára jellemző helyen már tények tisztázása okoz írónknak bizonyos nehézségeket: éspedig a Csomortányi Tamás követi kiküldetését Mihály vajdához elbeszélő passzusban. A ténybeli eltérés különböző forrásai között itt az, hogy az egyik, Somogyi szerint, nem Báthory Endre adta utasításul Csomortányinak, hanem Kornis Gáspár beszélte rá azt arra, hogy parancsolja meg Mihálynak: vonuljon ki Havasalföldről. Csomortányi Kornis izenetét, mint Endréét adta át, és Kornis ezenkívül is mindent megtett, hogy Mihályt Báthory Endre elűzésére feltűzelje és Erdélybe behívja, amiben azok az urak is támogatták, kik 1594-ben Zsigmondot Kendyék kivégzésére rábeszélték. Ezzel szemben Bethlen másik forrása, Szamosközy úgy tudja, hogy Báthory Endre volt az, aki Mihálynak ezt a gögös és okatlan parancsot küldte, amivel aztán azt annyira magára haragította.

Bethlen megint nem tud dönteni a két variáns között, közli tehát mindkettőt, sőt még Szindi semmitmondó jelentését is, hogy semmit ki ne hagyjon mindabból, amit erre a tárgyra vonatkozóan sikerült felkutatnia.²⁴⁾

Egy más hasonló helye Bethlennek: Kornis Gáspár, illetőleg Ravazdi György követjárása Báthory Endre megbízásából Mihály vajdánál. A két követjárást elbeszélő írók: Somogyi, Szamosközy és "mások" egymástól eltérő előadásából Bethlen úgy próbálja megállapítani a valóságot, hogy elővesz "valamely feljegyzéseket" - hogy mik ezek, közelebből nem határozza meg, csak annyit mond róluk, hogy azokat íróik napról napra készítették az akkor történt dolgokról - és ezen naplószerű feljegyzések alapján aztán, mint maga mondja, "hozta rendbe" az eltérő elbeszéléseket. Éspedig úgy, hogy Somogyiból kiírta Kornis Gáspár követségét, amiről Szamosközy nem szól, Szamosközyból pedig Ravazdiét. Harmadik forrása úgy látszik mindkettőt hozta.²⁵⁾ Hogy két (vagy több) elbeszélés megfelel-e a tényeknek, azt egy harmadik, teljes hitelűnek látszó forrásból eldönteni: lelkiismeretes és módszeres eljárás, Szamosközy sem tehetett volna különben.²⁶⁾ Ahol csak egy forrás említ valami fontos dolgot, amiről mások mit sem tudnak, ott Bethlen nem tudja megállapítani ennek hitelességét: Szamosközy szenvedélyes előadásának megítélését Báthory Endre hadüzenetéről a szultánnak.²⁷⁾ rábizza az olvasó ítéletére: *δ: "nec affirmare, nec negare id nobis praesumimus, sed tuae, candide Lector, trutiniae submittimus"*, hiszen sem Borsos Tamás, sem Istvánffy, sem Báthory Endre levele Zamoiskihoz, sem ennek válasza Endréhez nem említ nyílt hadüzenetet, Báthory Endre pedig maga azt írta Mihálynak, hogy a törököt békével áltatja.²⁸⁾ Megteszi Bethlen azt is, hogy két eltérő értesülés közül azt fogadja el, melyet több író hirdet.²⁹⁾ De legszivesebben egyaránt közli az egymástól elütő adatokat, felfogásokat, - mint az előbb felsorolt esetekben is - olykor helyes kritikai érzékre valló megjegyzésekkel. Például: Báthory Endre haderejéről a Nagyszeben melletti végzetes ütközetben a különböző szerzők - mondja - különböző számokat adnak meg. *"Nihilominus tamen, qui accuratius investigarunt"*, 9000-re teszik azt, *"sed qui omnino exercitatu ad pugnam fuissent, statuunt eos 5000 non excessisse."*³⁰⁾

Utánanézzve itt Bethlen forrásainak: Szamosközy, V. Pentasa 5. könyvének és adatgyűjteményének, előbbi helyen az áll, hogy az egész sereg 5000 főnyi volt. Nem kisebbitem - mondja itt Szamosközy - kedvezésből ezt a számot, de ennek valódiságát bizonyítják mind a jelenvoltak, mind saját szemem bizonyossága. Csoda, hogy Endre 5-6 nap alatt még ennyi haderőt is össze tudott gyűjteni.³¹⁾ Viszont ugyancsak Szamosközy közöl adatgyűjteményében - e részt Bethlen másik forrásában - egy leírást, mely Endre seregét 9000 főnyire teszi. Ehhez Szamosközy a lap szélén magya-

rul hozzájegyzi: "ötezer is alig volt. Cyrus Spontone egy olasz historicus azt írja, hogy az Cardinál (Báthory Endre) hadából 8000 vesztett, az oláhéból 2000. De hazud. Mert mind az két felől sem vesztett kétezer.³²⁾ Tudjuk, mily bizonytalanok a hadseregek, általán embertömegek számáról szóló tudósítások! Fő az, hogy Bethlen itt Szamosközy azon adata mellett dönt, melyet az "exercitatus ad pugnam" maga tapasztalt.

Bethlen itt is következetes: ő tájékoztatni akarja olvasóját, feltárni előtte minden vonatkozó adatot, értesítést, s nem ráerőltetni a maga véleményét olyan dolgokról, melyekről jól látja, hogy mily nehéz azokat a valósághoz hiven eldönteni. Bethlen éppoly hivatottnak tartja olvasóját, gondolkodásra, történeti kritika elvégzésére, mint saját magát. Ez nemcsak kritikájának, hanem a történetírás feladatáról vallott meggyőződésének, elgondolásainak is alapelve, amire még visszatérünk. Pedig a figyelmes olvasó előtt nem marad titok, hogy Bethlennek többnyire mégis megvolt a maga véleménye azon esetekben, melyeket itt ismertettünk. Már láttuk, mennyire hasonló Bethlen János kritikája Farkaséhoz.

E főforrásai mellett felhasználta Bethlen Szamosközy adatgyűjteményét, ezt már ismételtén láttuk, és még több, ma már elveszett kortörténeti feljegyzést. Névszerint hivatkozik Szindi János feljegyzéseire, ki Mihály vajda katonája. Örmény Péterére, ki Mihály diplomatája volt, s a vérpadon kimult, nagyműveltségű kancellár, Kovacsóczy Farkas, Szamosközy pártfogója írásaira. Lehet azonban, hogy mindezeket (és még másokét is) csak Szamosközy közvetítésével ismerte.³³⁾

Bethlen elbeszélő forrásairól még csak annyit, hogy ő olykor lehatol a legeredetibb előadásig: Svéda Pál kimutatta, hogy Bethlen Brutust írta ki, nem az ezt átíró Szamosközyt, a későbbi részekben pl. Jacobinus szövegét veszi át, nem az ezt követő Istvánffy, vagy talán mégis Decsy?? Azonban ezt nem következetesen és nem elvéként teszi, mert legszívesebben meg egyszerűen Szamosközy után.

Bethlen elbeszélő források mellett a legalaposabban kiaknázta a gyulafejevári levéltár akta, oklevél, misszilis, országgyűlési irat stb. anyagát is. Ilyes természetű forrásait, csakugy mint Bethlen János is tette, egész terjedelmükben, a címzéstől az aláírásig, szó szerinti közli. Egyszer már idéztük, hogy a Báthory István által kivégeztetett urak ügyében hozott ítéletlevelet valamennyi mellékletével együtt átírja, hogy világosabban kitűnjék, "quomodo actum fuerit" a vádlottakkal, tehát nem a tények tisztázása, hanem a vádlottakkal bánásmód érdekli, igaz-e a vád?³⁴⁾

Országgyűlések munkája különösen érdekli Bethlent, s ezeket is a róluk készült hivatalos iratokból adja. Különös súlyt helyez diplomáciai akciók aktáira, követek szónoklatait küldetésük helyén gyakran közli, és átír egészen kicsinyes ügyekről folytatott diplomáciai levelezéseket is, ha azokban nagy pénzüsszegekről van szó. Vagyis olyan állami, politikai akciókat ad, melyekben maga is közéleti-politikai és diplomáciai pályáján működött.³⁵⁾

A modern történetírás Bethlen különös érdemének ismerte el, hogy tömeges akta-, oklevél- stb. közlésével éppugy fenntartott azóta elveszett fontos okleveles anyagot is, ahogy ma ismeretlen elbeszélő forrásokat is.

Mikor írta Bethlen munkáját? Minthogy, ugy látszik ironkat története megírására - legalábbis részben - Bethlen János erdélyi történetének egyes, Bethlen Ferenc-re, Farkas apjára nem kedvező állításai, s magának Farkasnak politikai magatartása ellen intézett egy oldalvágása vihették, Bethlen János könyve pedig 1664-ben jelent meg, Bethlen Farkas minden valószínűség szerint 1664 után fogott munkája megírásához.³⁶⁾ Szövegében a legutolsó évek, melyekre hivatkozik 1657, amikor is a tordai római kapu összedőlését helyezi (II., 301. és III., 331.) és 1660 (a IV.-ban.). Minthogy Bethlen 1657-ben alig 18 éves volt, 1660-ban is csak 21, az

1664 utáni datálás lesz a helyes. Benkő szerint éppenséggel 1674-ben kezdett volna Historiájához,³⁷⁾ sőt Lukinich úgy véli, hogy csak kancellár korában juthatott hozzá az erdélyi levéltárak anyagához, tehát 1676 ősze óta, mely időpont előtt történetét nem kezdhette el.³⁸⁾

Érdekes bepillantást engednek továbbá Bethlen dolgozsmódjába széljegyzetei Szamosközy dolgozataihoz.³⁹⁾

Bethlen történet szemléletét az ő - különben a XVI. - XVII. században általános - kompilációs módszere mellett csak abból hámozhatjuk ki, hogy mit hagyott ki, és mit vett át forrásaiból, s abból a kevésből, amit maga adott ezekhez hozzá.

Bethlen Farkasnak történet egy nép eredete és viselt dolgai (res et origo): a történet hordozói tehát az egyes népek, a keret, melyben az így értelmezett történet lejátsszódik az egyes népek államszervezete, politikai élete. A történetírás az a tudomány, mely ezt a "res et originem" igazságszeretően, a valóságnak megfelelően feltárja. Bethlen szükre szabta történetét: csak egy népre, a magyarra, annak is csak egy ágára, az erdélyire s annak államszervezetére: Erdélyre és annak is csak egy rövid korszakára.⁴⁰⁾ Bethlen a "res" fogalmát, illetőleg tárgyát is korlátok közé szorította: a fő politikai és hadi eseményekben látta meg azt. Ebben is egyezik Farkas Bethlen Jánossal, többi mintái közül pedig Somogyival, vagy Decsyvel, szemben pl. Szamosközyvel, vagy akár Istvánffyval, kik, különösen előbbi, az emberi élet tágabb körét ölelik fel történeteikben. Így Bethlen nem tér ki gazdasági jelenségekre, melyek iránt Szamosközy oly nagy figyelemmel van, sőt Istvánffy sem feledkezik meg róluk és Bethlen Jánosnak is van érzéke irántuk. Bethlen Farkas forrásaiból az ilyesmiket sorra kihagyogatja, és csak az állampénzügyek iránt mutat érdeklődést, de ezekről is csak inkább az országgyűlések határozatai között emlékezik meg, mikor is mindig kiemeli az adómegajánlásokat, illetőleg az azok körüli nehézségeket. Az eseményekre való befolyásukkal nem foglalkozik. Kulturális mozzanatokot nem tekint a történetírásba valóknak, noha maga izig-vérig kulturember.⁴¹⁾

Felekezeti harcokat alig említ, vallásilag türelmes, maga, tudjuk, eredetileg unitárius volt. A kolozsvári jezsuita kolostor feldulását és kirablását alig pár sorban referálja, noha Szamosközy, kit e részt is követett, lapokon át részletezi ezt az őt személyileg is sujtó tettet. Kihagyja Bethlen Szamosközy szövegéből ennek Rómát és a pápát dicsőítő passzusait is.⁴²⁾ Elhagyja Bethlen forrásainak természetudományos kitéréseit, s csak nagy ritkán írja át mintáiból - Szamosközyből, ki annyira kedvelte ezeket - az emberek gazdasági munkáját is befolyásoló természeti tűnemények, elemi csapások ismertetéseit.⁴³⁾ Csak a földrengések, üstökösök érdeklik. Ebben is hasonlít Bethlen Jánoshoz.

Társadalmi kérdések, az erdélyi magyar (székely, szász, román) társadalom felépítése, feszültségei nem foglalkoztatják. Beiktatja ugyan Jacobinus előadásába - melyet, tudjuk, átvett - valamely más forrásból: talán Decsytől, ki e levelet szószerint közölte: "prout aliqui scribunt", a szabadságlevél rövid kivonatát, mellyel Báthory Zsigmond 1595-ben szerencsés havasalföldi török hadjárata előtt a székelyeket fegyverfogásra bírta,⁴⁴⁾ de a háború után a szabadságuktól újból megfosztott székelyek lázadását és ennek leverését 13-14 sorban, alig féllapon beszéli el, miről pedig Decsy is, Szamosközy is részletesen számolnak be.⁴⁵⁾

Néprajzi leírások, népek erkölcséinek, társadalmi szervezetének, gazdasági életformáinak jellemzése alig kötik le: Szamosközyből, már említettem, kihagyta annak híres fejezetét a székelyekről, de a románokról szóló rövidebbet átvette.⁴⁶⁾

És igen röviden szól Bethlen a magyarországi eseményekről. Csak a legfontosabb török harcokat sorolja fel, jobbára Istvánffy és Petthő nyomán, előbbit mindig, utóbbit többnyire rövidítve. De, mondja, a magyarországi fejleményeket mások

részletesen leírták, "nostri propositi sit res Transsylvanicas hactenus in obscuro positas in lucem producere." 47)

Külföldi eseményekről alig emlékezik meg, legfeljebb a Báthoryakkal kapcsolatos lengyel fejleményekről, vagy a szomszédos fejedelemségek dolgairól, vagy egyes törökországi történetekről. Mindebben megint egyezik Bethlen Jánossal, talán éppenséggel követi azt.

Ha a területet, a tárgyat, melyet feldolgoz, Bethlen Farkas ily szűkre szabta is, másfelől mintha igyekeznék mélyebbre lehatolni: a fejleményeket "ab ovo", "a fundamentis": előzményeikből kifejleszteni. Ugy látja, így világosabban megérthető az erdélyi történet szövevénye. Ezért nem elégszik meg a saját kora történetével, ezért megy vissza 1526-ig, az erdélyi történet kezdetéig. Kompilációs módszere mellett ezt persze nem viheti keresztül az egész általa feldolgozott korszakon, annak minden egyes fázisán, egyes eseményein, mert hiszen itt mindenről csak azt írja, amit másoktól olvasott, így önálló kérdések felvetésére, oknyomozásokra nem gondolhatott. Csak egy problémánál s csak egy előszavában - különben megint Bethlen Jánossal egyezően - teszi fel a kérdést, mely azonban az általa tárgyalt korszaknak, sőt minden erdélyi történetnek alapja, kiinduló pontja: miért vált le Erdély Magyarországról? Bethlen a mohácsi katasztrófában és következményeiben látja meg ezt az okot, helyesebben a magyaroknak abban a meghasonlottságában, pártoskodásában, mely a XVI. századi szerencsétlenségeket: a török behatolását az ország szívébe okozta. Bethlen szerint a magyar földkerekség legdicsősegebb népe volt, míg pártokra nem szakadt, s ezzel - Isten méltó büntetését vonva magára - alkalmat adott az ottomán birodalomnak, hogy kiterjessze uralmát Magyarországra és a magyar népre is. A török behatolása miatt Erdély szinte magától levált Magyarországról, s Erdély népe kényszerült maga kezébe venni sorsa intézését, megszervezni a maga külön államát, hogy a török igától meneküljön. Legyen ez intő példa a Nyugatnak, mondja Bethlen, hogy ha nem segíti meg Magyarországot a török iga lerázására, a félhold azt is jármába hajtja. 48) Röviden: a mohácsi katasztrófa következményeit (két király választását) a magyarok egyenetlenkedése okozta, Transsylvania leválását pedig a török behatolása az ország szívébe. Nem eredeti gondolatok, hiszen mindez, mondhatni közkinccse az egész mohácsi vész utáni magyar történetírásnak, sőt közvéleménynek. 49)

E bevezető alapgondolatokon kívül Magyarország történeti és európai helyzetéről Bethlen nem igen mélyed be az események okai fürkészésébe, mint említettem, kompiláló módszere mellett ez nem is igen volt lehetséges. Ahol mégis fel kívánja tárni valamely esemény vagy eseménysor okait, ott egyszerűen előadja a megelőző eseményeket, anélkül, hogy a mélyebb összefüggéseket feltárni igyekeznék. Csak egészen halvány körvonalakként bontakozik ki Bethlennél valami, a történeti fejlemények okait, összefüggéseit kereső történetiszemlélet, ami természetesen nem lehet más, mint a középkorból az ujkorra átszármazott, s humanizmuskori ellanyhulása után a vallásos élet újbóli megerősödésével újra uralomra jutott theologiai (theokratikus) világ- és történetiszemlélet. Minthogy Bethlen szerint is minden magyar szerencsétlenség okozója a török uralom, ez pedig ő szerinte is Isten büntetése a magyarok pártoskodásáért, ez arra mutatna, hogy Bethlen gondolkodásában is Isten a földi történés legvégső, legfőbb irányítója. De ezt inkább csak munkája már idézett előszavaiban vallja meg, történeti elbeszélését nem hatja át ez a felfogás oly mértékben, mint egyes erdélyi és magyar XVII. századi történetíróét, pl. Bethlen Jánosét, és Bethlen előadása közben csak elvétve bukkanunk Isten világkormányzó munkája felismerésére. 50) Történetiszemlélete általában inkább teljesen realiztikusnak mondható: a történetet emberek cselekedeteinek fogja fel, és természetfeletti erőket

- fortunát, fátumot, - Bethlen alig működött a történetet alakító erők között.⁵¹⁾ És általában kihagyja forrásai - főképp az ilyesmit halmozó Szamosközy - csodás előjeleket, prodigiumokat felsoroló és részletező helyeit. A történet alakítói Bethlennek emberek: fejedelmek, tanácsosaik, általában az akkori társadalmi, alkotmányos szervezet keretei között a politikában érvényesülő, közügyekbe beleszóló férfiak, kiknek elgondolásai, célkitűzései, érzelmei a földi történés földi mozdatói. De nem becsüli le Bethlen Farkas sem a tömegek: a közvélemény jelentőségét sem, sőt a történet hordozójának egyenest a "gens Pannonicát" látja, és mesteriek az országgyűlések, elsősorban azonban ezeken is a "proceres", "senatores" hangulatait festő részletei.⁵²⁾ Azonban Bethlen korántsem hatol be aktorai lelki mozdatókai, gondolatai feltárásába, jellemük rajzába oly behatóan, mint főforrása Istvánffy, vagy Szamosközy. Sőt, rendszerint kihagyja a helyeket, hol ezek a már két emberöltővel az ő írása előtt elhunyt történeti szereplők lelki, gondolati rugóit oly szívesen és részletesen elemzik.⁵³⁾

Gondolt Bethlen arra is, hogy a történetből bizonyos tanulságokat lehet levonni: ez a tanító tendencia felcsillan az ő Historiájában is, azonban megint inkább csak a két előszóban, hova beleöntötte mindazt a gondolatot, tanulságot, érzelmet, amit az elbeszélte erdélyi történet benne felkeltett. Kétféle irányban akarja intőül odaállítani a XVI. -XVII. század eleji erdélyi történetet: a Nyugat felé, Európa felé, és befelé, a magyarság (az erdélyiek) felé. Már említettem, hogy a Nyugatot figyelmezteti, hogy ez is Magyarország sorsára jut, ha nem veszi fel a harcot a török ellen, míg a magyarságnak (erdélyieknek) a pártosság, széthuzás katasztrófális következményeit akarja szemük elé tárni.⁵⁴⁾ Előadásában azonban kerüli a tanító vagy moralizáló szentenciákat, ítélkezéseket, elmélkedéseket, s ahol mintáiban ilyesmit talál - különösen a szenvedélyes és erős állásfoglalásokat kedvelő Szamosközy bővelkedik effélékben - azokat a legszívesebben megint csak kihagyja. Kihagyta például Szamosközy híres kirohanását az erdélyi fejedelmek, főurak és városok ellen, amiért nem gondoskodtak Erdély lakosságának kellő katonai védelméről várak és városfalak építésével.⁵⁵⁾

Bethlen éppen csak hogy felemlíti Kendyék alkotmányreform tervét a velencei arisztokrácia mintájára, melyet pedig Szamosközy oly igen helyeselt, s mely velencei alkotmány volt az akkori európaszerinti felfogás szerint minden alkotmányok leg-tökéletesebbje.⁵⁶⁾ Pedig volt Bethlennek érzéke alkotmányos kérdések iránt, ez talán az az egyetlen terület, melyre vonatkozóan itt-ott megjegyzéseket is tesz.⁵⁷⁾ De Bethlen Farkas - határozott ellentétben Jánossal - inkább hajlott a korában uralkodó fejedelmi abszolútizmus felé, és úgy látja, hogy a fejedelmek kegye felvirágoztatja és gyarapítja a szellemi életet is.⁵⁸⁾

Bethlen Farkas azokban az éveiben, mikor Historiáját írhatta, - láttuk élettörténete ismertetésénél - a legelkeseredettebb küzdelmet vívta két közeli rokona, Bethlen János és Miklós, különösen pedig az előbbi, valamint Bélydy Pál ellen, ellentétes pártállásukból kifolyólag is, de meg birtokokért és hivatali pozíciókért is. Mégis, történetírásában ezek a szenvedélyesebb, önzőbb, kiméletlenebb jellemvonásai nem nyilvánulnak meg. Ellenkezőleg, a Historia modern olvasója nem hinné, ha nem ismerné Bethlen Farkasnak például Bélydy Pál elleni akcióját Konstantinápolyban, hogy ugyanaz a férfiú, ki egy állítólag fejedelmük ellen lázadó honfitársát a török előtt bevádolva a Héttoronyba, haláláig tartó rabságra juttatta, hogyan lehetett olyan ideálisan megértő Kendyékkel szemben. De hát maga mondta: ezeket a régen elhalt embereket sohasem ismerte, és, hozzátehetjük, ezek nem állták útját a hivatali emelkedésben, s nem emeltek igényt az ő családi váraira. Ugy, hogy Bethlen Farkas, a történetíró - s minket itt ez érdekel, s nem megoldhatatlan pszichológiai rejtélyek hiányos anyagból megkísérelt megfajtása - ma úgy áll előttünk, mint igen nagyműveltségű,

vérbeli kultúremlő, emelkedett szellemű és erkölcsű férfiú, jólelkű, megértő, igazságszerető ember, aki a történetírásban is a legmagasabb szempontokat kívánta követni, bár nem eredeti vagy önálló elme és szellem. Két előszavából, ha nem is valamely mély gondolkodás, vagy újszerű történetfelfogás, de mindenesetre az író céljainak és indítékainak tisztasága, idealizmusa árad. Bethlen Farkas e tekintetben Révay Péterhez hasonlítható a XVII. századi magyar történetírók között, bár hiányzik belőle annak költői kedélye, képzelőtehetsége. Bethlen a maga józan realizmusában a tiszta igazságra, helyesebben valóságra törekszik: a veritas áll mindig szeme előtt, ő nem akar mást, mint a jelentékenyebb események őszinte és tiszta leírását adni, célja a tények pusztja és egyszerű leírása, és nem akar ítélkezni sem a múlt és annak aktorai, rég elhunyt emberek felett, kiket sohasem ismert, - elsősorban Kendyt és társait érti itt - csak feltárja az összes adatokat, véleményeket, melyekből ily ítéletek alkothatók, s általában a múlt megismerhető.⁵⁹⁾ E pozitív nyilatkozatai mellett negative abban fejeződik ki Bethlen gyöngéd igazságszeretete és szereplői iránti emberies megértése, hogy kihagyja forrásai tulságos ítélezéseit amazokról.

S ha még valamit ki akarnánk emelni íróegyéyséből, akkor az finom, jó ízlése, mellyel forrásainyerseségeit enyhébb, izlésesebb kifejezésekkel pótolja, s egy éni sorsok elbeszéléseiből felesleges és izléstelen, pletykajellegű részleteket elhagy. De meg: ő már annyival későbbben élt a leírta események szereplőinél, hogy e rég elhunyt emberek életkörülményei, kiknek már talán leszármazottai sem éltek akkor, senkit sem érdekeltek többé.⁶⁰⁾

Bethlen kitűnően szerkeszti meg előadását, hiszen voltaképp anyaga helyes diszpozíciója volt az ő egyetlen történetírói munkája. Maga is megmondja: a köveket és a fát, mellyel művem felépítettem másoktól vettem, azonban az épület "extrukciója" és formája az én művem.⁶¹⁾

Előadását már ismerjük: alapelve a szigorú időrendi referálás, és a történeti anyag kerek elbeszélésbe foglalása. Ezért - ezt is láttuk már - forrásai szövegét széttagolja, s az időrend, a folyamatos, logikus, összefüggő elbeszélés kedvéért apró, néha 5-6-10-soros, néha egy-másfél-lapos részletkékre darabolva, átcsoportosítja. Stílusa erősen függ forrásaitól, hiszen azokat legtöbbször szó szerint írta át, mégis apróbb módosításai arra mutatnak, hogy igyekezett itt is mintái stílusát egyszerűbbé tenni, különösen Szamosközy humanista szövegeit természetesebb, közérthetőbb, az erdélyi hivatalos és tudományos latinságból vett kifejezésekkel pótolni. Főképp a földrajzi és tulajdonneveket, jogi, alkotmányos terminusokat.⁶²⁾ Bethlen nem riad vissza a "vajvoda", Status et Ordines és hasonló terminusoktól, amilyeneket Szamosközy nem vett volna tollára. De Bethlen nem tanult Páduában, s ő már lényegesebben eltávozott a humanizmus klasszikus korától, s neki az akkori purzimusok már elavultaknak látszottak, s nem volt tudós, hanem gyakorlati államférfi. Maga mondja Apaffyhoz írt, sokszor idéztem előszavában, hogy művében hiányozni fog a szép stílus csillogása, Livius terjedelmes és kellemes elbeszélése, valamint Herodotos csodálatos és utánozhatatlan édessége, mert ifjúságában nem volt elég ideje Minerva szolgálatára, sem pedig külföldi iskolák látogatására. (Képzettsége egyébként is inkább jogi, mint filológiai, vagy filozófiai.) Igen közvetlenné teszi Bethlen előadását az a már ismételt említettem eljárása, hogy forrásai eltérő felfogását valami eseményről egyformán ismerteti, felszólítva az olvasót, döntsön maga, melyik felel meg inkább a tényeknek. Ezt a fogását bizonyára szintén Bethlen Jánostól tanulta. Mindenesetre tanulságos és gondolatkeltő az olyan olvasmány, mely véleményalkotásra, gondolkodásra serkenti az olvasót, (szinte az íróval való közös munkára), esetleg további tudományos kidolgozására is valamely kérdésnek. Bethlen maga is gondolkodva olvas, forrásai adatait szereti kiegészíteni, és gondolkodásra készíti olvasóját is.

Még egy szót Bethlen Historiája sorsáról. Eredeti kézírata nem maradt fenn, de Bethlen Elek, Farkas testvéröccse még 1683-ban, vagy 1684. januárjában hozzáfogott annak kinyomtatásához s évégre Keresden, a Bethlenek várában nyomdát állítottatott fel. Bethlen Elek maga korrigálta a kiszedett iveket, de a munka lassan haladt, és 1690. augusztusáig, mikor Thököly török-tatár-oláh hadaival Erdélyre tört, Bethlen Historiája még csak a XI. könyv végéig volt kinyomva. A keresdi nyomda e város időkben megszűnt, a kinyomtatott iverk nagyrészt szétszóródtak. 1782-től 1793-ig aztán Hochmeister Márton nagyszombeni nyomdász adta ki a Historiát a keresdi nyomtatványból négy kötetben, amihez Benkő József gondozásában hozzáfűzött a mű 1601-en teli folytatását az V. és VI. kötetben, Benkő kitűző bevezetésével az V. kötethez. A Keresden nyomtatott szöveg a Hochmeister-Benkő kiadása V. kötet 30. lapjáig terjed, a "quidquid extra in pagis erat repertum imo" szavakig. Ami ezen túl ma Hochmeister-Benkőnél olvasható, azt Benkő az ő V. kötet anyagához őt, a VI. kötetéhez nyolc különböző kéziratból vette át. De Benkő még így sem tudott volna a rossz kéziratokból helyes szöveget rekonstruálni, ha - mint az V. kötethez irt nagyértékű bevezetésében, hol Bethlen műve kutatókritikai kérdéseinek lényegében való teljes megoldását adta - nem ellenőrizte volna a rendelkezésére álló szövegeket Somogyi és Szamosközy műveiből.⁶³⁾ Ami a Bethlen művében közöltek hitelességét, kutatóértékét illeti, azt az általa használt művek hitelessége adja meg. E tekintetben tehát azokat kell vizsgálni.

Kiadás: Bethlen Wolfgangus: Historiarum Pannonico-Dacicarum. Keresd. R. M. K. II., 2036.

2. Bethlen Wolfgangi, Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda (Ed. Josephus Benkő), Nagyszomben, 1782-1793. I. -VI. köt. Fentebb e szerint idézzük.

Irodalom: Alapvető: Benkő idézett kiadása V. és VI. kötetéhez irt már idézett előszava. - Szekfü, Szamosközy, passim, különösen 73-76. ll. - Svéda Pál, Bethlen Farkas historiája. (1526-1571.) Pécs, 1938. (Specimina dissertationum facultatis philos. r. univ. Elisabethanae Quinqueecclesiensis 129.

Jegyzet:

- 1) L. mindehhez: Lukinich, I., a B. Bethlen cs. Bpest. (1927.), pp. 154-174. és passim.
- 2) L. ehhez: Szekfü, M. Tört., (2), IV., 86-91.
- 3) Hogy nem szívesen indult a fáradságos és nem veszélytelen utra, ahhoz l. Lukinich, i. h. 347.
- 4) Lukinich, 254.
- 5) Lukinich, 253.
- 6) Jellemző, hogy mikor a magyarországi protestánsok üldöztetése idején 1676-77-ben Erdélyben erős mozgalom indult a magyarországi testvérek fegyveres megsegítése érdekében, Bethlen Farkas óvatosságot ajánlott.

- 7) L.: Szekfű, M. Tört. (2. kiad.) IV. k., 90-91. és 579-580.
- 8) *Pannonicae gentis originem et res pace belloque prospera et adversa fortuna gestas jam hactenus prodidere magni nominis Historici; nos... id tantum deducere volumus, quomodo Transsylvania a regno Hungaria avulsa fuerit, quidve deinceps in ea aut circa eam gestum sit, (Ed. Benkő, tom I. pp. 1-2.) és Ad lectorem: Ab anno videlicet 1526, deducemus ad haec usque tempora, ad praesentem videlicet post decimum sextum seculum annum. (tom. I., p. XIV.) és: Transsylvaniam... tot malorum fluctibus concussam... illud (sc. regnum Pannonicum) relinquere et peculiare sibi dominium quaerere, sicque labentes Patriae res e cineribus revocatas tolerabili tranquillitati restituere coactam esse, ni ab ipsa Ottomanica tyrannide obrui durumque jugum aeterno suorum, Christianorumque damno subire vóluisset. (u. o. p.)*
- 9) Beöthy, M. Irod. tört. 3. kiad. 1906., p. 390. Angyal Dávidtól.
- 10) Hogy Bojti Veres meddig jutott el Bethlen-történetében, nem tudni, ránk csak 1614-ig terjedő első három könyve maradt.
- 11) Svéda Pál, Bethlen Farkas Historiája. (1526-1571.) Pécs, 1938. (Specimina dissertationum facultatis philos. r. universitatis Elisabethanae Quinqueecclesiensis. 129.) p. 55. - Szamosközy oly szolgailag írta át elbeszélő forrásait, hogy átvette belőlük azok íróinak tőle idegen, erősen katolikus vallomásait. L. Szamosközy fejezetemet.
- 12) Tom., I., p. XII.
- 13) Tom. I., pp. X-XI.
- 14) Svéda Pál, i. m. 57. - Brutus művét Bartholomaeus Pez, Rudolf király és császár egyik Erdélybe küldött megbízottja ugyan magával vitte Rudolffhoz, "quarum tamen exemplar non sine Dei providentia in Capitulo Albensi conservatum, ad hoc usque tempus exstat," írja Bethlen. (IV., p. 107.)
- 15) Kemény-Kovács, Erdélyország történetei tára. I. köt., pp. 32-49.
- 16) Bethlen II. köt., 562-563. lapok = Somogyi II. köt., 113-114.
- 17) Szekfű, Szamosközy. 22.
- 18) III., 602-603. Decsy u. i. közli ezt az okmányt teljes szövegében, (M. H. H., II. XVII., pp. 209-211.) melyet Bethlen kivonatban ad. - Jacobinus műve Bethlennél: III., pp. 590-620. A "quibus non sine... expeditis" szavak még egyeznek kettjük között. p. 623. Jacobinus nevét is említi. - Szamosközyre: IV., 47.: (1597-hez) itt legalábbis megjegyzi, hogy "prout haec omnia Szamosközyus scribit." A IV., p. 37. -en is rá hivatkozik, a p. 35-ön Somogyira, a 18., 31-35-ön Istvánffyra, a 37. -en Szamosközy mellett Borsos Tamásra is; a 20. -on "né-melyekre": "prout nonnulli scribunt."
- 19) Szekfű, i. m. 73. - Meg kell jegyeznünk azonban, hogy pl. a VI. köt. 472-474. -en Bethlen szószerint és teljes szövegében: a címzéstől az aláírásig adja Homonnai Drugeth Bálint levelét, amit Szamosközy adatgyűjteményében (IV. 363.) csak rövid kivonatban közöl. Itt tehát Bethlen, ha felhasználta is Szamosközyt, hozzákutatott levéltárakból is, amiről még szintén szólunk.

- 20) Jellemző Bethlen IV. cca. 430-460. lapok szövegében Szamosközy megfelelő szövegének átcsoportosítása (Szamosközy II., 340-360.)
- 21) "Verum in pertexenda Historiae tela non exigus sese nobis offert difficultas, quandoquidem haec non nostro gesta sunt aevo, illius autem seculi Historiographi in exponendis his multum inter se dissentiunt. Alii namque Proceres illos" (Kendy és társai) "sententiae Vajvodae" (Báthory Zsigmond átlépése a török hűbériségből a magyar király szövetségébe) "subscribere detrectantes... affectati regni, commisique in Vajvodam doli suspectos fuisse produnt: contra alii, eos non modo non seditiosos, sed potius a seditione alienissimos... fuisse referunt; prout id hi tum variis rerum circumstantiis, tum litteris ipsiusmet Sigismundi... ad fratrem suum Andream Cardinalem datis... tum denique Articulis successu temporis de hoc negotio conditis comprobant. Nobis autem propositum est, nec lato iudicio fontes absolvere, nec criminando famam cuiusplam confodere: cum nos eo nec pravus assentationis affectus, nec conceptum contra eos, quos nunquam noveramus, odium adducere possint. In quibus itaque hallucinamur, munere nostro rite nos perfuncturos arbitrabimur, si ea, quae a veteribus in utramque partem litterarum monumentis sunt tradita, fideliter exposuerimus: Judicium autem de hac, quae sequitur, Tragedia a Tua, candide Lector, exspectamus trutina, simulque veniam deprecamur, si in relatione horum paulo prolixiores esse videbimur." (tom. III., pp. 356-366.)
- 22) Bethlen, III. 425.
- 23) Bethlen, IV. 132., Szamosközy, II. 109.
- 24) Quia de legatione variant auctores, placuit nobis juxta expositionem eorum sequentia annotare. Idézi Szamosközy II., 269-270. lapjainak szövegét, ha nem is egészen szószerint, utána pedig Somogyi megfelelő helyét (Bethlen, IV., 330-331.), ezután megint Szamosközyét: "in fragmentis suis scribit", végül Szamosközy 4. könyvét (6 helytelenül 5. -öt ír) Szamosközy II., 288.
- 25) Bethlen IV., 279 = Somogyi II., 189-190.; ezután Bethlen IV., 279. alsó két sorától kezdve Szamosközy II., 251-252. szövegét adja: G. Ravazdi senatorum unum quam infestam experiri.
- 26) Érdekesek Bethlen itt megvallott kritikai kételyei: Hic non exigua nobis, in expositione legationum ab Andrea Principe ad Michaellem Vajvodam expeditarum... tum et ordine et tempore amandatorum legatorum, ac de commissis ipsis a Principe datis, tum denique de eo, qualiter munere legationis perfuncti fuerint, occurrit difficultas, eo quod Historici ex quibus haec sunt referenda, utpote Symigianus et Szamosközius atque alii inter se discrepent, quapropter operae pretium duximus, id delegenter indagare, et ex annotationibus eorum, qui diutius acta illius temporis consignarunt, in hunc, qui sequitur ordinem redigere: tom. IV., pp. 278-279.
- 27) Szamosközy, II., 263-264. ugyan kifejezett hadüzenetről csak Szamosközy margiális jegyzete szól.
- 28) Bethlen, IV., pp. 310-311.
- 29) Non desunt tamen ex scriptoribus, qui necem ejusdem Kornisii ex mandato ipsiusmet Vajvodae patratam esse referant, sed prior relatio plures assertores habet. (Bethlen, IV. 590.)
- 30) Bethlen, IV. 390.

- 31) Szamosközy, II. 324. Nec clevo ad favorem numerum ad cuius veritatem testificandam et praesentium autoritas, et oculorum meorum fides suffragatur.
- 32) Szamosközy, IV. 107.
- 33) L. minderre: Szekfü, i. m. 35-37. Megemlíthetjük még, hogy az "Annales Transsylvanici", melyre Bethlen oly gyakran hivatkozik, nem jelenti mindig Szamosközy műveit. Egy helyt ugyanis Bethlen ezt mondja: "Szamosközy et alii Annales Transsylvanici." (Tom. IV., p. 455.)
- 34) Bethlen F., III. 332-380. Ugyanitt elhagyja forrása Szamosközy (II., 176-177.), részletes megjegyzéseit Werbőczy Tripartitumáról (Bethlen, III. 332) - Ugyane kötet 236-240. lapjain pedig, itt is követett forrása: Szamosközy (II., 204-206.) elbeszélő szövegével szemben okleveleket, aktákat közöl. Szintugy IV., 156-157. - en, hol közli Báthory Zsigmond követi megbízólevelét Haller és Trausner részére Miksa főherceghez, míg Szamosközy a megfelelő helyen csak szónokoltatja a követeket. (Szamosközy, II. 130-131.)
- 35) Így Báthory Zsigmond által egy unicornis-szarv árának - ezt akkor rendkívül sokra becsülték - (40.000 aranynak!) és Báthory Grizeldisz jegyajándékának visszatérítése tárgyában a lengyel kormányokhoz intézett jegyzékeket. (Bethlen, III. 9. és 22.)
- 36) Lukinich, i. m. 354. és 82. jegyzet. Lukinich e véleményét Bethlen Eleknek, a mi Farkasunk testvéröccsének és történetírásban munkatársának Bethlen János Rerum Transsylvanicarum libri quatuor. Nagyszeben, 1664. c. műve egy példányába irt megjegyzéseire alapítja, melyeket Benkő József másolt ki onnan, az ő másolatából pedig Torma Károly közölt a Századok 1885. évfolyama 423-425. lapjain, Adversáiák Bethlen János Historiájához címen. Itt Bethlen János u. i. az I. Rákóczi György által a lengyel királyválasztó rendek megnyerésére küldött pénzekkel kapcsolatban, melyek Bethlen Ferencre voltak bízva, ezt írta: "qui (t. i. B. Ferenc) potiore pecuniae parte incassum profusa..." amihez Bethlen Elek hozzájegyezte "Hazugság, mert a nagyobb részük meghozta, nállam az írás róla. Ez is oly igaz, mint sok a többi." Magáról Bethlen Farkáról Bethlen János egy ízben a Historiában igen elismerően szól, amikor az 1672. évben vele együtt vállalta a portai adó behajtásának nehéz és népszerűtlen munkáját. (Historia, II., p. 426.) - Egy más ízben azonban éppen a Rerum Transsylvanicarumban erősen vádolja a fiatal unokatestvérét, hogy 1662-ben, Kemény János eleste után, szövetkezik főúr társaival Apaffy ellen és úgy tünteti fel őt, mint aki az erdélyi rendek nevében ilyen Apaffy ellenes megbízással feltolta magát követül I. Lipóthoz, anélkül, hogy az erdélyi rendek erről tudtak volna: "Paucasque post septimanas" - t. i. azután, hogy az erdélyi rendek hivatalos követe, Macskási Boldizsár tolmácsolta I. Lipótnak az erdélyi országgyűlés segélykérését, - "Volfgangus iterum Bethlenius communi quasi statuum nomine (sed illis nec consensu, nec approbantibus) ad solicitanda per eosdem missus auxilia, promissisque (ut progressus rerum docuit) procul dubio oneratus ad suos rediit." (Rerum Transsylvanicarum libri 4. pp. 291-292.) - Az előbbi hely: "in comitiis anni praetriti, 1672... ego J. Bethlen condolens afflictioni patriae meae, e medioque Senatorum surgens obtuli me sponte una cum fratre meo charissimo Wolfgango B. regni consiliario; si Statibus placuerit, diligentissime procuraturum tributum, quod persolvendum huic imponi necesse erat." (Historia, II., p. 426.)
- 37) Bethlen, V., p. 24.

- 38) Lukinich, i. h. 354.
- 39) Szilágyi az 8 Szamosközy-kiadásában pontosan közli ezeket. L.: Szamosközy, I. és III. megfelelő jegyzeteit. (M. H. H., II. oszt. XXI. és XXIX. köt.)
- 40) Pannonicae gentis originem et res pace belloque, prospera et adversa fortuna gestas jam hactenus prodidere magni nominis Historici, nos itaque actum agere minime opportunum rati, id tantum deducere volumus, quomodo Transsylvania a Regno Hungariae avulsa fuerit, quidve deinceps in ea aut circa eam gestum sit; quod aggressuri, exordiemur a luctuoso Ludovici, Vladislai... filii ad Mohács interitu... probe scientes, nihil magis requiri ab Historico, quam falsi vitandi studium, et veri scribendi sinceram fidem.... (I., pp. 1-2.) és: Veritas, qua Historico nihil debet esse antiquius, quem nihil prorsus praeter sinceram puramque factorum illustriorum descriptionem edere decet, non prout odio, vel favore in alterum propendet.... ideo sepositis iis omnibus, quae vel mortuorum miseros manes lacerare, vel calumniis innocentes proscindere... possent, solam veritatem ob oculos ponere, et, ne cuncta tandem edax ille dens vetustatis corroderet et mundi senium absumeret, rerum Transsylvanicarum brevem oppido descriptionem in publicum edere placuit. (Tom. I., pp. X.-XI., Előszó.)
- 41) Erre jellemző sorai, igaz Szalárdi nyomán (18. hasáb): Mintegy 1555-től 1595-ig, az első török betörésig tartott "Erdély aranykora": "Aureum Transsylvaniae seculum, "amikor is ezt a provinciát "aedificia", szép városai, különösen a szász városok cseréppel fedett kőházai és kastélyszerű templomai ékitették. Ma ezek mind romokban hevernek, "ut cum tunc nullus reperietur locus desertus"... most azokat még helyreállítani sem tudtuk régi fényükben, "ad hoc usque tempus", a lakosság is igen megcsappant, t. i. a magyar és a szász, és helyükre a román parasztság nyomul: "tanta diminutio, ut nunc loco eorum agrestes Valachi tentoria ipsorum incolunt." (Tom. III., 583.) - L. ehhez Szalárdi: Siralmas krónika: Miután a 15-18. hasábokon dicsérettel referálta az első két Báthory áldásos kormányzatát, mely alatt a "Szulimánnal kötött frigye alatt" megmutatják csak a Szász-ságon a szegénység által falunkint építetett sűrű cserepes és sok kőházak mellyek a népek akkori értékes és boldog állapotját eléggé prédikálják" (17. hasáb), áttér Zsigmond kárhoztatására: "De ellenben mikhelyt Báthory Zsigmond imide-amoda való kapdosásával... a szegény országnak frigye ellen a török nemzetre kardoskodni kezde, azonnal mint jára az ország, nem mutathatják-e csakugyan azon szász-ságon levő friss kőépületeknek fenn álló sűrű puszták kéményei, az égés és régen pusztában való állás miatt romladozó kőfalai, mellyek im ötven és hatvan esztendőktől fogva ujabban meg nem épülhettek." (18. hasáb.)
- 42) Kihagyja Szamosközy II. 262. -ről: "a Pontifice Maximo... cuius autoritate orbis Christianus regetur." Bethlen IV. p. 306. és: "Romam, unde pietatis universalis fons in orbem Christianum manat." Szamosközy I., 211. Bethlen megfelelő helye: II., 455.
- 43) L. Székfü, i. m. 76.
- 44) Bethlen, III., 602-603. - Decsy, Commentarii, M. H. H. II., tom. XVII, pp. 209-211.
- 45) Bethlen, III., 632-633. Viszont kihagyja Szamosközy epés megjegyzését (Szamosközy, II., 261.): "populus, cuius proprium est desipere", bizonyosságul népszerűtének. (Bethlen, IV., 305.)

- 46) A székelý-fejezet Szamosközyénél, II., 374-382., a románokról: II., 343-344.
ad an. 1599 = Bethlen, IV., 428-430.
- 47) Bethlen, III., 1-2.
- 48) Bethlen, előszó Apaffy Mihályhoz és "ad Lectorem." tom. I., pp. IX. X., XIV. és XVI.
- 49) Rem... ab ovo, ut ajunt, inchoabimus, utque totius rerum Transsylvanicarum contextus luculentius pateat, ordiemur negotium ab ipso Joanne Scepusiensi, ultimo Ungaro Ungarorum Rege, ab an. videlicet 1526., sicque deducemus ad haec usque tempora, ad praesentem videlicet post 16. seculum annum. Ne te in admirationem rapiat, nos res Transsylvanicas scripturientes, Pannonicis quoque manus admovisse, atque proinde extra oleas scopumque quasi nostrum oberasse videri. Equidem non te fugere autumamus Transsylvaniam membrum quondam Pannonici regni ab ipsis auspiciis fuisse, verum tot malorum fluctibus concussam ac laceratam illud relinquere, sicque labantes afflictae Patriae res e cineribus revocatas tolerabili tranquillitati restituere coactum esse: ni ab ipsa Ottomanica tyrannide obrui... aeterno suorum Christianorumque damno... voluisset. Quibus in hunc modum constitutis, altius nobis repetenda fuit rerum gestarum narratio, non prurientis animi affectus vel immaturae mentis excessus, sed rerum ab ipsis fundamentis petendarum et eruendarum studium eo nos induxerunt, multo minus quempiam laedendi vel offendi, sed nude ac simpliciter res describendi fuit animus; quocirca genunas rerum adnotationes orbi tradimus, nusquam nobis usurpantes, sed semper et ubique aequo Lectori iudicium commitentes... Per has itaque veras et nullo fuco, odio, vel amore corruptas narrationes, perque veras ac genuinas terrarum, rerum casuum descriptiones circumferas animum quaeso. Videbis volvi magnum hunc mortalitatis circulum, mirandam belli aleam, varios fortunae lusus, horrendam detonante Oriente vastationem, miserrimam rerum omnium faciem, fatales denique regni Transsylvaniae crises... (Bethlen, Tom. I. p. XIII-XVI. Ha tárgylag hibáztam, folytatja, ezt forrásaimból vettem, spero tamen me, meosque antesignatos insontes ab omni crimine laesae veritatis futuros, siquidem multi ex illis infelicis Tragediae spectatores fuerint, variisque jactati malis proprio etiam sanguine vitaeque detrimento fidelitatem suam erga Patriam testatam fecerint. (Bethlen, Tom. I., p. XIII) - A török behatolása pedig: justo omnipotentis Dei iudicio gloriosissima olim... Gens Pannonica in partes ac divulsa bellam Ottomanico praebuerat prorogandi imperii occasionem. (Bethlen, Tom. I. IX.)
- 50) Igy pl.: Omnia plena erant trepidatione, moestitia atque lachrymis, nullibi tuta remansio fuit, sub potenti Dei manu quisque se humiliaverat, divinitus inflicta poena pro peccatis gentis Transsylvanicae in rabiem abierat... így festi egy önállónak látszó, Szamosközy szövegébe illesztett nyolc soros betétjében Erdély 1599. évi állapotát Mihály vajda rémuralma alatt. (Tom. IV., p. 428.)
- 51) Érdekesebb hely, mikor a fortunát közvetlenül avatkoztatja be az emberek sorsába: önállónak látszó betétben, (itt is Szamosközy szövegébe illesztve), de ha átvétel lenne is, tartalmát Bethlen mindenesetre magáévá tette, másképp kihagyta volna, hiszen ő maga az ilyen elmékedéseket kerüli, a forrásaiban találtakat pedig rendszerint kihagyja: "Sic fortuna non contenta eos, qui in acie adversus crudelem hostem certant, occidione aperta occidere, illos etiam insuper, quos pugnae discrimini subduxerat, alios aliis in locis, non jam militibus armatis, aut manifesto praelio, sed pene inermibus latronibus ex insidiis trucidandos objecit." (Bethlen, IV., p. 430.)

- 52) Ha ugyan mindezeket nem megint maguk egészében másoktól irta ki. De I. egy önállónak látszó helyén, 1594-ről, III. köt., VII. könyv, s a következő VIII. könyv többször idéztem passzusait az ez évi Kendy összeesküvésről. A gens Pannonicáról I. bevezetésétl
- 53) L. ezzel szemben az 1594. évi Kendy-összeesküvés részleteit.
- 54) L. még ehhez Bethlen egy megjegyzését, hogy Báthory Zsigmond engedélyével sok erdélyi nemes ifju lép be a török ellen toborzott magyar csapatokba "tum gloriae studio exciti, tum popularium fortunam miserati adducti in magnam spem recuperandae e Turcarum servitute Hungariae." (Tom. III., p. 203.)
- 55) Ezt a helyet Szamosközy kéziratában különben Bethlen Gábor, a fejedelem egész szenvtelenül, éppen csak hogy megjelölte. (Szamosközy, III. 259-269.)
- 56) Bethlen, III., p. 418., Szamosközy, IV., p. 37.
- 57) Összehasonlítva a Báthoryak-korabeli 1594. évi és a saját idejébeli törvényhozási szokásokat, megjegyzi: "neque enim et hodie ratum quidquam habetur, quod Status et Ordines regni statuerint, nisi Princeps et Senatores consulta confirmaverint. (III., p. 206.)
- 58) Előszava Apaffyhoz: Favor... Principum alit et vegetat ingenia. (Tom. I., p. XII.)
- 59) Multi minus quempiam laedendi, vel offendendi, sed nude et simpliciter res describendi fuit animus. (Tom. I., p. XV.) Nihil praeter sinceram puramque factorum illustriorum descriptionem edere decet, non, prout odio vel favore in alterum propendet, ideo sepositis iis omnibus, quae vel mortuorum miseros manes lacessere, vel calumniis innocentes proscindere... possent, solam veritatem ob oculos ponere. (Tom. I., p. X. -XI.) - Nem ítélkezett Kornis Gáspár felett sem, nem mond véleményt arra vonatkozóan, hogy valóban ez hívta-e be Mihály vajdát Báthory Endre megbuktatására.
- 60) Ha pedig egy izben történeti feljegyzések hitelessége kritériumául írók önfeláldozó hazaszeretetét nevezi meg, ez nem a tudós, hanem megint csak a nemesen érző és gondolkodó, tiszta szívu ember megnyilatkozása. (Tom. I., p. XIII.)
- 61) Tom. I., p. XII.
- 62) Cum propria antiquorum quorundam locorum, arcium, oppidorum, hominum nomina, atque seriem annorum vix ipsi ex Auctoribus ubique assequi possemus, dirutis nimirum, deletis, ac vetustate oblitteratis locis illis eorumque nominibus, id egimus, quantum in nobis erat, ne quidpiam desiderari pateremur. Si tamen genuinam nomenclaturam alicubi assecuti non fuerimus, id non culpa, sed errori imputari volumus. (Tom. I., p. XV.)
- 63) Bethlen, Tom. V. pp. 23-30, és VI., :Ad Lectores praefatio editoris. (L. még Lukinich, B. F. történeti műve keresdi kiadásához. M. Kszemle, 1913. 148-151.)

Kemény János

A XVII. századi erdélyi történeti napló- és emlékiratírók közül messze kimagasló Kemény János az ő Önéletírásával. Személyes sulya miatt is, hiszen Kemény mint fejedelmi tanácsos, generális és diplomata I. és II. Rákóczi György mellett igen fontos pozíciót töltött be, /tehát értesülései, élményei, tettei, véleményei legelsőrangúak,/ de meg munkája terjedelme is fölülmulja a többi akkori emlékiratíróét, tartalma pedig: politikai és hadtörténeti előadása is sokkalta jelentékenyebb amazokénál.

Kemény János erdélyi főnemesi család ivadéka, Kemény Boldizsár és Tornyai Zsófia, Tornyai Tamás, "Gyulában lakott, igen hires vitéz s nagy főember, lugasi és karánsebesi bán" lányának (Kemény, 7.) fia, született Bükkösön, Besztercenaszód megyében, 1607. december 11-én. Első iskoláit Gyulafejérváron végezte, ezután tizenöt éves korában, 1623. augusztus 14-én Bethlen Gábor fejedelmi udvarába került, mint ezt "Bethlen maga parancsolta atyámnak" (p. 44.). Kemény nem részesült magasabb kiképzésben, bár Gyulafejérvárott jó tanárai voltak, Gelei István és Csulai György, és maga is éppugy érezte ismeretei hiányát, (Önéletírása, pp. 44-45.) mint Bethlen Farkas vagy János. Bethlen Gábort igen tisztelte, hiven szolgáltatta ennek haláláig mint legbelsőbb embere, előbb - a kor szokásai szerint - mint a szó legszorosabb értelmében vett inasa, elvégezve mellette valóban egészen szolgálói házi munkákat is. Alighogy bejutott a fejedelem udvarába, mindjárt hadba is kellett vonulnia, s ezt az első még számos hadbaszállása követte. Első külföldi útját, s első diplomáciainak nevezhető munkáját azon követség tagjaként végezte, mely Bethlen számára osztrák főhercegnek meggyerését szorgalmazta Bécsben, s mikor itt nem járt sikerrel, Berlinben keresett feleséget az erdélyi fejedelemnek. Az ott elért jó sikerért Kemény is kapott jutalmat: Bethlen "főinnyadójává" nevezte ki. (p. 77.) Résztvett Kemény abban a követségben is, ugyanazon követekkel, kikkel előbb Berlinben járt, mely Brandenburgi Katalint Erdélybe kísérté (1626.) De már ugyanez évben megint "hadra indula római császár" ellen Bethlen mellett, 1628-ban pedig Mikó Ferenc kíséretében - ez már a bécsi és berlini követségben is főnöke volt - Konstantinápolyban tevékenykedett. És ő jelentette Bethlen halálát is 1629-ben II. Ferdinándnak.

Kemény a gyulafejérvári udvarban maradt Brandenburgi Katalin rövid uralma alatt is, erős ellenségeskedésben Katalin gyűlölt kegyencével, Csáky Istvánnal. A fejedelemasszony lemondása után I. Rákóczi Györgyhöz csatlakozott, ki maga kérte át őt magához Katalintól (p. 196.), s kit aztán mindvégig szolgált. Rákóczitól Kemény birtokadományokban részesült, s magas hivatali pozíciókhoz jutott: Fejér megyei főispán, fogarasi főkapitány (235), s az 1644-45. évi hadjárat egyik generálisa lett. De résztvett Rákóczi egyéb hadakozásaiban is, így az 1636. évben, ahogy előbb a Bethlenéiben. És résztvett az 1644-45. évi diplomáciai tárgyalásokon is, a svéd tábornokokkal, majd a magyar főméltóságokkal, és III. Ferdinánd többi kiküldöttével. Legkimagaslóbb eseménye volt életének az 1657. évi szerencsétlen lengyel háború, mikor

is ő volt annak az erdélyi hadseregnek parancsnoka, mely eleinte szerencsésen tört előre egész Északlengyelorszáig, de azután a dán támadás miatt Lengyelországból kivonulni kényszerült svédektől magára hagyatva, az erdélyi sereg kegyetlen pusztításai és zsákmányolásai miatt elkeseredett és bosszút forraló lengyelektől törbe csalva, s egyenest a tatár seregek torkába kalauzoltatva részben megsemmisült, részben Krimbe, tatár rabságba hurcoltatott. Kemény volt az, ki látva a válságos helyzetet, maga ajánlotta Rákóczinak - Önéletírásában legalábbis így adja elő¹⁾ - hogy mentse meg legalább maga személyét, míg ő megpróbálja felvenni a harcot a tatárral, s így történt, hogy Rákóczi csekély kíséretével - köztük a két történetíróval: Bethlen Jánossal és Farkassal - megmenekült, Kemény pedig csatát veszítve Krimbe hurcoltatott. Kemény - Szalárdi szerint - ezt a háborút már eleve nem helyezte,²⁾ Rákóczinak a béke fenntartását ajánlotta minden szomszédjával, s mikor az előzetes megbeszéléseken Sebesy Miklós Rákóczi kérdésére igen csekélyre becsülte fel a tatár haderőt, Kemény sirva kiment a szobából, hol ez a jelenet lejátszódott.³⁾ 1658-ig tartott Kemény sanyaru rabsága, hol testi és lelki szenvedéseit imádságok irogatásával és Önéletírása megszerkesztésével próbálta enyhíteni. A Krimből hazatérve, aranyosmeggyesi birtokán pihente ki a rabság szenvedéseit, s nem csatlakozott sem Rhédey Ferenchez, sem Barcsay Ákoshoz, a török által Rákóczi ellen behelyezett két fejedelemhez. Azonban mégsem tartotta magát teljesen távol a közügyektől: 1659 őszén az ő közvetítésével kötötte meg a békét Barcsay II. Rákóczi Györggyel. A másik békeközvetítő Barcsai legerősebb híve, Bethlen János, a történetíró volt. A béke nem tartott sokáig, s az újból megindult ellenségeskedés Rákóczi Szászfenesnél szenvedett teljes vereségével, és itt kapott sebeiben rövidesen bekövetkezett halálával végződött. (1660. május 22. Rákóczi halála június 7.) Ekkor, a súlyos adóterhek miatt fellázadt székelyek felszólítására, és sógora, Wesselényi palatinus biztatására Kemény elérkezettnek látta az időt arra, hogy az erdélyi fejedelemséget magának megszerezze. Sereggel Erdélybe nyomult⁴⁾, majd Barcsay Ákos lemondatása után 1661. január 1-én a szászrégeni országgyűléssel fejedelemmé választotta magát. Kemény a bécsi udvarra és Magyarországra támaszkodott, és az 1661. áprilisi besztercei országgyűlésen Erdélyt nyíltan el is szakitotta a portától, amivel igen maga ellen ingerelte azt. Így Kemény mint fejedelem éppen az ellenkezőjét követte annak a törökbarát politikának, melynek egyetlen helyes voltát Önéletírásában hirdette. Bent az országban terrorisztikus kormányzásával - így Barcsay Ákos és fivére megöletésével - keserítette el alattvalóit. A török végre is akcióba lépett, és Apaffy Mihályt léptette fel ellene, s mikor kettejük között csatára került a sor, Nagyszőlősnél, 1662. január 22-én Kemény a csatát is, életét is elvesztette.

Noha Kemény nem képzett történetíró, mint kortársa Szalárdi János, ki Siralmas krónikájában ugyanezt a kort dolgozta fel, sőt nem is volt valami magasabb történeti vagy egyéb műveltség birtokában sem, és aligha olvashatott komoly történeti munkákat, - idézni legalábbis senkit sem idéz - hatásuk sem észlelhető munkáján, és kora eseményei sem emlékeztetik a magyar történet régebbi,⁵⁾ hasonló helyzeteire, fejleményeire,⁶⁾ mégis volt neki valami történetiról ambíciója és célja, hiszen írása tárgyának ezt vallja: "Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak... életemnek és annak nehéz folyása alatt forgott némely nevezetes dolgoknak... szomorú de igazságos leírása, kedves atyámfiaiainak és gyermekeimnek emlékezetől hagyására melyben jünök be némely én értem" (amiket én megértem) "avagy időm előtt történt, de valóságos relációkból tanult holmi dolgok is." Tehát, ha Kemény pusztán maga életét akarta is leírni, s az országos eseményeket csakis annak keretébe illesztve és a maga szempontjai szerint kiválogatva, szinte járulékképpen a maga sorsához előadni, mégpedig egészen szűkre szabott olvasóközönség: családi köre

számára, mégis volt benne valami bizonytalan törekvés történetet is írni, régebbi eseményeket is feldolgozni, s azokat "valóságos relatiókból" (hiteles forrásokból) rekonstruálni. Ez az, igaz, meglehetősen ködös sejtése annak, hogy hogyan kell történetet írni, mondatja vele, hogy családja történetét majd oklevelekből fogja megírni, ha már nem lesz azoktól "elrekesztett", mint most a krimi rabságban. (p. 3.).

Kemény "nemzetimnek eredeti és genealogiája leírásával" kezdi önéletírását, igen részletesen és erős rendi: főuri öntudattal adva elő családja történetét. Ő "nem utolsó, nem aljas, hanem böcsületes familából" származik, mert "az Kemény familiának eredetei lőtt az Scythiából kijűtt régi magyarok közzűl, truncus levén... egy Nikla nevű nevezetes ember" stb. egészen naiv és fantasztikus genealogizálásba bonyolódva valami családi hagyományok, vagy kitalálások alapján. A Scythiára hivatkozás sem a magyar krónikákból való, hanem szintén valami eltorzult családi hagyomány, illetőleg a krónikák Scythia-hagyományai reminiscenciájából képzett kitalálás. Országos eseményekre Báthory Istvánnal tér rá előadásában, s a Szalay-féle kiadás 16-32. lapjain adja a Báthoryak rövid történetét, ahogy akkor az az erdélyi közvéleményben élt. Bethlen Gáborról elég részletesen szól (32-152. lapok), 1623 óta személyes élményeiből és tapasztalataiból, minthogy ez év augusztus 14-én került - 15 éves korában - a gyulafejevári udvarba (44.), s attól kezdve ott is maradt Bethlen, majd a két Rákóczi mellett is. Bethlen Kemény minden tiszteletének tárgya, ennek kora Erdély aranykora. Annál megvetőbben, de igen részletesen ír Brandenburgi Katalin személyéről és rövid fejedelemségéről, (152-210.) ki mellett szintén fontos szerepet játszott. Itt, főképpen műve további, több mint fele részében pedig, mondhatni, kizárólag a maga életét és tetteit adja elő. (A 210-486. lapokon adja azt, amit I. Rákóczi György, az utolsó tíz lapon, amit II. Rákóczi György szolgálatában vitt véghez.)

Kemény önéletírása tehát két részre oszlik; ő maga is megtette ezt a cezurát. Az elsőben a régebbi eseményeket mondja el: itt mások relatiói a forrása:⁷⁾ a másodikban részben, hol saját koráról szól, egyetlen forrása volt: saját emlékezete, hiszen önéletírását a Krimben, tatár rabságban írta, minden néven nevezendő írás, könyv, történeti munka, oklevél vagy másféle "forrástól" elzárva. Csak bámulhatjuk emlékezőtehetsége hűségét, frissességét, mellyel az ötvenéves ember sanyaru helyzetében 25-30 évvel régebben történt dolgokra visszaemlékezett. Minthogy Kemény életét az udvarban élte le, tevékenysége a fejedelmek szolgálatában katonai, politikai tanácsadói és diplomáciai munkásságban merült ki, önéletírása is az ő katonai, majd hadvezéri, politikai és diplomáciai működését írja le: Erdélynek Bethlen- és Rákóczi-kori hadi és politikai-diplomáciai történetének az ő személyére eső részét.

De Kemény nem marad meg pusztán az események: haditények, az ő hadi tettei, elbeszélésénél (legrészletesebb ezek között az 1644-45. évi morvaországi hadjárat leírása, melyben generálisa volt I. Rákóczi Györgynek), és nem elégszik meg azzal, hogy behatóan előadja, mit tanácskozott tanácsos társaival, mily válaszokat adott a fejedelemnek kérdéseire, miként tárgyalt külföldi követekkel, fejedelmekkel erdélyi követként - II. Ferdinánd császárral, kihez Bethlen Gábor halála hírért vitte meg, Pázmány Péterrel, Eszterházy Miklós palatinussal, otthon Croissi francia kóvettel, svéd szövetséges tábornokokkal, Moldvában Lupuj vajdával -, amiről mindenről kimerítően beszámol, hanem ad általános jellemzést a bel-, de még behatóbban a külpolitikai helyzetről is. Így mindenekelőtt az egész műnek mondhatni központjában álló 1644-45. évi hadjárat előzményeiről. Itt elsősorban a magyarországi protestánsok sürgetései: segélykiáltásai Erdély felé, a svéd politika, Lengyelország, az oláh fejedelemségek, a kozák és tatár surlódások, vagyis az északkeleteurópai államok hely-

zete és törekvései azok a mozzanatok, melyeket Kemény Erdély szempontjából mérleget. 8)

És keresi Kemény a hadi-politikai fejlemények okait is: például mikor felveti a kérdést: miért nem hozott jobb eredményeket az 1644-45. évi hadjárat?⁹⁾ De mindezt a gyakorlati politikus és hadvezér szemével vizsgálja, nem a történetiróéval, és Kemény mint politikus vallja ugyanazt a politikai koncepciót, melyet Szalárdy mint történetiró építette ki magának - bár bizonyára a fejedelmi udvarban uralkodó felfogás hatása alatt. E szerint: Erdély csak a török védelme alatt maradhat fenn; a törököt nem szabad maga ellen ingerelnie, mert egyedül gyenge, külföldi segítségre pedig nem számíthat. De mi magunk ingereltük magunk ellen a szultánt. Az fejedelemségek ügyeibe való beavatkozás volt az első provokáció Konstantinápoly felé: "ez császár szakállában kapás és privatum commodum (Rákóczi haszonlesése) "lőn kezdeti és fundamentuma az mi veszedelmünknek." (268.) Ezért nem segít Isten sem. (463.) Mert Kemény a fejedelemtől és általában a hadi-politikai akciók alakítóitól azt követeli, hogy kormányzásukat a köz, a haza érdekeihez szabják, s I. Rákóczi György legnagyobb hibájának rója fel, hogy magánérdekeit "magános hasznát" (p. 267.) hajhászta, mind kül-, mind belpolitikájában, még alattvalói nyílt megkárosításával is. ¹⁰⁾

A hadügyben Kemény szerint az életbevágó fontosságú végvárat "mindenkor bátorosabb volna az tő s gyűkeres hazafiakra bízni... mint sem valamely sehonnai, avagy közrendből való darabontokra, hadnagyokra, kik mihelt tarisnyánál egyebet nem féltenek, sem hazájok úgy nem fáj, sem abban levő javok, sem böcsületek, mert egyik sincs; sőt kereskednek szükség idején az várakkal, és azoknak uraikat is nyakonkötik, s javaikkal osztoznak. Mely voksommal" (mindezt egy országgyűlésen fejtette ki) "gyanut és haragot is vonék magamra." (261.)

Meglehetősen anyagi és erős rendi, főúri öntudatból fakadt felfogása ez a hazaszeretnek és közszolgálatnak, ¹¹⁾ mely szerint igazi hazafi és a köznek hű szolgálója csak birtokos, vagyonos nemesember lehet, kinek "van mit féltetnie", s ez, mint Kemény is bevallja, rossz benyomást tett, visszautasításra talált az országgyűlésen is, hol ezt kifejtette.

Maga személyére Kemény nem volt ilyen szigorú, egyszer cynikusan megmondja, hogy "én nézem vala az haza szabadságát is igen, de in privato nekem nagy szükségem van arra, hogy az fejedelemnek megkevéntassék szolgálatom" (271.), mikor I. Rákóczi György 1636-ban a török segédcsapatokkal Erdélybe induló Bethlen ellen hivta "nagy bajjal" fegyverbe az országot, vagyis a nemességet, és Kemény készségesen követte Rákóczit. Rákóczi iránti hűségét is mindig hangoztatja Kemény, s bizonyára a közszolgálatnak ez az anyagi felfogása keserítette el fejedelme "hálátlansága és fősvénysége" miatt, aki nem jutalmazta szolgálatait oly mértékben, ahogy ő azt remélte. ¹²⁾ Mert a fejedelmek, mondja egy helyt, földi istenek, kiknek mindenben engedelmeskedni kell (363.), - ennyire megy Kemény a fejedelmi abszolutizmus vallásában -, de aztán a jutalom se maradjon el. Tehát Kemény is olyan realiztikusan fogja fel a politikai-hadi események alakulását (történetet), mind Szalárdi, s azok neki sem mások, mint emberek - fejedelmek, tanácsosaik, hadvezérek, diplomatáik - többnyire önző és anyagi magánérdekből adódó cselekedetei. Figyelemre méltó különben, hogy Kemény idézett elmélkedésében (pp. 462-463.) a fejedelem mellett a nemzeteket is beleszámítja a politikai-hadi akciókat hordozó faktorok közé.

De ez anyagiassága mellett az ő kálvinista-fatalista hite és világnézete - történeteszemléletről Keménynél aligha lehet szó - a krimi szörnyűségek között megtört, és a vallásból vigasztalódó lelke Isten világkormányzó kezét is megérezhetni véli a politikai-hadi fejlemények (történet) irányításában: jutalmat, védő, segítő gondviselését (260-261, 289), vagy büntetését bűneinkért.

Módszere Keménynek egyszerű, ösztönös: megírja, amire emlékezik, s amit abból feljegyzésre méltónak tart. Kritikáról az ő ösztönös önéletrajzában nem lehet szó.

Deák Farkas úgy jellemzi Kemény Önéletrását, hogy az "politikai iránymű", mely azért íródott, hogy szerzőjének útját egyengesse a fejedelemség felé.¹³⁾ Miatán II. Rákóczi György a lengyel kudarcral lehetetlenné tette magát, véli Deák, Kemény úgy látta, hogy eljött az ő ideje régi célja, a fejedelemség megszerzésére. Ezért írta önéletrását, vagyis röpiratot a nagyközönség, különösen a kálvinista kismemesség számára a Rákóczi név varázsa gyöngítésére, (i. h. 9.). Szekfü elfogadja, hogy Kemény írása politikai iránymű, s elfogadja Deák Farkas cáfolatát a Kemény által Pázmánynak tulajdonított hirhedt mondás fölött is Erdély hivatásáról.¹⁴⁾

Deák megállapítására csak az az észrevétele van, hogy Kemény munkáját kifejezetten legszűkebb családi körének: "atyafiai és gyermekei"-hez intézte, s mikor a krimi rabságból hazatért és hozzálátott a fejedelemség megszerzéséhez, éppen Deák szerint tette azt félre, pedig, ha ez propagandairat lett volna, éppen ekkor kellett volna minél szélesebb körökben terjeszteni és feltétlenül kinyomtatnia is. Kétségtelen azonban, hogy Kemény önéletrásának mégis volt célzata és irányzatossága: egyik célja maga igazolása - ez gyakorlati és személyes cél - kétségkívül politikai vágyai elősegítésére is, hiszen maga Kemény írja, hogy neki barátai már egyszer ajánlgatták a fejedelemséget. Mindenekelőtt bizonyos gyanúsítások ellen akarta magát igazolni. Így tiltakozik az ellen, mintha Brandenburg Katalin idején, mikor az államkincstár kezelője volt, Bethlen Gábor javaiból az ő "kezéhez sok jutott volna" (234.), I. Rákóczi György idejéből pedig tisztázni igyekszik magát az 1644-45. évi, nem nagy sikereket elért, hadjáratban erősen halogató hadvezetéséért, mikor is került a császári és a magyar seregekkel való megütközést. (399-401.) I. Rákóczi Györggyel szemben is erősen kihangsúlyozza, hogy mindig feltétlenül hű volt hozzá.

Másik célja elvontabb: politikai és moralizáló-filozófáló tanulságokat tární az eseményekből azok elé, kiknek írását szánta, vagyis atyafiai és gyermekei elé.¹⁵⁾

Ami Kemény műve hitelességét illeti, ez még nincsen tisztázva. Az általa előadott haditényeket: Kemény saját katonáskodása, majd hadvezetése tényeit hitelesnek fogadják el.¹⁶⁾ Ezt megerősíti az e részt kétségtelenül hiteles Szalárdival való egyezése is. Tudjuk, Szalárdi független Kemény Önéletrásától, s annak csak Ruina exercitus Transsylvanici c. levelét ismerte. Legérdekesebb, s mindkettejük dolgozasmódját, a történeti eseményekről vallott felfogását a legjobban jellemző részletük, mely az 1636. évi hadi akciót Bethlen István és a törökök ellen, valamint az 1644-45. évi morvaországi hadjáratot beszéli el. Mindketten részt vettek mind a két akcióban: Szalárdi majdnem állandóan Rákóczi környezetében tartózkodott 1636-ban és 1644-45-ben is, Kemény pedig a második expedícióban Rákóczi seregeinek generalisa és diplomáciai tárgyalásainak egyik vezetője volt. Szalárdi az egész 1636. évi akcióról részletesen tudósít, az összes hadifejleményekről beszámol. Kemény is behatóan foglalkozik mindezzel, a tényekben meg is egyezik Szalárdival, de ő annyira előtérbe helyezi magát, annyira mindent a maga személye köré csoportosít, hogy forrásként Szalárdi használhatóbb, noha Kemény sem nélkülözhető. Csak valami kivágatszerű, kicsinyes és csonka az amit ad, szemben Szalárdinak átfogóbb, több mindenre kiterjeszkedő előadásával. Legjellemzőbb a két íróra, hogy Kemény ösztönösnek, ötletszerűnek tünteti fel ez akció hadvezetését, jóformán csak azt írva meg, hogy neki mi jutott eszébe, s azt, hogy hajtotta végre, míg Szalárdi a fejedelem közvetlen környezetében ismerte annak hadi terveit, s azok következetes megvalósítását.¹⁷⁾ Viszont Szalárdi nem tud azokról a szenvedélyes tanácskozásokról, melyeket Rákóczi vezérei folytattak egymás között.¹⁸⁾ A törökkel való tárgyalásoknál a főté-

nyekben szintén megegyezik a két író, de Kemény, ki egyike volt Rákóczi követeknek, itt természetesen jóval többet tud.¹⁹⁾ Az 1644-45. évi morvaországi hadjáratban Kemény volt Rákóczi ama seregének generálisa, mely 1644-ben a legelől járt. Már a politikai és diplomáciai előzmények előadásában is lényeges az eltérés a két író között. Nem mintha ugyanazon tényeket másképpen mondanák el, hanem mindkettő tud olyasmiről, amiről a másik hallgat. Kemény, a fejedelem tanácsosa részletesen ismerteti a háború megindítása előtti megbeszéléseket a fejedelem és tanácsosai között, és Rákóczi elgondolásait, s már idéztem részletes ismertetését a háborúra vezető általános külpolitikai helyzetről. (299-300.) Szalárdi, az udvari vicesecretarius csak a hatalmas hadikészülődésekről tud, a tanácskozásokból azonban mi sem jutott el ő hozzá, s ő csak azt állapítja meg, hogy a "belső embereken kívül" senki sem tudott bizonyosat e nagy háború előkészületek céljáról. (147.) Azonban a háború létrehozó okai között - a magyarországi protestánsok sürgetései és a kényszerű helyzet mellett, melybe Rákóczit a svédekkel, lengyelekkel való szövetekezései sodorták, amiről mindről Kemény is megemlékezik - felemlíti Rákóczinak és Lorántffy Zsuzsannának személyes sérelmeit is, amit viszont Kemény vagy elfelejtett már, vagy nem tartott érdemesnek megemlíteni.²⁰⁾ A háború fejleményeit egymással egyezően írják le, mindketten egészen hitelesen, de Kemény itt is a maga tetteit részletezi ki szinte tulságosan, s egész előadását a maga személyére összpontosítja. Jellemző, ahogyan az általa megvívott Szatmár helyőrségéből 100 német gyalogos felfogadását Rákóczi számára beállítja: "ami jövedelmem lőn a nagybányaiaktól és szatmáriaktól szétosztottam a vitézlő rend közt... Uram számára is 100 gyalogot fogadék, azon magamnak tartható jövedelemből igen keveset tartva meg." (313-314.) Szalárdi ezzel szemben elmondja, hogy Kemény János 400 német muskatérost fogadott fel a szatmári helyőrségből, azokkal Kassára a fejedelemhez "sietett vala... Melly a fejedelemnek nagy kedvére esék," mert kevés gyalogosa volt. (Szalárdi, 155.) Hogy Kemény 100-as, vagy Szalárdi 400-as száma-e a helyes, nem tudom, a jellemző azonban nem ez, hanem hogy Szalárdi megint az egészet nézi: a fejedelemnek, az erdélyi seregnek hasznát, gyarapodását, Kemény pedig azt, hogy saját jövedelmét a hadizsákmányból hogyan használta fel. Itt is kiemeli önzetlenségét, innen is kiérzik, hogy műve alapcélja hadvezetésének és közszolgálati sáfárkodásának igazolása.

Mindebből tehát kitetszik: Kemény a hadi és politikai-diplomáciai tényeket hiven, a valóságnak megfelelően adja elő, de hogy aztán a titkos, négy szemközti tanácskozások külföldi követekkel - Croissival, a francia udvar követével, (pl. 452-454), vagy a svéd tábornokokkal, (442-45), vagy Moldvában Lupuj vajdával, (478-480), vagy akár otthon az erdélyi urakkal, s magával a két Rákóczival - valóban úgy folytat-e le amint ő azt előadta, azt ma már aligha lehet eldönteni. Leghírhedtebb epizódját, Pázmány Péterrel való állítólagos beszélgetését és ennek állítólagos kijelentését Erdély feladatáról, Deák Farkas megcáfolta és utána Székfi is kétségbevonta.²¹⁾ Igen valószínű, hogy a tömértelen epizód, legnagyobb részében izléstelen adoma, pletyka és emberszólás, melyért, már idéztem, Kemény maga is úgy érezte, hogy mentegennie kell magát (p. 17.), legalábbis részben nem hiteles. Mégis, különösen a modern irodalomtörténészek ítélete szerint Kemény írógyéniségének egyik legerősebb oldala erős karakterérzéke és az ő értékelései, szereplőiről adott páratlan elevenességgel megrajzolt jellemzései műve legmegkapóbb részletei. Kemény Zsigmond Rajongók-ja két politikai főalakjának, Pécsi Simonnak és Kassai Istvánnak jellemzését maguk egészében Kemény Jánostól vette át. Angyal Dávid kiemeli, hogy Keménynek Mansfeldről adott portréját Ranke szószerint idézi.²²⁾ Ezzel szemben Deák Farkas rámutatott, hogy Kemény jellemzései sokszor gyűlölködők és torzák, sőt

egyenest kitalálások. A modern történetkutató mindenesetre igen gondosan ellenőrizve használhatja csak fel Kemény ítélkezéseit kortársairól. ²³⁾

Adomákat, egyéni sorsok sajátosságos alakulását elbeszélte Szalárdi is, de mily messze marad el Kemény, a főúr Szalárdinak, a köznemesi udvari levéltárosnak finomsága, tapintata és jóízlése mögött!

Kemény János nem volt tehetséges, vagy szerencsés hadvezér, mégis izig-vérig katonaeMBER: egyformán kedvére való az egyszerű harcosi és hadvezéri munka, s lenézi az olyan embert, kit testi vagy lelki gyengesége képtelenné tesz a katonáskodásra, a tábori élet nagy fáradalmait elviselésére. Különösen elemében van hadifortélyok kitalálásánál. ²⁴⁾ Mégis az európai, finomabb főúri életformák után őszinte vágyakozás erősebb benne a katonánál: szinte meghatva örvendezik azon, mikor egy izben hosszabb táborozás után felvidéki magyar főúri kastélyban rendtársai vendégként, főúri asszonyok finom társaságában vehet részt ezek lakomáján, és dicséri Lupuj vajdát, hogy lánya lakodalmát "keresztény királyi formán" ünnepelte meg, nem "oláh, paraszti barbariesszel." (423.)

A politikával mintha nem foglalkoznék oly szívesen, mint a katonáskodással. Annál jobban megfelel izlésének a diplomáciai munka minden fufangjával, - ahogy a hadakozásban a fortélyok -, mert Kemény jellemében tagadhatatlanul megvan a ravaszság, sőt egy kis cinizmus is. /De milyen legyen egy erdélyi ember a tatárok között?/

Nem volna teljes Kemény János arcképe, ha nem emlékeznénk meg legnemesebb vonásáról, mély vallásosságáról, mely világnézetét is alakította, s önéletírásában is sok helyütt kiérződik, krimi sanyaruságában pedig lelki vigaszul szolgált, s egy imádságos gyűjtemény összeállítására indította. Bár tagadhatatlanul türelmetlenül felekezetieskedő is, pl. 234.

Kemény önéletírásának szerkezete egyenlőtlen, munkája nincs végleges formába öntve, maga mondja első soraiban, hogy hazájába visszatérve még át kell írását dolgoznia. Előadása igen eleven, élénken jelenetező, az elbeszélte események mintha olvasásközben peregnének le előttünk. De magyar stílusa nem valami szép vagy tökéletes. Legbántóbb a sok magyarosított latin kifejezés, mellyel írását tulzsufolja, hogy az sok helyütt valami perirat magyar-latin szövegére emlékeztet.

A Ruina exercitus Transsylvanici című még a Krímben írt levél az Önéletírástól független jelentése Kemény Jánosnak a lengyelországi katasztrófáról. Ez is öngigazolásul készült a nagy pusztulás miatt kétségbeesett erdélyiek előtt. Történetírás-történeti szempontból nincs rá ok, hogy vele külön behatóan foglalkozzunk. Kiadása az Önéletírás alább idézendő kiadásában található.

Kiadás: Kemény Önéletírása eredeti kéziratban maradt fenn, a Kemény bárók birtokában. Először Rumy Károly adta ki, de sok hibával: Monumenta Hungarica, Pest, 1817. - Ezután Szalay László az eredeti kéziratból nyomatta ki: Magy. Tört. Emlékek, I. köt. Pest, 1856, bevezetéssel, itt a mű kéziratairól is szól. Itt közölve a Ruina exercitus Transsylvanici is.

Irodalom: Szalay, i. m., Deák Farkas. Rövid észrevételek Kemény J. önéletírásáról. Bpest, 1886. (Értekezések a történettudományok köréből.) Csaba István, Kemény J. irodalmi munkássága. Bpest, 1911. Persán Kálmán, Kemény J. fejedelemsége, Kolozsvár, 1907. Szekfü, M. Tört. 1935. IV. 581., Beöthy, M. Irodört. I. köt., 397-400. Pintér, 1930, III., 187-188. és passim. - Szilágyi, M. nemzet története, Bpest, 1898. VII. köt. 105-119. és passim. Márki Sándor, K. J. élete. (Századok, 1883.)

Jegyzet:

- 1) Szilágyi, M. N. T., VII., 45. - Kemény, Ruina exercitus, Önéletírás, 504.
- 2) Ugyanigy, Szilágyi, i. h., VII., p. 37.
- 3) Szalárdi, Siralmas krónika. Ed. Kemény Zs., Ujabb nemzeti Kvt. 292. hasáb.
- 4) Második felesége, Lónyai Anna révén került sógorságba Wesselényivel. Első felesége Kállay Katalin volt.
- 5) Csak egyszer említi, hogy Gusztáv Adolfról eleget irtak a történetírók, s ezért ő nem foglalkozik vele.
- 6) Például: II. Rákóczi György végzetes lengyelországi visszavonulásakor, mikor Kemény rábeszéli fejedelmét, hogy válják külön az erdélyi seregtől, s mentse meg legalább maga személyét, ha a sereg tönkremegy is, nem ötlük fel Kemény előtt a mohácsi példa: ne járjunk megint úgy, mint II. Lajos katasztrófájánál. L.: Ruina exercitus Transsylvanici-ben. Szalay kiadása, p. 504. - Egyetlen reflexiója a magyar történetre, hogy "Bethlen volt a legnagyobb fejedelem Mátyás király óta, és István királyon kívül" nem is volt hozzá fogható. (146.)
- 7) A mezőkeresztesi csata (1596.) lefolyását "fejedelem és több nagy rendű emberek hiteles relatiojából hallottam" (24.) - Bethlen fejezetében Szalárdival erős egyezés állapítható meg "árgyilag és az anyag beosztása tekintetében is: Bethlen kezd megerősödni, "de ő jaj" át kell adnia Jenő és Liprát a töröknek. Liprát átadja, Jenőt azonban nem. (Kemény, 32.) Ez így van Szalárdinál is, mint Szalárdi fejezetemben idézem. Folytatásul: Bethlen hatalma gyarapodásával építkezik, iskolákat szervez, külföldi tanárokat hív be. (Kemény 35.) Eddig ez így van Szalárdinál is, de aztán Kemény sokkal részletesebb lesz. Ugy vélem, mindkét író valami Bethlenre vonatkozó, már formulává, stereotíp szöveggé jegecesedett, vezérszavakba foglalt udvari szó hagyományt, tudomást követett. Mert tudjuk, Szalárdi nem ismerte Kemény önéletírását, ezt kizárja a tény, hogy egyébként semmi egyezés sincsen közöttük. Szalárdi - tudjuk - csak a Ruina exercitus Transsylvanicit ismerte, illetőleg közölte Krónikájában.
- 8) 296-298., majd 462. Velence Lengyelországot szeretné háborúba sodorni a törökkel, IV. Ulászló hajlandó is lenne erre, de az ország megakadályozza, amibe Ulászló rövidesen bele is hal. Az interregnum és következményei: 466, 470, 473.
- 9) Az okok: 1. a svédek előbb cserbenhagyták minket, mikor a dánok hátba támadták őket, aztán meg mi hagytuk cserben a svédek, mikor a török visszaparancsolt minket. 2. Mert "az pogány ebek" = törökök először biztattak minket a háborúra, aztán a németektől megvesztegetve ellenünk fordultak. 3. Rákóczi György ígérte a fegyvert fogott erdélyi nemességnek, hogy kiterjeszti Erdély határait, ezt azonban "posthabeálta", amiért az erdélyi seregnek elment kedve a háborútól. 4. "Mind ezek felett, mert Magyarországnak mind lelki s testi szabadságának helyreállítását töltük volna fel célul, de az Isten látta az szíveket, és hogy az fejedelmek csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik az mint az dolgoknak kimeneteli is minden helyeken azt megmutogatták nem is csuda tehát, hogy az Ur isten is az fejedelmeket és nemzeteket kívánságok szerént való végekkel nem boldogítja." (462-463.)
- 10) Rákóczi belső kormányzását Kemény általában úgy jellemzi, hogy "belsőképen szün-

telen oppressio" és "mind csak az fejedelmek hasznok keresése" és "mások nyomorgatása törvényes színek alatt"; jogfosztások, egész népcsoportok - székelyek, szászok - és egyes emberek megkárosításával (296. és passzim), ami mind Rákóczi Györgyöt gazdagította. L. még az erősen Rákóczi-párti Szalárdi elitőlő megjegyzését is, a só-viasz- és mézkereskedelem állami monopóliummá tételéről. Igaz, Szalárdi máshol védi Rákóczi gazdaságpolitikáját, mint amely lehetőséget adott alattvalóinak is a meggazdagodásra.

- 11) Az erős rendi öntudatra: Bocskay Istvánnak, egy korabeli főrangú származású "mezei kapitánynak" jellemzése. 386.
- 12) Magára: 338, 388, 439. Bornemissza Pálra: 414.
- 13) Deák Farkas, Rövid észrevételek K. J. önéletrajzához. Bp., 1886. (Értekezések a tört. tud. köréből.)
- 14) Kemény, 147. Szekfü, M. Tört. 1935. IV., 581.
- 15) Egy ízben, mikor jónak látta mentesíteni magát szigorú ítélkezéseiért fejedelmek és mások fölött, ezt írja: "Noha pedig csak közrendbeli annál inkább méltóságbeli megholtak fölül is" (itt megint az erős rendi öntudat szólal meg, mely még a halottak között is megteszi a rendi megkülönböztetést!) "vagy hallgatni, avagy csak jót mondani, annál inkább írni kellene: mindazáltal valamint az jót követésre, úgy vétkes dolgot és eltávoztatásra való példáját nem böcsztelenítésekre való intencióval ha jelentem érette meg ne ítéltessem." (p. 17.)
- 16) Szekfü, M. Tört. IV. 581.
- 17) Így pl. Szalárdi tudja, hogy a fejedelem hadiszállásáról állandóan küldtek ki kémekeket az ellenség mozdulatai kiismerésére (122.), s ezek hírvél hozták, hogy a török Lippánál táboroz. Erről Kemény csak annyit mond "megértettük", hogy az ellenség Lippánál van, melléleg említi, hogy mit intézkedett Rákóczi, főeseménynek pedig elmondja, hogy mit tett ő, Kemény János. Mert ő mindig hallgat arról, amiben neki személyesen nem volt része, így Győry Jakab szép haditettéről, és éppen csak említi Böjti István derék csatáját (278, 280-281.), a maga éberségének tulajdonítva a főérdemet, hogy a török nem üthetett rajta éjnek idején az erdélyi táboron. Szalárdi mind Győry, mind Böjti jeleskedéseiről részletesen számol be, s mindkettőnek nagy jelentőséget tulajdonít. (Szalárdi, Siralmas krónika, 115-119. és 122.)
- 18) Kemény, 275-277.
- 19) Kemény, 280. és 281., Szalárdi, 129.
- 20) Szalárdi, 146.
- 21) Deák Farkas, i. h. 11.
- 22) Beöthy, a M. Irod. Tört. Bp. 1906., I. 1., 399.
- 23) Deák Farkas, i. h. 6. l. és u. az. Csáky István.
- 24) L.: Eszterházy Miklós rászedését. (p. 355.)

Már a kortörténetírás jellegével bir, mindenesetre túlnő a naplóírás keretein

Szepsi Laczkó Máté

munkácskája. Szepsi Laczkó Máté életéről csak annyit tudunk, hogy Lőrántffy Mihálynak volt udvari concionátora (prédikátora), majd ennek 1614-ben bekövetkezett halála után lelkész Erdő-Bényén, Zemplén megyében. (Szinnyey s.v.) Kortörténeti feljegyzései az 1520-tól 1619-ig lejátszódott magyarországi fő hadi és politikai eseményekről, ahogy azokat ma birjuk, több író által szolgáltatott adatok első, lazán megszerkesztett összeállítása, egy "rudis et indigesta moles", olyasféle, mint Szamosközy adatgyűjteménye a Mon. Hung. Hist. IV. Szamosközy kötetében, mely még legkidolgozottabb részletelben is nélkülözi a végső simításokat és még ezekben is olykor csak jelzi, hogy mi lenne még a szöveghez hozzápótlandó, hogy mi lenne az, ami "bővebb szóval declaráltassék" (p. 37.)¹⁾

Szepsi feljegyzései nem mind az ő, hanem több író közös munkája. Ő csak mint valami szerkesztő rendezi az összegyűjtött anyagot, melyből aztán majd kerek, megkomponált elbeszélést kellene írnia. Kik lehettek Laczkó munkatársai? Talán paptársai? Érdekes lenne tudni, de erre legfeljebb találgatásokkal felelhetnénk.²⁾ Laczkó műve legnagyobb részében egészen szimpla évkönyvezés, amilyen nem sok van a magyar történeti irodalomban, s melynek csak egyes, aránylag kis részletei - különösen az 1604-i és az 1616-1619-i évekre vonatkozóan - nyújtanak egységesen megszerkesztett elbeszélést. De ezek is évek, sőt napok szerint adják elő az eseményeket, az annalesek módjára. Feltűnően sok az akta, oklevél, levél, államszerződés, melyek többnyire teljes szövegükben közöltetnek, magyarul. Ez már hozzátartozott az akkori magyar kortörténetíráshoz.

Laczkó papi ember, Lőrántffy Mihálynak, a nagy Lőrántffy Zsuzsánna apjának házi "concionátora" (prédikátora), aki történeti munkásságával is tanítani akar, s a történetet, helyesebben a XVI. századi főbb magyarországi eseményeket és saját korának "emlékezetre való dolgait" azért jegyezte fel, hogy azok "a magyar nemzet jó vigyázásra" serkentsék "igen ügyefogyott állapotjában." Mert ő az ő szigorúan theológiai-theokratikus világ- és történet szemléletével a földi történetet Isten akaratnyilvánításainak érzi, s a hadi, politikai események alakulásában, szintugy a természeti csapásokban, rendkívüli természeti tűneményekben Isten intelmeit látja meg, melyek szerint kell aztán az embernek életét berendeznie, tetteit szabnia.³⁾ De hisz a kor asztrológiai és más babonás hiedelmében, s egy helyt idézi "a helvétiai Sebaldus Brandinus" jóslatait az 1604-től 1623-ig terjedő évekre. (P. 42.) Tudjuk, a nagytudásu, világosfejű Szamosközy szenvedélyesen kikelt a jövődömondók krakkai szektája ellen.

Laczkónak ez a Gesta Dei per Hungaros-jellegű történet szemlélete és erős álfoglalása a protestánsok vallásszabadsága ügyében valami átfogó alapgondolatot ad laza évkönyvezésének. Első - az 1614-i, sorsfordító év eseményeit elbeszélő -

könyvét Laczkó így fejezi be: "a magyar kereszténység" (protestánsok) "minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala... csak Istenhez... fohászkodunk vala...", a második könyvet pedig így kezdi: "Isteni segítség kezdetik" ti. i. Bocskay felkelés. De ezt a kettős alapeszmét sem igyekeznek következetesen kiépíteni, s a harmadik könyv már igen józan, reális szemlélettel azzal a vezérszóval vezeti be az elbeszélést, hogy a papi jószágokat visszaadják a katolikusoknak, s megkezdik a "Bocskaytól... jó karba állatott dolgokat vissza más karba állítani."⁴⁾

Rendkívül érdekes azonban Laczkó szűkebb pátriájában, a Kassa, Eger, Miskolc közötti területeken és Zemplén megyében történetekre, kis és nagy eseményekre a Bocskay és Bethlen-féle felkelések idejére, általában 1604-től 1619-ig, - művét 1619. október 12-én kezdte el írni -⁵⁾ különösen pedig a Zemplén megyei nemesség és megyegyűlések tevékenységére, s a magas politikában szóhoz nem jutók életére vonatkozó apróságok előadásával, (természeredménynek, elemi csapások, feltűnő bűntettek, egyházi események stb.).

Laczkó pártember, aki mindent a protestantizmus szempontjaiból néz, dicsőíti Bocskayt mint "a hitnek és megromlott Magyarországnak hajnalcsillagát" (p. 52.), tiszteli Bethlent is, és feltétlenül bizik mindkettőben. Helyesli azok szövetségét a törökkel, noha azt a magyarok és keresztények nagy ellenségének tekinti, szégyelli is, hogy a magyarországi protestánsok a törökkel fegyveres szövetségben vívták ki vallásszabadságukat, s krónikája élére ezt a vallomást tűzi: "A magyar kereszténység (protestánság) "a törököt szívből gyűlölte, vele szíve szerint harcolt és semmi szövetsége vele nem volt, míg Rudolphus császár öfelsége meg nem háborította..."⁶⁾ és jónak látja Bethlent mentetgetni, mikor ez 500 erdélyi kopjást küldött Szkender basának a keresztény lengyelek ellen: "A fejedelem gondolkodék a Szkender basa kívánságán... a nagy szükségűtől kényszerítetvén reáhajla... mint bölcs, okos eszes ember... elég nehéz vala, de Istenre bízta az eventust."⁷⁾ Sok érdekes adata van Laczkónak a hajdukról is, kiket nem ítél meg olyan szigoruan, mint kortársa-történetirőit, köztük még Szamosközy is. Mert Laczkó műve nem történet-írástörténeti szempontból, hanem forrásként jelentékeny, noha írója türelmetlen protestantizmusa, talán nem is mindig jólértesültsége miatt kritikával használható.

Laczkó magyarul írt, s csak sajnálhatjuk, hogy vázlatos feljegyzések helyett nem tudott olyan szépen kidolgozott kortörténetet adni, mint latinul író kortársai, Istvánffy, Révay, Decsy, vagy Szamosközy. (Legutóbbi éppen csak, hogy megpróbálkozott magyarul írni történetet.) Eredeti kézirata - kiadója gróf Mikó Imre tanuságára - fennmaradt, s a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban őriztetik, 1420. sz. alatt. Ebből adta ki báró Apor Károly másolata után a nagyérdemű és nemeslelkű gróf Mikó Imre, aki az eredeti kéziratot részletesen ismerteti kiadásában: Erdélyi történelmi adatok. Kolozsvár, 1858. III. köt. p. 6. Laczkó szövege u. o. pp. 9-246. Laczkó művéből a XVIII. sz. elején kivonatot készítettek, s ezt Toldy Ferenc Sárospataki magyar krónika címen kiadta. Megjelent előbb még a M. Tört. Tár IV. köt. 49-87. lapjain, Pesten, 1857-ben. (Színnyey, s. v.)

Irodalom: Mikó értékes bevezetése i. h. pp. 3-7.

Jegyzet:

- 1) Hogy több író közös munkája, ez kitűnik az ilyes oldaljegyzetekből: "akinek a császár missilis mandátumának páriája vagyon, itt inseráltassék." (p. 163.) Vagy: "Itt a hajdukkal való zenebona inseráltassék." (p. 123.). A zsitvatoroki békeszerződés szövege "Haec reperiuntur de verbo ad verbum in libello rubro impresso." (p. 88.) "Inserendum est hic exemplar litteratum, quibus (Turca) bellum indixit Poloniae ad diem Marti. 1612. (p. 135.)
- 2) Anyagát Laczkó igen gondosan gyűjtötte össze munkatársaival egyetemben, hiteles elbeszélések szemtanuktól forrásai a kortörténeti részre és közelmultra, - Lórántffy Mihály nagyuri udvarában sok mindent hallhatott, olvashatott minderről egész ennek 1614-ben bekövetkezett haláláig, igazat, nem igazat vegyesen -, de ismerte a külföldi egykoru, elég kiterjedt jelentéseket is a magyar harctérről: Buchholtzer-t névszerint is idézi. Szamosközynek átvette egy-két epigrammáját, lehet, hogy egyébként is használta. Láttuk már hogy Laczkó lapokon keresztül közli a leírta eseményekre vonatkozó aktákat, leveleket, okleveleket, államszerződések szövegeit, úgy hogy ezek munkája jelentékeny részét teszik ki.
- 3) Legérdekesebben az 1617. évi rekordtermésre következő inséges évek furcsa jelenségében, pp. 170-171.
- 4) p. 119.
- 5) L. p. 18.
- 6) p. 9.
- 7) pp. 161-162.

ÉVKÖNYVEK, NAPLÓK

Már említettük, hogy erdélyi főrangú és köznemesek, városi polgárok (magyarok és németek), sokan és szívesen jegyezték fel életük eseményeit és ezek keretében országos eseményeket is. De virágzott e jegyeztető tevékenység Magyarországon is. Itt is, ott is különösen azok fogtak naplóról tollat, kik a politikai-hadi életben, főképp diplomáciai kiküldetésekben részt vettek: palatinusok, hadvezérek, püspökök, országgyűlési, nemesi és polgári (városi) követek, sőt egyes művelt mesteremberek is. (Nagy Szabó Ferenc szabómester volt!) Ha a hivatalos évkönyvező feljegyzéseket leszámítjuk is: ezek főképp a szepesi és erdélyi száz városokban íródtak e városok megbízásából, vagy legalábbis azok céljaira, - a XVII. sz. -ban Sopronban is megindul a naplóírás -, akkor is elég nagy a ránkmaradt emlékiratok száma, pedig valószínű, hogy sok elveszett közülük.

Hogy a korukbeli kalendárium-irodalom a maga történeti részleteivel - tudjuk, e nagy számban készült naptárak mind közöltek rövid beszámolókat a közelmúlt országos eseményekről - határozottan befolyásolta, talán ihlette is e naplóírókat, mint azt Pukánszky a hazai német írókra vonatkozóan szépen kifejtette - azt bizonyítja, hogy van olyan napló, - az erdélyi főúr, Bánffy György - melyet írója egy kalendárium e célra üresen hagyott lapjaira jegyzett be. A szabómester Nagy Szabó Ferencnek pedig a Debreceni Kalendárium a legfőbb történetírási fórum. ¹⁾

Különálló helyet foglalnak el e naplóirodalomban diplomáciai tárgyalásokról szóló naplószerű feljegyzések, bennük nagyszámu hivatalos aktával, levéllel, valamint országgyűlési követek naplói, melyeket ezek többnyire kiküldöik - megyék, városok - részére, azok megbízásából készítettek. Tehát hivatalos jelentések, hogy úgy mondjam akták, melyek nem történetírói céllal: az események öncélú megörökítése végett íródtak, hanem gyakorlati, politikai-közigazgatási-jogi célokra. Mégis a leírt események - országgyűléseink - fontossága, még inkább maguk e jelentések sokszor irodalmi jellegűnek nevezhető (mindenesetre nem akta-stílusú) kidolgozása, helyet biztosít számukra a kortörténetírásban és annak történetében is, bár legtöbbjüket úgy kell kihámozni a leírt országgyűlések aktái, artikulusai közül. ²⁾

Vannak aztán magánérdekű, személyes és családi ügyeket, eseményeket tárgyzó naplók is. ³⁾

Magánérdekűek, de művelődéstörténeti, és itt-ott köztörténeti adataikkal forrásként becsesek Haller Gábor (1630-40.), Bánffy György (1645) és Kálnoki István (1644.) erdélyi főurak itineráriuma jellegű, s ezért egy csoportta elkülönülő naplói, melyek bár a történetírásnak csak legszélső határterületein mozognak, mégsem maradhatnak említetlenül.

Lássuk mármost e műfaj fontosabb darabjait, előbb a városi évkönyveket, ezek közt is előbb az erdélyieket, mert ezek vannak számosabban. Megnyitják e csoportot még a XVI. sz. -ban egy marosvásárhelyi családnak - a Borsosoknak - több nemzedéken át folytatott naplóírásai. Első közöttük

Jómódu marosvásárhelyi gazdálkodó polgár, - meghalt 1584-ben - ki a maga igénytelen magyar nyelvű kortörténetében: a "Világnak lett dolgairól írott króniká"-ban (1490-től 1571-ig), melyet csak teljesség kedvéért említek, kiírta B. Székely István Világkrónikáját. A magáéból csak Luther reformációját adta hozzá az 1517. évhez és az 1530-i augsburgi birodalmi gyűlést, hol az ujitók leszzegezték hitvallásukat, "de - mondja Borsos - a római pápa annak semmit sem engede, hanem ugyanazon római hitben maradna meg." (12.) 1541-hez hozzájegyzi: "Oda Buda!" Egyébként 1558-ig csak személyes és családi ügyeit toldja be önálló adatokként, melyeket éppugy belevegyít az országos, sőt világeseményekbe, mint Szerémi, vagy akár maga Forgách Ferenc. Nemcsak "én"-jük felértékelése ez írónk részéről, hanem a közügynek igen intenzív átérzése, a magánüggyel való azonosítása: az ő kis életük beleélése a világtörténetbe, s annak felismerése, hogy a világesemények mégis csak belejátszanak a legkisebb ember életébe is. 1526-tól Borsos önállóan folytatja jelentéktelen feljegyzéseit 1571-ig. Mindebből csak "szász és magyar papok" 1564. évi vitáját említem a kenyér és bor átlényegüléséről. (21.) Utolsó adata János Zsigmond halála 1571-ben. Művét unokája, Nagy Szabó Ferenc folytatta 1658-ig.

Kiadás: Gróf Mikó Imre: Erdélyi történelmi adatok. Kolozsvár, 1855. I. k. 10-26. Gr. Mikó értékes "előismertetésével". Ugyanez irodalma is.

Jegyzet:

- 1) Pukánszky, G. d. Dtschen Schrifftums in Ungarn. Münster/W. 1931., p. 219. - Emlékeztethetek még Oláh Miklós érsek Ephemereseire, melyek szintén kalendáriumba vannak beírva. (1552-1559.)
- 2) Ilyen Berényi György naplója az 1634-5. és 1637-8. évi magyar országgyűlésekről. Ed. Komáromy András, Bp., 1887., vagy Dallos Miklós győri püspöké az 1621-22-23. évi hainburgi tárgyalásokról Bethlennel, Borsos Tamásé portai követségéről 1613-14, 1618-20. és Budán 1630-ban, Révay Lászlóé szintén portai követségéről Bethlen érdekében (1620-1621-ből), Thurzó Szaniszlóé az 1623-24. évi bécsi tárgyalásokról Bethlen érdekében, ki maga írta rá naplója dorsumára: "Diarium incepti cum Gabriele Bethlen tractatus pacis." (EO. E., VIII. p. 190., a napló maga, u. o., pp. 166-190). - Rimay János (1573-1631) naplótöredéke a szőnyi békétárgyalásokról. Ed. Radvánszky, R. J. munkái. Bp. 1904. Mathei Dániel bártfai követ naplója az 1637-38-i országgyűlésről (M,N,M, Quart. Lat. 405). Szemere Pál országgyűlési követ naplószorozata.
- 3) Ilyen egy református lelkész, Kanizsai Pálffy (Paulides) János bejegyzései (1600-1634). Funck J. Chronologiájának Basel, 1554. évi kiadásának hátsó lapjára, fontos életeseményeiről, különösen tanulmányairól (Heidelbergben is), majd komáromi tanítóságáról, lelkészségéről és dunántúli püspökségéről. Kiadva: Tört. Tár, 1909. Jelentékenyebb, egyháztörténeti érdeku feljegyzéseire még rátérünk.

Borsos Tamás

Éppen csak a határán mozog a kortörténetírásnak Borsos Sebestyén fiának, Tamás, marosvásárhelyi főbírónak, majd Báthory Gábor és Bethlen Gábor konstantinápolyi követének (orator continuusának) feljegyzése kora eseményeiről, aki ismételt diplomáciai küldetéseiben, nemcsak Konstantinápolyban, hanem Bécsben is a magyar királynál értékes szolgálatokat tett a két fejedelemnek, és állásánál fogva jól ismerte kora politikai eseményeit.

Borsos Tamás, mint maga megírta, 1566. június 14-én született Marosvásárhelyt. Élete nem volt nagyon sima vagy nyugodalmas: először szombatos hite miatt üldöztetett és Szinán pasával trafikálván forgott veszedelemben, majd Mihály vajda és Basta-féle támadások, pusztítások idején is végig kellett szenvednie az akkor igen szenvedő Erdély minden nyomorúságát. Borsosnak talán legfontosabb tette, hogy 1602-ben, mikor Basta hadai elől az addig várfalakkal nem bíró Marosvásárhelyről a megerősített Brassóba kellett polgártársaival menekülnie, e város erős falait szemlélve, elhatározta, hogy a maga városában is várat emel. Amit ez év nyarán polgártársai megértő segítségével végre is hajtott: a ferences kolostori építve át várrá.¹⁾ 1606-ban Kassára megy városa nevében hódolni Bocskay előtt, kit ugyan nem ítelt meg valami kedvezően, őt okolván az 1594. évi véres eseményekért, mint aki Báthory Zsigmondot a török szövetség elhagyására és a török párt vezérei kivégzésére rábirta; az 1604-i felkelésről pedig azt hallotta Konstantinápolyban maguktól a törököktől, hogy ha akkor Bocskay nem ránt kardot a német császár ellen, akkor két éven belül a magyar birodalom visszakerült volna a magyar korona alá" annyira meggyengítette volt az időben a perzsiai sok vereség a törökséget. "Itéljenek bölcs emberek"-erről, teszi hozzá. De aztán elismeri, hogy Bocskaynak végre is "megjött esze" az előbbeni "bolondoskodások" után. Borsos életének természetesen főeseménye háromszori évekre terjedő konstantinápolyi követsége. Először 1613-1614-ig Báthory Gábor érdekei védelmezésére küldetett ki Bethlen Gábor ellen, akinek aztán szintén "orator continuusként" szolgált ugyancsak Konstantinápolyban. E második megbízatása 1618. márciusától 1620. áprilisig tartott. Harmadszor 1626-ban járt Konstantinápolyban Bethlen követeként. De közben 1615-ben a királyi Magyarországon is működött: ő is ott volt az erdélyi küldöttségben, mely Nagyszombatban megkötötte az egyezményt II. Mátyás és Bethlen között. Halála éve ismeretlen; 1633-ban lehetett.

Bennünket első konstantinápolyi tartózkodása érdekel, mert ekkor írta meg kortörténeti feljegyzéseit 1584-től, helyesebben 1594-től, mert itt kezd előadása bővebb lenni 1612-ig, azon évig, melyben megbízatását a "continuus orator"-ságra Báthorytól megkapta.

A művecske igen szenvedélyes, érzelmes hangú, de meglehetősen szűkszavú és rövidlélegzetű referálása a rendkívüli válságokat magával hozó 1594 és 1612 közt lepergett évek eseményeinek. Főérdekesége a marosvásárhelyi vonatkozások, és a székegyekre tett érdekes megjegyzések mellett természetesen a Borsos által a portán (szultánnal és basákkal) folytatott tárgyalások leírása. Borsos hívő lélek, ki a politikai eseményekben mindenütt Isten ujját látja, és becsületes ember, aki igyekszik min-

dig igazat írni. Legtöbbször személyes tapasztalatait adja, de utána is jár a dolgoknak, keresi olykor az események okait is²⁾, mégis az ő személye köré csoportosított naplószerű feljegyzéseiben (melyeket jellemzően saját születésével kezd) inkább elszigetelt adatokat közöl, történetiszemléletről, történeti módszerről nem lehet szó. Politikailag nem foglal valamely párt mellett következetesen állást: a győztes Bocskay előtt hódol, de szigorúan bírálja is. Báthory Gábort maga elítéli, de követeként Konstantinápolyban védi Bethlennel szemben, és mikor utóbbi nyeri el a fejedelemséget, bár ezt sem tartja szerencsés dolognak, simulékony diplomataként éppoly ügyességgel és kitartással kiszolgálja ezt az urat is. Haragszik, hogy Székely Mózes "nagy orczátlansággal" megtörte a "német császárnak" fogadott hűségét, de a németekről sincs jó véleményvel, s általában inkább török orientáció híve. De Borsos kitünően tud alkalmazkodni, és senkihez sem ragaszkodott tovább, mint az hasznosnak és tanácsosnak látszott.

Megírta még Borsos ugyane követjárásnak utinaplóját: *Itinerarium ad fulgidam portam Ottomanicam*, an. 1613-14.

Kiadva: Kemény J. Kovács I. Erdélyország történeti Tára, II., 233-250. és második konstantinápolyi követségének utinaplóját is, ez kiadva: Mikó, Erdélyi tört. adatok II., 7-284. Mindkettő érdekes művelődés- és politikai történeti kutató, azonban a magyar történetírás története szempontjából mit sem jelentenek, s csak mint a kor politikai életének szereplői részéről élményeik, közéleti és magánéleti eseményeik fű jegyzésére irányuló, Erdély műveltebb lakói között eléggé elterjedtnek mondható tevékenység (egy) jellemző és kimagasló termékei jelentékenyek. A fentebb részletesebben ismertetett "Vita vel potius peregrinatio totius vitae Thomae Borsos ... in memoriam revocata inter gravissimis negotiis, et scripta Constantinopoli, per ipsum Th. B. A. a creatione mundi 5573., A. D. J. Chr. 1614., in anno Mahumetis prophetae 1025. megjelent Kemény J. és Kovács I. Erdélyország történeti Tára, II., 15-43. Értékes bevezetéssel.

Mindhárom mű a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban őrzött eredeti kéziratából adott ki. L.: Mikó, Erd. tört. adatok. II., 6.

Jegyzet:

- 1) Erről részletesen beszámol Nagy Szabó Ferenc. L.: Mikó, Erd. tört. adatok. F., pp. 74-78. és 71.
- 2) Hogy Bocskayt okolta az 1594. évi szerencsétlenségeikért, melyekre az akkori erdélyiek minden XVII. század eleji nyomorúságát mint végső okra visszavezették, (p. 34.) azt már említettem. L. még: Mihály vajda elfoglalta Erdélyt, "kinek nagyobb oka lőn, hogy sokan az erdélyi és székely nemes ifjú legényekben megkívánták vala az havasalföldi prédát és Mihály... szolgái lőnek.

Nagy Szabó Ferenc

A marosvásárhelyi évkönyvező család legifjabb tagjáról, Nagy Szabó Ferencről is csak annyit tudunk, amennyit Memorialéjában - így nevezi maga feljegyzéseit - megírt magáról. De ez éppen nem kevés, lévén e művecske központja megint csak annak írója, s kiinduló pontja az író születése, illetőleg szüleinek esküvője. Tehát Nagy Szabó Ferenc N. Szabó Jánosnak és Borsos Annának -a krónikairó Borsos Sebestyén lányának és a szintén krónikairó Borsos Tamás nővérének fia, született Marosvásárhelyen, 1581-ben. Apja jómódu és tekintélyes polgárember volt, a ki éveken át viselte a városi birói hivatalt. Meghalt 1620-ban. (P. 124.) Nagy Szabó Ferenc hatéves korától, 1587-től kezdve járt a helybeli iskolába. Sajnos, nem említi, hogy Baranyai Decsy János, ki a kilencvenes években Marosvásárhelyen tanárkodott, tanította-e. Egyszer megemlíti ugyan Decsy nevét, de csak annyit ír róla, hogy 1596-ban Vásárhelyt volt mester. (p. 90.) Mégis, úgy hiszem, Decsyt értette, mikor az 1594. évi Győr és Komárom körüli török-magyar harcokról beszámolva azt mondja, hogy amit ír, azt "onnan feljül egy ide alá, az én mesteremnek küldött levélből tanultam, mely mostan is kezemben vagyon." (p. 43.) Minthogy Nagy Szabó Ferenc leírása a mezőkeresztesi útközettről (pp. 48-50.) erősen egyezik Decsy előadásával e csatáról, (Decsy, M. H. H., II. osztt., XVII. köt., pp. 274-275.) s minthogy valószínűleg Nagy Szabó Ferenc sem használhatta Decsy művének eredeti kéziratát, úgy látom, Decsy volt az az említett "mester", aki Nagy Szabó Ferencnek, és bizonyára még másoknak is megmutogatta a kérdéses levelet, illetőleg a harctéri eseményekről hozzá befutó, általa összegyűjtött leveleket, melyek akkor különben is közkezen forogtak. Ha tehát Decsy tanította a fiatal Nagy Szabót, bizonyára része volt ennek a kortörténet iránti érdeklődése felkeltésében is. Nagy Szabót iskolái befejeztével apja a "szabó mű" megtanulására adta, 1598-ban, tehát 17 éves korában. 1599-ben már legény Kolozsvárott, hogy mikor került vissza Marosvásárhelyre, nem írja. Bár közhivatalt Nagy Szabó csak egyet viselt, azt is csak rövid ideig és nem szívesen: a Marosvásárhelyhez közelfekvő görgényi vár tisztartóságát Apaffy Mihály megbízásából (1639-1640. pp. 147-148.); mégis igen élénken érdeklődött a városi és országos ügyek iránt. Igen fontos körülmény, hogy Nagy Szabó apja éveken át városi bíró volt, mint ilyen járt az országgyűléseken, fejedelmeknél, részt vett hadjáratokban, vagyis erősen benne élt az erdélyi közéletben, írónk anyai nagybátyja pedig, az említett Borsos Tamás egyszer írónkat is magával vitte egyik konstantinápolyi követségébe. Nagy Szabó Ferenc e törökországi utazásáról külön írásban is be akart számolni, (p. 118.) hogy valóban megtette-e nem tudjuk, ránk legalábbis nem maradt ilyen műve. Másik jelentékeny közszereplése Nagy Szabónak, hogy 1621-ben Bethlen Gábor parancsára a Lengyelország ellen felvonult török seregnek küldött élelmiszer szállítmányt Chotinba kísérte, Ozmán szultán táborába. Részt vett még Nagy Szabó az 1611. évi hadjáratban, mikor Báthory Gábor kiszorította Erdélyből Forgách Zsigmondot. (pp. 108. sqq.) Egyébként Nagy Szabó megmaradt a polgári magánéletben és gondosan gyarapította vagyonát, egymásután építette fel Marosvásárhelyen házait, ha-

szonnal kereskedett búzával és borral. Szabómesterségéről nem beszél, csak egyszer említi, hogy a szabó céh egy osztozkodása alkalmával neki is adtak 50 Ft-ot, (1647-ben, p. 151.). Kétszer nősült, első feleségétől kilenc gyermeke született, a másodikat már idős korában vette nőül. Unokái mind elhaltak még az ő életében. Memoriáléja utolsó megrendítő szavai 1658-ból valók, s a II. Rákóczi György visszatérte és Rhédei Ferenc lemondatása miatt Erdélyre törő török-tatár-román hadak közeledtéről szólnak: aug. 29. "jöve hírül, hogy Balavásárnál az ellenség - és éget - öl, s vág. Jézus, légy velünk!" Amiből arra következtetnek, hogy írónk valószínűleg áldozatul esett e támadásnak, (a betörő "pogánynak", ahogy ő mondja.) Valószínű is, hogy vagy meghalt ekkor, vagy a tatárok által elhurcoltatott, mert Nagy Szabó bizonyára a várban keresett oltalmat, melyben annyira bízott, melyet azonban - Enyedi István (nem tévesztendő össze Enyedy Pállal) szerint - a tatárok Marosvásárhelyre utve hamarosan elfoglaltak, s "a benne szorult népet, közel háromezer embereket mind rabságba hajtják." (Mikó, Erd. tört. Adatok, IV., 274.).

Nagy Szabó Ferenc anyai nagyapja, Borsos Sebestyén munkáját folytatta, és saját Memoriáléját is annak Chronicájához csatolta hozzá. Borsos Sebestyén önállóan csak 1562-től 1571-ig jegyezgetett, - addig, tudjuk, Bencédi Székely krónikáját írta át, és - 1584-ben halt meg, unokája ki 1581-ben született s még emlékezett nagyapjára, előbb ennek szövegébe is toldott be pár lapnyit, az 1536., 1571-től 1576-ig és 1588-tól 1594-ig terjedő évekről. (26-35.) Összefüggő feljegyzéseit 1580-nál kezdte és 1658-ig vitte fel. Eredetileg nem is volt célja, hogy kora eseményeit írja le, hanem csak egy "registrumot" akart készíteni, vagyis jegyzéket vagyonáról, jóvedelméről. De aztán elhatározta magát "valami Memoriale avagy lett dolgok" megírására. Művét születésével kezdte, és minden mondanivalóját a maga élete körébe illeszti bele, feljegyzéseinek tárgyául pedig magánügyeit és városa és az ország fontos eseményeit választotta. Mint ő maga mondja: azon eseményeket, "az melyek országunkban, városunkban és házam" (recte "házam") "magam, és nemzetségemben eltöltenek és egyéb dolgokat, ami illendő léssen ide írok."¹⁾

Munkájának mai alakját 1653-ban adta, régi "minutáiból". Ezen saját jegyzetein kívül, melyeket legtöbbször az eseményekkel egy időben, vagy alig később, emlékeztetből készített,²⁾ papírra vetve mindazt, amit akár Marosvásárhely dolgairól, akár országos fejleményekről meghallott, vagy maga meglátott, voltak Szabónak írott forrásai is.³⁾ Ilyenekről azonban ő maga csak két ízben emlékezik meg: az egyik, a "mesterétől", vagy vélem Baranyai Decsy Jánostól, kapott levél az 1594. évi harcokról Komárom és Győr körül, a másik Enyedy Pál írása⁴⁾, melyből Basta 1603. évi bevonulásának leírását Kolozsvárra vette. (p. 91.) Hogy ez az Enyedy Pál csak másoló, ki Szamosközy műveit írta át, azt már gróf Mikó Imre is gyanította, Szilágyi Sándor pedig be is bizonyította.⁵⁾ Lehet, hogy Nagy Szabó Ferenc még más egykoru erdélyi, vagy magyarországi feljegyzéseket is felhasznált. Basta 1603. évi ítélkezése Kolozsvárott a magyarok fölött (pp. 84-85.) feltűnő egyezést mutat Somogyi Ambrus megfelelő elbeszélésével.⁶⁾ Itt is közös forrásra lehetne gondolni, valami egykori feljegyzésre.

Nagy Szabó Ferencnek egyébként történeti ismeretel, műveltsége, képzettsége nem volt. Nem ismeri még Istvánffy Historiáját, vagy Petthő Gergely krónikáját sem. Például Bocskaynak "oda ki való dolgairól" (t. i. Magyarországon) - vallja - "én nem látom, hogy semmi históriát irtanak volna ulla seholl! Aki arról tudni akar valamit", mondja ezt megelőzőleg, "az lássa, ha az Indiciumban (Debreceni Kalendáriumban) mit talál vagy másutt." Ez a Debreceni Kalendárium Nagy Szabó Ferencnek majdnem az egyetlen, és mindenestre a legfőbb történetírási tekintély és fórum. De azért polemizál is vele, előadását kilgazítja: "Látom ugyan a Kalendáriumban" -

- mondja egy helyütt - "a Históriaját, de el ne hidd azt... De olyan a mi dolgunk, hogy a mi gyalázatunkat csak hazug írással akarjuk elfedezni." (p. 50.) - Vagy: "az Indiciumban" (1593. Debreceni Kalendárium) "ha többet akarsz látni, im látom, hogy irtanak - szabad, de az ottan ilyen jó móddal és renddel nincsen, mert és akkortájtban 14. esztendőben jártam, s igen jól emlékezem rá." (pp. 42-43.) És említ Nagy Szabó Ferenc feljegyzéseket, melyek más Kalendáriumokba voltak beírva, ezek azonban, mondja, sokszor ellentmondanak egymásnak. (p. 41.) Világos tehát, Nagy Szabó is azon feljegyzéskészítők közé tartozik, kiket a Kalendárium irodalom ihletett kortörténeti jegyzetelésre, s talán nem is annyira a tudós Decsy, s Nagy Szabó Ferenc történeti érzékét is erősen fejlesztette ez a sajtóságos, népszerű, népies történetírási műfaj.⁷⁾ Tudjuk, az első magyar nyelvű Kalendárium a Székely Istváné, Krakkó, 1538. tájáról.⁸⁾

Nagy Szabó Ferenc jó magyar érzésű ember és buzgó katolikus. Nem szereti a németet, de nem is gyűlöli, a román ellen sem olvasunk nála olyan kifakadásokat, mint pl. Szamosközynél. Annál jobban irtózik a hajdutól, aki rosszabb a németnél és "ballon"-nál, s kiről könyvet tudna írni, "de az ő istentelen dolgokról szomorúság és nemzetül gyalázat - azért elhagyom." (p. 86.) Mert Nagy Szabó Ferencben van nemzeti becsületérzés, s dereng előtte, hogy a nemzet a történet hordozója, pl. az erdélyi hadsereg 1657. évi katasztrofális veresége szerintén "a magyar nemzet örök gyalázatjára történt." (p. 165.)

És van benne polgári öntudat is. Mikor arról kell megemlékeznie, hogy a székelyek le akarják rombolni a kis marosvásárhelyi várat, melyben pedig a polgárok oly igen bíztak, büszkén jegyzi fel, hogy ezt a fenyegetést polgártársai azzal utasítják vissza, hogy ők nem székelyek, hanem városiak, "akinek van joguk várat emelni a maguk területén, ha a székelyeknek nincsen is, nektek, székelyeknek nincsen hatalmatok a mi városunk földén, sem pedig magunkon, hogy körülettünk székelyföldre vagyunk." (p. 89.) De érzi a kisszámu magyar városi polgárság elszigetelt voltát is: "cautusnak kell lenni, nincsen soha igaz jó akarattal mi hozzánk a székelység, sem a nemesség nagy része." (p. 89.) Egyébként a székelyeket részvétellel nézi, mert látta kegyetlen megbüntetésüket ismételt lázadásaikért. (1595-ben, pp. 46-47. és 1598. pp. 56-57.)

Katolikus hite miatt hazájában szenvednie kellett, és konstantinápolyi utjáról beszámolva csak azt tartja említésre méltónak, hogy a török birodalomban jobb a katolikusok helyzete (ő keresztényt mond), mint Erdélyben (ezt 1653-ban írta, p. 118.) és felsorolja azt a 12 katolikus templomot Konstantinápolyban, melyben ő misét hallgatott. / Érdekes, nagybátyja Borsos Tamás unitárius volt. / A törökt - mint a legtöbb erdélyi - kábultan tiszteli. "Mert én török császárt is a maga házában látam, de bizony nincsen ezen a világon nagyobb legény nálánál, azt elhiheti akárki." (p. 135.) mondja konstantinápolyi és 1621. évi tapasztalatai hatása alatt. Bocskayt, Bethlent nem szereti, bizonyára katolikus hitéért szenvedett sérelmei is befolyásolták a két nagy protestáns fejedelem megítélésében. Bocskayt azzal vádolja, hogy Báthory Zsigmond az ő tanácsára állott át a töröktől a némethez, valamint, hogy az 1594. évi kivégzéseket is Bocskayt ajánlotta neki. Bocskaynak a török által történt megkoronáztatásáról - a rác koronával - pedig azt írja, hogy "csak olyan dolog, mint ha az ördög szentelnék Istennek papot. Mindazáltal ugyan István királynak hívják Bocskayt. No ezt abban hagyom." (p. 100.) Bethlen fejedelemmé választásáról elmondja, hogy a kolozsvári országgyűlésen, melyet Szkender basa hívott egybe, s melyen Nagy Szabó Ferenc apja is ott volt, "holyagozni kezdett vala az ország: hogy a török akarattya ne legyen hanem a libera electio legyen, de ugyan lón electio! azt választák, akit török császár akara és a bassa - féltékben libere eligálták Bethlen Gábert." (p. 115.) És elmondja az adomát is, hogy minő "farsangi tréfát" üzött volna

Bethlen a magyar szent koronával, mikor az Pozsonyban 1619-ben a kezére került: a szent koronát fejére tette, a palástot és sarut felöltötte volna stb. (p. 123.) Midőn pedig Bethlen Gábornak és feleségének a gyulafejevári templomban gyönyörű síreléket állítottak rajta kettejük alabástrom "kőből kifaragot képé"-vel, akkor kifakad: "miért érdemesebb a templomba a Bethlen ... képe hogy ott álljon emlékezetre, hogy-nem mint az Isten szentek képe. Sapienti satis est." (143.) De - mint kereskedő ember - legjobban haragszik Bethlenre a pénzrontás miatt: "Sok dolgot próbált Bethlen... melyben mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot... Bethlen evel az álnok hamissággal (pénzrontás) élván, más embereknek egész országszerte igen nagy kárt tud szerezni, magának pedig hatalmas nagy kincset gyűjt. Nekem süle oda harmadfélezer forintom." (p. 141.)⁹⁾ Básta iránt viszont igen elnéző (l. különösen pp. 83-91.). Dicséri amiért ez "a jámbor örömet megadta" a privilégiumokat a marosvásárhelyi "vár" megépítésére, (p. 89.) és általában kiemeli, hogy rendben tartotta katonáit.

Politikai ideálja - erősen polgári gondolkodással - a "szép békesség és olcsóság", ezért látja ő is, mint minden XVII. századi erdélyi ember, ki még az 1580-as éveket átélte, ezt a periodust a boldog békeidőnek. A városi politikában a marosvásárhelyi vár és egyéb erődítések építése a fő gondja, környéki tevékenységük szerint ítéli meg az egyes városbírákat is. Mert Nagy Szabó Ferenc szeret ítélkezni az emberek felett, ahogy ezt Bocskayról, Bethlenről való kijelentései is mutatják.

Az eseményeket Szabó Nagy Ferenc - ha nem közöl pusztán elszigetelt adatokat, amíg elég gyakran megtesz - akkor kerek, összefüggő, jól szerkesztett és jól folyó elbeszélésben adja elő, és különös súlyt helyez az események okai kifürészkésére: mi miért történt, mi vitte ezt vagy azt a történeti aktort tetteire. "Ez lőn legelső ok és alkalmatosság a jövődő háborúságokra, hogy a török a némettel a frigyet megszégé." (p. 41.) Rudolf meg akarja ezután nyerni a török ellen Báthory Zsigmondot és Mihály vajdát, az erdélyi urak meghasonlanak, de a német párt győz. (p. 42.) Nagy Szabó sokszor megvallja, hogy nem tudja, vajon mi vitte rá Báthory Zsigmondot, vagy Bocskayt arra, amit cselekedett.

Nagy Szabó Ferenc nem volt történetíró, de józan, értelmes, a közérdek iránt erős érzéssel bíró férfiú, polgárember, ki az életnek gazdasági, anyagi oldalát nézi és éli, de amellett nincsen hiján nemesebb gondolatoknak, törekvésnek, műveltségnek, művelődési vágyak. Konstantinápolyba nem "kalmárságra ment", "hanem látásnak, hallásnak okáért". (p. 117.) Csodás előjelek, természeti csapások mint bekövetkezendő szerencsétlenségek előjelei, amik lenyűgöztek egy Szamosközyt, Nagy Szabót nem érdeklik. Ahogy pedig "ratioját" keresi annak a szokatlan természeti tűneménynek, valami ágyudörgésszerű zajnak, melyet 1650. október 9-én Marosvásárhelyen és, mint mondja, mindenütt a világon hallani lehetett, s melyről azt beszélték, hogy egy Cyprus szigete melletti hegy (ő úgy látszik még nem ismeri a vulkán terminust) kitörésének odáig elhallatszott hangja volt, az dicséri nemcsak Nagy Szabó Ferenc értelmes, sőt természettudományosnak nevezhető gondolkodását, hanem a marosvásárhelyi iskola tanítását is. Mert kétségtelen, hogy a "physical" ismereteit, melyekkel e tűneményt megmagyarázza, ott szerezte.¹⁰⁾

Kiadta: Nagy Szabó Ferenc memoriáléját Gróf Mikó Imre, Erdélyi tört. adatok. Kolozsvár, 1855., I., pp. 26, 34, 35, 36, ezek nagyapja, Borsos Sebestyén írásba iktatott bejegyzései, saját összefüggő szövege pedig: pp. 39-168. Mikó értékes bevezetése u. o. pp. 3-8.

Irodalom: Szekfü, Szamosközy, 69.

Jegyzet:

- 1) P. 9., Ugyanigy előadása közben: "városunkban s országunkban és magunk körül való Memorial-szabásu-írást" akar adni. (p. 41.)
- 2) Pl. 1601-et a "tavalyi évnek" mondja, 1616-ot "elmúlt esztendőnek", (pp. 73-75, 123. és 124.), vagy ezt mondja: "ebben az 1603.", vagy ezen 1613. esztendőben". (pp. 83. és 116.) L. ehhez: p. 155. és p. 9.
- 3) Már említettük, hogy főinformátorai apja, a városi bíró, és nagybátyja Borsos Tamás, a diplomata voltak, kikre olykor hivatkozik is. Így p. 87. Borsosra; p. 115. apjára a Bethlen Gábort fejedelemmé választó országgyűlésről adott igen fontos beszámolójában.
- 4) Mikó, Erd. Tört. Adatok. I., p. 175. Mikó Gyulafy Lestár vagy Szindi János jelentéseit, vagy Szamosközy elveszett Pentasainak kivonatát kereste az Enyedi Pál neve alatt feltalált és u. o. általa közölt szövegben.
- 6) Századok, 1879. p. 442., Szekfü, i. m. 69. és 5. jegyz.
- 6) L.: Somogyi.
- 7) L. ehhez: Pukánszky, i. m. 219.
- 8) L.: Pintér, 1930., II., 156-158. M. Irod. tört. - L. még: Jakab Elek, a kalendáriumokról történeti és politikai tekintetben. Bpest, 1881. Értekezések a nyelv- és történettud. köréből. IX. 4.
- 9) A tárgyhoz l. Szekfü, Bethlen, Bpest, 1929. pp. 179-180.
- 10) E dolognak és csudának pedig ratioját ha ki megakarja vizsgálni, könnyen végére mehet minden okának s módjának, ha physica szerént kezd discurálni felölle. Azt mondja az rab - Nagy Szabó informatora egy rab volt, török-e vagy megmenekült magyar-e, nem mondja - hogy mostan is ott lábbog a tengerben mind az a sok tajték-kő, a víz színén, nem mégyen fenékre; ki esmét a szárazon hever diribben-darabban. Az honnat pedig kihanyatott - a tenger vizéig hanyta ki - azon aloll nem mehetett a vízbe, hanem állott, nem mehetett az oda. Ha kérded itéletemet rolla, én arra azt mondom: hogy salétromot teremtet volt abba lsten a lyukas kőbe, és a gyult meg abban időben, és hanyta szélyel azt a kőhegyet, semmi nem egyéb annál. Ezt nem akarám hátra hagyni emlékezet nélkül. " (p. 154.)

Segesvári Szabó Bálint

Az erdélyi városi polgárság nem hivatalos, hanem tisztán magánérdekű évkönyvező vagy naplózó, és kortörténetírásnak még nem nevezhető, eseményfeljegyző munkálkodásának jelentékeny terméke Segesvári Szabó Bálint magyar nyelvű krónikája az 1606-tól 1638-ig terjedő évekről, 6-7 sornyi szöveg hozzátoldásával az 1653. és 1654. évekről is. Magáról az évkönyvecske írójáról csak annyit tudunk, amennyit ő maga árul el magáról írásában. Ezek szerint kolozsvári polgár és unitárius vallású ember, ami azért fontos, mert feljegyzéseit városa és vallása szempontjából és érdekei szerint készítette. Eredetire szász ember, de elmagyarosodott, és nem lát semmiféle nemzeti ellentétet a város két nemzetisége között. Segesvári nem a hivatalos Kolozsvár közéletének eseményeit rögzíti le, ahogy a nagyszebeni és brassai Fuchsio-Lupino-Oltardinum-krónikák írói, ezek a hivatalos városi évkönyvezők tették. Ő az egyes jelentékenyebb polgárok életének fontosabb, vagy kiütközőbb eseményeit jegyzi fel, a szereplőinek igen eleven, életizű jellemzését is adja. Emellett különös figyelmet szentel a buza és bor terméseredményeinek, buza- és boráraknak, minderről évről évre pontosan beszámolva. Az országos eseményekre csak igen röviden terjeszkedik ki, többnyire csak azt nézve, hogy mennyiben hatottak Kolozsvár életére. Bethlen Gábornak nagy tisztelője, s mint buzgó unitárius Kolozsvár unitárius egyháza történetére is tartalmaz érdekes adatokat, valamint a város topográfiájára is. Szemköre szűk, mondhatnám, nyárspolgári, s el lehet róla mondani, azt írta meg, amit Kolozsváron maga látott, hallott s az országos eseményekről megtudott. Az eseményeket napról napra közli, elszigeteltségükben, belső összefüggés nélkül, és dolgozásmódjára jellemző, amit Bethlen 1623. évi hadjáratáról és az 1624. évről feljegyez: az 1623. év végén előadja, hogy "21. augusti mene ismét ki Bethlen... őfelsége Magyarországra minden hadával Ferdinánd császár ellen," erre rögtön az 1624. évet adja, melyből csak e két hírt találta említésre méltónak: "19. juni jöve urunk ő felsége vissza Magyarországról. - 18. aug. éjjel az menykő úte az perengér tetejében." - Szeret az eseményekről véleményt mondani, amire idézem az 1632. év végén olvasható jellemző szavait Császár Péter felkeléséről. "1631. és 1632-ben az parasztok feltámadának az alföldön, egynéhány ezeren... de lecsendesítettének... orrok, fülök elvagdaltattak az rebellionnak emlékezetüért, az hadnagyok... Császár Péter négygyé vágatott Kassán - mint lator - érdeme szerint." (p. 205.)

Általában Segesvári krónikája, ahogy nagyérdemű kiadója gróf Mikó Imre e művecskét nevezi, az erdélyi szimpla városi (szász vagy magyar?) magán évkönyvezésben előkelő helyet foglal el. Mint történeti forrás elsőrangú.

Kiadta: Jakab Elek értékes bevezetésével: Mikó Imre gróf, Erdélyi tört. adatok. IV., pp. 164-218., a bevezetés u. o. 159-163, mely különösen a művecskét fenntartó kéziratról szóló megállapításai miatt érdekes. E kéziratot Jakab Elek Kénosi Tőzsér Jánosról, annak egykori tulajdonosáról, Kénosi-codexnek nevezte el. Ez másolatban tartalmazza Segesvári művét, Kénosi javító jegyzeteivel.

A TISZÁNTULI TÖRTÉNETÍRÁS A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

Az 1657 óta Erdélyt végigsöpítő katasztrófák s a Magyarországon 1663-ban újra kitört török háború kihatásai a Tiszántulra, majd a Wesselényi-féle összeesküvés nyomán ugyane területen fellángolt kegyetlen és pusztító kuruc-labanc kisháborúzás szenvedései kortörténetírási, vagy azzal legalábbis határosnak tekinthető évkönyvezési tevékenységet fejlesztettek ki e vidék két városában, Debrecenben s a kisebb jelentőségű Tarcában. Megint "volt mit elbeszélni", feljegyezni. Mindenekelőtt Debrecenben, hol a török idők alatt is virágzott magyar szellemi élet, íródtak évkönyvszerű krónikafélék, valószínűleg hivatalos városi megbízásból és használatra. Így Bartha Boldizsár szücsmester és főbíró, Kállai Fényes István hites notárius és a Debreceni Diarium ismeretlen szerzője (talán Takács István városi diák) művei. Más természetű azonban Babocsay Izsák Tarcában írt krónikája. Lássuk előbb a debrecenieket.

A krónikák némileg az erdélyi német (szász) hivatalos városi évkönyvezésre emlékeztetnek, de bizonyos rokonságot mutatnak Hain Gáspár és társai híres 15csei krónikájával is, anélkül azonban, hogy azokkal közvetlen kapcsolatuk lett volna, és Bartha Boldizsár, valamint megbízója és munkatársai, s a többi krónika- vagy diariumíró valószínűleg nem is tudott pl. a Fuchs-Oltárd család, vagy Hainék helyi krónikáiról. De éppen úgy ismeretlenek voltak előttük Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi feljegyzései, s a királyi magyarországi, valamint erdélyi napló- és emlékiratírók művecskéi. Hiszen ezek az ő városaiktól távol, elkülönített kulturterületen kéziratokban rejtőzve, számukra hozzáférhetetlenek voltak. Ellenben kétségtelenül ösztönzően hatottak valamennyiükre a Debreceni Kalendárium krónikás részletei: minden évfolyamához - bizonyára a német birodalmi kalendáriumirodalom mintájára - már a XVI. sz. vége óta csatolt, az előző év eseményeit előadó betétei.¹⁾ Bartha idézi is "Ujfalvi Imre debreceni scholamester" Kalendáriumából az 1598-ban írt jóslatot, mely pontosan 1657-re magyar-lengyel háborút jövendölt meg a magyarok támadásából és nagy pusztításokkal. (Második rész, 1657-hez. L. lejjebb idézendő kiadást.)

Lássuk e debreceni krónikások legidősbjét, egyben legjelentékenyebbjét, Bartha Boldizsárt.

Bartha Boldizsár

valószínűleg Debrecenben született (van olyan vélemény is, hogy Hajduszoboszlón), 1623-ban, vagy 1624-ben, s a kollégiumi legalábbis alsó osztályoknak - a mai középiskolának - elvégzése után szücsmesterséget tanult. 1643-ban felszabadult, 1648-ban önálló műhelyt nyitott, 1658-ban céhének második mestere lett, majd hat-szor egymásután első céhmester. Emellett a város közéletében is erősen szerepelt:

1657-ben szenátor, 1686-ban és 1689-ben főbíró volt. E hivatalaiból kifolyólag gyakran járt követségben török basáknál, főképp a szomszédos váradiaknál, de Drinápolyban is, sőt Konstantinápolyban is, különösen a Debrecenre kirótt adók és egyéb zsarolások miatt. De a török uralom megszűntével járt Bécsben is az udvarnál, 1689-ben azon debreceni küldöttség tagjaként, mely I. Lipót királytól kieszközölte a város régi kiváltságainak s a Rudolf királytól 1600-ban kapott címerbővítésnek megerősítését. 1690-ben már nem volt az élők sorában.

Bartha Boldizsár krónikáját pár lapnyi "Előljáró beszélgetés" után az 1654. évvel kezdi, évek szerint vezeti, de az első - 1657-ig terjedő - részben több év átugrásával, és csak rövid feljegyzéseket ad. A második részben, 1657-től kezdődően igen részletesen számol be az eseményekről, hiszen krónikájának tulajdonképpeni tárgya e "nyolc": 1657-től 1664-ig eltelt év debreceni története. Vagyis a II. Rákóczi György lengyelországi katasztrófájától kezdve 1664-ig, a vasvári béke évéig történt véres, szomorú és Debrecenre is kiható események. Mint ahogy általában a városi krónikáknak, úgy Bartha Boldizsár krónikájának tárgyát, tartalmát is a város és polgárai békés, mindennapi életére kiható események teszik ki, köztük a Debrecenre is érintő nagy erdélyi tragédiák - Debrecen a töröknek hódolt meg, mint Partiumbeli város, Erdélyhez is tartozott, annak is adózott - s a magyarországi mozgalmak idáig elérő hullámai. Adók és katonák számára szállítandó élelmiszerszolgáltatások, katonai kényszermunkák, s az ezekről folytatott alkudozások erdélyi, magyar, német táboronokokkal, de mindennekfölött török basák embertelenségei, kegyetlen sarcolásai, török-tatár csapatok rablásai, pusztításai és, sajnos, magyar martalócok (hajduk) garázdálkodásai azok a témák, melyekről Bartha megemlékezni jónak látta. (Tehát majdnem ugyanazon gondok, melyek Bethlen Jánost, az erdélyi kancellárt gyöttrik, és Históriaja témáit szolgáltatják, s mint a Debreceni Diáriumélt, Fényes István és Babocsay Izsák írásáélt.) És természetesen elemi csapások, tűzvészek, - az első emlékeztető dolog, melyet Bartha feljegyzésre érdemesített, az 1564. évi nagy debreceni tűzvész volt. És debreceni, kollégiumi városi különlegességeként diákok zavargásai is helyt kapnak a "Rövid Chronica"-ban. Bartha mindezt - ha mint említetem, évek szerint is - de folyamatos előadássá összefoglalva meséli el, moralizáló-filozofáló megjegyzések kíséretében.

Mi vitte tollforgatásra, krónikairásra Bartha Boldizsár debreceni szücsmestert? Maga megírja "előljáró beszélgetésében", hogy ezen "belsőbb és főbb okokért fogott tollat: I. hogy krónikájából kitűnjék, miszerint Debrecen megszabadításában (t. i. az 157-1664. években országszerte történt katasztrófákból) "Istené a dicsőség", mert az "Uré a szabadítás", aminthogy Debrecen védtelen városa és polgárai senki másban nem bízhatnak. II. Hogy "láttassék mint vitte véghez az Isten felőlünk elrendelt gondviselését az külső eszközökben..." III. Hogy "fennmaradjon emlékezete" (e szerencsétlen eseményeknek), s meg lássék, hogy a szerencse forgandó. IV. Hogy az utókor megtudja, "mi okon, kitől s mikor és mimódon" érte Debrecen a sok szerencsétlenség. V. -VI. Hogy e sok viszontagság például, intelmül szolgáljon az utókornak. VII. Hogy ez események emléke el ne változzék, vagy pláne feledésbe ne merüljön. "Ha pedig kedves Olvasóm külső okát kérded, erre hazája és városa hasznára született "Dobozy István főbíró bírta őt rá, ki maga is segített munkájában. Forrásairól, módszeréről is beszámol "előljáró beszélgetésében": "Protocollumokból, Registrumokból" (városi jegyzőkönyvekből) "hiteles emberek memóriájából, Notatiojából és az experientióból" vette anyagát e "kis Chronicához, együgyű beszélgetéshez" ahogy ő művecskét nevezte. Távol van tőle a "tisztesség kívánása", s az ambíció, hogy nevét nyomtatásban lássa. "De ezt ha ki megolvassa, megértheti, hogy a más posztóján csak ez munka enyim. Mások viselt dolgait becsületes Uraim notatiojokból tatarozgattam, ha

hol pedig hozzá illendő foltokkal erősítettet másoktól is örömet vettem... De ha mit elfelejtettem"(vagy valakinek valami nem tetszik) "bocsánatot kérek."

E legutóbbi vallomásból arra lehet következtetni, hogy voltak Barthának írott elbeszélő forrásai is: más posztóján csak a munka az övé - mondja szücsmester történetírónk. Vagyis ugyanazon módszerrel dolgozik, mint más korabeli történetíró: elővesz jó és hitelesnek tartott előadásokat, szóbeli értesítéseket, aktákat, okleveleket, s azokat összeszövi egy szöveggé.

Barthának tehát van helyes, értelmes tudomása történetről, és arról, hogy minő eszközökkel lehet a multat megismerni, minő módon kell ez ismereteket elbeszéléssé alakítani. És van történetfilozófiája is, bármily egyszerű legyen is az. Mindenesetre, ha csak alsó osztályait végezte is a debreceni kollégiumnak, voltak nem lebecsülendő ismeretei, s emellett vele született és élettapasztalatokon megizmosodott értelmes, józan esze, ítéllete, átnézete a dolgokról. Lelkületét, gondolkodását, s ezért egyszerű történetfilozófiáját át meg áthatja kálvinista vallásos hite. A történetben (és az életben) mindenütt Isten kezét látja, kinek akaratában megnyugszik, irgalmában, hogy végre is jóra fordítja minden szenvedésünket, feltétlenül megbizik. Krónikája szövegét is azzal végzi, hogy "mindezek így tetszettek Istennek, s véghez vitte." Ehhez még befejező imát csatol. De Isten felé fordítja szemét városa helyzetének józan, reális mérlegelése is. Helyes politikai, stratégiai (katonai), társadalmi és gazdasági érzékkel jól látja Debrecen tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát, és már krónikája első mondatában megállapítja, hogy Debrecen "mezőben épült, erős kerítés nélkül való, csak engedelmességhez ragaszkodó" város. Érti Bartha azt is, hogy Debrecen kedvezőtlen földrajzi fekvéséhez, katonai védtelenségéhez járul még, hogy nem számíthat a magyar nemzet más csoportjaira sem: a méltóságos főrendek megvetnek minket, mondja, "vitézeinktől" (a magyar katonaságtól) "prédáltunk", nem bizhatunk pénzünkben, jószágainkban sem, mert azoktól megfosztatunk. Hanem az egy Istenben." (Előljáró beszélgetés.) Tehát vallásossága mellett maguk a legreálisabb politikai-katonai-társadalmi-gazdasági megfontolások is Isten felé irányítják gondolatait, mint egyetlen segítő felé, kibe vetett erős hite adja meg lelke nyugalma, biztonságát. De Bartha egyébként is szeretet filozófálgatni a történetről, s krónikájában itt-ott olvashatunk ilyes megjegyzéseket: "az egyenlő időközök emlékezetes és gyakorta egyenlő kimenetelű dolgot hoznának." Melyre példa, hogy a világ teremtetésétől a vízbőzön katasztrófájáig 1657 év telt el, a Krisztus utáni 1657. év pedig meghozta a nagy erdélyi katasztrófát, mit különben Ujfalvi Imre iskolamester, mint már említettem, 1598-ban megjósolt. Vagy, a krónika előljáró beszélgetésében arról elmélkedik Bartha, igazuk van-e azoknak, kik szerint a "községnek" jóléte a "fejedelmeknek, előljáró tiszteknek ékessége, és dicséreti... azon községnek nyomoruságára való jutása... oka az Fejedelmekre és előljárókra vettessék." Ő ezekkel nem vitázik, csak azt szögezi ellenük, hogy minden Isten kezében van, s az ő akaratától függ jó, rossz egyaránt. Tehát az ő kálvinista fatalizmusa Isten világkormányzásával a politika és kormányzás irányított is mentesíti a felelősségtől. Bartha krónikájából más hang csendül ki, mint kortársai, a nagyműveltségű erdélyi főurak, vagy nemesi és polgári kortörténet- és napló-, emlékiratírók írásaiból. Nem mondható ugyan népi történetírónak, ismeretei is bővebbek, lelkülete műveltebb, gondolkodása emelkedettebb. De meg ő Debrecen polgári társadalmának színén álló jómódu iparos rétegnek tagja, s annak szempontjai, érdekei szerint ítéli meg az eseményeket. Ha fáj is neki a magyar főrendek büszkesége, maga szintén megveti az alacsonyan állókat: gyűlevész - különben magyar - katonák garázdálkodásait felpanaszolja, (1658-ban) felsóhajt: "a'kik szolgák voltak, azok uralkodtak." Mégis a néphez közel férközött az ő krónikája: jó ötvenegy századdal halála után a Debreceni Kalendárium szerkesztői 1823-1829-ig

közölték kalendáriumukban Bartha Rövid cronicáját. Ami hitelét illeti, jóhiszeműségéhez, szavahihetőségéhez, a tények közlésében komolyságához és lelkiismeretességéhez kétség nem fér.

Kiadásai: Rövid Chronica. Debrecen, 1666. R. M. K. I., 1032. Debreceni Kalendárium. 1823-1829.

Irodalom: Örvényi Béla, Bartha Boldizsár Rövid chronicájának művelődéstörténeti vonatkozásai, Bpest, 1906. (Műv. tört. Érték. 24. sz.) - Zoltai Lajos, B. B. (klny. a Pap Károly emlékkönyvből.) Debrecen, 1939.

Jegyzet:

- 1) A Kalendárium (Indicium) tuljutva Debrecen határain az egész országban olvastott, s befolyással volt az egész magyar közvéleményre. Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi évkönyvező polgárnak pedig egyenest a legfőbb történetirási fórumot jelentette. Sajnos, a Debreceni Kalendárium (Indicium) első, XVI. sz. végi évfolyamaiból alig valami jutott ránk. Ezek felsorolvák a R. M. K., I. -ben s. v.

DEBRECENI DIARIUM

Már kissé más természetű, kifejezettebben hivatalos városi évkönyvezés jellegű, valóban évek és napok szerint tagolva, elszigetelt híreket /nem folyamatos előadásban egységes kompozícióvá megfogalmazva/ adó tiszta diarium, egy névtelen debreceni íróember részletes feljegyzései az 1680-1695. évek alatt Debrecenben történt eseményekről. Ezen elég terjedelmes mű Debrecen város levéltárában a városi jegyzőkönyvek közé élve maradt fenn, már ez is kétségtelenné teszi hivatalos jellegét. Íróját felfedezője és kiadója, Csűrös Ferenc, Debrecen történetének érdemes kutatója Takács István városi diákban keresi, kinek nevét a Diarium egyik évfárá epigrammája végén olvasható, szerzőmegnevező siglából - legvilágosabban a "scriptum est per Steph. T. Debrec. P. C. C. T." betűkből - véli kikövetkeztethetni.¹⁾

Ha Diariumunk műfajban el is tér Bartha Boldizsár krónikájától, témái ugyanazok, mint amannak, és ugyanazok szempontjai is: a város vezető rétegének, melyből a tanácsbeliek, bíró, notarius stb. kikerültek, szempontjai, de kétségtelentül a város, s ebben - messzebből - az egész lakosság java, szempontjai is. Diariumunk tárgyai a városi legéletbevágóbb események, így Böszörmény felől az ott Caprara alatt táborozó császári hadaknak és labanc magyaroknak, Váradból és más várakból azok török őrsegeinek, de szintugy Thököly kurucjainak élelmiszer követelése, de folytonos portyázásai is a város és polgárai nyájai, gulyái, ménesei elhajtására, aztán meg a városi magistratus tagjainak állandó követjárásai ugyane hatalmasságoknál, mikor is az otthonmaradottaknál meg nem szűnik a gyötrő aggodalom: vajon visszajön-e a kiküldött? Mert gyakran megtörtént, hogy sem Caprara, sem a török pása, sem Thököly nem engedik vissza Debrecen követét, míg követeléseiket - rendszerint magas váltságdíjat, hatalmas élelmiszerszállításokat a város nem teljesítette. Teleki Mihály Erdélyből egyenest a hozzá küldött debreceni megbízott ágyuhoz kötöttségével fenyegetőzik, amit egyszer meg is cselekedett. Pedig e követek mindig szép ajándékokkal mernek csak e hatalmasságok elé járulni. Nagy gond a városnak császári, török, vagy Thökölianus kuruc katonaság beszállásolása is, s a Diarium éppen azzal kezdődik, hogy Debrecen városa, a töröktől nyert mentességre hivatkozva viszszaveri Thököly kurucait, kik a városban kerestek kvártélyt. Aminek persze elmaradhatatlan következménye lett, hogy a kuruc megtámadta, kirabolta, sőt olykor meg is ölte az útjába akadó debreceni embert. Jogtipró, rabló világ volt ez. De magában a városban sincs jogtisztelet, jogbiztonság, s midőn a városi tanács megengedi a szegény debreceni népnek, hogy a városi erdőben kivágja a "megjdzett fát", azok a "tilalmas" erdőre is rámennek, "a t. tanács nem kis injuriájára", úgy hogy meg kellett tiltani és akadályozni a további favágást.²⁾

Természetesen regisztrálja a Diarium a bíróválasztásokat is - enélkül nincsen városi évkönyv - és előad nagy elemi csapásokat (így az 1680. évi nagy tűzvészt.)³⁾ bűnügyeket, kivégzéseket, köztük, hogy egy asszony "elégseges tanuk által megterheltetvén ördögösségért megégettetik."⁴⁾ Ezt a csunya babonáságot a Diarium írója elhiszi, az ítéletet helyesli. De előfordulnak a Diariumban kuriozumok is, pl. hogy a

hóhér felakasztotta magát.⁵⁾ Helyet talál a Diariumban a sorsdöntő hadi esemény, a török veresége Bécs alatt 1683-ban, melynek híre szeptember 22-én ért el Debrecenbe, 26-án pedig Vác felől jövő emberek által megerősített. Debrecen egyetlen gondja most: hol van Thököly, őt félti, őt keresi, mert Debrecen Thökölianus.⁶⁾

Élénk, eleven, színes kép az Debrecen e kori életéről, melyet a Diarium élénk tár, hiteles rajza annak. A mű írója saját személyes tapasztalatait, tudását írta le, s bárki legyen is nincs hiján írói kvalitásoknak. Történetírásnak hivatalos jellegű évkönyvezése ugyan nem tekinthető, de mindenesetre érdekes, s már nagy terjedelme miatt is jelentős terméke ama sajátosságos, a kortörténetírás határán mozgó évkönyvezésnek, mely Magyarországon a XVII. században oly szépen virágzott. Hogy a Diarium írója vallásos lelkével a földi eseményeket - így a debreceni bíróválasztást is - "Istennek igazgatásából" történnék látja, ez még nem nevezhető történet szemléletnek, hanem vallásos nevelésből, vallásos hitből, érzésből fakadó meggyőződés ki sugárzásának. És nem valami mélyebb történeti átnézet lecsapódása az egyes évek végén olvasható epigrammák sem, melyek az év eseményeiből bizonyos összefoglaló tanulságokat vonnak le.

A mű egyetlen, eredeti kézírata Debrecen város levéltárában 23. sz. a. Felfedezte és kiadta Csűrös Ferenc, Debreceni Diarium c. a., a Tört. Tár, 1909. 532-546; 1910, 51-95, 223-253, 354-375, 566-596; 1911, 37-67, 161-203. ll. -in.

Jegyzet:

- 1) Tört. Tár. 1910., 375. és 1909., 259. lapok.
- 2) 1909., 544.
- 3) 1910. 58.
- 4) 1910. 58.
- 5) 1911. 203.
- 6) 1911. 53, 54, 55.

Kállai Fényes István

Mintegy összekötő kapocs Bartha Boldizsár krónikája (1657-1664) és a névtelen Debreceni Diarium (1680-1685) között Kállai Fényes István 1675-ben írt verses krónikája, melynek szerzője a következő hosszú címet adta: "Debrecen városának és az odamenekült számos magyaroknak a német császári hadak általi kegyetlen sa-nyargattatása és kiraboltatása az 1675. évi December havában. Kállai Fényes István D. városa hites nótáriussa által."

Fényes István városi jegyző, tehát magistrátusbeli személy, ki úgy látszik szintén hivatalos megbízásból fogott tollat, hiszen maga megmondja, hogy "város birájának irtam én ezeket." (p. 583.) Műve egy eseményre szorítkozik, tehát lényege-
sen szerényebb keretek között mozog, szerényebb célt követ, mint akár Bartha Boldizsár krónikája, akár a Debreceni Diarium.

Tárgya Debrecennek Strassoldo Károly parancsnoksága alatt császári csapatok-
kal való megszállása, a városban rejtegetett kurucok és törökök kinyomozására és elfogatására. Fényes István valami Fekete Mihályt vádolja azzal - erről akkor nyilván mindenki tudta, hogy ki volt, valószínűleg debreceni ember -, hogy a várost Bécsben feljelentette, hol készséges meghallgatásra találva - mellesleg: Debrecen tényleg szállást adott sok kurucnak, ahogy ezt Fényes versének címe is elárulja - a várost előzőnlötte Strassoldo német, horvát, magyar és hajdu csapataival. Kerek, eleven, egységesen megkomponált elbeszélésben, de egyes napokra tagolva adja elő írónk Debrecen nehéz napjait 1675. december 6-tól 22-ig. Alighogy megérkezett a kato-
naság, megkezdődik a kurucok felkutatása házról házra, s mint ez már ilyenkor szo-
kás, megkezdődött a "ládanyitogatás", "boltnyitogatás", rablás, mindenféle erőszakos-
kodás, nőkkel való kegyetlenkedés. Előljár mindenütt a hajdu, és Fényes István el-
keseredésében csak azzal vigasztalhatja magát, hogy egyszer majd a hajdu is meg-
kapja méltó büntetését: "nem leszen Strassoldo mindenkor mellette." (p. 583.)

Mint Bartha Boldizsár, Fényes István is erősen átérzi, panaszkodik Debrecen véd-
telen, kiszolgáltatott állapotát: városuk senkire sem számíthat, "az idegen csak addig szereti míg fizetnek neki", Erdély messze van, senki sem segíthet rajtuk, csak Is-
ten. (575.) Mert Fényes is Istenben látja minden földi történés végső mozgatóját.

Fényes István csakugy saját személyes tapasztalatait, élményeit, tudomását írta meg jól felépített, élénken előadott, erősen átértzett, érdekes és Debrecen hely-
és kulturtörténetére nem jelentéktelen adatokkal szolgáló, bár rövid verses króniká-
jában, mint a Debreceni Diarium írója; s az ő krónikája verses formája miatt is sa-
játságos, de el nem mellőzhető terméke a XVII. század végi magyar kortörténetírás-
nak.

Kiadás: Révész Imrétől, a Magy. Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező, Debrecen, 1871.
évf. -ában az 575-584. lapokon, R. I. rövid bevezetésével.

Babocsay Izsák

Más természetű, az eseményeknek öncélúan az utókor számára megörökítése végett íródott, tehát szorosan vett kortörténetírási termék Babocsay Izsák tarcali jegyző "históriácskája", a "Fata Tarcaliensia, azaz Tarczal városának főbb változásai" c. mű, mely épp ezért kiemelkedik az előbb ismertetett városi, hivatalos évkönyvezésből, bár formailag, egyes részeiben maga is csak évkönyv jellegű.

Babocsay Izsák személyéről, életéről vajmi keveset tudunk. Bizonyára Tarcal szülötte volt, s minthogy magát nemzetes és vitézlőnek nevezi, nemesi származása lehetett.⁶⁾ Életét azonban a város jó módú, szőlőbirtokos, borkereskedő vezető polgári rétegének tagjaként élte le, mely büszke szőlői jó megművelésére, nemes borok termelésére, és élvezi az azokból folyó jó jövedelmek által biztosított jó módot, sőt gazdagságot. 1670-től 1698-ig Babocsay a város jegyzője volt, (hites notariusus)⁷⁾ vagyis a város vezetésének tagja, aki - saját műve tanúságára - ismételten jár el városa megbízásából császári tábornokoknál, vagy a töröknél követként, nem veszélytelen, nagy felelősséggel járó kiküldetésekben. Ilyenkor rendszerint jelentékeny mennyiségű kitudó borok felajánlásával igyekeznek Tarcal követi kérésüket alátámasztani. Babocsay aztán 1696-tól ideiglenesen, 1698-ban véglegesen megvált a város szolgálatától, 1695-től pedig mintegy 1704-ig a hegyaljai fiskális szőlők felügyelője volt. 1698-ban átköltözött Fonybá, hol 1714-ben meghalt.

Babocsayt is a Wesselényi összeesküvés meghiúsultán kelt kuruc-labanc háborúskodás szenvedései, majd a felszabadító háborúkkal kapcsolatos katonai (élelmiszer-szállítási, beszállásolási és pénzügyi) sanyargatások készítették kora eseményeinek megírására: célja egyenest e kegyetlen szenvedések megismertetése a "keresztény olvasóval", ahogy ezt műve zárószóiban maga megmondja. A mű három évtizedet ölel fel Tarcal városa történetéből: az 1670-től 1700-ig terjedőket, és Babocsay e három évtized szerint is osztja be írását három részre. E három rész, tehát a tulajdonképpeni kortörténeti rész elé aztán rövid történeti bevezetést tűzött, melyben előbb ismerteti városa földrajzi fekvését, majd vázlatos történetét adja összefüggő, nem évkönyvező elbeszélésben, s ezek után rátér tulajdonképpeni tárgyára, az 1670-től 1700-ig terjedő tarcali történetre, itt már évek szerint tagolva és elszigetelt eseményekre bontva anyagát, az egyes, magukban lezárt eseménysorokat azonban megint külön-külön kerek egész elbeszélésekké képezve ki.

A történeti bevezetés minden rövidsége mellett igen figyelemreméltó, s szinte már a XVIII. század fejlett, tudományos történetírása egy korai termékének benyomását kelti. Babocsay ugyanis itten oklevelek, a városi levéltárban őrzött "régi szent királyoknak, s boldog emlékezetű Imperatoroknak privilégiumai" és metálisok, meg régi urbáriumok alapján dolgozza ki Tarcal eredetét, fejlődését. Tehát történeti művéhez áttanulmányozta a városi levéltárat. Ami másfelől a legérdekesebb, városa történetének nem külső eseményeit adja, hanem társadalmi kialakulását. Mindenek előtt városa jogi helyzetét határozza meg, hogy t. i. Tarcal "örökös jószágul applicáltatott Tokajhoz" és annak... Földes Uraitól birattatott", noha előbb kezdett épülni, mint amaz, amit Babocsay "1617-ben emanált Metálisokból" és "régi Urbariumokból" vélt kiolvashatni. 8)

"Noha a várost elejénte mint (?) paraszti, s polgári renden való emberek lakták, mindazáltal az önn magok municipális saját törvényeikkel... igazgatván kezdetétől fogva Privilégiális Mező Városnak tartatott; amint ennek igazságát a régi szent királyoknak s bold. emlékezetű Imperátoroknak Donatiojukkal megerősített Leveleik bizonyítják. "9)

Városa jogi helyzetének e meghatározása után Babocsay áttekintést ad a város társadalmi (és gazdasági) fejlődéséről: Tarcal paraszti és polgári lakosai erdőirtással nyert szőleik mívelését nagy szorgalommal üzték - nem mondja, mikortól kezdve, általában e bevezetésben nem ad időmeghatározásokat - s jó munkájukból meg is gazdagodtak. Azonban a gazdagság könnyelműsége vezetett, a legértékesebb birtokok a városon "kívülállókra és idegenekre" szálltak át... "Sok helyekről nemes ifjak" tarcali parasztlányt vettek nőül, tarcali parasztok, polgárok armalist szereztek s így a nemesek száma nő a városban", "a régi paraszti rend mind alábbra száll" és "elfogyatkozik". "Isten bőséget ad Tarcal lakóinak, de büneikért elemi csapásokkal, pusztító járványokkal is bünteti őket.

E társadalom- és gazdaságtörténeti bevezetés után Babocsay áttér a 1670 óta történt, főképp háboruokozta szerencsétlenségek elbeszélésére. Tárgya kurucok, labancok rablásai, bekvártélyozásai, török-tatár mérhetetlen kegyetlenkedései, 1683 óta az átvonuló császári katonaság kegyetlen adóbehajtásai, élelmiszer (bor) követelése, melyek e nemes borokat termelő várost különösen sújtották. A török elleni harcokba induló, vagy azokban kifáradt császári csapatok kiélik a várost, s még igen súlyos hadiadókat is behajtanak rajta. Vannak aztán "szabad (egri és szolnoki) haramiák", - elbocsátott végházi katonák és a hozzájuk csatlakozók - kik az "oeconomiához tartozó" szerszámokat rabolják el a tarcali szőlőművesektől. (165.) Legfontosabb Babocsay előadásában a lakosság ide-oda menekülésének rajza, a mezőgazdasági-szőlőművelő munka ebből folyó s egyébkénti akadályoztatásának jellemzése, vagyis a hadi-politikai események társadalmi és gazdasági kihatásainak előadása. A császári katonaság még a "szegény, ártatlan" munkástól-kapástól is napi 4 krajcárt követel. (140.) A szőlőművelés visszaesik, a bor minősége megromlik, a lakosság ettől is szegényedik, nem csak a katonaság eltartásától és az elviselhetetlen adóktól. Végre megkötik a karlócai békét, mely véget vet a Babocsay szerint 1683-ban minden igaz ok nélkül (174.) megindított háborúnak. Igaz, a béke nem kedvező a magyaroknak, s azok közreműködése nélkül is köttetett, s az 1700. év küszöbén, mellyel előadását be is fejezi, írónk úgy köszönti az új saeculumot, hogy azt "Jehova kívánatosabb, bővségesebb... vidámabb nagy fényű időknek derülésével áldja meg."

Babocsay a Tarcalban történt, vagy az annak életére kiható események mellett nem zárkózott el fontosabb országos események, igaz, csak vázlatos felemlítése elől. A felszabadító háborúk egyes főbb mozzanatait, a budai vagy zentai győzelmeket örömmel regisztrálja, és ujjong Bécs felmentésén. 10) És igen szépen parentálja el Sobies-

kit, 11) De felemlit Babocsay egyes döntő fontosságú európai eseményt is. Így II. Károly spanyol király halálát, s hogy XIV. Lajos erre saját, "Delfinus" nevű fiától származó unokáját, V. Fülöpöt helyezte be a spanyol trónba. 12)

A történeti bevezetésben oklevelekből, urbáriumokból, a tarcali városi levéltár által nyújtott anyagból merít, de idézi "Tek. Bethlen János Erdélyi Historiáját, Lampe ismert egyháztörténetét, "Heidegger zürichi professor Historiáját", Otrokocsi Főris Ferenc Quinta tubáját - és a "Magyar (Debreceni) Kalendárium krónikáját." 13)

1670-től kezdve saját élményeit adja, közvetlen tudomását a fejleményekről. Műve bevezetéséből és felosztásából világos, hogy azt mai formájába 1700 előtt nem önthette. 14) De későbbre sem tolhatjuk el - a zárósorok tanuságára - a mű keletkezését. A Kabai Mártonról szóló 1729-ből való értesülést és a Lampéra való hivatkozást későbbi hozzátoldásnak kell tekintenünk, hiszen Egyháztörténete is már 1728-ban jelent meg. A legvalószínűbb az, hogy Babocsay az eseményekkel egykoru feljegyzések alapján, helyenként azokkal egyidőben is dolgozta ki művét, végleges formáját azonban csak későbbben, 1700-ban adta neki. Az eseményekkel egykoru fogalmazásra mutat a szövegmunkások megítélésében tapasztalható vélemény változtatása, melyre fentebb rámutattunk. Az 1714 utáni hivatkozásoknak pedig már csak azért is más író későbbi hozzátételeinek kell lenniük, mert még ha Babocsay halálának 1714-re való datálását tévesnek tekinthetnénk is, amire semmi okunk sincs, az kétségtelen, hogy 1670-ben Babocsay már jegyzője volt Tarcalnak, s így legalább 25 évesnek kellett lennie, 1728-ban pedig legalább 80-nak. Ily magas korban nem igen írhatta oly élénken megfogalmazott, bár meglehetősen kuszáltan stilizált művét.

Babocsay igazat beszél, lényegében hitelt kell adnunk előadásának, annak rendkívül szenvedélyes, patetikus hangja ellenére is. Babocsay mély vallásossága a földi eseményekben mindenütt Isten világkormányzó kezét látja meg: katonák kegyetlenkedéseiben csakugy, mint elemi csapásokban, sáskajárás-, árviz-, jégverésben, melyekről természetesen erős érzékével a gazdasági mozzanatok iránt szintén beszámol. Politikailag sem közömbös szemlélője a kuruc-labanc, keresztény-török harcnak. Thököly és II. Rákóczi Ferenc - Tarcal földesurának - hive, de a kurucok rablásait-kegyetlenkedéseit csakugy elítéli, mint a császáriakét. Kálvinista, és kiadója Rummy elfogultságot vet szemére a katolikusok iránt, de másfelől dicsérően elismeri, hogy Babocsay a legélesebben ostorozza a tokaji Rákóczi kurián misét hallgató katolikusok megtámadtatását és lemészárlását, 15) mert Babocsay nemes, pártatlannak is mondható erkölcsi szempontokból ítéli meg az eseményeket, s azok szereplőit. De a legfontosabb neki a társadalmi-gazdasági szempont: minő hatással voltak a hadi-politikai országos események városa társadalmára, gazdasági munkájára. Babocsay, tudjuk, mint hites nótárius a város vezető rétegének tagja és annak érdekei, vagy legalább is szempontjai szerint szemléli a fejleményeket. Józan realista, s az alkotó gazdasági munka embere és hirdetője, (nyárspolgár gunynévvel szokás az ilyet illetni), aki elítél minden meggondolatlan és eleve sikertelenségre kárhoztatott (politikai-hadi) kezdeményezést, legyen az Zrínyi Péter és társai összeesküvése, vagy Tokajiék hegyaljai parasztlázadása. Bár nemes ember lehetett - a nemzetes és vitézlő cím, mellyel maga magát illeti csak ennek jár ki - mégis fájjalja, hogy városa eredeti lakói: parasztok és polgárok hibájából a nemesség egyre jobban behatol Tarcalba, sőt a paraszt és polgár is igyekszik felemelkedni a nemesi rendbe, amivel az ősi polgári-paraszti réteg aláhanyatlik és megfogyatkozik. Éles vonallal választja el azonban e vagyonos, részben nemes birtokos bortermelő és kereskedő réteget az alattuk álló munkás-kapás rétegtől. Bár helyenként nagy szeretettel, megértéssel ír ezekről: "lelkeszakadt, nyomorult, szegény, ártatlan munkások-" nak nevezve őket, 16)

s me leg részvétellel védelmezi, midőn kuruc-labanc fosztogatja, adóztatja azokat, még inkább, midőn a császári katonaság lép fel teljesíthetetlen követelésekkel még velük szemben is, mikor azonban Tokaji Ferenc és Szalánczi György -" e két nem sokaktól ismert emberek" - vezetésével "némely alatsony sorsu, a földet éretelen tanáccsal hirtelen való veszedelembé ejtő, erejek s értékek felett való nagy dolgokat kezdő, de azt végbe nem vihető, haza idétlen fíja a hegyekbe való titkos lappangás után" rajtaütéssel elfoglalva Tokajt, fellázítják a hozzájuk különben készségesen csatlakozó hegyaljai szőlőmunkás-kapásokat, akkor ezeket már mint rerum novarum cupidissima colluviest ostromozza, akik "kapási sorsokat változtatván alatsony állapotokról is elfeledkezvén... mind Főtisztékké akarnának nagy hirtelen lenni, s a lakosokon, gazdáikon nagy fennhéjázással uralkodni a haza szabadságának vindictiojáért." ¹⁷⁾ De azt jó lelke megint elítéli, hogy Vaudemont herceg kegyetlenkedő császári labanc-magyar és rác katonasággal véget vetve a lázadásnak, Tokajban "a városi lakosok közzül némellyeknek véres tanácsokból" kegyetlenül kivégezteti a lázadók egy részét. ¹⁸⁾ Végkövetkeztetésül aztán keményen kimondja, hogy a hegyaljai szőlőművelés és bortermelés súlyos visszaesését ebben a "megvesztett időben elravaszodott sok álnok vinczellérek és csalárd munkások" okozták. ¹⁹⁾

Babocsay műve jelentőségét egyfelől történetsszemlélete adja meg: társadalom-gazdaságtörténeti szempontja, - maga is gazdasági téren működő ember, fiskális szőlők felügyelője is lévén ez érdekelte legjobban a történetben is, - mellyel az eseményeket történeti bevezetésében is, kortörténeti részében is társadalmi-gazdasági kihatásaikból ítéli meg; - másfelől módszere, midőn általános történeti vázlatát levéltári kutatásokból, oklevelekből dolgozza ki. Az előbbi társadalmi-gazdasági mozzanatok előtérbe helyezése azonban Babocsaynál nem valami fejlett tudományos meggyőződés, hanem egyszerűen saját társadalmi elhelyezzettségéből kifolyó, tehát eléggé körülhatárolt polgári érdek.

Szerkesztése formailag kissé széteső, az eseményeket egyes évek szerint csoportosítva előadó, de az egyéb összefüggő eseménysorokat kerek elbeszéléssé kiképező. Babocsay magyarul írt, magyar stílusa rendkívül szenvedélyes tulterhelt barokk stílus, mely azonban szemléletesen kommentálja a szörnyű szenvedéseket, melyeket előadnia kell. Vég nélküli, rosszul szerkesztett mondatai néha erős gondolkodásra kényszerítik az olvasót azok értelmé felől. Egyébként Babocsay művelt, olvasott ember, latin idézeteiből és oklevelekre hivatkozásaiból kitűnik jó latin tudása - notarius különben sem lehet senki a latin nyelv ismerete nélkül. Az idézett történeti, magyar és külföldi munkákat már felsoroltuk.

Kiadása: Romy Károly, György: Monumenta Hungarica. Fent a 2. kiadás után idézünk: Pest, 1857. I. -III; I. köt. 11-181. és Hubay Kálmán, Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1900-1902. évf.

Életrajzi adatait Szinnyei és Gulyás után adjuk.

Jegyzet:

¹⁾ Idézi Benkő József, Szalárdi IV. könyvének 15. részéből, tőle Abafy Lajos Napló-könyv 1632-ből a T. T. 1883. évf. 519.

²⁾ Erdélyi Múzeum. 1900. 216-217.

- 3) U. o. 155.
- 4) U. o. 168.
- 5) Erdélyi Múzeum, 1910. p. 327. 1690. nov. 17-hez.
- 6) I. h. 75.
- 7) U. o. 44.
- 8) Rummy, Mon. Hung. I., p. 11.
- 9) U. o. 12.
- 10) Megszabadult "Austriának metropolisa, egész Imperiumnak kolcsa, a keresztény világnak szemöldökbástyája, nagyhirű Bécs városa." I. h. p. 80.
- 11) Régi tanult, látott, hallott és gyakorolt Kavallér, és igen merész vitéz ember lévén "megőrizte országa békéjét, Magyarországnak pedig barátja és patronusa volt." (u. o. 141-142.) Pedig a lengyeleket nem szerette Babocsay, igen gőgös népnek tartotta. (u. o. 81-84.)
- 12) U. o. 179. Így érti félre a "dauphin" rangjelző címet.
- 13) U. o. 21. 49. és 31.
- 14) Hogy az 1684. évi eseményeket bizonyos távlatból nézi, mutatja megjegyzése: Tarcal a "németnek még csak híre hallatától is akkori boldogtalan időben felettébb isszonyodott." U. o. 89.
- 15) U. o. 1697-ben, 158.
- 16) U. o. 55., 1677-ben. Az évszám fontos! még Tokajiek lázadása előtről való megítélés.
- 17) I. h., 147-148.
- 18) U. o. 162.
- 19) U. o. 117. az 1700-as évhez.

A MAGYAR FŐURI NAPLOIROK SORÁT MEGNYITJA

Illésházy István

Istvánffy nagy ellenfele, Bocskay után korának legjelentékenyebb vezető férfia, Bocskaynak társa a felkelésben, de amellet Mátyás főherceg bizalmasa, szem élyes tapasztalatait élményei alapján feljegyezte - magyar nyelven - az 1592-1603-ig Magyarországon történt hadi eseményeket, tehát a tizenöt éves török háború fejleményeit addig, míg az ismert vád miatt nem volt kénytelen Lengyelországba menekülni. Illésházy így e háborúnak egyik résztvevő kommentátora. Született 1540-ben közneves családból, tanulmányait Pozsonyban végezte, majd Pálffy Miklós, a vitéz hadvezér udvarába került. Ügyes pénzüzetekkel óriási vagyont szerzett, és második feleségével, Pálffy Katával, Krusith János özvegyével szintén nagy vagyon került kezére: ennek halála után Rudolf király neki adományozta a Krusithok javait. A fejedelem szolgálatában magas méltóságokat nyert el: királyi tanácsos, liptói, majd trencsényi örökös főispán, magyar királyi udvarmester, 1593-ban német szent birodalmi gróf lett. Alig tíz évre rá azonban a kamara - nagy vagyonára áhítozva - a császár elleni lázító iratok terjesztésével vádolta meg és fogta pörbe. Istvánffy Miklós alnádor - mint Istvánffy fejezetünkben kifejtjük - 1603-ban törvénybe ütköző ítéletlevelet adott ki ellene, Illésházy azonban Mátyás főherceg figyelmeztetésére Lengyelországba menekült. Csak természetes, hogy Bocskay felkeléséhez csatlakozott, noha Mátyás főherceg is hívta a maga táborába. Azért a főherceggel sem szakított, s a béke megkötésére is ő utazott Bécsbe. 1608-ban nagy része volt Mátyás főherceg királlyá választásában, s a királyválasztó- és koronázó országgyűlés őt is megválasztja nádorrá - Istvánffy Miklóssal szemben. 1609. május 5-én Bécsben meghalt.

Illésházy feljegyzéseit még szigorubban hadieseményekre korlátozza, mint Istvánffy, s ezekből is csak kivágotat ad. Hadi dolgokon kívül ő is csupán az országgyűlésekkel foglalkozik, többnek egyes aktáit teljes szövegében is közli. Feljegyzései legtöbbször saját személyes tapasztalatait örökitik meg, és Illésházy ismételtén hivatkozik is arra, hogy ezt vagy azt maga látta, hallotta. Feljegyzései egészen kezdetleges évkönyvezés: évek szerint előadott rövid beszámolók hadieseményekről és országgyűlésekről. Történetszemléletről, filozófiáról az ő "feljegyzéseiben" csak annyiban lehet szó, hogy a történésben ő sokkalta átfogóbban látja meg Isten világkormányzó kezét, mint Istvánffy, s ennek sokkal naivabban is ad kifejezést a nagyműveltségű Istvánffynál. Itt kicsendül Illésházy protestáns volta is, noha vallási ellentétekről teljesen hallgat, s az emberek megítélésénél, jellemzésénél sem befolyásolja azok vallása. Mégis pápaellenes érzülete mondatja vele, hogy a pápa által küldött olasz segélycsapatokon: "Ez pápa népén az isten haragja szemlátomást uralkodott, valamikor még Magyarországra segítséget küldött, mindenkor rutul veszték." (1597-hez, p. 48.)¹⁾

Érdekeselek kortársairól mondott ítéletei: Mátyás főherceget tulságosan lágy, engedékeny, nemtörődő hadvezérnek mondja, és erősen bírálja a Magyarországon katonáskodó többi főherceget is. Igen nagy tisztelettel ír azonban a külföldi hadvezérek közül Mercoeur Fulöp Emmánuelről (Istvánffy dux Mercurianus-áról) és Mansfeld

Károlyról - ebben megegyezik Istvánffyval - ki maga is nagyrabecsülte a magyarokat, s erre intette katonáit is. Viszont Zrinyi Györgyről nem ír oly feltétlen elismeréssel, mint Istvánffy. Erősen kifogásolja, hogy Zrinyi György 1594. évi ostrománál gondatlanul mulat a táborban: "malozsával és osztrigával igen vendégeli az fő-fő urakat." (p. 16.) A hajdukról igen elnézően ír, kiemeli a török utánpótlás elleni hasznos rajtaütéseiket, bár gonoszletteiket sem hallgathatja el. De ezek nem azokon az országrészekben garázdálkodtak, ahol Illésházy birtokai feküdtek. A hajduk, szerinte, a háborúk miatt és a török által telkeikről elűldözött jobbágyok. Gyűlölettel ír a németekről, ha lehet, még gyűlölködőbbben a vallónokról ("balonokról") és franciákról ("franczosokról").

A magyar harctér eseményei nála is erősen összefüggenek az európai eseményekkel: 1599-ben a német birodalmi rendek, minthogy a "spanyorok" betörték Flandriába Westfáliába, csökkentik a Magyarországnak nyújtott segílyt (p. 66.), "Carolus svécziai király" támadása miatt pedig Iffland ellen 1601-ben, a lengyelek nem nyújtanak segítséget a magyaroknak.

Illésházy feljegyzéseit úgy látszik, az eseményekkel egy időben, de több részletben írta. Többször előfordul, hogy ismételi olyasmit, amit már elmondott: kompozícióról nála szó sem lehet. Magyarul ír, magyar prózája nem valami tökéletes, de előadása elég érdekes. Politikai hitvallása ekkor még az, hogy harcolni kell a török ellen, annak ellenére, hogy a török csalogatja magához a magyart a német ellen.²⁾ De a német segítsen becsületesen, mert hálásnak kell lennie, amiért Magyarország romjai védik a birodalmat, s amiért a magyar hiven kitart, s nem áll át a törökhöz. Illésházy maga is ugyanazzal a rémülettel nézte Győr bukását 1594-ben, mint a magyarok, de németek is, mikor is már attól féltek, hogy Magyarország teljesen török iga alá kerül, mint a balkáni államok és Görögország. (p. 19.) Ha a történetírás történetében nem is foglal el jelentékeny helyet Illésházy művecskéje, szubjektív kifakadásai, érzelmessége miatt érdekes olvasmány, és mint forrás hiteles, de rövidsége miatt nem nagy értékű. Mindenesetre súlyát szerzőjének jelentősége adja meg.

Kiadása: M. H. H., II., VII. köt. pp. 3-134., Kazinczy Gábortól, Pest. 1863. Nem tartoznak szorosabban vett tárgyunkhoz Illésházynek az u. itt pp. 303-331. közölt néhány, követi minőségben mondott beszéde, valamint politikai és a korabeli hadvezetésről tett bíráló megnyilatkozása.

XXX

Illésházy Gáspár István (meghalt 1648-ban) előbb Bethlen hadvezére és diplomata, utóbb a király hűbérese a grófi méltóság megszerzője előtt már dereng valami történetírásról: feljegyzéseit kora politikai eseményeiről, s ezekben saját szerepéről nem a maga élete keretébe illeszti, azokat Bethlen Gábor halálával kezdi, Bethlen István rövid kormányzásával folytatja (Illésházy lánya felesége volt Bethlen Péternek, innen (jólértesültsége Bethlen István dolgairól) sűrűn közölve leveleket, aktákat, mégpedig egész terjedelmükben és szószerint, de aztán ő is rátér a XVII. századi naplók sémájára és egymásután adja az 1637. nov. 11-re összehívott pozsonyi országgyűlés diariumát, majd az 1642. évi kolozsváriét, s a szőnyi béketárgyalásokat.

Kiadása: Tört. Tár., 1891., pp. 560-588.

XXX

Szépen gyarapodik a XVII. század közepén és azon túl is a magyar naplóirodalom Magyarországon és Erdélyben egyaránt, hiszen a kortörténetírás uralkodván a historiografián, ez természetes is, ahogy természetes lesz a XVIII. században, a tudományos magyar történetírás megalapításának ragyogó századában, hogy a kortörténeti- és naplóirodalom ellanyhul.

E naplóirodalom történetírástörténeti szempontból is bir bizonyos jelentőséggel. A magyar történeti naplóírók között meg kell említenünk gróf Nyáry Krisztinát, Eszterházy Miklós gróf palatinus feleségét, Pál, első herceg édesanyját, ki bár csak pár lapnyi, de értékes feljegyzéssel nyitja meg a magyar nő-történetírók sorát. Szigorúan családi érdekű feljegyzéseket nyújtanak ezek az Eszterházy család XVII. századi krónikáját megnyitó lapok (az 1604-től 1638-ig terjedő évekről) az írónő személyét, főképp családját, elsősorban gyermekei születését, elhalálozását, meg születelt, férjét, rokonait illető magyar nyelvű hírekkel, olyasfélékkel, mint minőket már sokat láttunk XVII. századi főrangú, nemesi, sőt polgári naplóírók írásaiban. Mégis, bensőséges, vallásos, családias hangulatukkal felkeltik érdeklődésünket az Eszterházy nemzetség hercegi ágának ősanja iránt, kiről Ipolyi Arnold irt szép életrajzot.

Nyáry Krisztina feljegyzéseit folytatta fia, Pál, a majdani herceg, a Mars Hungaricus írója, éppoly egyszerű naplóírásban, mint édesanyja, de Pál herceg az akkori magyar politikai és hadi élet legélén álló férfiú lévén, e tisztán családi életét illető jegyzetesei is több figyelmet keltenek. Bármennyire ismerjük mély katolikus vallásosságát - hiszen theológiai és vallási művei ezt eléggé megvilágítják - mégsem lehet megilletődés nélkül olvasni, midőn gyermekei halála fölött - huszonnégy közül hetet vesztett el kisgyermek korában - azzal vigasztalja magát, örvendetes, hogy Isten az ő ártatlanságában elhalt gyermekiből egészíti ki anyjalai karát, s csak midőn egy évben három kisfiát ragadta el a halál, teszi hozzá: "noha keservesen esik" ez. Szép bepillantást engednek az egyszerű családi, majd kizárólag születésekre, elhalálozásokra, házasságkötésekre vonatkozó jegyzetek ennek a méltósággteljes, tekintélytartó férfiúnak gondolkodásába, érzelmi világába, ki még e naplójában is megadja, még feleségének, testvéreinek is a nekik kijáró titulusokat. Saját katonaeletéről, politiai működéséről azonban alig tudunk meg mindebből valamit - ezekről részben a Mars Hungaricus tájékoztat - (gazdasági ügyeiről sem), csupán azt jegyzi meg, ezt is minden érzelmenyilvánítás nélkül, hogy a "bécsi harc-on" (1683) megsebesült, hogy I. Lipót az augustinusok bécsi templomában átadta neki az "arany bárányt", s hogy ekkor rendezett ünnepsége meg a Spanyolországba küldött ajándék - az arany gyapju spanyol (Burgundiából örökölt) rend - 10.000 forintjába került - talán ez volt az Eszterházyak híres bécsi ünnepélyei között az első -, majd hogy nádorrá, végül "imperiális herceggé" lőn.

Lezárja a naplót - idegen kéztől - a Nyáry és Várdaj családok részben fiktív leszármazási rendje.

Eszterházyról bővebben szólok kortörténete, a "Mars Hungaricus" ismertetésénél.

Itt címe: Rövid Chronica, melyben némely emlékezetes dolgok, születések s halálok iratnak, az MDCVII. esztendőttől fogvást sőt némely igen régi genealógiák is foglaltatnak. An. MDCXXIV. Eredeti kézírata az Eszterházyak kismartoni levéltárában.

Kiadása: Szilágyi Sándor, Az Eszterházyak családi naplója. Tört. Tár. 1888. 209-224. - L. még: Bubics-Merényi, Herceg Eszterházy Pál, Bp. 1895.

XXX

Azon katolikus, nyugati magyar, Habsburg-párti politikai és kulturkörből, mint Esterházy, de a magyar társadalom alacsonyabb rétegéből való két derék magyar katoná, Farkas Pál és fia Ádám, kiknek szintén ránk maradt rövidke, de nem érdektelen naplója.

Farkas Pál "az fölséges harmadik Ferdinándus római császár, magyarországi koronás király lévai vicekapitánya" 1638-ban így kezdi az ő jegyzetéseit: "Akarám emlékezetül hagyni az én maradékimnak, atyámról, anyámról minémü nemzet legyek s azoknak eleik kik voltak." Így először családi történetét adja naplójában: a maga származását dédapjái, majd házasságáról, gyermekei születéséről, elhalálózásáról számol be, - majd oly sűrűn látogatta ezeket is a halál, mint Esterházy Páléit - aztán birtokait írja le, azok jövedelmeit, jogait sorolja elé, intve utódait, hogy azokat gondosan őrizték meg, végül azon urak neveit jegyzi fel, kiket szolgált, befejezésül pedig mintegy számadást adva katonaeletéről leszögezi: "szolgáltam négy császárokat", Mátyást, II. és III. Ferdinándust, "s mostani kegyelmes urunkat Leopoldus Ignatiust, kit isten szerencsésen éltesse sok esztendeig és tegyen diadalmassá minden ellenségei ellen." Írója szép (katolikus) vallásosságáról, becsületes katonahűségéről, királya iránti nemes, és igen konstruktív családias érzéséről, s kitűnő gazdasági érzékéről tesz bizonyosságot e pár lapos napló. ³⁾

Farkas Ádám, előbbinek fia, szintén katonaelem, előbb korponai, majd lévai kapitány, még rövidebbre fogta naplóját. Először ő is családjáról emlékezik meg: házasságáról, gyermekeiről, de aztán - s ebben történetileg érdekesebb az ő művecskéje apjénál - katonáskodásáról ír. Így elmondja, hogy 1683-ban nem állt át Thökölyhöz, hanem családját Korponán hagyva maga Esterházy palatinusnál jelentkezett. 1694-ig tartanak jegyzetesei. ⁴⁾

Jegyzet:

- 1) Nem mentes Illésházy a babonától: ebben is elmarad Istvánffy mögött: Báthory Zsigmondot "az ördög, az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége... meg-büvölte volt az ördögséggel." (p. 37.)
- 2) A törökök Esztergom ostrománál 1594-ben ezt kiáltják át a magyaroknak: "Menjtek haza, magyarok, vitézek, hagyjátok itt a részeges német disznókat nekünk, hogy tanítsuk meg őket hadakozni." (p. 13.)
- 3) Kladva: Tört. Tár., 1884., 86-99.
- 4) Kladva: Tört. Tár., 1884., 99-101.

Hidvégi Mikó Ferenc

Mikó Ferenc született 1585-ben, apja előkelő erdélyi - székely - nemes ember, Mikó János, anyja háportoni Forró Borbála. Hidvégi előnevét atyai öröksége: Hidvég falubeli birtokáról nyerte. Mikó Ferenc előbb Barcsay András szolgálatában állott, majd ennek halála után, 1602-től kezdve Bethlen Gáborhoz szegődött. Részt vett Bethlen embereként az akkori háborúkban, 1610-ben jutalmul nyerte urától a csiki várkapitányságot, miután pedig ura fejedelemségre jutott, ez előbb Csikgyergyó és Kászon főkapitányává, 1622-ben pedig főudvarmesterévé és kincstartójává tette. E fontos közigazgatási funkciók mellett fejedelmi követként többször járt Konstantinápolyban, egyszer, 1625-ben Rudolf császár és királynál is, hogy Bethlen számára egy főhercegnek kezét megkérje, s mikor itt nem járt sikerrel, a következő évben ő kísérté Berlinből Erdélybe Bethlen menyasszonyát, Katalin brandenburgi örgrófnőt. Az 1626. évi béketárgyalásoknál is Mikó volt Bethlen főkövete. Bethlen halála után (1629.) előbb Katalin fejedelemasszony híve, majd ezt lemondásra bírva, ő hívja meg Váradról Rákóczi Györgyöt fejedelemnek. 1633-ban és 1634-ben is járt még portai követségben. Meghalt 1635. július 15-én.¹⁾

Mikó nemesuri, főhivatalnoki laikus, ki kedvtelésből feljegyezte a korában történt eseményeket, ahogy azt Decsy kívánta volna az erdélyi főemberektől. Mikó művecskéje előterében áll Bethlen Gábor, második helyen pedig írónaknak magának sorsa. Miként Bojti Veres, Mikó is Bethlen Gábor apologiáját akarta megírni, kit mindig védelmez vádlói ellen. Műve tárgyát Báthory Zsigmond, Bocskay és Báthori Gábor fejedelemsége alatt végbement főbb hadi, politikai és diplomáciai események teszik ki 1594-től 1612-ig. Biró Sámuel folytatása aztán még hozzáfűzi Báthory Gábor és Bethlen meghasonlásának történetét is. Mikó nem pártatlan, álláspontja szigorúan Bethlen párti, amellet erdélyi-(székely) és kizárólag nemesi érdekű, úgy hogy a közszékelyt, ki a nemes ellen lázad, gyűlöli, lázadása bűntelenségét gúnyolja.²⁾

Mikó meggyőződéses törökbarát: nemcsak mert úgy véli, a török az egyetlen hatalom, mely Erdélyt a lángolóan gyűlölt német "inség" alól megvédeni tudja, hanem Mikó tiszteli, sőt szereti a törököt, és nem csupán félteléből kívánja uralmát, mint erdélyi történetíróink között azok, kik a török hűbérurasága hívei voltak. Noha látja a török birodalom meggyöngyülését és hanyatlását, (p. 180.) mégis igazat ad urának, ki mindent a török szövetségre alapított. Hálával és szeretettel regisztrálja, nem minden propagandisztikus iz nélkül, a török "misericordiáját", hogy azon időben, mikor a brassai vereség (1603. júl. 22.) után Bethlen kíséretében a nándorfejérvári basához menekültek, ez mily jól fogadta őt is, meg a többi, a töröknek oly értékes, mert a keresztény egységfrontot megbontó erdélyi-magyar menekültet is. Igaztalanul nevezi - mondja Mikó - a keresztény pogánynak a törököt, hiszen Nándorfejérvárban ellátták őket mindennel: élelemmel, bőven ruhával, még pénzt is adtak nekik, Bethlennek magának 16 000 tallért, melyet ez mint jó politikus "nem kimélt" társaitól. (p. 162.) Erdély török uralom alatt leélt évtizedei neki a "rég jó békeidő", melyet Báthory Zsigmond megrontott azzal, hogy kivégeztette a török-párti főurakat,

elszakadt a töröktől és háborus kalandokba is bocsátkozott ellene (p. 154.). Mikó igen alábecsüli a Jacobinus és Decsy által annyira magasztalt havasalföldi 1595. évi hadjárat sikereit és Lippa elfoglalását. (pp. 140-141.) Csakhogy Decsy és Jacobinus Báthory Zsigmond német szövetségben elért, és a magyarországi német-magyar hadak sikerei közvetlen hatása alatt irtak, Decsyt még Győr meg Esztergom visszafoglalása is lelkesítette, mikor Commentariijeinek fennmaradt részeit írta, míg Mikó már a tizenöt éves háború kudarca után készítette feljegyzéseit. E hadakozásokra s német szövetségre Bocskay vette rá Zsigmondot -, mondja Mikó - kit az 1594. évi kivégzésekért büntetett meg Isten korai halálával, (p. 173.). Mert Mikó is Bocskayt tekinti a kivégzések értelmi szerzőjének, noha ez később - szerinte - jóvátette bűneit, mert "ki azelőtt német lélekkel birt, de nemzetéhez való szeretetért azt magáról levetkezé" (p. 166.) s felemelte a felkelés zászlaját. (pp. 166 sqq. és 173.)

A goroszlói harc (1601. aug. 3.) "lőn Erdélynek elromlása". A "lator hajduság, Basta zsoldjában "elrontja, pusztítja Erdélyt, (p. 151.) "ugy hogy soha vég nélkül többször meg nem épül és soha előbbi állapotjára vissza nem jó." (p. 151.) "Azt pedig a hallatlan kegyetlenséget a magyar hajdu cselekedte", (u. o.) ez az "Isten nélkül való magyar had", ez az "átkozott nemzetség", (u. o.). De majd "eltöröl e földről Isten... , ugy vesz el a pusztító, mint ő másokat rontott." (p. 152.) A brassói csata Bethlen-Székely Mózes párti áldozatait is (itt esett el Jacobinus, a kolozsvári történetíró is) csak gyűlölködve, átkozódva tudja elsírni: "Itt szakada vége-magva sok becsületes főrenden valóknak, nemzetségeket itt fogyatták el. ... Oh bolond haza, hogy az ilyen árulóknak még a maradékjoknak is megkegyelmez, oh ebül szokott amnestia! lator volt a ki fundálta." (160.)

A magyar és az erdélyi értsék meg egymást, hiszen egy a vérük, hitük, és "addig tartatik meg a magyar nemzetnek mind becsülete mind békessége", amíg megértik egymást. (p. 179.) Mert ha viszálykodnak, a "két nagy szomszéd" a német és a török, rájuk megy. (179.) Ilyes vallomások ellenére Mikó mégsem ismer általános magyar szempontot, nem ismer Európát, Christiana respublicát. Neki Magyarország és Erdély egyesítése veszedelem, mely a német "utálatos inségét" jelenti (p. 168.). A magyarországiak szenvedésével nem törődik, és örül neki, hogy az 1603-ban Esztergom visszavívására Magyarország ellen felvonuló nagyvezér erős török sereget ad Bethlennek, noha neki is szüksége van minden katonájára. (p. 161.) Forgách Zsigmondról gyűlölettel ír, mikor ez magyar hadaival bevonul Erdélybe, kudarcának őszintén örül. Hiába, Mikó székely nemesember, aki nem lát mást, mint Erdélyt. De ezt a kis hazáját és (erdélyi) magyar fajtáját aztán nagyon szereti: ez a hazaszeretet talán legjellemzőbb vonása íróegyéniiségének, valamint mély vallásossága, mely minden földi dologban Isten kezét láttatja meg vele, s neki magának is minden tettét áthatja. Valami megható Mikóban az a nagy, gyöngéd szeretet felesége iránt, s szívhez szóló bánata ennek halála fölött, mert Mikó - naplóíró módjára - a családjában történt eseményeket is feljegyzendőnek tartotta az országos események között. Mikónak ez érzelmesség, szenvedélyesség mellett igen erős érzéke van a realitások, elsősorban az anyagiak iránt. Az emberek nála többnyire anyagi érdekből cselekszenek, s Mikó nem habozik kimondani: "noha igen dicsérik a publicumot" (közérdek), "de szeretik az emberek a magok hasznos privátumát" (magánérdek). És elsősorban anyagi motívumokra mutat rá, mikor szereplői lelki mozgatóókait feltárja, mert mindig keresvén az események okait, ő is eljut a történeti aktorok lelki mozgató okaihoz.³⁾

Mikó érzelmessége, szenvedélyessége, sokszor gyűlölete, mellyel az eseményeket kommentálja, s az embereket, népeket megítéli, keveseket dicsér, többeket kárhoztat, másfelől realizmusa, anyagiassága színes íróegyéniiséget tükröznek vissza.

Ezért is foglalkoztunk vele részletesebben. Egyébként Mikó műve inkább a kor hiteles és jól értesült történeti forrásaként jelentős, semmint a magyar történetírás termékei közt.

Mikó magyarul írt, nehézkes magyar nyelven, nem nagy műveltséget árulva el egyébként sem, bár jó latin tudását többször megcsillogtatja.

Kéziratát Benkő József, a XVIII. század jeles erdélyi történeti adatgyűjtője állítólag eredetiben látta, s arról lemásolta. Az ő másolatából a mű elejét először Szilágyi Ferenc adta ki Klioja III. kötetében, Kazinczy Gábor aztán az egész szöveget bevezetéssel közölte a M. H. H., II. oszt., VII. köt. 135-225. lapjain, Biró Sámuel folytatásával, u. o. pp. 225-240.

Irodalom: Mikó életrajza Szinnyei, s. v. Mikó.

Jegyzet:

- 1) Halálát feljegyezte Segesvári Bálint is az ő krónikájában, ad an. 1635. (Ed. Mikó, Erd. tört. adatok. IV., p. 208.) - L. még: Szinnyey s. v. - A rosszmájú Kemény János Önéletrrásában nem valami kedvezően emlékezett meg Mikóról. (M. Tört. Eml., ed. Szalay László pp. 75-76.)
- 2) p. 144. Még a "német" Basta is felszabadító a székely lázadók ellen. Miriszlónál, mondja, "valóban sok szegény bolond székely atyámfia vesze, megesék nekik a szabadság, a nemes emberek levágása, kergetése." (1600-ban, p. 148.) 1595-ben is megérdemelten vesztek el a havasalföldi háboru utáni szabadságukat," mert nem kezdetek vala jámborul élni a szabadsággal." (p. 141.)
- 3) Vallásosságára: a csiki vicekapitányság elnyerését szép imával vezeti be feljegyzéseibe. - Mikor az 1611. évi brassai csatában Báthory Gábor szenved vereséget - Bethlen, s vele Mikó ekkor még mellette állottak - a kudarccal "a jó Isten akará azért megesmertetni magát és az utálatos rossz oláh nemzetséggel így büntete meg minket országostól harmadszor is... az Isten vere meg bennünket, nem bizony a rossz oláhság." (p. 200.) - Anyagiasságára: a német császár vesztegetésekkel ér el sikereket; a török jó, mert ruhát, élelmet, pénzt ad az erdélyi menekülteknek: Rákóczi Zsigmond azért mond le a rövid ideig viselt fejedelemségről, hogy tisztántuli birtokait békén hagyhassa gyermekeire. (pp. 177-178.)

Gyulaffy Lestár (Eustachius)

A dunántuli ősrégi Rátóthi Gyulaffy család leszármazottja, született 1557. szeptember 20-án, családja Zala megyei birtokai valamelyikén. Iskoláztatását Bécsben, a "császári iskolában" fejezte be, majd rövidesen, még fiatal ember korában a Dunántulról, családja ősi lakhelyéről átköltözött Erdélybe. Itt fejedelmi szolgálatba lépett, s Báthory Zsigmond titkáráként mint diplomata működött főképp Lengyelországban, melyet valami tizenkétszer járt meg szeszélyes fejedelme különböző megbízatásaival. Utolsó közszereplése Báthory Zsigmond Erdélyből való végleges távozása utánra esik: Bastánál ő eszközölte ki a Székely Mózes és Borbély György bukása után Karánsebesre menekült erdélyiek számára a bántatlan visszatérést. Valószínűleg nem sokkal 1606 után halt meg.

A magyar történetírástörténetnek meg kell emlékeznie róla, noha nem irt összefüggő történeti munkát, vagy ha irt is ilyet, ránk ez mindenesetre nem maradt, s amit ma tőle birunk az nem más, mint elszigetelt, de értékes és teljes hitelű feljegyzések - magyar nyelven - kora erdélyi eseményeiről (1565-től 1606-ig), melyeket a legnagyobb gondossággal gyűjtött. Sok feljegyzése azonban csak saját élményeiről szól, követségeiről stb. A legfontosabbak és legbővebbek az 1605. és 1606. évekről szólóak, ezek közt hosszabb összefüggő jelentések is vannak, főképp az erdélyiek - szászok és székelyek - Bocskayhoz való csatlakozásának okairól. Gyulaffy nagy gondot fordított arra, hogy hiteles híreket adjon: sokszor megjegyzi, hogy mit kitől hallott, s hogy megbízható szem- és fültanuk informáltak.

Gyulaffy jelentősége tulajdonképpen abban van, hogy feljegyzéseit átengedte Szamosközynek, sőt egyenest Szamosközy számára gyűjtötte és készítette azokat, ez pedig beledolgozta saját munkáiba. Szekfű összeállította Szamosközy azon helyeit, melyek Gyulaffytól valók. Gyulaffy feljegyzéseinek egy része Szamosközy hátrahagyott iratai között maradt is fenn, a jelenleg a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött Pray-kéziratgyűjtemény LVIII. és LIX. köteteiben, valamint - s ezek a fontosabbak - Wenzel Gusztáv birtokában volt egy kéziratban, melyet ma szintén az Egyetemi Könyvtár őriz.

Szamosközy mellett kiaknázta Gyulaffyt Bethlen Farkas is.¹⁾

Excerpta et Annales címen még összeállított Gyulaffy latin nyelvű feljegyzéseket a régebbi magyar és európai történetből, melyeknek értéke sem történetírástörténeti szempontból, sem forrásként nincsen. Benkő József és Bod Péter szerint megírta volna Gyulaffy korának - Báthory Zsigmond korának - történetét összefüggő történeti műként, Haner György szerint latinul. Ezek ezt nem igen állíthatták alap nélkül, de Szabó Károly nem ad nekik hitelt.²⁾ Lehet, hogy e mű vagy annak részei ma Bethlen Farkas Historiájába beleszöve lappanganak.

Kiadása a magyar feljegyzéseknek: Kulcsár István, Krónika a mohácsi veszedelemtől a bécsi békülésig Magyarországon, Erdélyben, Havasalföldön és Moldvában történt dolgokról. Pest, 1805. - Szabó Károly és Szilágyi Sándor, M. Tört. Évkönyvek és Nap-

lók. I. -II. (M. H. H., II. oszt., XXXI., I. pp. 1-47. II. köt. = XXXIII. köt. pp. 1-80. Bpest, 1894.

Irodalom: Sebestyén Józsa, Gyulaffy Lestár tört. maradványainak művelődéstörténeti vonatkozásai. Bp. 199. (Műv. tört. Érték. 52.)

Jegyzet:

- 1) L.: Szekfü, Szamosközy, p. 74. és a Benkő-Hochmeister-féle Bethlen kiadás, Nagyszeben, 1782-1793. a Benkő által gondozott V. kötet előszavában.
- 2) Benkő az imént idézett: Bethlen Wolfgangi Historia. Nagyszeben V. kötetének általa írt bevezetésében. - L. még: M. H. H., II., oszt. XXXI. köt. p. 9.

Gróf Rhédey László naplója

Ismét szimpla erdélyi napló: egy ember élete eseményeinek időnkint való feljegyzése, gróf Rhédey László, a fejedelem Rhédey testvérének műve, a 18 éves korától micsoda emlékezetes dolgokon mentem által, azokról való könyvecske.

Irónk ősrégi magyar főnemesi család sarja. Született 1636. január 11-én. Zaklatott életének főeseményei: 1655-ben utazást tett a felvidéken át Bécsbe, két évre rá már mint dandárnok részt vett II. Rákóczi György katasztrófával végződött lengyel hadjáratában, honnan a fejedelem személyes kíséretével menekült haza. 1660-ban váradi kapitány, de mielőtt hivatalát elfoglalhatta volna, Várad elesett. Meghalt 1663. április 26-án.¹⁾

Magyar nyelvű naplója, mely végén csonka, történeti forrásként bir némi értékkel, bár az a pár sor, amit a lengyel expedícióról mond, alig több a felvonulás egyes állomásainak felsorolásánál, az akciót magát elitéli,²⁾ míg a bécsi ut leírásában - audiencia III. Ferdinándnál s az akkor még főherceg I. Lipótnál - legérdekesebb, amit az erdélyi ifju Bécs gyönyörű templomairól, a Burgról, a város más ékességeiről és műemlékeiről, kertjeiről s ezek ritka fáiról stb. mond. Pozsonyban legnagyobb élménye Lippay érsek diszvacsorája volt, melyen a 18 éves ifju együtt volt "német" méltóságokkal: a pápai nunciussal, a spanyol követtel, több olasz herceggel stb., s a legtöbb magyar főhivatalnokkal. Szépek, megrázóak a tatár rabságba esett magyar foglyok imái s egy vers, melyeket belefűz naplójába, melyek azonban nem az ő alkotásai. Történetírástörténeti jelentősége e személyes naplónak nincsen, s tárgyunk szempontjából csak mint erdélyi magyar nyelvű történeti érdekű naplóírás egy ki-sebb terméke érdemel figyelmet.

Kiadása: Vas Jánostól, M. Tört. Tár. I. 224-234. és M. Tört. Tár. XVII. 1-270.

Jegyzet:

1) L.: Lukinich, Rhédey L. halála napja. Századok, 1907., 568.

2) Lengyelországból jöttünk szaladva, kit nem kell tagadni, mert Isten így akarta a mi felfuvalkodottságunkért.

Tholdalagi Mihály

Erdélyi főúr, Bethlen Gábor diplomatája, ki azonban a magyar királlyal, német-római császárral és kormányával is folytatott tárgyalásokat és elkísérte Bethlent több magyarországi hadjáratába is, összeállított egy naplószerű feljegyzést a Bethlen Gábor fejedelemsége alatt Erdélyben történt dolgokról. Feljegyzései központjába saját követi szereplését állította, s az eseményeket eköré csoportosítva, egészen szimplán referálja azokat, nem keresve összefüggéseiket, okaikat. Történetírói képzettsége, vagy céljai nincsenek, magyar stílusa - mert ő is magyarul írt - sem valami jó. De Tholdalagi mégis legalább összefüggő, folyamatos elbeszéléssé foglalja össze a történeteket, s csak ritkábban szorítkozik egyes adatok elszigetelt közlésére, mint főrangú naplóíró társai, Haller, Kálnoki vagy Bánffy György. Fennmaradt számos hivatalos jellegű jelentése és levele is.

Naplóját kiadta gróf Mikó Imre, Erd. tört. adatok, I., pp. 223-243. bevezetéssel u. o., pp. 221-22.

Jelentései, levelei kiadva, Mikó I., Erdélyi tört. adatok. I., 219-244. L. még: Szilágyi Sándor, Tholdalagi M. évkönyve, 1613-15. (M. Tört. Tár, 1881. pp. 1-12.) és Salamon Ferenc, Két magyar diplomata. Pest. 1873.

Haller Gábor

Már tisztán személyes, magánérdekű és célú napló a tragikus véget ért nagyműveltségű, négy éven keresztül Leidenben tanult, Németországot, Angliát (Londont) is megjárt Haller Gáboré.

Haller, ki mint katona és diplomata hat erdélyi fejedelmet is szolgált, Brandenburgi Katalintól kezdve valamennyit egészen Apaffy Mihályig, különböző pártokon futva be politikai és hadi pályáját, s végül Apaffy Mihály féltékenysége és gyanakvása miatt 49 éves korában, 1663. november 15-én Ali basa vérpadján fejezte be életét, egyáltalán nem akart történetet írni, midőn megírta - magyar nyelven - "Isten kegyelmességéből járási, hallási, hui esnek, arról való számtartását", vagyis saját élete főbb mozzanatait, bennük főképp anyagi ügyeit és utazásait 1630-tól 1644-ig. Naplója legnagyobbbrészt pusztá itinerarium. Hallert "Számtartás"-nak nevezett naplója írására vallás erkölcsi indítékok és célok vezették: élete így bejegyzett főeseményeiből a maga erkölcsi megjavítására kívánt tanulságokat meríteni. Célja is tehát kivül állott minden történetírási célon. Ebbe iktatja be - minden összefüggés vagy kapcsolat nélkül - kora főbb politikai és hadi eseményeit, a külföldieket is: a harmincéves háború, néha az angol polgárháború, vagy a francia politika egyes mozzanatait, ahogy azokat éppen sorjában meghallotta. Talán előre megérezte élete tragikus végét, mikor naplója elé bevezetésül egy-két igen rezignált és meglehetősen pesszimista, de mélységes erkölcsi komolyságról és buzgó vallásos érzésről tanuskodó történetfilozófiai és moralizáló sort tűzött. ("In transmissa aetate nihil lucri habet homo, nisi ut dierum et praeteritorum actorum suorum vanitati irrevocabili recordetur. Miser, imo stultus ille, qui praesentia tantum meditatur, praeterita negligit, praesens enim momentaneum est, ideoque docere nos non potest. At ex praeteritis de praesentibus et futuris conjicere pronum est. Praeteritorum meditatio frequens eo etiam utilis, quod male actam vitam in memoriam revocando, verecundiam in nobis atque adeo vitae emendationem efficit. In hac vanissima vita is demum felix existimandus, si qua in lubricis est felicitas, qui ex praeteritis actionibus suis praesentem vitam bene moderare didicit. In hanc rem utile admodum est seriem dierum actionumque suarum describere, ut illas coram se semper quasi habeat, ex iisque quid in vita sua emendandum, quid prorsus desecandum et cavendum sit, videat. Huic fini destinatus a me libellus hicce, ex quo, o utinam! quid cavendum, quidve mihi sit sequendum discere possem. Tunc scopum meum adeptum me possem gloriari. Sed vanitas haec vita, vanitas omnis homo, ego summa vanitas, video meliorem proboque, deteriora sequor. Quando vero liberabor ab hac vanitate? Sola mors finis vanitatis.) (Mikó, Erd. Tört. Adatok. I., p. 1.)

Történetírástörténeti szempontból jelentéktelenek, naplója végéhez fűzött, egyébként érdekes megjegyzései "az sereg rendelkezéséről" = taktikai szabályok (pp. 101-102.), és "Meditationes" arról, hogy "az ki hadat meg akar többíteni, így cselekedjék" (pp. 102-103.), valamint egy titkos írás szabályai, (p. 103. és függelék).

Kiadta: gróf Mikló Imre, Erdélyi Történelmi Adatok. Kolozsvár, 1855. I. köt. pp. 1-187. Bevezetés Mikótól u. o. IX. -XIV.

XXX

Bánffy György magyar nyelvű naplója az 1644. évről, melyet egy Kalendárium tisztán maradt lapjaira jegyzett be, szintegy alig több az I. Rákóczi György által 1644-ben III. Ferdinánd magyar király és római (német) császár ellen indított hadjárat itineráriumánál és legfőbb eseményei felsorolásánál, megint csak elszigetelt adatokként és nem egységesen megfogalmazott és szerkesztett előadásban. Bánffy György naplója még stílus, kifejezésmód és előadás tekintetében is hasonlít Haller Gáboréhoz.

Kiadta: gróf Mikó Imre, Erdélyi Történelmi Adatok. I., pp. 119-131. - u. o. Benkő József bevezetése, pp. 117-118. és Mikóé pp. 115-116.

Ugyanez mondható Kálnoki István naplójáról, mely 1645. május 8-tól szeptember 23-ig terjed, s mely szinte a Bánffyé folytatásának látszik.

Kiadta: gr. Mikó Imre, Erd. Tört. Adatok. I. pp. 141-153. bevezetése Benkő Józseftől u. o., pp. 136-140. és Mikótól, u. o. p. 135.

THÖKÖLY ÉS UDVARÁNAK NAPLÓÍRÁSA

Egészen más világba lépünk, mikor a XVII. sz. végének történetében oly nagy szerepet játszott, de az Esterházyéval utóbb homlokegyenest ellenkező pártállású Thököly Imre s egyes híveinek részletes, gondos naplóit vizsgáljuk. Mintegy bevезeti ezeket Lipóczi Keczer Ambrusnak, Thököly István, Imre apja hű "főember szolgájának" 1663. január 1-től 1669. dec. 31-ig terjedő naplója.¹⁾

Lipóczi Keczer Ambrus jómódu felvidéki nemesi család sarja. Apja Keczer András sárosi alispán, anyja Kamper Flóra volt. Született 1620 körül, legalábbis halálakor, 1671-ben 51 évesnek mondták. Bár magának is "szép főemberi jószága" volt, mégis már kora ifjúságától Thököly Istvánnak, a felvidék leggazdagabb főúrnak szolgálatába lépett, s azt hűséggel, ragaszkodással szolgálta ennek haláláig.²⁾

Midőn Thököly István a Wesselényi-féle összeesküvésben való részessége miatt perbefogatott és Árva várában ostrom alá vétetett, de az ostrom alatt 1669. dec. 3-án meghalt, s a várőrség Keczer ellenkezésével nem törődve a várat átadta az ostromló csapatokat vezénylő Esterházy Pál grófnak, Keczer továbbra is Árva várában maradt. Utóbb maga is hűtlenség vádjába esvén 1671-ben a pozsonyi törvényszék elé idéztetett, s odautaztatban, valahol Nagyszombat környékén áldozatul esett súlyos köszvényének, mely őt egész életében gyötörte.

Keczer Ambrus naplójának, e szimpla magyar nyelvű feljegyzéseknek, amelyeknek semmi történetírási célja nincsen, főérdekessége a tanulságos kép, melyet azok Thököly István mérhetetlen gazdagságu középfelvidéki: főképp árvai, késmárki, rózsahegy-i várai udvartartásáról s uradalmainak igazgatásáról nyújtanak. Tehát e napló lényegében gazdasági beszámoló könyv. Mert Keczer naponként jegyezte, hogy mit tett, végzett el aznap ura javainak gondozásában: számadásainak vezetésében, épületeinek gondozásában, azonfelül ura kiterjedt levelezésének vezetésében, hogyan levelezett maga a messzireterjedő birtokok helyi gondozóival. A naponként érkező-távozó nagyuri vendégek felsorolásából Keczer naplójában a Thököly István által irt vagy íratott levelek felsorolásából azonban mit sem tudunk meg azokból a nagykövetkezményű politikai tervezetésekből, melyek főképp Wesselényi palatinus és más főurak stubnyai látogatása óta Thököly udvarában szövődtek, ha csak nem a folytonosan jövő-menő politikai vendégek érkezésének, távozásának pontos dátumait. Annál többet olvasunk az 1663-64. évi hadjáratnak e középső és keletibb részeire is kiterjesztett hadielőkészületeiről. Magában a háboruban az akkor még királyhű Thököly István nem vett részt.

Történetírástörténeti szempontból Keczer Ambrus naplója pontosan beleillik a kor többi egyszerű naplóí sorába - bár ismétlem, főképp gazdasági napló - olyanok közé is, melyek messzefekvő területeken - Erdélyben vagy Dunántúlon - készültek. Bár e naplók nem terjednek túl a feljegyző és naplóíró valamint környezete magánéletét érintő eseményeken, s azoknak jelentőséget csak az azokat író vagy bennük szereplők történeti jelentősége vagy társadalmi környezetének rajza ad, mégis megvan legtöbbször a maga egyéni zamata, mert magyar naplóíró a még oly szintelen is a XVII. században is mindig rányomja egyénisége bélyegét munkájára csakugy, mint a

középkor legszürkébb rövidkrónikájának írója is. Így Keczer is az ő naplójában, mert bár találhatók abban urának, Thököly Istvánnak is bejegyzései s így hivatalos naplónak is lehetne nevezhető, mint az I. Rákóczi György parancsára az ő udvarában vezetett, mégis Keczer a maga szempontjából ír, írásának az ő személye a központja, az az ő személyes, egyéni diariuma.

Keczer naplója eredetiben maradt fenn, ill. Nagy Gyula 1892-ben az eredetiről készítette kiadását. Hogy az 1892-ben özv. Ujházy Józsefné budaméri könyvtárában őrzött kézirat ma hol van, azt bajos lenne megállapítani, Fő az, hogy Nagy pontos kiadásában az eredeti szövegét bírjuk, mint azt a kiadó Keczernek és Thököly Istvának az Orsz. Levéltárban őrzött sajátkezü leveleivel való összehasonlításából megállapította.

Kiadása Nagy Gyulától: Lipóczi Keczer Ambrus naplója 1663-1669. Bp. 1892. M. H. H., II., 33. köt., a szöveg pp. 88-421.

Thököly Imre naplója

Keczeréhez tartalmilag és formailag egyaránt igen hasonló Thököly Imrének, a XVII. század utolsó negyedében oly tragikus szerepet játszott kurucvezérnek igen részletes és pontos naplója, mely azonban csak töredékesen maradt ránk 1676. nov. -tól 1678. május 14-ig,³⁾ 1689. június 17-től szept. 27-ig,⁴⁾ és 1693. jan. 1-től 1694. dec. 31-ig terjedő részleteiben.⁵⁾ Legérdekesebb, mert legteljesebb a legutóbbi töredék 1693-94-ből, mikor Thököly már török földön, Északserbiában, Nándorfejérvárban bujdosott. Egyébként valamennyi részlet tartalmilag is, formailag is teljesen egyöntetű.

Thököly Imre közismert, hányatott életéből csak a legfontosabb külső események felsorolására van szükségünk. Született a nagyhirű, előkelő és mérhetetlen gazdagságú Thököly grófi nemzetség tagjaként, Thököly István és Gyulaffy Mária fiaként, 1657. szept. 25-én, Késmárkon. Igen gondos kiképzésben részesült, nagy műveltségre tett szert. Gyermekkorában, Árva vára 1669. évi ostroma közben vesztette el apját, kit őt magát már jó előre biztosabb helyre küldötte. Felserdülve csatlakozott az I. Lipót ellen már 1671 óta harcoló kurucokhoz, fontosabb politikai szereplése 1679-ben kezdődik, mikor is a kuruc bujdosók vezére lett, Teleki Mihály, az eddigi vezér és Apaffy Mihály, a bujdosók erdélyi pártfogója beleegyezésével. 1680-ban e vezérséget a kurucok választása is megerősítette. De Thököly közvetlen ez után fegyverszünetet kötött a császáriakkal és 1682-ben is a császár beleegyezésével vette nőül Zrinyi Ilonát, mert Zrinyi Ilona kötötte magát a császári beleegyezés megszerzéséhez. De maga Thököly is szívesen egyezkedett a császáriakkal s harcait többször megszakította a Lipót tábornokaival kötött fegyverszünet, sőt a császárral való egyezkedési kísérlet. Mégis ez az 1682. év fordulópont Thököly pályáján: szerencsés harcaival (legkiemelkedőbb sikere Kassa megvétele) megszerzi magának csaknem az egész királyi Magyarország fölötti uralmat, a török pedig kinevezi magyar királlyá. Az 1683. évi török támadás is az ő sikerei hatása alatt s az ő buzdítására indított meg, kudarca pedig okozta az ő életének katasztrófáját is: a váradi basa által való fogságra vettetését, Apaffy által erdélyi birtokainak elkoboztatását. A török ugyan megint szabadon bocsátotta, sőt kegyébe fogadva újból felhasználta a maga céljaira, és Thököly a magyarországi felszabadító háborúk további folyamán is

a török mellett harcolt. 1690-ben, mikor a hadiszerencse egy idő óta a törökre mosolygott, sikerült török-tatár hadakkal behatolnia Erdélybe, honnan azonban Lotharingiai Károly hamarosan kiszorította. Ettől kezdve élete végéig török földön, török kegyelemkenyéren élt, kurucrai részben szétszéledtek és szegény legényekként gyűjtözték a magyar földet és népet, nagyobb részük azonban megtért a magyar király hűségére és vitéz harcosa lett - 1685 óta - a felszabadító háborúknak. Csak alig ezren követték Thökölit Törökországba. Hűségesen kitartott azonban mellette hitvese, Meghalt Nicomedia mellett (Kis Ázsia, Bithynia) 1705. szept. 16-án.

Thököly naplójában - csakugy mint hűséges szolgája és mintegy elődje a naplóírásban: Keczer Ambrus a magáéban - objektíven, érzelemnyilvánítás nélkül, de igen részletesen számol be róla, hogy az év minden egyes napjában mivel töltötte a napot reggeltől késő estig, kit fogadott, kivel beszélt, kivel levelezett, hogyan szórakozott, mulatott hűveivel, külföldi vendégeivel, vagy vadászaton, mit végzett magángazdasága kezelésében és politikai meg hadi tevékenységében. És még Keczernél is részletesebben szól saját egészségi állapotáról, köszvényeszerű betegségről, sebeiről, úgy, hogy e részletei orvostörténeti fontossággal is bírhatnak. S nem feledkezik meg az időjárás változásainak naponként való feljegyzéséről sem. Az ő háztartási, legszemélyesebb politikai és katonai tevékenységén kívül semmi "külső" esemény nem talál helyet naplójában, s ez egy, bár történetileg jelentékeny szerepet játszó, de nem döntő fontosságú személy egyéni életének, tevékenységének erősen körülhatárolt, kizárólag a maga személyére korlátozott rajza. Személyes napló a szó legszorosabb értelmében. Történeti forrásként elsőrangú, hiteles kútfő, történetírástörténeti jelentősége ugyanabban van, mint a többi XVII. századi, az övéhez teljesen hasonló személyes naplónak: reprezentálja a kor történet (kortörténet) írást pótló műfaját. Azok közül azonban a Thököly naplója mind írójának történeti jelentősége, mind a napló nagy terjedelme és részletessége miatt erősen kimagaslik.

A napló legérdekesebb, legmeggrázóbb részlete - már említettük - az 1693-94. évről szóló. Thököly ekkor már évek óta török földön bujdosik, a török jóvoltából tartja fenn magát és mintegy 800-ra leapadt hűveit, anyagi gondok gyötrik, noha poszerolcai szállásán (1693) szép gazdaságot tart fenn, - főképp állattenyésztést űzött - Thököly éppoly kitűnő gazda volt, mint atyja - a töröktől kell kérnie még a kenyérre való lisztet is, és gyakran kényszerül zálogba vetni magával hozott kincseit, a régi dúsgazdagság türedékeit. De minden panasz, zokszó, sőt minden érzelmi megnyilatkozás nélkül regisztrálja e folytonos gondokat s más személyes és politikai megaláztatásokat: miként kell utánajárni, hogy audienciát kapjon a nagyvezértől, vagy még kisebb basáktól is, miként csókolja annak kaftánja szélét két ember által támogatva, mert köszvénygyötörte lábaival nem tud térdreereszkedni, mint kell Zrínyi Ilona fehér kenyérével és kalácsaival meg jó meggyes borokkal "kedveskednie" az angol és francia követeknek, hogy azokat maga iránt hangolja, mint kell sokszor eltűnnie emberei lázadozását, a merészebbeket, különösen ha a török emel ellenük panaszt, olykor mégis vasra veretnie, - mindez mintha nem bántaná, minden véleménynyilvánítás nélkül folyik ki naplóíró tollából. Sőt karácsonykor hálátelt szívvel mond köszönetet az Egek Urának, hogy még így is, betegen is, de újból hagyta megélnie ezt az ünnepet. Mert van egy érzelem, melynek Thököly naplójában mégis hangot ad, s ez mély valóságossága. Már az első fennmaradt naplórészletben is, az 1676-77. évben is szép fohással kezd az 1677. új évet.⁶⁾ E vallási érzelmi megnyilatkozások mellett egészen kivételes az olyan megjegyzés, mint az 1694. máj. 14-hez jegyzett, hogy Thököly vadászni ment, "sok bus gondolkodásom közt, magamat mulatni."⁷⁾

Thököly magyarul írta naplóját, és pedig napról napra, bizonyos időközökben, azonban azután rendezte feljegyzéseit, aminek nyoma pl. XV. k. 676. l. bejegyzése

"Notandum, itt meg kell írni, micsoda conferentiám volt", azután következik a conferentia leírása.⁸⁾ Nem valami kiváló stílusza, mondatai néha lazák, pongyolák, elbeszélése inkább pontos, mint jól folyó, néha gondolkodni is kell helyes értelme felett. Mégis felbecsülhetetlen érték e mű egy fejedelemséget viselt magyar történeti személyiség részéről.

Kiadását felsoroltam fentebb. (M. H. H., II. SS.)

Thököly környezetének naplói

Nemcsak Thököly vezetett naplót, hanem vezettek egyes funkcionáriusai is, már akár az ő megbízásából, akár maguk iniciatívájából. Ez írások egyöntetűsége és Thökölyéhez (sőt Keczeréhez, Thököly közvetlen naplóíró elődjéhez) való hasonlósága valószínűbbé teszi, hogy itt kötelező és egységesen irányított (talán hivatalosnak is nevezhető) írásos feljegyzésekről van szó: Thököly funkcionáriusainak, elsősorban konstantinápolyi követeinek uruk számára kötelességszerűen készített beszámolókról. Egyébként - az egy Szirmay András kivételével - nincs miért részletesebben foglalkoznunk velük. Elsejűk: Dobay Zsigmond naplója Munkács vára alatt, arrul való rövid diarium", - csak abban különbözik Thökölyétől, hogy valamivel élénkebb és érzelmesebb; a többi⁹⁾ részben névtelenül írt követi napló 1692-93-ból, míg Sándor Gáspáré 1693. máj. 27-től jun. 8-ig megnevezi íróját is, s mintegy kiegészítése, ill. előzménye a Thököly-félének 1693-94-ből.¹⁰⁾ Megnevezi íróját "Bay Mihály uram diariuma 7. Nov. 1692. - 20. Nov. 1693-ig" is, valamint Inczédy Mihályé 1693. febr. 22-től 1693. jun. 8-ig, és Almády Istváné 1687-1694-ig.¹¹⁾

Jegyzet:

- 1) L. Nagy Gyula nagyértékű bevezetését K. A. naplójához. M. H. H., II., 33. köt. pp. 84-85.
- 2) Bethlen Miklós szerint: fuit miraculum voluntariorum servorum. Idézi Nagy Gy. i. h., p. 85.
- 3) M. H. H., II. XVIII. köt.
- 4) U. o. XIII. köt., pp. 1-59.
- 5) U. o. XV. köt.
- 6) U. o. XVIII. köt., p. 7.
- 7) Vagy XV. k. p. 513.
- 8) L. még XV. k. p. 312.
- 9) M. H. H., II. oszt. XXIII. köt. 415-418.
- 10) U. o. 627-646 és 651-708., a többi u. o. 460-650.
- 11) U. o. 711-767.

ERDÉLYI FEJEDELMEK NAPLÓI A XVII. SZÁZADBAN

A XVII. század erdélyi fejedelmei közül I. Rákóczi Györgynek s a két Apaffy Mihálynak maradtak fenn naplói. E naplók meglehetősen egyöntetűek, olyasfélék, mint a Thökölyéi, s megegyeznek azzal abban is, hogy nekik sincsen történetírástörténeti jelentőségük, de íróik, illetőleg íratóik történeti sulya és szerepe miatt mégsem hagyhatjuk őket említetlenül. Lássuk elsőnek az időrendben első, I. Rákóczi Györgyét.

Említettük Szalárdi fejezetünkben, hogy I. Rákóczi Györgynek nem volt érzéke a történetírás, még kortörténetírás iránt sem. S valóban nem nevezhető történeti műnek, hanem csak udvartartási diáriumnak az a Naplókönyv 1632-ből, melyet az első Rákóczi fejedelem íratott életének külső, hogy úgy mondjam házi eseményeiről, sem az 1633. évi diárium, melyben Rákóczi első személyben szólalva meg valószínűleg maga is írt. Ugyanazon tárgyakról szól ez a Naplókönyv s a Diarium, mint Thökölyé és környezetéé, vagy az ezeket megelőző Keczer-féle napló, mintha mindezek előzményét alkotná. Legtalálhatóbb, mit e könyvekről Szalárdi, Rákóczinak személyi titkára és házi, udvartartási (nem politikai és államkormányzati) ügyekben bizalmas embere mondott: a fejedelem mindennapi vadászásában mennyi vadat veretne, asztalánál mikor kik ülének, követek honnan s mikor jönnének hozzája, mikor és hol járna, egy arra rendeltetett inassának ezt fel kellett naponként írnia.¹⁾ (Az 1633. évi, ismétlem, személyes feljegyzése lehetett.)

Szalárdi e jellemzéséből kikövetkeztethetjük azt is, hogy ez (1632. 1633.) évi napló csak részlete egy teljesebb sorozatnak, mely minden valószínűség szerint felölelte Rákóczi egész uralkodásának idejét. Mindkettő magyarul van írva.

Kiadás: Koncz J.: I. Rákóczi György naplója. (1633-ból Rákóczi saját műve lehet.) Erd. Múzeum. 1900. évf. (XVII. k.) 466-472. és 524-528. lapokon. Kézirata a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban őriztetett akkor. (1479/b. 4-o. jelzet alatt.) Naplókönyv 1632-ből. Kiadta Abafi Lajos. T. T. 1883., 519-542. és 645-655.

I. Apaffy Mihály

I. Apaffy Mihály a következő erdélyi fejedelem, ki életét megírta egy I. Rákóczi Györgyéhez igen hasonló naplóban, mely a "Vehiculum vitae... principis Transsylvaniae... Michaelis Apaffy: címet viseli. Kezdi ezt születésével (1632. nov. 8.) s fiatalságát egész fejedelemségre léptéig - 1661-ig - összefüggő kerek elbeszélésben adja elő: taníttatását, I. Rákóczi György udvarában tartózkodását, 1657-60-ban a lengyel háborúban való részvételét, majd ennek következményét, a tatár rabságot,

míg fejedelemmé lőn: "hivattattam Istentől, török szultántól és vezér Ali pasától ez bajos erdélyi fejedelemségre, melyet, adjon Isten, viselhessek szent nevének dicséretére, ekklesiájának gyarapodására és lelkemnek üdvösségére, utolsó veszedelemben forgó szegény nemzetem javára."

1661-től azután - mint ez invocatio is elárulja, ekkor fogott Vehiculuma irásához - évkönyvszerűen s az eseményekkel általában egy időben vezette naplóját, olykor azonban kisebb időközökben szünetet tartott, s ilyenkor több napra, vagy hétre visszamenőleg referálja mondanivalóját. Például aug. 1-hez jegyzi hozzá a szentgotthárdi ütközetet, vagyis ezt későbbben kellett írnia, hiszen az e napon kivívott győzelem híre nem érkezhett meg ugyanaznap Erdélybe. Az aug. 10-én megkötött vasvári békét viszont szept. 20-án említi, vagyis ezt csak akkor ismerhette meg - Kéry János is írja, hogy azt meglehetősen titokban tartották - s itt Apaffy a hír vételével egy időben írhatta azt be a "Vehiculum"-ba. A Vehiculum legnagyobb részében itinerarium s majdnem kizárólag azon helyek felsorolására szorítkozik, melyeken írója tartózkodott. Mégis vannak benne, ha elvéve is, hosszabb, a politikai és hadi eseményeket előadó részek, így 1678-ban, mikor is Apaffy aránylag részletesebben és igen szenvedélyes, gyűlölködő hangon emlékezik meg Bélydy, Csáky és Paskó, meg Zólyomi mozgalmairól, azzal a váddal tetéztve kifakadását, hogy az ausztriai ház szítja ezeket a már 6-7 év óta tartó pártoskodásokat.²⁾ Egyébként hidegvérrel jegyzi fel 1674. dec. 14-hez, hogy ekkor "vették fejét Bánfinak", (kinek egyébként, bár el- késve, de megkegyelmezett).³⁾

Pedig ha valaki hozzá közelállónak haláláról kell megemlékeznie, ezt mindig nagy szeretettel, részvétellel, őszinte bánattal teszi. Különösen hitvesét Bornemissza Annát siratja el meghatóan. Szenvtelenül regisztrálja a szentgotthárdi győzelmet, de a vasvári békéhez azért hozzáfűzi, hogy "igen rossz". Nem fűz megjegyzést a bécsi török vereséghez sem,⁴⁾ Buda felszabadítását pedig egyáltalán meg sem említi. Egészen röviden emlékezik meg a nagyvezér előtt tett tisztelgéséről 1663. okt. 18-án, (Ersekujvár bukását nem említve) valamint 1683. okt. 12-én a Bécs alól hazatarkarodó "fővezér" előtt.

Az említett elbeszélő részek: az évkönyv-itinerarium jellegű főszövegbe illesztettek, főképp azonban az Apaffy fiatalságát előadó bevezetés valamivel közelebb hozzák Apaffy naplóját a kortörténetírás határaihoz, mint ahová I. Rákóczi Györgyé helyezhető.

Kézirata a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban.

Kiadása: Tóth Ernő. I. és II. Apaffy Mihály naplói. Erdélyi Múzeum. 1900. 82-93. 143-155, 214-220, 270-281., II. Apaffy: 325-335. (Biás István: I. Apaffy Mihály naplója. Marosvásárhely, 1910. Rövid kivonatokat ad.)

II. Apaffy Mihály

Valamivel még közelebb áll a kortörténetíráshoz II. Apaffy Mihály rövidke magyar nyelvű naplója, mint apjáé, az 1690-től 1694. aug. 1-ig terjedő "Diarium annuale itinerationis una cum annotatione rerum celebriorum dietim administrandarum, quod

sub auspiciis et favore dei... ejus celesti providentiae et cure se committendo inchoat et eodem adorando numine auxiliante continuatus est, Michael Apaffy mp. II. "

E naplóban legnagyobb változás az előbbi fejedelmi naplóhoz képest, hogy Apaffy már teljesen elfordult a töröktől - a felszabadító háborúk és az Erdélyben történt alkotmányváltozás következeképp - egészen nyugati orientációjú ember s nagy figyelmet szentel a nyugati országok: a német birodalom, Franciaország, Anglia, Hollandia történetének, nagy teret ad benne a pfalzi háború (XIV. Lajos harmadik hadjárata) fejleményeinek. Valóban: ha Apaffyt a bécsi kormány kényszerítette is a Bécsbe költözésre, ő már előbb is a nyugat embere, aki a törökben látja legnagyobb ellenségét, s Badeni Lajos őrgrófot idézi, mikor ezt jellemzi: "Badensis monda, rossz játékot kezdett az, ki a törököt elsőben ebben a hazában behívta s azzal az ő felsége (I. Lipót) armádáját utánna vona. "5)

Kiadását I. fentebb I. Apaffy fejezetem végén.

NÉVMUTATO

Aba Sámuel	130, 167
Abafy Lajos	532, 551
Ablavius	418
Achmet	371, 372
Acsády Ignác	37, 38, 51-53, 56, 76, 80
Acteon	336
Adalbert	155, 156
Adam magister	131
Aeneas Sylvius Piccolomini	27, 29, 213, 383, 394
Aias bég	242
Alba herceg	385
Albert főherceg	387
Albert király	114
Albert, Salamon	259
Albrich János	170, 174
Album Oltardianum	169-170, 172, 176
Alfonsus I., nápolyi király	255
Ali basa	123, 137, 370, 371, 476, 545, 552
Almády István	550
Alvinczi Péter	278
Amadé, nádor	203
Amadé István	67
Amiensi Péter	429
Amurath	400
Andegavensis, Carolus	384
Adronicus Tranquillus	37, 53, 54
Anglit, szent	105
Angyal Dávid	413, 456, 457, 459, 476, 494, 505
Angyalos János	337
Anna királyné	25, 34, 44, 98, 382
Annius Florus P.	425, 428
Annius Viterbensis	427, 429
Anonymus	7, 118, 266, 427, 342
Antal, "parasztkirály"	428
Apaffy Mihály I.	182, 184, 187, 196, 216, 217, 220, 303, 434, 443, 445, 448, 450, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 471, 472, 474, 475, 478, 481, 482, 483, 484, 492, 496, 498, 499, 501, 516, 545, 548, <u>551-552</u>
Apaffy Mihály II.	551, <u>552-553</u>
Apor Károly, báró	510
Appianus	417, 419
Apponyi Sándor	262, 274, 302, 340
Arszlán, pasa	388
Atinai Deák Simon	38, 41, 42, 44, 50, 53, 73

Attila	29, 30, 33, 34, 103, 203, 218
Aubanus	213
Auer Jakab	440
Auer János Ferdinánd	431, 438, <u>440-444</u> , 473
Augustus	419, 475
Aursperg Herbart	377
Ágoston, szent	66, 82
Aventinus	94, 426, 427
Ágost, szász választófejedelem	373
Áldásy Antal	21
Álmos	127
Árgyesi Manzilla	24
Árgyesi Stoján (István)	24
Áron moldvai vajda	272, 275
Árpádház	427
Árpád	107, 154, 199
Ártándy család	61

B

Babocsay Izsák	522, 523, <u>529-533</u>
Bach Endre	99
Badeni Lajos	553
Badics Ferenc	413, 429
Bagyari Simon	293
Bajazett szultán	260
Bajor Ottó	107
Bakich Anna	389
Bakich Pál	377, 389
Bakich Péter	389
Bakics Pál	13
Bakócz Tamás	8, 44, 61, 70, 71, 75, 171, 172, 377, 395, 402
Bakschay Ábrahám	5, 96, <u>128</u> , 162
Bal Jeromos	134, <u>136</u> , 139, 203, 204, 207
Balambér	199
Balásffy Tamás	360
Balassa Bálint	342, 347
Balassa család	228, 233, 234, 249
Balassa Imre	92
Balassa János	352, 381, 401
Balassa Menyhért	107, 159, 254, 374, 388
Balassa Zsigmond	346
Baldus	321
Balló István	92
Balogh Margit	32
Barabás János	323
Barabás Samu	245, 318
Baranyai Decsi János	5, 65, 252, 255, 257, 258, <u>259-275</u> , 276, 282, 284, 285, 286, 289, 291, 292, 297, 298, 302, <u>307</u> , <u>308</u> , 316, 318, 328, 332, 339, 340, 343, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 357, 359, 366, 367, 368, 369, 386, 387, 389, 401, 413, 445, 450, 454, 483, 485, 489, 494, 497, 510, 516, 517, 518, 538, 539

Barbiano, di Belgiojoso	143, 147, 337, 383
Barcsay András	538
Barcsay Ákos	182, 187, 278, 445, 452, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 472, 477, 481, 501
Barkóczy Sándor	475
Bartha Boldizsár	<u>522-525</u> , 526, 528
Bartolus	<u>321</u>
Bartoniekk Emma	131, 366, 400
Basó Mátyás	167
Barta György	170, 173, 177, 280, 283, 307, 308, 309, 310, 311, 314, 319, 320, 321, 324, 336, 345, 376, 380, 407, 408, 514, 517, 519, 539, 540, 541
Bathó István	435, 436
Batizi András	101, 106, 362, 409
Batthyany Orbán	83
Bay Mihály	550
Báby Dorottya	88
Báby György	88
Bánffy Dénes	471
Bánffy Farkas	259
Bánffy Ferenc	259
Bánffy Gergely	93, 484
Bánffy György	477, 512, 544, 546
Bánffy Jakab	58, 61, 70
Bánffy János	77
Bánffy Zsigmond	190
Bánfy Péter	<u>176-177</u>
Bánk bán	394
Bártfai Szabó László	222, 226, 239, 247
Báthory András	228, 277, 280, 282, 285, 291, 298, 300, 304, 308, 309, 312, 314, 323, 324, 336, 485, 486, 487, 488, 495, 499
Báthory Boldizsár	302, 312, 314, 316, 317, 321, 322, 325, 329, 366, 486
Báthory család	233, 246, 257, 279, 282, 290, 309, 329, 330, 337, 353, 463, 476, 490, 499, 502
Báthory Gábor	150, 151, 152, 164, 165, 166, 167, 172, 175, 178, 183, 190, 195, 194, 197, 307, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 454, 455, 460, 514, 515, 516, 538, 540
Báthory Grizeldisz	496
Báthory György	241
Báthory István, kenyérmezei	46, 47, 115, 244
Báthory István, nádor	48, 58, 61, 68, 81
Báthory István, fejedelem, lengyel király	110, 133, 153, 159, 160, 163, 164, 215, 225, 226, 230, 232, 235, 342, 252, 253, 254, 257, 258, 276, 279, 280, 302, 303, 304, 308, 309, 340, 341, 342, 363, 365, 371, 375, 378, 379, 381, 383, 385, 386, 387, 394, 405, 407, 484, 488, 502
Báthory Klára	234, 386
Báthory Kristóf	229, 241, 244, 279, 309
Báthory Miklós	11, 385
Báthory Zsigmond	155, 164, 172, 175, 176, 181, 192, 221, 252, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 294, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 329, 331, 336, 337, 339, 342, 343, 349, 351, 359, 366, 367, 377, 381, 382, 386, 401, 486, 487, 489, 495, 496, 497, 499, 514, 518, 519, 537, 538, 539, 541

Beatrix	96, 220
Bebek család	333
Bebek Ferenc	101, 138, 231, 373, 383
Bebek György	137, 138, 231, 373, 383
Bebek Imre	41
Bedekovich Dorottya	404
Beheim Mihály	191
Bekovich Ilona	404
Belczer, Gebhard	229, 231, 235, 345
Benedek VII., pápa	393, 394
Benessa Péter	225
Benger, Nicolaus	436
Benigni József	309, 317, 318
Benkner Johannes	152, 166
Benkő József	92, 150, 174, 278, 292, 296, 476, 484, 489, 493, 496, 532, 540, 541, 542, 546
Beőthy Zsolt	105, 413, 429, 456, 457, 459, 476, 494, 506, 508
Berényi György	513
Beriszló Péter	44, 45
Bernert, Michael	207
Bernheim, Ernst	97, 221, 351
Bertius	199
Berzeviczy Márton	254, 276
Bethlen család	190, 328, 473, 474, 482
Bethlen Elek	480, 493, 496
Bethlen Farkas I.	460
Bethlen Farkas II.	155, 196, 253, 255, 278, 292, 294, 296, 301, 317, 338, 445, 447, 448, 462, 474, <u>480-499</u> , 500, 501, 541
Bethlen Ferenc	183, 480, 488, 496
Bethlen Gábor	138, 139, 142, 151, 152, 172, 178, 183, 185, 187, 190, 195, 197, 215, 258, 264, 278, 280, 284, 299, 319, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 389, 405, 406, 408, 410, 412, 431, 447, 449, 454, 454, 455, 456, 463, 469, <u>474</u> , 476, 500, 502, 504, 510, 513, 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 535, 538, 539, 540, 544
Bethlen Gergely	481, 482
Bethlen István	189, 219, 327, 453, 463, 476, 504, 535
Bethlen János	188, 189, 190, 197, 278, 429, 445, 446, 447, <u>460-479</u> , 480, 481, 482, 483, 488, 489, 490, 491, 492, 496, 500, 501, 523, 531
Bethlen Mihály	183
Bethlen Miklós	435, 460, 474, 480, 482, 483, 491, 550
Bethlen Péter	535
Beythe-Eszterházy Kódex	130, 131
Bezold, Friedrich	81, 299
Békefi Remig	32
Békés Gáspár	225, 233, 245, 279, 295, 302, 309, 375
Bél Mátyás	32, 129, 132, 153, 155, 156, 198, 199, 201, 210, 215, 218, 219, 220, 243, 369, 400
Béla I.	130, 167, 397, 398, 491
Béla II.	127, 141, 156
Béla III.	73

Béla IV.	153, 167, 384
Béldi Pál	462, 482, 491, 552
Biás István	552
Biondó	29, 30
Biró Sámuel	538, 549
Biró Vencel	238, 239, 241, 247
Bizarrus, Petrus	221, 237, 247, 296, 297, 345, 365, 390, 450
Blandrata György	225, 233, 375
Bleu, Joannes	419
Bocatus János	327, 349
Bocskay család	463
Bocskay István	141, 143, 147, 148, 156, 164, 165, 175, 181, 257, 258, 266, 277, 278, 280, 282, 283, 287, 288, 293, 304, 308, 312, 314, 317, 324, 316, 327, 328, 329, 331, 337, 339, 340, 341, 343, 346, 347, 349, 353, 356, 357, 358, 363, 364, 366, 376, 378, 380, 381, 383, 386, 392, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 418, 449, 453, 454, 476, 487, 508, 510, 512, 514, 515, 517, 518, 519, 534, 538, 539, 541
Bod Péter	262, 348, 400, 541
Bodenárius Márk	125
Bodin, Jean	97, 294, 326, 337, 391, 396, 402, 458
Bodnár György	473, 476
Bodó Ferenc	63
Boér Zsigmond	475
Both János	188, 189
Bojti Veres Gáspár	178, 192, 258, <u>327-338</u> , 445, 446, 447, 448, 450, 454, 467, 484, 485, 495, 538
Boleszló	141, 144, 203
Bolweiler	364
Bomel Tamás	5, 149, <u>162-163</u> , 165, 167, 171, 181
Bomel-Siegler krónika	109
Bona György	94, 222, 341
Bonfini, Antonio	5-7, 26, 27, 29, 30, 33, 36, 46, 72, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 122, 126, 127, 128, 141, 154, 155, 156, 158, 162, 163, 165, 184, 198, 211, 212, 213, 220, 227, 230, 244, 252, 253, 254, 255, 261, 270, 281, 285, 286, 289, 297, 298, 300, 307, 308, 309, 318, 319, 328, 339, 341, 345, 347, 348, 360, 355, 383, 389, 390, 391, 394, 401, 402, 405, 406, 414, 417, 418, 426, 427, 429, 450
Bongars, Jaques de	262, 305
Bónis György	305
Borbély György	273, 280, 324, 541
Borbély Pál	283
Bordan, Thomas	177, 178, 181
Bornemissza Anna	472, 552
Bornemissza Gergely	372
Bornemissza János	26
Bornemissza Pál	95, 99, 131, 224, 236, 508
Bornemissza Tamás	45
Borsos Anna	516
Borsos család	512
Borsos Sebestyén	105, 513, 514, 516, 517, 519
Borsos Tamás	455, 484, 494, 513, 514, 516, 518, 520

Bóta Károly	360, 385
Botár Imre	247
Botero, Giovanni	294
Both Erzsébet	342
Böckh, August	51
Böjti István	508
Böszörményi István	185
Brandeis	138, 227
Brandenburgi György	58, 71, 75
Brandenburgi Katalin	197, 464, 376, 500, 502, 504, 538, 545
Brandinus, Sebaldus	509
Brenner Márton	94, 95, 109, 298
Brodarics István	5, 7, 8-23, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 43, 57, 64, 74, 75, 79, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 110, 115, 133, 161, 221, 227, 231, 258, 261, 265, 318, 324, 340, 342, 348, 353, 378, 383, 402, 418, 419, 423, 484
Brutus, Giovanni Michael	93, 118, 123, 133, 225, 236, 238, 239, 240, 247, 252-256, 257, 258, 261, 279, 282, 285, 295, 296, 333, 340, 347, 348, 351, 371, 372, 484, 488, 494
Bubics Zsigmond	433, 438, 439, 536
Bucella, Nicolaus	375
Buchholtz György	145, 149
Bucholtzer	511
Buda	30
Budai krónika	5, 94
Budina, Samuel	221, 365, 366, 370, 381, 384
Bugath	427
Bulczko	427
Buonaccorsi, Filippo	255
Burgio követ	9, 12, 20, 21, 25, 32, 75, 86, 115
Busbeque, Augier	36

C

Caesar	225, 238, 240, 252, 261
Callimachus	29, 30, 33, 220, 221, 255, 390, 394, 418, 426, 427
Calmar Márton	362
Caprara, A.	526
Caracalla	199
Carion, Johann	104, 105, 171, 175, 210, 213
Carpini, Piano	426
Cassius, Dio	385
Castaldo, J. B.	159, 370, 371
Centorio, Ascanio	254, 371
Chmel, Joseph	255
Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum	168, 170-174, 176
Castelvivo, Caspar	370
Cicero	41, 44, 66, 98, 126, 156, 161, 185, 186, 193, 210, 252, 253, 254, 256, 267, 450
Cillei Ulrik	61, 62
Cinnamos	426
Columbus Kristóf	405
Communes, Philippe	339, 340, 360, 361, 394, 395

Contarini, Francesco	255
Copp	463
Cornides Dániel	144
Corvin Erzsébet	58
Corvin János	58, 61, 70, 225, 244, 354, 404, 415, 416
Cox Lénárd	135
Cramer Caspar	136, 138, 202, 204, 205, 208
Cramer Zsuzsanna	202
Crellius, Fortunatus	276
Croissi	502, 505
Cromer, Martin	201, 348, 365, 395, 419, 484
Cureus, Joachim	348, 365
Cuspinianus, Joannes	
Czaek, Peter	136, 202
Czauk basa	474
Czauk Simon	176, 177
Czettricz Ulrik	14, 17, 20, 62, 75, 374
Czibak Imre	61, 64, 65, 69, 70, 75, 83, 379
Czobor Imre	358, 431
Czobor Orsolya	431
Czwittinger Dávid	279

CS

Csabai István	506
Csák Máté	127, 207
Csáktornyay Mátyás	54
Csáky István	314, 315, 322, 324, 500, 508, 552
Csáky Mihály	112, 163, 225, 233
Csáky Miklós	71
Csáky Pál	388
Csáky Zsigmond	259
Császár Péter	435, 521
Csehy	418
Csernahora	135
Csernátonyi Pál	468
Csomortányi Tamás	487
Csontos János	414
Csulai György	500
Csűrös Ferenc	526, 527

D

Dallos Miklós	513
Damasek	108
Danpierre	148, 413
Dán család	24
Dániel próféta	101, 102, 106
Dávid	457
Dávid Ferenc	110, 279
Deák Farkas	504, 505, 506, 508, 549
Decsy Dániel	259

Delfino, Zaccaria	224, 233
Demko Kálmán	207
Democritus	291
Dercsényi Imre	424
Derecskey Ambrus	265, 283
Desőfi András	138
Detre	29
Devecseri Péter	295
Dévai Biró Mátyás	59, 162, 362, 409
Décsi Lajos	123, 270
Dika vajda	478
Diocleas presbiter	417
Diocletianus	51, 54, 210, 384
Dobay Zsigmond	550
Dobay Székely Sámuel	134
Dobó István	96, 174, 234, 238, 241, 245, 246, 249, 279, 309, 352, 372, 401
Dobó Zsófia	222
Dobozi Mihály	89
Dobozy István	523
Dóczy	70, 83
Dóka Mihály	269
Don Carlos	224, 229, 236, 243
Don Juan d'Austria	413
Dopsch	242
Dózsa György	43, 44, 46, 50, 61, 62, 64, 70, 71, 86, 102, 103, 113, 114, 154, 171, 215, 219, 227, 228, 345, 348, 358, 377, 379
Drágffy család	380
Drágffy Gáspár	362, 409
Draskovich György	236, 341
Draskovich János	343, 344, 416, 418, 420, 422, 423
Dubnici névtelen	7, 47
Dubravius, Janus	348, 365
Dudás Gyula	80
Dudich András	53, 54, 225, 255, 259, 375
Dukas Mihály	393
Dursak	427
Dvornicsics Nápolyi Boldizsár	404

E

Eckhart Ferenc	131
Eckhardt Sándor	92
Eder József Károly	158, 159, 160, 162, 167, 309, 317, 318
Eduárd püspök	127
Egmont	223, 232, 233, 234, 236, 245, 257
Elias vajda	167
Elmo, szent	291, 346
Emese	29
Endre I.	73, 116, 130, 167, 385 397
Endre II.	106, 130, 243, 350
Endre III.	390, 409
Engel János Keresztály	333, 334, 338

Ens, Caspar	390
Enyedi István	456, 517
Enyedi Pál	279, 293, 517, 520
Eördögh János	87
Eperjessy Kálmán	32, 384
Erasmus	10, 12, 14, 21, 24, 32, 260, 265, 343, 348, 357
Erdélyi László	60, 66, 69, 73, <u>76-83</u> , 85
Erdődy család	417
Erdődy Simon	87
Erdődy Tamás	411
Ernő főherceg	33, 376, 378
Erzsébet királyné, magyar	107, 110, 118
Erzsébet királynő, angol	485
Erzsébet, szent	103, 106
Eszterházy család	439, 536
Eszterházy Ferenc	360
Eszterházy Miklós	183, 189, 190, 195, 437, 452, 457, 476, 502, 508, 536, 537
Eszterházy Pál	431, 433, 436, <u>437-439</u> , 536, 537, 547
Euagrius	30
Euclides	291, 300
Eusebius	30

F

Fabó Antal	136, 137
Fabritius, Karl	156, 180, 181, 182, 184, 188, 189, 191, 192, 196
Farkas Ádám	537
Farkas Pál	537
Faustus	405
Fazio, Bartolommeo	255
Fekete János	85
Fekete Mihály	528
Fels, Leonhard	89, 135
Ferdinand főherceg	15, 16, 227, 242, 245, 246, 247, 346
Ferdinand I. király	7, <u>9-12</u> , 14, 18, 19, 21, 22, 25, 28, <u>31-34</u> , 36, 39, <u>43-46</u> , 50, 59, 60, <u>64</u> , 67, 71, 74, 75, 83, 85, 87, <u>88</u> , 89, 90, 91, <u>95</u> , <u>96</u> , 98, 102, 103, 107, 114, 115, 119, 121, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 137, 149, 154, 155, 159, 160, 161, 162, 169, 215, 222, 223, 226, 227, 228, 231, 233, 234, 241, 243, <u>244</u> , 245, 249, 252, 319, 345, 346, 354, 356, 362, 372, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 388, 409, 410, 414
Ferdinánd II. király	139, 189, 304, <u>393</u> , <u>398</u> , 408, 410, 411, 412, 416, 417, 423, 431, <u>500</u> , 502, 521, 537
Ferdinánd III. király	431, 500, 537, 543, 546
Ferdinánd IV. király	416, 422, 431, 437
Ferenc, braunschweigi herceg	389
Ferenc, szász herceg	239, 250
Ferenc I. francia király	8, 10, 16, 18, 35, 230, 348, 352, 364, 365, 374, 376, 377, 380, 403
Ferhát basa	279
Fényes István	523

Filipecz János	25, 395
Flegler Sándor	309, 310, 317, 412, 413
Fleischer András	209
Fleischer Tóbiás	209
Fodor Henrik	348, 360, 365
Forgách család	50, 142, 222, 353
Forgács Ádám	433, 440, 442
Forgách Balázs	222
Forgách Ferenc	5-7, 33, 57, 87, 88, 93, 94, 95, 99, 103, 119, 122, 130, 131, 133, 154, 158, 162, 216, 222-249, 250, 252, 254, 255, 257, 258, 259, 262, 276, 280, 284, 288, 291, 292, 296, 308, 316, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 365, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 378, 381, 382, 383, 385, 386, 390, 394, 395, 396, 425, 447, 455, 513
Forgách Imre	222, 238, 239, 250, 257
Forgách Simon	88, 222, 223, 225, 228, 234, 236, 237, 239, 246, 247, 248, 254, 296, 297, 348, 352, 354, 369, 371, 373, 374, 384, 386
Forgách Zsigmond	188, 222 (id.), 232, 236 (id.), 237 (id.), 307, 329, 335, 336, 337, 516, 539
Förster Jenő	136, 139, 143, 204, 207
Frangepán család	116
Frangepán Ferenc	4, 14, 78
Frangepán Kristóf	15, 75, 87, 90, 354, 411
Frank, Valentin	311
Fraknói Vilmos	255, 256, 292
Fráter György	11, 36, 37, 43, 45, 46, 52, 54, 55, 59, 72, 85, 107, 115, 120, 124, 150, 159, 160, 162, 167, 172, 234, 243, 244, 319, 351, 377, 378, 379, 380, 382, 384, 386
Fráter István	380
Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem	465
Frigyes III.	95, 114, 394
Fronsperger	369
Frölich Dávid	198-201, 203, 209, 210, 218, 219, 220, 401, 415
Frölich Márton	136, 202
Fuchs család	522
Fuchs, Marcus	152, 165, 166, 170, 171-172, 173, 174, 175
Fueter, Eduard	29, 36, 40, 52, 171, 255, 256, 361, 414, 429, 446, 476
Fugger Antal	88
Funch	104, 513
Fülöp II.	37, 43, 237, 243, 357, 378
Fülöp V.	531

G

Gabelmann, Nicolaus	347, 365, 366
Galeotto, Marzio	118, 220, 221, 351
Gallus	203
Garai Miklós	167
Gargócs Erzse	425
Gálfi János	298, 484
Gárdonyi Albert	303

Geleji Katona István	327, 500
Gellért, szent	28
Gellyén Imre	310
Gemblacensis, Sigebertus	30
Gentillet, Innocence	402, 403, 410
Gerstinger, Hans	99
Gergely pápa, XIII.	225, 303
Geszti Ferenc	269, 366
Géczy András	151
Gévay Antal	61
Géza fejedelem	33, 154, 155, 203, 350, 394
Géza II.	127, 130, 157, 162, 211, 212, 350, 384, 401, 429
Giczy András	332
Gizella királyné	427
Glavinich Ferenc	401, 419
Foclenius, Conradus	33
Goebel, Johann	180, 182
Goltz Joachim	145, 149
Gomez, Alvaro	98
Gosztonyi Jenő	80
Gothein, Eberhard	447
Görgey János	207
Granvelle, Antoine	223, 232
Gregoriancz Pál	5, 6, 35, 125, 127, <u>128-132</u> , 227, 239, 243, 258, 415
Greisius Rudolf	368
Grillparzer, Franz	245
Gritti, Alvise	32, 35, 60, 61, 65, 67, 70, 72, 74, 76, 86, 89, 91, 153
Grotius, Hugo	419
Gryphius, Christian	334
Gubecz Máté	345, 358, 418
Guevara, Antonio	453
Gulyás Pál	99, 259, 532
Gundesch, Andreas	178
Gusztáv Adolf	197, 507
Guttenberg, Johann	403

Gy

Gyalókay Jenő	16, 86
Győry Jakab	508
Gyula	286
Gyula II. pápa	32
Gyulaffy László	257, 467
Gyulaffy Lestár	257, 276, 296, 484, 520, <u>541-542</u>
Gyulaffy Mária	548
Gyulay Pál	254, 255, 276, <u>302-303</u> , 304, 317, 341, 406
Gyulay család	128
Gyulay Hedvig	341
Gyulay Ferenc	448, 453, 457, 458, 459
Gyulay Mihály	229

H

Habsburg ház	11, 24, 102, 252, 254, 258, 264, 308, 354, 356, 357, 392, 407, 410, 432, 434, 445, 470, 476
Hadrianus	425, 428
Hagen, Hermann	221
Hain Gáspár	133, 136, 137, <u>138-139</u> , 143, 147, 155, 199, 200, 201, <u>202-208</u> , 209, 415, 522
Hain Miklós	136, 139, 202, 204
Hajnik Imre	143
Haller Gábor	462, 496, 512, 544, <u>545-546</u>
Haller János	471
Halmágyi István	312, 313
Haner, Georg	170, 541
Hardegg Ferdinánd	164, 263, 265
Hartvik	110, 221, 427
Haugen Hans	94
Hannibal	335
Hássághy István	258
Hasszán basa	262, 272, 274
Hawenreuter János Lajos	259
Hedio, Gaspar	104
Hegedűs István	21, 162, 270, 270, 292, 293
Hegyes András	<u>150-152</u> , 153, 156, 166, 337
Hetschmann Eugen	242
Helius, Arnold	349, 368
Heltai Gáspár	5, 6, 94, 101, 106, 107, <u>109-117</u> , 118, 122, 159, 175, 270, 271, 288, 389, 401, 405, 406, 450
Henckel János I.	25
Henckel János II.	135
Henckel Konrád	138
Henckel Sebestyén	135
Hene X. Ferenc	170
Henisch Johannes	136, 138
Henrik I.	141
Henrik II.	230, 235, 241, 244, 373
Henrik III.	226, 365, 397
Henrik IV.	172, 220
Henrik VII.	11
Henrik VIII.	35
Heraclides (Basilicus) Jakab	159, 223, 227, 228, 379
Heraclius	199
Herberstein, Siegmund	212, 213, 385
Herbutus, Johannes	390
Hercules	427
Herczegszőlősi Gáspár	259
Herodianus	385
Herodotos	199, 200, 212, 256, 492
Hermann	155
Herold, Anton	365, 372
Herold B. J.	221
Hierat, Anton	349, 357, 360, 365

Hoberdancz, Johann	379
Hochmeister Márton	296, 484, 493, 542
Hofgreff György	109, 110, 122
Hofkirch Andreas	377
Holló Zsigmond	205
Holofernes	107
Holtzmann István	145-148
Holub József	360, 363, 375, 383, 385
Homeros	266
Homonnai Drugeth Bálint	494
Homonnai György	188, 193, 195, 197, 251
Homonnay János	457
Honter, Johann	109, 149, 162, 167, 169
Horatius	14, 252, 355, 357, 377, 421, 423
Horányi Elek	222, 239, 400, 463, 473
Horváth Detre	448, 454, 456
Horváth János	7, 16, 21, 23, 48, 56, 80, 92, 101, 105, 107, 108, 110, 113, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 124, 197, 248, 372
Horváth Márk	47, 96, 98, 309, 342, 372
Horváthy János	420
Hosszútóthy György	384
Hrabecius, Raphael	400
Hubay Kálmán	532
Huet Albert	164, 192, 280, 292, 295
Hunfalvy Pál	32
Hunor	154
Hunyadi család	57, 84, 110, 175, 406
Hunyadi Ferenc	285
Hunyadi János	24, 110, 116, 254
Hunyadi László	61, 128
Hunyadi Mária	24
Hunt-Pázmán nemzetség	222
Huszár Borbála	24
Huszár Péter	320
Husztly György	347
Hylbrandi Lőrinc	146

I

Ibrahim	196
Iffiu János	314, 486
Ignác, szent Loyolai	405
Illés József	131
Illésházy Gáspár István	535
Illésházy István	269, 343, 344, 353, 356, 357, 363, 376, 396, 398, 402, <u>534-537</u>
Illésy János	99
Illyrus	417
Ilosvay kodex	127, 132
Ilosvay István	127
Imre, szent	67, 113, 114, 221
Imre király	130

Inczédy Mihály	550
Ipolyi Arnold	32, 536
István I.	29, 67, 68, 102, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 116, 128, 129, 154, 156, 167, 170, 171, 221, 230, 251, 286, 294, 330, 358, 385, 391, 393, 394, 397, 405, 409, 468, 507
István II.	107, 167, 426
István III.	130
István IV.	104
István V	141, 167
István vajda	47
Istvánffy Anna	372
Istvánffy család	341
Istvánffy Éva	343, 344, 423
Istvánffy István I.	374
Istvánffy István II.	341
Istvánffy Katalin	343
Istvánffy Miklós	90, 93, 94, 95, 129, 130, 146, 154, 215, 219, 226, 236, 237, 244, 253, 254, 257, 258, 259, 262, 264, 265, 269, 275, 276, 280, 283, 284, 288, 291, 292, 297, 307, 309, 310, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 332, 334, 339-388, 389, 394, 398, 401, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 413, 414, 418, 419, 420, 423, 425, 427, 428, 430, 446, 450, 454, 483, 484, 485, 487, 488, 489, 491, 510, 517, 534, 535, 537
Istvánffy Orsolya	343
Istvánffy Pál I.	341
Istvánffy Pál II.	342
Istvánffy-Széchenyi kódex	130, 132
Iván cár	61, 64, 71, 72, 83, 90, 91, 254, 302, 303, 363, 365
Iványi Béla	126, 128
Izabella királyné	11, 12, 36, 45, 60, 72, 107, 130, 150, 154, 158, 159, 160, 162, 218, 223, 229, 234, 244, 245, 248, 296, 356, 373, 374, 380, 386
Jacobinus János	149, 192, 221, 268, 271, 275, 295, 300, 302, 304-306, 309, 310, 316, 347, 350, 351, 367, 375, 485, 488, 489, 494, 539
Jafet	154, 395, 417
Jagellók	102
Jakab Elek	520, 521
Janko, Wilhelm	242
Jantschius György	146-148
János, szent Alamizsnás	59
János Frigyes	121, 351
János Kázmér	461
János, portugál király	369
János Zsigmond	6, 50, 76, 85, 93, 110, 114, 124, 130, 137, 138, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 174, 215, 216, 217, 223, 224, 225, 228, 229, 233, 235, 242, 244, 246, 247, 248, 279, 282, 295, 296, 298, 309, 345, 346, 352, 355, 356, 375, 378, 382, 513,
Janson M.	268, 274, 349, 351, 368, 369
Janus Pannonius	277
Jászay Pál	23, 63
Jeremiás próféta	13
Jeromos, szent	416

Jézus Krisztus	102, 105, 106, 107, 417, 524
Joachim	451
Joachim, Markgraf von Berlin	150
Joachimsen, Paul	27, 242
Job	173
Joó János	353
Jordanes	29, 30, 199, 391, 394, 426
Jósika István	321, 366
Jovius, Paulus	9, 25, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 52, 53, 54, 237, 254, 297, 308, 309, 316, 319, 320, 347, 348, 365, 390, 393, 394, 405, 406, 413, 420
József I.	360, 437
Judit	466
Juhász László	29, 32, 33, 360, 384
Julius császár	103
Junius, Melchior	389
Justinianus	321
Justinus	29, 199, 212, 400

K

Kabai Márton	531
Kakas István	485
Kakuk Mihály	67
Kálti Márk ld. Képes Kórnika	
Kamarjay Tamás	125
Kamper Flóra	547
Kamuti Farkas	323
Kanizsai Pálffy (Paulides) János	513
Kapisztrán János	107, 172, 377
Kapitány György	121, 122
Karácsony György	227, 246, 279, 283, 286, 300, 345
Karthausi névtelen	203
Kassai István	183, 337, 447, 457, 505
Kaszák	33
Kaszon	123, 124
Kasztellánffy Péter	342
Katzianer, János	67, 82, 89, 134, 309, 381, 382, 396, 420
Kaufmann Aurél	139, 143, 204, 207
Kazinczy Gábor	278, 279, 292, 293, 535, 540
Kazal baba	407
Kállai Fényes István	522, 528
Kállay Katalin	507
Kálmán király	107, 108, 130, 141, 144, 370, 384, 422

Kálmáncsehi Márton	409
Kálnoki István	512, 544, 546
Kálnoky Sámuel	413
Kálvin János	171, 409, 453
Kám	395
Károli Gáspár	101
Károly II.	531

Károly III.	437
Károly V.	8, 10, 11, 14, 24, 28, 38, 44, 69, 84, 89, 91, 121, 122, 123, 134, 171, 234, 237, 241, 244, 348, 354, 364, 374, 375, 377, 386
Károly VI.	360
Károly IX.	226
Károly X.	187, 194, 535
Károly főherceg	37, 264, 410
Károly Róbert	44, 112, 127, 154, 203, 392
Károlyi Árpád	239, 292, 363
Kávássy Kristóf	41
Keczer András	547
Keglevich György	343
Keglevich János	404
Kelemen VI.	215
Kelemen VII.	8, 11, 14, 21, 35, 69, 84, 215
Kelemen VIII.	274
Kemény család	506
Kemény Anna	460, 480
Kemény Boldizsár	480, 500
Kemény Ferenc	480
Kemény János	185, 187, 188, 193, 195, 219, 441, 446, 448, 449, 451, 454, 457, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 472, 474, 480, 481, 482, 483, 496, 500-508, 540
Kemény József	92, 93, 150, 163, 170, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 192, 293, 317, 338, 456, 494, 515
Kemény Katalin	480
Kemény Sámuel	278
Kemény Simon	187, 460, 481, 482, 483
Kemény Zsigmond	317, 453, 456, 457, 505
Kenderesi István	352
Kendy család	128, 176, 287, 313, 314, 317, 322, 373, 482, 485, 486, 487, 491, 499
Kendy Anna	159
Kendy Antal	101, 159
Kendy Ferenc	101, 159, 238, 249, 373
Kendy István	330
Kendy Sándor	276, 279, 287, 289, 314, 322, 324, 325, 329, 485, 492, 495
Kerecsényi László	160, 167, 295, 296, 297
Keresztury László	434
Kereszturi Pál	460, 474, 480
Kerékgyártó Árpád	360
Keserű Mihály	395
Kénosi Tőzsér János	521
Képes Krónika	5, 126, 144, 155, 212, 213, 219, 261
Kéry Ferenc	433
Kéry János	431-436, 437, 438, 439, 440, 552
Kéry János id.	431, 437
Kézai Simon	42, 391, 427
Kinizsi Pál	115
Kircher, Athanasius	211
Kirschner, Georg	150
Kis Farkas	289

Kis Károly	8
Klesch Dániel	139
Knauz krónika	63, 104, 127, 128, 129, 130, 141, 155, 162, 242, 415
Kocsis György	457
Kohl, Christoph	135, 136
Kollányi Ferenc	32, 80
Kollár Ádám Ferenc	278
Kolozsvári testvérek	280
Komáromy András	513
Koncz József	456, 551
Konstantin, Nagy	190, 393
Kopácsi István	362, 409
Korlatovics Tódor	385
Kornis Boldizsár	330
Kornis Gáspár	287, 312, 314, 487, 495, 499
Kóssa Gyula	99
Kottaner Ilona	107
Kovachich Márton György	33, 34, 51, 129, 130, 131, 132, 239, 240, 243, 269, 279
Kovachóczy Farkas	254, 276, 277, 279, 284, 287, 289, 296, 303, 486, 488
Kovacsóczy István	330, 447
Kovács István	293, 513
Kovács István, nagyajtai	92, 93
Kovács Lajos János	255, 256
Kovács M. János	413
Kölcsey Ferenc	251
Kőmives Kelemenné	108
Königsberg, Dittmar von	369
Köprili Achmed	438, 441, 442
Köprili Mohamed	441, 442
Krauss, Georg	156, 178, 180, 181, 182, <u>183-197</u> , 205, 338, 474
Krempes Johannes	<u>182</u>
Krusith család	534
Krusith János	352, 534
Krzicki András	10, 21
Kucsuk Mehmet	196, 476
Kujáni Gábor	21, 25
Kukuljevic, Ivan	412
Kulcsár István	297, 541
Kumorovitz L. Bernát	33
Kurz, Anton	151, 153, 164, 166, 176, 317
Kussal	427
Kutassy János	342
Küküllei János	221

L

Lackfy András	118
Lactantius	115, 117
Laczkó Máté	413
Lajos, Nagy	35, 44, 106, 111, 183, 186, 191, 215, 385, 392, 420, 428

Lajos II.	8, 9, 13, 20, 44, 45, 58, 63, 65, 70, 73, 74, 75, 77, 87, 98, 102, 104, 114, 127, 134, 169, 171, 222, 231, 244, 308, 326, 362, 374, 375, 379, 382, 385, 409, 497, 507
Lajos XI.	397
Lajos XIII.	397
Lajos XIV.	465, 531, 553
Lammormain, Wilhelm	416
Lampe, Friedrich Adolp	531
Laonicus Chalcocondylas	212, 394
Lasky Albert	128, 137
Lasky Jeromos	60, 61, 89, 128, 134, 135, 379
László, szent	67, 104, 105, 106, 111, 118, 167, 280, 299, 330, 385, 412, 417, 418, 419, 422
László II.	104
László IV.	141
László V.	107, 118, 141, 394, 395, 403
Lázár diák	380
Lazijs, Wolfgang	199, 220, 221, 278, 365
Lebel, Johannes	149, 158, 166
Lechy	418
Legenda aurea	30
Leibitzer Israel	140
Leibitzer Joachim	140-142, 203, 207
Letenyei János	21
Leucusius, Joannes	371
Leunclavius, Johannes	212, 213, 218, 285, 295, 297, 298
Lipchey János	343
Lipóczy Keczer Ambrus	547, 549, 550, 551
Lipót I.	205, 208, 243, 360, 428, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 441, 443, 462, 465, 480, 481, 496, 523, 536, 537, 543, 548, 553
Lippay György	198, 218, 480, 543
Lipsius, Justus	394, 453, 484
Liudprand	427
Livius	31, 44, 90, 224, 256, 269, 302, 303, 304, 315, 334, 340, 352, 359, 425, 446, 450, 467, 492
Logus, Georgius Silesius	9, 11, 12, 16, 21
Lónyai Anna	507
Lorántffy Mihály	509, 511
Lorántffy Zsuzsánna	190, 197, 457, 505, 509
Losonczy István	46, 96, 98, 100, 234, 245, 246, 363, 370
Lotharingiai Károly	432, 549
Lőcsei krónika	202
Lucretius	421
Luka József	351
Lukinich Imre	190, 270, 317, 318, 442, 444, 473, 474, 489, 493, 496, 497, 543
Lungelingus	385
Lungvitijs, Matthäus	192
Lupuj vajda	461, 502, 505, 506
Luther Márton	64, 68, 109, 122, 134, 143, 147, 171, 184, 197, 259, 318, 346, 353, 362, 375, 377, 381, 382, 391, 405, 409, 412, 413
Lutsch Johannes	176

Machiavelli, Niccolo	43, 315, 324, 332, 403, 434, 436, 469, 477
Macedoniay család	372
Macedoniay Péter	372
Macskási Boldizsár	496
Macskási Ferenc	460
Madarász Henrik	167
Madzsar Imre	239, 247
Magliny Uriel	53
Magor	154
Mahomed	189
Majer Fidél	238, 239, 247
Makó György	321
Makoldy Sándor	192, 333, 334, 336, 337, 338
Mansfeld Károly	265, 271, 275, 319, 346, 349, 356, 368, 382, 384, 408, 505, 534, 535
Marcianus görög császár	30
Marczali Henrik	105, 413
Margalits Ede	422
Markházi Pál (Ibrahim)	265
Markó diák	76
Marnavits Tomkó János	45, 60
Mars	33
Marsupino, Francesco	9
Massa, Christian	174
Massa, Simon	171, 174, 175
Mathei Dániel	513
Matthey du Mont, Hannibal	347
Maurer, Georg	207
Mágocsy Gáspár	231
Mályusz Elemér	131
Mánuel császár	130
Mária, bajor hercegnő	264, 265
Mária császárné	319
Mária királyné (Zsigmond felesége)	222
Mária királyné	9, 10, 14, 16, 19, 24, 25, 58, 69, 70, 75, 98, 102, 115, 169, 318, 353, 374, 382
Mária Krisztierna	264, 274, 288, 291, 304
Mária (Miksa főherceg felesége)	369
Mária Terézia	360
Márki Sándor	506
Márton, "parasztkirály"	428
Márton, szent	36
Márton (oroszi pap)	370
Máté evangélista	77
Mátyás főherceg	343, 353, 357, 376, 534
Mátyás király	5, 26, 31, 37, 43, 48, 57, 61, 62, 63, 66, 70, 77, 81, 94, 95, 96, 102, 103, 104, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 127, 128, 131, 167, 171, 220, 221, 225, 229, 230, 234, 236, 237, 238, 241, 242, 244, 245, 246, 248, 250, 254, 258, 270, 277, 297, 322, 341, 344, 354, 361, 379, 394, 402, 406, 409, 410, 414, 428, 507
Mátyás II.	164, 174, 330, 337, 389, 390, 398, 514, 537
Mátyás III.	376

Maylát István	92, 120, 167, 228, 231, 233
Mazuuchelli	255
Mechkey István	96, 234, 241, 245, 246, 372
Medgyesi Pál	449
Mediciek	10
Medici Katalin	403
Mehmed, lippai bég	268
Mehmed, nagyvezér	349, 378, 379
Meinecke	294, 324, 477
Melanchton, Philipp	64, 70, 105, 109, 140, 210, 213
Melith György	242
Melzer András	209
Mercoeur herceg	349, 380, 408, 534
Merényi Lajos	32, 536
Mérey Mihály	125, 234
Miechovius, Mathias	212, 213, 297
Mihály vajda	175, 258, 263, 275, 280, 282, 286, 291, 293, 295, 296, 304, 305, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 336, 367, 487, 488, 495, 498, 499, 514, 515, 519
Mikes János	457
Mikes Mihály	461, 480
Miklós püspök	28
Mikó Ferenc	258, 269, 286, 293, 485, 500, <u>538-540</u>
Mikó János	538
Mikó Imre	279, 293, 456, 459, 510, 517, 520, 521, 544, 545, 546
Miksa főherceg	341, 342, 346, 353, 365, 368, 369, 372, 376, 377, 378, 379, 386, 411, 496
Miksa II.	11, 14, 25, 36, 37, 43, 53, 88, 90, 95, 96, 97, 98, 100, 127, 128, 129, 160, 221, 223, 224, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 242, 243, 244, 246, 247, 279, 288, 309, 324, 364, 368, 369, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 394, 404, 410
Miksa Sándor	166
Miles Mátyás	158, 181
Mindszenti Gábor	6, <u>92</u>
Minerva	492
Misch Dániel	443
Miskolczy Péter	268
Mitrovics Gyula	270
Mogyoróssy Gyula	80
Mohamed	274, 321, 411
Mohl Adolf	352
Molitor, Georg	145
Molnár Albert, szenczi	213, 219
Molnár Szulpic	90
Montecuccoli, Raimund	435, 481
Moré László	61
Morgay János	47
Móric, szász herceg	237, 239
Morvai István	412, 413, 414
Moses Michael	<u>180</u> , 182
Mossóczy László	126

Mossóczy Zakariás	5,7, 98, <u>126-128</u> , 132, 390, 401
Murád III.	268, 279, 280, 396
Murád IV.	189, 196, 197
Mustapha Debeltus	370
Mügelin, Heinrich	130, 191
Münster, Sebastian	104

N, Ny

Nabukodonozor	450
Nadányi János	<u>425-430</u>
Nadányi Mihály	425
Nagy Gábor	136
Nagy Gyula	548, 550
Nagy István	255
Nagy Károly	26, 102, 154, 165, 167, 184, 198, 211, 350
Nagy Lukács	246
Nagy Máté	13, 16
Nagy Szabó Ferenc	270, 455, 457, 459, 512, 513, 515, <u>516-520</u> , 522, 525
Nagy Szabó János	516
Nagyfalvy Gergely	270
Nádasdy kódex	130, 131, 132
Nádasdy család	404, 434
Nádasdy Ferenc	205, 378, 400, 434, 469, 470, 476, 477, 478
Nádasdy Tamás	12, 13, 17, 22, 23, 25, 36, 119, 120, 121, 129, 130, 132, 223, 236, 246, 247, 351, 352, 365, 366, 372, 374,
Náprágyi Demeter	252, 265
Neugebauer Salamon	484
Németi Ferenc	103, 107, 109
Németi Gergely	413
Nicasius püspök	33, 103
Noé	154, 328, 391
Noszkay Ödön	32
Novoszel Antal	125
Nössner Simon	<u>152-153</u> , 166, 170
Nys, Daniel	195
Nyáry család	536
Nyáry Krisztina	437, 536
Nyáry Lőrinc	159, 371, 372
Nyáry Pál	236, 237, 437

O, Ö

Oettinger Wilhelm	380
Oláh Balázs	47
Oláh István	24
Oláh Miklós	5, 6, 10, 12, 22, <u>24-34</u> , 37, 57, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 122, 129, 153, 154, 222, 224, 236, 240, 341, 342, 345, 353, 375, 384, 389, 426, 513
Oltard család	169, 522
Oltard János	170, 171
Opmer, Peter	419

Orbán András	16, 17
Orbán János	99
Oranjei Vilmos	223, 232, 236, 239, 357
Orsolya, szent	30
Ortelius, Abraham	146
Ostermayer Hieronymus	149, 150
Otrokocsi Fóris Ferenc	531
Ostrosich család	482
Ostrosich Borbála	481
Ostrosich Mihály	481
Ottó III.	397
Ottokár II.	107
Ovári Lipót	83
Ovidius	66, 80
Örmény Péter	296, 488
Örvendi Pál	278
Örvényi Béla	525
Örvös János	114

P. Q

Panka Péter	371
Pareus Dávid	327
Parisiensis Matthaeus	427
Pap Károly	525
Paskó	552
Patacsics Anna	404
Pauler Gyula	144
Paulus Diaconus	212
Paulus Plasecius	484
Pausanias	199
Pattantyus László	268
Pál apostol	417
Pá, remete, szent	106
III. Pál pápa	10, 11, 32
Pálffy István	343, 389
Pálffy Kata	534
Pálffy Miklós	297, 352, 356, 378, 379, 442, 534
Pázmány Péter	99, 185, 196, 197, 221, 257, 269, 339, 340, 341, 346, 350, 359, 361, 362, 365, 373, 409, 414, 502, 504, 505, 388, 414
Pekry Lajos	388, 414
Pemflinger Kata	122
Perényi család	232
Perényi Ferenc	16, 19, 20, 25, 58, 66, 70, 75, 223
Perényi Gábor	137, 138, 233, 380
Perényi Imre	66
Perényi Mihály	143
Perényi Péter	28, 59, 61, 67, 68, 70, 75, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 101, 120, 122, 123, 134, 135, 233, 234, 235, 244, 246, 346, 362, 377, 379, 382, 386, 395, 409, 430
Perhát pasa	38

Perslán Kálmán	506
Pethe Márton	143, 280, 287
Pethő család	404
Pethő Gábor	361
Pethő János	404
Pethő János (II. Ulászló udvarmestere)	384, 404
Pethő Kristóf	404
Pethő László	404
Petrarca, Francesco	341
Petrovics Péter	159, 234, 382, 409
Pethő Gergely	201, 342, 374, 389, 395, 401, <u>404-414</u> , 416, 419, 484, 485, 517
Peucer, Caspar	171
Pécsi Simon	187, 190, 278, 457, 505
Péter király	67, 130, 427
Péter (moldvai fejedelem)	270, 273, 275, 397
Péter vajda	41, 55
Pez Bertalan	252, 494
Pilgrim	427
Pilz Gáspár	<u>139-140</u> , 144
Pintér József	51, 92, 94, 99, 105, 107, 110, 118, 119, 123, 255, 256, 270, 296, 305, 360, 363, 413, 456, 474, 506, 520
Plo di Savoya, Herbert	440, 442
Piso Jakab	20
Pistrius, Jon	221
Plus pápa, IV.	375
Plato	126, 325
Plinius	212
Podhradszky József	51
Polo Marco	426
Polybius	185, 186, 193
Polyphemos	417
Pomarius Christian	149, 159, 162
Pomarius Samuel	202, 204
Poppel Adam	287
Pór Antal	207
Possevino, Marc Antonio	303
Postelnik, Konstantin	190
Pozsonyi Évkönyvek	31
Pöstyéni Gergely	70
Pseudo-Berosus	429
Pray kódex	31
Pray György	51, 253, 270, 278, 288, 344, 360, 374, 451
Prinzenstanius, Albertus, ld. Sprinzenstein, Albertus	
Priscos Rhetor	426
Procopius	394
Pruskovicki János	404
Ptolemaeus	40, 212
Pucih Mihály	67
Pukánszky Béla	123, 142, 143, 150, 153, 155, 162, 163, 197, 201, 207, 208, 211, 218, 512, 513, 520
Pyrserius, Mathias	20

Quadrupartitum 126, 127, 128, 129, 130
 Quiralius 367

R

Radoluvicius, Petrus Demetrius 175
 Radul vajda 164, 280, 298, 304, 320, 330
 Radvánszky Béla 513
 Raikay Gáspár 423
 Rajcsányi Julia 87
 Ranke, Leopold 40, 427, 446, 447, 486, 505
 Ranzano, Pietro 5, 7, 23, 27, 95, 96, 97, 98, 100, 155, 156, 220, 221, 227, 253, 255, 261, 281, 345, 405, 418
 Ravonyi János 87
 Ravonyi Mihály 87
 Ravazdi György 487, 495
 Ráday Pál 433
 Rákóczi Ferenc I. 185, 480
 Rákóczi Ferenc II. 531
 Rákóczi György I. 139, 172, 178, 183, 187, 188, 189, 195, 215, 219, 327, 428, 431, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 460, 461, 463, 466, 469, 474, 476, 480, 496, 500, 502, 503, 504, 538, 546, 548, 551, 552
 Rákóczi György II. 183, 184, 185, 187, 188, 190, 194, 195, 197, 215, 219, 438, 331, 445, 448, 449, 450, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 469, 472, 474, 476, 477, 480, 481, 483, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 507, 508, 517, 523, 543
 Rákóczi Zsigmond 164, 165, 215, 251, 277, 336, 449, 463, 476, 540
 Ráskay Gáspár 16
 Ráskay Gergely 54
 Rátkay Gergely 468
 Rátkay Gáspár 420, 423
 Rátkay György 201, 209, 415-424, 428, 436
 Ravaszdi György 324, 487
 Rehner János 197
 Reniger Simon 473
 Reusner, Johann, Nicolaus 20, 99, 238, 262, 274, 349, 350, 366, 367, 368
 Reychersdorff, Georg 221
 Révay család 94, 95
 Révay Ferenc 51, 95, 97, 100, 341, 362
 Révay János 341
 Révay László 513
 Révay Lőrinc 341
 Révay Mihály 341, 389
 Révay Péter 201, 209, 294, 309, 328, 332, 334, 337, 389-403, 404, 406, 407, 410, 412, 413, 419, 458, 492, 510
 Révész Imre 528
 Rhédey Ferenc 187, 425, 426, 429, 430, 461, 463, 480, 501, 517
 Rhédey László 543
 Riezler, Sigmund 429
 Rimay János 513

Rincon, A.	352, 365, 377
Ritius, Michale	220
Ritter, M.	106, 447
Rogerius	221, 307, 308
Roggendorff, Wilhelm	10, 45, 55, 67
Rohosnyik Menyhért	126
Rolewinck, Werner	104
Roo, Gerardus de	390
Rotatius Mihály	362
Roth Paul	170
Rubruquis	426
Rudolf király	37, 94, 95, 98, 126, 127, 143, 158, 164, 165, 170, 173, 175, 177, 178, 252, 254, 258, 262, 264, 268, 274, 280, 282, 287, 288, 297, 298, 305, 312, 314, 319, 320, 321, 324, 339, 340, 342, 343, 344, 353, 362, 364, 376, 382, 383, 387, 390, 397, 398, 400, 407, 408, 410, 494, 510, 519, 534, 538
Rueber, Georgius	369, 378
Rueber János	140, 352
Rumy Károly György	506, 531, 532, 533
Russwurm	319, 396

S

Sabellicus	29, 30
Sacchi, Bartolomeo	390, 393, 394
Salamon király (bibliai)	457
Salamon király (magyar)	73, 130, 384
Salamon Ferenc	544
Sallustius	262, 265, 266, 267, 269, 270, 273
Salm Miklós	83, 309
Sanuto, Marino	348
Sardanapalus	102
Sarmasági Zsigmond	337
Sarolt	29
Sauromannus, Georgius	9
Sándor, Nagy	74, 101, 103, 201, 266, 395, 400, 406, 412, 419
Sándor Gáspár	550
Sándor vajda	228
Sárffy Ferenc	20, 74, 80, 169
Sárközy Mihály	231
Schard, Simon	221, 261, 365
Schedel, Hartman	104
Schelker, Georg	474
Schepper, Cornel	21, 28
Scherer András	169
Scherer (Oltárd) Márton, ld. Oltárd M.	
Scherer Pál	169
Scheser (Schesaeus), Christian	6, 109, 119, 122, 149, <u>158-162</u> , 264, 350, 369
Scheser István	158
Schiller, Friedrich	43
Schirmer Antal	177, 178

Schreiber, Georg	163
Schwandtner, Johann Georg	33, 88, 90, 192, 220, 305, 337, 365, 370, 400, 401, 402
Schwarzenberg	297, 298
Schwendi Lázár	46, 95, 96, 99, 159, 242, 247, 248, 279, 309, 352, 374, 375, 377, 380
Sebestyén Józsa	542
Sebesy Miklós	450, 451, 501
Seivert, Johann	166, 170, 179
Semsey Andor	422
Seneca	39
Sennyei Pongrácz	283
Sensavir, Gualterius	429
Sentemire	197
Seraphin, Valentin	188
Serres, Jean de	237
Sforza, Bona	234, 241, 243
Shakespeare, William	94
Sibrik György	303
Sidney, Philipp	118
Siegler Mihály	5, 6, <u>153-155</u> , 162, 213, 215, 219, 356
Sinkay György	279
Sisic, Ferdinand	418, 422
Sleidan, Johann	140, 142, 237, 318, 350
Soiter, Melchior	221, 390
Sombory László	276, 279, 289
Sombory Sándor	276
Sommer, Johannes	149
Somogyi Ambrus	267, 303, 306, <u>307-326</u> , 327, 329, 332, 336, 369, 450, 454, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 493, 494, 495, 517, 520
Somogyi András	307
Somogyi István	308
Somogyi Péter	307
Soós József	360
Souches	435
Sörös Pongrácz	11, 21, 22, 32, 51, 53, 83, 90, 222, 226, 236, 239, 247, 248
Spalatói Tamás	417
Spangár János	413
Sperfogel Konrád	<u>133-135</u> , 136, 147, 153, 200, 202, 203
Spontone, Ciro	285, 295, 297, 488
Sprinzenstein, Albertus	368
Stancaro, Francesco	159
Starck Andor	360
Statileo János	35
Statileo Margit	35
Statileo Mihály	35
Stella M.	221
Stella, Johann	365
Strabo	40, 185, 186, 193
Strackner, Jacob	207
Strassoldo Károly	528
Sulica Szilárd	52, 365

Surius Lőrinc	405
Svéda Pál	484, 488, 493, 494
Sybrik Gergely	125

Sz

Szabó Bálint	521, 540
Szabó Károly	270, 414, 541
Szalaházy Tamás	24, 32, 33
Szalay László	45, 46, 51, 446, 459, 463, 474, 502, 506, 507, 540
Szalánczi György	532
Szalárd	427
Szalárdi János	278, 425, 445, 447, 448-459, 460, 464, 466, 474, 483, 497, 501, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 532, 551
Szalkai László	9, 18, 20, 69, 70
Szamosközy István	5, 93, 164, 179, 181, 192, 212, 253, 255, 257, 258, 276-301, 302, 303, 306, 307, 316, 317, 320, 321, 327, 332, 333, 334, 338, 339, 341, 344, 349, 353, 367, 389, 391, 399, 400, 401, 403, 413, 445, 446, 450, 452, 454, 459, 467, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 509, 510, 511, 517, 518, 519, 520, 541, 542
Szamota István	32
Szalmási György	8, 24, 70
Szádeczky Lajos	79
Szedeczás	451
Szekfü Gyula	16, 86, 93, 143, 163, 167, 192, 196, 201, 207, 218, 242, 255, 284, 285, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 399, 300, 317, 320, 334, 337, 338, 444, 455, 458, 459, 482, 493, 494, 496, 497, 504, 505, 506, 508, 519, 520, 541, 542
Szelephényi György	431, 432, 433, 465
Szelestei János	275
Szelim	111, 230, 244, 245, 246, 260, 375
Szemere Pál	513
Szentiványi Pál	87
Szentpétery Imre	21
Szentpétery János	88
Szepesszombati krónika	104, 140, 141, 144
Szepsi Laczkó Máté	509-511
Szerémi György	6, 17, 35, 37, 45, 47, 50, 51, 57-86, 87, 88, 91, 92, 103, 105, 108, 122, 131, 134, 148, 152, 231, 234, 236, 237, 244, 248, 258, 288, 322, 351, 382, 513
Székely István	6, 101-108-109, 110, 111, 112, 114, 133, 159, 175, 213, 288, 289, 405, 406, 513, 517, 518
Székely Mózes	192, 280, 282, 284, 286, 291, 295, 298, 304, 314, 319, 324, 328, 337, 375, 382, 515, 539, 541
Szél Péter	385
Szidonia	250
Szilárdy Áron	119, 122
Szilágyi Ferenc	540
Szilágyi János	336
Szilágyi Loránt	21, 32

Szilágyi Mihály	15
Szilágyi Sándor	196, 277, 278, 279, 292, 293, 296, 336, 400, 438, 454, 456, 459, 474, 497, 506, 507, 517, 536, 541, 544
Szilveszter pápa	60, 393, 394
Szinán	262, 266, 275, 316, 364, 369, 374, 514
Szindi János	297, 487, 488, 520
Szinnyei József	174, 259, 305, 400, 413, 422, 448, 532, 540
Szirmay András	550
Szkender basa	455, 510, 518
Szloponai és Oroszlánkői Katalin	88
Szondy György	234, 370, 372, 388
Szőcs János	475
Sztárai Mihály	409
Szuhay István	99, 257, 258, 269, 280, 283, 339, 340, 342, 343, 353, 361
Szulimán szultán	10, 15, 37, 38, 43, 46, 49, 50, 51, 55, 58, 60, 63, 68, 71, 72, 76, 77, 81, 89, 93, 130, 134, 154, 158, 159, 160, 162, 221, 229, 230, 234, 236, 242, 244, 248, 258, 264, 279, 330, 352, 354, 364, 365, 369, 372, 373, 374, 378, 379, 384, 385, 394, 411
Szvatopluk	107, 384

T

Tacitus	210, 238, 239, 248, 340, 446, 450, 467, 475, 476
Tahy Ferenc	375
Takács István	522, 526
Tamás, Aquinói, szent	140
Tamás diák	254, 484
Tar Lőrinc	122
Tardy György	<u>250-251</u>
Tarnóczy Sára	457
Tarnowsky, G.	74
Taurinus	6, 23, 27, 42, 70, 348
Telegdy Euphrosina	225
Telegdy Katalin	225
Telegdy Miklós	126, 127, 132, 390
Telekessy Imre	234, 380, 381
Telekessy Mihály	374
Teleki Mihály	465, 471, 472, 475, 479, 482, 483, 526, 548
Teleky József	92
Temesvári Pelbárt	388
Tepe	105
Teuffel Erasmus	159, 231, 246, 370, 371
Thallóczy Lajos	42, 52
Thaly Kálmán	251
Thatai Miklós	60, 75
Theiner Augutsin	22
Theodatus	156
Theodosius	29
Thienemann Tivadar	23
Tholdalagi Mihály	544
Thököly család	548

Thököly Imre	206, 432, 493, 526, 527, 531, 537, 547, <u>548-550</u> , 551
Thököly István	547, 548
Thököly Miklós	156
Thuanus, Jacobus Augustin	211
Thukydides	200, 253
Thuróczy kódex	126
Thuróczy János	5, 7, 8, 19, 21, 25, 29, 30, 33, 40, 42, 63, 67, 68, 94, 95, 104, 105, 110, 112, 114, 118, 119, 120, 122, 129, 141, 155, 185, 191, 192, 199, 203, 212, 213, 219, 220, 221, 230, 238, 258, 261, 285, 286, 297, 298, 307, 308, 328, 390, 391, 394, 401, 405, 406, 418, 426, 427, 450, 467
Thuróczy Miklós	25
Thurzó Elek	25, 87, 88, 382
Thurzó György I.	145
Thurzó György II.	174, 331, 336
Thurzó János	136
Thurzó Kristóf	143, 148
Thurzó Szaniszló	136, 513
Thurzó Zsigmond	223
Thury György	226, 234, 237, 248
Tiberius	210, 475
Tieffenbach	358, 384, 385
Timon Sámuel	156, 243
Tinódi Sebestyén	6, 46, 94, 95, 98, 115, <u>118-124</u> , 159, 161, 162, 191, 236, 241, 348, 351, 369, 370, 371, 372, 374, 405, 406
Tiraboschi	255
Titus	380
Todoreszku Gyula	305
Tokaji Ferenc	531, 532, 533
Toigon pasa	229, 234
Toldy István	282
Toldy Ferenc	105, 106, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 158, 222, 226, 238, 239, 247, 255, 259, 270, 271, 278, 279, 292, 510
Tolimer Elia	35
Tolnai Bálint	259
Tolnai Gábor	115
Tomadóczy Mihály	88
Tomicki Péter	9, 10, 12
Tomkó János	418, 419
Tomori Pál	10, 15, 17, 19, 58, 61, 420, 466, 475
Tordai János	279
Torma Károly	279, 496
Tornyai Tamás	500
Tornyai Zsófia	500
Torockai Máté	283
Torstenson	188, 449
Tóth Ernő	552
Tóth L.	422
Tóth Mihály	107
Toxun	33

Tőke Ferenc	348, 366, 372
Töppelt Lőrinc	172, 199, 200, 201, 209, 279, 293, 350, 400, 403, 415
Török Bálint	13, 26, 31, 39, 55, 63, 64, 66, 70, 71, 74, 75, 82, 119, 120, 121, 122, 123, 379, 382
Török Ferenc	385
Török Imre	44, 58
Török János	120, 190, 457
Tragurinus, Jacobus	385
Trajanus	26, 199
Trasimund	30
Trausch János	156, 165, 166, 170, 171, 172, 174, 175, 176
Trauschenfels, Eugen	151, 153, 156, 164, 166, 167, 168, 170, 176
Trausner Lukács	285, 289, 295, 496
Trogus, Pompeius	29, 101
Troppai Márton	144
Trotzendorf Bálint	136
Tröster David	188, 199, 200, 209, 415
Tröster Johann	473
Tubero	47, 51, 225, 348, 394, 400, 401, 402, 418
Turkovics Miklós	87
Turmair Johannes ld. Aventinus	
Turóczi-Trostler József	105, 108, 115
Türck Daniel	136, <u>137-138</u> , 143, 147, 202
Türck Zsófia	202
Tyrusi Vilmos	426, 427, 429

U

Ujfalvi Imre	522, 524
Ujházy Józsefné	548
Ujlaky Albert	341
Ujlaky Gergely	341
Ujlaky János	341
Ujlaky Lőrinc	61, 62, 70, 71, 75
Ulászló I.	167, 255, 326
Ulászló II.	8, 14, 25, 43, 44, 45, 61, 96, 102, 114, 127, 131, 221, 230, 308, 318, 339, 341, 348, 354, 360, 374, 382, 395, 404, 409, 424
Ulászló IV.	507
Ulloa, Alfonz	237, 285, 295, 296, 297, 298, 365
Ungnád Dávid	265
Unversagt, Wolfgang	353
Ursinus, Johannes	<u>180-181</u> , 182, 184
Ursinus Velius, Caspar	25

V, W

Valentiny Antal	305
Valla, Laurentius de	140
Varjas Péter ^{Péter}	110, 112, 113, 114, 115, 116
Varkucs Tamás	122
Vas János	543

Vaudemont herceg	532
Vazul	107
Váradai Borbála	460
Várady Imre	99
Várady Péter	66
Várallyai Szaniszló	87, 88, 89
Várdai család	385, 536
Várdai Pál	25, 66, 77, 64, 81, 341, 388
Velikán bég	101
Verancsics Antal	6, 7, 18, 24, <u>35-56</u> , 57, 60, 61, 78, 80, 87, 88, 90, 99, 223, 224, 236, 244, 258, 267, 318, 342, 345, 349, <u>351</u> , 372, 389, 406
Verancsics Faustus	37, 39, 51, 60, 383
Verancsics Mihály	35, 38, 39, 45, 51, 52, 54, 55
Veres János	327
Veress Endre	320
Vergilius	66, 80, 91, 248, 370, 478
Verus, Johannes Baptista	420, 423
Victor, Hieronymus	9
Vid V. Jeromos	80, 86
Vidovich György	360
Vietorisz József	255
Vitéz János	25, 114, 223
Vitriacus, Jacobus	427
Volaterra, Jacobus de	277, 297
Vramecz Antal	405, 414, 418
Vukovics Benedek	404
Wachsmann, Georg	180, 182
Waesberge, Johannes	429
Wágner Károly	134, 140, 142, 144, 206, 207
Wallaszky Pál	136
Weiss Mihály	149, 151, 152, <u>164-166</u> , 167, 192, 296
Welser, Filippina	242
Wenzel Gusztáv	60, 61, 77, 79, 80, 541
Werbőczy Imre	61, 120, 122, 123, 124
Werbőczy István	10, 11, 39, 44, 47, 48, 55, 61, 68, 69, 75, 77, 98, 120, 125, 130, 131, 242, 379, 382, 388, 411, 496
Wernher, Georg	221, 256
Wese János	11
Wesselényi Ferenc	187, 194, 195, 408, 431, 433, 435, 437, 457, 475, 478, 481, 501, 507, 522, 529, 547
Wesselényi Miklós	434
"Wickleff János"	106
Wimpfeling Jacobus	94, 99
Wolf, Christian	171, <u>172</u> , 174, 175
Wolf, Hans	166
Wolfgang	73
Wrangel	423
Wranychth János	35
Ximenez, Francisco	98

Z, Zs

Zalai János	231
Zamoiski, Johannes	487
Zágrábi krónika	104
Zápolyai család	236, 394
Zápolyai György	16, 59, 62, 63, 70, 73
Zápolyai István	63, 67, 70, 87, 88, 225, 244
Zápolyai János	6, 7, 9, 12, 14, 18, 22, 24, 28, 35, 39, 42, 48, 53, 55, 57, 78, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 96, 102, 113, 114, 115, 124, 127, 128, 134, 135, 149, 154, 161, 215, 217, 228, 235, 244, 248, 252, 253, 256, 318, 345, 348, 354, 369, 374, 379, 380, 386, 395, 406, 407, 411, 463, 475, 498
Zay Ferenc	36, 43, 45, 46, 56, 72, 388
Zborovskí András	255
Zercheky Benedek	33, 34
Zermegh János	35, 79, <u>87-91</u> , 348, 390, 394, 395, 401, 484
Zermegh Mátyás	87, 258
Zilahí Károly	80
Ziska	107
Zoerárd, szent	127
Zokoli András	65, 373
Zoltai János	321
Zoltai Lajos	525
Sólyomi család	428, 552
Zólyomi Katalin	222
Zólyomi Lászlóné	225
Zomor János	125
Zonaras	212
Zosimus	385
Zoványi Jenő	101, 105
Zrínyi György	363, 381, 423, 535
Zrínyi Ilona	548, 549
Zrínyi Miklós I.	90, 160, 222, 228, 233, 240, 245, 250, 309, 342, 356, 370, 373, 378, 379, 381, 383, 384, 396, 417, 423
Zrínyi Miklós II.	184, 318, 365, 413, 416, 417, 418, 421, 431, 433, 434, 435, 437
Zrínyi Péter	416, 469, 470, 477, 531
Zwingli, Ulrich	159
Zsámboki János	5, 7, 20, 32, <u>94-100</u> , 110, 115, 119, 120, 122, 126, 127, 128, 167, 221, 222, 252, 253, 255, 259, 261, 268, 276, 298, 308, 309, 310, 318, 319, 339, 340, 341, 353, 355, 358, 362, 390, 427
Zsámboki Péter	94
Zsigmond király	5, 44, 102, 103, 107, 112, 127, 130, 167, 175, 192, 215, 268, 384, 387, 406, 428
Zsigmond I. lengyel király	8, 10, 11, 14, 18, 19, 89, 297, 352, 365

TARTALOMJEGYZÉK

Klaniczay Tibor: Előszó	3
Történetírásunk a mohácsi vész után	5
A magyar történetírás a humanizmus, a mohácsi vész és a török megszállás hatása alatt	8
Brodarics István	8
Oláh Miklós	24
Verancsics Antal	35
A Verancsics kéziratgyűjtemény írói	44
Szerémi György	57
Zermegh János	87
Mindszenti Gábor	92
Második János Magyarország választott királyának második Szulejmán török császárhoz menetele, rendje és módja	93
Zsámboky János	94
Magyar nyelvű, népszerűsítő, polgári magyar- és világtörténetírás Erdélyben ..	101
Bencédi Székely István	101
Heltai Gáspár	109
Népi történetírás – históriás énekek	118
Tinódi Sebestyén	118
Jogtörténet és rövid krónika	125
Mossóczy Zakariás	126
Bakschay Ábrahám	128
Gregoriancz Pál	128
Hazai német történetírók	133
A lőcsei krónikák	133
Pilz Gáspár	139
Leibitzer Joachim és Izrael	140
A huszonnégy szepesi királyi plébános, majd lelkész matriculája	145
A hazai németiség erdélyi ágának történetírói munkálkodása	149
Ostermayer Hieronymus	149
Hegyes András	150
Nössner (Schwarz) Simon	152
Siegler Mihály	153
Scheser (Schessaeus) Keresztély	158
Bomel Tamás	162
"Erzählung"	163
Weiss Mihály	164
Az Oltard család évkönyve	169
Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardianum	170
Lutsch Johannes	176

II

Czauk Simon	176
Bánfi Péter naplója	176
Bordan Thomas	177
A segesvári városi történetírás	180
Fröllich Dávid	198
Hain Gáspár és a lőcsei krónika	202
Töppelt Laurentius	209
Jacques de Bongars	220
Simon Schard	221
Forgách Ferenc	222
Forgách Imre	250
Tardy György	250
Johannes Michael Brutus	252
A magyar történetírás fellendülése a XVI. -XVII. század fordulóján	257
Erdélyi történetírás a XVII. században	259
Baranyai Decsy (Csimor) János	259
Szamosközy István	276
Gyulay Pál	302
Jacobinus János	304
Somogyi Ambrus	307
Bojti Veres Gáspár	327
Istvánffy Miklós	339
Gersei Petthő Gergely	404
Nagybátonyi Ráttkay György	415
Nadányi János	425
Gróf Kéry János	431
Eszterházy Pál herceg	437
Auer János	440
Az erdélyi magyar történetírás a XVII. század második felében	445
Szalárdi János	448
Bethlen János	460
Bethlen Farkas	480
Kemény János	500
Szepsi Laczkó Máté	509
Évkönyvek, naplók	512
Borsos Sebestyén	513
Borsos Tamás	514
Nagy Szabó Ferenc	516
Segesvári Szabó Bálint	521
A tiszántúli történetírás a XVII. század végén	522
Bartha Boldizsár	522
Debreceni Diarium	526
Kállai Fényes István	528
Magyar főúri naplóírók	534
Illésházy István	534
Illésházy Gáspár István	534
Nyáry Krisztina	536
Eszterházy Pál	536
Farkas Pál és Ádám	537
Hidvégi Mikó Ferenc	538

III

Gyulaffy Lestár	541
Gróf Rhédey László	543
Tholdalagi Mihály	544
Haller Gábor	545
Thököly és udvarának naplóírása	547
Erdélyi fejedelmek naplói a XVII. században	551
Névmutató	555

